Karol Marx
Kapitál

Kritika politickej ekonómie

Prvý zväzok

Výrobný proces kapitálu

Prvá kniha

Nakladateľstvo Pravda

PRELOŽIL *univ. prof. dr. Štefan Heretik, DrSc.*

VEDECKÝ REDAKTOR *doc. Ing. Ján Iša, CSc.*

JAZYKOVÝ LEKTOR *dr. Štefan Peciar, CSc.*

TRANSLATION © *Nakladateľstvo Pravda, 1985*
© *univ. prof. dr. Štefan Heretik, DrSc., 1979*

Venujem
svojmu
nezabudnuteľné-
mu priateľovi,
odvážnemu,
vernému,
šľachetnému
poprednému
bojovníkovi
proletariátu

Wilhelmovi
Wolffovi,

ktorý
sa narodil
v Tarnau
21. júna 1809
a zomrel
v exile
v Manchestri
9. mája 1864

Podľa štvrtého vydania, ktoré prezrel a vydal Fridrich Engels roku 1890 v Hamburgu

Všetky slová a časti slov v hranatých zátvorkách doplnila redakcia. Text, ktorý doplnil Engels pri príprave štvrtého vydania Kapitálu do tlače (pozri Engelsov predslov, tento zväzok, s. 37) a dal ho do hranatých zátvoriek, je v tomto vydaní označený svorkovými zátvorkami.

Cudzojazyčné citáty v Marxových poznámkach uvedených pod čiarou, pre väčšiu zrozumiteľnosť preložené do slovenčiny, nájde čitateľ v originálnom znení vo vedeckom aparáte. Marxove poznámky sú označené arabskou číslicou. Redakčné vysvetlivky označené arabskou číslicou s hviezdičkou sú na vonkajšom okraji pri riadku, ktorého sa týkajú. Číslo redakčnej poznámky uvedenej vo vedeckom aparáte je v texte v hranatých zátvorkách.

Predslov k prvému vydaniu[1]

Dielo, ktorého prvý zväzok odovzdávam verejnosti, je pokračovaním môjho spisu Ku kritike politickej ekonómie, uverejneného roku 1859. Dlhú prestávku medzi začiatkom a pokračovaním zapríčinila dlhoročná choroba, ktorá znova a znova prerušovala moju prácu.

Obsah skoršieho spisu je zhrnutý v prvej kapitole tohto zväzku.[2] *Stalo sa tak nielen kvôli súvislosti a úplnosti. Výklad je zlepšený. Pokiaľ to vôbec dovoľoval vecný obsah, mnohé, predtým len naznačené body sú tu ďalej rozvinuté, kým naopak to, čo je tam podrobne rozvinuté, tu sa len naznačuje. Časti o dejinách teórie hodnoty a peňazí teraz, prirodzene, celkom vypadli. Jednako čitateľ skoršieho spisu nájde v poznámkach k prvej kapitole nové pramene k dejinám tejto teórie.*

Každý začiatok je ťažký, to platí v každej vede. Preto najviac ťažkostí spôsobí pochopenie prvej kapitoly, najmä časti, ktorá obsahuje analýzu tovaru. Pokiaľ ide osobitne o analýzu substancie hodnoty a veľkosti hodnoty, podal som ju čo najpopulárnejšie.[1] *Hodnotová forma, ktorej*

---

[1] Zdalo sa to o to potrebnejšie, že dokonca aj časť spisu F. Lassalla proti Schulzemu-Delitzschovi, kde autor vyhlasuje, že podáva „duchovnú kvintesenciu" môjho výkladu týchto tém, obsahuje **závažné** nedorozumenia. En passant. Ak si F. Lassalle všetky všeobecné teoretické poučky svojich ekonomických prác, napríklad o historickej povahe kapitálu, o súvislosti medzi výrobnými vzťahmi a výrobným spôsobom atď. atď., takmer doslovne, až po terminoló-

hotovou podobou je peňažná forma, je veľmi bezobsažná a jednoduchá. A predsa sa ľudský duch viac ako 2000 rokov márne snažil dopátrať jej podstaty, kým na druhej strane sa aspoň približne podarila analýza oveľa obsažnejších a zložitejších foriem. Prečo? Lebo je ľahšie skúmať už vyvinuté telo ako bunku tela. Okrem toho pri analýze ekonomických foriem nemožno použiť ani mikroskop, ani chemické reagencie. Sila abstrakcie musí nahradiť jedno i druhé. V buržoáznej spoločnosti je však tovarová forma produktu práce čiže hodnotová forma tovaru formou ekonomickej bunky. Nezasvätenému pozorovateľovi sa zdá, že jej analýza je iba piplaním sa v samých mudrlantských drobnostiach. V skutočnosti pritom naozaj ide o drobnosti, ale o také, akými sa zaoberá napríklad mikroanatómia.

Okrem časti o forme hodnoty nemožno teda túto knihu obviniť, že je ťažko zrozumiteľná. Prirodzene, predpokladám čitateľov, ktorí sa chcú naučiť niečo nové, teda chcú aj sami myslieť.

Fyzik pozoruje prírodné procesy buď tam, kde vystupujú v najvýraznejšej podobe a kde ich rušivé vplyvy najmenej skresľujú, alebo, ak je to možné, robí experimenty v podmienkach, ktoré zabezpečujú hladký priebeh procesu. V tomto zväzku mám preskúmať kapitalistický spôsob výroby a jemu zodpovedajúce výrobné a výmenné vzťahy. Jeho klasickou krajinou je až doteraz Anglicko. To je dôvod, prečo slúži za hlavnú ilustráciu môjho teoretického výkladu. Keby však nemecký čitateľ farizejsky krčil plecom nad pomermi anglických priemyselných a poľnohospodárskych robotníkov, alebo sa optimisticky utešoval tým, že v Nemecku to ešte ani zďaleka nie je také zlé, musím mu otvorene povedať: De te fabula narratur![3]

Samo osebe nejde o vyšší alebo nižší stupeň vývinu spoločenských antagonizmov, ktoré vyplývajú z prírodných zákonov kapitalistickej výroby. Ide o tieto zákony samy,

---

giu, ktorú som vytvoril, vypožičal z mojich spisov, a to bez udania prameňa, tento postup akiste podmienili propagandistické zretele. Prirodzene, nehovorím tu o tom, ako ich Lassalle podrobne rozpracoval a prakticky aplikoval, lebo s tým nemám nič spoločné.

o tieto tendencie, ktoré pôsobia a presadzujú sa so železnou nevyhnutnosťou. Priemyselne vyspelejšia krajina iba ukazuje menej vyspelej krajine obraz jej vlastnej budúcnosti.

Ale nielen to. Kde sa u nás kapitalistická výroba úplne udomácnila, napríklad v továrňach vo vlastnom zmysle, sú pomery oveľa horšie ako v Anglicku, pretože chýba protiváha továrenských zákonov. Vo všetkých ostatných oblastiach nás trápi, podobne ako celú ostatnú kontinentálnu západnú Európu, nielen rozvoj kapitalistickej výroby, ale aj jej nedostatočný rozvoj. Popri moderných biedach nás gniavi mnoho zdedených bied, vyplývajúcich z toho, že u nás naďalej žijú starodávne, prežité spôsoby výroby, ktoré sú sprevádzané anachronickými spoločenskými a politickými pomermi. Trápia nás nielen živí, ale aj mŕtvi. Le mort saisit le vif![1*]

[1*] Mŕtvy chytá živého!

V porovnaní s anglickou štatistikou je sociálna štatistika Nemecka a ostatnej kontinentálnej západnej Európy úbohá. A predsa odhaľuje závoj natoľko, aby sme za ním vytušili hlavu Medúzy. Zhrozili by sme sa nad svojimi vlastnými pomermi, keby naše vlády a parlamenty, tak ako v Anglicku, periodicky ustanovovali komisie na preskúmanie ekonomických pomerov, keby tieto komisie mali takú istú plnú moc ako v Anglicku zisťovať pravdu, keby sa na tento cieľ podarilo nájsť rovnako odborne povolaných, nestranných a nekompromisných ľudí, ako sú anglickí továrenskí inšpektori, zdravotnícki spravodajcovia o Public Health (verejnom zdraví), členovia komisií skúmajúci vykorisťovanie žien a detí, bytové pomery a pomery vo výžive atď. Perseus potreboval prilbu, ktorá ho robila neviditeľným, aby mohol prenasledovať obludy. My si túto prilbu stiahneme hlboko na oči a uši, aby sme mohli zaprieť existenciu oblúd.

Netreba sa však klamať. Tak ako americká vojna za nezávislosť v 18. storočí bola bojovým signálom pre európsku strednú triedu, americká občianska vojna v 19. storočí bola signálom pre európsku robotnícku triedu.

V Anglicku sa tento prevratný proces dá priam nahmatať rukami. Na istom bode svojho vyvrcholenia sa musí prevaliť na kontinent. Tam bude mať brutálnejšie alebo humánnejšie formy, vždy podľa stupňa vývinu samej robotníckej triedy. Ak odhliadneme od vyšších motívov, najvlastnejší záujem vládnúcich tried im teraz prikazuje, aby odstránili všetky zákonom kontrolovateľné prekážky, ktoré brzdia rozvoj robotníckej triedy. Preto som v tomto zväzku vyhradil taký rozsiahly priestor okrem iného dejinám, obsahu a výsledkom anglického továrenského zákonodarstva. Každý národ sa má a môže učiť od druhého. Aj keď spoločnosť prišla na stopu prírodnému zákonu svojho pohybu — a konečným cieľom tohto diela je odhaliť ekonomický zákon pohybu modernej spoločnosti —, nemôže prirodzené vývinové fázy ani preskočiť, ani odstrániť dekrétmi. Môže však skrátiť a zmierniť pôrodné bolesti.

Ešte niekoľko slov, aby som sa vyhol prípadným nedorozumeniam. Postavy kapitalistu a pozemkového vlastníka vôbec nevykresľujem v ružových farbách. Ide tu však o osoby, len pokiaľ sú personifikáciou ekonomických kategórií, nositeľmi určitých triednych vzťahov a záujmov. Z môjho stanoviska, ktoré chápe vývin spoločensko-ekonomickej formácie ako prírodno-historický proces, menej ako z akéhokoľvek iného stanoviska možno robiť jednotlivca zodpovedným za pomery, ktorých spoločenským výtvorom ostáva, čo ako by sa nad ne subjektívne povzniesol.

V oblasti politickej ekonómie sa slobodné vedecké skúmanie nestretáva iba s tým istým nepriateľom ako vo všetkých ostatných oblastiach. Osobitná povaha látky, ktorou sa zaoberá, privoláva proti nemu na bojové pole najzúrivejšie, najmalichernejšie a najzlomyselnejšie vášne ľudského vnútra, fúrie súkromného záujmu. Napríklad anglikánska cirkev skôr odpustí útok na 38 zo svojich 39 článkov viery ako na $^1/_{39}$ svojho peňažného dôchodku. Sám ateizmus je dnes culpa levis[1] v porovnaní s kritikou tradičných vlastníckych pomerov. Jednako aj tu*

[1*] ľahkým hriechom

treba priznať istý pokrok. Odkazujem napríklad na Modrú knihu[4], *uverejnenú v posledných týždňoch: Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions. Predstavitelia anglickej koruny v zahraničí tu sucho vyhlasujú, že v Nemecku, vo Francúzsku, slovom vo všetkých kultúrnych štátoch európskeho kontinentu, je prevrat vo vzťahoch jestvujúcich medzi kapitálom a prácou takisto citeľný a takisto nevyhnutný ako v Anglicku. Súčasne na druhej strane Atlantického oceána pán Wade, viceprezident Spojených štátov severoamerických, na verejných zhromaždeniach vyhlásil: Po odstránení otroctva sa dostáva na program dňa prevrat v kapitálových a pozemkovovlastníckych vzťahoch! Tieto znamenia doby sa nedajú zakryť ani purpurovými plášťami, ani čiernymi kutňami. Neznamenajú, že zajtra sa stanú zázraky. Ukazujú, že dokonca aj vládnúce triedy začínajú nejasne tušiť, že terajšia spoločnosť nie je nijaký pevný kryštál, lež organizmus, ktorý je schopný meniť sa a je ustavične v procese premeny.*

Druhý zväzok tohto spisu sa bude zaoberať obežným procesom kapitálu (II. kniha) a podobami celkového procesu (III. kniha) a záverečný tretí zväzok (IV. kniha) dejinami teórií.

Každý posudok vedeckej kritiky je mi vítaný. Voči predsudkom takzvanej verejnej mienky, ktorej som nikdy nerobil ústupky, platí pre mňa aj naďalej heslo veľkého Florentana:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti![5]

Londýn 25. júla 1867 **Karol Marx**

Doslov k druhému vydaniu[6]

Čitateľov prvého vydania musím predovšetkým oboznámiť so zmenami, ktoré som urobil v druhom vydaní. Prehľadnejšie členenie knihy je viditeľné na prvý pohľad. Dodatočné poznámky sú všade označené ako poznámky k druhému vydaniu. Pokiaľ ide o vlastný text, najdôležitejšie je toto:

V kapitole I, 1 je odvodenie hodnoty na základe analýzy rovníc, v ktorých sa vyjadruje každá výmenná hodnota, vedecky prísnejšie a takisto sa výslovne zdôrazňuje súvislosť — v prvom vydaní iba naznačená — medzi substanciou hodnoty a určením veľkosti hodnoty spoločensky nutným pracovným časom. Kapitola I, 3 (Forma hodnoty) je celkom prepracovaná, čo si vyžiadal už aj dvojitý výklad v prvom vydaní. — Mimochodom poznamenávam, že podnet k tomuto dvojitému výkladu vyšiel od môjho priateľa dr. L. Kugelmanna v Hannoveri. Na jar 1867 som bol u neho na návšteve, keď prišli prvé korektúry z Hamburgu. Presvedčil ma, že pre väčšinu čitateľov je potrebný ešte dodatočný, didaktickejší výklad formy hodnoty. — Posledná stať prvej kapitoly Fetišový charakter tovaru atď. je z väčšej časti zmenená. Kapitola III, 1 (Miera hodnôt) je starostlivo zrevidovaná, pretože v prvom vydaní je táto časť povrchne spracovaná s odvolaním sa na výklad, ktorý už obsahuje práca

Zu kritike politickej ekonómie, Berlín 1859. Značne je prepracovaná kapitola VII, najmä časť 2.

Bolo by zbytočné uvádzať jednotlivé miesta, kde sa text zmenil často len štylisticky. Vyskytujú sa v celej knihe. Napriek tomu teraz, keď revidujem francúzsky preklad, ktorý má vyjsť v Paríži, vidím, že niektoré časti nemeckého originálu by si tu a tam vyžadovali dôkladnejšie prepracovanie, väčšiu štylistickú úpravu alebo aj starostlivejšie odstránenie náhodných nedopatrení. Na to však nebolo času, pretože až v jeseni 1871, uprostred iných naliehavých prác, som sa dozvedel, že kniha je rozobraná a druhé vydanie sa má začať tlačiť už v januári 1872.

Porozumenie, s akým sa Kapitál rýchle stretol v širokých kruhoch nemeckej robotníckej triedy, je najlepšou odmenou za moju prácu. Pán Mayer, viedenský továrnik, ktorý v ekonomických otázkach zastával buržoázne stanovisko, vo svojej brožúre uverejnenej počas nemecko-francúzskej vojny výstižne konštatoval, že veľký zmysel pre teoretické myslenie, ktoré sa pokladalo za nemeckú dedičnú vlastnosť, a celkom stratil v tzv. vzdelaneckých triedach Nemecka, tým v jeho robotníckej triede znova ožíva.

Politická ekonómia podnes ostala v Nemecku cudzou vedou. Gustav von Gülich v diele Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw., najmä v jeho prvých dvoch zväzkoch, ktoré vyšli roku 1830, až zväčša vysvetlil historické okolnosti, ktoré u nás brzdili rozvin kapitalistického spôsobu výroby a tým aj výstavbu modernej buržoáznej spoločnosti. Chýbala teda živná pôda pre politickú ekonómiu. Dovážali ju ako hotový tovar z Anglicka a z Francúzska; jej nemeckí profesori ostali učňami. Teoretické vyjadrenie cudzej skutočnosti sa v ich rukách premenilo na zbierku dogiem; vysvetľovali ju v duchu maloměšťáckeho sveta, ktorý ich obklopoval, teda vysvetľovali ju chybne. Pocit vedeckej nemohúcnosti, ktorý sa nedal celkom potlačiť, a nepríjemné vedomie, že musia učiteľovať v oblasti, ktorá im je v skutočnosti cudzia, snažili sa zakryť okázalosťou literárnohistorickej učenosti alebo

primesou cudzieho materiálu vypožičaného z tzv. kamerálnych vied, tejto zlátaniny poznatkov, ktorej očistcom musí prejsť každý nádejný[1*] kandidát nemeckej byrokracie.

Od roku 1848 sa kapitalistická výroba v Nemecku rýchle rozvíja a dnes už dosahuje závratný rozkvet. Ale ani teraz osud nežiči našim odborníkom. Dokiaľ sa mohli zaoberať politickou ekonómiou nezaujato, v nemeckej skutočnosti chýbali moderné hospodárske pomery. Keď tieto pomery vznikli, stalo sa to za okolností, ktoré už nedovoľovali ich nezaujaté skúmanie v rámci buržoázneho obzoru. Pokiaľ je politická ekonómia buržoázna, t. j. pokiaľ kapitalistické zriadenie nechápe ako historicky prechodný vývinový stupeň, ale naopak ako absolútnu a poslednú podobu spoločenskej výroby, môže ostať vedou len dotiaľ, dokiaľ triedny boj ostáva latentný, alebo sa prejavuje iba v ojedinelých javoch.

Vezmime si Anglicko. Jeho klasická politická ekonómia spadá do obdobia nerozvinutého triedneho boja. Jej posledný veľký predstaviteľ Ricardo vo svojom bádaní napokon vedome vychádza z protikladu triednych záujmov, mzdy a zisku, zisku a pozemkovej renty tak, že tento protiklad naivne chápe ako spoločenský prírodný zákon. Tým však buržoázna ekonomická veda narazila na hranice, ktoré nemohla prekonať. Ešte za Ricardovho života a v protiklade k nemu vystúpila proti nej kritika v osobe Sismondiho.[1]

Nasledujúce obdobie rokov 1820—1830 sa v Anglicku vyznačuje živým vedeckým ruchom v oblasti politickej ekonómie. Bolo to obdobie vulgarizácie a šírenia Ricardovej teórie, ako aj jej boja so starou školou. Odohrávali sa brilantné turnaje. Čo sa vtedy vykonalo, je na európskom kontinente málo známe, pretože polemika je zväčša roztrúsená po časopiseckých článkoch, príležitostných spisoch a pamfletoch. Nezaujatý charakter tejto polemiky sa dá vysvetliť pomermi, ktoré vtedy vládli, hoci Ricardova

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: beznádejný

[1] Pozri môj spis Zur Kritik etc., p. 39.[2*]

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie Bratislava 1969, s 41.

teória už výnimočne slúži aj ako útočná zbraň proti buržoáznemu hospodárstvu. Na jednej strane sám veľkopriemysel len-len že vyrástol z detského veku, čo dokazuje už aj to, že až krízou v roku 1825 sa začal periodický kolobeh jeho moderného života. Na druhej strane triedny boj medzi kapitálom a prácou ostával ešte zatlačený do pozadia, politicky sporom medzi feudálmi a vládami zoskupenými okolo svätej aliancie a ľudovými masami, ktoré viedla buržoázia, ekonomicky hádkami priemyselného kapitálu s aristokratickým pozemkovým vlastníctvom, ktoré sa vo Francúzsku skrývali v protiklade medzi parcelovým a veľkým pozemkovým vlastníctvom a v Anglicku otvorene prepukli po prijatí obilných zákonov. V tomto období politickoekonomická literatúra v Anglicku pripomína roky vrenia a kvasenia vo Francúzsku po smrti dr. Quesnayho, ale len tak, ako babie leto pripomína jar. S rokom 1830 nastúpila rozhodujúca kríza.

Buržoázia dobyla vo Francúzsku a v Anglicku politickú moc. Odvtedy nadobudol triedny boj prakticky i teoreticky čoraz výraznejšie a hrozivejšie formy. Zazvonil umieračikom vedeckej buržoáznej ekonómii. Teraz už nešlo o to, či je tá alebo oná poučka správna, ale o to, či je pre kapitál užitočná alebo škodlivá, pohodlná alebo nepohodlná, či je policajne prípustná alebo nie. Namiesto nezištného bádania nastúpili platené škriepky, namiesto nezaujatého vedeckého skúmania zlé svedomie a nekalé úmysly apologetiky. Dokonca aj dotieravé traktátiky, ktorými Anti-Corn-Law League[7] na čele s továrnikmi Cobdenom a Brightom zaplavovala svet, boli svojou polemikou proti pozemkovej aristokracii zaujímavé, aj keď nie vedecky, tak aspoň historicky. Od čias sira Roberta Peela zákony o slobodnom obchode vytrhli vulgárnej ekonómii aj toto posledné žihadlo.

Kontinentálna revolúcia roku 1848 zasiahla aj Anglicko. Ľudia, ktorí chceli ešte niečo vo vede znamenať a byť niečo viac ako len sofistami a sykofantmi vládnúcich tried, snažili sa dať politickú ekonómiu kapitálu do súladu

s požiadavkami proletariátu, ktoré už nebolo možné ďalej ignorovať. Stadiál bezduchý synkretizmus, ktorého najlepším predstaviteľom je John Stuart Mill. Je to vyhlásenie bankrotu „buržoáznej" ekonómie, ktorý majstrovsky objasnil už veľký ruský učenec a kritik N. Černyševskij vo svojom diele Očerki iz političeskoj ekonomii po Millju.

V Nemecku teda dozrel kapitalistický výrobný spôsob, až keď sa jeho antagonistický charakter vo Francúzsku a v Anglicku už hlučne prejavil v historických bojoch, zatiaľ čo nemecký proletariát mal už oveľa vyhranenejšie teoretické triedne uvedomenie ako nemecká buržoázia. Len čo sa zazdalo, že je tu možná buržoázna politická ekonómia, stala sa hneď zasa nemožnou.

Za týchto okolností sa jej hlásatelia rozdelili do dvoch skupín. Jedni, bystrí, podnikaví, praktickí ľudia, sa zoskupili okolo Bastiatovej zástavy, tohto najplytkejšieho, a preto najpodarenejšieho predstaviteľa vulgárnoekonomickej apologetiky; druhí, pyšní na profesorskú dôstojnosť svojej vedy, nasledovali J. St. Milla v pokuse zmieriť nezmieriteľné. Tak ako v klasickom období buržoáznej ekonómie, aj v období jej úpadku ostali Nemci iba žiakmi, papagájmi a napodobňovateľmi, malými podomovými obchodníkmi zahraničného veľkoobchodu.

Svojrázny historický vývin nemeckej spoločnosti tu teda vylúčil každé originálne rozpracovanie „buržoáznej" ekonómie, ale nevylúčil jej — kritiku. Pokiaľ taká kritika vôbec zastupuje nejakú triedu, môže zastupovať iba triedu, ktorej historickým poslaním je zvrhnúť kapitalistický výrobný spôsob a definitívne odstrániť triedy — teda proletariát.

Učení aj neučení predstavitelia nemeckej buržoázie sa najprv snažili zniesť zo sveta Kapitál mlčaním, tak ako sa im to podarilo s mojimi skoršími spismi. Keď už táto taktika nezodpovedala existujúcim pomerom, pod zámienkou, že kritizujú moju knihu, písali návody „na uspokojenie buržoázneho svedomia", ale v robotníckej tlači — pozri

napríklad články Josepha Dietzgena v novinách Volksstaat[8] *— narazili na bojovníkov, ktorí mali nad nimi prevahu a ktorým podnes dlhujú odpoveď.*[1]

Výstižný ruský preklad Kapitálu vyšiel na jar 1872 v Petrohrade. Tritisícový náklad je už teraz takmer rozobraný. Už roku 1871 pán N. Ziber, profesor politickej ekonómie na kyjevskej univerzite, ukázal vo svojom spise Teorija cennosti i kapitala D. Ricardo (Ricardova teória hodnoty a kapitálu atď.), že moja teória hodnoty, peňazí a kapitálu je vo svojich základných črtách nevyhnutným rozvinutím Smithovho a Ricardovho učenia. Pri čítaní tejto cennej knihy prekvapí západoeurópskeho čitateľa najmä to, ako dôsledne sa pridržiava čisto teoretického hľadiska.

Metóde použitej v Kapitáli málokto porozumel, ako to dokazujú jej výklady, ktoré si navzájom protirečia.

Napríklad parížska Revue Positiviste[9] *mi na jednej strane vyčíta, že pristupujem k ekonómii metafyzicky, na druhej strane — len si predstavte! —, že sa obmedzujem iba na kritické rozčlenenie daných faktov, namiesto toho, aby som predpísal recepty (comtovské?) pre kuchyňu budúcnosti. K obvineniu z metafyziky prof. Ziber poznamenáva:*

„Pokiaľ ide o vlastnú teóriu, Marxova metóda je deduktívnou metódou celej anglickej školy a jej nedostatky a prednosti sú spoločné najlepším teoretickým ekonómom." [10]

Pán M. Block — Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet et

[1] Veľkohubí táraji nemeckej vulgárnej ekonómie nadávajú na štýl a spôsob výkladu v mojom spise. Nikto nemôže prísnejšie posúdiť literárne nedostatky Kapitálu ako ja sám. Napriek tomu tu na osoh a pre potešenie týchto pánov a ich obecenstva odcitujem jedno anglické a jedno ruské hodnotenie. Časopis Saturday Review, vonkoncom nepriateľský mojim názorom, vo svojej správe o prvom nemeckom vydaní napísal: Spôsob výkladu „dodáva aj tým najsuchopárnejším ekonomickým otázkam osobitný pôvab (charm)". St. Peterburgskije Vedomosti z 20. apríla 1872 okrem iného poznamenávajú: „S výnimkou niektorých špeciálnych častí sa výklad vyznačuje jasnosťou, prístupnosťou a napriek vedeckej úrovni predmetu neobyčajnou živosťou. V tomto ohľade sa autor ... vôbec neponáša na väčšinu nemeckých učencov, ktorí ... píšu svoje diela takým nejasným a suchopárnym jazykom, že z toho obyčajným smrteľníkom treští hlava." Lenže čitateľom súčasnej nemeckej nacionálnoliberálnej profesorskej literatúry treští niečo celkom iné ako hlava.

août 1872 — odhaľuje, že moja metóda je analytická, a okrem iného hovorí:

„Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents."[1*]

[1*] „Týmto dielom sa pán Marx zaraďuje medzi najvynikajúcejších analytických mysliteľov."

Prirodzene, nemeckí recenzenti kričia o hegelovskej sofistike. Petrohradský Vestnik Jevropy (Európsky spravodaj) v článku, ktorý sa zaoberá výlučne metódou Kapitálu (májové číslo 1872, s. 427—436), zisťuje, že moja metóda skúmania je prísne realistická, ale metóda výkladu je na nešťastie nemecky dialektická. Hovorí:

„Na prvý pohľad, ak usudzujeme podľa vonkajšej formy výkladu, je Marx najväčším idealistickým filozofom, a to v nemeckom, t. j. v zlom zmysle slova. V skutočnosti je však nekonečne viac realistom ako všetci jeho predchodcovia v oblasti ekonomickej kritiky... V nijakom prípade ho už nemožno pokladať za idealistu."

Pánu autorovi[2*] *nemôžem odpovedať lepšie ako niekoľkými výňatkami z jeho vlastnej kritiky, ktorá môže zaujímať aj niektorých mojich čitateľov, pre ktorých je ruský originál nepristupný.*

[2*] I. I. Kaufmannovi

Po citáte z môjho predslovu Ku kritike politickej ekonómie, Berlín 1859, s. IV—VII[3*]*, kde som objasnil materialistický základ svojej metódy, pán autor pokračuje:*

[3*] Marx, K.—Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 2. zv. Bratislava 1977, s. 436—437.

„Pre Marxa je dôležité len jedno: nájsť zákon javov, ktorých skúmaním sa zaoberá. A pritom pre neho nie je dôležitý iba zákon, ktorý ich ovláda, keď majú hotovú formu a sú v takom vzájomnom vzťahu, aký možno pozorovať v danom čase. Pre neho je ešte navyše dôležitý zákon ich zmeny, ich vývinu, t. j. prechod z jednej formy na druhú, z jedného usporiadania vzájomných vzťahov na druhé. Keď už odhalil tento zákon, podrobne skúma dôsledky, ktorými sa prejavuje v spoločenskom živote... Primerane tomu sa Marx usiluje len o jedno: presným vedeckým skúmaním dokázať nevyhnutnosť určitého usporiadania spoločenských vzťahov a čo najdokonalejšie konštatovať fakty, ktoré mu slúžia ako východiskové a oporné body. Na to mu úplne stačí, keď s nevyhnutnosťou súčasného usporiadania spoločenských vzťahov dokazuje aj nevyhnutnosť iného usporiadania, na ktoré musí prvé usporiadanie nevyhnutne prejsť, pričom je celkom ľahostajné, či si to ľudia myslia alebo nemyslia, či si to uvedomujú alebo neuvedomujú. Marx skúma spoločenský pohyb ako prírodno-historický proces riadený zákonmi, ktoré sú nielen nezávislé od vôle, vedomia a úmyslu ľudí, ale naopak samy určujú ich vôľu, vedomie a úmysly... Ak vedomý prvok hrá v dejinách kultúry takú podradnú úlohu, potom je pochopiteľné, že základom kritiky, ktorej predmetom je sama kultúra, vôbec už nemôže byť nejaká forma alebo nejaký výsledok vedomia. To znamená, že jej východiskom nemôže byť idea, ale iba vonkajší jav. Kritika nebude spočívať v porovnaní a konfrontácii nejakého faktu s ideou, ale s iným faktom. Pre ňu je dôležité iba to, aby sa obidva fakty čo najpresnejšie preskúmali a naozaj predstavovali rozličné stupne vývinu, predovšetkým je však dôležité, aby sa nemenej presne preskúmalo usporiadanie, sled a súvislosť, v ktorých sa tieto

Doslov k druhému vydaniu

vývinové stupne objavujú. Nikto by však mohol namietať, že všeobecné zákony ekonomického života sú jedny a tie isté bez ohľadu na to, či sa vzťahujú na súčasnosť alebo minulosť. Práve toto Marx neuznáva. Podľa neho takéto všeobecné zákony neexistujú... Podľa jeho názoru naopak každé historické obdobie má svoje vlastné zákony... Len čo život prekonal dané vývinové obdobie, len čo z daného štádia prešiel do iného, začína sa riadiť inými zákonmi. Slovom, ekonomický život nám poskytuje jav, ktorý zodpovedá vývoju v iných oblastiach biológie... Starí ekonómovia nechápali povahu ekonomických zákonov a považovali ich za rovnorodé so zákonmi fyziky a chémie... Hlbšia analýza javov dokázala, že sa spoločenské organizmy navzájom podstatne líšia takisto ako rastlinné a živočíšne organizmy... V dôsledku rozdielov v celkovej stavbe týchto organizmov, v dôsledku rôznorodosti ich jednotlivých orgánov, rozdielnych podmienok, v ktorých fungujú atď., jeden a ten istý jav sa podriaďuje celkom rozdielnym zákonom. Marx napríklad popiera, že populačný zákon je ten istý pre všetky obdobia a pre všetky miesta. Naopak, tvrdí, že každý vývinový stupeň má svoj vlastný populačný zákon... S rôznym vývinom výrobných síl sa menia vzťahy a zákony, ktoré ich riadia. Keď si Marx postavil za cieľ z tohto hľadiska preskúmať a vysvetliť kapitalistický hospodársky poriadok, len prísne vedecky formuluje cieľ, ktorý musí mať každé presné skúmanie ekonomického života... Vedecká hodnota takého skúmania spočíva vo vysvetlení tých osobitných zákonov, ktoré riadia vznik, existenciu, vývin a smrť daného spoločenského organizmu a jeho nahradenie iným, vyšším organizmom. A túto hodnotu Marxova kniha naozaj má."

Keď pán autor tak výstižne opisuje to, čo nazýva mojou skutočnou metódou, a tak žičlivo posudzuje spôsob, akým ju osobne používam, čo iné opísal ako dialektickú metódu?

Pravda, spôsob výkladu sa musí formálne líšiť od spôsobu skúmania. Pri skúmaní si treba podrobne osvojiť látku, analyzovať rozličné formy jej vývinu a vypátrať ich vnútornú väzbu. Až potom, keď sa táto práca ukončí, možno primerane vyložiť skutočný pohyb. Keď sa to podarí, a teda život látky sa odzrkadľuje ideálne, môže sa na prvý pohľad zdať, že máme do činenia s apriórnou konštrukciou.

Moja dialektická metóda sa nielen od základu odlišuje od Hegelovej metódy, ale je jej priamym opakom. Pre Hegela je proces myslenia, ktorý dokonca pod názvom idea premieňa na samostatný subjekt, demiurgom[1] skutočnosti, ktorá je len jeho vonkajším prejavom. U mňa naopak ideálno nie je nič iné ako materiálno prenesené do ľudskej hlavy a v nej pretvorené.*

Mystifikujúcu stránku Hegelovej dialektiky som kritizoval takmer pred 30 rokmi, v čase, keď ešte bola v móde. Ale práve vtedy, keď som pracoval na prvom zväzku Kapitálu, krikľúnski, nafúkaní a obmedzení epigóni[11], ktorí majú teraz vo vzdelanom Nemecku hlavné

[1*] tvorcom

slovo, začali s obľubou zaobchádzať s Hegelom tak, ako udatný Moses Mendelssohn za Lessingových čias zaobchádzal so Spinozom, totiž ako s „mŕtvym psom". Preto som sa otvorene prihlásil za žiaka tohto veľkého mysliteľa a v kapitole o teórii hodnoty som dokonca tu i tam koketoval s jeho svojráznym spôsobom vyjadrovania. Mystifikácia, ktorou dialektika trpí v Hegelových rukách, nebola vôbec na prekážku, aby po prvý raz vyčerpávajúco a vedome vyložil jej všeobecné formy pohybu. Dialektika stojí u Hegela na hlave. Treba ju postaviť na nohy, aby sme v mystickom obale objavili racionálne jadro.

Dialektika vo svojej mystifikovanej forme sa stala nemeckou módou, pretože sa zdalo, že oslavuje to, čo jestvuje. Vo svojej racionálnej podobe vyvoláva u buržoázie a jej doktrinárskych predstaviteľov zlobu a hrôzu, pretože v pozitívnom pochopení jestvujúceho zahŕňa zároveň aj pochopenie jeho negácie, jeho nevyhnutného zániku, pretože každú vzniknutú formu chápe v pohybe, teda aj čo do jej pominuteľnej stránky, pretože sa pred ničím neskláňa a svojou podstatou je kritická a revolučná.

Praktický buržoa pociťuje protirečivý pohyb kapitalistickej spoločnosti najhmatateľnejšie vo výkyvoch periodického cyklu, ktorým prechádza moderný priemysel a ktorého vyvrcholením je všeobecná kríza. Kríza sa opäť približuje, hoci zatiaľ je len vo svojich predštádiách, a všestrannosťou svojho dejiska, ako aj intenzitou svojich účinkov vtĺčie dialektiku aj do hláv vyvolencov novej svätej prusko-nemeckej ríše.

Londýn 24. januára 1873 *Karol Marx*

Predslov a doslov k francúzskemu vydaniu

Londýn 18. marca 1872

Občanovi Mauriceovi La Châtrovi

Vážený občan!

Vítam Vašu myšlienku vydávať preklad Kapitálu v periodicky vychádzajúcich zošitoch. V tejto forme bude dielo ľahšie prístupné robotníckej triede, a to je pre mňa dôležitejšie ako všetko ostatné.

To je líce Vašej mince, ale je tu aj jej rub. Metóda skúmania, ktorú som použil a ktorá dosiaľ nebola aplikovaná na ekonomické problémy, značne sťažuje čítanie prvých kapitol a možno sa teda obávať, že francúzsku verejnosť, ktorá vždy netrpezlivo túži poznať závery a súvislosť všeobecných zásad s otázkami, ktoré ju priamo zaujímajú, čítanie knihy odradí, pretože v ňom nebude môcť hneď postupovať ďalej.

To je nevýhoda, proti ktorej nemôžem podniknúť nič iné, iba na ňu vopred upozorniť a pripraviť čitateľov túžiacich po pravde. Vo vede niet širokej cesty, a len tí, čo sa neľakajú námahy šplhať sa po jej strmých chodníkoch, môžu dosiahnuť jej svetlé výšiny.

Karol Marx

Čitateľovi

Pán J. Roy sa podujal urobiť čo najpresnejší, priam doslovný preklad; svoju úlohu splnil až úzkostlivo presne. Ale práve jeho úzkostlivá presnosť ma donútila zrevidovať text, aby bol čitateľovi prístupnejší. Tieto úpravy, ktoré sa museli urobiť z jedného dňa na druhý, lebo kniha vychádzala po častiach, neurobil som vždy rovnako pozorne, čo spôsobilo nejednotnosť štýlu.

Keď som sa už podobral na túto revíziu, rozhodol som sa uplatniť ju aj v základnom originálnom texte (druhé nemecké vydanie), takže niektoré výklady som zjednodušil, iné doplnil, pridal som ďalší historický alebo štatistický materiál, pripojil som kritické poznámky atď. Nech už sú teda literárne nedostatky tohto francúzskeho vydania hocaké, má vedeckú hodnotu nezávisle od originálu a mali by po ňom siahnuť aj čitatelia, ktorí ovládajú nemčinu.

Ďalej upúšťam miesta z doslovu k druhému nemeckému vydaniu, ktoré sa zaoberajú vývinom politickej ekonómie v Nemecku a metódou, ktorú v tomto diele uplatňujem.[1*]

[1*] Tento zväzok, s. 19—26.

Londýn 28. apríla 1875 *Karol Marx*

K tretiemu vydaniu

Marxovi nebolo dožičené, aby sám pripravil do tlače toto tretie vydanie. Znamenitý mysliteľ, pred veľkosťou ktorého sa teraz skláňajú aj jeho protivníci, zomrel 14. marca 1883.

Mne, čo som v ňom po štyridsiatich rokoch stratil najlepšieho, najoddanejšieho priateľa, ktorému ďakujem za viac, ako sa dá slovami vyjadriť, mne teraz pripadla povinnosť postarať sa tak o toto tretie vydanie, ako aj o vydanie druhého zväzku, ktorý Marx zanechal v rukopise. O tom, ako som splnil prvú časť tejto povinnosti, tu musím čitateľovi zložiť účty.

Zo začiatku mal Marx v úmysle text prvého zväzku z väčšej časti prepracovať, niektoré teoretické body výraznejšie formulovať, nové pridať, historický a štatistický materiál doplniť až do najnovších čias. Jeho zdravotný stav, ako aj snaha urobiť konečnú redakciu druhého zväzku prinútili ho vzdať sa tohto zámeru. Malo sa zmeniť iba to najnevyhnutnejšie, mali sa vsunúť len dodatky obsiahnuté vo francúzskom vydaní (Le Capital. Par Karl Marx, Paris, Lachâtre 1873[12]), ktoré medzičasom vyšlo.

V pozostalosti sa naozaj našiel nemecký exemplár, ktorý Marx na niektorých miestach opravil a doplnil odkazmi na francúzske vydanie; našiel sa aj francúzsky exemplár, v ktorom presne označil miesta, ktoré sa majú použiť. Tieto zmeny a doplnky sa okrem niekoľkých výnimiek obmedzujú

na poslednú časť knihy, na oddiel Proces akumulácie kapitálu. Doterajší text sa tu viac ako inde pridržiaval pôvodného náčrtu, kým skoršie oddiely boli dôkladnejšie prepracované. Preto bol štýl živší, jednoliatejší, ale aj nedbanlivejší, popretkávaný anglicizmami a miestami nejasný; v postupe výkladu boli tu a tam medzery, lebo jednotlivé dôležité momenty boli len naznačené.

Čo sa týka štýlu, Marx viaceré pododdiely sám dôkladne zrevidoval a takto, ako aj častými ústnymi pokynmi mi naznačil mieru, ako ďaleko smiem ísť pri odstraňovaní anglických technických výrazov a ostatných anglicizmov. Dodatky a doplnky by bol Marx rozhodne ešte prepracoval a hladkú francúzštinu by bol nahradil svojou vlastnou hutnou nemčinou; musel som sa uspokojiť s tým, že som ich preložil tak, aby čo najviac nadväzovali na pôvodný text.

V tomto treťom vydaní som teda nezmenil ani jedno slovo, o ktorom by som s istotou nevedel, že by ho bol zmenil aj sám autor. Ani mi len na um neprišlo, aby som do Kapitálu zaviedol bežný žargón, ktorým sa zvyčajne vyjadrujú nemeckí ekonómovia, onú hatlaninu, v ktorej napríklad o tom, kto za hotové dostáva prácu druhého, hovoria, že dáva prácu, a o tom, komu sa odoberá práca za mzdu, hovoria, že berie prácu. Aj vo francúzštine sa v bežnom živote používa travail v zmysle „zamestnanie". Francúzi by však právom považovali za blázna ekonóma, ktorý by chcel kapitalistu nazývať donneur de travail a robotníka receveur de travail.

Takisto som si nedovolil previesť v texte dôsledne používané anglické peniaze, miery a váhy na ich nové nemecké ekvivalenty. Keď vyšlo prvé vydanie, bolo v Nemecku toľko druhov mier a váh ako dní v roku, k tomu dvojaká marka (rišská marka platila vtedy iba v Soetbeerovej hlave, ktorý ju vynašiel koncom tridsiatych rokov), dvojaké guldeny a najmenej trojaké toliare, medzi nimi jeden, ktorého jednotkou bol „nový dvojtretiak"[13]*. V prírodovede platili metrické miery a váhy, na svetovom trhu anglické. Za takých okolností boli anglické jednotky*

miery samozrejmé pre knihu, ktorá bola nútená čerpať faktické údaje takmer výlučne z pomerov v anglickom priemysle. A tento dôvod ostáva ešte aj dnes rozhodujúci tým viac, že sa príslušné pomery na svetovom trhu sotva zmenili, a najmä v najdôležitejších priemyselných odvetviach — železiarstve a bavlnárstve — ešte aj dnes takmer výlučne platia anglické miery a váhy.

Napokon ešte niekoľko slov o Marxovom spôsobe citovania, ktorý nebol správne pochopený. Citáty pri čisto faktických údajoch a opisoch, napríklad z anglických Modrých kníh, slúžia samozrejme ako jednoduché doklady. Inak je to však tam, kde sa citujú teoretické názory iných ekonómov. Tu má citát iba konštatovať, kde, kedy a kto po prvý raz jasne vyslovil určitú ekonomickú myšlienku, ktorá odráža príslušný stupeň vývinu. Pritom ide len o to, že tá-ktorá ekonomická predstava má význam pre dejiny vedy, že je viac alebo menej adekvátnym teoretickým výrazom hospodárskej situácie svojich čias. Vôbec však nezáleží na tom, či táto predstava má pre autorovo stanovisko absolútnu alebo relatívnu platnosť, alebo či sa už celkom stala súčasťou dejín. Tieto citáty sú teda len bežným komentárom k textu, prevzatým z dejín ekonomickej vedy, a podľa dát a pôvodcov konštatujú jednotlivé dôležitejšie pokroky ekonomickej teórie. A to bolo veľmi potrebné vo vede, ktorej historici sa doteraz vyznačujú len tendenčnou, takmer karieristickou nevedomosťou. — Je teda pochopiteľné aj to, prečo Marx v súlade s doslovom k druhému vydaniu len celkom výnimočne cituje nemeckých ekonómov.

Dúfam, že druhý zväzok bude môcť vyjsť v priebehu roku 1884.

Londýn 7. novembra 1883 *Fridrich Engels*

Predslov k anglickému vydaniu

Uverejnenie anglického vydania Kapitálu netreba osobitne zdôvodňovať. Naopak, skôr možno očakávať vysvetlenie, prečo sa toto anglické vydanie až doteraz odkladalo, keď sme svedkami toho, že už po niekoľko rokov sa v periodickej tlači a v bežnej literatúre tak anglickej, ako aj americkej neustále spomínajú, napádajú a obhajujú, vysvetľujú a komolia teórie, ktoré táto kniha hlása.

Keď sa zanedlho po autorovej smrti roku 1883 jasne ukázalo, že anglické vydanie tohto diela je naozaj potrebné, dlhoročný priateľ Marxa i pisateľa týchto riadkov, pán Samuel Moore, ktorý túto knihu pozná azda lepšie ako hocktо iný, vyhlásil, že je ochotný ujať sa prekladu, ktorý vykonávateliа Marxovho literárneho odkazu súrili čím skôr predložiť verejnosti. Dohodli sme sa, že porovnám rukopis s originálom a navrhnem také zmeny, ktoré budem pokladať za vhodné. Keď sa postupom času ukázalo, že pán Moore pre svoje pracovné zaneprázdnenie nemôže zabezpečiť preklad tak rýchle, ako sme si všetci želali, s radosťou sme prijali ponuku dr. Avelinga, že prevezme časť práce; súčasne sa pani Avelingová, najmladšia Marxova dcéra, ponúkla, že skontroluje citáty a obnoví v pôvodnom znení početné miesta, ktoré Marx prevzal od anglických autorov a z Modrých kníh a preložil do nemčiny. To sa aj všade

urobilo okrem niekoľkých výnimiek, ktorým sa nedalo vyhnúť.

Dr. Aveling preložil nasledujúce časti knihy: 1. X. kapitolu (Pracovný deň) a XI. kapitolu (Miera a množstvo nadhodnoty); 2. VI. oddiel (Mzda — zahŕňajúci kapitoly XIX až XXII); 3. od 4. časti XXIV. kapitoly (Okolnosti, ktoré atď.) až do konca knihy, teda poslednú časť XXIV. kapitoly, XXV. kapitolu a celý VIII. oddiel (XXVI. až XXXIII. kapitolu); 4. obidva autorove predslovy. Zvyšnú časť knihy preložil pán Moore.[141] Kým každý prekladateľ je zodpovedný iba za svoj podiel na práci, ja nesiem celkovú zodpovednosť za celú knihu.

Tretie nemecké vydanie, ktoré sme vzali za základ celej našej práce, som pripravil roku 1883, pričom mi pomohli autorove poznámky s udaním tých miest druhého vydania, ktoré sa mali nahradiť miestami vyznačenými vo francúzskom texte z roku 1873.[1] Zmeny, ku ktorým takto došlo v texte druhého vydania, sa vo všeobecnosti zhodujú so zmenami, ktoré Marx vlastnoručne vyznačil v celom rade pokynov pre anglický preklad pripravovaný v Amerike pred desiatimi rokmi; tohto prekladu sme sa vzdali hlavne preto, lebo sa nenašiel schopný a vhodný prekladateľ. Tento rukopis nám dal k dispozícii náš starý priateľ pán F. A. Sorge z Hobokenu, N[ew] J[ersey]. Sú v ňom vyznačené ešte niektoré ďalšie vsuvky z francúzskeho vydania; pretože je však o veľa rokov starší ako posledné pokyny pre tretie vydanie, cítil som sa oprávnený použiť ho len výnimočne, a najmä v tých prípadoch, keď nám pomohol prekonať ťažkosti. O francúzsky text sme sa opierali aj pri väčšine ťažkých miest, aby sme zistili, čo by bol sám autor ochotný obetovať, keď bolo v preklade potrebné niečo obetovať z plného významu originálu.

Jednako je tu však jedna ťažkosť, od ktorej sme čitateľa nemohli ušetriť: niektoré výrazy sme použili v zmysle odlišnom nielen od bežnej reči každodenného života, ale

[1] Le Capital. Par Karl Marx. Preložil M. J. Roy, celý preklad zrevidoval autor, Paris, Lachâtre. Najmä v poslednej časti knihy tento preklad obsahuje oproti textu druhého nemeckého vydania značné zmeny a doplnky.

aj od zvyčajnej politickej ekonómie. Bolo to však nevyhnutné. Každé nové chápanie vedy zahŕňa revolúciu v odborných výrazoch tejto vedy. Najlepšie to dokazuje chémia, kde sa približne každých dvadsať rokov radikálne mení celá terminológia a kde sotva nájdeme organickú zlúčeninu, ktorej názov by sa mnohokrát nezmenil. Politická ekonómia sa vo všeobecnosti uspokojovala s tým, že preberala výrazy obchodného a priemyselného života, tak ako boli, a narábala s nimi, pričom si vôbec nevšimla, že sa tým obmedzila na úzky okruh myšlienok vyjadrovaných týmito slovami. Tak ani sama klasická politická ekonómia, hoci si celkom uvedomovala, že zisk i renta sú iba pododdiely, kúsky tej nezaplatenej časti produktu, ktorú robotník musí poskytnúť svojmu podnikateľovi (ktorý si ju prvý prisvojuje, nie je však jej posledným, výlučným majiteľom), nikdy nezašla za hranice bežného chápania zisku a renty, nikdy neskúmala túto nezaplatenú časť produktu (ktorú Marx nazval nadproduktom) v jej úhrne ako celok, a preto nikdy jasne nepochopila jej pôvod, ani jej povahu, ani zákony, ktorými sa riadi ďalšie rozdelenie jej hodnoty. Podobne sa aj celý priemysel, pokiaľ nejde o poľnohospodárstvo alebo remeslo, bez rozdielu označoval ako manufaktúra, a tak sa stieral rozdiel medzi dvoma veľkými a podstatne odlišnými obdobiami hospodárskych dejín: medzi obdobím vlastnej manufaktúry, ktorá sa zakladá na deľbe ručnej práce, a obdobím moderného priemyslu, ktorý sa zakladá na strojoch. Je však samozrejmé, že teória, ktorá pokladá modernú kapitalistickú výrobu len za výpinavý stupeň v hospodárskych dejinách ľudstva, musí používať iné výrazy ako tie, ktoré sú bežné u tých autorov, ktorí tento výrobný spôsob pokladajú za nepominuteľný a definitívny.

Bude iste namieste povedať niekoľko slov o autorovej metóde citácie. Vo väčšine prípadov citáty obvykle slúžia ako dokumentárne doklady k tvrdeniam v texte. Ale v mnohých prípadoch autor uvádza výňatky z diel ekonómov, aby ukázal, kedy, kde a kto po prvý raz jasne

vyslovil určitý názor. Tak je to v takých prípadoch, keď je citovaný názor dôležitý ako viac alebo menej adekvátne vyjadrenie podmienok spoločenskej výroby a výmeny, ktoré vládli v určitom čase, pričom sa cituje celkom nezávisle od toho, či ho Marx uznáva alebo či je všeobecne platný. Tieto citáty teda tvoria bežný komentár k textu, vypožičaný z dejín vedy.

Náš preklad zahŕňa len prvú knihu diela. Ale táto prvá kniha vo veľkej miere predstavuje sama osebe celok a po dvadsať rokov ju pokladali za samostatné dielo. Druhá kniha, ktorú som vydal v nemčine roku 1885, je rozhodne neúplná bez tretej knihy, ktorá nemôže vyjsť pred koncom roku 1887. Keď tretia kniha vyjde v nemeckom origináli, bude dosť času myslieť na prípravu anglického vydania obidvoch kníh.

Na kontinente Kapitál často nazývajú „bibliou robotníckej triedy". Fakt, že závery, ku ktorým Marx v tomto diele došiel, sa denne čoraz viac a viac stávajú základnými princípmi veľkého hnutia robotníckej triedy nielen v Nemecku a vo Švajčiarsku, ale aj vo Francúzsku, v Holandsku a Belgicku, v Amerike a dokonca aj v Taliansku a Španielsku, že robotnícka trieda všade čoraz väčšmi spoznáva v týchto záveroch najvernejšie vyjadrenie svojho postavenia a svojich snáh, nemôže poprieť nikto, kto bližšie pozná toto hnutie. A aj v Anglicku práve v tomto čase Marxove teórie mocne vplývajú na socialistické hnutie, ktoré sa v radoch „vzdelancov" rozširuje nemenej ako v radoch robotníckej triedy. To však nie je všetko. Rýchle sa blíži čas, keď sa dôkladné preskúmanie ekonomického postavenia Anglicka stane neodvratnou národnou nevyhnutnosťou. Priemyselný systém Anglicka, ktorý nemôže fungovať bez neprestajného a rýchleho rozširovania výroby a teda aj trhov, približuje sa k mŕtvemu bodu. Slobodný obchod vyčerpal svoje zdroje; dokonca aj Manchester pochybuje o tomto svojom niekdajšom hospodárskom evanjeliu.[1] Rýchle sa rozvíjajúci zahraničný

[1] Na štvrťročnom zasadnutí manchesterskej obchodnej komory, ktoré sa

priemysel všade ohrozuje anglickú výrobu, nielen na trhoch chránených clami, ale aj na neutrálnych trhoch a dokonca aj na tejto strane Kanála. Kým produktívna sila rastie geometrickým radom, trhy sa v najlepšom prípade rozširujú aritmetickým radom. Zdá sa síce, že sa zastavil desaťročný cyklus stagnácie, prosperity, nadvýroby a krízy, ktorý sa stále opakoval v rokoch 1825—1867, ale len preto, aby nás zanechal v bahne zúfalstva trvalej a chronickej depresie. Vytúžené obdobie prosperity nie a nie prísť; koľko ráz sa nazdávame, že už badať symptómy, ktoré ho ohlasujú, toľko ráz sa nám znova rozplynú. Medzitým každá nasledujúca zima znova kladie otázku: „Čo s nezamestnanými?" A kým počet nezamestnaných z roka na rok narastá, niet nikoho, kto by odpovedal na túto otázku; a môžeme si takmer vypočítať čas, keď nezamestnaní stratia trpezlivosť a vezmú svoj osud do vlastných rúk. V takej chvíli by sa iste mal vypočuť hlas človeka, ktorého celá teória je výsledkom celoživotného štúdia hospodárskych dejín a ekonomického postavenia Anglicka, človeka, ktorého toto štúdium priviedlo k záveru, že Anglicko je, prinajmenšom v Európe, jedinou krajinou, kde by sa neodvratná sociálna revolúcia dala uskutočniť celkom pokojnými a zákonnými prostriedkami. Pravda, Marx nikdy nezabudol dodať, že sotva očakáva, že by sa vládnúce triedy Anglicka podrobili tejto pokojnej a zákonnej revolúcii bez „proslavery rebellion"[15].

5. novembra 1886 *Fridrich Engels*

---

konalo dnes popoludní, prebiehala živá diskusia o otázkach slobodného obchodu. Predložili tu rezolúciu v tom zmysle, že „po štyridsaťročnom márnom čakaní, že ostatné národy budú nasledovať príklad Anglicka v slobodnom obchode, komora sa nazdáva, že nadišiel čas zmeniť toto stanovisko". Rezolúciu zamietli väčšinou iba jediného hlasu, pri pomere hlasov 21 za a 22 proti. (Evening Standard, 1. nov. 1886.)

K štvrtému vydaniu

Štvrté vydanie si vyžadovalo, aby som podľa možnosti definitívne ustálil text i poznámky. O tom, ako som túto požiadavku splnil, treba v krátkosti povedať toto.

Keď som znova porovnal francúzske vydanie s Marxovými rukopisnými poznámkami, prevzal som z neho do nemeckého textu niekoľko dodatkov. Sú na s. 80 (tretie vydanie, s. 88), na s. 458—460 (tretie vydanie, s. 509—510), na s. 547—551 (tretie vydanie, s. 600), na s. 591—593 (tretie vydanie, s. 644) a na s. 596 (tretie vydanie, s. 648) v poznámke 79[1]. Takisto som podľa francúzskeho a anglického vydania vsunul do textu (štvrté vydanie, s. 461—467) dlhú poznámku o baníkoch (tretie vydanie, s. 509—515)[2*]. Ostatné drobné zmeny majú čisto technický charakter.*

Ďalej som pridal ešte niekoľko vysvetľujúcich poznámok, najmä tam, kde sa zdalo, že si to vyžadujú zmenené historické okolnosti. Všetky tieto dodatočné poznámky sú v hranatých zátvorkách a sú označené mojimi iniciálkami alebo písmenami „D. H."[3].*

Keďže medzitým vyšlo anglické vydanie, bola nevyhnutná úplná revízia početných citátov. Najmladšia Marxova dcéra Eleanor si dala tú námahu a porovnala všetky citované miesta s originálmi, takže citáty z anglických prameňov, ktorých je väčšina, nie sú v tomto vydaní spätným

[1*] Tento zväzok, s. 109, 409—411, 488—491, 523—524, 526.

[2*] Tento zväzok, s. 411—416.

[3*] V tomto zväzku sú vo svorkách a označené písmenami F. E.

prekladom z nemčiny, ale vychádzajú v pôvodnom anglickom znení. Pri štvrtom vydaní som teda musel prihliadať na tento text. Pritom sa zistili rôzne malé nepresnosti. Odkazy na nesprávne čísla strán, ktoré vznikli sčasti pri chybnom prepisovaní zo zošitov, sčasti ako tlačové chyby, nahromadené v troch vydaniach. Nesprávne vyznačené úvodzovky alebo vybodkované medzery, čomu sa pri rozsiahlom citovaní z výpiskových zošitov nedalo vyhnúť. Tu i tam nie celkom šťastne zvolené slovo v preklade. Niektoré miesta sú citované zo starých parížskych zošitov z rokov 1843—1845, keď Marx ešte nevedel po anglicky a anglických ekonómov čítal vo francúzskom preklade; tam, kde teda dvojitý preklad vyvolal jemnú zmenu v odtieni, napríklad u Steuarta, Ura a iných, bolo teraz treba použiť anglický text. Podobných malých nepresností a nedbanlivostí bolo viac. Keď však porovnáme štvrté vydanie s predchádzajúcim vydaním, môžeme sa presvedčiť, že celý tento namáhavý proces opráv nezmenil v tejto knihe ani to najmenšie, čo by stálo za reč. Iba jediný citát sa nepodarilo nájsť, citát z Richarda Jonesa (4. vyd., s. 562, poznámka 47[1*]); Marx si pravdepodobne pomýlil titul knihy. Všetky ostatné citáty si zachovávajú dôkaznú silu alebo ju v terajšej presnej forme iba zvyšujú.

[1*] Tento zväzok, s. 499.

Tu sa však musím vrátiť k jednej starej udalosti.

Poznám totiž iba jediný prípad, keď vznikli pochybnosti o správnosti Marxovho citátu. Keďže tento prípad mal dohru aj po Marxovej smrti, nemôžem ho tu celkom obísť.[16]

V berlínskej Concordii, orgáne Zväzu nemeckých továrnikov, vyšiel 7. marca 1872 anonymný článok Ako cituje Karol Marx. S nadmernou dávkou mravného rozhorčenia a neparlamentných výrazov sa tu tvrdí, že citát z Gladstonovho prejavu o rozpočte zo 16. apríla 1863 (v Inaugurálnej adrese Medzinárodného robotníckeho združenia z roku 1864[2*] a opätovne v Kapitáli, zv. I, 4. vydanie, s. 617, 3. vydanie, s. 670—671[3*]) je sfalšovaný. Z vety „Tento závratný rast bohatstva a moci... sa celkom

[2*] Marx, K.—Engels, F. Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 2. zv. Bratislava 1977, s. 457—464.

[3*] Tento zväzok, s. 542—543.

obmedzuje na majetné triedy" niet vraj ani jedného slova v Hansardovej (kvázioficiálnej) stenografickej správe. „Táto veta však v Gladstonovom prejave nikde nie je. Hovorí sa v nej pravý opak." (Polotučným písmom) **„Marx túto vetu formálne i vecne lživo pridal!"**

Marx, ktorému toto číslo Concordie poslali v máji, odpovedal anonymovi v novinách Volksstaat z 1. júna. Pretože sa už nepamätal, podľa ktorej novinovej správy citoval, obmedzil sa na to, že najprv uviedol rovnako znejúci citát v dvoch anglických dielach a potom citoval správu Times, podľa ktorej Gladstone hovorí:

„That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property."[1*]

Gladstone tu teda hovorí, že by mu bolo ľúto, keby to tak bolo, ale že je to tak: Tento závratný rast moci a bohatstva sa celkom obmedzuje na majetné triedy. A čo sa týka kvázioficiálneho Hansarda, Marx ďalej hovorí: „Pán Gladstone bol natoľko rozumný, že v tomto dodatočne pričesanom znení vyčiarkol miesto, ktoré by z úst anglického kancelára pokladu bolo iste kompromitujúce. To je napokon tradičná anglická parlamentná zvyklosť, a vonkoncom to nie je vynález Laskerka proti Bebelovi[171]*."*

Anonym je čoraz zúrivejší. Vo svojej odpovedi v Concordii zo 4. júla odmieta pramene z druhej ruky a nesmelo naznačuje, že je „zvyklosťou" citovať parlamentné prejavy podľa stenografickej správy; ale správa Times (kde je „lživo pridaná" veta) i Hansardova správa (kde chýba) „sa vecne celkom zhodujú" a správa v Times takisto obsahuje „priamy opak povestného miesta z Inaugurálnej adresy". Pritom tento človek prezieravo zamlčuje, že pri tomto údajnom „opaku" je tam výslovne obsiahnuté práve „ono povestné miesto"! Anonym napriek všetkému cíti, že je v slepej uličke a že ho môže zachrániť len nový úskok.

K štvrtému vydaniu

[1*] „Tak je to s bohatstvom našej krajiny. Musím za seba povedať, že by som na tento závratný rast bohatstva a moci hľadel takmer s obavami a bolesťou, keby som sa nazdával, že sa obmedzuje na triedy žijúce v blahobyte. Tu sa však vôbec neberie do úvahy postavenie pracujúceho obyvateľstva. Rast, ktorý som spomenul a ktorý sa podľa mňa zakladá na presných údajoch, obmedzuje sa celkom na majetné triedy."

Na jednej strane svoj článok, ktorý, ako sme práve dokázali, priam oplýva „bezočivými klamstvami", prešpikoval vyberaným osočovaním, ako: „mala fides", „nepoctivosť", „lživé tvrdenie", „lživý citát", „nehanebná lož", „celkom sfalšovaný citát", „toto falšovanie", „jednoducho nehanebné" atď. Na druhej strane pokladá za potrebné preniesť spornú otázku na iné pole, a preto sľubuje „objasniť v druhom článku, aký význam pripisujeme" (anonym, čo „neluhá") „obsahu Gladstonových slov". Ako by jeho nesmerodajná mienka mala s celou vecou niečo spoločné! Tento druhý článok je v Concordii z 11. júla.

Marx odpovedal ešte raz v novinách Volksstaat zo 7. augusta; tentoraz priniesol správy o príslušnom mieste z novín Morning Star a Morning Advertiser zo 17. apríla 1863. Podľa obidvojich novín Gladstone hovorí, že by hľadel s obavami atď. na tento závratný rast bohatstva a moci, keby sa nazdával, že sa naozaj obmedzuje na triedy žijúce v blahobyte (classes in easy circumstances). Ale tento rast sa vraj naozaj obmedzuje na majetné triedy (entirely confined to classes possessed of property). Teda aj tieto správy prinášajú doslova „lživo pridanú" vetu. Porovnaním textov z Times a z Hansarda Marx ďalej znova konštatuje, že oná veta bola naozaj vyslovená, ako to potvrdzujú tri novinové správy, uverejnené na druhý deň v rovnakom znení a nezávisle od seba, ale chyba v Hansardovej správe, revidovanej podľa známej „zvyklosti", že ju teda Gladstone, podľa Marxových slov, „dodatočne odštipol". Napokon vyhlasuje, že nemá čas zaoberať sa ďalej anonymom. Zdá sa, že aj ten už toho mal dosť, aspoň Marx nedostal nijaké ďalšie čísla Concordie.

Zdalo sa, že tým je vec načisto pochovaná. Jednako sme odvtedy raz či dva razy počuli od ľudí spätých s Cambridgeskou univerzitou tajuplné chýry o nehoráznom literárnom zločine, ktorý vraj Marx spáchal v Kapitáli; napriek všetkému pátraniu sa nám však nepodarilo dozvedieť nič určitejšie. A tu, 29. novembra 1883, osem mesiacov po Marxovej smrti, vyšiel v Times list datovaný

v Trinity College, Cambridge, a podpísaný Sedley Taylorom; tento človiečik, činný v tom najneškodnejšom družstevníctve, využil v ňom celkom náhodnú príležitosť, aby nám konečne urobil jasno nielen o cambridgeskej šuškande, ale aj o anonymovi z Concordie.

„Je nanajvýš zvláštne," hovorí človiečik z Trinity College, „že práve *profesorovi Brentanovi* (vtedy v Breslau, teraz v Strassburgu) pripadla úloha ... odhaliť mala fides, ktorá zrejme diktovala citát z Gladstonovho prejavu v" (Inaugurálnej) „adrese. Pán Karol Marx, ktorý ... sa pokúsil obhajovať citát v smrteľných kŕčoch (deadly shifts), do ktorých ho rýchlo zrazil majstrovsky vedený Brentanov útok, mal odvahu tvrdiť, že pán Gladstone pričesal správu o svojej reči v Times zo 17. apríla 1863 predtým, ako vyšla u Hansarda, aby vymazal miesto, ktoré vraj bolo kompromitujúce pre anglického kancelára pokladu. Keď Brentano podrobným porovnaním textu dokázal, že sa správy v Times a u Hansarda zhodujú a celkom vylučujú zmysel, ktorý chytrácky vytrhnutá citácia pripísala Gladstonovým slovám, Marx sa stiahol z ďalšej polemiky pod zámienkou nedostatku času!"

To teda bolo jadro pudlíka![1] A ako slávne sa odrazila v cambridgeskej družstevníckej fantázii anonymná kampaň pána Brentana v Concordii! Tak stál s kopijou v ruke, a tak bojoval[18] v „majstrovsky vedenom útoku" tento svätý Juraj Zväzu nemeckých továrnikov, kým pekelný drak Marx pri jeho nohách čoskoro vydýchol „v smrteľných kŕčoch"!*

Lenže celý tento ariostovský opis boja slúži len na to, aby zakryl úskoky nášho svätého Juraja. Tu sa už nehovorí o „lživom pridaní", o „falšovaní", ale len o „chytrácky vytrhnutej citácii" (craftily isolated quotation). Celá otázka sa posunula, a svätý Juraj i jeho cambridgeský zbrojnoš veľmi dobre vedeli, prečo.

Eleanor Marxová odpovedala v mesačníku To-Day vo februári 1884, lebo v Times odmietli uverejniť jej list. Znova sústredila polemiku na jediný bod, o ktorý išlo: „Pridal lživo" Marx onú vetu, alebo nie? Na to pán Sedley Taylor odpovedal:

„Otázka, či sa určitá veta v prejave pána Gladstona vyskytovala alebo nie," mala podľa jeho mienky v spore medzi Marxom a Brentanom „veľmi podradný význam v porovnaní s otázkou, či sa citát uviedol s úmyslom reprodukovať alebo skomoliť to, čo mal Gladstone na mysli."

A ďalej pripúšťa, že správa v Times „naozaj obsahuje protirečenie v slovách"; ale ostatná súvislosť, ak ju vysvetlíme správne, t. j. v liberálno-gladstonovskom zmysle,

[1]* Goethe, J. W.: Faust. Prvý diel. Bratislava 1966, s. 114.

naznačuje, čo pán Gladstone chcel povedať. (To-Day, marec 1884.) Najkomickejšie pritom je, že náš človiečik z Cambridge nástojí teraz na tom, aby sa prejav necitoval podľa Hansarda, ako je to „zvyklosťou" podľa anonymného Brentana, ale podľa správy v Times, ktorú ten istý Brentano označuje za „nesporne skomolenú". Prirodzene, veď tá osudná veta u Hansarda chýba!

Pre Eleanor Marxovú bolo celkom ľahké vyvrátiť túto argumentáciu v tom istom čísle To-Day. Alebo pán Taylor čítal polemiku z roku 1872. Potom „luhá" teraz, pričom nielen „lživo pridáva", ale aj „lživo odstraňuje". Alebo ju nečítal. Potom však bolo jeho povinnosťou mlčať. Isté však je, že sa ani na okamih neodvážil trvať na obvinení svojho priateľa Brentana, že Marx niečo „lživo pridal". Naopak, teraz už nič lživo nepridal, ale zamlčal istú dôležitú vetu. Lenže tá istá veta je citovaná na s. 5 Inaugurálnej adresy, niekoľko riadkov pred vetou, ktorá bola údajne „lživo pridaná". A pokiaľ ide o „protirečenie" v Gladstonovom prejave, veď práve Marx v Kapitáli na s. 618 (3. vyd., s. 672) v poznámke 105[1*] hovorí „o neustálych krikľavých protirečeniach v Gladstonových prejavoch o rozpočte z rokov 1863 a 1864"! Ibaže sa ich nesnaží, ako Sedley Taylor, prijímať s takou liberálnou blahovôľou. A konečný záver v odpovedi E. Marxovej znie: „Naopak, Marx ani nezamlčal niečo, čo bolo hodno citovať, a ani to najmenšie lživo nepridal. Iba reprodukoval a zachránil pred zabudnutím istú vetu z Gladstonovho prejavu, ktorú bezpochyby vyslovil, ale ktorá sa tak či onak z Hansarda — vytratila."

To stačilo aj pánu Sedley Taylorovi, a výsledkom tohto profesorského útoku, snovaného po dve desaťročia a v dvoch veľkých krajinách, bolo, že sa už nikto neopovážil dotknúť Marxovej literárnej svedomitosti a že teraz nebude pán Sedley Taylor veriť správam pána Brentana z literárneho bojiska, takisto ako pán Brentano nebude veriť pápežskej neomylnosti Hansarda.

Londýn 25. júna 1890 F. Engels

[1*] Tento zväzok, s. 543—544.

Prvá kniha

Výrobný proces kapitálu

Tovar a peniaze

Prvý oddiel

Tovar

Prvá kapitola

1. Dva faktory tovaru: úžitková hodnota a hodnota (substancia hodnoty, veľkosť hodnoty)

Bohatstvo spoločností, v ktorých vládne kapitalistický výrobný spôsob, sa javí ako „nesmierne nahromadenie tovarov"[1] a jednotlivý tovar ako jeho elementárna forma. Naše skúmanie sa preto začína analýzou tovaru.

Tovar je predovšetkým vonkajší predmet, vec, ktorá svojimi vlastnosťami uspokojuje ľudské potreby nejakého druhu. Povaha týchto potrieb, či pochádzajú napríklad zo žalúdka alebo z fantázie, na tom nič nemení.[2] Nejde tu ani o to, ako vec uspokojuje ľudskú potrebu, či bezprostredne ako životný prostriedok, t. j. ako spotrebný predmet, alebo okľukou ako výrobný prostriedok.

Každú užitočnú vec, ako železo, papier atď., treba skúmať z dvoch hľadísk, podľa kvality a kvantity. Každá taká vec je súhrnom mnohých vlastností, a preto môže byť užitočná z rozličných stránok. Odhaliť tieto rozličné stránky a teda aj mnohoraké spôsoby použitia vecí je historickým činom.[3] Tak je to aj s nájdením spoločenských

[1] Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859, pag. 3.[1*]

[2] „Želanie zahŕňa potrebu; je to chuť ducha, a je rovnako prirodzená ako hlad telu... väčšina (vecí) má hodnotu preto, lebo uspokojuje potreby ducha." (*Nicholas Barbon*, A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. *Locke's* Considerations etc., London 1696, p. 2, 3.)

[3] „Veci majú intrinsick vertue[2*]" (toto je u Barbona špecifické označenie úžitkovej hodnoty), „ktorá je všade rovnaká, napríklad vlastnosť magnetu priťahovať železo" (l. c. p. 6). Vlastnosť magnetu priťahovať železo sa stala užitočnou, až keď pomocou nej objavili magnetickú polaritu.

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 11.

[2*] vnútornú vlastnosť

mier pre množstvo užitočných vecí. Rozdiely v mierach tovarov vyplývajú sčasti z rozdielnej povahy meraných predmetov, sčasti z konvencie.

Užitočnosť veci robí z nej úžitkovú hodnotu.[4] Táto užitočnosť sa však nevznáša vo vzduchu. Podmienená vlastnosťami tovarového telesa, neexistuje bez neho. Samo tovarové teleso, ako železo, pšenica, diamant atď., je teda úžitkovou hodnotou čiže statkom. Tento jeho charakter nezávisí od toho, či prisvojenie jeho úžitkových vlastností stojí človeka veľa alebo málo práce. Pri skúmaní úžitkových hodnôt sa vždy predpokladá ich kvantitatívne určenie, ako tucet hodiniek, lakeť plátna, tona železa atď. Úžitkové hodnoty tovarov poskytujú materiál pre osobitnú disciplínu, tovaroznalectvo.[5] Úžitková hodnota sa realizuje len používaním alebo spotrebou. Úžitkové hodnoty tvoria látkový obsah bohatstva bez ohľadu na jeho spoločenskú formu. V spoločenskej forme, ktorú máme skúmať, sú zároveň látkovými nositeľmi výmennej hodnoty.

Výmenná hodnota vystupuje predovšetkým ako kvantitatívny pomer, ako proporcia, v ktorej sa úžitkové hodnoty jedného druhu vymieňajú za úžitkové hodnoty iného druhu[6], ako pomer, ktorý sa neprestajne mení s časom a miestom. Výmenná hodnota sa teda javí ako niečo náhodné a čisto relatívne, ako vnútorná, imanentná výmenná hodnota (valeur intrinsèque) tovaru, teda ako contradictio in adjecto.[7] Pozrime sa na to bližšie.

Určitý tovar, napríklad štvrtka pšenice, sa vymieňa za x leštidla na topánky, alebo za y hodvábu alebo za z zlata atď., slovom za iné tovary v najrozličnejších proporciách. Pšenica má teda rozmanité výmenné hodnoty, a nie len jedinú. Pretože však x leštidla na topánky, takisto ako y hodvábu, ako z zlata atď. sú výmennými hodnotami jednej štvrtky pšenice, musia byť x leštidla na topánky, y hodvábu, z zlata atď. výmennými hodnotami, ktoré sa dajú vzájomne nahradiť, čiže sú rovnako veľké. Z toho teda vyplýva, po prvé: platné výmenné hodnoty toho istého tovaru vyjadrujú niečo rovnaké. A po druhé: výmenná hodnota môže byť len spôsobom

[1*] hodnota

[4] „Prirodzená worth[1*] každej veci spočíva v jej schopnosti uspokojovať nevyhnutné potreby alebo slúžiť spríjemneniu ľudského života." (*John Locke*, Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, 1691, in Works, edit. Lond. 1777, v. II, p. 28.) V 17. storočí ešte často nachádzame u anglických autorov slovo „worth" na označenie úžitkovej hodnoty a slovo „value" na označenie výmennej hodnoty, celkom v duchu jazyka, ktorý rád vyjadruje bezprostredné veci germánsky a reflektované veci románsky.

[5] V buržoáznej spoločnosti vládne fictio juris, že každý človek, ktorý kupuje tovary, má encyklopedické znalosti o tovaroch.

[6] „Hodnota spočíva vo výmennom pomere medzi jednou vecou a inou vecou, medzi určitým množstvom jedného výrobku a určitým množstvom iného výrobku." (Le Trosne, De l'Intérêt Social, [in] Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 889.)

[7] „Nič nemôže mať vnútornú hodnotu" (*N. Barbon*, l. c. p. 6), alebo ako hovorí *Butler*:

„Hodnota veci
je práve toľko, koľko vynesie." [19]

vyjadrenia, „javovou formou" obsahu, ktorý možno od nej odlíšiť.

Vezmime ďalej dva tovary, napríklad pšenicu a železo. Nech je ich výmenný pomer akýkoľvek, dá sa vždy vyjadriť rovnicou, v ktorej sa dané množstvo pšenice stavia na roveň nejakému množstvu železa, napríklad 1 štvrtka pšenice = a metrickým centom železa. Čo hovorí táto rovnica? Že v dvoch rozličných veciach, v 1 štvrtke pšenice a takisto v a metrických centoch železa, existuje niečo spoločné tej istej veľkosti. Obidve veci sa teda rovnajú niečomu tretiemu, čo samo osebe nie je ani prvá, ani druhá vec. Každá z nich, pokiaľ je výmennou hodnotou, musí sa teda dať redukovať na toto tretie.

Znázorní nám to jednoduchý geometrický príklad. Ak máme určiť a porovnať plochu všetkých priamočiarych útvarov, rozložíme ich na trojuholníky. Sám trojuholník redukujeme na výraz, ktorý sa celkom odlišuje od jeho viditeľného tvaru — na polovičný násobok jeho základne a výšky. Takisto musíme redukovať výmenné hodnoty tovarov na niečo spoločné, z čoho predstavujú väčšie alebo menšie množstvo.

Toto spoločné nemôže byť geometrická, fyzikálna, chemická alebo nejaká iná prírodná vlastnosť tovarov. Ich telesné vlastnosti prichádzajú vôbec do úvahy len potiaľ, pokiaľ ich robia užitočnými, teda úžitkovými hodnotami. Ale na druhej strane práve abstrahovanie od úžitkovej hodnoty očividne charakterizuje výmenný pomer tovarov. V jeho rámci platí jedna úžitková hodnota práve toľko ako každá iná, len ak je v náležitej proporcii. Čiže ako hovorí starý *Barbon:*

„Jeden druh tovarov je rovnako dobrý ako iný, ak ich výmenná hodnota je rovnaká. Medzi vecami s rovnakou výmennou hodnotou niet nijakého rozdielu alebo odlišnosti."[8]

Ako úžitkové hodnoty sa tovary odlišujú predovšetkým kvalitou, ako výmenné hodnoty sa môžu odlišovať len kvantitou, neobsahujú teda ani atóm úžitkovej hodnoty.

Ak odhliadneme od úžitkovej hodnoty tovarových telies, ostáva im už len jedna vlastnosť, že sú produktmi práce. Teraz sa nám však už v rukách zmenil aj produkt práce. Ak abstrahujeme od jeho úžitkovej hodnoty, abstrahujeme aj od telesných súčastí a foriem, ktoré z neho robia úžitkovú hodnotu. Nie je to už stôl alebo dom alebo priadza alebo nejaká iná užitočná vec. Všetky jej zmyslové vlastnosti zmizli. Nie je to už ani produkt práce stolára alebo murára alebo pradiara alebo nejakej inej určitej produktívnej práce. Spolu s užitočným charakterom produktov práce mizne užitočný charakter prác, ktoré sú v nich stelesnené, miznú teda aj rôzne

[8] „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." (*N. Barbon*, l. c. p. 53 a 7.)

* „... sto libier šterlingov v olove alebo železe má rovnakú hodnotu ako sto libier šterlingov v striebre alebo v zlate."

konkrétne formy týchto prác, neodlišujú sa už, ale všetky sa redukujú na rovnakú ľudskú prácu, na abstraktnú ľudskú prácu.

Skúmajme teraz toto rezíduum produktov práce. Neostalo z nich nič, iba tá istá prízračná predmetnosť, čira stuhnutina bezrozdielnej ľudskej práce, t. j. vynaloženie ľudskej pracovnej sily bez ohľadu na formu, v akej sa vynaložila. Tieto veci predstavujú už len to, že sa pri ich výrobe vynaložila ľudská pracovná sila, nahromadila sa ľudská práca. Ako kryštály tejto spoločenskej substancie, ktorá je pre ne spoločná, sú hodnotami — tovarovými hodnotami.

V samom výmennom pomere tovarov sa nám javila ich výmenná hodnota ako niečo, čo vôbec nezávisí od ich úžitkových hodnôt. Ak naozaj abstrahujeme od úžitkovej hodnoty produktov práce, dostaneme ich hodnotu, tak ako sme ju práve určili. Teda to spoločné, čo sa stelesňuje vo výmennom pomere čiže vo výmennej hodnote tovaru, je jeho hodnota. Ďalšie skúmanie nás privedie späť k výmennej hodnote ako k nevyhnutnému spôsobu vyjadrenia čiže k javovej forme hodnoty, ktorú však najprv musíme skúmať nezávisle od tejto formy.

Úžitková hodnota čiže statok má teda hodnotu len preto, lebo sa v nej spredmetnila čiže materializovala abstraktná ľudská práca. Ako však merať veľkosť jej hodnoty? Množstvom „hodnototvornej substancie", práce, ktorú obsahuje. Samotné množstvo práce sa meria jej trvaním, a meradlom pracovného času sú zasa určité časové úseky, ako hodina, deň atď.

Ak sa hodnota tovaru určuje množstvom práce vynaloženej počas jeho výroby, mohlo by sa zdať, že čím je niekto lenivejší alebo nešikovnejší, tým väčšiu hodnotu má jeho tovar, lebo tým viac času potrebuje na jeho zhotovenie. Lenže práca, ktorá tvorí substanciu hodnôt, je rovnaká ľudská práca, vynaloženie tej istej ľudskej pracovnej sily. Celková pracovná sila spoločnosti, ktorá sa stelesňuje v hodnotách tovarového sveta, platí tu ako jedna a tá istá ľudská pracovná sila, aj keď sa skladá z nesčíselných individuálnych pracovných síl. Každá z týchto individuálnych pracovných síl, jedna ako druhá, je tá istá ľudská pracovná sila, pokiaľ má charakter spoločenskej priemernej pracovnej sily a pôsobí ako takáto spoločenská priemerná pracovná sila, teda aj na výrobu nejakého tovaru potrebuje len priemerne nutný čiže spoločensky nutný pracovný čas. Spoločensky nutný pracovný čas je pracovný čas potrebný na to, aby sa nejaká úžitková hodnota vyrobila za existujúcich spoločensky normálnych výrobných podmienok a pri spoločensky priemernom stupni zručnosti a intenzity práce. Napríklad v Anglicku po zavedení parného tkáčskeho stavu stačilo na to, aby sa dané množstvo priadze premenilo na tkaninu, asi o polovicu menej práce ako predtým. V skutočnosti anglický ručný tkáč potreboval na túto premenu aj naďalej ten istý pracovný čas, ale produkt jeho individuálnej pracovnej hodiny predstavoval teraz už len polovicu spoločenskej pracovnej hodiny, a preto klesol na polovicu svojej predchádzajúcej hodnoty.

Veľkosť hodnoty nejakej úžitkovej hodnoty sa teda určuje iba množstvom spoločensky nutnej práce čiže pracovným časom spoločensky nutným na jej výrobu.[9] Jednotlivý tovar je tu vôbec len priemerným exemplárom svojho druhu.[10] Tovary, ktoré obsahujú rovnako veľké množstvá práce, t. j. ktoré možno vyrobiť za ten istý pracovný čas, majú teda rovnako veľkú hodnotu. Hodnota jedného tovaru sa má k hodnote každého iného tovaru tak, ako sa má pracovný čas nutný na výrobu jedného tovaru k pracovnému času nutnému na výrobu iného tovaru. „Ako hodnoty sú všetky tovary len určitými množstvami stuhnutého pracovného času."[11]

Veľkosť hodnoty tovaru by sa teda nemenila, keby sa nemenil pracovný čas potrebný na jeho výrobu. Lenže ten sa mení s každou zmenou produktívnej sily práce. Produktívnu silu práce určujú rozmanité okolnosti, okrem iného priemerný stupeň zručnosti robotníkov, stupeň rozvoja vedy a jej technologickej aplikácie, spoločenská kombinácia výrobného procesu, rozsah a účinnosť výrobných prostriedkov a prírodné podmienky. To isté množstvo práce sa stelesňuje napríklad v priaznivom roku v 8 bušloch pšenice, v nepriaznivom roku len v 4 bušloch. To isté množstvo práce dodáva viac kovu v bohatých baniach ako v chudobných atď. Diamanty sa zriedka vyskytujú v zemskej kôre a ich nájdenie vyžaduje priemerne veľa pracovného času. V dôsledku toho predstavujú v malom objeme veľa práce. Jacob pochybuje o tom, či zlato vôbec niekedy zaplatilo svoju plnú hodnotu.[20] Ešte väčšmi to platí o diamantoch. Podľa Eschwegeho celkový výťažok brazílskych diamantových náleziska za osemdesiat rokov nedosiahol ešte roku 1823 cenu poldruharočného priemerného produktu brazílskych cukrových alebo kávových plantáží, hoci predstavoval oveľa viac práce, teda viac hodnoty. V bohatších náleziskách by sa to isté množstvo práce stelesnilo vo väčšom množstve diamantov a ich hodnota by poklesla. Ak sa podarí s malým množstvom práce premieňať uhlie na diamanty, ich hodnota môže klesnúť pod hodnotu tehál. Všeobecne: čím väčšia je produktívna sila práce, tým menší je pracovný čas potrebný na zhotovenie nejakého predmetu, tým menšie je množstvo práce v ňom kryštalizované, tým menšia je jeho hodnota. Naopak, čím menšia je produktívna sila práce, tým väčší je pracovný

[9] Poznámka k 2. vyd. „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." „Ak sa spotrebné predmety navzájom vymieňajú, ich hodnotu určuje množstvo práce, ktoré je na ich výrobu nevyhnutne potrebné a obvykle sa na ňu vynakladá." (Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc., London, p. 36, 37.) Na tomto pozoruhodnom anonymnom spise z minulého storočia nie je uvedený dátum. Z jeho obsahu však vyplýva, že vyšiel za Juraja II., asi roku 1739 alebo 1740.

[10] „Všetky výrobky toho istého druhu tvoria vlastne jednu masu, ktorej cena sa určuje všeobecne a bez ohľadu na osobitné okolnosti." (Le Trosne, l. c. p. 893.)

[11] K. Marx, l. c. p. 6.[1*]

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 14.

čas nutný na zhotovenie nejakého predmetu, tým väčšia je jeho hodnota. Veľkosť hodnoty tovaru sa teda mení priamo s množstvom práce a nepriamo s produktívnou silou práce, ktorá sa v ňom realizuje.[1*]

Vec môže byť úžitkovou hodnotou bez toho, aby bola hodnotou. To je v takom prípade, keď jej užitočnosť pre človeka nesprostredkúva práca. Napríklad vzduch, panenská pôda, prírodné lúky, divo rastúce drevo atď. Vec môže byť užitočná a môže byť produktom ľudskej práce bez toho, aby bola tovarom. Ten, kto svojím výrobkom uspokojuje svoju vlastnú potrebu, vytvára síce úžitkovú hodnotu, ale nie tovar. Aby vyrábal tovar, musí vyrábať nielen úžitkovú hodnotu, ale úžitkovú hodnotu pre iných, spoločenskú úžitkovú hodnotu. { A nielen pre iných vôbec. Stredoveký roľník dorábal rentové obilie pre feudálneho pána a desiatkové obilie pre farára. Ale ani rentové, ani desiatkové obilie sa nestalo tovarom preto, lebo ho vyrobili pre iných. Aby sa výrobok stal tovarom, musí sa výmenou preniesť na iného, komu slúži ako úžitková hodnota. }[11a] Napokon nijaká vec nemôže byť hodnotou bez toho, aby nebola úžitkovým predmetom. Ak je neužitočná, je neužitočná aj práca, ktorú obsahuje, neráta sa za prácu, a preto nevytvára nijakú hodnotu.

2.

Dvojaký charakter práce stelesnenej v tovaroch

Sprvoti sa nám tovar javil ako niečo dvojaké, ako úžitková hodnota a výmenná hodnota. Neskôr sa ukázalo, že ani práca, pokiaľ sa vyjadruje v hodnote, nemá už tie isté znaky, ktoré jej patria ako tvorkyni úžitkových hodnôt. Túto dvojakú povahu práce obsiahnutej v tovare som kriticky dokázal po prvý raz.[12] Keďže tento bod je osou, okolo ktorej sa točí pochopenie politickej ekonómie, treba ho tu bližšie objasniť.

Vezmime dva tovary, napríklad kabát a 10 lakťov plátna. Povedzme, že kabát má dvojnásobnú hodnotu plátna, takže ak 10 lakťov plátna = *h*, kabát = 2 *h*.

Kabát je úžitková hodnota, ktorá uspokojuje istú potrebu. Na jeho zhotovenie je potrebný určitý druh produktívnej činnosti, ktorá je určená svojím účelom, spôsobom vykonávania, predmetom, prostriedkom a výsledkom. Prácu, ktorej užitočnosť sa takto prejavuje v úžitkovej hodnote jej výrobku čiže v tom, že jej výrobok je úžitkovou hodnotou, nazývame krátko užitočnou prácou. Z tohto hľadiska sa na prácu pozeráme vždy so zreteľom na jej úžitkový efekt.

[1*] V 1. nemeckom vydaní nasleduje: Teraz poznáme *substanciu* hodnoty. Je to *práca*. Poznáme *mieru* jej *veľkosti*. Je to *pracovný čas* Treba ešte analyzovať jej *formu*, ktorá z *hodnoty* robí práve *výmennú hodnotu*. Predtým však treba trochu bližšie osvetliť určenia, ktoré sme už našli.

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 18, 19 n.

[11a] Poznámka k 4. vyd. — Slová v zátvorkách vsúvam preto, lebo keby sa vynechali, veľmi často by vzniklo nedorozumenie, že podľa Marxa je tovarom každý výrobok, ktorý spotrebúva niekto iný ako výrobca. — F. E.

[12] l. c. p. 12, 13 a passim.[2*]

Tak ako kabát a plátno sú kvalitatívne odlišné úžitkové hodnoty, sú kvalitatívne odlišné aj práce, ktoré umožňujú ich jestvovanie — šitie a tkanie. Keby tieto veci neboli kvalitatívne odlišnými úžitkovými hodnotami, a teda produktmi kvalitatívne odlišných užitočných prác, nemohli by vôbec vystupovať voči sebe ako tovary. Kabát sa nevymieňa za kabát, tá istá úžitková hodnota sa nevymieňa za tú istú úžitkovú hodnotu.

V súhrne rôznych úžitkových hodnôt čiže tovarových telies sa prejavuje súhrn rovnako rozmanitých užitočných prác, odlišných podľa rodu, druhu, čeľade, poddruhu a odrody — spoločenská deľba práce. Je podmienkou existencie tovarovej výroby, hoci tovarová výroba nie je naopak podmienkou existencie spoločenskej deľby práce. V staroindickej obci je práca spoločensky rozdelená, jej produkty sa však nestávajú tovarmi. Alebo bližší príklad: v každej továrni je práca systematicky rozdelená, ale táto deľba sa neuskutočňuje tým, že robotníci vymieňajú svoje individuálne produkty. Len produkty samostatných a navzájom nezávislých súkromných prác vystupujú voči sebe ako tovary.

Videli sme teda: v úžitkovej hodnote každého tovaru je obsiahnutá určitá účelná produktívna činnosť čiže užitočná práca. Úžitkové hodnoty nemôžu vystupovať voči sebe ako tovary, ak neobsahujú kvalitatívne odlišné užitočné práce. V spoločnosti, ktorej výrobky nadobúdajú všeobecne formu tovaru, t. j. v spoločnosti tovarových výrobcov, sa tento kvalitatívny rozdiel medzi užitočnými prácami, ktoré sa vykonávajú nezávisle od seba ako súkromná činnosť samostatných výrobcov, rozvíja na bohato členený systém, na spoločenskú deľbu práce.

Kabátu je napokon ľahostajné, či ho nosí krajčír alebo krajčírov zákazník. V oboch prípadoch pôsobí ako úžitková hodnota. Takisto sa ani vzťah medzi kabátom a prácou, ktorá ho vyrába, sám osebe nemení tým, že sa krajčírstvo stáva osobitnou profesiou, samostatným článkom spoločenskej deľby práce. Tam, kde človeka nútila potreba odievať sa, šil si po tisícročia šaty, kým sa z niektorého človeka stal krajčír. Lenže jestvovanie kabáta, plátna, každého prvku vecného bohatstva, ktorý tu nie je od prírody, musela vždy sprostredkovať špeciálna, účelná produktívna činnosť, ktorá osobitné prírodné látky prispôsobuje osobitným ľudským potrebám. Práca ako tvorkyňa úžitkových hodnôt, ako užitočná práca, je teda podmienkou existencie človeka, nezávislou od akýchkoľvek spoločenských foriem, je večnou prírodnou nevyhnutnosťou, bez ktorej by nebola možná výmena látok medzi človekom a prírodou, teda ľudský život.

Úžitkové hodnoty kabát, plátno atď., slovom tovarové telesá, sú spojením dvoch prvkov: prírodnej látky a práce. Ak odhliadneme od súhrnu všetkých rozličných užitočných prác, ktoré sú obsiahnuté v kabáte, plátne atď., ostane vždy materiálny substrát, ktorý je tu od prírody bez pričinenia človeka. Človek môže vo svojej výrobe postupovať len tak ako sama príroda, t. j. môže len meniť formy

látok.[13] Ba čo viac. Pri tomto premieňaní foriem ho ustavične podporujú prírodné sily. Práca teda nie je jediným zdrojom úžitkových hodnôt, látkového bohatstva, ktoré vyrába. Ako hovorí William Petty, práca je otcom bohatstva a pôda jeho matkou.[21]

Prejdime teraz od tovaru ako úžitkového predmetu k hodnote tovaru.

Podľa nášho predpokladu má kabát dvojnásobnú hodnotu plátna. To je však len kvantitatívny rozdiel, ktorý nás zatiaľ ešte nezaujíma. Pripomíname však, že ak hodnota kabáta je dvakrát taká veľká ako hodnota 10 lakťov plátna, 20 lakťov plátna má rovnako veľkú hodnotu ako jeden kabát. Kabát a plátno ako hodnoty sú veci rovnakej substancie, sú objektívne výrazy rovnorodej práce. Ale šitie a tkanie sú kvalitatívne odlišné práce. Existujú však také spoločenské pomery, keď ten istý človek striedavo šije a tká, takže tieto dva rozdielne druhy práce sú len modifikáciami práce toho istého jednotlivca a nie sú to ešte osobitné, ustálené funkcie rozličných jednotlivcov, celkom tak ako kabát, ktorý náš krajčír ušije dnes, a nohavice, ktoré ušije zajtra, predpokladajú len variácie tej istej individuálnej práce. Bežný pohľad ďalej ukazuje, že v našej kapitalistickej spoločnosti sa určitá časť ľudskej práce striedavo ponúka vo forme šitia alebo vo forme tkania, vždy podľa meniaceho sa zamerania dopytu po práci. Táto zmena formy práce nemusí prebiehať bez trenia, ale musí sa uskutočňovať. Ak odhliadneme od určenosti produktívnej činnosti, a teda od užitočného charakteru práce, ostane na nej iba to, že je vynaložením ľudskej pracovnej sily. Hoci šitie a tkanie sú kvalitatívne odlišné produktívne činnosti, obidve sú produktívnym vynaložením ľudského mozgu, svalov, nervov, rúk atď., a v tomto zmysle sú obidve ľudskou prácou. Sú to len dve rozdielne formy, v akých sa vynakladá ľudská pracovná sila. Pravda, sama ľudská pracovná sila musí byť viac alebo menej vyvinutá, aby sa vynakladala v tej či onej forme. Ale hodnota tovaru predstavuje ľudskú prácu ako takú, vynaloženie ľudskej práce vôbec. Tak ako teraz v buržoáznej spoločnosti hrá generál alebo bankár veľkú úlohu, naproti tomu človek ako taký hrá veľmi úbohú úlohu[14], takisto je to tu aj s ľudskou prácou. Je vynaložením jednoduchej pracovnej sily, ktorú má v priemere každý obyčajný človek vo svojom telesnom organizme bez osobitnej prípravy. Sama *jedno-*

[13] „Všetky javy vesmíru, nech ich už vyvolala ruka človeka alebo všeobecné zákony fyziky, nie sú skutočne novými výtvormi, ale sú len zmenou formy hmoty. Spájanie a rozdeľovanie sú jediné prvky, ktoré ľudský duch vždy znova nachádza, keď analyzuje myšlienku reprodukcie; a tak je to aj s reprodukciou hodnoty" (úžitkovej hodnoty, hoci Verri tu vo svojej polemike s fyziokratmi sám presne nevie, o akom druhu hodnoty hovorí) „a bohatstva, keď sa zem, vzduch a voda na poliach menia na obilie, alebo keď ruka človeka premieňa výlučok hmyzu na hodváb, alebo keď sa nejaké kúsočky kovu usporiadajú tak, aby vytvorili hodinky." (Pietro Verri, Meditazioni sulla Economia Politica — prvé vydanie z roku 1771 — v Custodiho vydaní talianskych ekonómov, Parte Moderna, t. XV, p. 21, 22.)

[14] Porov. Hegel, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, p. 250, § 190.

duchá priemerná práca mení síce svoj charakter v rôznych krajinách a kultúrnych epochách, v určitej spoločnosti je však daná. Zložitejšia práca platí len ako *umocnená* alebo skôr *znásobená* jednoduchá práca, takže menšie množstvo zložitej práce sa rovná väčšiemu množstvu jednoduchej práce. Skúsenosť ukazuje, že táto redukcia prebieha ustavične. Aj keď je tovar produktom tej najzložitejšej práce, jeho *hodnota* ho stavia na roveň produktu jednoduchej práce, a preto sám predstavuje len určité množstvo jednoduchej práce.[15] Rôzne proporcie, v akých sa rozličné druhy práce redukujú na jednoduchú prácu ako na jednotku svojej miery, ustaľujú sa spoločenským procesom za chrbtom výrobcov, a preto sa im zdá, že sú dané tradíciou. Pre zjednodušenie považujeme v ďalšom výklade každý druh pracovnej sily bezprostredne za jednoduchú pracovnú silu, čím si ušetríme námahu spojenú s redukciou.

Tak ako sa teda v hodnotách kabáta a plátna abstrahuje od rozdielu medzi ich úžitkovými hodnotami, tak sa pri prácach, ktoré tieto hodnoty predstavujú, abstrahuje od rozdielu medzi ich užitočnými formami, šitím a tkaním. Tak ako sú úžitkové hodnoty kabát a plátno spojením účelnej, produktívnej činnosti so súknom a priadzou, kým hodnoty kabát a plátno sú iba rovnorodé stuhnutiny práce, podobne sa práce obsiahnuté v týchto hodnotách neuplatňujú svojím produktívnym vzťahom k súknu a priadzi, ale len ako vynaloženie ľudskej pracovnej sily. Šitie a tkanie sú konštitutívne prvky úžitkových hodnôt kabáta a plátna práve pre svoje odlišné kvality; substanciou hodnoty kabáta a hodnoty plátna sú len potiaľ, pokiaľ sa abstrahuje od ich osobitnej kvality a pokiaľ obidve majú rovnakú kvalitu, kvalitu ľudskej práce.

Lenže kabát a plátno nie sú iba hodnoty vôbec, ale sú to hodnoty určitej veľkosti, a podľa nášho predpokladu kabát má dvakrát väčšiu hodnotu ako 10 lakťov plátna. Odkiaľ tento rozdiel vo veľkosti ich hodnôt? Odtiaľ, že plátno obsahuje len polovicu práce ako kabát, takže na výrobu kabáta sa musí pracovná sila vynakladať dvakrát tak dlho ako na výrobu plátna.

Ak teda vzhľadom na úžitkovú hodnotu práca obsiahnutá v tovare platí len kvalitatívne, vzhľadom na veľkosť hodnoty platí len kvantitatívne, keďže sa už redukovala na ľudskú prácu bez ďalšej kvality. V prvom prípade ide o to, ako sa pracuje a čo sa vyrába, v druhom prípade o to, koľko, ako dlho sa pracuje. Keďže veľkosť hodnoty tovaru vyjadruje iba množstvo v ňom obsiahnutej práce, musia mať tovary v určitých proporciách vždy rovnako veľké hodnoty.

Ak sa nemení produktívna sila všetkých užitočných prác potrebných na výrobu povedzme kabáta, potom veľkosť hodnoty kabátov stúpa s ich množstvom. Ak 1 kabát predstavuje x pracovných dní,

[15] Čitateľ si musí všimnúť, že tu nehovoríme o mzde čiže o hodnote, ktorú robotník dostáva povedzme za jeden pracovný deň, ale o hodnote tovaru, v ktorej sa spredmetňuje jeho pracovný deň. Na tomto stupni nášho výkladu kategória mzdy ešte vôbec neexistuje.

tak 2 kabáty predstavujú 2x pracovných dní atď. Predpokladajme však, že práca nutná na výrobu kabáta stúpne na dvojnásobok, alebo klesne na polovicu. V prvom prípade má jeden kabát takú hodnotu ako predtým dva kabáty, v druhom prípade majú dva kabáty len takú hodnotu ako predtým jeden kabát, hoci v obidvoch prípadoch poskytuje kabát tie isté služby ako predtým a užitočná práca, ktorá je v ňom obsiahnutá, má aj naďalej tú istú akosť. Zmenilo sa však množstvo práce vynaložené na jeho výrobu.

Väčšie množstvo úžitkovej hodnoty predstavuje samo osebe väčšie látkové bohatstvo, dva kabáty sú viac ako jeden. Dvoma kabátmi možno zaodiať dvoch ľudí, jedným kabátom len jedného človeka atď. A predsa môže rastúcemu množstvu látkového bohatstva zodpovedať súčasný pokles veľkosti jeho hodnoty. Tento protikladný pohyb vyplýva z dvojakého charakteru práce. Produktívna sila je prirodzene vždy produktívnou silou užitočnej, konkrétnej práce a v skutočnosti určuje len stupeň účinnosti účelnej produktívnej činnosti za daný časový úsek. Užitočná práca je teda bohatším alebo chudobnejším zdrojom výrobkov v priamom pomere k stúpaniu alebo poklesu jej produktívnej sily. Naproti tomu sa zmena produktívnej sily sama osebe vôbec nedotýka práce stelesnenej v hodnote. Keďže produktívna sila patrí konkrétnej užitočnej forme práce, nemôže sa už, prirodzene, dotýkať práce, len čo abstrahujeme od jej konkrétnej užitočnej formy. Tá istá práca dáva teda za tie isté časové úseky vždy rovnako veľké hodnoty bez ohľadu na to, ako sa mení produktívna sila. Ale za ten istý časový úsek dodáva odlišné množstvá úžitkových hodnôt; viac, keď produktívna sila stúpa, menej, keď klesá. Tá istá zmena produktívnej sily, ktorá zväčšuje plodnosť práce čiže množstvo úžitkových hodnôt, ktoré práca dodáva, zmenšuje teda veľkosť hodnoty tohto zväčšeného celkového množstva, ak znižuje množstvo pracovného času nutného na jeho výrobu. A naopak.

Každá práca je na jednej strane vynakladaním ľudskej pracovnej sily vo fyziologickom zmysle a vďaka tejto vlastnosti rovnakej ľudskej čiže abstraktnej ľudskej práce vytvára hodnotu tovarov. Na druhej strane každá práca je vynakladaním ľudskej pracovnej sily v osobitnej účelnej forme a vďaka tejto vlastnosti konkrétnej užitočnej práce vyrába úžitkové hodnoty.[16]

---

[16] Poznámka k 2. vyd. Aby dokázal, „že jedine práca je konečnou a reálnou mierou, ktorou možno za všetkých čias určiť a porovnávať hodnotu všetkých tovarov", *A. Smith* hovorí: „Za všetkých čias a na všetkých miestach musia mať rovnaké množstvá práce pre robotníka tú istú hodnotu. Za normálneho stavu svojho zdravia, sily a aktivity a na priemernom stupni zručnosti musí vždy obetovať rovnakú časť svojho pokoja, svojej slobody a svojho šťastia." (Wealth of Nations, b. I, ch. V, [p. 104/105].) Na jednej strane tu (nie všade) A. Smith zamieňa určenie hodnoty množstvom práce vynaloženej na výrobu tovarov s určením hodnoty tovarov hodnotou práce a snaží sa teda dokázať, že rovnaké množstvá práce majú vždy tú istú hodnotu. Na druhej strane tuší, že pokiaľ sa práca stelesňuje v hodnote tovarov, platí len ako vynaloženie pracovnej sily, toto vynaloženie však zasa chápe len ako obetovanie pokoja, slobody

3. *Forma hodnoty čiže výmenná hodnota*

Tovary prichádzajú na svet vo forme úžitkových hodnôt čiže tovarových telies, ako železo, plátno, pšenica atď. To je ich bežná naturálna forma. Lenže tovarmi sú len preto, lebo majú dvojaký charakter: sú úžitkovými predmetmi a zároveň nositeľmi hodnoty. Vystupujú teda ako tovary, čiže majú formu tovarov, len pokiaľ majú dvojakú formu: naturálnu formu a hodnotovú formu.

Hodnotová predmetnosť tovarov sa odlišuje od vdovičky Quickly tým, že nevieme, ako sa jej zmocniť.[22] V priamom protiklade k zmyslovo hrubej predmetnosti tovarových telies nevchádza do ich hodnotovej predmetnosti ani atóm prírodnej látky. Môžeme teda jednotlivý tovar krútiť a obracať, ako len chceme, ako hodnotová vec ostáva nepolapiteľný. Ak si však spomenieme, že tovary majú hodnotovú predmetnosť, len pokiaľ sú výrazom tej istej spoločenskej jednotky, ľudskej práce, že teda ich hodnotová predmetnosť je čisto spoločenská, potom sa rozumie samo sebou aj to, že sa môže prejavovať len v spoločenskom vzťahu tovaru k tovaru. Naozaj, vyšli sme od výmennej hodnoty čiže od výmenného pomeru tovarov, aby sme prišli na stopu ich hodnote, ktorá sa v nich skrýva. Teraz sa musíme vrátiť k tejto javovej forme hodnoty.

Každý vie, aj keď inak nevie nič, že tovary majú spoločnú hodnotovú formu, ktorá nanajvýš nápadne kontrastuje s pestrými naturálnymi formami ich úžitkových hodnôt — peňažnú formu. Tu nám však prichodí urobiť to, o čo sa buržoázna ekonómia ani len nepokúsila, totiž ukázať genézu tejto peňažnej formy, teda sledovať vývin vyjadrenia hodnoty, ako ho obsahuje hodnotový vzťah tovarov, od jeho najjednoduchšej, najmenej zjavnej podoby až po oslepujúcu peňažnú formu. Tým zároveň zmizne tajomstvo peňazí.

Najjednoduchší hodnotový vzťah je zrejme hodnotový vzťah jedného tovaru k jednému jedinému tovaru iného druhu, pričom nezáleží na tom, k akému. Vzťah medzi hodnotami dvoch tovarov dáva teda najjednoduchšie vyjadrenie hodnoty nejakého tovaru.

---

a šťastia, nevidí v ňom normálnu životnú činnosť. Pravdaže, má na mysli moderného námezdného robotníka. — Oveľa výstižnejšie hovorí anonymný predchodca A. Smitha, citovaný v poznámke 9: „Niekto vynaložil týždeň na zhotovenie tohto spotrebného predmetu... a ten, čo mu výmenou dáva nejaký iný predmet, nemôže správnejšie odhadnúť, čo je jeho skutočný ekvivalent, ako tým, že vypočíta, čo ho stojí rovnaké množstvo labour[10] a času. To v skutočnosti znamená iba výmenu labour, ktorú jeden človek vynaložil v určitom čase na nejaký predmet, za labour, ktorú iný človek vynaložil v rovnakom čase na nejaký iný predmet." (Some Thoughts on the Interest of Money in general etc., p. 39.) — [K 4. vydaniu: Angličtina má tú prednosť, že má dve odlišné slová pre tieto dva odlišné aspekty práce. Práca, ktorá vytvára úžitkové hodnoty a je kvalitatívne určená, nazýva sa work v protiklade k labour; práca, ktorá vytvára hodnotu a meria sa len kvantitatívne, nazýva sa labour v protiklade k work. Pozri poznámku k anglickému prekladu, s. 14. — F. E.]

[10] práce

A/
Jednoduchá, jednotlivá čiže náhodná forma hodnoty

x tovaru *A* = y tovaru *B*, čiže: x tovaru *A* má hodnotu y tovaru *B*.
(20 lakťov plátna = 1 kabátu, čiže: 20 lakťov plátna má hodnotu 1 kabáta.)

1.
Dva póly vyjadrenia hodnoty: relatívna forma hodnoty a ekvivalentná forma

Tajomstvo každej formy hodnoty tkvie v tejto jednoduchej forme hodnoty. Práve preto jej analýza spôsobuje skutočné ťažkosti.

Dva rôznorodé tovary *A* a *B*, v našom príklade plátno a kabát, hrajú tu zrejme dve odlišné úlohy. Plátno vyjadruje svoju hodnotu v kabáte, kabát je materiálom tohto vyjadrenia hodnoty. Prvý tovar hrá aktívnu, druhý pasívnu úlohu. Hodnota prvého tovaru vystupuje ako relatívna hodnota, čiže tovar je v relatívnej forme hodnoty. Druhý tovar funguje ako ekvivalent, čiže je v ekvivalentnej forme.

Relatívna forma hodnoty a ekvivalentná forma sú nerozlučné momenty, ktoré patria k sebe a vzájomne sa podmieňujú, ale zároveň sú to navzájom sa vylučujúce čiže proti sebe stojace krajnosti, t. j. póly toho istého výrazu hodnoty; rozdeľujú sa vždy medzi odlišné tovary, ktoré hodnotový výraz dáva do vzájomného vzťahu. Napríklad hodnotu plátna nemôžem vyjadriť v plátne. Rovnica 20 lakťov plátna = 20 lakťom plátna nie je nijakým vyjadrením hodnoty. Skôr naopak, táto rovnica hovorí: 20 lakťov plátna nie je nič iné ako 20 lakťov plátna, určité množstvo úžitkového predmetu plátna. Hodnotu plátna možno teda vyjadriť len relatívne, t. j. v inom tovare. Relatívna forma hodnoty plátna teda predpokladá, že oproti nemu stojí nejaký iný tovar v ekvivalentnej forme. Na druhej strane tento iný tovar, ktorý figuruje ako ekvivalent, nemôže byť súčasne v relatívnej forme hodnoty. On sám nevyjadruje svoju hodnotu. Poskytuje len materiál na vyjadrenie hodnoty iného tovaru.

Pravda, výraz: 20 lakťov plátna = 1 kabátu, čiže 20 lakťov plátna má hodnotu 1 kabáta, zahŕňa aj opačný vzťah: 1 kabát = 20 lakťom plátna, čiže 1 kabát má hodnotu 20 lakťov plátna. Potom však musím obrátiť rovnicu, aby som relatívne vyjadril hodnotu kabáta, a len čo to urobím, stáva sa namiesto kabáta ekvivalentom plátno. Ten istý tovar nemôže teda vystupovať v tom istom hodnotovom výraze súčasne v obidvoch formách. Naopak, tieto formy sa polárne vylučujú.

Či je tovar v relatívnej forme hodnoty alebo v protikladnej ekvivalentnej forme, to závisí výlučne od toho, aké miesto práve zaujíma vo vyjadrení hodnoty, t. j. od toho, či je tovarom, ktorého hodnota sa vyjadruje, alebo tovarom, v ktorom sa hodnota vyjadruje.

2. Relatívna forma hodnoty

a) Obsah relatívnej formy hodnoty

Aby sme zistili, ako je v hodnotovom vzťahu dvoch tovarov obsiahnuté jednoduché vyjadrenie hodnoty jedného tovaru, musíme tento vzťah skúmať najprv celkom nezávisle od jeho kvantitatívnej stránky. Najčastejšie sa postupuje práve naopak a v hodnotovom vzťahu sa vidí len proporcia, v akej sa určité množstvá dvoch druhov tovaru navzájom rovnajú. Zabúda sa na to, že veľkosti rozličných vecí možno kvantitatívne porovnať až po ich redukcii na tú istú jednotku. Len ako výrazy tej istej jednotky sú to rovnomenné, teda vzájomne merateľné veličiny.[17]

Či 20 lakťov plátna = 1 kabátu alebo = 20 kabátom alebo = *x* kabátom, t. j. či dané množstvo plátna má hodnotu veľkého alebo malého počtu kabátov, každá takáto proporcia vždy zahŕňa, že plátno a kabáty ako veľkosti hodnoty vyjadrujú tú istú jednotku, že sú vecami tej istej povahy. Základom rovnice je plátno = kabátu.

Lenže tieto dva kvalitatívne na roveň postavené tovary nehrajú tú istú úlohu. Vyjadruje sa len hodnota plátna. A ako? Tak, že sa dáva do vzťahu ku kabátu ako k svojmu „ekvivalentu" čiže k niečomu, čo je zaň „vymeniteľné". V tomto vzťahu vystupuje kabát ako forma existencie hodnoty, ako hodnotová vec, lebo len ako hodnota je kabát to isté ako plátno. Na druhej strane sa prejavuje čiže dostáva samostatný výraz to, že plátno je vlastne hodnotou, lebo len ako hodnotu možno dať plátno do vzťahu ku kabátu ako k niečomu, čo má rovnakú hodnotu, čiže je zaň vymeniteľné. Tak aj kyselina maslová je látka odlišná od mravčanu propylnatého. Obidve látky však pozostávajú z tých istých chemických substancií — z uhlíka *(C)*, z vodíka *(H)* a z kyslíka *(O)*, a to v rovnakom percentuálnom zložení, totiž $C_4H_8O_2$. Keby sme mravčan propylnatý postavili na roveň kyseline maslovej, v tomto vzťahu by po prvé mravčan propylnatý vystupoval len ako forma existencie $C_4H_8O_2$ a po druhé by sme povedali, že aj kyselina maslová pozostáva z $C_4H_8O_2$. Tým, že mravčan propylnatý kladieme na roveň kyseline maslovej, vyjadrujeme teda ich chemickú substanciu na rozdiel od ich fyzickej formy.

Ak hovoríme: ako hodnoty sú tovary iba stuhnutinami ľudskej práce, naša analýza ich redukuje na abstrakciu hodnoty, nedáva im však nijakú formu hodnoty odlišnú od ich naturálnych foriem. Inak je to v hodnotovom vzťahu jedného tovaru k druhému. Hod-

[17] Niekoľko ekonómov, čo sa zaoberali analýzou formy hodnoty, ako S. Bailey, nemohlo dôjsť k nijakému výsledku po prvé preto, že zamieňali formu hodnoty s hodnotou, po druhé preto, že pod hrubým vplyvom praktického buržou mali od samého začiatku na zreteli výlučne kvantitatívne určenie. „Vláda nad kvantitou... tvorí hodnotu." (Money and its Vicissitudes, Lond. 1837, p. 11.) Autorom je S. Bailey.

notový charakter tovaru sa tu prejavuje v jeho vlastnom vzťahu k inému tovaru.

Keď napríklad kabát ako hodnotovú vec staviame na roveň plátnu, staviame na roveň prácu, ktorá je obsiahnutá v kabáte, práci obsiahnutej v plátne. Pravda, šitie, ktorým sa zhotovuje kabát, je konkrétna práca iného druhu ako tkanie, ktorým sa zhotovuje plátno. Ale ak postavíme šitie na roveň tkaniu, redukujeme ho v skutočnosti na to, čo je v obidvoch prácach naozaj rovnaké, na ich spoločný charakter ľudskej práce. Touto okľukou potom povieme, že ani tkanie, pokiaľ tká hodnotu, sa nijako nelíši od šitia, je teda abstraktnou ľudskou prácou. Len vyjadrenie ekvivalencie rôznorodých tovarov odhaľuje špecifický charakter hodnototvornej práce tým, že práce rôzneho druhu, obsiahnuté v tovaroch rôzneho druhu, v skutočnosti redukuje na to, čo majú spoločné, na ľudskú prácu vôbec.[17a]

Nestačí však vyjadriť špecifický charakter práce, z ktorej pozostáva hodnota plátna. Ľudská pracovná sila v plynulom stave čiže ľudská práca vytvára hodnotu, ale nie je hodnotou. Stáva sa hodnotou v stuhnutom stave, v predmetnej forme. Aby sme hodnotu plátna vyjadrili ako stuhnutinu ľudskej práce, musíme ju vyjadriť ako „predmetnosť", ktorá sa od samého plátna vecne odlišuje a zároveň mu je spoločná s iným tovarom. Táto úloha sa už vyriešila.

V hodnotovom vzťahu plátna vystupuje kabát ako niečo, čo sa kvalitatívne rovná plátnu, ako vec tej istej povahy, pretože je hodnotou. Vystupuje tu teda ako vec, v ktorej sa prejavuje hodnota, čiže ako vec, ktorá vo svojej hmatateľnej naturálnej forme predstavuje hodnotu. Kabát, teleso tovaru kabát, je tu, pravda, len úžitkovou hodnotou. Kabát nevyjadruje hodnotu práve tak ako hociktorý kus plátna. To len dokazuje, že v hodnotovom vzťahu k plátnu znamená viac ako mimo neho, podobne ako nejeden človek znamená viac v lemovanom kabáte ako bez neho.

Pri výrobe kabáta sa vo forme šitia skutočne vynakladá ľudská pracovná sila. Nahromadila sa v ňom teda ľudská práca. Z tejto stránky je kabát „nositeľom hodnoty", aj keď táto vlastnosť nepresvitá jeho tkanivom, čo ako by bol obnosený. A v hodnotovom vzťahu k plátnu má kabát význam len z tejto stránky, teda ako stelesnená hodnota, ako hodnotové teleso. Napriek tomu, že sa objavuje zapnutý, plátno v ňom spoznalo spriaznenú krásnu dušu hodnoty. Lenže kabát nemôže voči plátnu predstavovať hodnotu, ak hodnota súčasne nenadobudne preň formu kabáta. Práve tak sa indivíduum *A*

[17a] Poznámka k 2. vydaniu. Jeden z prvých ekonómov, ktorý po Williamovi Pettym vnikol do povahy hodnoty, slávny Franklin, hovorí: „Keďže obchod nie je nič iné ako výmena jednej práce za druhú prácu, hodnota všetkých vecí sa najsprávnejšie meria prácou." (The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks, Boston 1836, v. II, p. 267.) Franklin si neuvedomuje, že oceňujúc hodnotu všetkých vecí „prácou" abstrahuje od rozdielov medzi vymieňanými prácami — a tak ich redukuje na rovnakú ľudskú prácu. To, čo nevie, predsa len vyslovuje. Najprv hovorí o „jednej práci", potom „o druhej práci", napokon o „práci" bez ďalšieho označenia ako o substancii hodnoty všetkých vecí.

nemôže správať k indivíduu *B* ako k Jeho Veličenstvu, ak Jeho Veličenstvo zároveň nenadobudne pre *A* telesnú podobu *B* a nemení teda črty tváre, vlasy a ešte všeličo iné podľa otca vlasti, ktorý práve vládne.

V hodnotovom vzťahu, kde kabát je ekvivalentom plátna, forma kabáta vystupuje teda ako forma hodnoty. Hodnota tovaru plátno sa teda vyjadruje v telese tovaru kabát, hodnota jedného tovaru sa vyjadruje v úžitkovej hodnote iného tovaru. Plátno ako úžitková hodnota je vec, ktorá sa zmyslovo odlišuje od kabáta, ako hodnota sa „rovná kabátu" a vyzerá teda ako kabát. Takto plátno nadobúda formu hodnoty odlišnú od svojej naturálnej formy. To, že je hodnotou, sa prejavuje v jeho rovnosti s kabátom tak, ako sa ovčia povaha kresťana prejavuje v jeho rovnosti s baránkom božím.

Ako vidieť, všetko, čo nám predtým povedala analýza hodnoty tovaru, hovorí samo plátno, len čo sa dostane do styku s iným tovarom, s kabátom. Ibaže svoje myšlienky prezrádza v jedinej reči, ktorú pozná, v reči tovarov. Ak chce povedať, že práca v abstraktnej vlastnosti ľudskej práce vytvára jeho vlastnú hodnotu, hovorí, že kabát, pokiaľ sa mu rovná, teda pokiaľ je hodnotou, pozostáva z tej istej práce ako plátno. Ak chce povedať, že jeho vznešená hodnotová predmetnosť sa odlišuje od jeho naškrobeného ľanového telesa, hovorí, že hodnota vyzerá ako kabát, a preto plátno ako hodnotová vec rovná sa kabátu ako vajce vajcu. Mimochodom poznamenávam, že aj reč tovarov má okrem hebrejčiny ešte mnohé viac alebo menej správne nárečia. Napríklad nemecké „Wertsein" vyjadruje menej výstižne ako románske sloveso valere, valer, valoir, že ak tovar *A* postavíme na roveň tovaru *B*, je to vlastné vyjadrenie hodnoty tovaru *A*. Paris vaut bien une messe![23]

Prostredníctvom hodnotového vzťahu stáva sa teda naturálna forma tovaru *B* hodnotovou formou tovaru *A*, čiže teleso tovaru *B* sa stáva zrkadlom hodnoty tovaru *A*.[18] Tým, že tovar *A* vstúpi do vzťahu k tovaru *B* ako hodnotovému telesu, ako k materializácii ľudskej práce, premieňa úžitkovú hodnotu *B* na materiál, v ktorom vyjadruje svoju vlastnú hodnotu. Hodnota tovaru *A*, vyjadrená takto v úžitkovej hodnote tovaru *B*, má formu relatívnej hodnoty.

[18] S človekom je to v určitom zmysle tak ako s tovarom. Keďže neprichádza na svet ani so zrkadlom, ani ako fichteovský filozof: Ja som ja, človek sa najprv vidí v inom človeku ako v zrkadle. Až vtedy, keď sa človek Peter dostane do vzťahu s človekom Pavlom ako seberovným, dostáva sa do vzťahu so sebou samým ako s človekom. Ale tým sa Pavol so všetkými svojimi vlastnosťami, vo svojej pavlovskej telesnosti, stáva pre Petra javovou formou rodu človek.

b)

Kvantitatívna určenosť relatívnej formy hodnoty

Každý tovar, ktorého hodnota sa má vyjadriť, je úžitkovým predmetom daného množstva: 15 korcov pšenice, 100 libier kávy atď. Toto dané množstvo tovarov obsahuje určité množstvo ľudskej práce. Forma hodnoty má teda vyjadriť nielen hodnotu vôbec, ale kvantitatívne určenú hodnotu čiže veľkosť hodnoty. Preto v hodnotovom vzťahu tovaru *A* k tovaru *B*, plátna ku kabátu, druh tovaru kabát sa kladie na roveň plátnu nielen kvalitatívne ako hodnotové teleso vôbec, ale určitému množstvu plátna, napríklad 20 lakťom plátna, sa kladie na roveň určité množstvo hodnotového telesa čiže ekvivalentu, napríklad 1 kabát.

Rovnica: „20 lakťov plátna = 1 kabátu, čiže: 20 lakťov plátna má hodnotu 1 kabáta", predpokladá, že v 1 kabáte je práve toľko hodnotovej substancie ako v 20 lakťoch plátna, že teda obidve množstvá tovarov stoja rovnaké množstvo práce čiže rovnako veľký pracovný čas. Pracovný čas nutný na výrobu 20 lakťov plátna alebo 1 kabáta sa však mení s každou zmenou v produktívnej sile tkania alebo šitia. Teraz treba bližšie preskúmať vplyv takýchto zmien na relatívne vyjadrenie veľkosti hodnoty.

I. Hodnota plátna sa mení[19], kým hodnota kabáta ostáva stála. Ak sa pracovný čas nutný na výrobu plátna zdvojnásobí, napríklad v dôsledku klesajúcej úrodnosti pôdy, na ktorej sa pestuje ľan, jeho hodnota sa zdvojnásobí. Namiesto 20 lakťov plátna = 1 kabátu mali by sme 20 lakťov plátna = 2 kabátom, pretože 1 kabát obsahuje teraz už len polovicu pracovného času ako 20 lakťov plátna. Naproti tomu ak pracovný čas nutný na výrobu plátna klesne o polovicu, povedzme v dôsledku zlepšenia tkáčskych stavov, klesne o polovicu aj hodnota plátna. Podľa toho teraz máme: 20 lakťov plátna = $^1/_2$ kabáta. Ak sa hodnota tovaru *B* nemení, relatívna hodnota tovaru *A*, t. j. jeho hodnota vyjadrená v tovare *B*, teda stúpa a klesá priamo úmerne s hodnotou tovaru *A*.

II. Hodnota plátna ostáva stála, kým hodnota kabáta sa mení. Ak sa za týchto okolností zdvojnásobí pracovný čas nutný na výrobu kabáta, napríklad v dôsledku nepriaznivej striže vlny, namiesto 20 lakťov plátna = 1 kabátu máme teraz: 20 lakťov plátna = $^1/_2$ kabáta. Naproti tomu ak hodnota kabáta klesne o polovicu, potom 20 lakťov plátna = 2 kabátom. Ak hodnota tovaru *A* ostáva rovnaká, jeho relatívna hodnota vyjadrená v hodnote tovaru *B* teda klesá alebo stúpa nepriamo úmerne so zmenou hodnoty *B*.

Ak porovnáme rôzne prípady uvedené pod I a II, vidíme, že tá istá zmena veľkosti relatívnej hodnoty môže vyplynúť z celkom opačných príčin. Tak z rovnice 20 lakťov plátna = 1 kabátu budeme

[19] Výraz „hodnota" tu používame, ako aj na niektorých miestach už predtým, pre kvantitatívne určenú hodnotu, teda pre veľkosť hodnoty.

mať: 1. rovnicu 20 lakťov plátna = 2 kabátom buď preto, lebo sa zdvojnásobila hodnota plátna, alebo preto, lebo hodnota kabátov klesla o polovicu, a 2. rovnicu 20 lakťov plátna = $^1/_2$ kabáta buď preto, lebo hodnota plátna klesla o polovicu, alebo preto, lebo hodnota kabáta stúpla na dvojnásobok.

III. Predpokladajme, že množstvá práce nutné na výrobu plátna a kabáta sa menia súčasne v tom istom smere a v tom istom pomere. V tomto prípade aj naďalej 20 lakťov plátna = 1 kabátu bez ohľadu na to, ako sa zmenili ich hodnoty. Zmenu v ich hodnote odhalíme, keď ich porovnáme s nejakým tretím tovarom, ktorého hodnota ostala stála. Keby hodnoty všetkých tovarov stúpli alebo klesli súčasne a v tom istom pomere, ich relatívne hodnoty by sa nezmenili. Skutočnú zmenu ich hodnoty by bolo možné vidieť z toho, že sa v tom istom pracovnom čase všeobecne vyrobí väčšie alebo menšie množstvo tovarov ako predtým.

IV. Pracovný čas nutný na výrobu plátna, resp. kabáta, a teda ich hodnota, sa môže súčasne zmeniť v tom istom smere, ale v nerovnakej miere, alebo opačným smerom atď. Vplyv všetkých možných kombinácií tohto druhu na relatívnu hodnotu tovaru vyplýva jednoducho z aplikovania prípadov I, II a III.

Skutočné zmeny veľkosti hodnoty sa teda neodrážajú v jej relatívnom vyjadrení čiže vo veľkosti relatívnej hodnoty ani jednoznačne, ani vyčerpávajúco. Relatívna hodnota tovaru sa môže meniť, hoci jeho hodnota ostáva stála. Relatívna hodnota tovaru môže ostať stála, hoci sa jeho hodnota mení, a napokon súčasné zmeny vo veľkosti jeho hodnoty a v relatívnom vyjadrení tejto veľkosti hodnoty sa vôbec nemusia kryť.[20]

---

[20] Poznámka k 2. vyd. Vulgárna ekonómia so zvyčajným ostrovtipom využívala tento nesúlad medzi veľkosťou hodnoty a jej relatívnym vyjadrením. Napríklad: „Ak raz pripustíte, že *A* klesá, pretože *B*, za ktoré sa vymieňa, stúpa, hoci sa medzitým nevynakladá na *A* menej práce, váš všeobecný princíp hodnoty padá... Ak pripustíme, že hodnota *B* relatívne k hodnote *A* klesá, pretože hodnota *A* relatívne k *B* stúpa, rúcame tým základ, na ktorom Ricardo staval svoju veľkú poučku, že hodnota tovaru sa vždy určuje množstvom práce v ňom stelesnenej; lebo ak zmena v nákladoch *A* mení nielen jeho vlastnú hodnotu v pomere k *B*, za ktoré sa vymieňa, ale mení aj hodnotu *B* relatívne k hodnote *A*, hoci nenastala nijaká zmena v množstve práce potrebnej na výrobu *B*, potom padá nielen učenie, ktoré tvrdí, že množstvo práce vynaložené na nejaký predmet určuje jeho hodnotu, ale aj učenie, že výrobné náklady nejakého predmetu určujú jeho hodnotu." (J. Broadhurst, Political Economy, London 1842, p. 11, 14.)

Pán Broadhurst mohol rovnako povedať: pozrite sa len na číselné pomery $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ atď. Číslo 10 sa nemení, a predsa ustavične klesá jeho proporcionálna veľkosť, jeho relatívna veľkosť k menovateľom 20, 50, 100. Padá teda veľký princíp, že sa veľkosť nejakého celého čísla, napríklad 10, „určuje" počtom jednotiek, ktoré obsahuje.

3.
Ekvivalentná forma

Ako sme videli, tovar *A* (plátno) tým, že vyjadruje svoju hodnotu v úžitkovej hodnote odlišného tovaru *B* (kabáta), sám mu vtláča osobitnú formu hodnoty, formu ekvivalentu. Tovar plátno ukazuje svoju vlastnú existenciu hodnoty tým, že sa mu rovná kabát, ktorý neprijal hodnotovú formu odlišnú od svojej telesnej formy. Plátno teda v skutočnosti vyjadruje svoju vlastnú existenciu hodnoty tým, že ho možno bezprostredne vymeniť za kabát. A tak ekvivalentná forma tovaru je formou jeho bezprostrednej vymeniteľnosti za iný tovar.

Ak nejaký druh tovaru, napríklad kabát, slúži ako ekvivalent inému druhu tovaru, napríklad plátnu, ak teda kabáty nadobúdajú takú charakteristickú vlastnosť, že sú vo forme bezprostredne vymeniteľnej za plátno, tým ešte vôbec nie je daná proporcia, v akej sú kabáty a plátno vymeniteľné. Keďže veľkosť hodnoty plátna je daná, táto proporcia závisí od veľkosti hodnoty kabátov. Či sa kabát vyjadruje ako ekvivalent a plátno ako relatívna hodnota, alebo naopak, plátno ako ekvivalent a kabát ako relatívna hodnota, veľkosť hodnoty kabáta sa aj naďalej určuje pracovným časom nutným na jeho výrobu, teda nezávisle od jeho hodnotovej formy. Len čo však druh tovaru kabát zaujme v hodnotovom výraze miesto ekvivalentu, veľkosť jeho hodnoty sa vôbec nevyjadruje ako veľkosť hodnoty. V rovnici hodnoty vystupuje len ako určité množstvo nejakej veci.

Napríklad: 40 lakťov plátna je „hodné" — čo? 2 kabáty. Pretože druh tovaru kabát tu hrá úlohu ekvivalentu a úžitková hodnota kabát vystupuje voči plátnu ako hodnotové teleso, aj určité množstvo kabátov stačí na to, aby vyjadrilo určité množstvo hodnoty plátna. Dva kabáty môžu teda vyjadriť veľkosť hodnoty 40 lakťov plátna, ale nikdy nemôžu vyjadriť veľkosť svojej vlastnej hodnoty, veľkosť hodnoty kabátov. Povrchné chápanie skutočnosti, že ekvivalent má v rovnici hodnoty vždy len formu jednoduchého množstva nejakej veci, nejakej úžitkovej hodnoty, zviedlo Baileya, ako aj veľa jeho predchodcov i nasledovníkov k tomu, že vo vyjadrení hodnoty videli len kvantitatívny pomer. Ekvivalentná forma tovaru však neobsahuje nijaké kvantitatívne určenie hodnoty.

Prvá osobitosť, ktorá je nápadná pri skúmaní ekvivalentnej formy, je táto: úžitková hodnota sa stáva javovou formou svojho opaku, hodnoty.

Naturálna forma tovaru sa stáva formou hodnoty. Ale notabene, toto quid pro quo nastáva pri tovare *B* (kabát, pšenica, železo atď.) len v rámci hodnotového vzťahu, v ktorom k nemu pristupuje hocaký iný tovar *A* (plátno atď.), len v rámci tohto vzťahu. Keďže nijaký tovar sa nemôže vzťahovať na seba samého ako na ekvivalent, teda zo svojho prirodzeného zovňajšku nemôže urobiť výraz svojej

vlastnej hodnoty, musí sa vzťahovať na iný tovar ako na ekvivalent, čiže musí z prirodzeného zovňajšku iného tovaru urobiť svoju vlastnú hodnotovú formu.

Znázorníme si to na príklade miery, ktorá prináleží tovarovým telesám ako takým, t. j. ako úžitkovým hodnotám. Homoľa cukru, keďže je telesom, je ťažká, a má teda nejakú hmotnosť, ale na nijakej homoli cukru nemôžeme jej hmotnosť vidieť ani nahmatať. Vezmime teraz rôzne kusy železa, ktorých hmotnosť je vopred určená. Telesná forma železa sama osebe nie je javovou formou tiaže práve tak, ako ňou nie je telesná forma homole cukru. A predsa, aby sme vyjadrili homoľu cukru ako tiaž, dávame ju do vzťahu hmotnosti k železu. V tomto vzťahu vystupuje železo ako teleso, ktoré nevyjadruje nič iné iba tiaž. Množstvá železa slúžia teda ako miera hmotnosti cukru a voči telesu cukru predstavujú iba podobu tiaže, javovú formu tiaže. Železo má túto úlohu len v rámci tohto vzťahu, v ktorom k nemu pristupuje cukor alebo nejaké iné teleso, ktorého hmotnosť máme zistiť. Keby obidve veci neboli ťažké, nemohli by vstúpiť do tohto vzťahu, a preto by jedna nemohla slúžiť na vyjadrenie tiaže druhej. Ak obidve hodíme na váhu, naozaj vidíme, že ako tiaže sú totožné, a teda v určitej proporcii majú aj tú istú hmotnosť. Tak ako teleso železa zastupuje ako miera hmotnosti oproti homole cukru iba tiaž, v našom vyjadrení hodnoty teleso kabáta zastupuje voči plátnu iba hodnotu.

Tu sa však analógia končí. Pri vyjadrení hmotnosti homole cukru zastupuje železo prírodnú vlastnosť spoločnú obidvom telesám, ich tiaž, kým kabát zastupuje pri vyjadrení hodnoty plátna nie prírodnú vlastnosť obidvoch vecí: ich hodnotu, niečo čisto spoločenské.

Keďže relatívna forma hodnoty tovaru, napríklad plátna, vyjadruje, že je hodnotou ako niečo celkom odlišné od jeho telesa a jeho vlastností, napríklad ako niečo rovné kabátu, už sám tento výraz naznačuje, že v sebe skrýva spoločenský vzťah. S ekvivalentnou formou je to naopak. Veď táto forma spočíva práve v tom, že nejaké tovarové teleso, napríklad kabát, táto vec ako taká, vyjadruje hodnotu, má teda od prírody formu hodnoty. To, pravda, platí len pri hodnotovom vzťahu, v ktorom je tovar plátno vo vzťahu k tovaru kabát ako k ekvivalentu.[21] Pretože však vlastnosti nejakej veci nevyplývajú z jej vzťahu k iným veciam, ale sa v takomto vzťahu iba uplatňujú, zdá sa, že aj kabát má od prírody svoju ekvivalentnú formu, svoju vlastnosť bezprostrednej vymeniteľnosti, takisto ako svoju vlastnosť, že je ťažký alebo že drží teplo. Stadiaľ záhadnosť ekvivalentnej formy, ktorá buržoázne obmedzenému politickému ekonómovi udrie do očí až vtedy, keď táto forma vystupuje pred ním v hotovej podobe, v peniazoch. Potom sa usiluje vyrovnať

[21] S takýmito reflexívnymi určeniami je to vôbec zvláštne. Tento človek je napríklad kráľom len preto, lebo ostatní ľudia sa k nemu správajú ako poddaní. A tí naopak veria, že sú poddaní, pretože on je kráľom.

s mystickým charakterom zlata a striebra tak, že namiesto nich podstrkuje menej oslepujúce tovary a vždy s novým potešením odriekava zoznam všetkého toho haraburdia tovarov, ktoré mali svojho času úlohu tovarového ekvivalentu. Netuší, že už najjednoduchšie vyjadrenie hodnoty, ako 20 lakťov plátna = 1 kabátu, je riešením hádanky ekvivalentnej formy.

Teleso tovaru, ktorý slúži ako ekvivalent, prejavuje sa vždy len ako stelesnenie abstraktnej ľudskej práce a je vždy produktom určitej užitočnej, konkrétnej práce. Táto konkrétna práca vyjadruje teda abstraktnú ľudskú prácu. Ak napríklad kabát vystupuje len ako jej realizácia, potom šitie, ktoré sa v ňom skutočne realizuje, je len formou realizácie abstraktnej ľudskej práce. Vo vyjadrení hodnoty plátna nespočíva užitočnosť šitia v tom, že robí šaty, a teda aj ľudí, ale v tom, že robí teleso, na ktorom vidieť, že je hodnotou, teda stuhnutinou práce, ktorá sa vôbec nelíši od práce spredmetnenej v hodnote plátna. Aby sa šitie stalo takýmto zrkadlom hodnoty, nesmie samo odzrkadľovať nič iné ako svoju abstraktnú vlastnosť, že je ľudskou prácou.

Tak vo forme šitia, ako aj vo forme tkania sa vynakladá ľudská pracovná sila. Obidve činnosti majú teda všeobecnú vlastnosť ľudskej práce, a preto sa v určitých prípadoch, napríklad pri výrobe hodnoty, berú do úvahy len z toho hľadiska. V tom nie je nič mystické. Lenže vo vyjadrení hodnoty tovaru je to obrátene. Napríklad, aby sme vyjadrili, že tkanie nevytvára hodnotu plátna vo svojej konkrétnej forme ako tkanie, ale vo svojej všeobecnej vlastnosti ako ľudská práca, stavia sa proti nemu šitie, konkrétna práca, ktorá vytvára ekvivalent plátna, ako hmatateľná forma realizácie abstraktnej ľudskej práce.

Druhou osobitosťou ekvivalentnej formy teda je, že konkrétna práca sa stáva javovou formou svojho opaku, abstraktnej ľudskej práce.

Pretože však táto konkrétna práca, šitie, je iba vyjadrením bezrozdielnej ľudskej práce, má formu rovnosti s inou prácou, s prácou obsiahnutou v plátne, a preto, hoci je súkromnou prácou ako každá iná práca vyrábajúca tovary, je predsa prácou v bezprostredne spoločenskej forme. Práve preto sa stelesňuje vo výrobku, ktorý je bezprostredne vymeniteľný za iný tovar. Treťou osobitosťou ekvivalentnej formy teda je, že súkromná práca sa stáva formou svojho opaku, prácou v bezprostredne spoločenskej forme.

Obidve osobitosti ekvivalentnej formy, ktoré sme práve objasnili, budú ešte pochopiteľnejšie, keď sa vrátime k veľkému bádateľovi, ktorý po prvý raz analyzoval formu hodnoty, ako aj mnohé formy myslenia, spoločenské formy a prírodné formy. Je to Aristoteles.

Aristoteles predovšetkým jasne vyhlasuje, že peňažná forma tovaru je len ďalej rozvinutou podobou jednoduchej formy hodnoty, t. j. vyjadrenia hodnoty tovaru v nejakom inom ľubovoľnom tovare, lebo hovorí:

„5 lôžok = 1 domu"
(„Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας")

„sa neliši" od:

„5 lôžok = toľko a toľko peňazí"
(„Κλίναι πέντε ἀντί... ὅσου αἱ πέντε κλίναι").

Ďalej chápe, že hodnotový vzťah, v ktorom spočíva toto vyjadrenie hodnoty, zasa podmieňuje, že dom sa kvalitatívne kladie na roveň lôžku a že tieto zmyslovo rozdielne veci by sa bez takejto rovnosti svojej podstaty nemohli dať do vzťahu ako vzájomne merateľné veličiny. „Výmena," hovorí Aristoteles, „nie je možná bez rovnosti, ale rovnosť nie je možná bez vzájomnej merateľnosti" *(„οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας")*. Tu sa však zarazil a vzdáva sa ďalšej analýzy formy hodnoty. „V skutočnosti však nie je možné *(„τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον")*, aby také rôznorodé veci boli vzájomne merateľné," t. j. kvalitatívne rovnaké. Takéto porovnávanie môže byť ozajstnej povahe vecí len niečím cudzím, môže to teda byť iba „núdzová pomôcka pre praktické potreby".[24]

Aristoteles nám teda sám hovorí, na čom stroskotáva jeho ďalšia analýza, totiž na tom, že chýbal pojem hodnoty. Čo je to rovnaké, t. j. spoločná substancia, ktorú dom predstavuje pre lôžko vo vyjadrení hodnoty lôžka? Také niečo „v skutočnosti nemôže existovať", hovorí Aristoteles. Prečo? Dom predstavuje voči lôžku niečo rovnaké, pokiaľ predstavuje to, čo je v obidvoch, v lôžku i v dome, naozaj rovnaké. A to je — ľudská práca.

Ale to, že sa vo forme tovarových hodnôt všetky práce vyjadrujú ako rovnaké a teda ako rovnocenné ľudské práce, nemohol Aristoteles vyčítať zo samej formy hodnoty, pretože grécka spoločnosť sa zakladala na práci otrokov, teda jej prirodzeným základom bola nerovnosť ľudí a ich pracovných síl. Tajomstvo vyjadrenia hodnoty, rovnosť a rovnakú platnosť všetkých prác, pokiaľ sú ľudskou prácou vôbec, možno rozlúštiť až vtedy, keď bude pojem rovnosti ľudí tak zakorenený ako predsudky medzi ľudom. To je však možné až v takej spoločnosti, kde tovarová forma je všeobecnou formou produktu práce, teda aj vzájomný vzťah ľudí ako majiteľov tovarov je vládnúcim spoločenským vzťahom. Aristotelov génius sa skvie práve v tom, že vo vyjadrení hodnoty tovarov odhaľuje vzťah rovnosti. Len historické hranice spoločnosti, v ktorej žil, mu zabránili poznať, v čom „v skutočnosti" spočíva tento vzťah rovnosti.

4.
Jednoduchá forma hodnoty ako celok

Jednoduchá forma hodnoty tovaru je obsiahnutá v jeho hodnotovom vzťahu k tovaru iného druhu čiže v jeho výmennom vzťahu k tomuto tovaru. Hodnota tovaru *A* sa kvalitatívne vyjadruje bezprostrednou vymeniteľnosťou tovaru *B* za tovar *A*. Kvantitatívne sa

vyjadruje vymeniteľnosťou určitého množstva tovaru *B* za dané množstvo tovaru *A*. Inými slovami: Hodnota tovaru sa samostatne vyjadruje tým, že tovar vystupuje ako „výmenná hodnota". Keď sme na začiatku tejto kapitoly podľa bežného spôsobu vyjadrovania povedali: tovar je úžitková hodnota a výmenná hodnota, bolo to, ak máme byť presní, nesprávne. Tovar je úžitková hodnota čiže úžitkový predmet i „hodnota". Vystupuje ako niečo dvojaké, čím aj je, len čo jeho hodnota má vlastnú javovú formu odlišnú od jeho naturálnej formy, len čo má formu výmennej hodnoty, a túto formu nemá nikdy, ak ho pozorujeme izolovane, ale vždy len v hodnotovom čiže výmennom vzťahu k druhému tovaru odlišného druhu. Ak to však už vieme, takýto spôsob vyjadrovania nemôže byť na škodu, ale slúži ako skratka.

Naša analýza dokázala, že forma hodnoty čiže vyjadrenie hodnoty tovaru vyplýva z povahy hodnoty tovaru, a nie naopak, že by hodnota a veľkosť hodnoty vyplývali z ich formy vyjadrenia ako výmennej hodnoty. To je však utkvelá predstava jednak merkantilistov a ich moderných epigónov, ako sú Ferrier, Ganilh atď.[22], a jednak aj ich antipódov, moderných commis-voyageurs[1*] so slobodným obchodom, ako Bastiat a jemu podobní. Merkantilisti kladú hlavný dôraz na kvalitatívnu stránku vyjadrenia hodnoty, teda na ekvivalentnú formu tovaru, ktorá má svoju hotovú podobu v peniazoch, naproti tomu moderní agenti so slobodným obchodom, ktorí sa za každú cenu musia zbaviť svojho tovaru, zdôrazňujú kvantitatívnu stránku relatívnej formy hodnoty. Preto pre nich hodnota i veľkosť hodnoty tovaru existujú iba vo vyjadrení prostredníctvom výmenného pomeru, teda len v zázname bežného cenníka. Škót Macleod, ktorého úlohou je čo najučenejšie vycifrovať celkom popletené predstavy Lombardstreetu[25], predstavuje vydarenú syntézu povrchových merkantilistov a osvietených agentov so slobodným obchodom.

Bližšie skúmanie vyjadrenia hodnoty tovaru *A* obsiahnutého v hodnotovom vzťahu k tovaru *B* ukázalo, že v tomto vzťahu naturálna forma tovaru *A* platí len ako podoba úžitkovej hodnoty a naturálna forma tovaru *B* len ako hodnotová forma čiže podoba hodnoty. Vnútorný protiklad úžitkovej hodnoty a hodnoty, skrytý v tovare, sa teda prejavuje vo vonkajšom protiklade, t. j. vo vzťahu dvoch tovarov; v tomto vzťahu ten tovar, *ktorého* hodnota sa má vyjadriť, vystupuje bezprostredne len ako úžitková hodnota, naproti tomu druhý tovar, *v ktorom* sa hodnota vyjadruje, vystupuje bezprostredne len ako výmenná hodnota. Jednoduchá forma hodnoty tovaru je teda jednoduchou javovou formou protikladu úžitkovej hodnoty a hodnoty, ktorý je obsiahnutý v tovare.

Produkt práce je za každých spoločenských pomerov úžitkovým

[1*] cestujúcich agentov

[2*] colný podinšpektor

[22] Poznámka k 2. vyd. F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes[2*]), Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce, Paris 1805, a Charles Ganilh, Des Systèmes d'Économie Politique, 2ème éd., Paris 1821.

predmetom, ale iba jedna určitá historická vývojová epocha, v ktorej práca vynaložená na výrobu úžitkovej veci predstavuje jej „predmetnú" vlastnosť, t. j. jej hodnotu, premieňa produkt práce na tovar. Z toho teda vyplýva, že jednoduchá forma hodnoty tovaru je zároveň jednoduchou tovarovou formou produktu práce, že teda aj vývin tovarovej formy prebieha spolu s vývinom formy hodnoty.

Už na prvý pohľad vidieť nedostatky jednoduchej formy hodnoty, tejto zárodkovej formy, ktorá až na základe celého radu metamorfóz dozreje na cenovú formu.

Vyjadrenie hodnoty tovaru *A* v nejakom inom tovare *B* odlišuje hodnotu tovaru *A* len od jeho vlastnej úžitkovej hodnoty, a preto ho tiež dáva do výmenného vzťahu len k nejakému jednotlivému odlišnému druhu tovaru namiesto toho, aby sa tým vyjadrovala jeho kvalitatívna rovnosť a kvantitatívna proporcionalita so všetkými ostatnými tovarmi. Jednoduchej relatívnej forme hodnoty jedného tovaru zodpovedá jednotlivá ekvivalentná forma iného tovaru. Napríklad v relatívnom vyjadrení hodnoty plátna má kabát ekvivalentnú formu čiže formu bezprostrednej vymeniteľnosti len vo vzťahu k tomuto jednotlivému druhu tovaru, k plátnu.

Lenže jednotlivá forma hodnoty sama od seba prechádza do úplnejšej formy. Pravda, pomocou nej sa hodnota tovaru *A* vyjadruje len v jednom tovare iného druhu. Je však celkom ľahostajné, akého druhu je tento druhý tovar, či je to kabát, železo alebo pšenica atď. Teda vždy podľa toho, či jeden a ten istý tovar vstupuje do hodnotového vzťahu k tomu alebo onomu druhu tovaru, vznikajú rôzne jednoduché vyjadrenia jeho hodnoty.[22a] Počet možných výrazov jeho hodnoty je obmedzený len počtom od neho odlišných druhov tovarov. Jednotlivý výraz hodnoty tovaru sa teda premieňa na stále sa predlžujúci rad rôznych jednoduchých výrazov jeho hodnoty.

B/

Úplná čiže rozvinutá forma hodnoty

z tovaru *A* = *u* tovaru *B* alebo = *v* tovaru *C* alebo = *w* tovaru *D* alebo = *x* tovaru *E* alebo = atď.

(20 lakťov plátna = 1 kabátu alebo = 10 librám čaju alebo = 40 librám kávy alebo = 1 štvrtke pšenice alebo = 2 unciám zlata alebo = ½ tony železa alebo = atď.)

1.

Rozvinutá relatívna forma hodnoty

Hodnota tovaru, napríklad plátna, sa teraz vyjadruje v nespočetných iných prvkoch sveta tovarov. Každé iné tovarové teleso sa

[22a] Poznámka k 2. vyd. Napríklad Homér hodnotu jednej veci vyjadruje v celom rade rôznych vecí.

stáva zrkadlom hodnoty plátna.[23] Takto sa až teraz táto hodnota sama naozaj javí ako stuhnutina bezrozdielnej ľudskej práce. Lebo práca, ktorá ju vytvára, prejavuje sa teraz výslovne ako práca, ktorá sa rovná každej inej ľudskej práci bez ohľadu na to, akú má práve naturálnu formu a či sa teda spredmetňuje v kabáte alebo v pšenici alebo v železe alebo v zlate atď. Plátno je teda svojou formou hodnoty teraz už v spoločenskom vzťahu nielen k jednému jednotlivému tovaru iného druhu, ale k svetu tovarov. Ako tovar je občanom tohto sveta. Nekonečný rad výrazov hodnoty tovaru zároveň ukazuje, že hodnota tovaru je ľahostajná voči osobitnej forme úžitkovej hodnoty, v ktorej sa objavuje.

V prvej forme: 20 lakťov plátna = 1 kabátu môže byť náhodným faktom, že sa tieto dva tovary dajú vymeniť v určitom kvantitatívnom pomere. Naproti tomu v druhej forme je hneď jasné pozadie, ktoré sa podstatne líši od náhodného javu a určuje ho. Hodnota plátna ostáva rovnako veľká, či sa vyjadruje v kabáte alebo v káve alebo v železe atď., v nespočetnom množstve tovarov, ktoré patria najrôznejším majiteľom. Náhodný vzťah dvoch individuálnych majiteľov tovarov odpadá. Bude zrejmé, že nie výmena reguluje veľkosť hodnoty tovaru, ale naopak veľkosť hodnoty tovaru reguluje jeho výmenné vzťahy.

2.
Osobitná ekvivalentná forma

Každý tovar, kabát, čaj, pšenica, železo atď., vystupuje vo vyjadrení hodnoty plátna len ako ekvivalent a teda ako hodnotové teleso. Určitá naturálna forma každého z týchto tovarov je teraz popri mnohých iných osobitnou ekvivalentnou formou. A takisto rozmanité, určité, konkrétne, užitočné druhy práce, obsiahnuté v rôznych tovarových telesách, vystupujú teraz len ako rovnako početné osobitné formy, v ktorých sa realizuje a prejavuje ľudská práca vôbec.

---

[23] Preto sa hovorí o kabátovej hodnote plátna, ak sa jeho hodnota vyjadruje v kabátoch, o jeho obilnej hodnote, ak sa vyjadruje v obilí atď. Každý takýto výraz znamená, že práve hodnota plátna sa objavuje v úžitkových hodnotách kabáta, obilia atď. „Keďže hodnota každého tovaru označuje jeho vzťah vo výmene, môžeme o nej hovoriť ako o ... obilnej hodnote, súknovej hodnote, teda podľa tovaru, s ktorým sa porovnáva; a preto existuje tisíc rôznych druhov hodnoty, toľko, koľko je tovarov, a všetky sú rovnako reálne a rovnako nominálne." (A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions, London 1825, p. 39.) S. Bailey, autor tohto anonymného spisu, ktorý narobil svojho času v Anglicku veľa hluku, sa nazdáva, že poukázaním na neobyčajne pestré relatívne výrazy tej istej hodnoty tovaru zničil každé určenie pojmu hodnoty. Napokon to, že napriek vlastnej obmedzenosti vystihol zraniteľné miesta Ricardovej teórie, dokazovala podráždenosť, s akou ho ricardovská škola napadla napríklad vo Westminster Review.

3. *Nedostatky úplnej čiže rozvinutej formy hodnoty*

Po prvé je relatívne vyjadrenie hodnoty tovaru nehotové, lebo rad, ktorý ho predstavuje, nie je nikdy uzavretý. Reťaz, v ktorej jedna rovnica hodnoty nadväzuje na druhú, možno neprestajne predlžovať o každý nový druh tovaru, ktorý dodáva materiál pre nové vyjadrenie hodnoty. Po druhé je pestrou mozaikou roztrieštených a rôznorodých výrazov hodnoty. Ak sa napokon relatívna hodnota každého tovaru vyjadruje v tejto rozvinutej forme, čo sa aj musí stať, potom relatívna forma hodnoty každého tovaru je nekonečným radom hodnotových výrazov, ktorý sa odlišuje od relatívnej formy hodnoty každého iného tovaru. — Nedostatky rozvinutej relatívnej formy hodnoty sa odzrkadľujú v zodpovedajúcej ekvivalentnej forme. Keďže naturálna forma každého jednotlivého druhu tovaru je tu osobitnou ekvivalentnou formou popri nespočetných iných osobitných ekvivalentných formách, existujú vôbec iba obmedzené ekvivalentné formy, z ktorých každá vylučuje ostatné. Takisto určitý, konkrétny, užitočný druh práce, obsiahnutý v každom osobitnom tovarovom ekvivalente, je len osobitnou, teda nie vyčerpávajúcou javovou formou ľudskej práce. Pravda, ľudská práca má svoju úplnú čiže totálnu javovú formu v súhrne týchto osobitných javových foriem. Ale takto nemá nijakú jednotnú javovú formu.

Rozvinutá relatívna forma hodnoty pozostáva však len zo súhrnu jednoduchých relatívnych výrazov hodnoty čiže rovníc prvej formy, ako:

20 lakťov plátna = 1 kabátu
20 lakťov plátna = 10 librám čaju atď.

Ale každá z týchto rovníc obsahuje aj obrátenú totožnú rovnicu:

1 kabát = 20 lakťom plátna
10 libier čaju = 20 lakťom plátna atď.

Skutočne, ak niekto vymieňa svoje plátno za mnohé iné tovary a vyjadruje teda jeho hodnotu v celom rade iných tovarov, mnohí iní majitelia tovarov nevyhnutne musia tiež vymieňať svoje tovary za plátno a musia teda vyjadriť hodnoty svojich rôznych tovarov v tom istom treťom tovare, v plátne. — Ak teda obrátime rad: 20 lakťov plátna = 1 kabátu alebo 10 librám čaju alebo = atď., t. j. ak vyjadríme opačný vzťah, ktorý je už vecne obsiahnutý v tomto rade, vyjde nám:

C/
Všeobecná forma hodnoty

1 kabát	=	20 lakťom plátna
10 libier čaju	=	
40 libier kávy	=	
1 štvrtka pšenice	=	
2 uncie zlata	=	
½ tony železa	=	
x tovaru *A*	=	
atď. tovar	=	

1.
Zmenený charakter formy hodnoty

Teraz tovary vyjadrujú svoje hodnoty 1. jednoducho, pretože ich vyjadrujú v jednom jedinom tovare, a 2. jednotne, pretože ich vyjadrujú v tom istom tovare. Ich forma hodnoty je jednoduchá a spoločná, teda všeobecná.

Obidve formy I a II dospeli iba k tomu, že hodnotu tovaru vyjadrovali ako niečo odlišné od jeho vlastnej úžitkovej hodnoty čiže od jeho tovarového telesa.

Prvá forma dáva rovnice hodnoty, ako: 1 kabát = 20 lakťom plátna, 10 libier čaju = ½ tony železa atď. Hodnota kabáta sa vyjadruje ako rovná plátnu, hodnota čaju ako rovná železu atď., ale niečo rovné plátnu a niečo rovné železu, tieto vyjadrenia hodnoty kabáta a čaju, sú práve tak odlišné ako plátno a železo. Táto forma sa v praxi vyskytuje zrejme len v samých začiatkoch, keď sa produkty práce premieňajú na tovary náhodnou a príležitostnou výmenou.

Druhá forma odlišuje hodnotu tovaru od jeho vlastnej úžitkovej hodnoty dokonalejšie ako prvá forma, lebo napríklad hodnota kabáta vystupuje teraz voči jeho naturálnej forme vo všetkých možných formách ako niečo rovné plátnu, rovné železu, rovné čaju atď., rovné všetkému inému, len nie kabátu. Na druhej strane sa tu priamo vylučuje akékoľvek spoločné vyjadrenie hodnoty tovarov, lebo vo vyjadrení hodnoty jedného tovaru vystupujú teraz všetky ostatné tovary len vo forme ekvivalentov. Rozvinutá forma hodnoty sa po prvý raz skutočne vyskytuje až vtedy, keď sa nejaký produkt práce, napríklad dobytok, už nevymieňa za rôzne iné tovary výnimočne, ale bežne.

Novozískaná forma vyjadruje hodnoty tovarového sveta v jednom a tom istom druhu tovaru, ktorý sa z neho vyčlenil, napríklad v plátne, a predstavuje tak hodnoty všetkých tovarov na základe ich rovnosti s plátnom. Hodnota každého tovaru ako niečo rovné plátnu sa

teraz vyjadruje odlišne nielen od svojej vlastnej úžitkovej hodnoty, ale od každej úžitkovej hodnoty, a práve tým vyjadruje to, čo má tovar spoločné so všetkými tovarmi. Až táto forma teda naozaj dáva tovary do vzájomného vzťahu ako hodnoty, čiže umožňuje im, aby navzájom vystupovali ako výmenné hodnoty.

Obidve predchádzajúce formy vyjadrujú hodnotu vždy jedného tovaru, či už v jednom jedinom tovare odlišného druhu alebo v množstve iných tovarov, ktoré sa od neho líšia. V obidvoch prípadoch je takrečeno súkromnou vecou jednotlivého tovaru dať si formu hodnoty, a robí to bez účasti iných tovarov. Tie hrajú voči nemu iba pasívnu úlohu ekvivalentu. Naproti tomu všeobecná forma hodnoty vzniká len ako spoločné dielo tovarového sveta. Tovar dostáva všeobecný výraz hodnoty len preto, lebo všetky ostatné tovary zároveň vyjadrujú svoju hodnotu v tom istom ekvivalente a každý nový druh tovaru musí urobiť to isté. Tým sa ukazuje, že hodnotová predmetnosť tovarov, keďže je čisto „spoločenským jestvovaním" týchto vecí, môže sa taktiež vyjadriť len ich všestranným spoločenským vzťahom, ich forma hodnoty teda musí byť spoločensky platnou formou.

Vo forme, v ktorej sa rovnajú plátnu, vystupujú teraz všetky tovary nielen ako kvalitatívne rovnaké, ako hodnoty vôbec, ale zároveň ako kvantitatívne porovnateľné veľkosti hodnoty. Pretože veľkosti svojej hodnoty odzrkadľujú v jednom a tom istom materiáli, v plátne, odzrkadľujú sa tieto veľkosti hodnoty navzájom. Napríklad 10 libier čaju = 20 lakťom plátna a 40 libier kávy = 20 lakťom plátna. Teda 10 libier čaju = 40 librám kávy. Čiže v 1 libre kávy je obsiahnutá len $^1/_4$ hodnotovej substancie, práce, ako je obsiahnutá v 1 libre čaju.

Všeobecná relatívna forma hodnoty sveta tovarov vtláča tovaru ekvivalentu, ktorý je z tohto sveta vylúčený, plátnu, charakter všeobecného ekvivalentu. Jeho vlastná naturálna forma je spoločnou hodnotovou podobou tohto sveta, preto je plátno bezprostredne vymeniteľné za všetky ostatné tovary. Jeho telesná forma vystupuje ako viditeľné stelesnenie, ako všeobecné spoločenské zakuklenie všetkej ľudskej práce. Tkanie, súkromná práca, ktorá vyrába plátno, je zároveň vo všeobecnej spoločenskej forme, vo forme rovnosti so všetkými ostatnými prácami. Nespočetné rovnice, z ktorých sa skladá všeobecná forma hodnoty, dávajú tak postupne prácu realizovanú v plátne na roveň každej práci obsiahnutej v inom tovare, a tým robia z tkania všeobecnú javovú formu ľudskej práce vôbec. Takto práca spredmetnená v tovarovom svete nevystupuje iba negatívne ako práca, v ktorej sa abstrahuje od všetkých konkrétnych foriem a užitočných vlastností skutočných prác. Výrazne vystupuje do popredia jej vlastná pozitívna povaha. Je redukciou všetkých skutočných prác na spoločný charakter ľudskej práce, na vynakladanie ľudskej pracovnej sily.

Všeobecná forma hodnoty, ktorá produkty práce predstavuje iba ako stuhnutiny bezrozdielnej ľudskej práce, svojou vlastnou sklad-

bou ukazuje, že je spoločenským vyjadrením sveta tovarov. Takto ukazuje, že v tomto svete všeobecne ľudský charakter práce tvorí jej špecificky spoločenský charakter.

2.
Vzťah medzi vývinom relatívnej formy hodnoty a ekvivalentnej formy

Vývinovému stupňu relatívnej formy hodnoty zodpovedá vývinový stupeň ekvivalentnej formy. Ale, a to si treba dobre všimnúť, vývin ekvivalentnej formy je len výrazom a výsledkom vývinu relatívnej formy hodnoty.

Jednoduchá čiže izolovaná relatívna forma hodnoty tovaru robí z iného tovaru jednotlivý ekvivalent. Rozvinutá forma relatívnej hodnoty, toto vyjadrenie hodnoty tovaru vo všetkých ostatných tovaroch, vtláča im formu osobitných ekvivalentov rôznorodého druhu. Napokon jeden osobitný druh tovaru nadobúda všeobecnú ekvivalentnú formu, pretože všetky ostatné tovary robia z neho materiál pre svoju jednotnú, všeobecnú formu hodnoty.

Lenže v tej istej miere, v akej sa vôbec vyvíja forma hodnoty, vyvíja sa aj protiklad medzi jej obidvoma pólmi, medzi relatívnou formou hodnoty a ekvivalentnou formou.

Už prvá forma — 20 lakťov plátna = 1 kabátu — obsahuje tento protiklad, ale nefixuje ho. Podľa toho, či tú istú rovnicu čítame odpredu alebo odzadu, každý z obidvoch krajných tovarov, ako plátno a kabát, je raz v relatívnej forme hodnoty, raz v ekvivalentnej forme. Tu je ešte ťažké postihnúť polárny protiklad.

Vo forme II môže vždy len jeden druh tovaru úplne rozvinúť svoju relatívnu hodnotu, čiže sám má rozvinutú relatívnu formu hodnoty len preto a potiaľ, pokiaľ všetky ostatné tovary sú voči nemu v ekvivalentnej forme. Tu už nemožno premiestiť dve strany hodnotovej rovnice — napríklad 20 lakťov plátna = 1 kabátu alebo 10 librám čaju alebo = 1 štvrtke pšenice atď. — bez toho, aby sa nezmenil jej celkový charakter a aby sa z úplnej formy hodnoty nepremenila na všeobecnú formu hodnoty.

Posledná forma, forma III, dáva napokon tovarovému svetu všeobecne spoločenskú relatívnu formu hodnoty len preto a len potiaľ, pokiaľ všetky tovary tohto sveta, s výnimkou jediného tovaru, sú vylúčené zo všeobecnej ekvivalentnej formy. Jeden tovar, plátno, je teda vo forme bezprostrednej vymeniteľnosti za všetky ostatné tovary čiže v bezprostrednc spoločenskej forme, pretože a pokiaľ všetky ostatné tovary nie sú v tejto forme.[24]

---

[24] Na forme všeobecnej bezprostrednej vymeniteľnosti naozaj vôbec nevidieť, že je protikladnou formou tovaru, ktorá je takisto neoddeliteľná od formy nie bezprostrednej vymeniteľnosti ako kladný pól magnetu od druhého, záporného pólu. Preto sa možno nazdávať, že by sa dala všetkým tovarom zároveň vtlačiť

Naopak tovar, ktorý figuruje ako všeobecný ekvivalent, je vylúčený z jednotnej a teda všeobecnej relatívnej formy hodnoty sveta tovarov. Keby sa plátno, t. j. nejaký tovar vo všeobecnej ekvivalentnej forme, malo zároveň zúčastniť na všeobecnej relatívnej forme hodnoty, muselo by samo sebe slúžiť aj ako ekvivalent. Potom by sme dostali: 20 lakťov plátna = 20 lakťom plátna, tautológiu, v ktorej sa nevyjadruje ani hodnota, ani veľkosť hodnoty. Aby sme vyjadrili relatívnu hodnotu všeobecného ekvivalentu, museli by sme obrátiť formu III. Všeobecný ekvivalent nemá nijakú relatívnu formu hodnoty spoločnú s ostatnými tovarmi, ale jeho hodnota sa relatívne vyjadruje v nekonečnom rade všetkých ostatných tovarových telies. Takto vystupuje teraz rozvinutá relatívna forma hodnoty čiže forma II ako špecifická relatívna forma hodnoty tovaru-ekvivalentu.

3.
Prechod zo všeobecnej formy hodnoty na peňažnú formu

Všeobecná ekvivalentná forma je formou hodnoty vôbec. Môže teda pripadnúť každému tovaru. Na druhej strane tovar je vo všeobecnej ekvivalentnej forme (vo forme III) len preto a len potiaľ, pokiaľ ho všetky ostatné tovary vylúčili ako ekvivalent. A až od chvíle, keď sa toto vylúčenie definitívne obmedzí na jeden špecifický druh tovaru, nadobúda jednotná relatívna forma hodnoty tovarového sveta objektívnu pevnosť a všeobecnú spoločenskú platnosť.

Špecifický druh tovaru, s ktorého naturálnou formou spoločensky zrastá ekvivalentná forma, sa teraz stáva peňažným tovarom, čiže funguje ako peniaze. Jeho špecifickou spoločenskou funkciou a teda jeho spoločenským monopolom je, aby v tovarovom svete hral úlohu všeobecného ekvivalentu. Toto prednostné postavenie medzi tovarmi, ktoré vo forme II figurujú ako osobitné ekvivalenty plátna a vo forme III spoločne vyjadrujú svoju relatívnu hodnotu v plátne, si historicky vydobyl určitý tovar, zlato. Ak teda vo forme III dosadíme na miesto tovaru plátno tovar zlato, vyjde nám:

---

pečať bezprostrednej vymeniteľnosti, takisto ako si možno namýšľať, že z každého katolíka sa dá urobiť pápež. Pre maloburžou, ktorý vo výrobe tovarov vidí nec plus ultra[1•] ľudskej slobody a osobnej nezávislosti, by, prirodzene, bolo veľmi žiadúce, keby sa odstránili nedostatky spojené s touto formou, najmä ten, že tovary nie sú bezprostredne vymeniteľné. Vykreslenie tejto filisterskej utópie predstavuje Proudhonov socializmus, ktorý, ako som ukázal na inom mieste[26], sa nevyznačuje ani len originalitou, keďže ho dávno pred ním oveľa lepšie vysvetlil Gray, Bray a iní. To však nebráni, aby dnes v určitých kruhoch takáto múdrosť nešarapatila pod názvom „science"[2•]. Nijaká škola sa nikdy väčšmi neohánala slovom „science" ako proudhonovská,

„bo práve tam, kde pojem chýba snáď,
tam slovom rýchlo všetko spravíte"[27].

1• vrchol

2• „veda"

D/

Peňažná forma

20 lakťov plátna	=	2 unciám zlata
1 kabát	=	
10 libier čaju	=	
40 libier kávy	=	
1 štvrtka pšenice	=	
½ tony železa	=	
x tovaru *A*	=	

Pri prechode z formy I na formu II a z formy II na formu III nastávajú podstatné zmeny. Naproti tomu forma IV sa ničím nelíši od formy III, ibaže teraz má namiesto plátna všeobecnú ekvivalentnú formu zlato. Zlato ostáva vo forme IV tým, čím bolo plátno vo forme III — všeobecným ekvivalentom. Pokrok je len v tom, že forma bezprostrednej všeobecnej vymeniteľnosti čiže všeobecná ekvivalentná forma na základe spoločenského zvyku teraz definitívne zrástla so špecifickou naturálnou formou tovaru zlato.

Zlato vystupuje voči ostatným tovarom ako peniaze iba preto, lebo už predtým stálo voči nim ako tovar. Takisto ako všetky ostatné tovary tiež fungovalo ako ekvivalent, či už ako jednotlivý ekvivalent v ojedinelých výmenných aktoch, či už ako osobitný ekvivalent popri ostatných tovaroch-ekvivalentoch. Postupne fungovalo ako všeobecný ekvivalent v užších alebo širších kruhoch. Len čo si vydobylo monopol na toto postavenie pri vyjadrovaní hodnoty tovarového sveta, stáva sa peňažným tovarom, a až od tej chvíle, keď sa už stalo peňažným tovarom, odlišuje sa forma IV od formy III, čiže všeobecná forma hodnoty sa premenila na peňažnú formu.

Jednoduché relatívne vyjadrenie hodnoty tovaru, napríklad plátna, v tovare, ktorý už funguje ako peňažný tovar, napríklad v zlate, je cenovou formou. Teda „cenová forma" plátna:

20 lakťov plátna = 2 unciám zlata,

čiže keď 2 £ sú mincovým názvom 2 uncií zlata,

20 lakťov plátna = 2 £.

Ťažkosť v pojme peňažnej formy sa obmedzuje na pochopenie všeobecnej ekvivalentnej formy, teda všeobecnej formy hodnoty vôbec, formy III. Forma III sa spätne redukuje na formu II, na rozvinutú formu hodnoty, a jej konštituujúcim prvkom je forma I: 20 lakťov plátna = 1 kabátu, čiže *x* tovaru *A* = *y* tovaru *B*. Jednoduchá tovarová forma je teda zárodkom peňažnej formy.

4.
Fetišový charakter tovaru a jeho tajomstvo

Na prvý pohľad tovar vyzerá ako samozrejmá, triviálna vec. Jeho analýza ukazuje, že je to veľmi zamotaná vec, plná metafyzickej rafinovanosti a teologických rozmarov. Pokiaľ je tovar úžitkovou hodnotou, nie je na ňom nič tajomné, či už ho pozorujem z hľadiska, že svojimi vlastnosťami uspokojuje ľudské potreby, alebo z hľadiska, že tieto vlastnosti nadobúda až ako produkt ľudskej práce. Je úplne jasné, že človek svojou činnosťou mení formy prírodných látok tak, ako je to preňho užitočné. Napríklad forma dreva sa zmení, keď sa z neho urobí stôl. Napriek tomu stôl ostáva drevom, obyčajnou zmyslami vnímateľnou vecou. Len čo však vystupuje ako tovar, premieňa sa na zmyslovo nadzmyslovú vec. Nielenže nestojí nohami na zemi, ale stavia sa voči všetkým ostatným tovarom na hlavu a v jeho drevenej hlave sa rodia oveľa čudnejšie rozmary, ako keby začal sám od seba tancovať.[25]

Mystický charakter tovaru nevyplýva teda z jeho úžitkovej hodnoty. Takisto nevyplýva z obsahu určenia hodnoty. Lebo po prvé hocako odlišné by boli užitočné práce čiže produktívne činnosti, fyziologickou pravdou je, že sú funkciami ľudského organizmu a že každá taká funkcia, nech sú jej obsah a forma akékoľvek, je v podstate vynakladaním ľudského mozgu, nervov, svalov, zmyslových orgánov atď. Po druhé to, čo je základom určenia veľkosti hodnoty, čas, po ktorý trvá toto vynakladanie čiže množstvo práce, dá sa dokonca zmyslovo odlíšiť od kvality práce. Za všetkých pomerov, aj keď nie rovnako na rôznych stupňoch vývoja, musel ľudí zaujímať pracovný čas, ktorý stojí výroba životných prostriedkov.[26] Napokon, len čo ľudia tak či onak pracujú jeden pre druhého, nadobúda ich práca aj spoločenskú formu.

Skadiaľ teda pramení záhadný charakter produktu práce, len čo nadobudne tovarovú formu? Zrejme zo samej tejto formy. Rovnosť ľudských prác nadobúda vecnú formu rovnakej hodnotovej predmetnosti produktov práce, miera vynakladania ľudskej pracovnej sily podľa časového trvania nadobúda formu veľkosti hodnoty produktov práce, napokon vzťahy medzi výrobcami, v ktorých sa uplatňujú tieto spoločenské určenia ich prác, nadobúdajú formu spoločenského vzťahu medzi produktmi práce.

Tajuplnosť tovarovej formy spočíva teda jednoducho v tom, že ľuďom odzrkadľuje spoločenský charakter ich vlastnej práce ako

---

[25] Spomeňme si, že Čína a stoly začali tancovať, keď sa zdalo, že celý ostatný svet pokojne stojí — pour encourager les autres[28].

[26] Poznámka k 2. vyd. U starých Germánov sa veľkosť jutra pôdy merala prácou jedného dňa, a preto jutro nazývali Tagwerk (i Tagwanne) (jurnale alebo jurnalis, terra jurnalis, jornalis alebo diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet a pod. Pozri Georg Ludwig von Maurer, Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung, München 1854, p. 129 sq.

predmetný charakter samých produktov práce, ako spoločenské prirodné vlastnosti týchto vecí, teda aj spoločenský vzťah výrobcov k úhrnnej práci odzrkadľuje ako spoločenský vzťah medzi predmetmi, ktorý existuje mimo nich. Na základe tohto quid pro quo sa produkty práce stávajú tovarmi, zmyslovo nadzmyslovými vecami čiže spoločenskými vecami. Podobne sa svetelný vnem nejakej veci neprejavuje ako subjektívne podráždenie zrakového nervu, ale ako predmetná forma veci existujúcej mimo oka. Ale pri videní sa svetlo jednej veci, vonkajšieho predmetu, naozaj odráža na inú vec, na oko. Je to fyzický vzťah medzi fyzickými vecami. Naproti tomu tovarová forma a hodnotový vzťah produktov práce, v ktorom sa prejavuje, nemajú absolútne nič spoločné s ich fyzickou povahou a s vecnými vzťahmi, ktoré z nej vyplývajú. V tomto prípade iba určitý spoločenský vzťah medzi samými ľuďmi nadobúda v ich očiach fantazmagorickú formu vzťahu medzi vecami. Aby sme teda našli nejakú analógiu, museli by sme sa uchýliť do hmlistých sfér náboženského sveta. Tu sa produkty ľudskej hlavy javia ako samostatné bytosti obdarené vlastným životom a vstupujúce do vzájomných vzťahov medzi sebou a do vzťahov s ľuďmi. Tak je to aj v tovarovom svete s produktmi ľudských rúk. Toto nazývam fetišizmom, ktorý sa prilepí na produkty práce, len čo sa vyrábajú ako tovary, a je teda neoddeliteľný od tovarovej výroby.

Ako to ukázala už predchádzajúca analýza, tento fetišový charakter tovarového sveta vyplýva z osobitného spoločenského charakteru práce, ktorá vyrába tovary.

Úžitkové predmety sa vôbec stávajú tovarmi len preto, lebo sú produktmi navzájom nezávisle vykonávaných súkromných prác. Komplex týchto súkromných prác tvorí úhrnnú spoločenskú prácu. Keďže výrobcovia vstupujú do spoločenského kontaktu až výmenou produktov svojej práce, aj špecificky spoločenský charakter ich súkromných prác sa prejavuje až v rámci tejto výmeny. Čiže súkromné práce sa naozaj uplatnia ako články úhrnnej spoločenskej práce len na základe vzťahov, do ktorých výmena stavia produkty práce a prostredníctvom nich aj výrobcov. Preto sa výrobcom spoločenské vzťahy ich súkromných prác javia ako to, čím sú, t. j. nie ako bezprostredne spoločenské vzťahy osôb v ich prácach samých, ale naopak ako vecné vzťahy osôb a spoločenské vzťahy vecí.

Až vo výmene nadobúdajú produkty práce spoločensky rovnakú hodnotovú predmetnosť, oddelenú od ich zmyslovo odlišnej úžitkovej predmetnosti. Toto rozštiepenie produktu práce na užitočnú vec a na hodnotovú vec sa prakticky uplatní až vtedy, keď už výmena dosiahla dostatočný rozsah a význam, aby sa užitočné veci vyrábali pre výmenu, takže hodnotový charakter vecí sa berie do úvahy už pri ich výrobe. Od tejto chvíle súkromné práce výrobcov skutočne nadobúdajú dvojaký spoločenský charakter. Na jednej strane musia ako určité užitočné práce uspokojiť určitú spoločenskú potrebu, a tak sa musia osvedčiť ako články úhrnnej práce, prirodzene vzniknutého systému spoločenskej deľby práce. Na druhej strane uspo-

kojujú rozmanité potreby svojich vlastných výrobcov, pokiaľ každá osobitná užitočná súkromná práca je vymeniteľná za každý iný užitočný druh súkromnej práce, teda pokiaľ sa mu rovná. Rovnosť toto coelo[1*] rozdielnych prác môže spočívať len v abstrahovaní od ich skutočnej nerovnosti, v redukcii na spoločný charakter, ktorý majú ako vynaloženie ľudskej pracovnej sily, ako abstraktne ľudská práca. Mozog súkromných výrobcov odráža tento dvojaký spoločenský charakter ich súkromných prác len v takých formách, ktoré sa objavujú v praktickom styku, vo výmene výrobkov. Spoločensky užitočný charakter ich súkromných prác odzrkadľuje teda v takej forme, že produkt práce musí byť užitočný, a to pre iných, a spoločenský charakter rovnosti prác rôzneho druhu odzrkadľuje vo forme spoločného hodnotového charakteru týchto materiálne odlišných vecí, produktov práce.

Ľudia teda nedávajú produkty svojej práce do vzájomného vzťahu ako hodnoty preto, lebo v týchto veciach vidia len čisto vecné obaly rovnorodej ľudskej práce. Naopak. Tým, že svoje rozličné výrobky dávajú vo výmene na roveň ako hodnoty, dávajú vzájomne na roveň svoje rôzne práce ako ľudskú prácu. Nevedia o tom, ale robia to.[27] Hodnota teda nemá napísané na čele, čím je. Naopak, hodnota premieňa každý produkt práce na spoločenský hieroglyf. Neskôr sa ľudia snažia rozlúštiť zmysel hieroglyfu, vniknúť do tajomstva svojho vlastného spoločenského produktu, lebo určenie úžitkových predmetov ako hodnôt je ich spoločenským produktom takisto ako jazyk. Neskorší vedecký objav, že pokiaľ sú produkty práce hodnotami, sú iba vecným vyjadrením ľudskej práce vynaloženej na ich výrobu, je epochálny v dejinách vývoja ľudstva, ale vôbec neporušuje predmetné zdanie spoločenského charakteru práce. To, čo platí len o tejto osobitnej forme výroby, o tovarovej výrobe, že totiž špecificky spoločenský charakter navzájom nezávislých súkromných prác spočíva v ich rovnosti ako ľudskej práce a nadobúda formu hodnotového charakteru produktov práce, javí sa ľuďom zajatým vo vzťahoch tovarovej výroby pred týmto objavom, ako aj po ňom, rovnako definitívne platné, ako že naďalej existuje forma vzduchu, jeho fyzikálna telesná forma, i keď veda rozložila vzduch na jeho základné prvky.

Osoby, ktoré vymieňajú výrobky, prakticky zaujíma predovšetkým otázka, koľko cudzích výrobkov dostanú za vlastný výrobok, teda v akých proporciách sa výrobky vymieňajú. Len čo sa tieto proporcie ustália na určitej bežnej úrovni, zdá sa, akoby vyplývali z povahy produktov práce, takže napríklad tona železa a 2 uncie zlata majú rovnakú hodnotu, podobne ako libra zlata a libra železa majú rovnakú hmotnosť napriek rozdielnym fyzikálnym a chemickým

[1*] úplne

[27] Poznámka k 2. vyd. Keď teda Galiani hovorí: Hodnota je vzťah medzi osobami — „La Ricchezza è una ragione tra due persone" —, mal by dodať: vzťah skrytý pod vecným obalom. (Galiani, Della Moneta, p. 221, t. III z Custodiho zbierky Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, Milano 1803.)

vlastnostiam. Hodnotový charakter produktov práce sa v skutočnosti upevňuje až tým, že sa uplatňujú ako veľkosti hodnoty, ktoré sa ustavične menia nezávisle od vôle, predvídavosti a konania vymieňajúcich osôb. Ich vlastný spoločenský pohyb má pre nich formu pohybu vecí, ktorý ich kontroluje, namiesto toho, aby ho sami kontrolovali. Bola potrebná úplne rozvinutá tovarová výroba, aby zo samej skúsenosti vzišiel vedecký poznatok, že súkromné práce, ktoré sa vykonávajú nezávisle jedna od druhej, ale sú navzájom všestranne závislé ako prirodzene vzniknuté články spoločenskej deľby práce, sa neprestajne redukujú na svoju spoločensky proporcionálnu mieru, pretože v náhodných a stále kolísajúcich výmenných pomeroch ich produktov sa ako regulujúci prírodný zákon násilne presadzuje pracovný čas spoločensky nutný na ich výrobu, podobne ako sa presadzuje zákon tiaže, keď sa niekomu zrúti na hlavu dom.[28] Určenie veľkosti hodnoty pracovným časom je teda tajomstvo skryté za zjavnými pohybmi relatívnych hodnôt tovarov. Odhalenie tohto tajomstva odstraňuje zdanie čisto náhodného určenia veľkosti hodnôt produktov práce, vôbec však neodstraňuje vecnú formu tohto určenia.

Uvažovanie o formách ľudského života, teda aj ich vedecká analýza, sa vôbec uberá cestou, ktorá je v protiklade so skutočným vývojom. Začína sa post festum, a vychádza teda z hotových výsledkov procesu vývoja. Formy, ktoré produktom práce vtláčajú pečať tovarov, a sú teda predpokladom tovarového obehu, majú už pevnosť prírodných foriem spoločenského života skôr, ako sa ľudia pokúsia pochopiť nie historický charakter týchto foriem, ktoré naopak už považujú za nezmeniteľné, ale ich obsah. Takto len analýza cien tovarov viedla k určeniu veľkosti hodnoty a len spoločné peňažné vyjadrenie tovarov viedlo k fixovaniu ich hodnotového charakteru. Ale práve táto hotová forma — peňažná .forma — sveta tovarov vecne zastiera spoločenský charakter súkromných prác, a teda aj spoločenské vzťahy medzi súkromnými výrobcami, namiesto toho, aby ich obnažila. Ak poviem, že kabát, topánky atď. majú vzťah k plátnu ako k všeobecnému stelesneniu abstraktnej ľudskej práce, nezmyselnosť tohto výroku bije do očí. Ale ak výrobcovia kabáta, topánok atď. dávajú tieto tovary do vzťahu k plátnu — alebo k zlatu a striebru, čo na veci nič nemení — ako k všeobecnému ekvivalentu, javí sa im vzťah ich súkromných prác k úhrnnej spoločenskej práci práve v tejto nezmyselnej forme.

Práve formy tohto druhu tvoria kategórie buržoáznej ekonómie. Sú to spoločensky platné, teda objektívne myšlienkové formy výrobných vzťahov tohto historicky určeného spoločenského spôsobu výroby, tovarovej výroby. Preto všetok mysticizmus tovarového

[28] „Čo si myslieť o zákone, ktorý sa môže presadzovať len periodickými revolúciami? To je práve prírodný zákon, ktorý sa zakladá na tom, že si ho zúčastnení neuvedomujú." (Friedrich Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie in Deutsch-Französische Jahrbücher, vydali Arnold Ruge a Karol Marx, Paris 1844.[1•])

[1•] Engels, F.: Náčrt kritiky politickej ekonómie. In: Marx, K. — Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 25.

sveta, všetky čary a kúzla, ktoré zahmlievajú produkty práce na základe tovarovej výroby, ihneď miznú, len čo prejdeme k iným formám výroby.

Pretože politická ekonómia má rada robinzonády[29], nech sa najprv objaví Robinson na svojom ostrove. Čo ako je od prírody skromný, prichodí mu predsa len uspokojovať rôznorodé potreby, a preto musí vykonávať užitočné práce rôzneho druhu, zhotovovať nástroje, vyrábať nábytok, skrotiť lamu, loviť ryby, poľovať atď. Nehovoríme tu o modlení a pod., lebo náš Robinson má z toho potešenie a podobnú činnosť považuje za osvieženie. Napriek rozdielom v jeho produktívnych funkciách vie, že sú to len rôzne formy činnosti toho istého Robinsona, teda len rôzne spôsoby ľudskej práce. Sama núdza ho núti k tomu, aby svoj čas presne rozdelil medzi svoje rôzne funkcie. To, či jedna zaberá viac, druhá menej miesta v jeho celkovej činnosti, závisí od väčších alebo menších ťažkostí, ktoré musí prekonať, aby dosiahol zamýšľaný úžitkový efekt. To ho učí skúsenosť, a náš Robinson, ktorý zo stroskotanej lode zachránil hodinky, hlavnú účtovnú knihu, atrament a pero, ako správny Angličan začína čoskoro viesť o sebe účtovné záznamy. Jeho inventár zahŕňa zoznam úžitkových predmetov, ktoré má, rôznych úkonov potrebných na ich výrobu, napokon záznamy o pracovnom čase, ktorý ho v priemere stoja určité množstvá týchto rozličných výrobkov. Všetky vzťahy medzi Robinsonom a vecami, ktoré predstavujú bohatstvo, čo si sám vytvoril, sú tu také jednoduché a priehľadné, že by im bez osobitnej duševnej námahy mohol porozumieť aj sám pán M. Wirth. A predsa obsahujú všetky podstatné určenia hodnoty.

Z Robinsonovho slnečného ostrova sa teraz prenesme do temného európskeho stredoveku. Namiesto nezávislého človeka tu stretávame samých závislých ľudí — nevoľníkov a zemepánov, vazalov a lénnych pánov, laikov a kňazov. Osobná závislosť charakterizuje tak spoločenské vzťahy materiálnej výroby, ako aj na nej vybudované životné sféry. Ale práve preto, že daným spoločenským základom sú vzťahy osobnej závislosti, práce a výrobky nemusia nadobudnúť fantastickú podobu odlišnú od svojej reality. Do spoločenského kolobehu vchádzajú ako naturálne služby a naturálne dávky. Bezprostredne spoločenskou formou práce je tu jej naturálna forma, jej osobitosť, a nie jej všeobecnosť, ako je to na základe tovarovej výroby. Robota sa takisto meria časom ako práca vyrábajúca tovary, ale každý nevoľník vie, že v službách svojho pána vynakladá určité množstvo svojej osobnej pracovnej sily. Desiatok, ktorý musí od-

[29] Poznámka k 2. vyd. Ani Ricardo sa nezaobišiel bez svojej robinzonády. „U neho prvotný rybár a prvotný lovec ako majitelia tovarov hneď vymieňajú ryby a zverinu úmerne pracovnému času spredmetnenému v týchto výmenných hodnotách. Pri tejto príležitosti upadá do anachronizmu v tom, že prvotný rybár a prvotný lovec pri výpočte nákladov svojich pracovných nástrojov používajú anuitné tabuľky, bežné na londýnskej burze roku 1817. Zdá sa, že »paralelogramy pána Owena«[29] sú jedinou spoločenskou formou, ktorú poznal okrem buržoáznych foriem." (Karl Marx, Zur Kritik etc., p. 38, 39.[1*])

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 41.

vádzať kňazovi, je jasnejší ako kňazovo požehnanie. Nech teda akokoľvek posudzujeme charakterové masky, v akých tu vystupujú ľudia voči sebe, spoločenské vzťahy osôb v ich prácach sa rozhodne javia ako ich vlastné osobné vzťahy, a nie sú maskované spoločenskými vzťahmi vecí, produktmi práce.

Ak chceme skúmať spoločnú, t. j. bezprostredne zospoločenštenú prácu, nemusíme sa vrátiť k jej prirodzene vzniknutej forme, s ktorou sa stretávame na prahu dejín všetkých kultúrnych národov.[30] Bližším príkladom je vidiecka patriarchálna výroba roľníckej rodiny, ktorá pre vlastnú potrebu vyrába obilie, dobytok, priadzu, plátno, rôzne časti odevu atď. Tieto rozmanité veci vystupujú voči rodine ako rôzne produkty jej rodinnej práce, ale nevystupujú voči sebe navzájom ako tovary. Rozličné práce, ktoré zhotovujú tieto výrobky, obrábanie pôdy, chov dobytka, pradenie, tkanie, šitie atď., sú vo svojej naturálnej forme spoločenskými funkciami, pretože sú funkciami rodiny, ktorá má svoju vlastnú, prirodzene vzniknutú deľbu práce takisto ako tovarová výroba. Deľba práce v rodine a pracovný čas jednotlivých členov rodiny sa riadia rozdielmi v pohlaví a veku, ako aj prírodnými podmienkami práce, ktoré sa menia so striedaním ročných období. Lenže vynakladanie individuálnych pracovných síl, merané dĺžkou času, vystupuje tu od začiatku ako samo spoločenské určenie prác, lebo individuálne pracovné sily tu od samého začiatku pôsobia len ako orgány spoločnej pracovnej sily rodiny.

Napokon si pre zmenu predstavme združenie slobodných ľudí, ktorí pracujú so spoločnými výrobnými prostriedkami a svoje početné individuálne pracovné sily vedome vynakladajú ako jednu spoločenskú pracovnú silu. Všetky určenia Robinsonovej práce sa tu opakujú, lenže spoločensky, a nie individuálne. Všetky Robinsonove výrobky boli výlučne jeho osobným výrobkom, a preto boli pre neho bezprostredne úžitkovými predmetmi. Celkový produkt združenia je spoločenským produktom. Časť tohto produktu znova slúži ako výrobné prostriedky. Ostáva spoločenskou. Ale druhú časť členovia združenia spotrebujú ako životné prostriedky. Preto sa musí medzi nich rozdeliť. Spôsob tohto rozdelenia sa bude meniť podľa osobitosti samého spoločenského výrobného organizmu a podľa zodpovedajúceho stupňa historického vývoja výrobcov. Len pre paralelu s tovarovou výrobou predpokladajme, že podiel každého výrobcu na životných prostriedkoch je určený jeho pracovným časom.

[30] Poznámka k 2. vyd. „V poslednom čase sa rozšíril smiešny predsudok, že forma prirodzene vzniknutého pospolného vlastníctva je špecificky slovanská, ba dokonca výlučne ruská. Je to praforma, ktorú môžeme dokázať u Rimanov, Germánov a Keltov; veľký počet jej rozmanitých vzorov podnes nachádzame u Indov, hoci čiastočne už v troskách. Podrobnejšie štúdium ázijských, a najmä indických foriem pospolného vlastníctva by dokázalo, ako z rôznych foriem prirodzene vzniknutého pospolného vlastníctva vychádzajú rôzne formy jeho rozkladu. Tak možno napríklad odvodiť rôzne originálne typy rímskeho a germánskeho súkromného vlastníctva z rôznych foriem indického pospolného vlastníctva." (Karl Marx, Zur Kritik etc., p. 10.[1*])

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 17.

Pracovný čas by teda hral dvojakú úlohu. Jeho spoločensky plánovité rozdeľovanie riadi správnu proporciu medzi rôznymi pracovnými funkciami a rôznymi potrebami. Na druhej strane pracovný čas zároveň slúži ako miera individuálneho podielu výrobcu na spoločnej práci a teda aj na časti individuálne spotrebovaného spoločného produktu. Spoločenské vzťahy ľudí k ich prácam a k produktom ich práce tu ostávajú priehľadne jednoduché tak vo výrobe, ako aj v rozdeľovaní.

Pre spoločnosť tovarových výrobcov, ktorých všeobecný spoločenský výrobný vzťah spočíva v tom, že sa správajú k svojim výrobkom ako k tovarom, teda ako k hodnotám, a v tejto vecnej forme dávajú svoje súkromné práce do vzájomného vzťahu ako rovnakú ľudskú prácu — pre takúto spoločnosť je najviac zodpovedajúcou formou náboženstva kresťanstvo so svojím kultom abstraktného človeka, najmä v jeho buržoáznych vývinových formách, v protestantizme, v deizme atď. V staroázijských, antických atď. výrobných spôsoboch hrá premena výrobku na tovar, a teda jestvovanie ľudí ako tovarových výrobcov, podradnú úlohu, ktorá sa však stáva tým dôležitejšou, čím väčšmi pospolnosti vstupujú do štádia svojho zániku. Skutočné obchodné národy existujú len v intermundiách starého sveta ako Epikurovi bohovia[30] alebo ako Židia v póroch poľskej spoločnosti. Tieto staré spoločenské výrobné organizmy sú neporovnateľne jednoduchšie a priehľadnejšie ako buržoázny výrobný organizmus, zakladajú sa však alebo na nezrelosti individuálneho človeka, ktorý sa ešte neodtrhol od pupočnej šnúry prirodzeného rodového zväzku s ostatnými ľuďmi, alebo na vzťahoch bezprostrednej nadvlády a poroby. Podmieňuje ich nízky stupeň vývinu produktívnych síl práce a tomu zodpovedajúce obmedzené vzťahy ľudí v materiálnom procese výroby ich života, teda voči sebe navzájom a voči prírode. Táto skutočná obmedzenosť sa ideálne odráža v starých prírodných a ľudových náboženstvách. Náboženský odraz skutočného sveta môže vôbec zmiznúť len vtedy, keď sa vzťahy praktického každodenného života budú ľuďom dennodenne javiť ako priehľadné, rozumné vzťahy voči sebe navzájom a voči prírode. Podoba spoločenského životného procesu, t. j. materiálneho výrobného procesu, sa zbaví svojho zahmleného, mystického závoja len vtedy, keď sa ako produkt slobodne zospoločenštených ľudí dostane pod ich vedomú plánovitú kontrolu. Na to je však potrebný materiálny základ spoločnosti čiže množstvo materiálnych existenčných podmienok, ktoré sú zasa samy prirodzene vzniknutým produktom dlhého a strastiplného historického vývinu.

Politická ekonómia síce analyzovala, aj keď nedokonale[31], hodnotu

[31] Aká nedostatočná je Ricardova analýza veľkosti hodnoty — a jeho analýza je pritom najlepšia —, uvidíme v tretej a vo štvrtej knihe tohto spisu. Čo sa však týka hodnoty vôbec, klasická politická ekonómia nikde vyslovene a celkom vedome nerozlišuje prácu, ktorá sa prejavuje v hodnote, od tej istej práce, pokiaľ sa prejavuje v úžitkovej hodnote jej produktu. Prirodzene, tento rozdiel však prakticky robí, lebo skúma prácu raz kvantitatívne, druhý raz kvalitatívne.

a veľkosť hodnoty a odhalila obsah skrytý v týchto formách. Ale nikdy ani len nepoložila otázku, prečo tento obsah nadobúda takúto formu, prečo sa teda práca prejavuje v hodnote a miera práce svojím trvaním vo veľkosti hodnoty produktu práce?[32] Formuly, ktoré majú

Ani jej neprichodí na um, že čisto kvantitatívny rozdiel medzi prácami predpokladá ich kvalitatívnu jednotu čiže rovnosť, teda ich redukciu na abstraktnú ľudskú prácu. Ricardo napríklad vyhlasuje, že súhlasí s Destuttom de Tracy, keď hovorí: „Keďže je isté, že naše fyzické a duševné schopnosti sú naším jediným pôvodným bohatstvom, používanie týchto schopností, práca určitého druhu, je našim pôvodným pokladom a používaním týchto schopností vždy vznikajú veci, ktoré nazývame bohatstvom... Navyše je isté, že všetky tieto veci predstavujú iba prácu, ktorá ich vytvorila, a ak majú hodnotu alebo dokonca dve odlišné hodnoty, môžu ich mať iba z tej" (hodnoty) „práce, z ktorej pochádzajú." (Ricardo, The Principles of Pol. Econ., 3. ed., Lond. 1821, p. 334.[1•]) K tomu iba poznamenávame, že Ricardo pripisuje Destuttovi svoje vlastné hlbšie chápanie. Destutt síce naozaj na jednej strane hovorí, že všetky veci, ktoré tvoria bohatstvo, „predstavujú prácu, ktorá ich vytvorila", ale na druhej strane hovorí, že svoje „dve odlišné hodnoty" (úžitkovú hodnotu a výmennú hodnotu) nadobúdajú v tomto prípade od „hodnoty práce". Tým upadá do povrchnosti vulgárnej ekonómie, ktorá predpokladá hodnotu jedného tovaru (v tomto prípade práce), aby potom pomocou nej určila hodnotu ostatných tovarov. Ricardo ho číta tak, že v úžitkovej hodnote, ako aj vo výmennej hodnote sa stelesňuje práca (nie hodnota práce). Sám však dostatočne nerozlišuje dvojaký charakter práce, ktorá sa stelesňuje dvojako, a v celej kapitole: Value and Riches, their Distinctive Properties[2•] sa musí namáhavo biť s triviálnosťami takého J. B. Saya. Preto sa na konci veľmi čuduje, že Destutt s ním síce súhlasí, že práca je zdrojom hodnoty, a predsa sa na druhej strane zhoduje so Sayom, pokiaľ ide o pojem hodnoty.

[32] Jedným zo základných nedostatkov klasickej politickej ekonómie je, že sa jej z analýzy tovaru, a najmä hodnoty tovaru, nikdy nepodarilo odvodiť formu hodnoty, ktorá z nej práve robí výmennú hodnotu. Práve jej najlepší predstavitelia, ako A. Smith a Ricardo, zaoberajú sa formou hodnoty ako niečím, čo je celkom ľahostajné alebo pre samu povahu tovaru vonkajšie. Príčina nie je len v tom, že ich pozornosť celkom zamestnáva analýza veľkosti hodnoty. Príčina je hlbšia. Forma hodnoty produktu práce je najabstraktnejšou, ale aj najvšeobecnejšou formou buržoázneho výrobného spôsobu, ktorý je takto charakterizovaný ako osobitný druh spoločenskej výroby, a tým je zároveň charakterizovaný aj historicky. Ak teda buržoázny výrobný spôsob považujeme za večnú prirodzenú formu spoločenskej výroby, nevyhnutne si nevšimneme ani to, čo je špecifické pre formu hodnoty, teda pre tovarovú formu, ktorá sa ďalej rozvinie na peňažnú formu, kapitálovú formu atď. Preto u ekonómov, ktorí sa úplne zhodujú v tom, že mierou veľkosti hodnoty je pracovný čas, stretávame sa s najpestrejšími a najprotirečivejšími predstavami o peniazoch, t. j. o hotovej podobe všeobecného ekvivalentu. Zvlášť nápadne sa to prejavuje napríklad pri rozbore bankovníctva, kde už nevystačíme s banálnymi definíciami peňazí. Preto v protiklade k tomu vznikol reštaurovaný merkantilistický systém (Ganilh atď.), ktorý v hodnote vidí len spoločenskú formu alebo skôr iba jej bezpodstatné zdanie. — Raz navždy poznamenávam, že pod klasickou politickou ekonómiou rozumiem celú ekonómiu od W. Pettyho, ktorá skúma vnútorné súvislosti buržoáznych výrobných vzťahov, v protiklade k vulgárnej ekonómii, ktorá sa tacká iba v rámci zdanlivých súvislostí, stále odznova prežúva materiál, ktorý už dávno poskytla vedecká politická ekonómia, aby pre každodennú potrebu buržoázie prijateľne vysvetlila takrečeno najhrubšie javy, a inak sa obmedzuje na to, že pedantne systematizuje a vyhlasuje za večné pravdy banálne a samoľúbe predstavy buržoáznych činiteľov výroby o ich vlastnom svete ako najlepšom zo všetkých možných svetov.

[1•] Porov. Destutt de Tracy, Élémens d'idéologie. 4e et 5e parties, Paris 1826, p. 35, 36.

[2•] Hodnota a bohatstvo, ich rozdielne vlastnosti

napísané na čele, že patria takej spoločenskej formácii, kde človek ešte neovláda výrobný proces, ale výrobný proces ovláda ľudí, tieto formuly sú pre buržoázne vedomie politickej ekonómie rovnako samozrejmou prírodnou nevyhnutnosťou ako sama produktívna práca. Preto pristupuje k predburžoáznym formám spoločenského výrobného organizmu asi tak ako cirkevní otcovia k predkresťanským náboženstvám.[19]

Do akej miery fetišizmus tovarového sveta čiže predmetné zdanie spoločenských určení práce pomýlil časť ekonómov, dokazuje okrem iného nudná a jalová škriepka o úlohe prírody pri tvorbe výmennej hodnoty. Keďže výmenná hodnota je určitý spoločenský spôsob, ako vyjadriť prácu vynaloženú na nejakú vec, nemôže obsahovať viac prírodnej látky ako povedzme zmenkový kurz.

Pretože tovarová forma je najvšeobecnejšia a najmenej rozvinutá forma buržoáznej výroby, v dôsledku čoho sa objavuje veľmi skoro, aj keď nie v takej prevládajúcej, teda charakteristickej podobe ako dnes, zdá sa, že jej fetišový charakter sa dá ešte pomerne ľahko odhaliť. Pri konkrétnejších formách mizne aj toto zdanie jednodu-

[19] „Ekonómovia postupujú zvláštnym spôsobom. Pre nich existujú len dva druhy inštitúcií, umelé a prirodzené. Feudálne inštitúcie sú umelé, buržoázne inštitúcie sú prirodzené. Podobajú sa v tom teológom, ktorí tiež rozoznávajú dva druhy náboženstiev. Všetky náboženstvá okrem ich vlastného sú ľudskými výmyslami, kým ich vlastné je zjavením božím. — A tak kedysi dejiny jestvovali, teraz ich však niet." (Karl Marx, Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon, 1847, p. 113.[1*]) Naozaj smiešny je pán Bastiat, ktorý si namýšľa, že starí Gréci a Rimania žili len z lúpeží. Keď sa však po mnohé stáročia žije z lúpeží, musí tu stále byť niečo, čo možno lúpiť, čiže predmet lúpeže sa musí ustavične reprodukovať. Preto sa zdá, že aj Gréci a Rimania mali nejaký výrobný proces, teda ekonomiku, ktorá bola materiálnym základom ich sveta práve tak, ako je buržoázna ekonomika materiálnym základom dnešného sveta. Alebo sa azda Bastiat nazdáva, že výrobný spôsob, ktorý sa zakladá na otrockej práci, spočíva na systéme lúpeží? Potom sa dostáva na nebezpečnú pôdu. Ak sa taký veľduch ako Aristoteles mýlil vo svojom hodnotení otrockej práce, prečo by taký trpaslíci ekonóm ako Bastiat mal ísť správnou cestou pri hodnotení námezdnej práce? — Využívam túto príležitosť, aby som stručne vyvrátil námietku, ktorú vyslovil istý nemecko-americký časopis, keď vyšiel môj spis Zur Kritik der Pol. Oekonomie, 1859. Podľa neho môj názor, že určitý výrobný spôsob a jemu zodpovedajúce výrobné vzťahy, skrátka „ekonomická štruktúra spoločnosti tvorí reálnu základňu, nad ktorou sa dvíha právna a politická nadstavba a ktorej zodpovedajú určité formy spoločenského vedomia", že „výrobný spôsob materiálneho života podmieňuje sociálny, politický a duševný životný proces vôbec"[2*] — toto všetko je síce správne pre dnešný svet, kde vládnu materiálne záujmy, ale nie pre stredovek, kde vládol katolicizmus, ani pre Atény a Rím, kde vládla politika. Predovšetkým je zarážajúce, že niekto môže predpokladať, že tieto svetoznáme frázy o stredoveku a antickom svete sú niekomu neznáme. Je celkom jasné, že stredovek nemohol žiť z katolicizmu a antický svet z politiky. Naopak, spôsob, akým získavali živobytie, vysvetľuje, prečo v antickom svete hrala hlavnú úlohu politika a v stredoveku katolicizmus. Ostatne stačí trocha poznať napríklad dejiny Rímskej republiky, aby sme vedeli, že ich skutočnými dejinami sú dejiny pozemkového vlastníctva. Na druhej strane už Don Quijote pykal za svoj omyl, keď sa domnieval, že potulné rytierstvo sa dá rovnako dobre spojiť so všetkými ekonomickými formami spoločnosti.

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 93.

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 6.

chosti. Skadiaľ pochádzajú ilúzie monetárneho systému? Nevidel, že zlato a striebro ako peniaze predstavujú spoločenský výrobný vzťah, ale vo forme prírodných vecí s osobitnými spoločenskými vlastnosťami. A či sa v modernej politickej ekonómii, ktorá sa povýšenecky vysmieva monetárnemu systému, nestáva jej fetišizmus rukolapným, len čo sa zaoberá kapitálom? Ako dávno je to, čo zmizla fyziokratická ilúzia, že pozemková renta vyrastá z pôdy, a nie zo spoločnosti?

Aby sme však nepredbiehali, postačí tu ešte jeden príklad týkajúci sa samej tovarovej formy. Keby tovary vedeli hovoriť, povedali by: naša úžitková hodnota by mohla zaujímať ľudí. Ako vecí sa nás netýka. Čo nám však ako veciam prislúcha, je naša hodnota. Dokazuje to náš vlastný styk ako tovarov. Vo vzájomnom vzťahu sme len ako výmenné hodnoty. Čujme teraz, čo hovorí duša tovaru ústami ekonóma:

„Hodnota" (výmenná hodnota) „je vlastnosťou vecí, bohatstvom" (úžitkovou hodnotou) „človeka. Hodnota v tomto zmysle nevyhnutne zahŕňa výmenu, nie bohatstvo."[34] „Bohatstvo" (úžitková hodnota) „je atribútom človeka, hodnota je atribútom tovarov. Človek alebo spoločnosť je bohatá; perla alebo diamant má hodnotu... Perla alebo diamant má hodnotu ako perla alebo diamant."[35]

Nijaký chemik dosiaľ ešte neobjavil výmennú hodnotu v perle alebo diamante. Ale ekonomickí objavitelia tejto chemickej substancie, ktorí si robia osobitný nárok na kritickú hĺbku, zisťujú, že úžitková hodnota vecí nezávisí od ich vecných vlastností, kým ich hodnota im prislúcha ako veciam. V tom ich utvrdzuje zvláštna okolnosť, že sa úžitková hodnota vecí realizuje pre ľudí bez výmeny, teda v bezprostrednom vzťahu medzi vecou a človekom, kým ich hodnota sa naopak realizuje len vo výmene, t. j. v spoločenskom procese. Kto by si tu nespomenul na dobráka Dogberryho, ktorý poučuje nočného strážcu Seacoala[31]:

„Príjemný zovňajšok človeka je dar okolností, ale schopnosť čítať a písať má človek od prírody."[36]

---

[34] „Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not." (Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to value, and to supply and demand, Lond. 1821, p. 16.)

[35] „Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (S. Bailey, l. c. p. 165 sq.)

[36] Autor Observations a S. Bailey obviňujú Ricarda, že výmennú hodnotu premenil z niečoho len relatívneho na niečo absolútne. Naopak. Zdanlivú relatívnosť, ktorú tieto veci, napríklad diamant a perla, majú ako výmenné hodnoty, redukoval na pravý vzťah, ktorý sa skrýva za týmto zdaním, na ich relatívnosť ako púhych výrazov ľudskej práce. Ak ricardovci odpovedajú Baileymu hrubo, ale nie presvedčivo, je to len preto, lebo u samého Ricarda nenašli nijaké vysvetlenie o vnútornej súvislosti medzi hodnotou a formou hodnoty čiže výmennou hodnotou.

Výmenný proces

Druhá kapitola

Tovary nemôžu ísť samy na trh a samy sa vymieňať. Musíme si preto všimnúť ich strážcov, majiteľov tovarov. Tovary sú veci, a preto sa nemôžu stavať človekovi na odpor. Ak mu nie sú po vôli, môže použiť násilie, inými slovami, môže si ich vziať.[37] Aby sa tieto veci dostali do vzájomného vzťahu ako tovary, musia sa strážcovia tovarov správať voči sebe ako osoby, ktorých vôľa prebýva v týchto veciach, takže jeden iba s vôľou druhého, teda každý si len spoločným vôľovým aktom prisvojuje cudzí tovar, a to tak, že scudzuje svoj vlastný tovar. Musia sa teda navzájom uznávať ako súkromní vlastníci. Tento právny vzťah, ktorého formou je zmluva, či už je podložená zákonom alebo nie, je vôľový vzťah, v ktorom sa odzrkadľuje ekonomický vzťah. Obsah tohto právneho či vôľového vzťahu je daný samým ekonomickým vzťahom.[38] Osoby tu existujú jedna pre druhú len ako predstavitelia tovarov a teda ako ich majitelia. Pri ďalšom skúmaní vôbec zistíme, že ekonomické charakterové

[37] V 12. storočí, tak povestnom svojou zbožnosťou, vyskytujú sa medzi tovarmi často veľmi delikátne veci. Napríklad istý francúzsky básnik tých čias vyratúva medzi tovarmi, ktoré sa dostali na landitský trh[32], popri látkach na šaty, topánkach, koži, poľnohospodárskom náradí, kožkách atď. aj „femmes folles de leur corps"[1*].

[38] Proudhon najprv čerpá svoj ideál spravodlivosti, justice éternelle[2*], z právnych vzťahov zodpovedajúcich tovarovej výrobe, čo, poznamenajme mimochodom, dáva aj všetkým filistrom taký utešujúci dôkaz, že forma tovarovej výroby je rovnako večná ako spravodlivosť. Potom chce naopak podľa toho istého ideálu pretvoriť skutočnú tovarovú výrobu a jej zodpovedajúce skutočné právo. Čo by sme si pomysleli o chemikovi, ktorý by chcel pretvoriť výmenu látok „večnými ideami" „naturalité"[3*] a „affinité"[4*], namiesto toho, aby študoval skutočné zákony látkovej výmeny a na ich základe riešil určité úlohy? Vieme azda niečo viacej o „úžere", ak povieme, že potiereči „justice éternelle" a „équité éternelle"[5*] a „mutualité éternelle"[6*] a iným „vérités éternelles"[7*], ako vedeli cirkevní otcovia, keď hovorili, že protiereči „grâce éternelle", „foi éternelle", „volonté éternelle de dieu"[8*]?

[1*] „ženy s ohnivým telom"
[2*] večnej spravodlivosti
[3*] „prirodzenosti"
[4*] „príbuznosti"
[5*] „večnej rovnosti"
[6*] „večnej vzájomnosti"
[7*] „večným pravdám"
[8*] „večnej milosti", „večnej viere", „večnej vôli božej"

masky osôb sú len personifikáciou ekonomických vzťahov a že voči sebe vystupujú ako ich nositelia.

Majiteľa tovaru odlišuje od tovaru najmä to, že pre tovar je každé iné tovarové teleso len javovou formou jeho vlastnej hodnoty. Ako rodený leveller a cynik je preto tovar vždy ochotný vymeniť si nielen dušu, ale aj telo s každým iným tovarom, aj keby vyzeral ešte horšie ako Maritorne. Túto nesohopnosť tovaru vnímať konkrétne vlastnosti tovarového telesa dopĺňa majiteľ tovaru svojimi vlastnými piatimi alebo i viacerými zmyslami. Jeho tovar nemá pre neho nijakú bezprostrednú úžitkovú hodnotu. Inak by ho neviezol na trh. Má úžitkovú hodnotu pre iných. Pre neho má bezprostredne len tú úžitkovú hodnotu, že je nositeľom výmennej hodnoty, a tak výmenným prostriedkom.[39] Preto ho chce scudziť za tovar, ktorého úžitková hodnota ho môže uspokojiť. Všetky tovary nemajú úžitkovú hodnotu pre svojich majiteľov, ale majú úžitkovú hodnotu pre svojich nemajiteľov. Preto musia všestranne prechádzať z ruky do ruky. Lenže tento prechod z ruky do ruky tvorí ich výmenu a výmena dáva tovary do vzájomného vzťahu ako hodnoty a realizuje ich ako hodnoty. Tovary sa teda musia realizovať ako hodnoty predtým, ako sa môžu realizovať ako úžitkové hodnoty.

Na druhej strane sa tovary musia osvedčiť ako úžitkové hodnoty predtým, ako sa môžu realizovať ako hodnoty, lebo ľudská práca, ktorá sa na ne vynaložila, platí len pokiaľ sa vynaložila vo forme užitočnej pre iných. Ale len výmena tovarov môže dokázať, či je práca pre iných užitočná, či teda jej produkt uspokojuje cudzie potreby.

Každý majiteľ tovaru chce scudziť svoj tovar len za iný tovar, ktorého úžitková hodnota uspokojuje jeho potrebu. Potiaľ je výmena pre neho iba individuálnym procesom. Na druhej strane chce svoj tovar realizovať ako hodnotu, teda v hocakom inom tovare tej istej hodnoty, či už jeho vlastný tovar má pre majiteľa iného tovaru úžitkovú hodnotu, alebo nie. Potiaľ je výmena pre neho všeobecným spoločenským procesom. Lenže ten istý proces nemôže byť pre všetkých majiteľov tovarov súčasne len individuálnym a súčasne len všeobecne spoločenským procesom.

Ak sa na to pozrieme bližšie, vidíme, že pre každého majiteľa tovaru je každý cudzí tovar osobitným ekvivalentom jeho tovaru, jeho tovar je teda všeobecným ekvivalentom všetkých ostatných tovarov. Keďže však všetci majitelia tovarov robia to isté, nijaký tovar nie je všeobecným ekvivalentom, a preto tovary nemajú ani všeobecnú relatívnu formu hodnoty, v ktorej by sa rovnali ako hodnoty a porovnávali sa ako veľkosti hodnoty. Nestoja teda vôbec voči sebe ako tovary, ale len ako výrobky čiže úžitkové hodnoty.

---

[39] „Lebo použitie každej veci je dvojaké. — Jedno je vlastné veci ako takej, druhé nie; napríklad sandál slúži na obutie i na výmenu. Obidvoje sú úžitkové hodnoty sandálu, lebo aj ten, kto vymení sandál za to, čo mu chýba, napríklad za potraviny, používa sandál ako sandál. Lenže to nie je prirodzený spôsob jeho používania. Lebo sandál tu nie je pre výmenu." (Aristoteles, De Rep., l. I, c. 9.)

Vo svojich ťažkostiach naši majitelia tovarov rozmýšľajú ako Faust. Na začiatku bol čin. Preto konali prv, ako rozmýšľali. Zákony prirodzenej povahy tovarov sa uplatnili v prirodzenom inštinkte majiteľov tovarov. Môžu svoje tovary uviesť do vzájomného vzťahu ako hodnoty, a teda aj ako tovary len tak, že ich dávajú do protikladného vzťahu k nejakému inému tovaru ako všeobecnému ekvivalentu. Ukázala to analýza tovaru. Ale len spoločenský čin môže z určitého tovaru urobiť všeobecný ekvivalent. Spoločenská činnosť všetkých ostatných tovarov vylúči teda určitý tovar, v ktorom ostatné tovary všestranne vyjadrujú svoju hodnotu. Tým sa naturálna forma tohto tovaru stáva spoločensky platnou ekvivalentnou formou. Funkcia všeobecného ekvivalentu sa na základe spoločenského procesu stáva špecificky spoločenskou funkciou vylúčeného tovaru. Tak sa tovar stáva — peniazmi.

„Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis eius."[1*] (Apokalypsa.[33])

[1*] „Ti majú jednu myseľ a svoju moc a svoje právo dajú šelme ... a aby nikto nemohol ani kúpiť, ani predať, iba ten, kto má znamenie alebo meno šelmy alebo počet jej mena." Biblia, Zjavenie sv. Jána, 17. kap., verš 13; 13. kap., verš 17.

Peňažný kryštál je nevyhnutným produktom výmenného procesu, v ktorom sa rôznorodé produkty práce skutočne stávajú navzájom rovnakými, a teda skutočne sa premieňajú na tovary. Historické rozšírenie a prehĺbenie výmeny rozvíja protiklad medzi úžitkovou hodnotou a hodnotou driemajúci v povahe tovaru. Potreba, aby sa tento protiklad vyjadril navonok pre výmenný styk, vedie k vzniku samostatnej formy hodnoty tovaru a nedá pokoj, kým ju definitívne nedosiahne zdvojením tovaru na tovar a peniaze. Teda v tej istej miere, v akej prebieha premena produktov práce na tovary, prebieha aj premena tovaru na peniaze.[40]

Bezprostredná výmena výrobkov má na jednej strane formu jednoduchého vyjadrenia hodnoty, a na druhej strane ju ešte nemá. Táto forma bola: x tovaru A = y tovaru B. Forma bezprostrednej výmeny výrobkov je: x úžitkového predmetu A = y úžitkového predmetu B.[41] Veci A a B tu nie sú tovarmi pred výmenou, ale až výmenou sa stanú tovarmi. Prvý spôsob, ako sa úžitkový predmet potenciálne stáva výmennou hodnotou, spočíva v tom, že jestvuje ako neúžitková hodnota, ako množstvo úžitkovej hodnoty prevyšujúce bezprostredné potreby svojho majiteľa. Veci samy osebe sú pre človeka niečo vonkajšie, a preto sú scudziteľné. Na to, aby toto scudzovanie bolo vzájomné, stačí, aby ľudia len mlčky vystupovali voči sebe ako súkromní vlastníci týchto scudziteľných vecí, a práve

[40] Podľa toho možno posúdiť chytráctvo maloburžoázneho socializmu, ktorý chce zvečniť výrobu tovarov a zároveň chce odstrániť „protiklad medzi peniazmi a tovarom", teda samy peniaze, pretože jestvujú len v tomto protiklade. Takisto by sme mohli odstrániť pápeža a zároveň zachovať katolicizmus. O tom pozri bližšie v mojom spise Zur Kritik der Pol. Oekonomie, p. 61 sqq.[2*]

[41] Dokiaľ sa dva rôzne úžitkové predmety ešte nevymieňajú, ale — ako to často býva u divochov — ponúka sa chaotické množstvo vecí ako ekvivalent za tretí predmet, sama bezprostredná výmena výrobkov je ešte len v začiatkoch.

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 76 n.

preto ako navzájom nezávislé osoby. Lenže takýto vzťah vzájomnej cudzoty neexistuje medzi členmi prirodzene vzniknutej pospolnosti, či už má formu patriarchálnej rodiny, staroindickej obce, štátu Inkov[34] atď. Výmena tovarov sa začína tam, kde sa končia pospolnosti, v bodoch, kde sa stýkajú s cudzími pospolnosťami alebo s členmi cudzích pospolností. Len čo sa však raz veci stanú tovarmi vo vonkajšom styku, spätným pôsobením sa stávajú tovarmi aj vo vnútornom živote pospolnosti. Kvantitatívny pomer, v ktorom sa vymieňajú, je sprvoti celkom náhodný. Vymeniteľné sú preto, lebo tu je vôľový akt ich majiteľov vzájomne ich scudziť. Lenže postupne sa potreba cudzích úžitkových predmetov ustaľuje. Neustálym opakovaním sa výmena stáva pravidelným spoločenským procesom. Preto sa časom aspoň časť produktov práce musí zámerne vyrábať pre výmenu. Od tejto chvíle sa upevňuje na jednej strane oddelenie užitočnosti vecí pre bezprostrednú potrebu od ich užitočnosti pre výmenu. Ich úžitková hodnota sa oddeľuje od ich výmennej hodnoty. Na druhej strane sa kvantitatívny pomer, v ktorom sa veci vymieňajú, stáva závislým od samej výroby. Zvyk ich ustaľuje ako veľkosti hodnoty.

V bezprostrednej výmene výrobkov je každý tovar bezprostredne výmenným prostriedkom pre svojho majiteľa a ekvivalentom pre svojho nemajiteľa, ale len potiaľ, pokiaľ je pre neho úžitkovou hodnotou. Vymieňaný predmet nenadobúda teda ešte nijakú hodnotovú formu nezávislú od svojej vlastnej úžitkovej hodnoty alebo od individuálnej potreby vymieňajúcich osôb. Nevyhnutnosť tejto formy sa vyvíja tou mierou, ako narastá počet a rozmanitosť tovarov, ktoré vstupujú do výmenného procesu. Úloha vzniká zároveň s prostriedkami na jej riešenie. Styk, v ktorom majitelia tovarov vymieňajú svoje vlastné predmety za rôzne iné predmety a porovnávajú ich s nimi, neprebieha nikdy bez toho, aby sa rozličné tovary rôznych majiteľov tovarov v rámci ich styku nevymieňali za jeden a ten istý tretí druh tovaru a neporovnávali sa s ním ako hodnoty. Tým, že sa takýto tretí tovar stáva ekvivalentom pre rôzne iné tovary, nadobúda, aj keď v úzkych medziach, bezprostredne všeobecnú čiže spoločenskú ekvivalentnú formu. Táto všeobecná ekvivalentná forma vzniká a zaniká s momentálnym spoločenským kontaktom, ktorý ju vyvolal do života. Striedavo a prechodne pripadá tomu či onomu tovaru. Ale s rozvojom tovarovej výmeny sa pripúta výlučne k osobitným druhom tovarov, čiže kryštalizuje sa na peňažnú formu. K akému druhu tovaru sa pripúta, to je sprvoti náhodné. Vcelku však rozhodujú dve okolnosti. Peňažná forma sa pripúta alebo k najdôležitejším výmenným predmetom z cudziny, ktoré sú v skutočnosti prirodzene vzniknutými javovými formami výmennej hodnoty domácich výrobkov, alebo k úžitkovému predmetu, ktorý je hlavným prvkom domáceho scudziteľného majetku, ako je napríklad dobytok. Peňažnú formu najprv rozvíjajú kočovné národy, pretože všetok ich majetok je v pohyblivej, teda bezprostredne scudziteľnej forme, a pretože spôsob života ich neustále privádza do kontaktu s cudzími

pospolnosťami, teda podnecuje k výmene výrobkov. Ľudia často urobili pôvodným peňažným materiálom samého človeka v podobe otroka, ale nikdy to neurobili s pôdou. Taká myšlienka sa mohla vynoriť až v rozvinutej buržoáznej spoločnosti. Pochádza z poslednej tretiny 17. storočia a o jej realizáciu v celonárodnom rozsahu sa pokúsili až o storočie neskôr v buržoáznej revolúcii vo Francúzsku.

V tej istej miere, v akej tovarová výmena láme iba svoje miestne putá, a hodnota tovaru sa teda rozvíja na materializáciu ľudskej práce vôbec, prechádza peňažná forma na tovary, ktoré sú od prírody vhodné na spoločenskú funkciu všeobecného ekvivalentu, na drahé kovy.

Že „peniaze sú od prírody zlatom a striebrom, hoci zlato a striebro nie sú od prírody peniazmi"[42], ukazuje zhoda ich prírodných vlastností s funkciami peňazí.[43] Dosiaľ poznáme však len jednu funkciu peňazí, funkciu slúžiť ako javová forma hodnoty tovarov čiže ako materiál, v ktorom sa spoločensky vyjadrujú veľkosti hodnoty tovarov. Adekvátnou javovou formou hodnoty čiže materializáciou abstraktnej, a teda rovnakej ľudskej práce môže byť len taká látka, ktorej všetky exempláre majú tú istú rovnorodú kvalitu. Na druhej strane, keďže rozdiel medzi veľkosťami hodnoty je čisto kvantitatívny, musí byť peňažný tovar schopný čisto kvantitatívnych rozdielov, musí sa teda dať ľubovoľne deliť a jeho časti sa musia dať znova poskladať. Práve zlato a striebro majú tieto vlastnosti od prírody.

Úžitková hodnota peňažného tovaru sa zdvojuje. Popri svojej osobitnej úžitkovej hodnote ako tovar — napríklad zlato slúži na vypĺňanie deravých zubov, ako surovina na prepychové predmety atď. — nadobúda formálnu úžitkovú hodnotu, ktorá vyplýva z jeho špecifických spoločenských funkcií.

Keďže všetky ostatné tovary sú len osobitnými ekvivalentmi peňazí, kým peniaze sú ich všeobecným ekvivalentom, správajú sa ako osobitné tovary k peniazom ako všeobecnému tovaru.[44]

Videli sme, že peňažná forma je len odrazom vzťahov všetkých ostatných tovarov, spätým s jedným tovarom. To, že peniaze sú tovar[45], je objavom len pre toho, kto vychádza z ich hotovej po-

[42] Karl Marx, l. c. p. 135.[1*] „Kovy ... sú od prírody peniazmi." (Galiani, Della Moneta, v Custodiho zbierke, Parte Moderna, t. III, p. 137.)

[43] Bližšie o tom pozri v mojom spise, ktorý som práve citoval, oddiel: Drahé kovy.

[44] „Peniaze sú všeobecným tovarom." (Verri, l. c. p. 16.)

[45] „Striebro a zlato, ktoré môžeme označiť všeobecným názvom drahý kov, sú samy osebe ... tovary ..., ktorých hodnota stúpa a klesá. Drahému kovu možno pripísať vyššiu hodnotu vtedy, keď za jeho menšiu hmotnosť možno kúpiť väčšie množstvo poľnohospodárskych alebo manufaktúrnych výrobkov krajiny atď." ([S. Clement,] A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant, Lond. 1695, p. 7.) „Hoci sa striebro a zlato, razené alebo nerazené, používajú ako meradlo všetkých ostatných vecí, nie sú o nič menej tovarom ako víno, olej, tabak, súkno alebo látky." ([J. Child,] A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc., London 1689, p. 2.) „Kapitál a bohatstvo kráľovstva nemožno vlastne obmedziť na peniaze, rovnako ako zlato a striebro

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 129.

doby, aby ich dodatočne analyzoval. Výmenný proces nedáva tovaru, ktorý premieňa na peniaze, jeho hodnotu, ale jeho špecifickú formu hodnoty. Zámena týchto dvoch určení viedla k mylnému názoru, že hodnota zlata a striebra je imaginárna.[46] Pretože peniaze možno v určitých funkciách nahradiť púhymi znakmi ich samých, vznikol iný omyl, že sú púhym znakom. Na druhej strane sa v tomto omyle skrývalo tušenie, že peňažná forma veci je samej veci vonkajšia a je iba javovou formou ľudských vzťahov, ktoré sa za tým skrývajú. V tomto zmysle by každý tovar bol znakom, lebo ako hodnota je len vecným obalom ľudskej práce, ktorá sa naň vynaložila.[47] Ale ak sa spoločenské črty, ktoré nadobúdajú veci, alebo vecné črty, ktoré nadobúdajú spoločenské určenia práce na základe určitého spôsobu výroby, vyhlasujú za púhe znaky, vyhlasujú sa zároveň za svojvoľný produkt ľudského rozumu. To bol obľúbený spôsob výkladu v 18. storočí, aby záhadné formy ľudských vzťahov, ktorých vznik nevedeli ešte rozlúštiť, boli aspoň predbežne zbavené zdania cudzosti.

Už predtým sme poznamenali, že ekvivalentná forma tovaru nezahŕňa kvantitatívne určenie veľkosti jeho hodnoty. Ak vieme, že

---

nemožno vylúčiť ako tovary." ([Th. Papillon,] The East India Trade a most Profitable Trade, London 1677, p. 4.)

[46] „Zlato a striebro majú hodnotu ako kovy ešte skôr, ako sú peniazmi." (Galiani, l. c. [p. 72.]) Locke hovorí: „Všeobecný súhlas ľudí dal striebru imaginárnu hodnotu kvôli vlastnostiam, pre ktoré sa hodí na peniaze." [John Locke, Some Considerations etc., 1691, in Works, ed. 1777, v. II, p. 15.] Naproti tomu Law: „Ako by mohli rôzne národy dať nejakej veci imaginárnu hodnotu... alebo ako by sa táto imaginárna hodnota mohla udržať?" Lenže sám nerozumel veci: „Striebro sa vymieňalo podľa úžitkovej hodnoty, ktorú malo, teda podľa svojej skutočnej hodnoty; svojím určením ako peniaze nadobudlo dodatočnú hodnotu (une valeur additionnelle)." (Jean Law, Considérations sur le numéraire et le commerce in E. Daires Édit. Économistes Financiers du XVIII. siècle, p. 469, 470.)

[47] „Peniaze sú ich" (tovarov) „znakom". (V. de Forbonnais, Éléments du Commerce, Nouv. Édit. Leyde 1766, t. II, p. 143.) „Ako znak sú priťahované tovarmi." (l. c. p. 155.) „Peniaze sú znakom nejakej veci a zastupujú ju." (Montesquieu, Esprit des Lois, Oeuvres, Lond. 1767, t. II, p. 3.) „Peniaze nie sú jednoduchým znakom, lebo samy sú bohatstvom; nezastupujú hodnoty, ale sú ich ekvivalentom." (Le Trosne, l. c. p. 910.) „Keď skúmame pojem hodnoty, hľadíme na samu vec iba ako na znak, a neplatí za to, čo sama je, ale čo je hodná." (Hegel, l. c. p. 100.) Dávno pred ekonómami rozširovali právnici predstavu, že peniaze sú púhym znakom a len imaginárnou hodnotou drahých kovov, v sykofantskej službe kráľovskej moci, ktorej právo na falšovanie mincí po celý stredovek opierali o tradície rímskeho cisárstva a o chápanie peňazí v Pandektách[35]. „Nikto nemôže a nesmie pochybovať o tom," hovorí ich učenlivý žiak Filip z Valois v dekréte z roku 1346, „že Nám a Nášmu kráľovskému Veličenstvu... prislúcha... mincovníctvo, právo raziť mince, určovať ich zloženie, zásobu a vydávať všetky nariadenia týkajúce sa mincí, dávať ich do obehu za takú cenu, ako sa Nám páči a ako uznáme za dobré." Dogmou rímskeho práva bolo, že cisár dekretuje hodnotu peňazí. Bolo výslovne zakázané narábať s peniazmi ako s tovarom. „Nikomu však nie je dovolené kupovať peniaze, lebo sú vytvorené pre všeobecné používanie, a preto nesmú byť tovarom." Dobre to rozviedol G. F. Pagnini v práci Saggio sopra il giusto pregio delle cose, 1751, in Custodi, Parte Moderna, t. II. Najmä v druhej časti spisu Pagnini polemizuje s pánmi právnikmi.

zlato sú peniaze, a je teda bezprostredne vymeniteľné za všetky ostatné tovary, nevieme ešte, akú hodnotu má napríklad 10 libier zlata. Ako každý tovar, môžu peniaze vyjadriť svoju vlastnú veľkosť hodnoty len relatívne v iných tovaroch. Ich vlastná hodnota je určená pracovným časom potrebným na ich výrobu a vyjadruje sa v množstve ktoréhokoľvek iného tovaru, v ktorom sa zhmotnilo rovnaké množstvo pracovného času.[48] Takto sa určuje relatívna veľkosť hodnoty peňazí pri zdroji ich výroby v bezprostrednom výmennom obchode. Len čo vstúpia do obehu ako peniaze, je ich hodnota už daná. I keď sa v posledných desaťročiach 17. storočia už dávno pokročilo v analýze peňazí a vedelo sa, že peniaze sú tovarom, bol to jednako len začiatok. Ťažkosť nie je v tom, aby sme pochopili, že peniaze sú tovarom, ale v tom, ako, prečo a čím sa tovar stáva peniazmi.[49]

Videli sme, ako už pri najjednoduchšom vyjadrení hodnoty, x tovaru A = y tovaru B, sa zdá, že vec, v ktorej sa vyjadruje veľkosť hodnoty inej veci, má svoju ekvivalentnú formu nezávisle od tohto vzťahu ako spoločenskú vlastnosť danú od prírody. Sledovali sme, ako sa toto nesprávne zdanie upevňuje. Je úplné, keď všeobecná ekvivalentná forma zrastie s naturálnou formou osobitného druhu tovaru, čiže vykryštalizuje na peňažnú formu. Vyzerá to tak, že istý tovar sa stal peniazmi nie preto, lebo ostatné tovary v ňom všestranne vyjadrujú svoje hodnoty, ale naopak, že tovary vyjadrujú v ňom všeobecne svoje hodnoty, pretože týmto tovarom sú peniaze. Sprostredkujúci pohyb mizne vo svojom vlastnom výsledku a nezanecháva nijaké stopy. Tovary bez vlastného pričinenia nachádzajú svoju vlastnú hodnotovú podobu už hotovú ako tovarové teleso jestvujúce mimo nich a popri nich. Tieto veci, zlato a striebro, tak ako vychádzajú z útrob zeme, sú zároveň bezprostredným vtelením všetkej ľudskej práce. Stadiaľ mágia peňazí. Čisto atomistické sprá-

[48] „Ak niekto môže vyťažiť z peruánskej pôdy unciu striebra a doniesť ju do Londýna za ten istý čas, za ktorý by mohol vyrobiť bušel obilia, potom prvé je prirodzenou cenou druhého; ak vďaka novým a výdatnejším baniam môže získať dve uncie rovnako ľahko ako predtým získal jednu unciu, bude obilie pri cene 10 šilingov za bušel rovnako lacné ako predtým za 5 šilingov, ceteris paribus[l*]." (William Petty, A Treatise of Taxes and Contributions, Lond. 1667, p. 31.)

[l*] za inak rovnakých podmienok

[49] Pán profesor Roscher nás najprv poučuje: „Nesprávne definície peňazí možno rozdeliť do dvoch hlavných skupín: také, ktoré považujú peniaze za viac ako tovar, a také, ktoré ich považujú za menej ako tovar." Potom nasleduje pestrý zoznam spisov o peňažníctve, z ktorého sa nedajú ani v náznaku pochopiť skutočné dejiny teórie, a napokon ponaučenie: „Nemožno ostatne poprieť, že väčšina novších národohospodárov si nedostatočne všíma osobitosti, ktoré odlišujú peniaze od ostatných tovarov" (teda predsa len viac alebo menej ako tovar?)... „Potiaľ nie je polomerkantilistická reakcia Ganilha a i. celkom neodôvodnená." (Wilhelm Roscher, Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3. Aufl., 1858, p. 207—210.) Viac — menej — nedostatočne — potiaľ — nie celkom! Tomu sa hovorí definície pojmov! A podobné eklektické profesorské táraniny pán Roscher skromne nazýva „anatomicko-fyziologickou metódou" politickej ekonómie! A predsa len mu vďačíme za jeden objav, že totiž peniaze sú „príjemným tovarom".

vanie ľudí v ich spoločenskom výrobnom procese, a teda vecná podoba ich vlastných výrobných vzťahov, nezávislá od ich kontroly a vedomého individuálneho konania, prejavujú sa predovšetkým v tom, že produkty ich práce všeobecne nadobúdajú tovarovú formu. Záhada fetiša peňazí je len viditeľnou, do očí bijúcou záhadou fetiša tovaru.

Tretia kapitola

Peniaze čiže obeh tovarov

1. Miera hodnôt

V tomto spise pre zjednodušenie všade predpokladám, že zlato je peňažným tovarom.

Prvá funkcia zlata spočíva v tom, že svetu tovarov dáva materiál na vyjadrenie hodnoty, čiže predstavuje hodnoty tovarov ako rovnomenné veličiny, kvalitatívne rovnaké a kvantitatívne porovnateľné. Takto funguje zlato ako všeobecná miera hodnôt a až vďaka tejto funkcii sa zlato, tento špecifický tovar-ekvivalent, stáva peniazmi.

Nie sú to peniaze, čo spôsobujú, že sa tovary dajú navzájom merať. Naopak. Pretože všetky tovary ako hodnoty sú spredmetnenou ľudskou prácou, teda samy osebe sú navzájom merateľné, môžu svoje hodnoty spoločne merať v tom istom špecifickom tovare, a tak ho premieňať na svoju spoločnú mieru hodnoty čiže na peniaze. Peniaze ako miera hodnoty sú nevyhnutnou javovou formou imanentnej miery hodnoty tovarov, pracovného času.[50]

[50] Otázka, prečo peniaze nepredstavujú bezprostredne sám pracovný čas, takže by napríklad papierový peniaz predstavoval x pracovných hodín, sa jednoducho redukuje na otázku, prečo na základe tovarovej výroby musia produkty práce nadobudnúť formu tovarov, lebo forma tovaru zahŕňa ich zdvojenie na tovar a peňažný tovar. Alebo prečo súkromnú prácu nemožno považovať za bezprostredne spoločenskú prácu, t. j. za jej protiklad. Plytký utopizmus „pracovných peňazí" na základe tovarovej výroby som podrobne rozobral na inom mieste (l. c. p. 61 sqq.[1*]). Tu treba ešte poznamenať, že napríklad owenovské „pracovné peniaze" takisto nie sú „peniazmi" ako napríklad lístok do divadla. Owen predpokladá bezprostredne zospoločenštenú prácu, formu výroby, ktorá je diametrálne protikladná tovarovej výrobe. Pracovná potvrdenka iba konštatuje individuálny podiel výrobcu na spoločnej práci a jeho individuálny nárok na určitú časť spoločného produktu určenú na spotrebu. Ale Owenovi ani na

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 62 n.

Vyjadrenie hodnoty tovaru v zlate — x tovaru A = y peňažného tovaru — je peňažnou formou tovaru čiže jeho cenou. Teraz už stačí jediná rovnica, napríklad 1 tona železa = 2 unciám zlata, aby sa hodnota železa vyjadrila v spoločensky platnej forme. Táto rovnica už nemusí pochodovať v rade s hodnotovými rovnicami ostatných tovarov, pretože tovar-ekvivalent, zlato, má už charakter peňazí. Všeobecná relatívna forma hodnoty tovarov má teda teraz opäť podobu svojej pôvodnej, jednoduchej čiže jednotlivej relatívnej formy hodnoty. Na druhej strane sa rozvinuté relatívne vyjadrenie hodnoty čiže nekonečný rad relatívnych výrazov hodnoty stáva špecificky relatívnou formou hodnoty peňažného tovaru. Ale tento rad je teraz už spoločensky daný v cenách tovarov. Prečítajte si sprava doľava položky cenníka a zistíte veľkosť hodnoty peňazí vyjadrenú vo všetkých možných tovaroch. Naproti tomu peniaze nemajú cenu. Na to, aby sa mohli zúčastniť na tejto jednotnej relatívnej forme hodnoty ostatných tovarov, museli by sa vzťahovať samy na seba ako na svoj vlastný ekvivalent.

Cena čiže peňažná forma tovarov, ako ich hodnotová forma vôbec, odlišuje sa od ich hmatateľne reálnej telesnej formy, je to teda len ideálna čiže myslená forma. Hodnota železa, plátna, pšenice atď. existuje, hoci neviditeľne, v samých týchto veciach; predstavuje ju ich rovnosť so zlatom a tento vzťah k zlatu takrečeno straší iba v ich hlavách. Preto strážca tovarov musí vložiť svoj jazyk do ich hlavy alebo na ne zavesiť ceduľku, aby vonkajšiemu svetu oznámil ich ceny.[51] Keďže vyjadrenie tovarových hodnôt v zlate je ideálne, možno na túto operáciu použiť len myslené čiže ideálne zlato. Každý strážca tovaru vie, že svoje tovary ešte vôbec nepremenil na zlato, keď ich hodnote dáva formu ceny čiže myslenú formu zlata, a že nepotrebuje ani štipku skutočného zlata, aby ocenil v zlate milióny tovarových hodnôt. Vo svojej funkcii miery hodnoty slúžia teda peniaze len ako myslené čiže ideálne peniaze. Táto okolnosť vyvolala tie najbláznivejšie teórie.[52] Hoci na funkciu miery hodnoty slúžia len myslené peniaze, cena úplne závisí od reálneho peňažného ma-

---

um neprišlo, aby predpokladal tovarovú výrobu a zároveň sa usiloval fígľami s peniazmi obísť jej nevyhnuté podmienky.

[51] Divoch alebo polodivoch používa jazyk inak. Napríklad kapitán Parry poznamenáva o obyvateľoch západného pobrežia Baffinovho zálivu: „V tomto prípade" (pri výmene výrobkov) „... oblízali ju" (ponúkanú vec) „dvakrát, a tým zrejme pokladali obchod za uspokojivo uzavretý."[36] Takisto u východných Eskimákov vymieňajúca osoba zakaždým oblízala vec, ktorú dostala. Ak je na severe orgánom prisvojovania jazyk, nie div, že na juhu je orgánom nahromadeného majetku brucho a Kafer posudzuje bohatstvo človeka podľa jeho bachora. Kafri sú neobyčajne dôvtipní ľudia, pretože kým oficiálna britská správa o zdravotnom stave obyvateľstva z roku 1864 sa ponosuje na to, že veľkej časti robotníckej triedy chýbajú tukotvorné látky, istý dr. Harvey, nie však ten, čo objavil krvný obeh, sa v tom istom roku preslávil mastičkárskymi receptami, ktoré sľubovali buržoázii a aristokracii, že ich zbavia prebytočného tuku.

[52] Pozri Karl Marx, Zur Kritik etc., Theorien von der Maßeinheit des Geldes, p. 53 sqq.[1*]

[1*] Marx, K.: Teórie o mernej jednotke peňazí. In: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 55 n.

teriálu. Hodnota, t. j. množstvo ľudskej práce, obsiahnuté napríklad v tone železa, sa vyjadruje v myslenom množstve peňažného tovaru, ktoré obsahuje rovnaké množstvo práce. Teda podľa toho, či je mierou hodnoty zlato, striebro alebo meď, nadobúda hodnota tony železa celkom odlišné cenové výrazy, čiže vyjadruje sa v celkom odlišných množstvách zlata, striebra alebo medi.

Ak sú teda dva rôzne tovary, napríklad zlato a striebro, súčasne mierami hodnoty, všetky tovary majú dva rôzne cenové výrazy, ceny v zlate a ceny v striebre, ktoré pokojne popri sebe nažívajú, kým sa hodnotový pomer striebra k zlatu nezmení, napríklad = 1 : 15. Každá zmena tohto hodnotového pomeru narúša pomer medzi cenami tovarov v zlate a striebre, a tak fakticky dokazuje, že zdvojenie miery hodnoty protirečí jej funkcii.[53]

Všetky tovary, ktorých ceny sú určené, nadobúdajú túto formu: *a* tovaru *A* = *x* zlata, *b* tovaru *B* = z zlata, *c* tovaru *C* = *y* zlata atď., kde *a*, *b*, *c* predstavujú určité množstvá druhov tovaru *A*, *B*, *C* a *x*, *z*, *y* určité množstvá zlata. Hodnoty tovarov sa teda premenili na rozdielne veľké myslené množstvá zlata, teda napriek pestrej rozmanitosti tovarových telies premenili sa na rovnomenné veľkosti, na veľkosti zlata. Ako také rozličné množstvá zlata sa navzájom porovnávajú a merajú, a pritom vzniká technická potreba previesť ich na fixne stanovené množstvo zlata ako na ich mernú jednotku. Sama táto merná jednotka sa ďalším delením na alikvotné časti rozvíja v meradlo. Ešte skôr, ako sa zlato, striebro a meď stali peniazmi, mali už také meradlá vo svojich hmotnostných jednotkách, takže napríklad libra je jednotkou miery a z jednej strany sa delí

[53] Poznámka k 2. vyd. „Kde legálne fungujú vedľa seba zlato a striebro ako peniaze, t. j. ako miera hodnoty, tam sa vždy robili márne pokusy považovať ich za jednu a tú istú látku. Ak predpokladáme, že sa rovnaký pracovný čas spredmetňuje nemenne v rovnakých proporciách striebra a zlata, potom fakticky predpokladáme, že striebro a zlato sú tá istá látka a že striebro, tento menejcenný kov, je nemenným zlomkom zlata. Od vlády Eduarda III. až do čias Juraja II. prebiehajú dejiny anglického peňažníctva ako nepretržitý rad porúch, ktoré vznikajú z kolízií medzi zákonne stanoveným hodnotovým pomerom zlata a striebra a skutočným kolísaním ich hodnoty. Raz bolo oceňované príliš vysoko zlato, raz zase striebro. Príliš nízko oceňovaný kov sa sťahoval z obehu, pretavoval a vyvážal. Hodnotový pomer obidvoch kovov bol potom znova pozmenený zákonom, nová nominálna hodnota sa však čoskoro dostala do toho istého konfliktu so skutočným hodnotovým pomerom ako stará. — V našich časoch vyvolal dokonca veľmi slabý a prechodný pokles hodnoty zlata v porovnaní so striebrom v dôsledku indicko-čínskeho dopytu po striebre ten istý jav v najväčšom rozsahu vo Francúzsku, totiž vývoz striebra a jeho vytlačenie z obehu zlatom. V rokoch 1855, 1856, 1857 predstavoval prebytok dovozu zlata do Francúzska nad jeho vývozom z Francúzska 41 580 000 £, kým prebytok vývozu striebra nad jeho dovozom bol 34 704 000[1*] £. V krajinách, kde sú obidva kovy mierou hodnoty podľa zákona a kde sa obidva musia prijímať pri platení — pričom každý môže platiť ľubovoľne jedným alebo druhým —, má kov, ktorého hodnota stúpa, ážio a meria svoju cenu ako každý iný tovar v nadhodnotenom kove, pričom jedine tento nadhodnotený kov slúži ako miera hodnoty. Celá historická skúsenosť na tomto poli vyúsťuje jednoducho do poznania, že tam, kde podľa zákona vykonávajú funkciu miery hodnoty dva tovary, fakticky si túto úlohu udrží len jeden z nich." (Karl Marx, l. c. p. 52, 53.[2*])

[1*] v 2. až 4. nemeckom vydaní: 14 704 000

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 54—55.

na uncie atď., kým z druhej strany sa sčituje na centy atď.[54] Preto pri každom kovovom obehu sú už existujúce názvy hmotnostnej miery zároveň aj pôvodnými názvami peňažného meradla čiže meradla cien.

Ako miera hodnôt a ako meradlo cien vykonávajú peniaze dve celkom odlišné funkcie. Mierou hodnôt sú ako spoločenské stelesnenie ľudskej práce, meradlom cien ako stanovená hmotnosť kovu. Ako miera hodnoty slúžia na to, aby hodnoty rozmanitých tovarov premenili na ceny, na myslené množstvá zlata; ako meradlo cien merajú tieto množstvá zlata. Mierou hodnôt sa merajú tovary ako hodnoty, naproti tomu meradlo cien meria množstvá zlata určitým množstvom zlata, a nie hodnotu určitého množstva zlata hmotnosťou iného množstva zlata. Pre meradlo cien treba stanoviť určitú hmotnosť zlata ako jednotku miery. Tu, tak ako pri každom inom určení miery rovnomenných veličín, je rozhodujúca stálosť pomeru medzi mierami. Preto meradlo cien plní svoju funkciu tým lepšie, čím nemenlivejšie to isté množstvo zlata slúži ako jednotka miery. Zlato môže byť mierou hodnôt len preto, lebo samo je produktom práce, je teda potenciálne premenlivou hodnotou.[55]

Predovšetkým je jasné, že zmena hodnoty zlata sa nijako nedotýka jeho funkcie ako meradla cien. Nech sa hodnota zlata akokoľvek mení, rôzne množstvá zlata ostávajú voči sebe vždy v tom istom hodnotovom pomere. A keby hodnota zlata poklesla o 1000 %, 12 uncií zlata by aj naďalej malo 12-krát väčšiu hodnotu ako jedna uncia zlata, a pri cenách ide len o vzájomný pomer rôznych množstiev zlata. Keďže na druhej strane uncia zlata s poklesom alebo rastom svojej hodnoty vôbec nemení svoju hmotnosť, nemení sa takisto ani hmotnosť jej alikvotných častí, takže zlato ako pevné meradlo cien vykonáva vždy tú istú službu bez ohľadu na to, ako sa mení jeho hodnota.

Zmena hodnoty zlata neprekáža ani jeho funkcii ako miery hodnoty. Táto zmena sa dotýka všetkých tovarov zároveň, teda ceteris paribus nemení ich vzájomné relatívne hodnoty, hoci sa teraz všetky hodnoty vyjadrujú vo vyšších alebo nižších cenách v zlate ako predtým.

Tak ako pri vyjadrení hodnoty tovaru v úžitkovej hodnote nejakého iného tovaru, aj pri ocenení tovarov v zlate sa predpokladá iba toľko, že v danom čase výroba určitého množstva zlata stojí dané množstvo práce. So zreteľom na pohyb cien tovarov vôbec

[54] Poznámka k 2. vyd. Zvláštnosť, že sa v Anglicku uncia zlata ako jednotka peňažného meradla nedelí na alikvotné časti, vysvetľuje sa takto: „Naše mincovníctvo bolo pôvodne prispôsobené len používaniu striebra, preto unciu striebra možno vždy deliť na alikvotný počet mincí; keďže však zlato zaviedli až neskôr do mincovej sústavy, prispôsobenej iba striebru, z uncie zlata nemožno raziť alikvotný počet mincí." (Maclaren, History of the Currency, London 1858, p. 16.)

[55] Poznámka k 2. vyd. V anglických dielach vládne o miere hodnôt (measure of value) a o meradle cien (standard of value) nevýslovný zmätok. Tieto funkcie, a teda aj ich názvy sa ustavične zamieňajú.

platia zákony jednoduchého relatívneho vyjadrenia hodnoty, ktoré sme vysvetlili už predtým.

Pri nezmenenej hodnote peňazí môžu ceny tovarov všeobecne stúpať len vtedy, keď stúpajú hodnoty tovarov; pri nezmenených hodnotách môžu stúpať ceny tovarov len vtedy, keď hodnota peňazí klesá. A naopak, pri nezmenenej hodnote peňazí môžu ceny tovarov všeobecne klesať len vtedy, keď klesajú hodnoty tovarov, pri nezmenených hodnotách tovarov môžu klesať ich ceny len vtedy, keď hodnota peňazí stúpa. Z toho však vôbec nevyplýva, že stúpajúca hodnota peňazí vyvoláva proporcionálny pokles cien tovarov a klesajúca hodnota peňazí proporcionálny vzostup cien tovarov. Platí to len o tovaroch, ktorých hodnota sa nezmenila. Napríklad také tovary, ktorých hodnota stúpa rovnomerne a súčasne s hodnotou peňazí, zachovávajú si tie isté ceny. Ak ich hodnota stúpa pomalšie alebo rýchlejšie ako hodnota peňazí, pokles alebo vzostup ich cien sa určuje rozdielom medzi pohybom ich hodnoty a pohybom hodnoty peňazí atď.

Teraz sa vráťme ku skúmaniu formy ceny.

Peňažné názvy hmotností kovov sa postupne oddeľujú od pôvodných názvov hmotností pre rôzne príčiny; z nich historicky rozhodujúce sú: 1. Zavedenie cudzích peňazí u menej rozvinutých národov; napríklad v starom Ríme spočiatku obiehali strieborné a zlaté mince ako zahraničné tovary. Názvy týchto cudzích peňazí sa líšia od názvov domácich hmotností. 2. S rastom bohatstva vzácnejší kov vytláča z funkcie miery hodnoty menej vzácny kov: striebro vytláča meď, zlato vytláča striebro, hocako už toto poradie protirečí každej básnickej chronológii[37].[56] Napríklad libra bola peňažným názvom skutočnej libry striebra. Len čo zlato vytlačí striebro ako mieru hodnoty, ten istý názov prejde povedzme na $^1/_{15}$ atď. libry zlata, vždy podľa hodnotového pomeru medzi zlatom a striebrom. Libra ako peňažný názov a ako obyčajný názov hmotnosti zlata sú teraz oddelené.[57] 3. Falšovaním peňazí, v ktorom po stáročia pokračovali kniežatá, ostal z pôvodnej hmotnosti mincí v skutočnosti iba názov.[58]

Tieto historické procesy viedli k tomu, že sa všeobecne zaužívalo oddelenie peňažného názvu hmotnosti kovov od ich obvyklých hmotnostných názvov. Keďže na jednej strane peňažné meradlo je čisto konvenčné, na druhej strane však musí mať všeobecnú platnosť, upravuje sa nakoniec zákonom. Určité hmotnostné množstvo drahého kovu, napríklad uncia zlata, sa oficiálne rozdelí na alikvotné časti, ktoré dostanú legálne krstné mená, ako libra, toliar atď. Taká

[56] Ostatne, ani toto poradie nemá všeobecnú historickú platnosť.

[57] Poznámka k 2. vyd. Tak anglická libra označuje menej ako tretinu svojej pôvodnej hmotnosti, škótska libra pred zjednotením[38] už len $^1/_{36}$, francúzsky livre $^1/_{74}$, španielsky maravedi menej ako $^1/_{1000}$, portugalský rei ešte oveľa menší zlomok.

[58] Poznámka k 2. vyd. „Mince, ktorých názvy sú dnes už len ideálne, sú u všetkých národov najstaršie; všetky boli kedysi reálne, a pretože boli reálne, slúžili na počítanie." (Galiani, Della Moneta, l. c. p. 153.)

alikvotná časť, ktorá potom platí ako vlastná merná jednotka peňazí, sa ďalej delí na alikvotné časti so zákonnými krstnými menami, ako šiling, penny atď.[59] Určité hmotnosti kovu ostávajú aj naďalej meradlom kovových peňazí. Mení sa len delenie a pomenovanie.

Ceny čiže množstvá zlata, na ktoré sa hodnoty tovarov ideálne premenili, vyjadrujú sa teraz v peňažných názvoch čiže v počítacích názvoch zlatého meradla, platných podľa zákona. Teda namiesto toho, aby v Anglicku povedali, že štvrtka pšenice sa rovná uncii zlata, hovoria, že sa rovná 3 £ 17 sh. a $10^1/_2$ d. Takto si tovary vo svojich peňažných názvoch hovoria, čo stoja, a peniaze slúžia ako počítacie peniaze, kedykoľvek ide o stanovenie nejakej veci ako hodnoty, teda v peňažnej forme.[60]

Pomenovanie veci je niečo celkom vonkajšie jej povahe. Neviem nič o človeku, ak viem, že sa volá Jakub. Takisto aj v peňažných názvoch libra, toliar, frank, dukát atď. mizne každá stopa hodnotového vzťahu. Zmätok okolo tajomného zmyslu týchto kabalistických znakov je o to väčší, že peňažné názvy vyjadrujú hodnotu tovarov a zároveň alikvotné časti hmotnosti kovu, peňažného meradla.[61] Na druhej strane je nevyhnutné, aby sa hodnota na rozdiel od rozmanitých telies sveta tovarov rozvinula na túto bezobsažne vecnú, ale zároveň čisto spoločenskú formu.[62]

Cena je peňažný názov práce spredmetnenej v tovare. Ekviva-

---

[59] Poznámka k 2. vyd. Pán David Urquhart vo svojich Familiar Words poznamenáva o nehoráznosti (!), že libra (£ St.), jednotka anglického peňažného meradla, rovná sa dnes približne $^1/_4$ uncie zlata: „To je falšovanie miery, a nie stanovenie meradla." [p. 105.] V tomto „falošnom pomenovaní" hmotnosti zlata, takisto ako všade inde, vidí falšujúcu ruku civilizácie.

[60] Poznámka k 2. vyd. „Keď sa Anacharsisa opýtali, na čo Heléni potrebujú peniaze, odpovedal: na počítanie." (Athen[aeus], Deipn., l. IV, 49, v. 2 [p. 120], ed. Schweighäuser, 1802.)

[61] Poznámka k 2. vyd. „Pretože zlato[1*] ako meradlo cien vystupuje pod tými istými počítacími názvami ako ceny tovarov, teda napríklad jedna uncia zlata sa práve tak ako hodnota tony železa vyjadruje v 3 £ 17 sh. a $10^1/_2$ d., nazvali tieto počítacie názvy zlata jeho mincovou cenou. Vznikla preto podivná predstava, akoby sa zlato (resp. striebro) oceňovalo vo svojom vlastnom materiáli a akoby dostávalo — na rozdiel od všetkých ostatných tovarov — pevnú cenu z moci štátu. Ustálenie počítacích názvov pre určité hmotnosti zlata sa považovalo za ustálenie hodnoty týchto hmotnostných množstiev." (Karl Marx, l. c. p. 52.[2*])

[62] Porov. Theorien von der Maßeinheit des Geldes in Zur Kritik der Pol. Oekon. etc., p. 53 sqq.[3*] Fantázie o zvyšovaní alebo znižovaní „ceny mince" tým, že zákonné peňažné názvy pre zákonom stanovené hmotnostné časti zlata alebo striebra sa z moci štátu prenesú na väčšie alebo menšie hmotnostné časti a podľa toho sa bude tiež raziť povedzme z $^1/_4$ uncie zlata namiesto 20 šilingov 40 šilingov, tieto fantázie, pokiaľ ich cieľom neboli nevydarené finančné operácie proti štátnym a súkromným veriteľom, ale ekonomické „zázračné liečby", rozobral Petty v Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax, 1682, tak vyčerpávajúco, že už jeho bezprostrední nasledovníci, sir Dudley North a John Locke, o neskorších vôbec nehovoriac, mohli ho už len vulgarizovať. „Keby sa bohatstvo národa," hovorí okrem iného, „dalo nariadením zdesaťnásobiť, bolo by čudné, že naše vlády už dávno nevydali také nariadenia." (l. c. p. 36.)

[1*] v 2. až 4. nemeckom vydaní: peniaze

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 54.

[3*] Marx, K.: Teórie o mernej jednotke peňazí. In: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 55 n.

lentnosť tovaru a množstva peňazí, ktorého názov je jeho cenou, je teda tautológiou[63], tak ako vôbec relatívny výraz hodnoty je vždy výrazom ekvivalentnosti dvoch tovarov. Ale ak cena ako ukazovateľ veľkosti hodnoty tovaru je ukazovateľom jeho výmenného pomeru k peniazom, nevyplýva z toho naopak, že ukazovateľ jeho výmenného pomeru k peniazom je nevyhnutne ukazovateľom veľkosti jeho hodnoty. Predpokladajme, že sa spoločensky nutná práca rovnakej veľkosti vyjadruje v 1 štvrtke pšenice a v 2 £ (približne ½ uncie zlata). Tieto 2 £ sú peňažným výrazom veľkosti hodnoty štvrtky pšenice čiže jej cenou. Ak však okolnosti dovolia zvýšiť ju na 3 £, alebo si vynútia znížiť ju na 1 £, potom 1 £ a 3 £ ako výrazy veľkosti hodnoty pšenice sú príliš malé alebo príliš veľké, a predsa len sú to jej ceny, lebo po prvé sú formou jej hodnoty, peniazmi, a po druhé sú ukazovateľom jej výmenného pomeru k peniazom. Ak sa výrobné podmienky alebo produktívna sila práce nezmenia, treba na reprodukciu štvrtky pšenice vynaložiť rovnaké množstvo spoločenského pracovného času ako predtým. Táto okolnosť nezávisí od vôle výrobcu pšenice, ani od ostatných majiteľov tovarov. Veľkosť hodnoty tovaru vyjadruje teda nevyhnutný, procesu jej tvorby imanentný vzťah k spoločenskému pracovnému času. S premenou veľkosti hodnoty na cenu vystupuje tento nevyhnutný pomer ako výmenný pomer tovaru k peňažnému tovaru, ktorý existuje mimo neho. V tomto pomere sa však môže vyjadriť takisto veľkosť hodnoty tovaru, ako aj to plus alebo mínus, za čo sa tovar za daných okolností dá scudziť. Možnosť kvantitatívneho nesúladu medzi cenou a veľkosťou hodnoty, čiže odchýlky ceny od veľkosti hodnoty, tkvie teda v samej forme ceny. Nie je to nijaký nedostatok tejto formy, ale tým sa naopak stáva adekvátnou formou takého výrobného spôsobu, v ktorom sa pravidlo môže presadiť len ako slepo pôsobiaci zákon priemeru nepravidelností.

Lenže cenová forma pripúšťa možnosť kvantitatívneho nesúladu medzi veľkosťou hodnoty a cenou, t. j. medzi veľkosťou hodnoty a jej vlastným peňažným výrazom, ale môže skrývať aj kvalitatívne protirečenie, takže cena vôbec prestáva byť výrazom hodnoty, hoci peniaze sú iba formou hodnoty tovarov. Veci, ktoré samy osebe nie sú vôbec tovarom, napríklad svedomie, česť atď., môžu ich majitelia predávať za peniaze, a tak môžu vďaka svojej cene nadobudnúť tovarovú formu. Vec teda môže mať formálne cenu bez toho, aby mala hodnotu. Tu sa cenový výraz stáva imaginárnym podobne ako určité veličiny v matematike. Na druhej strane aj imaginárna cenová forma, napríklad cena nekultivovanej pôdy, ktorá nemá hodnotu, pretože v nej nie je spredmetnená nijaká ľudská práca, môže skrývať skutočný hodnotový vzťah alebo od neho odvodený vzťah.

Tak ako relatívna forma hodnoty vôbec, vyjadruje cena hodnotu

[63] „Alebo musíme pripustiť, že milión v peniazoch má väčšiu hodnotu ako rovnaká hodnota v tovaroch" (Le Trosne, l. c. p. 919), teda „že nejaká hodnota má väčšiu hodnotu ako iná rovnaká hodnota."

tovaru, napríklad tony železa, tým, že určité množstvo ekvivalentu, napríklad uncia zlata, je bezprostredne vymeniteľné za železo, vonkoncom však nie opak, že železo je bezprostredne vymeniteľné za zlato. Aby teda tovar prakticky pôsobil ako výmenná hodnota, musí zvliecť svoje prirodzené telo, musí sa premeniť z len myslenéhо zlata na skutočné zlato, aj keby preň toto prevtelenie bolo „trpkejšie", ako Hegelovmu „pojmu" prejsť od nevyhnutnosti k slobode, alebo morskému rakovi rozbiť svoj krunier, alebo cirkevnému otcovi Hieronymovi zvliecť svoje niekdajšie hriešne ja.[64] Tovar popri svojej reálnej podobe, napríklad železa, môže mať v cene ideálnu podobu hodnoty čiže myslenú podobu zlata, nemôže však byť zároveň skutočným železom a skutočným zlatom. Aby sme stanovili cenu tovaru, stačí ho porovnať s mysleným zlatom. Treba ho nahradiť zlatom, aby svojmu majiteľovi slúžil ako všeobecný ekvivalent. Keby napríklad majiteľ železa stretol majiteľa nejakého svetáckeho tovaru a odkázal by ho na cenu železa, ktorá je vraj peňažnou formou, odpovedal by mu sveták tak ako v nebi svätý Peter Dantemu, ktorý mu odriekal vyznanie viery[40]:

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."[1*]

[1*] „Výborné zloženie má i váhu každá minca, dôležité však je, či ju tvoj mešec má, či nemá."

Cenová forma zahŕňa scudziteľnosť tovarov za peniaze a nevyhnutnosť tohto scudzenia. Na druhej strane zlato funguje len ako ideálna miera hodnoty, pretože sa už pohybuje vo výmennom procese ako peňažný tovar. V ideálnej miere hodnôt teda číhajú tvrdé peniaze.

2.
Obeživo

a/
Metamorfóza tovarov

Videli sme, že proces výmeny tovarov zahŕňa protirečivé a vzájomne sa vylučujúce vzťahy. Vývin tovaru neruší tieto protirečenia, ale vytvára formu, v ktorej sa môžu pohybovať. To je vôbec metóda, ktorou sa riešia skutočné protirečenia. Napríklad protirečením je, že jedno teleso ustavične padá na druhé a takisto ustavične sa

---

[64] Ak Hieronymus musel v mladosti veľa bojovať proti pokušeniu tela, ako to ukazuje jeho zápas na púšti s vidinami krásnych žien, v starobe zasa musel bojovať proti pokušeniu ducha. Napríklad hovorí: „V duchu som sa videl pred najvyšším sudcom." „Kto si?" spýtal sa hlas. „Som kresťan." „Luháš," zahrmel najvyšší sudca. „Si len cicerónovec!" [39]

od neho vzďaľuje. Elipsa je jednou z foriem pohybu, v ktorej sa toto protirečenie uskutočňuje i rieši.

Pokiaľ výmenný proces prenáša tovary z rúk, v ktorých nie sú úžitkovými hodnotami, do rúk, v ktorých sú úžitkovými hodnotami, je spoločenskou výmenou látok. Produkt užitočnej práce jedného druhu nahrádza produkt práce iného druhu. Len čo sa tovar dostane na miesto, kde slúži ako úžitková hodnota, vypadne zo sféry tovarovej výmeny do sféry spotreby. Nás tu zaujíma iba tovarová výmena. Budeme teda skúmať celý proces z hľadiska formy, teda len zmenu formy čiže metamorfózu tovarov, ktorá sprostredkúva spoločenskú výmenu látok.

Odhliadnuc od nejasností okolo samého pojmu hodnoty, celkom mylné chápanie tejto zmeny formy vyplýva z toho, že každá zmena formy jedného tovaru sa uskutočňuje vo výmene dvoch tovarov, obyčajného tovaru a peňažného tovaru. Ak ostaneme iba pri tomto látkovom momente, pri výmene tovaru za zlato, nevidíme práve to, čo máme vidieť, totiž, čo sa stane s formou. Nevidíme, že zlato ako púhy tovar nie je peniazmi a že ostatné tovary sa vo svojich cenách samy vzťahujú na zlato ako na svoju vlastnú peňažnú podobu.

Tovary predovšetkým vstupujú do výmenného procesu nepozlátené, nepocukrované, také, ako prišli na svet. Výmenný proces plodí zdvojenie tovaru na tovar a peniaze, vonkajší protiklad, v ktorom tovary vyjadrujú svoj vnútorný protiklad medzi úžitkovou hodnotou a hodnotou. V tomto protiklade stoja tovary ako úžitkové hodnoty voči peniazom ako výmennej hodnote. Zároveň sú obidve strany protikladu tovarmi, teda jednotou úžitkovej hodnoty a hodnoty. Ale táto jednota rozdielov sa na každom z obidvoch pólov prejavuje obrátene, a tým sa zároveň prejavuje ich vzájomný vzťah. Reálne je tovar úžitkovou hodnotou, to, že je hodnotou, vystupuje len ideálne v cene vyjadrujúcej jeho vzťah k zlatu, ktoré stojí voči nemu ako reálna podoba jeho hodnoty. Obrátene, materiál zlato vystupuje len ako materializácia hodnoty, ako peniaze. Zlato je teda reálne výmennou hodnotou. Jeho úžitková hodnota sa prejavuje už len ideálne v rade relatívnych výrazov hodnoty, ktoré dávajú zlato do vzťahu k tovarom stojacim voči nemu ako okruh jeho reálnych úžitkových podôb. Tieto protikladné formy tovarov sú skutočnými formami pohybu ich výmenného procesu.

Sprevádzajme teraz nejakého majiteľa tovaru, napríklad nášho starého známeho tkáča plátna, na dejisko výmenného procesu, na trh tovarov. Cena jeho tovaru, 20 lakťov plátna, je určená. Rovná sa 2 £. Vymení ho za 2 £ a ako človek starého razenia vymení zasa 2 £ za rodinnú bibliu tej istej ceny. Plátno, ktoré je pre neho len tovarom, nositeľom hodnoty, scudzí sa za zlato, hodnotovú podobu plátna, a z tejto podoby sa zasa spätne scudzí za iný tovar, za bibliu, ktorá však má ako úžitkový predmet putovať do tkáčovho domu a tam uspokojovať duchovné potreby. Výmenný proces tovaru sa teda uskutočňuje v dvoch protikladných a vzájomne sa doplňujúcich metamorfózach — v premene tovaru na peniaze a v jeho spätnej

premene z peňazí na tovar.[65] Momenty metamorfózy tovarov sú zároveň obchodnými transakciami majiteľa tovaru — predaj, výmena tovaru za peniaze; kúpa, výmena peňazí za tovar, a jednota obidvoch aktov: predaj kvôli kúpe.

Keď si teraz tkáč všimne konečný výsledok obchodu, má bibliu namiesto plátna, namiesto svojho pôvodného tovaru má iný tovar tej istej hodnoty, ale odlišnej užitočnosti. Rovnako si prisvojuje aj ostatné životné a výrobné prostriedky. Z jeho stanoviska celý proces sprostredkúva iba výmenu produktu jeho práce za produkt cudzej práce, výmenu výrobkov.

Proces výmeny tovaru sa teda uskutočňuje v tejto zmene foriem:

tovar — peniaze — tovar
$T — P — T$

Čo do svojho látkového obsahu je pohyb $T — T$, výmena tovaru za tovar, výmenou látok spoločenskej práce, a v jeho výsledku sám proces uhasne.

$T — P$. Prvá metamorfóza tovaru čiže predaj. Skok hodnoty tovaru z tela tovaru do tela zlata je, ako to označujem na inom mieste[14], salto mortale tovaru. Ak sa nepodarí, nie je ošmeknutý tovar, ale majiteľ tovaru. Spoločenská deľba práce robí jeho prácu práve takou jednostrannou ako jeho potreby mnohostrannými. Práve preto mu jeho výrobok slúži len ako výmenná hodnota. Všeobecnú spoločensky platnú ekvivalentnú formu nadobudne však len v peniazoch, a peniaze sú v cudzom vrecku. Aby ich z neho vytiahol, musí byť tovar pre majiteľa peňazí predovšetkým úžitkovou hodnotou, práca naň vynaložená musí sa teda vynaložiť v spoločensky užitočnej forme, čiže musí sa osvedčiť ako článok spoločenskej deľby práce. Ale deľba práce je prirodzene vzniknutý výrobný organizmus, ktorého nitky sa spriadali a naďalej sa spriadajú za chrbtom výrobcov tovarov. Možno, že tovar je produktom nového druhu práce, ktorý predstiera, že uspokojuje novovzniknutú potrebu alebo chce na vlastnú päsť nejakú potrebu ešte len vyvolať. Nejaký pracovný úkon, ktorý ešte včera bol jedným spomedzi mnohých funkcií toho istého výrobcu tovarov, dnes sa možno vytrhne z tejto súvislosti, osamostatní sa, a práve preto posiela svoj čiastkový výrobok na trh ako samostatný tovar. Okolnosti môžu byť zrelé alebo nezrelé pre tento proces odlúčenia. Výrobok dnes uspokojuje nejakú spoločenskú potrebu. Zajtra ho možno celkom alebo sčasti vytlačí z jeho miesta podobný druh výrobku. Aj keď je práca, ako napríklad práca nášho tkáča, uznávaným článkom spoločenskej deľby práce, nie je tým ešte vôbec zaručená úžitková hodnota práve jeho 20 lakťov plátna. Ak spoločenskú potrebu plátna, a tá má svoju mieru ako každá iná, už nasýtili súperiaci tkáči, bude výrobok nášho priateľa prebytočný,

[14] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 66.

[65] „Ale z... ohňa vzniká všetko, povedal Herakleitos, a oheň zo všetkého, podobne ako zo zlata statky a zo statkov zlato." (F. Lassalle, Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln, Berlin 1858, Bd. I, p. 222.) Lassallova poznámka k tomuto miestu, s. 224, č. 3, vysvetľuje peniaze nesprávne ako púhy znak hodnoty.

zbytočný a tým aj neužitočný. Darovanému koňovi na zuby nepozeráme, ale náš tkáč nešiel na trh, aby rozdával. Predpokladajme však, že sa úžitková hodnota jeho výrobku osvedčí, a preto tovar pritiahne peniaze. Teraz sa však spytujeme, koľko peňazí? Pravda, odpoveď je už anticipovaná v cene tovaru, v ukazovateli veľkosti jeho hodnoty. Odhliadame od nejakých čisto subjektívnych chýb v počítaní majiteľa tovaru, ktoré sa na trhu ihneď objektívne korigujú. Povedzme, že na svoj výrobok vynaložil iba spoločensky nutný priemer pracovného času. Cena tovaru je teda len peňažným názvom množstva spoločenskej práce, ktoré je v ňom spredmetnené. Lenže bez dovolenia a za chrbtom nášho tkáča začali kvasiť tradične vžité výrobné podmienky tkania plátna. To, čo včera bolo bezpochyby pracovným časom spoločensky nutným na výrobu lakťa plátna, dnes ním prestalo byť, ako to majiteľ peňazí horlivo dokazuje na cenníkoch rôznych konkurentov nášho priateľa. Na jeho nešťastie je na svete veľa tkáčov. Napokon predpokladajme, že každý kus plátna nachádzajúci sa na trhu obsahuje len spoločensky nutný pracovný čas. Napriek tomu celkový súhrn týchto kusov môže obsahovať nadbytočne vynaložený pracovný čas. Ak žalúdok trhu nemôže absorbovať celkové množstvo plátna za normálnu cenu 2 sh. za laket, dokazuje to, že sa príliš veľká časť celkového spoločenského pracovného času vynaložila vo forme tkánia plátna. Účinok je ten istý, ako keby každý jednotlivý tkáč použil na svoj individuálny výrobok viac pracovného času, ako je spoločensky nutný pracovný čas. Tu platí: S kým ho chytili, s tým ho obesili. Všetko plátno na trhu je len obchodným artiklom a každý kus je jeho alikvotnou časťou. A vskutku, hodnota každého individuálneho lakťa je naozaj len materializáciou toho istého spoločensky určeného množstva rovnorodej ľudskej práce.[1*]

Vidíme teda, že tovar miluje peniaze, ale „the course of true love never does run smooth"[41]. Kvantitatívne členenie spoločenského výrobného organizmu sa vyvinulo práve tak živelne ako jeho kvalitatívne členenie a tento organizmus odhaľuje svoje membra disjecta[2*] v systéme deľby práce. Preto naši majitelia tovarov objavujú, že tá istá deľba práce, ktorá z nich robí nezávislých súkromných výrobcov, spôsobuje, že spoločenský výrobný proces a ich vzťahy v tomto procese sú od nich samých nezávislé, že vzájomná nezávislosť osôb sa dopĺňa v systéme všestrannej vecnej závislosti.

Deľba práce premieňa produkt práce na tovar, a tým vyvoláva nevyhnutnosť jeho premeny na peniaze. Zároveň spôsobuje, že je náhodné, či sa toto prevtelenie vydarí. Tu však musíme skúmať jav v čistej podobe, musíme teda predpokladať jeho normálny priebeh. Pravda, ak k nemu vôbec dôjde, ak teda tovar nie je nepredajný, uskutoční sa vždy zmena jeho formy, hoci výnimočne môže pri tejto zmene formy substancia — veľkosť hodnoty — niečo stratiť alebo získať.

Jednému majiteľovi tovaru zlato nahradí jeho tovar a druhému tovar nahradí jeho zlato. Zmyslami možno vnímať jav, že tovar

[1*] V liste z 28. novembra 1878 N. F. Danielsonovi, ruskému prekladateľovi Kapitálu, Marx zmenil poslednú vetu takto: „A vskutku, hodnota každého individuálneho lakťa plátna je len materializáciou časti spoločenského množstva práce vynaloženého na celkové množstvo lakťov." Rovnaká oprava je aj v Marxovom osobnom exemplári druhého nemeckého vydania 1. zväzku Kapitálu; neurobil ju však vlastnoručne.

[2*] rozptýlené články

a zlato, 20 lakťov plátna a 2 £, prechádzajú z rúk do rúk a menia miesto, t. j. vymenia sa. Za čo sa však vymení tovar? Za svoju vlastnú všeobecnú podobu hodnoty. A za čo sa vymení zlato? Za osobitnú podobu svojej vlastnej úžitkovej hodnoty. Prečo vystupuje zlato voči plátnu ako peniaze? Pretože cena plátna, 2 £, čiže jeho peňažný názov už vyjadruje vzťah plátna k zlatu ako k peniazom. Pôvodná forma tovaru sa odcudzuje tým, že sa tovar scudzuje, t. j. vo chvíli, keď jeho úžitková hodnota naozaj pritiahne zlato, ktoré je v jeho cene iba myslené. Realizácia ceny čiže len ideálnej formy hodnoty tovaru je teda zároveň naopak realizáciou len ideálnej úžitkovej hodnoty peňazí, premena tovaru na peniaze je zároveň premenou peňazí na tovar. Tento jeden proces je dvojstranným procesom; na póle majiteľa tovaru je to predaj, na opačnom póle majiteľa peňazí je to kúpa. Čiže predaj je kúpou, T — P je zároveň P — T.[66]

Dosiaľ nepoznáme nijaký iný ekonomický vzťah medzi ľuďmi okrem vzťahu majiteľov tovarov, v ktorom si prisvojujú cudzí produkt práce len tak, že scudzujú svoj vlastný. Voči jednému majiteľovi tovaru môže teda druhý majiteľ tovaru vystupovať len ako majiteľ peňazí buď preto, lebo produkt jeho práce má od prírody peňažnú formu, je teda peňažným materiálom, zlatom alebo, alebo preto, lebo jeho vlastný tovar už zvliekol kožu a odhodil svoju pôvodnú úžitkovú formu. Aby zlato fungovalo ako peniaze, musí, prirodzene, v niektorom bode vstúpiť na trh tovarov. Tento bod je pri zdroji jeho výroby, kde sa ako bezprostredný produkt práce vymieňa za iný produkt práce tej istej hodnoty. Od tejto chvíle však ustavične predstavuje realizované ceny tovarov.[67] Ak odhliadneme od výmeny zlata za tovar pri zdroji jeho výroby, je zlato v rukách každého majiteľa tovaru odcudzenou podobou jeho scudzeného tovaru, produktom predaja čiže prvej metamorfózy tovaru T — P.[68] Zlato sa stalo ideálnymi peniazmi čiže mierou hodnoty preto, lebo všetky tovary merali v ňom svoje hodnoty, a tak z neho urobili myslený opak svojej úžitkovej podoby, podobu svojej hodnoty. Reálnymi peniazmi sa zlato stáva preto, lebo tovary svojím všestranným scudzením z neho naozaj robia svoju odcudzenú čiže premenenú úžitkovú podobu a teda skutočnú podobu svojej hodnoty. Vo svojej hodnotovej podobe stiera tovar každú stopu svojej prirodzenej úžitkovej hodnoty a osobitnej užitočnej práce, ktorej vďačí za svoj pôvod, aby sa premenil na rovnorodú spoločenskú materializáciu bezrozdielnej ľudskej práce. Na peniazoch preto nevidieť, aký druh tovaru sa pre-

---

[66] „Každý predaj je kúpou" (Dr. Quesnay, Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, [in] Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, p. 170), alebo, ako hovorí Quesnay vo svojom diele Maximes Générales: „Predávať znamená kupovať."[42]

[67] „Cenu jedného tovaru možno zaplatiť len cenou iného tovaru." (Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, [in] Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 554.)

[68] „Aby sme mali tieto peniaze, museli by sme niečo predať" (l. c. p. 543).

menil na peniaze. V peňažnej forme vyzerá jeden tovar ako druhý. Preto peniaze môžu byť smeťami, hoci smeti nie sú peniaze. Predpokladajme, že dve zlatky, za ktoré náš tkáč scudzil svoj tovar, sú premenenou podobou štvrtky pšenice. Predaj plátna, T — P, je zároveň jeho kúpou, P — T. Ale ako predaj plátna začína tento proces pohyb, ktorý sa končí jeho opakom, kúpou biblie; ako kúpa plátna končí pohyb, ktorý sa začal jeho opakom, predajom pšenice. T — P (plátno — peniaze), táto prvá fáza T — P — T (plátno — peniaze — biblia), je zároveň P — T (peniaze — plátno), poslednou fázou iného pohybu T — P — T (pšenica — peniaze — plátno). Prvá metamorfóza tovaru, jeho premena z tovarovej formy na peniaze, je vždy zároveň druhou protikladnou metamorfózou iného tovaru, jeho spätnou premenou z peňažnej formy na tovar.[69]

P — T. Druhá čiže záverečná metamorfóza tovaru: kúpa. — Pretože peniaze sú odcudzenou podobou všetkých ostatných tovarov čiže produktom ich všeobecného scudzenia, sú absolútne scudziteľným tovarom. Peniaze čítajú všetky ceny sprava doľava, a tak sa odzrkadľujú vo všetkých telách tovarov ako v poddajnom materiáli svojej vlastnej premeny na tovar. Zároveň ceny, tieto zaľúbené pohľady, ktoré tovary vrhajú na peniaze, ukazujú im hranice schopnosti ich premeny, totiž ich vlastnú kvantitu. Pretože tovar pri svojej premene na peniaze mizne, na peniazoch nevidieť, ako sa dostali do rúk svojho majiteľa, čiže čo sa premenilo na peniaze. Non olet[43], nech je ich pôvod akýkoľvek. Ak na jednej strane predstavujú predaný tovar, na druhej strane predstavujú tovary, ktoré sa dajú kúpiť.[70]

P — T, kúpa je zároveň predajom, T — P; posledná metamorfóza jedného tovaru je teda zároveň prvou metamorfózou iného tovaru. Pre nášho tkáča sa životná púť jeho tovaru končí bibliou, na ktorú spätne premenil 2 £. Lenže ten, kto predáva bibliu, premení 2 £ utŕžené od tkáča na pálenku. P — T, záverečná fáza T — P — T (plátno — peniaze — biblia), je zároveň T — P, prvou fázou T — P — T (biblia — peniaze — pálenka). Keďže výrobca tovarov dodáva iba jednostranný výrobok, predáva ho často vo väčšom množstve, kým jeho mnohostranné potreby ho nútia ustavične trieštiť realizovanú cenu čiže utŕženú peňažnú sumu na množstvo kúp. Jeden predaj vyúsťuje teda do mnohých kúp rôznych tovarov. Záverečná metamorfóza jedného tovaru je takto súhrnom prvých metamorfóz iných tovarov.

Ak teraz skúmame celkovú metamorfózu tovaru, napríklad plátna, vidíme predovšetkým, že pozostáva z dvoch protichodných a navzájom sa doplňujúcich pohybov, T — P a P — T. Tieto dve protichodné premeny tovaru sa uskutočňujú v dvoch protichodných spo-

[69] Ako sme už poznamenali, výnimkou je výrobca zlata, prípadne striebra, ktorý vymieňa svoj výrobok bez toho, aby ho bol predtým predal.

[70] „Ak peniaze predstavujú v našich rukách veci, ktoré si želáme kúpiť, predstavujú aj veci, ktoré sme za tieto peniaze predali." (Mercier de la Rivière, l. c. p. 586.)

ločenských procesoch majiteľa tovaru a odrážajú sa v jeho dvoch protichodných ekonomických úlohách. Ako osoba, ktorá predáva, stáva sa predávajúcim, ako osoba, ktorá kupuje — kupujúcim. Ale tak ako pri každej premene tovaru existujú súčasne jeho obidve formy, tovarová a peňažná, lenže na protiľahlých póloch, práve tak voči tomu istému majiteľovi tovaru ako predávajúcemu stojí iný kupujúci, a voči kupujúcemu stojí iný predávajúci. Tak ako ten istý tovar postupne prechádza obidvoma opačnými premenami, z tovaru sa stávajú peniaze a z peňazí tovar, strieda sa ten istý majiteľ tovaru v úlohe predávajúceho a kupujúceho. Nie sú to teda nijaké pevne ustálené úlohy, ale sú to úlohy, pri ktorých sa v rámci tovarového obehu neustále menia osoby.

[1*] účinkujúce osoby

Celková metamorfóza tovaru vo svojej najjednoduchšej forme predpokladá štyri krajné body a tri personae dramatis[1*]. Peniaze vystupujú voči tovaru najprv ako podoba jeho hodnoty, ktorá má na druhej strane, v cudzom vrecku, tvrdú realitu. Takto voči majiteľovi tovaru vystupuje majiteľ peňazí. Len čo sa tovar premení na peniaze, tie sa stávajú jeho miznúcou ekvivalentnou formou, ktorej úžitková hodnota čiže obsah jestvuje na tejto strane v telesách iných tovarov. Peniaze ako konečný bod prvej premeny tovaru sú zároveň východiskovým bodom druhej premeny. Tak sa predávajúci z prvého aktu stáva kupujúcim v druhom akte, kde voči nemu vystupuje tretí majiteľ tovaru ako predávajúci.[71]

Obidve opačné fázy pohybu metamorfózy tovarov tvoria kolobeh: tovarová forma, odloženie tovarovej formy, návrat k tovarovej forme. Pravda, sám tovar je tu určený protikladne. Vo východiskovom bode je pre svojho majiteľa neúžitkovou hodnotou, v konečnom bode úžitkovou hodnotou. Takto peniaze vystupujú najprv ako pevný kryštál hodnoty, na ktorý sa premení tovar, aby sa potom rozplynuli ako púha ekvivalentná forma tovaru.

Dve metamorfózy, ktoré tvoria kolobeh jedného tovaru, sú zároveň opačnými čiastkovými metamorfózami dvoch iných tovarov. Ten istý tovar (plátno) otvára rad svojich vlastných metamorfóz a uzatvára celkovú metamorfózu iného tovaru (pšenice). Pri svojej prvej premene, pri predaji, hrá tieto dve úlohy vo vlastnej osobe. Naproti tomu ako zlatá kukla, v ktorej sa sám tovar vydáva na svoju poslednú cestu, dokončuje zároveň prvú metamorfózu tretieho tovaru. Kolobeh, ktorý opisuje rad metamorfóz každého tovaru, sa nerozmotateľne prepletá s kolobehmi iných tovarov. Celkový proces vystupuje ako obeh tovarov.

Obeh tovarov sa odlišuje od bezprostrednej výmeny výrobkov nielen formou, ale aj svojou podstatou. Pozrime sa teraz trochu späť na celý proces. Tkáč bez najmenšej pochybnosti vymenil plátno za bibliu, vlastný tovar za cudzí tovar. Ale to je pravda, len pokiaľ ide o neho. Agent s bibliami, ktorý dáva prednosť niečomu na zahriatie,

[71] „Máme teda štyri konečné body a troch kontrahentov, z ktorých jeden zasahuje dvakrát." (Le Trosne, l. c. p. 909.)

nemyslel na to, že vymení plátno za bibliu, takisto ako tkáč nevie nič o tom, že pšenicu vymenili za jeho plátno, atď. Tovar osoby *B* nahrádza tovar osoby *A*, ale *A* a *B* nevymieňajú navzájom svoje tovary. Môže sa naozaj stať, že *A* a *B* kupujú jeden od druhého, ale takýto osobitný vzťah nie je vôbec podmienený všeobecnými vzťahmi tovarového obehu. Na jednej strane tu vidíme, ako výmena tovarov láme individuálne a miestne hranice bezprostrednej výmeny výrobkov a rozvíja výmenu látok ľudskej práce. Na druhej strane sa vyvíja celá sieť prirodzene vzniknutých spoločenských súvislostí, ktoré sú celkom mimo kontroly konajúcich osôb. Tkáč môže predať plátno len preto, lebo roľník už predal pšenicu; milovník pálenky môže predať bibliu len preto, lebo tkáč už predal plátno; pálenčiar môže predať životodarný nápoj len preto, lebo iný už predal nápoj večného života, atď.

Proces obehu — na rozdiel od bezprostrednej výmeny výrobkov — nevyhasne ani vtedy, keď si úžitkové hodnoty vymenia miesto alebo ruky majiteľov. Peniaze nemiznú, pretože napokon vypadnú z radu metamorfóz jedného tovaru. Stále odznova sa usadzujú na miestach obehu, ktoré uvoľnili tovary. Napríklad v celkovej metamorfóze plátna: plátno — peniaze — biblia vypadne z obehu najprv plátno a na jeho miesto nastúpia peniaze, potom vypadne z obehu biblia a na jej miesto nastúpia peniaze. Tým, že tovar nahradí tovar, peňažný tovar uviazne zároveň v rukách tretej osoby.[72] Obeh zo seba ustavične potí peniaze.

Nemôže byť nič hlúpejšie ako dogma, že obeh tovarov podmieňuje nevyhnutnú rovnováhu predajov a kúp, pretože každý predaj je kúpa a vice versa[1*]. Ak to má znamenať, že počet naozaj uskutočnených predajov sa rovná tomu istému počtu kúp, potom je to jalová tautológia. Táto dogma má však dokázať, že predávajúci privádza na trh svojho vlastného kupujúceho. Predaj a kúpa sú totožným aktom ako vzájomný vzťah medzi dvoma polárne proti sebe stojacimi osobami, medzi majiteľom tovaru a majiteľom peňazí. Ako činnosť tej istej osoby tvoria dva polárne protichodné akty. Totožnosť predaja a kúpy teda v sebe zahŕňa, že sa tovar stane neužitočným, ak ho hodíme do alchymistickej retorty obehu a nevyjde z nej ako peniaze, ak ho majiteľ tovaru nepredá, ak ho teda majiteľ peňazí nekúpi. Táto totožnosť ďalej obsahuje, že ak sa tento proces podarí, predstavuje bod pokoja, teda úsek života tovaru, ktorý môže trvať dlhšie alebo kratšie. Keďže prvá metamorfóza tovaru je zároveň predajom a kúpou, je tento čiastkový proces zároveň samostatným procesom. Kupujúci má tovar, predávajúci má peniaze, t. j. tovar, ktorý si zachováva formu schopnú obehu bez ohľadu na to, či sa skôr alebo neskôr znova objaví na trhu. Nikto nemôže predať, ak niekto iný nekúpi. Ale nikto nemusi bezprostredne kupovať, pretože sám predal. Obeh láme časové, miestne a individuálne hranice výmeny

[1*] naopak

[72] Poznámka k 2. vyd. Nech je tento jav akokoľvek rukolapný, politickí ekonómovia, najmä freetrader vulgaris, ho predsa len zväčša nevidia.

výrobkov práve tým, že existujúcu bezprostrednú totožnosť medzi výmenou vlastného a prijatím cudzieho produktu práce štiepi na protiklad predaja a kúpy. Skutočnosť, že procesy, ktoré vystupujú proti sebe samostatne, tvoria vnútornú jednotu, znamená zároveň aj to, že sa ich vnútorná jednota pohybuje vo vonkajších protikladoch. Ak vzájomne sa dopĺňajúce, a preto vnútorne nesamostatné procesy pokračujú vo vonkajšom osamostatňovaní sa po určitý bod, jednota sa uplatní násilne — krízou. Tovaru imanentný protiklad úžitkovej hodnoty a hodnoty, súkromnej práce, ktorá sa zároveň musí prejaviť ako bezprostredne spoločenská práca, osobitnej konkrétnej práce, ktorá zároveň platí len ako abstraktná všeobecná práca, protiklad zosobnenia vecí a zvecnenia osôb — toto imanentné protirečenie nadobúda v protikladoch metamorfózy tovarov rozvinuté formy svojho pohybu. Preto tieto formy zahŕňajú možnosť, ale len možnosť kríz. Vývin tejto možnosti na skutočnosť vyžaduje celý okruh vzťahov, ktoré z hľadiska jednoduchého obehu tovarov ešte vôbec neexistujú.[73]

Ako sprostredkovateľ obehu tovarov nadobúdajú peniaze funkciu obeživa.

b/
Obeh peňazí

Zmena foriem, v ktorej prebieha výmena látok produktov práce, $T — P — T$, podmieňuje, že tá istá hodnota ako tovar je východiskovým bodom procesu a vracia sa k tomu istému bodu ako tovar. Tento pohyb tovarov je teda kolobehom. Na druhej strane tá istá forma vylučuje kolobeh peňazí. Jej výsledkom je, že sa peniaze ustavične vzďaľujú od svojho východiskového bodu a nevracajú sa k nemu. Pokiaľ si predávajúci ponechá premenenú podobu svojho tovaru, peniaze, je tovar v štádiu prvej metamorfózy, čiže prekonal iba prvú polovicu svojho obehu. Ak sa dokončí proces predaja kvôli kúpe, peniaze sa znova vzdialia z rúk svojho pôvodného majiteľa. Pravda, ak tkáč, keď kúpil bibliu, znova predá plátno, vráti sa do jeho rúk aj peniaze. Nevráti sa však v dôsledku obehu prvých

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 73—74.

[2*] špecifických rozdieloch

[73] Porovnaj moje poznámky o Jamesovi Millovi, Zur Kritik etc., p. 74—76.[1*] Pre metódu ekonomickej apologetiky sú charakteristické dva body. Po prvé stotožnenie obehu tovarov a bezprostrednej výmeny výrobkov na základe jednoduchej abstrakcie rozdielov medzi nimi. Po druhé pokus poprieť protirečenia kapitalistického procesu výroby tým, že sa vzťahy medzi jeho výrobnými činiteľmi redukujú na jednoduché vzťahy, ktoré vyvierajú z obehu tovarov. Tovarová výroba a tovarový obeh sú však javy, ktoré patria najrôznejším spôsobom výroby, aj keď v rôznom rozsahu a dosahu. Nevieme teda ešte nič o differentia specifica[2*] týchto výrobných spôsobov a nemožno ich teda posúdiť, keď poznáme iba im spoločné, abstraktné kategórie tovarového obehu. V nijakej vede okrem politickej ekonómie nevládne také veľké vystatovanie sa najzákladnejšími banalitami. Napríklad J. B. Say si trúfa posudzovať krízy, pretože vie, že tovar je výrobok.

20 lakťov plátna, ktorým sa naopak vzdialili z rúk tkáča do rúk toho, čo predáva bibliu. Vrátia sa len preto, lebo sa pre nový tovar obnoví alebo zopakuje ten istý proces obehu a skončí sa s tým istým výsledkom ako predtým. Preto forma pohybu, ktorú obeh tovarov bezprostredne dáva peniazom, spočíva v tom, že sa ustavične vzďaľujú od východiskového bodu, prechádzajú z rúk jedného majiteľa tovaru do rúk iného, čiže spočíva v obehu peňazí (currency, cours de la monnaie).

Obeh peňazí je neustálym jednotvárnym opakovaním toho istého procesu. Tovar je vždy na strane predávajúceho, peniaze sú vždy na strane kupujúceho ako kúpny prostriedok. Fungujú ako kúpny prostriedok tým, že realizujú cenu tovaru. Touto realizáciou sa tovar prenáša z rúk predávajúceho do rúk kupujúceho, a peniaze sa zároveň vzďaľujú z rúk kupujúceho do rúk predávajúceho, aby sa ten istý proces opakoval s iným tovarom. Okolnosť, že táto jednostranná forma pohybu peňazí pramení z dvojstrannej formy pohybu tovaru, je zastretá. Sama povaha obehu tovarov vytvára práve opačné zdanie. Prvá metamorfóza tovaru je viditeľná nielen ako pohyb peňazí, ale aj ako vlastný pohyb tovaru; jeho druhá metamorfóza je však viditeľná len ako pohyb peňazí. V prvej polovici svojho obehu si tovar vymieňa miesto s peniazmi. Tým jeho úžitková podoba zároveň vypadáva z obehu do spotreby.[74] Na miesto tovaru nastupuje jeho hodnotová podoba čiže jeho peňažná maska. Druhou polovicou obehu tovar už neprebieha vo svojej vlastnej prirodzenej podobe, ale v podobe zlata. Kontinuita pohybu je teda celkom na strane peňazí a ten istý pohyb, ktorý pre tovar zahŕňa dva protichodné procesy, ako vlastný pohyb peňazí zahŕňa vždy ten istý proces, v ktorom si peniaze vymieňajú miesto vždy s iným tovarom. Preto sa výsledok obehu tovarov, nahradenie jedného tovaru iným tovarom, nejaví ako sprostredkovaný zmenou jeho vlastnej formy, ale funkciou peňazí ako obeživa, ktoré uvádza do obehu tovary samy osebe nehybné, prenáša ich z rúk, v ktorých sú neúžitkovými hodnotami, do rúk, v ktorých sú úžitkovými hodnotami, vždy v opačnom smere, ako sa pohybujú peniaze. Peniaze neustále vytláčajú tovary zo sféry obehu tým, že ustavične vstupujú na ich miesto v obehu, a tak sa vzďaľujú od svojho vlastného východiskového bodu. Hoci teda pohyb peňazí je len výrazom obehu tovarov, javí sa naopak obeh tovarov len ako výsledok pohybu peňazí.[75]

Na druhej strane pripadá peniazom funkcia obeživa len preto, lebo sú osamostatnenou hodnotou tovarov. Preto ich pohyb ako obeživa je v skutočnosti iba vlastnou formou pohybu tovarov. Tento pohyb sa teda musí viditeľne odzrkadliť aj v obehu peňazí. Tak na-

---

[74] Aj keď sa tovar znova a znova predáva, jav, ktorý tu pre nás ešte neexistuje, svojím posledným definitívnym predajom vypadne zo sféry obehu do sféry spotreby, aby tu slúžil ako životný prostriedok alebo ako výrobný prostriedok.

[75] „Nemajú" (peniaze) „iný pohyb ako ten, ktorý im vtláčajú výrobky." (Le Trosne, l. c. p. 885.)

príklad plátno premieňa najprv svoju tovarovú formu na svoju peňažnú formu. Druhý krajný bod prvej metamorfózy plátna T — P, peňažná forma, sa potom stane prvým krajným bodom jeho poslednej metamorfózy P — T, spätnej premeny na bibliu. Ale každá z týchto dvoch zmien formy sa uskutočňuje výmenou medzi tovarom a peniazmi, vzájomnou výmenou ich miest. Tie isté peniaze sa dostanú do rúk predávajúceho ako odcudzená podoba tovaru a opustia ho ako absolútne scudziteľná podoba tovaru. Menia miesto dvakrát. Prvá metamorfóza plátna prinesie tieto peniaze do tkáčovho vrecka, druhá metamorfóza ich stadiaľ zasa vyberie. Obidve opačné zmeny formy toho istého tovaru sa teda odzrkadľujú v tom, že peniaze dvakrát zmenili miesto v opačnom smere.

Ak sa naproti tomu uskutočnia iba jednostranné metamorfózy tovarov, iba predaje alebo kúpy, ako kto chce, tie isté peniaze taktiež menia miesto iba raz. Ich druhá zmena miesta vyjadruje vždy druhú metamorfózu tovaru, jeho spätnú premenu z peňazí. V častom opakovaní zmeny miesta tých istých peňazí sa odzrkadľuje nielen rad metamorfóz jediného tovaru, ale aj prepletanie nesčíselných metamorfóz tovarového sveta vôbec. Samozrejme, že toto všetko platí len o forme jednoduchého obehu tovarov, ktorú tu skúmame.

Každý tovar pri svojom prvom kroku v obehu, pri prvej zmene svojej formy, vypadne z obehu, do ktorého neustále vstupuje nový tovar. Naproti tomu peniaze ako obeživo ustavične ostávajú vo sfére obehu a ustavične sa v nej pohybujú. Vzniká teda otázka, koľko peňazí táto sféra neustále absorbuje.

V danej krajine sa uskutočňujú každý deň početné, súčasné, a teda priestorovo popri sebe sa odohrávajúce jednostranné metamorfózy tovarov, čiže inými slovami, na jednej strane iba predaje, na druhej strane iba kúpy. Tovary sa už vo svojich cenách prirovnávajú k určitým mysleným množstvám peňazí. Keďže bezprostredná forma obehu, ktorú tu rozoberáme, telesne vždy kladie proti sebe tovar a peniaze, tovar na pól predaja, peniaze na opačný pól kúpy, množstvo obeživa potrebné na proces obehu tovarového sveta je už určené sumou cien tovarov. V skutočnosti peniaze len reálne predstavujú sumu zlata, ktorú už ideálne vyjadrila suma cien tovarov. Je teda samozrejmé, že tieto sumy sú rovnaké. Vieme však, že pri nezmenených hodnotách tovarov sa ich ceny menia s hodnotou samého zlata (peňažného materiálu); úmerne stúpajú, keď hodnota zlata klesá, a klesajú, keď hodnota zlata stúpa. Či už suma cien tovarov takto stúpa alebo klesá, množstvo obiehajúcich peňazí musí rovnomerne stúpať alebo klesať. Pravda, zmena v množstve obeživa tu pramení zo samých peňazí, a nie z ich funkcie ako obeživa, lež z ich funkcie ako miery hodnoty. Cena tovarov sa sprvoti mení nepriamo úmerne hodnote peňazí, a potom sa množstvo obeživa mení priamo úmerne cene tovarov. Celkom ten istý jav by nastal, keby napríklad neklesla hodnota zlata, ale striebro by ho nahradilo ako miera hodnoty, alebo keby nestúpla hodnota striebra, ale zlato by ho vytlačilo

z funkcie miery hodnoty. V jednom prípade by muselo obiehať viac striebra ako predtým zlata, v druhom prípade menej zlata ako predtým striebra. V obidvoch prípadoch by sa zmenila hodnota peňažného materiálu, t. j. tovaru, ktorý funguje ako miera hodnoty, zmenil by sa teda cenový výraz hodnôt tovarov, teda množstvo obiehajúcich peňazí, ktoré slúžia na realizáciu týchto cien. Videli sme, že vo sfére obehu tovarov je diera, ktorou zlato (striebro, skrátka peňažný materiál) vstupuje do obehu ako tovar danej hodnoty. Táto hodnota sa predpokladá pri funkcii peňazí ako miery hodnoty, teda pri určovaní cien. Napríklad, ak klesne hodnota samej miery hodnoty, prejaví sa to predovšetkým v zmene cien tých tovarov, ktoré sa bezprostredne pri zdrojoch výroby drahých kovov vymieňajú za ne ako tovary. Menovite na nižších stupňoch vývinu buržoáznej spoločnosti sa veľká časť iných tovarov ešte dlhší čas oceňuje v zastaranej, teraz už iluzórnej hodnote miery hodnoty. Lenže jeden tovar nakazí druhý tovar svojím hodnotovým pomerom k nemu, ceny tovarov v zlate a striebre sa postupne vyrovnajú v proporciách určených samou ich hodnotou, až sa napokon všetky hodnoty tovarov oceňujú podľa novej hodnoty peňažného kovu. Tento proces vyrovnávania je sprevádzaný neustálym rastom množstva drahých kovov, pritekajúcich ako náhrada za tovary, ktoré sa za ne priamo vymieňajú. Teda v tej istej miere, v akej sa zovšeobecňujú upravené ceny tovarov, čiže v akej sa ich hodnoty oceňujú podľa novej, zníženej a až po určitý bod klesajúcej hodnoty kovu, je tu už aj dodatočné množstvo drahých kovov potrebné na ich realizáciu. Jednostranné pozorovanie faktov, ktoré nasledovali po objavení nových nálezísk zlata a striebra, viedlo v 17. a najmä v 18. storočí k nesprávnemu záveru, že ceny tovarov stúpli preto, lebo fungovalo viac zlata a striebra ako obeživo. V ďalšom výklade predpokladáme, že hodnota zlata je daná, ako je to skutočne vo chvíli, keď sa určujú ceny.

Za tohto predpokladu sa teda množstvo obeživa určuje sumou cien tovarov, ktoré sa majú realizovať. Ak ďalej predpokladáme, že cena každého druhu tovaru je daná, potom suma cien tovarov zrejme závisí od množstva tovarov v obehu. Netreba si veľmi lámať hlavu, aby sme pochopili, že keď 1 štvrtka pšenice stojí 2 £, 100 štvrtiek stojí 200 £, 200 štvrtiek 400 £ atď., s množstvom pšenice musí teda rásť aj množstvo peňazí, ktoré si pri predaji vymenia miesto s pšenicou.

Ak predpokladáme, že množstvo tovarov je dané, množstvo obiehajúcich peňazí kolíše s výkyvmi cien tovarov. Stúpa a klesá, pretože suma cien tovarov sa zväčšuje alebo zmenšuje v dôsledku zmeny ich cien. Na to vôbec nie je potrebné, aby ceny všetkých tovarov stúpli alebo klesli súčasne. Vzostup cien istého počtu základných tovarov v jednom prípade, alebo pokles ich cien v druhom prípade stačí na to, aby zvýšil alebo znížil sumu cien všetkých obiehajúcich tovarov, ktorá sa má realizovať, aby teda uviedol do obehu viac alebo menej peňazí. Či zmena cien tovarov odzrkadľuje skutoč-

né zmeny hodnoty alebo iba kolísanie trhových cien, účinok na množstvo obeživa ostáva ten istý.

Nech je daný počet navzájom nesúvisiacich, súčasných, a teda priestorovo popri sebe prebiehajúcich predajov čiže čiastkových metamorfóz, napríklad 1 štvrtky pšenice, 20 lakťov plátna, 1 biblie a 4 galónov pálenky. Ak je cena každého tovaru 2 £, teda suma cien, ktorá sa má realizovať, 8 £, musí do obehu vstúpiť množstvo peňazí 8 £. Naproti tomu ak tie isté tovary sú článkami nám už známeho radu metamorfóz: 1 štvrtka pšenice — 2 £ — 20 lakťov plátna — 2 £ — 1 biblia — 2 £ — 4 galóny pálenky — 2 £, potom 2 £ postupne uvádzajú do obehu tieto rôzne tovary tak, že postupne realizujú ich ceny, teda aj sumu cien 8 £, aby si napokon odpočinuli v rukách pálenčiara. Vykonajú štyri obraty. Toto opakované premiestňovanie tých istých peňazí predstavuje dvojitú zmenu formy tovaru, jeho pohyb dvoma protikladnými štádiami obehu a prepletanie metamorfóz rozličných tovarov.[76] Protikladné a navzájom sa doplňujúce fázy, ktorými tento proces prebieha, nemôžu prebiehať popri sebe v priestore, ale môžu len nasledovať v čase jedna po druhej. Mierou jeho trvania sú teda časové úseky, čiže počet obratov tých istých peňazí v danom čase meria rýchlosť obehu peňazí. Nech proces obehu uvedených štyroch tovarov trvá napríklad jeden deň. Potom suma cien, ktorá sa má realizovať, je: 8 £, počet obratov tých istých peňazí za deň: 4 a množstvo obiehajúcich peňazí: 2 £, čiže pre daný časový úsek procesu obehu:

$$\frac{\text{suma cien tovarov}}{\text{počet obratov rovnomenných peňazí}} = \text{množstvu peňazí fungujúcich ako obeživo.}$$

Tento zákon platí všeobecne. Proces obehu nejakej krajiny v danom časovom úseku zahŕňa síce na jednej strane veľa roztrieštených, súčasných a v priestore popri sebe prebiehajúcich predajov (resp. kúp) čiže čiastkových metamorfóz, v ktorých tie isté peniaze len raz menia miesto, čiže vykonajú len jeden obrat, na druhej strane veľa sčasti popri sebe prebiehajúcich, sčasti navzájom sa prepletajúcich, viac alebo menej členených radov metamorfóz, v ktorých tie isté peniaze vykonávajú väčší alebo menší počet obratov. Celkový počet obratov všetkých rovnomenných peňazí, ktoré sú v obehu, dáva však priemerný počet obratov jednotlivých peňazí čiže priemernú rýchlosť obehu peňazí. Množstvo peňazí, ktoré sa na začiatku napríklad denného procesu obehu do neho vrhá, určuje sa, prirodzene, sumou cien tovarov, ktoré obiehajú súčasne a v priestore popri sebe. Ale v tomto procese sa jeden peniaz stáva takrečeno zodpovedným za druhý. Ak jeden peniaz zvýši rýchlosť svojho obehu, spomalí tým rýchlosť obehu iného peniaza, ktorý možno aj celkom vypadne zo sféry obehu, lebo tá môže absorbovať len také množstvo zlata, ktoré, ak ho násobíme priemerným počtom obratov jeho jednotlivých prvkov, rovná sa sume cien, ktoré sa majú reali-

[76] „Práve výrobky ich" (peniaze) „dávajú do pohybu a nútia ich obiehať... Rýchlosť pohybu" (t. j. peňazí) „dopĺňa ich množstvo. Ak je to potrebné, idú z ruky do ruky a ani na chvíľku sa nezastavia." (Le Trosne, l. c. p. 915, 916.)

zovať. Ak teda rastie počet obratov peňazí, ich obiehajúce množstvo sa zmenšuje. Ak počet obratov peňazí klesá, rastie ich množstvo. Pretože množstvo peňazí, ktoré môže fungovať ako obeživo, je pri danej priemernej rýchlosti dané, stačí vrhnúť do obehu určité množstvo napríklad jednolibrových bankoviek, aby sa z neho vyvrhlo práve toľko sovereignov; tento trik veľmi dobre poznajú všetky banky.

Tak ako sa v obehu peňazí vôbec prejavuje iba proces obehu tovarov, t. j. ich kolobeh cez protikladné metamorfózy, aj v rýchlosti obehu peňazí sa prejavuje rýchlosť zmeny tovarovej formy, ustavičné prepletanie radov metamorfóz, chvat pri výmene látok, rýchle miznutie tovarov zo sféry obehu a ich takisto rýchle nahrádzanie novými tovarmi. V rýchlosti obehu peňazí sa teda prejavuje plynulá jednota protikladných a doplňujúcich sa fáz, premena úžitkovej podoby na hodnotovú podobu a spätná premena hodnotovej podoby na úžitkovú podobu čiže jednota obidvoch procesov predaja a kúpy. Naopak, pri spomalení obehu peňazí sa prejavuje oddelenie a osamostatnenie týchto protikladných procesov, viaznutie zmeny foriem, a teda aj výmeny látok. Z čoho vyplýva toto viaznutie, to, prirodzene, na samom obehu nevidieť. V obehu sa ukazuje iba sám jav. Bežný pozorovateľ, ktorý vidí, že so spomalením obehu peňazí sa peniaze objavujú zriedkavejšie a miznú na všetkých bodoch periférie obehu, má sklon vysvetľovať tento jav nedostatočným množstvom obeživa.[77]

Celkové množstvo peňazí, ktoré v každom časovom úseku funguje ako obeživo, určuje sa teda jednak sumou cien obiehajúceho sveta tovarov a jednak pomalším alebo rýchlejším pohybom ich protiklad-

[77] „Keďže peniaze... sú všeobecnou mierou kúpy a predaja, každý, kto má niečo na predaj, ale nemôže nájsť kupujúceho, hneď sa domnieva, že jeho tovary nemajú odbyt, pretože v kráľovstve alebo v krajine je nedostatok peňazí; preto sa všade ozýva nárek nad nedostatkom peňazí, čo je veľký omyl... Čo chcú títo ľudia, ktorí volajú po peniazoch?... Nájomca sa sťažuje... nazdáva sa, že keby bolo v krajine viac peňazí, dostal by slušnú cenu za svoje statky... Teda zrejme nepotrebuje peniaze, ale slušnú cenu za svoje obilie a dobytok, ktoré by rád predal, ale nemôže... Prečo nemôže dosiahnuť slušnú cenu?... 1. Alebo je v krajine veľmi veľa obilia a dobytka, takže väčšina tých, čo prídu na trh, potrebuje predať ako on, a len málo ľudí chce kúpiť, alebo 2. chýba zvyčajný vývoz do cudziny... alebo 3. spotreba sa znížila, keď napríklad ľudia, pretože sú chudobní, nevydávajú na domácnosť toľko ako predtým. Preto iba zvýšenie množstva peňazí by nepomohlo nájomcovi predať jeho výrobky, lež odstránenie niektorej z týchto troch príčin, ktoré naozaj obmedzujú trh... Obchodník i kramár potrebujú peniaze rovnako, t. j. potrebujú odbyt pre tovary, s ktorými obchodujú, pretože trh viazne... Národu sa nikdy nevodí lepšie, ako keď bohatstvá idú rýchle z rúk do rúk." (Sir Dudley North, Discourses upon Trade, Lond. 1691, p. 11—15 passim.) Všetky Herrenschwandove podfuky spočívajú v domnienke, že protirečenia, ktoré vyplývajú z povahy tovaru a prejavujú sa teda v obehu tovarov, možno odstrániť rozmnožením obeživa. Z rozšírenej ilúzie, ktorá pripisuje viaznutie procesu výroby a obehu nedostatku obeživa, vonkoncom nevyplýva opak, že skutočný nedostatok obeživa, napríklad v dôsledku oficiálnych manipulácií s „regulation of currency"[1a], nemôže sám vyvolať viaznutie.

[1a] regulovaním peňažného obehu

ných procesov obehu, od ktorého závisí, akú časť tejto sumy cien môžu realizovať tie isté peniaze. Ale suma cien tovarov závisí tak od množstva, ako aj od ceny každého druhu tovaru. Tieto tri faktory: pohyb cien, obiehajúce množstvo tovarov a napokon rýchlosť obehu peňazí, môžu sa však meniť v rozličnom smere a v rozličných pomeroch, takže suma cien, ktorá sa má realizovať, a teda aj množstvo obeživa, ktoré podmieňuje, prekonávajú veľmi početné kombinácie. Spomenieme tu len tie najdôležitejšie kombinácie v dejinách cien tovarov.

Ak sa ceny tovarov nemenia, môže množstvo obeživa rásť, pretože rastie množstvo obiehajúcich tovarov, alebo sa znižuje rýchlosť obehu peňazí, alebo obidve okolnosti pôsobia spolu. A naopak, množstvo obeživa môže klesnúť, ak klesá množstvo tovarov, alebo rastie rýchlosť obehu.

Pri všeobecnom stúpaní cien tovarov môže množstvo obeživa ostať nezmenené, ak sa množstvo obiehajúcich tovarov zmenšuje v tom istom pomere, v akom stúpa ich cena, alebo ak sa rýchlosť obehu peňazí zväčšuje rovnako rýchle, ako rastú ceny, kým množstvo obiehajúcich tovarov sa nemení. Množstvo obeživa môže klesnúť, pretože množstvo tovarov klesá rýchlejšie, alebo rýchlosť obehu rastie rýchlejšie ako ceny.

Pri všeobecnom klesaní cien množstvo obeživa môže ostať nezmenené, ak množstvo tovarov rastie v tom istom pomere, v akom klesá ich cena, alebo rýchlosť obehu peňazí klesá v tom istom pomere, ako klesajú ceny. Množstvo obeživa môže rásť, ak množstvo tovarov rastie rýchlejšie alebo ak rýchlosť obehu klesá rýchlejšie, ako klesajú ceny tovarov.

Variácie rôznych faktorov sa môžu navzájom vyrovnávať, takže napriek tomu, že sa ustavične menia, celková suma tovarových cien, ktorá sa má realizovať, ostáva konštantná, a konštantné je teda aj množstvo obiehajúcich peňazí. Preto najmä pri pozorovaní trocha dlhších období zisťujeme, že priemerná úroveň množstva peňazí obiehajúcich v každej krajine je oveľa stálejšia a že — s výnimkou silných otrasov, ktoré periodicky vznikajú z výrobných a obchodných kríz a zriedkavejšie zo zmeny samej hodnoty peňazí — odchýlky od tejto priemernej úrovne sú oveľa menšie, ako by sme na prvý pohľad očakávali.

Zákon, podľa ktorého sa množstvo obeživa určuje sumou cien obiehajúcich tovarov a priemernou rýchlosťou obehu peňazí[78],

[78] „Existuje určitá miera a proporcia peňazí potrebná na to, aby sa udržal obchod nejakého národa; viac alebo menej peňazí by mu bolo na škodu. Takisto je v maloobchode potrebné určité množstvo farthingov, aby sa mohli vymieňať strieborné peniaze a uskutočniť také platby, ktoré nemožno urobiť s najmenšími striebornými mincami... Tak ako pomerný počet farthingov potrebných v obchode závisí od počtu kupujúcich, od toho, ako často kupujú, a predovšetkým aj od hodnoty najmenšej striebornej mince, takisto aj množstvo peňazí (zlatých alebo striebornych) potrebných pre náš obchod sa určuje tým, aké časté sú výmeny a aké veľké sú platby." (William Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, Lond. 1667, p. 17.) Humovu teóriu proti J. Steuar-

možno vyjadriť aj tak, že pri danej sume hodnôt tovarov a pri danej priemernej rýchlosti ich metamorfóz závisí množstvo obiehajúcich peňazí čiže peňažného materiálu od ich vlastnej hodnoty. Ilúzia, že naopak ceny tovarov sú určované množstvom obeživa a toto zasa množstvom peňažného materiálu, ktorý je v krajine[79], má u svojich pôvodných zástancov svoje korene v absurdnej hypotéze, že tovary vstupujú do procesu obehu bez ceny a peniaze bez hodnoty a že sa tam potom alikvotná časť tovarovej kašc vymení za alikvotnú časť hromady kovu.[80]

---

tovi a iným obhajoval A. Young vo svojej práci Political Arithmetic, Lond. 1774, v ktorej je osobitná kapitola: Prices depend on quantity of money[1*], p. 112 sqq. V spise Zur Kritik etc., p. 149[2*] poznamenávam: „Otázku množstva obiehajúcich mincí obchádza (A. Smith) mlčky tým, že považuje peniaze celkom nesprávne za púhy tovar." To platí len potiaľ, pokiaľ sa A. Smith zapodieva peniazmi ex officio. Ale miestami, napríklad keď kritizuje predchádzajúce systémy pol. ekon., hovorí správne: „Množstvo razených peňazí sa v každej krajine reguluje podľa hodnoty tovarov, ktorých obeh majú sprostredkovať... Hodnota tovarov, ktoré sa za rok kupujú a predávajú v nejakej krajine, vyžaduje určité množstvo peňazí, aby ich uvádzali do obehu a rozdeľovali medzi príslušných spotrebiteľov, nemôže však vytvoriť možnosť pre použitie väčšieho množstva peňazí. Kanál obehu nevyhnutne priťahuje takú sumu, ktorá ho stačí naplniť, ale nikdy nepojme viac." (Wealth of Nations, [vol. III,] l. IV, ch. I. [p. 87, 89.]) Podobne A. Smith začína svoje dielo ex officio apoteózou deľby práce. Potom však, v poslednej knihe o zdrojoch štátnych príjmov, tu i tam reprodukuje svojho učiteľa A. Fergusona, ktorý odsudzuje deľbu práce.

[79] „Ceny vecí budú v každej krajine určite rásť s rastom množstva zlata a striebra medzi ľuďmi; z toho vyplýva, že keď sa v krajine zmenšuje množstvo zlata a striebra, ceny všetkých vecí musia klesať úmerne tomuto zmenšovaniu." (Jacob Vanderlint, Money answers all Things, Lond. 1734, p. 5.) Po bližšom porovnaní Vanderlinta s Humovými Essays ani v najmenšom nepochybujem o tom, že Hume poznal a použil tento inak dôležitý Vanderlintov spis. S názorom, že množstvo obeživa určuje ceny, sa stretneme aj u Barbona a u veľa starších spisovateľov. „Z nehateného obchodu," hovorí Vanderlint, „nemôže vzniknúť nijaká ťažkosť, ale len veľmi veľká výhoda: lebo ak obchod zmenší množstvo hotových peňazí v krajine, čomu majú zabrániť prohibičné opatrenia, krajiny, ktoré dostanú hotové peniaze, určite zistia, že ceny všetkých vecí stúpajú úmerne tomu, ako v nej rastie množstvo peňazí. A ... naše manufaktúrne výrobky a všetky ostatné tovary budú čoskoro také lacné, že sa obchodná bilancia zasa obráti v náš prospech a v dôsledku toho sa nám budú peniaze vracať" (l. c. p. 43, 44).

[80] Je samozrejmé, že cena každého jednotlivého druhu tovaru tvorí prvok sumy cien všetkých obiehajúcich tovarov. Je však celkom nepochopiteľné, ako by sa mohli vzájomne nesúmerateľné úžitkové hodnoty vymieňať en masse za množstvo zlata alebo striebra v krajine. Ak však svet tovarov premeníme na jediný úhrnný tovar, z ktorého je každý tovar len alikvotnou časťou, dostaneme prekrásny počtový príklad: úhrnný tovar = x centom zlata. Tovar A = alikvotnej časti úhrnného tovaru = tej istej alikvotnej časti x centov zlata. Toto celkom vážne tvrdí Montesquieu: „Ak porovnáme množstvo zlata a striebra, ktoré existuje na svete, so sumou existujúcich tovarov, je isté, že každý jednotlivý výrobok, resp. tovar možno porovnať s určitým množstvom peňazí. Predpokladajme, že na svete je len jeden výrobok, resp. tovar, alebo že sa len jeden tovar kupuje a že je takisto deliteľný ako peniaze: určitá časť tohto tovaru bude zodpovedať časti množstva peňazí; polovica celkového množstva tovaru bude zodpovedať polovici celkového množstva peňazí... stanovenie cien tovarov závisí vždy v podstate od pomeru medzi úhrnom vecí a úhrnom peňaž-

[1*] „Ceny závisia od množstva peňazí"
[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1960, s. 132.

c/
Minca. Znak hodnoty

Z funkcie peňazí ako obeživa vyplýva ich podoba mince. Časť hmotnosti zlata myslená v cene čiže v peňažnom názve tovarov musí v obehu vystupovať voči tovarom ako rovnomenný kus zlata čiže minca. Tak ako stanovenie meradla cien, aj mincovníctvo prislúcha štátu. V rôznych národných uniformách, ktoré zlato a striebro nosia ako mince a ktoré na svetovom trhu zasa vyzlečú, prejavuje sa odlúčenie vnútornej čiže národnej sféry tovarového obehu od jeho všeobecnej sféry svetového trhu.

Zlatá minca a zlato v prútoch sa teda pôvodne líšia len tvarom, a zlato možno neustále premieňať z jednej formy na druhú.[81] Cesta mince z mincovne je však zároveň pochodom do taviaccho téglika. V obehu sa totiž zlaté mince opotrebujú, jedna viac, druhá menej. Zlatý titul a zlatá substancia, nominálny obsah a reálny obsah sa začínajú rozchádzať. Rovnomenné zlaté mince začínajú mať nerovnakú hodnotu, pretože majú rozdielnu hmotnosť. Zlato ako obeživo sa odchyľuje od zlata ako meradla cien, a tým prestáva byť skutočným ekvivalentom tovarov, ktorých ceny realizuje. Dejiny týchto zmätkov sú dejinami mincovníctva v stredoveku a novoveku až do 18. storočia. Prirodzenú tendenciu procesu obehu premeniť zlaté bytie mince na zlaté zdanie, čiže premeniť mincu na symbol jej ofi-

ných znakov." (Montesquieu, l. c., t. III, p. 12, 13.) O tom, ako túto teóriu ďalej rozvinul Ricardo, jeho žiak James Mill, lord Overstone atď., porovnaj Zur Kritik etc., p. 140—146 a p. 150 sqq.[1*] Pán J. St. Mill so svojou obvyklou eklektickou logikou vie zastávať názor svojho otca J. Milla a zároveň aj opačný názor. Ak porovnáme text jeho kompendia: Princ. of Pol. Econ. s predslovom (k prvému vydaniu), v ktorom sa sám vyhlasuje za Adama Smitha súčasnosti, nevieme, čo viac obdivovať, naivitu tohto človeka alebo naivitu verejnosti, ktorá ho s plnou dôverou prijala za Adama Smitha, ku ktorému má asi taký vzťah ako generál Williams Kars von Kars k vojvodovi z Wellingtonu. Originálne výskumy pána J. St. Milla v oblasti pol. ekon., ktoré nie sú ani rozsiahle, ani obsažné, všetky pekne spolu defilujú v jeho brožúrke z roku 1844: Some Unsettled Questions of Political Economy. Locke priamo hovorí o súvislosti medzi tým, že zlato a striebro nemajú hodnotu a že ich hodnotu určuje množstvo. „Keďže sa ľudia dohodli pripisovať zlatu a striebru imaginárnu hodnotu... vnútorná hodnota, ktorú vidia v týchto kovoch, nie je nič iné ako ich množstvo." (Some Considerations etc., 1691, [in] Works, ed. 1777, vol. II, p. 15.)

[81] Prirodzene, mojou úlohou vôbec nie je zaoberať sa takými detailmi, ako je mincovné a pod. Jednako na adresu romantického sykofanta Adama Müllera, ktorý obdivuje „veľkolepú štedrosť", s akou „anglická vláda bezplatne razí mince"[44], uvedieme tento výrok sira Dudleyho Northa: „Tak ako ostatné tovary, aj zlato a striebro majú svoje odlevy a prílevy. Keď dôjde zo Španielska nejaký náklad... odvezú ho do Toweru a tam z neho razia mince. Krátko potom nastane dopyt po prútoch na vývoz. Ak ich niet, lebo všetky spracovali na mince, čo potom? Znova ich roztavia; nie je to nijaká strata, lebo razba nestojí majiteľa nič. Ale národ utrpí škodu, lebo musí zbytočne vyhadzovať peniaze. Keby obchodník" (sám North bol jedným z najväčších obchodníkov za čias Karola II.) „mal platiť cenu razby, neposlal by svoje striebro bez váhania do Toweru a razené mince by mali vždy vyššiu hodnotu ako nerazené striebro." (North, l. c. p. 18.)

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 126—129 a s. 131.

ciálneho kovového obsahu uznávajú dokonca aj najmodernejšie zákony o miere straty kovu, ktorou sa zlatá minca stane neschopnou obehu, čiže demonetizuje sa.

Ak sám obeh peňazí oddeľuje reálny obsah mince od nominálneho obsahu, jej kovovú existenciu od funkčnej existencie, obsahuje latentne aj možnosť nahradiť kovové peniaze vo funkcii mince známkami z iného materiálu čiže symbolmi. Technické prekážky razby celkom nepatrných hmotnostných častí zlata, resp. striebra, a okolnosť, že ako miera hodnoty pôvodne slúžia podradnejšie kovy namiesto drahých kovov, striebro namiesto zlata, meď namiesto striebra, a preto obiehajú ako peniaze vo chvíli, keď ich vzácnejší kov detronizuje, to všetko historicky vysvetľuje úlohu strieborných a medených známok ako substitútov zlatých mincí. Nahrádzajú zlato v tých oblastiach obehu tovarov, kde minca obieha najrýchlejšie, a preto sa aj najrýchlejšie opotrebuje, t. j. tam, kde sa kúpy a predaje neprestajne obnovujú v najmenšom rozsahu. Na to, aby sa týmto drabantom zabránilo usadiť sa na mieste samého zlata, určujú sa zákonom veľmi nízke proporcie, v akých sa musia prijímať pri platení namiesto zlata. Prirodzene, tie osobitné oblasti, v ktorých obiehajú rozličné druhy mincí, sa navzájom prelínajú. Drobná minca sa objavuje popri zlate pri platení zlomkov najmenšej zlatej mince; zlato neprestajne vstupuje do drobného obehu, ale práve tak neprestajne je z neho vyhadzované tým, že sa rozmieňa na drobné mince.[82]

Kovový obsah strieborných a medených známok sa ľubovoľne určuje zákonom. Tie sa v obehu opotrebujú ešte rýchlejšie ako zlaté mince. Ich funkcia ako mincí sa teda fakticky stáva celkom nezávislou od ich hmotnosti, t. j. od akejkoľvek hodnoty. Jestvovanie zlata ako mince sa úplne oddeľuje od jeho hodnotovej substancie. Relatívne bezcenné veci, kúsky papiera, môžu teda fungovať namiesto zlata ako minca. Pri kovových peňažných známkach je tento čisto symbolický charakter ešte do istej miery skrytý. Pri papierových peniazoch vystupuje očividne navonok. Ako vidieť: Ce n'est que le premier pas qui coûte[1*].

[1*] Každý začiatok je ťažký.

Tu ide len o štátne papierové peniaze s nútených kurzom. Vyrastajú bezprostredne z kovového obehu. Naproti tomu úverové peniaze predpokladajú vzťahy, ktoré zo stanoviska jednoduchého obehu tovarov ešte vôbec nepoznáme. Treba však mimochodom poznáme-

[82] „Ak strieborných peňazí nikdy nie je viac, ako je potrebné na menšie platby, nemožno ich nahromadiť v množstvách, ktoré by stačili na veľké platby... Použitie zlata pri veľkých platbách nevyhnutne predpokladá aj jeho použitie v maloobchode: tí, čo majú zlaté mince a používajú ich aj na malé kúpy, dostávajú späť spolu s nakúpeným tovarom zvyšok v striebre; prebytok striebra, ktorý by inak maloobchodníkovi prekážal, sa takto od neho odoberie a uvedie sa späť do všeobecného obehu. Keď je však toľko striebra, že možno vykonať malé platby nezávisle od zlata, maloobchodník dostane za drobné nákupy striebro, ktoré sa potom u neho nevyhnutne musí nahromadiť." (David Buchanan, Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain. Edinburgh 1844, p. 248, 249.)

nať, že tak ako vlastné papierové peniaze vznikajú z funkcie peňazí ako obeživa, úverové peniaze majú svoje prirodzené korene vo funkcii peňazí ako platidla.[83]

Lístky papiera, na ktorých sú vytlačené peňažné názvy, ako 1 £, 5 £ atď., vrhá štát zvonka do procesu obehu. Pokiaľ skutočne obiehajú namiesto rovnomennej sumy zlata, v ich pohybe sa odzrkadľujú iba zákony samého peňažného obehu. Špecifický zákon obehu papierových peňazí môže vzniknúť len vďaka ich vzťahu k zlatu, ktoré reprezentujú. A tento zákon jednoducho znie, že výdaj papierových peňazí treba obmedziť na také množstvo, v akom by skutočne muselo obiehať zlato (resp. striebro), ktoré symbolicky predstavujú. Pravda, množstvo zlata, ktoré sféra obehu môže absorbovať, ustavične kolíše nad alebo pod určitou priemernou úrovňou. Množstvo obežných prostriedkov v danej krajine však nikdy neklesne pod isté minimum, ktoré sa stanoví na základe skúseností. To, že toto minimálne množstvo ustavične mení svoje zložky, t. j. vždy pozostáva z iných zlatých mincí, nemení, prirodzene, nič na jeho rozsahu, ani na tom, že stále ostáva vo sfére obehu. Preto ho možno nahradiť papierovými symbolmi. Naproti tomu ak sa dnes všetky kanály obehu naplnia papierovými peniazmi v plnej miere svojej absorpčnej schopnosti, v dôsledku výkyvov obehu tovarov môžu byť zajtra preplnené. Stráca sa akákoľvek miera. Ale ak papierové peniaze prekročia svoju mieru, t. j. množstvo zlatých mincí rovnakého označenia, ktoré by mohlo obiehať, potom, ak odhliadneme od nebezpečenstva všeobecnej diskreditácie, predstavujú vo svete tovarov predsa len množstvo zlata určené jeho imanentnými zákonmi, teda množstvo, ktoré jedine môžu reprezentovať. Ak množstvo papierových peňazí predstavuje napríklad 2 uncie zlata namiesto 1 uncie, potom sa napríklad z 1 £ fakticky stane peňažný názov povedzme $^1/_8$ uncie namiesto $^1/_4$ uncie. Účinok je ten istý, ako keby sa zlato zmenilo vo svojej funkcii miery cien. Tie isté hodnoty, ktoré sa teda predtým vyjadrovali v cene 1 £, vyjadrujú sa teraz v cene 2 £.

Papierové peniaze sú znakom zlata čiže znakom peňazí. Ich pomer k hodnotám tovarov spočíva iba v tom, že sa ideálne vyjadrujú v tých istých množstvách zlata, ktoré papier symbolicky, zmyslovo

---

[83] Mandarín financií Van-mao-in si trúfal predložiť synovi nebies návrh, ktorého skrytým cieľom bolo premeniť čínske štátne asignáty na konvertibilné bankovky. V správe výboru pre asignáty z apríla 1854 mu dôkladne umyli hlavu. Či dostal aj obligátnu výplatu bambusovou palicou, o tom sa nič nehovorí. „Výbor," znie záver správy, „pozorne uvážil jeho návrh a zistil, že všetko v ňom je v prospech obchodníkov, a nijaké výhody z neho nevyplývajú pre korunu." (Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band, Berlin 1858, p. 54.) O tom, že zlaté mince svojím obehom stále strácajú kovový obsah, vypovedá istý „governor" Bank of England ako svedok pred House of Lord's Committee (o „bankacts"): „Každoročne sa jedna čerstvá séria suverénov" (nemyslí sa to politicky, sovereign je totiž názov libry šterlingov[45]) „stane ľahšou. Séria, ktorá rok obiehala v plnej hmotnosti, stráca opotrebovaním toľko, že v nasledujúcom roku nakloní misku váh proti sebe." (H. o. Lords' Committee 1848, n. 429.)

predstavuje. Papierové peniaze sú znakom hodnoty len potiaľ, pokiaľ reprezentujú množstvá zlata, ktoré, tak ako všetky ostatné množstvá tovarov, sú aj množstvami hodnoty.[84]

Napokon vzniká otázka, prečo možno zlato nahradiť jeho púhymi bezcennými znakmi. Ako sme videli, dá sa však takto nahradiť len potiaľ, pokiaľ sa izoluje čiže osamostatňuje vo svojej funkcii ako minca čiže obeživo. Táto funkcia sa síce neosamostatňuje pre jednotlivé zlaté mince, hoci sa prejavuje v tom, že opotrebované kúsky zlata ďalej obiehajú. Kúsky zlata sú iba mincou čiže obeživom práve len dotiaľ, pokiaľ sú skutočne v obehu. Čo však neplatí pre jednotlivú mincu, platí pre minimálne množstvo zlata, ktoré sa dá nahradiť papierovými peniazmi. Toto množstvo je stále vo sfére obehu, neprestajne funguje ako obeživo, a preto existuje výlučne ako nositeľ tejto funkcie. Jeho pohyb teda predstavuje len ustavičné vzájomné striedanie protikladných procesov metamorfózy tovarov $T — P — T$, v ktorej oproti tovaru vystupuje jeho hodnotová podoba iba preto, aby hneď znova zmizla. Výmenná hodnota tovaru sa tu samostatne prejavuje len ako pominuteľný moment. Ihneď sa znova nahradí iným tovarom. V procese, ktorým peniaze neustále prechádzajú z jedných rúk do druhých, stačí teda aj čisto symbolická existencia peňazí. Ich funkčné jestvovanie takrečeno pohlcuje ich materiálne jestvovanie. Peniaze ako miznúci objektivizovaný odraz tovarových cien fungujú už len ako znak samých seba, a preto sa aj dajú nahradiť znakom.[85] Je len potrebné, aby znak peňazí mal svoju vlastnú objektívnu spoločenskú platnosť, a tú nadobudne papierový symbol núteným kurzom. Toto štátne donútenie platí len v hraniciach určitého spoločenstva čiže vo sfére vnútorného obehu, ale tiež len tu sa peniaze celkom redukujú na svoju funkciu obeživa čiže mince, a preto môžu vo forme papierových peňazí nadobudnúť čisto funkčný spôsob existencie, navonok oddelený od ich kovovej substancie.

[84] Poznámka k 2. vydaniu. Ako nejasne chápu rôzne funkcie peňazí dokonca aj najlepší autori, ktorí sa zaoberali peňažníctvom, ukazuje napríklad toto miesto z Fullartona: „Pokiaľ ide o našu vnútornú výmenu, všetky peňažné funkcie, ktoré zvyčajne vykonávajú zlaté a strieborné mince, môže rovnako účinne plniť obeh nevymeniteľných bankoviek, ktoré nemajú nijakú inú hodnotu okrem umelej a konvenčnej hodnoty nadobudnutej zákonom, to je fakt, ktorý, nazdávam sa, nikto nemôže poprieť. Hodnota tohto druhu by mohla slúžiť všetkým cieľom vnútornej hodnoty a mohla by dokonca viesť k tomu, že by sa potreba meradla hodnoty stala zbytočnou, pokiaľ by sa vydané množstvo udržiavalo v patričných medziach." (Fullarton, Regulation of Currencies, 2. ed., London 1845, p. 21.) Pretože teda peňažný tovar možno nahradiť v obehu púhymi znakmi hodnoty, je ako miera hodnôt a meradlo cien zbytočný!

[85] Z toho, že zlato a striebro ako mince čiže vo výlučnej funkcii ako obeživo sa stávajú znakom samých seba, Nicholas Barbon odvodzuje právo vlád „to raise money"[1a], t. j. napríklad určité množstvo striebra, ktoré sa nazýva groš, nazvať väčším množstvom striebra, napríklad toliarom, a tak splácať veriteľom groše namiesto toliarov. „Peniaze sa opotrebúvajú a častým platením sa stávajú ľahšími... Pri obchodovaní si ľudia všímajú len názvy a kurz peňazí, a nie množstvo striebra... Iba autorita štátu robí z kovu peniaze." (N. Barbon, l. c. p. 29, 30, 25.)

[1a] zvýšiť hodnotu peňazí

3.
Peniaze

Tovar, ktorý funguje ako miera hodnoty, a preto či už vo svojej telesnej podobe alebo prostredníctvom svojho zástupcu aj ako obeživo, sú peniaze. Zlato (resp. striebro) sú teda peniaze. Zlato ako peniaze funguje jednak tam, kde musí vystupovať vo svojej zlatej (resp. striebornej) telesnosti, teda ako peňažný tovar, čiže tam, kde nevystupuje ani čisto ideálne, ako vo funkcii miery hodnoty, ani tam, kde ho možno zastúpiť, ako vo funkcii obeživa; jednak tam, kde jeho funkcia, či už ju plní samo vo vlastnej osobe alebo pomocou zástupcu, ustaľuje zlato ako jedinú podobu hodnoty čiže jedine adekvátne jestvovanie výmennej hodnoty oproti všetkým ostatným tovarom ako púhym úžitkovým hodnotám.

a/
Tvorba pokladu

Nepretržitý kolobeh dvoch protikladných metamorfóz tovarov, čiže plynulé striedanie predaja a kúpy, prejavuje sa v neúnavnom obehu peňazí čiže v ich funkcii ako perpetuum mobile obehu. Peniaze sa imobilizujú čiže premieňajú sa, ako hovorí Boisguillebert, z meuble na immeuble[46], z mince na peniaze, len čo sa rad metamorfóz preruší, a predaj sa nedoplní nasledujúcou kúpou.

Od začiatkov vývinu samého tovarového obehu vyvija sa aj nevyhnutnosť a vášeň ponechať si produkt prvej metamorfózy, premenenú podobu tovaru čiže jeho zlatú kuklu.[86] Tovar sa nepredáva, aby sa kúpil tovar, ale preto, aby sa tovarová forma nahradila peňažnou formou. Táto zmena formy sa z púheho sprostredkovania výmeny látok stáva samoúčelom. Odcudzenej podobe tovaru sa zabraňuje, aby fungovala ako jeho absolútne scudziteľná podoba čiže iba ako miznúca peňažná forma. Tým peniaze skamenejú na poklad, a z toho, kto predáva tovary, sa stáva tvorca pokladu.

Práve v začiatkoch tovarového obehu premieňa sa na peniaze iba prebytok úžitkových hodnôt. Takto sa zlato a striebro samy od seba stávajú spoločenským výrazom nadbytku čiže bohatstva. Táto naivná forma tvorby pokladu sa zvečňuje u národov, kde tradičnému a na vlastné potreby zameranému spôsobu výroby zodpovedá pevne uzavretý okruh potrieb. Tak je to u Ázijčanov, najmä u Indov. Vanderlint, ktorý sa mylne nazdáva, že sa ceny tovarov určujú množstvom zlata a striebra v krajine, sa spytuje, prečo sú indické tovary také lacné? Odpoveď: Lebo Indovia zakopávajú peniaze.

[86] „Bohatstvo v peniazoch nie je nič iné ako ... bohatstvo vo výrobkoch, ktoré sa premenili na peniaze." (Mercier de la Rivière, l. c. p. 573.) „Hodnota jestvujúca vo výrobkoch zmenila iba svoju formu." (ib., p. 486.)

Poznamenáva, že v rokoch 1602—1734 zakopali 150 miliónov £ striebra, ktoré pôvodne prišlo z Ameriky do Európy.[87] V rokoch 1856—1866, teda za 10 rokov, Anglicko vyviezlo do Indie a do Číny (kov vyvezený do Číny zväčša znova plynie do Indie) 120 miliónov £ v striebre, ktoré predtým vymenili za austrálske zlato.

Pri rozvinutejšej tovarovej výrobe si musí každý výrobca tovarov zabezpečiť nervus rerum, „spoločenský záloh".[88] Jeho potreby sa neprestajne obnovujú a vyžadujú si neprestajné kupovanie cudzích tovarov, kým výroba a predaj jeho vlastného tovaru stoja čas a závisia od náhod. Aby kupoval bez predaja, musel predtým predať bez kúpy. Ak sa táto operácia uskutočňuje vo všeobecnom rozsahu, zdanlivo si protirečí. Pri zdrojoch svojej výroby sa však drahé kovy vymieňajú priamo za iné tovary. Tu sa predáva (na strane majiteľov tovarov) bez kúpy (na strane majiteľov zlata a striebra).[89] A neskoršie predaje bez nasledujúcich kúp iba sprostredkúvajú ďalšie rozdeľovanie drahých kovov medzi všetkých majiteľov tovarov. Takto na všetkých bodoch výmenného styku vznikajú zlaté a strieborné poklady najrozličnejšieho rozsahu. S možnosťou ponechať si tovar ako výmennú hodnotu čiže výmennú hodnotu ako tovar prebúdza sa túžba po zlate. S rozširovaním obehu tovarov rastie moc peňazí, tejto vždy pohotovej, absolútne spoločenskej formy bohatstva.

„Zlato je obdivuhodná vec! Kto ho má, je pánom všetkého, čo si želá. Pomocou zlata možno dokonca dostať duše do raja." (Kolumbus, v liste z Jamajky, 1503.)

Keďže na peniazoch nevidieť, čo sa na ne premenilo, všetko, či ide o tovar alebo nie, sa premieňa na peniaze. Všetko sa stáva predmetom predaja a kúpy. Obeh sa stáva veľkou spoločenskou retortou, do ktorej vojde všetko, aby z nej zasa vyšlo ako peňažný kryštál. Tejto alchýmii neodolajú ani len kosti svätých, a tým menej hrubé res sacrosanctae, extra commercium hominum[1*].[90] Tak ako sa v peniazoch stiera všetok kvalitatívny rozdiel medzi tovarmi, peniaze zasa ako radikálny leveller stierajú všetky rozdiely.[91] Lenže peniaze

[1*] posvätné veci, s ktorými sa neobchoduje medzi ľuďmi

[87] „Týmto opatrením udržujú všetky svoje statky a výrobky na takej nízkej cenovej úrovni." (Vanderlint, l. c. p. 95, 96.)

[88] „Peniaze sú záloh." (John Bellers, Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality, Lond. 1699, p. 13.)

[89] Kúpa v kategorickom zmysle totiž predpokladá, že zlato alebo striebro je už premenenou podobou tovaru čiže produktom predaja.

[90] Henrich III., najkresťanskejší kráľ Francúzska, olúpil kláštory atď. o relikvie, aby ich premenil na striebro. Vieme, akú úlohu hrá v gréckych dejinách lúpež delfských chrámových pokladov, ktorú spáchali Fókovia. U starovekých národov slúžili totiž chrámy ako sídlo boha tovarov. Boli to „posvätné banky". Pre Feničanov, obchodný národ par excellence, peniaze boli odcudzenou podobou všetkých vecí. Preto bolo celkom normálne, že panny, ktoré sa na slávnostiach bohyne lásky oddávali cudzincom, peniaz, ktorý dostali za odmenu, obetovali bohyni.

[91] „Zlato? Jagavé žlté zlato? Nie,
to ozaj nechcem! Korienky chcem, nebo!

sú samy tovarom, vonkajšou vecou, ktorá sa môže stať súkromným vlastníctvom každého. Takto sa spoločenská moc stáva súkromnou mocou súkromnej osoby. Preto antická spoločnosť odsudzuje peniaze ako mincu, ktorá rozkladá jej hospodársky a mravný poriadok.[92] Moderná spoločnosť, ktorá už vo svojich detských rokoch vytiahla Plutóna za vlasy z útrob zeme[93], pozdravuje zlatého Grála ako veľkolepé vtelenie svojho najvlastnejšieho životného princípu.

Tovar ako úžitková hodnota uspokojuje osobitnú potrebu a je osobitným prvkom látkového bohatstva. Hodnota tovaru však meria stupeň jeho príťažlivosti pre všetky prvky látkového bohatstva, meria teda spoločenské bohatstvo svojho majiteľa. Pre barbarsky jednoduchého majiteľa tovaru, dokonca aj pre západoeurópskeho roľníka je hodnota neoddeliteľná od formy hodnoty, preto zväčšenie zlatého a strieborného pokladu je preň zväčšením hodnoty. Pravda, hodnota peňazí sa mení, či už v dôsledku zmeny v ich vlastnej hodnote alebo zmeny v hodnote tovarov. To však nebráni tomu, aby na jednej strane 200 uncií zlata malo tak ako predtým viac hodnoty ako 100 uncií a 300 uncií zlata viac ako 200 atď. a aby na druhej strane kovová naturálna forma tejto veci ostala všeobecnou ekvivalentnou formou všetkých tovarov, bezprostredne spoločenským vtelením všetkej ľudskej práce. Pud hromadiť poklady je svojou povahou bezmedzný. Kvalitatívne čiže svojou formou peniaze nemajú hranice, t. j. sú všeobecným predstaviteľom látkového bohatstva, pretože sa dajú bezprostredne premeniť na každý tovar. Súčasne je však každá skutočná peňažná suma kvantitatívne obmedzená, je teda kúpnym prostriedkom s obmedzenou účinnosťou. Toto proti-

---

Tu toto spraví čierne bielym, nízke
vznešeným, staré mladým, mrzké krásnym.
Ó, bohovia vy mocní, načo to?
Veď odvábi vám kňazov, ba i sluhov,
a najsilnejších zmení v kaliky.
Ten žltý otrok
spája i ruší viery, kliatym žehná
a lepru robí milou; zločincom
rozdáva tituly a uznania
za prítomnosti senátorov; on
aj zvädlú vdovu opäť dobre vydá,
a tú, čo špitál a jej hnusné vredy
nútili dáviť, navoňavkuje
jak aprílový deň."

(Shakespeare, Timon Aténsky)

[92] „Niet veru pre
človeka horšieho zla na zemi než zlato!
To aj mestá vyvracia a mužov ženie
do sveta, to rozum pomúti aj
statočným a naučí ich robiť
hnusné veci! Zvádza ľudí na
chodníky zločinu a vedie ich
po cestách bezbožnosti."

(Sofokles, Antigona)

[93] „Lakomec dúfa, že z útrob zeme vytiahne samého Plutóna." (Athen[aeus], Deipnos.)

rečenie medzi kvantitatívnou hranicou a kvalitatívnou bezhraničnosťou peňazí ženie tvorcu pokladu stále späť k sizyfovskej práci akumulácie. Je to s ním ako s dobyvateľom sveta, ktorý s dobytím každej novej krajiny dobýva len nové hranice.

Na to, aby sa zlato zachovalo ako peniaze, a teda ako prvok tvorby pokladu, treba mu zabrániť, aby obiehalo, čiže aby sa rozplynulo v spotrebných prostriedkoch ako kúpny prostriedok. Tvorca pokladu obetuje teda zlatému fetišu svoje telesné chúťky. Berie vážne evanjelium odriekania. Na druhej strane môže z obehu dostať v peniazoch len to, čo do neho dáva v tovaroch. Čím viac vyrába, tým viac môže predať. Pracovitosť, sporivosť a lakomstvo sú teda jeho základné cnosti; veľa predávať, málo kupovať, v tom je celá jeho politická ekonómia.[94]

Popri bezprostrednej forme pokladu existuje jeho estetická forma, vlastnenie zlatých a strieborných tovarov. Rastie s bohatstvom buržoáznej spoločnosti. „Soyons riches ou paraissons riches."[1*] (Diderot.) Takto vzniká jednak čoraz širší trh zlata a striebra, nezávislý od ich peňažných funkcií, jednak latentný zdroj prísunu peňazí, ktoré z neho plynú najmä v obdobiach spoločenských búrok.

[1*] „Buďme bohatí alebo vyzerajme ako bohatí."

Tvorba pokladu plní rôzne funkcie v ekonómii kovového obehu. Prvá funkcia vyplýva z podmienok obehu zlatej a striebornej mince. Videli sme, ako s neustálymi výkyvmi v rozsahu, cenách a rýchlosti obehu tovarov ustavične priteká a odteká obiehajúce množstvo peňazí. Preto musí byť schopné sa zmršťovať a rozpínať. Raz musia byť peniaze ako minca priťahované, raz musí byť minca ako peniaze odpudzovaná. Na to, aby skutočne obiehajúce množstvo peňazí vždy zodpovedalo stupňu nasýtenia sféry obehu, musí byť množstvo zlata alebo striebra, ktoré sa nachádza v krajine, väčšie ako množstvo potrebné na plnenie funkcie mince. Túto podmienku plní forma peňazí ako pokladu. Rezervoáry pokladu slúžia zároveň ako kanály, ktoré privádzajú a odvádzajú obiehajúce peniaze, takže nikdy nepreplnia kanály obehu.[95]

---

[94] „Čo najviac zvýšiť počet tých, čo predávajú všetky tovary, čo najviac znížiť počet kupujúcich — to je základná otázka, okolo ktorej sa krútia všetky opatrenia politickej ekonómie." (Verri, l. c. p. 52, 53.)

[95] „Každý národ, aby mohol obchodovať, potrebuje určitú sumu specifick money[2*], ktorá sa mení a niekedy je väčšia, niekedy menšia, tak ako si to vyžadujú okolnosti... Tieto prílevy a odlevy peňazí sa samy regulujú bez pomoci politikov... Vedrá pracujú striedavo: keď je nedostatok peňazí, razia sa z prútov mince, keď je nedostatok prútov, mince sa roztavia." (Sir D. North, l. c. [Postscript,] p. 3.) John Stuart Mill, ktorý bol dlhý čas úradníkom Východoindickej spoločnosti[47], potvrdzuje, že v Indii strieborné klenoty ešte vždy fungujú bezprostredne ako poklad. „Strieborné ozdoby prinášajú do mincovne, keď je úroková miera vysoká; putujú späť, keď úroková miera poklesne." (J. St. Mills Evidence [in] Repts. on Bankacts, 1857, n. 2084, 2101.) Podľa parlamentného dokumentu z roku 1864 o indickom dovoze a vývoze zlata a striebra[48] dovoz zlata a striebra prevýšil roku 1863 vývoz o 19 367 764 £. V posledných 8 rokoch pred rokom 1864 bol prebytok dovozu drahých kovov nad vývozom 109 652 917 £. Za toto storočie sa v Indii razilo oveľa viac mincí ako za 200 000 000 £.

[2*] kovových peňazí

b/
Platidlo

V bezprostrednej forme obehu tovarov, ktorú sme doteraz skúmali, existovala tá istá veľkosť hodnoty vždy dvojmo, tovar na jednom póle, peniaze na opačnom póle. Majitelia tovarov vstupovali teda do styku len ako predstavitelia ekvivalentov existujúcich na obidvoch stranách. S vývinom obehu tovarov sa však vyvíjajú vzťahy, ktoré časovo oddeľujú scudzenie tovaru od realizácie jeho ceny. Stačí, ak tu naznačíme najjednoduchšie z týchto vzťahov. Výroba jedného druhu tovaru si vyžaduje dlhší čas, výroba iného druhu kratší čas. Výroba rozličných tovarov sa viaže na rozličné ročné obdobia. Jeden tovar sa zrodí na mieste svojho trhu, iný tovar musí putovať na vzdialený trh. Jeden majiteľ tovaru môže teda vystúpiť ako predávajúci skôr, ako druhý môže vystúpiť ako kupujúci. Keď sa tie isté transakcie medzi tými istými osobami neustále opakujú, riadia sa podmienky predaja tovarov podmienkami ich výroby. Na druhej strane užívanie určitých druhov tovaru, napríklad domu, sa predáva na určitý čas. Až po uplynutí tohto termínu kupujúci skutočne dostane úžitkovú hodnotu tovaru. Kupuje ho teda skôr, ako ho zaplatí. Jeden majiteľ tovaru predáva existujúci tovar, druhý kupuje len ako predstaviteľ peňazí alebo ako predstaviteľ budúcich peňazí. Predávajúci sa stáva veriteľom, kupujúci dlžníkom. Pretože sa tu mení metamorfóza tovaru čiže vývin jeho hodnotovej formy, aj peniaze nadobúdajú inú funkciu. Stávajú sa platidlom.[96]

Charakter veriteľa alebo dlžníka tu vyplýva z jednoduchého obehu tovarov. Zmena formy tohto obehu vtláča predávajúcemu a kupujúcemu túto novú pečať. Zo začiatku teda tieto úlohy takisto miznú a hrajú ich striedavo tí istí činitelia obehu ako úlohy predávajúceho a kupujúceho. Lenže teraz tento protiklad od samého začiatku vyzerá menej nevinne a je schopný väčšej kryštalizácie.[97] Tie isté charaktery môžu však vystupovať aj nezávisle od obehu tovarov. Napríklad triedny boj v antickom svete prebieha hlavne vo forme boja medzi veriteľmi a dlžníkmi a v Ríme sa končí zánikom plebejského dlžníka, ktorého nahrádza otrok. V stredoveku sa tento boj končí zánikom feudálneho dlžníka, ktorý stráca svoju politickú moc s jej ekonomickou základňou. Lenže peňažná forma — a vzťah medzi veriteľom a dlžníkom má formu peňažného vzťahu — tu odzrkadľuje iba antagonizmus hlbších ekonomických životných podmienok.

---

[96] Luther rozlišuje medzi peniazmi ako kúpnym prostriedkom a platobným prostriedkom. „Robíš mi dvojakú škodu, tu nemôžem platiť, tam nemôžem kúpiť." (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen, Wittenberg 1540.)[49]

[97] O vzťahoch medzi dlžníkmi a veriteľmi v kruhoch anglických obchodníkov na začiatku 18. storočia toľkoto: „Tu v Anglicku vládne medzi obchodníkmi taký duch krutosti, s akým sa nestretneme v nijakej inej spoločnosti ľudí a v nijakej inej krajine na svete." (An Essay on Credit and the Bankrupt Act, Lond. 1707, p. 2.)

Vráťme sa k sfére obehu tovarov. Ekvivalenty tovar a peniaze sa prestali súčasne objavovať na obidvoch póloch procesu predaja. Peniaze teraz fungujú po prvé ako miera hodnoty pri určovaní ceny predaného tovaru. Jeho zmluvne stanovená cena meria záväzok kupujúceho, t. j. peňažnú sumu, ktorú dlhuje do určitého termínu. Po druhé peniaze fungujú ako ideálny kúpny prostriedok. Hoci jestvujú len v peňažnom prísľube kupujúceho, spôsobujú, že tovar prejde z rúk do rúk. Až keď je platobný termín zročný, vstupuje platidlo naozaj do obehu, t. j. prejde z rúk kupujúceho do rúk predávajúceho. Obeživo sa premenilo na poklad, pretože proces obehu sa po prvej fáze prerušil, čiže premenená podoba tovaru sa odňala z obehu. Platidlo vstupuje do obehu, ale až potom, keď tovar už z neho vystúpil. Peniaze už nesprostredkúvajú proces. Uzavierajú ho samostatne ako absolútne jestvovanie výmennej hodnoty čiže všeobecný tovar. Predávajúci premenil tovar na peniaze, aby pomocou peňazí uspokojil nejakú potrebu, tvorca pokladu, aby zachoval tovar v peňažnej forme, kupujúci, ktorý je dlžníkom, aby mohol zaplatiť. Ak nezaplatí, jeho majetok nútene predajú. Hodnotová podoba tovaru, peniaze, stane sa teda teraz samoúčelom predaja v dôsledku spoločenskej nevyhnutnosti vyplývajúcej zo vzťahov samého procesu obehu.

Kupujúci premieňa peniaze späť na tovar, prv ako premenil tovar na peniaze, čiže uskutočňuje druhú metamorfózu tovaru pred prvou metamorfózou. Tovar predávajúceho obieha, ale svoju cenu realizuje len v súkromnoprávnom nároku na peniaze. Premení sa na úžitkovú hodnotu skôr, ako sa premenil na peniaze. Jeho prvá metamorfóza sa uskutočňuje až dodatočne.[98]

V každom určitom časovom úseku procesu obehu predstavujú splatné záväzky sumu cien tovarov, ktorých predaj tieto záväzky vyvolal. Množstvo peňazí potrebné na realizovanie tejto sumy cien závisí predovšetkým od rýchlosti obehu platidiel. Túto rýchlosť podmieňujú dve okolnosti: zreťazenie vzťahov veriteľov a dlžníkov, takže *A*, ktorý dostane peniaze od svojho dlžníka *B*, vyplatí ich svojmu veriteľovi *C* atď. — a dĺžka času medzi rozličnými platobnými termínmi. Nepretržitá reťaz platieb čiže dodatočných prvých metamorfóz sa podstatne odlišuje od prepletania radov metamorfóz, ktoré sme skúmali predtým. Súvislosť medzi predávajúcimi a kupujúcimi sa v obehu obežného prostriedku nielen vyjadruje. Sama táto súvislosť vzniká až v peňažnom obehu a spolu s ním. Naproti tomu

[98] Poznámka k 2. vyd. Z nasledujúceho citátu, vyňatého z môjho spisu vydaného roku 1859, uvidíme, prečo v texte neberiem do úvahy protikladnú formu: „Naopak, v procese *P — T* môžu byť peniaze scudzené ako skutočný kúpny prostriedok a cenu tovaru možno takto realizovať skôr, ako sa realizuje úžitková hodnota peňazí, čiže skôr, ako sa scudzí tovar. To sa deje napríklad vo zvyčajnej forme predplatného. Alebo vo forme, v ktorej anglická vláda kupuje ópium od raiatov v Indii... Tu však pôsobia peniaze už len v známej forme kúpneho prostriedku... Kapitál sa, pravdaže, preddavkuje aj vo forme peňazí... no toto hľadisko nespadá do sféry jednoduchého obehu." (Zur Kritik etc., p. 119, 120.[1*])

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 108.

pohyb platidla vyjadruje spoločenskú súvislosť, ktorá existovala už pred ním.

Súčasnosť a súbežnosť predajov obmedzujú možnosť nahradiť množstvo mincí rýchlosťou obehu. Tieto okolnosti sú naopak novou pákou pri úspore platidiel. S koncentráciou platieb na tom istom mieste sa prirodzene vyvíjajú vlastné ustanovizne a metódy ich vyrovnania. Napríklad virements[1*] v stredovekom Lyone. Stačí len konfrontovať dlžnícke pohľadávky *A* voči *B*, *B* voči *C*, *C* voči *A* atď., a zrušia sa do určitej sumy navzájom ako kladné a záporné veličiny. Takto ostáva už len vyrovnať zvyšok. Čím masovejšia je koncentrácia platieb, tým je relatívne menší tento zvyšok a tým menšie je aj množstvo obiehajúcich platidiel.

[1*] prevody dlhov

Funkcia peňazí ako platidla zahŕňa bezprostredné protirečenie. Pokiaľ sa platby vyrovnávajú, peniaze fungujú len ideálne ako počítacie peniaze čiže ako miera hodnoty. Pokiaľ treba vykonať skutočnú platbu, nevystupujú ako obeživo, len ako miznúca a sprostredkujúca forma výmeny látok, ale ako individuálne stelesnenie spoločenskej práce, ako samostatné jestvovanie výmennej hodnoty, ako absolútny tovar. Toto protirečenie prepukne v tom momente výrobných a obchodných kríz, ktorý sa nazýva peňažná kríza.[99] Dochádza k nej len tam, kde je plne rozvinutá nepretržitá reťaz platieb a umelý systém ich vyrovnávania. Pri všeobecných poruchách tohto mechanizmu, nech už vyplývajú z čohokoľvek, peniaze sa náhle a bezprostredne menia z púhej ideálnej podoby počítacích peňazí na tvrdú mincu. Teraz sa už nedajú nahradiť obyčajnými tovarmi. Úžitková hodnota tovaru sa stane bezcennou a hodnota tovaru mizne pred jeho vlastnou hodnotovou formou. Ešte len nedávno prosperitou opojený buržoa vo svojej osvieteneckej namyslenosti vyhlásil peniaze za prázdny prelud. Len tovar sú peniaze. Len peniaze sú tovar! ozýva sa teraz na svetovom trhu. Tak ako jeleň ručí po čerstvej vode, buržuova duša piští po peniazoch, jedinom bohatstve.[100] Protiklad medzi tovarom a jeho hodnotovou podobou, peniazmi, sa v kríze vystupňuje na absolútne protirečenie. Preto je tu ľahostajná aj forma, v akej sa peniaze prejavujú. Hlad po peniazoch ostáva ten istý bez ohľadu na to, či treba platiť zlatom alebo úverovými peniazmi, povedzme bankovkami.[101]

[99] Peňažnú krízu, ktorú v texte definujem ako osobitnú fázu každej všeobecnej výrobnej a obchodnej krízy, treba jasne odlišovať od krízy špeciálneho druhu, ktorá sa tiež nazýva peňažná kríza, môže sa však vyskytovať samostatne, takže len spätne pôsobí na priemysel a obchod. To sú krízy, ktorých hybným centrom je peňažný kapitál, a preto sú ich bezprostrednou sférou banky, burzy a financie. (Marxova poznámka k 3. vyd.)

[100] „Táto náhla premena úverového systému na monetárny systém pripája k praktickej panike teoretický strach a činitelia obehu žasnú nad nepreniknuteľným tajomstvom svojich vlastných vzťahov." (Karl Marx, l. c. p. 126.[2*]) „Chudobní nemajú prácu, lebo bohatí nemajú peniaze, aby ich zamestnali, hoci majú tú istú pôdu a tie isté ruky ako predtým, aby si zadovážili životné prostriedky a šaty; to sú ozajstné bohatstvá národa, a nie peniaze." (John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, Lond. 1696, p. 3, 4.)

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 114.

[101] Ako také momenty využívajú „amis du commerce"[3*]: „Pri istej príležitosti"

[3*] priatelia obchodu

Ak skúmame celkovú sumu peňazí, ktoré obiehajú v danom časovom období, ukáže sa, že pri danej rýchlosti obehu obežných a platobných prostriedkov rovná sa sume cien tovarov, ktoré sa majú realizovať, plus sume splatných platieb, mínus platby, ktoré sa vzájomne vyrovnávajú, a napokon mínus počet obratov, v ktorých ten istý peniaz striedavo funguje raz ako obeživo, raz ako platidlo. Napríklad roľník predá svoje obilie za 2 £, ktoré takto slúžia ako obeživo. V deň splatnosti zaplatí nimi plátno, ktoré mu dodal tkáč. Tie isté 2 £ fungujú teraz ako platidlo. Tkáč si teraz kúpi bibliu za hotové — peniaze znova fungujú ako obeživo — atď. Preto aj keď sú dané ceny, rýchlosť peňažného obehu a úspory pri platbách, nekryje sa už množstvo peňazí, ktoré je v obehu v určitom období, napríklad za jeden deň, s množstvom obiehajúcich tovarov. Obiehajú peniaze predstavujúce tovary, ktoré boli už dávno stiahnuté z obehu. Obiehajú tovary, ktorých peňažný ekvivalent sa objaví až v budúcnosti. Na druhej strane každý deň uzavreté a v ten istý deň splatné platby sú celkom nesúmerateľné veličiny.[102]

Úverové peniaze vznikajú bezprostredne z funkcie peňazí ako platidla tak, že dlhopisy za predané tovary zasa samy obiehajú, aby tieto pohľadávky prenášali na iných. Na druhej strane tak ako sa rozširuje úverníctvo, rozširuje sa aj funkcia peňazí ako platidla. V tejto funkcii peniaze nadobúdajú vlastné formy existencie, v ktorých sa usadzujú vo sfére veľkých obchodných transakcií, kým zlaté a strieborné mince sú zatláčané späť, hlavne do sféry maloobchodu.[103]

(1839) „starý lakomý bankár" (zo City) „zodvihol vo svojej súkromnej pracovni vrchnák písacieho stola, za ktorým sedel, a rozložil pred svojím priateľom baliky bankoviek; s úprimnou radosťou povedal, že ich je 600 000 £, že ich zadržal, aby vyvolal nedostatok peňazí, a že všetky dá do obehu v ten istý deň popoludní po tretej hodine." ([H. Roy,] The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, Lond. 1864, p. 81.) Polooficiálny orgán The Observer 24. apríla 1864 poznamenáva: „Koluje niekoľko čudesných chýrov o tom, aké prostriedky sa používajú, aby bol vyvolaný nedostatok bankoviek... Aj keď sa zdá otáznym predpokladať, že by sa používali také triky, správa o tom sa natoľko rozšírila, že si zasluhuje, aby sme sa o nej zmienili."

[102] „Suma predajov alebo zmlúv uzavretých za určitý deň neovplyvňuje množstvo peňazi obiehajúcich v tento deň, ale v prevažnej väčšine prípadov sa rozplynie v najrozmanitejších zmenkách na množstvo peňazí, ktoré bude v obehu v nasledujúcich, viac-menej vzdialených dňoch... Dnes vydané zmenky alebo poskytnuté úvery sa vôbec nemusia ani počtom, ani sumou, ani splatnosťou podobať zmenkám a úverom vydaným či uzavretým zajtra alebo pozajtra; ba čo viac, mnohé dnešné zmenky a úvery, keď budú splatné, splynú s množstvom záväzkov, ktoré pochádzajú z celého radu skorších, celkom neurčitých dátumov. Takto sa často stretnú zmenky na 12 alebo 6 mesiacov, na 3 mesiace alebo 1 mesiac, aby zväčšili záväzky splatné v určitý deň..." (The Currency Theory Reviewed; a letter to the Scotch people. By a Banker in England, Edinburgh 1845, p. 29, 30 passim.)

[103] Príkladom toho, že do vlastných obchodných operácií vstupuje málo reálnych peňazí, je nasledujúca bilancia ročných peňažných príjmov a platieb jedného z najväčších londýnskych obchodných domov (Morrison, Dillon & Co.). Jeho transakcie roku 1856, ktoré predstavujú mnoho miliónov £, sú prevedené na mieru jedného milióna.

Na určitom stupni rozvoja a rozsahu tovarovej výroby funkcia peňazí ako platidla presahuje sféru tovarového obehu. Peniaze sa stávajú všeobecným tovarom zmlúv.[104] Renty, dane atď. sa premieňajú z naturálnych dávok na peňažné platby. V akej miere túto premenu podmieňuje celková podoba výrobného procesu, dokazuje napríklad pokus rímskeho cisárstva vyberať všetky dávky v peniazoch, ktorý dvakrát stroskotal. Neslýchanú biedu francúzskeho vidieckeho obyvateľstva za Ľudovíta XIV., ktorú Boisguillebert, maršal Vauban atď. tak výrečne odsudzujú, nezavinili len vysoké dane, ale aj premena naturálnych daní na peňažné dane.[105] Na druhej strane ak naturálna forma pozemkovej renty, ktorá je v Ázii zároveň hlavnou zložkou štátnych daní, spočíva na výrobných vzťahoch, ktoré sa reprodukujú s nemennosťou prírodných vzťahov, táto forma platenia svojím spätným pôsobením udržuje starú formu výroby. Je to jedno z tajomstiev sebazáchovy tureckej ríše. Ak Európou nanútený zahraničný obchod bude mať v Japonsku za následok premenu naturálnej renty na peňažnú rentu[1*], bude to znamenať koniec jeho vzorného poľnohospodárstva. Nastane rozklad jeho obmedzených hospodárskych existenčných podmienok.

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: rentu v zlate

V každej krajine sa ustália určité všeobecné platobné termíny. Ak odhliadneme od ostatných kolobehov reprodukcie, zakladajú sa sčasti na prírodných podmienkach výroby, viazaných na striedanie ročných období. Regulujú aj platby, ktoré nevyplývajú priamo z obehu tovarov, ako dane, renty atď. Množstvo peňazí, potrebné v určitých dňoch roku na tieto platby, rozptýlené po celej krajine, vyvoláva periodické, ale len povrchové poruchy v ekonómii platidiel.[106] Zo

Príjmy	£	*Výdavky*	£
Terminované zmenky bankárov a obchodníkov	533 59[illegible]	Terminované zmenky	302 674
Šeky bankárov atď. splatné na predloženie	357 715	Šeky na londýnskych bankárov	663 672
Bankovky vidieckych bánk	9 627	Bankovky Anglickej banky	22 743
Bankovky Anglickej banky	68 554	Zlato	9 427
Zlato	28 0[illegible]9	Striebro a meď	1 484
Striebro a meď	1 486		
Post Office Orders[2*]	933		
Celková suma:	1 000 000	Celková suma:	1 000 000

[2*] poštové poukážky

(Report from the Select Committee on the Bankacts, July 1858, p. LXXI.)

[104] „Charakter obchodného styku sa zmenil tak, že namiesto výmeny statkov za statky alebo namiesto dodávania a odoberania nastupuje teraz predávanie a platenie a všetky obchody... sa teraz určujú na základe ceny v peniazoch." ([D. Defoe,] An Essay upon Publick Credit, 3. ed., Lond. 1710, p. 8.)

[105] „Peniaze [...] sa stali katom všetkých vecí." Finančné umenie je „retortou, v ktorej sa vyparí obrovské množstvo statkov a životných prostriedkov, aby sa získal tento neblahý extrakt". „Peniaze [...] vyhlasujú vojnu celému ľudskému pokoleniu." (Boisguillebert, Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, édit. Daire, Économistes financiers, Paris 1843, t. I, p. 413, 419, 417, 418.)

[106] „Na turíčny pondelok roku 1824," hovorí pán Craig parlamentnej vyšetrujúcej komisii z roku 1826, „vznikol v Edinburghu taký obrovský dopyt po

zákona rýchlosti obehu platidiel vyplýva, že množstvo platidiel potrebné na všetky periodické platby, nech je ich zdroj akýkoľvek, je priamo úmerné[1*] dĺžke platobných lehôt.[107]

Vývin peňazí ako platidla si vynucuje hromadiť peniaze k termínom splatnosti dlžných súm. Kým tvorba pokladu ako samostatná forma obohacovania mizne s rozvojom buržoáznej spoločnosti, rastie naopak s týmto rozvojom vo forme rezervného fondu platidiel.

[1*] v 1. až 4. nemeckom vydaní: nepriamo úmerné

c/
Svetové peniaze

Keď peniaze opustia sféru vnútorného obehu, znova zhadzujú zo seba lokálne formy meradla cien, ktoré tam nadobudli, formy mince, drobných peňazí a znaku hodnoty, a vracajú sa do pôvodnej formy prútov drahých kovov. Vo svetovom obchode tovary rozvíjajú svoju hodnotu univerzálne. Preto aj ich samostatná hodnotová podoba vystupuje tu voči nim ako svetové peniaze. Až na svetovom trhu fungujú peniaze v plnom rozsahu ako tovar, ktorého naturálna forma je zároveň formou bezprostrednej spoločenskej realizácie ľudskej práce in abstracto. Spôsob jestvovania peňazí stáva sa adekvátnym ich pojmu.

Vo sfére vnútorného obehu môže slúžiť ako miera hodnoty, a teda ako peniaze len jeden tovar. Na svetovom trhu vládne dvojaká miera hodnoty, zlato a striebro.[108]

---

bankovkách, že sme o 11. hodine nemali v pokladnici ani jedinú bankovku. Oboslali sme rad za radom rôzne banky, aby sme si nejaké vypožičali, nemohli sme však nijaké zohnať, a mnohé transakcie sa mohli urobiť len pomocou slips of paper[2*]. Už o 3. hodine popoludní sa však všetky bankovky vrátili do bánk, z ktorých vyšli. Prešli len z rúk do rúk." Hoci v Škótsku je efektívny priemerný obeh bankoviek menší ako 3 mil. £, pri rôznych platobných termínoch v roku sa zaktivizuje každá bankovka v rukách bankárov, dohromady asi 7 mil. £. Pri týchto príležitostiach majú bankovky plniť jednu jedinú špecifickú funkciu, a len čo ju splnia, vracajú sa späť do bánk, z ktorých vyšli. (John Fullarton, Regulation of Currencies, 2nd. ed. Lond. 1845, p. 86, poznámka.) Pre pochopenie treba dodať, že v Škótsku za čias Fullartonovho spisu nevydávali na vklady šeky, ale len bankovky.

[2*] kúskov papiera

[107] Na otázku „keby bolo potrebné, aby sa za rok obrátilo 40 miliónov, či by stačilo tých istých 6 miliónov" (v zlate) „na všetky príslušné obraty a kolobehy, ktoré si obchod vyžaduje", odpovedá Petty svojím obvyklým majstrovstvom: „Odpovedám, áno. Na výdaj v sume 40 miliónov by stačilo už $^{40}/_{52}$ z jedného milióna, keby obraty mali také krátke cykly, t. j. keby boli týždenné, ako je to obvyklé medzi chudobnými remeselníkmi a robotníkmi, ktorí dostávajú výplatu a aj sami platia každú sobotu; keby však tieto lehoty boli štvrťročné, ako sa u nás obyčajne platí árenda a vyberajú dane, potom by bolo treba 10 miliónov. Ak teda predpokladáme, že platby sa vo všeobecnosti uskutočňujú v rozličných lehotách od 1 týždňa do 13 týždňov, treba pridať 10 miliónov k $^{40}/_{52}$ milióna, z čoho polovica je asi $5^1/_2$ milióna, takže by nám stačilo $5^1/_2$ milióna." (William Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, edit. Lond. 1691, p. 13, 14.[80])

[108] Preto je nezmyselné každé zákonodarstvo, ktoré predpisuje národným

Svetové peniaze fungujú ako všeobecné platidlo, všeobecný kúpny prostriedok a absolútna spoločenská materializácia bohatstva vôbec (universal wealth). Prevláda funkcia platidla na vyrovnávanie medzinárodných bilancií. Stadiaľ heslo merkantilistického systému — obchodná bilancia![109] Zlato a striebro slúžia ako medzinárodný kúp-

---

bankám, aby hromadili len ten drahý kov, ktorý funguje ako peniaze vnútri krajiny. Známe sú „príjemné prekážky", ktoré si napríklad Anglická banka takto sama vytvorila. O veľkých historických epochách zmien v relatívnej hodnote zlata a striebra pozri Karl Marx, l. c. p. 136 sq.[1*] — Dodatok k 2. vydaniu: Sir Robert Peel sa vo svojom spise Bankact z roku 1844 snažil prekonať túto ťažkosť tým, že dovolil Anglickej banke vydávať bankovky krytè strieborným prútmi, pričom však zásoba striebra nemala nikdy presahovať štvrtinu zásoby zlata. Hodnota striebra sa pritom oceňuje podľa jeho trhovej ceny (v zlate) na londýnskom trhu. [K 4. vydaniu. — Znova prežívame epochu silnej relatívnej zmeny v hodnote zlata a striebra. Asi pred 25 rokmi bol pomer hodnoty zlata k striebru 15½ : 1, teraz je približne 22 : 1, a striebro oproti zlatu ešte ustavične klesá. To je v podstate následok prevratu v spôsobe výroby obidvoch kovov. Predtým zlato získavali takmer výlučne ryžovaním zlatonosných aluviálnych vrstiev, ktoré vznikli zvetraním hornín obsahujúcich zlato. Teraz už táto metóda nestačí a je zatlačovaná do pozadia priamym spracúvaním zlatonosných žíl kremeňa metódou, ktorú predtým používali iba ako druhoradú, hoci ju dobre poznali už v staroveku (Diodor, III, 12—14). Na druhej strane nielenže objavili na západnej strane amerických Skalnatých hôr obrovské nové ložiská striebra, ale tieto ložiská a mexické strieborné bane sprístupnili železnicami, a tak umožnili prísun moderných strojov a paliva a tým aj ťažbu striebra v najväčšom rozsahu a s nižšími nákladmi. Je však veľký rozdiel v tom, ako sa obidva kovy vyskytujú v rudných žilách. Zlato sa zväčša vyskytuje rýdze, ale zato roztrúsené v kremeni v nepatrných množstvách; preto sa musí celá žila rozdrviť a zlato vyprať, respektíve získať pomocou ortuti. Na 1 000 000 gramov kremeňa pripadá potom často sotva 1—3 gramy a veľmi zriedka 30—60 gramov zlata. Striebro sa zriedka vyskytuje rýdze, zato však vo vlastných rudách, ktoré sa dajú pomerne ľahko oddeliť od žily a obsahujú zväčša 40—90 percent striebra, alebo sa v menších množstvách nachádza v meďnatých, olovnatých atď. rudách, ktorých spracovanie sa samo osebe vypláca. Už z toho vyplýva, že kým práca pri výrobe zlata sa skôr zväčšila, práca pri ťažbe striebra sa rozhodne zmenšila, takže pokles hodnoty striebra možno celkom prirodzene vysvetliť. Tento pokles hodnoty by sa prejavil v ešte väčšom poklese ceny, keby ešte aj teraz neudržiavali vysokú cenu striebra umelými opatreniami. Americké zásoby striebra zatiaľ však sprístupnili iba z malej časti, a tak sú tu dobré vyhliadky, že hodnota striebra bude ešte dlhší čas klesať. K tomu musí ešte väčšmi prispieť relatívny pokles potreby striebra na úžitkové a prepychové predmety, lebo ho nahradili postriebreným tovarom, hliníkom atď. Podľa toho možno posúdiť utopizmus bimetalistickej predstavy, že nútený medzinárodný kurz znova vyženie striebro na starý hodnotový pomer 1 : 15½. Skôr by striebro malo aj na svetovom trhu čoraz viac strácať svoju peňažnú kvalitu. — F. E.]

[109] Odporcovia merkantilistického systému, ktorý za cieľ svetového obchodu považoval vyrovnávanie prebytku obchodnej bilancie zlatom a striebrom, zasa vôbec nepochopili funkciu svetových peňazí. Na príklade Ricarda som podrobne ukázal, ako sa nesprávne chápanie zákonov, ktoré riadia množstvo obeživa, iba odzrkadľuje v nesprávnom chápaní medzinárodného pohybu drahých kovov (l. c. p. 150 sqq.[2*]). S jeho nesprávnou dogmou: „Nepriaznivá obchodná bilancia nemôže vzniknúť inak ako nadbytkom obeživa... Vývoz mincí je vyvolaný tým, že sú lacné, a nie je následkom, ale príčinou nepriaznivej bilancie"[51] sa teda stretávame už u Barbona: „Ak sa obchodná bilancia vyrovnáva, nie je príčinou vývozu peňazí z krajiny; naopak, je to dôsledok rozdielu v hodnote drahých kovov v každej krajine." (N. Barbon, l. c. p. 59.) MacCulloch v spise The Lite-

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 121 n.

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 133 n.

ny prostriedok v podstate vtedy, keď sa náhle poruší obvyklá rovnováha výmeny látok medzi rôznymi národmi. Napokon slúžia ako absolútna spoločenská materializácia bohatstva, keď nejde ani o kúpu, ani o platbu, ale o to, aby sa bohatstvo prenieslo z jednej krajiny do druhej, a keď sa to nedá urobiť v tovarovej forme alebo preto, lebo je nepriaznivá konjunktúra na svetovom trhu, alebo to vylučuje sám cieľ, ktorý sa má splniť.[110]

Tak ako pre svoj vnútorný obeh, aj pre obeh na svetovom trhu každá krajina potrebuje rezervný fond. Funkcie pokladov vznikajú teda sčasti z funkcie peňazí ako vnútorného obeživa a platidla, sčasti z ich funkcie ako svetových peňazí.[110a] V tejto úlohe sa vždy vyžaduje skutočný peňažný tovar, ozajstné zlato a striebro, preto James Steuart charakterizuje zlato a striebro, na rozdiel od ich púhych lokálnych zástupcov, vyslovene ako money of the world[1*].

[1*] svetové peniaze

Zlatý a strieborný prúd sa pohybuje dvoma smermi. Na jednej strane sa valí od svojich zdrojov po celom svetovom trhu, kde ho v rôznom rozsahu zachycujú rozličné národné sféry obehu, aby vošiel do kanálov vnútorného obehu, nahradil ošúchané zlaté a strieborné mince, dodal materiál pre luxusné tovary a stuhol v poklady.[111] Tento prvý pohyb sa uskutočňuje priamou výmenou národných prác realizovaných v tovaroch za prácu krajín, vyrábajúcich zlato a striebro, realizovanú v drahých kovoch. Na druhej strane zlato a striebro neustále prúdia sem a tam medzi rôznymi národnými sférami obehu a v tomto pohybe sledujú neprestajné kolísanie zmenkového kurzu.[112]

---

rature of Political Economy: a classified Catalogue, Lond. 1845, vychvaľuje Barbona za túto anticipáciu, ale opatrne sa vyhýba i najmenšej zmienke o naivných formách, v akých sa u B. ešte objavujú absurdné predpoklady „currency principle" [52]. Nekritickosť a priam nepoctivosť tohto katalógu vrcholia v oddieloch o dejinách teórie peňazí, lebo tu MacCulloch ako sykofant vrtí chvostom pred lordom Overstonom (exbankárom Lloydom), ktorého nazýva „facile princeps argentariorum"[2*].

[2*] „uznávaným kráľom finančníkov"

[110] Napríklad keď ide o podpory, peňažné pôžičky na vedenie vojny alebo o to, aby banky mohli obnoviť platby v hotovosti atď., vyžaduje sa hodnota práve v peňažnej forme.

[110a] Poznámka k 2. vydaniu. „Naozaj by som si nemohol želať presvedčivejší dôkaz o tom, že v krajinách s kovovou menou je mechanizmus tvorby pokladov schopný plniť každú potrebnú funkciu pri vyrovnávaní medzinárodných záväzkov, a to bez nejakej citeľnej podpory všeobecného obehu, ako bola ľahkosť, s akou Francúzsko, ktoré sa práve zotavovalo z otrasov ničivej nepriateľskej invázie, vyplatilo spojeným mocnostiam za 27 mesiacov uloženú vojnovú kontribúciu vo výške takmer 20 miliónov, pričom časť tejto sumy splatilo v kovových peniazoch bez badateľného obmedzenia alebo poruchy vnútorného obehu alebo nejakých znepokojujúcich výkyvov zmenkového kurzu." (Fullarton, l. c. p. 141.) [K 4. vydaniu. — Ešte pádnejší príklad máme v ľahkosti, s akou to istě Francúzsko bolo v rokoch 1871—1873 schopné za 30 mesiacov vyrovnať viac ako desaťnásobne väčšiu vojnovú kontribúciu, taktiež v podstatnej miere v kovových peniazoch. — F. E.]

[111] „Peniaze sa rozdeľujú medzi národy relatívne podľa ich potrieb... pričom ich vždy priťahujú výrobky." (Le Trosne, l. c. p. 916.) „Bane, ktoré ustavične dodávajú zlato a striebro, sú dostatočne výdatné, aby zásobili každý národ potrebným množstvom." (J. Vanderlint, l. c. p. 40.)

[112] „Zmenkové kurzy stúpajú a klesajú každý týždeň, v určitých obdobiach

Krajiny s rozvinutou buržoáznou výrobou obmedzujú poklady, ktoré sa v masovom rozsahu koncentrujú v rezervoároch bánk, na minimum potrebné pre ich špecifické funkcie.[113] S určitými výnimkami nápadné preplnenie rezervoárov pokladov nad ich priemernú úroveň znamená, že uviazol tovarový obeh, čiže prerušil sa plynulý tok tovarových metamorfóz.[114]

---

roka sú pre národ nepriaznivé a v iných obdobiach sú preň zasa priaznivé." (N. Barbon, l. c. p. 39.)

[113] Tieto rozličné funkcie sa môžu dostať do nebezpečného konfliktu, len čo k nim pristúpi funkcia fondu na výmenu bankoviek.

[114] „Pokiaľ peniaze prevyšujú absolútnu potrebu vnútorného obchodu, sú mŕtvym kapitálom a neprinášajú krajine, ktorá ich má, nijaký zisk, ibaže ich sama prostredníctvom obchodu vyváža a dováža." (John Bellers, Essays etc., p. 13.) „Čo však, keď máme priveľa mincí? Môžeme najťažšie roztaviť a spracovať na nádherné misy, nádoby a náčinie zo zlata a striebra; alebo ich môžeme poslať ako tovar tam, kde sú potrebné a je po nich dopyt, alebo ich môžeme požičať na úrok tam, kde je úroková sadzba vysoká." (W. Petty, Quantulumcunque, p. 39.) „Peniaze sú iba tukom politického tela, takže ak je ho priveľa, prekáža mu v pohyblivosti, ak primálo, spôsobuje jeho ochorenie... tak ako tuk robí pohyb svalov vláčnym, nahrádza chýbajúce potraviny, vypĺňa záhyby a skrášľuje telo, peniaze v štáte zasa uľahčujú jeho činnosť, živia ho zo zahraničia, keď je doma drahota; vyrovnávajú dlhy... a skrášľujú celok; pravda," končí Petty ironicky, „najmä jednotlivé osoby, ktoré ich majú hojnosť." (W. Petty, Political anatomy of Ireland, p. 14, 15.[50])

Premena peňazí na kapitál

Druhý oddiel

Premena peňazí na kapitál

Štvrtá kapitola

1. Všeobecný vzorec kapitálu

Obeh tovarov je východiskom kapitálu. Tovarová výroba a rozvinutý obeh tovarov, obchod, tvoria historické predpoklady, za ktorých vzniká kapitál. Svetový obchod a svetový trh začínajú v 16. storočí moderné dejiny života kapitálu.

Ak odhliadneme od látkového obsahu obehu tovarov, od výmeny rôznych úžitkových hodnôt, a všimneme si len ekonomické formy, ktoré tento proces vytvára, zistíme, že jeho posledným produktom sú peniaze. Tento posledný produkt obehu tovarov je prvou javovou formou kapitálu.

Historicky vystupuje kapitál oproti pozemkovému vlastníctvu všade najprv vo forme peňazí, ako peňažný majetok, ako kupecký kapitál a úžernícky kapitál.[1] Nemusíme sa však vracať do dejín vzniku kapitálu, aby sme zistili, že peniaze sú jeho prvou javovou formou. Tie isté dejiny sa denne odohrávajú pred našimi očami. Každý nový kapitál vstupuje po prvý raz na javisko, t. j. na trh, na trh tovarov, na trh práce alebo na trh peňazí, ešte vždy ako peniaze, ktoré sa majú určitými procesmi premeniť na kapitál.

Peniaze ako peniaze a peniaze ako kapitál sa sprvu odlišujú len rozdielnou formou obehu.

Bezprostredná forma obehu tovarov je $T — P — T$, premena to-

[1] Protiklad medzi mocou pozemkového vlastníctva, zakladajúcou sa na vzťahoch osobnej poroby a nadvlády, a neosobnou mocou peňazí jasne vyjadrujú dve francúzske porekadlá: „Nulle terre sans seigneur."[1*] „L'argent n'a pas de maître."[2*]

[1*] „Niet zeme bez zemepána."
[2*] „Peniaze nemajú pána."

varu na peniaze a spätná premena peňazí na tovar, predaj pre kúpu. Popri tejto forme nachádzame však druhú, špecificky odlišnú formu $P — T — P$, premenu peňazí na tovar a spätnú premenu tovaru na peniaze, kúpu pre predaj. Peniaze, ktoré vo svojom pohybe opisujú tento kruh, menia sa na kapitál, stávajú sa kapitálom a už svojím určením sú kapitálom.

Pozrime sa bližšie na obeh $P — T — P$. Tento obeh — takisto ako jednoduchý obeh tovarov — prebieha dvoma protichodnými fázami. V prvej fáze, $P — T$, v kúpe, menia sa peniaze na tovar. V druhej fáze, $T — P$, v predaji, mení sa tovar späť na peniaze. Jednota obidvoch fáz tvorí však celkový pohyb, ktorým sa peniaze vymieňajú za tovar a ten istý tovar sa zasa vymieňa za peniaze, kupuje sa tovar, aby sa predal, čiže, ak odhliadneme od formálnych rozdielov medzi kúpou a predajom, kupuje sa tovar za peniaze a peniaze za tovar.[2] Výsledok, v ktorom celý proces zaniká, je výmena peňazí za peniaze, $P — P$. Ak za 100 £ kúpim 2000 libier bavlny a týchto 2000 libier bavlny zasa predám za 110 £, vymenil som nakoniec 100 £ za 110 £, peniaze za peniaze.

Je však zrejmé, že proces obehu $P — T — P$ by bol nezmyselný a bezobsažný, keby sme touto okľukou chceli vymeniť tú istú peňažnú hodnotu za tú istú peňažnú hodnotu, teda napríklad 100 £ za 100 £. Neporovnateľne jednoduchšou a bezpečnejšou by ostala metóda tvorcu pokladu, ktorý si ponechá svojich 100 £ a nevystavuje ich pritom nebezpečenstvu obehu. Na druhej strane či už obchodník bavlnu, ktorú kúpil za 100 £, znova predá za 110 £, alebo sa jej musí zbaviť za 100 £, alebo dokonca za 50 £, v každom prípade jeho peniaze vykonali svojrázny a originálny pohyb celkom iného druhu ako v jednoduchom obehu tovarov, napríklad v rukách roľníka, ktorý predá obilie a za utŕžené peniaze si kúpi šaty. Teda predovšetkým musíme charakterizovať rozdiely vo forme kolobehov $P — T — P$ a $T — P — T$. Takto sa zároveň odhalí aj rozdiel v obsahu, ktorý sa skrýva za týmito rozdielmi vo forme.

Pozrime sa najprv, čo majú obidve formy spoločné.

Obidva kolobehy sa rozpadajú na tie isté dve protichodné fázy: $T — P$, predaj, a $P — T$, kúpu. V každej z obidvoch fáz stoja proti sebe tie isté dva vecné prvky, tovar a peniaze — a dve osoby v tých istých ekonomických charakterových maskách, kupujúci a predávajúci. Každý z obidvoch kolobehov je jednotou tých istých protichodných fáz a v obidvoch prípadoch túto jednotu sprostredkúva vystúpenie troch kontrahentov, z ktorých jeden iba predáva, druhý iba kupuje, kým tretí striedavo kupuje a predáva.

Obidva kolobehy $T — P — T$ a $P — T — P$ sa však od samého začiatku odlišujú opačným poradím tých istých protichodných fáz obehu. Jednoduchý obeh tovarov sa začína predajom a končí sa kúpou, obeh peňazí ako kapitálu sa začína kúpou a končí sa predajom.

[2] „Za peniaze sa kupujú tovary a za tovary sa kupujú peniaze." (Mercier de la Rivière, L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, p. 543.)

V prvom prípade východiskovým a konečným bodom pohybu je tovar, v druhom prípade — peniaze. V prvej forme celý pohyb sprostredkúvajú peniaze, v druhej naopak — tovar.

V obehu $T — P — T$ sa peniaze nakoniec premenia na tovar, ktorý slúži ako úžitková hodnota. Peniaze sa tu teda vydávajú definitívne. Naproti tomu v opačnej forme $P — T — P$ kupujúci vydáva peniaze, aby ako predávajúci peniaze dostal. Pri kúpe tovaru vrhá peniaze do obehu, aby ich z neho zasa vyňal predajom toho istého tovaru. Peniaze púšťa z rúk len so záludným úmyslom znova sa ich zmocniť. Peniaze sa teda len preddavkujú.[3]

Vo forme $T — P — T$ ten istý peniaz mení dvakrát miesto. Predávajúci ho dostáva od kupujúceho a platí ním inému predávajúcemu. Celkový proces, ktorý sa začína prijatím peňazí za tovar, končí sa vydaním peňazí za tovar. Naopak je to vo forme $P — T — P$. Tu nemení dvakrát miesto ten istý peniaz, ale ten istý tovar. Kupujúci ho dostáva z rúk predávajúceho a odovzdáva ho do rúk iného kupujúceho. Ako v jednoduchom obehu tovarov dvojitá zmena miesta tej istej sumy peňazí spôsobuje jej definitívny prechod z jedných rúk do druhých, tak tu dvojitá zmena miesta toho istého tovaru vyvolá návrat peňazí k ich prvému východiskovému bodu.

Návrat peňazí k ich východiskovému bodu nezávisí od toho, či sa tovar predá drahšie, ako sa kúpil. Táto okolnosť ovplyvňuje len veľkosť vracajúcej sa sumy peňazí. Sám návrat peňazí nastane, len čo sa kúpený tovar znova predá, teda len čo sa úplne opíše kolobeh $P — T — P$. V tom je teda zmyslovo vnímateľný rozdiel medzi obehom peňazí ako kapitálu a ich obehom ako púhych peňazí.

Kolobeh $T — P — T$ sa úplne dokončí, len čo predaj tovaru prinesie peniaze, ktoré kúpa iného tovaru zasa odnesie. Ak sa peniaze predsa len vrátia k svojmu východiskovému bodu, je to možné len preto, že sa celý proces obnoví alebo zopakuje. Ak predám štvrtku obilia za 3 £ a za tieto 3 £ kúpim šaty, znamená to pre mňa, že som tieto 3 £ definitívne vydal. Nemám s nimi už nič do činenia. Patria obchodníkovi so šatami. Ak teraz predám druhú štvrtku obilia, peniaze sa mi vrátia, lenže nie v dôsledku prvej transakcie, ale len preto, lebo som ju zopakoval. Peniaze sa odo mňa zasa vzdialia, len čo dokončím druhú transakciu a znova niečo kúpim. Teda v obehu $T — P — T$ nemá vydávanie peňazí nič do činenia s ich návratom. Naproti tomu v obehu $P — T — P$ je návrat peňazí podmienený samým spôsobom ich vydávania. Bez tohto návratu sa operácia nezdarí, čiže proces sa preruší a nezakončí, lebo chýba jeho druhá fáza, kúpu doplňujúci a završujúci predaj.

Kolobeh $T — P — T$ vychádza od krajného bodu jedného tovaru a končí sa krajným bodom druhého tovaru, ktorý vypadáva z obehu a dostáva sa do spotreby. Jeho konečným cieľom je teda spotreba,

[3] „Ak sa nejaká vec kupuje, aby sa znovu predala, použitá suma sa nazýva preddavkovanými peniazmi; ak sa nekupuje na to, aby sa znova predala, možno povedať, že sa peniaze vydali." (James Steuart, Works etc., edited by General Sir James Steuart, his son, Lond. 1805, v. I, p. 274.)

uspokojenie potrieb, slovom úžitková hodnota. Naproti tomu kolobeh $P — T — P$ vychádza od krajného bodu peňazí a nakoniec sa vracia k tomu istému krajnému bodu. Jeho hybným motívom a určujúcim cieľom je teda sama výmenná hodnota.

V jednoduchom obehu tovarov majú obidva krajné body tú istú ekonomickú formu. Obidva sú tovary. A pritom sú to tovary rovnakej hodnoty. Sú to však kvalitatívne odlišné úžitkové hodnoty, napríklad obilie a šaty. Obsahom pohybu je tu výmena výrobkov, výmena rôznych látok, v ktorých sa stelesňuje spoločenská práca. Inak je to v obehu $P — T — P$. Na prvý pohľad vyzerá bezobsažný, pretože je tautologický. Obidva krajné body majú tú istú ekonomickú formu. Obidva sú peniaze, teda nie sú to kvalitatívne odlišné úžitkové hodnoty, pretože práve peniaze sú premenenou podobou tovarov, v ktorej zanikli ich osobitné úžitkové hodnoty. Najprv vymeniť 100 £ za bavlnu, potom tú istú bavlnu zasa vymeniť za 100 £, teda okľukou vymeniť peniaze za peniaze, to isté za to isté, zdá sa byť rovnako bezúčelnou, ako aj nezmyselnou operáciou.[4] Jedna peňažná suma sa vôbec môže líšiť od inej peňažnej sumy iba svojou veľkosťou. Preto proces $P — T — P$ nevďačí za svoj obsah kvalitatívnemu rozdielu medzi jeho krajnými bodmi, lebo obidva sú peniaze, ale iba kvantitatívnemu rozdielu medzi nimi. Nakoniec sa z obehu odníma viac peňazí, ako sa doň na začiatku vrhlo. Bavlna kúpená za 100 £ sa znova predá, napríklad za 100 + 10 £ čiže za 110 £. Teda úplná forma tohto procesu je $P — T — P'$, kde $P' = P + \Delta P$, t. j. rovná sa pôvodne preddavkovanej peňažnej sume plus určitému prírastku. Tento prírastok čiže prebytok nad pôvodnú hodnotu nazývam nadhodnotou (surplus value). Pôvodne preddavkovaná hodnota sa teda v obehu nielen zachováva, ale mení v ňom svoju veľkosť, priberá nadhodnotu, čiže zhodnocuje sa. A tento pohyb ju premieňa na kapitál.

---

[4] „Peniaze sa nevymieňajú za peniaze," vyhlasuje Mercier de la Rivière na adresu merkantilistov (l. c. p. 486). V diele, ktoré sa ex professo zaoberá „obchodom" a „špekuláciou", čítame: „Všetok obchod spočíva vo výmene vecí rozličného druhu; a výhoda" (pre obchodníka?) „vyviera práve z tohto rozdielu. Vymeniť libru chleba za libru chleba... by neprinieslo nijakú výhodu... preto obchod výhodne kontrastuje s hazardnou hrou, ktorá je iba výmenou peňazí za peniaze." (Th. Corbet, An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained, London 1841, p. 5.) Aj keď Corbet nevidí, že $P — P$, výmena peňazí za peniaze, je charakteristickou formou obehu nielen obchodného kapitálu, ale každého kapitálu, uznáva aspoň, že táto forma je spoločná hre a jednému druhu obchodu, špekulácii; potom však prichádza MacCulloch a zisťuje, že kupovať pre predaj znamená špekulovať, takže rozdiel medzi špekuláciou a obchodom zaniká. „Každá transakcia, pri ktorej niekto kupuje výrobok, aby ho zasa predal, je v skutočnosti špekulácia." (MacCulloch, A Dictionary, practical etc. of Commerce, London 1847, p. 1009.) Oveľa naivnejší je Pinto, Pindaros amsterdamskej burzy: „Obchod je hra" (tento výrok si požičal od Locka) „a na žobrákovi sa nedá nič vyhrať. Keby niekto dlho vyhrával všetko od všetkých, musel by najväčšiu časť zisku dobrovoľne vrátiť, aby sa hra mohla znova začať." (Pinto, Traité de la Circulation et du Crédit, Amsterdam 1771, p. 231.)

Pravda, možné je aj to, že v $T — P — T$ obidva krajné body T a T, napríklad obilie a šaty, predstavujú kvantitatívne rozdielne hodnoty. Roľník môže predať svoje obilie nad hodnotu, alebo kúpiť šaty pod ich hodnotu. Na druhej strane ho môže obchodník so šatami ošmeknúť. Ale pre samu túto formu obehu sú takéto rozdiely v hodnote čisto náhodné. Táto forma obehu, na rozdiel od procesu $P — T — P$, nestráca nič na svojom zmysle a význame, ak obidva krajné body, napríklad obilie a šaty, sú ekvivalenty. Naopak, ich rovnaká hodnota je podmienkou normálneho priebehu procesu.

Opakovanie čiže obnovenie predaja pre kúpu, takisto ako sám tento proces, má svoju mieru a zmysel v konečnom cieli, ktorý je mimo neho, v spotrebe, v uspokojení určitých potrieb. Naproti tomu pri kúpe pre predaj je začiatok a koniec ten istý, a to peniaze, výmenná hodnota, a už preto je tento pohyb nekonečný. Pravda, z P sa stalo $P + \Delta P$, zo 100 £ 100 + 10 £. Ale z čisto kvalitatívneho hľadiska 110 £ je to isté čo 100 £, totiž peniaze. A z kvantitatívneho hľadiska je 110 £ obmedzená suma hodnoty takisto ako 100 £. Keby sme týchto 110 £ vydali ako peniaze, vypadli by zo svojej úlohy. Prestali by byť kapitálom. Ak sa vyberú z obehu, skamenejú na poklad a nenarastie na nich ani farthing, aj keby ležali až do súdneho dňa. Ak teda ide o zhodnocovanie hodnoty, 110 £ má rovnakú potrebu zhodnocovania ako 100 £, pretože obidve sumy sú obmedzeným výrazom výmennej hodnoty, teda obidve majú rovnaké poslanie priblížiť sa k bohatstvu ako takému tým, že zväčšia svoju veľkosť. Pravda, na okamih sa pôvodne preddavkovaná hodnota 100 £ líši od nadhodnoty 10 £, o ktorú v obehu narástla, ale tento rozdiel sa ihneď znova rozplynie. Proces sa nekončí tak, že jeho výsledkom je na jednej strane pôvodná hodnota 100 £ a na druhej strane nadhodnota 10 £. Jeho výsledkom je hodnota 110 £, ktorá má na to, aby začala zhodnocovací proces, rovnako vhodnú formu ako pôvodných 100 £. Na konci pohybu znova vystupujú peniaze ako jeho začiatok.[5] Koniec každého jednotlivého kolobehu, v ktorom sa kupuje pre predaj, tvorí teda sám od seba začiatok nového kolobehu. Jednoduchý obeh tovarov — predaj pre kúpu — slúži ako prostriedok konečného cieľa, ktorý je mimo obehu: privlastnenie úžitkových hodnôt, uspokojenie potrieb. Naproti tomu obeh peňazí ako kapitálu je sám sebe cieľom, pretože hodnota sa zhodnocuje len v rámci tohto neustále sa obnovujúceho pohybu. Pohyb kapitálu teda nepozná hraníc.[6]

[5] „Kapitál sa delí... na pôvodný kapitál a zisk, prírastok kapitálu..., hoci v praxi sa tento zisk ihneď znova pridáva ku kapitálu a spolu s ním sa uvádza do pohybu." (F. Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie in Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844, p. 99.[1*])

[6] Aristoteles stavia ekonomiku proti chrematistike. Vychádza z ekonomiky. Pokiaľ je ekonomika umením nadobúdať, obmedzuje sa na zaobstarávanie statkov nevyhnutných pre život a užitočných pre domácnosť a štát. „Pravé bohatstvo *(ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος)* pozostáva z takýchto úžitkových hodnôt; lebo veľkosť majetku tohto druhu, dostačujúceho na dobrý život, nie je neobmedzená. Je však aj iný druh umenia nadobúdať, ktoré sa obyčajne a právom nazýva

[1*] Engels, F.: Náčrt kritiky politickej ekonómie. In: Marx, K. — Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 22

Ako vedomý nositeľ tohto pohybu stáva sa majiteľ peňazí kapitalistom. Jeho osoba, alebo skôr jeho vrecko, je východiskovým bodom i bodom návratu peňazí. Objektívny obsah spomenutého obehu — zhodnotenie hodnoty — je jeho subjektívnym cieľom, a len pokiaľ je rastúce privlastňovanie abstraktného bohatstva jediným hybným motívom jeho operácií, funguje ako kapitalista, t. j. ako zosobnený, vôľou a vedomím obdarený kapitál. Preto úžitkovú hodnotu nemožno nikdy považovať za bezprostredný cieľ kapitalistu.[7] Jeho cieľom nie je ani jednotlivý zisk, ale iba ustavičný pohyb zisku.[8] Tento pud absolútneho obohacovania, túto vášnivú honbu za hodnotou[9] má kapitalista spoločné s tvorcom pokladu, lenže kým tvorca pokladu je iba bláznivým kapitalistom, kapitalista je racionálnym tvorcom pokladu. Ustavičné zväčšovanie hodnoty, ktoré sa tvorca pokladu usiluje dosiahnuť tak, že sa snaží zachrániť[10] peniaze pred

---

chrematistikou a podľa nej sa zdá, že bohatstvo a majetok nemajú hranice. Obchod s tovarmi („ἡ καπηλικὴ" znamená doslova drobný obchod a Aristoteles volí túto formu, pretože v nej prevláda úžitková hodnota) nepatrí svojou povahou do chrematistiky, lebo tu sa výmena vzťahuje len na veci pre nich (kupujúcich a predávajúcich) samých nevyhnutné." Preto, vysvetľuje ďalej, pôvodnou formou obchodu s tovarmi bol výmenný obchod, lenže s jeho rozšírením nevyhnutne vznikli peniaze. Po vynájdení peňazí sa musel výmenný obchod nevyhnutne vyvinúť na *καπηλικὴ*, obchod s tovarmi, a ten sa v protirečení so svojou pôvodnou tendenciou premenil na chrematistiku, na umenie robiť peniaze. Chrematistika sa teda líši od ekonomiky tým, že „pre ňu je obeh zdrojom bohatstva *(ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων μεταβ ολῆς)*. A zdá sa, že sa celá točí okolo peňazí, lebo peniaze sú začiatkom i koncom tohto druhu výmeny *(τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστιν)*. Preto je neohraničené aj bohatstvo, o ktoré sa chrematistika usiluje. Tak ako každé umenie, ktorému cieľ nie je prostriedkom, ale posledným, konečným cieľom, nepozná totiž vo svojom úsilí hraníc, pretože sa snaží čoraz väčšmi sa k nemu priblížiť, kým umenia, ktoré sledujú len prostriedky na dosiahnutie cieľa, nie sú neohraničené, pretože sám cieľ im stavia hranice; takisto ani chrematistika nepozná hranice svojho cieľa, ale jej cieľom je absolútne obohatenie. Ekonomika, a nie chrematistika, má hranice... cieľom ekonomiky je niečo odlišné od samých peňazí, cieľom chrematistiky je ich rozmnoženie... Zamieňanie obidvoch foriem, ktoré sa navzájom prelínajú, vedie niektorých ľudí k tomu, že za konečný cieľ ekonomiky považujú zachovanie a rozmnoženie peňazí donekonečna." (Aristoteles, De Rep., edit. Bekker, lib. I, c. 8 a 9 passim.)

[7] „Tovary" (tu v zmysle úžitkových hodnôt) „nie sú konečným cieľom obchodujúceho kapitalistu... jeho konečným cieľom sú peniaze." (Th. Chalmers, On Politic. Econ. etc., 2nd edit., Glasgow 1832, p. 165, 166.)

[8] „Obchodník síce nepodceňuje zisk, ktorý už dosiahol, ale vždy sa usiluje o budúci zisk." (A. Genovesi, Lezioni di Economia Civile [1765], Custodiho vydanie talianskych ekonómov, Parte Moderna, t. VIII, p. 139.)

[9] „Neuhasiteľná vášnivá túžba po zisku, auri sacra fames[10] kapitalistov vždy povedie." (MacCulloch, The Principles of Polit. Econ., London 1830, p. 179.) Prirodzene, tento názor nebráni tomu istému MacCullochovi a jeho spoločníkom, aby v teoretických rozpakoch, napríklad pri skúmaní nadvýroby, nepremenili toho istého kapitalistu na dobrého občana, ktorému ide len o úžitkovú hodnotu a ktorý dokonca pociťuje trýznivý vlčí hlad po topánkach, klobúkoch, vajciach, kartúnoch a iných najbežnejších druhoch úžitkovej hodnoty.

[10] „Σώζειν"[20] je charakteristický výraz Grékov pre tvorbu pokladov. Takisto anglické „to save" znamená zároveň „zachrániť" i „sporiť".

[10] prekliaty hlad po zlate

[20] „zachrániť"

obehom, dosahuje múdrejší kapitalista tak, že ich vždy znova a znova vydáva napospas obehu.[10a]

Samostatné formy, peňažné formy, ktoré hodnota tovarov nadobúda v jednoduchom obehu, iba sprostredkúvajú výmenu tovarov a v konečnom výsledku pohybu miznú. Naproti tomu v obehu *P — T — P* tovar i peniaze fungujú len ako rôzne spôsoby existencie samej hodnoty, peniaze ako jej všeobecný a tovar ako jej osobitný, takrečeno len maskovaný spôsob existencie.[11] Hodnota neustále prechádza z jednej formy na druhú, pričom sa v tomto pohybe nestráca, a premieňa sa tak na automatický subjekt. Ak zafixujeme osobitné javové formy, ktoré zhodnocujúca sa hodnota striedavo nadobúda v kolobehu svojho života, dostaneme tieto určenia: kapitál sú peniaze, kapitál je tovar.[12] V skutočnosti sa tu však hodnota stáva subjektom procesu, v ktorom neprestajne strieda peňažnú a tovarovú formu a pritom sama mení svoju veľkosť, ako nadhodnota odpudzuje sa od seba samej ako pôvodnej hodnoty, zhodnocuje sa. Keďže pohyb, v ktorom priberá nadhodnotu, je jej vlastným pohybom, jej zhodnotenie je teda sebazhodnotením. Nadobudla okultnú vlastnosť vytvárať hodnotu, pretože je hodnotou. Rodí živé mláďatá alebo aspoň znáša zlaté vajcia.

Ako samonarastajúci subjekt takého procesu, v ktorom hodnota hneď nadobúda, hneď zasa zhadzuje peňažnú a tovarovú formu, zároveň sa však v týchto zmenách zachováva a rozširuje, hodnota potrebuje predovšetkým nejakú samostatnú formu, v ktorej sa konštatuje jej totožnosť so sebou samou. A túto formu má len v peniazoch. Preto peniaze tvoria východiskový i konečný bod každého zhodnocovacieho procesu. Hodnota bola 100 £, teraz je 110 £ atď. Ale samy peniaze tu vystupujú len ako jedna forma hodnoty, lebo hodnota má dve formy. Ak peniaze nevezmú na seba tovarovú formu, nestanú sa kapitálom. Peniaze tu teda nevystupujú proti tovaru polemicky, ako je to pri tvorbe pokladu. Kapitalista vie, že všetky tovary, čo ako úboho vyzerajú alebo čo ako odporne smrdia, sú vo viere i po pravde peniazmi, vnútorne obrezanými židmi, a navyše divotvorným prostriedkom, ako robiť z peňazí viac peňazí.

Ak v jednoduchom obehu hodnota tovarov nadobúda voči ich úžitkovej hodnote nanajvýš samostatnú formu peňazí, tu zrazu vystupuje ako istá substancia v procese, ktorá sa sama od seba pohybuje a pre ktorú sú tovar i peniaze iba púhymi formami. Ba čo viac. Hodnota už nevyjadruje vzťahy medzi tovarmi, ale vstupuje teraz takpovediac do súkromného vzťahu k sebe samej. Odlišuje sa ako

---

[10a] „Nekonečnosť, ktorú nemajú veci pohybujúce sa priamym smerom, majú v kolobehu." (Galiani, [l. c. p. 156].)

[11] „Kapitál netvorí látka, ale hodnota týchto látok." (J. B. Say, Traité d'Écon. Polit., 3ème éd., Paris 1817, t. II, p. 429.)

[12] „Obeživo (!) použité na výrobné ciele je kapitál." (Macleod, The Theory and Practice of Banking, London 1855, v. I, c. 1, p. 55.) „Kapitál sú tovary." (James Mill, Elements of Pol. Econ., Lond. 1821, p. 74.)

pôvodná hodnota od seba samej ako nadhodnoty, tak ako sa boh otec odlišuje od seba samého ako boha syna, hoci obidvaja sú toho istého veku a v skutočnosti predstavujú len jednu osobu, lebo len vďaka nadhodnote 10 £ stáva sa preddavkovaných 100 £ kapitálom, a len čo sa ním stali, len čo sa zrodil syn a skrze syna aj otec, rozdiel medzi nimi znova mizne a obidvaja sú jedno, 110 £.

Takto sa hodnota stáva hodnotou v procese, peniazmi v procese, a ako taká sa stáva kapitálom. Vychádza z obehu, zasa doň vchádza, zachováva a rozmnožuje sa v ňom, vracia sa z neho zväčšená a stále znova začína ten istý kolobeh.[13] $P — P'$, peniaze, ktoré plodia peniaze — money which begets money —, takto znie opis kapitálu ústami jeho prvých tlmočníkov, merkantilistov.

Kupovať, aby sa predalo, alebo presnejšie, kupovať, aby sa drahšie predalo, $P — T — P'$, vyzerá síce ako forma vlastná len jednému druhu kapitálu, obchodnému kapitálu. Ale aj priemyselný kapitál sú peniaze, ktoré sa premieňajú na tovary a predajom tovarov sa spätne premieňajú na viac peňazí. Na tejto forme pohybu nemenia nič akty, ktoré prebiehajú medzi kúpou a predajom, mimo sféry obehu. Napokon v kapitáli prinášajúcom úrok vystupuje obeh $P — T — P'$ v skrátenej podobe, vo svojom výsledku bez sprostredkovania, takrečeno v lapidárnom štýle, ako $P — P'$, ako peniaze, ktoré sa rovnajú viac peniazom, ako hodnota, ktorá je väčšia, ako je sama.

Teda $P — T — P'$ je naozaj všeobecným vzorcom kapitálu, tak ako kapitál bezprostredne vystupuje vo sfére obehu.

2.
Protirečenia všeobecného vzorca

Forma obehu, v ktorej sa z peňazí vykľuje kapitál, protirečí všetkým už vysvetleným zákonom o povahe tovaru, hodnoty, peňazí a samého obehu. Od jednoduchého obehu tovarov sa odlišuje obráteným poradím tých istých dvoch protichodných procesov, predaja a kúpy. A akým kúzlom by takýto čisto formálny rozdiel mohol meniť povahu týchto procesov?

A nielen to. Toto obrátené poradie existuje len pre jedného z troch obchodných partnerov, ktorí spolu obchodujú. Ako kapitalista kupujem tovar od *A* a predávam ho zasa *B*, kým ako jednoduchý majiteľ tovaru predávam tovar *B* a potom kupujem tovar od *A*. Pre obchodných partnerov *A* a *B* tento rozdiel neexistuje. Vystupujú iba

[13] „Kapitál... ustavične sa rozmnožujúca hodnota." (Sismondi, Nouveaux Principes d'Écon. Polit., t. I, p. 89.)

ako tí, čo kupujú alebo predávajú tovary. Ja sám zakaždým stojím oproti nim ako jednoduchý majiteľ peňazí alebo tovarov, ako kupujúci alebo predávajúci, pričom pri jednom i druhom poradí vystupujem voči jednému len ako kupujúci a voči druhému len ako predávajúci, voči jednému len ako peniaze, voči druhému len ako tovar, ale voči nikomu z nich nie som kapitálom alebo kapitalistom čiže predstaviteľom niečoho, čo by bolo viac ako peniaze alebo tovar, niečoho, čo by mohlo mať iný účinok, ako majú peniaze alebo tovar. Kúpa od *A* a predaj *B* pre mňa tvoria jedno poradie. Lenže súvislosť medzi týmito dvoma aktami existuje len pre mňa. Osoba *A* nemá nič do činenia s mojou transakciou s *B*, a *B* — s mojou transakciou s *A*. Keby som im azda chcel vysvetliť osobitnú zásluhu, ktorú získavam obrátením poradia, dokázali by mi, že sa mýlim, pokiaľ ide o samo poradie, a že sa celková transakcia nezačala kúpou a neskončila sa predajom, ale naopak, začala sa predajom a skončila sa kúpou. Skutočne, môj prvý akt, kúpa, bol zo stanoviska *A* predajom, a môj druhý akt, predaj, bol zo stanoviska *B* kúpou. Neuspokojujúc sa s tým, *A* a *B* vyhlasujú, že celé poradie bolo zbytočné a predstavuje iba obyčajný hókus-pókus. Osoba *A* bude predávať tovar priamo *B* a *B* ho kúpi priamo od *A*. Tým sa celá transakcia scvrkne na jednostranný akt obyčajného obehu tovarov, na púhy predaj zo stanoviska *A* a na púhu kúpu zo stanoviska *B*. Obrátením poradia sme teda vôbec nevyšli zo sféry jednoduchého obehu tovarov, takže naopak musíme preskúmať, či jednoduchý obeh svojou povahou pripúšťa zhodnotenie hodnôt, ktoré doň vchádzajú, a teda tvorbu nadhodnoty.

Vezmime proces obehu vo forme, v ktorej sa prejavuje ako púha výmena tovarov. Tak je to vždy, keď dvaja majitelia tovarov kupujú jeden od druhého a bilanciu vzájomných peňažných pohľadávok vyrovnávajú v deň splatnosti. Peniaze tu slúžia ako počítacie peniaze, aby vyjadrili hodnoty tovarov v ich cenách, ale nevystupujú voči samým tovarom vo vecnej podobe. Pokiaľ ide o úžitkovú hodnotu, je jasné, že obidvaja vymieňajúci môžu získať. Obidvaja scudzujú tovary, ktoré sú pre nich neužitočné ako úžitkové hodnoty, a dostávajú tovary, ktoré potrebujú. Ale nemusí ísť len o túto výhodu. Je možné, že osoba *A*, ktorá predáva víno a kupuje obilie, vyrobí viac vína, ako by za ten istý pracovný čas mohol vyrobiť pestovateľ obilia *B*, a pestovateľ obilia *B* vyrobí za ten istý pracovný čas viac obilia, ako by mohol dorobiť pestovateľ vína *A*. Teda za tú istú výmennú hodnotu dostane *A* viac obilia a *B* viac vína, ako by dostal každý z nich, keby museli bez výmeny vyrábať pre seba víno i obilie. Vzhľadom na úžitkovú hodnotu možno teda povedať, že „výmena je transakcia, v ktorej obidve strany získavajú"[14]. Inak je to s výmennou hodnotou.

[14] „L'échange est une transaction admirable dans laquelle les deux contractants gagnent — toujours (I)."[14a] (Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets, Paris 1826, p. 68.) Tá istá kniha vyšla aj pod názvom Traité d'Ec. Pol.

[14a] „Výmena je obdivuhodná transakcia, pri ktorej obidvaja kontrahenti získavajú — vždy (I)."

„Človek, ktorý má veľa vína a nemá obilie, obchoduje s človekom, ktorý má veľa obilia a nemá víno, a vymení sa medzi nimi pšenica v hodnote 50 za hodnotu 50 vo víne. Táto výmena nezväčšuje výmennú hodnotu ani pre jedného, ani pre druhého, pretože už pred výmenou mal každý z nich hodnotu rovnajúcu sa hodnote, ktorú si zadovážil touto operáciou."[15]

Na veci sa nič nemení, keď medzi tovary vstupujú peniaze ako obeživo a akty kúpy a predaja sa viditeľne od seba oddelia.[16] Hodnota tovarov je vyjadrená v ich cenách skôr, ako vstúpia do obehu, je teda predpokladom, a nie výsledkom obehu.[17]

Ak sa na vec pozeráme abstraktne, t. j. ak odhliadneme od okolností, ktoré nevyplývajú zo zákonov imanentných jednoduchému obehu tovarov, uskutočňuje sa tu okrem nahradenia jednej úžitkovej hodnoty druhou iba metamorfóza tovaru, iba zmena formy tovaru. Tá istá hodnota, t. j. to isté množstvo spredmetnenej spoločenskej práce, ostáva v rukách toho istého majiteľa tovaru najprv v podobe jeho tovaru, potom v podobe peňazí, na ktoré sa tovar premenil, a napokon v podobe tovaru, na ktorý sa tieto peniaze znova premenili. Táto zmena formy nezahŕňa v sebe nijakú zmenu veľkosti hodnoty. A zmena, ktorú v tomto procese prekonáva sama hodnota tovaru, obmedzuje sa na zmenu jej peňažnej formy. Najprv existuje ako cena tovaru ponúkaného na predaj, potom ako peňažná suma, ktorá však už bola vyjadrená v cene, nakoniec ako cena ekvivalentného tovaru. Táto zmena formy sama osebe nezahŕňa zmenu veľkosti hodnoty takisto, ako keď rozmeníme päťlibrovú bankovku na sovereigny, polsovereigny a šilingy. Pokiaľ teda obeh tovaru podmieňuje iba zmenu formy jeho hodnoty, podmieňuje, ak jav prebieha v čistej podobe, výmenu ekvivalentov. Preto aj sama vulgárna ekonómia, hoci ani netuší, čo je hodnota, zakaždým, keď chce svojím spôsobom skúmať jav v čistej podobe, predpokladá, že sa dopyt a ponuka kryjú, t. j. že sa celkom ruší ich účinok. Ak teda obidvaja vymieňajúci môžu získať, pokiaľ ide o úžitkovú hodnotu, nemôžu obidvaja získať na výmennej hodnote. Tu naopak platí: „Kde je rovnosť, tam niet zisku."[18] Tovary síce možno predávať za ceny, ktoré sa odchyľujú od ich hodnôt, ale takáto odchýlka predstavuje porušenie zákona tovarovej výmeny.[19] Vo svojej čistej podobe je to výmena ekvivalentov, teda nie prostriedok, ako získať väčšiu hodnotu.[20]

---

[15] Mercier de la Rivière, l. c. p. 544.

[16] „Je celkom ľahostajné, či jednou z týchto dvoch hodnôt sú peniaze, alebo či obidve sú obyčajné tovary." (Mercier de la Rivière, l. c. p. 543.)

[17] „O hodnote nerozhodujú kontrahenti; je určená už predtým, ako sa dohodnú." (Le Trosne, l. c. p. 906.)

[18] „Dove è egualità non è lucro." (Galiani, Della Moneta, in Custodi, Parte Moderna, t. IV, p. 244.)

[19] „Výmena sa stane pre jednu stranu nevýhodnou, keď nejaká vonkajšia okolnosť zníži alebo zvýši cenu: potom sa rovnosť poruší, ale táto porucha pochádza z tejto príčiny, a nie z výmeny." (Le Trosne, l. c. p. 904.)

[20] „Výmena je svojou povahou zmluva založená na rovnosti, t. j. uskutočňuje sa výmenou dvoch rovnakých hodnôt. Nie je teda prostriedkom na obohatenie, pretože dávame toľko, koľko dostávame." (Le Trosne, l. c. p. 903, 904.)

Preto sa za pokusmi predstaviť obeh tovarov ako zdroj nadhodnoty spravidla skrýva quid pro quo, zámena úžitkovej hodnoty a výmennej hodnoty. Napríklad Condillac píše:

„Nie je pravda, že pri výmene tovarov dávame rovnakú hodnotu za rovnakú hodnotu. Naopak, každý z dvoch kontrahentov dáva vždy menšiu hodnotu za väčšiu hodnotu... Keby sa skutočne vždy vymieňali rovnaké hodnoty, ani jeden kontrahent by nič nezískal. Lenže obidvaja získavajú, alebo by mali získať. Prečo? Hodnota veci spočíva iba v ich vzťahu k našim potrebám. Čo je pre jedného viac, je pre druhého menej, a naopak... Nemožno predpokladať, že na predaj ponúkame veci nepostrádateľné pre našu spotrebu... Chceme sa zbaviť veci, ktorá je pre nás neužitočná, aby sme získali vec, ktorá je pre nás nevyhnutná; chceme dať menej za viacej... Bolo prirodzené nazdávať sa, že pri výmene dávame rovnakú hodnotu za rovnakú hodnotu vždy, keď sa hodnota každej vymieňanej veci rovnala tomu istému množstvu peňazí... Musíme ale vziať do úvahy ešte jedno hľadisko, či totiž obidvaja nevymieňame prebytok za nevyhnutnú vec."[21]

Vidíme, ako si Condillac nielen pletie úžitkovú hodnotu s výmennou hodnotou, ale spoločnosti s rozvinutou tovarovou výrobou naozaj detinsky pripisuje také pomery, za ktorých si výrobca sám vyrába svoje existenčné prostriedky a do obehu vrhá len prebytok presahujúci jeho vlastné potreby.[22] Napriek tomu moderní ekonómovia často opakujú Condillacov argument najmä vtedy, keď sa usilujú dokázať, že rozvinutá podoba tovarovej výmeny, obchod, vytvára nadhodnotu.

„Obchod," hovoria napríklad, „pridáva hodnotu výrobkom, lebo tie isté výrobky majú viac hodnoty v rukách spotrebiteľa ako v rukách výrobcu, a preto obchod treba doslova (strictly) pokladať za akt výroby."[23]

Lenže za tovary sa neplatí dvakrát, raz za ich úžitkovú hodnotu a druhý raz za ich hodnotu. A ak je úžitková hodnota tovaru užitočnejšia pre kupujúceho ako pre predávajúceho, peňažná forma tovaru je užitočnejšia pre predávajúceho ako pre kupujúceho. Predával by ho inak? Takisto by sme mohli povedať, že kupujúci uskutočňuje doslova (strictly) „akt výroby", keď napríklad premieňa na peniaze obchodníkove pančuchy.

Ak sa vymieňajú tovary alebo tovary a peniaze rovnakej výmennej hodnoty, teda ekvivalenty, je zrejmé, že nikto neberie z obehu viac hodnoty, ako doň vrhá. V takom prípade sa nevytvára nad-

[21] Condillac, Le Commerce et le Gouvernement (1776), Édit. Daire et Molinari in Mélanges d'Économie Politique, Paris 1847, p. 267, 291.

[22] Preto Le Trosne svojmu priateľovi Condillacovi odpovedá veľmi správne: „V rozvinutej spoločnosti nie je nič prebytočné." Zároveň si ho doberá poznámkou: „Ak obidvaja vymieňajúci dostanú rovnako viac za rovnako menej, obidvaja dostanú rovnako." Pretože Condillac nemá ešte ani najmenšej potuchy o povahe výmennej hodnoty, je veľmi vhodnou autoritou na to, aby pánu prof. Wilhelmovi Roscherovi potvrdil jeho vlastné detinské predstavy. Pozri jeho dielo Die Grundlagen der Nationalökonomie, Dritte Auflage, 1858.

[23] S. P. Newman, Elements of Polit. Econ., Andover and New York 1835, p. 175.

hodnota. A vo svojej čistej podobe proces obehu podmieňuje výmenu ekvivalentov. Lenže v skutočnosti veci nevystupujú v čistej podobe. Preto predpokladajme výmenu neekvivalentov.

V každom prípade na trhu tovarov stojí len majiteľ tovaru oproti majiteľovi tovaru, a moc, ktorú tieto osoby majú jedna nad druhou, je iba mocou ich tovarov. Látková rozdielnosť tovarov je látkovým motívom výmeny a vytvára vzájomnú závislosť majiteľov tovarov, lebo ani jeden z nich nemá v rukách predmet svojej vlastnej potreby a každý z nich má v rukách predmet potreby druhého. Okrem tejto látkovej rozdielnosti úžitkových hodnôt tovarov existuje medzi nimi už len jeden rozdiel, rozdiel medzi ich naturálnou formou a ich premenenou formou, medzi tovarom a peniazmi. A takto sa majitelia tovarov odlišujú len ako predávajúci, majitelia tovarov, a ako kupujúci, majitelia peňazí.

Povedzme, že v dôsledku nejakej nevysvetliteľnej výsady predávajúci môže predávať tovar nad jeho hodnotu, za 110, ak jeho hodnota je 100, teda s 10-percentnou nominálnou prirážkou k cene. Takto predávajúci inkasuje nadhodnotu 10. Lenže potom sa ten, čo bol predávajúcim, stane kupujúcim. Teraz sa s ním ako predávajúci stretne tretí majiteľ tovaru, ktorý má tiež výsadu predávať tovar o 10 % drahšie. Náš človek získal ako predávajúci 10, aby ako kupujúci 10 stratil.[24] Celkový výsledok je v skutočnosti taký, že všetci majitelia tovarov predávajú jeden druhému tovary o 10 % nad hodnotu, čo je presne to isté, ako keby predávali tovary za ich hodnotu. Takáto všeobecná nominálna prirážka k cene tovarov vyvoláva ten istý účinok, ako keby sa hodnoty tovarov vyjadrili napríklad v striebre namiesto v zlate. Peňažné názvy, t. j. ceny tovarov, rastú, ale pomer ich hodnôt ostáva nezmenený.

Predpokladajme naopak, že výsadou kupujúceho je kupovať tovary pod ich hodnotu. Tu netreba ani len pripomenúť, že sa kupujúci znova stane predávajúcim. Bol predávajúcim predtým, ako sa stal kupujúcim. Ako predávajúci stratil 10 % už predtým, než ako kupujúci 10 % získal.[25] Všetko ostáva po starom.

Tvorbu nadhodnoty, a teda premenu peňazí na kapitál nemožno vysvetliť ani tak, že predávajúci predávajú tovary nad ich hodnotu, ani tak, že kupujúci ich kupujú pod ich hodnotu.[26]

Problém sa vôbec nezjednoduší, ak doň prepašujeme cudzie vzťahy, ak teda hovoríme asi tak ako plukovník Torrens:

---

[24] „Zvýšením nominálnej hodnoty výrobkov... sa predávajúci neobohatia ... lebo presne to, čo získajú ako predávajúci, stratia ako kupujúci." (J. Gray,] The Essential Principles of the Wealth of Nations etc., London 1797, p. 66.)

[25] „Ak sme nútení dať za 18 livrov také množstvo výrobkov, ktoré má hodnotu 24 livrov, a ak tú istú sumu peňazí použijeme na nákupy, dostaneme za 18 livrov práve toľko ako predtým za 24 livrov." (Le Trosne, l. c. p. 897.)

[26] „Nijaký predávajúci nemôže teda bežne zdražovať svoje tovary bez toho, aby takisto neplatil viac aj za tovary ostatných predávajúcich; pre tú istú príčinu každý spotrebiteľ môže bežne platiť menej za to, čo kupuje, len ak sa podrobí podobnému zníženiu cien vecí, ktoré predáva." (Mercier de la Rivière, l. c. p. 555.)

„Efektívny dopyt tkvie v schopnosti a sklone (!) spotrebiteľov dávať za tovary, či už bezprostrednou alebo sprostredkovanou výmenou, nejakú väčšiu časť všetkých zložiek kapitálu, než stojí výroba tovarov."[27]

V obehu výrobcovia a spotrebitelia stoja oproti sebe len ako predávajúci a kupujúci. Tvrdiť, že nadhodnota vzniká pre výrobcu z toho, že spotrebitelia platia za tovary nad hodnotu, znamená len zastierať jednoduchú vetu: Majiteľ tovaru ako predávajúci má výsadu predávať drahšie. Predávajúci sám vyrobil tovar alebo zastupuje jeho výrobcu, ale takisto aj kupujúci alebo sám vyrobil tovar, ktorý predstavujú jeho peniaze, alebo zastupuje výrobcu tovaru. Preto výrobca stojí oproti výrobcovi. Líšia sa len tým, že jeden kupuje a druhý predáva. Nedostaneme sa ani o krok ďalej, ak sa nazdávame, že majiteľ tovaru ako výrobca predáva tovar nad jeho hodnotu a ako spotrebiteľ platí zaň príliš draho.[28]

Preto dôslední stúpenci ilúzie, že nadhodnota vzniká z nominálnej prirážky k cene alebo z výsady predávajúceho predávať tovar príliš draho, predpokladajú triedu, ktorá len kupuje, ale nepredáva, teda iba spotrebúva, ale nevyrába. Existencia takejto triedy sa ešte nedá vysvetliť zo stanoviska, ku ktorému sme doteraz došli, zo stanoviska jednoduchého obehu. Predbehnime však náš výklad. Peniaze, za ktoré takáto trieda stále kupuje, musia k nej ustavične prúdiť od samých majiteľov tovarov, a to bez výmeny, zadarmo, na základe hocakého právneho alebo mocenského titulu. Predávať tejto triede tovary nad hodnotu znamená iba toľko, že sa časť zadarmo odovzdaných peňazí zasa vymámi späť.[29] Takto platili maloázijské mestá starému Rímu ročný peňažný tribút. Za tieto peniaze kupoval Rím od nich tovary a kupoval ich príliš draho. Maloázijčania šudili Rimanov, a tak prostredníctvom obchodu vymámili od dobyvateľov časť tribútu. Ale ošudení ostali predsa len Maloázijčania. Za ich tovary im aj naďalej platili ich vlastnými peniazmi. Toto vôbec nie je metóda obohacovania čiže tvorby nadhodnoty.

Držme sa preto v medziach tovarovej výmeny, kde predávajúci sú kupujúcimi a kupujúci sú predávajúcimi. Naše rozpaky vyplývajú azda z toho, že sme osoby nechápali individuálne, ale len ako personifikované kategórie.

Majiteľ tovaru *A* môže byť natoľko prefikaný, že prekabáti svojich kolegov *B* alebo *C*, ktorí sa mu ani pri najlepšej vôli nedokážu odplatiť. Osoba *A* predá *B* víno v hodnote 40 £ a výmenou získa obilie

[27] R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth, London 1821, p. 349.

[28] „Myšlienka, že zisky platia spotrebitelia, je zaiste veľmi absurdná. Kto sú spotrebitelia?" (G. Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 183.)

[29] „Ak niekto pociťuje nedostatok dopytu, odporúča mu pán Malthus zaplatiť nejakej inej osobe, aby kúpila jeho tovary?" — spytuje sa rozhorčený ricardovec Malthusa, ktorý, tak ako jeho žiak farár Chalmers, velebí ekonomický význam triedy tých, čo iba kupujú, čiže spotrebiteľov. Pozri: An Inquiry into those principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821, p. 55.

v hodnote 50 £. Osoba *A* premenila svojich 40 £ na 50 £, urobila z menej peňazí viac peňazí a premenila svoj tovar na kapitál. Prizrime sa na to bližšie. Pred výmenou sme mali víno za 40 £ v rukách *A* a obilie za 50 £ v rukách *B*, celková hodnota bola 90 £. Po výmene máme tú istú celkovú hodnotu 90 £. Obiehajúca hodnota sa nezväčšila ani o atóm, zmenilo sa len jej rozdelenie medzi *A* a *B*. Na jednej strane vystupuje ako nadhodnota to, čo je na druhej strane podhodnota, na jednej strane sa javí ako plus to, čo sa na druhej strane javí ako mínus. Tá istá zmena by nastala, keby osoba *A* bez zastierajúcej formy výmeny priamo *B* ukradla 10 £. Sumu obiehajúcich hodnôt zrejme nemožno zväčšiť nijakou zmenou v ich rozdelení, práve tak ako žid nemôže zväčšiť množstvo drahých kovov v krajine, ak farthing z čias kráľovnej Anny predá za guineu. Trieda kapitalistov jednej krajiny ako celok nemôže ošmeknúť samu seba.[30]

Môžeme sa teda krútiť a ošívať, ako len chceme, výsledok ostane ten istý. Ak sa vymieňajú ekvivalenty, nevzniká nijaká nadhodnota, a ak sa vymieňajú neekvivalenty, taktiež nevzniká nijaká nadhodnota.[31] Obeh čiže výmena tovarov nevytvára nijakú hodnotu.[32]

Teraz teda chápeme, prečo si v našej analýze základnej formy kapitálu, formy, v ktorej kapitál určuje ekonomickú organizáciu modernej spoločnosti, zatiaľ vôbec nevšímame jeho populárne a takrečeno predpotopné formy, obchodný kapitál a úžernícky kapitál.

Vo vlastnom obchodnom kapitáli vystupuje forma $P — T — P'$, kúpiť, aby sa drahšie predalo, v najčistejšej podobe. Na druhej strane sa celý jeho pohyb odohráva v rámci sféry obehu. Pretože však premenu peňazí na kapitál, tvorbu nadhodnoty, nemožno vysvetliť zo samého obehu, existencia obchodného kapitálu sa zdá nemožná, keď sa vymieňajú ekvivalenty[33]; preto sa dá vyvodiť len z toho, že obchodník sa prížívnícky votrie medzi kupujúcich a predávajúcich

[30] Destutt de Tracy, hoci — alebo azda práve preto — bol Membre de l'Institut[53], zastával opačný názor. Hovorí, že priemyselní kapitalisti dosahujú svoje zisky tým, že „všetko predávajú drahšie, ako ich stála výroba. A komu predávajú? Predovšetkým jeden druhému." (l. c. p. 239.)

[31] „Výmena dvoch rovnakých hodnôt nezväčšuje ani nezmenšuje množstvo hodnôt existujúcich v spoločnosti. Výmena dvoch nerovnakých hodnôt ... taktiež nemení nič na sume spoločenských hodnôt, hoci pridáva k majetku jedného to, čo odníma z majetku druhého". (J. B. Say, l. c., t. II, p. 443, 444.) Túto vetu Say takmer doslova preberá od fyziokratov, pričom si, prirodzene, nerobí starosti so závermi, ktoré z nej vyplývajú. Ako využíval spisy fyziokratov, na ktoré sa za jeho čias už zabudlo, aby zväčšil svoju vlastnú „hodnotu", ukazuje nasledujúci príklad. Najslávnejšia poučka monsieur Saya: „Výrobky sa kupujú len za výrobky" (l. c., t. II, p. 438) vo fyziokratickom origináli znie: „Výrobky sa platia len výrobkami." (Le Trosne, l. c. p. 899.)

[32] „Výmena nepridáva výrobkom vonkoncom nijakú hodnotu." (F. Wayland, The Elements of Pol. Econ., Boston 1843, p. 168.)

[33] „Za vlády nemenných ekvivalentov by bol obchod nemožný." (G. Opdyke, A Treatise on polit. Economy, New York 1851, p. 66—69.) „Rozdiel medzi reálnou hodnotou a výmennou hodnotou sa zakladá na jednom fakte — totiž na tom, že hodnota nejakej veci sa líši od tzv. ekvivalentu, ktorý sa za ňu dáva v obchode, t. j. že tento ekvivalent nie je nijakým ekvivalentom." (F. Engels, l. c. p. 95, 96.[1*])

[1*] Engels, F.: Náčrt kritiky politickej ekonómie. In: Marx, K.—Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 19.

výrobcov tovarov a ošmekne jedných i druhých. V tomto zmysle hovorí Franklin: „Vojna je lúpež, obchod je šudenie."[34] Keby sme mali zhodnotenie obchodného kapitálu vysvetliť inak ako púhym šudením výrobcov tovarov, potrebovali by sme na to celý rad medzičlánkov, ktoré nám zatiaľ celkom chýbajú, pretože na tomto mieste naším jediným predpokladom je obeh tovarov a jeho jednoduché momenty.

To, čo sme povedali o obchodnom kapitáli, platí ešte väčšmi o úžernickom kapitáli. Pri obchodnom kapitáli sú obidva krajné body — peniaze vrhané na trh a rozmnožené peniaze sťahované z trhu — aspoň sprostredkované kúpou a predajom, pohybom obehu. Pri úžernickom kapitáli sa forma $P — T — P'$ skrátila na nesprostredkované krajné body $P — P'$, na peniaze vymieňané za viac peňazí, na formu, ktorá protirečí povahe peňazí, a preto sa zo stanoviska tovarovej výmeny nedá vysvetliť. Preto Aristoteles hovorí:

„Existujú dva druhy chrematistiky, jedna patrí k obchodu, druhá k ekonomike; táto druhá je nevyhnutná a chvályhodná, prvá sa zakladá na obehu a právom ju odsudzujú (lebo sa nezakladá na prírode, ale na vzájomnom klamstve). Preto všetci celkom oprávnene nenávidia úžeru, lebo tu sú samy peniaze zdrojom zárobku a nepoužívajú sa na to, na čo ich vynašli. Veď vznikli pre výmenu tovarov, ale úrok robí z peňazí viac peňazí. Stadiaľ aj jeho meno (τόκος úrok a mláďa). Lebo mláďa sa ponáša na toho, čo ho splodil. Ale úrok sú peniaze z peňazí, takže zo všetkých zárobkových odvetví toto sa najviac príčí prírode."[35]

Počas nášho skúmania zistíme, že tak ako obchodný kapitál aj kapitál prinášajúci úrok sú odvodené formy, a zároveň uvidíme, prečo sa historicky objavujú pred modernou základnou formou kapitálu.

Ukázalo sa, že nadhodnota nemôže vzniknúť z obehu, že sa teda pri jej tvorbe musí niečo odohrávať za chrbtom obehu, čo v ňom samom nie je viditeľné.[36] Môže však nadhodnota vzniknúť niekde inde ako v obehu? Obeh je súhrnom všetkých výmenných vzťahov[1*] medzi majiteľmi tovarov. Mimo obehu majiteľ tovarov je vo vzťahu už len k svojmu vlastnému tovaru. Pokiaľ ide o jeho hodnotu, obmedzuje sa tento vzťah na to, že tovar obsahuje určité množstvo vlastnej práce majiteľa tovaru, merané podľa určitých spoločenských zákonov. Toto množstvo práce sa vyjadruje vo veľkosti hodnoty jeho tovaru a v cene, napríklad 10 £, pretože veľkosť hodnoty sa vyjadruje v počítacích peniazoch. Jeho práca sa však nevyjadruje v hodnote tovaru, ani v prebytku nad jeho vlastnú hodnotu, ani v cene 10, ktorá je zároveň cenou 11, ani v hodnote, ktorá je väčšia, ako je sama. Majiteľ tovaru môže svojou prácou vytvárať hodnoty,

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: tovarových vzťahov

[34] Benjamin Franklin, Works, vol. II, edit. Sparks in Positions to be examined concerning National Wealth, [p. 376].

[35] Arist[oteles], l. c., c. 10, [p. 17].

[36] „Za obvyklých podmienok trhu sa zisk nedosahuje výmenou. Keby nebol existoval predtým, nemohol by existovať ani po tejto transakcii." (Ramsay, l. c. p. 184.)

ale nie zhodnocujúce sa hodnoty. Môže zväčšiť hodnotu tovaru tým, že novou prácou pridáva k existujúcej hodnote novú hodnotu, napríklad z kože zhotoví topánky. Tá istá látka má teraz väčšiu hodnotu, pretože obsahuje väčšie množstvo práce. Preto topánky majú väčšiu hodnotu ako koža, ale hodnota kože ostala, aká bola. Nezhodnotila sa, pri výrobe topánok sa k nej nepridala nadhodnota. Výrobca tovaru nemôže teda zhodnocovať hodnotu, a teda premeniť tovar alebo peniaze na kapitál mimo sféry obehu, ak nevstúpi do styku s inými majiteľmi tovarov.

Kapitál nemôže teda vzniknúť z obehu a takisto nemôže ani z obehu nevzniknúť. Musí vznikať v ňom a zároveň nie v ňom.

Takto sme dostali dvojaký výsledok.

Premenu peňazí na kapitál treba vysvetliť na základe zákonov imanentných tovarovej výmene, takže východiskovým bodom je výmena ekvivalentov.[37] Náš majiteľ peňazí, tu ešte len húsenica kapitalistu, musí kúpiť tovary za ich hodnotu, predať ich za ich hodnotu, a predsa len na konci procesu musí vyťažiť viac hodnoty, ako do neho vložil. Jeho premena na motýľa sa musí uskutočniť vo sfére obehu a zároveň mimo sféry obehu. Toto je základ problému. Hic Rhodus, hic salta![54]

3.
Kúpa a predaj pracovnej sily

Zmena hodnoty peňazí, ktoré sa majú premeniť na kapitál, nemôže sa uskutočniť v samých peniazoch, lebo peniaze ako kúpny alebo platobný prostriedok iba realizujú cenu tovaru, ktorý sa nimi kupuje alebo platí; ale ak zotrvajú vo svojej vlastnej forme, stuhnú v ska-

---

[37] Z uvedeného výkladu čitateľ pochopí, že to znamená iba toto: Tvorba kapitálu musí byť možná aj vtedy, keď sa cena tovaru rovná hodnote tovaru. Nedá sa vysvetliť z odchýlky cien tovarov od hodnôt tovarov. Ak sa ceny skutočne odchyľujú od hodnôt, treba ich najprv redukovať na hodnoty, t. j. odhliadnuť od tejto okolnosti ako náhodnej, aby sme jav tvorby kapitálu na základe výmeny tovarov mali pred sebou v čistej podobe, aby nás pri jeho pozorovaní nemiatli rušivé a vlastnému procesu cudzie vedľajšie okolnosti. Ostatne vieme, že táto redukcia vonkoncom nie je iba vedecký postup. Ustavičné výkyvy trhových cien, ich stúpanie a klesanie, sa kompenzujú, rušia sa navzájom, a samy sa redukujú na priemernú cenu ako na svoje vnútorné pravidlo. Toto pravidlo je napríklad pre obchodníka alebo priemyselníka žiarivou hviezdou, ktorá ho vedie pri každom podnikaní trvajúcom dlhší čas. Teda vie, že ak berieme dlhšie obdobie vcelku, tovary sa skutočne nepredávajú ani pod, ani nad, ale za svoju priemernú cenu. Preto keby vôbec bolo jeho záujmom myslieť nezaujato, musel by si problém tvorby kapitálu postaviť takto: Ako môže vzniknúť kapitál, ak ceny reguluje priemerná cena, t. j. koniec koncov hodnota tovaru? Hovorím „koniec koncov", lebo priemerné ceny sa priamo nezhodujú s veľkosťou hodnoty tovarov, ako sa nazdávajú A. Smith, Ricardo atď.

menelinu nemeniacej sa hodnoty.[38] Takisto nemôže zmena vzniknúť ani z druhého aktu obehu, z opätovného predaja tovaru, lebo tento akt iba premieňa tovar z naturálnej formy späť na peňažnú formu. Zmena sa teda musí udiať s tovarom, ktorý sa kupuje v prvom akte P — T, ale nie s jeho hodnotou, pretože sa vymieňajú ekvivalenty, tovary sa platia podľa svojej hodnoty. Zmena môže teda vzniknúť len z úžitkovej hodnoty tovaru ako takej, t. j. z jeho spotreby. Aby náš majiteľ peňazí vyťažil hodnotu zo spotreby tovaru, musel by mať také šťastie, že by vo sfére obehu, na trhu, objavil taký tovar, ktorého úžitková hodnota sama by mala svojráznu vlastnosť, že by bola zdrojom hodnoty, taký tovar, ktorého skutočná spotreba by sama bola spredmetňovaním práce, teda tvorbou hodnoty. A majiteľ peňazí nachádza na trhu takýto špecifický tovar — pracovnú schopnosť čiže pracovnú silu.

Pracovnou silou čiže pracovnou schopnosťou rozumieme súhrn fyzických a duševných schopností existujúcich v telesnosti, v živej osobnosti človeka, ktoré dáva do pohybu vždy, keď vyrába úžitkové hodnoty akéhokoľvek druhu.

Ak však má majiteľ peňazí nájsť na trhu pracovnú silu ako tovar, musia byť splnené rôzne podmienky. Výmena tovarov sama osebe nezahŕňa nijaké iné vzťahy závislosti ako tie, čo vyplývajú z jej vlastnej povahy. Za tohto predpokladu sa pracovná sila môže na trhu objaviť ako tovar len potiaľ a len preto, lebo ju jej vlastný majiteľ, osoba, ktorej je pracovnou silou, ponúka na predaj alebo predáva ako tovar. Aby ju majiteľ mohol predávať ako tovar, musí mať možnosť ňou disponovať, musí teda byť slobodným vlastníkom svojej pracovnej schopnosti, svojej osoby.[39] On a majiteľ peňazí sa stretávajú na trhu a vstupujú do vzájomného vzťahu ako rovnoprávni majitelia tovarov, ktorí sa líšia len tým, že jeden je kupujúcim a druhý predávajúcim, teda obidvaja sú si z právneho hľadiska rovní. Ak má byť tento vzťah trvalý, je potrebné, aby vlastník pracovnej sily predával túto pracovnú silu vždy iba na určitý čas, lebo keby ju predal so všetkým činom a raz navždy, predal by seba samého, premenil by sa zo slobodného človeka na otroka, z majiteľa tovaru na tovar. Ako osoba musí sa neprestajne správať k svojej pracovnej sile ako k svojmu vlastníctvu, a tým ako k svojmu vlastnému tovaru, a to môže len potiaľ, pokiaľ ju dáva kupujúcemu k dispozícii, prenecháva mu ju na spotrebu vždy len prechodne, na určitý čas, teda pokiaľ sa scudzením pracovnej sily nevzdáva jej vlastníctva.[40]

---

[38] „Vo forme peňazí... kapitál neprináša nijaký zisk." (Ricardo, Princ. of Pol. Econ., p. 267.)

[39] V encyklopédiách reálií klasického staroveku možno čítať nezmysel, že v antickom svete bol už kapitál úplne rozvinutý, „ibaže chýbal slobodný robotník a úverový systém". Aj pán Mommsen vo svojom diele Römische Geschichte sa dopúšťa jedného quid pro quo za druhým.

[40] Rôzne zákonodarstvá stanovujú preto maximálne trvanie pracovnej zmluvy. Všetky zákonníky národov, kde je práca slobodná, upravujú podmienky výpo-

Druhou podstatnou podmienkou, aby majiteľ peňazí už našiel na trhu pracovnú silu ako tovar, je, že jej majiteľ nemôže predávať tovary, v ktorých sa spredmetnila jeho práca, ale naopak, musí ako tovar predávať samu svoju pracovnú silu, ktorá existuje len v jeho živej telesnosti.

Aby niekto mohol predávať iné tovary ako svoju pracovnú silu, musí mať, prirodzene, výrobné prostriedky, napríklad suroviny, pracovné nástroje atď. Nemôže zhotoviť topánky bez kože. Okrem toho potrebuje životné prostriedky. Nikto, ani človek budúcnosti, nemôže žiť z výrobkov budúcnosti, teda ani z úžitkových hodnôt, ktorých výroba sa ešte neskončila, a takisto ako prvý deň, keď sa človek objavil na zemeguli, musí ešte vždy každý deň spotrebúvať, prv ako začne vyrábať a zatiaľ čo vyrába. Ak sa výrobky vyrábajú ako tovary, musia sa po vyrobení predať a až po predaji môžu uspokojovať potreby výrobcu. K času potrebnému na výrobu pristupuje čas potrebný na predaj.

Na to, aby majiteľ peňazí premenil peniaze na kapitál, musí teda nájsť na trhu tovarov slobodného robotníka, slobodného v dvojakom zmysle: na jednej strane, že ako slobodná osoba disponuje svojou pracovnou silou ako so svojím tovarom, na druhej strane, že nemá na predaj iné tovary, že je voľný ako vták, oslobodený od všetkých vecí potrebných na uplatnenie svojej pracovnej sily.

Majiteľa peňazí, ktorý nachádza trh práce ako osobitné oddelenie trhu tovarov, nezaujíma otázka, prečo tento slobodný robotník vystupuje proti nemu vo sfére obehu. A zatiaľ to nezaujíma ani nás. Pridržiavame sa faktického stavu teoreticky, tak ako sa ho majiteľ peňazí pridržiava prakticky. Jedno je však jasné. Príroda neprodukuje na jednej strane majiteľov peňazí alebo tovarov a na druhej strane iba majiteľov vlastnej pracovnej sily. Tento vzťah nie je prírodno-historickým vzťahom, a nie je to ani spoločenský vzťah, ktorý by bol spoločný všetkým historickým obdobiam. Zrejme je sám výsledkom predchádzajúceho historického vývoja, produktom mnohých ekonomických prevratov, zániku celého radu starších formácií spoločenskej výroby.

Aj ekonomické kategórie, ktoré sme skúmali predtým, nesú na

---

vede pracovnej zmluvy. V rôznych krajinách, menovite v Mexiku (pred americkou občianskou vojnou aj na územiach odtrhnutých od Mexika a fakticky až do Cuzovho prevratu[55] v podunajských provinciách), sa otroctvo skrýva pod formou peonáže. Na základe preddavkov, ktoré sa splácajú prácou a prenášajú z generácie na generáciu, nielen jednotlivý robotník, ale aj jeho rodina stávajú sa fakticky vlastníctvom iných osôb a ich rodín. Juárez zrušil peonáž. Takzvaný cisár Maximilián ju znova zaviedol dekrétom, ktorý v Snemovni reprezentantov vo Washingtone výstižne odsúdili ako dekrét obnovujúci otroctvo v Mexiku. „Na časovo obmedzené použitie môžem scudziť inému... svoje špecifické telesné a duševné schopnosti a možnosti činnosti, pretože týmto obmedzením nadobúdajú vonkajší vzťah k mojej celistvosti a všeobecnosti. Keby som však scudzil celý svoj čas konkretizovaný v práci a všetku svoju produktívnu činnosť, premenil by som jej podstatu, svoju všeobecnú činnosť a skutočnosť, svoju osobnosť na vlastníctvo niekoho iného." (Hegel, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, p. 104, § 67.)

sebe historickú pečať. V jestvovaní výrobku ako tovaru sa skrývajú určité historické podmienky. Ak sa má výrobok stať tovarom, nesmie sa vyrábať ako bezprostredný existenčný prostriedok pre samého výrobcu. Keby sme išli ďalej a skúmali, za akých okolností všetky výrobky, alebo aspoň ich väčšina, nadobúdajú formu tovaru, zistili by sme, že sa to deje len na základe celkom špecifického, totiž kapitalistického spôsobu výroby. Lenže také skúmanie by bolo vzdialené analýze tovaru. Tovarová výroba a obeh tovarov môžu existovať aj vtedy, keď sa ďaleko prevládajúce množstvo výrobkov, bezprostredne zamerané na vlastnú potrebu, nepremieňa na tovar, teda aj keď výmenná hodnota ešte ani zďaleka neovláda spoločenský výrobný proces v celej jeho šírke a hĺbke. Ak má výrobok vystupovať ako tovar, predpokladá to natoľko rozvinutú deľbu práce v spoločnosti, že sa už dovŕšilo oddelenie úžitkovej hodnoty od výmennej hodnoty, ktoré sa v bezprostrednom výmennom obchode iba začína. Ale taký vývinový stupeň je spoločný historicky najrôznejším spoločensko-ekonomickým formáciám.

Alebo ak skúmame peniaze, vidíme, že predpokladajú určitú úroveň tovarovej výmeny. Osobitné formy peňazí — púhy ekvivalent tovarov alebo obeživo alebo platidlo, poklad a svetové peniaze — svedčia o veľmi rozdielnych stupňoch spoločenského výrobného procesu podľa toho, aký rozdielny rozsah či relatívna prevaha pripadá jednej alebo druhej funkcii. Ale ako ukazuje skúsenosť, stačí relatívne slabo rozvinutý obeh tovarov, aby sa vytvorili všetky tieto formy. Inak je to s kapitálom. Historické podmienky jeho existencie vonkoncom nevznikajú s obehom tovarov a peňazí. Kapitál vzniká len tam, kde majiteľ výrobných a životných prostriedkov nachádza na trhu slobodného robotníka ako predávajúceho svoju pracovnú silu, a táto historická podmienka sama vymedzuje jedno obdobie svetových dejín. Preto kapitál už od začiatku ohlasuje osobitnú epochu spoločenského výrobného procesu.[41]

Teraz nám prichodí bližšie preskúmať tento zvláštny tovar, pracovnú silu. Tak ako všetky ostatné tovary má hodnotu.[42] Ako sa určuje táto hodnota?

Hodnotu pracovnej sily, takisto ako hodnotu každého iného tovaru, určuje pracovný čas nutný na výrobu, teda aj na reprodukciu tohto špecifického tovaru. Sama pracovná sila, pokiaľ je hodnotou, predstavuje iba určité množstvo v nej spredmetnenej spoločenskej priemernej práce. Pracovná sila existuje len ako schopnosť živého indivídua. Jej výroba preto predpokladá existenciu živého indivídua. Ak je existencia indivídua daná, výroba pracovnej sily tkvie

[41] Kapitalistickú epochu charakterizuje teda práve to, že pracovná sila nadobúda pre samého robotníka formu tovaru, ktorý mu patrí, že teda jeho práca nadobúda formu námezdnej práce. Na druhej strane až od tohto okamihu sa tovarová forma produktov práce stáva všeobecnou.

[42] „Hodnota človeka, tak ako hodnota všetkých iných vecí, je jeho cena, t. j. toľko, koľko sa dáva za použitie jeho sily." (Th. Hobbes, Leviathan, in Works, edit. Molesworth, London 1839—1844, v. III, p. 76.)

v jeho vlastnej reprodukcii čiže v udržiavaní jeho života. Živé indivíduum potrebuje na svoje udržiavanie určité množstvo životných prostriedkov. Pracovný čas nutný na výrobu pracovnej sily sa preto redukuje na pracovný čas nutný na výrobu týchto životných prostriedkov, čiže hodnota pracovnej sily je hodnotou životných prostriedkov potrebných na udržiavanie jej majiteľov. Lenže pracovná sila sa realizuje len tak, že sa prejaví navonok a uplatní sa v práci. Pri jej uplatnení, v práci, vynakladá sa však určité množstvo ľudských svalov, nervov, mozgu atď., ktoré sa musí znova nahradiť. Tento zväčšený výdaj podmieňuje zväčšený príjem.[43] Ak vlastník pracovnej sily pracoval dnes, musí byť schopný opakovať zajtra ten istý proces za tých istých podmienok sily a zdravia. Množstvo životných prostriedkov musí teda stačiť na to, aby pracujúce indivíduum udržiavalo ako pracujúce indivíduum pri jeho normálnej životnej sile. Samy prirodzené potreby, ako jedlo, odev, kúrenie, bývanie atď., líšia sa podľa klimatických a iných prírodných osobitostí krajiny. Na druhej strane sám rozsah tzv. nevyhnutných potrieb, ako aj spôsob ich uspokojovania sú samy osebe historickým produktom, a preto vo veľkej miere závisia od kultúrnej úrovne krajiny, okrem iného v podstatnej miere aj od toho, v akých podmienkach, a teda s akými zvyklosťami a životnými nárokmi sa sformovala trieda slobodných robotníkov.[44] V protiklade k ostatným tovarom určenie hodnoty pracovnej sily obsahuje teda historický a morálny prvok. Napriek tomu pre určitú krajinu a pre určité obdobie je priemerný okruh nevyhnutných životných prostriedkov daný.

Vlastník pracovnej sily je smrteľný. Ak sa má teda nepretržite objavovať na trhu, ako to predpokladá nepretržitá premena peňazí na kapitál, musí sa ten, kto predáva pracovnú silu, zvečniť, „ako sa zvečňuje každé živé indivíduum, a to rozmnožovaním"[45]. Pracovné sily, ktoré sa odnímajú z trhu opotrebovaním a smrťou, musia sa neprestajne nahrádzať prinajmenšom rovnakým počtom nových pracovných síl. Preto množstvo životných prostriedkov nevyhnutných na výrobu pracovnej sily zahŕňa aj životné prostriedky náhradníkov, t. j. detí robotníkov, takže sa na trhu tovarov zvečňuje tento druh svojrázných majiteľov tovarov.[46]

Ak sa má všeobecná ľudská prirodzenosť zmeniť tak, aby dosiahla zručnosť a obratnosť v určitom pracovnom odvetví a stala sa rozvi-

---

[43] Preto starorímsky villicus ako hospodár, ktorý dozeral na poľnohospodárskych otrokov, dostával „menšiu dávku, lebo jeho práca bola ľahšia ako práca otrokov". (Th. Mommsen, Röm. Geschichte, 1856, p. 810.)

[44] Porov. W. Th. Thornton, Over-Population and its Remedy, London 1846.

[45] Petty.

[46] „Prirodzená cena práce... spočíva v takom množstve existenčných prostriedkov a vecí na spríjemnenie života, aké je podľa povahy podnebia a zvyklostí krajiny potrebné na to, aby sa robotník udržiaval a mohol vychovať takú rodinu, aká zabezpečí na trhu nezmenšenú ponuku práce." (R. Torrens, An Essay on the external Corn Trade, London 1815, p. 62.) Slovo práca sa tu nesprávne uvádza namiesto pracovnej sily.

nutou a špecifickou pracovnou silou, je potrebné určité vzdelanie alebo výchova, čo zasa stojí väčšie alebo menšie množstvo tovarových ekvivalentov. Podľa toho, či je povaha pracovnej sily viac alebo menej sprostredkovaná, sú aj náklady na jej výchovu rozdielne. Tieto náklady na vyučenie, mizivo malé pri obyčajnej pracovnej sile, vchádzajú teda do okruhu hodnôt vynaložených na jej výrobu.

Hodnota pracovnej sily sa redukuje na hodnotu určitého množstva životných prostriedkov. Preto sa mení s hodnotou týchto životných prostriedkov, t. j. s veľkosťou pracovného času potrebného na ich výrobu.

Časť životných prostriedkov, napríklad potraviny, kurivo atď., sa denne nanovo spotrebúva, a musí sa preto denne nanovo nahradiť. Iné životné prostriedky, ako šaty, nábytok atď., spotrebúvajú sa za dlhšie obdobia, a preto ich treba nahrádzať len za dlhšie obdobia. Jedny tovary sa kupujú alebo platia denne, iné týždenne, štvrťročne atď. Ale nech sa už súčet týchto výdavkov hocijako rozdeľuje napríklad počas roka, musí sa deň čo deň kryť priemerným príjmom. Ak množstvo tovarov potrebných denne na výrobu pracovnej sily = A, potrebných týždenne = B, potrebných štvrťročne = C atď., denný priemer týchto tovarov = $\frac{365\,A + 52\,B + 4\,C + \text{atď.}}{365}$. Ak predpokladáme, že v tomto množstve tovarov potrebných na priemerný deň väzí 6 hodín spoločenskej práce, spredmetňuje sa v pracovnej sile denne pol dňa priemernej spoločenskej práce, čiže na dennú výrobu pracovnej sily treba pol pracovného dňa. Toto množstvo práce potrebné na jej dennú výrobu predstavuje dennú hodnotu pracovnej sily čiže hodnotu denne reprodukovanej pracovnej sily. Ak sa pol dňa priemernej spoločenskej práce vyjadruje v množstve zlata za 3 sh. čiže v jednom toliari, potom jeden toliar je cena zodpovedajúca dennej hodnote pracovnej sily. Ak ju majiteľ pracovnej sily každodenne ponúka na predaj za jeden toliar, jej predajná cena sa rovná jej hodnote, a podľa nášho predpokladu majiteľ peňazí, túžiaci premeniť svoje toliare na kapitál, platí túto hodnotu.

Krajnú čiže minimálnu hranicu hodnoty pracovnej sily tvorí hodnota takého množstva tovarov, ktoré nositeľ pracovnej sily, človek, musí denne dostávať, aby mohol obnoviť svoj životný proces, tvorí ju teda hodnota fyzicky nepostrádateľných životných prostriedkov. Ak cena pracovnej sily klesne na toto minimum, klesne pod jej hodnotu, lebo potom sa môže udržiavať a vyvíjať len v zakrpatenej forme. Lenže hodnotu každého tovaru určuje pracovný čas potrebný na to, aby sa tovar dodal v normálnej akosti.

Bola by to mimoriadne lacná sentimentalita, keby sme toto určenie hodnoty pracovnej sily, ktoré vyplýva zo samej povahy veci, pokladali za hrubé, a napríklad s Rossim nariekali:

„Skúmať pracovnú schopnosť (puissance de travail) a pritom abstrahovať od existenčných prostriedkov, ktoré udržujú prácu počas výrobného procesu, znamená skúmať vlastný výmysel (être de raison.) Kto hovorí práca, kto ho-

vorí pracovná schopnosť, hovorí zároveň robotník a existenčné prostriedky, robotník a mzda."[47]

Kto hovorí o pracovnej schopnosti, nehovorí o práci, takisto ako ten, kto hovorí o schopnosti zažívať, nehovorí o zažívaní. Ako je známe, k tomuto procesu treba niečo viac ako dobrý žalúdok. Kto hovorí o pracovnej schopnosti, neabstrahuje od životných prostriedkov nevyhnutných na jej udržanie. Naopak, ich hodnota sa vyjadruje v hodnote pracovnej schopnosti. Ak ju robotník nepredá, nemá z nej nijaký úžitok, naopak, pociťuje ako krutú prírodnú nevyhnutnosť, že jeho pracovná schopnosť vyžadovala určité množstvo existenčných prostriedkov na svoju výrobu a stále odznova ich vyžaduje na svoju reprodukciu. Potom spolu so Sismondim zisťuje: „Pracovná schopnosť ... neznamená nič, ak sa nepredá"[48].

Svojrázna povaha tohto špecifického tovaru, pracovnej sily, spôsobuje, že po uzavretí zmluvy medzi kupujúcim a predávajúcim jej úžitková hodnota ešte fakticky neprechádza do rúk kupujúceho. Jej hodnota, takisto ako hodnota každého iného tovaru, bola určená skôr, ako vstúpila do obehu, lebo na výrobu pracovnej sily sa vynaložilo určité množstvo spoločenskej práce, ale jej úžitková hodnota spočíva v tom, že sa jej sila prejaví až dodatočne. Scudzenie sily a jej skutočné prejavenie sa, t. j. jej jestvovanie ako úžitkovej hodnoty, sa preto časovo rozchádzajú. Ale pri takých tovaroch[49], kde sa formálne scudzenie úžitkovej hodnoty predajom a jej skutočné prenechanie kupujúcemu časovo rozchádzajú, fungujú peniaze toho, kto kupuje, zväčša ako platidlo. Vo všetkých krajinách s kapitalistickým spôsobom výroby zaplatia pracovnej sile až potom, keď už fungovala v lehote stanovenej kúpnou zmluvou, napríklad na konci každého týždňa. Preto robotník všade preddavkuje kapitalistovi úžitkovú hodnotu pracovnej sily; prenecháva kupujúcemu, aby ju spotreboval skôr, ako mu zaplatí jej cenu, teda všade robotník poskytuje kapitalistovi úver. To, že tento úver nie je prázdny výmysel, ukazuje nielen náhodná strata úverovanej mzdy, keď kapitalista zbankrotuje[50], ale aj mnoho trvalejších účinkov.[51] Ale na po-

---

[47] Rossi, Cours d'Écon. Polit., Bruxelles 1843, p. 370, 371.

[48] Sismondi, Nouv. Princ. etc., t. I, p. 113.

[49] „Za každú prácu sa platí, až keď je dokončená." (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc., p. 104.) „Obchodný úver sa musel začať vo chvíli, keď robotník, prvý tvorca výroby, mohol vďaka svojim úsporám čakať na mzdu za svoju prácu do konca týždňa, dvoch týždňov, mesiaca, štvrťroka atď." (Ch. Ganilh, Des Systèmes d'Écon. Polit., 2ème édit., Paris 1821, t. II, p. 150.)

[50] „Robotník požičiava svoju pracovitosť", ale Storch chytrácky dodáva: „nič neriskuje" okrem „straty svojej mzdy ... lebo robotník neprináša nič materiálneho". (Storch, Cours d'Écon. Polit., Pétersbourg 1815, t. II, p. 36, 37.)

[51] Uveďme príklad. V Londýne jestvujú dva druhy pekárov, „full priced", ktorí predávajú chlieb za jeho plnú hodnotu, a „undersellers", ktorí ho predávajú pod jeho hodnotu. Druhá skupina predstavuje asi $^3/_4$ celkového počtu pekárov (p. XXXII v správe vládneho komisára H. S. Tremenheera o Grievances complained of by the journeymen bakers etc., London 1862). Títo „undersellers"

vahe samej výmeny tovarov sa nič nemení, či peniaze fungujú ako kúpny prostriedok alebo ako platidlo. Cena pracovnej sily sa stanovuje zmluvou, hoci sa realizuje až dodatočne, podobne ako nájomné za dom. Pracovná sila je predaná, hoci za ňu zaplatia až dodatočne. Pre jasné pochopenie tohto vzťahu je však užitočné, ak budeme zatiaľ predpokladať, že majiteľ pracovnej sily pri jej predaji vždy hneď dostane aj zmluvne dohodnutú cenu.

Teraz už vieme, ako sa určuje hodnota, ktorú majiteľ peňazí platí majiteľovi tohto svojrázneho tovaru, pracovnej sily. Úžitková hodnota, ktorú majiteľ peňazí dostáva vo výmene, ukáže sa až pri skutočnom použití, v procese spotreby pracovnej sily. Všetky veci potrebné na tento proces, ako suroviny atď., kupuje majiteľ peňazí na trhu tovarov a platí za ne plnú cenu. Proces spotreby pracovnej sily je zároveň procesom výroby tovaru a nadhodnoty. Spotreba pracovnej sily, takisto ako spotreba každého iného tovaru, odohráva sa mimo trhu čiže mimo sféry obehu. Preto spolu s majiteľom peňazí a majiteľom pracovnej sily opúšťame túto hlučnú sféru, kde sa všet-

takmer bez výnimky predávajú chlieb falšovaný prímesami kamenca, mydla, drasla, vápna, derbyshirskej kamennej múčky a podobnými príjemnými, výživnými a zdravými prísadami. (Pozri vyššie citovanú Modrú knihu, ako aj správu Committee of 1855 on the Adulteration of Bread a spis dr. Hassalla Adulterations Detected, 2nd. edit., London 1861.) Sir John Gordon pred komisiou z roku 1855 vyhlásil, že „v dôsledku takého falšovania bedár žijúci z dvoch libier chleba denne nedostáva teraz v skutočnosti ani štvrtinu výživných látok, nehovoriac o škodlivých účinkoch na jeho zdravie". Ako príčinu, prečo „veľmi veľká časť robotníckej triedy", aj keď dobre vie o tomto falšovaní, jednako len odoberá ako časť svojho nákupu kamenec, kamennú múčku atď., Tremenheere uvádza (l. c. p. XLVIII), že „musia brať od svojho pekára alebo z chandler's shop[1*] taký chlieb, aký sa im uráči dať". Keďže im platia až na konci pracovného týždňa, môžu „až na konci týždňa zaplatiť za chlieb, ktorý ich rodiny cez týždeň spotrebovali"; a odvolávajúc sa na svedecké výpovede, Tremenheere dodáva: „Je všeobecne známe, že chlieb zložený z takýchto zmesí sa zhotovuje výslovne pre takýchto zákazníkov." („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.") „V mnohých anglických poľnohospodárskych oblastiach" (a ešte viac v škótskych) „vyplácajú mzdy štrnásťdenne a dokonca mesačne. Pri takýchto dlhých intervaloch medzi platbami musí poľnohospodársky robotník kupovať svoj tovar na úver... Musí platiť vyššie ceny a je fakticky pripútaný ku krámu, ktorý mu dáva na úver. Tak napríklad v Horningshame vo Wiltse, kde vyplácajú mzdy mesačne, tá istá múka, ktorú by inde mohol kúpiť za 1 sh. 10 d. za stone[2*], stojí ho 2 sh. 4 d. za stone." (Sixth Report on Public Health by The Medical Officer of the Privy Council etc., 1864, p. 264.) „Ruční tlačiari kartúnu z Paisley a Kilmarnocku" (západné Škótsko) „roku 1853 si štrajkom vynútili dvojtýždennú výplatu miezd namiesto mesačnej." (Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853, p. 34.) Ako ďalší pekný príklad, ako sa vyvinul úver, ktorý robotník dáva kapitalistovi, môžeme uviesť metódu mnohých majiteľov anglických uhoľných baní, kde robotníkovi platia až koncom mesiaca a medzitým dostáva od kapitalistu preddavky, často v tovaroch, za ktoré musí platiť nad ich trhovú cenu (truckový systém). „Je bežnou praxou majiteľov uhoľných baní, že vyplácajú mzdy raz mesačne a medzitým na konci každého týždňa dávajú svojim robotníkom preddavky. Tento preddavok sa dáva v kráme" (totiž v tommy shop čiže v kráme, ktorý patrí samému majiteľovi bane). „Robotníci v jednom kúte peniaze berú a v druhom ich zasa vydávajú." (Children's Employment Commission, III. Report, London 1864, p. 38, n. 192.)

[1*] kramárskeho obchodíka

[2*] 14 libier

ko odohráva na povrchu a pred očami všetkých, a budeme obidvoch sledovať do najtajnejších miest výroby, kde na ich prahu čítame: No admittance except on business.[1*] Tu uvidíme nielen to, ako kapitál vyrába, ale aj to, ako sa vyrába sám kapitál. Tajomstvo vytĺkania zisku sa musí konečne odhaliť.

Sféra obehu čiže výmeny tovarov, v rámci ktorej sa odohráva kúpa a predaj pracovnej sily, je naozaj pravým rajom prirodzených ľudských práv. Tu vládne iba sloboda, rovnosť, vlastníctvo a Bentham. Sloboda! Lebo tí, čo kupujú a predávajú nejaký tovar, napríklad pracovnú silu, riadia sa len svojou slobodnou vôľou. Uzavierajú zmluvy ako slobodné, právne rovnocenné osoby. Zmluva je konečný výsledok, v ktorom ich vôle nachádzajú spoločný právny výraz. Rovnosť! Lebo vstupujú do vzájomných vzťahov len ako majitelia tovarov a vymieňajú ekvivalent za ekvivalent. Vlastníctvo! Lebo každý disponuje iba tým, čo mu patrí. Bentham! Lebo každý z nich sa stará len o seba. Jediná sila, ktorá ich spája a dáva do vzájomného vzťahu, je sila ich ziskuchtivosti, osobitnej výhody a súkromných záujmov. A práve preto, že sa každý stará len o seba, a nikto sa nestará o druhého, vďaka vopred danej harmónii vecí čiže pod ochranou najprefíkanejšej prozreteľnosti, dosahujú všetci iba svoju vzájomnú výhodu, spoločný prospech, záujem celku.

Keď opúšťame túto sféru jednoduchého obehu čiže výmeny tovarov, z ktorej freetrader vulgaris čerpá názory, pojmy a mieru pre svoj úsudok o spoločnosti kapitálu a námezdnej práce, zdá sa, že sa už v niečom mení fyziognómia našich dramatis personae. Niekdajší majiteľ peňazí kráča vpredu ako kapitalista, za ním ide majiteľ pracovnej sily ako jeho robotník: jeden sa významne uškŕňa a dychtí po podnikaní, druhý sa vlečie nesmelo, zdráhavo, ako niekto, čo priniesol na trh svoju vlastnú kožu a teraz nemôže očakávať nič iné, iba že ju z neho zderú.

[1*] Nepovolaným vstup zakázaný.

Tretí oddiel

Výroba absolútnej nadhodnoty

Piata kapitola

Pracovný proces a zhodnocovací proces

1. Pracovný proces

Používanie pracovnej sily je práca sama. Ten, kto kupuje pracovnú silu, spotrebúva ju tak, že necháva pracovať toho, kto ju predáva. Takto sa tento stáva actu[1*] tým, čím bol len potentia[2*], činnou pracovnou silou, robotníkom. Ak má svoju prácu vyjadriť v tovaroch, musí ju vyjadriť predovšetkým v úžitkových hodnotách, vo veciach, ktoré slúžia na uspokojenie nejakých potrieb. Kapitalista dáva robotníkovi zhotoviť nejakú osobitnú úžitkovú hodnotu, určitý predmet. Výroba úžitkových hodnôt čiže statkov nemení svoju všeobecnú povahu tým, že sa uskutočňuje pre kapitalistu a pod jeho kontrolou. Preto treba pracovný proces skúmať najprv nezávisle od akejkoľvek určitej spoločenskej formy.

[1*] skutočne
[2*] potenciálne

Práca je predovšetkým proces medzi človekom a prírodou, proces, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkúva, riadi a kontroluje výmenu látok medzi sebou a prírodou. Voči samej prírodnej látke vystupuje človek ako prírodná sila. Uvádza do pohybu prírodné sily patriace k jeho telu, ramená i nohy, hlavu i ruky, aby si prisvojil prírodnú látku vo forme vhodnej pre svoj vlastný život. Keďže týmto pohybom pôsobí na vonkajšiu prírodu a mení ju, mení zároveň svoju vlastnú prirodzenosť. Rozvíja v nej driemajúce schopnosti a hru týchto síl podriaďuje svojej vlastnej moci. Tu sa nezaoberáme prvými, živočíšne inštinktívnymi formami práce. V porovnaní so stavom, keď robotník vystupuje na trhu tovarov ako človek predávajúci svoju vlastnú pracovnú silu, stráca sa v pradávnej minulosti stav, keď sa ľudská práca ešte nezbavila svojej prvotnej, inštinktívnej formy. Predpokladáme prácu v takej forme, v akej prináleží výlučne človekovi. Pavúk vykonáva úkony, ktoré sa ponášajú

na úkony tkáča, a včela stavbou svojich voskových buniek zahanbí nejedného človeka — staviteľa. Ale aj najhorší staviteľ sa od samého začiatku odlišuje od najlepšej včely tým, že skôr ako začne stavať bunku z vosku, postaví ju vo svojej hlave. Na konci pracovného procesu vychádza výsledok, ktorý už na jeho začiatku existoval v predstave robotníka, teda existoval už ideálne. Ten nielenže mení formu prírodného materiálu, ale zároveň v ňom vedome uskutočňuje svoj cieľ, ktorý ako zákon určuje povahu a spôsob jeho činnosti a ktorému musí podriadiť svoju vôľu. A toto podriadenie nie je ojedinelý akt. Okrem namáhania orgánov, ktoré pracujú, vyžaduje sa počas celého trvania práce cieľavedomá vôľa, ktorá sa prejavuje ako pozornosť; vyžaduje sa to tým väčšmi, čím menej práca upúta robotníka svojím vlastným obsahom a spôsobom vykonávania, teda čím menej má z nej pôžitok ako z hry svojich vlastných telesných a duševných síl.

Jednoduché momenty pracovného procesu sú: cieľavedomá činnosť čiže práca sama, pracovný predmet a pracovný prostriedok.

Zem (z ekonomického hľadiska sa sem zahŕňa aj voda), ktorá pôvodne obdarúva človeka potravou, hotovými životnými prostriedkami[1], existuje bez jeho pričinenia ako všeobecný predmet ľudskej práce. Všetky veci, ktoré práca len vytrháva z ich bezprostrednej súvislosti so zemou, sú pracovné predmety dané prírodou. Sú to napríklad ryby, ktoré chytáme a oddeľujeme od ich prírodného živlu — vody, drevo, ktoré rúbeme v pralese, ruda, ktorú ťažíme zo žily. Naproti tomu, ak predchádzajúca práca už takrečeno prefiltrovala pracovný predmet, nazývame ho surovinou; napríklad už vyťaženú rudu, ktorú potom treba preprať. Každá surovina je pracovným predmetom, ale nie každý pracovný predmet je surovinou. Pracovný predmet je surovinou len vtedy, keď už prekonal nejakú zmenu sprostredkovanú prácou.

Pracovný prostriedok je vec alebo komplex vecí, ktoré robotník kladie medzi seba a pracovný predmet a ktoré mu slúžia ako vodič jeho pôsobenia na tento predmet. Využíva mechanické, fyzické a chemické vlastnosti vecí, aby ich ako nástroje moci nechal v súlade so svojím cieľom pôsobiť na iné veci.[2] Ak neberieme do úvahy zber hotových životných prostriedkov, napríklad plodov, keď iba vlastné robotníkove telesné orgány slúžia ako pracovné prostriedky, predmet, ktorého sa robotník bezprostredne zmocňuje, nie je pracovný predmet, ale pracovný prostriedok. Takto sa to, čo dáva sama prí-

[1] „Zdá sa, akoby prírodné produkty zeme, ktoré sa vyskytujú v obmedzenom množstve a od človeka sú celkom nezávislé, dodávala príroda priam tak, ako sa mladíkovi dáva skromná suma, aby ho priviedla na cestu usilovnosti a bohatnutia." (James Steuart, Principles of Polit. Econ., edit. Dublin 1770, v. I, p. 116.)

[2] „Rozum je rovnako lstivý ako mocný. Lesť spočíva vôbec v sprostredkujúcej činnosti, ktorá necháva predmety na seba pôsobiť a vzájomne sa opracúvať podľa ich povahy, a takto bez priameho zasahovania do tohto procesu predsa len uskutočňuje svoj cieľ." (Hegel, Enzyklopädie, Erster Teil, Die Logik, Berlin 1840, p. 382.)

roda, stáva orgánom jeho činnosti, orgánom, ktorý pripája k svojim vlastným telesným orgánom, aby navzdory biblii predĺžil prirodzené rozmery svojho tela. Zem, ktorá je prvotnou zásobárňou potravín človeka, je aj jeho prvotnou zbrojnicou pracovných prostriedkov. Dodáva mu napríklad kameň, ktorým hádže, trie, drví, reže atď. Sama zem je pracovný prostriedok, ale ak má slúžiť ako pracovný prostriedok v poľnohospodárstve, predpokladá zasa množstvo iných pracovných prostriedkov a už relatívne vysoký stupeň rozvoja pracovnej sily.[3] Len čo sa pracovný proces rozvinie aspoň do istej miery, potrebuje už spracované pracovné prostriedky. V najstarších jaskyniach obývaných človekom nachádzame kamenné nástroje a kamenné zbrane. Na začiatku ľudských dejín popri spracovanom kameni, dreve, kostiach a mušliach hrali hlavnú úlohu pracovného prostriedku skrotené, teda už samou prácou zmenené, chovné zvieratá.[4] Používanie a vytváranie pracovných prostriedkov, aj keď v zárodku sú príznačné už pre isté druhy zvierat, charakterizujú špecificky ľudský pracovný proces, a preto Franklin definuje človeka ako „a toolmaking animal", ako živočícha zhotovujúceho nástroje. Pozostatky pracovných prostriedkov sú pre skúmanie zaniknutých spoločensko-ekonomických formácií rovnako dôležité ako stavba zvyškov kostí pre poznanie ústrojenstva zaniknutých živočíšnych druhov. Ekonomické epochy sa nelíšia tým, čo sa vyrába, ale tým, ako, akými pracovnými prostriedkami sa vyrába.[5] Pracovné prostriedky nie sú len meradlom stupňa rozvoja ľudskej pracovnej sily, ale sú aj ukazovateľom spoločenských vzťahov, za ktorých sa pracuje. Spomedzi samých pracovných prostriedkov mechanické pracovné prostriedky, ktorých súhrn môžeme nazvať kostnou a svalovou sústavou výroby, charakterizujú nejakú epochu spoločenskej výroby oveľa výraznejšie ako také pracovné prostriedky, čo slúžia len na ukladanie pracovných predmetov a ktorých súhrn možno celkom všeobecne nazvať cievnou sústavou výroby; sú to napríklad rúry, sudy, koše, džbány atď. Až v chemickej výrobe hrajú tieto pracovné prostriedky dôležitú úlohu.[5a]

Okrem vecí, ktoré sprostredkúvajú pôsobenie práce na jej predmet, a preto tak či onak slúžia ako vodiče činnosti, zahŕňame medzi prostriedky pracovného procesu v širšom zmysle všetky vecné podmienky, ktoré sú vôbec potrebné na to, aby sa proces uskutočnil.

---

[3] Vo svojom inak úbohom spise Théorie de l'Écon. Polit., Paris 1815, Ganilh v polemike s fyziokratmi výstižne vypočítava dlhý rad pracovných procesov, ktoré sú predpokladom vlastného poľnohospodárstva.

[4] V Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses (1766) Turgot správne chápe význam skrotených zvierat pre začiatky kultúry.

[5] Pre technologické porovnanie rôznych epoch výroby najmenší význam zo všetkých tovarov majú ozajstné prepychové predmety.

[5a] Poznámka k 2. vyd. Aj keď doterajšie dejepisectvo vie iba veľmi málo o vývine materiálnej výroby, teda o základe celého spoločenského života, a tým aj o celej skutočnej histórii, predsa len aspoň predhistorická doba sa delí na základe prírodovedeckých, a nie tzv. historických bádaní podľa materiálu nástrojov a zbraní na dobu kamennú, bronzovú a železnú.

[10] miesto, na ktorom stojí

Nevchádzajú do neho priamo, ale bez nich nemôže prebiehať vôbec alebo len nedokonale. Všeobecným pracovným prostriedkom tohto druhu je opäť sama zem, lebo dáva robotníkovi locus standi[10] a jeho činnosti priestor na pôsobenie (field of employment). Pracovnými prostriedkami tohto druhu, sprostredkovanými už prácou, sú napríklad pracovné budovy, prieplavy, cesty atď.

V pracovnom procese teda činnosť človeka dosahuje pomocou pracovného prostriedku vopred zamýšľanú zmenu pracovného predmetu. Proces uhasína vo výrobku. Jeho produktom je úžitková hodnota, prírodná látka prispôsobená zmenou formy potrebám človeka. Práca sa spojila so svojím predmetom. Spredmetnila sa a predmet sa spracoval. To, čo sa u robotníka javilo vo forme nepokoja, javí sa teraz na výrobku vo forme bytia ako pokojová vlastnosť. Robotník priadol a výrobkom je priadza.

Ak sa pozeráme na celý proces z hľadiska jeho výsledku, výrobku, pracovný prostriedok i pracovný predmet sa javia ako výrobné prostriedky[6] a sama práca ako produktívna práca[7].

Kým jedna úžitková hodnota vychádza z pracovného procesu ako výrobok, iné úžitkové hodnoty, výrobky predchádzajúcich pracovných procesov, vchádzajú do neho ako výrobné prostriedky. Tá istá úžitková hodnota je výrobkom jednej práce a výrobným prostriedkom inej práce. Preto sú výrobky nielen výsledkom, ale zároveň aj podmienkou pracovného procesu.

S výnimkou ťažobného priemyslu, ktorý nachádza svoj pracovný predmet už v prírode, napríklad baníctvo, poľovníctvo, rybolov atď. (poľnohospodárstvo len potiaľ, pokiaľ sa po prvý raz rozoráva panenská pôda), všetky priemyselné odvetvia spracúvajú predmet, surovinu, t. j. pracovný predmet, ktorý už prefiltrovala práca, a je teda už sám produktom práce. Tak napríklad osivo v poľnohospodárstve. Zvieratá a rastliny, ktoré zvyčajne pokladáme za produkty prírody, nie sú produktmi práce iba predchádzajúceho roku, ale vo svojej terajšej podobe sú výsledkami zmien, ktoré prebiehajú po mnohé generácie pod kontrolou človeka, prostredníctvom ľudskej práce. Pokiaľ však ide osobitne o pracovné prostriedky, už pri najpovrchnejšom pohľade prezrádza obrovská väčšina z nich stopy minulej práce.

Surovina môže byť hlavnou substanciou výrobku, alebo môže vchádzať do jeho tvorby len ako pomocná látka. Pracovný prostriedok spotrebúva pomocnú látku, ako parný stroj spotrebúva uhlie, koleso olej a ťažný kôň seno, alebo sa pomocná látka pridáva do suroviny, aby v nej vyvolala nejakú látkovú zmenu, tak ako sa pridáva chlór do nebieleného plátna, uhlie do železa, farba do vlny,

---

[6] Zdá sa paradoxom, ak nazveme napríklad rybu, ktorú sme ešte nechytili, výrobným prostriedkom rybolovu. Ale doteraz ešte nik nevynašiel umenie, ako chytať ryby vo vodách, v ktorých nie sú.

[7] Toto určenie produktívnej práce, vyplývajúce zo stanoviska jednoduchého pracovného procesu, vonkoncom nestačí pre kapitalistický výrobný proces.

alebo pomáha vykonávať samu prácu, ako napríklad látky používané na osvetľovanie a vykurovanie pracovnej miestnosti. Rozdiel medzi hlavnou a pomocnou látkou mizne vo vlastnej chemickej výrobe, pretože ani jedna z použitých surovín nevystupuje znova ako substancia výrobku.[8]

Keďže každá vec má rozličné vlastnosti, a preto sa hodí na rozličné použitie, môže sa ten istý výrobok stať surovinou v najrôznejších pracovných procesoch. Napríklad obilie je surovinou pre mlynára, pre výrobcu škrobu, pre liehovarníka, pre chovateľa dobytka atď. Ako osivo sa stáva surovinou pre svoju vlastnú výrobu. Takisto uhlie vychádza z banského priemyslu ako výrobok a vchádza do neho ako výrobný prostriedok.

V tom istom pracovnom procese môže ten istý výrobok slúžiť ako pracovný prostriedok i ako surovina. Napríklad pri výkrme dobytka je dobytok spracúvanou surovinou a zároveň prostriedkom na výrobu hnojiva.

Výrobok, ktorý existuje vo forme hotovej pre spotrebu, môže sa znova stať surovinou iného výrobku, ako sa hrozno môže stať surovinou vína. Alebo práca zanechá svoj výrobok v takých formách, v ktorých sa dá znova použiť len ako surovina. Surovina v tomto stave sa nazýva polovýrobkom, a správnejšie by sa mala nazývať medzivýrobkom, ako napríklad bavlna, nite, priadza atď. Aj keď pôvodná surovina je sama už výrobkom, môže prechádzať množstvom rôznych procesov, v ktorých vždy odznova funguje v zmenenej podobe ako surovina až po posledný pracovný proces, ktorý ju vypudí ako hotový životný prostriedok alebo ako hotový pracovný prostriedok.

Vidíme teda, že to, či je úžitková hodnota surovinou, pracovným prostriedkom alebo výrobkom, závisí celkom od jej určitej funkcie v pracovnom procese, od miesta, ktoré v ňom zaujíma, a ak sa toto miesto mení, menia sa aj tieto určenia.

Tým, že výrobky vstupujú do nových pracovných procesov ako výrobné prostriedky, strácajú charakter výrobku. Fungujú už len ako vecné činitele živej práce. Pre spriadača je vreteno iba prostriedkom, ktorým pradie, a ľan je len predmetom, ktorý spriada. Pravda, bez materiálu na spriadanie a bez vretena nemožno priasť. Preto sa predpokladá, že tieto výrobky[1*] sú k dispozícii už na začiatku pradenia. Ale v samom procese je ľahostajné, že ľan a vreteno sú výrobkami minulej práce, takisto ako v akte výživy je ľahostajné, že chlieb je výrobkom minulých prác roľníka, mlynára, pekára atď. Naopak. Ak výrobné prostriedky odhaľujú v pracovnom procese svoj charakter výrobkov minulej práce, je to len preto, lebo majú nedostatky. Nôž, ktorý nereže, priadza, ktorá sa neustále trhá

[1*] v 4. nemeckom vydaní: tento výrobok

[8] Storch odlišuje vlastnú surovinu ako „matière" od pomocných látok ako „matériaux"[56]; Cherbuliez označuje pomocné látky ako „matières instrumentales"[57].

atď., živo pripomínajú nožiara *A* a leštiča priadze *E*. Na vydarenom výrobku sa prostredníctvom jeho úžitkových vlastností zahladila účasť minulej práce.

Stroj, ktorý neslúži v pracovnom procese, je neužitočný. Okrem toho podlieha ničivému účinku prírodnej výmeny látok. Železo hrdzavie, drevo hnije. Priadza, z ktorej sa nič neutká alebo neupletie, je pokazená bavlna. Živá práca musí uchopiť tieto veci, musí ich vzkriesiť z mŕtvych, premeniť ich z iba možných na skutočné a pôsobiace úžitkové hodnoty. Keď ich zachváti oheň práce, keď si ich práca prisvojí ako časti svojho tela a oživí ich, aby v procese vykonávali funkcie zodpovedajúce ich pojmu a poslaniu, tiež sa síce spotrebujú, ale spotrebujú sa účelne ako prvky vytvárajúce nové úžitkové hodnoty, nové výrobky, ktoré sú schopné vojsť do osobnej spotreby ako životné prostriedky alebo do nového pracovného procesu ako výrobné prostriedky.

Ak sú teda jestvujúce výrobky na jednej strane nielen výsledkom, ale aj existenčnou podmienkou pracovného procesu, na druhej strane sa tieto výrobky minulej práce môžu zachovať a realizovať ako úžitkové hodnoty iba tak, že sa vrhnú do pracovného procesu, teda dostanú sa do kontaktu so živou prácou.

Práca spotrebúva svoje látkové prvky, svoj predmet a svoje prostriedky, požiera ich, a preto je spotrebným procesom. Táto výrobná spotreba sa líši od osobnej spotreby tým, že osobná spotreba spotrebúva výrobky ako životné prostriedky živého indivídua, kým výrobná spotreba ich spotrebúva ako životné prostriedky práce, jeho činnej pracovnej sily. Produktom osobnej spotreby je preto sám spotrebiteľ, výsledkom výrobnej spotreby je výrobok odlišný od spotrebiteľa.

Pokiaľ pracovný prostriedok a pracovný predmet sú už samy výrobkami, práca spotrebúva výrobky, aby vytvorila výrobky, čiže používa výrobky ako výrobné prostriedky výrobkov. Ale tak ako pracovný proces pôvodne prebieha len medzi človekom a zemou, ktorá tu existuje bez jeho pričinenia, v pracovnom procese ešte stále slúžia aj také výrobné prostriedky, ktoré poskytuje príroda a ktoré nepredstavujú nijaké spojenie prírodnej látky s ľudskou prácou.

Pracovný proces, tak ako sme ho ukázali v jeho jednoduchých a abstraktných momentoch, je cieľavedomá činnosť zameraná na zhotovovanie úžitkových hodnôt, prisvojovanie si prírodného materiálu pre ľudské potreby, všeobecná podmienka výmeny látok medzi človekom a prírodou, večná prírodná podmienka ľudského života, a preto nezávislá od akejkoľvek formy tohto života, ale naopak, je rovnako spoločná jeho všetkým spoločenským formám. Preto sme nemuseli opisovať pracujúceho vo vzťahu k druhým pracujúcim. Vystačili sme s človekom a jeho prácou na jednej strane a s prírodou a jej látkami na druhej strane. Tak ako na chuti pšenice nepoznať, kto ju vypestoval, práve tak na pracovnom procese nevidieť, za akých podmienok prebieha, či pod krutým bičom otrokárskeho do-

zorcu alebo pod úzkostlivým zrakom kapitalistu, či ho uskutočňuje Cincinnatus, keď obrába svoje jugera[1*], alebo divoch, keď kameňom zabíja šelmu.[9]

Vráťme sa k nášmu kapitalistovi in spe[2*]. Opustili sme ho, keď na trhu tovarov kúpil všetky činitele nevyhnutné pre pracovný proces, vecné činitele čiže výrobné prostriedky a osobné činitele čiže pracovnú silu. Bystrým zrakom znalca vybral výrobné prostriedky a pracovné sily vyhovujúce jeho osobitnému podnikaniu, pradiarstvu, výrobe obuvi atď. Náš kapitalista začína teda spotrebúvať kúpený tovar, pracovnú silu, t. j. necháva nositeľa pracovnej sily, robotníka, aby svojou prácou spotrebúval výrobné prostriedky. Prirodzene, všeobecná povaha pracovného procesu sa nemení tým, že ho robotník vykoná pre kapitalistu, a nie pre seba. Lenže ani určitý spôsob, ako sa zhotovujú topánky alebo ako sa pradie priadza, nemôže sa ihneď zmeniť, pretože sa sem votrel kapitalista. Spočiatku musí brať pracovnú silu tak, ako ju našiel na trhu, teda aj jej prácu musí brať tak, ako sa rozvinula v období, keď ešte nebolo kapitalistov. Zmena samého spôsobu výroby v dôsledku podriadenia práce kapitálu môže nastať až neskôr, a preto sa ňou budeme zaoberať neskôr.

Pracovný proces ako proces, v ktorom kapitalista spotrebúva pracovnú silu, vyznačuje sa dvoma svojráznymi javmi.

Robotník pracuje pod kontrolou kapitalistu, ktorému patrí jeho práca. Kapitalista dbá na to, aby sa práca vykonávala poriadne a aby sa výrobné prostriedky používali účelne, aby sa teda nemrhalo nijakou surovinou a šetrili sa pracovné nástroje, t. j. aby sa ničili iba v takej miere, v akej si to vyžaduje ich použitie pri práci.

A po druhé: výrobok je vlastníctvom kapitalistu, nie bezprostredného výrobcu, robotníka. Kapitalista platí napríklad dennú hodnotu pracovnej sily. Patrí mu teda jej použitie na deň, tak ako mu patrí použitie každého iného tovaru, napríklad koňa, ktorého si prenajal na jeden deň. Tomu, kto kúpi tovar, patrí použitie tovaru, a majiteľ pracovnej sily, keď dáva svoju prácu, v skutočnosti dáva iba úžitkovú hodnotu, ktorú predal. Od chvíle, čo vstúpil do kapitalistovej dielne, úžitková hodnota jeho pracovnej sily, teda jej použitie, práca, patrí kapitalistovi. Kúpou pracovnej sily kapitalista vtelil samu prácu ako živé kvasidlo do mŕtvych prvkov tvoriacich výrobok, ktoré mu tiež patria. Z jeho stanoviska je pracovný proces iba spotrebou kúpeného tovaru, pracovnej sily, ktorú však môže spotrebúvať len tak, že k nej pridáva výrobné prostriedky. Pracovný proces je

1* jutrá
2* nádejnému

[9] Asi z tohto nanajvýš logického dôvodu objavuje plukovník Torrens v divochovom kameni — pôvod kapitálu. „V prvom kameni, ktorý divoch hádže do prenasledovanej šelmy, v prvej palici, ktorú uchopí, aby zrazil ovocie visiace mimo dosahu jeho ruky, vidíme prisvojenie jednej veci, aby sa pomocou nej získala iná vec, a takto objavujeme — pôvod kapitálu." (R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth etc., p. 70, 71.) Pravdepodobne touto prvou palicou treba vysvetliť aj to, prečo je v angličtine „stock"[3*] synonymom kapitálu.

3* anglické stock znamená palicu i kapitál

proces medzi vecami, ktoré kapitalista kúpil, medzi vecami, ktoré mu patria. Preto mu patrí produkt tohto procesu takisto, ako mu vo vinnej pivnici patrí produkt procesu kvasenia.[10]

2.

Zhodnocovací proces

Výrobok — kapitalistovo vlastníctvo — je úžitková hodnota, priadza, topánky atď. Ale aj keď napríklad topánky sú v určitom zmysle základom spoločenského pokroku a náš kapitalista je rozhodným zástancom pokroku, nevyrába topánky pre ne samotné. V tovarovej výrobe úžitková hodnota vonkoncom nie je vec qu'on aime pour lui-même[*], úžitkové hodnoty sa tu vôbec vyrábajú len preto a potiaľ, lebo a pokiaľ sú materiálnym substrátom, nositeľom výmennej hodnoty. A nášmu kapitalistovi ide o dve veci. Po prvé chce vyrobiť úžitkovú hodnotu, ktorá má výmennú hodnotu, predmet určený na predaj, tovar. A po druhé chce vyrobiť tovar, ktorého hodnota je vyššia ako suma hodnoty tovarov potrebných na jeho výrobu, výrobných prostriedkov a pracovnej sily, na ktoré preddavkoval na trhu pekné peniaze. Chce vyrobiť nielen úžitkovú hodnotu, ale aj tovar, nielen úžitkovú hodnotu, ale aj hodnotu, nielen hodnotu, ale aj nadhodnotu.

[*] ktorú milujeme pre ňu samu

Keďže tu ide o tovarovú výrobu, je jasné, že sme tu zatiaľ fakticky skúmali len jednu stránku procesu. Tak ako sám tovar je jednotou úžitkovej hodnoty a hodnoty, aj proces jeho výroby musí byť jednotou pracovného procesu a hodnototvorného procesu.

Preskúmajme teda výrobný proces aj ako hodnototvorný proces.

Vieme, že hodnota každého tovaru sa určuje množstvom práce materializovanej v úžitkovej hodnote tovaru, pracovným časom spoločensky nutným na jeho výrobu. Platí to aj o výrobku, ktorý náš kapitalista dostal ako výsledok pracovného procesu. Preto najprv treba vypočítať prácu spredmetnenú v tomto výrobku.

Nech je ním napríklad priadza.

---

[10] „Výrobky sa prisvojujú, prv než sa premenia na kapitál; táto premena ich nezachráni pred prisvojením." (Cherbuliez, Richesse ou Pauvreté, édit. Paris 1841, p. 54.) „Keď proletár predáva svoju prácu za určité množstvo životných prostriedkov (approvisionnement), úplne sa tým vzdáva akéhokoľvek podielu na výrobku. Prisvojovanie výrobkov ostáva také isté ako predtým; spomenutou dohodou sa nijako nemení. Výrobok patrí výlučne kapitalistovi, ktorý dodal suroviny a approvisionnement. Taký je prísny dôsledok zákona prisvojovania, ktorého základným princípom naopak bolo, že každý robotník mal výlučné vlastnícke právo na svoj výrobok." (ibid., p. 58.) James Mill, Elements of Pol. Econ. etc., p. 70, 71: „Keď robotníci pracujú za mzdu... kapitalista je vlastníkom nielen kapitálu" (má na mysli výrobné prostriedky), „ale aj práce (of the labour also). Ak to, čo sa platí ako mzda, zahrnieme, ako je to obvyklé, do pojmu kapitálu, je absurdné hovoriť o práci oddelene od kapitálu. Takto použité slovo kapitál zahŕňa obidvoje, kapitál i prácu."

Na zhotovenie priadze bola predovšetkým potrebná surovina, napríklad 10 libier bavlny. Aká je hodnota bavlny, to už nemusíme skúmať, lebo kapitalista ju kúpil na trhu za jej hodnotu, napríklad za 10 sh. V cene bavlny je práca potrebná na jej výrobu už vyjadrená ako priemerná spoločenská práca. Ďalej budeme predpokladať, že množstvo vretien spotrebované pri spracovaní bavlny, ktoré nám predstavuje všetky ostatné použité pracovné prostriedky, má hodnotu 2 sh. Ak množstvo zlata za 12 sh. je produktom 24 pracovných hodín čiže dvoch pracovných dní, z toho predovšetkým vyplýva, že v priadzi sa spredmetnili dva pracovné dni.

Nesmie nás pomýliť, že bavlna zmenila svoju formu a spotrebované množstvo vretien celkom zmizlo. Podľa všeobecného zákona hodnoty je napríklad 10 libier priadze ekvivalentom 10 libier bavlny a $^1/_4$ vretena, ak sa hodnota 40 libier priadze rovná hodnote 40 libier bavlny a hodnote jedného celého vretena, t. j. ak je potrebný ten istý pracovný čas, aby sme vyrobili obe strany tejto rovnice. V tomto prípade sa ten istý pracovný čas stelesňuje raz v úžitkovej hodnote priadze, druhý raz v úžitkových hodnotách bavlny a vretena. Teda hodnote je ľahostajné, či vystupuje v priadzi, vo vretene alebo v bavlne. To, že vreteno a bavlna neležia pokojne vedľa seba, ale spájajú sa v procese pradenia, ktorý mení ich úžitkové formy, premieňa ich na priadzu, vôbec neovplyvňuje ich hodnotu, práve tak, ako keby sa jednoducho vymenili za ekvivalentné množstvo priadze.

Pracovný čas potrebný na výrobu bavlny, ktorá je surovinou priadze, je časťou pracovného času potrebného na výrobu priadze, a preto je obsiahnutý v priadzi. Práve tak je to s pracovným časom potrebným na výrobu toho množstva vretien, ktoré sa musia opotrebovať či spotrebovať, aby sa bavlna mohla spriasť.[11]

Pokiaľ teda máme na zreteli hodnotu priadze, pracovný čas potrebný na jej zhotovenie, potiaľ možno rôzne osobitné, časovo a priestorovo oddelené pracovné procesy — ktoré musia prebehnúť, aby vyrobili samu bavlnu a spotrebované množstvo vretien a napokon z bavlny a vretien vyrobili priadzu — pokladať za rôzne, po sebe nasledujúce fázy toho istého pracovného procesu. Všetka práca obsiahnutá v priadzi je minulá práca. Je úplne ľahostajné, že pracovný čas potrebný na výrobu konštitutívnych prvkov priadze uplynul skôr, je v predminulom čase, kým práca vynaložená bezprostredne na konečný proces, na spriadanie, je bližšie prítomnému času, je v minulom čase. Ak je na stavbu domu potrebné určité množstvo práce, napríklad 30 pracovných dní, na celkovom množstve pracovného času vteleného do domu sa nič nemení tým, že tridsiaty pracovný deň vošiel do výroby o 29 dní neskoršie ako prvý pracovný deň. A preto na pracovný čas obsiahnutý v pracovnom materiáli a v pracovnom prostriedku môžeme hľadieť celkom tak,

[11] „Hodnotu tovarov neovplyvňuje len práca bezprostredne vynaložená na ich výrobu, ale aj práca vynaložená na náradie, nástroje a budovy, ktoré túto prácu napomáhajú." (Ricardo, l. c. p. 16.)

ako keby sa bol vynaložil len v niektorom skoršom štádiu procesu pradenia, pred prácou, ktorá sa pridala naposledy vo forme pradenia.

Hodnoty výrobných prostriedkov, bavlny a vretien, vyjadrené v cene 12 sh., sú teda súčasťou hodnoty priadze čiže hodnoty výrobku.

Musia sa však splniť dve podmienky. Po prvé bavlna a vretená museli naozaj slúžiť na výrobu úžitkovej hodnoty. V našom prípade sa museli premeniť na priadzu. Hodnote je ľahostajné, aká úžitková hodnota je jej nositeľom, ale jej nositeľom musí byť úžitková hodnota. Po druhé sa predpokladá, že sa vynaložil len pracovný čas nutný za daných spoločenských výrobných podmienok. Keby teda bola potrebná len 1 libra bavlny, aby sa upriadla 1 libra priadze, smie sa pri výrobe 1 libry priadze spotrebovať len 1 libra bavlny. Takisto je to aj s vretenami. Keby si kapitalista zmyslel, že bude používať zlaté vretená namiesto železných, do hodnoty priadze sa jednako započíta len spoločensky nutná práca, t. j. pracovný čas nutný na výrobu železných vretien.

Teraz už vieme, akú časť hodnoty priadze tvoria výrobné prostriedky, bavlna a vretená. Táto časť sa rovná 12 sh. čiže materializácii dvoch pracovných dní. Preto teraz ide o tú časť hodnoty, ktorú bavlne pridáva sama spriadačova práca.

Túto prácu musíme teraz skúmať z celkom iného hľadiska ako pri skúmaní pracovného procesu. Tam išlo o cieľavedomú činnosť, aby sa bavlna premenila na priadzu. Čím cieľavedomejšia je práca, tým lepšia bude priadza, za predpokladu, že sa ostatné okolnosti nemenia. Spriadačova práca sa špecificky líšila od ostatných produktívnych prác a táto odlišnosť sa prejavovala subjektívne a objektívne v osobitnom cieli pradenia, v osobitnom spôsobe jeho úkonov, v osobitnej povahe jeho výrobných prostriedkov, v osobitnej úžitkovej hodnote jeho výrobku. Bavlna a vretená slúžia ako životné prostriedky pradiarskej práce, ale nemožno z nich zhotoviť delá s vŕtanou hlavňou. Naproti tomu, pokiaľ je spriadačova práca hodnototvorná, t. j. pokiaľ je zdrojom hodnoty, vôbec sa nelíši od práce vŕtača diel, alebo, čo nám je tu bližšie, od práce pestovateľa bavlny a výrobcu vretien stelesnenej vo výrobných prostriedkoch priadze. Len vďaka tejto totožnosti môžu pestovanie bavlny, výroba vretien a pradenie tvoriť iba kvantitatívne odlišné časti tej istej celkovej hodnoty, hodnoty priadze. Tu už nejde o kvalitu, vlastnosti a obsah práce, ale len o jej množstvo. A to sa dá jednoducho vypočítať. Predpokladáme, že pradiarska práca je jednoduchá práca, priemerná spoločenská práca. Neskoršie uvidíme, že opačný predpoklad na veci nič nemení.

Počas pracovného procesu práca ustavične prechádza z formy nepokoja do formy bytia, z formy pohybu do formy predmetnosti. Na konci jednej hodiny sa pradiarska činnosť prejaví v určitom množstve priadze, teda určité množstvo práce, jedna pracovná hodina, sa spredmetní v bavlne. Hovoríme pracovná hodina, t. j. vy-

nakladanie spriadačovej životnej sily počas jednej hodiny, pretože pradiarska práca tu prichádza do úvahy len potiaľ, pokiaľ je vynaložením pracovnej sily, a nie potiaľ, pokiaľ je špecifickou pradiarskou prácou.

Teda rozhodujúci význam má to, že sa počas trvania procesu, t. j. počas premeny bavlny na priadzu, spotrebúva len spoločensky nutný pracovný čas. Ak sa pri normálnych, t. j. pri priemerných spoločenských výrobných podmienkach musí za jednu pracovnú hodinu premeniť *a* libier bavlny na *b* libier priadze, potom je dvanásťhodinovým pracovným dňom len taký pracovný deň, ktorý 12 × *a* libier bavlny premení na 12 × *b* libier priadze. Lebo len spoločensky nutný pracovný čas sa pokladá za hodnototvorný.

Tak ako sama práca, aj surovina a výrobok tu vystupujú v celkom inom svetle ako zo stanoviska vlastného pracovného procesu. Surovina je tu iba niečím, čo vstrebáva určité množstvo práce. Týmto vstrebávaním sa v skutočnosti premieňa na priadzu, lebo pracovná sila sa vynaložila a pridala k surovine vo forme pradenia. Ale výrobok, priadza, je teraz už len meradlom práce, ktorú bavlna vstrebala. Ak sa za jednu hodinu spradie $1^2/_3$ libry bavlny, čiže premení sa na $1^2/_3$ libry priadze, potom 10 libier priadze ukazuje, že sa vstrebalo 6 pracovných hodín. Určité a na základe skúseností zistené kvantá výrobku nepredstavujú teraz nič iné ako určité kvantá práce, množstvo stuhnutého pracovného času. Sú už len materializáciou jednej hodiny, dvoch hodín, jedného dňa spoločenskej práce.

Fakt, že práca je práve pradiarskou prácou, že jej materiálom je bavlna a jej výrobkom je priadza, je tu takisto ľahostajný ako fakt, že sám pracovný predmet je už výrobkom, teda surovinou. Keby robotník nebol zamestnaný v pradiarni, ale v uhoľnej bani, pracovný predmet, uhlie, bol by tu daný prírodou. Napriek tomu by určité množstvo uhlia narúbaného z ložiska, napríklad jeden metrický cent, predstavovalo určité množstvo vstrebanej práce.

Pri predaji pracovnej sily sme predpokladali, že jej denná hodnota = 3 sh. a že sa v nich stelesnilo 6 pracovných hodín, že teda toto množstvo práce je potrebné na to, aby sa vyrobilo priemerné množstvo denných životných prostriedkov robotníka. Ak náš spriadač premení za jednu pracovnú hodinu $1^2/_3$ libry bavlny na $1^2/_3$ libry priadze[12], potom za 6 hodín premení 10 libier bavlny na 10 libier priadze. Teda počas procesu pradenia vstrebe bavlna 6 pracovných hodín. Ten istý pracovný čas sa vyjadruje v množstve zlata za 3 sh. Samým pradením sa teda pridáva bavlne hodnota 3 sh.

Pozrime sa teraz na celkovú hodnotu výrobku 10 libier priadze. Spredmetňuje sa v nich $2^1/_2$ pracovného dňa, 2 dni obsahuje bavlna a vretená, $^1/_2$ dňa práce sa vstrebalo počas procesu pradenia. Ten istý pracovný čas sa vyjadruje v množstve zlata za 15 sh. Teda cena zodpovedajúca hodnote 10 libier priadze je 15 sh., cena jednej libry priadze je 1 sh. 6 d.

[12] Tieto čísla sú celkom ľubovoľné.

Náš kapitalista sa zháči. Hodnota výrobku sa rovná hodnote preddavkovaného kapitálu. Preddavkovaná hodnota sa nezhodnotila, nevyrobila nijakú nadhodnotu, teda peniaze sa nepremenili na kapitál. Cena 10 libier priadze je 15 sh. a 15 sh. sa vydalo na trhu tovarov za konštitutívne prvky výrobku čiže, čo je to isté, za činitele pracovného procesu: 10 sh. za bavlnu, 2 sh. za spotrebované množstvo vretien a 3 sh. za pracovnú silu. Zväčšená hodnota priadze je nanič, lebo jej hodnota je len sumou hodnôt rozdelených predtým medzi bavlnu, vretená a pracovnú silu, a z takéhoto jednoduchého sčítania existujúcich hodnôt nemôže nikdy vzniknúť nadhodnota.[13] Tieto hodnoty sa teraz všetky sústreďujú do jednej veci, ale takto boli sústredené aj v peňažnej sume 15 sh., predtým ako sa roztrieštila kúpou troch tovarov.

Tento výsledok sám osebe nie je prekvapujúci. Hodnota jednej libry priadze je 1 sh. 6 d., a preto na trhu tovarov by náš kapitalista musel za 10 libier priadze zaplatiť 15 sh. Či si kúpi hotový dom na trhu, alebo si ho dá postaviť, ani jedna z týchto operácií nerozmnoží peniaze vydané na získanie domu.

Kapitalista, ktorý sa vyzná vo vulgárnej ekonómii, azda povie, že svoje peniaze preddavkoval s úmyslom, aby z nich urobil viac peňazí. Ale cesta do pekla je vydláždená dobrými úmyslami, a kapitalista mohol mať práve tak úmysel zarobiť peniaze bez toho, aby vyrábal.[14] Vyhráža sa. Druhý raz ho už nenachytajú. Nabudúce nakúpi na trhu hotové tovary a nebude ich vyrábať sám. Lenže ak všetci jeho bratia kapitalisti urobia to isté, kdeže nájde na trhu tovary? A peniaze nemôže jesť. Začne kázať. Len nech vezmú do úvahy jeho zdržanlivosť. Mohol svojich 15 sh. prehajdákať. Namiesto toho ich produktívne spotreboval a urobil z nich priadzu. Ale veď práve preto má priadzu a nemá výčitky svedomia. Za nič na svete nesmie znova upadnúť do úlohy tvorcu pokladu, ktorý nám už ukázal, k čomu vedie askéza. Okrem toho, kde nič nie je, tam ani smrť neberie. Čo aká veľká je zásluha kapitalistovho odriekania, neexistuje nič, z čoho by sa osobitne zaplatila, lebo hodnota výrobku, ktorý vychádza z procesu, rovná sa iba sume hodnôt tovarov, ktoré sa do neho dali. Nech sa teda uspokojí s tým, že onosť je odmenou cnosti. Namiesto toho sa kapitalista stáva dotieravým.

---

[13] Na tejto základnej téze spočíva učenie fyziokratov o neproduktívnosti každej nepoľnohospodárskej práce, a pre každého ekonóma z povolania je táto téza neotrasiteľná. „Tento spôsob pripočítavať jednej veci hodnotu viacerých iných vecí" (napríklad ľanu hodnotu obživy tkáča), „teda takrečeno klásť vrstvu na vrstvu, viaceré hodnoty na jednu hodnotu, vedie k tomu, že táto hodnota narastá v rovnakom rozsahu... Výraz sčítanie veľmi dobre vyjadruje spôsob, ako sa tvorí cena diela ľudských rúk; táto cena je len súčtom viacerých hodnôt, ktoré sa spotrebovali a sčítali dohromady; lenže sčítať neznamená násobiť." (Mercier de la Rivière, l. c. p. 599.)

[14] Tak napríklad v rokoch 1844—1847 stiahol časť svojho kapitálu z podnikania vo výrobe, aby ho prešpekuloval v železničných účastinách. Takisto počas americkej občianskej vojny zavrel továrne a vyhodil na dlažbu továrenských robotníkov, aby mohol hazardovať na liverpoolskej bavlnárskej burze.

Priadza je mu nanič. Vyrobil ju na predaj. Nech ju teda predá, alebo, čo je ešte jednoduchšie, nech nabudúce vyrába len veci pre svoju vlastnú potrebu; práve tento recept mu už predpísal jeho domáci lekár MacCulloch ako osvedčený prostriedok proti epidémii nadvýroby. Ale kapitalista sa zanovito stavia na zadné. Má vari robotník vytvárať výrobky a vyrábať tovary holými rukami zo vzduchu? Nedal mu azda materiál, pomocou ktorého a v ktorom jedine môže stelesniť svoju prácu? A keďže prevažná časť spoločnosti pozostáva z takýchto nemajetných bedárov, nepreukázal vari svojimi výrobnými prostriedkami, svojou bavlnou a svojimi vretenami, nesmiernu službu spoločnosti, samému robotníkovi, ktorému navyše dodal ešte aj životné prostriedky? A túto službu si nemá zarátať? Nepreukázal mu však robotník protislužbu, keď premenil bavlnu a vretená na priadzu? Okrem toho tu nejde o služby.[15] Služba nie je nič iné ako užitočné pôsobenie nejakej úžitkovej hodnoty, či už tovaru alebo práce.[16] Tu však ide o výmennú hodnotu. Kapitalista zaplatil robotníkovi hodnotu 3 sh. Robotník mu vrátil presný ekvivalent v hodnote 3 sh., ktorú pridal bavlne, vrátil hodnotu za hodnotu. Náš priateľ, čo sa až doteraz tak vystatoval so svojím kapitálom, osvojuje si odrazu skromný postoj svojho vlastného robotníka. Vari sám nepracoval? Nevykonával sám prácu dozoru, kontroly nad spriadačom? Nevytvára táto jeho práca takisto hodnotu? Jeho vlastný overlooker[1*] a manažér krčia plecami. Ale medzitým sa už srdečne smeje a zasa ukazuje svoju starú tvár. Celými týmito litániami si nás len doberal. To všetko nestojí ani za deravý groš. Tieto a podobné jalové výhovorky a prázdne ťafafatky prenecháva profesorom politickej ekonómie, ktorí sú vlastne za to platení. On sám je praktický človek, ktorý síce vždy neuváži, čo hovorí, keď nejde o jeho podnikanie, ale vždy vie, čo robí, keď podniká.

[1*] dozorca

Pozrime sa na vec bližšie. Denná hodnota pracovnej sily bola 3 sh., pretože sa v nej spredmetnilo pol pracovného dňa, t. j. pretože životné prostriedky potrebné denne na výrobu pracovnej sily stoja pol pracovného dňa. Lenže minulá práca, ktorá je v pracovnej sile, a živá práca, ktorú môže pracovná sila vykonávať, denné náklady na jej udržiavanie a jej denné vynaloženie sú dve celkom rozdielne

[15] „Len sa vystatuj, prikrašľuj a očisťuj... Kto však berie viac alebo lepšie" (ako dáva), „je úžerník, a to znamená, že svojmu blížnemu nepreukázal službu, ale ho poškodil, ako sa to deje pri krádeži a lúpeži. Nie všetko, čomu sa hovorí služba a dobrodenie, je služba a dobrodenie blížnemu. Lebo aj cudzoložnica a cudzoložník si vzájomne preukazujú veľkú službu a potešenie. Rytier preukazuje lúpežníkovi veľkú rytiersku službu, keď mu pomáha na cestách lúpiť, drancovať kraj a ľudí. Pápeženci poskytujú našincom veľkú službu, keď ich všetkých neutopia, neupália, nepovraždia, nenechajú zhniť vo väzení, ale nechajú niekoľkých nažive a vyženú ich, alebo im vezmú, čo majú. Sám diabol robí svojim služobníkom veľkú, nesmiernu službu... Slovom, svet je plný veľkých, vynikajúcich každodenných služieb a dobrodení." (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc., Wittenberg 1540.)[49]

[16] O tom poznamenávam v práci Zur Kritik der Pol. Oek., p. 14, medziiným toto: „Je pochopiteľné, akú »službu« musí konať kategória »služba« (service) takému druhu ekonómov, ako sú J. B. Say a F. Bastiat."[2*]

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 20.

veličiny. Prvá určuje výmennú hodnotu pracovnej sily, druhá tvorí jej úžitkovú hodnotu. To, že polovica pracovného dňa je potrebná na to, aby robotníka udržala nažive 24 hodín, mu vôbec nebráni, aby pracoval celý deň. Hodnota pracovnej sily a hodnota, ktorú pracovná sila vytvára v pracovnom procese, sú teda dve rozdielne veličiny. Tento rozdiel v hodnote mal kapitalista na zreteli, keď kupoval pracovnú silu. Jej užitočná vlastnosť vyrábať priadzu alebo topánky bola len conditio sine qua non[1*], lebo práca sa musí vynaložiť v užitočnej forme, aby vytvorila hodnotu. No rozhodujúca bola špecifická úžitková hodnota tohto tovaru, že je totiž zdrojom hodnoty, a to väčšej hodnoty, ako má sám. To je špecifická služba, ktorú kapitalista očakáva od pracovnej sily. A pritom postupuje podľa večných zákonov tovarovej výmeny. Naozaj, ten, čo predáva pracovnú silu, ako každý, kto predáva akýkoľvek iný tovar, realizuje jej výmennú hodnotu a scudzuje jej úžitkovú hodnotu. Nemôže dostať výmennú hodnotu, ak nedá úžitkovú hodnotu. Úžitková hodnota pracovnej sily, sama práca, nepatrí tomu, kto ju predáva, takisto ako úžitková hodnota predaného oleja nepatrí obchodníkovi s olejom. Majiteľ peňazí zaplatil dennú hodnotu pracovnej sily; preto mu patrí jej používanie počas dňa, celodenná práca. Ak denné udržiavanie pracovnej sily stojí len pol pracovného dňa, hoci pracovná sila môže pôsobiť, pracovať celý deň, ak teda hodnota, ktorú jej použitie vytvorí za jeden deň, je dvojnásobne väčšia ako jej vlastná denná hodnota, je to mimoriadne šťastie pre kupujúceho, ale vonkoncom to nie je nespravodlivosť voči predávajúcemu.

[1*] nevyhnutnou podmienkou

Náš kapitalista predvídal tento casus, z ktorého mu je do smiechu[58]. Preto robotník nájde v dielni výrobné prostriedky potrebné nielen na šesťhodinový, ale na dvanásťhodinový pracovný proces. Ak 10 libier bavlny vstrebalo 6 pracovných hodín a premenilo sa na 10 libier priadze, potom 20 libier bavlny vstrebe 12 pracovných hodín a premení sa na 20 libier priadze. Pozrime sa na výrobok predĺženého pracovného procesu. V 20 librách priadze sa teraz spredmetnilo 5 pracovných dní, 4 dni v spotrebovanom množstve bavlny a vretien, 1 deň vstrebala bavlna v procese predenia. Lenže 5 pracovných dní vyjadrených v zlate je 30 sh. čiže 1 £ 10 sh. To je teda cena 20 libier priadze. Libra priadze stojí tak ako predtým 1 sh. 6 d. Lenže súhrn hodnôt tovarov vrhnutých do procesu bol 27 sh. Hodnota priadze je 30 sh. Hodnota výrobku vzrástla o $^1/_9$ nad hodnotu preddavkovanú na jeho výrobu. Takto sa 27 sh. premenilo na 30 sh. Priniesli nadhodnotu vo výške 3 sh. Kúzelnícky trik sa nakoniec podaril. Peniaze sa premenili na kapitál.

Všetky podmienky problému sú vyriešené a nijako sa neporušili zákony tovarovej výmeny. Ekvivalent sa vymenil za ekvivalent. Kapitalista ako kupujúci zaplatil za každý tovar, za bavlnu, vretená a pracovnú silu, jeho hodnotu. Potom urobil to, čo robí každý, kto kupuje tovary. Spotreboval ich úžitkovú hodnotu. Proces spotreby pracovnej sily, ktorý je zároveň aj procesom výroby tovaru, dodal výrobok 20 libier priadze v hodnote 30 sh. Kapitalista, ktorý pred-

tým kupoval tovar, vracia sa teraz na trh a predáva tovar. Libru priadze predáva za 1 sh. 6 d., ani o halier nad alebo pod jej hodnotu. A predsa získa z obehu o 3 sh. viac, než doň pôvodne vrhol. Celý tento proces, premena jeho peňazí na kapitál, sa uskutočňuje i neuskutočňuje vo sfére obehu. Prebieha prostredníctvom obehu, lebo ho podmieňuje kúpa pracovnej sily na trhu tovarov. Neprebieha v obehu, lebo obeh je len úvodom k zhodnocovaciemu procesu, ktorý prebieha vo sfére výroby. A takto je „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"[59].

Tým, že kapitalista premieňa peniaze na tovary, ktoré slúžia ako vecné prvky vytvárajúce nový výrobok čiže ako činitele pracovného procesu, a pričleňuje živú pracovnú silu k ich mŕtvej predmetnosti, premieňa hodnotu — minulú, spredmetnenú, mŕtvu prácu — na kapitál, na zhodnocujúcu sa hodnotu, na oživenú obludu, ktorá začína „pracovať", akoby v tele lásku mala[60].

Ak teraz porovnáme hodnototvorný a zhodnocovací proces, vidíme, že zhodnocovací proces nie je nič iné ako hodnototvorný proces predĺžený za určitý bod. Ak tento proces trvá len po ten bod, keď sa hodnota pracovnej sily zaplatená kapitálom nahradí novým ekvivalentom, je to jednoduchý hodnototvorný proces. Ak hodnototvorný proces pokračuje za týmto bodom, stáva sa zhodnocovacím procesom.

Ak ďalej porovnáme hodnototvorný proces s pracovným procesom, vidíme, že pracovný proces tkvie v užitočnej práci, ktorá vyrába úžitkové hodnoty. Pozorujeme tu pohyb z kvalitatívnej stránky, vzhľadom na jeho osobitnú povahu, cieľ a obsah. Ten istý pracovný proces vystupuje v hodnototvornom procese len zo svojej kvantitatívnej stránky. Ide už len o čas, ktorý práca potrebuje na svoju operáciu, čiže o čas, po ktorý sa pracovná sila vynakladá užitočne. Tovary, ktoré vchádzajú do pracovného procesu, tu už tiež nemajú význam ako funkčne určené vecné činitele cieľavedome pôsobiacej pracovnej sily. Platia len ako určité množstvá spredmetnenej práce. Bez ohľadu na to, či je práca už obsiahnutá vo výrobných prostriedkoch, alebo ju pridáva pracovná sila, berie sa do úvahy len jej trvanie. Predstavuje toľko a toľko hodín, dní atď.

Berie sa však do úvahy len potiaľ, pokiaľ čas spotrebovaný na výrobu úžitkovej hodnoty je spoločensky nutný. Tým sa povedalo všeličo. Pracovná sila musí pôsobiť v normálnych podmienkach. Ak spriadací stroj je spoločensky prevládajúcim pracovným prostriedkom v priadiarstve, nesmieme dať robotníkovi do rúk kolovrat. Namiesto bavlny normálnej akosti nesmie dostať brak, ktorý sa každú chvíľu trhá. V obidvoch prípadoch by na výrobu jednej libry priadze spotreboval viac pracovného času, ako je spoločensky nutné, tento prebytočný čas by však nevytváral hodnotu či peniaze. Normálny charakter vecných činiteľov práce však nezávisí od robotníka, ale od kapitalistu. Ďalšou podmienkou je normálny charakter samej pracovnej sily. V odbore, kde sa používa, musí mať prevládajúci priemerný stupeň obratnosti, zručnosti a rýchlosti. Nuž, náš

kapitalista kúpil na trhu práce pracovnú silu normálnej akosti. Táto sila sa musí vynakladať s obvyklou priemernou mierou námahy, so spoločensky bežným stupňom intenzity. Na to kapitalista dozerá práve tak úzkostlivo ako na to, aby sa nijaký čas nepremrhal bez práce. Kúpil pracovnú silu na určitý čas. Trvá na tom, aby dostal svoje. Nechce sa dať okradnúť. Napokon — a na to má ten istý pán svoj vlastný code pénal[1*] — nesmie dôjsť k nijakej neúčelnej spotrebe surovín a pracovných prostriedkov, lebo premrhaný materiál alebo premrhané pracovné prostriedky predstavujú zbytočne vynaložené množstvá spredmetnenej práce, preto sa neberú do úvahy a nevchádzajú do tvorby hodnoty výrobku.[17]

[1*] trestný zákonník

A tak vidíme, že rozdiel medzi prácou, pokiaľ vytvára úžitkovú hodnotu, a tou istou prácou, pokiaľ vytvára hodnotu, rozdiel, ktorý sme predtým vyvodili z analýzy tovaru, vystupuje teraz ako rozdiel medzi rôznymi stránkami výrobného procesu.

Výrobný proces ako jednota pracovného procesu a hodnototvorného procesu je procesom výroby tovarov, ako jednota pracovného procesu a zhodnocovacieho procesu je kapitalistickým výrobným procesom, kapitalistickou formou tovarovej výroby.

Už predtým sme poznamenali, že pre zhodnocovací proces je celkom ľahostajné, či práca, ktorú si kapitalista prisvojuje, je jednoduchá, priemerná spoločenská práca, alebo zložitejšia práca vyššej špecifickej váhy. Práca, ktorá oproti priemernej spoločenskej práci

[17] To je jedna z okolností, ktoré zdražujú výrobu založenú na otroctve. Robotník sa tu vraj líši, ako výstižne hovorili v staroveku, len ako instrumentum vocale[2*] od zvieraťa ako instrumentum semivocale[3*] a od mŕtveho pracovného nástroja ako instrumentum mutum[4*]. On sám však dáva zvieraťu a pracovnému nástroju cítiť, že je niečo iné ako ony, že je človek. Pocit, že sa od nich odlišuje, získava si tým, že s nimi zle zaobchádza a con amore[5*] ich nivočí. Preto ekonomickým princípom tohto spôsobu výroby je, že sa používajú len najhrubšie, najťažkopádnejšie pracovné nástroje, ktoré sa práve pre svoju nemotornosť dajú ťažko zničiť. V otrokárskych štátoch ležiacich pri Mexickom zálive preto používali až do vypuknutia občianskej vojny pluhy staročínskej konštrukcie, ktoré ako brav alebo krt rozrývajú pôdu, ale ju nebrázdia a neprevracajú. Porov. J. E. Cairnes, The Slave Power, London 1862, p. 46 sqq. Olmsted vo svojom diele Seaboard Slave States [p. 46, 47] medzitým hovorí: „Ukázali mi tu nástroje, akými by u nás žiaden rozumný človek nezaťažil robotníka, ktorému platí mzdu; sú nesmierne ťažké, nemotorné a pracuje sa s nimi podľa mojej mienky prinajmenej o 10 % ťažšie ako s nástrojmi, ktoré sa bežne používajú u nás. Ubezpečovali ma však, že otroci vraj zaobchádzajú s nástrojmi tak nedbanlivo a neohrabane, že nie je užitočné zveriť im ľahšie alebo menej hrubé nástroje, aké my stále dávame našim robotníkom, pričom máme z toho dobrý úžitok, že také nástroje by na obilných poliach Virginie nevydržali ani deň, aj keď je pôda ľahšia a menej kamenistá ako naša. Takisto keď som sa spýtal, prečo na farmách vo všeobecnosti nahradili kone mulami, uviedli ako prvý a podľa nich najdôležitejší dôvod, že kone neznesú, ako s nimi černosi sústavne zaobchádzajú; kone vždy za krátky čas uštvú alebo zmrzačia, kým muly vydržia, keď ich bijú alebo vynechajú jedno či dve kŕmenia, neutrpia podstatnejšiu ujmu, neprechladnú a neochorejú, keď ich zanedbávajú alebo preťažujú. Ale ani nemusím ísť ďaleko, stačí podísť k oknu izby, v ktorej píšem, aby som takmer zakaždým videl také zaobchádzanie s dobytkom, za aké by na Severe každý farmár pohoniča na mieste prepustil."

[2*] nástroj obdarený rečou
[3*] nástroja obdareného hlasom
[4*] nemého nástroja
[5*] s rozkošou

platí ako vyššia, zložitejšia práca, je prejavom pracovnej sily, do ktorej vchádzajú vyššie náklady na vyučenie, ktorej výroba stojí viac pracovného času, a preto má vyššiu hodnotu ako jednoduchá pracovná sila. Ak je hodnota tejto sily vyššia, prejavuje sa to aj vo vyššej práci, a preto sa spredmetňuje v tých istých časových úsekoch v pomerne vyšších hodnotách. Bez ohľadu na to, aký je rozdiel v stupni medzi pradiarskou a klenotníckou prácou, tá časť práce, ktorou klenotnícky robotník nahrádza len hodnotu svojej vlastnej pracovnej sily, kvalitatívne sa nijako nelíši od ďalšej časti práce, ktorou vytvára nadhodnotu. Nadhodnota aj naďalej vzniká len v dôsledku kvantitatívneho prebytku práce, v dôsledku predĺženia toho istého pracovného procesu, v jednom prípade procesu výroby priadze, v druhom prípade procesu výroby klenotov.[18]

Na druhej strane sa v každom hodnototvornom procese musí vyššia práca vždy redukovať na priemernú spoločenskú prácu, napríklad jeden deň vyššej práce na x dní jednoduchej práce.[19] Ušetríme si teda zbytočnú operáciu a zjednodušíme analýzu, ak budeme predpokladať, že robotník, ktorého používa kapitál, vykonáva jednoduchú priemernú spoločenskú prácu.

---

[18] Rozdiel medzi zložitou a jednoduchou prácou, medzi „skilled" a „unskilled labour", sa zakladá sčasti len na ilúziách alebo aspoň na rozdieloch, ktoré už dávno prestali byť reálne a prežívajú už len v tradičnej konvencii; sčasti na bezmocnejšom postavení určitých vrstiev robotníckej triedy, ktoré im nedovoľuje, aby si vynútili ako iné vrstvy hodnotu svojej pracovnej sily. Pritom náhodné okolnosti hrajú takú veľkú úlohu, že si tie isté druhy práce vymieňajú miesto. Napríklad tam, kde fyzická substancia robotníckej triedy je oslabená a relatívne vyčerpaná, ako je to vo všetkých krajinách s rozvinutou kapitalistickou výrobou, hrubé práce, ktoré si vyžadujú veľa svalovej sily, premieňajú sa vo všeobecnosti na zložité práce oproti omnoho jemnejším prácam, ktoré klesajú na stupeň jednoduchej práce; napríklad práca bricklayera (murára) zaujíma v Anglicku oveľa vyšší stupeň ako práca tkáča damasku. Na druhej strane práca, ktorú vykonáva fustian cutter (strihač zamatu), hoci si vyžaduje veľa telesnej námahy a navyše je aj veľmi nezdravá, figuruje ako „jednoduchá práca". Koniec koncov, nesmieme si myslieť, že tzv. „skilled labour" zaberá kvantitatívne významný rozsah v národnej práci. Laing vypočítal, že v Anglicku (a vo Walese) existencia vyše 11 miliónov ľudí sa zakladá na jednoduchej práci. Ak od 18 miliónov, čo bol počet obyvateľov v čase vyjdenia jeho spisu, odpočítame jeden milión aristokratov a pol druha milióna bedárov, tulákov, zločincov, prostitútok atď., ostáva 4 650 000 príslušníkov strednej triedy vrátane menších rentierov, úradníkov, spisovateľov, umelcov, učiteľov atď. Aby dostal týchto $4^2/_3$ milióna, ráta medzi pracujúcu časť strednej triedy okrem bankárov atď. všetkých lepšie platených „továrenských robotníkov"! Ani bricklayeri nechýbajú medzi „robotníkmi vyššej práce". Takto mu zostalo spomenutých 11 miliónov. (S. Laing, National Distress etc., London 1844, [p. 49—52 passim].) „Veľká trieda, ktorá za potravu môže dať jedine obyčajnú prácu, predstavuje hlavnú masu ľudu." (James Mill v článku Colony. Supplement to the Encyclop. Brit., 1831.)

[19] „Keď sa hovorí o práci ako miere hodnoty, nevyhnutne sa rozumie práca určitého druhu... pomer ostatných druhov práce k nej sa dá ľahko zistiť." ([J. Cazenove,] Outlines of Polit. Economy, London 1832, p. 22, 23.)

Šiesta kapitola

Konštantný kapitál a variabilný kapitál

Rôzne činitele pracovného procesu majú rôzny podiel na tvorbe hodnoty výrobku.

Robotník pridáva pracovnému predmetu novú hodnotu tým, že pridáva určité množstvo práce bez ohľadu na to, aký je konkrétny obsah, cieľ a technický charakter jeho práce. Na druhej strane nachádzame hodnoty spotrebovaných výrobných prostriedkov znova ako súčasti hodnoty výrobku, napríklad hodnotu bavlny a vretien v hodnote priadze. Hodnota výrobných prostriedkov sa teda zachováva tak, že sa prenáša na výrobok. Toto prenášanie sa deje počas premeny výrobných prostriedkov na výrobok, v pracovnom procese. Sprostredkúva ho práca. Ale ako?

Robotník nepracuje v tom istom čase nadvoje, raz, aby svojou prácou pridal bavlne hodnotu, a druhý raz, aby zachoval jej starú hodnotu, čiže, čo je to isté, aby hodnotu bavlny, ktorú spracúva, a hodnotu vretien, pomocou ktorých pracuje, preniesol na výrobok, na priadzu. Teda púhym pridávaním novej hodnoty zachováva starú hodnotu. Keďže však pridanie novej hodnoty pracovnému predmetu a zachovanie starých hodnôt vo výrobku sú dva celkom rozdielne výsledky, ktoré robotník dosahuje v tom istom čase, hoci v tom istom čase pracuje iba raz, možno túto dvojakosť výsledku zrejme vysvetliť len dvojakosťou jeho práce samej. V tom istom čase musí práca vo svojej jednej vlastnosti vytvárať hodnotu a vo svojej druhej vlastnosti zachovávať čiže prenášať hodnotu.

Ako pridáva každý robotník pracovný čas, a teda hodnotu? Vždy len vo forme svojej osobitnej produktívnej práce. Spriadač pridáva pracovný čas iba tak, že pradie, tkáč iba tak, že tká, kováč iba tak, že kuje. A touto účelnou formou, v ktorej vôbec pridávajú prácu, a teda aj novú hodnotu, tým, že sa pradie, tká, kuje, stávajú sa výrobné prostriedky — bavlna a vretená, priadza a tkáčsky stav, železo a nákova — konštitutívnymi prvkami výrobku, novej úžit-

kovej hodnoty.[20] Stará forma ich úžitkovej hodnoty zaniká, ale len preto, aby vzišla v novej forme úžitkovej hodnoty. Pri skúmaní hodnototvorného procesu sa však ukázalo, že pokiaľ sa úžitková hodnota účelne spotrebuje na výrobu nejakej novej úžitkovej hodnoty, pracovný čas nutný na zhotovenie spotrebovanej úžitkovej hodnoty je časťou pracovného času nutného na zhotovenie novej úžitkovej hodnoty, je teda pracovným časom, ktorý sa prenáša zo spotrebovaného výrobného prostriedku na nový výrobok. Robotník teda zachováva hodnoty spotrebovaných výrobných prostriedkov, čiže prenáša ich ako súčasti hodnoty na výrobok nie tým, že pridáva prácu vôbec, ale osobitným užitočným charakterom, špecificky produktívnou formou tejto pridanej práce. Ako takáto cieľavedomá produktívna činnosť — pradenie, tkanie, kovanie — práca svojím púhym dotykom kriesi z mŕtvych výrobné prostriedky, oživuje ich na činitele pracovného procesu a spája sa s nimi vo výrobky.

Keby špecifickou produktívnou prácou robotníka nebolo pradenie, nepremenil by bavlnu na priadzu, a teda nepreniesol by na priadzu ani hodnotu bavlny a vretien. Naproti tomu, ak ten istý robotník zmení povolanie a stane sa stolárom, bude aj naďalej pracovným dňom pridávať svojmu materiálu hodnotu. Pridáva ju teda svojou prácou, ale nie pokiaľ je pradiarskou alebo stolárskou prácou, lež pokiaľ je abstraktnou, spoločenskou prácou vôbec, a určitú hodnotu nepridáva preto, lebo jeho práca má osobitný užitočný obsah, ale preto, lebo trvá určitý čas. Teda vo svojej abstraktnej, všeobecnej vlastnosti, ako vynakladanie ľudskej pracovnej sily, práca spriadača pridáva hodnote bavlny a vretien novú hodnotu, a vo svojej konkrétnej, osobitnej, užitočnej vlastnosti ako proces pradenia prenáša hodnotu týchto výrobných prostriedkov na výrobok, a tak zachováva ich hodnotu vo výrobku. Stadiaľ dvojakosť výsledku práce za ten istý čas.

Prostým kvantitatívnym pridávaním práce sa pridáva nová hodnota, kvalitou pridanej práce sa vo výrobku zachovávajú staré hodnoty výrobných prostriedkov. Toto dvojaké pôsobenie tej istej práce v dôsledku jej dvojakého charakteru sa hmatateľne prejavuje v rozličných javoch.

Predpokladajme, že nejaký vynález umožní spriadačovi, aby za 6 hodín spriadol toľko bavlny, koľko predtým za 36 hodín. Jeho práca ako účelne užitočná, produktívna činnosť šesťkrát znásobila svoju silu. Jej výrobok je šesťnásobný: 36 libier namiesto 6 libier priadze. Lenže 36 libier bavlny vstrebáva teraz iba toľko pracovného času ako predtým 6 libier. Pridáva sa im šesťkrát menej novej práce než pri starej metóde, teda už len šestina predchádzajúcej hodnoty. Na druhej strane existuje teraz vo výrobku, v 36 librách priadze, šesťnásobná hodnota bavlny. Za šesť hodín pradenia sa zachováva a prenáša na výrobok šesťkrát väčšia hodnota suroviny, hoci sa tomu

[20] „Práca dáva nový výtvor za ten, čo zanikol." (An Essay on the Polit. Econ. of Nations, London 1821, p. 13.)

istému množstvu suroviny pridáva šesťkrát menšia nová hodnota. Z toho vidieť, ako sa podstatne líši vlastnosť práce zachovávať hodnotu počas toho istého nedeliteľného procesu od vlastnosti vytvárať hodnotu. Čím viac nutného pracovného času pripadá počas pradenia na to isté množstvo bavlny, tým väčšia je nová hodnota, ktorá sa pridáva bavlne, ale čím viac libier bavlny sa spradie za ten istý pracovný čas, tým väčšia je stará hodnota, ktorá sa zachováva vo výrobku.

Predpokladajme naopak, že sa produktivita pradiarskej práce nemení, že teda spriadač aj naďalej potrebuje rovnaký čas, aby libru bavlny premenil na priadzu. Nech sa však zmení výmenná hodnota samej bavlny, nech cena libry bavlny šesťnásobne stúpne alebo klesne. V obidvoch prípadoch spriadač aj naďalej pridáva tomu istému množstvu bavlny ten istý pracovný čas, teda tú istú hodnotu, a v obidvoch prípadoch za rovnaký čas vyrába rovnaké množstvo priadze. Napriek tomu hodnota, ktorú prenáša z bavlny na priadzu, na výrobok, bude v jednom prípade šesťkrát menšia, v druhom prípade šesťkrát väčšia, ako bola predtým. Takisto je to aj vtedy, keď pracovné prostriedky zdražejú alebo zlacnejú, ale v pracovnom procese vykonávajú stále tú istú službu.

Ak sa technické podmienky pradenia nezmenia a ak nenastane nijaká zmena ani v hodnote jeho výrobných prostriedkov, spriadač aj naďalej spotrebúva za rovnaký pracovný čas rovnaké množstvo suroviny a stroje rovnakej hodnoty. Hodnota, ktorú vo výrobku zachováva, je potom priamo úmerná novej hodnote, ktorú pridáva. Za dva týždne pridáva dvakrát viac práce, teda dvakrát viac hodnoty ako za jeden týždeň, a zároveň spotrebuje dvakrát viac materiálu dvakrát väčšej hodnoty, opotrebuje dvakrát viac strojov dvakrát väčšej hodnoty, teda vo výrobku dvoch týždňov zachováva dvakrát viac hodnoty ako vo výrobku jedného týždňa. V daných nezmenených výrobných podmienkach robotník zachováva tým viac hodnoty, čím viac hodnoty pridáva, zachováva však viac hodnoty nie preto, lebo pridáva viac hodnoty, ale preto, lebo ju pridáva v nezmenených podmienkach, ktoré nezávisia od jeho vlastnej práce.

Pravda, v určitom relatívnom zmysle možno povedať, že robotník zachováva staré hodnoty vždy v tom istom pomere, v akom pridáva novú hodnotu. Bez ohľadu na to, ako sa hodnota bavlny zmenila, či bavlna zdražie z 1 sh. na 2 sh., alebo zlacnie na 6 d., robotník vo výrobku jednej hodiny zachováva vždy len polovicu hodnoty bavlny ako vo výrobku dvoch hodín. Ďalej, ak sa zmení produktivita jeho vlastnej práce, ak stúpne alebo klesne, spradie napríklad za jednu pracovnú hodinu viac alebo menej bavlny ako predtým, a podľa toho zachováva vo výrobku jednej pracovnej hodiny väčšiu alebo menšiu hodnotu bavlny. Pri tom všetkom zachová za dve pracovné hodiny dvakrát viac hodnoty ako za jednu pracovnú hodinu.

Hodnota, ak odhliadneme od jej čisto symbolického vyjadrenia v znaku hodnoty, existuje len v nejakej úžitkovej hodnote, v nejakej veci. (Sám človek, ak naň hľadíme iba ako na jestvovanie pracovnej

sily, je prírodný predmet, vec, aj keď živá, vedomím obdarená vec, a sama práca je vecným prejavom tejto sily.) Ak sa teda stratí úžitková hodnota, stratí sa aj hodnota. Výrobné prostriedky nestrácajú však so svojou úžitkovou hodnotou zároveň aj svoju hodnotu, pretože v pracovnom procese v skutočnosti strácajú pôvodnú podobu svojej úžitkovej hodnoty len preto, aby vo výrobku nadobudli podobu inej úžitkovej hodnoty. Ale ako je pre hodnotu dôležité, aby existovala v nejakej úžitkovej hodnote, práve tak je ľahostajné, v akej úžitkovej hodnote existuje, ako to ukazuje metamorfóza tovarov. Z toho vyplýva, že v pracovnom procese prechádza hodnota výrobného prostriedku na výrobok len potiaľ, pokiaľ výrobný prostriedok so svojou samostatnou úžitkovou hodnotou stráca aj svoju výmennú hodnotu. Odovzdáva výrobku len tú hodnotu, ktorú stráca ako výrobný prostriedok. Lenže v tomto ohľade sa vecné činitele pracovného procesu správajú odlišne.

Uhlie, ktorým sa vykuruje stroj, mizne bez stopy, takisto olej, ktorým sa maže os kolesa atď. Farby a iné pomocné látky miznú, prejavujú sa však vo vlastnostiach výrobku. Surovina tvorí substanciu výrobku, ale zmenila svoju formu. Surovina a pomocné látky strácajú teda samostatnú podobu, v ktorej vstúpili do pracovného procesu ako úžitkové hodnoty. Inak je to s vlastnými pracovnými prostriedkami. Nástroj, stroj, továrenská budova, nádoba atď. slúžia v pracovnom procese len dotiaľ, dokiaľ si zachovávajú svoju pôvodnú podobu a zajtra môžu znova vstúpiť do pracovného procesu v tej istej forme ako včera. Svoju samostatnú formu voči výrobku si zachovávajú tak za svojho života, počas pracovného procesu, ako aj po svojej smrti. Mŕtvoly strojov, nástrojov, pracovných budov atď. aj naďalej existujú oddelene od výrobkov, ktoré pomáhali vytvoriť. Ak teraz skúmame celé obdobie, po ktoré takýto pracovný prostriedok slúži, odo dňa, keď vstúpil do dielne, až do dňa, keď ho vyhodia medzi haraburdie, vidíme, že počas tohto obdobia práca celkom spotrebovala jeho úžitkovú hodnotu, a preto jeho výmenná hodnota celkom prešla na výrobok. Napríklad, ak spriadací stroj doslúžil za 10 rokov, celá jeho hodnota prešla počas desaťročného pracovného procesu na výrobok desiatich rokov. Životné obdobie pracovného prostriedku zahŕňa teda väčší či menší počet pracovných procesov, ktoré sa s ním vždy znova a znova opakujú. A s pracovným prostriedkom je to tak ako s človekom. Každý človek stráca denne 24 hodín života. Ale na nijakom človeku presne nevidieť, koľko dní života už stratil. To však nebráni poisťovniam, aby z priemernej dĺžky života človeka nerobili veľmi bezpečné, a čo je dôležitejšie, aj veľmi výnosné závery. Tak je to aj s pracovnými prostriedkami. Zo skúsenosti vieme, ako dlho priemerne vydrží nejaký pracovný prostriedok, napríklad stroj určitého druhu. Povedzme, že jeho úžitková hodnota sa v pracovnom procese zachová iba 6 dní. V tomto prípade stráca za každý pracovný deň priemerne $^1/_6$ svojej úžitkovej hodnoty, a odovzdáva teda dennému výrobku $^1/_6$ svojej hodnoty. Takto sa vypočítava opotrebovanie všetkých pracovných

prostriedkov, napríklad denná strata ich úžitkovej hodnoty a zodpovedajúca hodnota, ktorú denne odovzdávajú výrobku.

Z toho jasne vyplýva, že výrobný prostriedok nikdy neodovzdáva výrobku viac hodnoty, než koľko jej stráca v pracovnom procese ničením svojej vlastnej úžitkovej hodnoty. Keby nemal nijakú hodnotu, a preto by nemal čo stratiť, t. j. keby sám nebol produktom ľudskej práce, neodovzdával by výrobku nijakú hodnotu. Slúžil by pri tvorbe úžitkovej hodnoty, ale neslúžil by pri tvorbe výmennej hodnoty. Tak je to so všetkými výrobnými prostriedkami, ktoré jestvujú od prírody, bez ľudského pričinenia, ako sú zem, vietor, voda, železo v rudnej žile, drevo v pralese atď.

Stretávame sa tu s iným zaujímavým javom. Povedzme, že nejaký stroj má hodnotu napríklad 1000 £ a opotrebuje sa za 1000 dní. V tomto prípade $^1/_{1000}$ hodnoty stroja denne prechádza zo stroja na jeho denný výrobok. Zároveň celý stroj ďalej pôsobí v pracovnom procese, aj keď s ubúdajúcou životnou silou. Ukazuje sa teda, že jeden činiteľ pracovného procesu, výrobný prostriedok, vchádza do pracovného procesu celý, ale do zhodnocovacieho procesu vchádza iba sčasti. Rozdiel medzi pracovným procesom a zhodnocovacím procesom sa tu odráža na ich vecných činiteľoch, pretože ten istý výrobný prostriedok sa na tom istom výrobnom procese zúčastňuje celý ako prvok pracovného procesu a len sčasti ako prvok tvorby hodnoty.[21]

Na druhej strane môže naopak výrobný prostriedok vchádzať do zhodnocovacieho procesu celý, hoci do pracovného procesu vchádza len po častiach. Povedzme, že pri spriadaní bavlny zo 115 libier odpadá denne 15 libier, z ktorých sa nevytvorí priadza, ale len devil's dust[1*]. Napriek tomu, ak je tento odpad 15 libier normálny, ak je za priemerných podmienok spracovania bavlny nevyhnutný, hod-

[1*] bavlnený prach

[21] Tu nejde o opravy pracovných prostriedkov, strojov, budov atď. Stroj, ktorý je v oprave, nefunguje ako pracovný prostriedok, ale ako pracovný materiál. Nepracujú s ním, ale pracujú na ňom, aby dali do poriadku jeho úžitkovú hodnotu. Pre náš cieľ si možno predstaviť, že také opravárske práce sú vždy zahrnuté do práce potrebnej na výrobu pracovného prostriedku. V texte ide o opotrebovanie, ktoré nijaký doktor nevie vyliečiť a ktoré pozvoľna vedie k smrti, o „taký druh opotrebovania, ktoré sa nedá z času na čas nahradiť a napokon privedie napríklad nôž do takého stavu, že nožiar povie, že už vôbec nestojí za novú čepeľ". V texte sme videli, že napríklad stroj vchádza celý do každého jednotlivého pracovného procesu, ale len po častiach do súčasného zhodnocovacieho procesu. Podľa toho môžeme posúdiť, ako sa v nasledujúcom texte pletú pojmy: „Ricardo hovorí, že množstvo práce, ktoré vynaložil konštruktér stroja na pletenie pančúch pri jeho výrobe", je obsiahnuté napríklad v hodnote páru pančúch. „Ale celá práca, ktorá vyrobila každý jednotlivý pár pančúch... zahŕňa celú prácu konštruktéra stroja, a nie iba jej časť; lebo jeden stroj zhotoví síce veľa párov, ale ani jeden z týchto párov by sa nedal zhotoviť bez nejakej časti stroja." (Observations on certain verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to Value, and to Demand and Supply, London 1821, p. 54.) Autor, nezvyčajne samoľúby „wiseacre"[2*], má vo svojom zmätku, a teda aj vo svojej polemike pravdu len potiaľ, že ani Ricardo, ani nijaký iný ekonóm pred ním alebo po ňom neodlíšil presne obidve stránky práce, a tým menej mohol analyzovať ich rozdielne úlohy pri tvorbe hodnoty.

[2*] mudrlant

nota týchto 15 libier bavlny, ktoré nie sú prvkom priadze, vchádza do hodnoty priadze takisto ako hodnota 100 libier, ktoré tvoria jej substanciu. Úžitková hodnota 15 libier bavlny sa musí premeniť na prach, aby sa zhotovilo 100 libier priadze. Zánik tejto bavlny je teda podmienkou výroby priadze. Práve preto odovzdáva svoju hodnotu priadzi. Platí to o všetkých odpadoch pracovného procesu aspoň potiaľ, pokiaľ sa tieto odpady nestanú zasa novými výrobnými prostriedkami, a teda nevytvárajú nové samostatné úžitkové hodnoty. Tak vo veľkých manchesterských strojárňach vidieť hory železného odpadu, ktorý zhobľovaný kyklopskými strojmi na struženy putuje večer na veľkých vozoch z továrne do zlievárne, aby na druhý deň zasa poputoval späť zo zlievárne do továrne ako masívne železo.

Výrobné prostriedky prenášajú hodnotu na novú podobu výrobku len potiaľ, pokiaľ v pracovnom procese strácajú hodnotu v podobe svojich starých úžitkových hodnôt. Maximum straty hodnoty, ktorú môžu v pracovnom procese utrpieť, je zrejme obmedzené pôvodnou veľkosťou hodnoty, s ktorou vstupujú do pracovného procesu, čiže pracovným časom potrebným na ich vlastnú výrobu. Preto výrobné prostriedky nemôžu nikdy pridať výrobku viac hodnoty, ako jej majú nezávisle od pracovného procesu, ktorému slúžia. Akokoľvek užitočný je pracovný materiál, stroj, výrobný prostriedok, ak stojí 150 £, povedzme 500 pracovných dní, nikdy nepridá celkovému produktu, na ktorého vytvorenie slúži, viac ako 150 £. Jeho hodnota sa neurčuje pracovným procesom, do ktorého vchádza ako výrobný prostriedok, ale pracovným procesom, z ktorého vychádza ako výrobok. V pracovnom procese slúži len ako úžitková hodnota, ako vec s užitočnými vlastnosťami, a preto by neodovzdal výrobku nijakú hodnotu, keby nemal hodnotu predtým, ako vstúpil do procesu.[22]

[22] Z toho možno pochopiť nejapnosť fádneho J. B. Saya, ktorý chce nadhodnotu (úrok, zisk, rentu) odvodiť zo „services productifs"[l*], ktoré výrobné prostriedky — pôda, nástroje, koža atď. — poskytujú svojimi úžitkovými hodnotami v pracovnom procese. Pán Wilhelm Roscher, ktorý nikdy nezabudne zaregistrovať čierne na bielom podarené apologetické nápady, volá: „J. B. Say veľmi správne poznamenáva, Traité, t. I, ch. 4: hodnota, ktorú po odpočítaní všetkých nákladov vytvorila olejáreň, je predsa niečo nové, čo sa podstatne líši od práce, ktorá vytvorila samu olejáreň." (l. c. p. 82, poznámka.) Veľmi správne! „Olej", ktorý olejáreň vyrobila, je niečo veľmi odlišné od práce, ktorú stála stavba olejárne. A „hodnotou" pán Roscher rozumie také niečo ako „olej", lebo „olej" má hodnotu, ale „v prírode" sa vyskytuje minerálny olej, aj keď ho nie je pomerne „veľmi veľa", k čomu asi smeruje jeho druhá poznámka: (Príroda!) „takmer vôbec nevytvára výmenné hodnoty". [l. c. p. 79.] S výmennou hodnotou Roscherovej prírody je to tak ako s dieťaťom pochabej panny, ktoré predsa bolo len „celkom maličké". Ten istý „učenec" („savant sérieux") pri spomínanej príležitosti ešte poznamenáva: „Ricardovská škola obvykle zahŕňa pod pojem práce aj kapitál ako »usporenú prácu«. To je nešikovné (!), lebo (!) veď (!) majiteľ kapitálu (!) predsa (!) urobil viac (!) ako to, čo (?) iba (?!) vytvoril (?) a (??) zachoval: práveže (?!?) sa zdržal vlastného pôžitku, za čo si žiada napríklad (!!!) úroky." (l. c. [p. 82].) Aká je len „šikovná"! táto „anatomicko-fyziologická metóda" politickej ekonómie, ktorá z prostého „želania" predsa len rozvíja práve „hodnotu".

[l*] „výrobných služieb"

Zatiaľ čo produktívna práca premieňa výrobné prostriedky na konštitutívne prvky nového výrobku, ich hodnota prekonáva akési sťahovanie duší. Zo spotrebovaného tela prechádza do novovytvoreného tela. Toto sťahovanie duší sa však odohráva akosi za chrbtom skutočnej práce. Robotník nemôže pridať novú prácu, nemôže teda vytvoriť novú hodnotu, ak nezachová staré hodnoty, pretože prácu musí pridať vždy v určitej užitočnej forme, a nemôže ju pridať v užitočnej forme, ak nepremení výrobky na výrobné prostriedky nového výrobku a neprenesie tak ich hodnotu na nový výrobok. Je to teda prirodzená schopnosť činnej pracovnej sily, živej práce, zachovávať hodnotu tým, že hodnotu pridáva, prirodzená schopnosť, ktorá robotníka nestojí nič, ale kapitalistovi prináša veľa, zachováva mu existujúcu hodnotu kapitálu.[22a] Pokiaľ ide podnikanie hladko, kapitalista je priveľmi pohrúžený do vytĺkania zisku, aby si povšimol tento bezplatný dar práce. Násilné prerušenia pracovného procesu, krízy, ho naň citeľne upozorňujú.[23]

To, čo sa z výrobných prostriedkov vôbec spotrebúva, je ich úžitková hodnota a vďaka jej spotrebe vytvára práca výrobky. Hodnota výrobných prostriedkov sa v skutočnosti nespotrebúva[24], teda nemôže sa ani reprodukovať. Zachováva sa, ale nie preto, že by v pracovnom procese prekonávala nejakú operáciu, lež preto, lebo úžitková hodnota, v ktorej pôvodne existovala, síce mizne, ale mizne iba v nejakej inej úžitkovej hodnote. Preto sa hodnota výrobných prostriedkov znova objavuje v hodnote výrobku, ale, presne povedané, nereprodukuje sa. Vyrába sa nová úžitková hodnota, v ktorej sa znova objavuje stará výmenná hodnota.[25]

[22a] „Zo všetkých nástrojov svojho odvetvia... môže sa farmár najviac spoľahnúť práve na prácu človeka, že mu nahradí jeho kapitál. Ostatné dva — ťažný dobytok a... vozy, pluhy, rýle atď. — neznamenajú bez určitého množstva ľudskej práce vôbec nič." (Edmund Burke, Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, edit. London 1800, p. 10.)

[23] V Times z 26. novembra 1862 istý továrnik, ktorého priadareň zamestnáva 800 robotníkov a týždenne spracúva priemerne 150 balov východoindickej bavlny alebo asi 130 balov americkej bavlny, ponosuje sa verejnosti na ročné náklady spojené so zastavením svojej továrne. Odhaduje ich na 6000 £. Medzi týmito neproduktívnymi nákladmi je mnoho položiek, ktoré nás tu nezaujímajú, ako pozemková renta, dane, poistné prémie, platy robotníkov najatých na rok, riaditeľa, účtovníka, inžiniera atď. Potom však počíta 150 £ za uhlie, aby sa z času na čas továreň vykúrila a občas sa uviedol do chodu parný stroj, okrem toho mzdy robotníkov, ktorí priležitostnou prácou udržujú stroje „v pohotovosti". Nakoniec ráta 1200 £ za zhoršenie strojov, lebo „počasie a prírodný princíp rozkladu neprestávajú pôsobiť, pretože sa parný stroj prestal krútiť". Výslovne poznamenáva, že túto sumu 1200 £ odhaduje tak nízko preto, lebo jeho stroje sú už veľmi opotrebované.

[24] „Výrobná spotreba: keď spotreba tovaru je súčasťou výrobného procesu... V týchto prípadoch sa hodnota nespotrebúva." (S. P. Newman, l. c. p. 296.)

[25] V istej severoamerickej príručke, ktorá dosiahla vari 20 vydaní, čítame: „Nezáleží na tom, v akej forme sa kapitál znova objavuje." Po zdĺhavom výpočte všetkých možných prvkov výroby, ktorých hodnota sa znova objavuje

Inak je to so subjektívnym činiteľom pracovného procesu, s činnou pracovnou silou. Zatiaľ čo práca svojou účelnou formou prenáša na výrobok hodnotu výrobných prostriedkov a zachováva ju, každý moment pohybu práce vytvára dodatočnú hodnotu, novú hodnotu. Predpokladajme, že sa výrobný proces preruší v bode, keď robotník vyrobil ekvivalent hodnoty svojej vlastnej pracovnej sily, keď napríklad šesťhodinovou prácou pridal hodnotu 3 sh. Táto hodnota predstavuje prebytok hodnoty výrobku nad tými súčasťami jeho hodnoty, ktoré za svoj pôvod vďačia hodnote výrobných prostriedkov. To je jediná pôvodná hodnota, ktorá vznikla v tomto procese, jediná časť hodnoty výrobku, ktorú vyrobil tento proces sám. Pravda, nahrádza len tie peniaze, ktoré kapitalista preddavkoval pri kúpe pracovnej sily a sám robotník vydal na životné prostriedky. Vzhľadom na vydané 3 sh. sa nová hodnota 3 sh. javí len ako reprodukcia. Reprodukovala sa však skutočne, nielen zdanlivo, ako hodnota výrobných prostriedkov. Hodnota sa tu nahrádza inou hodnotou prostredníctvom tvorby novej hodnoty.

Vieme už však, že pracovný proces pokračuje ďalej za tým bodom, kde by sa reprodukoval a pridal pracovnému predmetu iba ekvivalent hodnoty pracovnej sily. Namiesto 6 hodín, ktoré na to stačia, proces trvá napríklad 12 hodín. Teda činnosťou pracovnej sily sa nereprodukuje len jej vlastná hodnota, ale vyrobí sa aj prebytočná hodnota. Táto nadhodnota je prebytok hodnoty výrobku nad hodnotou prvkov spotrebovaných pri tvorbe výrobku, t. j. výrobných prostriedkov a pracovnej sily.

Keď sme opísali rôzne úlohy, ktoré rozličné činitele pracovného procesu hrajú pri tvorbe hodnoty výrobku, v skutočnosti sme charakterizovali funkcie rôznych súčastí kapitálu v jeho vlastnom zhodnocovacom procese. Prebytok celkovej hodnoty výrobku nad súhrnom hodnôt prvkov, ktoré ho vytvárajú, je prebytok zhodnoteného kapitálu nad pôvodne preddavkovanou hodnotou kapitálu. Výrobné prostriedky na jednej strane, pracovná sila na druhej strane sú len rôzne formy existencie, ktoré nadobudla pôvodná hodnota kapitálu, keď sa zbavila svojej peňažnej formy a premenila sa na činitele pracovného procesu.

Teda tá časť kapitálu, ktorá sa premení na výrobné prostriedky, t. j. na suroviny, pomocné látky a pracovné prostriedky, nemení vo

---

vo výrobku, sa napokon hovorí: „Menia sa aj rôzne druhy potravín, šatstva a obydlia, potrebné na existenciu a pohodlie človeka. Z času na čas sa spotrebúvajú a ich hodnota sa znova objavuje v novej sile, ktorú dodávajú jeho telu a duchu, a tak vytvára nový kapitál, ktorý možno znova použiť vo výrobe." (F. Wayland, l. c. p. 31, 32.) Odhliadnuc od všetkých ostatných podivností, stačí poznamenať, že v obnovenej sile sa znova neobjavuje napríklad cena chleba, ale jeho krvotvorná substancia. Naproti tomu ako hodnota sily sa znova neobjavujú životné prostriedky, ale ich hodnota. Ak tie isté životné prostriedky stoja len polovicu, vytvárajú práve toľko svalov, kostí atď., slovom tú istú silu, ale nie silu tej istej hodnoty. Táto premena „hodnoty" na „silu" a celá farizejská neurčitosť zastierajú pokus, pravdaže márny, vyčariť nadhodnotu iba z toho, že sa znova objavujú preddavkované hodnoty.

výrobnom procese veľkosť svojej hodnoty. Preto ju nazývam konštantnou časťou kapitálu čiže kratšie: konštantným kapitálom.

Naproti tomu časť kapitálu, ktorá sa premenila na pracovnú silu, mení vo výrobnom procese svoju hodnotu. Reprodukuje svoj vlastný ekvivalent a okrem toho prebytok, nadhodnotu, ktorá sa tiež môže meniť, môže byť väčšia alebo menšia. Táto časť kapitálu sa z konštantnej veličiny neustále mení na variabilnú veličinu. Preto ju nazývam variabilnou časťou kapitálu čiže kratšie: variabilným kapitálom. Tie isté súčasti kapitálu, ktoré sa z hľadiska pracovného procesu líšia ako objektívne a subjektívne činitele, ako výrobné prostriedky a pracovná sila, z hľadiska zhodnocovacieho procesu sa líšia ako konštantný kapitál a variabilný kapitál.

Pojem konštantného kapitálu vonkoncom nevylučuje revolúciu v hodnote jeho súčastí. Povedzme, že libra bavlny stojí dnes 6 d. a zajtra v dôsledku neúrody bavlny stúpne na 1 sh. No stará bavlna, ktorá sa ďalej spracúva, bola nakúpená v hodnote 6 d. a pridáva teraz výrobku časť hodnoty vo výške 1 sh. A spradená bavlna, ktorá už vari aj obieha na trhu ako priadza, pridáva výrobku takisto dvojnásobok svojej pôvodnej hodnoty. Vidíme však, že tieto zmeny v hodnote nezávisia od zhodnotenia bavlny v samom procese predenia. Keby stará bavlna ešte vôbec nebola vošla do pracovného procesu, dala by sa teraz znova predať za 1 sh. namiesto za 6 d. Naopak: čím menej je pracovných procesov, ktorými už prešla, tým istejší je tento výsledok. Je preto zákonom špekulácie pri takýchto revolúciách v hodnote špekulovať so surovinou v jej najmenej spracovanej forme, teda radšej s priadzou ako s tkaninou a radšej so samou bavlnou ako s priadzou. Zmena hodnoty tu vzniká v procese, ktorý vyrába bavlnu, a nie v procese, v ktorom bavlna funguje ako výrobný prostriedok a teda ako konštantný kapitál. Hodnota tovaru sa síce určuje množstvom práce v ňom obsiahnutým, ale samo toto množstvo sa určuje spoločensky. Ak sa zmenil pracovný čas spoločensky potrebný na výrobu tovaru — a napríklad to isté množstvo bavlny predstavuje pri zlej úrode väčšie množstvo práce ako pri dobrej úrode —, má to spätný účinok na starý tovar, ktorý vždy vystupuje len ako jednotlivý exemplár svojho druhu[26] a ktorého hodnota sa vždy meria spoločensky nutnou prácou, teda vždy prácou nutnou za súčasných spoločenských podmienok.

Takisto ako hodnota suroviny môže sa meniť aj hodnota pracovných prostriedkov, strojov atď., ktoré už slúžia vo výrobnom procese, môže sa teda meniť aj tá časť hodnoty, ktorú odovzdávajú výrobku. Ak sa napríklad v dôsledku nového vynálezu stroje toho istého druhu reprodukujú s menším vynaložením práce, potom sa aj staré stroje viac alebo menej znehodnocujú, a preto prenášajú na výrobok relatívne menšiu hodnotu. Ale aj tu vzniká zmena

[26] „Všetky výrobky toho istého druhu tvoria vlastne jednu masu, ktorej cena sa určuje všeobecne a bez ohľadu na osobitné okolnosti." (Le Trosne, l. c. p. 893.)

v hodnote mimo toho výrobného procesu, v ktorom stroje fungujú ako výrobný prostriedok. V tomto procese neodovzdávajú nikdy viac hodnoty, ako majú nezávisle od tohto procesu.

Tak ako zmena v hodnote výrobných prostriedkov, aj keď pôsobí spätne po ich vstupe do výrobného procesu, nemení ich charakter konštantného kapitálu, ani zmena v pomere medzi konštantným a variabilným kapitálom sa vôbec nedotýka ich funkčného rozdielu. Technické podmienky pracovného procesu sa môžu zmeniť napríklad tak, že tam, kde predtým 10 robotníkov s 10 nástrojmi malej hodnoty spracúvalo pomerne malé množstvo suroviny, spracúva teraz 1 robotník s jedným drahým strojom stokrát väčšie množstvo suroviny. V tomto prípade by veľmi vzrástol konštantný kapitál, t. j. masa hodnoty používaných výrobných prostriedkov, a veľmi by poklesla variabilná časť kapitálu, preddavkovaná na pracovnú silu. Lenže táto zmena mení len pomer medzi veľkosťou konštantného a variabilného kapitálu čiže proporciu, v ktorej sa celkový kapitál delí na konštantnú a variabilnú časť, nedotýka sa však rozdielu medzi konštantným a variabilným kapitálom.

Siedma kapitola

Miera nadhodnoty

1.
Stupeň vykorisťovania pracovnej sily

Nadhodnota, ktorú vytvoril preddavkovaný kapitál K vo výrobnom procese, čiže zhodnotenie preddavkovanej kapitálovej hodnoty K vystupuje predovšetkým ako prebytok hodnoty výrobku nad sumou hodnôt jeho výrobných prvkov.

Kapitál K sa člení na dve časti, na peňažnú sumu c, ktorá sa vynakladá na výrobné prostriedky, a na inú peňažnú sumu v, ktorá sa vynakladá na pracovnú silu; c predstavuje časť hodnoty, ktorá sa premenila na konštantný kapitál, a v časť hodnoty, ktorá sa premenila na variabilný kapitál. Teda pôvodne $K = c + v$, napríklad preddavkovaný kapitál 500 £ $= \underset{\smile}{410}\ £ + \underset{\smile}{90}\ £$. Na konci výrobného procesu vychádza tovar, ktorého hodnota $= \overset{\frown}{c + v} + m$, kde m je nadhodnota, napríklad $\overset{\frown}{\underset{\smile}{410}\ £ + \underset{\smile}{90}\ £} + \underset{\smile}{90}\ £$. Pôvodný kapitál K sa premenil na K', z 500 £ na 590 £. Rozdiel medzi nimi $= m$, nadhodnote 90. Pretože hodnota výrobných prvkov sa rovná hodnote preddavkovaného kapitálu, je to vlastne len tautológia, keď hovoríme, že prebytok hodnoty výrobku nad hodnotou jeho výrobných prvkov sa rovná zhodnoteniu preddavkovaného kapitálu čiže vyrobenej nadhodnote.

Lenže táto tautológia si vyžaduje bližšie určenie. S hodnotou výrobku porovnávame hodnotu výrobných prvkov spotrebovaných pri jeho tvorbe. Videli sme však, že časť použitého konštantného kapi-

tálu pozostávajúca z pracovných prostriedkov odovzdáva výrobku len kúsok svojej hodnoty, kým ostatná časť naďalej zotrváva v starej forme svojej existencie. Keďže táto časť nehrá pri tvorbe hodnoty nijakú úlohu, treba tu od nej abstrahovať. Keby sme ju aj zahrnuli do výpočtov, nič by sa nezmenilo. Predpokladajme, že c = 410 £ a skladá sa zo surovín za 312 £, z pomocných látok za 44 £ a zo strojov, ktoré sa v procese opotrebovali, za 54 £, kým hodnota skutočne použitých strojov je 1054 £. Ako hodnotu preddavkovanú na vytvorenie hodnoty výrobku rátame len hodnotu 54 £, ktorú stroje svojím fungovaním strácajú, a preto ju odovzdávajú výrobku. Keby sme započítali aj 1000 £, ktoré ďalej existujú vo svojej starej forme, ako parný stroj atď., museli by sme ich započítať na obidvoch stranách, na strane preddavkovanej hodnoty i na strane hodnoty výrobku[26a], takže by sme dostali 1500 £, resp. 1590 £. Rozdiel čiže nadhodnota by aj naďalej bola 90 £. Preto konštantným kapitálom preddavkovaným na výrobu hodnoty rozumieme, ak len zo súvislosti nevyplýva opak, vždy len hodnotu výrobných prostriedkov spotrebovaných vo výrobe.

S týmto predpokladom sa vráťme k vzorcu $K = c + v$, ktorý sa mení na $K' = \widehat{c + v} + m$, a práve tým sa K mení na K'. Vieme, že sa hodnota konštantného kapitálu len znova objavuje vo výrobku. Preto sa nová hodnota skutočne vyrobená v procese líši od hodnoty výrobku získanej z procesu, teda nie je, ako sa na prvý pohľad zdá, $\underset{\smile}{c} + \underset{\smile}{v} + \underset{\smile}{m}$ čiže $\widehat{410\text{ £} + 90\text{ £}} + 90$ £, ale $v + m$ čiže $\underset{\smile}{v} + \underset{\smile}{m}$ čiže $\widehat{90\text{ £} + 90\text{ £}}$, nie je 590 £, ale 180 £. Keby sa c, konštantný kapitál, rovnal 0, inými slovami, keby existovali priemyselné odvetvia, v ktorých by kapitalista nemusel používať nijaké vyrobené výrobné prostriedky, ani suroviny, ani pomocné látky, ani pracovné nástroje, ale používal by len látky, ktoré dáva príroda, a pracovnú silu, nepreniesla by sa na výrobok nijaká časť konštantnej hodnoty. Tento prvok hodnoty výrobku, v našom prípade 410 £, by odpadol, ale vyrobená hodnota 180 £, ktorá obsahuje 90 £ nadhodnoty, ostala by rovnako veľká, ako keby c predstavovalo hocijako veľkú sumu hodnoty. Mali by sme $K = \widehat{0 + v} = v$, a K', zhodnotený kapitál, $= v + m$, $K' - K$ aj naďalej $= m$. Keby bolo naopak $m = 0$, inými slovami, keby pracovná sila, ktorej hodnota sa preddavkuje vo variabilnom kapitáli, vyrobila len ekvivalent, potom $K = c + v$ a K' (hodnota výrobku) $= \widehat{c + v} + 0$, teda $K = K'$. Preddavkovaný kapitál by sa nezhodnotil.

V skutočnosti už vieme, že nadhodnota je iba výsledkom zmeny

[26a] „Ak počítame hodnotu použitého fixného kapitálu ako časť preddavkovaného kapitálu, musíme na konci roku počítať zostávajúcu hodnotu tohto kapitálu ako časť ročného výnosu." (Malthus, Princ. of Pol. Econ., 2nd ed., London 1836, p. 269.)

v hodnote v, časti kapitálu premenenej na pracovnú silu, takže $v + m = v + \Delta v$ (v plus prírastok v). Lenže skutočná zmena hodnoty a pomer, v akom sa hodnota mení, sa zastiera tým, že v dôsledku rastu premenlivej časti kapitálu rastie aj celkový preddavkovaný kapitál. Predtým bol 500 a teraz je 590. Preto čistá analýza procesu vyžaduje, aby sme celkom abstrahovali od tej časti hodnoty výrobku, v ktorej sa konštantná hodnota kapitálu iba znova objavuje, aby sme teda pokladali konštantný kapitál $c = 0$ a takto aplikovali matematický zákon, ktorý platí, keď sa operuje s variabilnými a konštantnými veličinami, pričom konštantné veličiny sú spojené s variabilnými iba spočítaním alebo odpočítaním.

Iná ťažkosť vzniká z pôvodnej formy variabilného kapitálu. Tak v uvedenom príklade $K' = 410$ £ konštantného kapitálu + 90 £ variabilného kapitálu + 90 £ nadhodnoty. Deväťdesiat £ je však daná, teda konštantná veličina, a preto sa zdá absurdné narábať s ňou ako s variabilnou veličinou. Lenže $\underset{\smile}{90}$ £ čiže 90 £ variabilného kapitálu je tu v skutočnosti len symbolom procesu, ktorým prechádza táto hodnota. Časť kapitálu preddavkovaná na nákup pracovnej sily je určitým množstvom spredmetnenej práce, je teda konštantnou veličinou takisto ako hodnota kúpenej pracovnej sily. V samom výrobnom procese nastupuje však namiesto preddavkovaných 90 £ činná pracovná sila, namiesto mŕtvej práce živá práca, namiesto nehybnej veličiny pohyblivá veličina, namiesto konštantnej veličiny variabilná veličina. Výsledkom je reprodukcia v plus prírastok v. Z hľadiska kapitalistickej výroby je celý tento proces samopohybom pôvodne konštantnej hodnoty, ktorá sa premenila na pracovnú silu. Tejto hodnote sa pripisuje proces a jeho výsledok. Ak sa teda výraz 90 £ variabilného kapitálu čiže zhodnocujúcej sa hodnoty javí protirečivý, vyjadruje len protirečenie imanentné kapitalistickej výrobe.

Na prvý pohľad vyzerá čudné, že konštantný kapitál považujeme za rovný nule. Ale v každodennom živote sa to tak ustavične deje. Napríklad ak niekto chce vypočítať zisk Anglicka z bavlnárskeho priemyslu, odpočíta predovšetkým cenu bavlny zaplatenú Spojeným štátom, Indii, Egyptu atď., t. j. hodnotu kapitálu, ktorá sa v hodnote výrobku len znova objavuje, dosadí ako rovnú nule.

Pravda, veľký ekonomický význam má pomer nadhodnoty nielen k tej časti kapitálu, z ktorej nadhodnota bezprostredne vzniká a ktorej zmenu hodnoty vyjadruje, ale aj k celkovému preddavkovanému kapitálu. Preto sa týmto pomerom podrobne zaoberáme v tretej knihe. Aby sa jedna časť kapitálu mohla zhodnotiť svojou premenou na pracovnú silu, musí sa druhá časť kapitálu premeniť na výrobné prostriedky. Aby variabilný kapitál mohol fungovať, musí sa konštantný kapitál preddavkovať v proporciách zodpovedajúcich technickému charakteru pracovného procesu. Lenže okolnosť, že nejaký chemický proces potrebuje retorty a iné nádoby, nebráni tomu, aby sme v analýze abstrahovali od samej retorty. Pokiaľ skúmame tvorbu

hodnoty a zmenu hodnoty samy osebe, t. j. v čistej podobe, výrobné prostriedky, tieto látkové podoby konštantného kapitálu, dodávajú len látku, v ktorej sa má fixovať pohyblivá, hodnototvorná sila. Preto aj povaha tejto látky je ľahostajná, či je to bavlna alebo železo. Hodnota tejto látky je tiež ľahostajná. Musí jej byť iba dostatočné množstvo, aby mohla vstrebať kvantum práce, ktoré sa má vynaložiť počas výrobného procesu. Ak je toto množstvo dané, môže jeho hodnota stúpnuť alebo klesnúť, alebo nemusí mať hodnotu, ako zem a more, nijako to neovplyvní proces tvorby hodnoty a zmeny hodnoty.[27]

Teda najprv predpokladáme, že sa konštantná časť kapitálu rovná nule. Preto sa preddavkovaný kapitál $c + v$ redukuje na v a hodnota výrobku $\widehat{c + v + m}$ sa redukuje na vyrobenú hodnotu $\widehat{v + m}$. Ak vyrobená hodnota, v ktorej sa stelesňuje práca vynaložená počas celého trvania výrobného procesu, je 180 £, musíme odpočítať hodnotu variabilného kapitálu = 90 £, aby sme dostali nadhodnotu = 90 £. Číslo 90 £ = m tu vyjadruje absolútnu veľkosť vyrobenej nadhodnoty. Lež jej relatívna veľkosť, teda pomer, v akom sa variabilný kapitál zhodnotil, určuje sa zrejme pomerom nadhodnoty k variabilnému kapitálu, čiže vyjadruje sa ako $\frac{m}{v}$. Teda v uvedenom príklade $^{90}/_{90} = 100\ ^{0}/_{0}$. Toto relatívne zhodnotenie variabilného kapitálu čiže relatívnu veľkosť nadhodnoty nazývam mierou nadhodnoty.[28]

Videli sme, že robotník počas jednej časti pracovného procesu vyrába iba hodnotu svojej pracovnej sily, t. j. hodnotu svojich nevyhnutných životných prostriedkov. Pretože vyrába v pomeroch založených na spoločenskej deľbe práce, nevyrába svoje životné prostriedky priamo, ale vo forme nejakého osobitného tovaru, napríklad priadze, vyrába hodnotu, ktorá sa rovná hodnote jeho životných prostriedkov čiže peniazom, za ktoré ich kupuje. Časť jeho pracovného dňa, ktorú na to spotrebuje, je väčšia alebo menšia vždy podľa hodnoty jeho priemerných denných životných prostriedkov, teda vždy podľa priemerného denného pracovného času, ktorý si vyžaduje ich výroba. Ak hodnota denných životných prostriedkov robotníka predstavuje v priemere 6 spredmetnených pracovných hodín, musí v priemere pracovať 6 hodín denne, aby vyrobil túto hodnotu. Keby nepracoval pre kapitalistu, ale nezávisle sám pre seba, musel by, za inak nezmenených okolností, aj naďalej pracovať v priemere tú istú alikvotnú časť dňa, aby vyrobil hodnotu svojej pracovnej sily, a tak si zadovážil životné prostriedky nevyhnutné na to, aby sa udržal, čiže stále reprodukoval. Pretože však v tej časti pracovného

[27] Poznámka k 2. vyd. Samo od seba sa rozumie, ako hovorí Lucretius „nil posse creari de nihilo". „Nič nevzniká z ničoho."[61] „Tvorba hodnoty" je premena pracovnej sily na prácu. Pracovná sila je zasa predovšetkým prírodná látka premenená na ľudský organizmus.

[28] Priam tak ako Angličania používajú výrazy „rate of profits", „rate of interest" atď. V III. knihe uvidíme, že miera zisku sa dá ľahko pochopiť, keď poznáme zákony nadhodnoty. V opačnom poradí nemožno pochopiť ni l'un, ni l'autre[1*].

[1*] ani jedno, ani druhé

dňa, v ktorej vyrába dennú hodnotu pracovnej sily, povedzme 3 sh., vyrába len ekvivalent jej hodnoty, ktorú mu kapitalista už zaplatil[28a], teda novovytvorenou hodnotou iba nahrádza preddavkovanú hodnotu variabilného kapitálu, javí sa táto výroba hodnoty iba ako reprodukcia. Preto tú časť pracovného dňa, v ktorej sa táto reprodukcia odohráva, nazývam nutným pracovným časom a prácu vynaloženú za tento čas nazývam nutnou prácou.[29] Nutnou pre robotníka, lebo nezávisí od spoločenskej formy jeho práce. Nutnou pre kapitál a jeho svet, lebo ich základom je stále jestvovanie robotníka.

Druhé obdobie pracovného procesu, v ktorom robotník lopotí už za hranicami nutnej práce, stojí ho síce prácu, vynakladanie pracovnej sily, ale nevytvára pre neho nijakú hodnotu. Vytvára nadhodnotu, ktorá láka kapitalistu všetkými pôvabmi tvorenia z ničoho. Túto časť pracovného dňa nazývam nadbytočným pracovným časom a prácu v nej vynaloženú nadprácou (surplus labour). Tak ako je rozhodujúce pre pochopenie hodnoty vôbec chápať ju iba ako zrazeninu pracovného času, iba ako spredmetnenú prácu, takisto je pre pochopenie nadhodnoty rozhodujúce chápať ju iba ako zrazeninu nadbytočného pracovného času, iba ako spredmetnenú nadprácu. Spoločensko-ekonomické formácie, napríklad otrokárska spoločnosť a spoločnosť námezdnej práce, líšia sa iba formou, v akej sa táto nadpráca vyžmýka z bezprostredného výrobcu, z robotníka.[30]

Keďže hodnota variabilného kapitálu = hodnote kúpenej pracovnej sily, keďže hodnota tejto pracovnej sily určuje nutnú časť pracovného dňa, kým nadhodnotu určuje nadbytočná časť pracovného dňa, vyplýva z toho: nadhodnota sa má k variabilnému kapitálu, ako sa má nadpráca k nutnej práci, čiže miera nadhodnoty $\frac{m}{v} = \frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}}$. Obidve proporcie vyjadrujú ten istý pomer v rozdielnej forme, raz vo forme spredmetnenej práce, druhý raz vo forme plynulej práce.

[28a] [Poznámka k 3. vyd. Autor tu používa bežnú ekonomickú reč. Spomeňme si, že Marx na s. 137[1*] dokázal, že v skutočnosti „nepreddavkuje" kapitalista robotníkovi, ale robotník kapitalistovi. — F. E.]

[29] V tomto spise sme doteraz používali výraz „nutný pracovný čas" len na označenie pracovného času spoločensky nutného na výrobu tovaru vôbec. Odteraz ho budeme používať aj na označenie pracovného času nutného na výrobu špecifického tovaru pracovnej sily. Nie je vhodné používať tie isté termini technici[2*] v rôznom zmysle, ale v nijakej vede sa tomu nedá celkom vyhnúť. Porovnajme napríklad vyššiu a nižšiu matematiku.

[30] Pán Wilhelm Thukydides Roscher[63] s ozajstnou gottschedovskou genialitou[62] objavuje, že ak tvorbu nadhodnoty alebo nadproduktu a s tým spojenú akumuláciu treba dnes pripísať „sporivosti" kapitalistu, ktorý za to „požaduje napríklad úrok", naproti tomu „na najnižších stupňoch kultúry... silnejší nútili sporiť slabších". (l. c. p. 82, 78.) Sporiť prácu? alebo nejestvujúce prebytočné výrobky? Popri ozajstnej nevedomosti apologetická hrôza pred svedomitou analýzou hodnoty a nadhodnoty, ako aj pred povážlivým policajne nezákonným výsledkom nútia takého Roschera a spol., aby viac-menej prijateľné dôvody, ktorými kapitalista ospravedlňuje privlastňovanie existujúcej nadhodnoty, prekrútili na dôvody vzniku nadhodnoty.

[1*] Tento zväzok, s. 154.

[2*] odborné termíny

Miera nadhodnoty je teda presný výraz stupňa vykorisťovania pracovnej sily kapitálom čiže robotníka kapitalistom.[30a]

Podľa nášho predpokladu hodnota výrobku = $\overbrace{410\ £}^{c} + \overbrace{90\ £}^{v} + \underset{\sim}{90}\ £$, preddavkovaný kapitál = 500 £. Pretože nadhodnota = 90 a preddavkovaný kapitál = 500, podľa obvyklého spôsobu počítania by vyšlo, že miera nadhodnoty (ktorá sa zamieňa s mierou zisku) = 18 %, pomerné číslo, ktoré je také nízke, že by mohlo dojať pána Careyho a ostatných harmonistov. No v skutočnosti miera nadhodnoty nie je $\frac{m}{K}$ čiže $\frac{m}{c+v}$, ale $\frac{m}{v}$, nie je teda $\frac{90}{500}$, ale $\frac{90}{90} = 100\ \%$, viac ako päťnásobok zdanlivého stupňa vykorisťovania. Aj keď v danom prípade nepoznáme absolútnu veľkosť pracovného dňa, ani čas trvania pracovného procesu (deň, týždeň atď.), napokon ani počet robotníkov, ktorých variabilný kapitál 90 £ súčasne uvádza do pohybu, miera nadhodnoty $\frac{m}{v}$, pretože ju môžeme previesť na výraz $\frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}}$, nám presne ukazuje vzájomný pomer medzi dvoma časťami pracovného dňa. Tento pomer je 100 %. Robotník teda pracoval polovicu dňa pre seba a druhú polovicu pre kapitalistu.

Metódu výpočtu miery nadhodnoty možno teda stručne zhrnúť takto: Vezmeme celú hodnotu výrobku, a hodnotu konštantného kapitálu, ktorá sa v hodnote výrobku len znova objavuje, dosadíme ako rovnú nule. V procese tvorby tovaru jediná hodnota skutočne vyrobená je zvyšujúca suma hodnoty. Ak je nadhodnota daná, odpočítame ju od tejto vyrobenej hodnoty, aby sme zistili variabilný kapitál. Ak je daný variabilný kapitál, a hľadáme nadhodnotu, postupujeme opačne. Ak je dané obidvoje, ostáva urobiť len záverečnú operáciu, vypočítať pomer nadhodnoty k variabilnému kapitálu, $\frac{m}{v}$.

Aj keď je táto metóda taká jednoduchá, predsa by len bolo vhodné, aby sme čitateľa na niekoľkých príkladoch zacvičili do spôsobu nazerania, ktorý je jej základom a pre čitateľa je nezvyklý.

Vezmime najprv príklad pradiarne s 10 000 selfaktorovými vretenami, kde sa z americkej bavlny pradie priadza č. 32 a týždenne sa vyrába 1 libra priadze na vreteno. Odpad je 6 %. Týždenne sa teda spracuje 10 600 libier bavlny na 10 000 libier priadze a 600 libier je odpad. V apríli 1871 stála táto bavlna $7\frac{3}{4}$ d. za libru, teda 10 600 libier stálo rovných 342 £. 10 000 vretien spolu s predpriadacím za-

[30a] Poznámka k 2. vyd. Hoci miera nadhodnoty je presným výrazom stupňa vykorisťovania pracovnej sily, nevyjadruje absolútnu veľkosť vykorisťovania. Ak napríklad nutná práca = 5 hodinám a nadpráca = 5 hodinám, stupeň vykorisťovania = 100 %. Veľkosť vykorisťovania sa tu meria 5 hodinami. Naproti tomu, ak nutná práca = 6 hodinám a nadpráca = 6 hodinám, 100 %-ný stupeň vykorisťovania sa nemení, kým veľkosť vykorisťovania vzrastie o 20 %, z 5 hodín na 6 hodín.

riadením a parným strojom stojí 1 £ za vreteno, teda 10 000 £. Ich opotrebovanie predstavuje 10 % = 1000 £ čiže 20 £ týždenne. Nájomné za továrenskú budovu je 300 £ čiže 6 £ týždenne. Uhlie (4 libry na hodinu a konskú silu, pri 100 konských silách [podľa indikátora] a 60 hodinách týždenne spolu s vykurovaním budovy) 11 ton týždenne, tona po 8 sh. 6 d. stojí asi $4^1/_2$ £ týždenne; plyn 1 £ týždenne, olej $4^1/_2$ £ týždenne, teda všetky pomocné látky 10 £ týždenne. Teda konštantná časť hodnoty je 378 £ týždenne. Mzda je 52 £ týždenne. Cena priadze je $12^1/_4$ d. za libru čiže 10 000 libier = 510 £, takže nadhodnota je 510 — 430 = 80 £. Konštantnú časť hodnoty 378 £ dosadíme ako rovnú nule, pretože sa nezúčastňuje na týždennej tvorbe hodnoty. Ostáva hodnota vyrobená za týždeň $132 = \underset{\smile}{52}\,(v) + \underset{\smile}{80}\,(m)$ £. Teda miera nadhodnoty = $^{80}/_{52} = 153\,^{11}/_{13}$ %. To pri desaťhodinovom priemernom pracovnom dni znamená: nutná práca = $3^{31}/_{33}$ a nadpráca = $6^2/_{33}$ hodiny.[31]

Jacob uvádza na rok 1815 nasledujúci výpočet, ktorý má síce veľké nedostatky, pretože sa v ňom vopred kompenzujú rôzne položky, ale pre náš cieľ stačí. Predpokladá, že cena pšenice je 80 sh. za štvrtku a priemerný výnos je 22 bušlov na aker, takže aker vynáša 11 £.[64]

Výroba hodnoty na aker

osivo (pšenica) .	1 £ 9 sh.	desiatky, dávky a dane	1 £ 8 sh.
hnojivo . . .	2 £ 10 sh.	renta	1 £ 8 sh.
mzda	3 £ 10 sh.	nájomcov zisk a úrok	1 £ 2 sh.
spolu:	7 £ 9 sh.	spolu:	3 £ 11 sh.

Za stáleho predpokladu, že cena výrobku = jeho hodnote, nadhodnota sa tu rozdeľuje do rôznych rubrík: zisk, úrok, desiatky atď. Tieto rubriky sú pre nás ľahostajné. Spočítame ich a dostaneme nadhodnotu 3 £ 11 sh. Sumu 3 £ 19 sh. za osivo a hnojivo dosadíme ako konštantnú časť kapitálu rovnú nule. Ostane preddavkovaný kapitál 3 £ 10 sh., namiesto ktorého bola vyrobená nová hodnota 3 £ 10 sh. + 3 £ 11 sh. Teda $\frac{m}{v} = \frac{3\text{ £ }11\text{ sh.}}{3\text{ £ }10\text{ sh.}}$, viac ako 100 %. Robotník vynaloží viac ako polovicu svojho pracovného dňa na výrobu nadhodnoty, ktorú si rôzne osoby medzi sebou rozdeľujú pod rôznymi zámienkami.[31a]

---

[31] Poznámka k 2. vyd. Uvedený príklad pradiarne z roku 1860 obsahoval v prvom vydaní niekoľko faktických omylov. Celkom presné údaje uvedené v texte mi poskytol istý manchesterský továrnik. — Treba poznamenať, že v Anglicku počítali starú konskú silu podľa priemeru valca, kým nová konská sila sa ráta podľa skutočnej sily, ktorú ukazuje indikátor.

[31a] Uvedené výpočty slúžia len na ilustráciu. Predpokladáme totiž, že ceny = hodnotám. V III. knihe uvidíme, že takto jednoducho sa neuskutočňuje táto rovnosť dokonca ani pri priemerných cenách.

2.
Vyjadrenie hodnoty výrobku v jeho pomerných častiach

Vráťme sa teraz k príkladu, ktorý nám ukázal, ako robí kapitalista z peňazí kapitál. Nutná práca jeho spriadača predstavovala 6 hodín, nadpráca práve toľko, takže stupeň vykorisťovania bol 100 %.

Produktom dvanásťhodinového pracovného dňa je 20 libier priadze v hodnote 30 sh. Nemenej ako $^8/_{10}$ tejto hodnoty priadze (24 sh.) tvorí hodnota spotrebovaných výrobných prostriedkov, ktorá sa len znova objavuje (20 libier bavlny za 20 sh., vretená atď. za 4 sh.), čiže pozostáva z konštantného kapitálu. Zostávajúce $^2/_{10}$ sú novou hodnotou v sume 6 sh., ktorá vznikla počas pradenia, z čoho polovica nahrádza preddavkovanú dennú hodnotu pracovnej sily čiže variabilný kapitál a druhá polovica predstavuje nadhodnotu 3 sh. Celková hodnota 20 libier priadze má teda takéto zloženie:

$$\text{hodnota priadze 30 sh.} = \underset{\smile}{c}\ 24 \text{ sh.} + \underset{\smile}{v}\ 3 \text{ sh.} + \underset{\smile}{m}\ 3 \text{ sh.}$$

Keďže táto celková hodnota je obsiahnutá v celkovom produkte 20 libier priadze, musia sa dať vyjadriť aj rozličné prvky hodnoty v proporcionálnych častiach celkového produktu.

Ak hodnota priadze 30 sh. existuje v 20 librách priadze, potom $^8/_{10}$ tejto hodnoty čiže jej konštantná časť 24 sh. existuje v $^8/_{10}$ výrobku čiže v 16 librách priadze. Z toho $13^1/_3$ libry predstavuje hodnotu suroviny, spradenej bavlny za 20 sh., a $2^2/_3$ libry predstavujú hodnotu spotrebovaných pomocných látok a pracovných prostriedkov, vretien atď. za 4 sh.

Teda $13^1/_3$ libry priadze predstavuje všetku bavlnu spradenú v celkovom produkte 20 libier priadze, surovinu celkového produktu, ale nič viac. Váži v nich síce len $13^1/_3$ libry bavlny v hodnote $13^1/_3$ sh., ale dodatočná hodnota priadze $6^2/_3$ sh. predstavuje ekvivalent bavlny spradenej v ostatných $6^2/_3$ libry priadze. Je to tak, akoby sa z nich vyšklbala bavlna a všetka bavlna celkového produktu sa napchala do $13^1/_3$ libry priadze. Zato však tieto libry priadze neobsahujú teraz ani atóm hodnoty spotrebovaných pomocných látok a pracovných prostriedkov, ani atóm novej hodnoty vytvorenej v procese pradenia.

Takisto ďalšie $2^2/_3$ libry priadze, v ktorých váži zvyšok konštantného kapitálu (= 4 sh.), nepredstavujú nič iné ako hodnotu pomocných látok a pracovných prostriedkov spotrebovaných v celkovom produkte 20 libier priadze.

Preto osem desatín výrobku čiže 16 libier priadze, hoci v telesnej podobe, ako úžitková hodnota, ako priadza, je takisto výtvorom pradiarskej práce ako zvyšujúce časti výrobku, neobsahuje v tejto súvislosti nijakú pradiarsku prácu, nijakú prácu vstrebanú počas

samého pradenia. Je to tak, akoby sa bez pradenia premenili na priadzu a ich forma priadze bola čistý mam a klam. V skutočnosti, keď ich kapitalista predá za 24 sh. a znovu za ne kúpi svoje výrobné prostriedky, ukazuje sa, že 16 libier priadze je len prestrojenou bavlnou, vretenami, uhlím atď.

Naopak, zvyšujúce $^2/_{10}$ výrobku čiže 4 libry priadze nepredstavujú teraz nič iné ako novú hodnotu 6 sh. vytvorenú v dvanásťhodinovom procese pradenia. To, čo v nich bolo z hodnoty spotrebovaných surovín a pracovných prostriedkov, bolo už z nich vytrhnuté a vtelené do prvých 16 libier priadze. Pradiarska práca stelesnená v 20 librách priadze je koncentrovaná v $^2/_{10}$ výrobku. Je to tak, akoby spriadač vytvoril 4 libry priadze zo vzduchu alebo z bavlny a vretenami, ktoré sú tu bez pričinenia ľudskej práce, od prírody, a nepridávajú výrobku nijakú hodnotu.

Zo 4 libier priadze, v ktorých existuje celá hodnota vyrobená denným procesom pradenia, jedna polovica predstavuje len náhradu hodnoty spotrebovanej pracovnej sily, teda variabilný kapitál 3 sh., a druhé 2 libry priadze predstavujú len nadhodnotu 3 sh.

Keďže 12 hodín práce spriadača sa spredmetňuje v 6 sh., v hodnote priadze za 30 sh. sa spredmetňuje 60 hodín práce. Existujú v 20 librách priadze, z čoho $^8/_{10}$ čiže 16 libier priadze je materializáciou 48 hodín minulej práce vynaloženej pred procesom pradenia, totiž práce spredmetnenej vo výrobných prostriedkoch priadze, kým $^2/_{10}$ čiže 4 libry sú materializáciou 12 hodín práce vynaloženej v samom procese pradenia.

Predtým sme videli, že hodnota priadze sa rovná súčtu novej hodnoty vytvorenej pri jej výrobe plus hodnôt, ktoré už skôr existovali v jej výrobných prostriedkoch. Teraz sa ukázalo, ako možno funkčne alebo pojmove vyjadriť rozličné súčasti hodnoty výrobku v proporcionálnych častiach samého výrobku.

Toto rozdelenie produktu — výsledku výrobného procesu — na množstvo, ktoré predstavuje iba prácu obsiahnutú vo výrobných prostriedkoch čiže konštantnú časť kapitálu, na iné množstvo, ktoré predstavuje iba nutnú prácu pridanú vo výrobnom procese čiže variabilnú časť kapitálu, a na posledné množstvo, ktoré predstavuje iba nadprácu pridanú v tom istom procese čiže nadhodnotu, je nielen jednoduché, ale aj dôležité, ako sa to ukáže, keď neskoršie použijeme toto rozdelenie pri zložitých a ešte nevyriešených problémoch.

Práve sme skúmali celkový produkt ako hotový výsledok dvanásťhodinového pracovného dňa. Môžeme ho však sledovať aj v procese jeho vzniku a pritom vyjadriť čiastkové výrobky ako funkčne odlišné časti výrobku.

Spriadač vyrobí za 12 hodín 20 libier priadze, teda za jednu hodinu vyrobí $1^2/_3$ libry a za 8 hodín $13^1/_3$ libry, čiže čiastkový výrobok celkovej hodnoty bavlny spradenej za celý pracovný deň. Práve tak čiastkový výrobok nasledujúcej hodiny a 36 minút = $2^2/_3$ libry priadze, a preto predstavuje hodnotu pracovných prostriedkov spotre-

bovaných za 12 hodín práce. Takisto za nasledujúcu hodinu a 12 minút vyrobí spriadač 2 libry priadze = 3 sh., hodnotu výrobku rovnajúcu sa celej vyrobenej hodnote, ktorú vytvorí za 6 hodín nutnej práce. Napokon za posledných $^{6}/_{5}$ hodiny vyrobí taktiež 2 libry priadze, ktorých hodnota sa rovná nadhodnote vyrobenej jeho poldennou nadprácou. Tento spôsob výpočtu anglický továrnik bežne používa, a preto napríklad povie, že za prvých 8 hodín čiže za $^{2}/_{3}$ pracovného dňa si vytlčie svoju bavlnu atď. Ako vidieť, vzorec je správny, v skutočnosti je to iba prvý vzorec, prenesený z priestoru, kde časti výrobku ležia hotové popri sebe, do času, kde nasledujú po sebe. Tento vzorec môžu však sprevádzať aj veľmi barbarské predstavy, obzvlášť v hlavách, ktoré sú jednak prakticky zainteresované na zhodnocovacom procese a jednak majú záujem teoreticky ho prekrútiť. Takto si môžeme predstaviť, že napríklad náš spriadač v prvých 8 hodinách svojho pracovného času vyrába alebo nahrádza hodnotu bavlny, v nasledujúcej hodine a 36 minútach hodnotu spotrebovaných pracovných prostriedkov, v nasledujúcej hodine a 12 minútach hodnotu mzdy a len preslávenú „poslednú hodinu" venuje majiteľovi továrne, výrobe nadhodnoty. Takto sa spriadačovi pripisuje dvojaký zázrak: že vyrába bavlnu, vretená, parný stroj, uhlie, olej atď. v tom istom okamihu, keď pomocou nich pradie, a že z jedného pracovného dňa daného stupňa intenzity robí päť takých dní. V našom prípade výroba surovín a pracovných prostriedkov vyžaduje totiž $^{24}/_{6} = 4$ dvanásťhodinové pracovné dni a ich premena na priadzu ešte ďalší dvanásťhodinový pracovný deň. Že chamtivosť verí v také zázraky a že nikdy nechýba doktrinársky sykofant, ktorý ich dokazuje, vidieť z tohto historicky preslávenéhо príkladu.

3.

Seniorova „posledná hodina"

Nassaua W. Seniora, ktorý sa preslávil svojou ekonomickou vedou a krásnym štýlom, v istom zmysle Claurena medzi anglickými ekonómami, povolali jedného krásneho rána roku 1836 z Oxfordu do Manchestra, aby sa tu učil politickú ekonómiu, namiesto toho, aby ju on učil v Oxforde. Továrnici si ho zvolili za plateného harcovníka proti nedávno prijatému Factory Act[65] a proti agitácii za desaťhodinový pracovný deň, ktorej išlo o viac ako o tento zákon. S obvyklým praktickým bystrozrakom poznali, že pán profesor „wanted a good deal of finishing"[1*]. Preto mu napísali, aby prišiel do Manchestra. A pán profesor zasa štylisticky spracoval lekciu, ktorú dostal od továrnikov v Manchestri, v pamflete Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture, London 1837. Tu nájdeme medziiným takéto poučné miesta:

[1*] „potreboval sa ešte poriadne obrúsiť"

„Podľa terajšieho zákona nijaká továreň, ktorá zamestnáva osoby mladšie ako 18 rokov, nemôže pracovať dlhšie ako $11\frac{1}{2}$ hodiny denne, t. j. 12 hodín v prvých 5 dňoch týždňa a 9 hodín v sobotu. Nasledujúca analýza (I) ukáže, že v takejto továrni celý čistý zisk pochádza z poslednej hodiny. Továrnik vynakladá 100 000 £ : 80 000 £ na továrenské budovy a stroje, 20 000 £ na suroviny a mzdy. Ak predpokladáme, že kapitál sa obráti raz za rok a že hrubý zisk je 15 %, ročný obrat tejto továrne musí predstavovať tovary v hodnote 115 000 £... Z týchto 115 000 £ denne vyrobí každá z 23 polhodín práce $^{5}/_{115}$ čiže $^{1}/_{23}$. Z týchto $^{23}/_{23}$, ktoré dávajú celkove 115 000 £ (constituting the whole 115 000 £), $^{20}/_{23}$, t. j. 100 000 zo 115 000, nahrádza len kapitál; $^{1}/_{23}$ čiže 5000 £ z 15 000 £ hrubého zisku (I) nahrádza opotrebovanie továrne a strojov. Zvyšujúce $^{2}/_{23}$, t. j. dve posledné polhodiny každého dňa, vyrábajú čistý zisk vo výške 10 %. Keby teda pri nezmenených cenách továreň mohla pracovať 13 hodín namiesto $11\frac{1}{2}$, potom by sa — s cirkulujúcim kapitálom zväčšeným asi o 2600 £ — čistý zisk viac ako zdvojnásobil. Na druhej strane keby sa odpracované hodiny znížili denne o 1 hodinu, čistý zisk by zmizol, a keby sa znížili o $1\frac{1}{2}$ hodiny, zmizol by aj hrubý zisk."[32]

A toto pán profesor nazýva „analýzou"! Ak veril nárekom továrnikov, že robotníci najlepšiu časť dňa premrhajú na výrobu, teda reprodukciu čiže nahrádzanie hodnoty budov, strojov, bavlny, uhlia atď., potom každá analýza bola zbytočná. Mal jednoducho odpovedať: Vážení páni! Ak necháte robotníkov pracovať 10 hodín namiesto $11\frac{1}{2}$ hodiny, zmenší sa denná spotreba bavlny, strojov atď. za inak rovnakých podmienok o $1\frac{1}{2}$ hodiny. Preto získate práve toľko, koľko stratíte. Vaši robotníci premrhajú v budúcnosti o $1\frac{1}{2}$ hodiny menej na reprodukciu čiže nahradenie preddavkovanej hodnoty kapitálu. Ak im neveril na slovo, ale ako odborník považoval analýzu za potrebnú, musel pri otázke, ktorá sa krúti výlučne okolo pomeru čistého zisku k veľkosti pracovného dňa, predovšetkým

[32] Senior, l. c. p. 12, 13. Nebudeme sa tu zaoberať niektorými kuriozitami, ktoré sú pre náš cieľ ľahostajné, napríklad tvrdením, že továrnici započítavajú do zisku, brutto alebo netto, do hrubého alebo čistého, náhradu opotrebovaných strojov atď., teda jednej súčasti kapitálu. Nepristavíme sa ani pri správnosti alebo nesprávnosti číselných údajov. Leonard Horner v A Letter to Mr. Senior etc., London 1837 dokázal, že nie sú viac hodné ako tzv. „analýza". Leonard Horner, jeden z Factory Inquiry Commissioners[1*] z roku 1833 a do roku 1859 továrenský inšpektor, v skutočnosti továrenský cenzor, získal si nesmrteľné zásluhy o anglickú robotnícku triedu. Celý život bojoval nielen proti rozhorčeným továrnikom, ale aj proti ministrom, pre ktorých bolo oveľa dôležitejšie počítať „hlasy" majiteľov tovární v Dolnej snemovni ako pracovné hodiny „robotníckych rúk" v továrni.

Dodatok k poznámke 32. Seniorov výklad je zmätený, vôbec už nehovoriac o nesprávnosti jeho obsahu. Chcel vlastne povedať toto: Továrnik zamestnáva robotníkov $11\frac{1}{2}$ čiže $^{23}/_{2}$ hodín denne. Tak ako jednotlivý pracovný deň, aj ročná práca pozostáva z $11\frac{1}{2}$ čiže $^{23}/_{2}$ hodiny (násobených počtom pracovných dní v roku). Za tohto predpokladu $^{23}/_{2}$ hodín práce vyrobí ročný produkt 115 000 £; $^{1}/_{2}$ hodiny práce vyrobí $^{1}/_{23} \times 115\,000$ £; $^{20}/_{2}$ hodín práce vyrobí $^{20}/_{23} \times 115\,000$ £ = 100 000 £, t. j. nahradí len preddavkovaný kapitál. Ostávajú $^{3}/_{2}$ hodiny práce, ktoré vyrobia $^{3}/_{23} \times 115\,000$ £ = 15 000, t. j. hrubý zisk. Z týchto $^{3}/_{2}$ hodín práce vyrobí $^{1}/_{2}$ hodiny práce $^{1}/_{23} \times 115\,000$ £ = 5000 £, t. j. vyrobí len náhradu za opotrebovanie továrne a strojov. Posledné dve polhodiny práce, t. j. posledná hodina práce, vyrobia $^{2}/_{23} \times 115\,000$ £ = 10 000 £, t. j. čistý zisk. V texte Senior premieňa posledné $^{2}/_{23}$ produktu na časti samého pracovného dňa.

[1*] členov komisie na skúmanie pomerov v továrňach

požiadať pánov továrnikov, aby nehádzali bez ladu a skladu na jednu hromadu stroje a továrenské budovy, suroviny a prácu, ale aby láskavo položili konštantný kapitál obsiahnutý v továrenských budovách, strojoch, surovinách atď. na jednu stranu, kapitál preddavkovaný na mzdy na druhú stranu. Keby sa potom prípadne ukázalo, že podľa výpočtu továrnikov robotník za $^2/_2$ hodiny práce čiže za hodinu reprodukuje čiže nahrádza mzdu, mal analytik pokračovať takto:

Podľa vašich údajov robotník vyrába v predposlednej hodine svoju mzdu a v poslednej hodine vašu nadhodnotu čiže čistý zisk. Pretože za rovnaké časové úseky vyrába rovnaké hodnoty, výrobok predposlednej hodiny má tú istú hodnotu ako výrobok poslednej hodiny. Ďalej, robotník vyrába hodnotu len vtedy, keď vynakladá prácu, a množstvo jeho práce sa meria jeho pracovným časom. Ten je podľa vašich údajov $11^1/_2$ hodiny denne. Jednu časť týchto $11^1/_2$ hodiny robotník spotrebuje na výrobu čiže nahradenie svojej mzdy, druhú časť na výrobu vášho čistého zisku. Nič viac počas pracovného dňa nerobí. Pretože však, ako udávate, jeho mzda a nadhodnota, ktorú dodáva, sú rovnako veľké hodnoty, vyrobí zrejme svoju mzdu za $5^3/_4$ hodiny a váš zisk za ostatných $5^3/_4$ hodiny. Keďže sa ďalej hodnota priadze vyrobenej za dve hodiny rovná sume hodnoty jeho mzdy plus váš čistý zisk, musí sa táto hodnota priadze merať $11^1/_2$ hodinami práce, výrobok predposlednej hodiny $5^3/_4$ hodinami práce, výrobok poslednej hodiny takisto. Teraz prichádzame k háklivému bodu. Preto pozor! Predposledná hodina práce je práve taká obyčajná ako prvá hodina práce. Ni plus, ni moins.[1*] Ako teda môže spriadač za jednu hodinu práce vyrobiť hodnotu priadze, ktorá predstavuje $5^3/_4$ hodiny práce? V skutočnosti nijaký takýto zázrak nerobí. To, čo za hodinu práce vyrobí ako úžitkovú hodnotu, je určité množstvo priadze. Hodnota tejto priadze sa meria $5^3/_4$ hodinami práce, z čoho $4^3/_4$ väzia bez jeho pričinenia vo výrobných prostriedkoch, v bavlne, v strojoch atď. spotrebovaných za hodinu a $^1/_4$ čiže jednu hodinu pridal sám spriadač. Keďže sa teda jeho mzda vyrobí za $5^3/_4$ hodiny a priadza vyrobená za jednu hodinu pradenia obsahuje taktiež $5^3/_4$ hodiny práce, nie je v tom nijaké bosoráctvo, že sa hodnota, ktorú vyrobil za $5^3/_4$ hodiny pradenia, rovná hodnote výrobku jednej hodiny pradenia. Ste však celkom na falošnej stope, ak sa nazdávate, že robotník stráca čo len jediný atóm času zo svojho pracovného dňa reprodukciou čiže „nahrádzaním" hodnôt bavlny, strojov atď. Vďaka tomu, že jeho práca robí z bavlny a vretien priadzu, vďaka tomu, že robotník pradie, hodnota bavlny a vretien sama od seba prechádza na priadzu. Za to vďačíme kvalite jeho práce, a nie jej kvantite. Pravda, za jednu hodinu prenesie na priadzu viac hodnoty bavlny atď. ako za $^1/_2$ hodiny, ale len preto, lebo za jednu hodinu spradie viac bavlny ako za $^1/_2$ hodiny. Pochopte teda: vaše tvrdenie, že robotník vyrobí v predposlednej hodine hodnotu svojej mzdy a v poslednej hodine čistý zisk, neznamená nič iné ako to, že v priadzi vyrobenej za dve hodiny jeho pracovného dňa, bez

[1*] Ani viac, ani menej.

ohľadu na to, či sú na začiatku alebo na konci, stelesňuje sa $11\frac{1}{2}$ hodiny práce, práve toľko hodín, koľko robí jeho celý pracovný deň. A tvrdenie, že robotník v prvých $5\frac{3}{4}$ hodinách vyrobí svoju mzdu a v posledných $5\frac{3}{4}$ hodinách váš čistý zisk, neznamená zasa nič iné ako to, že prvých $5\frac{3}{4}$ hodín platíte a posledných $5\frac{3}{4}$ hodín neplatíte. Hovorím o platení práce, a nie pracovnej sily, aby som sa vyjadroval vašim slangom. Ak teraz, páni, porovnáte pomer pracovného času, ktorý platíte, s pracovným časom, ktorý neplatíte, zistíte, že je to poldeň k poldňu, t. j. 100 %, čo je rozhodne veľmi slušné percento. Niet najmenšej pochybnosti ani o tom, že ak necháte svoje „ruky" lopotiť 13 hodín namiesto $11\frac{1}{2}$ hodiny a ak si túto prebytočnú $1\frac{1}{2}$ hodinu pridáte ako čistú nadprácu, čo sa vám podobá ako vajce vajcu, potom vzrastie nadpráca z $5\frac{3}{4}$ hodiny na $7\frac{1}{4}$ hodiny, a preto sa miera nadhodnoty zvýši zo 100 % na $126\frac{2}{23}$ %. Ale vy ste príliš bláznivi sangvinici, ak dúfate, že pridaním $1\frac{1}{2}$ hodiny stúpne miera nadhodnoty zo 100 % na 200 % a dokonca na viac ako 200 %, t. j. že sa „viac ako zdvojnásobí". Na druhej strane — srdce človeka je obdivuhodná vec, najmä ak ho človek nosí v mešci — ste príliš popletení pesimisti, ak sa obávate, že skrátením pracovného dňa z $11\frac{1}{2}$ na $10\frac{1}{2}$ hodiny váš celý čistý zisk pôjde do čerta. Namojveru nie. Ak predpokladáme, že sa všetky ostatné okolnosti nezmenia, klesne nadpráca z $5\frac{3}{4}$ na $4\frac{3}{4}$ hodiny, čo ešte stále dáva celkom povzbudzujúcu mieru nadhodnoty, totiž $82\frac{14}{23}$ %. Ale osudná „posledná hodina", o ktorej ste narozprávali viac ako chiliasti[66] o konci sveta, je „all bosh"[1*]. Jej strata nepripraví ani vás o „čistý zisk", ani deti obidvoch pohlaví, ktoré na vás pracujú, o „čistotu duše".[32a]

[1*] „čirý nezmysel"

[32a] Kým Senior dokazoval, že od „poslednej hodiny práce" závisí čistý zisk továrnikov, existencia anglického bavlnárskeho priemyslu a rozmach Anglicka na svetovom trhu, dr. Andrew Ure[67] dokazoval, že ak továrenské deti a mladiství do 18 rokov nebudú plných 12 hodín zavretí v teplom a čistom morálnom ovzduší továrenskej haly, ale ich o „jednu hodinu" skôr vyženú do chladného a frivolného vonkajšieho sveta, záhaľka a neresti ich pripravia o spásu duše. Od roku 1848 továrenskí inšpektori vo svojich polročných Reports neúnavne dráždili továrnikov „poslednou", „osudnou" hodinou. Tak pán Howell vo svojej továrenskej správe z 31. mája 1855 hovorí: „Keby bol nasledujúci dômyselný výpočet správny" (cituje Seniora), „každá bavlnárska továreň v Spojenom kráľovstve by od roku 1850 pracovala so stratou." (Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855, p. 19, 20.) Keď roku 1848 prešiel v parlamente zákon o desaťhodinovom pracovnom dni, továrnici nanútili niekoľkým obyčajným robotníkom, pracujúcim vo vidieckych pradiarňach ľanu roztrúsených medzi grófstvami Dorset a Somerset, protestnú petíciu, v ktorej sa medziiným hovorí: „Rodičia podpísaní na petícii sa nazdávajú, že dodatočná hodina záhaľky nemôže viesť k inému výsledku ako k demoralizácii ich detí, lebo záhaľka je matkou každej neresti." Továrenská správa z 31. októbra 1848 k tomu poznamenáva: „Ovzdušie pradiarní ľanu, kde pracujú deti týchto cnostných a útlocitných rodičov, je natoľko presýtené prachom a vláknami zo suroviny, že je mimoriadne nepríjemné zdržať sa čo len 10 minút v pradiarenskej hale; nedá sa to, lebo hneď veľmi bolestne pocítite, že sa vám oči, uši, nos a ústa napĺňa oblakmi ľanového prachu, pred ktorým niet úniku. Pre horúčkovitú rýchlosť strojov sama práca vyžaduje zručnosť a ustavičný po-

Až raz naozaj udrie vaša „posledná hodinka", spomeňte si na profesora z Oxfordu. A zatiaľ sa teším na stretnutie s vami na lepšom svete. Addio![33]... Signál „poslednej hodiny", ktorú roku 1836 objavil Senior, 15. apríla 1848 v londýnskom Economist znova zatrúbil v polemike proti zákonu o desaťhodinovom pracovnom dni James Wilson, jeden z hlavných ekonomických mandarínov.

4.
Nadprodukt

Časť produktu ($^1/_{10}$ z 20 libier priadze čiže 2 libry priadze v príklade uvedenom v časti 2), ktorá predstavuje nadhodnotu, nazývame nadproduktom (surplus produce, produit net). Tak ako sa miera nadhodnoty neurčuje svojím pomerom k celkovej sume kapitálu, ale len k jeho variabilnej časti, ani veľkosť nadproduktu sa neurčuje jeho pomerom k zvyšujúcej časti celkového produktu, ale k tej časti

---

hyb pod nikdy neochabujúcou pozornosťou kontroly, a zdá sa trocha tvrdé nútiť rodičov, aby použili výraz »leňošenie« o vlastných deťoch, ktoré, po odpočítaní prestávok na jedenie, sú plných 10 hodín pripútané k takému zamestnaniu, v takom ovzduší... Tieto deti pracujú dlhšie ako poľnohospodárski pahoľkovia v susedných dedinách... Také bezcitné táraniny o »záhaľke a nerestí« treba pranierovať ako čiré svätuškárstvo a najnehanebnejšie pokrytectvo... Tá časť verejnosti, ktorú asi pred dvanástimi rokmi zarazila istota, s akou sa so sankciou vysokej autority verejne a celkom vážne vyhlasovalo, že celý »čistý zisk« továrnika plynie z »poslednej hodiny« práce, a preto by skrátenie pracovného dňa o jednu hodinu zničilo jeho čistý zisk, táto časť verejnosti, tvrdíme, sotva uverí vlastným očiam, keď teraz zistí, že originálny objav cnosti »poslednej hodiny« sa odvtedy natoľko zlepšil, že zahŕňa tak »morálku«, ako aj »zisk«; ak sa teda trvanie práce detí skráti na plných 10 hodín, morálka detí sa rozplynie spolu s čistým ziskom ich zamestnávateľov, pretože obidvoje závisí od tejto poslednej, od tejto osudnej hodiny." (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848, p. 101.) Tá istá továrenská správa uvádza potom ukážky „morálky" a „cnosti" týchto pánov továrnikov, úskoky, triky, návnady, vyhrážky, falšovania atď., ktoré použili, aby od niekoľkých celkom spustnutých robotníkov vymámili podpis na takýchto petíciách a potom ich predložili parlamentu ako petície celého priemyselného odvetvia, celých grófstiev. — Pre dnešný stav tzv. ekonomickej „vedy" ostáva nanajvýš charakteristické, že ani sám Senior, ktorý neskôr, čo mu slúži ku cti, energicky vystupoval za továrenské zákonodarstvo, ani jeho pôvodní i neskorší odporcovia nevedeli vysvetliť klamné závery „originálneho objavu". Odvolávali sa na faktické skúsenosti. Ale why a wherefore![1*] ostávalo tajomstvom.

[33] Pán profesor predsa len niečo získal pri svojom výlete do Manchestru. V Letters on the Factory Act celý čistý zisk, „zisk" a „úrok" a dokonca „something more"[2*] závisia od jednej nezaplatenej hodiny práce robotníka! Rok predtým vo svojich Outlines of Political Economy, napísaných pre spoločný prospech oxfordských študentov a vzdelaných filistrov, Senior ešte „objavil" v polemike proti Ricardovmu určeniu hodnoty pracovným časom, že zisk pochádza z práce kapitalistu a úrok z jeho asketizmu, z jeho „abstinencie". Sám výmysel bol starý, ale slovo „abstinencia" bolo nové. Pán Roscher ho správne ponemčil ako „Enthaltung". Jeho krajania, menej ostrieľaní v latinčine, rôzni Wirtovia, Schulzovia a ini Michelovia, premenili ho na mníšske „Entsagung"[3*].

[1*] prečo a ako

[2*] niečo viac

[3*] odriekanie

produktu, ktorá predstavuje nutnú prácu. Tak ako je výroba nadhodnoty určujúcim cieľom kapitalistickej výroby, tak sa stupeň bohatstva nemeria absolútnou veľkosťou produktu, ale relatívnou veľkosťou nadproduktu.[34]

Súhrn nutnej práce a nadpráce, časových úsekov, v ktorých robotník vyrába hodnotu nahrádzajúcu jeho pracovnú silu a nadhodnotu, tvorí absolútnu veľkosť jeho pracovného času — pracovný deň (working day).

[34] „Pre jednotlivca s kapitálom 20 000 £, ktorého zisky dosahujú ročne 2000 £, bolo by celkom ľahostajné, či jeho kapitál zamestnáva 100 alebo 1000 ľudí, či sa vyrobené tovary predávajú za 10 000 alebo za 20 000 £, za predpokladu, že vo všetkých prípadoch jeho zisk neklesne pod 2000 £. Nie je reálny záujem každého národa ten istý? Za predpokladu, že jeho reálny čistý dôchodok, jeho renty a zisky sa nemenia, nemá nijaký význam, či sa národ skladá z 10 alebo 12 miliónov obyvateľov." (Ricardo, l. c. p. 416.) Dávno pred Ricardom fanatický zástanca nadproduktu Arthur Young, inak roztáraný, nekritický autor, ktorého povesť je nepriamo úmerná jeho zásluhám, medziným povedal: „Aký osoh by malo moderné kráľovstvo z celej provincie, keby jej pôdu podľa starorímskeho spôsobu, aj keď hocijako dobre, obrábali malí, nezávislí roľníci? Aký cieľ by to malo okrem jediného: plodiť ľudí (the mere purpose of breeding men), čo samo osebe je celkom neúčelné (is a most useless purpose)." (Arthur Young, Political Arithmetic etc., London 1774, p. 47.)

Dodatok k poznámke 34. Čudný je „silný sklon predstavovať čisté bohatstvo ako výhodné pre robotnícku triedu, ... hoci je jasné, že nie je výhodné preto, lebo je čisté". (Th. Hopkins, On Rent of Land etc., London 1828, p. 126.)

Pracovný deň

Ôsma kapitola

1.

Hranice pracovného dňa

Vyšli sme z predpokladu, že sa pracovná sila kupuje a predáva za svoju hodnotu. Jej hodnota, tak ako hodnota každého iného tovaru, sa určuje pracovným časom nutným na jej výrobu. Ak si teda výroba priemerných denných životných prostriedkov robotníka vyžaduje 6 hodín, musí pracovať priemerne 6 hodín denne, aby každodenne vyrobil svoju pracovnú silu, čiže aby reprodukoval hodnotu, ktorú dostal pri jej predaji. Nutná časť jeho pracovného dňa potom predstavuje 6 hodín, a teda, ak sa okolnosti inak nezmenia, je danou veličinou. Ale tým ešte nie je daná veľkosť samého pracovného dňa.

Povedzme, že priamka *a*——— *b* predstavuje trvanie čiže dĺžku nutného pracovného času, napríklad 6 hodín. Podľa toho, či sa práca predĺži za *a b* o 1, 3 alebo 6 hodín atď., dostaneme 3 rôzne priamky:

pracovný deň I
a———*b*—*c*,

pracovný deň II
a———*b*——*c*,

pracovný deň III
a———*b*———*c*,

ktoré predstavujú tri rôzne pracovné dni trvajúce 7, 9 a 12 hodín. Predlžujúca sa priamka *b c* predstavuje dĺžku nadpráce. Pretože pracovný deň = *a b* + *b c* čiže *a c*, mení sa s premenlivou veličinou *b c*. Keďže *a b* je dané, pomer *b c* k *a b* možno vždy zmerať. V pracovnom dni I robí $^1/_6$, v pracovnom dni II $^3/_6$ a v pracovnom dni III $^6/_6$ priamky *a b*. Ďalej, keďže pomer $\frac{\text{nadbytočný pracovný čas}}{\text{nutný pracovný čas}}$ určuje mieru nadhodnoty, je miera nadhodnoty daná pomerom oných dvoch priamok. V uvedených troch rôznych pracovných dňoch je $16^2/_3$, 50,

resp. 100 %. Naopak, sama miera nadhodnoty by nám nemohla dať veľkosť pracovného dňa. Keby sa rovnala napríklad 100 %, pracovný deň by mohol mať 8, 10, 12 hodín atď. Ukázala by, že dve časti pracovného dňa, nutná práca a nadpráca, sú rovnako veľké, ale neukázala by, aká veľká je každá z týchto častí.

Pracovný deň nie je teda konštantná, ale variabilná veličina. Jedna časť pracovného dňa je síce určená pracovným časom potrebným na stálu reprodukciu samého robotníka, ale jeho celková veľkosť sa mení s dĺžkou čiže s trvaním nadpráce. Preto sa pracovný deň dá určiť, ale sám osebe je neurčitý.[35]

Hoci pracovný deň nie je pevná, ale pohyblivá veličina, predsa sa môže meniť len v istých medziach. Lenže jeho minimálna hranica sa nedá určiť. Pravda, ak predpokladáme, že predlžujúca sa priamka *b c* čiže nadpráca = 0, dostaneme minimálnu hranicu, totiž tú časť dňa, po ktorú robotník musí nevyhnutne pracovať, aby si zachoval svoju existenciu. Lenže za kapitalistického spôsobu výroby môže nutná práca tvoriť vždy len jednu časť jeho pracovného dňa, pracovný deň sa teda nikdy nedá skrátiť na toto minimum. Naproti tomu pracovný deň má maximálnu hranicu. Nedá sa predĺžiť za určitú hranicu. Táto maximálna hranica sa určuje dvojako. Po prvé fyzickou hranicou pracovnej sily. Za 24 hodín prirodzeného dňa človek môže vydať len určité množstvo životnej sily. Podobne aj kôň môže deň čo deň pracovať len 8 hodín. A určitú časť dňa musí sila odpočívať, spať, v inej časti dňa musí človek uspokojovať iné fyzické potreby, musí jesť, umývať sa, obliekať atď. Okrem tejto čisto fyzickej hranice naráža predĺženie pracovného dňa na morálne hranice. Robotník potrebuje čas na uspokojovanie duševných a sociálnych potrieb, ktorých rozsah a počet sa určuje všeobecným stavom kultúry. Preto sa zmeny pracovného dňa pohybujú v rámci fyzických a sociálnych hraníc. Obe hranice sú však veľmi pružné a umožňujú čo najväčší priestor. Tak sa stretávame s pracovnými dňami trvajúcimi 8, 10, 12, 14, 16, 18 hodín, teda s pracovnými dňami najrozličnejšej dĺžky.

Kapitalista kúpil pracovnú silu za jej dennú hodnotu. Patrí mu jej úžitková hodnota počas jedného pracovného dňa. Takto získal právo, aby robotník jeden deň pracoval pre neho. Ale čo je pracovný deň?[36] Nepochybne menej ako prirodzený deň života. O koľko? Kapitalista má svoj názor o tejto ultima Thule, o nevyhnutnej hranici pracovného dňa. Ako kapitalista je len personifikovaným kapitálom. Jeho duša je dušou kapitálu. A kapitál má jeden jediný životný pud, pud zhodnocovať sa, vytvárať nadhodnotu, svojou konštant-

[35] „Pracovný deň je neurčitá veličina, môže byť dlhý alebo krátky." (An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc., London 1770, p. 73.)

[36] Táto otázka je nekonečne dôležitá ako slávna otázka, ktorú sir Robert Peel položil birminghamskej obchodnej komore: „What is a pound?"[1*], otázka, ktorú mohol položiť len preto, lebo povaha peňazí mu bola takisto nejasná ako birminghamským „little shilling men"[68].

[1*] „Čo je libra?"

nou časťou, výrobnými prostriedkami, nasať čo najväčšie množstvo nadpráce.[37] Kapitál je mŕtva práca, ktorá ako upír ožíva len tým, že vyciciava živú prácu, a žije tým plnšie, čím viac jej vycicia. Čas, po ktorý robotník pracuje, je čas, po ktorý kapitalista spotrebúva pracovnú silu, ktorú od neho kúpil.[38] Ak robotník spotrebúva kapitalistov čas sám pre seba, okráda ho.[39]

Kapitalista sa teda odvoláva na zákon tovarovej výmeny. Tak ako každý iný kupujúci usiluje sa vytĺcť čo najväčší osoh z úžitkovej hodnoty svojho tovaru. Zrazu sa však ozve robotníkov hlas, doteraz prehlušovaný lomozom a hukotom výrobného procesu:

Tovar, ktorý som ti predal, odlišuje sa od ostatného tovarového haraburdia tým, že jeho použitie vytvára hodnotu, a to väčšiu hodnotu, ako sám stojí. Z tohto dôvodu si ho aj kúpil. To, čo sa na tvojej strane javí ako zhodnotenie kapitálu, na mojej strane je prebytočným vynaložením pracovnej sily. Ty i ja poznáme na trhu len jeden zákon, zákon tovarovej výmeny. A spotreba tovaru nepatrí predávajúcemu, ktorý ho scudzuje, ale kupujúcemu, ktorý ho získava. Preto ti patrí použitie mojej dennej pracovnej sily. Ale prostredníctvom jej dennej predajnej ceny musím ju denne reprodukovať, aby som ju znova mohol predať. Odhliadnuc od prirodzeného opotrebovania vekom atď., musím byť schopný pracovať zajtra s takou istou normálnou silou, zdravím a sviežosťou ako dnes. Ustavične mi kážeš evanjelium „šetrnosti" a „zdržanlivosti". Dobre teda! Ako rozumný, šetrný hospodár chcem hospodáriť so svojím jediným majetkom, pracovnou silou, a zdržiavať sa každého bláznivého mrhania. Chcem z nej denne vydávať, uvádzať do pohybu, premieňať na prácu iba toľko, koľko zodpovedá jej normálnemu trvaniu a zdravému vývinu. Bezhraničným predlžovaním pracovného dňa môžeš za jeden deň využiť väčšie množstvo mojej pracovnej sily, ako som schopný nahradiť za tri dni. Čo ty takto získaš na práci, strácam ja na substancii práce. Používanie mojej pracovnej sily a jej drancovanie sú dve celkom rozdielne veci. Ak priemerné obdobie, po ktoré môže priemerný robotník žiť pri rozumnej miere práce, je 30 rokov, hodnota mojej pracovnej sily, ktorú mi deň čo deň platíš, je $\frac{1}{365 \times 30}$ čiže $^1/_{10\,950}$ jej celkovej hodnoty. Ak ju však spotrebuješ za 10 rokov, platíš mi denne $^1/_{10\,950}$ namiesto $^1/_{3650}$ jej

[37] „Úlohou kapitalistu je, aby s vynaloženým kapitálom vytĺkol čo najväčšie množstvo práce." („D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.") (J.-G. Courcelle-Seneuil, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, 2ème édit., Paris 1857, p. 62.)

[38] „Strata jednej hodiny práce denne znamená nesmiernu ujmu pre obchodný štát." „Spotreba luxusných predmetov je medzi pracujúcou chudobou tohto kráľovstva veľmi veľká; najmä medzi manufaktúrnou zberbou: pritom však spotrebúvajú aj svoj čas, čo je najneblahejší druh spotreby." (An Essay on Trade and Commerce etc., p. 47 a 153.)

[39] „Ak si slobodný nádenník na chvíľku oddýchne, odporná ekonómia, ktorá ho nepokojným zrakom sleduje, tvrdí, že ju okráda." (N. Linguet, Théorie des Lois Civiles etc., London 1767, t. II, p. 466.)

celkovej hodnoty, teda len $^1/_3$ jej dennej hodnoty, a denne ma takto okrádaš o $^2/_3$ hodnoty môjho tovaru. Platíš mi jednodennú pracovnú silu, hoci spotrebúvaš trojdennú. To sa prieči našej zmluve a zákonu tovarovej výmeny. Preto žiadam pracovný deň normálnej dĺžky a žiadam ho bez odvolávania sa na tvoje srdce, lebo v peňažných veciach prestáva dobrosrdečnosť. Možno si vzorným občanom, možno si členom spolku na ochranu zvierat a možno máš navyše aj povesť svätca, ale voči mne predstavuješ vec, ktorej nebije v tele srdce. To, čo sa zdá, že v nej bije, je len tlkot môjho vlastného srdca. Žiadam normálny pracovný deň, pretože žiadam hodnotu svojho tovaru tak ako každý iný predávajúci.[40]

Ak odhliadneme od celkom pružných hraníc pracovného dňa, vidíme, že z povahy samej tovarovej výmeny nevyplýva nijaká hranica pracovného dňa, teda nijaká hranica nadpráce. Kapitalista uplatňuje svoje právo ako kupujúci, keď sa snaží čo najviac predĺžiť pracovný deň a podľa možnosti urobiť z jedného pracovného dňa dva. Na druhej strane špecifická povaha predaného tovaru zahŕňa medze, v ktorých ho kupujúci môže spotrebovať, a robotník uplatňuje svoje právo ako predávajúci, keď chce obmedziť pracovný deň na určitú normálnu veľkosť. Preto tu existuje antinómia, právo proti právu, obidve práva rovnako spečatené zákonom tovarovej výmeny. Medzi rovnakými právami rozhoduje moc. A tak normovanie pracovného dňa vystupuje v dejinách kapitalistickej výroby ako boj o hranice pracovného dňa, boj medzi úhrnným kapitalistom, t. j. triedou kapitalistov, a úhrnným robotníkom, čiže robotníckou triedou.

2.

Nenásytný hlad po nadpráci. Továrnik a bojar

Kapitál nevynašiel nadprácu. Všade, kde časť spoločnosti má monopol na výrobné prostriedky, musí robotník, slobodný alebo neslobodný, pridať k pracovnému času nutnému na zachovanie svojej existencie nadbytočný pracovný čas, aby vyrobil životné prostriedky pre vlastníka výrobných prostriedkov[41], nech už tým vlastníkom je aténsky καλὸς κ'ἀγαθός[1*], etruský teokrat, civis romanus[2*], normanský barón, americký otrokár, valašský bojar, moderný landlord alebo kapitalista.[42] Je však jasné, že keď v spoločensko-ekonomickej for-

1* aristokrat
2* rímsky občan

3* štrajku
4* londýnskych stavebných robotníkov
5* „stavebných podnikateľov"

[40] V rokoch 1860—1861 počas veľkého strike[3*] London builders[4*] za skrátenie pracovného dňa na 9 hodín uverejnili ich výbor vyhlásenie, ktoré sa takmer zhoduje s obhajobnou rečou nášho robotníka. Vyhlásenie, nie bez irónie, naráža na to, že najziskuchtivejší spomedzi „building masters"[5*] — istý sir M. Peto — má „povesť svätca". (Ten istý Peto po roku 1867 skončil tak ako Strousberg!)

[41] „Tí, čo pracujú ..., v skutočnosti živia tak rentierov, nazývaných boháčmi, ako aj samých seba." (Edmund Burke, l. c. p. 2, 3.)

[42] Niebuhr vo svojom spise Römische Geschichte veľmi naivne poznamenáva:

mácii neprevláda výmenná hodnota, ale úžitková hodnota výrobku, nadpráca je obmedzená užším alebo širším okruhom potrieb, zo samého charakteru výroby však nevyplýva neobmedzená potreba nadpráce. Preto je v staroveku nadmerná práca hrozná tam, kde ide o získanie výmennej hodnoty v jej samostatnej peňažnej podobe, pri výrobe zlata a striebra. Donucovanie pracovať do úmoru je tu oficiálnou formou nadmernej práce. Stačí si prečítať Diodóra Sicílskeho.[43] To sú však v staroveku výnimky. No len čo sú národy, ktorých výroba sa ešte pohybuje na nižších formách otrockej práce, nevoľníckej práce atď., vtiahnuté do svetového trhu, ktorý je ovládaný kapitalistickým spôsobom výroby a ktorý spôsobuje, že predaj ich výrobkov do zahraničia sa stáva prevažujúcim záujmom, pripájajú sa k barbarským hrôzam otroctva, nevoľníctva atď. ešte aj civilizované hrôzy nadmernej práce. Preto si práca černochov v južných štátoch americkej Únie zachovala umiernený patriarchálny charakter, dokiaľ sa výroba zameriavala hlavne na bezprostredné uspokojovanie vlastných potrieb. Lenže v tej miere, v akej sa vývoz bavlny stal životným záujmom týchto štátov, nadmerná práca černocha, niekedy aj spotrebovanie jeho života za sedem pracovných rokov, stali sa faktorom vypočítaného a vypočítavého systému. Už nešlo o to vytĺcť z neho určité množstvo užitočných výrobkov. Teraz išlo o výrobu samej nadhodnoty. Podobne to bolo s robotou napríklad v podunajských kniežatstvách.

Zvlášť zaujímavé je porovnanie nenásytného hladu po nadpráci v podunajských kniežatstvách s tým istým nenásytným hladom v anglických továrňach, pretože nadpráca má v robote samostatnú, zmyslovo vnímateľnú formu.

Predpokladajme, že pracovný deň sa skladá zo 6 hodín nutnej práce a zo 6 hodín nadpráce. Potom slobodný robotník dodáva kapitalistovi týždenne 6 × 6 čiže 36 hodín nadpráce. Je to to isté, ako keby pracoval 3 dni v týždni pre seba a 3 dni v týždni zadarmo pre kapitalistu. Ale to sa nedá vidieť. Nadpráca a nutná práca navzájom splývajú. Preto ten istý pomer môžem vyjadriť napríklad aj tak, že robotník v každej minúte pracuje 30 sekúnd pre seba a 30 sekúnd pre kapitalistu atď. Inak je to s robotou. Nutná práca, ktorú vykonáva napríklad valašský sedliak, aby si zachoval svoju existenciu, je priestorovo oddelená od jeho nadpráce pre bojara. Jednu robí na svojom vlastnom poli, druhú na panskom hospodárstve. Obidve časti

„Nemožno tajiť, že stavby, ako sú etruské, ktoré nás udivujú vo svojich rozvalinách, predpokladajú v malých (!) štátoch existenciu robotových pánov a poddaných." Oveľa ďalej zašiel Sismondi, keď povedal, že „bruselské čipky" predpokladajú námezdných pánov a námezdných služobníkov.

[43] „Na týchto nešťastníkov" (v zlatých baniach medzi Egyptom, Etiópiou a Arábiou), „ktorí nielenže nemôžu udržiavať svoje telá v čistote, ale ani zakryť svoju nahotu, sa nemožno pozrieť bez ľútosti nad ich žalostným osudom. Lebo tu niet ohľadu ani zľutovania s chorými, mrzákmi, starcami a so ženskou slabosťou. Všetci musia pod údermi biča pracovať dotiaľ, kým smrť neskončí ich utrpenie a biedu." (Diodorus Siculus, Historische Bibliothek, Buch 3, c. 13, [p. 260].)

pracovného času existujú teda samostatne popri sebe. Vo forme roboty je nadpráca presne oddelená od nutnej práce. Táto rozdielna javová forma zrejme nič nemení na kvantitatívnom pomere medzi nadprácou a nutnou prácou. Tri dni nadpráce v týždni ostávajú troma dňami práce, ktorá pre samého robotníka nevytvára nijaký ekvivalent, nech už sa nazýva robotou alebo námezdnou prácou. U kapitalistu sa však nenásytný hlad po nadpráci prejavuje v honbe za bezhraničným predlžovaním pracovného dňa, u bojara jednoduchšie v bezprostrednej honbe za robotovými dňami.[44]

V podunajských kniežatstvách bola robota spojená s naturálnymi rentami a s ostatným príslušenstvom nevoľníctva, tvorila však rozhodujúci tribút vládnúcej triedy. Tam, kde to tak bolo, robota zriedkakedy vznikla z nevoľníctva, naopak, nevoľníctvo zväčša vzniklo z roboty.[44a] Tak to bolo v rumunských provinciách. Ich pôvodný spôsob výroby sa zakladal na pospolnom vlastníctve, ale nie na pospolnom vlastníctve v slovanskej alebo dokonca indickej forme. Na časti pozemkov členovia obce hospodárili samostatne ako na slobodnom súkromnom vlastníctve, druhú časť — ager publicus — obrábali spoločne. Produkty tejto spoločnej práce slúžili sčasti ako rezervný fond pre prípad neúrody alebo iných pohrôm, sčasti ako štátny poklad na krytie vojenských výdavkov, na cirkevné a iné obecné výdavky. Časom si vojenskí a cirkevní hodnostári uzurpovali spolu s pospolným vlastníctvom aj práce s ním spojené. Práca slobodných roľníkov na ich obecnej pôde sa premenila na robotu pre zlodejov obecnej pôdy. Tým sa zároveň rozvinuli nevoľnícke vzťahy, ale iba fakticky, nie podľa zákona, pokým ich Rusko, oslobodzujúce svet, nepovýšilo na zákon pod zámienkou, že odstraňuje nevoľníctvo. Kódex robôt, ktorý roku 1831 vyhlásil ruský generál Kiseľov, prirodzene, diktovali sami bojari. Takto Rusko jednou ranou získalo magnátov podunajských kniežatstiev a potlesk liberálnych kreténov celej Európy.

Podľa Règlement organique[69], ako sa nazýva tento kódex robôt, každý valašský roľník je povinný poskytnúť tzv. vlastníkovi pôdy okrem množstva podrobne určených naturálnych dávok: 1. dvanásť pracovných dní vôbec, 2. jeden deň práce na poli a 3. jeden deň na zvážanie dreva. Summa summarum 14 dní v roku. V kódexe sa však

---

[44] To, čo nasleduje, týka sa pomerov v rumunských provinciách, ako sa utvorili pred prevratom[55] po krymskej vojne.

[44a] [Poznámka k 3. vyd. — To platí aj o Nemecku a osobitne o Prusku na východ od Labe. V 15. storočí nemecký roľník bol skoro všade povinný odvádzať určité výkony vo výrobkoch a v práci, ale inak bol aspoň fakticky slobodným človekom. Nemeckí kolonisti v Brandenbursku, Pomoransku, Sliezsku a Východnom Prusku boli dokonca aj právne uznaní za slobodných. Víťazstvo šľachty v sedliackej vojne tomu urobilo koniec. Nielen porazení juhonemeckí roľníci sa znova stali nevoľníkmi. Už od polovice 16. storočia upadajú do nevoľníctva východopruskí, brandenburskí, pomoranskí a sliezski, a čoskoro nato aj šlezvicko-holštajnskí slobodní roľníci. (Maurer, Fronhöfe, IV. Bd. — Meitzen, Der Boden des Pr. Staats. — Hanssen, Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein.) — F. E.]

s hlbokým pochopením politickej ekonómie neberie pracovný deň v jeho obvyklom zmysle, ale pracovný deň nutný na výrobu priemerného denného produktu, lenže priemerný denný produkt je určený tak prefíkane, že ani kyklop by s ním nebol hotový za 24 hodín. Preto sám Règlement suchými slovami s pravou ruskou iróniou vyhlasuje, že dvanástimi pracovnými dňami treba rozumieť produkt ručnej práce za 36 dní, jedným dňom práce na poli tri dni, jedným dňom zvážania dreva takisto trojnásobok. Dovedna je to 42 dní roboty. K tomu však pristupuje tzv. jobagie, služby, ktoré prislúchajú zemepánovi na mimoriadne potreby výroby. Úmerne počtu obyvateľstva každá dedina musí ročne poskytnúť určitý kontingent na jobagie. Táto dodatočná robota sa odhaduje na 14 dní na každého valašského roľníka. Predpísaná robota dosahuje takto 56 pracovných dní ročne. Ale pre nepriaznivé podnebie má poľnohospodársky rok vo Valašsku iba 210 dní, z čoho odpadá na nedele a sviatky 40 dní, na zlé počasie priemerne 30 dní, dovedna 70 dní. Ostáva 140 pracovných dní. Pomer roboty k nutnej práci, $^{56}/_{84}$ čiže $66^{2}/_{3}$ percenta, vyjadruje oveľa menšiu mieru nadhodnoty, ako je miera, ktorá reguluje prácu anglického poľnohospodárskeho alebo továrenského robotníka. To je však len zákonom predpísaná robota. A Règlement organique vedel v ešte „liberálnejšom" duchu ako anglické továrenské zákonodarstvo uľahčiť, ako ho možno obchádzať. Keď z 12 dní urobil 54 dní, nominálnu dennú prácu každého z 54 dní roboty určuje zasa tak, že nejaký zvyšok musí pripadnúť na nasledujúce dni. Za jeden deň sa má napríklad vyplieť taká výmera pôdy, že na tento úkon, najmä na kukuričných poliach, treba dvakrát toľko času. Zákonom stanovený denný výkon pre jednotlivé poľnohospodárske práce sa dá vyložiť tak, že deň sa začína v máji a končí sa v októbri. Pre Moldavsko sú ustanovenia ešte tvrdšie.

„Dvanásť dní roboty podľa Règlement organique," zvolal víťazstvom opitý bojar, „predstavuje 365 dní v roku!"[45]

Ak Réglement organique podunajských kniežatstiev bol pozitívnym výrazom nenásytného hladu po nadpráci, ktorý legalizuje každý paragraf, potom anglické Factory Acts[1*] sú negatívnym výrazom toho istého nenásytného hladu. Tieto zákony držia na uzde dravú honbu kapitálu za neobmedzeným vysávaním pracovnej sily tým, že štát, a to štát, v ktorom vládnu kapitalisti a landlordi, násilne obmedzuje pracovný deň. Ak odhliadneme od robotníckeho hnutia, ktoré zo dňa na deň hrozivejšie narastá, obmedzenie továrenskej práce diktovala tá istá nevyhnutnosť, ktorá viedla k tomu, že sa anglické polia hnoja guánom. Tá istá slepá dravosť, ktorá v jednom prípade vyčerpáva pôdu, v druhom prípade napadla samotné korene životnej sily národa. Periodické epidémie hovorili tu rovnako výrečne ako znižovanie vojenskej miery v Nemecku a vo Francúzsku.[46]

[1*] továrenské zákony

[45] Ďalšie podrobnosti možno nájsť u É. Regnaulta, Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes, Paris 1855, [p. 304 sqq.].

[46] „Ak sa priemerná miera organických bytostí daného druhu prekročí v rám-

Teraz (1867) platný Factory Act z roku 1850 dovoľuje, aby priemerný deň v týždni mal 10 hodín, totiž prvých päť dní v týždni 12 hodín, od šiestej ráno do šiestej večer, z čoho však podľa zákona odpadá $^1/_2$ hodiny na raňajky a hodina na obed, takže ostáva $10^1/_2$ pracovnej hodiny, a 8 hodín v sobotu, od šiestej ráno do druhej popoludní, z čoho odpadá $^1/_2$ hodiny na raňajky. Ostáva 60 pracovných hodín, $10^1/_2$ hodiny na prvých päť dní v týždni a $7^1/_2$ hodiny na posledný deň v týždni.[47] Boli stanovení osobitní strážcovia tohto zákona — továrenskí inšpektori, podliehajúci priamo ministerstvu vnútra, ktorých správy sa každý polrok uverejňujú na príkaz parlamentu. Takto nám poskytujú priebežnú a oficiálnu štatistiku o nenásytnom hlade kapitalistov po nadpráci.

Počúvajme chvíľu továrenských inšpektorov.[48]

„Podvodnícky továrnik začína prácu štvrť hodiny — niekedy skôr, niekedy neskôr — pred šiestou ráno, a končí ju štvrť hodiny — niekedy skôr, niekedy neskôr — po šiestej večer. Uberá 5 minút zo začiatku a z konca polhodiny výslovne vyhradenej na raňajky a 10 minút zo začiatku a z konca hodiny výslovne vyhradenej na obed. V sobotu necháva pracovať štvrť hodiny — niekedy viac, niekedy menej — po druhej hodine popoludní. Takto získava:

---

ci istých medzí, svedčí to vo všeobecnosti o ich priaznivom vývine. U človeka sa zmenšuje vzrast, keď jeho priaznivému vývoju škodia či už fyzické alebo sociálne pomery. Vo všetkých európskych krajinách, kde sa konajú odvody, zmenšili sa od ich zavedenia priemerné telesné miery dospelých mužov a vcelku aj ich schopnosť vojenskej služby. Pred revolúciou (1789) bolo vo Francúzsku minimum pre pešiakov 165 centimetrov; roku 1818 (zákon z 10. marca) 157 centimetrov, podľa zákona z 21. marca 1832 156 centimetrov; pre nedostatočnú výšku alebo telesnú chybu neodviedli vo Francúzsku priemerne vyše polovice mužov. V Sasku bola roku 1780 vojenská miera 178 centimetrov, teraz je 155 centimetrov. V Prusku je 157 centimetrov. Podľa údajov dr. Meyera v Bayrische Zeitung z 9. mája 1862 na základe deväťročného priemeru vysvitá, že v Prusku z 1000 regrútov bolo 716 neschopných vojenskej služby: 317 pre nedostatočný vzrast a 399 pre telesnú chybu... Berlín nemohol roku 1858 splniť kontingent náhradného mužstva, chýbalo mu 156 mužov." (J. v. Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 1862. 7. Aufl. Band I, p. 117, 118.)

[47] O dejinách továrenského zákona sa hovorí priebežne v ďalších častiach tejto kapitoly.

[48] Obdobím od začiatku veľkopriemyslu v Anglicku do roku 1845 sa zaoberám iba tu a tam a čitateľa odkazujem na spis Die Lage der arbeitenden Klasse in England od Fridricha Engelsa, Leipzig 1845[1*]. Ako hlboko Engels pochopil ducha kapitalistického výrobného spôsobu, ukazujú Factory Reports, Reports on Mines atď., ktoré vyšli po roku 1845, a ako obdivuhodne vykreslil pomery v podrobnostiach, ukazuje už povrchné porovnanie jeho spisu s oficiálnymi Reports Children's Employment Commission, uverejnenými o 18 až 20 rokov neskôr (1863—1867). Tieto správy sa totiž zaoberajú priemyselnými odvetviami, v ktorých do roku 1862 ešte nezaviedli továrenské zákonodarstvo, a sčasti ho nezaviedli ani podnes. Tu si teda vonkajšie okolnosti nevynútili väčšie alebo menšie zmeny v pomeroch, ktoré Engels opisuje. Svoje príklady si vyberám hlavne z obdobia slobodného obchodu po roku 1848, z oných rajských čias, o ktorých Nemcom toľko znamenitého nahovárajú rovnako veľkohubí ako vedecky nemohúci agenti slobodného obchodu. — Ostatne, Anglicko je tu v popredí iba preto, lebo je klasickým predstaviteľom kapitalistickej výroby a jediné má priebežnú oficiálnu štatistiku o otázkach, ktorými sa tu zaoberám.

[1*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954.

Pred šiestou ráno	15 minút	Dovedna za 5 dní: 300 minút
Po šiestej večer	15 „	
Z času na raňajky	10 „	
Z času na obed	20 „	
	60 minút	

V sobotu:		
Pred šiestou ráno	15 minút	Celkový týždenný zisk: 340 minút
Z času na raňajky	10 „	
Po druhej popoludní	15 „	

Čiže 5 hodín 40 minút týždenne, čo násobené 50 pracovnými týždňami v roku, po odpočítaní dvoch týždňov na sviatky a príležitostné prerušenia, dáva 27 pracovných dní."[49]

„Ak sa pracovný deň denne predĺži o 5 minút nad normálnu dĺžku, predstavuje to $2^1/_2$ pracovného dňa za rok."[50] „Dodatočná hodina denne, získaná tak, že sa urve kúsoček času raz tu, raz tam, robí z 12 mesiacov 13 mesiacov za rok."[51]

Krízy, v ktorých sa výroba preruší a pracuje sa iba „krátky čas", len niekoľko dní v týždni, prirodzene, nemenia nič na snahe predlžovať pracovný deň. Čím menej obchodov sa urobí, tým väčší musí byť zisk, ktorý na ne pripadá. Čím menej času sa pracuje, tým viac nadbytočného pracovného času sa musí odpracovať. Továrenskí inšpektori vo svojich správach o období krízy z rokov 1857—1858 píšu toto:

„Možno sa zdá nezmyselné, že by existovala nejaká nadmerná práca aj v časoch, keď obchody idú tak zle, ale práve tieto zlé pomery ženú bezohľadných ľudí k porušovaniu zákona, aby si zabezpečili mimoriadny zisk..." „V tom čase," hovorí Leonard Horner, „keď v mojom obvode 122 tovární úplne zrušili, 143 stojí a všetky ostatné pracujú krátky čas, naďalej trvá práca presahujúca zákonom stanovený čas."[52] „Hoci väčšina tovární," hovorí pán Howell, „pre zlé pomery v obchode pracuje iba na polovičný čas, dostávam aj naďalej rovnaký počet sťažností na to, že zásahmi do času, ktorý zákon vyhradil robotníkom na jedenie a oddych, sa im uchmatne (snatched) denne pol alebo tri štvrte hodiny."[53]

To isté sa v menšom rozsahu opakuje počas hroznej bavlnárskej krízy z rokov 1861—1865.[54]

„Keď robotníkov prichytíme pri práci, či už v čase určenom na jedenie alebo v inom nezákonnom čase, na ospravedlnenie sa niekedy uvádza, že robotníci nechcú opustiť továreň v stanovenom čase a že ich treba nútiť, aby prerušili prácu" (čistenie strojov atď.), „najmä v sobotu popoludní. Ale ak »ruky« po

[49] Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories, in Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859, p. 4, 5.

[50] Reports of the Insp. of Fact. for the half year, Oct. 1856, p. 35.

[51] Report etc. 30th April 1858, p. 9.

[52] Reports etc., l. c. p. 10.

[53] Reports etc., l. c. p. 25.

[54] Reports etc. for the half year ending 30th April 1861. Pozri dodatok č. 2; Reports etc. 31st Octob. 1862, p. 7, 52, 53. Porušovanie zákona je zasa čoraz častejšie od druhého polroku 1863. Porov. Reports etc. ending 31st Oct. 1863, p. 7.

zastavení strojov ostávajú v továrni, je to tak len preto, lebo im medzi šiestou ráno a šiestou večer, v zákonom určených pracovných hodinách, nevyhradili nijaký čas na tieto práce."[55]

„Mimoriadny zisk, ktorý možno dosiahnuť nadmernou prácou presahujúcou zákonom stanovený čas, je zrejme pre mnohých továrnikov priveľkým pokušením, aby mu mohli odolať. Rátajú s možnosťou, že ich neprichytia, a vypočítali si, že aj keby ich odhalili, nepatrné peňažné pokuty a súdne trovy im ešte vždy zabezpečia určitý zisk."[56] „Tam, kde dodatočný čas v priebehu dňa získavajú násobením malých krádeží (a multiplication of small thefts), stoja inšpektori pred takmer neprekonateľnými prekážkami, aby to dokázali."[57]

Tieto „malé krádeže", ktoré kapitál pácha na čase vyhradenom na jedenie a na oddych robotníkov, označujú továrenskí inšpektori ako „petty pilferings of minutes", drobné okrádanie o minúty[58], „snatching a few minutes", odtrhnutie niekoľkých minút[59], alebo, ako to robotníci odborne nazývajú, „nibbling and cribbling at meal times"[1*].[60]

[1*] „odhrýzanie a odškrabávanie z času na jedenie"

Ako vidieť, v tejto atmosfére nie je tvorba nadhodnoty nadprácou nijakým tajomstvom.

„»Ak mi dovolíte,« povedal mi istý veľmi vážený továrnik, »pracovať denne iba 10 minút nad čas, vložíte mi do vrecka ročne 1000 £.«"[61] „Atómy času sú prvkami zisku."[62]

---

[55] Reports etc. 31st Oct. 1860, p. 23. S akým fanatizmom sa podľa súdnych výpovedí továrnikov ich továrenské ruky bránia každému prerušeniu práce v továrni, ukazuje tento kuriózny prípad: Začiatkom júna 1836 dostali zmierovací sudcovia v Dewsbury (Yorkshire) udania, podľa ktorých majitelia 8 veľkých tovární blízko Batley porušili továrenský zákon. Časť týchto pánov obžalovali, že nechali 5 chlapcov vo veku od 12 do 15 rokov pracovať od šiestej ráno v piatok do štvrtej poobede nasledujúcej soboty a nedovolili im nijaký oddych okrem času na jedenie a jednej hodiny spánku o polnoci. A tieto deti museli nepretržite pracovať 30 hodín v „shoddyhole", ako volajú dieru, kde trhajú vlnené handry a kde vzduch plný prachu, odpadkov atď. núti aj dospelých robotníkov mať ústa neustále zaviazané vreckovkou, aby si chránili pľúca! Páni obžalovaní miestoprísažne ubezpečovali — ako kvakeri boli príliš úzkostlivo nábožní, aby zložili prísahu —, že vo svojom veľkom milosrdenstve dovolili úbohým deťom 4 hodiny spánku, ale tieto tvrdohlavé deti ani za nič nechceli ísť spať! Pánov kvakerov odsúdili na 20 £ peňažnej pokuty. Dryden týchto kvakerov spodobnil takto:

„Líška, ktorá hrala svätú
a klamala ako čert, no odprisahať
neodvážila sa ani vetu,
s pôstnou tvárou
prevracala obidve
oči, a ak chystala sa zhrešiť —
tak až po úprimnej modlitbe!"[70]

[56] Rep. etc. 31st Oct. 1856, p. 34.
[57] l. c. p. 35.
[58] l. c. p. 48.
[59] l. c.
[60] l. c.
[61] l. c. p. 48.
[62] „Moments are the elements of profit." (Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860, p. 56.)

V tomto ohľade nie je nič charakteristickejšie ako označenie robotníkov, ktorí pracujú plný čas, ako „full times", a označenie detí do 13 rokov, ktoré smú pracovať iba 6 hodín, ako „half times"[63]. Robotník tu nie je nič iné ako personifikovaný pracovný čas. Všetky individuálne rozdiely sa rozplývajú v rozdiele medzi robotníkmi pracujúcimi „na plný čas" a „na polovičný čas".

3.
Anglické priemyselné odvetvia bez zákonného obmedzenia vykorisťovania

Úsilie predlžovať pracovný deň, neuhasiteľný vlkolačí hlad po nadpráci, sme doteraz pozorovali v oblasti, kde bezmedzné výčiny, ktoré — ako hovorí istý buržoázny anglický ekonóm — nezaostávali za ukrutnosťami Španielov páchanými na amerických čerevnokožcoch[64], napokon spútali kapitál reťazou zákonnej úpravy. Pozrime sa teraz na niektoré výrobné odvetvia, v ktorých vysávanie pracovnej sily ešte podnes nie je, alebo ešte včera nebolo ničím spútané.

„Pán Broughton, zmierovací sudca grófstva, 14. januára 1860 ako predseda zhromaždenia v mestskej hale v Nottinghame vyhlásil, že medzi časťou mestského obyvateľstva zamestnaného v čipkárstve vládne také utrpenie a strádanie, aké ostatný civilizovaný svet nepozná... Deväť- až desaťročné deti vytiahnu o druhej, tretej alebo štvrtej ráno zo špinavých postelí a nútia ich pracovať na svoju holú obživu do desiatej, jedenástej alebo dvanástej v noci, od čoho im umdlievajú údy, telo sa scvrkáva, črty tváre dostávajú tupý výraz a ich ľudská podstata celkom upadá do akejsi kamennej strnulosti, že je hrozné na to čo len pozrieť. Neprekvapuje nás, že pán Mallett a iní továrnici vystúpili a protestovali proti akejkoľvek diskusii... Systém, ktorý opísal Rev. Montagu Valpy, je systémom neobmedzeného otroctva, otroctva v sociálnom, fyzickom, morálnom a intelektuálnom zmysle... Čo si myslieť o meste, ktoré zvolá verejné zhromaždenie, aby žiadalo obmedziť pracovný čas mužov na 18 hodín denne!... Rečníme proti plantážnikom z Virgínie a Karolíny. Je však ich obchod s černochmi, ich biče a kšeftovanie s ľudským mäsom odpornejšie ako toto pomalé zabíjanie ľudí, páchané len preto, aby sa pre kapitalistov vyrábali závoje a goliere?"[65]

---

[63] Tento výraz má oficiálne domovské právo tak v továrni, ako aj v továrenských správach.

[64] „Chamtivosť továrnikov, ktorých ukrutnosti pri honbe za ziskom sotva zaostávali za ukrutnosťami, ktoré páchali Španieli pri dobývaní Ameriky v honbe za zlatom." (John Wade, History of the Middle and Working Classes, 3rd ed. Lond. 1835, p 114.) Teoretická časť tejto knihy, akýsi náčrt politickej ekonómie, obsahuje na svoj čas všeličo originálne, napríklad o obchodných krízach. Historická časť trpí nehanebným plagizovaním knihy sira M. Edena, The State of the Poor, London 1797.

[65] Londýnsky Daily Telegraph zo 17. januára 1860.

Hrnčiarstvo (pottery) v Staffordshire bolo za posledných 22 rokov predmetom troch parlamentných vyšetrovaní. Ich výsledky sú v správe pána Scrivena z roku 1841 pre Children's Employment Commissioners, v správe dr. Greenhowa z roku 1860, uverejnenej na príkaz úradného lekára Privy Council[71] (Public Health, 3rd Report, I, 102—113), napokon v správe pána Longea z roku 1863, uverejnenej vo First Report of the Children's Employment Commission z 13. júna 1863. Pre môj cieľ postačí, ak zo správ z roku 1860 a 1863 vyberiem niekoľko svedeckých výpovedí vykorisťovaných detí. Podľa detí si možno urobiť úsudok o dospelých, najmä o dievčatách a ženách, a to v takom priemyselnom odvetví, popri ktorom spriadanie bavlny a pod. vyzerá ako veľmi príjemné a zdravé zamestnanie.[66]

William Wood, deväťročný, „mal 7 rokov a desať mesiacov, keď začal pracovať". Spočiatku „ran moulds" (odnášal hotové výrobky vo formách do sušiarne a prinášal späť prázdne formy). Prichádza každý deň o šiestej ráno a končí asi o deviatej večer. „Pracujem do deviatej večer šesť dní v týždni. Tak som to robil napríklad posledných sedem alebo osem týždňov." Teda pätnásť hodín práce pre sedemročné dieťa! J. Murray, dvanásťročný chlapec, vypovedá:

„I run moulds and turn jigger (krútim koleso). Prichádzam o šiestej, niekedy o štvrtej ráno. Celú túto noc som pracoval až do šiestej ráno. Od včerajška som nebol v posteli. Poslednú noc pracovalo okrem mňa ešte 8 alebo 9 ďalších chlapcov. Všetci okrem jedného prišli dnes ráno znova. Dostávam 3 sh. 6 d. týždenne" (1 toliar 5 grošov). „Viac nedostanem, ani keď pracujem celú noc. Minulý týždeň som pracoval dve noci."

Fernyhough, desaťročný chlapec:

„Nie vždy mám celú hodinu na obed; niekedy mám len pol hodiny; vo štvrtok, piatok a v sobotu."[67]

Dr. Greenhow vyhlasuje, že v hrnčiarskych oblastiach Stoke-upon-Trent a Wolstanton je ľudský vek mimoriadne krátky. Hoci v obvode Stoke je iba 36,6 % a vo Wolstantone iba 30,4 % mužského obyvateľstva nad 20 rokov zamestnaných v hrnčiarstve, medzi mužmi tejto kategórie pripadá na hrnčiarov v prvom obvode vyše polovice a v druhom obvode približne $^2/_5$ úmrtí na pľúcne choroby. Dr. Boothroyd, praktický lekár v Hanley, vypovedá:

„Každá ďalšia generácia hrnčiarov je zakrpatenejšia a slabšia ako predchádzajúca."

Podobne hovorí iný lekár, pán McBean:

„Odkedy som pred 25 rokmi začal svoju prax medzi hrnčiarmi, spozoroval som výraznú degeneráciu tejto vrstvy, najmä zmenšovanie vzrastu a hmotnosti."

[66] Porov. Engels, Lage etc., p. 249—251.[1*]

[67] Children's Employment Commission, First Report etc. 1863, Appendix, p. 16, 19, 18.

[1*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954, s. 212—213.

Tieto výpovede sú vyňaté zo správy dr. Greenhowa z roku 1860.[68]
Zo správy členov komisie z roku 1863 toľkoto: Dr. J. T. Arledge, hlavný lekár nemocnice v North Staffordshire, hovorí:

„Hrnčiari ako vrstva, muži i ženy... predstavujú obyvateľstvo degenerované fyzicky i morálne. Spravidla sú zakrpatení, deformovanej postavy a často so zle formovaným hrudníkom. Starnú predčasne a žijú krátko; sú flegmatickí a málokrvní, slabosť ich konštitúcie prezrádzajú sústavné záchvaty dyspepsie, poruchy pečene a obličiek, ako aj reumatizmus. Predovšetkým sú však náchylní na pľúcne choroby, zápal pľúc, tuberkulózu, bronchitídu a astmu. Jedna forma astmy, ktorá je pre nich priznačná, je známa pod názvom hrnčiarsky záduch alebo hrnčiarske suchoty. Viac ako dve tretiny hrnčiarov má skrofulózu, ktorá napáda mandle, kosti alebo iné časti tela. Ak degenerácia (degenerescence) obyvateľstva tohto obvodu nie je ešte oveľa väčšia, treba to pripísať výlučne neustálemu prílevu obyvateľstva z okolitých vidieckych obvodov a sobášom so zdravšími vrstvami."

Pán Charles Parsons, nedávno ešte house surgeon[1*] tej istej nemocnice, v liste členovi komisie Longeovi okrem iného píše:

[1*] ústavný lekár

„Môžem hovoriť len na základe osobného pozorovania, a nie štatistických údajov, ale môžem Vás uistiť, že vo mne znova a znova vzkypí rozhorčenie pri pohľade na tieto úbohé deti, ktorých zdravie obetovali, aby sa ukojila chamtivosť ich rodičov a zamestnávateľov."

Vyratúva príčiny chorôb hrnčiarov a zhŕňa ich slovami „long hours" („dlhé hodiny práce"). Správa komisie dúfa, že

„odvetvie, ktoré získalo také vynikajúce postavenie v očiach sveta, nebude môcť dlho znášať bič, že jeho veľký úspech sprevádza fyzická degenerácia, všemožné telesné útrapy a predčasná smrť robotníckeho obyvateľstva, ktorého práca a zručnosť dosiahli také veľké výsledky."[69]

To isté, čo platí o hrnčiarstve v Anglicku, platí aj o hrnčiarstve v Škótsku.[70]

Manufaktúra na zápalky sa datuje od roku 1833, od vynálezu ako naniesť fosfor priamo na zápalky. Od roku 1845 sa rýchle rozvíjala v Anglicku a z husto obývaných častí Londýna sa rozšírila najmä do Manchestru, Birminghamu, Liverpoolu, Bristolu, Norwichu, Newcastlu, Glasgowa, a spolu s ňou sa rozšírila strnulosť úst, ktorú istý viedenský lekár už roku 1845 odhalil ako chorobu typickú pre výrobcov zápaliek. Polovica robotníkov sú deti do 13 a mladiství do 18 rokov. Pre zdraviu škodlivé a neznesiteľné pracovné podmienky má manufaktúra taký zlý chýr, že len najzúboženejšia časť robotníckej triedy, vyhladované vdovy atď., jej dáva svoje deti, „otrhané, vyhladované, celkom bezmocné deti, ktoré vôbec nechodili do školy".[71] Zo svedkov, ktorých vypočúval člen komisie White (1863), bolo 270 do 18 rokov, 40 do 10 rokov, 10 iba osemročných a 5 iba šesťročných. Pracovný deň sa pohybuje od 12 do 14 a 15 hodín, pra-

[68] Public Health, 3rd Report etc., p. 103, 105.
[69] Children's Employm. Commission, 1863, p. 24, 22 a XI.
[70] l. c. p. XLVII.
[71] l. c. p. LIV.

cuje sa aj v noci, nepravidelne sa je, zväčša len v pracovných miestnostiach zamorených fosforom. Dante by bol v tejto manufaktúre videl prekonanie svojej najstrašnejšej fantázie o pekle.

V továrni na tapety sa hrubšie druhy tlačia strojom, jemnejšie ručne (block printing). Výroba je najživšia od začiatku októbra do konca apríla. V tomto období práca často trvá takmer bez prerušenia od šiestej ráno do desiatej večer a ešte dlhšie do noci.

J. Leach vypovedá:

„Minulú zimu" (1862) „nebolo 6 z 19 dievčat v práci, pretože ochoreli z prepracovanosti. Musím ich okrikovať, aby nezaspali." W. Duffy: „Deti od únavy často nevládali udržať oči otvorené, a veru často ani my." J. Lightbourne: „Mám 13 rokov... Vlani v zime sme pracovali do deviatej večer a predvlani v zime do desiatej hodiny. Minulú zimu som skoro každý večer plakal, tak ma boleli nohy." G. Aspden: „Tohto môjho chlapca, keď mal 7 rokov, nosieval som na chrbte hore-dolu v snehu a obyčajne pracoval 16 hodín denne!... Často som si kľakol, aby som ho nakŕmil, keď stál pri stroji, lebo ho nesmel opustiť alebo zastaviť." Smith, riaditeľ a spoločník istej manchesterskej továrne: „Pracujeme" (myslí tým „ruky", ktoré pracujú pre „nás") „bez prestávok na jedenie, takže denná práca $10^1/_2$ hodiny sa končí o pol piatej popoludní a všetko ďalšie je nadčas."[72] (Či aj tento pán Smith naozaj nič neje počas $10^1/_2$ hodiny?) „Zriedka končíme" (ten istý Smith) „pred šiestou večer" (myslí spotrebu „našich" strojovo-pracovných síl), „takže fakticky pracujeme" (iterum Crispinus[72]) „cez celý rok nad čas..." Deti a dospelí (152 detí a mladistvých do 18 rokov a 140 dospelých) „pracovali za posledných 18 mesiacov priemerne najmenej 7 dní a 5 hodín týždenne čiže $78^1/_2$ hodiny týždenne. Posledných 6 týždňov pred 2. májom tohto roku" (1863) „bol priemer vyšší — 8 dní čiže 84 hodín v týždni!"

A predsa ten istý pán Smith, ktorý má tak rád pluralis majestatis, s úsmevom dodáva: „Strojová práca je ľahká." A továrnici používajúci block printing zasa hovoria: „Ručná práca je zdravšia ako strojová práca." Vcelku sa páni továrnici s rozhorčením vyjadrujú proti návrhu „zastaviť stroje aspoň cez prestávky na jedenie".

„Zákon," hovorí pán Ottley, riaditeľ továrne na tapety v Borough (v Londýne), „ktorý by umožnil pracovať od šiestej ráno do deviatej večer, by nám (!) veľmi vyhovoval, ale hodiny podľa Factory Act od šiestej ráno do šiestej večer nám (!) nevyhovujú... Naše stroje sa cez obed vždy zastavujú" (aká veľkodušnosť). „Zastavenie nespôsobuje stratu papiera a farby, čo by stála za reč." „Ale," dodáva s porozumením, „viem pochopiť, že strata času s tým spojená nie je vítaná."

Správa komisie sa naivne nazdáva, že obava niektorých „vedúcich firiem", že stratia čas, t. j. čas na prisvojenie cudzej práce, a tým „stratia zisk", nie je „dostatočným dôvodom", aby deti do 13 rokov a mladiství do 18 rokov počas 12—16 hodín „stratili" svoj čas na

[72] Nemožno to chápať ako nadbytočný pracovný čas v našom zmysle. Títo páni považujú $10^1/_2$-hodinovú prácu za normálny pracovný deň, ktorý teda zahŕňa aj normálnu nadprácu. Až potom sa začína „nadčas", za ktorý platia o niečo lepšie. Neskoršie uvidíme, že za použitie pracovnej sily počas tzv. normálneho dňa sa platí pod jej hodnotu, takže „nadčas" je obyčajný kapitalistický trik, ako vyžmýkať viac „nadpráce", čím by ostatne bol aj vtedy, keby pracovnú silu použitú počas „normálneho dňa" naozaj plne zaplatili.

obed, čiže aby im obed dodávali tak, ako sa parnému stroju dodáva uhlie a voda, vlne mydlo, kolesám olej atď., t. j. počas samého výrobného procesu, iba ako pomocnú látku pracovného prostriedku.[73]

Nijaké priemyselné odvetvie v Anglicku (odhliadneme tu od strojovej výroby chleba, ktorá si len v poslednom čase kliesni cestu) nezachovalo si podnes taký starodávny, ba ako sa môžeme dočítať u básnikov z čias rímskeho cisárstva, taký predkresťanský spôsob výroby ako pekárstvo. Lenže, ako sme už skôr poznamenali, kapitál je zozačiatku ľahostajný voči technickému charakteru pracovného procesu, ktorého sa zmocňuje. Zozačiatku ho berie tak, ako ho nachádza.

Neuveriteľné falšovanie chleba, najmä v Londýne, odhalil najprv výbor Dolnej snemovne „na vyšetrovanie falšovania potravín" (1855—1856) a spis dr. Hassalla Adulterations detected.[74] Dôsledkom týchto odhalení bol zákon zo 6. augusta 1860: „for preventing the adulteration of articles of food and drink"[1*], neúčinný zákon, pretože je, prirodzene, nanajvýš ohľaduplný voči každému stúpencovi slobodného obchodu, ktorý si zmyslí kúpou a predajom falšovaných tovarov „to turn an honest penny"[2*].[75] Sám výbor viac alebo menej naivne formuloval svoje presvedčenie, že slobodný obchod v podstate znamená obchod s falšovanými, alebo ako to Angličania vtipne nazývajú, so „sofistikovanými výrobkami". Vskutku, tento druh „sofistiky" vie lepšie ako Protagoras urobiť z bieleho čierne a z čierneho biele, a lepšie ako eleati[73] vie ad oculos[3*] dokázať, že všetko reálne je iba zdanie.[76]

Výbor nepochybne obrátil pozornosť verejnosti na jej „chlieb každodenný" a tým aj na pekárstvo. Zároveň sa na verejných zhromaždeniach a v petíciách adresovaných parlamentu ozýval hlasitý protest londýnskych pekárskych tovarišov proti nadmernej práci atď. Protesty boli také naliehavé, že pána H. S. Tremenheera, taktiež člena viac ráz spomínanej komisie z roku 1863, vymenovali za krá-

1* zabraňujúci falšovanie potravín a nápojov

2* zarobiť poctivý groš

3* názorne

[73] l. c., Appendix, p. 123, 124, 125, 140 a LXIV.

[74] Jemne rozomletý alebo so soľou zmiešaný kamenec je normálnym obchodným článkom s príznačným názvom „baker's stuff"[4*].

4* pekársky prášok

[75] Ako je známe, sadze sú veľmi čistou formou uhlíka a sú hnojivom, ktoré kapitalistickí kominári predávajú anglickým farmárom. V istom procese roku 1862 mal britský „juryman"[5*] rozhodnúť, či sadza, do ktorej bez vedomia kupujúceho primiešali 90 % prachu a piesku, je „skutočná" sadza v „komerčnom" zmysle, alebo „sfalšovaná" sadza v „zákonnom" zmysle. „Amis du commerce"[6*] rozhodli, že to je „skutočná" komerčná sadza a zamietli farmárovu žalobu, ktorý navyše musel ešte zaplatiť súdne trovy.

5* porotca

6* priatelia obchodu

[76] Francúzsky chemik Chevallier v rozprave o „sophistications"[7*] tovarov vypočítava pre viac ako 600 výrobkov, ktoré rad-radom skúma, 10, 20, 30 rôznych metód falšovania. Dodáva, že nepozná všetky metódy a nespomína všetky, ktoré pozná. Pri cukre uvádza 6 spôsobov falšovania, pri olivovom oleji 9, pri masle 10, pri soli 12, pri mlieku 19, pri chlebe 20, pri pálenke 23, pri múke 24, pri čokoláde 28, pri víne 30, pri káve 32 atď. Ani sám milý pánboh neušiel tomuto osudu. Pozri Rouard de Card, De la falsification des substances sacramentelles, Paris 1856.

7* falšovaní

ľovského vyšetrujúceho komisára. Jeho správa[77] spolu so svedeckými výpoveďami pobúrila verejnosť, nie jej srdce, ale jej žalúdok. Angličan, ako dobrý znalec biblie, vedel síce, že je údelom človeka, ak z milosti božej nie je kapitalistom alebo landlordom alebo sinekuristom, aby jedol svoj chlieb v potu tvári, nevedel však, že vo svojom chlebe musí denne jesť isté množstvo ľudského potu, pomiešaného s hnisom z vredov, s pavučinami, so zdochnutými švábmi a skazeným nemeckým droždím, nehovoriac už o kamenci, piesku a iných príjemných nerastných prísadách. Preto bez akéhokoľvek ohľadu na jeho svätosť „slobodný obchod" postavili dovtedy „slobodné" pekárstvo pod dozor štátnych inšpektorov (na konci zasadania parlamentu roku 1863) a tým istým parlamentným zákonom zakázali pekárskym tovarišom do 18 rokov prácu od deviatej večer do piatej ráno. Toto ustanovenie hovorí za celé zväzky o nadmernej práci v tomto tak starootcovsky útulne vyzerajúcom odvetví.

„Práca londýnskeho pekárskeho tovariša sa spravidla začína o jedenástej v noci. V tomto čase miesi cesto, čo je veľmi namáhavý proces, ktorý trvá pol až trištvrte hodiny, podľa veľkosti a kvality pečiva. Potom si ľahne na dosku na miesenie, ktorá slúži zároveň ako vrchnák dieže, kde kysne cesto, a spí niekoľko hodín s jedným múčnym vrecom pod hlavou a s druhým vrecom na sebe. Potom sa začne rýchla a nepretržitá práca trvajúca asi 5 hodín — vyvaľkať cesto, navážiť ho, sformovať, posádzať do pece, vybrať z pece atď. Teplota v pekárni sa pohybuje od 75 do 90 stupňov[1*] a v menších pekárňach býva skôr vyššia ako nižšia. Keď sa pečenie chleba, rožkov atď. skončí, začne sa roznášanie a veľká časť tovarišov po ťažkej nočnej práci, ako sme ju opísali, roznáša cez deň chlieb v košoch alebo ho tlačí na vozíkoch z domu do domu a medzitým sa často vracia pracovať do pekárne. Podľa ročného obdobia alebo podľa veľkosti pekárne končí sa práca medzi jednou a šiestou hodinou popoludní, kým druhá časť tovarišov je zamestnaná v pekárni do neskorého večera."[78] „Počas londýnskej sezóny pekárski tovariši vo West Ende, kde sa vyrába chlieb za »plnú cenu«, začínajú pracovať spravidla o jedenástej v noci a s jednou či dvoma často veľmi krátkymi prestávkami pracujú do ôsmej ráno. Potom ich do štvrtej, piatej, šiestej, ba až do siedmej zamestnávajú roznášaním chleba alebo niekedy pečením suchárov v pekárni. Po skončení práce spia 6 hodín, ale často iba 5 alebo 4 hodiny. V piatok sa práca vždy začína včaššie, okolo desiatej večer, a trvá nepretržite, pri pečení či roznášaní chleba, do ôsmej večer v sobotu, ale zväčša do štvrtej alebo piatej hodiny v nedeľu ráno. Aj v prvotriednych pekárňach, ktoré predávajú chlieb za »plnú cenu«, treba zasa v nedeľu urobiť 4 až 5 hodín prípravnej práce na nasledujúci deň... Pekárski tovariši u »underselling masters«" (ktorí predávajú chlieb pod plnú cenu), „a tí, ako sme už spomenuli, zahŕňajú viac ako tri štvrtiny londýnskych pekárov, majú pracovné hodiny ešte dlhšie, ale ich práca sa takmer úplne obmedzuje na pekáreň, pretože ich zamestnávatelia okrem dodávok do malých krámov predávajú iba vo vlastnom obchodíku. Koncom týždňa..., t. j. vo štvrtok, sa tu práca začína o desiatej v noci a s malou prestávkou trvá do neskorého večera v sobotu."[79]

[1*] Fahrenheita

Pokiaľ ide o „underselling masters", dokonca aj buržoázne stanovisko uznáva, „že základom ich konkurencie je nezaplatená práca tovarišov (the unpaid labour of the men)."[80] A „full priced baker"[2*]

[2*] pekár predávajúci za plnú cenu

[77] Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc., London 1862, a Second Report etc., London 1863.

[78] l. c. First Report etc., p. VI/VII.

[79] l. c. p. LXXI.

[80] George Read, The History of Baking, London 1848, p. 16.

obviňuje pred vyšetrovacou komisiou svojich „underselling" konkurentov ako zlodejov cudzej práce a falšovateľov.

„Darí sa im len preto, lebo podvádzajú verejnosť a vytĺkajú zo svojich tovarišov 18 hodín práce za dvanásťhodinovú mzdu."[81]

Falšovanie chleba a vznik kategórie pekárov, ktorí predávajú chlieb pod plnú cenu, vyvíja sa v Anglicku od začiatku 18. storočia, keď upadol cechový charakter remesla a za chrbtom nominálneho pekárskeho majstra sa objavil kapitalista v podobe mlynára alebo obchodníka s múkou.[82] Takto boli položené základy kapitalistickej výroby, bezmedzného predlžovania pracovného dňa a nočnej práce, hoci nočná práca sa dokonca aj v Londýne podstatne rozšírila až po roku 1824.[83]

Po tom, čo sme práve uviedli, pochopíme, prečo správa komisie zaraďuje pekárskych tovarišov medzi krátko žijúcich robotníkov, ktorí, aj keď šťastne uniknú normálnemu decimovaniu detí vo všetkých častiach robotníckej triedy, zriedkakedy sa dožijú 42. roku života. Napriek tomu je pekárske remeslo neustále preplnené kandidátmi. Zdroje, ktoré dodávajú Londýnu tieto „pracovné sily", sú Škótsko, západné poľnohospodárske oblasti Anglicka a — Nemecko.

V rokoch 1858—1860 pekárski tovariši v Írsku zorganizovali na vlastné náklady veľké agitačné zhromaždenie proti nočnej a nedeľnej práci. Verejnosť, napríklad na májovom zhromaždení v Dubline roku 1860, sa s ozajstným írskym zápalom pridala na ich stranu. Toto hnutie skutočne úspešne dosiahlo zavedenie výlučne dennej práce vo Wexforde, Kilkenny, Clonmele, Waterforde atď.

„V Limericku, kde, ako je známe, utrpenie tovarišov prekročilo každú mieru, toto hnutie stroskotalo na odpore pekárskych majstrov, najmä mlynárov-pekárov. Príklad Limericku mal spätný vplyv na vývin v Ennise a Tipperary. V Corku, kde sa rozhorčenie verejnosti prejavilo najživšie, majstri potlačili hnutie tým, že využili svoju moc a vyhodili tovarišov zo zamestnania. Najrozhodnejšie sa postavili proti hnutiu majstri v Dubline a prenasledovaním tovarišov, ktorí stáli na čele agitácie, prinútili ostatných, aby pristúpili na nočnú a nedeľnú prácu."[84]

Komisia anglickej vlády, ktorá je v Írsku ozbrojená až po zuby, obracia sa s úpenlivou prosbou na pekárskych majstrov v Dubline, Limericku, Corku atď.:

---

[81] Report (First) etc. Evidence. Výpoveď „full priced baker" Cheesmana, p. 108.

[82] George Read, l. c. Koncom 17. a začiatkom 18. storočia faktorov (sprostredkovateľov), ktorí prenikali do všetkých možných remesiel, ešte oficiálne označovali za „public nuisances"[1•]. Napríklad Grand Jury[74] na štvrťročnom zasadnutí zmierovacích sudcov v grófstve Somerset adresovala Dolnej snemovni „presentment"[2•], v ktorom sa okrem iného hovorí, že „títo sprostredkovatelia z Blackwell Hallu sú verejným zlom a škodcami súkennickej živnosti a mali by ich ako škodcov potlačiť". (The Case of our English Wool etc., London 1685, p. 6, 7.)

[1•] verejných škodcov

[2•] „pamätný spis"

[83] First Report etc., p. VIII.

[84] Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.

„Komisia sa nazdáva, že pracovné hodiny sú obmedzené prírodnými zákonmi, ktoré nemožno beztrestne porušiť. Ak pekárski majstri pod hrozbou straty zamestnania nútia svojich robotníkov, aby porušovali svoje náboženské presvedčenie, neposlúchali zákony krajiny a nebrali ohľad na verejnú mienku" (to všetko sa vzťahuje na nedeľnú prácu), „vyvolávajú iba zlú krv medzi kapitálom a prácou a dávajú príklad nebezpečný pre náboženstvo, morálku a verejný poriadok... Komisia sa nazdáva, že pracovný deň presahujúci 12 hodín je uzurpátorským zásahom do rodinného a súkromného života robotníka, a tak vedie k zhubným morálnym dôsledkom, keďže narúša domácnosť človeka a plnenie jeho rodinných povinností ako syna, brata, manžela a otca. Práca nad 12 hodín má tendenciu podkopať zdravie robotníka, a tak vedie k predčasnému starnutiu a ku skorej smrti, spôsobuje teda veľké nešťastie robotníckym rodinám, ktoré sú tak pripravené" („are deprived") „o starostlivosť a podporu hlavy rodiny práve vtedy, keď ju najviac potrebujú."[85]

To bolo v Írsku. Na druhej strane Kanála, v Škótsku, poľnohospodársky robotník, muž od pluhu, protestuje proti 13- až 14-hodinovej práci v najdrsnejšom podnebí, s dodatočnou štvorhodinovou prácou v nedeľu (v tejto krajine svätenia sabatu!)[86], kým v tom istom čase stoja pred londýnskou Grand Jury traja železničiari, sprievodca osobného vlaku, rušňovodič a signalizátor. Veľké železničné nešťastie dopravilo stovky cestujúcich na druhý svet. Príčinou nešťastia bola nedbanlivosť železničiarov. Pred porotcami jednomyseľne vypovedajú, že pred 10 až 12 rokmi ich práca trvala iba 8 hodín denne. Za posledných 5—6 rokov ju vyšraubovali na 14, 18 a 20 hodín a pri zvlášť veľkom návale cestujúcich, ako to býva v období výletných vlakov, trvá často nepretržite 40—50 hodín. A oni sú iba obyčajní ľudia, nie kyklopi. Na istom bode ich pracovná sila zlyhá. Zmeravie. Mozog prestáva myslieť a oči vidieť. Na to im nanajvýš „respectable british juryman"[1*] odpovedá verdiktom, ktorý ich za „manslaughter" (zabitie) posiela pred ďalší súd a v miernom dodatku vyslovuje zbožné želanie, aby páni železniční kapitáloví magnáti boli v budúcnosti štedrejší pri kúpe potrebného počtu „pracovných síl" a „zdržanlivejší" čiže „odriekavejší" čiže „šetrnejší" pri vysávaní zaplatenej pracovnej sily.[87]

[1*] „ctihodný anglický porotca"

---

[85] l. c.

[86] Verejné zhromaždenie poľnohospodárskych robotníkov v Lasswade pri Glasgowe 5. jan. 1866. (Pozri Workman's Advocate z 13. jan. 1866.) Založenie trade-unionu medzi poľnohospodárskymi robotníkmi koncom roku 1865, najprv v Škótsku, je historickou udalosťou. V jednej z najutláčanejších poľnohospodárskych oblastí Anglicka, v Buckinghamshire, zorganizovali námezdní robotníci v marci 1867 veľký štrajk za zvýšenie týždennej mzdy z 9—10 sh. na 12 sh. — (Z uvedeného vidieť, že hnutie anglického poľnohospodárskeho proletariátu, celkom zlomeného po potlačení mohutných demonštrácií po roku 1830 a najmä po zavedení nového zákona o chudobných, znova ožíva v šesťdesiatych rokoch, až napokon roku 1872 začína novú epochu. Vrátim sa k tomu v II. zväzku, ako aj k Modrým knihám o postavení anglického poľnohospodárskeho robotníka, ktoré vyšli po roku 1867. Dodatok k 3. vyd.)

[87] Reynolds' Paper, z [21.] jan. 1866. Ten istý týždenník prináša týždeň čo týždeň celý zoznam železničných katastrof pod „sensational headings": „Fearful and fatal accidents", „Appalling tragedies"[2*] atď. Na to istý robotník z trate North Stafford odpovedá: „Každý pozná dôsledky, keď pozornosť rušňovodiča a kuriča na chvíľu ochabne. A ako možno očakávať niečo iné pri bezhraničnom

[2*] senzačnými titulkami: „Strašné a smrteľné nešťastia", „Otriasajúce tragédie"

Z pestrého davu robotníkov všetkých profesií, veku a pohlavia, ktorí na nás dorážajú naliehavejšie ako duše zabitých na Odysea a na ktorých aj bez Modrých kníh pod pazuchou na prvý pohľad vidieť prepracovanosť, vyberáme ešte dve postavy, modistku a kováča, ktorých nápadný kontrast dokazuje, že pred kapitálom sú všetci ľudia rovní.

V poslednom týždni júna 1863 všetky londýnske denníky priniesli správu so „senzačným" nadpisom: „Death from simple Overwork" (Smrť jednoducho z prepracovania). Išlo o smrť dvadsaťročnej modistky Mary Anne Walkleyovej, zamestnanej vo veľmi váženom dvornom módnom salóne v Londýne, ktorý viedla istá dáma s ľúbezným menom Elise. Znova teraz objavili starú, často omieľanú históriu[88], že tieto dievčatá pracujú priemerne $16^1/_2$ hodiny, ale v sezóne často nepretržite 30 hodín, pričom ich zlyhávajúcu „pracovnú silu" udržujú v činnosti tým, že im príležitostne podávajú sherry, portské alebo kávu. A sezóna práve vtedy vrcholila. Bolo potrebné obratom ruky vyčariť nádherné toalety vznešených ladies na ples usporiadaný na počesť čerstvo importovanej princeznej z Walesu. Mary Anne Walkleyová pracovala spolu so 60 inými dievčatami nepretržite $26^1/_2$ hodiny, po 30 v jednej miestnosti, ktorá poskytovala sotva $^1/_3$ potrebných kubíkov vzduchu, kým v noci spali vždy po dvoch na jednej posteli v jednej z tých dier na zadusenie, na ktoré bola spálňa rozdelená všelijakými prepážkami z latiek.[89] A to bol ešte jeden

predĺžení práce vo veľmi surovom počasí, bez prestávky alebo oddychu? Uvediem príklad, ktorý sa denne opakuje: Minulý pondelok istý kurič začal svoju dennú prácu skoro ráno. Skončil po 14 hodinách 50 minútach. Sotva mal čas vypiť si čaj, keď ho znova zavolali do služby. Musel teda oddrieť bez prerušenia 29 hodín 15 minút. Zvyšok jeho týždennej práce bol takýto: streda 15 hodín; štvrtok 15 hodín 35 minút; piatok $14^1/_2$ hodiny; sobota 14 hodín 10 minút; dovedna za celý týždeň 88 hodín 30 minút. A viete si teraz predstaviť jeho úžas, keď dostal výplatu len za 6 pracovných dní. Keďže to bol nováčik, opýtal sa, čo sa rozumie pod dennou prácou. Odpoveď: 13 hodín, teda 78 hodín za týždeň. Ale ako je to so zaplatením zvyšných 10 hodín 30 minút? Po dlhej hádke dostal odmenu 10 d." (čo nie je ani 10 strieborných grošov) (l. c., číslo zo 4. februára 1866).

[88] Porov. F. Engels, l. c. p. 253, 254.[1*]

[89] Dr. Letheby, lekár pôsobiaci pri Board of Health[2*], vtedy vyhlásil: „Minimum vzduchu na dospelého by malo byť v spálni 300 a v obývacej miestnosti 500 kubických stôp." Dr. Richardson, hlavný lekár istej londýnskej nemocnice: „Šičky každého druhu, modistky, krajčírky a obyčajné šičky bielizne trápi trojaká bieda — prepracovanosť, nedostatok vzduchu a nedostatočná strava alebo zažívacie poruchy. Vcelku je tento druh práce rozhodne vhodnejší pre ženy ako pre mužov. Nešťastím tohto remesla však je, najmä v hlavnom meste, že si ho monopolizovalo asi 26 kapitalistov, ktorí si mocenskými prostriedkami, vyplývajúcimi z kapitálu (that spring from capital), vynucujú úspory na práci (force economy out of labour; má na mysli, že šetria na výdavkoch plytvaním pracovnej silý). Ich moc pociťuje celá táto vrstva robotníčok. Aj keď si krajčírka získa malý okruh zákazníkov, konkurencia ju núti pracovať doma do úmoru, aby si ich udržala, a takou istou nadmernou prácou musí nevyhnutne týrať aj svoje pomocníčky. Ak sa neudrží alebo sa nemôže osamostatniť, ide do podniku, kde nemá menej práce, ale má istú plácu. Ak sa tam umiestni, stáva sa obyčajnou otrokyňou, ktorú každý výkyv spoločnosti hádže sem a tam; raz umiera hla-

[1*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954, s. 214—215.

[2*] zdravotnej správe

z lepších módnych salónov v Londýne. Mary Anne Walkleyová ochorela v piatok a zomrela v nedeľu, pričom na veľký údiv pani Elise ani nedokončila toaletu, na ktorej pracovala. Pán Keys, lekár, ktorého zavolali k smrteľnej posteli príliš neskoro, vydal suchými slovami svedectvo pred „Coroner's Jury"[1*]:

[1*] komisiou na obhliadku mŕtvol

„Mary Anne Walkleyová zomrela na následky dlhých hodín práce v preplnenej dielni a na následky pritesnej, zle vetranej spálne."

„Coroner's Jury", aby dala lekárovi lekciu z dobrého správania, naproti tomu vyhlásila:

„Zosnulá zomrela na porážku, je však odôvodnená obava, že smrť urýchlila nadmerná práca v preplnenej dielni atď."

Naši „bieli otroci", volal Morning Star, orgán pánov freetraderov Cobdena a Brighta, „naši bieli otroci, zodraní až do úmoru, potichúčky hynú a umierajú".[90]

„Zodrať ľudí až do úmoru je bežná vec nielen v dielňach modistiek, ale aj na tisíckach iných miest, ba na každom mieste, kde obchody idú dobre... Vezmime si ako príklad kováča. Keby sme mohli veriť básnikom, niet dobrosrdečnejšieho a veselšieho človeka, ako je kováč. Vstáva zavčas ráno a už pred východom slnka lietajú iskry spod jeho rúk; zaje si, vypije a spí ako nik iný. Naozaj, pri primeranej práci je z čisto fyzického hľadiska postavenie kováča ako človeka jedno z najlepších. Poďme však za ním do mesta a pozrime sa, aké bremeno práce leží na tomto silnom mužovi a aké miesto zaujíma v úmrtnosti našej krajiny. V Marylebone" (jednej z najväčších londýnskych mestských štvrtí) „ročne zomiera 31 kováčov z 1000, čo je o 11 viac, ako je priemerná úmrtnosť dospelých mužov v Anglicku. Zamestnanie, ktoré je takmer inštinktívnym umením ľudstva, samo osebe bez najmenšej hany, ničí človeka púhym prepínaním v práci. Môže za deň udrieť toľko a toľko ráz kladivom, urobiť

---

dom doma v malej izbičke, alebo k tomu nemá ďaleko, potom je zasa z 24 hodín zamestnaná 15, 16 a 18 hodín v takmer nedýchateľnom vzduchu a na strave, ktorú, aj keď je dobrá, nemôže stráviť pre nedostatok vzduchu. Tieto obete sú živnou pôdou pre suchoty, ktoré nie sú nič iné ako choroba zo zlého vzduchu." (Dr. Richardson, Work and Overwork in Social Science Review, 18. júla 1863.)

[90] Morning Star z 23. júna 1863. Times využili tento prípad na obhajobu amerických otrokárov proti Brightovi atď. „Veľmi mnohí z nás sa nazdávajú," píšu, „že dokiaľ naše vlastné mladé ženy nechávame upracovať sa na smrť, používajúc pritom bič hladu namiesto svištiaceho korbáča, sotva máme právo zvolávať hromy a blesky na rodiny, ktoré sa narodili ako otrokári, ale aspoň dobre živia svojich otrokov a nechávajú ich pracovať s mierou." (Times, 2. júla 1863.) Takým istým spôsobom sa Standard, orgán toryov, vrhol na Rev. Newmana Halla: „Exkomunikoval otrokárov, ale modlí sa s poriadnymi ľuďmi, ktorí nútia kočišov a sprievodcov londýnskych omnibusov atď. pracovať len 16 hodín denne za psiu mzdu." Nakoniec prehovoril prorok, pán Thomas Carlyle, o ktorom som už roku 1850 napísal[75]: „Génia vzal čert, ale kult ostal." V krátkom podobenstve zhŕňa jedinú veľkolepú udalosť súčasných dejín, americkú občiansku vojnu, tak, že Peter zo Severu chce silou-mocou rozbiť hlavu Pavlovi z Juhu, pretože Peter zo Severu si najíma svojho robotníka „na deň" a Pavol z Juhu „na doživotie". (Macmillan's Magazine. Ilias Americana in nuce. Zošit z augusta 1863.) Takto napokon spľasla bublina toryovských sympatií s mestskými — ale vôbec nie s poľnohospodárskymi! — námezdnými robotníkmi. V jadre ide o — otroctvo!

toľko a toľko krokov, toľko a toľko ráz sa nadýchnuť a vydýchnuť, vykonať toľko a toľko práce a žiť priemerne povedzme 50 rokov. Nútia ho však toľkokrát viac udrieť kladivom, urobiť toľkokrát viac krokov, toľkokrát častejšie sa nadýchnuť a vydýchnuť, a tak denne vcelku spotrebovať o jednu štvrtinu viac zo svojho života. Pokúsi sa o to a výsledok je, že za istý obmedzený čas vykoná o jednu štvrtinu viac práce a umiera v 37., a nie v 50. roku svojho života."[91]

4.
Denná a nočná práca. Systém smien

Konštantný kapitál, výrobné prostriedky z hľadiska zhodnocovacieho procesu sú tu len na to, aby vstrebávali prácu a s každou kvapkou práce úmerné množstvo nadpráce. Pokiaľ to nerobia, sama ich existencia znamená pre kapitalistu negatívnu stratu, pretože za ten čas, čo sa nevyužívajú, predstavujú neužitočný kapitálový preddavok, a táto strata sa stane pozitívnou, keď si obnovenie prerušenej výroby vyžaduje dodatočné výdavky. Predĺženie pracovného dňa za hranice prirodzeného dňa až do noci pôsobí len ako utišujúci prostriedok, len trocha hasí upírsky smäd po živej krvi práce. Prisvojovať si prácu po celých 24 hodín za deň je teda imanentnou tendenciou kapitalistickej výroby. Pretože je však fyzicky nemožné vysávať neustále deň a noc tie isté pracovné sily, na prekonanie tejto fyzickej prekážky je potrebné striedanie pracovných síl, spotrebúvaných vo dne v noci, striedanie, ktoré pripúšťa rôzne metódy. Možno to napríklad zariadiť tak, že časť robotníckeho personálu má jeden týždeň dennú službu, druhý týždeň nočnú službu atď. Vieme, že tento systém smien, tento systém striedania, prevládal v plnom kvete mladosti anglického bavlnárskeho priemyslu atď. a okrem iného prekvitá teraz v pradiarňach bavlny v moskovskej gubernii. Tento dvadsaťštyrihodinový výrobný proces existuje ešte dnes ako systém v mnohých doteraz „slobodných" priemyselných odvetviach Veľkej Británie, okrem iného pri vysokých peciach, v kováčňach, valcovniach a iných kovospracujúcich podnikoch Anglicka, Walesu a Škótska. Pracovný proces tu trvá 24 hodín nielen v šiestich pracovných dňoch, ale 24 hodín zväčša aj v nedeľu. Robotníci sú muži i ženy, dospelí i deti obidvoch pohlaví. Vek detí a mladistvých zahŕňa všetky medzistupne od 8. roku (v niektorých prípadoch od 6. roku) do 18. roku.[92] V niektorých odvetviach pracujú v noci aj dievčatá a ženy spolu s mužským personálom.[93]

[91] Dr. Richardson, l. c.

[92] Children's Employment Commission. Third Report, Lond. 1864, p. IV, V, VI.

[93] „V Staffordshire i v južnom Walese mladé dievčatá a ženy pracujú v uhoľných baniach a koksovniach nielen cez deň, ale aj v noci. V správach pred-

Ak odhliadneme od všeobecných škodlivých účinkov nočnej práce[94], dáva nepretržitý dvadsaťštyrihodinový výrobný proces veľmi vítanú príležitosť prekračovať hranice nominálneho pracovného dňa. Napríklad v spomínaných veľmi namáhavých priemyselných odvetviach oficiálny pracovný deň je pre každého robotníka zväčša 12 hodín, či už v noci alebo vo dne. Ale nadmerná práca, ktorá presahuje tieto hranice, je v mnohých prípadoch, aby sme použili slová obsiahnuté v anglickej oficiálnej správe, „naozaj strašná" („truly fearful").[95]

„Nijaká ľudská myseľ," hovorí sa v nej, „nemôže si predstaviť množstvo práce, ktoré podľa svedeckých výpovedí vykonávajú deväť- až dvanásťroční chlapci, aby pritom nevyhnutne neprišla k záveru, že takéto zneužívanie moci rodičov a zamestnávateľov sa nesmie ďalej dovoliť."[96]

„Prax nechávať chlapcov striedavo pracovať cez deň a v noci, tak v čase oživeného podnikania, ako aj za normálneho chodu vecí, vedie k nehanebnému predlžovaniu pracovného dňa. Toto predĺženie je v mnohých prípadoch nielen strašné, ale priam neuveriteľné. Často sa stáva, že chlapec určený na vystriedanie nepríde pre tú či onú príčinu do práce. Jeden alebo viacerí z prítomných chlapcov, ktorí už skončili svoj pracovný deň, musia potom zaplniť uprázdnené miesto. Tento systém je natoľko všeobecne známy, že riaditeľ istej valcovne na moju otázku, ako zapĺňajú miesto chýbajúcich chlapcov, odpovedal: »Dovoľujem si tvrdiť, že to viete práve tak dobre ako ja«, a bez okolkov pripustil tento fakt."[97]

---

kladaných parlamentu sa táto prax často označovala ako prax spojená s veľkými a notorickými zlami. Tieto ženy, zamestnané spolu s mužmi, sotva sa od nich odlišujúce oblečením, špinavé a zamazané uhoľným prachom, sú vystavené mravnej skaze, pretože strácajú sebaúctu, čo je takmer nevyhnutný následok ich neženského zamestnania" [l. c. 194, p. XXVI. Porov. Fourth Report (1865) 61, p. XIII]. Rovnako je to v sklárňach.

[94] Istý oceliarsky továrnik, ktorý zamestnáva deti na nočnú prácu, poznamenal: „Zdá sa prirodzené, že chlapci, ktorí pracujú v noci, nemôžu cez deň spať a riadne si oddýchnuť, ale nasledujúci deň sa iba potĺkajú hore-dolu" (l. c., Fourth Rep., 63, p. XIII). O dôležitosti slnečného svetla pre zachovanie a vývin organizmu istý lekár okrem iného poznamenáva: „Svetlo priamo pôsobí aj na tkanivo tela, ktorému dáva pevnosť a pružnosť. Svaly zvierat, ktoré zbavíme normálneho množstva svetla, ochabnú a stratia pružnosť, sila nervov pre nedostatok stimulov stráca svoj tonus[1•] a je narušený vývin všetkého, čo je v procese rastu... Pokiaľ ide o deti, pre ich zdravie je najdôležitejšie, aby mali stále hojnosť denného svetla a časť dňa boli vystavené priamym účinkom slnečných lúčov. Svetlo pomáha spracovať potravu na dobrú plastickú krv a upevňuje tvoriace sa tkanivo. Pôsobí aj ako dráždidlo na zrakové orgány, a tým vyvoláva väčšiu činnosť v rôznych mozgových funkciách." Pán W. Strange, hlavný lekár worcesterskej General Hospital — z jeho spisu o zdraví (1864)[76] pochádza aj toto miesto — v liste pánu Whitovi, jednému z členov vyšetrujúcej komisie, píše: „Predtým, keď som bol v Lancashire, mal som príležitosť pozorovať účinky nočnej práce na továrenské deti a napriek obľúbenému tvrdeniu niektorých zamestnávateľov rozhodne vyhlasujem, že veľmi rýchle poškodzuje zdravie detí." (Children's Employment Commission. Fourth Report, 284, p. 55.) Fakt, že takéto otázky sú vôbec predmetom vážnych diskusií, najlepšie ukazuje, ako kapitalistická výroba pôsobí na „mozgové funkcie" kapitalistov a ich retainers[2•].

[1•] pružnosť

[2•] prisluhovačov

[95] l. c. 57, p. XII.

[96] l. c. (4th Rep., 1865), 58, p. XII.

[97] l. c.

„V istej valcovni, kde nominálny pracovný deň trval od šiestej ráno do pol šiestej večer, istý chlapec pracoval každý týždeň štyri noci najmenej do pol deviatej večer nasledujúceho dňa... a to po šesť mesiacov." „Iný chlapec, keď mal 9 rokov, pracoval niekedy tri dvanásťhodinové smeny za sebou, a keď mal 10 rokov, dva dni a dve noci za sebou." „Tretí chlapec, teraz desaťročný, pracoval od šiestej ráno do dvanástej v noci tri razy po sebe a ostatné dni do deviatej večer." „Štvrtý, teraz trinásťročný, pracoval po celý jeden týždeň od šiestej večer do dvanástej druhého dňa napoludnie, a niekedy tri smeny za sebou, napríklad od pondelka rána do utorka v noci." „Piaty, teraz dvanásťročný, pracoval v zlievárni železa v Stavely 14 dní od šiestej ráno do dvanástej v noci; už to nemôže robiť ďalej." George Allinsworth, deväťročný: „Prišiel som sem minulý piatok. Na druhý deň sme mali začať o tretej hodine ráno. Preto som tu ostal celú noc. Bývam päť míľ odtiaľto. Spal som na zemi, koženú zásteru pod sebou a malý kabátik na sebe. V nasledujúce dva dni som tu bol o šiestej ráno. Hej, je tu horúco! Predtým, ako som sem prišiel, takisto som celý rok robil pri vysokej peci. Bol to veľký závod na vidieku. Začínal som tiež v sobotu o tretej ráno, ale aspoň som mohol ísť domov spať, lebo to bolo blízko. V ostatné dni som začínal o šiestej ráno a končil som o šiestej alebo o siedmej večer." Atď.[98]

---

[98] l. c. p. XIII. Duševná úroveň týchto „pracovných síl" musí byť, prirodzene, taká, ako sa prejavuje v nasledujúcich rozhovoroch s jedným z členov vyšetrujúcej komisie! Jeremiah Haynes, dvanásťročný: „... Štyrikrát štyri je osem, ale štyri štvorky (4 fours) sú 16... Kráľom je podľa neho ten, kto má všetky peniaze a zlato. (A king is him that has all the money and gold.) My máme kráľa, hovorí sa, že je to kráľovná, volajú ju princezná Alexandra. Vraj sa vydala za kráľovninho syna. Princezná je muž." Wm. Turner, dvanásťročný: „Nežijem v Anglicku. Myslím, že je taká krajina, predtým som o tom nič nevedel." John Morris, štrnásťročný: „Počul som, že boh urobil svet a že všetci ľudia sa utopili okrem jedného; počul som, že to bol malý vtáčik." William Smith, pätnásťročný: „Boh stvoril muža, muž stvoril ženu." Edward Taylor, pätnásťročný: „Neviem nič o Londýne." Henry Matthewman, sedemnásťročný: „Niekedy chodím do kostola... Meno, o ktorom kázali, je dajaký Ježiš Kristus, ale neviem povedať iné mená, a ani o ňom neviem nič povedať. Nezabili ho, ale zomrel ako iní ľudia. Dajako nebol taký istý ako iní ľudia, lebo bol dajako nábožný a ostatní nie sú. (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't)" (l. c. 74, p. XV). „Diabol je dobrá osoba. Neviem, kde býva. Kristus bol skazený človek." („The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man.") „Toto dievča (desaťročné) hláskuje god ako dog a nepoznalo meno kráľovnej." (Ch. Empl. Comm. V. Rep., 1866, p. 55, n. 278.) Ten istý systém ako v spomínaných kovospracujúcich továrňach vládne v sklárňach a v papierňach. V papierňach, kde vyrábajú papier strojovo, je nočná práca pravidlom pre všetky procesy okrem triedenia handár. V niektorých prípadoch nočná práca trvá pri striedaní smien nepretržite po celý týždeň, obyčajne od nedele v noci do dvanástej hodiny v noci nasledujúcu sobotu. Robotníci v dennej smene pracujú 5 dní po 12 hodín a jeden deň 18 hodín a robotníci v nočnej smene pracujú každý týždeň 5 nocí po 12 hodín a jednu noc 6 hodín. V iných prípadoch pracujú všetky smeny 24 hodín, jedna po druhej, striedavo po dňoch. Jedna smena pracuje 6 hodín v pondelok a 18 hodín v sobotu, aby mala plných 24 hodín. V iných prípadoch zaviedli akýsi zmiešaný systém, pri ktorom všetci, čo sú zadelení k papierenským strojom, pracujú každý deň v týždni 15—16 hodín. Zdá sa, že tento systém, hovorí člen vyšetrujúcej komisie Lord, spája všetky nedostatky dvanásťhodinového a dvadsaťštyrihodinového striedania. Pri tomto nočnom systéme pracujú deti do 13 rokov, mladiství do 18 rokov a ženy. Niekedy pri dvanásťhodinovom systéme museli, ak neprišiel ten, čo ich mal vystriedať, odpracovať dvojitú smenu 24 hodín. Svedecké výpovede dokazujú, že chlapci a dievčatá veľmi často robia nadčas, čo sa nezriedka rozšíri na 24,

Vypočujme si teraz, ako sám kapitál chápe tento dvadsaťštyrihodinový systém. Výstrelky systému, jeho zneužívanie na „strašné a neuveriteľné" predlžovanie pracovného dňa, prirodzene, obchádza mlčaním. Hovorí len o systéme v jeho „normálnej" forme.

Páni Naylor a Vickers, oceliarski továrnici, ktorí zamestnávajú 600—700 osôb, z toho iba 10 % do 18 rokov, a z nich zasa iba 20 chlapcov ako nočný personál, vyjadrujú sa takto:

[1*] Fahrenheita

„Chlapci vôbec netrpia horúčavou. Teplota je pravdepodobne 86° až 90°[1*]... V kováčňach a vo valcovniach pracujú ruky vo dne v noci na smeny, ale inak je všade výlučne denná práca od šiestej ráno do šiestej večer. V kováčni sa pracuje od 12. hodiny do 12. hodiny. Niektoré ruky pracujú stále v noci, bez striedania dennej a nočnej práce... Nezistili sme, že by denná a nočná práca nejako rozdielne vplývala na zdravie" (pánov Naylora a Vickersa?) „a ľudia spia pravdepodobne lepšie, keď majú na oddych ten istý čas, ako keď sa mení... Asi dvadsať chlapcov do 18 rokov pracuje v nočnej smene... Nemohli by sme sa zaobísť (not well do) bez nočnej práce chlapcov do 18 rokov. Našou námietkou je — zvýšenie výrobných nákladov. Šikovné ruky a vedúcich oddelení je ťažko získať, ale chlapcov dostaneme, koľko len chceme... Prirodzene, vzhľadom na malý podiel chlapcov, ktorých zamestnávame, obmedzenie nočnej práce by nemalo pre nás veľký význam ani dôležitosť."[99]

Pán J. Ellis z firmy pánov John Brown et Co., oceliarne a železiarne, ktorá zamestnáva 3000 mužov a chlapcov, pričom časť ťažkej práce pri výrobe ocele a železa vykonávajú „vo dne v noci na smeny", vyhlasuje, že pri ťažších oceliarskych prácach pripadá na dvoch mužov jeden alebo dvaja chlapci. V ich podniku je 500 chlapcov do 18 rokov a z toho približne $^1/_3$ čiže 170 do 13 rokov. Čo sa týka navrhovanej zmeny zákona, pán Ellis sa nazdáva:

„Nemyslím, že by sa dalo veľmi namietať (very objectionable) proti tomu, keby nijaká osoba do 18 rokov nesmela pracovať viac ako 12 z 24 hodín. Nemyslím však, že by sa dala stanoviť nejaká hranica, za ktorou by nočná práca pre viac ako dvanásťročných chlapcov bola neopodstatnená. Dokonca by sme skôr prijali zákon zakazujúci vôbec zamestnávať chlapcov do 13 rokov alebo dokonca do 15 rokov než zákaz zamestnávať v noci chlapcov, ktorí u nás už raz pracujú. Chlapci, ktorí pracujú v dennej smene, musia sa striedať aj v nočnej smene, lebo muži nemôžu pracovať nepretržite v noci; to by zničilo ich zdravie. Veríme však, že nočná práca, keď sa po týždni strieda, nie je škodlivá."

(Páni Naylor a Vickers boli naopak v súlade so záujmami svojho podniku presvedčení, že nie nepretržitá, ale práve periodicky sa striedajúca nočná práca môže byť škodlivá.)

„Zisťujeme, že ľudia, ktorí striedavo pracujú vo dne a v noci, sú rovnako zdraví ako tí, čo pracujú iba cez deň... Naše námietky proti zákazu nočnej

---

ba aj na 36 hodín nepretržitej práce. Pri „nepretržitom a jednotvárnom" procese žehlenia nachádzame dvanásťročné dievčatá, ktoré po celý mesiac pracujú denne 14 hodín „bez akéhokoľvek pravidelného oddychu alebo prerušenia okrem dvoch, nanajvýš troch polhodinových prestávok na jedenie". V niektorých továrňach, kde celkom upustili od pravidelnej nočnej práce, pracuje sa veľmi veľa nadčas, a to „často pri najšpinavších, najhorúcejších a najmonotónnejších procesoch". (Children's Employment Commission. Report IV, 1865, p. XXXVIII and XXXIX.)

[99] Fourth Report etc., 1865, 79, p. XVI.

práce chlapcov do 18 rokov vyplývajú zo zvýšenia výdavkov, ale to je aj jediný dôvod." (Aká cynická naivnosť!) „Nazdávame sa, že toto zvýšenie by bolo väčšie, ako by podnik (the trade) mohol znieť, ak vezmeme do úvahy jeho úspešnú prevádzku. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear!)" (Aká veľkohubá frazeológia!) „Práca je tu vzácna a pri takej úprave by jej mohol byť nedostatok"

(t. j. Ellis, Brown et Co. by sa mohli dostať do fatálnej situácie, ak by museli platiť plnú hodnotu pracovnej sily).[100]

Oceliarne a železiarne „Cyclops" pánov Cammell et Co. sú práve také rozsiahle ako závody spomínaného Johna Browna et Co. Prevádzkový riaditeľ písomne predložil vládnemu komisárovi Whitovi svoju svedeckú výpoveď, neskoršie však prišiel na to, že je vhodné zašantročiť rukopis, ktorý mu znova vrátili na revíziu. Pán White má však dobrú pamäť. Celkom presne si pamätá, že pre týchto pánov kyklopov je zákaz nočnej práce detí a mladistvých „nemožná vec, bolo by to to isté, ako zastaviť ich závod", a pritom ich podnik zamestnáva len o niečo viac ako 6 % chlapcov do 18 rokov a len 1 % do 13 rokov![101]

Pán E. F. Sanderson z firmy Sanderson, Bros. et Co., oceliarne, valcovne a kováčne v Attercliffe, k tej istej otázke vyhlasuje:

„Veľké ťažkosti by spôsobil zákaz nočnej práce chlapcov do 18 rokov, hlavná ťažkosť by vyplývala zo zvýšenia nákladov, ktoré by nevyhnutne vzniklo nahradením práce chlapcov prácou mužov. Nemôžem povedať, koľko by to robilo, ale pravdepodobne by to nebolo toľko, aby továrnik mohol zvýšiť cenu ocele, v dôsledku čoho by strata pripadla na neho, pretože robotníci" (aký tvrdohlavý národ!) „by ju, prirodzene, odmietli zaplatiť."

Pán Sanderson nevie, koľko platí deťom, ale

„možno to robí týždenne 4 až 5 sh. na hlavu... Práca chlapcov je takého druhu, že na ňu vo všeobecnosti" („generally", prirodzene, nie vždy „v osobitných prípadoch") „práve stačí sila chlapcov, a preto by z väčšej sily mužov neplynula nijaká výhoda, aby vyvážila stratu, alebo len v málo prípadoch, keď je kov veľmi ťažký. A ani mužom by sa to nepáčilo, keby nemali pod sebou chlapcov, lebo muži sú menej poslušní. Okrem toho chlapci musia začínať mladí, aby sa naučili remeslu. Keby sa obmedzila práca chlapcov iba na dennú prácu, tento cieľ by sa nesplnil."

A prečo nie? Prečo sa chlapci nemôžu naučiť svojmu remeslu cez deň? Aký je to dôvod?

„Pretože tým by muži, ktorí striedavo pracujú týždeň vo dne a týždeň v noci, boli polovicu času oddelení od chlapcov svojej smeny a stratili by polovicu zisku, ktorý z nich vytĺkajú. Zácvik chlapcov sa totiž započítava ako časť mzdy týchto chlapcov, a teda umožňuje mužom, aby dostali prácu chlapcov lacnejšie. Každý muž by prišiel o polovicu svojho zisku."

Inými slovami, páni Sandersonovci by museli zaplatiť časť mzdy dospelých robotníkov z vlastného vrecka, a nie nočnou prácou chlapcov. Zisk pánov Sandersonovcov by tak o niečo poklesol, a to je

[100] l. c. 80, p. XVI, XVII.
[101] l. c. 82, p. XVII.

dobrý sandersonovský dôvod, prečo sa chlapci nemôžu vyučiť svojmu remeslu cez deň.[102] Okrem toho by takto pravidelná nočná práca pripadla na mužov, ktorých teraz striedajú chlapci, a muži by to nevydržali. Skrátka a dobre, ťažkosti by boli také veľké, že by pravdepodobne viedli k úplnému potlačeniu nočnej práce. „Čo sa týka samej výroby ocele," hovorí E. F. Sanderson, „nebol by v tom najmenší rozdiel, ale!" Ale páni Sandersonovci musia robiť niečo viac, nielen vyrábať oceľ. Výroba ocele je iba zámienkou na vytĺkanie ziskov. Taviace pece, valcovne atď., budovy, stroje, železo, uhlie atď. majú urobiť viac, ako sa premeniť na oceľ. Sú tu na to, aby nasávali nadprácu, a je prirodzené, že jej nasajú viac za 24 hodín ako za 12 hodín. V skutočnosti dávajú podľa božského a ľudského práva Sandersonovcom poukážku na pracovný čas určitého počtu rúk na plných 24 hodín denne a len čo sa preruší ich funkcia nasávať prácu, strácajú svoj charakter kapitálu, a sú teda pre Sandersonovcov čistou stratou.

„Ale takto by vznikla strata, pretože také drahé stroje by polovicu času zaháľali, a na výrobu takého množstva výrobkov, aké sme schopní vyrobiť pri terajšom systéme, museli by sme zdvojnásobiť priestory a množstvo strojov, čo by zdvojnásobilo náklady."

Ale prečo si práve títo Sandersonovci robia nárok na privilégium oproti iným kapitalistom, u ktorých sa smie pracovať iba cez deň a ktorých budovy, stroje a suroviny ležia teda v noci „ladom"?

„Je pravda," odpovedá E. F. Sanderson v mene všetkých Sandersonovcov, „je pravda, že táto strata zo zaháľajúcich strojov postihuje všetky podniky, kde sa pracuje iba cez deň. Pretože používame taviace pece, v našom prípade by to vyvolalo mimoriadne straty. Ak by sa udržiavali v chode, plytvalo by sa palivom" (namiesto toho sa teraz plytvá životmi robotníkov), „a ak by sa neudržiavali v chode, vznikla by strata času spojená s tým, že sa musí znova založiť oheň a dosiahnuť potrebný stupeň teploty" (kým strata času na spanie dokonca aj osemročných detí je ziskom pracovného času pre sandersonovské plemeno), „a samy pece by trpeli zmenami teploty" (kým tie isté pece predsa vôbec netrpia striedaním dennej a nočnej práce).[103]

[102] „V našich časoch, takých bohatých na uvažovanie a rozumovanie, nestojí za veľa ten, čo nevie uviesť dobrý dôvod na všetko, aj na najhoršiu a najzvrátenejšiu vec. Všetko, čo sa na svete pokazilo, pokazilo sa z dobrých dôvodov." (Hegel, l. c. p. 249.)

[103] Children's Employment Commission. Fourth Report, 1865, 85, p. XVII. Na podobné útlocitné úvahy sklárskeho továrnika, že „pravidelné prestávky na jedenie" pre deti nie sú možné, lebo určité množstvo tepla, vyžarované pecami, by sa stalo „čistou stratou", čiže „premárnilo by sa", odpovedá člen vyšetrujúcej komisie White, ktorého na rozdiel od Ura, Seniora atď. a ich úzkoprsých nemeckých prikyvovačov, ako je Roscher atď., vôbec nedojala „zdržanlivosť", „odriekanie" a „sporivosť" kapitalistov pri vydávaní peňazí a ich timur-tamerlánske „mrhanie" ľudskými životmi: „Určité množstvo tepla, presahujúce terajšiu mieru, by sa premrhalo, keby sa zabezpečili pravidelné prestávky na jedenie, ale ani v peňažnej hodnote sa to vôbec nedá porovnať s mrhaním životnou silou (the waste of animal power), ku ktorému teraz dochádza v sklárňach kráľovstva tým, že dorastajúce deti nemajú chvíľku voľného času, aby sa v pokoji najedli a jedlo strávili" (l. c. p. XLV). A to bolo v „roku prosperity" 1865! Odhliadnuc od výdaja sily pri dvíhaní a nosení, také dieťa v sklárňach, kde vyrá-

5.
Boj za normálny pracovný deň. Zákony vynucujúce predĺženie pracovného dňa od polovice 14. do konca 17. storočia

„Čo je pracovný deň?" Aký dlhý je čas, po ktorý smie kapitál spotrebúvať pracovnú silu, ktorej dennú hodnotu platí? Nakoľko možno pracovný deň predĺžiť nad pracovný čas nutný na reprodukciu samej pracovnej sily? Ako sme videli, na tieto otázky kapitál odpovedá: Pracovný deň trvá denne plných 24 hodín po odrátaní niekoľkých hodín na odpočinok, bez ktorých pracovná sila absolútne nie je schopná znova slúžiť. Predovšetkým je samozrejmé, že robotník po celý svoj život nie je nič iné iba pracovná sila, že všetok jeho voľný čas je preto od prírody i podľa práva pracovným časom, patrí teda sebazhodnocovaniu kapitálu. Čas na vzdelávanie človeka, na duševný vývin, na plnenie spoločenských funkcií, na družný styk, na slobodnú hru fyzických a duševných životných síl, ba aj sviatočný čas v nedeľu — aj keby to bolo v krajine, kde svätia sabat[106] —, to

bajú fľaše a flintové sklo, pri nepretržitom vykonávaní svojej práce prejde 15 až 20 (anglických) míľ za 6 hodín! A práca často trvá 14 až 15 hodín! V mnohých týchto sklárňach, tak ako v moskovských pradiarňach, prevláda systém šesťhodinových smien. „V priebehu týždenného pracovného času najdlhší nepretržitý čas na oddych je šesť hodín, a z toho treba odrátať čas na cestu do práce a z práce, čas na umývanie, obliekanie, jedenie, lebo to všetko stojí čas. Takto v skutočnosti ostáva na oddych veľmi krátky čas. Nijaký čas neostáva na hry a čerstvý vzduch, iba ak na úkor spánku, tak nepostrádateľného pre deti, ktoré v takom horúcom ovzduší vykonávajú takú namáhavú prácu... Ešte aj krátky spánok je rušený tým, že dieťa sa v noci budí samo a vo dne ho budí hluk zvonka." Pán White uvádza prípady, keď chlapec pracoval nepretržite 36 hodín za sebou, a iné, keď dvanásťroční chlapci otročia do druhej v noci a potom spia v sklárni do piatej ráno (3 hodiny!) a zasa znova začínajú s dennou prácou! „Množstvo práce," hovoria autori všeobecnej správy, Tremenheere a Tufnell, „ktoré chlapci, dievčatá a ženy vykonávajú za nočnú alebo dennú pracovnú smenu (spell of labour), je bezpochyby neslýchané" (l. c. p. XLIII a XLIV). A medzitým sa možno „odriekavý" sklársky kapitál, podnapitý portským vínom, neskoro večer tacká z klubu domov a idiotsky si pospevuje: „Britons never, never shall be slaves!"[1*]

[106] Napríklad v Anglicku sa ešte tu i tam na vidieku stáva, že robotníka odsúdia na trest väzenia pre znesvätenie sabatu prácou v záhradke pred domom. Toho istého robotníka potrescú pre porušenie zmluvy, aj keby to bolo pre náboženské vrtochy, ak v nedeľu nepríde do práce v kovospracujúcom, papierenskom alebo sklárskom závode. Ortodoxný parlament je hluchý voči znesväcovaniu sabatu, ak k nemu dôjde v „zhodnocovacom procese" kapitálu. V pamätnom spise (z augusta 1863), v ktorom londýnski nádenníci v obchodoch s rybami a hydinou žiadajú odstrániť nedeľnú prácu, sa hovorí, že ich práca trvá v prvých šiestich dňoch týždňa priemerne 15 hodín denne a v nedeľu 8 až 10 hodín. Z tohto pamätného spisu sa zároveň dozvedáme, že túto „nedeľ-

[1*] „Briti nikdy, nikdy nebudú otrokmi!"

všetko je prázdne mlátenie slamy! Ale vo svojom bezmedzne slepom pude, neuhasiteľnom vlkolačom hlade po nadpráci kapitál prekračuje nielen morálne, ale aj čisto fyzické maximálne hranice pracovného dňa. Uzurpuje si čas na rast, vývin a udržiavanie telesného zdravia. Kradne čas potrebný na užívanie čerstvého vzduchu a slnečného svetla. Odštipuje z času na jedenie a podľa možnosti ho vteľuje do samého výrobného procesu, takže sa robotníkovi dodáva potrava ako púhemu výrobnému prostriedku, tak ako sa dodáva parnému kotlu uhlie a strojom loj alebo olej. Zdravý spánok, ktorý robotník potrebuje, aby nabral, obnovil a osviežil svoje životné sily, redukuje kapitál na toľko hodín strnulosti, koľko je nevyhnutné na oživenie absolútne vyčerpaného organizmu. Namiesto toho, aby sa hranice pracovného dňa určovali normálnym udržiavaním pracovnej sily, hranice robotníkovho času na oddych sa naopak určujú čo najväčším možným denným vynaložením pracovnej sily, bez ohľadu na to, aké je nezdravé, násilné a trýznivé. Kapitál sa nepýta, aká je dĺžka života pracovnej sily. Zaujíma ho výlučne len maximum pracovnej sily, ktoré možno uviesť do pohybu za jeden pracovný deň. Tento cieľ dosahuje skrátením trvania pracovnej sily, tak ako chamtivý hospodár dosahuje zvýšený výnos z pôdy jej drancovaním.

Kapitalistická výroba, ktorá je v podstate výrobou nadhodnoty, nasávaním nadpráce, spôsobuje teda predlžovaním pracovného dňa nielen zakrpatenie ľudskej pracovnej sily, ktorú olupuje o normálne morálne a fyzické podmienky vývinu a uplatnenia sa. Spôsobuje aj predčasné vyčerpanie a odumretie samej pracovnej sily.[105] Predlžuje v danom období čas, po ktorý robotník vyrába, skracovaním dĺžky jeho života.

Lenže hodnota pracovnej sily zahŕňa hodnotu tovarov potrebných na reprodukciu robotníka čiže na rozmnožovanie robotníckej triedy. Keď teda neprirodzené predlžovanie pracovného dňa, o ktoré sa kapitál nevyhnutne usiluje svojím bezmedzným pudom po sebazhodnotení, skracuje dĺžku života jednotlivých robotníkov a tým trvanie ich pracovnej sily, treba rýchlejšie nahrádzať opotrebované pracovné sily. Do reprodukcie pracovnej sily musia teda vchádzať väčšie náklady na opotrebovanie, celkom tak ako časť hodnoty stroja, ktorá sa má denne reprodukovať, je tým väčšia, čím rýchlejšie sa stroj opotrebúva. Zdá sa teda, že vlastný záujem upozorňuje kapitál na normálny pracovný deň.

Otrokár kupuje svojho robotníka tak, ako kupuje svojho koňa. S otrokom stratí kapitál, ktorý musí nahradiť novým výdavkom na trhu otrokov. Ale

---

nú prácu" podnecuje najmä nezriadené labužníctvo aristokratických pokrytcov z Exeter Hallu[77]. Títo „svätuškári", takí horliví „in cute curanda"[1*], dokazujú svoje kresťanstvo odovzdanosťou, s akou znášajú nadmernú prácu, strádanie a hlad iných osôb. Obsequium ventris istis (robotníkov) perniciosius est.[2*]

[105] „V našich predchádzajúcich správach sme uviedli výroky rôznych skúsených továrnikov o tom, že nadčasové hodiny... bezpochyby vedú k predčasnému vyčerpaniu pracovnej sily človeka" (l. c. 64, p. XIII).

[1*] „v starostlivosti o svoje telesné blaho"

[2*] Obžerstvo je pre nich (robotníkov) oveľa zhubnejšie.

„hoci ryžové polia Georgie a močiarska Mississippi osudne ničivo pôsobia na ľudský organizmus, toto pustošenie ľudského života nie je predsa len také veľké, aby sa nedalo napraviť z hemžiacich sa rezervoárov Virgínie a Kentucky. Ekonomické ohľady, ktoré by mohli byť určitou zárukou ľudského zaobchádzania s otrokmi, pokiaľ je záujem pána totožný so zachovaním otroka, po zavedení obchodu s otrokmi sa naopak premieňajú na príčiny najbezohľadnejšieho ničenia otroka, lebo len čo možno jeho miesto zaplniť z iných černošských rezervoárov, dĺžka jeho života sa stáva menej dôležitou ako jeho produktivita počas jeho života. Preto v krajinách dovážajúcich otrokov platí zásada otrokárskeho hospodárstva, že najúčinnejšie hospodárenie spočíva v tom, vyžmýkať z ľudského dobytka (human chattle) v čo najkratšom čase čo najväčší výkon. Najbezohľadnejšie obetujú život černocha práve v krajinách s tropickou kultúrou, kde sa ročné zisky často rovnajú celkovému kapitálu plantáží. Západoindické poľnohospodárstvo, po staročia kolíska rozprávkového bohatstva, pohltilo milióny ľudí africkej rasy. Na Kube, ktorej dôchodky sa rátajú na milióny a kde sú plantážnikmi kniežatá, vidíme dnes, že trieda otrokov dostáva najmizernejšiu stravu, je vystavená najvyčerpávajúcejšiemu a neprestajnému hrdlačeniu a veľká časť sa ročne priamo ničí pomalou tortúrou nadmernej práce a nedostatočného spánku a oddychu."[106]

Mutato nomine de te fabula narratur![78] Namiesto obchod s otrokmi čítaj trh práce, namiesto Kentucky a Virgínia — Írsko a poľnohospodárske oblasti Anglicka, Škótska a Walesu, namiesto Afrika — Nemecko! Počuli sme, ako nadmerná práca prerieďuje rady pekárov v Londýne, a predsa je londýnsky trh práce stále preplnený nemeckými a inými kandidátmi smrti v pekárstve. Hrnčiarstvo, ako sme videli, patrí medzi priemyselné odvetvia s najkratším životom robotníkov. Chýbajú však zato hrnčiari? Josiah Wedgwood, vynálezca moderného hrnčiarstva, sám pôvodom obyčajný robotník, vyhlásil pred Dolnou snemovňou roku 1785, že celé odvetvie zamestnáva 15 000 až 20 000 osôb.[107] Roku 1861 dosahovalo obyvateľstvo vo Veľkej Británii iba v mestských strediskách tohto priemyslu 101 302 osôb.

„Bavlnársky priemysel existuje už 90 rokov ... Za tri generácie anglickej rasy pohltil deväť generácií bavlnárskych robotníkov."[108]

Pravda, v niektorých obdobiach horúčkovitého rozmachu ukázali sa na trhu práce povážlivé medzery. Tak napríklad roku 1834. Ale vtedy páni továrnici navrhli Poor Law Commissioners[1*], aby „prebytočné obyvateľstvo" poľnohospodárskych oblastí poslali na sever, a vyhlásili, že „továrnici ho pohltia a spotrebujú". To boli ich vlastné slová.[109]

[1*] komisárom úradu pre chudobných

„So súhlasom Poor Law Commissioners vyslali do Manchestru agentov. Zostavili zoznamy poľnohospodárskych robotníkov a odovzdali ich agentom. Továrnici pribehli do úradu, a keď si vybrali, čo sa im hodilo, celé rodiny odoslali z južného Anglicka. Tieto ľudské balíky odoslali so štítkami ako baly tovaru po

[106] Cairnes, l. c. p. 110, 111.
[107] John Ward, History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc., London 1843, p. 42.
[108] Ferrandov prejav v House of Commons z 27. apríla 1863.
[109] „That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers." (l. c.)

kanáloch a v nákladných vozoch, niektorí sa vliekli pešo, mnohí zablúdili a polomŕtvi od hladu sa túlali v priemyselných obvodoch. Z toho sa vyvinulo ozajstné obchodné odvetvie. Dolná snemovňa bude tomu sotva veriť. Tento pravidelný obchod, toto čachrovanie s ľudským mäsom pokračovalo a manchesterskí agenti kupovali a predávali týchto ľudí manchesterským továrnikom rovnako pravidelne, ako bavlnárskym plantážnikom predávajú černochov v južných štátoch... Roku 1860 bavlnársky priemysel dosahuje svoj vrchol... Opäť bol nedostatok rúk. Továrnici sa znova obrátili na obchodníkov s mäsom... a tí prekutali piesočiny Dorsetu, pahorky Devonu a roviny Wiltu, ale prebytočné obyvateľstvo bolo už pohltené."

Bury Guardian nariekal nad tým, že po uzavretí anglicko-francúzskej obchodnej zmluvy by bolo možné absorbovať ďalších 10 000 rúk a že čoskoro bude treba ešte ďalších 30 000 alebo 40 000. Keď agenti a subagenti obchodu s ľudským mäsom roku 1860 viac-menej bezvýsledne vymietli poľnohospodárske oblasti,

„deputácia továrnikov sa obrátila na pána Villiersa, prezidenta Poor Law Board[1*], so žiadosťou, aby znova povolil prísun chudobných detí a sirôt z workhouses[2*] [110].

[1*] úradu pre chudobných
[2*] robotární

[110] l. c. Napriek najlepšej vôli musel Villiers „v súlade so zákonom" odmietnuť požiadavku továrnikov. Títo páni však dosiahli svoj cieľ vďaka úslužnosti miestnych úradov pre chudobných. Pán A. Redgrave, továrenský inšpektor, ubezpečuje, že tentoraz systém, podľa ktorého siroty a deti pauperov vystupujú „v súlade so zákonom" ako apprentices (učni), „nebol sprevádzaný starými výstrelkami" — (o týchto „výstrelkoch" porov. Engels, l. c.) — hoci, pravda, v jednom prípade „zneužili tento systém, pokiaľ ide o dievčatá a mladé ženy, ktoré priviedli z poľnohospodárskych oblastí Škótska do Lancashiru a Cheshiru". Podľa tohto „systému" továrnik uzavrel na určité obdobie zmluvu so správou chudobincov. Živil, šatil a zabezpečil bývanie deťom a dával im malý peňažný príspevok. Čudne znie nasledujúca poznámka pána Redgrava, najmä ak uvážime, že dokonca v rokoch prosperity anglického bavlnárskeho priemyslu je rok 1860 jedinečný a okrem toho mzdy boli vysoké, pretože mimoriadny dopyt po práci narazil na vyľudnenie Írska, na neslýchané vysťahovalectvo z anglických a škótskych poľnohospodárskych oblastí do Austrálie a Ameriky, na pozitívny pokles obyvateľstva v niektorých anglických poľnohospodárskych oblastiach sčasti ako dôsledok toho, že sa šťastlivo podarilo podlomiť životnú silu, a sčasti preto, lebo obchodníci s ľudským mäsom už skôr odčerpali voľné obyvateľstvo. A napriek tomu pán Redgrave hovorí: „Tento druh práce" (detí z chudobincov) „by však bol hľadaný len vtedy, keby nebolo možné nájsť nijaký iný, pretože je to drahá práca (high-priced labour). Obvyklá mzda trinásťročného chlapca je asi 4 sh. týždenne, ale 50 alebo 100 takýchto chlapcov ubytovať, šatiť, živiť, zabezpečiť im lekársku starostlivosť a primeraný dozor, a navyše im ešte dávať malý peňažný príspevok, to sa nedá za 4 sh. na osobu týždenne." (Rep. of the Insp. of Factories for 30th April 1860, p. 27.) Pán Redgrave zabudol povedať, ako to všetko môže svojmu chlapcovi za 4 sh. mzdy poskytnúť sám robotník, keď to nemôže dokázať továrnik pre 50 alebo 100 chlapcov, ktorí majú spoločné ubytovanie, stravovanie a dozor. Aby som predišiel tomu, že si niekto urobí z textu nesprávne závery, musím tu ešte poznamenať, že anglický bavlnársky priemysel, odkedy podlieha Factory Act z roku 1850 s úpravou pracovného času atď., treba považovať za vzorový priemysel Anglicka. Anglický bavlnársky robotník stojí v každom ohľade vyššie ako jeho druh v utrpení na kontinente. „Pruský továrenský robotník pracuje najmenej o 10 hodín týždenne viac ako jeho anglický druh, a ak pracuje doma na vlastných krosnách, odpadá aj táto hranica jeho dodatočných pracovných hodín." (Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855, p. 103.) Spomínaný továrenský inšpektor

Vo všeobecnosti skúsenosť kapitalistovi ukazuje, že existuje stále preľudnenie, t. j. preľudnenie v pomere k okamžitej zhodnocovacej potrebe kapitálu, hoci jeho prúd sa vytvára zo zakrpatených, skoro umierajúcich, rýchle sa vzájomne vytláčajúcich, takrečeno v nezrelom stave trhaných ľudských generácií.[111] Pravda, na druhej strane chápavému pozorovateľovi skúsenosť ukazuje, ako rýchle a hlboko kapitalistická výroba, ktorá sa z historického hľadiska zrodila iba včera, podlomila životnú silu ľudu priamo v koreňoch, ako sa degenerácia priemyselného obyvateľstva spomaľuje iba neustálym absorbovaním prirodzene vznikajúcich životných prvkov z vidieka a ako začínajú hynúť aj vidiecki robotníci, napriek čerstvému vzduchu a všemocne vládnúcemu principle of natural selection[1*], ktorý dovoľuje vyrásť iba najsilnejším jedincom.[112] Kapitál, ktorý má také „vážne dôvody" popierať utrpenie generácií robotníkov, ktoré ho obklopujú, riadi sa vo svojom praktickom pohybe perspektívou budúcej degenerácie ľudstva a jeho napokon predsa len nezadržateľného vymretia asi tak, akoby sa riadil možnosťou, že Zem spadne na Slnko. Pri každej machinácii s účastinami každý vie, že raz musí prísť búrka, ale každý dúfa, že zasiahne hlavu jeho blížneho, keď on sám už nachytal zlatý dážď a ukryl ho na bezpečnom mieste. Après moi le déluge![79] to je heslo každého kapitalistu a každého kapitalistického národa. Preto je kapitál bezohľadný k zdraviu a dĺžke života robotníka, ak ho k ohľaduplnosti nedonúti spoločnosť.[113] Na sťažnosti týkajúce sa fyzického a duševného mrzačenia, predčas-

[1*] • princípu prirodzeného výberu

Redgrave po priemyselnej výstave roku 1851 cestoval po kontinente, osobitne po Francúzsku a Prusku, aby sa oboznámil s tamojšími pomermi v továrňach. O pruskom továrenskom robotníkovi hovorí: „Dostáva odmenu postačujúcu na jednoduchú stravu a skromné pohodlie, na ktoré si zvykol a je s ním spokojný... Žije horšie a pracuje tvrdšie ako jeho anglický druh." (Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853, p. 85.)

[111] „Prepracovaní umierajú ohromujúco rýchle; ale miesta tých, čo pomreli, sa zasa okamžite zapĺňajú a časté striedanie osôb nevyvoláva nijakú zmenu na javisku." England and America, London 1833, t. I, p. 55. (Autor E. G. Wakefield.)

[112] Pozri Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863. Uverejnené v Londýne 1864. Táto správa sa zaoberá najmä poľnohospodárskymi robotníkmi. „Sutherland obvykle opisovali ako grófstvo, kde sa podmienky veľmi zlepšili, ale najnovšie vyšetrovanie odhalilo, že tu, v oblastiach kedysi preslávených peknými mužmi a odvážnymi vojakmi, obyvateľstvo degenerovalo na úbohú a zakrpatenú rasu. V najzdravších polohách, na pahorkoch zvažujúcich sa k moru, sú tváre ich detí také vychudnuté a bledé, ako môžu byť len v hnilobnom ovzduší nejakej zastrčenej londýnskej uličky." (Thornton, l. c. p. 74, 75.) V skutočnosti sú rovnaký, ako tých 30 000 „gallant highlanders"[2*], ktorým Glasgow vo svojich wynds a closes[3*] dáva prístrešie spolu s prostitútkami a zlodejmi.

[2*] „rytierskych horalov"

[3*] uličkách a dvoroch

[113] „Hoci zdravie obyvateľstva je taký dôležitý prvok národného kapitálu, musíme žiaľ priznať, že kapitalisti vôbec nie sú ochotní tento poklad zachovať a ochrániť... Továrnikov donútili, aby brali ohľad na zdravie robotníkov." (Times, 5. nov. 1861.) „Muži z West Ridingu sa stali výrobcami súkna pre celé ľudstvo... obetovali zdravie robotníckeho obyvateľstva a za niekoľko generácií by bola ich rasa úplne degenerovala, keby nebolo došlo k reakcii. Obmedzili sa hodiny detskej práce atď." (Twenty-second annual Report of the Registrar-General, 1861.)

nej smrti, útrap nadmernej práce odpovedá: Má nás trápiť toto utrpenie, keď zväčšuje naše uspokojenie (zisk)?[180] Vcelku to však nezávisí od dobrej alebo zlej vôle jednotlivého kapitalistu. Voľná konkurencia vedie k tomu, že imanentné zákony kapitalistickej výroby sa voči jednotlivému kapitalistovi uplatňujú ako vonkajší donucovací zákon.[114]

Stanovenie normálneho pracovného dňa je výsledkom stáročného boja medzi kapitalistom a robotníkom. Ale v dejinách tohto boja sa prejavujú dva protikladné prúdy. Porovnajme napríklad terajšie anglické továrenské zákonodarstvo s anglickými pracovnými štatútmi od 14. do polovice 18. storočia.[115] Kým súčasný zákon násilne skracuje pracovný deň, spomenuté štatúty sa snažili násilne ho predĺžiť. Pravda, nároky kapitálu v embryonálnom štádiu, keď ešte len vzniká, keď si teda svoje právo nasávať dostatočné množstvo nadpráce zabezpečuje nielen samou silou ekonomických pomerov, ale aj pomocou štátnej moci, sú ešte celkom skromné, ak ich porovnáme s ústupkami, ktoré kapitál s hundraním a odporom musí robiť vo svojom mužnom veku. Museli prejsť stáročia, kým „slobodný" robotník v dôsledku rozvinutého kapitalistického spôsobu výroby dobrovoľne súhlasil, t. j. bol spoločensky donútený, predávať všetok aktívny čas svojho života, ba samu svoju pracovnú schopnosť za cenu svojich obvyklých životných prostriedkov, svoje právo prvorodeného za misu šošovice. Je teda prirodzené, že predĺženie pracovného dňa, ktoré sa kapitál od polovice 14. do konca 17. storočia usiluje štátnou mocou nanútiť plnoletým robotníkom, sa približne zhoduje s hranicami pracovného času, ktorými štát v druhej polovici 19. storočia tu a tam obmedzuje premenu detskej krvi na kapitál. To, čo napríklad dnes v štáte Massachusetts, donedávna najslobodnejšom štáte severoamerickej republiky, vyhlásili za štátom určenú hranicu práce detí do 12 rokov, bol v Anglicku ešte v polovici 17. sto-

[114] Preto napríklad vidíme, že začiatkom roku 1863 26 firiem, ktoré vlastnia veľké hrnčiarne v Staffordshire, medzi nimi aj J. Wedgwood a synovia, žiada v pamätnom spise „násilný zásah štátu". „Konkurencia s inými kapitalistami" im vraj nedovoľuje nijaké „dobrovoľné" obmedzenie pracovného času deti atď. „Aj keď nás uvedené zlá veľmi mrzia, nebolo by možné odstrániť ich nejakou dohodou medzi továrnikmi... Vzhľadom na všetky tieto okolnosti prišli sme k presvedčeniu, že je potrebný nejaký donucovací zákon." (Children's Emp. Comm., Rep. 1, 1863, p. 322.)

Dodatok k poznámke 114. Oveľa zarážajúcejší príklad priniesla nedávna minulosť. Vysoké ceny bavlny v období horúčkovitého rozmachu viedli majiteľov bavlnárskych tkáčovní v Blackburne k tomu, aby na základe spoločnej dohody na určitú dobu skrátili pracovný čas vo svojich továrňach. Tento termín uplynul približne koncom novembra (1871). Medzitým bohatší továrnici, ktorí majú spojené pradiarne a tkáčovne, využili pokles výroby, vyvolaný spomenutou dohodou, na rozšírenie svojich podnikov, a tak na úkor malých podnikateľov dosiahli veľké zisky. Tí sa vo svojej núdzi obrátili na továrenských robotníkov a vyzvali ich, aby vážne rozvinuli agitáciu za deväťhodinový pracovný deň, pričom im na tento cieľ prisľúbili peňažnú pomoc!

[115] Tieto robotnícke štatúty, s ktorými sa súčasne stretávame aj vo Francúzsku, v Nizozemsku atď., boli v Anglicku formálne zrušené až roku 1813, keď ich už dávno predtým odstránili samy výrobné vzťahy.

ročia normálny pracovný deň zdravím kypiacich remeselníkov, robustných poľnohospodárskych paholkov a kováčov veľkých ako obri.[116]

Bezprostrednou zámienkou (nie príčinou, lebo zákonodarstvo tohto druhu platí po stáročia bez zámienky) pre prvý Statute of Labourers[1*] (23 Eduard III., 1349) bol veľký mor[181], ktorý decimoval obyvateľstvo, takže, ako píše istý toryovský spisovateľ, „ťažkosť dostať robotníkov do práce za rozumné ceny" (t. j. za ceny, ktoré ich zamestnávateľom nechávajú rozumné množstvo nadpráce) „sa stala naozaj neznesiteľnou"[117]. Rozumné mzdy, ako aj hranice pracovného dňa boli preto diktované donucovacími zákonmi. Posledný bod, ktorý nás tu jedine zaujíma, opakuje sa v štatúte z roku 1496 (za Henricha VII.). Pracovný deň všetkých remeselníkov (artificers) a poľnohospodárskych robotníkov od marca do septembra mal vtedy trvať — čo sa však nikdy neuplatnilo — od piatej ráno do siedmej až ôsmej večer, ale čas na jedenie bol 1 hodinu na raňajky, $1^1/_2$ hodiny na obed a $^1/_2$ hodiny na olovrant, teda práve dvakrát toľko ako podľa teraz platného továrenského zákona.[118] V zime sa malo pracovať od piatej ráno do zotmenia, s tými istými prestávkami. Alžbetin štatút z roku 1562 necháva nezmenenú dĺžku pracovného dňa pre všetkých robotníkov „najatých za dennú alebo týždennú mzdu", snaží sa však obmedziť prestávky na $2^1/_2$ hodiny v lete a na 2 hodiny v zime. Obed má trvať iba jednu hodinu a „popoludňajší

[1*] robotnícky štatút

[116] „Nijaké dieťa do 12 rokov nesmie byť zamestnané v priemyselnom podniku dlhšie ako 10 hodín denne." (General Statutes of Massachusetts, ch. 60, § 3. Štatúty vydali v rokoch 1836 až 1858.) „Prácu, ktorú vykonávajú 10 hodín denne vo všetkých bavlnárskych, vlnárskych, hodvábnických, papierenských, sklárskych a ľanárskych továrňach alebo v železiarskych a iných kovospracujúcich závodoch, treba považovať za dennú prácu v zmysle zákona. Ďalej sa zákonom stanovuje, že v budúcnosti nijakú nedospelú osobu, zamestnanú v akejkoľvek továrni, neslobodno pridržať alebo nútiť pracovať viac ako 10 hodín denne, čiže 60 hodín týždenne; ďalej, že v budúcnosti nijakú nedospelú osobu do 10 rokov neslobodno zamestnať ako robotníka v továrni na území tohto štátu." (State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc., § 1 a 2. Zákon z 18. marca 1851.) „Nijakú nedospelú osobu od 12 do 15 rokov neslobodno zamestnávať v hocakom priemyselnom podniku viac ako 11 hodín denne, alebo pred 5. hodinou ráno a po 7,30 hodín večer." (Revised Statutes of the State of Rhode Island etc., ch. 139, § 23, 1st July 1857.)

[117] [J. B. Byles,] Sophisms of Free Trade, 7th edit., Lond. 1850, p. 205. Ostatne ten istý tory uznáva: „Parlamentné zákony, ktoré regulovali mzdy v neprospech robotníkov a v prospech zamestnávateľov, platili po dlhé obdobie 464 rokov. Obyvateľstvo vzrástlo. Tieto zákony sa teraz stali nepotrebnými a sú na ťarchu." (l. c. p. 206.)

[118] J. Wade k tomuto štatútu právom poznamenáva: „Zo štatútu z roku 1496 vysvitá, že výdavky na stravu boli ekvivalentom $^1/_3$ dôchodku remeselníka a $^1/_2$ dôchodku poľnohospodárskeho robotníka, čo ukazuje, že nezávislosť robotníkov bola vtedy väčšia ako dnes, keď strava robotníkov v poľnohospodárstve a v priemysle predstavuje oveľa väčší podiel ich mzdy." (J. Wade, l. c. p. 24, 25 a 577.) Mienku, podľa ktorej tento rozdiel vznikol z rozdielu medzi terajšími a vtedajšími cenami potravín a šatstva, vyvracia už zbežný pohľad na Chronicon Preciosum etc. By Bishop Fleetwood, 1st edit., London 1707, 2nd edit., London 1745.

polhodinový spánok" sa povoľuje len od polovice mája do polovice augusta. Za každú hodinu neprítomnosti treba zo mzdy strhnúť 1 d. (asi 8 fenigov). V praxi však boli podmienky pre robotníkov oveľa priaznivejšie ako podľa knihy štatútov. Otec politickej ekonómie a do istej miery aj vynálezca štatistiky William Petty v spise, ktorý uverejnil v poslednej tretine 17. storočia, hovorí:

„Robotníci" (labouring men, vtedy vlastne poľnohospodárski robotníci) „pracujú 10 hodín denne a jedia 20 ráz za týždeň, t. j. v pracovných dňoch 3 razy denne a v nedeľu 2 razy; z toho je zrejmé, že keby sa chceli v piatok večer postiť a obedovať pol druha hodiny, kým teraz na to potrebujú dve hodiny, od 11. do 1. hodiny, keby teda pracovali o $^1/_{20}$ viac a vydávali o $^1/_{20}$ menej, stačilo by to kryť desatinu spomínanej dane."[119]

Nemal dr. Andrew Ure pravdu, keď zákon o dvanásťhodinovom pracovnom dni z roku 1833 hanlivo označil za návrat do čias temna? Pravda, ustanovenia štatútov, ktoré spomína Petty, platia aj pre „apprentices" (učňov). Ako to však bolo s detskou prácou ešte koncom 17. storočia, vidieť z tejto sťažnosti:

„Naša mládež tu v Anglicku nerobí vôbec nič do tých čias, kým nejde do učenia, a potom, prirodzene, potrebuje dlhý čas — sedem rokov —, aby sa vypracovala na dokonalých remeselníkov."

Nemecko naproti tomu vychvaľujú, pretože tam sa deti už od kolísky aspoň „trochu vychovávajú k práci"[120].

Ešte ani počas najväčšej časti 18. storočia, až do obdobia veľkopriemyslu, sa kapitálu v Anglicku nepodarilo platením týždennej

---

[119] W. Petty, Political Anatomy of Ireland 1672, edit. 1691, p. 10.[50]

[120] A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry, London 1690, p. 13. Macaulay, ktorý sfalšoval anglické dejiny v záujme whigov a buržoázie, deklamuje takto: „Prax nechávať deti predčasne pracovať prevládala v 17. storočí v takmer neuveriteľnej miere, ak vezmeme do úvahy vtedajší stav priemyslu. V Norwichi, hlavnom stredisku vlnárskeho priemyslu, považovali šesťročné dieťa za schopné pracovať. Rôzni autori tých čias, medzi nimi aj takí, ktorých považovali za mimoriadne dobrosrdečných, s »exultation« (nadšením) spomínajú fakt, že v tomto meste iba chlapci a dievčatá vytvárajú bohatstvo, ktoré presahuje náklady na ich živobytie o 12 000 £ ročne. Čím starostlivejšie skúmame dejiny minulosti, tým viac dôvodov máme na to, aby sme odmietli názor, že náš vek splodil nové hrozné sociálne zlá... Nová je iba vzdelanosť, ktorá ich odhaľuje, a humanita, ktorá ich lieči." (History of England, v. I, p. 417.) Macaulay by ďalej mohol podať správu o tom, že „mimoriadne dobrosrdeční" amis du commerce[1*] rozprávajú s „exultation" o tom, ako v istom chudobinci v Holandsku zamestnávali štvorročné dieťa, a že tento príklad „vertu mise en pratique"[2*] prešiel ako vzor do všetkých spisov humanistov Macaulayovho typu až do čias A. Smitha. Je pravda, že so vznikom manufaktúry, na rozdiel od remesla, objavujú sa náznaky vykorisťovania detí, ktoré u roľníkov do istej miery existuje od nepamäti a je tým rozšírenejšie, čím ťažšie jarmo leží na pleciach roľníka. Tendencia kapitálu je celkom zrejmá, ale samy fakty sú ešte také ojedinelé ako dvojhlavé deti. Preto ich predvídaví „amis du commerce" s „exultation" zaznamenávali pre súčasnosť i budúcnosť ako osobitne pozoruhodné a obdivuhodné a odporúčali ich napodobovať. Ten istý škótsky pätolizač a krasorečník Macaulay hovorí: „Dnes počúvame iba o úpadku, a vidíme iba pokrok." Aké to oči, a najmä aké to uši!

[1*] priatelia obchodu

[2*] „v praxi uplatnenej cnosti"

hodnoty pracovnej sily zmocniť sa celého robotníkovho týždňa s výnimkou poľnohospodárskych robotníkov. Okolnosť, že mohli žiť celý týždeň zo štvordennej mzdy, nezdala sa byť robotníkom dostatočným dôvodom, aby aj ostatné dva dni pracovali pre kapitalistu. Jedna časť anglických ekonómov, ktorí boli v službách kapitálu, odsudzovala čo najzúrivejšie túto zaťatosť, druhá časť obhajovala robotníkov. Vypočujme si napríklad polemiku medzi Postlethwaytom, ktorého obchodný slovník mal vtedy takú istú povesť ako dnes podobné spisy MacCullocha a MacGregora, a už skôr citovaného autora Essay on Trade and Commerce[121].

Postlethwayt medziiným hovorí:

„Týchto niekoľko poznámok nemôžem uzavrieť bez toho, aby som nespomenul otrepanú frázu, ktorú počuť z mnohých úst, že vraj robotník (industrious poor), ak môže za 5 dní zarobiť dosť, aby vyžil, nechce pracovať plných 6 dní. Z toho sa robí záver, že aj nevyhnutné životné prostriedky treba zdražiť daňami alebo nejakým iným prostriedkom, aby remeselník a manufaktúrny robotník bol donútený pracovať nepretržite šesť dní v týždni. Ak dovolíte, mám iný názor ako títo veľkí politici, ktorí bojujú za trvalé otroctvo pracujúceho obyvateľstva tohto kráľovstva (the perpetual slavery of the working people); zabúdajú na príslovie, že »all work and no play« (samá práca a nijaká zábava) ohlupuje. Vari sa Angličania nepýšia vynachádzavosťou a šikovnosťou svojich remeselníkov a manufaktúrnych robotníkov, ktorí doteraz získali britským tovarom všeobecnú dôveru a slávu? Čomu za to vďačíme? Pravdepodobne ničomu inému ako spôsobu, akým sa naši pracujúci ľudia vedia svojsky zabávať. Keby museli hrdlačiť po celý rok všetkých 6 dní v týždni, a pritom stále opakovať tú istú prácu, neotupilo by to ich vynachádzavosť a nestali by sa z nich hlupáci namiesto veselých a šikovných ľudí? A vari by naši robotníci v dôsledku takého večného otroctva nestratili svoj chýr, namiesto aby si ho udržali?... A aký druh zručnosti by sme mohli očakávať od takýchto surovo týraných zvierat (hard driven animals)?... Mnohí z nich urobia za 4 dni toľko práce ako Francúz za 5 alebo 6 dní. Keby však Angličania mali byť večnými otrokmi práce, treba sa obávať, že degenerujú (degenerate) väčšmi ako Francúzi. Ak sa náš ľud preslávil svojou udatnosťou vo vojne, nehovoríme, že za to vďačíme jednak dobrému anglickému roastbeefu a pudingu v jeho žalúdku a jednak nášmu konštitučnému duchu slobody? A prečo by sme za väčšiu vynachádzavosť, energiu a zručnosť našich remeselníkov a manufaktúrnych robotníkov nemali vďačiť slobode, s akou sa svojským spôsobom zabávajú? Dúfam, že nikdy nestratia tieto privilégiá ani dobrý život, z ktorých vyviera ich pracovitosť, takisto ako aj ich odvaha!"[122]

---

[121] Medzi žalobcami robotníkov najzúrivejší je v texte spomínaný anonymný autor spisu An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc., London 1770. Už skôr takto vystúpil vo svojom spise Consideration on Taxes, London 1765. Patrí k nim aj Polonius Arthur Young, neslýchaný štatistický táraj. Medzi obhajcami robotníkov na poprednom mieste sú: Jacob Vanderlint v Money answers all things, London 1734, Rev. Nathaniel Forster, D. D. v diele An Enquiry into the Causes of the Present [High] Price of Provisions, London 1767, dr. Price, a najmä Postlethwayt tak v Supplement k svojmu Universal Dictionary of Trade and Commerce, ako aj v Great-Britain's Commercial Interest explained and improved, 2nd edit., Lond. 1759. Fakty samy konštatujú mnohí iní súdobí autori, medzi nimi Josiah Tucker.

[122] Postlethwayt, l. c., First Preliminary Discourse, p. 14.

Na to autor Essay on Trade and Commerce odpovedá:

„Ak sa sväteníe siedmeho dňa v týždni považuje za božie prikázanie, potom z toho vyplýva, že ostatné dni v týždni patria práci" (má na mysli kapitál, ako hneď uvidíme) „a iste nemožno považovať za kruté vynucovať tento boží príkaz... To, že ľudstvo má vo všeobecnosti od prírody sklon k pohodlnosti a záhalke, potvrdzuje fatálna skúsenosť zo správania našej manufaktúrnej zberby, ktorá nepracuje priemerne viac ako 4 dni v týždni, iba ak by životné prostriedky veľmi zdraželi... Dajme tomu, že bušel pšenice, predstavujúci všetky životné prostriedky robotníka, stojí 5 sh. a že robotník zarobí svojou prácou denne jeden šiling. Potom potrebuje pracovať iba 5 dní v týždni, a iba 4 dni, ak bušel stojí 4 sh.... Pretože však mzda v tomto kráľovstve je oveľa vyššia v porovnaní s cenami životných prostriedkov, manufaktúrny robotník, ktorý pracuje 4 dni, má prebytok peňazí, z ktorého môže zvyšok týždňa žiť bez práce... Dúfam, že som povedal dosť, aby som objasnil, že mierna práca počas 6 dní v týždni nie je nijakým otroctvom. Toľko pracujú naši poľnohospodárski robotníci a podľa všetkého sú najšťastnejší spomedzi robotníkov (labouring poor)[123]; ale Holanďania pracujú toľko v manufaktúrach a zdá sa, že sú veľmi šťastlivý národ. Toľko pracujú aj Francúzi, ak im do toho neprídu početné sviatky[124]... Ale naša zberba si vzala do hlavy, že jej ako Angličanom patrí od narodenia privilégium žiť slobodnejšie a nezávislejšie ako" (robotníctvo) „v hocktorej inej krajine v Európe. Pravda, táto myšlienka, pokiaľ pôsobí na udatnosť našich vojakov, môže byť do istej miery užitočná; ale čím menej tak rozmýšľajú manufaktúrni robotníci, tým lepšie pre nich i pre štát. Robotníci by si nikdy nemali myslieť, že sú nezávislí od svojich predstavených (independent of their superiors)... Je mimoriadne nebezpečné povzbudzovať mobs[1*] v obchodnom štáte, ako je náš, kde azda sedem osmín z celkového obyvateľstva sú ľudia s malým majetkom alebo bez majetku[125]... Liečenie nikdy nebude dokonalé, pokiaľ sa naša priemyselná chudoba neuspokojí s tým, že bude pracovať 6 dní za tú istú sumu, ktorú teraz zarobí za 4 dni."[126]

[1*] zberbu

Na tento účel, ako aj „na vykynoženie záhalky, zhýralosti a romantického blúznenia o slobode", takisto „na zníženie dane pre chudobných, na povzbudenie ducha podnikavosti a na zníženie ceny práce v manufaktúrach" náš verný Eckart odporúča kapitálu osvedčený prostriedok: robotníkov, ktorí sú odkázaní na verejnú dobročinnosť, jedným slovom pauperov, zavrieť do „ideálnej robotárne" (an ideal workhouse). „Takú robotáreň treba premeniť na dom hrôzy (house of terror)."[127] V tomto „dome hrôzy", v tejto „ideálnej robotárni", sa má pracovať „štrnásť hodín denne, ale vrátane primeraného

[123] An Essay etc. Sám rozpráva na s. 96 o tom, v čom už roku 1770 spočívalo „šťastie" anglických poľnohospodárskych robotníkov. „Ich pracovné sily (their working powers) sú stále napäté do krajnosti (on the stretch); nemôžu žiť horšie ako žijú (they cannot live cheaper than they do), ani tvrdšie pracovať (nor work harder)."

[124] Protestantizmus už tým, že premenil takmer všetky tradičné sviatky na pracovné dni, hrá dôležitú úlohu pri genéze kapitálu.

[125] An Essay etc., p. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

[126] l. c. p. 69. Jacob Vanderlint už roku 1734 vyhlásil, že tajomstvo ponôs kapitalistov na lenivosť robotníkov je jednoducho v tom, že kapitalisti za tú istú mzdu požadujú 6 namiesto 4 pracovných dní.

[127] An Essay etc., p. 242, 243: „Such ideal workhouse must be made a »house of terror«, a nie azyl pre chudobných, kde dostanú výdatnú stravu, teplé a slušné oblečenie a kde len málo pracujú."

času na jedenie, takže ostane plných dvanásť pracovných hodín"[128].

Dvanásť hodín práce denne v „ideal-workhouse", v dome hrôzy z roku 1770! O šesťdesiattri rokov neskôr, roku 1833, keď anglický parlament znížil v štyroch továrenských odvetviach pracovný deň 13- až 18-ročných detí na plných 12 pracovných hodín, zdalo sa, že nastal súdny deň anglického priemyslu! Roku 1852, keď sa L. Bonaparte snažil upevniť svoju pozíciu u buržoázie tým, že siahol na zákonom stanovený pracovný deň, ozvalo sa ako z jedných úst volanie francúzskeho robotníctva[1*]: „Zákon, ktorý skracuje pracovný deň na 12 hodín, je jedinou vymoženosťou, ktorá nám ostala zo zákonodarstva republiky!"[129] V Zürichu obmedzili prácu detí nad 10 rokov na 12 hodín; v Aargau skrátili roku 1862 prácu detí od 13 do 16 rokov z $12^1/_2$ hodiny na 12 hodín, v Rakúsku roku 1860 skrátili prácu detí medzi 14. a 16. rokom takisto na 12 hodín.[130] Aký to „pokrok od roku 1770", jasal by s „exultation" Macaulay!

„Dom hrôzy" pre pauperov, o ktorom ešte roku 1770 snívala duša kapitálu, sa o niekoľko rokov neskoršie stal skutočnosťou ako obrovská „robotáreň" pre samých manufaktúrnych robotníkov. Nazýval sa továreň. A tentoraz skutočnosť zatienila ideál.

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: ľudu

[128] „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour" (l. c. [p. 260]). „Francúzi," hovorí, „sa posmievajú našim nadšeným myšlienkam o slobode" (l. c. p. 78).

[129] „Vzpierali sa pracovať viac ako 12 hodín denne najmä preto, lebo zákon, ktorý stanovil tento počet hodín, je jedinou vymoženosťou, ktorá im ostala zo zákonodarstva republiky." (Rep. of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855, p. 80.) Francúzsky zákon o dvanásťhodinovom pracovnom dni z 5. septembra 1850, toto buržoázne vydanie dekrétu dočasnej vlády z 2. marca 1848, sa vzťahuje na všetky dielne bez rozdielu. Pred týmto zákonom nebol pracovný deň vo Francúzsku nijako obmedzený. V továrňach trval 14, 15, ba aj viac hodín. Pozri Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui. Pána Blanquiho, ekonóma, nie revolucionára, vláda poverila, aby preskúmal pomery medzi robotníkmi.

[130] Belgicko sa osvedčuje ako vzorový buržoázny štát aj pokiaľ ide o úpravu pracovného dňa. Lord Howard de Walden, anglický splnomocnenec v Bruseli, 12. mája 1862 oznamuje Foreign Office[2*]: „Minister Rogier ma informoval, že detská práca nie je nijako obmedzená ani všeobecným zákonom, ani miestnymi úpravami, že v posledných troch rokoch sa vláda na každom zasadaní zaoberala myšlienkou predložiť parlamentu k tejto otázke návrh zákona, ale vždy narazila na neprekonateľnú prekážku v žiarlivom strachu opozície pred hocakým zákonodarstvom, ktoré by protirečilo princípu úplnej slobody práce!"

[2*] ministerstvu zahraničia

6.
Boj za normálny pracovný deň. Zákonom vynútené obmedzenie pracovného času. Anglické továrenské zákonodarstvo v rokoch 1833—1864

Kým kapitál potreboval stáročia, aby predĺžil pracovný deň až po jeho normálne maximálne hranice a potom za tieto hranice, až po hranice prirodzeného 12-hodinového dňa[131], po zrode veľkopriemyslu v poslednej tretine 18. storočia nasledovali násilné a bezmedzné výstrelky, ktoré ako lavína strhli všetky priehrady morálky a prírody, veku a pohlavia, dňa a noci. Dokonca aj pojmy deň a noc, sedliacky jednoduché v starých štatútoch, natoľko splynuli, že ešte roku 1860 istý anglický sudca musel vynaložiť naozaj talmudistický dôvtip, aby „súdnym výrokom" vysvetlil, čo je deň a čo noc.[132] Kapitál slávil svoje orgie.

Len čo sa robotnícka trieda, ohlušená hrmotom výroby, znova akotak spamätala, začal sa jej odpor, sprvoti v rodnej krajine veľkopriemyslu, v Anglicku. Jednako po tri desaťročia ostali ústupky, ktoré si vybojovala, čisto formálne. V rokoch 1802 až 1833 parlament vydal päť zákonov o práci. Bol však natoľko prefíkaný, že na ich vynútené vykonávanie, na potrebný úradnícky personál atď. neodhlasoval ani halier.[133] Ostali mŕtvou literou.

---

[131] „Isteže je veľmi poľutovaniahodné, že nejaká trieda musí lopotiť 12 hodín denne. Ak k tomu pripočítame čas na jedenie a čas na cestu do práce a z práce, je to v skutočnosti 14 z 24 hodín dňa... Aj keď nebudeme uvažovať o zdraví, každý myslím uzná, že z morálneho hľadiska také úplné pohltenie času pracujúcich tried, bez prerušenia, od útleho veku 13 rokov, a v »slobodných« priemyselných odvetviach dokonca od oveľa útlejšieho veku, je mimoriadne škodlivé a že to je strašné zlo... Preto v záujme verejnej morálky, výchovy slušného obyvateľstva a toho, aby sa veľkej mase ľudu zabezpečilo rozumné užívanie života, treba nástojiť na tom, aby sa vo všetkých priemyselných odvetviach časť každého pracovného dňa vyhradila na oddych a voľný čas." (Leonard Horner in Reports of Insp. of Fact. 31st Dec. 1841.)

[132] Pozri Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860.

[133] Pre režim Ľudovíta Filipa, tohto roi bourgeois[1*], je veľmi charakteristické, že jediný za jeho vlády vydaný továrenský zákon z 22. marca 1841 nikdy neuviedli do života. A tento zákon sa týka iba detskej práce. Stanovuje 8 hodín práce pre deti od 8 do 12 rokov, dvanásť hodín pre deti od 12 do 16 rokov atď., s mnohými výnimkami, ktoré povoľujú nočnú prácu dokonca aj pre osemročné deti. V krajine, kde každá myš je pod policajnou kuratelou, ponechali dozor nad vykonávaním tohto zákona a jeho plnenie dobrej vôli „amis du commerce". Až od roku 1853 pôsobí v jedinom departemente — Departement du Nord — platený vládny inšpektor. Nemenej charakteristické pre vývoj francúz-

[1*] buržoázneho kráľa

„Faktom je, že pred vydaním zákona z roku 1833 deti a mladistvé osoby boli nútené pracovať (were worked) celú noc, celý deň, alebo deň i noc ad libitum[1*]."[134]

[1*] podľa ľubovôle

Pre moderný priemysel sa normálny pracovný deň datuje až od továrenského zákona z roku 1833, ktorý zahŕňal bavlnárske, vlnárske, ľanárske a hodvábnické továrne. Nič necharakterizuje ducha kapitálu lepšie ako dejiny anglického továrenského zákonodarstva v rokoch 1833—1864!

Zákon z roku 1833 vyhlasuje, že obvyklý pracovný deň v továrni sa má začať o pol šiestej ráno a skončiť o pol deviatej večer a že v rámci hraníc týchto 15 hodín je zákonné zamestnávať mladistvé osoby (t. j. osoby od 13 do 18 rokov) v ktoromkoľvek dennom čase, vždy za predpokladu, že jedna a tá istá mladistvá osoba nebude pracovať viac ako 12 hodín denne, s výnimkou istých špeciálne stanovených prípadov. Článok 6 zákona ustanovuje, „že v priebehu každého dňa sa musí každej takejto osobe s obmedzeným pracovným časom vyhradiť najmenej $1^1/_2$ hodiny na jedenie". Zamestnávanie detí do 9 rokov, s výnimkou, o ktorej sa neskoršie zmienime, bolo zakázané, práca 9- až 13-ročných detí bola obmedzená na 8 hodín denne. Nočná práca, t. j. podľa tohto zákona práca medzi pol deviatou večer a pol šiestou ráno, bola zakázaná všetkým osobám od 9 do 18 rokov.

Zákonodarcom bol celkom vzdialený úmysel dotknúť sa slobody kapitálu pri vysávaní dospelej pracovnej sily alebo, ako to nazývali, „slobody práce", preto vyhútali osobitný systém, aby sa vyhli takému hroznému dôsledku továrenského zákona.

„Veľké zlo továrenského systému, tak ako je teraz organizovaný," píše sa v prvej správe ústrednej rady komisie z 25. júna 1833, „spočíva v tom, že vytvára nevyhnutnosť predlžovať prácu detí až po krajnú dĺžku pracovného dňa dospelých. Ak sa nemá obmedziť práca dospelých, z čoho by vzniklo ešte väčšie zlo ako to, ktorému sa chceme vyhnúť, jediným liekom proti tomuto zlu je plán na zavedenie dvoch smien pre deti."[82]

Tento plán sa uskutočnil pod názvom relais-systém („system of relays", relay v angličtine takisto ako vo francúzštine znamená výmenu poštových koní na rôznych staniciach), takže napríklad jedna smena detí od 9 do 13 rokov sa zapriahne od pol šiestej ráno do pol druhej popoludní, druhá smena od pol druhej popoludní do pol deviatej večer atď.

Ako odmenu za to, že páni továrnici čo najbezočivejšie ignorovali všetky zákony o detskej práci, vydané za posledných 22 rokov, teraz im ešte aj pozlátili pilulku. Parlament stanovil, že od 1. marca 1834 ani jedno dieťa do 11 rokov, od 1. marca 1835 ani jedno dieťa do 12 rokov a od 1. marca 1836 ani jedno dieťa do 13 rokov nesmie

skej spoločnosti vôbec je, že zákon Ľudovíta Filipa ostal až do revolúcie 1848 jediným svojho druhu vo francúzskej továrni na zákony, ktorá všetko opriadla svojou sieťou!

[134] Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860, p. 50.

pracovať v továrni viac ako 8 hodín! Tento „liberalizmus", taký ohľaduplný voči „kapitálu", si zasluhuje uznanie tým skôr, že dr. Farre, sir A. Carlisle, sir B. Brodie, sir C. Bell, Mr. Guthrie atď., skrátka najvýznamnejší physicians and surgeons[1*] Londýna, vo svojich svedeckých výpovediach pred Dolnou snemovňou vyhlásili, že nastalo periculum in mora![83] Dr. Farre sa v tomto zmysle vyjadril ešte drsnejšie:

[1*] lekári a ránhojiči

„Zákonodarstvo je rovnako nevyhnutné, aby predišlo smrti vo všetkých formách, v akých ju možno predčasne zapríčiniť, a tento spôsob" (továrenský spôsob) „treba považovať za najkrutejšiu metódu, ako ju zapríčiniť."[135]

Ten istý „reformovaný" parlament, ktorý z útlocitnosti voči pánom továrnikom ešte dlhé roky pripútaval deti do 13 rokov k peklu 72-hodinovej továrenskej práce týždenne, naproti tomu v emancipačnom zákone, ktorý aj slobodu dával po kvapkách, zakazoval plantážnikom, aby v budúcnosti nútili hocakého černošského otroka pracovať dlhšie ako 45 hodín týždenne!

Ale kapitál sa s tým vôbec nezmieril a spustil niekoľko rokov trvajúcu hlučnú agitáciu. Krútila sa hlavne okolo veku kategórií, ktoré pod názvom deti mali obmedzenú prácu na 8 hodín a podliehali určitej povinnej školskej dochádzke. Podľa kapitalistickej antropológie sa detský vek končí v 10., alebo v najlepšom prípade v 11. roku. Čím viac sa blížil osudný rok 1836, termín, keď továrenský zákon mal v celom rozsahu nadobudnúť platnosť, tým besnejšie zúrila továrnická čvarga. Naozaj sa jej podarilo natoľko zastrašiť vládu, že roku 1835 navrhla znížiť hranicu detského veku z 13 na 12 rokov. Medzitým hrozivo narastal pressure from without[2*]. Dolná snemovňa stratila odvahu. Odmietla vrhať trinásťročné deti pod Džagannáthove kolesá[85] kapitálu na dlhšie ako 8 hodín denne a zákon z roku 1833 nadobudol platnosť v plnom rozsahu. Ostal bez zmeny do júna 1844.

[2*] tlak zvonka

V desaťročí, keď tento zákon najprv čiastočne, potom celkom reguloval prácu v továrňach, oficiálne správy továrenských inšpektorov sa priam hemžili sťažnosťami na to, že je nemožné ho uplatňovať. Keďže zákon z roku 1833 dával pánom kapitalistom voľnosť, aby v rozpätí 15 hodín od pol šiestej ráno do pol deviatej večer sami určili, kedy má každá „mladistvá osoba" a každé „dieťa" začať, prerušiť alebo skončiť dvanásťhodinovú, respektíve osemhodinovú prácu, a aby takisto stanovili rôznym osobám rôzne hodiny na jedenie, páni čoskoro vymysleli nový „relais-systém", podľa ktorého sa pracovné kone nevymieňajú na určitých staniciach, ale vždy odznova sa zapriahajú na meniacich sa staniciach. Nezdržíme sa dlhšie pri krásach tohto systému, pretože sa k nemu musíme neskoršie vrátiť. Ale už na prvý pohľad je jasné, že zrušil celý to-

[135] „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."[84]

várenský zákon nielen čo do jeho ducha, ale aj čo do jeho litery. Ako mali továrenskí inšpektori pri tejto zložitej evidencii o každom jednotlivom dieťati a každej mladistvej osobe vynútiť zákonom určený pracovný čas a dodržiavanie zákonných prestávok na jedenie? Vo veľkej časti továrni čoskoro znova beztrestne prekvitali staré brutálne obludnosti. Na stretnutí s ministrom vnútra (1844) továrenskí inšpektori dokazovali, že pri novovynájdenom relais-systéme nie je možná nijaká kontrola.[136] Medzičasom sa však okolnosti veľmi zmenili. Továrenskí robotníci, najmä po roku 1838, urobili zo zákona o desaťhodinovej práci svoje ekonomické heslo, tak ako z Charty[86] urobili svoje politické heslo. Dokonca aj časť továrnikov, ktorí upravili prevádzku tovární podľa zákona z roku 1833, zaplavila parlament pamätnými spismi o nemorálnej „konkurencii" „falošných bratov", ktorým väčšia bezočivosť alebo priaznivejšie miestne okolnosti dovoľovali porušovať zákon. Okrem toho, aj keď jednotlivý továrnik mohol slobodne popustiť uzdu svojej starej chamtivosti, predstavitelia a politickí vodcovia triedy továrnikov odporúčali zmeniť správanie a reč voči robotníkom. Začali ťaženie za odstránenie obilných zákonov, a aby zvíťazili, potrebovali pomoc robotníkov! Preto sľubovali nielen dvojnásobný bochník chleba[87], ale aj prijatie zákona o desaťhodinovom pracovnom dni v tisícročnej ríši free trade.[137] Tým menej mohli bojovať proti opatreniu, ktoré malo iba uviesť do života zákon z roku 1833. Napokon toryovia, ohrození vo svojom najposvätnejšom záujme, pozemkovej rente, s filantropickým rozhorčením burácali proti „nehanebným praktikám"[138] svojich nepriateľov.

Takto vznikol doplňovací továrenský zákon zo 7. júna 1844. Nadobudol platnosť 10. septembra 1844. Pod ochranu zákona zaraďuje novú kategóriu robotníkov, totiž ženy nad 18 rokov. V každom ohľade ich postavil na roveň mladistvým osobám, ich pracovný čas obmedzil na 12 hodín, zakázal nočnú prácu atď. Po prvý raz bolo teda zákonodarstvo donútené priamo a oficiálne kontrolovať aj prácu dospelých. V továrenskej správe za roky 1844—1845 sa ironicky hovorí:

„Nevieme ani o jednom jedinom prípade, že by sa dospelé ženy ponosovali na tento zásah do svojich práv."[139]

Práca detí do 13 rokov bola obmedzená na $6\frac{1}{2}$, a za určitých podmienok na 7 hodín denne.[140]

Aby sa zabránilo zneužívaniu falošného „relais-systému", zákon obsahoval okrem iného tieto dôležité podrobné ustanovenia:

---

[136] Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849, p. 6.

[137] Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848, p. 98.

[138] Ostatne Leonard Horner používa oficiálne výraz „nefarious practices". (Reports of Insp. of Fact. 31st October 1859, p. 7.)

[139] Rep. etc. for 30th Sept. 1844, p. 15.

[140] Zákon dovoľuje zamestnávať deti 10 hodín, ak nepracujú každý deň, ale iba každý druhý deň. Vcelku ostala táto doložka bez účinku.

„Pracovný deň detí a mladistvých osôb treba počítať od tej chvíle, keď niektoré dieťa alebo mladistvá osoba začne ráno v továrni pracovať."

Takže ak *A* začne pracovať napríklad o ôsmej ráno a *B* o desiatej, pracovný deň pre *B* sa napriek tomu musí skončiť v tú istú hodinu ako pre *A*. Začiatok pracovného dňa treba oznamovať podľa verejných hodín, napríklad podľa najbližších staničných hodín, a podľa nich treba nariadiť továrenský zvonec. Továrnik má v továrni vyvesiť veľkým písmom vytlačený oznam, na ktorom sa uvedie začiatok pracovného dňa, jeho koniec a prestávky. Deti, ktoré začnú pracovať dopoludnia pred dvanástou hodinou, nesmú byť znova zamestnané po jednej hodine popoludní. V popoludňajšej smene nesmú teda byť tie isté deti ako v predpoludňajšej smene. Pol druha hodiny na jedenie treba vyhradiť všetkým robotníkom chráneným zákonom v tom istom dennom čase, z toho aspoň hodina musí byť pred treťou popoludní. Deti alebo mladistvé osoby neslobodno zamestnávať pred jednou hodinou popoludní viac ako päť hodín, ak nemajú aspoň polhodinovú prestávku na jedenie. Deti, mladistvé osoby alebo ženy nesmú nikdy ostať jesť v továrenskej miestnosti, v ktorej prebieha nejaký pracovný proces atď.

Videli sme: Tieto podrobné ustanovenia, ktoré tak vojensky jednotne podľa úderu zvonca upravujú trvanie, hranice a prestávky v práci, neboli vonkoncom produktmi parlamentného mudrovania. Vyvinuli sa postupne z pomerov ako prírodné zákony moderného spôsobu výroby. Ich formulácia, oficiálne uznanie a vyhlásenie štátom boli výsledkom dlhotrvajúcich triednych bojov. Jedným z ich prvých dôsledkov bolo to, že prax podriadila tým istým obmedzeniam aj pracovný deň dospelých mužských továrenských robotníkov, pretože vo väčšine výrobných procesov bola nepostrádateľná ich kooperácia s deťmi, mladistvými osobami a ženami. Preto vcelku v období 1844—1847 platil dvanásťhodinový pracovný deň všeobecne a jednotne vo všetkých priemyselných odvetviach podriadených továrenskému zákonodarstvu.

Továrnici však nedovolili tento „krok vpred" bez kompenzujúceho „kroku späť". Na ich podnet Dolná snemovňa znížila minimálny vek detí, ktoré možno zamestnať, z 9 na 8 rokov, aby sa kapitálu zabezpečila „dodatočná ponuka detí"[141], ktorá mu prináleží od boha a podľa práva.

Roky 1846—1847 otvárajú novú epochu v hospodárskych dejinách Anglicka. Boli odvolané obilné zákony, zrušené dovozné clá na bavlnu a iné suroviny, slobodný obchod bol vyhlásený za hviezdu, ktorou sa riadi zákonodarstvo! Slovom zrodila sa tisícročná ríša. Na druhej strane v tých istých rokoch vyvrcholilo chartistické hnutie a agitácia za desaťhodinový pracovný deň. Spojencov našli v pomstychtivých toryoch. Napriek fanatickému odporu vierolom-

[141] „Keďže skrátenie ich pracovného času vyvolá potrebu zamestnať väčší počet" (deti), „usúdili, že dodatočná ponuka detí vo veku 8 až 9 rokov bude kryť zväčšený dopyt." (l. c. p. 13.)

nej armády slobodného obchodu na čele s Brightom a Cobdenom parlament prijal zákon o desaťhodinovom pracovnom dni, za ktorý sa tak dlho bojovalo.

Nový továrenský zákon z 8. júna 1847 stanovil, že 1. júla 1847 má nadobudnúť platnosť predbežné skrátenie pracovného dňa „mladistvých osôb" (od 13 do 18 rokov) a všetkých robotníčok na 11 hodín, a od 1. mája 1848 definitívne obmedzenie na 10 hodín. V ostatnom bol zákon iba pozmeňovacím doplnkom zákonov z rokov 1833 a 1844.

Kapitál podnikol predbežné ťaženie, aby zabránil úplnej realizácii zákona od 1. mája 1848. Sami robotníci, údajne poučení skúsenosťami, mali pritom pomôcť zničiť svoje vlastné dielo. Čas si zvolili veľmi šikovne.

„Treba si spomenúť, že v dôsledku strašnej krízy v rokoch 1846—1847 vládlo medzi továrenskými robotníkmi veľké utrpenie, pretože mnohé továrne pracovali krátky čas a mnohé sa celkom zastavili. Veľký počet robotníkov sa takto dostal do tiesnivej situácie, mnohí sa zadlžili. Preto sa dalo takmer s istotou predpokladať, že dajú prednosť dlhšiemu pracovnému času, aby vyrovnali minulé straty, prípadne zaplatili dlhy, vyzdvihli nábytok zo záložne, nahradili predané veci, alebo zadovážili nové šatstvo pre seba a svoje rodiny."[142]

Páni továrnici sa usilovali vystupňovať prirodzený účinok týchto okolností všeobecným znížením miezd o 10 %. To sa stalo takrečeno na posviacku novej éry slobodného obchodu. Potom, keď pracovný deň skrátili na 11 hodín, nasledovalo ďalšie zníženie miezd o $8\frac{1}{3}$ %, a o dvojnásobok, keď ho definitívne skrátili na 10 hodín. Teda všade tam, kde to pomery len trochu dovoľovali, došlo k zníženiu miezd najmenej o 25 %.[143] Za takto priaznivo pripravených vyhliadok začalo sa medzi robotníkmi agitovať za odvolanie zákona z roku 1847. Neštítili sa pritom nijakého podvodu, podplácania a hrozieb, ale všetko nadarmo. Pokiaľ ide o pol tucta petícií, v ktorých sa robotníci museli sťažovať, že „ich zákon utláča", pri ústnom vypočúvaní sami žiadatelia vyhlásili, že podpisy z nich vynútili. „Sú síce utláčaní, ale niekým iným, nie továrenským zákonom."[144] Keď sa však továrnikom nepodarilo donútiť robotníkov, aby hovorili podľa ich želania, tým hlasnejšie v mene robotníkov sami robili krik v tlači a v parlamente. Továrenských inšpektorov denuncovali ako nejakých komisárov Konventu[88], ktorí svojej chimére o zlepšení sveta nemilosrdne obetovali nešťastných robotníkov. Aj tento manéver stroskotal. Továrenský inšpektor Leonard Horner zhromaždil

[142] Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848, p. 16.

[143] „Zistil som, že ľuďom, ktorí dostávali 10 sh. týždenne, zrážali 1 sh. z titulu všeobecného zníženia miezd o 10 %, a ďalší 1 sh. 6 d. za skrátenie pracovného času, spolu 2 sh. 6 d., a napriek tomu sa väčšina aj naďalej pridržiavala zákona o desaťhodinovom pracovnom dni." (l. c.)

[144] „Keď som podpisoval petíciu, hneď som vyhlásil, že tým robím niečo zlého. — Prečo ste ju teda podpísali? — Pretože by ma boli vyhodili na dlažbu, keby som bol odmietol. — Žiadateľ sa naozaj cítil utláčaný, ale nie práve továrenským zákonom." (l. c. p. 102.)

osobne alebo pomocou svojich podinšpektorov mnoho svedeckých výpovedí z tovární v Lancashire. Asi 70 % vypočúvaných robotníkov sa vyslovilo za 10 hodín, oveľa menšie percento za 11 hodín a celkom bezvýznamná menšina za starých 12 hodín.[145]

Iným „priateľským" manévrom bolo, že dospelých mužských robotníkov nechali pracovať 12 až 15 hodín a potom tento fakt vyhlásili za najlepší výraz najúprimnejších želaní proletárov. Ale „nemilosrdný" továrenský inšpektor Leonard Horner bol zasa na mieste. Väčšina „pracujúcich nad čas" vyhlásila,

„že by rozhodne radšej pracovali 10 hodín za menšiu mzdu, ale že nemajú na výber; toľkí z nich sú bez práce, toľkí spriadači sú nútení pracovať iba ako piecers[l*], že keby odmietli dlhší pracovný čas, ich miesta by ihneď zaujali iní, takže pre nich otázka znie takto: alebo pracovať dlhší čas, alebo sa dostať na dlažbu."[146]

[l*] prisukovači

Predbežné ťaženie kapitálu sa nevydarilo a zákon o desaťhodinovom pracovnom dni nadobudol platnosť 1. mája 1848. Lenže medzitým fiasko chartistickej strany, ktorej vodcov uväznili a organizáciu rozbili, už otriaslo sebadôverou anglickej robotníckej triedy. Čoskoro potom parížske júnové povstanie a jeho krvavé potlačenie zjednotilo v kontinentálnej Európe, ako i v Anglicku všetky zložky vládnúcich tried — pozemkových vlastníkov i kapitalistov — burzových vlkov i kramárov, protekcionistov i stúpencov slobodného obchodu, vládu i opozíciu, kňazov i voľnomyšlienkárov, mladé prostitútky i staré mníšky — pod spoločným heslom záchrany vlastníctva, náboženstva, rodiny, spoločnosti! Robotnícku triedu všade prenasledovali, dali ju do kliatby a postavili pod „loi des suspects"[89]. Páni továrnici sa teda už nepotrebovali okúňať. Otvorene sa vzbúrili nielen proti zákonu o desaťhodinovom pracovnom dni, ale aj proti celému zákonodarstvu, ktoré sa od roku 1833 snažilo ako-tak krotiť „slobodné" vysávanie pracovnej sily. Bola to proslavery rebellion[15] v malom, ktorú po viac ako dva roky viedli s cynickou bezohľadnosťou a teroristickou energiou, pričom jedno i druhé bolo tým lacnejšie, že rebelujúci kapitalista neriskoval nič, iba kožu svojich robotníkov.

Aby sme pochopili to, čo nasleduje, musíme si pripomenúť, že továrenské zákony z rokov 1833, 1844 a 1847 platili všetky tri, pokiaľ jeden nepozmeňoval druhý, že ani jeden z nich neobmedzil pracovný deň mužských robotníkov nad 18 rokov a že od roku 1833 pätnásťhodinové časové rozpätie od pol šiestej ráno do pol deviatej večer ostalo zákonným „dňom", v rámci ktorého mali mladistvé osoby

[145] l. c. p. 17. V obvode pána Hornera takto vypočuli 10 270 dospelých mužských robotníkov v 181 továrňach. Ich výpovede sú v dodatku k továrenskej správe za polrok končiaci sa októbrom 1848. Tieto svedecké výpovede sú cenným materiálom aj z iného hľadiska.

[146] l. c. Pozri výpovede, ktoré zhromaždil sám Leonard Horner, č. 69, 70, 71, 72, 92, 93, a výpovede, ktoré zhromaždil podinšpektor A., č. 51, 52, 58, 59, 62, 70 v Dodatku. Dokonca aj istý továrnik nalial čistého vína. Pozri č. 14 po č. 265 l. c.

a ženy vykonávať najprv dvanásťhodinovú a neskoršie desaťhodinovú prácu za predpísaných podmienok.

Tu i tam začali továrnici prepúšťať časť, niekedy polovicu mladistvých osôb a robotníčok, ktoré zamestnávali, a naproti tomu obnovili už takmer zabudnutú nočnú prácu dospelých mužských robotníkov. Zákon o desaťhodinovom pracovnom dni, volali, nedáva im nijakú inú alternatívu![147]

Druhý krok sa týkal zákonných prestávok na jedenie. Vypočujme si továrenských inšpektorov.

„Od obmedzenia pracovných hodín na 10 továrnici tvrdia, hoci prakticky ešte nevyvodili zo svojho názoru všetky dôsledky, že ak sa pracuje napríklad od deviatej ráno do siedmej večer, plnia zákonné predpisy, keď dávajú jednu hodinu na jedenie pred deviatou ráno a pol hodiny po siedmej večer, teda dovedna $1^1/_2$ hodiny. V niektorých prípadoch povoľujú teraz pol hodiny alebo celú hodinu na obed, zároveň však trvajú na tom, že nie sú vôbec povinní zahrnúť akúkoľvek časť z pol druha hodiny do desaťhodinového pracovného dňa."[148]

Páni továrnici teda tvrdili, že úzkostlivo presné ustanovenia zákona z roku 1844 o prestávkach na jedenie povoľujú robotníkom iba to, aby sa najedli a napili pred vstupom do továrne a po odchode z továrne, teda doma! A prečo by vlastne robotníci nemohli zjesť svoj obed pred deviatou hodinou ráno? Korunní právnici však rozhodli, že predpísané prestávky na jedenie

„musia byť počas skutočného pracovného dňa a že je protizákonné nechať pracovať bez prerušenia 10 hodín za sebou od deviatej ráno do siedmej večer".[149]

Po týchto milých demonštráciách začal kapitál svoju vzburu krokom, ktorý zodpovedal litere zákona z roku 1844, bol teda legálny.

Pravda, zákon z roku 1844 zakazoval, aby deti od 8 do 13 rokov zamestnané pred dvanástou hodinou dopoludnia boli znova zamestnané po jednej hodine popoludní. Nijako však neupravoval šesť a pol hodinovú prácu detí, ktorých pracovný čas sa začínal o 12. hodine napoludnie alebo neskoršie! Preto osemročné deti, keď začali pracovať o 12. hodine napoludnie, mohli byť zamestnané od dvanástej do jednej hodiny, t. j. 1 hodinu; od druhej do štvrtej popoludní, t. j. 2 hodiny, a od piatej do pol deviatej večer, t. j. $3^1/_2$ hodiny; všetko dovedna zákonných $6^1/_2$ hodiny! Alebo ešte lepšie. Aby ich prácu prispôsobili práci dospelých mužských robotníkov do pol deviatej večer, nemuseli im továrnici dávať nijakú prácu pred druhou popoludní a potom ich mohli držať v továrni nepretržite do pol deviatej večer!

„A teraz sa výslovne priznáva, že pre chamtivosť továrnikov, aby ich stroje bežali dlhšie ako 10 hodín denne, sa v Anglicku najnovšie rozšírila prax, že po odchode všetkých mladistvých osôb a žien z továrne nechávajú osem- až trinásťročné deti oboch pohlaví pracovať iba s dospelými mužmi do pol deviatej večer."[150]

[147] Reports etc. for 31st October 1848, p. 133, 134.
[148] Reports etc. for 30th April 1848, p. 47.
[149] Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 130.
[150] Reports etc., l. c. p. 142.

Robotníci a továrenskí inšpektori protestovali z hygienických a morálnych dôvodov. Ale kapitál odpovedal:

„Na moju hlavu všetky moje činy!
Chcem iba to, čo stojí v úpise."[90]

Naozaj, podľa štatistických údajov predložených Dolnej snemovni 26. júla 1850, napriek všetkým protestom podliehalo 15. júla 1850 tejto „praxi" 3742 detí z 257 továrňach.[151] Ale to nebolo všetko! Rysí zrak kapitálu odhalil, že zákon z roku 1844 nedovoľuje päťhodinovú prácu predpoludním bez najmenej tridsaťminútovej prestávky na osvieženie, ale nič podobné nepredpisuje pre popoludňajšiu prácu. Preto vyžadoval a vynútil si pôžitok nechať osemročné robotnícke deti nielen lopotiť, ale aj hladovať nepretržite od druhej do pol deviatej večer.

„Úpis hovorí
›hruď svoju‹."[152][90]

Ale ak sa takto shylockovsky pridržiavali litery zákona z roku 1844, pokiaľ upravoval prácu detí, malo to iba pripraviť otvorenú vzburu proti tomu istému zákonu, pokiaľ upravoval prácu „mladistvých osôb a žien". Pripomeňme si, že hlavným cieľom a hlavným obsahom zákona bolo odstránenie „falošného relais-systému". Továrnici začali svoju vzburu jednoducho vyhlásením, že články zákona z roku 1844, ktoré zakazovali akékoľvek zamestnávanie mladistvých osôb a žien v akýchkoľvek kratších úsekoch pätnásťhodinového továrenského dňa, sú

„relatívne neškodné (comparatively harmless), pokiaľ bol pracovný čas obmedzený na 12 hodín. Pri zákone o desaťhodinovom pracovnom dni sú však neznesiteľným príkorím (hardship)"[153].

Preto veľmi odmerane oznámili inšpektorom, že sa povznesú nad literu zákona a na vlastnú päsť znova zavedú starý systém.[154] Robia to vraj v záujme samých pomýlených robotníkov,

---

[151] Reports etc. for 31st Oct. 1850, p. 5, 6.

[152] Povaha kapitálu ostáva rovnaká tak v jeho nerozvinutých, ako aj v rozvinutých formách. V zákonníku, ktorý krátko pred vypuknutím americkej občianskej vojny nanútil územiu Nového Mexika vplyv otrokárov, sa hovorí: Robotník, pokiaľ kapitalista kúpil jeho pracovnú silu, „predstavuje jeho (kapitalistove) peniaze". („The labourer is his (the capitalist's) money.") Ten istý názor bol bežný u rímskych patricijov. Peniaze, ktoré požičali plebejskému dlžníkovi, premenili sa prostrednictvom jeho životných prostriedkov na dlžníkovo mäso a krv. Toto „mäso a krv" boli teda „ich peniaze". Stadiaľ shylockovský zákon desiatich tabúľ[91]! Linguetova hypotéza[92], podľa ktorej patricijskí veritelia z času na čas usporadúvali na druhej strane Tiberu slávnostné hostiny z uvareného mäsa dlžníkov, ostáva takisto neistá ako Daumerova hypotéza o kresťanskej večeri Pána[93].

[153] Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 133.

[154] Medzi inými to takto urobil filantrop Ashworth v kvakerskom odpornom liste Leonardovi Hornerovi. (Rep. Apr. 1849, p. 4.)

„aby im mohli platiť vyššie mzdy". „Je to jediný možný plán, ako pri zákone o desaťhodinovom pracovnom dni udržať priemyselnú prevahu Veľkej Británie."[155] „Možno, že je trocha ťažké odhaliť nezrovnalosti pri relais-systéme, ale čo na tom? (what of that?) Majú sa veľké záujmy priemyslu tejto krajiny pokladať za niečo druhoradé len preto, aby sa továrenským inšpektorom a podinšpektorom ušetrilo trocha námahy (some little trouble)?"[156]

Všetky tieto fígle, prirodzene, vôbec nepomohli. Továrenskí inšpektori zasiahli súdne. Čoskoro však zavalilo ministra vnútra sira Georga Greya také mračno petícií továrnikov, že v obežníku z 5. augusta 1848 inšpektorom odporúčal,

„aby vo všeobecnosti nezakročovali pre porušenie litery zákona, pokiaľ sa relais-systém dokázateľne nezneužil na to, aby mladistvé osoby a ženy zamestnávali viac ako 10 hodín".

Nato továrenský inšpektor J. Stuart povolil tzv. systém smien počas pätnásťhodinového pracovného dňa v celom Škótsku, kde čoskoro začal znova prekvitať po starom. Naproti tomu anglickí továrenskí inšpektori vyhlásili, že minister nemá diktátorskú moc, aby rušil zákony, a pokračovali v súdnom stíhaní proslavených rebelov.

Ale načo bolo všetko predvolávanie pred súd, keď súdy, county magistrates[157], vynášali oslobodzujúce rozsudky? Na týchto súdoch zasadali páni továrnici, aby súdili seba samých. Príklad. Istý Eskrigge, majiteľ pradiarne bavlny firmy Kershaw, Leese et Co., predložil továrenskému inšpektorovi svojho obvodu schému relais-systému, určenú pre jeho továreň. Keď ju zamietli, správal sa najprv pasívne. O niekoľko mesiacov neskoršie istý individuum menom Robinson, taktiež majiteľ pradiarne bavlny, a ak nie Eskriggeov Piatok, tak istotne jeho príbuzný, stál pred Borough Justices[1*] v Stockporte, pretože zaviedol plán smien, totožný s plánom, ktorý vymyslel Eskrigge. Zasadali štyria sudcovia, medzi nimi traja majitelia pradiarní bavlny, na čele s tým istým nepostrádateľným Eskriggeom. Eskrigge oslobodil Robinsona a vyhlásil, že čo je dobré pre Robinsona, je dobré i pre Eskriggea. Opierajúc sa o svoje vlastné právoplatné rozhodnutie, ihneď zaviedol tento systém vo svojej vlastnej továrni.[158] Pravda, už zloženie týchto súdov bolo zjavným porušením zákona.[159]

[1*] mestskými zmierovacími sudcami

„Takéto súdne frašky," vyhlasuje inšpektor Howell, „naliehavo volajú po náprave... alebo prispôsobte zákon týmto súdnym výrokom, alebo zariaďte,

---

[155] Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 138.

[156] l. c. p. 140.

[157] Títo „county magistrates", títo „great unpaid"[2*], ako ich nazýva W. Cobbett, sú akýmisi neplatenými zmierovacími sudcami, ktorí pochádzajú z honorácie grófstiev. V skutočnosti sú to patrimoniálne súdy vládnúcich tried.

[2*] „veľki neplateni"

[158] Reports etc. for 30th April 1849, p. 21, 22. Porov. podobné príklady, ibid., p. 4, 5.

[159] Zákon 1 a 2 W[illia]m IV., c. 29, s. 10, známy ako továrenský zákon sira Johna Hobhousa, zakazuje, aby nejaký majiteľ bavlnárskej pradiarne alebo tkáčovne, alebo otec, syn a brat takého majiteľa pôsobil ako zmierovací sudca v otázkach týkajúcich sa továrenského zákona.

aby nad ním bdel menej omylný tribunál, ktorý prispôsobí svoje rozhodnutia zákonu... vo všetkých takýchto prípadoch. Kiež by sme mali platených sudcov!"[160]

Korunní právnici vyhlásili továrnickú interpretáciu zákona z roku 1848 za nezmyselnú, ale záchrancovia spoločnosti sa tým nedali pomýliť. Leonard Horner vo svojej správe píše:

„Po tom, čo som sa pokúsil vynútiť dodržiavanie zákona desiatimi žalobami v siedmich rôznych súdnych obvodoch, a len v jednom prípade ma sudcovia podporili..., považujem za zbytočné podávať ďalšie žaloby pre obchádzanie zákona. Tá časť zákona, ktorej cieľom bolo zabezpečiť jednotnosť v pracovných hodinách..., v Lancashire už neplatí. Ani ja, ani moji podinšpektori nemáme vonkoncom nijakú možnosť zistiť, či továrne, kde vládne tzv. relais-systém, nezamestnávajú mladistvé osoby a ženy viac ako 10 hodín... Koncom apríla 1849 pracovalo podľa tejto metódy v mojom obvode už 114 tovární a ich počet v poslednom čase prudko stúpa. Vo všeobecnosti teraz pracujú $13\frac{1}{2}$ hodiny, od šiestej ráno do pol ôsmej večer; v niektorých prípadoch pracujú 15 hodín, od pol šiestej ráno do pol deviatej večer."[161]

Už v decembri 1848 mal Leonard Horner zoznam 65 továrnikov a 29 továrenských dozorcov, ktorí jednomyseľne vyhlasovali, že pri tomto relais-systéme nijaký systém kontroly nemôže zabrániť ani najrozsiahlejšej nadmernej práci.[162] Tie isté deti a mladistvé osoby presúvali (shifted) raz z pradiarne do tkáčovne atď., inokedy počas 15 hodín z jednej továrne do druhej.[163] Ako možno kontrolovať systém,

„ktorý zneužíva slovo striedanie v najrozmanitejších kombináciách, mieša robotníkov ako karty, denne mení hodiny práce a odpočinku rôznych jednotlivcov tak, že tá istá kompletná skupina rúk nikdy nepracuje spolu na tom istom mieste a v tom istom čase"![164]

Ale aj keď celkom odhliadneme od skutočnej nadmernej práce, tento tzv. relais-systém bol výplodom fantázie kapitálu, ktorý nikdy neprekonal ani Fourier vo svojich humoristických črtách o „courtes séances"[94], ibaže príťažlivosť práce sa premenila na príťažlivosť kapitálu. Len sa pozrime na tieto schémy továrnikov, ktoré vážená tlač vychvaľovala ako vzor toho, „čo môže dokázať rozumná miera starostlivosti a metódy" („what a reasonable degree of care and method can accomplish"). Robotnícky personál rozdelili niekedy na 12 až 15 kategórií, ktoré samy zasa ustavične menili svoje zloženie. Počas pätnásťhodinového trvania továrenského dňa pritiahol kapitál robotníka raz na 30 minút, raz na hodinu a potom ho zasa odpudil, aby ho znova pritiahol do továrne a odpudil z nej, štval ho sem a tam v rozptýlených časových útržkoch, a pritom ani na chvíľu nestratil nad ním vládu, kým celkom neukončil desaťhodinovú prácu.

---

[160] Reports etc. for 30th April 1849 [p. 22].
[161] Reports etc. for 30th April 1849, p. 5.
[162] Rep. etc. for 31st Oct. 1849, p. 6.
[163] Rep. etc. for 30th April 1849, p. 21.
[164] Rep. etc. 31st Oct. 1848, p. 95.

Ako na javisku mali tie isté osoby striedavo vystupovať v rôznych scénach rozličných dejstiev. Ale tak ako herec patrí javisku počas celého trvania drámy, patrili teraz robotníci továrni počas 15 hodín, nerátajúc do toho čas na cestu do továrne a domov. Hodiny odpočinku sa takto premenili na hodiny vynútenej záhaľky, ktoré vyháňali mladého robotníka do krčmy a mladú robotníčku do bordelu. Pri každom novom nápade, ktorý kapitalista denne vyhútal, aby udržal svoje stroje 12 alebo 15 hodín v chode bez rozšírenia robotníckeho personálu, musel robotník zhltnúť svoj obed raz v tom, raz v onom útržku času. V čase agitácie za desaťhodinový pracovný deň továrnici vykrikovali, že robotnícka čvarga podáva petície, očakávajúc, že za desaťhodinovú prácu dostane dvanásťhodinovú mzdu. Teraz obrátili mincu. Platili dvanásťhodinovú mzdu za to, že disponovali pracovnými silami dvanásť až pätnásť hodín![165] To teda bolo jadro pudlíka![1*] Toto bolo továrnické vydanie zákona o desaťhodinovom pracovnom dni! Boli to tí istí zanietení, láskou k ľudstvu prekypujúci stúpenci slobodného obchodu, ktorí celých desať rokov v čase agitácie proti obilným zákonom robotníkom do posledného haliera vyratúvali, že pri slobodnom dovoze obilia desaťhodinová práca s prostriedkami anglického priemyslu úplne stačí na to, aby obohatila kapitalistov.[166]

Dvojročná vzbura kapitálu bola nakoniec korunovaná súdnym výrokom jedného zo štyroch najvyšších súdnych dvorov v Anglicku, Court of Exchequer[2*], ktorý v jednom predloženom prípade rozhodol 8. februára 1850, že továrnici síce konali proti zmyslu zákona z roku 1844, ale že sám tento zákon obsahuje určité slová, ktoré ho zbavujú zmyslu. „Týmto rozhodnutím bol zákon o desaťhodinovom pracovnom dni zrušený."[167] Množstvo továrnikov, ktorí sa doteraz vyhýbali použiť relais-systém pri mladistvých osobách a robotníčkach, siahli teraz po ňom oboma rukami.[168]

S týmto zdanlivo definitívnym víťazstvom kapitálu nastal však ihneď zvrat. Doteraz robotníci kládli pasívny, hoci tvrdošijný a denne sa obnovujúci odpor. Teraz hlasito protestovali v Lancashire a Yorkshire na hrozivých zhromaždeniach. Údajný zákon o desaťhodinovom pracovnom dni je teda čirý humbug, parlamentný podvod, a nikdy neexistoval! Továrenskí inšpektori naliehavo varovali vládu, že triedny antagonizmus dosiahol neuveriteľný stupeň napätia. Dokonca časť továrnikov hundrala:

[1*] Goethe, J. W.: Faust. Prvý diel. Bratislava 1966, s. 114.

[2*] súdu štátnej pokladnice

---

[165] Pozri Reports etc. for 30th April 1849, p. 6 a obšírny výklad o „shifting system"[3*] u továrenských inšpektorov Howella a Saundersa v Reports etc. for 31st Oct. 1848. Pozri aj petíciu, ktorú proti „shift system" predložilo kráľovnej[4*] duchovenstvo z Ashtonu a okolia na jar 1849.

[166] Porov. napríklad The Factory Question and the Ten Hours Bill, od R. H. Grega, 1837.

[167] F. Engels, Die englische Zehnstundenbill (v Neue Rh. Zeitung. Politisch-ökonomische Revue, ktorú som vydával, aprílové číslo 1850, s. 13[5*]). Ten istý „vysoký" súdny dvor za americkej občianskej vojny objavil aj slovný trik, ktorý obrátil na pravý opak zákon proti vyzbrojovaniu pirátskych lodí.

[168] Rep. etc. for 30th April 1850.

[3*] „systéme smicn"

[4*] Viktórii

[5*] Engels, F.: Anglický zákon o desaťhodinovom pracovnom dni. In: Marx, K. — Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 267.

„V dôsledku vzájomne si protirečiacich rozhodnutí súdov vládne úplne abnormálny a anarchický stav. Jeden zákon platí v Yorkshire, iný v Lancashire; jeden zákon v jednej lancashirskej farnosti, iný v jej bezprostrednom susedstve. Továrnik vo veľkých mestách môže obchádzať zákon, továrnik vo vidieckych obvodoch nenachádza personál potrebný pre relais-systém a ešte menej na presúvanie robotníkov z jednej továrne do druhej atď."

A rovnosť pri vykorisťovaní pracovnej sily je prvým ľudským právom kapitálu.

Za týchto okolností došlo medzi továrnikmi a robotníkmi ku kompromisu, ktorý parlament spečatil v novom doplňovacom továrenskom zákone z 5. augusta 1850. Pre „mladistvé osoby a ženy" predĺžili pracovný deň v prvých 5 dňoch týždňa z 10 na $10^1/_2$ hodiny, v sobotu ho obmedzili na $7^1/_2$ hodiny. Práca sa musí vykonať v čase od šiestej ráno do šiestej večer[169], s poldruhahodinovými prestávkami na jedenie, ktoré majú byť vždy v rovnakom čase a podľa ustanovení z roku 1844 atď. Tým sa raz navždy skoncovalo s relais-systémom.[170] Pre detskú prácu ostal v platnosti zákon z roku 1844.

Jedna kategória továrnikov si tentoraz, tak ako aj predtým, zabezpečila osobitné vrchnostenské práva na proletárske deti. Boli to majitelia tovární na hodváb. Roku 1833 výhražne vykrikovali, že „ak ich olúpia o slobodu zamestnávať deti každého veku 10 hodín denne, zastavia tým ich továrne" („if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works"). Nemôžu vraj kúpiť dostatočný počet detí nad 13 rokov. Vynútili si želané privilégium. Pri vyšetrovaní sa neskôr ukázalo, že táto zámienka bola čira lož[171], čo im však neprekážalo v tom, aby jedno desaťročie 10 hodín denne priadli hodváb z krvi malých detí, ktoré museli postaviť na stoličky, aby mohli konať svoju prácu.[172] Zákon z roku 1844 ich síce „olúpil" o „slobodu" zamestnávať deti do 11 rokov dlhšie ako $6^1/_2$ hodiny, zato im však zabezpečil privilégium zamestnávať deti od 11 do 13 rokov 10 hodín denne a zrušil povinnú školskú dochádzku, predpísanú pre ostatné továrenské deti. Tentoraz mali takúto zámienku:

„Jemnosť tkaniny vyžaduje citlivosť prstov, ktorú možno získať, len ak deti nastúpia do továrne v útlom veku."[173]

Kvôli jemným prstom vybíjali deti celkom tak, ako v južnom Rusku vybíjajú statok kvôli koži a loju. Konečne roku 1850 bolo privilégium z roku 1844 obmedzené na súkacie a navíjacie oddelenie,

---

[169] V zime možno namiesto toho zaviesť čas medzi 7. hodinou ráno a 7. hodinou večer.

[170] „Terajší zákon" (z roku 1850) „bol kompromisom, ktorým sa robotníci vzdali požehnania zákona o desaťhodinovom pracovnom dni za výhodu jednotného začiatku a skončenia práce tých, ktorých práca je obmedzená." (Reports etc. for 30th April 1852, p. 14.)

[171] Reports etc. for 30th Sept. 1844, p. 13.

[172] l. c.

[173] „The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." (Rep. etc. for 31st Oct. 1846, p. 20.)

lenže tu, ako odškodnenie kapitálu olúpeného o jeho „slobodu", predĺžili pracovný čas detí od 11 do 13 rokov z 10 na $10^1/_2$ hodiny. Zámienka: „Práca v hodvábnických továrňach je ľahšia ako v ostatných továrňach a rozhodne nie je zdraviu taká škodlivá."[174] Úradné lekárske vyšetrovanie neskôr ukázalo, že naopak

„priemerná úmrtnosť v hodvábnických obvodoch je mimoriadne vysoká a medzi ženským obyvateľstvom je dokonca vyššia ako v bavlnárskych obvodoch Lancashiru"[175].

Napriek protestom továrenských inšpektorov, ktoré sa opakujú každý polrok, tento nešvár trvá podnes.[176]

Zákon z roku 1850 zmenil len pre „mladistvé osoby a ženy" pätnásťhodinový čas od pol šiestej ráno do pol deviatej večer na dvanásťhodinový čas od šiestej ráno do šiestej večer. Nezmenil sa teda pre deti, ktoré cšte vždy bolo možné využívať pol hodiny pred začiatkom a $2^1/_2$ hodiny po skončení tohto času, aj keď celkové trvanie ich práce nesmelo prekročiť $6^1/_2$ hodiny. Počas diskusie o zákone továrenskí inšpektori predložili parlamentu štatistiku o nehanebnom zneužívaní tejto anomálie. Ale nadarmo. V pozadí číhal úmysel vyšraubovať pomocou detí pracovný deň dospelých robotníkov v ro-

[174] Reports etc. for 31st Oct. 1861, p. 26.

[175] l. c. p. 27. Vo všeobecnosti sa fyzický stav robotníckeho obyvateľstva podliehajúceho továrenskému zákonu veľmi zlepšil. V tom sa zhodujú všetky svedectvá lekárov a presvedčili ma o tom vlastné osobné pozorovania v rozličných obdobiach. Napriek tomu, aj keď odhliadneme od neslýchanej úmrtnosti detí v prvých rokoch života, úradné správy dr. Greenhowa ukazujú nepriaznivý zdravotný stav v továrenských obvodoch v porovnaní s „poľnohospodárskymi obvodmi s normálnym zdravotným stavom". Ako dôkaz uvádzame okrem iného túto tabuľku z jeho správy z roku 1861:

Percento dospelých mužov zamestnaných v priemysle	Úmrtnosť na pľúcne choroby na každých 100 000 mužov	Názov obvodu	Úmrtnosť na pľúcne choroby na každých 100 000 žien	Percento dospelých žien zamestnaných v priemysle	Druh zamestnania žien
14,9	598	Wigan . . .	644	18,0	bavlna
42,6	708	Blackburn . .	734	34,9	detto
37,3	547	Halifax . . .	564	20,4	česaná vlna
41,9	611	Bradford . .	603	30,0	detto
31,0	691	Macclesfield .	804	26,0	hodváb
14,9	588	Leek . . .	705	17,2	detto
36,6	721	Stoke-upon-Trent . . .	665	19,3	hrnčiarsky tovar
30,4	726	Woolstanton .	727	13,9	detto
—	305	Osem zdravých poľnohospodárskych obvodov . .	340	—	

[176] Je známe, s akou neochotou sa anglickí freetraderi vzdali ochranného cla pre hodvábnický priemysel. Ochrana proti francúzskemu dovozu je teraz nahradená tým, že anglické továrenské deti sú bez ochrany.

koch prosperity znova na 15 hodín. Skúsenosť nasledujúcich troch rokov ukázala, že takýto pokus musí stroskotať na odpore dospelých mužských robotníkov.[177] Preto napokon roku 1853 doplnili zákon z roku 1850 zákazom „zamestnávať deti ráno pred začiatkom a večer po skončení práce mladistvých osôb a žien". Odvtedy továrenský zákon z roku 1850 upravoval s istými výnimkami pracovný deň všetkých robotníkov v priemyselných odvetviach, ktoré mu podliehali.[178] Od vydania prvého továrenského zákona uplynulo teraz pol storočia.[179]

Zákonodarstvo po prvý raz prekročilo svoju pôvodnú sféru zákonom „Printworks' Act" (zákonom o tlačiarňach kartúnu atď.) z roku 1845. Nevôľa, s akou kapitál pripustil túto novú „výstrednosť", kričí z každého riadku zákona! Pracovný deň detí od 8 do 13 rokov a žien obmedzuje na 16 hodín, od šiestej ráno do desiatej večer, bez nejakej zákonnej prestávky na jedenie. Dovoľuje ľubovoľne zamestnávať vo dne v noci mužských robotníkov nad 13 rokov.[180] Je to parlamentný potrat.[181]

A predsa princíp zvíťazil svojím víťazstvom vo veľkých priemyselných odvetviach, ktoré sú najvlastnejším výtvorom moderného spôsobu výroby. Aj slepý musel vidieť ich obdivuhodný rozvoj v rokoch 1853—1860, kráčajúci ruka v ruke s fyzickým a morálnym znovuzrodením továrenských robotníkov. Sami továrnici, proti ktorým musela byť v polstoročnej občianskej vojne krok za krokom vybojovaná zákonná hranica a úprava pracovného dňa, chvastavo upozorňovali na kontrast v porovnaní s oblasťami vykorisťovania, ktoré ešte boli „slobodné".[182] Farizeji „politickej ekonómie" teraz

[177] Reports etc. for 30th April 1853, p. 30.

[178] V rokoch 1859 a 1860, ktoré boli rokmi najväčšieho rozkvetu anglického bavlnárskeho priemyslu, niektorí továrnici sa pokúsili získať návnadou vysokých miezd za prácu nadčas dospelých mužských spriadačov atď. pre predĺženie pracovného dňa. Hand-mule spinners a self-actor minders[1*] urobili koniec tomuto experimentu pamätným spisom adresovaným ich zamestnávateľom, v ktorom sa okrem iného hovorí: „Otvorene povedané, život sa pre nás stal bremenom; a dokiaľ sme takmer o dva dni v týždni" (20 hodín) „dlhšie pripútaní k továrni ako ostatní robotníci, cítime sa v krajine ako helóti a vyčítame si, že zvečňujeme systém, ktorý fyzicky i morálne škodí nám i nášmu potomstvu... Preto týmto čo najúctivejšie oznamujeme, že od Nového roku nebudeme pracovať ani o minútu viac ako 60 hodín týždenne, od 6. hodiny do 6. hodiny so zákonnou poldruhahodinovou prestávkou." (Reports etc. for 30th April 1860, p. 30.)

[1*] spriadači na ručných stavoch a robotníci obsluhujúci selfaktory

[179] O prostriedkoch, ktoré umožňujú porušovať tento zákon na základe jeho znenia, porov. Parliamentary Return Factories Regulation Acts (9. august 1859) a v ňom Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent, od Leonarda Hornera.

[180] „V poslednom polroku" (1857) „v mojom obvode osemročné a staršie deti naozaj hrdlačili od šiestej ráno do deviatej večer." (Reports etc. for 31st Oct. 1857, p. 39.)

[181] „Pripúšťa sa, že zákon o tlačiarňach kartúnu je nepodarok, pokiaľ ide o výchovné, ako i ochranné opatrenia." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 52.)

[182] Napríklad E. Potter v liste novinám Times z 24. marca 1863. Times mu pripomenuli vzburu továrnikov proti zákonu o desaťhodinovom pracovnom dni.

vyhlasovali poznatok o nevyhnutnosti zákonnej úpravy pracovného dňa za charakteristickú novú vymoženosť svojej „vedy".[183] Je ľahko pochopiť, že potom, čo sa továrenskí magnáti podrobili a zmierili s tým, čomu sa nedalo vyhnúť, sila odporu kapitálu postupne slabla, kým útočná sila robotníckej triedy rástla zároveň s počtom jej spojencov v spoločenských vrstvách, ktoré neboli bezprostredne zainteresované. Odtiaľ relatívne rýchly pokrok od roku 1860.

Farbiarne a bieliarne[184] boli roku 1860 podriadené továrenskému zákonu z roku 1850, továrne na čipky a pančuchy roku 1861. Dôsledkom prvej správy „komisie pre zamestnávanie detí" (1863) bolo, že ten istý osud postihol výrobu všetkých hlinených výrobkov (nielen hrnčiarne), výrobu zápaliek, kapslí, nábojov, továrne na tapety, strihanie plyšu (fustian cutting) a početné procesy zhrnuté pod názvom „finishing" (konečná úprava). Roku 1863 boli „bieliarne pod širým nebom"[185] a pekárne podriadené osobitným zákonom, pričom

[183] Okrem iných sa tak vyjadril pán W. Newmarch, spolupracovník a vydavateľ Tookovej History of Prices. Je to azda vedecký pokrok, keď sa verejnej mienke robia zbabelé ústupky?

[184] Zákon o bieliarňach a farbiarňach z roku 1860 stanovuje, že pracovný deň sa od 1. augusta 1861 predbežne znižuje na 12 hodín a od 1. augusta 1862 definitívne na 10 hodín, t. j. na $10^1/_2$ hodiny v obyčajné pracovné dni a na $7^1/_2$ hodiny v sobotu. Keď však vypukol zlý rok 1862, opakovala sa stará fraška. Páni továrnici poslali parlamentu petíciu, aby ešte jeden jediný rok pripustil dvanásťhodinové zamestnanie mladistvých osôb a žien... „Pri súčasnom stave hospodárstva" (v čase nedostatku bavlny) „je vraj pre robotníkov veľmi výhodné, keď sa im dovolí pracovať denne 12 hodín, aby si vytĺkli toľko mzdy, koľko sa len dá... V tomto zmysle sa už podarilo predložiť Dolnej snemovni návrh zákona. Neprešiel pre agitáciu robotníkov v škótskych bieliarňach." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 14, 15.) Keď bol kapitál takto porazený samými robotníkmi, hoci predstieral, že hovorí v ich mene, odhalil teraz pomocou právnických okuliarov, že zákon z roku 1860, formulovaný podobne ako všetky parlamentné zákony na „ochranu práce" pomotane a nejasne, dáva zámienku vylúčiť z jeho platnosti „calenderers" a „finishers"[1*]. Anglická jurisdikcia, vždy verná slúžka kapitálu, súdnym dvorom Common Pleas[2*] sankcionovala túto rabulistiku. „Medzi robotníkmi to vzbudilo veľkú nespokojnosť a je veľmi poľutovaniahodné, že jasný úmysel zákonodarstva stroskotal na nedostatočnej slovnej definícii." (l. c. p. 18.)

[185] „Majitelia bieliarní pod širým nebom" vykĺzli spod zákona z roku 1860 o „bieliarňach" na základe lži, že nezamestnávajú v noci nijaké ženy. Továrenskí inšpektori odhalili túto lož a zároveň petície robotníkov skoncovali s idylickými predstavami parlamentu o „bieliarňach pod širým nebom", na sviežich, voňavých lúkach. V týchto vzdušných bieliarňach, kde pracujú hlavne dievčatá, používajú sušiarne s teplotou 90 až 100 stupňov Fahrenheita. „Cooling" (ochladenie) je technický výraz pre príležitostný únik zo sušiarne na čerstvý vzduch. „V sušiarni je pätnásť dievčat. Teplota od 80 do 90 stupňov pre plátno, 100 stupňov a viac pre cambrics[3*]. Dvanásť dievčat žehlí a skladá (cambrics atď.) v malej izbe, ktorá má asi 10 štvorcových stôp, uprostred je uzavretá pec. Dievčatá stoja okolo pece, ktorá vyžaruje strašnú horúčavu a rýchle suší cambrics pre žehliarky. Počet hodín pre tieto ruky je neobmedzený. Ak je veľa roboty, pracujú do deviatej alebo dvanástej hodiny v noci veľa dní za sebou." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 56.) Istý lekár vysvetľuje: „Na ochladenie sa nepovoľujú osobitné hodiny, ale keď je teplota príliš neznesiteľná, alebo ruky robotníčok sa lepia od potu, smú na pár minút vyjsť von... Na základe svojich skúseností z vyšetrovania chorôb týchto robotníčok musím konštatovať, že

[1*] lisovačov a šlichtovačov

[2*] civilným súdnym dvorom

[3*] batist

prvý zákon okrem iného zakazuje prácu detí, mladistvých osôb a žien v noci (od ôsmej večer do šiestej ráno) a druhý zákon zakazuje zamestnávať pekárskych tovarišov do 18 rokov medzi deviatou večer a piatou ráno. Vrátime sa ešte k neskorším návrhom spomenutej komisie, ktoré predstavovali hrozbu, že s výnimkou poľnohospodárstva, baní a dopravy olúpia všetky dôležité odvetvia anglického priemyslu o „slobodu".[185a]

7.

Boj za normálny pracovný deň. Vplyv anglického továrenského zákonodarstva na iné krajiny

Čitateľ sa pamätá, že výroba nadhodnoty čiže vytĺkanie nadpráce tvorí špecifický obsah a cieľ kapitalistickej výroby, bez ohľadu na akúkoľvek premenu samého spôsobu výroby, vyplývajúcu z podriadenia práce kapitálu. Pamätá sa, že zo stanoviska, ktoré sme doteraz rozvíjali, iba samostatný, a teda podľa zákona dospelý robotník uzaviera zmluvu s kapitalistom ako ten, kto predáva tovar. Ak teda v našom historickom náčrte na jednej strane hlavnú úlohu hrá moderný priemysel a na druhej strane práca fyzicky a právne nedospelých osôb, moderný priemysel znamenal pre nás iba osobitnú sféru a neplnoletí iba zvlášť presvedčivý príklad vysávania práce. Napriek tomu aj bez predbiehania neskoršieho výkladu vyplývajú zo samej súvislosti historických faktov tieto závery:

---

ich zdravotný stav je oveľa horší ako zdravotný stav spriadačiek bavlny" (a kapitál ich vo svojich petíciách parlamentu vymaľoval rubensovsky ako zdravím kypiace!). „Ich najčastejšími chorobami sú tuberkulóza, bronchitída, onemocnenie maternice, najohavnejšia forma hystérie a reumatizmus. Podľa môjho názoru všetky tieto choroby priamo alebo nepriamo vyplývajú z príliš horúceho vzduchu v pracovných miestnostiach a z nevyhovujúceho šatstva, ktoré ich v zimných mesiacoch na ceste domov nechráni pred studeným a vlhkým povetrím." (l. c. p. 56, 57.) O zákone z roku 1863, dodatočne vybojovanom na žoviálnych „majiteľoch bieliarní pod šírym nebom", továrenskí inšpektori poznamenávajú: „Tento zákon nielenže zlyháva pri ochrane robotníkov, ktorú im zdanlivo poskytuje... je formulovaný tak, že ochrana sa začína až vtedy, keď deti a ženy pristihnú pri práci po ôsmej večer, a aj potom je predpísaný spôsob dokazovania taký zamotaný, že sotva môže dôjsť k potrestaniu." (l. c. p. 52.) „Ako zákon s humánnymi a výchovnými cieľmi je celkom pomýlený. Veď sotva možno nazvať humánnym to, ak sa ženám a deťom dovolí, alebo, čo je to isté, ak ich nútia pracovať 14 hodín denne a možno aj dlhšie, s prestávkami na jedenie alebo bez nich, ako sa to práve hodí, bez obmedzenia vekovej hranice, bez rozdielu pohlavia a bez ohľadu na spoločenské zvyklosti robín žijúcich v susedstve bieliarní." (Reports etc. for 30th April 1863, p. 40.)

[185a] Poznámka k 2. vyd. Od roku 1866, keď som napísal tieto riadky, nastalo znova zhoršenie.

Po prvé: Pud kapitálu neobmedzene a bezohľadne predlžovať pracovný deň sa najprv uspokojil v priemyselných odvetviach, ktoré voda, para a stroje najskôr zrevolucionizovali, v týchto prvých výtvoroch moderného spôsobu výroby, v pradiarňach a tkáčovniach bavlny, vlny, ľanu a hodvábu. Zmeny v materiálnom spôsobe výroby a im zodpovedajúce zmeny v sociálnych vzťahoch výrobcov[186] vedú najprv k bezmedzným prehmatom, a potom naopak vyvolávajú spoločenskú kontrolu, ktorá zákonom obmedzuje, reguluje a zjednocuje pracovný deň i s prestávkami. V prvej polovici 19. storočia táto kontrola vystupuje len ako výnimočné zákonodarstvo.[187] Len čo sa však zmocnila pôvodnej oblasti nového spôsobu výroby, ukázalo sa, že medzičasom mnohé iné výrobné odvetvia nielenže prešli na vlastný továrenský režim, ale že aj manufaktúry s viac alebo menej zastaranými výrobnými metódami, ako hrnčiarske, sklárske atď., starodávne remeslá, ako pekárstvo, a napokon aj rozptýlená tzv. domácka práca, ako výroba klincov atď.[188], už dávno prepadli kapitalistickému vykorisťovaniu priam tak ako továreň. Preto sa muselo zákonodarstvo pozvoľna zbaviť svojho výnimočného charakteru, alebo tam, kde postupuje podľa rímskej kazuistiky ako v Anglicku, muselo dobrovoľne vyhlásiť za továreň (factory) hocaký dom, kde sa pracuje.[189]

Po druhé: Dejiny regulovania pracovného dňa v niektorých výrobných odvetviach a doteraz trvajúci boj za takéto regulovanie v iných odvetviach očividne dokazujú, že izolovaný robotník, robotník ako „slobodný" človek, ktorý predáva svoju pracovnú silu, bez odporu podľahne na určitom stupni zrelosti kapitalistickej výroby. Tvorba normálneho pracovného dňa je teda výsledkom dlhotrvajúcej, viac alebo menej skrytej občianskej vojny medzi triedou kapitalistov a robotníckou triedou. Keďže sa tento boj začína vo sfére moderného priemyslu, odohráva sa najprv v jeho rodnej krajine, v Anglicku.[190] Anglickí továrenskí robotníci boli predvojom nielen

---

[186] „Správanie každej tejto triedy" (kapitalistov a robotníkov) „bolo výsledkom príslušnej situácie, do ktorej sa dostali." (Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 113.)

[187] „Odvetvia podliehajúce obmedzeniu súviseli s výrobou textilných výrobkov, pri ktorej sa používala para alebo vodná sila. Bolo treba splniť dve podmienky, aby odvetvie spadalo pod továrenskú inšpekciu, totiž používať parnú alebo vodnú silu a vyrábať určité druhy vlákna." (Reports etc. for 31st October 1864, p. 8.)

[188] O stave tohto tzv. domáckeho priemyslu nájdeme mimoriadne bohatý materiál v posledných správach Children's Employment Commission.

[189] „Zákony z posledného zasadania" (1864) „... zahrnujú rozličné druhy zamestnania, v ktorých vládnu rôzne zvyklosti, a použitie mechanickej sily na poháňanie strojov už nie je ako predtým nevyhnutnou podmienkou, aby sa podnik podľa zákona pokladal za továreň." (Reports etc. for 31st Oct. 1864, p. 8.)

[190] V Belgicku, v raji kontinentálneho liberalizmu, niet preto ani stopy po tomto hnutí. Dokonca aj v jeho uhoľných šachtách a rudných baniach spotrebúvajú robotníkov obidvoch pohlaví a každého veku celkom „slobodne" v každom čase a na akýkoľvek čas. Na každých 1000 osôb zamestnaných v týchto

anglickej, ale aj modernej robotníckej triedy vôbec, tak ako aj ich teoretici prví hodili rukavicu teórii kapitálu.[191] Preto filozof továrne Ure denuncuje ako nezmazateľnú hanbu anglickej robotníckej triedy, že na svoju zástavu vpísala „otroctvo továrenských zákonov" a vyrukovala s ňou proti kapitálu, ktorý mužne bojoval za „úplnú slobodu práce".[192]

Francúzsko pomaly pokrivkávalo za Anglickom. Potrebovalo februárovú revolúciu, aby sa zrodil zákon o dvanásťhodinovom pracovnom dni[193], ktorý má oveľa viac nedostatkov ako jeho anglický originál. Napriek tomu francúzska revolučná metóda uplatňuje aj svoje osobitné prednosti. Naraz diktuje všetkým dielňam a továrňam bez rozdielu takú istú hranicu pracovného dňa, kým anglické zákonodarstvo iba zdráhavo ustupuje tlaku pomerov raz v tomto, raz v onom bode, a vždy je na najlepšej ceste zapadnúť do nejakej novej právnickej kaše.[194] Na druhej strane francúzsky zákon vyhlasuje ako zásadu to, čo v Anglicku vybojovali len v mene detí, ne-

---

odvetviach pripadá 733 mužov, 88 žien, 135 chlapcov a 44 dievčat do 16 rokov; pri vysokých peciach atď. pripadá na každých 1000 osôb 668 mužov, 149 žien, 98 chlapcov a 85 dievčat do 16 rokov. K tomu ešte pristupuje nízka mzda za nesmierne vykorisťovanie zrelých i nezrelých pracovných síl, v priemere 2 sh. 8 d. denne u mužov, 1 sh. 8 d. u žien, 1 sh. $2^1/_2$ d. u mladistvých. Zato však Belgicko roku 1863 v porovnaní s rokom 1850 takmer zdvojnásobilo množstvo i hodnotu svojho vývozu uhlia, železa atď.

[191] Keď Robert Owen krátko po prvom desaťročí tohto storočia nielen teoreticky zastával nevyhnutnosť obmedzenia pracovného dňa, ale vo svojej továrni v New Lanarku skutočne aj zaviedol desaťhodinový pracovný deň, vysmiali sa tomu ako komunistickej utópii takisto, ako sa vysmiali aj jeho „spájaniu produktívnej práce s výchovou detí" alebo robotníckym družstvám, ktoré vznikli z jeho popudu. Dnes je prvá utópia továrenským zákonom, druhá figuruje ako oficiálna fráza vo všetkých „Factory Acts" a tretia už dokonca slúži ako kepienok reakčného šudierstva.

[192] Ure (franc. prekl.), Philosophie des Manufactures, Paris 1836, t. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.

[193] V Compte Rendu[1*] Medzinárodného štatistického kongresu v Paríži, 1855, sa medziiným uvádza: „Francúzsky zákon, ktorý obmedzuje trvanie dennej práce v továrňach a dielňach na 12 hodín, nestanovuje určité fixné hodiny" (časové úseky), „v ktorých sa táto práca má vykonávať, lebo len pre detskú prácu predpisuje čas medzi 5. hodinou ráno a 9. hodinou večer. Preto časť továrnikov využíva právo, ktoré im dáva toto osudné mičanie, a núti pracovať deň čo deň bez prerušenia, azda s výnimkou nedieľ. Na to používajú dve osobitné skupiny robotníkov, z ktorých ani jedna netrávi v dielňach viac ako 12 hodín, ale v závode sa pracuje vo dne v noci. Zákonu sa urobilo zadosť, ale urobilo sa zadosť aj humánnosti?" Okrem „ničivého vplyvu nočnej práce na ľudský organizmus" zdôrazňuje sa aj „osudný vplyv spoločného nočného zdržiavania sa obidvoch pohlaví v tých istých slabo osvetlených dielňach".

[1*] správe

[194] „Napríklad v mojom obvode v tej istej továrenskej budove existuje jeden a ten istý majiteľ, ktorý ako bielič a farbiar podlieha zákonu o bieliarňach a farbiarňach, ako tlačiar zákonu o tlačiarňach a ako šlichtár »továrenskému zákonu«..." (Report of Mr. Baker in Reports etc. for 31st Oct. 1861, p. 20.) Po vypočítavaní rôznych ustanovení a z nich vyplývajúcich komplikácií pán Baker hovorí: „Z toho vysvitá, aké ťažké je zabezpečiť plnenie týchto troch parlamentných zákonov, keď sa majiteľovi zapáči vyhnúť sa zákonu." [l. c. p. 21.] Ale pánom právnikom sa tým zabezpečujú procesy.

plnoletých a žien a čo len odnedávna začínajú požadovať ako všeobecné právo.[195]

V Spojených štátoch severoamerických každé samostatné robotnícke hnutie ostávalo ochromené, dokiaľ časť republiky hyzdilo otroctvo. Práca bielych sa nemôže oslobodiť tam, kde sa biľaguje práca černochov. Lež zo smrti otroctva sa hneď zrodil nový, omladený život. Prvým ovocím občianskej vojny bola agitácia za osemhodinový pracovný deň, ktorá sa sedemmíľovými krokmi lokomotívy rozšírila od Atlantického oceánu po Tichý oceán, od Nového Anglicka až po Kaliforniu. Všeobecný robotnícky kongres v Baltimore[196] (aug. 1866) vyhlasuje:

„Prvou a veľkou požiadavkou súčasnosti, aby sa práca v tejto krajine oslobodila od kapitalistického otroctva, je vydať zákon, podľa ktorého 8 hodín bude normálnym pracovným dňom vo všetkých štátoch Únie. Sme rozhodnutí vynaložiť všetky svoje sily, pokým sa nedosiahne tento slávny výsledok."[196]

Súčasne (začiatkom septembra 1866) sa kongres Medzinárodného robotníckeho združenia v Ženeve na návrh londýnskej Generálnej rady uzniesol: „Vyhlasujeme obmedzenie pracovného dňa za predbežnú podmienku, bez ktorej musia stroskotať všetky ostatné pokusy o zlepšenie a emancipáciu ... Navrhujeme 8 hodín práce ako legálnu hranicu pracovného dňa."[196]

Takto robotnícke hnutie na obidvoch stranách Atlantického oceánu, ktoré inštinktívne vyrástlo zo samých výrobných vzťahov, potvrdzuje slová anglického továrenského inšpektora R. J. Saundersa:

„Ďalšie kroky k reforme spoločnosti sa nebudú môcť nikdy uskutočniť s akoutakou nádejou na úspech, ak sa neobmedzí pracovný deň a nebude sa prísne uplatňovať jeho predpísaná hranica."[197]

Musíme priznať, že náš robotník vychádza z výrobného procesu iný, ako doň vstúpil. Na trhu vystupoval voči ostatným majiteľom tovarov ako majiteľ tovaru „pracovná sila", ako majiteľ tovaru voči majiteľovi tovaru. Zmluva, ktorou predal kapitalistovi svoju pracovnú silu, dokazovala takrečeno čierne na bielom, že slobodne disponuje sám sebou. Po uzavretí obchodu vysvitá, že nebol „slobodným činiteľom", že čas, na ktorý môže slobodne predať svoju pra-

[195] Továrenskí inšpektori sa takto napokon odvažujú povedať: „Tieto námietky" (kapitálu proti legálnemu obmedzeniu pracovného času) „musia padnúť pred veľkým princípom práv práce ... Existuje časový bod, v ktorom prestáva právo podnikateľa na prácu jeho robotníka, a on môže sám disponovať svojím časom, aj keď ešte nie je vyčerpaný." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 54.)

[196] „My, robotníci z Dunkirku, vyhlasujeme, že dĺžka pracovného času požadovaná za súčasného systému je príliš veľká a nenecháva robotníkovi nijaký čas na oddych a vzdelanie, ale stláča ho do stavu poroby, ktorý je máločo lepší ako otroctvo (a condition of servitude but little better than slavery). Preto sme sa uzniesli, že osem hodín stačí na pracovný deň a ako taký ho treba uznať aj legálne; preto voláme na pomoc tlač, túto mocnú páku ... a všetkých, čo nám odmietnu túto pomoc, budeme pokladať za nepriateľov reformy práce a práv robotníka." (Rezolúcia robotníkov z Dunkirku, štát New York, 1866.)

[197] Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 112.

covnú silu, je čas, na ktorý je nútený ju predať[198], že jeho upír ho v skutočnosti nepustí, „dokiaľ môže vykorisťovať čo len jediný sval, jedinú žilku, jedinú kvapku krvi"[199]. Na „ochranu" pred „hadom svojho utrpenia"[197] robotníci musia dať hlavy dokopy a ako trieda si musia vynútiť štátny zákon, všemocnú spoločenskú prekážku, ktorá im samým zabráni, aby dobrovoľnou zmluvou s kapitálom predali seba a svoj rod nadosmrti do otroctva.[200] Namiesto honosného zoznamu „nescudziteľných ľudských práv" nastupuje skromná Magna charta[198] zákonom obmedzeného pracovného dňa, ktorá „konečne urobí jasno v tom, kedy sa končí čas, ktorý robotník predáva, a kedy sa začína čas, ktorý patrí jemu samému"[201]. Quantum mutatus ab illo![199]

[198] „Tieto machinácie" (manévre kapitálu napríklad v rokoch 1848—1850) „priniesli navyše nevyvrátiteľný dôkaz, aké nesprávne je tak často uvádzané tvrdenie, že robotníci vraj nepotrebujú nijakú ochranu, ale že ich treba pokladať za vlastníkov, ktorí slobodne disponujú svojím jediným vlastníctvom, čo majú, prácou svojich rúk a potom svojej tváre." (Reports etc. for 30th April 1850, p. 45.) „Slobodná práca, ak ju vôbec možno tak nazvať, dokonca aj v slobodnej krajine potrebuje na svoju ochranu mocnú ruku zákona." (Reports etc. for 31st Oct. 1864, p. 34.) „Dovoliť, čo znamená to isté ako donútiť... pracovať 14 hodín denne s prestávkami na jedlo alebo bez nich atď." (Reports etc. for 30th April 1863, p. 40.)

[199] Friedrich Engels, Die englische Zehnstundenbill, l. c. p. 5.[1*]

[200] Zákon o desaťhodinovom pracovnom dni v priemyselných odvetviach, ktoré mu podliehajú, „zachránil robotníkov pred úplnou degeneráciou a ochraňuje ich fyzický stav". (Reports etc. for 31st Oct. 1859, p. 47.) „Kapitál" (v továrňach) „nikdy nemôže udržiavať stroje v pohybe dlhšie ako určitý obmedzený čas, aby to nebolo na ujmu zdravia a morálky zamestnaných robotníkov: a oni nie sú schopní sami sa ochrániť." (l. c. p. 8.)

[201] „Ešte väčšia výhoda je v tom, že sa konečne jasne rozlišuje medzi časom, ktorý patrí samému robotníkovi, a časom, ktorý patrí jeho zamestnávateľovi. Robotník teraz vie, kedy sa končí čas, ktorý predáva, a kedy sa začína jeho vlastný čas; a keďže to vopred presne vie, môže vopred disponovať svojimi vlastnými minútami pre svoje vlastné ciele." (l. c. p. 52.) „Tým, že" (továrenské zákony) „urobili z robotníkov pánov ich vlastného času, dali im morálnu silu, ktorá ich azda raz privedie k tomu, že vezmú do svojich rúk politickú moc." (l. c. p. 47.) Továrenskí inšpektori s potláčanou iróniou a veľmi opatrnými výrazmi naznačujú, že terajší zákon o desaťhodinovom pracovnom čase do istej miery oslobodzuje aj kapitalistu od jeho prirodzenej brutality, ktorá mu je vlastná ako púhemu stelesneniu kapitálu, a dal mu čas aj na trochu „vzdelávania". Predtým „zamestnávateľ nemal čas na nič iné iba na peniaze a robotník na nič iné iba na prácu." (l. c. p. 48.)

[1*] Engels, F.: Anglický zákon o desaťhodinovom pracovnom dni. In: Marx, K. — Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 262.

Deviata kapitola

Miera a množstvo nadhodnoty

Tak ako doteraz, aj v tejto kapitole budeme predpokladať, že hodnota pracovnej sily, teda časť pracovného dňa nevyhnutná na reprodukciu čiže udržiavanie pracovnej sily, je daná, stála veličina.

Za tohto predpokladu je s mierou nadhodnoty zároveň dané aj jej množstvo, ktoré jednotlivý robotník dodáva kapitalistovi za určité časové obdobie. Ak nutná práca je napríklad 6 hodín denne, vyjadrená v množstve zlata 3 sh. = 1 toliaru, potom toliar je dennou hodnotou jednej pracovnej sily čiže kapitálovou hodnotou preddavkovanou na nákup jednej pracovnej sily. Ďalej, ak je miera nadhodnoty 100 %, tento 1 toliar variabilného kapitálu vyrobí množstvo nadhodnoty za 1 toliar, čiže robotník dodáva denne množstvo nadpráce 6 hodín.

Lenže variabilný kapitál je peňažným výrazom pre celkovú hodnotu všetkých pracovných síl, ktoré kapitalista súčasne zamestnáva. Jeho hodnota sa teda rovná priemernej hodnote jednej pracovnej sily násobenej počtom zamestnaných pracovných síl. Pri danej hodnote pracovnej sily je teda veľkosť variabilného kapitálu priamo úmerná počtu súčasne zamestnaných robotníkov. Ak denná hodnota jednej pracovnej sily = 1 toliaru, treba preddavkovať kapitál 100 toliarov, aby sa denne vykorisťovalo 100 pracovných síl, a *n* toliarov, aby sa denne vykorisťovalo *n* pracovných síl.

Takisto: Ak variabilný kapitál za 1 toliar, čo je denná hodnota jednej pracovnej sily, vyrába dennú nadhodnotu za 1 toliar, potom variabilný kapitál 100 toliarov vyrába dennú nadhodnotu 100 a variabilný kapitál *n* toliarov dennú nadhodnotu 1 toliar $\times$ *n*. Množstvo vyrobenej nadhodnoty sa teda rovná nadhodnote, ktorú dodá pracovný deň jednotlivého robotníka, násobenej počtom zamestnaných robotníkov. Keďže sa však ďalej množstvo nadhodnoty, ktoré vyrába jednotlivý robotník, pri danej hodnote pracovnej sily určuje mierou nadhodnoty, vyplýva z toho tento prvý zákon: Množstvo vyrobenej nadhodnoty sa rovná veľkosti preddavkovaného varia-

bilného kapitálu násobenej mierou nadhodnoty, čiže určuje sa zloženým pomerom medzi počtom pracovných síl, ktoré súčasne vykorisťuje ten istý kapitalista, a stupňom vykorisťovania jednotlivej pracovnej sily.[1*]

Ak teda množstvo nadhodnoty označíme M, nadhodnotu, ktorú jednotlivý robotník dodáva priemerne za deň, m, variabilný kapitál denne preddavkovaný na nákup jednotlivej pracovnej sily v, celkovú sumu variabilného kapitálu V, hodnotu priemernej pracovnej sily k, stupeň jej vykorisťovania $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}}\right)$ a počet zamestnaných robotníkov n, dostaneme:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n. \end{cases}$$

Stále predpokladáme nielen to, že hodnota priemernej pracovnej sily je stála, ale aj to, že robotníci, ktorých kapitalista zamestnáva, sú redukovaní na priemerného robotníka. Sú výnimočné prípady, keď vyrobená nadhodnota nerastie úmerne počtu vykorisťovaných robotníkov, ale potom ani hodnota pracovnej sily neostáva stálou.

Pri výrobe určitého množstva nadhodnoty zmenšenie jedného faktora možno teda nahradiť zväčšením druhého faktora. Ak sa zmenší variabilný kapitál a zároveň sa v tom istom pomere zvýši miera nadhodnoty, množstvo vyrobenej nadhodnoty ostane nezmenené. Ak pri predpokladoch, ktoré sme predtým uviedli, kapitalista musí preddavkovať 100 toliarov, aby mohol denne vykorisťovať 100 robotníkov, a miera nadhodnoty je 50 %, potom tento variabilný kapitál 100 prináša nadhodnotu 50 toliarov čiže 100 × 3 pracovné hodiny. Ak sa miera nadhodnoty zdvojnásobí, čiže ak sa pracovný deň nepredĺži zo 6 na 9 hodín, ale zo 6 na 12 hodín, potom variabilný kapitál zmenšený na polovicu, na 50 toliarov, dáva taktiež nadhodnotu 50 toliarov čiže 50 × 6 pracovných hodín. Zmenšenie variabilného kapitálu sa dá teda vyrovnať proporcionálnym zvýšením stupňa vykorisťovania pracovnej sily, čiže pokles počtu zamestnaných robotníkov sa dá vyrovnať proporcionálnym predĺžením pracovného dňa. V určitých hraniciach je teda ponuka práce, ktorú môže kapitál vyžmýkať, nezávislá od ponuky robotníkov.[202] Naopak, pokles miery nadhodnoty nemení množstvo vyrobenej nadhodnoty, ak veľkosť variabilného kapitálu čiže počet zamestnaných robotníkov proporcionálne rastie.

Lenže nahrádzanie počtu robotníkov čiže veľkosti variabilného kapitálu zvýšenou mierou nadhodnoty čiže predĺžením pracovného dňa má neprekročiteľné hranice. Nech je hodnota pracovnej sily akákoľvek, či teda pracovný čas nutný na udržiavanie robotníka

[1*] V autorizovanom francúzskom vydaní je druhá časť tejto vety formulovaná takto: „čiže rovná sa hodnote jednej pracovnej sily násobenej stupňom jej vykorisťovania a násobenej počtom súčasne vykorisťovaných pracovných síl".

[202] Zdá sa, že páni od vulgárnej ekonómie nepoznajú tento elementárny zákon; títo Archimedovia naruby sa nazdávajú, že v určení trhových cien práce dopytom a ponukou našli bod nie na to, aby pohli svetom, ale aby ho zastavili.

predstavuje 2 hodiny alebo 10 hodín, celková hodnota, ktorú robotník môže dennodenne vyrábať, je vždy menšia ako hodnota, v ktorej sa spredmetňuje 24 pracovných hodín, menšia ako 12 sh. čiže 4 toliare, ak toto je peňažný výraz spredmetnených 24 hodín práce. Pri našom predchádzajúcom predpoklade, podľa ktorého je denne potrebných 6 pracovných hodín, aby sa reprodukovala sama pracovná sila, čiže aby sa nahradila hodnota kapitálu preddavkovaná na jej kúpu, variabilný kapitál 500 toliarov, ktorý zamestnáva 500 robotníkov pri 100 %-nej miere nadhodnoty čiže pri dvanásťhodinovom pracovnom dni, vyrobí denne nadhodnotu 500 toliarov čiže 6 × 500 pracovných hodín. Kapitál 100 toliarov, ktorý denne zamestnáva 100 robotníkov pri 200 %-nej miere nadhodnoty čiže pri osemnásťhodinovom pracovnom dni, vyrába množstvo nadhodnoty iba 200 toliarov čiže 12 × 100 pracovných hodín. A jeho celková vyrobená hodnota, ekvivalent preddavkovaného variabilného kapitálu plus nadhodnota, nemôže nikdy deň čo deň dosiahnuť sumu 400 toliarov čiže 24 × 100 pracovných hodín. Absolútna hranica priemerného pracovného dňa, ktorý je od prírody vždy menší ako 24 hodín, je absolútnou hranicou pre nahradenie zmenšeného variabilného kapitálu zvýšenou mierou nadhodnoty, čiže zmenšeného počtu vykorisťovaných robotníkov zvýšeným stupňom vykorisťovania pracovnej sily. Tento evidentný druhý zákon je dôležitý pre vysvetlenie mnohých javov vyplývajúcich z tendencie kapitálu, ktorú neskoršie rozvinieme, z tendencie čo najviac znížiť počet robotníkov, ktorých zamestnáva, čiže svoju variabilnú časť, ktorá sa premieňa na pracovnú silu, v protiklade k druhej tendencii kapitálu vyrábať čo najväčšie množstvo nadhodnoty. A naopak. Ak rastie množstvo zamestnaných pracovných síl čiže veľkosť variabilného kapitálu, ale nie úmerne poklesu miery nadhodnoty, potom klesá množstvo vyrobenej nadhodnoty.

Tretí zákon vyplýva z toho, že množstvo vyrábanej nadhodnoty určujú dva faktory, miera nadhodnoty a veľkosť preddavkovaného variabilného kapitálu. Ak je daná miera nadhodnoty čiže stupeň vykorisťovania pracovnej sily a hodnota pracovnej sily čiže veľkosť nutného pracovného času, potom je samozrejmé, že čím väčší je variabilný kapitál, tým väčšie je množstvo vyrobenej hodnoty a nadhodnoty. Ak je daná hranica pracovného dňa, ako aj hranica jeho nutnej časti, potom množstvo hodnoty a nadhodnoty, ktoré vyrába jednotlivý kapitalista, zjavne závisí výlučne od množstva práce, ktoré uvádza do pohybu. Lenže za daných predpokladov toto množstvo závisí od množstva pracovnej sily čiže od počtu robotníkov, ktorých kapitalista vykorisťuje, a tento počet sa zasa určuje veľkosťou variabilného kapitálu, ktorý kapitalista preddavkuje. Pri danej miere nadhodnoty a pri danej hodnote pracovnej sily množstvá vyrábanej nadhodnoty sú teda priamo úmerné veľkosti preddavkovaných variabilných kapitálov. Teraz však už vieme, že kapitalista delí svoj kapitál na dve časti. Jednu časť vydáva na výrobné prostriedky. To je konštantná časť jeho kapitálu. Druhú časť

premieňa na živú pracovnú silu. Táto časť je jeho variabilným kapitálom. Pri tom istom spôsobe výroby sa kapitál v rozličných výrobných odvetviach rôzne delí na konštantnú a variabilnú časť. V rámci toho istého výrobného odvetvia sa tento pomer mení so zmenou technického základu a spoločenskej kombinácie výrobného procesu. Nech sa však daný kapitál hocako rozpadá na konštantnú a variabilnú časť, nech sa variabilný kapitál má ku konštantnému kapitálu ako 1 : 2, 1 : 10 alebo 1 : *x*, nedotýka sa to zákona, ktorý sme práve stanovili, pretože podľa predchádzajúcej analýzy sa hodnota konštantného kapitálu síce znova objavuje v hodnote výrobku, ale nevchádza do novovytvorenej hodnoty. Na zamestnanie 1000 spriadačov je prirodzene potrebné viac surovín, vretien atď. ako na zamestnanie 100 spriadačov. Ale či už hodnota týchto dodatočných výrobných prostriedkov stúpa, klesá alebo ostáva nezmenená, či je veľká alebo malá, nemá nijaký vplyv na zhodnocovací proces uskutočňovaný pracovnými silami, ktoré ich uvádzajú do pohybu. Vyššie konštatovaný zákon nadobúda teda túto formu: Množstvá hodnoty a nadhodnoty, ktoré vyrábajú rôzne kapitály pri danej hodnote a pri rovnakom stupni vykorisťovania pracovnej sily, sú priamo úmerné veľkosti variabilných častí týchto kapitálov, t. j. ich častí premenených na živú pracovnú silu.

Tento zákon zrejme protirečí všetkým skúsenostiam založeným na vonkajšom zdaní. Každý vie, že majiteľ pradiarne bavlny, ktorý, ak sa vypočíta percentuálne zloženie celkového vynaloženého kapitálu, používa relatívne veľa konštantného kapitálu a málo variabilného kapitálu, neukoristí preto ešte menší zisk čiže nadhodnotu ako majiteľ pekárne, ktorý uvádza do pohybu relatívne veľa variabilného kapitálu a málo konštantného kapitálu. Na vyriešenie tohto zdanlivého protirečenia treba ešte veľa sprostredkujúcich článkov, tak ako z hľadiska elementárnej algebry treba veľa sprostredkujúcich článkov, aby sme pochopili, že $\frac{0}{0}$ môže predstavovať skutočnú veličinu. Hoci klasická ekonómia nikdy neformulovala tento zákon, inštinktívne sa ho pridržiava, pretože je nevyhnutným dôsledkom zákona hodnoty vôbec. Snaží sa ho zachrániť pred protirečeniami javov násilnou abstrakciou. Neskoršie uvidíme[203], ako sa ricardovská škola potkla na tomto kameni úrazu. Vulgárna ekonómia, ktorá sa „naozaj nič nenaučila“[100], sa tu, ako aj všade, pridržiava zdania, a nie zákona javu. V protiklade k Spinozovi verí, že „nevedomosť je dostatočným dôvodom“[101].

Prácu, ktorú úhrnný kapitál nejakej spoločnosti dáva dennodenne do pohybu, možno pokladať za jediný pracovný deň. Napríklad ak je počet robotníkov jeden milión a priemerný pracovný deň jedného robotníka má 10 hodín, potom spoločenský pracovný deň pozostáva z 10 miliónov hodín. Pri danej dĺžke tohto pracovného dňa, nech už sú jeho hranice určené fyzicky alebo sociálne, možno

[203] Bližšie o tom v štvrtej knihe.

množstvo nadhodnoty zväčšiť len zväčšením počtu robotníkov, t. j. robotníckeho obyvateľstva. Rast obyvateľstva je tu matematickou hranicou pre výrobu nadhodnoty úhrnným spoločenským kapitálom. A naopak. Pri danej veľkosti obyvateľstva túto hranicu vytvára možné predĺženie pracovného dňa.[204] V nasledujúcej kapitole uvidíme, že tento zákon platí len pre tú formu nadhodnoty, ktorou sme sa doteraz zaoberali.

Z doterajšieho skúmania výroby nadhodnoty vyplýva, že každá ľubovoľná suma peňazí alebo hodnoty sa nedá premeniť na kapitál, ale že sa na túto premenu predpokladá určité minimum peňazí čiže výmennej hodnoty v rukách jednotlivého majiteľa peňazí alebo tovarov. Minimum variabilného kapitálu je cena jedinej pracovnej sily, ktorá sa po celý rok deň čo deň používa na získavanie nadhodnoty. Keby tento robotník mal svoje vlastné výrobné prostriedky a uspokojil by sa s tým, že by žil ako robotník, potom by mu stačil pracovný čas nutný na reprodukciu jeho životných prostriedkov, povedzme 8 hodín denne. Potreboval by teda aj výrobné prostriedky iba na 8 pracovných hodín. Naproti tomu kapitalista, ktorý ho okrem týchto 8 hodín nechá vykonávať povedzme 4 hodiny nadpráce, potrebuje dodatočnú sumu peňazí na zadováženie dodatočných výrobných prostriedkov. Lenže pri našom predpoklade musel by už zamestnávať dvoch robotníkov, aby z nadhodnoty, ktorú si denne prisvojuje, mohol žiť ako robotník, t. j. aby mohol uspokojovať svoje nevyhnutné potreby. V tomto prípade by cieľom jeho výroby bolo iba udržanie života, a nie zväčšovanie bohatstva, ktoré sa predpokladá pri kapitalistickej výrobe. Aby žil aspoň dvakrát tak dobre ako obyčajný robotník a polovicu vyrobenej nadhodnoty premenil späť na kapitál, musel by zároveň s počtom robotníkov osemnásobne zvýšiť minimum preddavkovaného kapitálu. Pravda, aj on sám, tak ako jeho robotník, môže bezprostredne priložiť ruku k dielu vo výrobnom procese, ale potom je už iba niečím medzi kapitalistom a robotníkom, „malým majstrom". Určitý stupeň rozvoja kapitalistickej výroby vyžaduje, aby kapitalista mohol všetok čas, po ktorý funguje ako kapitalista, t. j. ako personifikovaný kapitál, vynaložiť na prisvojovanie, a teda na kontrolu cudzej práce a na predaj výrobkov tejto práce.[205] Stredoveké cechovníctvo sa usi-

[204] „Práca spoločnosti, t. j. čas vynaložený v hospodárstve, predstavuje danú veličinu, povedzme desať hodín denne na každého z milióna ľudí čiže desať miliónov hodín... Kapitál je vo svojom raste ohraničený. V každom danom období tvorí túto hranicu skutočný rozsah času vynaloženého v hospodárstve." (An Essay on the Political Economy of Nations, London 1821, p. 47, 49.)

[205] „Nájomca sa nemôže spoliehať na svoju vlastnú prácu, a ak to robí, utrpí tým podľa mojej mienky stratu. Jeho činnosť by mala spočívať v dozore nad celkom; musí dávať pozor na svojho miatca, lebo inak čoskoro vyhodí mzdu za nevymlátené obilie; takisto musí dávať pozor na svojich koscov, žencov atď.; neustále musí obchádzať svoje ploty; musí dávať pozor, či sa nič nezanedbáva, a to by sa stalo, keby sa obmedzil na jeden bod." ([J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer, London 1773, p. 12.) Tento spis je veľmi zaujímavý. Možno

lovalo násilím zabrániť premene remeselníckeho majstra na kapitalistu tým, že obmedzilo na nepatrné maximum počet robotníkov, ktorých jednotlivý majster mohol zamestnávať. Majiteľ peňazí alebo tovarov sa skutočne premení na kapitalistu až vtedy, keď minimálna suma preddavkovaná na výrobu ďaleko prevyšuje stredoveké maximum. Tu, tak ako v prírodovede, sa potvrdzuje správnosť zákona, ktorý Hegel odhalil vo svojej Logike, že čisto kvantitatívne zmeny sa na istom bode menia na kvalitatívne rozdiely.[205a]

Minimálna suma hodnoty, ktorou musí disponovať jednotlivý majiteľ peňazí alebo tovarov, aby sa z neho vykľul kapitalista, sa mení na rôznych stupňoch vývoja kapitalistickej výroby a na danom stupni vývoja je rozdielna v rôznych sférach výroby, vždy podľa ich osobitných technických podmienok. Určité výrobné sféry vyžadujú už v začiatkoch kapitalistickej výroby také minimum kapitálu, aké ešte v rukách jednotlivcov neexistuje. To vyvoláva sčasti štátne podpory súkromníkom, ako to bolo vo Francúzsku za Colbertových čias a ako je to podnes v niektorých nemeckých štátoch, sčasti vznik spoločností so zákonným monopolom na podnikanie v určitých priemyselných a obchodných odvetviach[206] — predchodkýň moderných účastinných spoločností.

•

Nezdržíme sa pri podrobnostiach zmien, ktoré prekonal vzťah medzi kapitalistom a námezdným robotníkom počas výrobného procesu, teda ani pri ďalšom rozvíjaní určení samého kapitálu. Zdôrazníme tu len niektoré hlavné body.

Vo výrobnom procese sa kapitál vyvinul na velenie nad prácou, t. j. nad činnou pracovnou silou čiže nad samým robotníkom. Per-

---

[1*] „kapitalistického nájomcu" čiže „obchodného nájomcu"
[2*] „malého nájomcu"

v ňom študovať genézu „capitalist farmer" čiže „merchant farmer"[1*], ako sa tu doslova nazýva, a vypočuť si, ako sa vystatuje na účet „small farmer"[2*], ktorému v podstate ide o to, aby sa uživil. „Trieda kapitalistov je spočiatku čiastočne a napokon celkom zbavená nevyhnutnosti manuálne pracovať." (Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations. By the Rev. Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III, p. 39.)

[205a] V modernej chémii aplikovaná molekulárna teória, ktorú po prvý raz vedecky rozvíjali Laurent a Gerhardt, sa zakladá práve na tomto zákone. [Dodatok k 3. vyd.] — Na vysvetlenie tejto poznámky, ktorá je pre nechemikov dosť nejasná, poznamenávame, že autor tu hovorí o uhľovodíkových zlúčeninách, ktoré C. Gerhardt roku 1843 po prvý raz nazval „homologickými radmi", z ktorých každý má svoj algebraický vzorec. Napríklad rad parafínov: C_nH_{2n+2}; rad normálnych alkoholov: $C_nH_{2n+2}O$; ďalej rad normálnych mastných kyselín: $C_nH_{2n}O_2$ a mnoho iných. V uvedených príkladoch jednoduchým kvantitatívnym pridaním CH_2 k molekulovému vzorcu vznikne vždy kvalitatívne odlišná látka. O účasti Laurenta a Gerhardta na zistení tejto dôležitej skutočnosti — túto účasť Marx precenil — porov. Kopp, Entwicklung der Chemie, München 1873, s. 709 a 716, a Schorlemmer, Rise and Progress of Organic Chemistry, London 1879, p. 54. — F. E.

[206] Martin Luther nazýva takéto inštitúcie „die Gesellschaft Monopolia".

sonifikovaný kapitál, kapitalista, dáva pozor, aby robotník vykonával svoju prácu poriadne a s patričným stupňom intenzity.

Kapitál sa ďalej vyvinul na donucovací vzťah, ktorý robotnícku triedu núti vykonávať viac práce, ako si vyžaduje úzky okruh jej vlastných životných potrieb. A v podnecovaní cudzej pracovitosti, vo vysávaní nadpráce a vo vykorisťovaní pracovnej sily kapitál predstihuje energiou, nenásytnosťou a účinnosťou všetky predchádzajúce výrobné systémy, ktoré sa zakladali na priamom donútení k práci.

Najprv si kapitál podriaďuje prácu za technických podmienok, v akých ju historicky nachodí. Nemení teda bezprostredne spôsob výroby. Výroba nadhodnoty jednoduchým predlžovaním pracovného dňa, ako sme ju doteraz skúmali, javila sa preto nezávislou od každej zmeny samého spôsobu výroby. Bola nemenej účinná v starodávnej pekárni ako v modernej pradiarni bavlny.

Ak skúmame výrobný proces z hľadiska pracovného procesu, robotník sa nespráva k výrobným prostriedkom ako ku kapitálu, ale iba ako k prostriedku a materiálu pre svoju účelnú produktívnu činnosť. Napríklad v garbiarni narába s kožami iba ako so svojím pracovným predmetom. Nedubí kožu pre kapitalistu. Inak je to, ak skúmame výrobný proces z hľadiska zhodnocovacieho procesu. Výrobné prostriedky sa hneď premenia na prostriedky nasávania cudzej práce. Teraz už robotník nepoužíva výrobné prostriedky, ale výrobné prostriedky používajú robotníka. Namiesto toho, aby ich spotrebúval ako vecné prvky svojej produktívnej činnosti, výrobné prostriedky spotrebúvajú robotníka ako ferment svojho vlastného životného procesu, a životný proces kapitálu spočíva len v jeho pohybe ako sebazhodnocujúcej hodnoty. Taviace pece a pracovné budovy, ktoré v noci odpočívajú a nenasávajú živú prácu, sú pre kapitalistu „čistou stratou" („mere loss"). Preto taviace pece a pracovné budovy vytvárajú „nárok na nočnú prácu" pracovných síl. Jednoduchá premena peňazí na vecné činitele výrobného procesu, na výrobné prostriedky, premieňa ich na právny titul a na donucovací titul na cudziu prácu a nadprácu. Napokon nech ešte jeden príklad ukáže, ako sa toto kapitalistickej výrobe vlastné a pre ňu charakteristické prevrátenie, ba zvrátenie vzťahu medzi mŕtvou a živou prácou, medzi hodnotou a hodnototvornou silou, odzrkadľuje vo vedomí hláv kapitalistov. Počas vzbury anglických továrnikov v rokoch 1848—1850

„šéf pradiarne ľanu a bavlny v Paisley, jednej z najstarších a najváženejších firiem v západnom Škótsku, spoločnosti Carlile, synovia & Co., ktorá jestvuje od roku 1752 a z generácie na generáciu ju vedie tá istá rodina" —

tento mimoriadne inteligentný gentleman napísal list do Glasgow Daily Mail, uverejnený 25. apríla 1849[207] pod titulom Relais-systém, kde okrem iného nachodíme toto groteskne naivné miesto:

[207] Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849, p. 59.

„Pozrime sa teraz na škody, ktoré vyplývajú z obmedzenia pracovného času z 12 na 10 hodín... Znamenajú najvážnejšie poškodenie vyhliadok a majetku továrnika. Ak pracoval" (t. j. jeho „ruky") „12 hodín a obmedzia ho na 10 hodín, potom sa každých 12 strojov alebo vretien jeho závodu scvrkne na 10 (then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10), a keby chcel predať svoju továreň, ocenili by ich len ako 10, takže hodnota každej továrne v krajine by sa znížila o jednu šestinu."[208]

Tomuto kapitalisticky dedične zaťaženému mozgu zo západného Škótska hodnota výrobných prostriedkov, vretien atď. natoľko splýva s ich kapitálovou vlastnosťou zhodnocovať sa, čiže denne pohlcovať určité množstvo cudzej práce zadarmo, že šéf firmy Carlile & Co. sa vskutku nazdáva, že pri predaji jeho továrne mu zaplatia nielen hodnotu vretien, ale navyše aj ich zhodnotenie, nielen prácu, ktorá v nich väzí a je potrebná na výrobu vretien toho istého druhu, ale aj nadprácu, ktorú pomáhajú denne vypumpovať zo statočných západných Škótov z Paisley, a práve preto si myslí, že skrátením pracovného dňa o dve hodiny sa predajná cena každých 12 spriadacích strojov scvrkne na cenu 10 strojov!

[208] l. c. p. 60. Továrenský inšpektor Stuart, sám Škót, a na rozdiel od anglických továrenských inšpektorov plne v zajatí kapitalistického spôsobu myslenia, výslovne poznamenáva, že tento list, ktorý zahrnul do svojej správy, „je najužitočnejšou pripomienkou, akú uplatnili továrnici využívajúci relais-systém, a je osobitne zameraný na to, aby odstránil predsudky a námietky proti tomuto systému".

Štvrtý oddiel

Výroba relatívnej nadhodnoty

Desiata kapitola

Pojem relatívnej nadhodnoty

Časť pracovného dňa, ktorá vyrába iba ekvivalent hodnoty pracovnej sily zaplatenej kapitálom, sme doteraz považovali za stálu veličinu, čo aj v skutočnosti je za daných výrobných podmienok a na jestvujúcom stupni ekonomického vývinu spoločnosti. Nad tento svoj nutný pracovný čas mohol robotník pracovať 2, 3, 4, 6 atď. hodín. Od veľkosti tohto predĺženia závisí miera nadhodnoty a veľkosť pracovného dňa. Kým nutný pracovný čas bol stály, celkový pracovný deň bol naproti tomu premenlivý. Predpokladajme teraz pracovný deň, ktorého veľkosť a rozdelenie na nutnú prácu a nadprácu sú dané. Nech úsečka *a c*, *a*——————*b*——*c*, predstavuje napríklad dvanásťhodinový pracovný deň, časť *a b* desať hodín nutnej práce a časť *b c* dve hodiny nadpráce. Ako možno teraz zväčšiť výrobu nadhodnoty, t. j. predĺžiť nadprácu bez akéhokoľvek ďalšieho predĺženia alebo nezávisle od každého ďalšieho predĺženia *a c*?

Napriek tomu, že hranice pracovného dňa *a c* sú dané, zdá sa, že *b c* možno predĺžiť, aj keď nie rozšírením za konečný bod *c*, ktorý je zároveň konečným bodom pracovného dňa *a c*, ale tak, že sa jeho začiatočný bod *b* posunie opačným smerom k *a*. Predpokladajme, že časť *b'*—*b* v úsečke *a* ———— *b'*——*b* —— *c* sa rovná polovici *b c* čiže jednej pracovnej hodine. Ak sa teda v dvanásťhodinovom pracovnom dni *a c* bod *b* posunie k *b'*, rozšíri sa *b c* na *b' c*, nadpráca vzrastie o polovicu, z 2 na 3 hodiny, hoci pracovný deň je aj naďalej len 12 hodín. Toto rozšírenie nadpráce z *b c* na *b' c*, z 2 hodín na 3 hodiny, je však zrejme nemožné bez súčasného zmenšenia nutnej práce z *a b* na *a b'*, z 10 hodín na 9 hodín. Predĺženiu nadpráce by zodpovedalo skrátenie nutnej práce, čiže časť pracovného času, ktorý robotník dosiaľ spotrebovával v skutočnosti pre seba, premení sa na pracovný čas pre kapitalistu. Nezmenila by sa dĺžka pracovného dňa, ale jeho rozdelenie na nutnú prácu a nadprácu.

Na druhej strane sama veľkosť nadpráce je zrejme daná, ak je daná veľkosť pracovného dňa a hodnota pracovnej sily. Hodnota pracovnej sily, t. j. pracovný čas potrebný na jej výrobu, určuje pracovný čas nutný na reprodukciu jej hodnoty. Ak sa jedna hodina práce stelesňuje v množstve zlata za pol šilinga čiže 6 d. a denná hodnota pracovnej sily je 5 sh., potom musí robotník pracovať denne 10 hodín, aby nahradil dennú hodnotu svojej pracovnej sily, ktorú mu kapitál zaplatil, čiže aby vyrobil ekvivalent hodnoty svojich každodenných nevyhnutných životných prostriedkov. Hodnotou týchto životných prostriedkov je daná hodnota jeho pracovnej sily[1], hodnotou jeho pracovnej sily je daná veľkosť jeho nutného pracovného času. Veľkosť nadpráce však zistíme, ak od celkového pracovného dňa odrátame nutný pracovný čas. Ak sa od dvanástich hodín odráta desať hodín, zostanú dve hodiny, a ťažko pochopiť, ako by bolo možné za daných podmienok predĺžiť nadprácu nad dve hodiny. Pravda, kapitalista by mohol platiť robotníkovi namiesto 5 sh. iba 4 sh. 6 d., alebo ešte menej. Na reprodukciu tejto hodnoty 4 sh. 6 d. by stačilo 9 pracovných hodín, z dvanásťhodinového pracovného dňa by teda pripadli na nadprácu 3 hodiny namiesto 2 hodín a sama nadhodnota by stúpla z 1 sh. na 1 sh. 6 d. Tento výsledok by sa však dosiahol len znížením robotníkovej mzdy pod hodnotu jeho pracovnej sily. So 4 sh. 6 d., ktoré vyrobí za 9 hodín, disponuje o $^1/_{10}$ menším množstvom životných prostriedkov ako predtým, a preto prebieha iba okyptená reprodukcia jeho pracovnej sily. Nadpráca by sa tu predĺžila iba prekročením svojich normálnych hraníc, jej doména by sa rozšírila iba uzurpátorským urvaním z domény nutného pracovného času. Napriek dôležitej úlohe, ktorú táto metóda hrá pri skutočnom pohybe mzdy, vylučuje sa tu predpokladom, že tovary, teda aj pracovná sila, sa kupujú a predávajú za svoju plnú hodnotu. Za tohto predpokladu sa nemôže pracovný čas nutný na výrobu pracovnej sily čiže na reprodukciu jej hodnoty znížiť preto, lebo robotníkova mzda klesla pod hodnotu jeho pracovnej sily, ale len vtedy, ak poklesne táto hodnota sama. Pri danej dĺžke pracovného dňa musí predĺženie nadpráce prameniť zo skrátenia nutného pracovného času, a nie naopak, skrátenie nutného pracovného času z predĺženia nadpráce. V našom príklade hodnota

[1] Hodnota priemernej dennej mzdy je určená tým, čo robotník potrebuje, „aby žil, pracoval a rozmnožoval sa". (William Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, p. 64.) „Cena práce je vždy určená cenou nevyhnutných životných prostriedkov." Robotník nedostáva primeranú mzdu, „keď ... jeho mzda nestačí na to, aby primerane svojmu nízkemu stavu a postaveniu uživil taký veľkú rodinu, aká je údelom mnohých z nich". (J. Vanderlint, l. c. p. 15.) „Jednoduchý robotník, ktorý nemá nič iba svoje ruky a svoju usilovnosť, má len toľko, za koľko sa mu podarí predať svoju prácu iným ... Pri každom druhu práce musí dôjsť, a aj naozaj k tomu dochádza, že sa robotníkova mzda obmedzuje na to, čo nevyhnutne potrebuje na svoju obživu." (Turgot, Réflexions etc., Oeuvres, éd. Daire, t. I, p. 10.) „Cena existenčných prostriedkov sa v skutočnosti rovná výrobným nákladom práce." (Malthus, Inquiry into etc. Rent, Lond. 1815, p. 48, poznámka.)

pracovnej sily musí skutočne klesnúť o $^1/_{10}$, aby sa nutný pracovný čas znížil o $^1/_{10}$, z 10 hodín na 9 hodín, a aby sa teda nadpráca predĺžila z 2 hodín na 3 hodiny.

Lenže takýto pokles hodnoty pracovnej sily o $^1/_{10}$ zasa predpokladá, že sa to isté množstvo životných prostriedkov, ktoré sa predtým vyrobilo za 10 hodín, teraz vyrobí za 9 hodín. To je však nemožné bez zvýšenia produktívnej sily práce. Napríklad obuvník môže s danými prostriedkami zhotoviť jeden pár topánok za dvanásťhodinový pracovný deň. Ak má za ten istý čas zhotoviť dva páry topánok, musí sa produktívna sila jeho práce zdvojnásobiť, ale to nie je možné bez zmeny jeho pracovných prostriedkov alebo jeho pracovnej metódy, alebo obidvoch naraz. Musí preto nastať revolúcia vo výrobných podmienkach jeho práce, t. j. v jeho spôsobe výroby, a teda v samom pracovnom procese. Zvýšením produktívnej sily práce tu rozumieme vo všeobecnosti zmenu v pracovnom procese, vďaka ktorej sa skráti pracovný čas spoločensky potrebný na výrobu nejakého tovaru, menšie množstvo práce nadobúda teda schopnosť vyrobiť väčšie množstvo úžitkovej hodnoty.[2] Kým sa teda pri výrobe nadhodnoty v doteraz skúmanej forme predpokladalo, že spôsob výroby je daný, na výrobu nadhodnoty premenou nutnej práce na nadprácu vonkoncom nestačí, že sa kapitál zmocní pracovného procesu v jeho historicky zdedenej alebo jestvujúcej podobe a predlžuje iba jeho trvanie. Kapitál musí zrevolucionizovať technické a spoločenské podmienky pracovného procesu, teda sám spôsob výroby, aby zvýšil produktívnu silu práce a zvýšením produktívnej sily práce znížil hodnotu pracovnej sily, a tak skrátil časť pracovného dňa nevyhnutnú na reprodukciu tejto hodnoty.

Nadhodnotu vyrobenú predĺžením pracovného dňa nazývam absolútnou nadhodnotou; naproti tomu nadhodnotu, ktorá pramení zo skrátenia nutného pracovného času a z príslušnej zmeny v pomere veľkosti oboch častí pracovného dňa, nazývam relatívnou nadhodnotou.

Aby sa znížila hodnota pracovnej sily, musí zvýšenie produktívnej sily zasiahnuť priemyselné odvetvia, ktorých výrobky určujú hodnotu pracovnej sily, patria teda alebo do okruhu zvyčajných životných prostriedkov, alebo ich môžu nahradiť. Hodnota tovaru sa však neurčuje len množstvom práce, ktoré mu dáva konečnú formu, ale rovnako aj množstvom práce obsiahnutej v prostriedkoch na jeho výrobu. Napríklad hodnotu topánok určuje nielen práca obuvníka, ale aj hodnota kože, lepidla, dratvy atď. Teda hodnota pracovnej sily sa znižuje aj tým, že sa zvýši produktívna sila a primerane zlacnejú tovary v priemyselných odvetviach, ktoré dodá-

[2] „Keď sa zdokonaľujú remeslá, neznamená to nič iné ako objavenie nových spôsobov, ako zhotoviť nejaký výrobok s menším počtom ľudí čiže (čo je to isté) za kratší čas ako predtým." (Galiani, l. c. p. 158, 159.) „Úspory na výrobných nákladoch nemôžu teda byť nič iné ako úspory na množstve práce vynaloženej na výrobu." (Sismondi, Études etc., t. I, p. 22.)

vajú vecné prvky konštantného kapitálu, pracovné prostriedky a pracovný materiál na výrobu nevyhnutných životných prostriedkov. Naproti tomu vo výrobných odvetviach, ktoré nedodávajú ani nevyhnutné životné prostriedky, ani výrobné prostriedky na ich zhotovenie, zvýšenie produktívnej sily sa nedotýka hodnoty pracovnej sily.

Zlacnený tovar, prirodzene, znižuje hodnotu pracovnej sily iba pro tanto, t. j. len v pomere, v akom vchádza do reprodukcie pracovnej sily. Napríklad košele sú nevyhnutným životným prostriedkom, ale len jedným z mnohých. Ak zlacnejú, zmenší sa tým len robotníkov výdavok na košele. Celková suma nevyhnutných životných prostriedkov však pozostáva z rozličných tovarov, všetko výrobkov osobitných priemyselných odvetví, a hodnota každého takého tovaru tvorí vždy alikvotnú časť hodnoty pracovnej sily. Táto hodnota klesá s pracovným časom nutným na jej reprodukciu a celkové skrátenie tohto pracovného času sa rovná úhrnu jeho skrátení vo všetkých týchto osobitných výrobných odvetviach. Zaoberáme sa tu týmto všeobecným výsledkom tak, akoby bol bezprostredným výsledkom a bezprostredným cieľom v každom jednotlivom prípade. Keď jednotlivý kapitalista zvýšením produktívnej sily práce zlacní napríklad košele, vôbec nemusí mať pred sebou cieľ pro tanto znížiť hodnotu pracovnej sily, a teda nutný pracovný čas, ale len pokiaľ nakoniec prispieva k tomuto výsledku, prispieva k zvýšeniu všeobecnej miery nadhodnoty.[3] Všeobecné a nevyhnutné tendencie kapitálu treba odlišovať od ich javových foriem.

Teraz nebudeme skúmať spôsob, ako sa imanentné zákony kapitalistickej výroby prejavujú vo vonkajšom pohybe kapitálov, ako sa uplatňujú ako donucovacie zákony konkurencie a ako si ich individuálny kapitalista uvedomuje ako hybné motívy, toľko je však od začiatku jasné: vedecká analýza konkurencie je možná až vtedy, keď pochopíme vnútornú povahu kapitálu, celkom tak ako zdanlivý pohyb nebeských telies môže pochopiť len ten, kto pozná ich skutočný, ale zmyslami nevnímateľný pohyb. Jednako na to, aby sme pochopili výrobu relatívnej nadhodnoty, a to len na základe už dosiahnutých výsledkov, treba poznamenať toto:

Ak sa jedna hodina práce stelesňuje v množstve zlata 6 d. čiže $^1/_2$ sh., potom sa za dvanásťhodinový pracovný deň vyrobí hodnota 6 sh. Predpokladajme, že pri danej produktívnej sile práce sa za týchto 12 pracovných hodín zhotoví 12 kusov tovaru. Hodnota výrobných prostriedkov, surovín atď. spotrebovaných na každý kus nech je 6 d. Za týchto okolností stojí jednotlivý tovar 1 sh., totiž 6 d. predstavuje hodnotu výrobných prostriedkov a 6 d. novú hodnotu pridanú pri ich spracovaní. Dajme tomu, že sa nejakému kapitalistovi podarí zdvojnásobiť produktívnu silu práce, a teda

[3] „Keď továrnik zlepšením strojov zdvojnásobí množstvo svojich výrobkov... dosiahne (nakoniec) väčší zisk len potiaľ, pokiaľ mu to umožní obliekať robotníka lacnejšie... a tak pripadá na robotníka menšia časť celkového výnosu." (Ramsay, l. c. p. 168, 169.)

za dvanásťhodinový pracovný deň vyrobiť 24 kusov tovaru tohto druhu namiesto 12 kusov. Pri nezmenenej hodnote výrobných prostriedkov klesne teraz hodnota jednotlivého tovaru na 9 d., totiž 6 d. predstavuje hodnotu výrobných prostriedkov a 3 d. novú hodnotu pridanú poslednou prácou. Napriek zdvojnásobenej produktívnej sile pracovný deň vytvára tak ako predtým len novú hodnotu 6 sh., ktorá sa však teraz rozdeľuje na dvakrát väčšie množstvo výrobkov. Na každý jednotlivý výrobok pripadá teda už len $^1/_{24}$ namiesto $^1/_{12}$ tejto celkovej hodnoty, 3 d. namiesto 6 d., čiže, čo je to isté, k výrobným prostriedkom pri ich premene na výrobok sa teraz pridáva na každý kus už len pol hodiny práce namiesto celej pracovnej hodiny, ako to bolo predtým. Individuálna hodnota tohto tovaru je teraz pod jeho spoločenskou hodnotou, t. j. tento tovar stojí menej pracovného času ako veľké množstvo takých istých tovarov vyrobených za priemerných spoločenských podmienok. Kus stojí priemerne 1 sh., čiže stelesňuje 2 hodiny spoločenskej práce; pri zmenenom spôsobe výroby stojí iba 9 d., čiže obsahuje len $1^1/_2$ hodiny práce. Skutočná hodnota tovaru však nie je jeho individuálna, ale spoločenská hodnota, t. j. hodnota sa nemeria pracovným časom, ktorý v jednotlivom prípade tovar výrobcu skutočne stojí, ale pracovným časom spoločensky nutným na jeho výrobu. Ak teda kapitalista, ktorý používa novú metódu, predáva svoj tovar za jeho spoločenskú hodnotu 1 sh., predáva ho o 3 d. nad jeho individuálnu hodnotu a realizuje tak mimoriadnu nadhodnotu 3 d. Lenže na druhej strane sa teraz dvanásťhodinový pracovný deň pre neho stelesňuje v 24 kusoch tovaru, a nie v 12 kusoch ako predtým. Aby teda predal produkt jedného pracovného dňa, potrebuje dvojnásobný odbyt čiže dvakrát väčší trh. Za inak nezmenených okolností jeho tovary si vydobyjú väčší priestor na trhu len tým, že sa ich ceny znížia. Preto ich kapitalista bude predávať nad ich individuálnu, ale pod ich spoločenskú hodnotu, povedzme kus po 10 d. Takto ešte vždy vytlčie na každom jednotlivom kuse mimoriadnu nadhodnotu 1 d. Toto zvýšenie nadhodnoty dosiahne bez ohľadu na to, či jeho tovar patrí do okruhu nevyhnutných životných prostriedkov, alebo nie, či sa teda zúčastňuje na určení všeobecnej hodnoty pracovnej sily, alebo nie. Odhliadnuc od tejto okolnosti, má teda každý kapitalista motív, aby zvýšenou produktívnou silou práce zlacnil tovar.

Lenže dokonca aj v tomto prípade zväčšená výroba nadhodnoty vzniká skrátením nutného pracovného času a príslušným predĺžením nadpráce.[3a] Nech je nutný pracovný čas 10 hodín čiže denná hodnota pracovnej sily 5 sh., nadpráca 2 hodiny, teda denne vyro-

[3a] „Zisk človeka nezávisí od jeho velenia nad produktom práce iných, ale od jeho velenia nad samou prácou. Ak môže predať svoje tovary za vyššiu cenu, kým mzdy jeho robotníkov ostávajú nezmenené, má z toho zrejme výhodu... Menšia časť toho, čo vyrába, stačí na to, aby túto prácu dala do pohybu, a v dôsledku toho mu ostáva väčšia časť." ([J. Cazenove,] Outlines of Polit. Econ., London 1832, p. 49, 50.)

bená nadhodnota 1 sh. Ale náš kapitalista vyrába teraz 24 kusov, ktoré predáva po 10 d. za kus čiže spolu za 20 sh. Keďže hodnota výrobných prostriedkov sa rovná 12 sh., nahrádza $14^2/_5$ kusa tovaru len preddavkovaný konštantný kapitál. Dvanásťhodinový pracovný deň sa stelesňuje v ostávajúcich $9^3/_5$ kusa. Keďže cena pracovnej sily = 5 sh., v produkte 6 kusov sa stelesňuje nutný pracovný čas a v $3^3/_5$ kusa nadpráca. Pomer nutnej práce k nadpráci, ktorý pri priemerných spoločenských podmienkach bol 5 : 1, je teraz už len 5 : 3. Ten istý výsledok dosiahneme takto: Hodnota produktu dvanásťhodinového pracovného dňa je 20 sh. Z toho pripadá 12 sh. na hodnotu výrobných prostriedkov, ktorá sa len znova objavuje v hodnote produktu. Ostáva teda 8 sh. ako peňažný výraz hodnoty, v ktorej sa stelesňuje pracovný deň. Tento peňažný výraz je vyšší ako peňažný výraz priemernej spoločenskej práce toho istého druhu, z ktorej sa 12 hodín vyjadruje iba v 6 sh. Práca výnimočnej produktívnej sily pôsobí ako znásobená práca, čiže za tie isté časové úseky vytvára vyššie hodnoty ako priemerná spoločenská práca toho istého druhu. Ale náš kapitalista platí za dennú hodnotu pracovnej sily aj naďalej len 5 sh. Robotník teda potrebuje na reprodukciu tejto hodnoty už len $7^1/_2$ hodiny namiesto predchádzajúcich 10 hodín. Jeho nadpráca vzrastie teda o $2^1/_2$ hodiny a nadhodnota, ktorú vyrába, z 1 sh. na 3 sh. Kapitalista, ktorý používa zlepšený spôsob výroby, prisvojuje si teda ako nadprácu väčšiu časť pracovného dňa než ostatní kapitalisti v tom istom odvetví. V jednotlivom prípade robí to, čo robí kapitál pri výrobe relatívnej nadhodnoty všeobecne. Lenže na druhej strane táto mimoriadna nadhodnota mizne, len čo sa nový spôsob výroby stáva všeobecným, a tým mizne rozdiel medzi individuálnou hodnotou lacnejšie vyrábaných tovarov a ich spoločenskou hodnotou. Ten istý zákon určovania hodnoty pracovným časom, ktorý kapitalista používajúci novú metódu pociťuje v tom, že musí svoj tovar predávať pod jeho spoločenskú hodnotu, ženie súperov nášho kapitalistu ako donucovací zákon konkurencie k tomu, aby zaviedli nový spôsob výroby.[4] Celý proces sa teda koniec koncov dotkne všeobecnej miery nadhodnoty len vtedy, keď zvýšenie produktívnej sily práce zasiahne tie výrobné odvetvia, teda zlacní tie tovary, ktoré vchádzajú do okruhu nevyhnutných životných prostriedkov, teda sú prvkami hodnoty pracovnej sily.

Hodnota tovarov je nepriamo úmerná produktívnej sile práce. Takisto je to s hodnotou pracovnej sily, pretože ju určujú hodnoty

[4] „Ak môj sused môže predávať lacno, pretože s menším množstvom práce vyrába veľa, musím sa snažiť predávať rovnako lacno ako on. A tak každé majstrovstvo, každá metóda alebo každý stroj, umožňujúce pracovať s menším počtom rúk a v dôsledku toho lacnejšie, vyvolávajú u druhých isté súperenie a donucujú ich, aby alebo uplatňovali rovnaké majstrovstvo, rovnakú metódu, alebo používali rovnaký stroj, alebo vynašli niečo podobné, aby boli všetci na rovnakej úrovni a nikto nemohol predávať lacnejšie ako jeho sused." (The Advantages of the East-India Trade to England, Lond. 1720, p. 67.)

tovarov. Naproti tomu relatívna nadhodnota je priamo úmerná produktívnej sile práce. Stúpa so stúpajúcou produktívnou silou a klesá s klesajúcou produktívnou silou. Ak predpokladáme, že sa hodnota peňazí nemení, priemerný spoločenský dvanásťhodinový pracovný deň vyrába vždy takú istú novú hodnotu 6 sh., bez ohľadu na to, ako sa táto suma hodnoty delí na ekvivalent hodnoty pracovnej sily a na nadhodnotu. Ale ak v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce hodnota denných životných prostriedkov, a teda aj denná hodnota pracovnej sily klesne z 5 sh. na 3 sh., nadhodnota vzrastie z 1 sh. na 3 sh. Na reprodukciu hodnoty pracovnej sily bolo potrebných 10 pracovných hodín, a teraz treba len 6 pracovných hodín. Štyri pracovné hodiny sa uvoľnili a možno ich pripojiť k doméne nadpráce. Imanentným úsilím a stálou tendenciou kapitálu je teda zvyšovať produktívnu silu práce, aby zlacnil tovar a zlacnením tovaru zlacnil samého robotníka.[5]

Absolútna hodnota tovaru je sama osebe ľahostajná pre kapitalistu, ktorý ho vyrába. Kapitalistu zaujíma len nadhodnota, ktorá väzí v tovare a dá sa realizovať predajom. Realizácia nadhodnoty zahŕňa sama osebe nahradenie preddavkovanej hodnoty. Keďže však relatívna nadhodnota rastie priamo úmerne so zvyšovaním produktívnej sily práce, kým hodnota tovarov klesá nepriamo úmerne s tým istým rozvojom, keďže teda ten istý identický proces zlacňuje tovary a zvyšuje nadhodnotu, ktorú obsahujú, rieši sa tým záhada, prečo sa kapitalista, ktorému ide len o výrobu výmennej hodnoty, ustavične usiluje znížiť výmennú hodnotu tovarov, protirečenie, ktorým jeden zo zakladateľov politickej ekonómie, Quesnay, trápil svojich protivníkov, a tí mu ostali dlžní odpoveď.

„Uznávate," hovorí Quesnay, „že čím viac nákladov alebo nákladných prác možno bez ujmy na výrobe usporiť pri výrobe priemyselných výrobkov, tým výhodnejšie sú tieto úspory, lebo zmenšujú cenu výrobku. A napriek tomu sa nazdávate, že výroba bohatstva, ktoré pochádza z práce priemyselníkov, spočíva vo zväčšovaní výmennej hodnoty ich výrobkov."[6]

---

[5] „Nech sa znížia robotníkove výdavky v hocijakom pomere, v tom istom pomere sa zníži aj jeho mzda, ak sa zároveň zrušia obmedzenia priemyslu." (Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc., Lond. 1753, p. 7.) „Záujem priemyslu si vyžaduje, aby obilie a všetky životné prostriedky boli čo najlacnejšie; lebo čokoľvek ich zdražuje, musí zdražiť aj prácu... teda vo všetkých krajinách, kde priemysel nepodlieha obmedzeniam, cena životných prostriedkov musí pôsobiť na cenu práce. Tá bude vždy klesať, keď sa budú nevyhnutné životné prostriedky zlacňovať." (l. c. p. 3.) „Mzdy klesajú v tom istom pomere, v akom rastú produktívne sily. Je pravda, že stroje zlacňujú nevyhnutné životné prostriedky, ale okrem toho zlacňujú aj robotníka." (A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation, London 1834, p. 27.)

[6] „Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (Quesnay, Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, p. 188, 189.)

V kapitalistickej výrobe cieľom úspory práce dosiahnutej rozvojom produktívnej sily práce[7] teda vôbec nie je skrátiť pracovný deň. Jej cieľom je skrátiť len pracovný čas nutný na výrobu určitého množstva tovarov. Fakt, že robotník pri zvýšenej produktívnej sile svojej práce vyrobí za jednu hodinu napríklad desaťkrát viac tovarov ako predtým, že teda na každý kus tovaru potrebuje desaťkrát menej pracovného času, nijako nebráni tomu, aby ho aj naďalej nechali pracovať 12 hodín a za týchto 12 hodín vyrábať 1200 kusov, a nie 120 kusov ako predtým. Môže sa dokonca stať, že sa jeho pracovný deň súčasne predĺži, takže teraz vyrába za 14 hodín 1400 kusov atď. Preto u ekonómov takého razenia ako MacCulloch, Ure, Senior a tutti quanti[1*] môžeme na jednej strane čítať, že robotník je kapitálu zaviazaný vďakou za to, že rozvíja produktívne sily, lebo tým skracuje nutný pracovný čas, a na nasledujúcej strane čítame, že túto vďaku musí dokázať tým, že v budúcnosti nebude pracovať 10 hodín, ale 15 hodín. V rámci kapitalistickej výroby cieľom rozvoja produktívnej sily práce je skrátiť tú časť pracovného dňa, po ktorú robotník musí pracovať sám pre seba, a práve tým predĺžiť druhú časť pracovného dňa, po ktorú môže pracovať zadarmo pre kapitalistu. V akej miere možno tento výsledok dosiahnuť aj bez zlacnenia tovarov, ukáže sa pri osobitných metódach výroby relatívnej nadhodnoty, ku skúmaniu ktorých teraz prechádzame.

[1*] jemu podobní

[7] „Títo špekulanti, ktorí tak šetria prácu robotníkov, práve tí by ju museli zaplatiť." (J. N. Bidaut, Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, Paris 1828, p. 13.) „Podnikateľ sa bude vždy usilovať o to, aby usporil čas a prácu." (Dugald Stewart, Works, ed. by Sir. W. Hamilton, v. VIII, Edinburgh 1855, Lectures on Polit. Econ., p. 318.) „Ich" (kapitalistov) „záujmom je, aby produktívne sily robotníkov, ktorých zamestnávajú, boli čo najväčšie. Ich pozornosť sa takmer výlučne zameriava na to, aby zvýšili túto silu." (R. Jones, l. c., Lecture III.)

Kooperácia

Jedenásta kapitola

Ako sme videli, kapitalistická výroba sa v skutočnosti začína až vtedy, keď ten istý individuálny kapitál súčasne zamestnáva väčší počet robotníkov, keď teda pracovný proces rozšíri svoj rozsah a dodáva produkt vo väčšom množstve. Keď väčší počet robotníkov vyvíja činnosť v tom istom čase, v tom istom priestore (alebo, ak chcete, na tom istom pracovnom poli), pri výrobe toho istého druhu tovarov, pod velením toho istého kapitalistu — to je historické a logické východisko kapitalistickej výroby. Pokiaľ ide o sám spôsob výroby, odlišuje sa napríklad manufaktúra vo svojich začiatkoch od cechovej remeselníckej výroby sotva niečím iným ako väčším počtom robotníkov, ktorých súčasne zamestnáva ten istý kapitál. Dielňa cechového majstra sa len rozšírila.

Sprvoti je teda rozdiel len kvantitatívny. Videli sme, že množstvo nadhodnoty, ktoré vyrobí daný kapitál, rovná sa nadhodnote, ktorú dodáva jednotlivý robotník, násobenej počtom súčasne zamestnaných robotníkov. Tento počet sám osebe nemení nič na miere nadhodnoty čiže na stupni vykorisťovania pracovnej sily, a vzhľadom na výrobu hodnoty tovarov vôbec sa zdá, že každá kvalitatívna zmena pracovného procesu je ľahostajná. To vyplýva z povahy hodnoty. Ak sa dvanásťhodinový deň spredmetní v 6 sh., potom 1200 takých pracovných dní sa spredmetní v 6 sh. $\times$ 1200. V jednom prípade sa do výrobkov vtelilo 12 $\times$ 1200 hodín práce, v druhom prípade 12 hodín práce. Pri výrobe hodnoty sa množstvo počíta vždy len ako množstvo jednotiek. Pre výrobu hodnoty je teda celkom jedno, či 1200 robotníkov vyrába každý osve, alebo či sú spojení pod velením toho istého kapitálu.

Lenže v určitých medziach tu predsa len vzniká istá modifikácia. Práca spredmetnená v hodnote je práca priemernej spoločenskej kvality, je teda výrazom priemernej pracovnej sily. Ale priemerná veličina existuje vždy len ako priemer mnohých rôznych individuál-

nych veličín toho istého druhu. V každom priemyselnom odvetví sa individuálny robotník, Peter či Pavol, viac alebo menej odchyľuje od priemerného robotníka. Tieto individuálne odchýlky, ktoré sa v matematike nazývajú „chybami", sa vyrovnávajú a miznú, len čo vezmeme väčší počet robotníkov. Preslávený sofista a sykofant Edmund Burke na základe svojich praktických skúseností farmára je dokonca presvedčený, že už „v takej malej skupine", ako je 5 poľnohospodárskych paholkov, mizne každý individuálny rozdiel v práci, takže piati najlepší dospelí anglickí poľnohospodárski paholci urobia dovedna za ten istý čas práve toľko práce ako hociktorí iní piati anglickí poľnohospodárski paholci.[8] Nech je to už akokoľvek, je jasné, že celkový pracovný deň väčšieho počtu súčasne zamestnaných robotníkov delený počtom robotníkov je sám osebe dňom priemernej spoločenskej práce. Nech pracovný deň jednotlivého robotníka je napríklad dvanásť hodín. Potom pracovný deň 12 súčasne zamestnaných robotníkov tvorí celkový pracovný deň 144 hodín, a hoci práca každého z tohto tucta robotníkov sa viac alebo menej odchyľuje od priemernej spoločenskej práce, takže jednotlivý robotník potrebuje o niečo viac alebo menej času na tú istú prácu, pracovný deň každého jednotlivého robotníka ako dvanástina celkového pracovného dňa trvajúceho 144 hodín má priemernú spoločenskú kvalitu. Teda pre kapitalistu, ktorý zamestnáva tucet robotníkov, existuje pracovný deň ako celkový pracovný deň tucta robotníkov. Pracovný deň každého jednotlivého robotníka existuje ako alikvotná časť celkového pracovného dňa úplne nezávisle od toho, či títo dvanásti robotníci pracujú spoločne, alebo či celá súvislosť ich práce spočíva len v tom, že pracujú pre toho istého kapitalistu. Ale ak týchto 12 robotníkov zamestnávajú po dvoch drobní majstri, potom bude vecou náhody, či každý jednotlivý majster vyrobí to isté množstvo hodnoty a realizuje tak všeobecnú mieru nadhodnoty. Mohli by sa však vyskytnúť individuálne odchýlky. Keby robotník spotreboval na výrobu tovaru oveľa viac času, ako je spoločensky potrebné, keby sa jeho individuálny nutný pracovný čas značne odchyľoval od spoločensky nutného čiže priemerného pracovného času, jeho práca by nebola priemernou prácou a jeho pracovná sila by nebola priemernou pracovnou silou. Vôbec by sa nepredala, alebo len pod priemernú hodnotu pracovnej sily. Predpokladá sa teda určité minimum pracovnej zručnosti a neskoršie

[8] „Niet pochybnosti o tom, že je značný rozdiel medzi hodnotou práce jedného človeka a hodnotou práce iného človeka, vyplývajúci z rozdielu v sile, obratnosti a poctivej usilovnosti. Na základe vlastného dôkladného pozorovania som si však celkom istý, že hociktorí piati ľudia vykonávajú ako celok rovnaké množstvo práce ako hociktorí iní piati ľudia v spomínaných vekových skupinách. To znamená, že spomedzi týchto piatich ľudí jeden bude mať všetky vlastnosti dobrého robotníka, druhý bude zlý robotník a ostatní traja budú niekde uprostred, približujúc sa k prvému a poslednému robotníkovi. Takže už v takej malej skupine, ako sú piati ľudia, nájdete súhrn toho všetkého, čo môžu vykonať piati ľudia." (E. Burke, l. c. p. 15, 16.) Porov. Quételetove názory o priemernom indivíduu.

uvidíme, že kapitalistická výroba nachádza spôsob, ako toto minimum merať. Jednako sa však toto minimum odchyľuje od priemeru, hoci na druhej strane treba za pracovnú silu zaplatiť jej priemernú hodnotu. Preto zo šiestich drobných majstrov jeden vytlčie viac nadhodnoty, druhý menej, ako je všeobecná miera nadhodnoty. Nerovnosti sa vyrovnávajú pre spoločnosť, ale nie pre jednotlivého majstra. Teda zákon zhodnotenia vôbec sa pre jednotlivého výrobcu realizuje úplne až vtedy, keď vyrába ako kapitalista, keď súčasne zamestnáva veľa robotníkov, keď teda už od samého začiatku uvádza do pohybu priemernú spoločenskú prácu.[9]

Aj keď sa spôsob práce nemení, súčasné použitie väčšieho počtu robotníkov vyvoláva revolúciu vo vecných podmienkach pracovného procesu. Budovy, kde pracujú mnohí, sklady surovín atď., nádoby, nástroje, prístroje atď., ktoré súčasne alebo striedavo slúžia mnohým, slovom časť výrobných prostriedkov sa teraz spotrebúva v pracovnom procese spoločne. Na jednej strane sa výmenná hodnota tovarov, teda aj výrobných prostriedkov vôbec nezväčší tým, že sa nejako zvýši využívanie ich úžitkovej hodnoty. Na druhej strane rastie rozsah spoločne používaných výrobných prostriedkov. Miestnosť, kde 20 tkáčov pracuje so svojimi 20 krosnami, musí byť priestornejšia ako miestnosť nezávislého tkáča s dvoma tovarišmi. Lenže vystavať dielňu pre 20 osôb stojí menej práce ako vystavať 10 dielní, každú pre dve osoby, a tak hodnota hromadne sústredených a spoločne používaných výrobných prostriedkov vôbec nerastie úmerne ich rozsahu a úžitkovému efektu. Spoločne používané výrobné prostriedky odovzdávajú jednotlivému výrobku menšiu časť hodnoty sčasti preto, lebo celková hodnota, ktorú odovzdávajú, sa súčasne rozdelí na väčšie množstvo výrobkov, sčasti preto, lebo v porovnaní s izolovanými výrobnými prostriedkami vchádzajú síce do výrobného procesu s absolútne väčšou hodnotou, ale vzhľadom na okruh svojej pôsobnosti s relatívne menšou hodnotou. Tým klesá hodnota jednej časti konštantného kapitálu a úmerne jej veľkosti klesá teda aj celková hodnota tovaru. Účinok je ten istý, ako keby sa výrobné prostriedky tovaru vyrábali lacnejšie. Táto úspora pri používaní výrobných prostriedkov vyplýva iba z toho, že sa spoločne spotrebúvajú v pracovnom procese mnohými robotníkmi. A tento charakter podmienok spoločenskej práce čiže spoločenských podmienok práce — na rozdiel od rozptýlených a relatívne nákladných výrobných prostriedkov izolovaných samostatných robotníkov alebo drobných majstrov — nadobúdajú výrobné prostriedky dokonca aj vtedy, keď mnohí robotníci sú združení len v priestore, a nie spoločnou prácou. Časť pracovných prostriedkov nadobúda tento spoločenský charakter ešte skôr ako sám pracovný proces.

[9] Pán profesor Roscher údajne objavil, že krajčírka, ktorú pani profesorová zamestnáva dva dni, vykoná viac práce ako dve krajčírky, ktoré pani profesorová zamestnáva v ten istý deň.[102] Pán profesor by nemal robiť svoje pozorovania kapitalistického výrobného procesu v detskej izbe a za okolností, keď chýba hlavná osoba, kapitalista.

Úspora výrobných prostriedkov sa vôbec musí skúmať z dvojakého hľadiska. Po prvé pokiaľ zlacňuje tovary, a tým znižuje hodnotu pracovnej sily. Po druhé pokiaľ mení pomer nadhodnoty k celkovému preddavkovanému kapitálu, t. j. k súhrnu hodnoty jeho konštantnej a variabilnej časti. Týmto bodom sa budeme zaoberať až v prvom oddiele tretej knihy tohto diela, kam pre súvislosť odkladáme aj niektoré iné otázky, ktoré by patrili už sem. Postup pri analýze si vyžaduje takéto rozčlenenie predmetu a zodpovedá to zároveň aj duchu kapitalistickej výroby. Pretože tu pracovné podmienky vystupujú voči robotníkovi samostatne, aj ich úspora sa javí ako osobitná operácia, ktorá sa robotníka vôbec netýka, a preto je odlúčená od metód, ktoré zvyšujú jeho osobnú produktivitu.

Forma práce mnohých osôb, ktoré v tom istom výrobnom procese alebo v rôznych, ale súvisiacich výrobných procesoch plánovite pracujú popri sebe alebo v súčinnosti, nazýva sa kooperácia.[10]

Tak ako sa útočná sila jazdeckej eskadróny alebo obranná sila pešieho pluku podstatne líšia od súčtu útočných a obranných síl, ktoré môže izolovane vyvinúť každý jazdec alebo pešiak, takisto sa mechanický súčet síl izolovaných robotníkov odlišuje od spoločenskej sily, ktorá vzniká, keď veľa rúk súčasne spolupôsobí pri tej istej nerozdelenej operácii, keď treba napríklad zdvihnúť nejaké bremeno, otáčať kľuku alebo odstrániť z cesty prekážku.[11] Účinok kombinovanej práce sa tu vôbec nedá dosiahnuť izolovanou prácou, alebo sa dá dosiahnuť len za oveľa dlhší čas alebo len v trpaslíčom rozsahu. Nejde tu len o to, aby sa kooperáciou zvýšila individuálna produktívna sila, ale aj o to, aby sa vytvorila produktívna sila, ktorá ako taká musí byť masovou silou.[11a]

Odhliadnuc od novej sily, ktorá vzniká splynutím mnohých síl do jednej celkovej sily, už sám spoločenský kontakt vytvára pri väčšine produktívnych prác súťaženie a osobitné povzbudenie životnej energie (animal spirits), čo zvyšuje individuálnu výkonnosť jednotlivcov, takže tucet osôb dovedna dodá za jeden spoločný pracovný deň v rozsahu 144 hodín oveľa väčší celkový produkt ako dvanásť izolovaných robotníkov, z ktorých každý pracuje 12 hodín, alebo ako jeden robotník, ktorý pracuje 12 dní po sebe.[12] To vyplýva

---

[10] „Concours de forces." (Destutt de Tracy, l. c. p. 80.)

[11] „Existuje mnoho operácií, ktoré sú také jednoduché, že sa už nedajú rozložiť na časti, ale dajú sa vykonať iba kooperáciou mnohých párov rúk. Napríklad, keď sa má vyložiť na voz veľké brvno... slovom všetko, čo sa dá vykonať len tak, že si veľký počet párov rúk navzájom a súčasne pomáha pri tej istej nerozdelenej činnosti." (E. G. Wakefield, A View of the Art of Colonization, London 1849, p. 168.)

[11a] „Kým jeden človek nevládze zdvihnúť ťarchu jednej tony a aj desať ľudí sa musí pri tom veľmi namáhať, sto ľudí to dokáže, ak každý pomáha čo i len silou jedného prsta." (John Bellers, Proposals for raising a colledge of industry, London 1696, p. 21.)

[12] „Aj tu" (keď totiž jeden farmár zamestnáva na 300 akroch ten istý počet robotníkov ako 10 farmárov, každý na 30 akroch) „existuje výhoda v relatív-

z toho, že človek je od prírody, aj keď nie politický[13], ako sa nazdával Aristoteles, ale rozhodne spoločenský živočích.

Aj keď mnohí robia súčasne a spoločne to isté alebo prácu toho istého druhu, individuálna práca každého jednotlivca ako časť úhrnnej práce môže jednako predstavovať rozličné fázy samého pracovného procesu, ktorými prechádza pracovný predmet v dôsledku kooperácie rýchlejšie. Napríklad ak murári utvoria reťaz rúk, aby si podávali stavebné kamene od spodku lešenia až na jeho vrch, každý z nich robí to isté, a predsa jednotlivé úkony predstavujú súvislé časti jedného celkového úkonu, osobitné fázy, ktorými musí v pracovnom procese prejsť každý stavebný kameň, takže ho 24 rúk úhrnného robotníka dopraví rýchlejšie ako dve ruky každého jednotlivého robotníka, ktorý by vystupoval a zostupoval po lešení.[14] Pracovný predmet prejde tým istým priestorom za kratší čas. Na druhej strane kombinácia práce vzniká aj vtedy, keď napríklad začnú stavať budovu súčasne z rôznych strán, hoci tí, čo kooperujú, robia to isté alebo prácu toho istého druhu. Pri kombinovanom pracovnom dni trvajúcom 144 hodín pristupuje sa k pracovnému predmetu súčasne z mnohých strán v priestore, a pretože kombinovaný čiže úhrnný robotník má oči a ruky vpredu i vzadu a je v určitej miere všadeprítomný, dohotoví sa celkový produkt rýchlejšie ako pri 12 dvanásťhodinových pracovných dňoch viac alebo menej izolovaných robotníkov, ktorí musia pristupovať k svojmu dielu jednostrannejšie. Rôzne priestorové časti produktu dozrievajú v tom istom čase.

Zdôraznili sme, že mnohí, čo sa navzájom dopĺňajú, robia to isté alebo prácu toho istého druhu, pretože táto najjednoduchšia forma spoločnej práce hrá veľkú úlohu aj v najrozvinutejšej podobe kooperácie. Ak je pracovný proces zložitý, už sám počet spoločne pracujúcich umožňuje rozdeliť rôzne úkony medzi rôznych robotníkov,

---

nom počte robotníkov, ktorú ťažko pochopia tí, čo nepoznajú prax. Lebo je prirodzené, ak hovoríme, že 1 : 4 sa má ako 3 : 12; to však neplatí v praxi, lebo v čase žatvy a pri mnohých iných prácach, ktoré rovnako súria, ide práca lepšie a rýchlejšie, ak dáme dohromady veľa rúk; napríklad cez žatvu 2 pohoniči, 2 nakladači, 2 podávači, 2 hrabáči a ostatní pri stohu alebo v stodole urobia spolu dvakrát toľko práce, ako by urobil ten istý počet robotníkov, keby ich rozdelili do rôznych skupín na rôznych farmách." ([J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms. By a Farmer, London 1773, p. 7, 8.)

[13] Aristotelova definícia vlastne hovorí, že človek je od prírody občanom mesta. Pre klasický starovek je táto definícia takisto charakteristická ako pre Yankeeov Franklinova definícia, že človek je od prírody výrobcom nástrojov.

[14] „Treba ešte poznamenať, že túto čiastočnú deľbu práce možno zaviesť aj tam, kde robotníci vykonávajú ten istý úkon. Napríklad murári, ktorí si podávajú tehly z rúk do rúk na najvyššie lešenie, robia všetci tú istú prácu, a predsa jestvuje medzi nimi istá deľba práce, ktorá spočíva v tom, že každý z nich prenáša tehlu v určitom priestore a všetci spolu ju dostanú na určené miesto oveľa rýchlejšie, ako keby každý z nich osve niesol svoju tehlu až na horné lešenie." (F. Skarbek, Théorie des richesses sociales, 2ème éd., Paris 1839, t. I, p. 97, 98.)

teda vykonať ich súčasne, a tak skrátiť pracovný čas potrebný na zhotovenie celkového produktu.[15]

V mnohých výrobných odvetviach bývajú kritické momenty, t. j. časové obdobia určené samou povahou pracovného procesu, v ktorých treba dosiahnuť určité pracovné výsledky. Napríklad ak treba ostrihať stádo oviec alebo zožať a pozvážať obilie z určitého počtu jutár, množstvo a kvalita produktu závisia od toho, či sa operácia začne v určitom čase a či sa v určitom čase dokončí. Čas, po ktorý smie trvať pracovný proces, je tu predpísaný, ako napríklad pri love haringov. Jednotlivec môže z jedného dňa vykrojiť len jeden pracovný deň, povedzme dvanásťhodinový, ale napríklad kooperácia 100 ľudí rozšíri dvanásťhodinový deň na pracovný deň trvajúci 1200 hodín. Krátkosť času, za ktorý sa práca vykoná, sa kompenzuje veľkosťou množstva práce, ktorá sa v rozhodujúcej chvíli vrhne na výrobné pole. Včasný účinok tu závisí od toho, že sa súčasne použijú mnohé kombinované pracovné dni, rozsah úžitkového efektu závisí od počtu robotníkov, ktorý je však vždy menší ako počet robotníkov, ktorí by izolovane mohli za ten istý čas vykonať to isté množstvo práce.[16] Práve pre nedostatok takejto kooperácie vychádza každoročne navnivoč veľké množstvo obilia na západe Spojených štátov a veľké množstvo bavlny v tých častiach Východnej Indie, kde anglická nadvláda zničila staré pospolné zriadenie.[17]

Na jednej strane kooperácia umožňuje rozšíriť priestorovú sféru práce, a preto si ju pri určitých pracovných procesoch vyžaduje už samo rozloženie pracovného predmetu v priestore; tak je to pri vysušovaní pôdy, stavbe hrádzí, zavodňovaní, pri stavbe kanálov, ciest, železníc atď. Na druhej strane kooperácia — úmerne k rozsahu výroby — umožňuje priestorove zúžiť oblasť výroby. Toto obmedzenie priestorovej sféry práce pri súčasnom rozšírení sféry jej pôsobenia, ktorým sa usporí množstvo nepravých nákladov (faux

---

[15] „Ak ide o vykonanie zložitej práce, treba viaceré veci urobiť súčasne. Jeden robí jedno, kým druhý niečo iné, a všetci prispievajú k výsledku, ktorý by jednotlivý človek nemohol dosiahnuť. Jeden vesluje, kým druhý drží kormidlo, a tretí hádže sieť alebo harpunuje rybu, a rybolov je úspešný, čo by nebolo možné bez tejto súčinnosti." (Destutt de Tracy, l. c. p. 78.)

[16] „Ak sa" (práca v poľnohospodárstve) „vykoná v rozhodujúcej chvíli, má tým väčší účinok." ([J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the present price etc., p. 7.) „V poľnohospodárstve niet dôležitejšieho činiteľa, ako je činiteľ času." (Liebig, Über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft, 1856, p. 23.)

[17] „Ďalšie také zlo, ktoré by sme sotva očakávali v krajine, čo vyváža viac práce ako hocktorá iná krajina na svete, azda s výnimkou Číny a Anglicka, je v tom, že nemožno zaobstarať dostatočný počet robotníkov na zber bavlny. V dôsledku toho nezoberú veľké množstvá úrody, kým inú časť úrody zbierajú zo zeme, keď už bavlna vypadne a samozrejme stratí farbu a sčasti zhnije, takže pre nedostatok robotníkov v pravý čas musí sa plantážnik fakticky zmieriť so stratou veľkej časti úrody bavlny, ktorú Anglicko tak túžobne očakáva." (Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861.)

frais), vzniká sústredením robotníkov, spojením rôznych pracovných procesov a koncentráciou výrobných prostriedkov.[18]

V porovnaní s rovnako veľkým počtom izolovaných individuálnych pracovných dní vyrába kombinovaný pracovný deň väčšie množstvá úžitkových hodnôt, a tak zmenšuje pracovný čas potrebný na výrobu určitého úžitkového efektu. Nech už v danom prípade dosiahne túto vyššiu produktívnu silu tým, že zvýši mechanickú silu práce, alebo rozšíri priestorovú sféru jej pôsobenia, alebo priestorovú oblasť výroby zúži v pomere k rozsahu výroby, alebo v kritickom momente dá do pohybu veľa práce v krátkom čase, alebo povzbudí súťaženie medzi jednotlivcami a napne ich životnú energiu, alebo rovnorodým úkonom mnohých ľudí vtlačí pečať plynulosti a mnohostrannosti, alebo zároveň vykoná rôzne operácie, alebo spoločným použitím usporí výrobné prostriedky, alebo individuálnej práci dodá charakter spoločenskej priemernej práce — vo všetkých týchto prípadoch je špecifická produktívna sila kombinovaného pracovného dňa spoločenskou produktívnou silou práce čiže produktívnou silou spoločenskej práce. Táto produktívna sila vzniká zo samej kooperácie. V plánovitej súčinnosti s inými robotník prekonáva svoje individuálne hranice a rozvíja svoje rodové schopnosti.[19]

Ak robotníci vôbec nemôžu bezprostredne spolupracovať bez toho, aby boli spolu, ak teda ich sústredenie na určitom priestore je podmienkou ich kooperácie, potom námezdní robotníci môžu kooperovať len vtedy, ak ich súčasne používa ten istý kapitál, ten istý kapitalista, ak teda kupuje ich pracovné sily súčasne. Celková hodnota týchto pracovných síl čiže suma miezd robotníkov za deň, za týždeň atď. sa teda musí spojiť v kapitalistovom vrecku prv, ako sa pracovné sily samy spoja vo výrobnom procese. Vyplatiť 300 robotníkov naraz, čo len za jeden deň, vyžaduje väčší výdaj kapitálu, ako vyplácať menej robotníkov týždeň čo týždeň počas celého roka. Počet kooperujúcich robotníkov čiže stupeň kooperácie závisí teda predovšetkým od veľkosti kapitálu, ktorý jednotlivý kapitalista môže vynaložiť na nákup pracovnej sily, t. j. od rozsahu, v akom disponuje životnými prostriedkami mnohých robotníkov.

A tak je to nielen s variabilným, ale aj s konštantným kapitálom. Výdavky za suroviny sú napríklad 30 ráz väčšie pre kapitalistu, ktorý zamestnáva 300 robotníkov, ako pre každého z 30 kapitalistov, ktorí zamestnávajú po 10 robotníkov. Hodnota a množstvo

[18] „Vďaka pokroku v poľnohospodárstve všetok kapitál a všetka práca, ktoré sa predtým voľne používali na 500, a možno aj na viac akroch, sa teraz sústreďujú na dôkladnejšie obrábanie 100 akrov." Hoci „v pomere k množstvu vynaloženého kapitálu a práce sa priestor zúžil, jednako predstavuje rozšírenú sféru výroby v porovnaní so sférou výroby, ktorú predtým jednotlivý nezávislý výrobca zaberal, alebo v nej pracoval". (R. Jones, An Essay on the Distribution of Wealth, On Rent, London 1831, p. 191.)

[19] „Sila jednotlivého človeka je veľmi malá, ale spojenie veľmi malých síl dáva celkovú silu, ktorá je väčšia ako súčet všetkých čiastkových síl, takže už púhym spojením síl možno skrátiť čas a rozšíriť priestor ich pôsobenia." (G. R. Carli, poznámka k P. Verrimu, l. c., t. XV, p. 196.)

spoločne používaných pracovných prostriedkov nerastú síce tou istou mierou ako počet zamestnaných robotníkov, ale predsa len rastú značne. Koncentrácia väčšieho množstva výrobných prostriedkov v rukách jednotlivých kapitalistov je teda materiálnou podmienkou kooperácie námezdných robotníkov a rozsah kooperácie čiže objem výroby závisí od stupňa tejto koncentrácie.

Pôvodne bola nevyhnutná určitá minimálna veľkosť individuálneho kapitálu, aby počet súčasne vykorisťovaných robotníkov, teda množstvo vyrobenej nadhodnoty stačilo oslobodiť samého zamestnávateľa od ručnej práce, premeniť ho z drobného majstra na kapitalistu, a tak formálne vytvoriť kapitálový vzťah. Táto minimálna veľkosť teraz vystupuje ako materiálna podmienka premeny mnohých roztrieštených a od seba nezávislých individuálnych pracovných procesov na jeden kombinovaný spoločenský pracovný proces.

Takisto velenie kapitálu nad prácou pôvodne vystupovalo len ako formálny dôsledok toho, že robotník už nepracuje pre seba, ale pre kapitalistu, a teda pod kapitalistom. S kooperáciou mnohých námezdných robotníkov stáva sa velenie kapitálu nevyhnutným na uskutočnenie samého pracovného procesu, stáva sa skutočnou podmienkou výroby. Velenie kapitalistu na výrobnom poli stáva sa teraz rovnako nepostrádateľným ako velenie generála na bojovom poli.

Každá bezprostredne spoločenská čiže spoločná práca vo väčšom rozsahu vyžaduje viac alebo menej riadenie, ktoré sprostredkúva súlad individuálnych činností a vykonáva všeobecné funkcie, vyplývajúce z pohybu celkového výrobného organizmu na rozdiel od pohybu jeho samostatných orgánov. Jednotlivý huslista sa diriguje sám, orchester potrebuje dirigenta. Táto funkcia riadenia, dozoru a sprostredkovania sa stáva funkciou kapitálu, len čo sa práca podriadená kapitálu stane kooperačnou prácou. Ako špecifická funkcia kapitálu nadobúda funkcia riadenia špecifické charakteristické črty.

Hybným motívom a určujúcim cieľom kapitalistického výrobného procesu je predovšetkým čo najväčšie sebazhodnotenie kapitálu[20], t. j. čo najväčšia výroba nadhodnoty, teda čo najväčšie vykorisťovanie pracovnej sily kapitalistom. S množstvom súčasne zamestnaných robotníkov rastie ich odpor, a tým nevyhnutne rastie tlak kapitálu na prekonanie tohto odporu. Kapitalistovo riadenie nie je len osobitnou funkciou, ktorá vyplýva z povahy spoločenského pracovného procesu a mu prináleží, ale zároveň je aj funkciou vykorisťovania spoločenského pracovného procesu, a preto je podmienené nevyhnutným antagonizmom medzi vykorisťovateľom a surovinou, ktorú vykorisťuje. S rozsahom výrobných prostriedkov, ktoré stoja proti námezdnému robotníkovi ako cudzie vlastníctvo, rastie aj nevyhnutnosť kontroly ich účelného použitia.[21]

[20] „Zisk ... je jediným cieľom obchodu." (J. Vanderlint, l. c. p. 11.)

[21] Noviny anglických filistrov Spectator z 26. mája 1866 oznamujú, že po zavedení istého druhu podielnictva medzi kapitalistom a robotníkmi vo „wire-work company of Manchester"[1*] „prvým výsledkom bol náhly pokles plytvania

[1*] manchesterskej spoločnosti na výrobu drôtu

Kooperácia námezdných robotníkov je ďalej iba výsledkom pôsobenia kapitálu, ktorý ich používa súčasne. Súvislosť ich funkcií a ich jednota ako celkového výrobného organizmu sú mimo nich, v kapitáli, ktorý ich spája a udržuje pokope. Súvislosť ich prác vystupuje teda proti nim ideálne ako plán, prakticky ako autorita kapitalistu, ako moc cudzej vôle, ktorá podrobuje ich činnosť svojmu cieľu.

Kapitalistické riadenie má teda čo do obsahu dvojaký charakter — pretože dvojaký charakter má aj sám riadený výrobný proces, ktorý je jednak spoločenským pracovným procesom na zhotovenie nejakého výrobku, jednak zhodnocovacím procesom kapitálu —, ale čo do formy je despotické. S rozvojom kooperácie vo väčšom rozsahu rozvíja tento despotizmus svoje osobitné formy. Podobne ako sa kapitalista najprv oslobodí od ručnej práce, len čo jeho kapitál dosiahne tú minimálnu veľkosť, ktorou sa začína vlastná kapitalistická výroba, teraz zasa prenecháva funkciu bezprostredného a neprestajného dozoru nad jednotlivými robotníkmi a skupinami robotníkov osobitnému druhu námezdných robotníkov. Podobne ako armáda potrebuje vojenských veliteľov, tak aj masa robotníkov pracujúca spoločne pod velením toho istého kapitálu potrebuje priemyselných vyšších dôstojníkov (riaditeľov, managers) a poddôstojníkov (majstrov, foremen, overlookers, contre-maîtres), ktorí počas pracovného procesu velia v mene kapitálu. Vykonávanie dozoru sa ustaľuje ako ich výlučná funkcia. Keď politický ekonóm porovnáva výrobný spôsob nezávislých roľníkov alebo samostatných remeselníkov s plantážnickým hospodárstvom spočívajúcim na otroctve, zaraďuje túto dozornú prácu medzi faux frais de production.[21a] Naproti tomu keď skúma kapitalistický spôsob výroby, stotožňuje funkciu riadenia, pokiaľ vyplýva z povahy spoločenského pracovného procesu, s tou istou funkciou, pokiaľ ju podmieňuje kapitalistický a teda antagonistický charakter tohto procesu.[22] Kapitalista

materiálom, pretože robotníci pochopili, že by nemali plytvať svojím majetkom viac ako majetkom kapitalistov, a plytvanie je hneď po pochybných pohľadávkach azda najväčším zdrojom strát v priemysle". Tie isté noviny odhaľujú ako základný nedostatok rochdalských cooperative experiments[103] toto: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters." („Ukázali, že robotnícke družstvá môžu úspešne viesť obchody, továrne a takmer všetky formy priemyslu, a nesmierne zlepšili postavenie samých ľudí, ale ale potom neponechali viditeľné miesto pre kapitalistov." Quelle horreur![1•])

[21a] Profesor Cairnes po výklade „superintendence of labour"[2•] ako hlavnej charakteristickej črty otrokárskej výroby v južných štátoch Severnej Ameriky pokračuje: „Keďže roľník vlastník" (na severe) „si prisvojuje celý produkt svojej pôdy[3•], nepotrebuje nijaký iný podnet k práci. Dozor je tu celkom zbytočný." (Cairnes, l. c. p. 48, 49.)

[22] Sir James Steuart, ktorý sa vôbec vyznačuje tým, že má otvorené oči pre charakteristické spoločenské rozdiely rôznych spôsobov výroby, poznamenáva: „Prečo veľké manufaktúrne podniky ruinujú individuálnu výrobu, ak nie preto, že sa približujú k jednoduchosti otrockej práce?" (Princ. of Pol. Econ., London 1767, v. I, p. 167, 168.)

1• Aká hrôza!
2• dozoru nad prácou
3• u Cairnesa: produkt svojej práce

nie je kapitalistom preto, že riadi priemysel, ale stáva sa veliteľom priemyslu preto, že je kapitalistom. Hlavné velenie v priemysle stáva sa atribútom kapitálu, tak ako za feudalizmu hlavné velenie vo vojne a v súdnictve bolo atribútom pozemkového vlastníctva.[22a]

Robotník je vlastníkom svojej pracovnej sily, pokiaľ sa ako predávajúci jedná s kapitalistom, a môže predať len to, čo vlastní, svoju individuálnu, izolovanú pracovnú silu. Tento vzťah sa vonkoncom nemení tým, že kapitalista kúpi 100 pracovných síl namiesto jednej, čiže uzaviera zmluvu so 100 navzájom nezávislými robotníkmi, a nie s jedným robotníkom. Týchto 100 robotníkov môže použiť aj tak, že ich nenechá kooperovať. Kapitalista teda platí hodnotu 100 samostatných pracovných síl, ale neplatí kombinovanú pracovnú silu 100 robotníkov. Ako nezávislé osoby sú robotníci izolovaní, pričom vstupujú do vzťahu k tomu istému kapitálu, ale nie voči sebe navzájom. Ich kooperácia sa začína až v pracovnom procese, ale v pracovnom procese už prestali patriť sami sebe. Svojím vstupom do pracovného procesu sa vteľujú do kapitálu. Ako kooperujúce osoby, ako články jedného činného organizmu sú sami iba osobitným spôsobom existencie kapitálu. Produktívna sila, ktorú robotník rozvíja ako spoločenský robotník, je teda produktívnou silou kapitálu. Spoločenská produktívna sila práce sa rozvíja bezplatne, len čo sa robotníci dostanú do určitých podmienok, a kapitál ich do týchto podmienok stavia. Pretože spoločenská produktívna sila práce kapitál nič nestojí, pretože na druhej strane ju robotník nerozvinie, dokiaľ sama jeho práca nepatrí kapitálu, vystupuje ako produktívna sila patriaca kapitálu od prírody, ako jeho imanentná produktívna sila.

Účinok jednoduchej kooperácie sa kolosálne prejavuje v gigantických stavbách starých Ázijčanov, Egypťanov, Etruskov atď.

„V minulých časoch sa stávalo, že týmto ázijským štátom, keď uhradili svoje civilné a vojenské výdavky, ostával ešte prebytok životných prostriedkov, ktorý mohli vynaložiť na veľkolepé a užitočné diela... Keďže vládli nad rukami takmer celého nepoľnohospodárskeho obyvateľstva, pričom týmto prebytkom disponovali výlučne panovník a kňazi, mali prostriedky na to, aby vybudovali monumentálne stavby, ktorými zaplnili krajinu... Pri dvíhaní obrovských sôch a nesmiernych bremien, ktorých doprava vyvoláva údiv, márnotratne používali takmer výlučne ľudskú prácu... Stačil istý počet robotníkov a sústredenie ich úsilia. Podobne vidíme, ako sa z hlbín oceánu vynárajú mohutné koralové útesy a vytvárajú ostrovy a pevninu, hoci každý individuálny účastník (depositary) je nepatrný, slabý a úbohý. Nepoľnohospodárski robotníci ázijskej monarchie mohli okrem svojho individuálneho fyzického úsilia máločím prispieť k dielu, ale ich sila bola v ich počte, a moc, ktorá tieto masy riadila, umožnila vznik týchto gigantických diel. Takéto podujatia boli možné len vďaka tomu, že sa príjmy, z ktorých robotníci žijú, sústredili v jedných alebo nemnohých rukách."[23]

[22a] Auguste Comte a jeho škola by preto mohli tým istým spôsobom dokázať večnú nevyhnutnosť feudálnych pánov, ako to urobili v prípade pánov kapitálu.

[23] R. Jones, Text-book of Lectures etc., p. 77, 78. Staroasýrske, egyptské atď. zbierky v Londýne a v iných európskych hlavných mestách nám umožňujú, aby sme boli očitými svedkami týchto kooperačných pracovných procesov.

Táto moc ázijských a egyptských kráľov alebo etruských teokratov atď. prešla v modernej spoločnosti na kapitalistu, nech už vystupuje ako jednotlivý kapitalista alebo, ako je to pri účastinných spoločnostiach, ako kombinovaný kapitalista.

Kooperácia v pracovnom procese, ako ju nachádzame v začiatkoch ľudskej kultúry u loveckých kmeňov[23a] alebo napríklad v poľnohospodárstve indických pospolností, sa zakladá jednak na pospolnom vlastníctve výrobných podmienok a jednak na tom, že sa jednotlivé indivíduum ešte neodtrhlo od pupočnej šnúry kmeňa alebo pospolnosti ako jednotlivá včela od úľa. Jedno i druhé túto kooperáciu odlišuje od kapitalistickej kooperácie. Sporadické používanie kooperácie vo veľkom rozsahu v antickom svete, v stredoveku a v moderných kolóniách sa zakladá na vzťahoch bezprostrednej nadvlády a poroby, zväčša na otroctve. Naproti tomu kapitalistická forma od samého začiatku predpokladá slobodného námezdného robotníka, ktorý predáva svoju pracovnú silu kapitálu. Lenže historicky sa táto forma vyvíja v protiklade k roľníckemu hospodárstvu a k nezávislej remeselnej výrobe, či už mala, alebo nemala cechovú formu.[24] Kapitalistická kooperácia nevystupuje oproti nim ako osobitná historická forma kooperácie, ale sama kooperácia vystupuje ako historická forma, ktorá je charakteristická pre kapitalistický proces výroby a špecificky ho odlišuje.

Tak ako sa kooperáciou rozvinutá spoločenská produktívna sila práce javí ako produktívna sila kapitálu, sama kooperácia sa javí ako špecifická forma kapitalistického výrobného procesu v protiklade k výrobnému procesu izolovaných nezávislých robotníkov alebo aj drobných majstrov. Je to prvá zmena vo vlastnom pracovnom procese vyvolaná jeho podriadením kapitálu. Táto zmena vzniká živelne. Jej predpoklad, súčasné zamestnávanie väčšieho počtu námezdných robotníkov v tom istom pracovnom procese, je východiskom kapitalistickej výroby. Toto východisko sa celkom zhoduje s jestvovaním samého kapitálu. Ak teda na jednej strane kapitalistický spôsob výroby je historickou nevyhnutnosťou pre premenu pracovného procesu na spoločenský proces, na druhej strane je táto spoločenská forma pracovného procesu metódou, ktorú kapitál používa, aby zvyšovaním svojej produktívnej sily mohol tento proces výnosnejšie vykorisťovať.

Kooperácia vo svojej jednoduchej podobe, v akej sme ju doteraz skúmali, sa zhoduje s výrobou vo veľkom rozsahu, nepredstavuje

[23a] Linguet sa vari nemýli, keď vo svojej práci Théorie des Lois civiles vyhlasuje lov za prvú formu kooperácie a lov na ľudí (vojnu) za jednu z prvých foriem lovu.

[24] Malé roľnícke hospodárstvo a nezávislá remeselná výroba, ktoré jednak tvoria základňu feudálneho spôsobu výroby, jednak sa po jeho rozklade objavujú popri kapitalistickej výrobe, sú zároveň ekonomickou základňou klasických pospolností v čase ich najväčšieho rozkvetu, keď sa už pôvodné orientálne pospolné vlastníctvo rozpadlo, ale otroctvo sa ešte celkom nezmocnilo výroby.

však ešte nijakú pevnú charakteristickú formu osobitnej vývinovej epochy kapitalistického spôsobu výroby. Približne takto vystupuje nanajvýš ešte v remeselníckych začiatkoch manufaktúry[25] a v tom druhu poľnohospodárskej veľkovýroby, ktorá zodpovedá manufaktúrnemu obdobiu a podstatne sa líši od roľníckeho hospodárstva len počtom súčasne zamestnávaných robotníkov a rozsahom koncentrovaných výrobných prostriedkov. Jednoduchá kooperácia je ešte stále prevládajúcou formou v takých výrobných odvetviach, kde kapitál operuje vo veľkom rozsahu, ale deľba práce alebo stroje nehrajú v nich významnú úlohu.

Kooperácia ostáva základnou formou kapitalistického spôsobu výroby, aj keď jej jednoduchá podoba sama vystupuje ako osobitná forma popri jej rozvinutejších formách.

[25] „Nie je azda spojenie zručnosti, usilovnosti a súťaženia mnohých na tom istom diele spôsobom, ako v ňom pokročiť? A či by Anglicko mohlo inak pozdvihnúť svoju vlnársku manufaktúru na taký stupeň dokonalosti?" (Berkeley, The Querist, Lond. 1750, p. 56, § 521.)

Dvanásta kapitola

Deľba práce a manufaktúra

1. Dvojaký pôvod manufaktúry

Kooperácia, ktorá sa zakladá na deľbe práce, vytvára si svoju klasickú podobu v manufaktúre. Ako charakteristická forma kapitalistického výrobného procesu prevláda vo vlastnom manufaktúrnom období, ktoré trvá približne od polovice 16. až do poslednej tretiny 18. storočia.

Manufaktúra vzniká dvojakým spôsobom.

V prvom prípade sú robotníci rôznych samostatných remesiel, ktorých rukami musí výrobok postupne prejsť, pokým nie je celkom dohotovený, spojení v jednej dielni pod velením toho istého kapitalistu. Napríklad koč bol celkovým produktom prác veľkého počtu nezávislých remeselníkov, ako sú kolári, sedlári, krajčíri, zámočníci, remenári, tokári, stužkári, sklenári, maliari, lakovači, pozlacovači atď. Manufaktúra na koče spojí všetkých týchto rôznorodých remeselníkov do jednej budovy, kde súčasne práca jedného nadväzuje hneď na prácu druhého. Pravda, koč nemožno pozlátiť skôr, ako ho zhotovia. Ak sa však vyrába veľa kočov súčasne, jednu časť z nich možno neprestajne pozlacovať, kým iná časť prekonáva niektorú zo skorších fáz výrobného procesu. Zatiaľ sme ešte na pôde jednoduchej kooperácie, ktorá svoj ľudský a vecný materiál nachádza v hotovej podobe. Lenže čoskoro nastane podstatná zmena. Krajčír, zámočník, remenár atď., ktorí sa zaoberajú len výrobou kočov, strácajú postupne s návykom aj schopnosť vykonávať svoje staré remeslo v celom jeho rozsahu. Na druhej strane ich jednostranná činnosť nadobúda teraz pri tejto zúženej sfére pôsobenia

najúčelnejšiu formu. Manufaktúra na koče bola pôvodne kombináciou samostatných remesiel. Postupne sa výroba kočov rozdeľuje na rôzne osobitné operácie, z ktorých každá sa vykryštalizuje na výlučnú funkciu jedného robotníka a ktorých súhrn sa vykonáva združením týchto čiastkových robotníkov. Z kombinácie rôznych remesiel pod velením toho istého kapitálu vznikla aj manufaktúra na súkno a mnoho iných manufaktúr.[26]

Manufaktúra vzniká však aj opačnou cestou. Ten istý kapitál súčasne zamestnáva v tej istej dielni mnoho remeselníkov, ktorí robia to isté alebo prácu toho istého druhu, napríklad vyrábajú papier, typy písmen alebo ihly. To je kooperácia v najjednoduchšej forme. Každý z týchto remeselníkov (možno s jedným alebo dvoma tovarišmi) vyrába celý tovar, a teda postupne vykonáva rôzne operácie potrebné na jeho zhotovenie. Aj naďalej pracuje svojím starým remeselníckym spôsobom. Lenže vonkajšie okolnosti čoskoro vedú k tomu, že sa koncentrácia robotníkov v tej istej miestnosti a súčasnosť ich prác začnú využívať inak. Napríklad do určitej lehoty sa má dodať väčšie množstvo hotových tovarov. Preto sa práca rozdelí. Tomu istému remeselníkovi sa už neuloží, aby postupne vykonal v určitom poradí rôzne operácie, ale tieto sa od seba oddelia, izolujú, rozložia sa v priestore vedľa seba, každá z nich sa pridelí inému remeselníkovi a všetky dovedna súčasne vykonávajú kooperujúci pracovníci. Toto náhodné rozdelenie sa opakuje, odhaľuje svoje osobitné prednosti a postupne ustrnie v systematickej deľbe práce. Z individuálneho výrobku samostatného remeselníka, ktorý robí rozličné práce, premení sa tovar na spoločenský produkt združenia remeselníkov, z ktorých každý ustavične vykonáva iba jednu a tú istú čiastkovú operáciu. Tie isté operácie, ktoré u nemeckého cechového výrobcu nasledovali jedna po druhej ako postupné úkony, v holandskej papierenskej manufaktúre sa osamostatnili ako čiastkové, vedľa seba prebiehajúce operácie mnohých kooperujúcich robotníkov. Norimberský cechový výrobca ihál tvorí základný prvok anglickej manufaktúry na ihly. Ale kým tento cechový výrobca ihál postupne vykonával vari 20 operácií, v anglickej manufaktúre čoskoro pracovalo vedľa seba 20 výrobcov ihál,

[26] Aby sme ukázali modernejší príklad takejto tvorby manufaktúry, uvádzame nasledujúci citát. Pradenie a tkanie hodvábu v Lyone a v Nîmes „je celkom patriarchálne; zamestnáva veľa žien a detí, ale nevyčerpáva ich a ničí im zdravie; ponecháva ich v krásnych údoliach Drômy, Varu, Isèry a Vaucluse, aby tam pestovali hodvábnika a odvíjali jeho zámotky; výroba tu nikdy nenadobudne ozajstný továrenský charakter. Aby sa tu zásada deľby práce predsa len mohla uplatniť... nadobúda špecifický charakter. Sú tu síce navíjačky, súkači, farbiari, šlichtovači a napokon tkáči, ale nie sú spojení v tej istej dielni, nezávisia od toho istého pána; všetci sú nezávislí." (A. Blanqui, Cours d'Écon. Industrielle, Recueilli par A. Blaise, Paris 1838—1839, p. 79.) Odvtedy, čo to Blanqui napísal, rôzni nezávislí robotníci sú už sčasti spojení v továrňach. [K 4. vydaniu. — A odvtedy, čo to Marx napísal, udomácnil sa v týchto továrňach mechanický tkáčsky stav a rýchlo zatláča ručné krosná. Krefeldský hodvábnický priemysel by o tom tiež vedel všeličo povedať. — F. E.]

pričom každý robil iba jednu z 20 operácií, ktoré sa vďaka skúsenostiam ešte ďalej štiepili, izolovali a osamostatnili ako výlučné funkcie jednotlivých robotníkov.

Manufaktúra teda vzniká, vyrastá z remesla dvojakým spôsobom. Na jednej strane vzniká z kombinácie rozmanitých samostatných remesiel, ktoré sa stávajú natoľko nesamostatnými a jednostrannými, že už predstavujú len vzájomne sa doplňujúce čiastkové operácie vo výrobnom procese jedného a toho istého tovaru. Na druhej strane manufaktúra vzniká z kooperácie remeselníkov toho istého druhu, rozkladá to isté individuálne remeslo na jeho rôzne osobitné operácie, izoluje a osamostatňuje ich až do tej miery, že sa každá z nich stane výlučnou funkciou osobitného robotníka. Manufaktúra teda na jednej strane zavádza do výrobného procesu deľbu práce alebo ju ďalej rozvíja, a na druhej strane kombinuje predtým oddelené remeslá. Ale nech je jej východisko v jednotlivom prípade akékoľvek, jej konečná podoba je tá istá — výrobný mechanizmus, ktorého orgánmi sú ľudia.

Ak máme správne pochopiť deľbu práce v manufaktúre, podstatné je zapamätať si tieto body: Predovšetkým rozčlenenie výrobného procesu na jeho osobitné fázy sa tu celkom zhoduje s rozložením remeselníckej činnosti na jej rôzne čiastkové operácie. Nech už je operácia zložitá alebo jednoduchá, aj naďalej sa vykonáva remeselnícky, a preto závisí od toho, s akou silou, zručnosťou, rýchlosťou a istotou jednotlivý robotník narába so svojím nástrojom. Základňou ostáva remeslo. Táto úzka technická základňa vylučuje skutočne vedecké rozčlenenie výrobného procesu, pretože každý čiastkový proces, ktorým výrobok prechádza, musí sa dať urobiť ako čiastková remeselnícka práca. Práve preto, že takto ostáva základom výrobného procesu remeselnícka zručnosť, každý robotník je viazaný výlučne na jednu čiastkovú funkciu a jeho pracovná sila sa premieňa na doživotný orgán tejto čiastkovej funkcie. Napokon táto deľba práce je osobitným druhom kooperácie a mnohé jej prednosti vyvierajú zo všeobecnej podstaty, a nie z tejto osobitnej formy kooperácie.

2.
Čiastkový robotník a jeho nástroj

Ak chceme teraz bližšie preskúmať jednotlivé otázky, treba si predovšetkým uvedomiť, že robotník, ktorý po celý život vykonáva jednu a tú istú jednoduchú operáciu, premení celé svoje telo na jej automatický jednostranný orgán, a preto na ňu spotrebuje menej času ako remeselník, ktorý striedavo vykonáva viac operácií. Lenže kombinovaný úhrnný robotník, ktorý je živým mechanizmom ma-

nufaktúry, pozostáva iba z takýchto jednostranných čiastkových robotníkov. Preto sa v porovnaní so samostatným remeslom vyrobí za kratší čas viac, teda produktívna sila práce sa zvýši.[27] Aj metóda čiastkovej práce sa zdokonalí, keď sa osamostatní ako výlučná funkcia jednej osoby. Ak sa tá istá ohraničená činnosť ustavične opakuje a sústreďuje sa na ňu pozornosť, skúsenosti ukážu, ako dosiahnuť zamýšľaný úžitkový efekt s najmenším vynaložením sily. A pretože rôzne generácie robotníkov žijú vždy súčasne a spoločne pracujú v tých istých manufaktúrach, takto získaná technická zručnosť sa skoro upevní, nahromadí a prenáša.[28]

Manufaktúra vytvára virtuozitu čiastkového robotníka v skutočnosti tým, že v dielni reprodukuje a systematicky ženie do krajnosti prirodzené oddelenie remesiel, ktoré už v spoločnosti našla. Na druhej strane premena čiastkovej práce na celoživotné povolanie jedného človeka zodpovedá pudovému úsiliu predchádzajúcich spoločností urobiť povolania dedičnými, dať im skamenenú podobu kást alebo — ak určité historické podmienky vytvoria premenlivosť indivídua, ktorá protirečí kastovníctvu — skostnatenú formu cechov. Kasty a cechy vznikajú podľa toho istého prírodného zákona, ktorý riadi delenie rastlín a živočíchov na druhy a poddruhy, iba s tým rozdielom, že na určitom stupni vývinu sa dedičnosť kást alebo výlučnosť cechov nadekretuje ako spoločenský zákon.[29]

„Jemnosť mušelínov z Dháky, nádhera a stálofarebnosť koromandelských kartúnov a iných látok neboli nikdy prekonané. A predsa ich vyrábajú bez kapitálu, bez strojov, bez deľby práce alebo akýchkoľvek iných prostriedkov, ktoré poskytujú toľko výhod európskej výrobe. Tkáč je len izolovaným jednotlivcom, čo zhotovuje tkaninu na objednávku zákazníka a pracuje na krosnách najjednoduchšej konštrukcie, pozostávajúcich často len z drevených, hrubo pospájaných tyčí. Nemá ani len zariadenie na napínanie osnovy, preto krosná musia ostať rozložené v celej svojej dĺžke; sú tak neforemne veľké, že sa nevmestia do výrobcovej chyže, a ten sa preto musí moriť so svojou prácou pod holým nebom, kde ju prerušuje každá zmena počasia."[30]

---

[27] „Čím viac sa veľmi zložitá výroba rozloží a rozdelí medzi rôznych čiastkových robotníkov, tým lepšie a rýchlejšie sa musí vykonať, s menšou stratou času a práce." (The Advantages of the East India Trade, Lond. 1720, p. 71.)

[28] „Práca, ktorá ide ľahko od ruky... je prenesená zručnosť." (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, p. 48.)

[29] „Aj remeslá... dosiahli v Egypte patričný stupeň dokonalosti. Lebo len v tejto krajine remeselníci vôbec nesmeli zasahovať do vecí inej triedy občanov, ale museli vykonávať iba to povolanie, ktoré podľa zákona dedične prislúchalo ich rodu... U iných národov vidíme, že remeselníci rozptyľujú svoju pozornosť na príliš veľa predmetov... Raz sa pokúšajú obrábať pôdu, druhý raz sa púšťajú do obchodovania, inokedy sa zasa zaoberajú dvoma alebo troma remeslami súčasne. V slobodných štátoch sa zvyčajne ponevierajú po zhromaždeniach ľudu... Naproti tomu v Egypte postihne každého remeselníka prísny trest, ak sa mieša do štátnych záležitostí alebo vykonáva naraz viacero remesiel. Takto nič nemôže rušiť ich pracovnú usilovnosť... Ba čo viac, keďže od svojich predkov zdedili veľa pravidiel, horlivo sa usilujú vynájsť ešte nové zlepšenia." (Diodorus Siculus: Historische Bibliothek, l. I, s. 74.)

[30] Historical and descriptive Account of Brit. India etc. By Hugh Murray, James Wilson etc., Edinburgh 1832, v. II, p. 449, 450. Indické krosná sa ťahajú do výšky, t. j. osnova sa napína vertikálne.

Len osobitná zručnosť hromadená z generácie na generáciu a dedená z otca na syna prepožičiava Indovi sťa pavúkovi jeho virtuozitu. A predsa v porovnaní s väčšinou manufaktúrnych robotníkov taký indický tkáč vykonáva veľmi zložitú prácu.

Remeselník, ktorý pri výrobe nejakého diela vykonáva postupne rôzne čiastkové procesy, musí meniť tu miesto, tu zasa nástroje. Prechod od jednej operácie k druhej prerušuje plynulosť jeho práce a vytvára akési póry v jeho pracovnom dni. Ak celý deň nepretržite robí jednu a tú istú operáciu, tieto póry sa stiahnu alebo miznú v tej miere, v akej ubúda striedanie jeho operácií. Produktivita sa tu zvyšuje buď preto, že sa zväčšilo vynaloženie pracovnej sily v danom čase, teda preto, že vzrástla intenzita práce, alebo preto, že sa zmenšila neproduktívna spotreba pracovnej sily. Zvýšené vynaloženie sily, ktoré si vyžaduje každý prechod z pokoja do pohybu, sa totiž kompenzuje pri dlhšom trvaní už dosiahnutej normálnej rýchlosti. Naproti tomu nepretržitosť jednotvárnej práce oslabuje pozornosť a rozmach životných síl, ktoré nachádzajú oddych a uspokojenie v samom striedaní činnosti.

Produktivita práce nezávisí len od virtuozity robotníka, ale aj od dokonalosti jeho nástrojov. Nástroje toho istého druhu, ako sú nástroje na krájanie, vŕtanie, razenie, udieranie atď., používajú sa v rôznych pracovných procesoch a v tom istom pracovnom procese slúži ten istý nástroj na rôzne úkony. Len čo sa však rôzne operácie nejakého pracovného procesu od seba oddelia a každá čiastková operácia nadobudne v rukách čiastkového robotníka najlepšie zodpovedajúcu, a preto výlučnú formu, nevyhnutne nastanú zmeny v nástrojoch, ktoré predtým slúžili na rôzne ciele. Smer zmien vo formách nástrojov vyplýva zo skúseností s osobitnými ťažkosťami, ktoré ich nezmenená forma spôsobuje. Pre manufaktúru je charakteristická diferenciácia pracovných nástrojov, ktorou nástroje toho istého druhu nadobúdajú osobitné ustálené formy pre každé osobitné použitie, a ich špecializácia, pri ktorej každý takýto odlišný nástroj prejavuje celú svoju účinnosť len v rukách špecifického čiastkového robotníka. Len v Birminghame sa vyrába do 500 druhov kladív, z ktorých každé nielenže slúži iba jednému osobitnému výrobnému procesu, ale aj určitý počet rôznych druhov často slúži len na rôzne operácie v tom istom procese. Manufaktúrne obdobie zjednodušuje, zdokonaľuje a rozmnožuje pracovné nástroje tým, že ich prispôsobuje výlučným osobitným funkciám čiastkových robotníkov.[31] Takto zároveň tvorí jednu z materiálnych

[31] Darwin vo svojom epochálnom diele O pôvode druhov poznamenáva o prirodzených orgánoch rastlín a živočíchov: „Pokiaľ jeden a ten istý orgán má vykonávať rôzne práce, príčinu jeho premenlivosti možno azda nájsť v tom, že prirodzený výber zachováva alebo potláča každú malú zmenu formy menej starostlivo ako vtedy, keby ten istý orgán bol predurčený iba na jeden špeciálny cieľ. Tak nože uspôsobené na rezanie všetkých druhov vecí môžu mať vcelku jednu formu; ale nástroj určený výlučne na použitie jedným spôsobom musí mať odlišnú formu na každé odlišné použitie."

podmienok strojov, ktoré sú kombináciou mnohých jednoduchých nástrojov.

Čiastkový robotník a jeho nástroj tvoria jednoduché prvky manufaktúry. Pozrime sa teraz na jej celkovú podobu.

3.
Dve základné formy manufaktúry — heterogénna manufaktúra a organická manufaktúra

Manufaktúra sa člení na dve základné formy, ktoré, aj keď sa niekedy prelínajú, predstavujú dva podstatne rozdielne druhy, a najmä pri neskoršej premene manufaktúry na strojový veľkopriemysel hrajú celkom rozdielnu úlohu. Tento dvojaký charakter vyplýva z povahy samého výrobku, ktorý vzniká alebo tak, že sa samostatné čiastkové výrobky iba mechanicky spoja, alebo za svoju hotovú podobu vďačí celému radu súvisiacich procesov a manipulácií.

Lokomotíva sa napríklad skladá z vyše 5000 samostatných častí. Nemôže však slúžiť ako príklad prvého druhu vlastnej manufaktúry, pretože je výtvorom veľkopriemyslu. Môžu to však byť hodinky, na ktorých aj William Petty ilustruje manufaktúrnu deľbu práce. Z individuálneho diela norimberského remeselníka sa hodinky premenili na spoločenský produkt veľkého počtu čiastkových robotníkov, ako je výrobca kostry stroja, výrobca hodinových pier, výrobca číselníkov, výrobca špirálových pier, vŕtač a výrobca kamienkov a rubínových pák, výrobca ručičiek, výrobca puzdier, výrobca skrutiek, pozlacovač s mnohými pododbormi, ako je napríklad výrobca kolies (osobitne sa zasa vyrábajú mosadzné a oceľové kolieska), výrobca pastorkov, výrobca ručičkového stroja, acheveur de pignon (pripevňuje kolieska na pastorky, leští fazety atď.), výrobca čapíkov, planteur de finissage (zasadzuje rôzne kolieska a pastorky do stroja), finisseur de barillet (vyrezáva zúbky do kolies, vŕta dierky správneho priemeru, kalí stavidlo a závierku), výrobca chodu, pri valcovom chode zasa výrobca valcov, výrobca stupňových kolies, výrobca zotrvačníka, výrobca ručičiek (zadné zariadenie, ktorým sa hodinky regulujú), planteur d'échappement (vlastný zhotovovateľ chodu); potom repasseur de barillet (celkom dokončuje bubon a stavidlo), leštič ocele, leštič kolies, leštič skrutiek, maliar čísel, smaltovač číselníka (nanáša smalt na meď), fabricant de pendants (robí iba oblúčiky do puzdier), finisseur de charnière (zasadzuje mosadzný kolík do stredu puzdra atď.), faiseur de secret (zhotovuje perá do puzdra, ktoré vymršťujú viečko), rytec, cizelér, polisseur

de boîte[1*] atď. atď., napokon repasseur, ktorý skladá celé hodinky a idúce ich expeduje. Iba niektoré časti hodiniek prechádzajú rôznymi rukami a všetky tieto membra disjecta[2*] sa zhromaždia až v rukách, ktoré ich naostatok spoja v mechanický celok. Pre tento vonkajší vzťah hotového výrobku k jeho rôznorodým častiam je tu, takisto ako pri podobných výrobkoch, kombinácia čiastkových robotníkov v tej istej dielni náhodná. Čiastkové práce možno dokonca znova vykonávať ako vzájomne nezávislé remeslá, ako je to v kantónoch Waadt a Neuchâtel, kým napr. v Ženeve sú veľké manufaktúry na hodinky, t. j. uskutočňuje sa tam bezprostredná kooperácia čiastkových robotníkov pod velením jedného kapitálu. Aj v tomto prípade sa číselník, perá a puzdrá zriedka zhotovujú priamo v manufaktúre. Kombinovaná manufaktúrna výroba sa tu vypláca len vo výnimočných prípadoch, lebo najväčšia konkurencia je medzi robotníkmi, čo chcú pracovať doma; roztrieštenie výroby na veľký počet heterogénnych procesov len v malej miere dovolí používať spoločné pracovné prostriedky a pri rozptýlenej výrobe kapitalista usporí výdavky na pracovné budovy atď.[32] Lenže aj postavenie týchto čiastkových robotníkov, pracujúcich doma, ale pre jedného kapitalistu (fabricant, établisseur), sa celkom odlišuje od postavenia samostatného remeselníka, ktorý pracuje pre svojich vlastných zákazníkov.[33]

Druhý druh manufaktúry, jej najrozvinutejšia forma, zhotovuje výrobky, ktoré prechádzajú súvisiacimi vývinovými fázami, radom postupných procesov, tak ako napríklad v manufaktúre na ihly prechádza drôt rukami 72 a dokonca 92 špecifických čiastkových robotníkov.

Pokiaľ taká manufaktúra kombinuje pôvodne rozptýlené remeslá, zmenšuje priestorovú vzdialenosť medzi jednotlivými výrobnými fázami výrobku. Skracuje tak čas prechodu výrobku z jedného štádia do druhého, ako aj prácu, ktorá tieto prechody sprostredkúva.[34] Takto sa v porovnaní s remeslom získava produktívna

[1*] leštič puzdra
[2*] rozptýlené články

[32] Roku 1854 vyrobili v Ženeve 80 000 hodiniek, čo nebola ani len pätina výroby hodiniek v kantóne Neuchâtel. Len Chaux-de-Fonds, ktoré možno celé považovať za jednu manufaktúru na hodinky, dodá ročne dvakrát toľko hodiniek ako Ženeva. V rokoch 1850—1861 sa v Ženeve vyrobilo 720 000 hodiniek. Pozri Report from Geneva on the Watch Trade in Reports by H. M.'s. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc., Nr. 6, 1863. Ak nedostatočná súvislosť medzi procesmi, na ktoré sa delí výroba zložených výrobkov, sama osebe veľmi sťažuje premenu takýchto manufaktúr na strojovú výrobu veľkopriemyslu, pri hodinkách pristupujú ešte dve ďalšie prekážky: drobnosť a jemnosť ich súčiastok a to, že hodinky majú luxusný charakter, z čoho vyplýva ich rozmanitosť. Tak napríklad najlepšie londýnske firmy zhotovia za celý rok sotva tucet hodiniek, ktoré by si boli podobné. Továreň na hodinky Vacheron & Constantin, ktorá s úspechom používa stroje, tiež vyrába najviac 3—4 rozličné varianty veľkosti a formy.

[33] Na výrobe hodiniek, na tomto klasickom príklade heterogénnej manufaktúry, možno veľmi presne študovať spomínanú diferenciáciu a špecializáciu pracovných nástrojov, vyplývajúcu z rozloženia remeselníckej činnosti.

[34] „Keď ľudia pracujú tak blízko vedľa seba, nevyhnutne musí byť preprava menšia." (The Advantages of the East India Trade, p. 106.)

sila, pričom tento zisk vyviera zo všeobecného kooperačného charakteru manufaktúry. Na druhej strane jej špecifický princíp deľby práce podmieňuje izolovanie rôznych výrobných fáz, ktoré sa navzájom osamostatnili ako rovnaký počet remeselníckych čiastkových prác. Zavedenie a udržanie súvislosti medzi izolovanými funkciami vyžaduje neustálu prepravu vyrábaného predmetu z jedných rúk do druhých a z jedného procesu do druhého. Zo stanoviska veľkopriemyslu táto okolnosť vystupuje do popredia ako charakteristické, nákladné a princípu manufaktúry imanentné obmedzenie.[35]

Ak pozorujeme určité množstvo suroviny, napríklad handár v papierenskej manufaktúre alebo drôtu v ihliarskej manufaktúre, vidíme, že surovina prechádza rukami rôznych čiastkových robotníkov množstvom za sebou nasledujúcich výrobných fáz, kým dostane svoju konečnú podobu. Naproti tomu ak pozorujeme dielňu ako celkový mechanizmus, vidíme, že sa tu surovina nachádza súčasne vo všetkých svojich výrobných fázach naraz. Úhrnný robotník, skladajúci sa z čiastkových robotníkov, jednou časťou svojich mnohých rúk vyzbrojených nástrojmi vyťahuje drôt, kým inými rukami a nástrojmi ho súčasne vyrovnáva, inými reže, zaostruje atď. Procesy, ktoré nasledujú po sebe v čase, sa premieňajú na procesy prebiehajúce vedľa seba v priestore. Takto sa za ten istý čas vyrobí viac hotových tovarov.[36] Táto súčasnosť vyplýva síce zo všeobecnej kooperačnej formy celkového procesu, ale manufaktúra nachádza už hotové nielen podmienky kooperácie, lež ich sčasti aj sama vytvára tak, že rozkladá remeselnícku činnosť. Na druhej strane dosahuje túto spoločenskú organizáciu pracovného procesu len vďaka tomu, že prikuje toho istého robotníka k tomu istému detailu.

Keďže čiastkový výrobok každého čiastkového robotníka je zároveň osobitným vývinovým stupňom toho istého výrobku, dodáva jeden robotník druhému alebo jedna skupina robotníkov druhej skupine ich surovinu. Výsledok práce jedného je východiskovým bodom práce druhého. Jeden robotník tu teda bezprostredne zamestnáva druhého. Pracovný čas nevyhnutný v každom čiastkovom procese na to, aby sa dosiahol zamýšľaný úžitkový efekt, sa určí podľa skúseností, a celkový mechanizmus manufaktúry sa zakladá na predpoklade, že za daný pracovný čas sa dosiahne daný výsledok. Iba za tohto predpokladu môžu rôzne vzájomne sa doplňujúce pracovné procesy prebiehať nepretržite, súčasne a priestorove vedľa seba. Je jasné, že táto bezprostredná vzájomná závislosť prác, a teda aj robotníkov, núti každého z nich, aby na svoju funkciu vynaložil

[35] „Izolovanie rôznych štádií výroby v manufaktúre, ktoré vyplýva z používania ručnej práce, nesmierne zvyšuje výrobné náklady, pričom strata vzniká hlavne zo samého premiestňovania od jedného procesu k druhému." (The Industry of Nations. Lond. 1855, part II, p. 200.)

[36] (Deľba práce) „usporí čas aj tým, že rozloží prácu na jej rôzne operácie, ktoré sa všetky môžu vykonať v tom istom okamihu... Keďže sa naraz vykonávajú všetky rôzne pracovné procesy, ktoré by jednotlivec musel robiť osobitne, možno napríklad dokončiť množstvo ihál za ten istý čas, za ktorý by sa inak mohla iba odrezať alebo zaostriť jedna ihla." (Dugald Stewart, l. c. p. 319.)

iba nutný čas, a tak sa vytvára celkom iná kontinuita, rovnomernosť, pravidelnosť, poriadok[37] a najmä intenzita práce ako v nezávislom remesle alebo dokonca v jednoduchej kooperácii. To, že sa na zhotovenie tovaru vynaloží iba spoločensky nutný pracovný čas, javí sa v tovarovej výrobe vôbec ako vonkajší tlak konkurencie, pretože, zjednodušene povedané, každý jednotlivý výrobca musí predať tovar za jeho trhovú cenu. Naproti tomu v manufaktúre sa zhotovenie daného množstva výrobkov za daný pracovný čas stáva technickým zákonom samého výrobného procesu.[38]

Ale rozličné operácie nevyžadujú rovnaký čas, a preto za rovnaké časové úseky nedodávajú rovnaké množstvá čiastkových výrobkov. Ak teda má ten istý robotník deň čo deň neustále vykonávať len tú istú operáciu, musia sa pre rôzne operácie použiť rôzne relatívne počty robotníkov, napríklad štyria zlievači a dvaja ulamovači na jedného leštiča v manufaktúre na výrobu písmen, kde zlievač odleje za hodinu 2000 typov, ulamovač uláme 4000 typov a leštič vyleští 8000 typov. Tu sa princíp kooperácie znova objavuje vo svojej najjednoduchšej forme — ako súčasné zamestnávanie mnohých, čo robia prácu toho istého druhu —, ibaže teraz je výrazom organického vzťahu. Manufaktúrna deľba práce teda nielen zjednodušuje a rozčleňuje kvalitatívne rozdielne orgány úhrnného spoločenského robotníka, ale vytvára aj matematicky pevný pomer pre kvantitatívny rozsah týchto orgánov, t. j. pre relatívny počet robotníkov alebo relatívnu veľkosť skupín robotníkov v každej osobitnej funkcii. S kvalitatívnym členením rozvíja aj kvantitatívne pravidlá a proporcionalitu spoločenského pracovného procesu.

Ak sa už na základe skúseností stanovil najvhodnejší číselný pomer medzi rôznymi skupinami čiastkových robotníkov pre určitý objem výroby, možno tento objem rozšíriť len tak, že sa zamestná istý násobok každej osobitnej skupiny robotníkov.[39] K tomu pristupuje okolnosť, že ten istý jednotlivec môže určité práce vykonať rovnako dobre vo väčšom i v menšom rozsahu, napríklad dozornú prácu, prepravu čiastkových výrobkov z jednej výrobnej fázy do druhej atď. Preto je výhodné osamostatniť tieto funkcie, čiže prideliť ich osobitným robotníkom až vtedy, keď sa zväčší počet zamestnaných robotníkov, pričom toto zväčšenie musí ihneď proporcionálne zasiahnuť všetky skupiny.

---

[37] „Čím väčšia je rozmanitosť pracujúcich v každej manufaktúre..., tým väčší je poriadok a pravidelnosť každej práce, takže to isté sa musí nevyhnutne urobiť za kratší čas a s menším množstvom práce." (The Advantages etc., p. 68.)

[38] Lenže manufaktúrna výroba dosahuje v mnohých odvetviach tento výsledok iba nedokonale, pretože nedokáže s istotou kontrolovať všeobecné chemické a fyzikálne podmienky výrobného procesu.

[39] „Keď sa podľa osobitnej povahy výroby v každej manufaktúre zistí počet operácií, na ktoré je najvýhodnejšie rozdeliť výrobu, ako aj počet robotníkov, ktorých treba zamestnať, potom všetky podniky, ktoré nezamestnávajú presný násobok tohto počtu, budú vyrábať s vyššími nákladmi... Toto je jedna z príčin obrovského rozširovania priemyselných podnikov." (Ch. Babbage, On the Economy of Machinery, Lond. 1832, ch. XXI, p. 172, 173.)

Jednotlivá skupina, určitý počet robotníkov, ktorí vykonávajú tú istú čiastkovú funkciu, pozostáva z homogénnych prvkov a tvorí osobitný orgán celkového mechanizmu. Lenže v niektorých manufaktúrach je skupina rozčleneným pracovným telesom, kým celkový mechanizmus sa utvára opakovaním alebo rozmnožením týchto elementárnych výrobných organizmov. Vezmime napríklad manufaktúru na výrobu fliaš. Delí sa na tri podstatne odlišné fázy. Prvá fáza je prípravná: príprava vsádzky — zmesi piesku, vápna atď. — a tavenie tejto zmesi na tekutú sklovinu.[40] V prvej fáze sú zamestnaní rôzni čiastkoví robotníci, práve tak aj v konečnej, keď sa fľaše vyberajú z chladiacich pecí, triedia, balia atď. Medzi obidvoma fázami je vlastná výroba fliaš, teda spracovanie tekutej skloviny. Pri tom istom otvore sklárskej pece pracuje skupina, ktorej v Anglicku hovoria „hole" (diera); skladá sa z robotníkov nazývaných bottle maker čiže finisher, blower, gatherer, putter up alebo whetter off a taker in[1*]. Týchto päť čiastkových robotníkov tvorí zároveň päť osobitných orgánov jediného pracovného telesa, ktoré môže pôsobiť len ako celok, teda len ako bezprostredná kooperácia týchto piatich osôb. Ak jeden článok tohto päťdielneho telesa chýba, je teleso paralyzované. Ale tá istá sklárska pec má viac otvorov, napríklad v Anglicku 4—6, v každom z nich je šamotová taviaca panva s tekutou sklovinou a pri každej pracuje jej vlastná skupina robotníkov v tej istej päťčlennej zostave. Členenie každej jednotlivej skupiny tu bezprostredne spočíva v deľbe práce, kým spojenie medzi rôznymi skupinami toho istého druhu je jednoduchou kooperáciou, ktorá spoločným používaním hospodárnejšie využíva jeden z výrobných prostriedkov, v tomto prípade sklársku pec. Takáto sklárska pec so svojimi 4—6 skupinami tvorí sklársku hutu a sklárska manufaktúra zahŕňa väčší počet takýchto hút so zariadením a s robotníkmi na prípravné a konečné fázy výroby.

[1*] fľaškár čiže robotník dokončujúci výrobok, fúkač, zberač, odoberač alebo obrusovač a odnášač

Napokon manufaktúra, ktorá sčasti vzniká kombináciou rozličných remesiel, môže sa rozvinúť na kombináciu rôznych manufaktúr. Napríklad väčšie anglické sklárske huty si samy vyrábajú šamotové taviace panvy, pretože od ich akosti podstatne závisí, či sa výrobok vydarí alebo nevydarí. Manufaktúra výrobného prostriedku sa tu spája s manufaktúrou výrobku. A naopak, manufaktúra istého výrobku sa môže spojiť s manufaktúrami, ktorým tento výrobok zasa slúži ako surovina, alebo sa neskôr spojí s ich výrobkami. Tak napríklad vidíme, že manufaktúra na flintové sklo sa kombinuje s brusiarňou skla a so zlievárňou mosadze, ktorá slúži na kovové obruby pre rozmanité sklené predmety. Rôzne kombinované manufaktúry tvoria potom viac alebo menej priestorove oddelené časti jednej celkovej manufaktúry a súčasne predstavujú navzájom nezávislé výrobné procesy s vlastnou deľbou práce. Napriek niektorým výhodám nedosahuje kombinovaná manufaktúra

[40] V Anglicku je taviaca pec oddelená od sklárskej pece, v ktorej sa spracúva sklo, ale napríklad v Belgicku slúži tá istá pec na obidva procesy.

ozajstnú technickú jednotu na vlastnom základe. Táto jednota vzniká až vtedy, keď sa manufaktúra premení na strojovú výrobu.

Manufaktúrne obdobie, ktoré čoskoro formuluje ako svoj uvedomený princíp[41] zníženie pracovného času nutného na výrobu tovarov, sporadicky rozvíja aj používanie strojov, najmä pri niektorých jednoduchých prípravných procesoch, ktoré treba vykonať vo veľkom rozsahu a s veľkým vynaložením sily. Tak napríklad v papierenskej manufaktúre čoskoro začali používať mlyny na mletie handár a v hutníctve takzvané stupové mlyny na drvenie rudy.[42] Vodný mlyn ako elementárnu formu každého stroja nám zanechalo rímske cisárstvo.[43] Obdobie remesiel nám odkázalo veľké vynálezy kompasu, pušného prachu, kníhtlače a automatických hodín. Vcelku však stroj hrá takú vedľajšiu úlohu, akú mu popri deľbe práce prisudzuje Adam Smith.[44] Veľmi významným sa stalo sporadické používanie strojov v 17. storočí, pretože veľkým matematikom týchto čias dávalo praktické oporné body a podnety na vytvorenie modernej mechaniky.

Špecifickým strojom manufaktúrneho obdobia ostáva sám úhrnný robotník, zložený z mnohých čiastkových robotníkov. Rôzne operácie, ktoré výrobca tovaru robí striedavo a ktoré v jeho pracovnom procese splývajú v jeden celok, kladú na neho nároky rozmanitého druhu. Pri jednej operácii musí vyvinúť viac sily, pri druhej viac zručnosti, pri tretej viac pozornosti atď., a to isté individuum nemá všetky tieto vlastnosti v rovnakej miere. Keď sa rôzne operácie oddelia, osamostatnia a izolujú, robotníci sa rozdelia, roztriedia a zoskupia podľa svojich prevládajúcich vlastností. Ak ich prirodzené osobitosti tvoria základ, na ktorom vyrastá deľba práce, potom manufaktúra, keď sa raz zavedie, rozvíja pracovné sily, ktoré sa svojou povahou hodia len na jednostrannú osobitnú funkciu. Úhrnný robotník má teraz všetky produktívne vlastnosti na rovnako vysokom stupni virtuozity a súčasne ich čo najúspornejšie vynakladá, lebo všetky svoje orgány, individualizované v osobitných robotníkoch alebo skupinách robotníkov, používa výlučne na ich špecifické funk-

[41] To možno vidieť medziiným u W. Pettyho, Johna Bellersa, Andrew Yarrantona, v práci The Advantages of the East-India Trade, ako aj u J. Vanderlinta.

[42] Ešte koncom 16. storočia sa vo Francúzsku používali mažiare a sitá na drvenie a premývanie rudy.

[43] Celé dejiny vývinu strojov možno sledovať na dejinách obilných mlynov. Továreň sa v angličtine ešte stále nazýva mill[1*]. V nemeckých technologických spisoch z prvých desaťročí 19. storočia sa výrazom „Mühle"[1*] ešte vždy označujú nielen všetky stroje poháňané prírodnými silami, ale dokonca aj všetky manufaktúry, v ktorých sa používajú mechanické prístroje.

[1*] mlyn

[44] Ako bližšie uvidíme vo štvrtej knihe tohto spisu, A. Smith nevyslovil ani jedinú novú tézu o deľbe práce. Ako zovšeobecňujúceho politického ekonóma manufaktúrneho obdobia ho však charakterizuje práve dôraz, ktorý kladie na deľbu práce. Podradná úloha, ktorú pripisuje strojom, vyvolala na začiatku rozvoja veľkopriemyslu Lauderdalovu a v jeho rozvinutom období Urovu polemiku. A. Smith si pletie aj diferenciáciu nástrojov, o ktorú sa veľmi pričinili sami čiastkoví robotníci manufaktúry, s vynálezom strojov. Tu nehrajú úlohu manufaktúrni robotníci, ale učenci, remeselníci, ba aj roľníci (Brindley) atď.

cie.[45] Jednostrannosť a dokonca nedokonalosť čiastkového robotníka stanú sa jeho dokonalosťou, ak je časťou úhrnného robotníka.[46] Návyk na nejakú jednostrannú funkciu premieňa ho na jej orgán, pôsobiaci s prirodzenou istotou, kým súvislosť celkového mechanizmu ho núti pôsobiť s pravidelnosťou strojovej súčiastky.[47]

Keďže rôzne funkcie úhrnného robotníka môžu byť jednoduchšie alebo zložitejšie, nižšie alebo vyššie, jeho orgány, individuálne pracovné sily, si vyžadujú veľmi rozdielne stupne výcviku, a preto majú veľmi rozdielnu hodnotu. Manufaktúra teda vytvára hierarchiu pracovných síl, ktorej zodpovedá stupnica miezd. Ak si na jednej strane jednostranná funkcia prisvojí a doživotne pripúta individuálneho robotníka, na druhej strane sa rôzne pracovné úkony takisto prispôsobia tejto hierarchii prirodzených a nadobudnutých schopností.[48] Lenže každý výrobný proces predpokladá isté jednoduché úkony, ktoré dokáže každý človek. Aj tieto úkony sa teraz odtrhnú od svojej plynulej súvislosti s obsažnejšími momentmi činnosti a skostnatejú na výlučné funkcie.

Manufaktúra teda vytvára v každom remesle, ktorého sa zmocňuje, kategóriu takzvaných nevyučených robotníkov, ktorú remeselná výroba prísne vylučovala. Ak manufaktúra rozvíja úplne jednostrannú špecializáciu až do virtuozity na úkor celkovej pracovnej schopnosti, začína už meniť na špecializáciu aj nedostatok akéhokoľvek rozvoja. K hierarchickému odstupňovaniu pristupuje jednoduché delenie robotníkov na vyučených a nevyučených. U nevyučených celkom odpadajú náklady na vyučenie, u vyučených sú v porovnaní s remeselníkom nižšie, pretože sa zjednodušila ich funkcia. V obidvoch prípadoch klesne hodnota pracovnej sily.[49] Výnimkou

---

[45] „Tým, že majiteľ manufaktúry rozdelí prácu na rôzne operácie, z ktorých každá vyžaduje odlišný stupeň zručnosti alebo sily, môže si zadovážiť presne také množstvo sily a zručnosti, aké potrebuje na každú operáciu. Keby však celú prácu mal vykonať jeden robotník, musel by mať ten istý jednotlivec dosť zručnosti, aby vykonal najzložitejšie operácie, a dosť sily, aby vykonal najnamáhavejšie operácie." (Ch. Babbage, l. c., ch. XIX.)

[46] Napríklad jednostranne vyvinuté svaly, pokrivené kosti atď.

[47] Pán Wm. Marshall, hlavný manažér istej sklárskej manufaktúry, na otázku vyšetrujúceho komisára, ako sa udržuje pracovitosť zamestnaných chlapcov, veľmi správne odpovedá: „Nemôžu zanedbať svoju prácu; ak raz začnú, musia aj pokračovať; sú celkom to isté ako časti stroja." (Child. Empl. Comm., Fourth Report, 1865, p. 247.)

[48] Dr. Ure vo svojej apoteóze veľkopriemyslu vystihuje svojrázny charakter manufaktúry ostrejšie ako skorší ekonómovia, ktorí nemali taký polemický postoj ako on, a dokonca aj ako jeho súčasníci, napríklad Babbage, ktorý ho síce prevyšuje ako matematik a mechanik, ale veľkopriemysel predsa len chápe iba zo stanoviska manufaktúry. Ure poznamenáva: „Viazanie robotníkov na každú osobitnú operáciu je podstatou deľby práce." Na druhej strane túto deľbu označuje ako „prispôsobenie prác rozličným individuálnym schopnostiam" a napokon celý manufaktúrny systém charakterizuje ako „systém gradácie podľa stupňa zručnosti", ako „deľbu práce podľa stupňov obratnosti" atď. (Ure, Philos. of Manuf., p. 19—23 passim.)

[49] „Každý remeselník, ktorému ... prax umožnila zdokonaliť sa v jednom smere ... stane sa lacnejším robotníkom." (Ure, l. c. p. 19.)

sú prípady, keď rozložením pracovného procesu vznikajú nové súhrnné funkcie, ktoré v remeselnej výrobe neexistovali, alebo sa nevyskytovali v tom istom rozsahu. Relatívne znehodnotenie pracovnej sily, ktoré vyplýva z toho, že odpadli alebo sa znížili náklady na vyučenie, znamená bezprostredne vyššie zhodnotenie kapitálu, pretože všetko, čo skracuje čas nutný na reprodukciu pracovnej sily, rozširuje doménu nadpráce.

4.
Deľba práce v manufaktúre a deľba práce v spoločnosti

Najprv sme skúmali pôvod manufaktúry, potom jej jednoduché prvky, čiastkového robotníka a jeho nástroj, a nakoniec jej celkový mechanizmus. Teraz sa stručne dotkneme vzťahu medzi manufaktúrnou a spoločenskou deľbou práce, ktorá je všeobecným základom každej tovarovej výroby.

Ak máme na mysli len samu prácu, môžeme rozdelenie spoločenskej výroby na jej veľké odvetvia, ako je poľnohospodárstvo, priemysel atď., označiť ako všeobecnú deľbu práce, rozdelenie týchto odvetví výroby na druhy a poddruhy ako osobitnú deľbu práce a deľbu práce v dielni ako jednotlivú deľbu práce.[50]

Deľba práce v spoločnosti a jej zodpovedajúce obmedzenie jednotlivcov na osobitné sféry povolania vyvíja sa, podobne ako deľba práce v manufaktúre, z protikladných východiskových bodov. V rámci rodiny[50a] a potom v rámci rodu vzniká prirodzená deľba práce z rozdielov pohlavia a veku, teda na čisto fyziologickom základe, ktorá rozširuje svoj materiál s rozširovaním pospolného systému, s rastom obyvateľstva, a najmä s konfliktmi medzi rozličnými rodmi a s ujarmením jedného rodu druhým. Na druhej strane, ako som už poznamenal[1*], výmena výrobkov vzniká tam, kde sa dostávajú do

[1*] Tento zväzok, s. 88.

[50] „Deľba práce postupuje od oddelenia najrozmanitejších povolaní až po deľbu, keď si viacerí robotníci rozdelia zhotovenie toho istého výrobku, ako je to v manufaktúre." (Storch, Cours d'Écon. Pol., parížske vydanie, t. I, p. 173.) „U národov, ktoré dosiahli určitý stupeň civilizácie, sa stretávame s troma druhmi deľby práce: prvá deľba práce, ktorú nazývame všeobecnou, rozdeľuje výrobcov na poľnohospodárov, priemyselných výrobcov a obchodníkov a zodpovedá trom hlavným odvetviam národnej výroby; druhá, ktorú by sme mohli nazvať osobitnou, je deľba každého výrobného odvetvia na druhy... napokon tretia deľba práce, ktorú by sme mali označiť ako deľbu pracovnej činnosti čiže práce vo vlastnom zmysle slova, vzniká v jednotlivých remeslách a povolaniach... a vo väčšine manufaktúr a dielní." (Skarbek, l. c. p. 84, 85.)

[50a] [Poznámka k 3. vyd. — Neskoršie veľmi dôkladné štúdie prvotného stavu ľudstva priviedli autora k záveru, že pôvodne sa rodina nerozvinula v rod, ale naopak rod bol pôvodnou prirodzenou formou zospoločenštenia ľudí na základe pokrvného príbuzenstva, takže rozmanité formy rodiny sa vyvinuli až neskoršie ako dôsledok začínajúceho sa rozkladu rodových zväzkov. — F. E.]

styku rôzne rodiny, rody a pospolnosti, lebo v začiatkoch kultúry nevystupujú samostatne voči sebe súkromné osoby, ale rodiny, rody atď. Rôzne pospolnosti nachádzajú vo svojom prírodnom prostredí rozličné výrobné a životné prostriedky. Preto sa tiež odlišuje ich spôsob výroby, spôsob života a ich výrobky. Práve tieto prirodzené rozdiely pri styku medzi pospolnosťami vyvolávajú vzájomnú výmenu výrobkov, a tým postupnú premenu týchto výrobkov na tovary. Výmena nevytvára rozdiely medzi výrobnými sférami, ale vytvára vzťah medzi už rozdielnymi sférami, a premieňa ich tak na viac alebo menej od seba závislé odvetvia celkovej spoločenskej výroby. Spoločenská deľba práce tu vzniká výmenou medzi pôvodne rozdielnymi, ale navzájom nezávislými výrobnými sférami. Tam, kde je východiskom fyziologická deľba práce, osobitné orgány bezprostredne spojeného celku sa od seba oddeľujú, rozkladajú, pričom hlavný podnet k tomuto procesu rozkladu dáva tovarová výmena s cudzími pospolnosťami, a osamostatňujú sa až po bod, keď sa súvislosť medzi rôznymi prácami sprostredkúva výmenou výrobkov ako tovarov. V jednom prípade prestáva byť samostatným to, čo predtým bolo samostatné, v druhom prípade sa osamostatňuje to, čo predtým bolo nesamostatné.

Základom každej rozvinutej deľby práce sprostredkovanej tovarovou výmenou je oddelenie mesta od dediny.[51] Možno povedať, že celé hospodárske dejiny spoločnosti sú zhrnuté v pohybe tohto protikladu, ktorým sa tu však nebudeme bližšie zaoberať.

Tak ako materiálnym predpokladom deľby práce v manufaktúre je istý počet súčasne zamestnaných robotníkov, materiálnym predpokladom deľby práce v spoločnosti je počet obyvateľstva a jeho hustota, ktorá tu nastupuje namiesto aglomerácie v tej istej dielni.[52] Lenže táto hustota je niečo relatívne. Pomerne riedko obývaná krajina s rozvinutými dopravnými prostriedkami má väčšiu hustotu obyvateľstva ako obývanejšia krajina s nerozvinutými dopravnými prostriedkami, a v tomto zmysle sú napríklad severné štáty americkej Únie hustejšie obývané ako India.[53]

Keďže tovarová výroba a obeh tovarov sú všeobecným predpo-

---

[51] Tento bod najlepšie rozpracoval sir James Steuart. Ako málo sa dnes pozná jeho dielo, ktoré vyšlo 10 rokov pred Wealth of Nations, vidieť medziným z toho, že Malthusovi obdivovatelia nevedia ani len to, že v prvom vydaní svojho spisu Population, ak odhliadneme od čisto deklamátorskej časti, popri farároch Wallaceovi a Townsendovi odpisuje takmer výlučne len od Steuarta.

[52] „Existuje istá hustota obyvateľstva priaznivá tak pre spoločenský styk, ako aj pre takú kombináciu síl, ktorá zväčšuje výsledok práce." (James Mill, l. c. p. 50.) „Keď rastie počet robotníkov, produktívna sila spoločnosti sa zväčšuje úmerne tomuto rastu, násobenému účinkami deľby práce." (Th. Hodgskin, l. c. p. 120.)

[53] Po roku 1861 sa v dôsledku veľkého dopytu po bavlne v niektorých inak husto obývaných oblastiach Východnej Indie rozšírila výroba bavlny na úkor výroby ryže. Na niektorých miestach vypukol hlad, lebo nedostatok dopravných prostriedkov, a teda nedostatok fyzického spojenia, znemožnil, aby sa úbytok ryže v jednej oblasti vyrovnal dovozom z iných oblastí.

kladom kapitalistického spôsobu výroby, manufaktúrna deľba práce vyžaduje takú deľbu práce v spoločnosti, ktorá už dozrela na určitý stupeň vývinu. A naopak, manufaktúrna deľba práce svojím spätným pôsobením rozvíja a znásobuje túto spoločenskú deľbu práce. S diferenciáciou pracovných nástrojov sa čoraz viac diferencujú odvetvia, ktoré vyrábajú tieto nástroje.[54] Ak sa manufaktúrna výroba zmocní priemyselnej činnosti, ktorá dovtedy ako hlavné alebo vedľajšie odvetvie súvisela s inými odvetviami a vykonával ju ten istý výrobca, ihneď sa oddelí a stane sa samostatným odvetvím. Ak sa zmocní osobitného stupňa výroby nejakého tovaru, potom sa rôzne stupne jeho výroby premenia na rôzne nezávislé odvetvia. Naznačili sme už, že tam, kde je výrobok len mechanicky zložený z čiastkových výrobkov, samy čiastkové práce sa zasa môžu osamostatniť ako osobitné remeslá. Aby sa deľba práce v manufaktúre lepšie uplatnila, to isté výrobné odvetvie sa rozštiepi na rôzne, sčasti aj celkom nové manufaktúry, a to podľa rozdielov v jeho surovinách, alebo podľa rôznych foriem, ktoré môže dostať tá istá surovina. Tak len v samom Francúzsku už v prvej polovici 18. storočia tkali vyše 100 rôznych druhov hodvábnych látok a v Avignone napríklad vydali zákon, že „každý učeň sa smie venovať iba jednému druhu výroby a nesmie sa učiť tkať viacej druhov látok súčasne". Novým popudom územnej deľby práce, ktorá osobitné odvetvia výroby viaže na osobitné oblasti krajiny, je manufaktúrna organizácia výroby, využívajúca všetky ich osobitosti.[55] Bohaté možnosti pre deľbu práce v spoločnosti poskytuje v manufaktúrnom období rozšírenie svetového trhu a koloniálny systém, ktoré patria do okruhu všeobecných podmienok existencie tohto obdobia. Tu nie je miesto na to, aby sme podrobnejšie ukázali, ako sa deľba práce popri ekonomickej sfére zmocňuje všetkých ostatných sfér spoločnosti a všade kladie základy pre taký rozvoj odbornosti, špecializácií a pre také rozkúskovanie človeka, ktoré už A. Fergusona, učiteľa A. Smitha, viedli k zvolaniu: „Sme národ helótov a niet medzi nami slobodných ľudí."[56]

Lenže napriek mnohým analógiám a súvislostiam medzi deľbou práce v spoločnosti a deľbou práce v dielni sa obidve líšia nielen stupňom, ale aj podstatou. Nesporne najvýraznejšie vystupuje analógia tam, kde sú rôzne výrobné odvetvia pospájané vnútornou väzbou. Napríklad chovateľ dobytka vyrába surovú kožu, garbiar ju premieňa na useň a obuvník zhotovuje z usne čižmy. Výrobok každého z nich je len medzistupňom a posledná hotová podoba je kom-

[54] Tak výroba tkáčskych článkov už v 17. storočí predstavovala v Holandsku osobitné priemyselné odvetvie.

[55] „Či nie je anglická vlnárska výroba rozdelená na rôzne časti alebo odvetvia, ktoré sa viažu na určité miesta, kde sa výroba výlučne alebo prevažne sústreďuje: jemné látky v Somersetshire, hrubé v Yorkshire, dvojité šírky v Exeteri, hodváb v Sudbury, krepy v Norwichi, polovlnené látky v Kendale, prikrývky vo Whitney atď.?" (Berkeley, The Querist, 1750, § 520.)

[56] A. Ferguson, History of Civil Society, Edinb. 1767, part IV, sect. II, p. 285.

binovaným produktom ich osobitných prác. K tomu pristupujú rozličné pracovné odvetvia, ktoré dodávajú výrobné prostriedky chovateľovi dobytka, garbiarovi a obuvníkovi. Teraz si môžeme s A. Smithom predstaviť, že táto spoločenská deľba práce sa od manufaktúrnej líši iba subjektívne, totiž len pre pozorovateľa, ktorému tu stačí jeden pohľad, aby videl pospolu v priestore rozmanité čiastkové práce, kým v prvom prípade sa táto súvislosť zastiera tým, že sú rozptýlené na veľkých plochách a v každom osobitnom odvetví je veľký počet zamestnaných.[57] Čo však vytvára súvislosť medzi nezávislými prácami chovateľa dobytka, garbiara a obuvníka? To, že ich produkty sú tovarmi. Čo však charakterizuje manufaktúrnu deľbu práce? To, že čiastkový robotník nevyrába tovar.[58] Na tovar sa premení až spoločný produkt čiastkových robotníkov.[58a] Deľba práce v spoločnosti sa sprostredkúva kúpou a predajom výrobkov rôznych pracovných odvetví a súvislosť medzi čiastkovými prácami v manufaktúre predajom rôznych pracovných síl tomu istému kapitalistovi,

---

[57] Vo vlastných manufaktúrach, hovorí Smith, zdá sa deľba práce väčšia, lebo „tých, čo sú zamestnaní v každom jednotlivom pracovnom odvetví, možno často spojiť do tej istej dielne a pozorovateľ ich môže obsiahnuť jedným pohľadom. Naproti tomu vo veľkých manufaktúrach (!), určených na to, aby uspokojovali hlavné potreby veľkého počtu obyvateľstva, každé jednotlivé pracovné odvetvie zamestnáva také množstvo robotníkov, že nemožno všetkých zhromaždiť do tej istej dielne... deľba práce ani zďaleka nie je taká zrejmá." (A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. I.) Slávna pasáž v tej istej kapitole, ktorá sa začína slovami: „Pozrite, ako sa má najobyčajnejší remeselník alebo nádenník v civilizovanej a rozkvitajúcej krajine atď.", a potom ďalej vykresľuje, koľko rozmanitých výrobných odvetví spolupracuje pri uspokojovaní potrieb obyčajného robotníka, je takmer doslova odpísaná z poznámok B. de Mandevilla k jeho Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits. (Prvé vydanie bez poznámok je z roku 1705, s poznámkami z roku 1714.)

[58] „Niet už ničoho, čo môžeme nazvať prirodzenou odmenou za prácu jednotlivca. Každý robotník vyrába iba časť celku, a pretože nijaká časť sama osebe nemá hodnotu alebo užitočnosť, nejestvuje nič, čo by mohol robotník vziať a povedať: To je môj výrobok, ponechám si ho pre seba." (Labour defended against the claims of Capital, Lond. 1825, p. 25.) Autorom tohto vynikajúceho spisu je už predtým citovaný Th. Hodgskin.

[58a] Poznámka k 2. vydaniu. Tento rozdiel medzi spoločenskou a manufaktúrnou deľbou práce sa ilustroval Yankeeom v praxi. Jednou z nových daní, ktoré počas občianskej vojny vyhútali vo Washingtone, bola 6 %-ná daň zo „všetkých priemyselných výrobkov". Otázka: čo je priemyselný výrobok? Zákonodarcova odpoveď: Vec je vyrobená, „keď je urobená" (when it is made), a urobená je vtedy, keď je hotová na predaj. A teraz jeden z mnohých príkladov. Manufaktúry v New Yorku a vo Philadelphii „robili" predtým dáždniky so všetkým príslušenstvom. Keďže však dáždnik je mixtum compositum úplne heterogénnych súčiastok, postupne sa tieto súčiastky stali výrobkami vzájomne nezávislých výrobných odvetví, ktoré sa vykonávali na rôznych miestach. Ich čiastkové výrobky vchádzali teraz ako samostatné tovary do manufaktúry na dáždniky, ktorá ich už len poskladala do jedného celku. Yankeeovia pokrstili takéto predmety na „assembled articles" (zozbierané predmety), a tie si naozaj zaslúžili tento názov ako zberné dane. Tak dáždnik „zozbieral" najprv 6 %-nú daň z ceny každej svojej súčiastky a potom ďalších 6 % zo svojej vlastnej celkovej ceny.

ktorý ich používa ako kombinovanú pracovnú silu. Manufaktúrna deľba práce predpokladá koncentráciu výrobných prostriedkov v rukách jedného kapitalistu, spoločenská deľba práce roztrieštenie výrobných prostriedkov medzi mnohých navzájom nezávislých tovarových výrobcov. Kým v manufaktúre železný zákon pomerných čísiel čiže proporcionality podriaďuje určitý počet robotníkov určitým funkciám, zatiaľ rozdeľovanie tovarových výrobcov a ich výrobných prostriedkov medzi rôzne odvetvia spoločenskej práce určuje rozmarná hra náhody a ľubovôle. Rôzne výrobné sféry sa síce neustále usilujú dosiahnuť rovnováhu na jednej strane tým, že každý tovarový výrobca musí vyrábať nejakú úžitkovú hodnotu, musí teda uspokojovať osobitnú spoločenskú potrebu, pričom však rozsah týchto potrieb sa kvantitatívne líši a vnútorná súvislosť spája rôzne potreby do prirodzeného systému; na druhej strane tým, že zákon hodnoty tovarov určuje, koľko môže spoločnosť z celého svojho disponibilného pracovného času vynaložiť na výrobu tohoktorého druhu tovaru. Ale táto stála tendencia rôznych výrobných sfér dosiahnuť rovnováhu uplatňuje sa len ako reakcia na ustavičné narušovanie tejto rovnováhy. Pravidlo, ktoré sa pri deľbe práce v dielni uplatňuje a priori a plánovite, pri deľbe práce v spoločnosti pôsobí len a posteriori ako vnútorná, slepá prírodná nevyhnutnosť, ktorá prekonáva ničím nespútanú ľubovôľu tovarových výrobcov a dá sa pozorovať len na barometrickom kolísaní trhových cien. Manufaktúrna deľba práce predpokladá bezpodmienečnú autoritu kapitalistu nad ľuďmi, ktorí predstavujú iba články celkového mechanizmu, ktorý mu patrí; spoločenská deľba práce stavia proti sebe nezávislých tovarových výrobcov, ktorí neuznávajú nijakú inú autoritu ako autoritu konkurencie, donútenie, ktorým na nich dolieha tlak ich vzájomných záujmov, podobne ako v ríši zvierat bellum omnium contra omnes[104] viac alebo menej zachováva existenčné podmienky všetkých druhov. Preto to isté buržoázne vedomie, ktoré manufaktúrnu deľbu práce, doživotné pripútanie robotníka k nejakému čiastkovému úkonu a bezpodmienečné podriadenie čiastkového robotníka kapitálu oslavuje ako organizáciu práce, ktorá zvyšuje jej produktívnu silu, rovnako hlasite odsudzuje každú uvedomenú spoločenskú kontrolu a riadenie spoločenského výrobného procesu ako zasahovanie do nedotknuteľných vlastníckych práv, do slobody a samozvanej „geniality" individuálneho kapitalistu. Je veľmi charakteristické, že nadšení apologéti továrenského systému nevedia proti všeobecnej organizácii spoločenskej práce povedať nič horšie ako to, že by celú spoločnosť premenila na jednu obrovskú továreň.

Ak sa v spoločnosti s kapitalistickým spôsobom výroby navzájom podmieňujú anarchia spoločenskej a despocia manufaktúrnej deľby práce, tak skoršie spoločenské formy, v ktorých sa oddeľovanie remesiel vyvíja živelne, potom sa kryštalizuje a nakoniec upevňuje ako zákon, naopak poskytujú na jednej strane obraz plánovitej

a autoritatívnej organizácie spoločenskej práce, kým na druhej strane celkom vylučujú deľbu práce v dielni, alebo ju rozvíjajú len v trpasličej miere, alebo len sporadicky a náhodne.[59]

Napríklad praveké malé indické pospolnosti, ktoré sčasti ešte jestvujú, zakladajú sa na pospolnom vlastníctve pôdy, na bezprostrednom spojení poľnohospodárstva a remesla a na ustálenej deľbe práce, ktorá pri zriaďovaní novej pospolnosti slúži ako hotový plán a model. Tieto pospolnosti si vytvárajú sebestačný výrobný celok, ktorého výrobná oblasť zaberá od sto do niekoľko tisíc akrov. Hlavné množstvo výrobkov dorábajú pre bezprostrednú vlastnú potrebu obce, nie ako tovar, a preto v indickej spoločnosti ako celku sama výroba nezávisí od deľby práce sprostredkovanej tovarovou výmenou. Iba prebytok výrobkov sa premieňa na tovar, čiastočne zasa až v rukách štátu, ktorému od nepamäti plynie určité množstvo výrobkov ako naturálna renta. V rôznych častiach Indie sú rôzne formy pospolného zriadenia. V najjednoduchšej forme obce sa pôda obrába spoločne a výrobky sa rozdeľujú medzi jej členov, pričom každá rodina sa venuje pradeniu, tkaniu atď. ako vedľajšej domáckej výrobe. Popri tejto mase zaoberajúcej sa prácou rovnakého druhu je tu „hlavná osoba", sudca, policajt a vyberač daní v jednej osobe; účtovník, ktorý vedie účty o obrábaní pôdy a katastruje a registruje všetko, čo sem patrí; tretí úradník, ktorý prenasleduje zločincov, ochraňuje cudzích pocestných a sprevádza ich z jednej dediny do druhej; hraničiar, ktorý stráži hranice obce proti susedným obciam; dozorca, ktorý rozdeľuje vodu zo spoločných vodojemov na poľnohospodárske ciele; brahman, ktorý vykonáva funkciu náboženského kultu; učiteľ, ktorý učí deti z obce v piesku písať a čítať; kalendárový brahman, ktorý ako astrológ určuje čas siatia, žatvy, ako aj priaznivé a nepriaznivé obdobie pre všetky špeciálne poľnohospodárske práce; kováč a tesár, ktorí zhotovujú a opravujú všetko poľnohospodárske náradie; hrnčiar, ktorý zhotovuje všetky nádoby pre dedinu; holič, práč, ktorý čistí šaty, striebrotepec, tu a tam básnik, ktorý v niektorých obciach nahrádza striebrotepca, v iných učiteľa. Tento tucet osôb vydržiavajú na náklady celej obce. Ak obyvateľstvo vzrastie, založia na neobrábanej pôde novú obec podľa vzoru starej. Mechanizmus obce ukazuje plánovitú deľbu práce, ale manufaktúrna deľba práce tu nie je možná, pretože sa trh pre kováča, tesára atď. nemení a v najlepšom prípade, podľa veľkosti dedín, namiesto jedného kováča, hrnčiara atď. majú dvoch alebo troch.[60] Zákon, ktorý riadi deľbu práce v obci, pôsobí tu s nezlomnou autoritou prírodného zákona, kým každý

[59] „Ako všeobecné pravidlo možno stanoviť: Čím je menej autority v deľbe práce vnútri spoločnosti, tým viac sa rozvíja deľba práce vnútri továrne a tým viac je podriadená autorite jednotlivca. Autorita v továrni a autorita v spoločnosti sú takto, pokiaľ ide o deľbu práce, nepriamo úmerné." (Karl Marx, l. c. p. 130, 131[1*].)

[60] Lieut. Col. Mark Wilks, Historical Sketches of the South of India, Lond. 1810—1817, v. I, p. 118—120. Dobrý prehľad rozličných foriem indického pospol-

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie, Bratislava 1980, s. 104.

jednotlivý remeselník, ako kováč atď., vykonáva všetky úkony prislúchajúce k jeho odboru tradičným spôsobom, ale samostatne a bez uznávania nejakej autority vo svojej dielni. Jednoduchý výrobný organizmus týchto sebestačných pospolností, ktoré sa neustále reprodukujú v tej istej podobe, a ak sú náhodou zničené, znovu sa vybudujú na tom istom mieste a s tým istým menom[61], dáva kľúč k tajomstvu nemennosti ázijských spoločností, tak nápadne kontrastujúcej s ustavičným zanikaním a znovuvytváraním ázijských štátov a s neprestajným striedaním dynastií. Búrky v oblačnej sfére politiky nechávajú štruktúru základných prvkov ekonomiky spoločnosti nedotknutú.

Ako sme už poznamenali, cechové zákony prísnym obmedzením počtu tovarišov, ktorých smel zamestnávať jednotlivý cechový majster, plánovite bránili tomu, aby sa premenil na kapitalistu. Takisto mohol zamestnávať tovarišov výlučne iba v remesle, v ktorom bol sám majstrom. Cech sa žiarlivo bránil pred každým prechmatom obchodného kapitálu, jedinej slobodnej formy kapitálu, ktorá vystupovala proti nemu. Obchodník mohol skúpiť všetky tovary, iba prácu ako tovar nie. Trpeli ho len ako priekupníka remeselníckych výrobkov. Ak vonkajšie okolnosti vyvolali ďalšiu deľbu práce, jestvujúce cechy sa rozštiepili na poddruhy, alebo sa popri starých cechoch zakladali nové, ale bez toho, aby sa rôzne remeslá spojili do jednej dielne. Takto cechová organizácia vylúčila manufaktúrnu deľbu práce, aj keď oddelenie, izolovanie a rozvoj remesiel patria medzi materiálne existenčné podmienky manufaktúrneho obdobia. Vcelku robotník ostal spojený so svojimi výrobnými prostriedkami ako slimák s ulitou, a tak chýbal hlavný základ manufaktúry, osamostatnenie výrobných prostriedkov ako kapitálu vystupujúceho proti robotníkovi.

Kým deľba práce v celej spoločnosti, či už sprostredkovaná alebo nesprostredkovaná tovarovou výmenou, prislúcha najrôznejším spoločensko-ekonomickým formáciám, manufaktúrna deľba práce je celkom špecifickým výtvorom kapitalistického spôsobu výroby.

---

ného zriadenia nájdeme v práci Georgea Campbella, Modern India, London 1852.

[61] „V tejto jednoduchej forme... žili obyvatelia krajiny od nepamäti. Hranice dedín sa iba zriedkakedy menili a hoci aj samy dediny boli niekedy poškodené alebo aj spustošené vojnou, hladom a morom, po stáročia sa zachovávalo to isté meno, tie isté hranice, tie isté záujmy, ba dokonca aj tie isté rodiny. Obyvateľov vôbec neznepokojuje, či sa kráľovstvá rozpadávajú alebo delia; dokiaľ ostáva dedina celá, je im jedno, pod čiu moc prešla alebo ktorému panovníkovi pripadla. Ich vnútorné hospodárstvo ostáva bez zmeny." (Th. Stamfort Raffles, late Lieut. Gov. of Java, The History of Java, Lond. 1817, v. I, p. 285.)

5.
Kapitalistický charakter manufaktúry

Väčší počet robotníkov pod velením toho istého kapitálu predstavuje prirodzený východiskový bod tak kooperácie vôbec, ako aj manufaktúry. Naproti tomu manufaktúrna deľba práce premieňa rast počtu zamestnaných robotníkov na technickú nevyhnutnosť. Existujúca deľba práce predpisuje teraz jednotlivému kapitalistovi minimum robotníkov, ktorých musí zamestnať. Na druhej strane sú výhody ďalšej deľby podmienené ďalším rozšírením počtu robotníkov, čo sa dá uskutočniť, len ak sa ich počet znásobí. S variabilnou časťou kapitálu musí však rásť aj konštantná časť, okrem rozsahu spoločných výrobných podmienok, ako sú stavby, pece atď., najmä suroviny, ktoré musia rásť oveľa rýchlejšie ako počet robotníkov. Množstvo surovín spotrebované za daný čas daným množstvom práce sa zväčšuje v tom istom pomere ako produktívna sila práce v dôsledku jej deľby. Rastúci minimálny objem kapitálu v rukách jednotlivých kapitalistov čiže rastúca premena spoločenských životných prostriedkov a výrobných prostriedkov na kapitál je teda zákon, ktorý vyplýva z technického charakteru manufaktúry.[62]

Tak ako v jednoduchej kooperácii, aj v manufaktúre je fungujúce pracovné teleso formou existencie kapitálu. Spoločenský výrobný mechanizmus zložený z mnohých individuálnych čiastkových robotníkov patrí kapitalistovi. Preto sa produktívna sila vyvierajúca z kombinácie práce javí ako produktívna sila kapitálu. Vlastná manufaktúra nielenže podriaďuje dovtedy samostatného robotníka veleniu a disciplíne kapitálu, ale navyše vytvára hierarchické členenie medzi samými robotníkmi. Kým jednoduchá kooperácia ponecháva spôsob práce jednotlivcov vcelku bez zmeny, manufaktúra ho od základu revolucionizuje a individuálnej pracovnej sily sa zmocňuje až po samé korene. Mrzačí robotníka až do abnormality tým, že pestuje jeho detailnú zručnosť ako v skleníku, potláčajúc svet produktívnych sklonov a schopností, podobne ako v štátoch okolo La Plata zabíjajú celé zviera, aby získali jeho kožu alebo loj. Nielenže sa osobitné čiastkové práce rozdelia medzi rôzne indivíduá, ale aj samo indivíduum sa delí a premieňa na automatický

[62] „Nestačí, že spoločnosť má k dispozícii kapitál" (správne malo byť: potrebné životné a výrobné prostriedky) „potrebný na ďalšie rozdelenie remesiel; okrem toho je nevyhnutné, aby sa nahromadil v rukách podnikateľov v dostatočne veľkom množstve, čo im umožní vyrábať vo veľkom rozsahu... Čím viac sa rozvíja deľba práce, tým viac kapitálu v podobe nástrojov, surovín atď. treba na to, aby sa neustále zamestnával ten istý počet robotníkov." (Storch, Cours d'Écon. Polit., parížske vyd., t. I, p. 250, 251.) „Koncentrácia výrobných nástrojov a deľba práce sú od seba rovnako neoddeliteľné ako v politickej oblasti centralizácia verejnej moci a deľba súkromných záujmov." (Karl Marx, l. c. p. 134[1*].)

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 106.

hnací mechanizmus nejakej čiastkovej práce[63] a takto sa uskutočňuje otrepaná bájka Menenia Agrippu[105], ktorá predstavuje človeka iba ako fragment jeho vlastného tela.[64] Ak robotník pôvodne predáva svoju pracovnú silu kapitálu, pretože mu chýbajú materiálne prostriedky na výrobu nejakého tovaru, teraz sama jeho individuálna pracovná sila odmieta slúžiť, pokiaľ ju nepredá kapitálu. Funguje už len v súvislosti, ktorá existuje až po jej predaji, v kapitalistovej dielni. Manufaktúrny robotník, svojou prirodzenou uspôsobenosťou neschopný robiť niečo samostatné, rozvíja výrobnú činnosť už len ako príslušenstvo kapitalistovej dielne.[65] Tak ako vyvolený národ mal napísané na čele, že je vlastníctvom Jehovovým, tak deľba práce vtláča manufaktúrnemu robotníkovi pečať, ktorá ho biľaguje na vlastníctvo kapitálu.

Teraz sa vyžadujú od dielne ako celku znalosti, úsudok a vôľa, ktoré — hoci len v malej miere — rozvíja samostatný roľník alebo remeselník, tak ako divoch uplatňuje všetko svoje vojnové umenie ako osobnú ľstivosť. Duchovné potencie výroby sa po jednej stránke rozširujú, pretože po mnohých stránkach zanikajú. To, čo čiastkoví robotníci strácajú, sústreďuje sa proti nim v kapitáli.[66] Výsledkom manufaktúrnej deľby práce je, že duchovné potencie materiálneho výrobného procesu vystupujú proti nim ako cudzie vlastníctvo a moc, ktorá ich ovláda. Tento proces oddeľovania sa začína v jednoduchej kooperácii, kde kapitalista zastupuje voči jednotlivým robotníkom jednotu a vôľu spoločenského pracovného telesa. Rozvíja sa v manufaktúre, ktorá mrzačí robotníka na čiastkového robotníka. Završuje sa vo veľkopriemysle, ktorý vedu ako samostatnú výrobnú potenciu oddeľuje od práce a núti ju slúžiť kapitálu.[67]

V manufaktúre je obohatenie úhrnného robotníka, a teda kapitálu, o spoločenskú produktívnu silu podmienené ochudobnením robotníka o individuálne produktívne sily.

„Nevedomosť je takisto matkou priemyslu ako povery. Uvažovanie a predstavivosť podliehajú omylu, ale návyk pohybovať rukou alebo nohou od nich nezávisí. Preto manufaktúry najviac prosperujú tam, kde sa najviac zriekajú ducha a kde dielňu možno... považovať za stroj, ktorého časťami sú ľudia."[68]

---

[63] Dugald Stewart nazýva manufaktúrnych robotníkov „živými automatmi..., ktoré sa používajú na čiastkové práce" (l. c. p. 318).

[64] U koralov každé indivíduum predstavuje v skutočnosti žalúdok celej skupiny. Lenže potraviny jej dodáva, a nie odoberá ako rímski patricijovia.

[65] „Robotník, ktorý ovláda celé svoje remeslo, môže pracovať a uživiť sa kdekoľvek; druhý" (manufaktúrny robotník), „oddelený od svojich druhov, je už len príslušenstvom a nemá ani schopnosť pracovať, ani samostatnosť, takže musí prijať zákon, ktorý práve považujú za vhodný mu uložiť." (Storch, l. c., édit. Petersb. 1815, t. I, p. 204.)

[66] A. Ferguson, l. c. p. 281: „Jeden asi získal to, čo druhý stratil."

[67] „Človek vedy a produktívny robotník sú od seba veľmi vzdialení a veda, namiesto aby v rukách robotníka bola prostriedkom na zvyšovanie jeho vlastnej produktívnej sily, sa takmer všade stavia proti nemu... Stáva sa nástrojom schopným oddeliť sa od práce a postaviť sa proti nej." (W. Thompson, An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, London 1824, p. 274.)

[68] A. Ferguson, l. c. p. 280.

A naozaj, v polovici 18. storočia niektoré manufaktúry s obľubou zamestnávali poloidiotov na určité jednoduché operácie, ktoré však boli výrobným tajomstvom.[69]

„Rozumové schopnosti prevažnej väčšiny ľudí," hovorí A. Smith, „sa nevyhnutne formujú ich každodenným zamestnaním. Človek, ktorý celý svoj život vykonáva niekoľko jednoduchých operácií... nemá nijakú príležitosť triбiť svoj rozum... Zvyčajne sa stáva takým tupým a nevedomým, akou len ľudská bytosť môže byť."

Keď Smith opísal tuposť čiastkového robotníka, pokračuje:

„Jednotvárnosť jeho nemenného života, prirodzene, podlamuje aj odvahu jeho ducha... Ničí dokonca aktivitu jeho tela a robí ho neschopným priebojne a vytrvalo vynakladať svoju silu v nejakom inom zamestnaní ako v tom, v akom sa vyučil. Zdá sa, že svoju zručnosť vo vlastnom osobitnom odbore získal na úkor svojich duševných, spoločenských a vojenských vlastností. Ale v každej priemyselne vyspelej a civilizovanej spoločnosti práve do tohto stavu musí nevyhnutne upadnúť pracujúca chudoba (the labouring poor), t. j. veľká väčšina ľudu."[70]

Aby sa zabránilo úplnému zakrpateniu ľudových más, ktoré vyplýva z deľby práce, A. Smith odporúča, aby sa štát staral o vzdelanie ľudu, aj keď len v opatrných homeopatických dávkach. Proti tomu dôsledne polemizuje jeho francúzsky prekladateľ a komentátor G. Garnier, z ktorého sa za prvého francúzskeho cisárstva celkom prirodzene vykľul senátor. Vzdelanie ľudu vraj odporuje hlavným zákonom deľby práce a s ním „by sme odsúdili náš celý spoločenský systém".

„Ako všetky ostatné deľby práce," hovorí, „aj deľba medzi prácou rúk a duševnou prácou[71] je tým výraznejšia a rozhodujúcejšia, čím viac spoločnosť" (tento výraz v skutočnosti používa pre kapitál, pozemkové vlastníctvo a ich štát) „bohatne. Táto deľba práce, tak ako každá iná, je výsledkom minulého a príčinou budúceho pokroku... Vari smie vláda pôsobiť proti tejto deľbe práce a brzdiť jej prirodzený vývin? Vari smie použiť časť štátnych príjmov, aby sa pokúsila zameniť a zmiešať dve triedy práce, ktoré samy majú tendenciu sa oddeliť?"[72]

Určité duševné a telesné zmrzačenie je dokonca neoddeliteľné od deľby práce v spoločnosti ako celku. Pretože však manufaktúrne obdobie dovádza toto spoločenské rozštiepenie pracovných odvetví

[69] J. D. Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846, v. I, p. 148.

[70] A. Smith, Wealth of Nations, b. V, ch. I, art. II. Ako žiak A. Fergusona, ktorý rozobral nepriaznivé dôsledky deľby práce, bol si A. Smith v tejto otázke celkom na čistom. V úvode svojho diela, kde deľbu práce ex professo oslavuje, len mimochodom naznačuje, že je zdrojom spoločenských nerovností. Až v 5. knihe, o štátnych príjmoch, reprodukuje Fergusona. V Misère de la Philosophie som uviedol všetko potrebné o historickom vzťahu, ktorý v kritike deľby práce existuje medzi Fergusonom, A. Smithom, Lemonteyom a Sayom, a tam som tiež po prvý raz opísal manufaktúrnu deľbu práce ako špecifickú formu kapitalistického spôsobu výroby (l. c. p. 122, sq.[1*]).

[71] Ferguson hovorí už l. c. p. 281: „A samo myslenie sa v tomto období deľby práce môže stať osobitným povolaním."

[72] G. Garnier, t. V jeho prekladu, p. 4—5.

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie, Bratislava 1980, s. 98—101.

oveľa ďalej a na druhej strane až s deľbou práce, ktorá mu je vlastná, zasahuje indivíduum v samých koreňoch jeho života, poskytuje toto obdobie po prvý raz aj materiál a podnet pre priemyselnú patológiu.[73]

„Rozkúskovať človeka znamená popraviť ho, ak si zaslúži trest smrti, a zavraždiť ho, ak si ho nezaslúži... Rozkúskovať prácu znamená vraždu spáchanú na ľude."[74]

Kooperácia zakladajúca sa na deľbe práce čiže manufaktúra je vo svojich začiatkoch živelne vzniknutý výtvor. Len čo sa do určitej miery ustáli a rozšíri, stáva sa uvedomenou, plánovitou a systematickou formou kapitalistického spôsobu výroby. Dejiny vlastnej manufaktúry ukazujú, ako jej charakteristická deľba práce nadobúda primerané formy zo začiatku na základe skúseností, takrečeno za chrbtom konajúcich osôb, ale potom, podobne ako cechové remeslo, sa usiluje udržať si tradíciou raz nájdenú formu a v jednotlivých prípadoch si ju zachováva po celé stáročia. Ak sa táto forma mení, je to, okrem podružných zmien, vždy len dôsledok revolúcie v pracovných nástrojoch. Moderná manufaktúra — nehovorím tu o veľkopriemysle založenom na strojoch — buď nachádza vo veľkých mestách, kde vzniká, hotové disjecta membra poetae[1108], ako je to napríklad v odevnej manufaktúre, a stačí, aby tieto rozptýlené články zhromaždila, alebo je zásada deľby práce taká očividná, že sa rôzne operácie remeselníckej výroby (napríklad v knihárstve) jednoducho pridelia výlučne osobitným robotníkom. V takýchto prípadoch netreba ani len týždeň skúseností na to, aby sa našla proporcia medzi počtom rúk potrebných pre každú funkciu.[75]

[73] Ramazzini, profesor praktického lekárstva v Padove, uverejnil roku 1713 svoje dielo De morbis artificum, preložené do francúzštiny roku 1777, znova uverejnené roku 1841 v Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Div. Auteurs Classiques. Obdobie veľkopriemyslu, prirodzene, veľmi rozšírilo jeho katalóg robotníckych chorôb. Pozri medzitým Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, a [R. H. Rohatzsch,] Die Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind, 6 Bände, Ulm 1840. Roku 1854 Society of Arts[1106] vymenovala komisiu na vyšetrovanie priemyselnej patológie. Zoznam dokumentov, ktoré zozbierala táto komisia, je v katalógu Twickenham Economic Museum. Veľmi dôležité sú oficiálne Reports on Public Health. Pozri aj Eduard Reich, M. D., Ueber die Entartung des Menschen, Erlangen 1868.

[74] „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people." (D. Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 119.) Hegel mal veľmi kacírske názory na deľbu práce. Vo svojej Filozofii práva hovorí: „Za vzdelaných ľudí treba považovať predovšetkým tých, čo vedia urobiť všetko, čo robia ostatní."[1107]

[75] S naivnou vierou v geniálnu vynaliezavosť, ktorú vraj jednotlivý kapitalista a priori uplatňuje v deľbe práce, stretávame sa už len u nemeckých profesorov, ako je napríklad pán Roscher, ktorý venuje kapitalistovi „rôzne mzdy" z vďačnosti za to, že z jeho jupiterovskej hlavy vyskakuje už hotová deľba práce. Či sa deľba práce uplatní vo väčšej alebo menšej miere, to závisí od veľkosti peňaženky, a nie od veľkosti génia.

Tým, že manufaktúrna deľba práce rozkladá remeselnícku činnosť, špecifikuje pracovné nástroje, vytvára čiastkových robotníkov, zoskupuje a kombinuje ich do celkového mechanizmu, vytvára kvalitatívne členenie a kvantitatívnu proporcionalitu spoločenských výrobných procesov, teda určitú organizáciu spoločenskej práce, a tak súčasne rozvíja novú, spoločenskú produktívnu silu práce. Ako špecificky kapitalistická forma spoločenského výrobného procesu — a na základoch, ktoré našla už hotové, nemohla sa rozvinúť inak ako v kapitalistickej forme — je len osobitnou metódou, ako vyrábať relatívnu nadhodnotu čiže ako na úkor robotníka zvýšiť sebazhodnotenie kapitálu — čo sa zvyčajne nazýva spoločenským bohatstvom, „wealth of nations" atď. Nielenže rozvíja spoločenskú produktívnu silu práce pre kapitalistu, a nie pre robotníka, ale rozvíja ju mrzačením individuálneho robotníka. Vytvára nové podmienky nadvlády kapitálu nad prácou. Preto ak na jednej strane je v procese ekonomického formovania spoločnosti historickým pokrokom a nevyhnutným vývinovým momentom, na druhej strane je prostriedkom civilizovaného a rafinovaného vykorisťovania.

Politická ekonómia, ktorá sa stáva ozajstnou vedou až v manufaktúrnom období, skúma spoločenskú deľbu práce vôbec len zo stanoviska manufaktúrnej deľby práce[76], ako prostriedok, pomocou ktorého možno vyrobiť viac tovarov s tým istým množstvom práce, teda zlacniť tovary a urýchliť akumuláciu kapitálu. V najostrejšom protiklade s týmto zdôraznením množstva a výmennej hodnoty sa spisovatelia klasického staroveku výlučne pridržiavajú kvality a úžitkovej hodnoty.[77] V dôsledku toho, že sa spoločenské výrobné odvetvia oddelia, tovary sa lepšie vyrábajú, ľudia si podľa rôznych sklonov a vlôh zvolia zodpovedajúce sféry činnosti[78], lebo bez obmedzenia nikde nemožno vykonať nič významné.[79] Teda deľbou

[76] Starší autori, ako Petty alebo anonymný autor diela Advantages of the East-India Trade atď., lepšie vystihujú kapitalistický charakter manufaktúrnej deľby práce ako A. Smith.

[77] Výnimkou medzi modernými autormi sú niektorí spisovatelia 18. storočia, ako Beccaria a James Harris, ktorí v súvislosti s deľbou práce takmer len opakujú starovekých autorov. Tak Beccaria píše: „Každý vie z vlastnej skúsenosti, že ak venuje svoje ruky a um vždy len tomu istému druhu práce a tým istým výrobkom, zhotoví ich ľahšie, vo väčšom množstve a lepšie, ako keby každý sám pre seba vyrábal, čo potrebuje... Takto sa ľudia pre spoločný i vlastný úžitok delia na rôzne triedy a stavy." (Cesare Beccaria, Elementi di Econ. Publica, ed. Custodi, Part. Moderna, t. XI, p. 28.) James Harris, neskoršie gróf z Malmesbury, preslávený svojimi Diaries o vyslaneckom pôsobení v Petrohrade, sám v jednej poznámke k svojmu Dialogue concerning Happiness, London 1741[109], ktorý neskôr znova uverejnil v Three Treatises etc., 3. ed., Lond. 1772, hovorí: „Celý dôkaz o tom, že spoločnosť je prirodzená" (totiž „deľbou zamestnaní") „som prevzal z druhej knihy Platónovej Republiky[1]."

[78] Tak v Odysei, XIV, 228 čítame: „Lebo každý človek sa z inej práce raduje" a Archilochos u Sexta Empirica hovorí: „Každý osviežuje svojho ducha pri inej práci."[110]

[79] „*Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα.*"[2] Aténčan sa ako tovarový výrobca cítil nadradený nad Sparťanom, ktorý vo vojne mohol síce disponovať ľuďmi, ale nie peniazmi, ako to podľa Thukydida povedal Perikles

[1] Ide o Platónovo dielo De re publica (gréc. Politeia). Pozri Platón: Ústava. Bratislava 1980.

[2] „V mnohých prácach sa vyzná, ale nič nevie poriadne."

práce sa zlepší výrobok i výrobca. Ak autori klasického staroveku príležitostne spomínajú aj rast množstva výrobkov, potom iba v súvislosti s väčšou hojnosťou úžitkovej hodnoty. Ani len slovkom sa nezmieňujú o výmennej hodnote, o zlacnení tovarov. Toto stanovisko prevláda tak u Platóna[80], ktorý deľbu práce považuje za základ rozdelenia spoločnosti na stavy, ako aj u Xenofonta[81], ktorý sa už svojím príznačným buržoáznym inštinktom dostáva bližšie k deľbe práce v dielni. Pokiaľ sa v Platónovej republike[112] deľba práce objasňuje ako štátotvorný princíp, je len aténskou idealizáciou egyptského kastovníctva, pričom Egypt slúžil ako vzor priemyselnej krajiny aj pre iných Platónových súčasníkov, ako napríklad pre

12. kapitola
Deľba práce
a manufaktúra

v prejave vyzývajúcom Aténčanov do peloponézskej vojny: „Ľudia, čo vyrábajú pre vlastnú potrebu, obetujú vojne skôr svoje telá ako peniaze." (Thuk., l. I, c. 141.) A predsa ich ideálom aj v materiálnej výrobe ostala αὐταρκεία[1•], ktorá odporuje deľbe práce, „lebo z tejto vzniká blahobyt, z tamtej aj samostatnosť". Pritom treba vziať do úvahy, že ešte v čase zvrhnutia 30 tyranov[111] ani 5000 Aténčanov nebolo bez pozemkového vlastníctva.

[1•] autarkia

[80] Platón vyvodzuje deľbu práce v pospolnosti z mnohostrannosti potrieb a z jednostrannosti vlôh individuí. Vychádza hlavne z toho, že sa robotník musí prispôsobiť práci, a nie práca robotníkovi, čo je nevyhnutné, keď robí niekoľko povolaní naraz, teda jedno alebo druhé vykonáva ako vedľajšiu prácu. „Lebo práca nebude čakať na voľný čas toho, kto ju robí, ale robotník sa musí držať práce, a nesmie ju brať na ľahkú váhu. — To je nevyhnutné. — Z toho vyplýva, že každá vec sa zhotoví ľahšie, lepšie a vo väčšom množstve, keď jeden človek robí len jednu vec, podľa svojich prirodzených schopností a vo vhodnom čase, oslobodený od iných zamestnaní." (De Republica[2•], II, 2. ed., Baiter, Orelli etc.) Podobne čítame u Thukydida, l. c. c. 142: „Moreplavectvo je také povolanie ako každé iné a nemožno ho robiť príležitostne ako niečo vedľajšie, skôr naopak, nestrpí popri sebe nijaké vedľajšie zamestnanie." Ak práca, hovorí Platón, musí čakať na robotníka, často sa premešká kritický moment výroby a dielo sa pokazí, „ ἔργου καιρὸν διόλλυται "[3•]. S tou istou platónskou ideou sa znova stretávame v proteste anglických majiteľov bieliarní proti tomu článku továrenského zákona, ktorý pre všetkých robotníkov stanovil určitú hodinu na jedenie. Ich výroba sa vraj nemôže riadiť podľa robotníkov, pretože „ani jednu z rôznych operácií, ako žíhanie, pranie, bielenie, mangľovanie, lisovanie a farbenie, nemožno prerušiť v určitom momente bez rizika škody... Ak sa tá istá hodina na jedenie vynúti pre všetkých robotníkov, mohlo by to prípadne cenné výrobky ohroziť tým, že by sa operácia nedokončila." Le platonisme où va-t-il se nicher![4•]

[2•] Pozri pozn. [1•], tento zväzok, s. 308.

[3•] „pravý čas na prácu sa premešká"

[4•] Kde všade sa platonizmus nezahniezdil

[81] Xenofón hovorí, že dostať jedlá zo stola perzského kráľa je nielen veľká pocta, ale že také jedlá sú oveľa chutnejšie ako iné. „A nie je to nič čudné, lebo ako sa vo veľkých mestách osobitne zdokonalili ostatné umenia, priam tak sa aj kráľovské jedlá pripravujú celkom osobitným spôsobom. Lebo v malých mestách ten istý človek zhotovuje lôžka, dvere, pluhy a stoly; okrem toho často stavia aj domy a je spokojný, ak si nájde dostatok zákazníkov, aby sa uživil. Je celkom nemožné, aby človek zaoberajúci sa toľkými vecami robil všetko dobre. Ale vo veľkých mestách, kde každý môže nájsť veľa kupujúcich, stačí aj jedno remeslo, aby sa uživil. Ba často nepotrebuje na to ani celé remeslo: jeden robí iba mužskú obuv, druhý iba ženskú obuv. Tu a tam sa jeden živí iba šitím topánok, druhý na ne iba vyrezáva kožu; jeden iba strihá šaty, druhý len kusy zošíva. Je teda nevyhnutné, že ten, kto vykonáva najjednoduchšiu prácu, bezpodmienečne ju robí aj najlepšie. Takisto je to aj s kuchárskym umením." (Xen., Cyrop., l. VIII, c. 2.) Tu sa vyzdvihuje výlučne kvalita úžitkovej hodnoty, ktorá sa má dosiahnuť, aj keď Xenofón už vie, že stupeň deľby práce závisí od rozsahu trhu.

Ísokrata[82], a tento význam si udržal ešte aj u Grékov z čias rímskeho cisárstva.[83]

Počas vlastného manufaktúrneho obdobia, t. j. obdobia, keď vládnúcou formou kapitalistického spôsobu výroby je manufaktúra, úplná realizácia jej vlastných tendencií naráža na mnohoraké prekážky. Aj keď manufaktúra, ako sme videli, popri hierarchickom členení robotníkov vytvára aj jednoduché delenie na vyučených a nevyučených robotníkov, pre prevažujúci vplyv vyučených počet nevyučených ostáva veľmi obmedzený. Aj keď manufaktúra prispôsobuje osobitné operácie rôznemu stupňu zrelosti, sily a rozvoja svojich živých pracovných orgánov, a tak kliesni cestu vykorisťovaniu žien a detí vo výrobe, táto tendencia vcelku stroskotáva na zvyklostiach a odpore mužských robotníkov. Hoci rozloženie remeselníckej činnosti znižuje náklady na vyučenie, a teda aj hodnotu robotníka, aj naďalej je pre ťažšie čiastkové práce potrebný dlhší čas na vyučenie, a aj tam, kde je zbytočný, robotníci si ho žiarlivo strážia. Napríklad v Anglicku laws of apprenticeship[1*] so svojím sedemročným výučným časom ostali v platnosti až do konca manufaktúrneho obdobia a odstránil ich až veľkopriemysel. Keďže remeselnícka zručnosť ostáva základom manufaktúry a v nej fungujúci celkový mechanizmus nemá nijakú objektívnu kostru nezávislú od samých robotníkov, kapitál neustále zápasí s porušovaním subordinácie zo strany robotníkov.

[1*] učňovské zákony

„Slabosť ľudskej povahy," volá priateľ Ure, „je taká veľká, že čím je robotník zručnejší, tým je svojvoľnejší a tým ťažšie sa dá ovládať, takže svojou náladovosťou môže narobiť celkovému mechanizmu veľké škody."[84]

Preto sa po celé manufaktúrne obdobie ozývajú ponosy na nedisciplinovanosť robotníkov.[85] A aj keby sme nemali svedectvá súvekých spisovateľov, mohli by za celé knižnice hovoriť jednoduché fakty, že sa kapitálu od 16. storočia až po epochu veľkopriemyslu nedarí zmocniť sa celého disponibilného pracovného času manufaktúrnych robotníkov, že manufaktúry majú krátky život a s prisťahovaním alebo vysťahovaním robotníkov opúšťajú svoje sídlo v jednej krajine a usadzujú sa v druhej. „Tak či onak treba urobiť poriadok," volá roku 1770 neraz citovaný autor spisu Essay on Trade and Commerce. „Poriadok", ozýva sa ako ozvena o 66 rokov neskôr

[82] Busiris „rozdelil všetkých do osobitných kást... nariadil, aby tí istí ľudia vykonávali vždy to isté povolanie, pretože vedel, že tí, čo striedajú svoje zamestnanie, nebudú ani v jednom dôkladní; ale tí, čo ostávajú stále pri tom istom zamestnaní, vykonávajú ho najdokonalejšie. A naozaj vidíme, že v umení a v remeslách prevýšili svojich rivalov väčšmi, ako majster prevyšuje babráka, a na ochranu kráľovskej moci a ostatných štátnych inštitúcií majú také znamenité ustanovizne, že slávni filozofi, ktorí o tom hovoria, vynášajú štátne zriadenie Egypta nad všetky ostatné." (Isokr., Busiris, c. 8.)

[83] cf. Diod. Sic.

[84] Ure, l. c. p. 20.

[85] To, čo sa hovorí v texte, platí oveľa viac o Anglicku ako o Francúzsku a viac o Francúzsku ako o Holandsku.

z úst dr. Andrewa Ura, „poriadok" chýbal v manufaktúre spočívajúcej na „scholastickej dogme deľby práce" a „Arkwright urobil poriadok".

Súčasne sa manufaktúra nemohla v celom rozsahu zmocniť spoločenskej výroby, ani ju do hĺbky pretvoriť. Ako ekonomické umelecké dielo sa vypínala nad širokým základom mestského remesla a vidieckeho domáckeho priemyslu. Jej vlastná úzka technická základňa dostala sa na určitom vývinovom stupni do protirečenia s potrebami výroby, ktoré sama vytvorila.

Medzi najdokonalejšie výtvory manufaktúry patrila dielňa na výrobu samých pracovných nástrojov a najmä zložitých mechanických prístrojov, ktoré sa už vtedy používali.

„Taká dielňa," hovorí Ure, „poskytovala obraz deľby práce so všetkými rozmanitými stupňami. Vrták, dláto, točovka, každý z týchto nástrojov mal svojich vlastných robotníkov, hierarchicky členených podľa stupňa zručnosti."[113]

Tento produkt manufaktúrnej deľby práce vytvoril zasa — stroje. Stroje rušia remeselnícku činnosť ako riadiaci princíp spoločenskej výroby. Takto sa na jednej strane odstraňuje technická príčina doživotného pripútania robotníka k jednej čiastkovej funkcii. Na druhej strane padajú obmedzenia, ktoré ten istý princíp ešte staval do cesty moci kapitálu.

Trinásta kapitola

Stroje a veľkopriemysel

1. Vývin strojov

John Stuart Mill vo svojej práci Principles of Political Economy hovorí:

„Je otázkou, či všetky doterajšie mechanické vynálezy uľahčili dennú lopotu nejakej ľudskej bytosti."[86]

Toto však vôbec nie je cieľom kapitalisticky používaných strojov. Stroje, ako každý iný prostriedok rozvoja produktívnej sily práce, majú zlacniť tovary a skrátiť tú časť pracovného dňa, ktorú robotník potrebuje pre seba, a tak predĺžiť druhú časť pracovného dňa, ktorú dáva zadarmo kapitalistovi. Sú prostriedkom na výrobu nadhodnoty.

V manufaktúre je východiskom prevratu v spôsobe výroby pracovná sila, vo veľkopriemysle pracovný prostriedok. Preto treba najprv preskúmať, ako sa pracovný prostriedok premieňa z nástroja na stroj, čiže čím sa líši stroj od ručného nástroja. Ide tu len o hrubé, všeobecné charakteristické črty, lebo epochy dejín spoločnosti, takisto ako ani epochy dejín zeme, sa neoddeľujú abstraktne presnými hranicami.

Matematici a mechanici vyhlasujú — a tu i tam to opakujú aj anglickí ekonómovia — nástroj za jednoduchý stroj a stroj za zložený nástroj. Nevidia medzi nimi nijaký podstatný rozdiel a strojmi nazývajú dokonca aj jednoduché mechanizmy, ako je páka, naklo-

[86] „It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Mill mal povedať, „of any human being not fed by other people's labour"[16], lebo stroje nesporne veľmi rozšírili počet vznešených zaháľačov.

[16] „nejakej ľudskej bytosti, ktorá nežije z práce iných ľudí"

nená rovina, skrutka, klin atď.[87] A naozaj, každý stroj sa skladá z takýchto jednoduchých mechanizmov, nech už sú akokoľvek prestrojené a skombinované. Z ekonomického stanoviska však toto vysvetlenie neobstojí, lebo v ňom chýba historický prvok. Na druhej strane rozdiel medzi nástrojom a strojom iní hľadajú v tom, že pri nástroji je hybnou silou človek a pri stroji prírodná sila odlišná od ľudskej sily, ako zviera, voda, vietor atď.[88] Podľa toho pluh ťahaný volmi, ktorý patrí najrôznejším výrobným epochám, by bol strojom, kým Claussenov circular loom[1*], ktorý poháňa ruka jedného robotníka a za minútu urobí 96 000 slučiek, bol by iba nástrojom. Ba čo viac, ten istý loom by bol nástrojom, keby ho poháňala ruka, a strojom, keby ho poháňala para. Keďže používanie sily zvierat patrí medzi najstaršie vynálezy ľudstva, strojová výroba by v skutočnosti predchádzala remeselnú výrobu. Keď roku 1735 John Wyatt ohlásil svoj spriadací stroj a s ním aj priemyselnú revolúciu 18. storočia, ani slovom sa nezmienil o tom, že stroj nepoháňa človek, ale osol, a predsa táto úloha pripadla oslovi. Stroj „na pradenie bez prstov", tak znel jeho program.[89]

Každý rozvinutý strojový mechanizmus pozostáva z troch podstatne odlišných častí: z hnacieho stroja, z prevodového mechanizmu a napokon z nástrojovej časti stroja čiže pracovného stroja. Hnací stroj pôsobí ako hnacia sila celého mechanizmu. Vyrába sám svoju vlastnú hybnú silu, ako parný stroj, kalorický stroj[114], elektromagnetický stroj atď., alebo dostáva popud od nejakej už hotovej prírodnej sily existujúcej mimo neho, ako vodné koleso od padajúcej vody, krídlo veterného mlyna od vetra atď. Prevodový mechaniz-

[1*] kruhový pletací stroj

[87] Pozri napríklad Huttonov Course of Mathematics.

[88] „Z tohto hľadiska možno tiež viesť ostrú hranicu medzi nástrojom a strojom: lopata, kladivo, dláto atď., náčinie na dvíhanie a skrutkovanie, pri ktorom hybnou silou je človek, čo ako by boli umelé ... to všetko spadá pod pojem nástroja; kým pluh, ktorý dáva do pohybu sila zvieraťa, veterné a iné mlyny, treba rátať medzi stroje." (Wilhelm Schulz, Die Bewegung der Produktion, Zürich 1843, p. 38.) Tento spis je v mnohých ohľadoch chvályhodný.

[89] Už pred ním sa používali na predpriadanie stroje, hoci veľmi nedokonalé, najprv pravdepodobne v Taliansku. Ostatne, kritické dejiny technológie by dokázali, v akej malej miere patrí hociktorý vynález 18. storočia jednotlivej osobe. Také dielo doteraz nejestvuje. Darwin usmernil záujem na dejiny prírodnej technológie, t. j. na vznik orgánov rastlín a živočíchov, ktoré sú výrobnými nástrojmi v ich živote. Nezaslúžia si vari rovnakú pozornosť dejiny vzniku výrobných orgánov spoločenského človeka, dejiny materiálnej základne každej osobitnej spoločenskej organizácie? A nedali by sa ľahšie napísať, keďže, ako hovorí Vico, dejiny ľudstva sa odlišujú od dejín prírody tým, že jedny sme robili my, a druhé nie? Technológia odhaľuje aktívny vzťah človeka k prírode, bezprostredný proces výroby jeho života a tým aj jeho spoločenské životné pomery, ako aj duchovné predstavy, ktoré z nich vyvierajú. Nekritické sú dokonca aj každé dejiny náboženstva, ktoré abstrahujú od tejto materiálnej základne. Naozaj, je oveľa ľahšie nájsť analýzou pozemské jadro hmlistých náboženských výtvorov, ako naopak z existujúcich reálnych životných pomerov vysvetliť ich nebeské formy. Toto je jediná materialistická a teda vedecká metóda. Nedostatky abstraktného prírodovedného materializmu, ktorý vylučuje historický proces, vidieť už na abstraktných a ideologických predstavách jeho hlásateľov, len čo sa odvážia prekročiť hranice svojej špecializácie.

mus, zložený zo zotrvačníkov, hriadeľov, ozubených kolies, výstredníkov, tyčí, lán, remeňov, medzičlánkových zariadení a prevodov najrôznejšieho druhu, riadi pohyb, ak je to potrebné, mení jeho formu, napríklad priamočiary pohyb mení na kruhový, rozdeľuje ho a prenáša na nástrojovú časť stroja. Obidve časti mechanizmu sú tu len na to, aby preniesli pohyb na nástrojovú časť stroja, ktorá uchopí pracovný predmet a účelne ho mení. Priemyselná revolúcia v 18. storočí vychádza práve z tejto časti strojov, z nástrojovej časti stroja, ktorá je podnes znova a znova východiskom, kedykoľvek remeselná alebo manufaktúrna výroba prechádza na výrobu strojovú.

Ak sa teraz bližšie pozrieme na nástrojovú časť čiže na vlastný pracovný stroj, opäť pred nami vystupujú v hlavných črtách, aj keď často vo veľmi zmenenej podobe, tie prístroje a nástroje, s ktorými pracuje remeselník a manufaktúrny robotník, ale teraz už nie ako nástroje človeka, ale ako nástroje mechanizmu čiže ako mechanické nástroje. Celý stroj je buď viac alebo menej zmeneným mechanickým vydaním starého ručného nástroja, ako je to pri mechanickom tkáčskom stave[90], alebo činné orgány, pripevnené na kostre pracovného stroja, sú starí známi, ako vretená na spriadacom stroji, ihlice pletacieho stroja na pančuchy, pílové listy na strojovej píle, nože na sekacom stroji atď. Už od samého svojho zrodu sa tieto nástroje odlišujú od vlastného tela pracovného stroja. Ešte vždy sa totiž zväčša vyrábajú remeselnícky alebo manufaktúrne a až potom sa pripevňujú na strojovo vyrobené telo pracovného stroja.[91] Nástrojová časť stroja je teda mechanizmus, ktorý po prenesení príslušného pohybu vykonáva svojimi nástrojmi tie isté operácie, ktoré predtým podobnými nástrojmi vykonával robotník. Na podstate veci nič nemení, či hnacia sila vychádza od človeka alebo dokonca od stroja. Keď sa vlastný nástroj prenesie z človeka na mechanizmus, na miesto púheho nástroja nastupuje stroj. Rozdiel hneď udrie do očí, aj keď prvotným motorom ešte ostáva sám človek. Počet pracovných nástrojov, ktorými človek môže súčasne pôsobiť, je obmedzený počtom jeho prirodzených výrobných nástrojov, jeho vlastných telesných orgánov. V Nemecku sa najprv pokúšali o to, aby jeden spriadač poháňal dva kolovraty, aby teda súčasne pracoval obidvoma rukami a obidvoma nohami. To bolo však príliš namáhavé. Neskôr vynašli šliapací kolovrat s dvoma vretenami, ale virtuózi v predení, ktorí vedeli súčasne spriadať dve nite, boli takmer takí zriedkaví ako dvojhlaví ľudia. Naproti tomu Jenny[115] od sa-

---

[90] Najmä v pôvodnej forme mechanického tkáčskeho stavu poznávame hneď na prvý pohľad starý tkáčsky stav. Podstatné zmeny prekonal až vo svojej modernej forme.

[91] Približne až od roku 1850 sa stále väčšia časť nástrojov pre pracovné stroje vyrába v Anglicku strojovo, hoci ich nevyrábajú tí istí továrnici, ktorí vyrábajú samy stroje. Stroje na výrobu takých mechanických nástrojov sú napríklad automatic bobbin-making engine, card-setting engine, stroje na výrobu tkáčskych líšt, stroje na kovanie selfaktorových a prstencových vretien.

mého začiatku pradie na 12—18 vretenách, pletací stroj na pančuchy pletie odrazu mnohými tisíckami ihiel atď. Počet nástrojov, na ktorých súčasne hrá tá istá nástrojová časť stroja, od samého začiatku nezávisí od organických hraníc, ktoré obmedzujú ručný nástroj robotníka.

Pri mnohých ručných nástrojoch možno zmyslovo vnímať rozdiel medzi človekom ako púhou hnacou silou a ako robotníkom vykonávajúcim vlastnú prácu. Napríklad pri kolovrate noha pôsobí len ako hnacia sila, kým ruka, čo pracuje s vretenom, súka a zakrúca, vykonáva vlastný pradiarsky úkon. Priemyselná revolúcia najprv zachvacuje práve túto časť ručného nástroja a prenecháva človekovi, aby popri svojej novej práci — dozerať očami na stroj a naprávať rukami jeho chyby — spočiatku vykonával ešte čisto mechanickú úlohu hnacej sily. Naproti tomu nástroje, na ktoré človek od samého začiatku pôsobí len ako jednoduchá hnacia sila, ako je to napríklad, keď krúti kľukou mlyna[92], pumpuje, dvíha a stláča ramená mechu, tlčie v mažiari atď., vedú najprv k tomu, že sa ako hnacie sily používajú zvieratá, voda a vietor[93]. Premieňajú sa na stroje sčasti v manufaktúrnom období a sporadicky už dávno pred ním, ale nerevolucionizujú spôsob výroby. V období veľkopriemyslu sa ukazuje, že dokonca vo svojej ručnej podobe sú to už stroje. Napríklad pumpy, pomocou ktorých Holanďania v rokoch 1836—1837 vypumpovali haarlemské jazero, skonštruovali na princípe obyčajných púmp. Ibaže ich piesty nedávali do pohybu ľudské ruky, ale kyklopské parné stroje. Obyčajný a veľmi nedokonalý kováčsky mech sa v Anglicku ešte podnes premieňa na mechanickú vzdušnú pumpu iba tým, že sa jeho rameno spojí s parným strojom. Sám parný stroj, tak ako ho vynašli v manufaktúrnom období koncom 17. storočia a ako ďalej existoval až do začiatku osemdesiatych rokov 18. storočia[94], nevyvolal nijakú priemyselnú revolúciu. Naopak, až so vznikom nástrojovej časti stroja stala sa revolúcia v parnom stroji nevyhnutnosťou. Od chvíle, keď človek prestáva pôsobiť nástrojom na pracovný predmet, ale pôsobí na nástrojovú časť stroja už len ako hnacia sila, stáva sa vecou náhody, či sú nositeľmi hnacej sily ľudské svaly a či na ich miesto môže nastúpiť vietor, voda, para

[92] Mojžiš z Egypta vraví: „Nezaviažeš ústa volovi, ktorý mláti."[116] Naproti tomu germánski kresťanskí filantropi dávali nevoľníkovi, ktorého používali pri mletí ako hnaciu silu, okolo krku veľký drevený kotúč, aby si nemohol rukami naberať múku do úst.

[93] Sčasti nedostatok prírodných vodopádov, sčasti boj s nadbytkom vody v iných formách donútil Holanďanov používať ako hnaciu silu vietor. Sám veterný mlyn prevzali z Nemecka, kde tento vynález vyvolal utešený boj medzi šľachtou, farármi a cisárom o to, komu vlastne z nich troch „patrí" vietor. V Nemecku sa hovorilo, že vzduch ujarmuje, kým Holandsko vietor oslobodil. Tu si vietor nepodrobil Holanďana, ale podrobil pôdu pre Holanďana. Ešte roku 1836 používali v Holandsku 12 000 veterných mlynov so 6000 konskými silami, aby ochraňovali dve tretiny pôdy pred spätnou premenou na močiare.

[94] Pravda, veľmi ho zlepšil už Wattov prvý tzv. jednoducho pôsobiaci parný stroj, v tejto forme však ostal iba strojom na čerpanie vody a soľanky.

atď. To prirodzene nevylučuje, že takáto zmena často podmieňuje veľké technické zmeny v mechanizme, ktorý pôvodne skonštruovali len na ľudskú hnaciu silu. Všetky stroje, ktoré si ešte len musia kliesniť cestu, ako šijacie stroje, stroje na výrobu chleba atď., pokiaľ svojím určením vopred nevylučujú malé rozmery, konštruujú sa dnes súčasne na ľudskú i čisto mechanickú hnaciu silu.

Stroj, z ktorého vychádza priemyselná revolúcia, nahrádza robotníka, ktorý narába iba jedným nástrojom, takým mechanizmom, ktorý naraz operuje veľkým množstvom rovnakých alebo rovnorodých nástrojov a poháňa ho jedna jediná hnacia sila bez ohľadu na jej formu.[95] Tu už máme stroj, ale ešte len ako jednoduchý prvok strojovej výroby.

Zväčšenie rozmerov pracovného stroja a počtu jeho nástrojov, ktoré pôsobia súčasne, vyžaduje si mohutnejší hnací mechanizmus, a tento mechanizmus, aby prekonal svoj vlastný odpor, si zasa vyžaduje mohutnejšiu hnaciu silu, ako je ľudská sila, nehovoriac už o tom, že človek je veľmi nedokonalý nástroj na výrobu rovnomerného a nepretržitého pohybu. Ak predpokladáme, že človek pôsobí už len ako jednoduchá hnacia sila, že teda namiesto jeho nástroja už nastúpila nástrojová časť stroja, môžu ho teraz prírodné sily nahradiť aj ako hnaciu silu. Zo všetkých veľkých hnacích síl, zdedených z manufaktúrneho obdobia, najhoršia bola konská sila, sčasti preto, že kôň má svoju vlastnú hlavu, a sčasti preto, že je nákladný a v továrňach sa dá použiť iba v obmedzenom rozsahu.[96] A predsa sa v detskom veku veľkopriemyslu často používali kone, o čom svedčia nielen náreky vtedajších agronómov, ale aj vyjadrenie mechanickej sily v konskej sile, ktoré sa zachovalo podnes. Vietor bol príliš nestály a nekontrolovateľný, a okrem toho v Anglicku,

---

[95] „Spojením všetkých týchto jednoduchých nástrojov, ktoré poháňa jediný motor, vzniká stroj." (Babbage, l. c. [p. 136.])

[96] V decembri 1859 John C. Morton predniesol v Society of Arts referát o „silách používaných v poľnohospodárstve". Medziiným v ňom konštatuje: „Každé zlepšenie, ktoré pomáha uniformovať pôdu, stále viac umožňuje používať parný stroj na výrobu čisto mechanickej sily... Konská sila je potrebná všade tam, kde krivolaké ohrady a iné prekážky znemožňujú rovnomerný pohyb. Tieto prekážky miznú zo dňa na deň. Na operácie, ktoré si väčšmi vyžadujú vynakladanie vôle ako skutočnej sily, možno použiť jedine silu, ktorú po celý čas kontroluje ľudský duch, totiž ľudskú silu." Pán Morton potom redukuje parnú silu, konskú silu a ľudskú silu na mernú jednotku obvyklú pri parných strojoch, totiž na silu, ktorá za minútu zdvihne 33 000 libier o jednu stopu, a vypočítava, že náklady na jednu parnú konskú silu robia za hodinu 3 d. pri parnom stroji a 5½ d. pri použití koňa. Ďalej, kôň nemôže pracovať viac ako 8 hodín denne, ak sa má v plnej miere zachovať jeho zdravie. Ak sa používa pri obrábaní pôdy parná sila, možno za celý rok usporiť najmenej tri kone zo siedmich, pričom náklady nebudú väčšie ako náklady na vyradené kone za 3 alebo 4 mesiace, keby sa za tento čas naozaj používali. Napokon pri poľnohospodárskych operáciách, kde sa môže parná sila použiť, v porovnaní s konskou silou zlepšuje kvalitu vykonanej práce. Keby sa mala vykonať práca parného stroja, bolo by potrebných 66 robotníkov v celkovom náklade 15 sh. na hodinu, a keby sa mala vykonať práca koní, bolo by potrebných 32 robotníkov v celkovom náklade 8 sh. na hodinu.

v rodisku veľkopriemyslu, prevládalo používanie vodnej sily už v manufaktúrnom období. Už v 17. storočí sa pokúsili poháňať jedným vodným kolesom dva mlynské kamene, a teda aj dve mlynské zariadenia. Potom sa však zväčšený rozmer prevodového mechanizmu dostal do konfliktu s nedostačujúcou vodnou silou, a to bola jedna z okolností, ktoré dali podnet presnejšie preskúmať zákony trenia. Takisto pri mlynoch, ktoré sa poháňali narážaním a ťahaním vahadiel, nerovnomerné pôsobenie hnacej sily viedlo k teórii a používaniu zotrvačníka[97], ktorý neskôr hrá vo veľkopriemysle takú významnú úlohu. Takto manufaktúrne obdobie rozvinulo prvé vedecké a technické prvky veľkopriemyslu. Arkwrightovu pradiareň s prstencovými vretenami od samého začiatku poháňala voda. Lenže aj používanie vodnej sily ako prevládajúcej hnacej sily bolo spojené s rôznymi ťažkosťami. Nedala sa ľubovoľne zvyšovať, jej nedostatok sa nedal odstrániť, zavše zlyhala a predovšetkým mala čisto lokálny charakter.[98] Až s Wattovým druhým, tzv. dvojčinným parným strojom bol vynájdený prvotný motor, ktorý si spotrebúvaním uhlia a vody sám vyrába svoju hnaciu silu; jeho výkonnosť je celkom pod kontrolou človeka, je pohyblivý a sám je prostriedkom pohybu, je mestský, a nie vidiecky ako vodné koleso, umožňuje koncentráciu výroby v mestách a nerozptyľuje ju po vidieku ako vodné koleso[99], je univerzálny svojím technologickým použitím a tam, kde pôsobí, neveľmi závisí od miestnych podmienok. Veľkosť Wattovho génia sa prejavuje v špecifikácii patentu, ktorý si zadovážil v apríli 1784; neopisuje v ňom svoj parný stroj ako vynález na špeciálne ciele, ale ako univerzálnu hybnú silu veľkopriemyslu. Uvádza tu použitia, z ktorých niektoré, napríklad parný buchar, zaviedli až o vyše polstoročia neskôr. Pochyboval však o tom, či sa dá parný stroj použiť v námornej plavbe. Jeho nasledovníci, Boulton a Watt, vystavovali na londýnskej priemyselnej výstave roku 1851 najkolosálnejší parný stroj pre ocean steamers[1*].

[1*] zaoceánske parníky

Až keď sa nástroje premenili z nástrojov ľudského organizmu na nástroje mechanického aparátu, na nástrojovú časť stroja, dostal aj hnací stroj samostatnú podobu, celkom oslobodenú od obmedzenia ľudskej sily. Jednotlivá nástrojová časť stroja, ktorú sme doteraz skúmali, tak klesá na obyčajný prvok strojovej výroby. Teraz mohol jeden hnací stroj súčasne poháňať mnoho pracovných strojov. S poč-

[97] Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

[98] Moderný vynález turbín zbavuje priemyselné využívanie vodnej sily mnohých predchádzajúcich obmedzení.

[99] „V ranom období textilnej manufaktúry sídlo továrne záviselo od vodného toku s dostatočným spádom, aby mohol krútiť vodné koleso; a hoci zriaďovanie tovární na vodný pohon znamenalo začiatok rozkladu systému domáckej manufaktúry, tieto továrne, ktoré museli umiestiť pri vodných tokoch a často vo veľkej vzdialenosti jednu od druhej, boli skôr súčasťou vidieckeho, a nie mestského systému; až po zavedení parnej sily, ktorá nahradila vodný tok, továrne sa sústreďujú v mestách a na miestach, kde je dostatok uhlia a vody, potrebných na výrobu pary. Parný stroj je otcom priemyselných miest." (A. Redgrave in Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860, p. 36.)

tom súčasne poháňaných pracovných strojov rastie aj hnací stroj a prevodový mechanizmus sa rozrastá na široko rozvetvený aparát.

Treba rozlišovať dve veci, kooperáciu mnohých rovnorodých strojov a systém strojov.

V prvom prípade celú činnosť robí ten istý pracovný stroj. Vykonáva všetky rôznorodé operácie, ktoré robil remeselník svojím nástrojom, napríklad tkáč svojimi krosnami, alebo ktoré postupne vykonávali remeselníci rôznymi nástrojmi, či už samostatne, alebo ako články jednej manufaktúry.[100] Napríklad v modernej manufaktúre na výrobu listových obálok jeden robotník falcoval papier falcovačkou, druhý nanášal lepidlo, tretí zahýbal rožtek, na ktorý sa vytláča text, štvrtý vytlačil text atď. a pri každom tomto čiastkovom úkone musela každá jednotlivá obálka prejsť z rúk do rúk. Jeden jediný stroj na obálky vykoná všetky tieto úkony naraz a vyrobí za hodinu 3000 i viac obálok. Americký stroj na výrobu papierových vreciek, vystavený na londýnskej priemyselnej výstave roku 1862, reže papier, lepí, poskladá a zhotoví 300 kusov za minútu. Celkový proces, ktorý je v manufaktúre rozdelený a vykonáva sa v určitom poradí, tu urobí jeden pracovný stroj, pôsobiaci na základe kombinácie rôznych nástrojov. Či už takýto pracovný stroj je iba mechanickou reprodukciou zložitejšieho ručného nástroja alebo kombináciou rôznorodých, v manufaktúrnej výrobe špecializovaných jednoduchých nástrojov — v továrni, t. j. v dielni založenej na strojovej výrobe, sa vždy znova objavuje jednoduchá kooperácia, a to predovšetkým ako priestorová konglomerácia rovnorodých a súčasne spolupôsobiacich pracovných strojov (od robotníka tu odhliadame). Napríklad tkáčovňa vzniká tak, že v tej istej budove je vedľa seba mnoho mechanických tkáčskych stavov, a továreň na odevy tak, že vedľa seba je sústredených veľa šijacích strojov. Jestvuje tu však technická jednota, pretože mnohé rovnorodé pracovné stroje dostávajú súčasne a rovnomerne svoj impulz od tlkotu srdca spoločného prvotného motora, ktorý je na ne prenášaný prevodovým mechanizmom a ktorý je tiež sčasti spoločný, pretože sa z neho rozvetvujú iba osobitné odbočky ku každej jednotlivej nástrojovej časti stroja. Tak ako mnohé nástroje sú orgánmi jedného pracovného stroja, mnohé pracovné stroje sú teraz už len rovnorodými orgánmi toho istého hnacieho mechanizmu.

Ale vlastný systém strojov nastupuje na miesto jednotlivého samostatného stroja až tam, kde pracovný predmet prechádza súvislým radom rôznych čiastkových procesov, ktoré vykonáva reťaz rôzno-

[100] Z hľadiska manufaktúrnej deľby práce tkanie nebola jednoduchá, ale naopak zložitá remeselnícka práca, a preto je aj mechanický tkáčsky stav strojom, ktorý vykonáva veľmi rozmanité úkony. Vonkoncom nesprávna je predstava, že moderné stroje sa pôvodne zmocňovali takých operácií, ktoré zjednodušila manufaktúrna deľba práce. Pradenie a tkanie sa v manufaktúrnom období od seba oddelili ako nové druhy a ich nástroje sa zdokonalili a pozmenili, ale sám pracovný proces sa nijako nerozdelil a zachoval si remeselnícky charakter. Stroj nevychádza z práce, ale z pracovného prostriedku.

rodých, ale vzájomne sa doplňujúcich nástrojových častí strojov. Znova sa tu objavuje kooperácia na základe deľby práce, príznačná pre manufaktúru, lenže teraz ako kombinácia čiastkových pracovných strojov. Špecifické nástroje rôznych čiastkových robotníkov, vo vlnárskej manufaktúre napríklad čechračov, česačov, strihačov, spriadačov atď., sa teraz premieňajú na nástroje špecifikovaných pracovných strojov, z ktorých každý predstavuje osobitný orgán plniaci osobitnú funkciu v systéme kombinovaného nástrojového mechanizmu. V odvetviach, kde sa systém strojov zavádza najskôr, dáva mu sama manufaktúra vcelku prirodzene vzniknutý základ deľby, a teda aj organizácie výrobného procesu.[101] Lenže hneď je tu aj podstatný rozdiel. V manufaktúre musia robotníci, či už jednotlivo alebo v skupinách, vykonať každý osobitný čiastkový proces so svojím ručným nástrojom. Robotník sa síce prispôsobuje procesu, ale už predtým sa aj proces prispôsobil robotníkovi. Tento subjektívny princíp deľby práce pri strojovej výrobe odpadá. Celkový proces sa tu objektívne, ak ho skúmame sám osebe, rozkladá na svoje konštituujúce fázy a problém, ako vykonať každý čiastkový proces a ako spojiť rôzne čiastkové procesy, sa rieši technickou aplikáciou mechaniky, chémie atď.[102], pričom sa teoretická koncepcia, prirodzene, musí aj naďalej zdokonaľovať na základe praktických skúseností nahromadených vo veľkom rozsahu. Každý čiastkový stroj dodáva surovinu najbližšiemu stroju, a keďže všetky stroje pôsobia súčasne, výrobok sa tak neustále nachádza na rôznych stupňoch procesu svojej tvorby, ako aj v prechode z jednej výrobnej fázy do druhej. Tak ako v manufaktúre bezprostredná kooperácia čiastkových robotníkov vytvára určité číselné proporcie medzi osobitnými skupinami robotníkov, aj v členenom systéme strojov neustále vzájomné zamestnávanie čiastkových strojov vytvára určitý pomer medzi ich počtom, rozsahom a rýchlosťou. Kombinovaný pracovný stroj, teraz rozčlenený systém rôznorodých jednotlivých pracovných strojov

[101] Pred epochou veľkopriemyslu vlnárska manufaktúra bola vládnúcou manufaktúrou v Anglicku. Preto sa v nej robila v prvej polovici 18. storočia väčšina experimentov. Pri mechanickom spracovaní bavlny, ktoré vyžaduje menej namáhavé prípravy, využili sa skúsenosti s ovčou vlnou, tak ako sa neskôr naopak mechanický vlnársky priemysel rozvinul na základe mechanického spriadania a tkania bavlny. Jednotlivé prvky vlnárskej manufaktúry, napríklad česanie vlny, sa až v posledných desaťročiach vtelili do továrenského systému. „Použitie mechanickej sily pri česaní vlny ..., veľmi rozšírené po zavedení »česacieho stroja«, najmä Listerovho ..., malo nesporne ten následok, že veľký počet robotníkov vyhodili z práce. Predtým vlnu česali ručne, najčastejšie v domcoch česáčov. Teraz ju celkom bežne češú v továrni a ručná práca sa stala zbytočnou až na niektoré osobitné druhy práce, pri ktorých sa ešte vždy dáva prednosť ručne česanej vlne. Veľa ručných česáčov našlo prácu v továrňach, ale produkt práce ručných česáčov je v porovnaní s produktom stroja taký malý, že veľmi veľký počet česáčov ostal bez zamestnania." (Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856, p. 16.)

[102] „Princípom továrenského systému je teda nahradiť ... deľbu alebo odstupňovanie práce medzi remeselníkmi rozložením pracovného procesu na jeho podstatné zložky." (Ure, l. c. p. 20.)

a ich skupín, je tým dokonalejší, čím je celkový proces plynulejší, t. j. čím menej je prerušovaný prechod suroviny od prvej fázy procesu po poslednú, teda čím viac suroviny dodáva z jednej výrobnej fázy do druhej sám mechanizmus, a nie ľudská ruka. Ak v manufaktúre je izolovanie osobitných procesov princípom daným samou deľbou práce, v rozvinutej továrni naproti tomu prevláda nepretržitosť týchto procesov.

Systém strojov, nech už sa zakladá iba na kooperácii rovnorodých pracovných strojov, ako je to v tkáčovni, alebo na kombinácii rôznorodých strojov, ako je to v pradiarni, predstavuje sám osebe veľký automat, keď ho poháňa samohybný prvotný motor. Lenže celkový systém sa môže poháňať napríklad parným strojom, hoci jednotlivé pracovné stroje potrebujú ešte robotníka buď na to, aby vykonal určité pohyby, napríklad aby pred zavedením úplne mechanizovaných selfaktorov vykonal pohyb, ktorým vracal selfaktorový vozík, čo pri dopriadaní robí dodnes, alebo určité časti stroja pri vykonávaní ich činnosti musí robotník riadiť podobne ako nástroj, napríklad v strojárstve pred premenou slide restu (suportu s ručným posunom) na samočinný mechanizmus. Keď pracovný stroj začne robiť všetky pohyby nevyhnutné na spracovanie suroviny bez ľudskej pomoci a potrebuje už len kontrolu človeka, máme tu automatický systém strojov, ktorý sa však dá v jednotlivostiach neustále zlepšovať. Tak celkom modernými vynálezmi sú napríklad prístroje, ktoré samy zastavia spriadací stroj, len čo sa pretrhne jediná niť, a selfacting stop[1*], ktorá zastaví zdokonalený parný tkáčsky stav, keď sa v tkáčskom člnku minie útková niť. Ako príklad jednak kontinuity výroby a jednak realizácie automatického princípu možno uviesť modernú továreň na papier. Na výrobe papiera možno vôbec dobre do podrobností študovať rozdiel medzi rôznymi výrobnými spôsobmi, zakladajúcimi sa na rôznych výrobných prostriedkoch, ako aj súvislosť spoločenských výrobných vzťahov s týmito výrobnými spôsobmi, pretože stará nemecká výroba papiera je vzorom remeselnej výroby; Holandsko 17. a Francúzsko 18. storočia sú vzorom vlastnej manufaktúry a moderné Anglicko je vzorom automatickej výroby v tomto odvetví; okrem toho v Číne a v Indii existujú ešte dve rôzne staroázijské formy tohto priemyslu.

[1*] automatická zarážka

Strojová výroba nadobúda svoju najrozvinutejšiu podobu v členenom systéme pracovných strojov, ktoré prostredníctvom prevodového mechanizmu dáva do pohybu jeden centrálny automat. Namiesto jednotlivého stroja nastupuje tu mechanická obluda, ktorej telo zaplňa celé továrenské budovy a jej démonická sila, najprv skrytá v takmer slávnostne odmeranom pohybe jej obrovských údov, prepuká v horúčkovite bláznivom víre jej nesčíselných vlastných pracovných orgánov.

Tkáčske stavy, parné stroje atď. existovali skôr ako robotník, ktorého výlučným povolaním bolo vyrábať parné stroje, tkáčske stavy atď., práve tak ako človek nosil šaty skôr, ako existoval krajčír. Ale vynálezy Vaucansona, Arkwrighta, Watta atď. dali sa reali-

zovať len preto, lebo títo vynálezcovia našli už značný počet zručných mechanických robotníkov, ktorých pripravilo manufaktúrne obdobie. Jedna časť týchto robotníkov sa skladala zo samostatných remeselníkov rôznych povolaní, druhá časť bola združená v manufaktúrach, kde vládla, ako sme už spomenuli, zvlášť prísna deľba práce. S pribúdaním vynálezov a s rastúcim dopytom po novovynájdených strojoch stále viac sa rozvíjala na jednej strane diferenciácia výroby strojov na rozmanité samostatné odvetvia a na druhej strane deľba práce vnútri strojárskych manufaktúr. V manufaktúre nachádzame teda bezprostrednú technickú základňu veľkopriemyslu. Manufaktúra vyrábala stroje, ktorými veľkopriemysel odstránil remeselnú a manufaktúrnu výrobu v tých výrobných sférach, ktorých sa najskôr zmocnil. Strojová výroba vyrástla teda živelne na materiálnej základni, ktorá jej nebola primeraná. Na tejto základni, ktorú najprv našla hotovú a ktorá sa potom ďalej rozvíjala vo svojej starej podobe, na určitom vývinovom stupni musela uskutočniť prevrat a vytvoriť si novú základňu, zodpovedajúcu jej vlastnému výrobnému spôsobu. Tak ako jednotlivý stroj má trpasličie rozmery, dokiaľ ho poháňajú iba ľudia, tak ako sa systém strojov nemohol slobodne rozvíjať, kým namiesto už hotových hnacích síl — zvierat, vetra, ba aj vody — nenastúpil parný stroj, priam tak bol vo svojom celom vývine ochromený aj veľkopriemysel, dokiaľ jeho charakteristický výrobný prostriedok, sám stroj, existoval iba vďaka osobnej sile a osobnej obratnosti, dokiaľ teda závisel od sily svalov, bystrosti zraku a virtuozity rúk, pomocou ktorých čiastkový robotník v manufaktúre a remeselník mimo nej narábali svojimi trpasličími nástrojmi. Odhliadnuc od toho, že v dôsledku takéhoto pôvodu boli stroje príliš drahé — okolnosť, ktorá ovláda kapitál ako vedomý motív —, rozšírenie priemyselných odvetví, ktoré už vyrábali strojovo, a prenikanie strojov do nových výrobných odvetví záviselo iba od rastu kategórie robotníkov, ktorá sa pre poloumeleckú povahu svojho povolania mohla zväčšovať len pozvoľna, a nie v skokoch. Ale na istom vývinovom stupni dostal sa veľkopriemysel aj technicky do rozporu so svojím remeselným a manufaktúrnym základom. Narastanie rozmerov hnacích strojov, prevodového mechanizmu a nástrojových častí strojov, väčšia zložitosť, rozmanitosť a zvýšená precíznosť ich súčiastok — ako sa pracovný stroj postupne odtrhával od svojho remeselného vzoru, ktorý pôvodne určoval jeho konštrukciu, a dostával ľubovoľnú podobu určovanú len jeho mechanickou úlohou[103] —, zdokonalenie automatického sys-

[103] Mechanický tkáčsky stav vo svojej prvotnej podobe sa skladá hlavne z dreva, zdokonalený, moderný, je zo železa. Do akej miery stará forma výrobného prostriedku spočiatku ovláda jeho novú formu, ukazuje medziiným najpovrchnejšie porovnanie moderného parného tkáčskeho stavu so starým, porovnanie moderných dúchadiel v zlievárňach železa s prvým nemotorným mechanickým napodobením obyčajného kováčskeho mechu, a azda ešte výraznejšie ako všetko ostatné, lokomotíva, ktorú sa pokúsili zostrojiť pred vynájdením terajších lokomotív, lebo naozaj mala dve nohy a ako kôň ich striedavo

tému a čoraz nevyhnutnejšie používanie ťažko spracovateľného materiálu, napríklad železa namiesto dreva — riešenie všetkých týchto prirodzene vznikajúcich úloh narážalo všade na osobné obmedzenia, ktoré aj v manufaktúre kombinovaný robotnícky personál prekonáva len do istej miery, ale nie čo do podstaty. Manufaktúra nemohla vyrobiť také stroje, ako je napríklad moderný tlačiarenský lis, moderný parný tkáčsky stav a moderný mykací stroj.

Prevrat vo výrobnom spôsobe v jednej oblasti priemyslu podmieňuje prevrat v iných oblastiach. To predovšetkým platí o takých priemyselných odvetviach, ktoré spoločenská deľba práce síce izolovala, takže každé vyrába samostatný tovar, ale ako fázy celkového procesu sa predsa len prelínajú. Tak strojové pradenie nevyhnutne vyvolalo strojové tkanie a obidvoje dovedna mechanicko-chemickú revolúciu v bieliarstve, tlačiarstve a farbiarstve. Na druhej strane revolúcia v spriadaní bavlny vyvolala zasa vynález ginu — stroja na odzrňovanie bavlnených vláken, čo vlastne umožnilo výrobu bavlny v takom veľkom rozsahu, aký sa teraz vyžaduje.[104] Ale najmä revolúcia vo výrobnom spôsobe priemyslu a poľnohospodárstva si vynútila aj revolúciu vo všeobecných podmienkach spoločenského výrobného procesu, t. j. v komunikačných a dopravných prostriedkoch. Tak ako komunikačné a dopravné prostriedky spoločnosti, ktorej pivotom, aby som použil Fourierov výraz, bolo drobné poľnohospodárstvo so svojím vedľajším domáckym priemyslom a mestské remeslo, už vonkoncom nemohli stačiť výrobným potrebám manufaktúrneho obdobia s jeho rozšírenou deľbou spoločenskej práce, s jeho koncentráciou pracovných prostriedkov a robotníkov a s jeho koloniálnymi trhmi, a preto sa v nich naozaj uskutočnil prevrat — priam tak aj dopravné a komunikačné prostriedky zdedené z manufaktúrneho obdobia sa čoskoro stali neznesiteľnou prekážkou brzdiacou veľkopriemysel, ktorý sa vyznačuje horúčkovitou rýchlosťou výroby, obrovskými rozmermi, tým, že ustavične vrhá masy kapitálu a robotníkov z jednej výrobnej sféry do druhej, a novovytvorenými súvislosťami so svetovým trhom. Ak odhliadneme od úplného prevratu v stavbe plachetníc, sieť komunikačných a dopravných prostriedkov sa teda postupne prispôsobila výrobnému spôsobu veľkopriemyslu systémom riečnych parníkov, železníc, zaoceánskych parníkov a telegrafov. Ale obrovské množstvá železa, ktoré sa teraz museli kovať, zvárať, rezať, vŕtať a formovať, vyžadovali si zasa kyklopské stroje, ktoré manufaktúrne strojárstvo nebolo schopné vytvoriť.

Veľkopriemysel sa teda musel zmocniť svojho charakteristického

---

dvíhala. Až keď sa mechanika ďalej rozvinula a nahromadili sa praktické skúsenosti, zásady mechaniky začínajú celkom určovať formu stroja, a preto sa úplne oslobodzuje od tradičnej formy nástroja, z ktorého sa vykľúva stroj.

[104] Až do najnovších čias sa cottongin Yankeeho Eliho Whitneya zmenil podstatne menej ako hociktorý iný stroj 18. storočia. Až v posledných desaťročiach (pred rokom 1867) iný Američan, pán Emery z Albany, New York, veľmi jednoduchým, ako aj účinným zlepšením vyradil Whitneyov stroj ako zastaraný.

výrobného prostriedku, samého stroja, a vyrábať stroje strojmi. Iba takto si vytvoril adekvátnu technickú základňu a postavil sa na vlastné nohy. A naozaj, v prvých desaťročiach 19. storočia s rastúcou strojovou výrobou sa stroje postupne zmocnili výroby nástrojových častí strojov. Ale až v posledných desaťročiach obrovská výstavba železníc a námorná paroplavba vyvolali vznik kyklopských strojov, ktoré sa používali na konštruovanie prvotných motorov.

Najpodstatnejšou výrobnou podmienkou pre výrobu strojov strojmi bol hnací stroj, ktorý bol schopný vyvinúť akúkoľvek výkonnosť a pritom sa dal plne kontrolovať. Existoval už v parnom stroji. Súčasne však bolo treba strojovo vyrábať presné geometrické formy, ako priamku, plochu, kružnicu, valec, kužeľ a guľu, potrebné pre jednotlivé súčiastky stroja. Tento problém vyriešil Henry Maudslay v prvom desaťročí 19. storočia vynálezom slide-restu, ktorý čoskoro zautomatizovali a v pozmenenej forme preniesli zo sústruhu, pre ktorý bol sprvoti určený, na iné konštrukčné stroje. Toto mechanické zariadenie nenahrádza nejaký osobitný nástroj, ale samu ľudskú ruku, ktorá vytvára určitú formu tým, že ostrie rezných nástrojov atď. približuje, prispôsobuje a prikladá na pracovný materiál, napríklad na železo. Tak sa podarilo geometrické formy jednotlivých strojových súčiastok

„vyrábať s takým stupňom ľahkosti, presnosti a rýchlosti, aký by nijaká nahromadená skúsenosť nemohla poskytnúť ruke najzručnejšieho robotníka".[105]

Ak si teraz všimneme tú časť strojov používaných na výrobu strojov, ktorá predstavuje vlastnú nástrojovú časť stroja, opäť sa nám objaví ručný nástroj, lenže v kyklopských rozmeroch. Napríklad výkonnou časťou vŕtačky je obrovský nebožiec, ktorý poháňa parný stroj a bez ktorého by sa naopak nemohli vyrábať valce veľkých parných strojov a hydraulických lisov. V mechanickom sústruhu sa v kyklopských rozmeroch znovuzrodila obyčajná šliapacia točovka; hobľovací stroj je železný tesár, ktorý spracúva železo tými istými nástrojmi ako tesár drevo; nástroj, ktorý v londýnskych lodeniciach reže dyhy, je obrovská britva, nástroj mechanických nožníc, ktoré krájajú železo tak, ako krajčírske nožnice strihajú súkno, sú ozrutné nožnice, a parný buchar používa obyčajnú hlavicu kladiva, ale takej hmotnosti, že by sa s ňou nezahnal ani sám Thor.[106] Napríklad jeden takýto parný buchar, ktorý vynašiel Nasmyth, váži vyše 6 ton a padá kolmo z výšky 7 stôp na nákovu, ktorá váži 36 ton. Hravo rozdrví na prach žulový balvan, ale

[105] The Industry of Nations, Lond. 1855, Part II, p. 239. Tu sa tiež hovorí: „Čo aký jednoduchý a navonok bezvýznamný by sa zdal tento prídavok k sústruhu, nazdávame sa, že bez preháňania môžeme konštatovať, že jeho vplyv na zlepšenie a rozšírenie strojov bol rovnako veľký ako vplyv Wattových zdokonalení samého parného stroja. Jeho zavedenie ihneď viedlo k tomu, že sa zdokonalili a zlacneli všetky stroje a podnietili sa ďalšie vynálezy a zlepšenia."

[106] V Londýne sa jeden takýto stroj na kovanie paddle-wheel shafts[10] volá „Thor". Vykuje 16½-tonový hriadeľ rovnako ľahko ako kováč podkovu.

[10] hriadeľov na lopatové kolesá

takisto dokáže niekoľkými ľahkými údermi zatĺcť klinec do mäkkého dreva.[107]

V podobe stroja dostáva pracovný prostriedok materiálnu formu existencie, ktorá je podmienkou nahradenia ľudskej sily prírodnými silami a rutiny získanej na základe skúseností uvedomeným použitím prírodných vied. V manufaktúre je členenie spoločenského pracovného procesu čisto subjektívne, je kombináciou čiastkových robotníkov; v strojovom systéme má veľkopriemysel celkom objektívny výrobný organizmus, ktorý robotník nachádza už ako hotovú materiálnu podmienku výroby. V jednoduchej kooperácii a dokonca aj v kooperácii špecifikovanej na základe deľby práce je vytlačenie izolovaného robotníka zospoločenšteným robotníkom ešte viac či menej náhodné. Stroje okrem niektorých výnimiek, o ktorých sa zmienime neskôr, fungujú len v rámci bezprostredne zospoločenštenej čiže spoločnej práce. Teraz sa teda kooperačný charakter pracovného procesu stáva technickou nevyhnutnosťou, ktorú diktuje sama povaha pracovného prostriedku.

2.
Prenášanie hodnoty strojov na výrobok

Videli sme, že výrobné sily vyvierajúce z kooperácie a deľby práce kapitál nič nestoja. Sú to prírodné sily spoločenskej práce. Prírodné sily, ako para, voda atď., ktoré sa používajú na výrobné procesy, taktiež nestoja nič. Ale tak ako človek potrebuje pľúca na dýchanie, práve tak potrebuje „výtvor ľudskej ruky", aby produktívne spotrebúval prírodné sily. Vodné koleso je potrebné na to, aby sa využila hnacia sila vody, parný stroj na to, aby sa využila pružnosť pary. Takisto ako s prírodnými silami je to aj s vedou. Len čo je už raz objavený zákon o odchýlke magnetickej strelky v poli pôsobenia elektrického prúdu alebo zákon o tvorbe magnetizmu v železe, okolo ktorého obieha elektrický prúd, nestoja ani groš.[108] Ale aby sa tieto zákony využili v telegrafii atď., to si vyžaduje veľmi drahý a rozsiahly aparát. Ako sme videli, stroj nevytláča nástroj. Z trpasličieho nástroja ľudského organizmu rozrastá sa svojím roz-

[107] Stroje na spracovanie dreva, ktoré sa dajú použiť aj v malých rozmeroch, sú zväčša americkým vynálezom.

[108] Veda nestojí kapitalistu vôbec „nič", čo mu však vonkoncom neprekáža, aby ju využíval. Kapitál si prisvojuje „cudziu" vedu tak ako cudziu prácu. Ale „kapitalistické" prisvojovanie a „osobné" prisvojovanie, či už vedy alebo materiálneho bohatstva — to sú dve skrz-naskrz rozličné veci. Sám dr. Ure nariekal nad hrubou neznalosťou mechaniky u svojich milých továrnikov využívajúcich stroje, a Liebig by vedel rozprávať o tom, aké do neba volajúce nevedomosti z chémie majú anglickí majitelia chemických tovární.

sahom a počtom na nástroj mechanizmu vytvoreného človekom. Teraz už kapitál nenechá robotníka pracovať ručným nástrojom, ale strojom, ktorý sám riadi svoje nástroje. Ak je teda na prvý pohľad jasné, že veľkopriemysel musí mimoriadne zvýšiť produktivitu práce tým, že do výrobného procesu zapája obrovské prírodné sily a prírodné vedy, vonkoncom nie je už také jasné, či toto zvýšenie produktívnej sily nie je na druhej strane vykúpené väčším vynaložením práce. Stroje, tak ako každá iná časť konštantného kapitálu, nevytvárajú nijakú hodnotu, odovzdávajú však svoju vlastnú hodnotu výrobku, na výrobu ktorého slúžia. Pokiaľ majú hodnotu, a teda ju prenášajú na výrobok, tvoria časť jeho hodnoty. Namiesto toho, aby výrobok zlacnili, zdražujú ho úmerne svojej vlastnej hodnote. A je očividné, že stroj a systematicky rozvinutý systém strojov, charakteristický pracovný prostriedok veľkopriemyslu, majú nepomerne väčšiu hodnotu ako pracovné prostriedky remeselnej a manufaktúrnej výroby.

Teraz treba predovšetkým poznamenať, že stroje vstupujú do pracovného procesu vždy celé a do zhodnocovacieho procesu vždy len sčasti. Nikdy nepridávajú viac hodnoty, ako priemerne strácajú svojím opotrebovaním. Je teda veľký rozdiel medzi hodnotou stroja a časťou hodnoty, ktorú stroj periodicky prenáša na výrobok. Je veľký rozdiel medzi strojom ako prvkom tvoriacim hodnotu a strojom ako prvkom tvoriacim výrobok. Čím dlhšie je obdobie, po ktoré ten istý stroj znova a znova slúži v tom istom pracovnom procese, tým väčší je tento rozdiel. Pravda, videli sme, že každý vlastný pracovný prostriedok čiže výrobný nástroj vstupuje do pracovného procesu vždy celý a do zhodnocovacieho procesu vždy len sčasti, úmerne svojmu priemernému dennému opotrebovaniu. Tento rozdiel medzi používaním a opotrebovaním je však oveľa väčší pri strojoch ako pri nástrojoch, lebo stroje zhotovené z trvanlivejšieho materiálu žijú dlhšie, lebo ich používanie, riadiace sa prísne vedeckými zákonmi, umožňuje väčšie úspory pri opotrebúvaní ich súčiastok a pri spotrebúvaní prostriedkov, a napokon preto, lebo ich výrobná oblasť je nepomerne väčšia ako výrobná oblasť nástroja. Ak od obidvoch, od stroja i od nástroja, odrátame ich priemerné denné náklady, čiže tú časť hodnoty, ktorú pridávajú výrobku priemerným denným opotrebovaním a spotrebou pomocných látok, ako je olej, uhlie atď., pôsobia zadarmo, celkom tak ako prírodné sily existujúce bez pričinenia ľudskej práce. Čím väčší je rozsah výrobnej pôsobnosti stroja ako nástroja, tým väčší je rozsah jeho bezplatnej služby v porovnaní s bezplatnou službou nástroja. Až vo veľkopriemysle sa človek naučí nechávať produkt svojej minulej, už spredmetnenej práce, aby vo veľkom rozsahu pôsobil zadarmo ako prírodná sila.[109]

[109] Ricardo venuje niekedy tomuto účinku strojov, ktorý však nevysvetlil takisto, ako nevysvetlil ani všeobecný rozdiel medzi pracovným procesom a zhodnocovacím procesom, takú veľkú pozornosť, že neraz zabúda na tú časť hodnoty, ktorú stroje odovzdávajú výrobku, a celkom ich stotožňuje s prírod-

Pri rozbore kooperácie a manufaktúry sa ukázalo, že isté všeobecné výrobné podmienky, ako sú budovy atď., v porovnaní s roztrieštenými výrobnými podmienkami izolovaných robotníkov sa spoločným používaním usporia, teda menej zdražujú výrobok. Pri strojoch sa spoločne spotrebúva nielen kostra pracovného stroja jeho mnohými nástrojmi, ale ten istý hnací stroj spolu s časťou prevodového mechanizmu sa spoločne spotrebúva mnohými pracovnými strojmi.

Ak je daný rozdiel medzi hodnotou strojov a tou časťou hodnoty, ktorú prenášajú na svoj denný produkt, miera, v akej táto časť hodnoty zdražuje výrobok, závisí predovšetkým od rozmerov výrobku, takrečeno od jeho povrchu. Pán Baynes z Blackburnu vo svojej prednáške uverejnenej roku 1857 odhaduje, že

„každá reálna[109a] mechanická konská sila poháňa 450 selfaktorových vretien spolu s príslušným prípravným zariadením alebo 200 prstencových vretien alebo 15 tkáčskych stavov na 40 inch cloth[1*] spolu so zariadením na snovanie, šlichtovanie atď." [117]

[1*] cólov súkna

V prvom prípade sa denné náklady jednej parnej konskej sily a opotrebovanie strojov, ktoré dáva do pohybu, rozdeľujú na denný produkt 450 vretien, v druhom prípade na denný produkt 200 prstencových vretien, v treťom prípade na denný produkt 15 mechanických tkáčskych stavov, takže sa tým na unciu priadze alebo na lakeť tkaniny prenesie iba nepatrná časť hodnoty. Takisto je to v uvedenom príklade parného buchara. Keďže sa jeho denné opotrebovanie, spotreba uhlia atď. rozdeľujú na obrovské množstvá železa, ktoré buchar denne vykuje, na každý cent železa sa prenesie

---

nými silami. Napríklad píše: „Adam Smith nikde nepodceňuje služby, ktoré nám poskytujú prírodné sily a stroje, ale veľmi správne rozlišuje povahu hodnoty, ktorú pridávajú tovarom..., keďže svoju prácu konajú zadarmo, kým pomoc, ktorú nám poskytujú, nepridáva nič k výmennej hodnote." (Ricardo, l. c. p. 336, 337.) Prirodzene, Ricardova poznámka je správna voči J. B. Sayovi, ktorý tára o tom, že stroje poskytujú tú „službu", že vytvárajú hodnotu, ktorá je vraj časťou „zisku".

[109a] [Poznámka k 3. vydaniu. — Jedna „konská sila" sa rovná sile 33 000 librostôp za minútu, t. j. sile, ktorá za minútu zdvihne 33 000 libier o jednu stopu (anglickú) alebo jednu libru o 33 000 stôp. To je konská sila, o ktorej sa hovorilo vyššie. V bežnej obchodnej reči a tu i tam aj v citátoch tejto knihy sa však rozlišuje medzi „nominálnymi" a „komerčnými" čiže „indikovanými" konskými silami toho istého stroja. Stará čiže nominálna konská sila sa vypočitava výlučne zo zdvihu piesta a z priemeru valca a vôbec neberie do úvahy tlak pary a rýchlosť piesta. To znamená, že vyjadruje v skutočnosti toto: Tento parný stroj má napríklad 50 konských síl, ak ho poháňa ten istý slabý tlak pary, a takú istú nízku rýchlosť piesta ako za čias Boultona a Watta. Ale odvtedy obidva tieto faktory nesmierne vzrástli. Na meranie mechanickej sily, ktorú dnes stroj naozaj dodáva, vynašli indikátor, ktorý ukazuje tlak pary. Rýchlosť piesta sa dá ľahko zistiť. Jednotka miery „indikovanej" čiže „komerčnej" konskej sily je teda matematický vzorec, ktorý berie súčasne do úvahy priemer valca, výšku zdvihu piesta, rýchlosť piesta a tlak pary, a tak ukazuje, koľkokrát za minútu stroj skutočne dáva výkon 33 000 librostôp. Jedna nominálna konská sila môže teda v skutočnosti dávať tri, štyri, ba aj päť indikovaných čiže skutočných konských síl. Toľko na vysvetlenie rôznych neskorších citátov. — F. E.]

iba nepatrná časť hodnoty, ktorá by bola veľmi veľká, keby mal tento kyklopský nástroj zatĺkať malé klince.

Ak je daný okruh pôsobnosti pracovného stroja, teda počet jeho nástrojov, alebo ak tam, kde ide o silu, je daný jej rozsah, množstvo výrobkov bude závisieť od rýchlosti, s akou stroj pôsobí, teda napríklad od rýchlosti, s akou sa otáča vreteno, alebo od počtu úderov buchara za minútu. Niektoré obrovské buchary vykonajú 70 úderov, Ryderov patentovaný kováčsky stroj, ktorý na kovanie vretien používa parné buchary menších rozmerov, vykoná 700 úderov za minútu.

Ak je daná proporcia, v akej stroj prenáša hodnotu na výrobok, veľkosť tejto časti hodnoty závisí od veľkosti jeho vlastnej hodnoty.[110] Čím menej práce sám obsahuje, tým menej hodnoty pridáva výrobku. Čím menej hodnoty odovzdáva, tým je produktívnejší a tým viac sa jeho služba približuje k službe prírodných síl. A výroba strojov strojmi zmenšuje ich hodnotu úmerne ich rozšíreniu a účinnosti.

Porovnávacia analýza cien remeselnícky alebo manufaktúrne vyrábaných tovarov a cien tých istých tovarov ako strojových výrobkov dáva vo všeobecnosti ten výsledok, že pri strojovom výrobku časť hodnoty, za ktorú vďačí pracovnému prostriedku, relatívne rastie, ale absolútne klesá. To znamená, že jej absolútna veľkosť klesá, ale jej veľkosť v pomere k celkovej hodnote výrobku, napríklad jednej libry priadze, rastie.[111]

---

[110] Čitateľovi opantanému kapitalistickými predstavami tu, prirodzene, chýba „úrok", ktorý stroj pridáva výrobku pro rata svojej kapitálovej hodnote. Je však ľahké pochopiť, že stroj — keďže nevyrába novú hodnotu, práve tak ako hocijaká iná časť konštantného kapitálu — nemôže pridať nijakú novú hodnotu pod názvom „úrok". Ďalej je jasné, že na tomto mieste, kde ide o výrobu nadhodnoty, nijakú jej časť nemožno a priori predpokladať pod názvom „úrok". Kapitalistický spôsob počítania, ktorý prima facie[1*] vyzerá nezmyselný a protirečiaci zákonom tvorby hodnoty, vysvetlíme v tretej knihe tohto spisu.

[1*] na prvý pohľad

[111] Táto časť hodnoty, ktorú pridáva stroj, absolútne i relatívne klesá tam, kde stroj vytláča kone a vôbec ťažné zvieratá, ktoré sa používajú len ako hnacia sila, a nie ako stroje na výmenu látok. Poznamenajme mimochodom, že Descartes so svojou definíciou zvierat ako púhych strojov sa na to díva očami manufaktúrneho obdobia na rozdiel od stredoveku, ktorý považoval zviera za pomocníka človeka, ako sa to neskôr znova javí pánu v. Hallerovi v jeho spise Restauration der Staatswissenschaften. To, že Descartes, takisto ako Bacon, pokladal zmenenú podobu výroby a praktické ovládanie prírody človekom za výsledok zmenenej metódy myslenia, ukazuje jeho Discours de la Méthode, kde sa medziiným hovorí: „Možno" (metódou, ktorú zaviedol do filozofie) „dôjsť k poznatkom, ktoré sú veľmi užitočné pre život, a namiesto špekulatívnej filozofie, ktorú vyučujú v školách, nájsť praktickú filozofiu, pomocou ktorej — ak poznáme silu a účinok ohňa, vody, vzduchu, hviezd a všetkých ostatných telies, ktoré nás obklopujú, rovnako dobre, ako poznáme rôzne povolania našich remeselníkov — mohli by sme tieto poznatky rovnako dobre využiť na všetky ciele, na ktoré sa hodia, a tak sa stať pánmi a vládcami prírody", a tak „prispieť k zdokonaleniu ľudského života". V predslove k Discourses upon Trade (1691) od Sira Dudleya Northa čítame, že Descartova metóda, aplikovaná na politickú ekonómiu, začala ju oslobodzovať od starých bájok a poverčivých predstáv o peniazoch, obchode atď. Vcelku však anglickí ekonómovia skorších

Ak výroba stroja stojí toľko práce, koľko sa ušetrí jeho použitím, je jasné, že sa práca len premiestňuje, teda celková suma práce potrebná na výrobu tovaru sa nezmenší, čiže produktívna sila práce sa nezväčší. Rozdiel medzi prácou, ktorú stroj stojí, a prácou, ktorú ušetrí, čiže stupeň jeho produktivity však zrejme nezávisí od rozdielu medzi jeho vlastnou hodnotou a hodnotou nástroja, ktorý nahrádza. Tento rozdiel trvá tak dlho, kým pracovné náklady stroja, a teda aj časť hodnoty, ktorú stroj pridáva výrobku, ostávajú menšie ako hodnota, ktorú by pracovnému predmetu pridal robotník so svojím nástrojom. Produktivita stroja sa preto meria stupňom, v ktorom nahrádza ľudskú pracovnú silu. Podľa pána Baynesa na 450 selfaktorových vretien spolu s prípravným strojovým zariadením, ktoré poháňa jedna parná konská sila, pripadá $2^1/_2$ robotníka[112], pričom každé selfacting mule spindle pri desaťhodinovom pracovnom dni spradie 13 uncií priadze (priemerné číslo), takže $2^1/_2$ robotníka spradie týždenne $365^5/_8$ libier priadze. Približne 366 libier bavlny pri svojej premene na priadzu (pre zjednodušenie neberieme do úvahy odpad) absorbuje teda iba 150 hodín práce čiže 15 desaťhodinových pracovných dní, kým s kolovratom, keď ručný spriadač dodáva 13 uncií priadze za 60 hodín, absorbovalo by to isté množstvo bavlny 2700 desaťhodinových pracovných dní čiže 27 000 pracovných hodín.[113] Tam, kde starú blockprintingovú metódu čiže ručnú tlač kartúnu vytlačila strojová tlač, jeden jediný stroj s pomocou jedného muža alebo chlapca potlačí za hodinu toľko štvorfarebného kartúnu ako predtým 200 dospelých robotníkov.[114] Predtým, čo Eli Whitney roku 1793 vynašiel cottongin[1*], očistenie libry bavlny od semien stálo jeden priemerný pracovný deň. Vďaka jeho vynálezu mohla jedna černoška očistiť denne 100 libier bavlny a odvtedy sa účinnosť cottonginu ešte značne zvýšila. Libru bavlnených vlákien, ktorá sa predtým vyrábala za 50 centov, neskôr predávali za 10 centov s väčším ziskom, t. j. vrátane väčšieho množstva nezaplatenej práce. V Indii používajú na oddelenie vlákien od semena polostrojový nástroj, čurku, ktorou jeden muž a jedna žena očistia denne 28 libier. S čurkou, ktorú pred niekoľkými rokmi vynašiel

[1*] odzrňovací stroj

čias nadväzujú na Bacona a Hobbesa ako na svojich filozofov, kým neskoršie sa „filozofom" κατ' ἐξοχήν [2*] politickej ekonómie v Anglicku, Francúzsku a Taliansku stal Locke.

[112] Podľa výročnej správy obchodnej komory v Essene (z okt. 1863) Kruppova zlievareň ocele roku 1862 vyrobila 13 miliónov libier liatej ocele pomocou 161 taviacich, kaliacich a cementových pecí, 32 parných strojov (to bol roku 1800 približne celkový počet parných strojov používaných v Manchestri) a 14 parných bucharov, ktoré dovedna predstavovali 1236 konských síl, ďalej 49 kováčskych vyhní, 203 pracovných strojov a asi 2400 robotníkov. Tu ešte nepripadajú na 1 konskú silu ani 2 robotníci.

[113] Babbage odhaduje, že na Jáve iba pradiarska práca zvyšuje hodnotu bavlny o takmer 117 %. V tom istom čase (1832) v Anglicku celková hodnota, ktorú pri jemnom pradení pridávali bavlne stroje a práca, predstavovala približne 33 % hodnoty suroviny. (On the Economy of Machinery, p. 165, 166.)

[114] Pri strojovej tlači sa okrem toho ušetrí aj farba.

[2*] práve

dr. Forbes, vyrobí jeden muž a jeden chlapec denne 250 libier; tam, kde ako hnaciu silu používajú voly, paru alebo vodu, treba len niekoľko chlapcov a dievčat ako feeders (podávačov materiálu do stroja). Šestnásť takýchto strojov poháňaných volmi vykoná za deň toľko práce, koľko predtým vykonalo priemerne za deň 750 ľudí.[115]

Ako som už spomenul[1*], parný stroj pri parnom pluhu za hodinu vykoná za 3 d. čiže $^1/_4$ sh. toľko práce ako 66 ľudí za 15 sh. za hodinu. Vraciam sa k tomuto príkladu, aby nevznikla nesprávna predstava. Týchto 15 sh. nie je totiž vôbec výrazom práce, ktorú za hodinu pridalo 66 ľudí. Ak bol pomer nadpráce k nutnej práci 100 %, potom týchto 66 robotníkov vyrobilo za hodinu hodnotu 30 sh., hoci len 33 hodín sa stelesňuje v ekvivalente, ktorý dostali, t. j. v mzde 15 sh. Ak teda predpokladáme, že stroj stojí práve toľko, koľko je ročná mzda 150 robotníkov, ktorých vyradil, povedzme 3000 £, týchto 3000 £ vôbec nie je peňažným vyjadrením práce, ktorú 150 robotníkov vykonalo a pridalo pracovnému predmetu, ale iba tej časti ich ručnej práce, ktorú pre nich samých predstavuje ich mzda. Naproti tomu peňažná hodnota stroja 3000 £ vyjadruje všetku prácu vynaloženú počas jeho výroby bez ohľadu na to, v akom pomere táto práca vytvára mzdu pre robotníka a nadhodnotu pre kapitalistu. Aj keď teda stroj stojí práve toľko ako pracovná sila, ktorú nahradil, práca v ňom spredmetnená je vždy oveľa menšia ako živá práca, ktorú nahradil.[116]

Ak na stroje hľadíme výlučne ako na prostriedok zlacnenia výrobku, hranica ich použitia je daná tým, že ich vlastná výroba stojí menej práce, ako sa nahrádza ich používaním. Lenže pre kapitál je táto hranica užšia. Keďže neplatí použitú prácu, ale hodnotu použitej pracovnej sily, používanie strojov je preň obmedzené rozdielom medzi hodnotou stroja a hodnotou pracovnej sily, ktorú nahrádza. Keďže rozdelenie pracovného dňa na nutnú prácu a nadprácu je v rôznych krajinách rozdielne, a takisto je rozdielne v tej istej krajine v rôznych obdobiach alebo v tom istom období v rôznych výrobných odvetviach; keďže ďalej skutočná mzda robotníka raz klesá pod hodnotu jeho pracovnej sily, inokedy zasa stúpa nad ňu, rozdiel medzi cenou stroja a cenou pracovnej sily, ktorú nahrádza, môže sa meniť, aj keď rozdiel medzi množstvom práce potrebným na výrobu stroja a celkovým množstvom práce, ktorú nahrádza, ostáva ten istý.[116a] Ale iba prvý rozdiel určuje výrobné náklady tovaru pre samého kapitalistu a ovplyvňuje ho donucovacími zákonmi konkurencie. Preto dnes v Anglicku vynachádzajú stroje, ktoré sa používajú len v Severnej Amerike, takisto ako Nemecko v 16. a 17.

* Tento zväzok, s. 316.

---

[115] Porov. Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17. April 1860.

[116] „Tieto nemé činitele" (stroje) „sú vždy produktom oveľa menšej práce, ako je práca, ktorú nahradzujú, aj keď majú tú istú peňažnú hodnotu." (Ricardo, l. c. p. 40.)

[116a] Poznámka k 2. vydaniu. V komunistickej spoločnosti by preto stroje mali celkom iný priestor na uplatnenie ako v buržoáznej spoločnosti.

storočí vynašlo stroje, ktoré sa používali len v Holandsku, a ako sa niektoré francúzske vynálezy z 18. storočia využívali iba v Anglicku. V skoršie rozvinutých krajinách sám stroj tým, že sa používa v niektorých výrobných odvetviach, vytvára v iných odvetviach taký prebytok práce (redundancy of labour, hovorí Ricardo), že tu pokles mzdy pod hodnotu pracovnej sily bráni použiť stroje a zo stanoviska kapitálu, ktorého zisk beztak nevzniká zo zmenšenia použitej, ale zaplatenej práce, stáva sa používanie strojov zbytočným, často nemožným. V niektorých odvetviach anglickej vlnárskej výroby v posledných rokoch veľmi poklesla detská práca a tu i tam bola takmer vytlačená. Prečo? Továrenský zákon si vynútil zaviesť dve smeny pre deti, z ktorých jedna pracuje 6, druhá 4, alebo každá len 5 hodín. Rodičia však nechceli half-times (polčasové deti) predávať lacnejšie, ako predtým predávali full-times (plnočasové deti). Preto half-times nahradili strojmi.[117] Pred zákazom práce žien a detí (pod 10 rokov) v baniach kapitál pokladal zamestnávanie nahých žien a dievčat, často spolu s mužmi, v uhoľných a iných baniach za natoľko zodpovedajúce svojmu morálnemu kódexu, a najmä svojej hlavnej účtovnej knihe, že siahol po strojoch až po tomto zákaze. Yankeeovia vynašli stroje na drvenie kameňa. Angličania ich nepoužívajú, pretože „bedár" („wretch" je špeciálny výraz anglickej politickej ekonómie pre poľnohospodárskeho robotníka), ktorý vykonáva túto prácu, dostane zaplatenú takú nepatrnú časť svojej práce, že stroje by výrobu pre kapitalistu zdražili.[118] V Anglicku na ťahanie lodí po kanáloch atď. príležitostne ešte vždy používajú ženy namiesto koní[119], pretože práca potrebná na výrobu koní a strojov je matematicky dané kvantum, kým práca potrebná na udržiavanie žien z radov prebytočného obyvateľstva nestojí ani za to, aby sa vypočítala. Preto nikde nenájdeme nehanebnejšie mrhanie ľudskou silou na kadejaké daromnice ako práve v Anglicku, v krajine strojov.

---

[117] „Zamestnávatelia nechcú zbytočne zamestnávať dve smeny detí do trinásť rokov... Naozaj, časť továrnikov, majitelia vlnárskych pradiarní, teraz zriedka zamestnáva deti do trinásť rokov, t. j. polčasové deti. Zaviedli rôzne druhy zdokonalených a nových strojov, čím sa zamestnávanie detí" (t. j. do 13 rokov) „stalo celkom zbytočným; na ilustráciu tohto poklesu počtu detí spomeniem pracovný proces, v ktorom k existujúcim strojom pridali prístroj nazývaný prisukovací stroj, takže prácu šiestich alebo štyroch polčasových detí, podľa osobitosti každého stroja, môže vykonať jedna mladistvá osoba" (nad 13 rokov)... „Polčasový systém" podnietil „vynález prisukovacieho stroja". (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858, [p. 42, 43].)

[118] „Stroje... často nemožno použiť, kým nestúpne práca" (má na mysli mzdu). (Ricardo, l. c. p. 479.)

[119] Pozri Report of the Social Science Congress at Edinburgh. Octob. 1863.

3.
Najbližšie účinky strojovej výroby na robotníka

Ako sme už ukázali, východiskom veľkopriemyslu je revolúcia v pracovnom prostriedku, a pracovný prostriedok, ktorý prekonal radikálnu zmenu, nadobúda svoju najrozvinutejšiu podobu v rozčlenenom strojovom systéme továrne. Prv než preskúmame, ako sa do tohto objektívneho organizmu vteľuje ľudský materiál, všimnime si niektoré všeobecné spätné účinky tejto revolúcie na samého robotníka.

a/
Prisvojenie ďalších pracovných síl kapitálom. Práca žien a detí

Keďže stroje spôsobujú, že sa možno obísť bez sily svalov, stávajú sa prostriedkom, ktorý umožňuje používať robotníkov bez svalovej sily alebo telesne nedozretých, ale s väčšou pružnosťou údov. Preto práca žien a detí bola prvým slovom kapitalistického používania strojov! Takto sa tento mohutný prostriedok na nahradenie práce a robotníkov ihneď stal prostriedkom na rozšírenie počtu námezdných robotníkov tým, že všetkých členov robotníckej rodiny, bez rozdielu pohlavia a veku, podriadil bezprostrednej nadvláde kapitálu. Nútená práca pre kapitalistu si uzurpovala nielen čas na detské hry, ale aj na slobodnú prácu v domácom kruhu, ktorá sa v hraniciach zvyklosti vykonávala pre samu rodinu.[120]

Hodnota pracovnej sily bola určená nielen pracovným časom nutným na udržiavanie jednotlivého dospelého robotníka, ale aj pracovným časom nutným na udržiavanie robotníkovej rodiny. Tým, že stroje vrhajú na trh práce všetkých členov robotníckej rodiny, rozdeľujú hodnotu pracovnej sily muža na celú jeho rodinu. Znehodnocujú teda jeho pracovnú silu. Napríklad kúpa rodiny rozčlenenej na štyri pracovné sily stojí azda viac ako predtým kúpa pracovnej sily hlavy rodiny, ale zato sú tu štyri pracovné dni namiesto

[120] Počas bavlnárskej krízy, ktorá sprevádzala americkú občiansku vojnu, anglická vláda vyslala dr. Edwarda Smitha do Lancashiru, Cheshiru atď., aby podal správu o zdravotnom stave bavlnárskych robotníkov. Vo svojej správe okrem iného hovorí: Pokiaľ ide o hygienu, kríza má okrem toho, že vyhnala robotníkov z továrenského prostredia, aj veľa iných výhod. Ženy robotníkov majú vraj teraz dostatok voľného času, aby pridájali svoje deti, namiesto aby ich otravovali Godfreyovým cordialom (opiátom). Získali vraj čas, aby sa naučili variť. Na nešťastie toto kuchárske umenie dosiahli v čase, keď nemali čo jesť. Vidíme však, ako si kapitál na svoje zhodnotenie uzurpoval prácu rodiny potrebnú na spotrebu. Takisto sa kríza využila na to, aby sa dcéry robotníkov naučili šiť v osobitných školách. Musela prísť americká revolúcia a svetová kríza, aby sa robotnícke dievčatá, ktoré pradú pre celý svet, naučili šiť!

jedného a ich cena klesá úmerne k prebytku nadpráce štyroch nad nadprácou jedného. Teraz musia štyria dodávať kapitálu nielen prácu, ale aj nadprácu, aby sa uživila jedna rodina. Takto stroje od samého začiatku s rozšírením ľudského materiálu vykorisťovania, tohto najvlastnejšieho poľa kapitalistického vykorisťovania[121], zároveň zvyšujú aj stupeň vykorisťovania.

Stroje takisto od základu revolucionizujú formálne sprostredkovanie kapitálového vzťahu, zmluvu medzi robotníkom a kapitalistom. Na základe tovarovej výmeny prvým predpokladom bolo, aby kapitalista a robotník vystupovali voči sebe ako slobodné osoby, ako nezávislí majitelia tovarov, jeden ako majiteľ peňazí a výrobných prostriedkov, druhý ako majiteľ pracovnej sily. Ale teraz kapitál kupuje nedospelých alebo polodospelých. Predtým robotník predával svoju vlastnú pracovnú silu, ktorou disponoval ako formálne slobodná osoba. Teraz predáva ženu a deti. Stáva sa obchodníkom s otrokmi.[122] Dopyt po práci detí sa často aj čo do formy rovná dopytu po černošských otrokoch, ako sme o ňom mohli čítať v inzerátoch amerických novín.

„Moju pozornosť," hovorí napríklad istý anglický továrenský inšpektor, „upútal inzerát v miestnom časopise jedného z najdôležitejších manufaktúrnych miest môjho obvodu, ktorý doslovne znel takto: »Zamestnáme 12 až 20 chlapcov, ktorí nevyzerajú mladší ako 13 rokov. Mzda 4 sh. na týždeň. Hláste sa« atď."[123]

---

[121] „Počet robotníkov veľmi vzrástol, pretože sa práca mužov stále viac nahrádzala prácou žien a predovšetkým práca dospelých prácou detí. Tri dievčatá vo veku 13 rokov so mzdou od 6 do 8 sh. týždenne nahradili jedného dospelého muža, ktorého mzda kolísala medzi 18 až 45 sh." (Th. de Quincey, The Logic of Politic. Econ., Lond. 1844, poznámka k s. 147.) Pretože niektoré rodinné funkcie, napríklad varovanie, pridájanie detí a pod., nemožno úplne odstrániť, musia sa matky, ktoré kapitál konfiškoval pre seba, tak či onak postarať o nejakú náhradu. Práce, ktoré si vyžaduje spotreba rodiny, ako je šitie, plátanie atď., musia sa nahradiť kúpou hotových tovarov. Zmenšenému vynaloženiu práce v domácnosti zodpovedajú teda zväčšené peňažné výdavky. Takto výrobné náklady robotníckej rodiny rastú a vyrovnávajú zväčšené príjmy. K tomu pristupuje fakt, že hospodárne a účelné používanie a pripravovanie životných prostriedkov sa stáva nemožným. O týchto skutočnostiach, ktoré oficiálne politická ekonómia utajuje, nájdeme bohatý materiál v Reports továrenských inšpektorov, v správach Children's Employment Commission a najmä v Reports on Public Health.

[122] V protiklade k významnej skutočnosti, že dospelí mužskí robotníci vydobyli na kapitáli obmedzenie práce žien a detí v anglických továrňach, v najnovších správach Children's Employment Commission naozaj nájdeme ešte pobur ujúce a úplne otrokárske črty robotníckych rodičov, keď kupčia s deťmi. Ale ako vidno z tých istých Reports, kapitalistický farizej odsudzuje túto beštialitu, ktorú sám stvoril, zvečnil a využíval a ktorú inokedy nazýva „slobodou práce". „Prácu malých detí pribrali na pomoc ... dokonca na to, aby zarobila na ich každodenný chlieb. Hodili ich do fyzicky aj morálne skazeného prostredia bez sily vydržať taký nadmerný lopotu, bez poučenia, ako si zariadiť ďalší život. O zničení Jeruzalema Titom židovský historik poznamenal, že nebolo divu, že mesto zničili a tak hrozne spustošili, keďže istá neľudská matka obetovala svoje vlastné dieťa, aby utíšila muky neznesiteľného hladu." (Public Economy Concentrated, Carlisle 1833, p. 66.)

[123] A. Redgrave in Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858, p. 40, 41.

Veta, „ktorí nevyzerajú mladší ako 13 rokov", sa vzťahuje na to, že podľa Factory Act deti do 13 rokov smú pracovať iba 6 hodín. Vek musí potvrdiť úradný lekár (certifying surgeon). Preto továrnik požaduje chlapcov, ktorí vyzerajú tak, akoby už mali 13 rokov. Občasný prudký pokles počtu detí do 13 rokov zamestnaných v továrňach, ktorý prekvapuje v anglických štatistikách za posledných 20 rokov, podľa výpovede samých továrenských inšpektorov bol zväčša dielom týchto certifying surgeons, posúvajúcich vek detí podľa vykorisťovateľských chúťok kapitalistov a čachrárskych potrieb rodičov. V povestnej londýnskej štvrti Bethnal Green koná sa každý pondelok a utorok ráno verejný trh, kde sa deti obidvoch pohlaví od 9. roku samy prenajímajú londýnskym hodvábnickým manufaktúram. „Obvyklé podmienky sú 1 sh. 8 d. na týždeň (ktoré patria rodičom) a okrem čaju 2 d. pre mňa." Zmluvy platia len na týždeň. Scény a reči na tomto trhu sú naozaj poburujúce.[124] V Anglicku sa ešte vždy stáva, že ženy „berú chlapcov z workhouse[1*] a prenajímajú ich hocikomu, kto ich kúpi, za 2 sh. 6 d. týždenne".[125] Vo Veľkej Británii napriek všetkému zákonodarstvu vlastní rodičia ešte vždy predávajú prinajmenšom 2000 chlapcov ako živé stroje na čistenie komínov (hoci existujú stroje, ktoré ich nahrádzajú).[126] Revolúcia, ktorú stroje vyvolali v právnom vzťahu medzi tým, kto kupuje pracovnú silu, a tým, kto ju predáva, takže celá táto transakcia stratila dokonca aj samo zdanie zmluvy medzi slobodnými osobami, dala neskoršie anglickému parlamentu právny dôvod na ospravedlnenie zasahovania štátu do záležitostí tovární. Vždy, keď továrenský zákon obmedzí prácu detí v dovtedy nedotknutých priemyselných odvetviach na 6 hodín, vždy odznova sa ozýva nárek továrnikov: časť rodičov vraj berie deti z priemyselného odvetvia, ktoré teraz podlieha zákonnej úprave, aby ich predali v takých odvetviach, kde ešte vládne „sloboda práce", t. j. kde deti do 13 rokov sú nútené pracovať ako dospelí, kde ich teda možno aj drahšie predať. Ale pretože kapitál je od prírody levellerom, t. j. vo všetkých výrobných sférach požaduje rovnosť podmienok vykorisťovania práce ako svoje vrodené ľudské právo, zákonné obmedzenie práce detí v jednom priemyselnom odvetví sa stane príčinou jej obmedzenia v druhom odvetví.

Už predtým sme upozornili na fyzické kaličenie detí a mladých osôb, ako aj robotníckych žien, ktoré stroj podriaďuje vykorisťovaniu kapitálu najprv priamo v továrňach vyrastajúcich na jeho základe, a potom nepriamo vo všetkých priemyselných odvetviach. Preto sa tu pristavíme len pri jednom bode, pri neslýchanej úmrtnosti robotníckych detí v prvých rokoch ich života. V Anglicku je 16 registračných obvodov, kde v ročnom priemere pripadá na 100 000 žijúcich detí do jedného roku iba 9085 prípadov úmrtia

[1*] robotárne

[124] Child. Employm. Comm., V. Report, London 1866, p. 81, n. 31. [K 4. vydaniu. — Hodvábnický priemysel v Bethnal Green je teraz takmer zničený. — F. E.]
[125] Child. Employm. Comm., III. Report, Lond. 1864, p. 53, n. 15.
[126] l. c., V. Report, p. XXII, n. 137.

(v jednom obvode iba 7047), v 24 obvodoch vyše 10 000, ale pod 11 000, v 39 obvodoch nad 11 000, ale pod 12 000, v 48 obvodoch nad 12 000, ale pod 13 000, v 22 obvodoch nad 20 000, v 25 obvodoch nad 21 000, v 17 obvodoch nad 22 000, v 11 obvodoch nad 23 000, v Hoo, Wolverhamptone, Ashton-under-Lyne a Prestone nad 24 000, v Nottinghame, Stockporte a Bradforde nad 25 000, vo Wisbeachi 26 001 a v Manchestri 26 125.[127] Ako ukázalo úradné lekárske vyšetrovanie roku 1861, príčinou vysokej úmrtnosti, ak odhliadneme od miestnych podmienok, je predovšetkým zamestnanie matiek mimo domácnosti a z toho vyplývajúce zanedbávanie detí a zlé zaobchádzanie s nimi, okrem iného nevhodná strava, nedostatok potravín, kŕmenie opiátmi atď.; k tomu pristupuje neprirodzené[1*] odcudzenie matiek od svojich detí, čo má za následok ich úmyselné morenie hladom a otravovanie.[128] V takých poľnohospodárskych oblastiach, „kde je zamestnanosť žien minimálna, je naproti tomu miera úmrtnosti najnižšia"[129]. Vyšetrovacia komisia z roku 1861 došla však k neočakávanému výsledku, že v niektorých čisto poľnohospodárskych oblastiach pri Severnom mori úmrtnosť detí do jedného roku dosahovala takmer úmrtnosť najvykričanejších továrenských obvodov. Preto poverili dr. Juliana Huntera, aby na mieste preskúmal tento jav. Jeho správa je zahrnutá do VI. Report on Public Health.[130] Dovtedy sa nazdávali, že deti decimuje malária a iné choroby bežné v nízko položených a močaristých oblastiach. Vyšetrovanie dokázalo pravý opak, totiž

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: prirodzené

„že tá istá príčina, ktorá vypudila maláriu, že totiž pôda, ktorá bola v zime močiarom a v lete biednou pastvinou, premenila sa na úrodnú obilninársku pôdu, spôsobila mimoriadne vysokú úmrtnosť dojčiat"[131].

Sedemdesiat praktických lekárov, ktorých dr. Hunter vypočul v týchto oblastiach, sa v tomto bode „obdivuhodne zhodovalo". S revolúciou v obrábaní pôdy sa totiž zaviedol priemyselný systém.

„Vydaté ženy, ktoré pracujú v skupinách s dievčatami a chlapcami, dáva k dispozícii nájomcovi za určitú sumu človek nazývaný »gangmaster«[2*], ktorý uzatvára zmluvu za celú skupinu. Tieto skupiny často putujú veľa míľ od svojich dedín; možno sa s nimi stretnúť ráno i večer na cestách, ženy sú oblečené v krátkych sukniach s primeranými kabátmi a čižmami a niekedy v nohaviciach, na vzhľad veľmi mocné a zdravé, ale poznačené zvyčajnou nemorálnosťou, a nedbajú na to, aké osudné následky má ich záľuba v tomto rušnom a nezávislom živote pre ich potomkov, ktorí doma chradnú."[132]

[2*] »vodca gangu«

[127] Sixth Report on Public Health, Lond. 1864, p. 34.

[128] Vyšetrovanie z roku 1861 „... navyše ukázalo, že zatiaľ čo malé deti za opísaných okolností hynú, pretože ich zanedbávajú a zle s nimi zaobchádzajú, čo vyplýva zo zamestnania ich matiek, matky v desivej miere strácajú prirodzený vzťah k svojim deťom — zvyčajne sa neveľmi rmútia nad ich smrťou a niekedy sa dokonca ... priamo pričinia o to, aby ju privolali" (l. c.).

[129] l. c. p. 454.

[130] l. c. p. 454—462. Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.

[131] l. c. p. 35 a p. 455, 456.

[132] l. c. p. 456.

Všetky javy továrenských obvodov, ako aj zastreté vraždenie detí a ich kŕmenie opiátmi, sa tu reprodukujú ešte vo väčšom rozsahu.[133]

„Viem o týchto zlách," hovorí dr. Simon, úradný lekár anglického Privy-Council[71] a hlavný redaktor správ o Public Health, „a to musí ospravedlniť hlboký odpor, s akým sa pozerám na každé rozsiahle zamestnávanie dospelých žien v priemysle."[134] „Bude šťastím," volá továrenský inšpektor R. Baker vo svojej úradnej správe, „bude ozajstným šťastím pre priemyselné obvody Anglicka, keď sa každej vydatej žene, ktorá má rodinu, zakáže pracovať v ktorejkoľvek továrni."[135]

F. Engels vo svojom Postavení robotníckej triedy v Anglicku a iní spisovatelia vykreslili morálne mrzačenie, ktoré je dôsledkom kapitalistického vykorisťovania práce žien a detí, tak vyčerpávajúco, že tu to iba pripomínam. Ale duševné spustnutie, umele vyvolané premenou nedospelých ľudí na obyčajné stroje na výrobu nadhodnoty a značne odlišné od prirodzenej nevedomosti, keď duch leží úhorom bez toho, aby utrpela jeho schopnosť vývinu, sama jeho prirodzená plodnosť, napokon prinútilo dokonca anglický parlament, aby vo všetkých priemyselných odvetviach podliehajúcich továrenskému zákonu urobil zo základného školského vzdelania zákonnú podmienku „produktívnej" spotreby detí do 14 rokov. Duch kapitalistickej výroby jasne vyžaruje z úbohej redakcie tzv. doložiek o výchove v továrenských zákonoch, z nedostatočného administratívneho aparátu, v dôsledku čoho sa toto povinné vyučovanie zväčša stáva znova iluzórnym, zo samej opozície továrnikov proti tomuto zákonu o vyučovaní a z ich trikov a úskokov, ktorými ho obchádzali v praxi.

„Z toho treba obviniť jedine zákonodarstvo, pretože vydalo podvodný zákon (delusive law), ktorý predstiera, že sa stará o výchovu detí, neobsahuje však nijaké ustanovenie, ktoré by zabezpečovalo tento vytýčovaný cieľ. Neustanovuje nič iné, iba to, že sa deti majú zavrieť na určitý počet hodín" (na 3 hodiny) „denne medzi štyri múry miestnosti nazývanej škola a že zamestnávateľ dieťaťa musí o tom týždenne dostať potvrdenie od osoby, ktorá ho podpíše ako učiteľ alebo učiteľka."[136]

Pred vydaním novelizovaného továrenského zákona z roku 1844 neboli zriedkavosťou potvrdenia o návšteve školy, ktoré učiteľ alebo učiteľka podpisovali krížikom, lebo sami nevedeli písať.

„Pri návšteve v jednej škole, ktorá vystavuje takéto potvrdenia, nevedomosť učiteľa ma tak ohromila, že som sa ho spýtal: »Prosím vás, pane, viete čítať?« Odpovedal: »Čožeby nie, čosik (summat).« Na svoje ospravedlnenie dodal: »Iste viem viac ako moji žiaci.«"

---

[133] Tak v továrenských, ako aj v poľnohospodárskych obvodoch Anglicka sa dennodenne rozširuje požívanie ópia medzi dospelými robotníkmi a robotníčkami. „Zvýšiť predaj opiátov ... je veľkým cieľom niektorých podnikavých veľkoobchodníkov. Drogisti ich pokladajú za najlepší artikel" (l. c. p. 459). Dojčence, ktoré dostávajú ópium, „vyschnú na ostarkov, alebo sa scvrknú na malé opičky" (l. c. p. 460). Vidieť, ako sa India a Čína mstia Anglicku.

[134] l. c. p. 37.

[135] Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 59. Tento továrenský inšpektor bol predtým lekárom.

[136] Leonard Horner in Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857, p. 17.

V čase, keď sa pripravoval zákon z roku 1844, továrenskí inšpektori sa sťažovali na hanebný stav miest nazývaných školy, ktorých certifikáty museli podľa zákona uznávať za platné. Podarilo sa im dosiahnuť iba toľko, že od roku 1844

„učiteľ musel sám vyplniť číslice v školskom certifikáte a taktiež ho musel vlastnoručne podpísať svojím menom a priezviskom".[137]

Sir John Kincaid, továrenský inšpektor pre Škótsko, rozpráva o podobných skúsenostiach zo svojej úradnej praxe.

„Prvú školu, ktorú sme navštívili, viedla istá pani Ann Killinová. Keď som ju požiadal, aby hláskovala svoje meno, urobila ihneď chybu, lebo začala písmenom C, zaraz sa však opravila a povedala, že jej meno sa začína na K. Keď som sa však pozrel na jej podpis v knihách školských certifikátov, všimol som si, že ho píše rôznym spôsobom, pričom rukopis nenechával nikoho na pochybách, že je nespôsobilá vyučovať. Sama sa tiež priznala, že nevie viesť záznamy... V druhej škole bola trieda 15 stôp dlhá a 10 stôp široká a v tejto miestnosti som narátal 75 detí, ktoré si brblali niečo nezrozumiteľné."[138] „Nejde však len o takéto pelechy, kde deti dostávajú certifikáty o školskej dochádzke, ale kde ich nič nenaučia, lebo v mnohých školách, kde majú schopného učiteľa, všetko jeho úsilie vychádza takmer celkom nazmar v zmätenom roji detí každého veku, od troch rokov vyššie. Jeho živobytie, aj v najlepšom prípade úbohé, závisí celkom od počtu penny, ktoré dostáva od čo najväčšieho počtu detí, aký sa mu podarí napchať do jednej miestnosti. K tomu pristupuje biedne zariadenie školy, nedostatok kníh a iných učebných pomôcok a ubíjajúci vplyv opotrebovaného a odporného vzduchu na samy úbohé deti. Bol som v mnohých takých školách, kde som videl celé skupiny detí, ktoré nerobili absolútne nič; a to sa potvrdzuje ako školská dochádzka a takéto deti figurujú v oficiálnej štatistike ako deti so školským vzdelaním (educated)."[139]

V Škótsku sa továrnici snažia, aby sa podľa možnosti zaobišli bez detí podliehajúcich školskej dochádzke.

„To stačí ako dôkaz toho, aký veľký je odpor továrnikov proti doložkám o výchove."[140]

V groteskne desivej podobe sa to prejavuje v tlačiarňach kartónu atď., ktoré sa riadia svojím vlastným továrenským zákonom. Podľa ustanovenia tohto zákona

„každé dieťa, prv ako ho zamestnajú v takejto tlačiarni, musí navštevovať školu najmenej 30 dní a nemenej ako 150 hodín počas 6 mesiacov, ktoré bezprostredne predchádzajú prvému dňu jeho zamestnania. V čase, keď je zamestnané v tlačiarni, musí navštevovať školu taktiež po 30 dní alebo 150 hodín počas každého šesťmesačného obdobia... Deti musia navštevovať školu medzi 8. hodinou ráno a 6. hodinou večer. Nijaká dochádzka kratšia ako $2^1/_2$ hodiny alebo dlhšia ako 5 hodín v tom istom dni sa nezaráta ako časť zo 150 hodín. Za obvyklých okolností navštevujú deti školu predpoludním a popoludní po 30 dní 5 hodín denne a po uplynutí 30 dní, keď sa dosiahol zákonom stanovený celkový počet 150 hodín, keď si deti, ako tomu samy hovoria, odsedia školu,

[137] id. in Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855, p. 18, 19.
[138] Sir John Kincaid in Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858, p. 31, 32.
[139] Leonard Horner in Reports etc. for 30th Apr. 1857, p. 17, 18.
[140] Sir J. Kincaid [in] Rep. Insp. Fact. 31st Oct. 1856, p. 66.

vracajú sa do tlačiarne, kde zasa ostávajú 6 mesiacov, až nastane termín ďalšej školskej dochádzky, a potom znova ostávajú v škole, pokým si to tam zasa neodsedia... Mnohí chlapci, ktorí navštevovali školu predpísaných 150 hodín, sú po uplynutí šesťmesačnej práce v tlačiarni pri návrate do školy tak ďaleko ako na začiatku... Prirodzene, znova stratili všetko, čo získali predchádzajúcim navštevovaním školy. V iných tlačiarňach kartúnu školská dochádzka úplne závisí od požiadaviek práce v továrni. Požadovaný počet hodín sa v každom šesťmesačnom období splní splátkami po troch až piatich hodinách naraz, roztrúsených hoc aj po celých 6 mesiacov. Napríklad jeden deň sa chodí do školy od 8. do 11. hodiny predpoludním, druhý deň od 1. do 4. hodiny popoludní, a môže sa stať, že sa dieťa znova neukáže v škole niekoľko dní a odrazu príde znova od 3. do 6. hodiny popoludní; potom chodí do školy hoci 3 alebo 4 dni za sebou alebo aj celý týždeň a znova sa neukáže v škole 3 týždne alebo aj celý mesiac, nato sa vráti na pár dní a na pár hodín, keď ho zamestnávatelia môžu postrádať; a takto je dieťa takrečeno sácané (buffeted) sem a tam, zo školy do práce, z práce do školy, pokým sa nenaplní počet 150 hodín."[141]

Tým, že stroje pridávajú ku kombinovanému pracovnému personálu nadmerný počet detí a žien, napokon lámu odpor, ktorý v manufaktúre mužský robotník ešte kládol despocii kapitálu.[142]

b/
Predlžovanie pracovného dňa

Ak je stroj najmocnejším prostriedkom, ako zvyšovať produktivitu práce, t. j. skrátiť pracovný čas nutný na výrobu tovaru, ako nositeľ kapitálu sa stáva, najprv v tých odvetviach, ktoré bezprostredne zasahuje, najmocnejším prostriedkom na predlžovanie pracovného dňa nad každú prirodzenú hranicu. Na jednej strane vytvára nové podmienky, ktoré umožňujú kapitálu úplne popustiť uzdu tejto svojej stálej tendencii, na druhej strane vytvára nové motívy, podnecujúce jeho nenásytný hlad po cudzej práci.

---

[141] A. Redgrave in Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857, p. 41—43. V tých odvetviach anglického priemyslu, kde už dlhší čas vládne vlastný továrenský zákon (nie Print Work's Act, o ktorom sme práve v texte hovorili), sa v posledných rokoch do istej miery odstránili prekážky namierené proti doložkám o školskej výchove. V priemyselných odvetviach, ktoré nepodliehajú továrenskému zákonu, ešte vo veľkej miere prevládajú názory majiteľa sklárne J. Geddesa, ktorý takto poúčal člena vyšetrujúcej komisie Whita: „Ako to ja vidím, väčšie vzdelanie, ktoré v poslednom čase dostáva časť robotníckej triedy, je len na škodu. Je nebezpečné, pretože ju robí nezávislou." (Children's Empl. Commission, IV. Report, London 1865, p. 253.)

[142] „Pán E., továrnik, ma informoval, že pri svojich mechanických tkáčskych stavoch zamestnáva výlučne ženy; dáva prednosť vydatým ženám, najmä takým, čo majú doma rodinu, ktorej udržiavanie závisí od ich podpory; sú oveľa pozornejšie a učenlivejšie ako nevydaté ženy a sú prinútené napínať svoje sily do krajnosti, aby si zadovážili nevyhnutné životné prostriedky. Takto sú im cnosti, osobitné cnosti ženskej povahy, na škodu, takto sa všetko, čo je v ich povahe mravné a nežné, stáva prostriedkom ich zotročenia a utrpenia." (Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March, London 1844, p. 20.)

V strojoch sa predovšetkým osamostatňuje pohyb a činnosť pracovného prostriedku voči robotníkovi. Pracovný prostriedok sa sám osebe stáva priemyselným perpetuom mobile, ktoré by vyrábalo nepretržite, keby u svojich ľudských pomocníkov nenarážalo na isté prirodzené medze: na ich telesnú slabosť a na ich vlastnú vôľu. Ako kapitál, a ako taký má automat v kapitalistovi vedomie a vôľu, je teda pracovný prostriedok obdarený prirodzeným pudom stlačiť odpor vzdorujúcich, ale pružných prirodzených medzí človeka na minimum.[143] Tento odpor sa beztak zmenšuje tým, že práca pri stroji je zdanlivo ľahká a že ženy a deti sú poddajnejšie a prispôsobivejšie.[144]

Ako sme videli, produktivita stroja je nepriamo úmerná veľkosti tej časti hodnoty, ktorú stroj prenáša na výrobok. Čím dlhšie je obdobie, v ktorom stroj funguje, tým väčšie je množstvo výrobkov, na ktoré sa rozdeľuje ním pridávaná hodnota, a tým menšia je časť hodnoty, ktorú stroj pridáva jednotlivému tovaru. Ale aktívne životné obdobie stroja sa zrejme určuje dĺžkou pracovného dňa čiže trvaním denného pracovného procesu násobeného počtom dní, v ktorých sa tento proces opakuje.

Opotrebovanie strojov vôbec nezodpovedá matematicky presne času ich používania. A keby sme to aj predpokladali, stroj, ktorý $7^1/_2$ roka slúži denne 16 hodín, zahŕňa rovnako veľké výrobné obdobie a nepridáva celkovému produktu viac hodnoty ako ten istý stroj, ktorý 15 rokov slúži len 8 hodín denne. V prvom prípade by sa však hodnota stroja reprodukovala dvakrát rýchlejšie ako v druhom prípade a kapitalista by používaním stroja pohltil za $7^1/_2$ roka toľko nadpráce ako v druhom prípade za 15 rokov.

Materiálne opotrebovanie stroja je dvojaké. Jedno vyviera z jeho používania, tak ako sa mince opotrebúvajú obehom, druhé z toho, že sa stroj nepoužíva, tak ako nečinný meč hrdzavie v pošve. Takto sa spotrebúva živlami. Opotrebovanie prvého druhu je viac alebo

---

[143] „Odvtedy, čo sa všeobecne zaviedli drahé stroje, nútia ľudskú povahu vynakladať oveľa viac ako priemerné sily." (Robert Owen, Observations on the effects of the manufacturing system, 2nd ed., London 1817, [p. 16].)

[144] Angličania, ktorí radi vydávajú prvú empirickú javovú formu nejakej veci za jej príčinu, často uvádzajú, že príčinou dlhého pracovného času v továrňach je veľká herodesovská lúpež detí, ktorú kapitál páchal v začiatkoch továrenského systému v chudobincoch a sirotincoch, a tak si prisvojil ľudský materiál celkom zbavený vôle. Tak napríklad Fielden, sám anglický továrnik, píše: „Je jasné, že dlhý pracovný čas vyvolala tá okolnosť, že rôzne časti krajiny poskytovali taký veľký počet opustených detí, takže majitelia tovární boli nezávislí od robotníkov, a keď sa už s pomocou úbohého ľudského materiálu, ktorý si takto zohnali, stal dlhý pracovný čas zvykom, mohli ho ľahšie nanútiť aj svojim susedom." (J. Fielden, The Curse of the Factory System, Lond. 1836, p. 11.) Pokiaľ ide o prácu žien, továrenský inšpektor Saunders v továrenskej správe z roku 1844 hovorí: „Medzi robotníčkami sú ženy, ktoré sú s výnimkou niekoľkých dní zamestnané veľa týždňov za sebou od 6. hodiny ráno do 12. hodiny v noci, pričom nemajú ani 2 hodiny na jedlo, takže na 5 dní v týždni im z 24 hodín ostáva iba 6 hodín na cestu domov a späť do továrne a na odpočinok v posteli."

menej priamo úmerné používaniu stroja, opotrebovanie druhého druhu je do istej miery nepriamo úmerné používaniu stroja.[145]

Lenže popri fyzickom opotrebovaní stroj podlieha aj takrečeno morálnemu opotrebovaniu. Stráca výmennú hodnotu v tej miere, v akej sa stroje tej istej konštrukcie dajú reprodukovať lacnejšie, alebo v akej popri ňom existujú lepšie stroje, ktoré mu konkurujú.[146] V obidvoch prípadoch hodnotu stroja, hocako by inak bol mladý a životaschopný, už neurčuje pracovný čas skutočne v ňom samom spredmetnený, ale pracovný čas nutný na jeho reprodukciu alebo na reprodukciu lepšieho stroja. Je teda viac alebo menej znehodnotený. Čím kratšie je obdobie, za ktoré sa reprodukuje celková hodnota stroja, tým menšie je nebezpečenstvo morálneho opotrebovania, a čím dlhší je pracovný deň, tým kratšie je toto obdobie. Keď sa do nejakého výrobného odvetvia po prvý raz zavedú stroje, nasledujú jedna za druhou nové metódy na ich lacnejšiu reprodukciu[147] a zlepšenia, ktoré zasahujú nielen jednotlivé časti alebo prístroje, ale celú konštrukciu stroja. Preto v prvom období života strojov tento osobitný motív predlžovania pracovného dňa pôsobí najmocnejšie.[148]

Za inak nezmenených okolností a pri danom pracovnom dni vykorisťovanie dvojnásobného počtu robotníkov vyžaduje takisto zdvojnásobenie časti konštantného kapitálu vynaloženého na stroje a budovy, ako aj na suroviny, pomocné látky atď. S predĺženým pracovným dňom sa rozširuje rozsah výroby, kým časť kapitálu vynaložená na stroje a budovy ostáva nezmenená.[149] Nadhodnota teda nielenže rastie, ale náklady nevyhnutné na jej získanie klesajú. To sa síce inak viac alebo menej stáva aj pri každom predĺžení pracovného dňa, ale v tomto prípade je to oveľa závažnejšie, lebo časť kapitálu premenená na pracovné prostriedky má vôbec oveľa väčší

[145] „Príčinou ... poškodenia jemných pohyblivých častí kovového mechanizmu je jeho nečinnosť." (Ure, l. c. p. 281.)

[146] Už spomínaný Manchester Spinner (Times z 26. nov. 1862) vypočítava náklady stroja: „Odpis" (totiž „odpis na opotrebovanie strojov") „má kryť aj stratu, ktorá ustavične vzniká tým, že sa stroje, predtým ako sa opotrebujú, nahrádzajú inými strojmi novej a lepšej konštrukcie."

[147] „Odhaduje sa, že skonštruovanie prvého exemplára novovynájdeného stroja stojí zhruba päť ráz toľko ako skonštruovanie jeho druhého exemplára." (Babbage, l. c. p. 211, 212.)

[148] „V posledných rokoch sa pri výrobe tylu dosiahli také významné a početné zlepšenia, že dobre udržiavaný stroj, ktorý pôvodne stál 1200 £, po niekoľkých rokoch predávali za 60 £ ... Zlepšenia nasledovali po sebe tak rýchlo, že stroje ostávali nedokončené v rukách konštruktérov, pretože v dôsledku nových vynálezov už zastarali." V tomto búrlivom a prevratnom období výrobcovia tylu čoskoro rozšírili pôvodný osemhodinový pracovný čas na dvadsaťštyrihodinový s dvoma smenami (l. c. p. 233).

[149] „Je samozrejmé, že pri prílevoch a odlevoch na trhu a pri striedavom rozširovaní a zužovaní dopytu sa ustavične budú opakovať prípady, keď továrnik môže použiť dodatočný cirkulujúci kapitál bez toho, aby použil dodatočný fixný kapitál ..., ak sa dodatočné množstvá surovín dajú spracovať bez dodatočných výdavkov na budovy a stroje." (R. Torrens, On Wages and Combination, Lond. 1834, p. 64.)

význam.[150] Rozvoj strojovej výroby viaže totiž stále rastúcu časť kapitálu v takej forme, v ktorej sa môže na jednej strane ustavične zhodnocovať, na druhej strane však stráca úžitkovú hodnotu a výmennú hodnotu, len čo sa preruší jeho styk so živou prácou. Pán Ashworth, anglický bavlnársky magnát, takto poúča profesora Nassaua W. Seniora:

„Keď poľnohospodársky robotník odloží svoj rýľ, urobí na tento čas neužitočným kapitál v hodnote 18 d. Keď jeden z našich ľudí" (to znamená továrenských robotníkov) „opustí továreň, urobí tým neužitočným kapitál, ktorý stál 100 000 £."[151]

Len si predstavte! Urobiť čo len na chvíľku „neužitočným" kapitál, ktorý stál 100 000 £! Je to naozaj do neba volajúce, že jeden z našich ľudí vôbec niekedy opustí továreň! Rastúci rozsah strojov, ako uznáva Ashworthom poučený Senior, robí ustavične rastúce predlžovanie pracovného dňa „žiadúcim".[152]

Stroj vyrába relatívnu nadhodnotu nielen tak, že priamo znehodnocuje pracovnú silu a nepriamo ju zlacňuje zlacňovaním tovarov vchádzajúcich do jej reprodukcie, ale aj tak, že pri svojom prvom sporadickom zavedení premieňa prácu, ktorú jeho majiteľ používa, na umocnenú prácu, zvyšuje spoločenskú hodnotu strojového výrobku nad jeho individuálnu hodnotu, a tak umožňuje kapitalistovi nahradiť dennú hodnotu pracovnej sily menšou časťou hodnoty denného produktu. V tomto prechodnom období, keď strojová výroba je ešte istým druhom monopolu a zisky sú teda mimoriadne vysoké, kapitalista sa snaží čo najdôkladnejšie využiť tento „mladej lásky čas" čo možno najväčším predĺžením pracovného dňa. Veľký zisk podnecuje nenásytný hlad po ešte väčšom zisku.

Keď sa už stroje používajú v niektorom výrobnom odvetví všeobecne, spoločenská hodnota strojového výrobku klesne na jeho individuálnu hodnotu a začne pôsobiť zákon, že nadhodnota nevzniká z tých pracovných síl, ktoré kapitalista nahradil strojom, ale naopak z pracovných síl, ktoré pri ňom zamestnáva. Nadhodnota

---

[150] V texte spomenutú okolnosť uvádzam len pre úplnosť, pretože mierou zisku, t. j. pomerom nadhodnoty k úhrnnému preddavkovanému kapitálu, sa zaoberám až v tretej knihe.

[151] „When a labourer," said Mr. Ashworth, „lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds[1a]." (Senior, Letters on the Factory Act, Lond. 1837, p. 14.)

[1a] u Seniora: 100 £

[152] „Veľká prevaha fixného kapitálu nad cirkulujúcim kapitálom ... robí dlhý pracovný čas žiadúcim." S rastúcim rozsahom strojov atď. „podnety na predlžovanie pracovného času sú čoraz silnejšie, lebo je to jediný prostriedok, ako dosiahnuť, aby sa veľké množstvo fixného kapitálu stalo rentabilným" (l. c. p. 11—14). „V továrni sú rôzne výdavky, ktoré ostávajú rovnaké, či sa v továrni pracuje dlhší alebo kratší čas, napríklad nájomné za budovy, miestne a štátne dane, poistenie proti požiaru, mzda rozličných stálych robotníkov, zhoršovanie strojov popri rôznych iných výdavkoch, ktorých pomer k zisku klesá úmerne s rastom rozsahu výroby." (Reports of the Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 19.)

vzniká len z variabilnej časti kapitálu, a ako sme už videli, množstvo nadhodnoty určujú dva faktory, miera nadhodnoty a počet súčasne zamestnaných robotníkov. Pri danej dĺžke pracovného dňa sa miera nadhodnoty určuje pomerom, v akom sa pracovný deň rozpadá na nutnú prácu a nadprácu. Počet súčasne zamestnaných robotníkov zasa závisí od pomeru variabilnej časti kapitálu ku konštantnej časti. Je teda jasné, že strojová výroba, nech už zvýšením produktívnej sily práce hocako rozširuje nadprácu na úkor nutnej práce, dosahuje tento výsledok len tým, že zmenšuje počet robotníkov zamestnaných daným kapitálom. Časť kapitálu, ktorá bola predtým variabilná, t. j. premieňala sa na živú pracovnú silu, premieňa sa na stroje, teda na konštantný kapitál, ktorý nevyrába nijakú nadhodnotu. Nemožno napríklad vyžmýkať z dvoch robotníkov toľko nadhodnoty ako z 24 robotníkov. Ak každý z 24 robotníkov odovzdáva za 12 hodín iba jednu hodinu nadpráce, spolu odovzdajú 24 hodín nadpráce, kým celková práca dvoch robotníkov je iba 24 hodín. Používaniu strojov na výrobu nadhodnoty je teda imanentné protirečenie spočívajúce v tom, že z dvoch faktorov nadhodnoty, ktorú vyrába kapitál danej veľkosti, stroje zväčšujú jeden faktor, mieru nadhodnoty, iba tým, že zmenšujú druhý faktor, počet robotníkov. Toto imanentné protirečenie vystupuje na povrch, len čo sa so všeobecným rozšírením strojov v jednom priemyselnom odvetví hodnota strojovo vyrábaného tovaru stane regulujúcou spoločenskou hodnotou všetkých tovarov toho istého druhu, a práve toto protirečenie zasa ženie kapitál, bez toho, aby si to uvedomoval[153], k nadmernému predlžovaniu pracovného dňa, aby pokles relatívneho počtu vykorisťovaných robotníkov kompenzoval zväčšením nielen relatívnej, ale aj absolútnej nadpráce.

Ak teda kapitalistické používanie strojov vytvára na jednej strane nové mocné motívy na neobmedzené predlžovanie pracovného dňa a revolucionizuje sám spôsob práce, ako aj charakter spoločenského pracovného telesa tak, že láme odpor proti tejto tendencii, na druhej strane — sčasti tým, že podrobuje kapitálu dovtedy neprístupné vrstvy robotníckej triedy, sčasti tým, že uvoľňuje robotníkov vytlačených strojmi — vytvára prebytočné robotnícke obyvateľstvo[154], ktoré sa musí podrobiť zákonu, ako mu ho diktuje kapitál. Stadiaľ ten pozoruhodný jav v dejinách moderného priemyslu, že stroj odstraňuje všetky morálne a prirodzené hranice pracovného dňa. Stadiaľ ekonomický paradox, že najmocnejší prostriedok na skrátenie pracovného času sa stáva najspoľahlivejším prostriedkom, ako všetok čas života robotníka a jeho rodiny premeniť na pracovný čas, ktorý je k dispozícii na zhodnotenie kapitálu. Aristoteles, najväčší mysliteľ staroveku, sníval:

[153] Prečo si jednotlivý kapitalista, a teda ani politická ekonómia, ktorá je v zajatí jeho predstáv, neuvedomujú toto imanentné protirečenie, uvidíme v prvých oddieloch tretej knihy.

[154] Jednou z veľkých Ricardových zásluh je, že v strojoch videl nielen prostriedok na výrobu tovarov, ale aj na výrobu „redundant population"[l]. [l] „prebytočného obyvateľstva"

„Keby každý nástroj mohol robiť svoju prácu na rozkaz alebo aj sám od seba tak, ako sa samy od seba pohybovali Daidalove umelecké výtvory, alebo ako sa Hefaistove trojnožky z vlastného popudu púšťali do posvätnej práce, keby takto tkáčske člnky tkali samy od seba, nepotreboval by majster pomocníkov, ani pán otrokov."[155]

A Antipatros, grécky básnik z Cicerónových čias, pozdravil vynález vodného mlyna na mletie obilia, túto elementárnu formu všetkých produktívnych strojov, ako osloboditeľa otrokýň a obnoviteľa zlatého veku![156] „Ach, tí pohania, veru pohania!" Ako to zistil múdry Bastiat, a už pred ním ešte múdrejší MacCulloch, nechápali nič z politickej ekonómie a z kresťanstva. Okrem iného nechápali, že stroj je najosvedčenejší prostriedok na predĺženie pracovného dňa. Ospravedlňovali síce otroctvo jedného ako prostriedok na plný ľudský rozvoj druhého. Ale hlásať otroctvo más, aby sa niekoľkí hrubí alebo polovzdelaní parvenu stali „eminent spinners", „extensive sausage makers" a „influential shoe black dealers"[1*], na to im chýbal špecifický kresťanský orgán.

[1*] „vynikajúci pradiari", „veľkovýrobcovia klobás", „vplyvní obchodníci s pastou na topánky"

c/ Intenzifikácia práce

Neobmedzené predlžovanie pracovného dňa, ktoré spôsobujú stroje v rukách kapitálu, vyvoláva neskôr, ako sme videli, reakciu spoločnosti, ohrozenej v samých životných koreňoch, a tým vedie k zákonom obmedzenému pracovnému dňu. Na jeho základe nadobúda rozhodujúci význam jav, s ktorým sme sa stretli už skôr — totiž intenzifikácia práce. Pri analýze absolútnej nadhodnoty išlo predovšetkým o extenzívnu veľkosť práce, kým stupeň jej intenzity sa predpokladal ako daný. Teraz máme skúmať, ako sa extenzívna veľkosť mení na intenzívnu veľkosť čiže na jej stupeň.

Je samozrejmé, že s rozvojom strojov a s nahromadenými skúsenosťami osobitnej skupiny strojových robotníkov prirodzene rastie rýchlosť a s ňou intenzita práce. V Anglicku počas jedného polstoročia ide takto predlžovanie pracovného dňa ruka v ruke

---

[155] F. Biese, Die Philosophie des Aristoteles, Zweiter Band, Berlin 1842, p. 408.

[156] Uvádzam tu preklad básne, lebo celkom tak ako predchádzajúce citáty o deľbe práce charakterizuje protiklad medzi antickým a moderným nazeraním.

„Mlynárky, šetrite silu a choďte sa dosýta vyspať
v tichu, kým neohlásia kohúty predranný čas!
Veď Deo vodným nymfám už zverila robotu dievok
a ony priskočili kolesá rozkrútiť hneď,
do pohybu sa hriadeľ dal, jeho ramená mocné
začali krútiť žarnov, vážiaci pekných pár kíl.
Tak ako predkovia smieme žiť ďalej — môžeme znova
bez práce prijímať dary, ktoré nám bohyňa dá."

(Antipatros, Anthologia Palatina IX, č. 418.)

s rastúcou intenzitou továrenskej práce. Je však pochopiteľné, že pri práci, pri ktorej nejde o prechodné paroxyzmy, ale o deň čo deň sa opakujúcu pravidelnú jednotvárnosť, musí nastať rozhodujúci moment, keď sa predlžovanie pracovného dňa a intenzita práce navzájom vylučujú, takže predĺženie pracovného dňa je zlučiteľné len s nižším stupňom intenzity práce, a naopak zvýšený stupeň intenzity len so skrátením pracovného dňa. Len čo postupne narastajúce pobúrenie robotníckej triedy donútilo štát, aby násilne skrátil pracovný deň a nadiktoval najprv vo vlastnej továrni normálny pracovný deň, teda od tejto chvíle, keď sa raz navždy skoncovalo so zvyšovaním výroby nadhodnoty predlžovaním pracovného dňa, kapitál sa so všetkou mocou a s plným vedomím vrhol na výrobu relatívnej nadhodnoty urýchleným rozvíjaním strojového systému. Zároveň nastáva zmena v charaktere relatívnej nadhodnoty. Vo všeobecnosti metóda výroby relatívnej nadhodnoty spočíva v tom, že zvýšená produktívna sila práce umožňuje robotníkovi vyrábať viac s tým istým vynaložením práce za ten istý čas. Ten istý pracovný čas aj naďalej pridáva celkovému produktu tú istú hodnotu, hoci táto nezmenená výmenná hodnota sa teraz stelesňuje vo väčšom množstve úžitkových hodnôt, a preto hodnota jednotlivého tovaru klesá. Inak je to však, keď násilné skrátenie pracovného dňa, ktoré dáva mocný podnet k rozvoju produktívnej sily a k zhospodárneniu výrobných podmienok, zároveň núti robotníka, aby za ten istý čas vynaložil viac práce, zvýšil napätie pracovnej sily, hustejšie zapĺňal póry pracovného času, t. j. aby kondenzoval prácu do takého stupňa, aký možno dosiahnuť len v skrátenom pracovnom dni. Toto stlačenie väčšieho množstva práce do daného časového úseku platí teraz ako väčšie množstvo práce, čím aj skutočne je. Popri miere pracovného času ako „rozšírenej veličiny" vystupuje teraz miera stupňa jeho zhustenia.[157] Intenzívnejšia hodina desaťhodinového pracovného dňa obsahuje teraz toľko alebo aj viac práce, t. j. vynaloženej pracovnej sily, ako pórovitejšia hodina dvanásťhodinového pracovného dňa. Preto jej produkt má rovnakú alebo väčšiu hodnotu ako produkt pórovitejšej $1^1/_5$ hodiny. Odhliadnuc od toho, že sa relatívna nadhodnota zvýšila v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce, dáva teraz kapitalistovi napríklad $3^1/_3$ hodiny nadpráce pripadajúcej na $6^2/_3$ hodiny nutnej práce to isté množstvo hodnoty ako predtým 4 hodiny nadpráce pripadajúce na 8 hodín nutnej práce.

Teraz vzniká otázka, ako sa intenzifikuje práca.

Prvý účinok skráteného pracovného dňa sa zakladá na samozrejmom zákone, že schopnosť pracovnej sily pôsobiť je nepriamo úmer-

[157] Prirodzene, v rôznych výrobných odvetviach sú vôbec rozdiely v intenzite práce. Ako ukázal už A. Smith, tieto rozdiely sa sčasti vyrovnávajú vedľajšími okolnosťami vlastnými každému druhu práce. Ale aj v tomto prípade vplývajú tieto rozdiely na pracovný čas ako na mieru hodnoty len potiaľ, pokiaľ intenzívna a extenzívna veličina vystupujú ako protikladné a navzájom sa vylučujúce výrazy toho istého množstva práce.

ná času jej pôsobenia. Preto sa v istých hraniciach získava na stupni vynakladania sily to, čo sa stráca na jej trvaní. Ale aby robotník naozaj využil viac pracovnej sily, o to sa stará kapitál metódou platenia.[158] V manufaktúrach, napríklad v hrnčiarstve, kde stroje nehrajú nijakú alebo len bezvýznamnú úlohu, zavedenie továrenského zákona jasne dokázalo, že samo skrátenie pracovného dňa obdivuhodne zvyšuje pravidelnosť, rovnomernosť, poriadok, kontinuitu a energiu práce.[159] Tento účinok sa však zdal pochybným vo vlastnej továrni, pretože závislosť robotníka od nepretržitého a rovnomerného pohybu stroja tu už dávno vytvorila najprísnejšiu disciplínu. Preto keď sa roku 1844 rokovalo o skrátení pracovného dňa pod 12 hodín, továrnici takmer jednomyseľne vyhlásili, že

„ich dozorcovia dohliadali v rôznych pracovných miestnostiach, aby ruky nestrácali nijaký čas", „že stupeň bdelosti a pozornosti u robotníkov (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) sa sotva dá ešte zvýšiť", a ak predpokladáme, že sa všetky ostatné podmienky, ako rýchlosť strojov atď., nezmenia, „bolo by nezmyselné očakávať v dobre vedených továrňach od zvýšenej pozornosti atď. robotníkov nejaký významnejší výsledok".[160]

Toto tvrdenie bolo vyvrátené experimentmi. Pán R. Gardner vo svojich dvoch veľkých továrňach v Prestone nechal od 20. apríla 1844 pracovať robotníkov namiesto 12 hodín iba 11 hodín denne. Asi po roku sa ukázalo, že

„pri tých istých nákladoch sa dosiahlo to isté množstvo produktu a všetci robotníci dostali za 11 hodín rovnakú mzdu ako predtým za 12 hodín".[161]

Nechávam bokom experimenty v pradiarňach a mykárňach, pretože súviseli so zvýšením rýchlosti strojov (o 2 %). Naproti tomu v tkáčovni, kde sa navyše tkali veľmi rozdielne druhy ľahkých, nápadito vzorkovaných látok, nenastala v objektívnych výrobných podmienkach vonkoncom nijaká zmena. Výsledok bol takýto:

„Od 6. januára do 20. apríla 1844 pri dvanásťhodinovom pracovnom dni bola priemerná týždenná mzda každého robotníka 10 sh. $1\frac{1}{2}$ d., od 20. apríla do 29. júna 1844 pri jedenásťhodinovom pracovnom dni bola priemerná týždenná mzda 10 sh. $3\frac{1}{2}$ d."[162]

Tu sa za 11 hodín vyrobilo viac ako predtým za 12 hodín výlučne preto, lebo robotníci pracovali s rovnomernejšou vytrvalosťou a lepšie hospodárili so svojím časom. Kým robotníci dostali tú istú mzdu a získali jednu hodinu voľného času, kapitalista dostal to isté množstvo výrobkov a ušetril výdavky na uhlie, plyn atď. za jednu

[158] Najmä úkolovou mzdou, formou, ktorú objasníme v šiestom oddiele.

[159] Pozri Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865.

[160] Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845, p. 20, 21.

[161] l. c. p. 19. Keďže sa úkolová mzda nezmenila, výška týždennej mzdy závisela od množstva výrobkov.

[162] l. c. p. 20.

hodinu. Podobné experimenty sa s rovnakým úspechom uskutočnili v továrňach pánov Horrocksa a Jacsona.[163]

Len čo sa zákonom vynúti skrátenie pracovného dňa, ktoré zo začiatku vytvára subjektívnu podmienku zhustenia práce, t. j. schopnosť robotníka uviesť do činnosti viac sily za daný čas, stroj v rukách kapitálu sa stáva objektívnym a systematicky používaným prostriedkom na to, ako za ten istý čas vyžmýkať viac práce. Deje sa to dvojakým spôsobom: zvýšenou rýchlosťou strojov a zväčšením počtu strojov, na ktoré dozerá ten istý robotník, čiže rozšírením jeho pracovného poľa. Zdokonalená konštrukcia strojov je sčasti potrebná na to, aby sa na robotníka vykonával väčší tlak, sčasti sama sprevádza intenzifikáciu práce, pretože hranice pracovného dňa nútia kapitalistu čo najprísnejšie hospodáriť s výrobnými nákladmi. Zdokonalenie parného stroja zvyšuje počet zdvihov piesta za minútu a zároveň väčšou úsporou sily umožňuje, aby ten istý motor poháňal rozsiahlejší mechanizmus pri nezmenenej alebo dokonca klesajúcej spotrebe uhlia. Zdokonalenie prevodového mechanizmu zmenšuje trenie a zmenšuje aj priemer a hmotnosť veľkých i malých hriadeľov na neustále klesajúce minimum, čím sa moderné stroje tak očividne odlišujú od starších strojov. Napokon zdokonalenia pracovných strojov zmenšujú ich rozmery pri zvýšenej rýchlosti a rozšírenej pôsobnosti, ako je to napríklad pri modernom parnom tkáčskom stave, alebo zároveň s trupom stroja zväčšujú rozmery a počet jeho nástrojov, ako je to napríklad pri spriadacom stroji, alebo sotva badateľnými drobnými zmenami zvyšujú rýchlosť týchto nástrojov, ako sa v polovici päťdesiatych rokov o $^1/_5$ zvýšila rýchlosť vretien na selfaktore.

Skrátenie pracovného dňa na 12 hodín sa v Anglicku datuje od roku 1832. Už roku 1836 istý anglický továrnik vyhlásil:

„Práca, ktorá sa teraz vykonáva v továrňach, v porovnaní s minulosťou veľmi vzrástla, pretože značne zvýšená rýchlosť strojov si vyžaduje od robotníka väčšiu pozornosť a činnosť."[164]

Roku 1844 lord Ashley, teraz gróf Shaftesbury, predniesol v Dolnej snemovni tieto dokumentárne doložené údaje:

„Práca tých, čo sú zamestnaní v továrenských procesoch, je teraz trikrát väčšia, ako bola v čase, keď sa tieto operácie zaviedli. Stroje nepochybne vykonávajú prácu, ktorá nahrádza svalstvo miliónov ľudí, ale taktiež neslýchane (prodigiously) znásobili prácu ľudí, ktorých ovládajú svojimi obávanými pohybmi... Sledovať sem i tam po 12 hodín dva selfaktory pri pradení priadze č. 40 znamenalo roku 1815 prejsť vzdialenosť 8 míľ. Roku 1832 pri sledovaní dvoch selfaktorov spriadajúcich to isté číslo bolo treba prejsť za 12 hodín vzdialenosť 20 míľ, a často aj viac. Roku 1825 musel spriadač za 12 hodín

[163] l. c. p. 21. Morálny prvok hral pri spomenutých experimentoch dôležitú úlohu. Robotníci továrenskému inšpektorovi vyhlásili: „Pracujeme s väčšou chuťou, stále myslíme na odmenu, že večer budeme môcť skôr odísť, celou továrňou od najmladšieho prisukovača až po najstaršieho robotníka preniká činorodý a radostný duch a pri práci si môžeme navzájom veľa pomáhať" (l. c.).

[164] John Fielden, l. c. p. 32.

urobiť na každom selfaktore 820 výjazdov, čo dávalo spolu 1640 výjazdov za 12 hodín. Roku 1832 musel počas svojho dvanásťhodinového pracovného dňa urobiť na každom selfaktore 2200 výjazdov, dovedna 4400, roku 1844 na každom selfaktore 2400 výjazdov, dovedna 4800; a v niektorých prípadoch je požadované množstvo práce (amount of labour) ešte väčšie... Mám v rukách iný dokument z roku 1842, ktorý ukazuje, že práca progresívne rastie nielen preto, lebo treba prejsť väčšiu vzdialenosť, ale aj preto, že sa zväčšuje množstvo vyrábaných tovarov, kým počet rúk sa úmerne zmenšuje; ďalej preto, lebo sa teraz často spriada horšia bavlna, čo si vyžaduje viac práce... Aj v mykárni značne vzrástla práca. Jedna osoba tu teraz vykonáva prácu, ktorá bola predtým rozdelená medzi dve ... V tkáčovni, kde je zamestnaný veľký počet osôb, zväčša ženského pohlavia, v posledných rokoch vzrástla práca o celých 10 %, pretože sa zvýšila rýchlosť strojov. Roku 1838 bol počet hanks[1*] za týždeň 18 000, roku 1843 vzrástol na 21 000. Roku 1819 bol počet picks[2*] na parnom tkáčskom stave 60 za minútu a roku 1842 to bolo 140, čo svedčí o veľkom prírastku práce."[165]

[1*] pradien
[2*] prechodov člnka

Vzhľadom na túto pozoruhodnú intenzitu, ktorú práca dosiahla už roku 1844, keď ešte platil zákon o dvanásťhodinovom pracovnom dni, zdalo sa vtedy oprávnené vyhlásenie anglických továrnikov, že každý ďalší pokrok v tomto smere je nemožný, že teda každé ďalšie zníženie pracovného času sa rovná zníženiu výroby. Zdanlivú správnosť ich úvah najlepšie dokazuje nasledujúce vyjadrenie ich neúnavného cenzora, továrenského inšpektora Leonarda Hornera:

„Keďže vyrobené množstvo sa riadi hlavne rýchlosťou strojov, továrnici musia mať záujem na tom, aby stroje bežali čo najväčšou rýchlosťou, ktorá je zlučiteľná s týmito podmienkami: uchrániť stroje pred prílišnou poruchovosťou, zachovať kvalitu vyrábaných tovarov a schopnosť robotníka sledovať pohyb bez väčšieho napätia, aké môže nepretržite vydržať. Často sa stáva, že továrnik sa unáhli a príliš zrýchli pohyb. Potom poruchy a zlá práca prevýšia rýchlosť a továrnik je nútený zmierniť chod strojov. Pretože aktívny a prezieravý továrnik nájde dosiahnuteľné maximum, prišiel som k záveru, že za 11 hodín nemožno vyrobiť toľko ako za 12 hodín. Okrem toho som predpokladal, že robotník platený od kusa napína svoje sily do krajnosti, pokiaľ len môže nepretržite vydržať ten istý stupeň intenzity."[166]

Napriek experimentu Gardnera a ďalších došiel teda Horner k záveru, že ďalšie skrátenie pracovného dňa pod 12 hodín musí zmenšiť množstvo výrobkov.[167] Po 10 rokoch sám cituje svoje úvahy z roku 1845 na dôkaz toho, ako málo vtedy ešte chápal pružnosť strojov a ľudskej pracovnej sily, ktoré sa v dôsledku núteného skrátenia pracovného dňa v rovnakej miere napínajú do krajnosti.

Prejdime teraz k obdobiu po roku 1847, po zavedení zákona o desaťhodinovom pracovnom dni v anglických bavlnárskych, vlnárskych, hodvábnických a ľanárskych továrňach.

„Rýchlosť vretien na throstles vzrástla o 500, na selfaktoroch o 1000 obrátok za minútu, t. j. rýchlosť prstencových vretien, ktorá roku 1839 bola 4500 obrátok za minútu, je teraz" (1862) „5000 a rýchlosť selfaktorových vretien, ktorá bola 5000, je teraz 6000 obrátok za minútu; to znamená prírastok rýchlosti v prvom prípade o $^1/_{10}$ a v druhom o $^1/_{6}$[3*]."[168]

[3*] v 1.—4. nemeckom vydaní: $^1/_5$

[165] Lord Ashley, l. c. p. 6—9 passim.
[166] Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845, p. 20.
[167] l. c. p. 22.
[168] Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 62.

Jas. Nasmyth, slávny civilný inžinier z Patricroftu pri Manchestri, v liste Leonardovi Hornerovi z roku 1852 vysvetľuje zdokonalenia, ktoré sa na parnom stroji urobili v rokoch 1848—1852. K poznámke, že parná konská sila, ktorú v oficiálnej továrenskej štatistike neustále určovali podľa jej účinku z roku 1828[169], je už len nominálna a môže slúžiť len ako ukazovateľ skutočnej sily, okrem iného dodáva:

„Niet pochybnosti o tom, že parné stroje tej istej hmotnosti, často tie isté stroje, iba s modernými zlepšeniami, vykonávajú priemerne o 50 % viac práce ako predtým a že v mnohých prípadoch tie isté parné stroje, ktoré v časoch obmedzenej rýchlosti 220 stôp za minútu dodávali 50 konských síl, dnes pri zmenšenej spotrebe uhlia dodávajú vyše 100 konských síl ... Moderný parný stroj tej istej nominálnej konskej sily možno poháňať s väčšou silou ako predtým, pretože sa zdokonalila jeho konštrukcia, zmenšila sa veľkosť a konštrukcia parných kotlov atď... Hoci sa teda v pomere k nominálnej konskej sile zamestnáva ten istý počet rúk ako predtým, v pomere k pracovným strojom sa zamestnáva menej rúk."[170]

Roku 1850 továrne Spojeného kráľovstva používali 134 217 nominálnych konských síl na poháňanie 25 638 716 vretien a 301 445 tkáčskych stavov. Roku 1856 bol počet vretien 33 503 580 a tkáčskych stavov 369 205. Keby požadovaná konská sila bola ostala taká istá ako roku 1850, bolo by roku 1856 potrebných 175 000 konských síl. Ale podľa oficiálneho výkazu ich bolo iba 161 435, teda o vyše 10 000 konských síl menej, keď berieme za základ rok 1850.[171]

„Údaje uvedené v poslednom čísle Return z roku 1856" (oficiálna štatistika) „ukazujú, že továrenský systém sa rozširuje závratnou rýchlosťou, že počet rúk v pomere k strojom poklesol, že vďaka úspore sily a iným metódam parný stroj poháňa stroje väčšej hmotnosti a že sa dosahuje väčšie množstvo výrobkov, pretože sa zdokonalili pracovné stroje, zmenili sa výrobné metódy, zvýšila sa rýchlosť strojov a pre mnohé iné príčiny."[172] „Veľké zdokonalenia strojov všetkého druhu veľmi zvýšili ich produktívnu silu. Niet pochybností o tom, že skrátenie pracovného dňa ... dalo podnet k týmto zdokonaleniam. Tieto zdokonalenia spolu s intenzívnejším vypätím robotníka mali za následok, že za skrátený pracovný deň" (o dve hodiny čiže o 1/6) „sa vyrobí aspoň toľko ako predtým za dlhší pracovný deň."[173]

Ako s intenzívnejším vykorisťovaním pracovnej sily rástlo obohacovanie továrnikov, dokazuje už tá okolnosť, že priemerný prírastok

[169] To sa zmenilo s Parliamentary Return z roku 1862. Tu vystupuje skutočná parná konská sila moderných parných strojov a vodných kolies namiesto nominálnej (pozri poznámku [109a], s. 352[1*]). Ani posukovacie vretená sa už nezamieňajú s vlastnými spriadacími vretenami (ako to bolo v Returns z rokov 1839, 1850 a 1856); pri vlnárskych továrňach sa ďalej ešte udáva počet „gigs"[2*], rozlišuje sa medzi továrňami na jutu a konope na jednej strane a ľanárskymi továrňami na druhej strane, napokon po prvý raz sa do správy zahrnulo pančuchárstvo.

[170] Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856, p. 14, 20.

[171] l. c. p. 14, 15.

[172] l. c. p. 20.

[173] Reports etc. for 31st Oct. 1858, p. 10. Porov. Reports etc. for 30th April 1860, p. 30 sqq.

[1*] Tento zväzok, s. 326.

[2*] česacích strojov

anglických bavlnárskych a iných tovární v rokoch 1838—1850 bol ročne 32, naproti tomu v rokoch 1850—1856 dosahoval ročne 86.[118]

Čo aký veľký bol pokrok anglického priemyslu za osem rokov, od 1848 až do 1856, keď vládol desaťhodinový pracovný deň, v nasledujúcom šesťročnom období, od 1856 do 1862, bol ďaleko prekonaný. Napríklad v hodvábnických továrňach bolo vretien: roku 1856 — 1 093 799, roku 1862 — 1 388 544; tkáčskych stavov: roku 1856 — 9260 a roku 1862 — 10 709. Naproti tomu počet robotníkov bol roku 1856 — 56 137 a roku 1862 — 52 429. To znamená prírastok počtu vretien o 26,9 % a tkáčskych stavov o 15,6 % pri súčasnom poklese počtu robotníkov o 7 %. V továrňach na česanú priadzu používali roku 1850 — 875 830 vretien, roku 1856 — 1 324 549 (prírastok o 51,2 %) a roku 1862 — 1 289 172 (pokles o 2,7 %). Ale ak odrátame posukovacie vretená, ktoré figurujú v súčte za rok 1856, ale nie za rok 1862, potom počet vretien ostal od roku 1856 vcelku nezmenený. Naproti tomu od roku 1850 sa rýchlosť vretien a tkáčskych stavov v mnohých prípadoch zdvojnásobila. Počet parných tkáčskych stavov v továrňach na česanú priadzu predstavoval roku 1850 — 32 617, roku 1856 — 38 956 a roku 1862 — 43 048. Pritom bolo zamestnaných roku 1850 — 79 737 osôb, roku 1856 — 87 794 a roku 1862 — 86 063 osôb, z toho však bolo detí do 14 rokov roku 1850 — 9956, roku 1856 — 11 228 a roku 1862 — 13 178. Hoci roku 1862 v porovnaní s rokom 1856 počet tkáčskych stavov veľmi vzrástol, celkový počet zamestnaných robotníkov sa teda zmenšil, ale počet vykorisťovaných detí sa zväčšil.[174]

Člen parlamentu Ferrand 27. apríla 1863 v Dolnej snemovni vyhlásil:

„Delegáti robotníkov zo 16 obvodov Lancashiru a Cheshiru, v mene ktorých hovorím, ma informovali, že v dôsledku zdokonaľovania strojov práca v továrňach neustále rastie. Ak predtým jedna osoba s pomocníkmi obsluhovala dva tkáčske stavy, teraz bez pomocníkov obsluhuje tri stavy a vôbec nie je neobvyklé, ak jedna osoba obsluhuje štyri atď. Ako z uvedených skutočností vyplýva, 12 hodín práce je teraz stlačených do menej ako 10 pracovných hodín. Je preto očividné, v akom obrovskom rozsahu sa v posledných rokoch zväčšila lopota továrenských robotníkov."[175]

Hoci teda továrenskí inšpektori neúnavne a plným právom vychvaľujú priaznivé výsledky továrenských zákonov z rokov 1844

[174] Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 100, 103, 129, 130.

[175] Na modernom parnom tkáčskom stave vyrobí teraz jeden tkáč s dvoma stavmi za 60 hodín týždenne 26 kusov tkaniny určitého druhu, dĺžky a šírky, zatiaľ čo na starom parnom stave mohol vyrobiť iba 4 kusy. Náklady na tkanie takého kusa klesli už začiatkom päťdesiatych rokov z 2 sh. 9 d. na $5^1/_8$ d.

Dodatok k 2. vydaniu. „Pred 30 rokmi" (1841) „vyžadovali od spriadača bavlnenej priadze s tromi pomocníkmi, aby dozeral iba na dva selfaktory s 300 až 324 vretenami. Teraz" (koncom roku 1871) „musí s piatimi pomocníkmi dozerať na selfaktory s 2200 vretenami a vyrobí prinajmenej sedemkrát viac priadze ako roku 1841." (Alexander Redgrave, továrenský inšpektor, v Journal of the Soc. of Arts, 5. jan. 1872.)

a 1850, predsa len priznávajú, že skrátenie pracovného dňa už vyvolalo takú intenzitu práce, ktorá nivočí zdravie robotníkov, teda samu pracovnú silu.

„Vo väčšine bavlnárskych, vlnárskych a hodvábnických tovární vyčerpávajúce vypätie nevyhnutne spojené s prácou pri strojoch, ktorých pohyb sa v ostatných rokoch tak mimoriadne zrýchlil, je jednou z príčin nadmerne vysokej úmrtnosti na pľúcne choroby, ako to dr. Greenhow dokázal vo svojej najnovšej pozoruhodnej správe."[176]

Niet ani najmenšej pochybnosti o tom, že keď zákon raz navždy znemožnil kapitálu predlžovať pracovný deň, jeho tendencia odškodniť sa systematickým zvyšovaním stupňa intenzity práce a každé zdokonalenie strojov premeniť na prostriedok väčšieho vysávania pracovnej sily musí čoskoro znova viesť k obratu, keď sa stane nevyhnutným ďalšie zníženie pracovných hodín.[177] Na druhej strane búrlivý rozvoj anglického priemyslu od roku 1848 až po súčasnosť, t. j. počas obdobia desaťhodinového pracovného dňa, predstihuje obdobie rokov 1833—1837, t. j. obdobie dvanásťhodinového pracovného dňa, ešte oveľa viac, ako toto obdobie predstihlo polstoročie od zavedenia továrenského systému, t. j. obdobie neobmedzeného pracovného dňa.[178]

[176] Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861, p. 25, 26.

[177] Medzi továrenskými robotníkmi v Lancashire sa teraz (1867) začala agitácia za osemhodinový pracovný deň.

[178] Nasledujúcich niekoľko čísiel ukazuje pokrok vlastných „factories" v U[nited] Kingd[om] od roku 1848:

Vývoz: množstvo

	1848	1851	1860	1865
Bavlnárske továrne				
bavlnená priadza (libier)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
priadza na nite (libier)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
bavlnené tkaniny (yardov)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Továrne na spracovanie ľanu a konopí				
priadza (libier)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
tkaniny (yardov)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Hodvábnické továrne				
osnovná a krútená priadza (libier)	466 825[1]*	462 513	897 402	812 589
tkaniny (yardov)		1 181 455[2]*	1 307 293[2]*	2 869 837
Vlnárske továrne				
vlnená a česaná priadza (libier)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
tkaniny (yardov)		151 231 153	190 371 537	278 837 418

[1]* 1846
[2]* libier

4.
Továreň

Na začiatku tejto kapitoly sme skúmali telo továrne, členený systém strojov. Potom sme videli, ako stroje rozširujú ľudský materiál pre kapitalistické vykorisťovanie tým, že si prisvojujú prácu žien a detí, ako sa zmocňujú celého robotníkovho života tým, že bezmedzne predlžujú pracovný deň, a ako ich rozvoj, ktorý umožňuje neslýchaný rast výroby v čoraz kratšom čase, napokon slúži ako systematický prostriedok na to, aby sa v každom časovom momente uvádzalo do pohybu viac práce, čiže aby sa čoraz intenzívnejšie vykorisťovala pracovná sila. Teraz sa zameriame na továreň ako celok, a to v jej najrozvinutejšej podobe.

Dr. Ure, tento Pindaros automatickej továrne, opisuje ju na jednej strane ako

	Vývoz: hodnota (v £)			
	1848	1851	1860	1865
Bavlnárske továrne				
bavlnená priadza	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
bavlnené tkaniny	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Továrne na spracovanie ľanu a konopí				
priadza	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
tkaniny	1 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Hodvábnické továrne				
osnovná a krútená priadza	77 789	196 380	826 107	768 064
tkaniny		1 130 398	1 587 303	1 409 221
Vlnárske továrne				
vlnená a česaná priadza	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
tkaniny	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Pozri Modré knihy: Statistical Abstract for the U. Kingd., č. 8 a č. 13, Lond. 1861 a 1866.)

V Lancashire počet tovární vzrástol v rokoch 1839 až 1850 len o 4 %, v rokoch 1850 až 1856 o 19 %, v rokoch 1856 až 1862 o 33 %, kým v obidvoch jedenásťročných obdobiach počet zamestnaných osôb absolútne vzrástol, relatívne klesol. Cf. Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 63. V Lancashire prevládajú bavlnárske továrne. Aký veľký podiel však majú na výrobe priadze a tkanín vôbec, vidíme z toho, že iba na ne pripadá 45,2 % zo všetkých tovární tohto druhu v Anglicku, Walese, Škótsku a Írsku, 83,3 % zo všetkých vretien, 81,4 % zo všetkých parných tkáčskych stavov, 72,6 % zo všetkých parných konských síl, ktoré ich poháňajú, a z celkového počtu zamestnaných osôb 58,2 % (l. c. p. 62, 63).

„kooperáciu rôznych kategórií robotníkov, dospelých i nedospelých, ktorí zručne a usilovne dozerajú na systém produktívnych strojov, nepretržite poháňaných ústrednou silou (prvotným motorom)",

na druhej strane ako

„obrovský automat, zložený z nesčíselných mechanických a vedomím obdarených orgánov, ktoré pôsobia v neprerušovanej zhode, aby vyrobili ten istý predmet, takže všetky tieto orgány sú podriadené jednej samohybnej hnacej sile".

Tieto dve charakteristiky nie sú vôbec totožné. V prvej charakteristike kombinovaný úhrnný robotník čiže spoločenské pracovné teleso vystupuje ako nadradený subjekt a mechanický automat ako objekt; v druhej charakteristike sám automat je subjektom a robotníci ako orgány s vedomím sa len priraďujú k jeho orgánom bez vedomia a spolu s nimi sú podriadení tej istej ústrednej hybnej sile. Prvý opis platí pre každé možné použitie strojov vo veľkom, druhý charakterizuje ich kapitalistické použitie a teda moderný továrenský systém. Preto Ure s obľubou opisuje ústredný stroj, z ktorého vychádza pohyb, nielen ako automat, ale aj ako autokrata.

„V týchto priestorných dielňach blahodarná moc pary zhromažďuje okolo seba myriady svojich poddaných."[179]

S pracovným nástrojom prechádza z robotníka na stroj aj virtuozita, s akou ním narába. Výkonnosť nástroja sa oslobodila od osobných hraníc ľudskej pracovnej sily. Tým sa zrušila technická základňa, na ktorej spočíva deľba práce v manufaktúre. Preto namiesto hierarchie špecializovaných robotníkov, ktorá charakterizuje manufaktúru, v automatickej továrni nastupuje tendencia vyrovnať čiže nivelizovať práce, ktoré majú vykonávať pomocníci strojov[180], namiesto umele vytvorených rozdielov medzi čiastkovými robotníkmi v prevažnej miere nastupujú prirodzené rozdiely veku a pohlavia.

Pokiaľ sa v automatickej továrni znova objavuje deľba práce, ide predovšetkým o rozdelenie robotníkov medzi špecializované stroje a o rozdelenie robotníckych más, ktoré však netvoria nijaké rozčlenené skupiny, medzi rôzne oddelenia továrne, kde pracujú pri pracovných strojoch rovnakého druhu zoradených popri sebe, kde teda medzi nimi existuje iba jednoduchá kooperácia. Rozčlenenú skupinu manufaktúry nahrádza súvislosť medzi hlavným robotníkom a niekoľkými pomocníkmi. Podstatné je rozdelenie na robotníkov, ktorí sú naozaj zamestnaní pri pracovných strojoch (sem patria aj niekoľkí robotníci, ktorí dozerajú na hnací stroj, resp. ho kŕmia), a na púhych pomocníkov (sú to takmer výlučne deti) týchto strojových robotníkov. Medzi pomocných robotníkov viac alebo menej patria všetci „feeders" (ktorí strojom iba podávajú pracovný materiál). Popri týchto hlavných kategóriách je tu početne bezvýznamný per-

[179] Ure, l. c. p. 18.
[180] l. c. p. 20. Porov. Karl Marx, Misère etc., p. 140, 141.[1*]

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 100—101.

sonál, ktorý má na starosti kontrolu celého strojového zariadenia a jeho stálu údržbu, ako sú inžinieri, mechanici, stolári atď. Je to vyššia, sčasti vedecky vzdelaná, sčasti remeselnícka kategória pracovníkov, ktorí nepatria do okruhu továrenských robotníkov a sú k nim iba pridružení.[181] Táto deľba práce je čisto technická.

Každá práca pri stroji vyžaduje zaučenie robotníka v mladom veku, aby sa naučil prispôsobovať svoje pohyby jednotvárnemu a nepretržitému pohybu automatu. Pokiaľ celkové strojové zariadenie samo predstavuje systém rozmanitých, súčasne pôsobiacich a kombinovaných strojov, kooperácia, ktorá sa na ňom zakladá, si taktiež vyžaduje rozdelenie rôznorodých skupín robotníkov medzi rôznorodé stroje. Ale strojová výroba odstraňuje nevyhnutnosť upevniť toto rozdelenie manufaktúrnym spôsobom, pri ktorom sú tí istí robotníci trvale pripútaní k tej istej funkcii.[182] Keďže celkový pohyb továrne nevychádza od robotníka, ale od stroja, môže toto neustále striedanie osôb prebiehať bez prerušenia pracovného procesu. Najpádnejší dôkaz o tom dáva relais-systém, ktorý zaviedli počas vzbury anglických továrnikov v rokoch 1848 až 1850.[1*] Napokon rýchlosť, s akou sa možno v útlom veku naučiť pracovať pri stroji, odstraňuje takisto nevyhnutnosť vychovávať osobitnú kategóriu robotníkov výlučne na prácu pri strojoch.[183] Služby obyčajných pomocných robotníkov dajú sa však sčasti nahradiť strojmi[184]

[1*] Tento zväzok, s. 244—248.

[181] Pre zámery štatistického podvodu, ktoré by sa dali dokázať aj v podrobnostiach, je charakteristické, že anglické továrenské zákonodarstvo výslovne vylučuje z okruhu svojej pôsobnosti v texte spomínaných pracovníkov ako netovárenských robotníkov, kým na druhej strane Returns, ktoré uverejňuje parlament, takisto výslovne zahŕňajú do kategórie továrenských robotníkov nielen inžinierov, mechanikov atď., ale aj riaditeľov tovární, zriadencov, poslíkov, skladníkov, baličov atď., slovom všetkých ľudí okrem samého majiteľa továrne.

[182] Ure to pripúšťa. Hovorí, že „v prípade potreby možno robotníkov podľa vôle riaditeľa prekladať od jedného stroja k druhému", a víťazoslávne volá: „Takáto zmena je v príkrom protiklade so starou rutinou, ktorá rozdeľuje prácu, a jednému robotníkovi prideľuje úlohu sformovať hlavičku špendlíka a druhému zaostriť jeho hrot."[119] Mal by si skôr položiť otázku, prečo túto „starú rutinu" opúšťajú v automatickej továrni iba „v prípade potreby".

[183] Keď je nedostatok ľudí, ako napríklad počas americkej občianskej vojny, buržoa výnimočne zamestnáva továrenského robotníka pri najhrubších prácach, ako je stavba ciest atď. Anglické „ateliers nationaux"[2*] z roku 1862 a nasledujúcich rokov zriadené pre nezamestnaných bavlnárskych robotníkov sa od francúzskych z roku 1848 odlišovali tým, že vo Francúzsku robotník musel vykonávať neproduktívne práce na náklady štátu, kým v Anglicku musel vykonávať produktívne mestské práce v prospech buržou, a to lacnejšie ako riadni robotníci, čím ho takto vrhli s nimi do konkurencie. „Bavlnárski robotníci nepochybne vyzerajú lepšie. Pripisujem to..., pokiaľ ide o mužov, zamestnaniu na čerstvom vzduchu pri verejných prácach." (Ide tu o prestonských továrenských robotníkov zamestnaných pri „Preston Moor"[3*].) (Rep. of Insp. of Fact. Oct. 1863, p. 59.)

[2*] „národné dielne"

[3*] „prestonských močiaroch"

[184] Príklad: Rôzne mechanické prístroje, ktoré zaviedli do vlnárskej továrne po vydaní zákona z roku 1844, aby nahradili prácu detí. Keby deti samých pánov továrnikov museli prejsť „školou" ako pomocní robotníci v továrni, táto takmer ešte nedotknutá oblasť mechaniky by čoskoro zaznamenala pozoru-

a sčasti, pretože sú celkom jednoduché, umožňujú rýchle a neustále striedať osoby zaťažené touto lopotou.

Hoci teda stroje technicky rúcajú starý systém deľby práce, tento systém sa sprvoti v továrni ďalej vlečie zo zvyku ako tradícia manufaktúry, ale potom ho kapitál systematicky reprodukuje a upevňuje v ešte odpornejšej forme ako prostriedok vykorisťovania pracovnej sily. Z doživotnej špecializácie narábať čiastkovým nástrojom stáva sa doživotná špecializácia slúžiť čiastkovému stroju. Stroje sa zneužívajú na to, aby sa sám robotník už od útleho detstva premenil na časť čiastkového stroja.[185] Takto sa nielen značne zmenšujú náklady potrebné na vlastnú reprodukciu robotníka, ale zároveň sa završuje jeho bezmocná závislosť od továrne ako celku, teda od kapitalistu. Tu, ako všade inde, musíme rozlišovať medzi vyššou produktivitou vyplývajúcou z rozvoja spoločenského výrobného procesu a vyššou produktivitou vyplývajúcou z kapitalistického vykorisťovania tohto procesu.

V manufaktúre a v remesle nástroj slúži robotníkovi, v továrni robotník slúži stroju. Tam pohyb pracovného prostriedku vychádza od neho, tu on musí sledovať jeho pohyb. V manufaktúre sú robotníci článkami živého mechanizmu. V továrni jestvuje mŕtvy mechanizmus nezávisle od nich a robotníci sa k nemu privteľujú ako živý prívesok.

„Ubíjajúca jednotvárnosť bezmedznej mučivej driny, pri ktorej sa vždy odznova opakuje ten istý mechanický proces, podobá sa Sizyfovej práci; bremeno práce vždy odznova padá ako balvan na zmoreného robotníka."[186]

Strojová práca do najvyššej miery napáda nervový systém a zároveň potláča mnohostrannú hru svalov a znemožňuje akúkoľvek slobodnú telesnú i duševnú činnosť.[187] Dokonca aj uľahčenie práce sa stáva prostriedkom mučenia, pretože stroj neoslobodzuje robot-

---

hodný rozmach. „Samočinné selfaktory sú asi rovnako nebezpečné ako hocijaké iné stroje. Najviac nešťastí sa pri nich prihodí malým deťom, pretože lezú pod selfaktory, aby zametali dlážku, pokým sú selfaktory ešte v pohybe. Viacerých »minders«" (robotníkov pri selfaktore) „súdne stíhali" (továrenskí inšpektori) „za tento priestupok a odsúdili ich na peňažné pokuty, ale bez akéhokoľvek všeobecného úžitku. Keby konštruktéri vynašli automatický stroj na zametanie, aby malé deti nemuseli liezť pod stroje, bol by to šťastný prínos k našim ochranným opatreniam." (Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866, p. 63.)

[185] Podľa toho posúďme báječný Proudhonov nápad, ktorý „konštruuje" stroje nie ako syntézu pracovných prostriedkov, ale ako syntézu čiastkových prác pre samých robotníkov.[1*]

[186] F. Engels, Lage etc. p. 217[2*]. Dokonca aj celkom obyčajný optimistický stúpenec slobodného obchodu pán Molinari poznamenáva: „Človek sa opotrebúva rýchlejšie, keď 15 hodín denne dozerá na jednotvárny pohyb nejakého mechanizmu, ako keď za ten istý čas spotrebúva svoju fyzickú silu. Táto dozorná práca, ktorá by azda mohla byť užitočným cvičením ducha, keby netrvala príliš dlho, nakoniec svojím príliš dlhým trvaním ničí ducha i telo zároveň." (G. de Molinari, Études Économiques, Paris 1846, [p. 49].)

[187] F. Engels, l. c. p. 216[3*].

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 102—103.

[2*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954, s. 186.

[3*] Tamtiež, s. 187.

níka od práce, ale jeho prácu oslobodzuje od obsahu. Celej kapitalistickej výrobe, pokiaľ nie je len pracovným procesom, ale zároveň aj procesom zhodnocovania kapitálu, je spoločné to, že nie robotník používa pracovné podmienky, lež naopak pracovné podmienky používajú robotníka, ale až s nástupom strojov sa tento obrátený vzťah stáva technicky hmatateľnou skutočnosťou. Tým, že sa pracovný prostriedok premení na automat, vystupuje počas samého pracovného procesu voči robotníkovi ako kapitál, ako mŕtva práca, ktorá ovláda a vyciciava živú pracovnú silu. Oddelenie duchovných potencií výrobného procesu od ručnej práce a ich premena na moc kapitálu nad prácou sa završuje, ako sme už skôr naznačili, vo veľkopriemysle vybudovanom na základe strojov. Detailná zručnosť individuálneho, vyžmýkaného strojového robotníka mizne ako nepatrná vedľajšia vec pred vedou, pred nesmiernymi prírodnými silami a spoločenskou masovou prácou, ktoré sú stelesnené v strojovom systéme a spolu s ním tvoria moc „pána" (master). Preto tento pán, v ktorého mozgu nerozlučne zrástli stroje a jeho monopol na ne, vždy, keď sa dostane do kolízie s „rukami", pohŕdavo im prízvukuje:

„Továrenskí robotníci by mali vo vlastnom záujme pamätať na to, že ich práca je v skutočnosti veľmi nízkym druhom vyučenej práce; že nijaká iná práca sa nedá ľahšie osvojiť a vzhľadom na svoju kvalitu nie je lepšie odmeňovaná a že nijakú inú prácu nemožno získať po krátkom zácviku aj najmenej skúseného človeka v takom krátkom čase a v takom prebytku... Pánove stroje naozaj majú v otázkach výroby oveľa dôležitejšiu úlohu ako práca a zručnosť robotníka, ktorú sa možno naučiť za šesť mesiacov a ktorú sa naučí každý paholok."[188]

Technické podriadenie robotníka jednotvárnemu chodu pracovného prostriedku a svojrázne zloženie pracovného telesa z jednotlivcov oboch pohlaví a najrôznejšieho veku vytvárajú kasárenskú disciplínu, ktorá sa premení na dokonalý továrenský režim a úplne rozvinie už predtým spomínanú prácu hlavného dozoru, teda aj rozdelenie robotníkov na ručných robotníkov a na dozorcov, na radových priemyselných vojakov a na priemyselných poddôstojníkov.

„Hlavná ťažkosť v automatickej továrni spočívala v disciplíne potrebnej na to, aby sa ľudia vzdali navyknutej nepravidelnosti v práci a stotožnili sa s nemeniacou sa pravidelnosťou veľkého automatu. Lenže vynájsť a úspešne uplatniť disciplinárny kódex zodpovedajúci potrebám a rýchlosti automatického systému bol výkon hodný Herkulesa a tento herkulesovský výkon je šľachet-

[188] „The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six-months' education can teach, and a common labourer can learn." (The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee, Manchester 1854, p. 17.) Neskôr uvidíme, že „pán" píska inú pesničku, keď mu hrozí strata jeho „živých" automatov.

ným dielom Arkwrighta! Dokonca aj dnes, keď je tento systém dokonale organizovaný, je takmer nemožné nájsť medzi robotníkmi, ktorí už majú za sebou pubertálny vek, užitočných pomocníkov automatického systému."[189]

Továrenský kódex, v ktorom kapitál súkromnoprávne a svojvoľne formuluje svoju samovládu nad robotníkmi — bez rozdelenia moci, inak tak obľúbeného u buržoázie, a bez ešte obľúbenejšieho zastupiteľského systému —, je len kapitalistickou karikatúrou spoločenského riadenia pracovného procesu, ktoré sa stáva nevyhnutným, keď kooperácia dosiahne veľký rozsah a používajú sa spoločné pracovné prostriedky, najmä stroje. Namiesto otrokárovho biča nastúpila dozorcova kniha trestov. Všetky tresty sa, prirodzene, redukujú na peňažné pokuty a na zrážky zo mzdy, pričom vďaka zákonodarnému dôvtipu továrenských Lykurgov porušovanie ich zákonov, kde sa len dá, je pre nich ešte výnosnejšie ako ich zachovávanie.[190]

[189] Ure, l. c. p. 15. Kto pozná Arkwrightov životopis, nikdy tohto geniálneho barbiera neurazí slovom „šľachetný". Spomedzi všetkých veľkých vynálezcov 18. storočia bol nesporne najväčším zlodejom cudzích vynálezov a najobyčajnejším darebákom.

[190] „Otroctvo, ktorým buržoázia spútala proletariát, sa nikde neprejavuje zjavnejšie ako v továrenskom systéme. Tu právne i fakticky prestáva všetka sloboda. Robotník musí byť ráno o pol šiestej v továrni; ak sa oneskorí o niekoľko minút, pokutujú ho, ak sa oneskorí o 10 minút, nepustia ho vôbec dnu, až po raňajkách, takže stratí mzdu za štvrtinu dňa. Musí na povel jesť, piť a spať... Despotický zvon ho vytiahne z postele, volá ho od raňajok a od obeda... A ako je to potom s ním v samej továrni? Tu je továrnik absolútnym zákonodarcom. Vydáva továrenské predpisy, ako sa mu zachce; mení a dopĺňa svoj kódex, ako sa mu len zapáči; aj keď dá doň najabsurdnejšie veci, súdy predsa robotníkovi povedia: Keďže ste dobrovoľne súhlasili s touto zmluvou, musíte ju teraz dodržiavať... Títo robotníci sú odsúdení žiť od svojho deviateho roku do svojej smrti pod duševným a telesným korbáčom." (F. Engels, l. c. p. 217 sqq.[1*]) Čo „hovoria súdy", objasním na dvoch príkladoch. Jeden prípad sa odohráva v Sheffielde koncom roku 1866. Tam sa istý robotník zaviazal pracovať dva roky v kovospracujúcej továrni. Pre roztržku s továrnikom opustil továreň a vyhlásil, že za nijakých okolností nebude už pre neho pracovať. Zažalovali ho pre porušenie zmluvy a odsúdili na dva mesiace väzenia. (Ak poruší zmluvu továrnik, môžu ho žalovať iba civiliter[2*] a riskuje len peňažnú pokutu.) Keď si odsedel dva mesiace, ten istý továrnik ho vyzval, aby sa podľa starej zmluvy vrátil do továrne. Robotník vyhlásil: Nie. Veď si už odpykal trest za porušenie zmluvy. Továrnik ho znova zažaloval, súd ho znova odsúdil, hoci jeden zo sudcov, Mr. Shee, to verejne označil ako právnickú nehoráznosť, podľa ktorej by mohli človeka po celý jeho život periodicky znova a znova trestať za ten istý priestupok, prípadne zločin. Tento rozsudok nevyniesli „great unpaid"[3*], provincionálni Dogberryovia, ale jeden z najvyšších súdnych dvorov v Londýne. (K 4. vyd. — To je teraz už zrušené. S výnimkou niekoľkých prípadov — napríklad vo verejných plynárňach — má teraz robotník v Anglicku pri porušení zmluvy rovnaké práva ako zamestnávateľ a môžu ho stíhať len podľa občianskeho práva. — F. E.) — Druhý prípad sa odohráva vo Wiltshire koncom novembra 1863. Asi 30 tkáčok pri parnom stave, zamestnaných u istého Harrupa, továrnika na súkno v Leower's Mille, Westbury Leigh, začalo štrajkovať, lebo tento Harrup mal príjemný zvyk zrážať im zo mzdy, ak sa ráno omeškali, a to 6 d. za 2 minúty, 1 sh. za 3 minúty a 1 sh. 6 d. za 10 minút. Pri 9 sh. na hodinu to predstavuje 4 £ 10 sh. na deň, kým ich priemerná mzda počas roka nikdy neprevýšila 10 až 12 sh. týždenne. Harrup si okrem toho najal chlapca, aby trúbil na začiatok práce v továrni, čo on niekedy

[1*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954, s. 187—189.

[2*] podľa občianskeho práva

[3*] Tento zväzok, s. 245.

Tu sa len zmienime o materiálnych podmienkach, za akých sa vykonáva továrenská práca. Všetky zmyslové orgány rovnako trpia umele zvýšenou teplotou, vzduchom nasýteným odpadmi surovín, ohlušujúcim lomozom atď., ani nehovoriac o nebezpečenstve života medzi husto nahromadenými strojmi, ktoré s pravidelnosťou ročných období vydávajú svoje správy o stratách na priemyselnom bojovom poli.[190a] Úspora na spoločenských výrobných prostriedkoch, ktorá

---

robil pred 6. hodinou ráno, a keď ruky neboli na mieste hneď, ako odtrúbil, zavreli brány a tí, čo ostali vonku, dostali peňažnú pokutu; a pretože v budove neboli hodiny, nešťastné ruky boli v moci mladistvého hlásnika, inšpirovaného Harrupom. Štrajkujúce ruky, matky rodín a dievčatá, vyhlásili, že sa opäť vrátia do práce, ak hlásnika nahradia hodinami a zavedú rozumný sadzobník pokút. Harrup dal predvolať pred magistrát 19 žien a dievčat pre porušenie zmluvy. Za hlasitého rozhorčenia auditória odsúdili každú na 6 d. pokuty a 2 sh. 6 d. súdnych trov. Keď Harrup odchádzal od súdu, sprevádzal ho piskot zástupu ľudí. — Obľúbeným postupom továrnikov je trestať robotníkov zrážkou zo mzdy za nedostatky materiálu, ktorý im sami dodali. Táto metóda vyvolala roku 1866 všeobecný štrajk v anglických hrnčiarskych obvodoch. Správy Ch. Employm. Commiss. (1863—1866) uvádzajú prípady, keď robotník namiesto toho, aby dostal mzdu, stáva sa svojou prácou a vďaka predpisom a pokutám dokonca dlžníkom svojho milostivého „pána". Aj nedávna bavlnárska kríza poskytla ukážky dôvtipu továrenských samovládcov pri zrážaní zo mzdy. Továrenský inšpektor R. Baker hovorí: „Ja sám som musel nedávno zaviesť súdne stíhanie proti bavlnárskemu továrnikovi, pretože v týchto ťažkých a strastiplných časoch zrážal niekoľkým »mladistvým«" (vyše trinásťročným) „robotníkom, ktorých zamestnával, 10 d. za lekárske svedectvo o veku, ktoré ho stálo len 6 d., kým podľa zákona smel zraziť iba 3 d., a obvykle sa nezráža nič... Iný továrnik, aby dosiahol ten istý cieľ a nedostal sa pritom do konfliktu so zákonom, vyberal od každého z úbohých detí, ktoré pre neho pracujú, jeden šiling ako poplatok za to, že sa naučia umeniu a tajomstvu spriadania, a to hneď, len čo ich lekárske svedectvo vyhlásilo za zrelých na toto zamestnanie. Existujú teda spodné prúdy, ktoré musíme poznať, aby sme pochopili také mimoriadne javy, ako sú štrajky v časoch podobných dnešným" (ide o štrajk strojových tkáčov v júni 1863 v továrni v Darvene). (Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863, p. 50, 51.) (Továrenské správy siahajú vždy ďalej, ako je ich oficiálny dátum.)

[190a] Zákony na ochranu pred nebezpečnými strojmi mali blahodarný účinok. „Lež ... teraz existujú nové zdroje úrazov, ktoré nejestvovali pred 20 rokmi, najmä zvýšená rýchlosť strojov. Kolesá, valce, vretená a tkáčske stavy sa teraz poháňajú väčšou a stále rastúcou silou; teraz musia prsty zachytiť pretrhnutú niť rýchlejšie a istejšie, lebo ak siahnu po nej váhavo alebo neopatrne, hneď je po nich... Veľký počet úrazov zapríčiňuje snaha robotníkov čo najrýchlejšie vykonať svoju prácu. Treba pamätať na to, že pre továrnikov má najväčší význam, aby ich stroje boli nepretržite v pohybe, t. j. aby vyrábali priadzu a tkaniny. Každá minúta, po ktorú stroj stojí, znamená nielen stratu hnacej sily, ale aj výroby. Preto dozorcovia, zainteresovaní na množstve vykonanej práce, poháňajú robotníkov, aby udržiavali stroje v pohybe; a to je nemenej dôležité pre robotníkov, ktorých platia podľa hmotnosti alebo od kusa. Preto, hoci vo väčšine tovární je formálne zakázané čistiť stroje, pokiaľ sú v chode, je táto prax všeobecná. Táto príčina sama zavinila 906 úrazov za posledných 6 mesiacov... Hoci sa stroje čistia deň čo deň, na dôkladné čistenie je zväčša vyhradená sobota, a aj vtedy sa to obyčajne robí, keď sú stroje v chode... Keďže sa za túto operáciu neplatí, robotníci sa snažia, aby s ňou boli čo najskôr hotoví. Preto je počet úrazov v piatok a obzvlášť v sobotu oveľa väčší ako v ostatných dňoch. V piatok je počet úrazov asi o 12 % vyšší ako priemer za prvé štyri dni v týždni, v sobotu počet úrazov prevyšuje priemer predchádza-

až v továrenskom systéme dozrieva ako v skleníku, v rukách kapitálu sa zároveň stáva systematickým olupovaním robotníka o životné podmienky pri práci, o priestor, vzduch, svetlo, osobné ochranné prostriedky proti životu nebezpečným alebo zdraviu škodlivým podmienkam výrobného procesu, vôbec už nehovoriac o zariadeniach určených pre pohodlie robotníka.[191] Či nenazýva potom Fourier oprávnene továrne „zmiernenými galejami"?[192][120]

5.
Boj medzi robotníkom a strojom

Boj medzi kapitalistom a námezdným robotníkom sa začína so vznikom samého kapitálového vzťahu. Zúri po celé manufaktúrne obdobie.[193] Ale až po zavedení strojov bojuje robotník proti samému pracovnému prostriedku, materiálnej forme existencie kapitálu. Búri sa proti tejto určitej forme výrobného prostriedku ako materiálnemu základu kapitalistického spôsobu výroby.

---

júcich piatich dní o 25 %; ak však vezmeme do úvahy, že pracovný deň v továrni trvá v sobotu iba $7\frac{1}{2}$ hodiny a v ostatné dni v týždni $10\frac{1}{2}$ hodiny, potom toto zvýšenie v sobotu je väčšie ako 65 %." (Reports of Insp. of Factories for etc. 31st October 1866, London 1867, p. 9, 15, 16, 17.)

[191] V prvom oddiele tretej knihy budem hovoriť o najnovšom útoku anglických továrnikov proti ustanoveniam továrenského zákona na ochranu údov „rúk" pred životu nebezpečnými strojmi. Tu nech zatiaľ postačí citát z oficiálnej správy továrenského inšpektora Leonarda Hornera: „Počul som továrnikov hovoriť o niektorých úrazoch s neospravedlniteľnou ľahkovážnosťou; napríklad, že stratiť prst je maličkosť. Život a vyhliadky robotníka natoľko závisia od jeho prstov, že každá takáto strata je pre neho mimoriadne vážna. Keď počujem takéto neuvážené táraniny, spytujem sa: Predpokladajte, že potrebujete ďalšieho robotníka a hlásia sa vám dvaja, obidvaja v každom inom ohľade rovnako schopní, ibaže jeden je bez palca alebo ukazováka, ktorého by ste si vybrali? Nikdy ani chvíľku nezaváhali a rozhodli sa pre toho so všetkými prstami... Títo páni továrnici majú falošné predsudky voči tomu, čo nazývajú pseudo-filantropickým zákonodarstvom." (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855, [p. 6/7].) Títo páni sú „múdre hlavičky" a nenadarmo sa oduševňovali za vzburu otrokárov[15]!

[192] V továrňach, ktoré najdlhšie podliehajú továrenskému zákonu s jeho núteným obmedzením pracovného času a ostatnými predpismi, zmizli niektoré staršie neporiadky. Zdokonalenie strojov si samo vyžaduje na istom bode „zdokonalenú stavbu továrenských budov", čo je robotníkom na prospech. (cf. Reports etc. for 31st Oct. 1863, p. 109.)

[193] Pozri okrem iného John Houghton, Husbandry and Trade improved, Lond. 1727. The Advantages of the East India Trade, 1720. John Bellers, l. c. „Zamestnávatelia a robotníci sú nanešťastie v ustavičnom vojnovom stave. Nemenným cieľom zamestnávateľov je dostať prácu robotníkov čo najlacnejšie; a na tento cieľ neváhajú použiť každú lesť, kým robotníci sa rovnako usilujú využiť každú príležitosť na to, aby donútili svojich zamestnávateľov splniť ich vyššie požiadavky." An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions, 1767, p. 61, 62. (Autor Rev. Nathaniel Forster je celkom na strane robotníkov.)

Počas 17. storočia takmer celá Európa zažila vzbury robotníkov proti tzv. Bandmühle (nazývanému aj Schnurmühle alebo Mühlenstuhl), stroju na tkanie stúh a lemoviek.[194] Koncom prvej tretiny 17. storočia sa stala obeťou zberby veterná píla, ktorú istý Holanďan postavil blízko Londýna. V Anglicku ešte na začiatku 18. storočia vodou poháňané strojné píly len horko-ťažko prekonávali odpor ľudu podporovaný parlamentom. Keď roku 1758 Everet zostrojil prvý vodou poháňaný stroj na strihanie vlny, podpálilo ho 100 000 ľudí, čo stratili prácu. Proti Arkwrightovým scribbling mills[1*] a česacím strojom obrátilo sa s petíciou na parlament 50 000 robotníkov, ktorí dovtedy žili z česania vlny. V prvých pätnástich rokoch 19. storočia masové ničenie strojov v anglických manufaktúrnych obvodoch, menovite v dôsledku používania parného tkáčskeho stavu, poskytlo pod názvom ludditského hnutia protijakobínskej vláde takého Sidmoutha, Castlereagha atď. zámienku na najreakčnejšie násilné zákroky. Je potrebný čas a skúsenosti, kým sa robotník naučí rozlišovať stroje od ich kapitalistického používania, a teda svoje útoky prenesie z materiálnych výrobných prostriedkov na spoločenskú formu ich využívania.[195]

[1*] mykacím strojom

Mzdové boje v manufaktúre predpokladajú manufaktúru a vonkoncom nie sú zamerané proti jej existencii. Pokiaľ sa bojuje proti zriaďovaniu manufaktúr, nebojujú námezdní robotníci, ale cechoví majstri a privilegované mestá. Preto spisovatelia manufaktúrneho obdobia vidia v deľbe práce prevažne prostriedok, ako potenciálne nahradiť robotníkov, a nie prostriedok na skutočné vytlačenie ro-

[194] Stroj na tkanie stúh vynašli v Nemecku. Taliansky abbé Lancellotti vo svojom spise, ktorý vyšiel v Benátkach roku 1636, píše: „Anton Müller z Gdanska videl asi pred 50 rokmi" (L. to písal roku 1629) „v Gdansku veľmi dômyselný stroj, ktorý naraz zhotovoval 4—6 tkanín; pretože sa však mestská rada obávala, že tento vynález premení veľký počet robotníkov na žobrákov, utajila vynález a dala vynálezcu tajne zahrdúsiť alebo utopiť."[121] V Leydene použili taký istý stroj po prvý raz roku 1629. Vzbury stužkárov sprvoti donútili magistrát, aby ho zakázal; na základe rôznych nariadení generálnych stavov z rokov 1623, 1639 atď. malo sa jeho používanie obmedziť; napokon nariadením z 15. decembra 1661 stroj za istých podmienok povolili. „V tomto meste," hovorí Boxhorn (Inst. Pol., 1663) o zavedení stroja na tkanie stúh v Leydene, „asi pred dvadsiatimi rokmi akísi ľudia vynašli nástroj na tkanie, ktorým jeden človek mohol vyrobiť viac tkanín a ľahšie ako viacerí za rovnaký čas. Z toho vznikali nepokoje a ponosy tkáčov, pokým magistrát nezakázal používanie tohto nástroja." Roku 1676 zakázali ten istý stroj v Kolíne, zatiaľ čo jeho zavedenie v Anglicku v tom istom čase vyvolalo robotnícke nepokoje. Cisárskym ediktom z 19. februára 1685 zakázali jeho používanie v celom Nemecku. V Hamburgu ho na rozkaz magistrátu verejne spálili. Karol VI. obnovil 9. februára 1719 edikt z roku 1685 a saský kurfirst ho povolil verejne používať až roku 1765. Tento stroj, ktorý vyvolal vo svete toľko kriku, bol v skutočnosti predchodcom spriadacích a tkáčskych strojov, teda priemyselnej revolúcie 18. storočia. Umožňoval aj chlapcovi celkom neskúsenému v tkaní, aby jednoduchým odrážaním a prirážaním bidla uvádzal do pohybu celý stav so všetkými článkami, a vo svojej zlepšenej podobe dodával 40—50 kusov naraz.

[195] Aj dnes sa v staromódnych manufaktúrach občas opakuje hrubá forma rozhorčenia robotníkov proti strojom. Tak to bolo napríklad roku 1865 v pilnikárstve v Sheffielde.

botníkov. Tento rozdiel je samozrejmý. Ak sa napríklad povie, že v Anglicku by bolo treba 100 miliónov ľudí, aby starým kolovrátkom spriadli bavlnu, ktorú teraz spradie strojom 500 000 ľudí, to prirodzene neznamená, že stroj zaujal miesto týchto miliónov, ktoré nikdy nejestvovali. Znamená to len toľko, že by bolo treba veľa miliónov robotníkov, aby nahradili spriadacie stroje. Ak sa však povie, že v Anglicku parný tkáčsky stav vyhodil na dlažbu 800 000 tkáčov, nehovorí sa o jestvujúcich strojoch, ktoré by musel nahradiť určitý počet robotníkov, ale o jestvujúcom počte robotníkov, ktorých stroje fakticky nahradili alebo vytlačili. Počas manufaktúrneho obdobia ostávala základom remeselná výroba, aj keď už rozložená. Nové koloniálne trhy nemohol uspokojiť relatívne malý počet mestských robotníkov, zdedených zo stredoveku, a vlastné manufaktúry zároveň otvorili nové oblasti výroby pre vidiecke obyvateľstvo, ktoré pri rozklade feudalizmu vyhnali z pôdy. Vtedy vystupovala teda viac do popredia pozitívna stránka deľby práce a kooperácie v dielňach, že totiž zvyšujú produktivitu zamestnaných robotníkov.[196] Kooperácia a kombinácia pracovných prostriedkov v rukách malého počtu ľudí, keď sa uplatňujú v poľnohospodárstve, vyvolávajú síce dávno pred obdobím veľkopriemyslu v mnohých krajinách veľké, náhle a násilné revolúcie v spôsobe výroby, a teda v životných podmienkach a v prostriedkoch zamestnania vidieckeho obyvateľstva. Lenže tento boj sa pôvodne odohráva viac medzi veľkými a malými pozemkovými vlastníkmi ako medzi kapitálom a námezdnou prácou; na druhej strane, pokiaľ robotníkov vytláčajú pracovné prostriedky, ovce, kone atď., predpokladom priemyselnej revolúcie sú tu predovšetkým bezprostredné násilné akty. Najprv vyhnali z pôdy robotníkov a potom prichádzajú ovce. Až krádež pôdy vo veľkom rozsahu, ako v Anglicku, vytvára predpoklady pre poľnohospodársku veľkovýrobu.[196a] Preto tento prevrat v poľnohospodárstve vo svojich začiatkoch mal skôr podobu politickej revolúcie.

Pracovný prostriedok v podobe strojov sa stáva ihneď konkurentom samého robotníka.[197] Sebazhodnocovanie kapitálu strojmi je

---

[196] Sir James Steuart chápe aj účinok strojov ešte celkom v tomto zmysle. „Pokladám teda stroje za prostriedok, ako (potenciálne) zvýšiť počet činných ľudí, ktorých netreba živiť... Čím sa účinok stroja líši od účinku týchto nových obyvateľov?" (Franc. preklad, t. I, l. I, ch. XIX.) Oveľa naivnejší je Petty, keď hovorí, že stroj nahrádza „polygamiu". Toto hľadisko platí nanajvýš pre niektoré časti Spojených štátov. Naproti tomu: „Len zriedka možno úspešne použiť stroje na to, aby zmenšili prácu jednotlivca: pri ich konštrukcii by sa stratilo viac času, ako by sa ušetrilo ich použitím. Stroj je naozaj užitočný len vtedy, keď pôsobí na veľké masy, keď jediný stroj môže podporiť prácu tisícov. Preto sa stroje vždy najviac používajú v najľudnatejších krajinách, kde je najviac nezamestnaných... Nepoužívajú sa pre nedostatok ľudí, ale preto, že s ich pomocou možno ľahko zapojiť do práce masy ľudí." (Piercy Ravenstone, Thoughts on the Funding System and its Effects, Lond. 1824, p. 45.)

[196a] [K 4. vyd. — To platí aj o Nemecku. Tam, kde u nás jestvuje poľnohospodárska veľkovýroba, teda menovite na východe, umožnilo ju až „vyháňanie roľníkov", ktoré prepuklo v 16. storočí, ale najmä po roku 1648. — F. E.]

[197] „Stroje a robotníci si ustavične konkurujú." (Ricardo, l. c. p. 479.)

priamo úmerné počtu robotníkov, ktorých existenčné podmienky stroj ničí. Celý systém kapitalistickej výroby sa zakladá na tom, že robotník predáva svoju pracovnú silu ako tovar. Deľbou práce sa táto pracovná sila stáva jednostrannou a premieňa sa iba na čiastkovú zručnosť narábať čiastkovým nástrojom. Len čo narábanie nástrojom pripadne stroju, s úžitkovou hodnotou pracovnej sily zaniká aj jej výmenná hodnota. Robotník sa stáva nepredajným ako papierové peniaze stiahnuté z obehu. Časť robotníckej triedy, ktorú takto stroje premieňajú na prebytočné obyvateľstvo, ktoré už nie je bezprostredne potrebné na sebazhodnocovanie kapitálu, alebo hynie v nerovnom boji starej remeselnej a manufaktúrnej výroby proti strojovej výrobe, alebo zaplavuje všetky ľahšie prístupné odvetvia priemyslu, preplňa trh práce, a tak znižuje cenu pracovnej sily pod jej hodnotu. Veľkou útechou pre pauperizovaných robotníkov má byť sčasti to, že ich utrpenie je len „dočasné" („a temporary inconvenience"), sčasti to, že sa stroje zmocňujú celej výrobnej sféry iba postupne, čím sa vraj zmenšuje rozsah a intenzita ich ničivého účinku. Jedna útecha zabíja druhú. Tam, kde stroj postupne zasahuje nejakú sféru výroby, vytvára chronickú biedu medzi vrstvou robotníkov, ktorá mu konkuruje. Tam, kde je prechod rýchly, pôsobí stroj masovo a akútne. Svetové dejiny nepoznajú strašnejšie divadlo, ako je postupný zánik anglických ručných tkáčov bavlny, ktorý sa vliekol po celé desaťročia, až bol napokon spečatený roku 1838. Mnohí z nich umreli hladom, mnohí dlho živorili so svojimi rodinami z $2^1/_2$ d. na deň.[198] Naproti tomu anglické bavlnárske stroje pôsobili akútne na Východnú Indiu, ktorej generálny guvernér v rokoch 1834/1835 konštatoval:

„V dejinách obchodu sotva možno nájsť podobnú biedu. Roviny Indie sa belejú kosťami tkáčov bavlny."

Pravda, pokiaľ sa títo tkáči rozlúčili s dočasným životom, pripravil im stroj iba „dočasné utrpenie". Inak je „dočasný" účinok strojov

[198] V Anglicku pred vydaním zákona o chudobných z roku 1834 sa konkurencia medzi ručným a strojovým tkaním predlžovala tým, že mzdy, ktoré klesli hlboko pod minimum, sa doplňali podporami farností. „Dôstojný pán Turner bol roku 1827 farárom vo Wilmslowe v Cheshire, v priemyselnom obvode. Otázky výboru pre vysťahovalectvo a odpovede pána Turnera ukazujú, ako sa udržiava konkurencia medzi ručnou prácou a strojmi. Otázka: »Vytlačilo používanie mechanického tkáčskeho stavu používanie krosien?« Odpoveď: »Bezpochyby, a vytláčalo by ich ešte väčšmi ako doteraz, keby sa ručni tkáči neboli dostali do takej situácie, že sa museli podriadiť zníženiu miezd.« Otázka: »Ale keďže ručný tkáč na to pristúpil a uspokojil sa so mzdou, ktorá nestačí na jeho obživu, nespolieha sa potom na príspevok ako na doplnok svojej obživy?« Odpoveď: »Áno, a konkurencia medzi krosnami a mechanickým tkáčskym stavom sa skutočne udržuje poskytovaním podpôr chudobným.« Čiže ponižujúci pauperizmus alebo vysťahovalectvo sú tým dobrodením, ktoré pracujúcim prináša zavedenie strojov; z vážených a do istej miery nezávislých remeselníkov sa stali hrbiaci sa bedári, ktorí žijú na ponižujúcom chlebe dobročinnosti. A toto nazývajú dočasnou ťažkosťou." (A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation, Lond. 1834, p. 29.)

trvalý, pretože stroje ustavične zasahujú nové oblasti výroby. A tak samostatná a odcudzená podoba, ktorú kapitalistický spôsob výroby vôbec vtláča pracovným podmienkam a produktu práce voči robotníkovi, sa so vznikom strojov rozvíja na úplný protiklad.[199] Preto so vznikom strojov po prvý raz vzniká brutálna vzbura robotníkov proti pracovnému prostriedku.

Pracovný prostriedok ubíja robotníka. Pravda, tento priamy protiklad sa najnázornejšie prejavuje vtedy, keď novozavedené stroje konkurujú tradičnej remeselnej alebo manufaktúrnej výrobe. Lenže v samom veľkopriemysle pôsobí analogicky neustále zdokonaľovanie strojov a vývin automatického systému.

„Stálym cieľom zdokonalených strojov je zmenšiť ručnú prácu, čiže zdokonaliť niektorý článok vo výrobnej reťazi továrne tým, že sa ľudský aparát nahradí železným."[200] „Používanie parnej alebo vodnej sily na poháňanie strojov, ktoré sa doteraz poháňali rukou, je bežná vec... Ustavične sa realizujú menšie zdokonalenia strojov, ktorých cieľom je usporiť hnaciu silu, zlepšiť výrobok, zväčšiť výrobu za ten istý čas alebo vytlačiť dieťa, ženu či muža, a aj keď zdanlivo nemajú veľký význam, predsa len vedú k dôležitým výsledkom."[201] „Všade, kde nejaká operácia vyžaduje veľkú zručnosť a istú ruku, čo možno najskôr sa odníme z rúk príliš šikovného robotníka, ktorý má často sklon k rôznym nepravidelnostiam, a zverí sa osobitnému mechanizmu, ktorý sa natoľko sám reguluje, že naň môže dozerať aj dieťa."[202] „V automatickom systéme sa čoraz viac vytláča robotníkov talent."[203] „Zdokonalenie strojov vedie nielen k tomu, že sa zmenší počet zamestnaných dospelých robotníkov potrebný na dosiahnutie určitého výsledku, ale aj k tomu, že jednu kategóriu jednotlivcov nahradí iná kategória, menej zruční zručnejších, deti dospelých, ženy mužov. Všetky tieto zmeny vyvolávajú ustavičné kolísanie vo výške miezd."[204] „Stroje neprestajne vyhadzujú dospelých z továrne."[205]

---

[199] „Tá istá príčina, ktorá môže zväčšiť čistý dôchodok krajiny" (t. j., ako Ricardo vysvetľuje na tom istom mieste, the revenues of landlords and capitalists, ktorých bohatstvo sa z ekonomického hľadiska vôbec rovná Wealth of the Nation), „môže zároveň vyvolať prebytok obyvateľstva a zhoršiť postavenie robotníka." (Ricardo, l. c. p. 469.) „V skutočnosti stálym cieľom a tendenciou každého zdokonalenia strojov je celkom sa zaobísť bez ľudskej práce alebo znížiť jej cenu nahradením práce dospelých mužských robotníkov prácou žien a detí, alebo vyučených robotníkov nevyučenými." (Ure, [l. c. p. 23].)

[200] Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1858, p. 43.

[201] Reports etc. 31st Oct. 1856, p. 15.

[202] Ure, l. c. p. 19. „Veľkou výhodou strojov používaných v tehelniach je, že sa zamestnávateľ stáva celkom nezávislým od vyučených robotníkov." (Ch. Empl. Comm., V. Report, Lond. 1866, p. 130, n. 46.)

Dodatok k 2. vyd. Pán A. Sturrock, hlavný správca strojového oddelenia Great Northern Railway, o výrobe strojov (lokomotív atď.) hovorí: „Každým dňom potrebujú menej drahých (expensive) anglických robotníkov. Výroba sa zväčšuje používaním zdokonalených nástrojov a tieto nástroje zasa obsluhuje nižšia kategória práce (a low class of labour)... Predtým musela kvalifikovaná práca vyrábať všetky časti parného stroja. Tie isté časti teraz vyrába práca menej kvalifikovaná, ale s dobrými nástrojmi... Nástrojmi rozumiem stroje používané pri výrobe strojov." (Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence, n. 17 862 a 17 863, London 1867.)

[203] Ure, l. c. p. 20.

[204] l. c. p. 321.

[205] l. c. p. 23.

Aký mimoriadne pružný je strojový systém vďaka nahromadeným praktickým skúsenostiam, už existujúcemu množstvu mechanických prostriedkov a ustavičnému pokroku techniky, to nám ukázal jeho búrlivý rozvoj, ku ktorému došlo pod tlakom skráteného pracovného dňa. Ale kto by bol tušil roku 1860, keď anglický bavlnársky priemysel dosiahol svoj vrchol, ako závratne rýchlo sa zdokonalia stroje a úmerne s tým bude vytlačená ručná práca v troch nasledujúcich rokoch pod účinkom americkej občianskej vojny? K tomuto bodu tu postačí niekoľko príkladov z oficiálnych správ anglických továrenských inšpektorov. Istý manchesterský továrnik vyhlasuje:

„Namiesto 75 mykacích strojov potrebujeme teraz iba 12 strojov, ktoré vyrábajú to isté množstvo rovnakej, ak nie lepšej kvality... Na mzdách ušetríme týždenne 10 £, na bavlnenom odpade 10 %."

V istej manchesterskej dopriadacej pradiarni

„zvýšenou rýchlosťou a zavedením rôznych automatických procesov odstránili v jednom oddelení štvrtinu, v inom oddelení viac ako polovicu robotníckeho personálu, kým česací stroj nahrádzajúci druhý mykací stroj značne znížil počet rúk predtým zamestnaných v mykárni".

V inej pradiarni odhadujú, že vo všeobecnosti ušetrili 10 % „rúk". Páni Gilmorovci, majitelia pradiarne v Manchestri, vyhlasujú:

[1a] trepárenskom oddelení
[2a] v oddelení predpriadacích a súkacích strojov

„Odhadujeme, že úspora dosiahnutá vďaka novým strojom predstavuje v našom blowing departement[1a] plnú tretinu rúk a miezd... v jack frame a v drawing frame room[2a] približne jednu tretinu nákladov a rúk; v spriadacom oddelení asi jednu tretinu nákladov. Ale to nie je všetko; keď sa teraz naša priadza dostane ku tkáčovi, je vďaka použitiu nových strojov tak zlepšená, že tkáči vyrobia viac tkaniny a lepšej ako predtým z priadze vyrobenej starými strojmi."[206]

Továrenský inšpektor A. Redgrave k tomu poznamenáva:

„Počet robotníkov pri rastúcej výrobe ďalej rýchle klesá; vo vlnárskych továrňach začali nedávno znižovať počet rúk a ešte stále v tom pokračujú; pred niekoľkými dňami mi povedal jeden učiteľ, ktorý býva v blízkosti Rochdalu, že veľký pokles žiačok v dievčenských školách nezapríčinil iba tlak krízy, ale aj zmeny strojov vlnárskej továrne, v dôsledku ktorých prepustili asi 70 pracujúcich na polovičný čas."[207]

---

[206] Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863, p. 108 sqq.

[207] l. c. p. 109. Rýchle zdokonalenie strojov počas bavlnárskej krízy umožnilo anglickým továrnikom ihneď po skončení americkej občianskej vojny takmer obratom ruky znova preplniť svetový trh. Už v posledných šiestich mesiacoch roku 1866 boli tkaniny takmer nepredajné. Vtedy sa začala konsignácia tovarov do Číny a Indie, čím sa „glut"[3a] prirodzene ešte zintenzívnil. Začiatkom roku 1867 sa továrnici uchýlili k svojmu obvyklému východisku, k zníženiu miezd o 5 %. Robotníci sa proti tomu postavili a vyhlásili, teoreticky celkom správne, že jediným liekom je pracovať kratší čas, 4 dni týždenne. Po dlhšom zdráhaní museli s tým samozvaní kapitáni priemyslu súhlasiť, niekde so znížením miezd o 5 %, inde bez neho.

[3a] preplnenie trhu

Celkový výsledok mechanických zdokonalení, ktoré americká občianska vojna vyvolala v anglickom bavlnárskom priemysle, ukazuje táto tabuľka[122]:

	1856	1861	1868
Počet tovární			
Anglicko a Wales	2 046	2 715	2 405
Škótsko	152	163	131
Írsko	12	9	13
Spojené kráľovstvo	2 210	2 887	2 549
Počet parných tkáčskych stavov			
Anglicko a Wales	275 590	367 125	344 719
Škótsko	21 624	30 110	31 864
Írsko	1 633	1 757	2 746
Spojené kráľovstvo	298 847	398 992	379 329
Počet vretien			
Anglicko a Wales	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Škótsko	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Írsko	150 512	119 944	124 240
Spojené kráľovstvo	28 010 217	30 387 467	32 000 014
Počet zamestnaných osôb			
Anglicko a Wales	341 170	407 598	357 052
Škótsko	34 698	41 237	39 809
Írsko	3 345	2 734	4 203
Spojené kráľovstvo	379 213	451 569	401 064

V rokoch 1861—1868 zmizlo teda 338 bavlnárskych tovární, t. j. produktívnejšie a dokonalejšie stroje sa sústredili v rukách menšieho počtu kapitalistov. Počet parných tkáčskych stavov poklesol o 20 663; zároveň sa však zväčšil ich produkt, takže zdokonalený tkáčsky stav vyrábal teraz viac ako starý. Napokon počet vretien vzrástol o 1 612 547, kým počet zamestnaných robotníkov klesol o 50 505. „Dočasná" bieda, ktorú bavlnárska kríza uvalila na robotníkov, sa teda vystupňovala a upevnila rýchlym a neprestajným pokrokom strojov.

Ale stroj nepôsobí len ako všemocný konkurent, ktorý je vždy pripravený urobiť námezdného robotníka „prebytočným". Kapitál hlasite a zámerne vyhlasuje stroj za silu nepriateľskú robotníkovi, a takto s ním aj zaobchádza. Stroj sa stáva najmocnejším bojovým prostriedkom na potlačenie periodických robotníckych povstaní, štrajkov atď. proti samovláde kapitálu.[208] Podľa Gaskella parný

[208] „Vzťah medzi zamestnávateľmi a rukami v továrňach na flintové a fľaškové sklo je chronickým štrajkom." Stadiaľ rozmach výroby lisovaného skla, pri ktorej hlavné operácie vykonávajú stroje. Istá firma pri Newcastli, ktorá predtým vyrábala ročne 350 000 libier fúkaného flintového skla, vyrába teraz namiesto toho 3 000 500 libier lisovaného skla. (Ch. Empl. Comm. IV. Rep., 1865, p. 262, 263.)

stroj bol od začiatku antagonistom „ľudskej sily" a umožnil kapitalistovi drviť rastúce nároky robotníkov, hroziace vohnať vznikajúci továrenský systém do krízy.[209] Dali by sa napísať celé dejiny vynálezov od roku 1830, ktoré sa zrodili len ako bojové prostriedky kapitálu proti vzburám robotníkov. Pripomíname predovšetkým selfacting mule, pretože otvára novú epochu automatického systému.[210]

Vynálezca parného buchara Nasmyth vo svojej výpovedi pred Trades Unions Commission hovorí o zdokonaleniach strojov, ktoré zaviedol v dôsledku veľkého a dlhotrvajúceho štrajku strojárskych robotníkov roku 1851:

„Charakteristickou črtou našich moderných mechanických zdokonalení je zavedenie samočinných pracovných strojov. Mechanizovaný robotník nemá teraz sám pracovať, ale má dozerať na prekrásnu prácu stroja, a to dokáže každý chlapec. Celá kategória robotníkov, závislá výlučne od svojej zručnosti, je teraz odstránená. Predtým som zamestnával štyroch chlapcov na jedného mechanika. Vďaka týmto novým mechanickým kombináciám znížil som počet dospelých mužov z 1500 na 750. Výsledok bol taký, že sa môj zisk značne zväčšil."[123]

O stroji na farbotlač v tlačiarňach kartúnu Ure hovorí:

„Kapitalisti sa napokon snažili oslobodiť od tohto neznesiteľného otroctva" (totiž od zmluvných podmienok robotníkov, ktoré im boli na obtiaž), „preto privolali na pomoc zdroje vedy, a tak čoskoro znova uviedli do života svoje legitímne práva, práva hlavy nad ostatnými časťami tela."

O vynáleze na šlichtovanie osnovy, ktorého bezprostredným podnetom bol štrajk, hovorí:

„Horda nespokojencov, ktorá sa nazdávala, že je neporaziteľná v zákopoch za starými líniami deľby práce, poznala, že ju napadli zboku a že moderná mechanická taktika zničila jej obranné prostriedky. Musela sa vzdať na milosť a nemilosť."

O vynáleze selfacting mule hovorí:

„Je to vynález povolaný na to, aby obnovil poriadok medzi priemyselnými triedami... Potvrdzuje doktrínu, ktorú sme už predtým hlásali: ak totiž kapitál zapriahne do svojich služieb vedu, vždy prinúti k poslušnosti buričské ruky práce."[211]

Hoci Urov spis vyšiel roku 1835, teda v čase, keď továrenský systém bol ešte pomerne slabo rozvinutý, ostáva klasickým vyjadrením ducha továrne nielen pre svoj otvorený cynizmus, ale aj pre naivitu, s akou vytáral nezmyselné protirečenia kapitalistického mozgu. Napríklad, keď už rozvinul „doktrínu", že kapitál pomocou vedy, ktorú zapriahol do svojich platených služieb,

[209] Gaskell, The Manufacturing Population of England, Lond. 1833, p. 11, 12.

[210] Niektoré veľmi dôležité spôsoby použitia strojov pri výrobe strojov vynašiel pán Fairbairn v dôsledku štrajkov v jeho továrni na stroje.

[211] Ure, l. c. p. 367—370.

„vždy prinúti k poslušnosti buričské ruky práce", rozhorčuje sa nad tým, „že z istej strany obviňujú mechanicko-fyzikálnu vedu, že sa prepožičiava despotizmu bohatých kapitalistov a slúži ako prostriedok na potláčanie chudobných tried".

Najprv rozvláčne káže o tom, aký výhodný je pre robotníkov rýchly rozvoj strojov, a potom ich varuje, že svojím odporom, štrajkami atď. urýchľujú rozvoj strojov. Hovorí:

„Takéto násilné vzbury ukazujú ľudskú krátkozrakosť v podobe, ktorá si najviac zasluhuje opovrhnutie, v podobe človeka, ktorý je sám sebe katom."

Niekoľko stránok predtým čítame pravý opak:

„Nebyť prudkých zrážok a porúch vyvolaných mylnými názormi robotníkov, bol by sa továrenský systém vyvíjal ešte rýchlejšie a užitočnejšie pre všetky zainteresované strany."

Potom zasa vyhlasuje:

„Na šťastie pre obyvateľstvo továrenských obvodov Veľkej Británie sa zdokonalenia v mechanike uskutočňujú iba postupne." „Neprávom," hovorí, „sa obviňujú stroje, že znižujú mzdy dospelých, pretože časť z nich vytláčajú, takže ich počet prevyšuje potrebu práce. Lenže stroje zväčšujú dopyt po práci detí, a tak zvyšujú *ich* mzdy."

Na druhej strane ten istý utešiteľ obhajuje nízku úroveň mzdy detí tým, že „odrádza rodičov od toho, aby svoje deti posielali do továrne v príliš útlom veku". Celá jeho kniha je apológiou neobmedzeného pracovného dňa, a keď zákonodarstvo zakazuje moriť prácou trinásťročné deti dlhšie ako 12 hodín denne, jeho liberálnej dušičke to pripomína najtemnejšie časy stredoveku. To mu nebráni vyzývať továrenských robotníkov, aby blahorečili prozreteľnosti, ktorá im prostredníctvom strojov „poskytla voľný čas na rozjímanie o svojich nesmrteľných záujmoch".[212]

6.

Teória kompenzácie robotníkov vytláčaných strojmi

Celý rad buržoáznych ekonómov, ako James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill atď., tvrdí, že každý stroj, ktorý vytláča robotníkov, vždy zároveň a nevyhnutne uvoľňuje adekvátny kapitál, ktorý zamestná tých istých vytlačených robotníkov.[213]

Predpokladajme, že kapitalista zamestnáva 100 robotníkov naprí-

[212] Ure, l. c. p. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

[213] Ricardo pôvodne zastával tento názor, neskoršie ho však výslovne odvolal s charakteristickou vedeckou nepredpojatosťou a pravdymilovnosťou. Pozri l. c., ch. XXXI On Machinery.

klad v manufaktúre na tapety, každého za 30 £ ročne. Variabilný kapitál, ktorý ročne vynakladá, je teda 3000 £. Dajme tomu, že prepustí 50 robotníkov a zvyšných 50 robotníkov zamestnáva pri strojoch, ktoré ho stoja 1500 £. Pre zjednodušenie odhliadnime od budov, uhlia atď. Ďalej predpokladajme, že za rok spotrebované suroviny stoja tak ako predtým 3000 £.[214] „Uvoľnil" sa touto metamorfózou nejaký kapitál? Pri starom spôsobe výroby sa celková vynaložená suma 6000 £ skladala spolovice z konštantného kapitálu a spolovice z variabilného kapitálu. Teraz sa skladá zo 4500 £ (3000 £ v surovinách a 1500 £ v strojoch) konštantného kapitálu a z 1500 £ variabilného kapitálu. Variabilná čiže na živú pracovnú silu premenená časť kapitálu nepredstavuje teraz polovicu, ale len $^1/_4$ celkového kapitálu. Kapitál sa neuvoľnil, ale je viazaný v takej forme, v ktorej sa prestáva vymieňať za pracovnú silu, t. j. z variabilného kapitálu sa premenil na konštantný. Za inak nezmenených okolností kapitál 6000 £ nemôže už zamestnávať viac ako 50 robotníkov. S každým zdokonalením strojov ich zamestnáva menej. Keby novozavedené stroje stáli menej ako pracovná sila a pracovné nástroje, ktoré vytlačili, teda napríklad namiesto 1500 £ len 1000 £, variabilný kapitál 1000 £ by sa premenil na konštantný kapitál, čiže bol by viazaný, kým kapitál 500 £ by sa uvoľnil. Ak predpokladáme tú istú ročnú mzdu, tento uvoľnený kapitál predstavuje fond na zamestnanie približne 16 robotníkov, ba oveľa menej ako 16, kým prepustených bolo 50 robotníkov, lebo aby sa týchto 500 £ premenilo na kapitál, musí sa zasa sčasti premeniť na konštantný kapitál, teda len sčasti sa môže premeniť na pracovnú silu.

Ak by sme aj predpokladali, že zhotovenie nových strojov zamestná väčší počet mechanikov, má to byť kompenzácia za tapetárov, ktorých vyhodili na dlažbu? V najlepšom prípade zhotovenie strojov zamestnáva menej robotníkov, ako vytlačí ich používanie. Suma 1500 £, ktorá predstavovala iba mzdu prepustených tapetárov, teraz, v podobe strojov, predstavuje: 1. hodnotu výrobných prostriedkov potrebných na zhotovenie strojov, 2. mzdu mechanikov, ktorí stroje zhotovujú, 3. nadhodnotu, ktorá pripadá ich „pánovi". Ďalej: keď je už stroj hotový, netreba ho až do jeho smrti obnovovať. Aby teda mohol byť trvale zamestnávaný dodatočný počet mechanikov, musia majitelia továrne na tapety jeden za druhým vytláčať robotníkov strojmi.

V skutočnosti ani spomenutí apologéti nemajú na mysli tento druh uvoľňovania kapitálu. Majú na mysli životné prostriedky uvoľnených robotníkov. Nemožno poprieť, že napríklad v uvedenom prípade stroje nielenže uvoľňujú 50 robotníkov, a tak ich premieňajú na „disponibilných" robotníkov, ale zároveň rušia ich súvislosť so životnými prostriedkami v hodnote 1500 £, a tak „uvoľňujú" tieto životné prostriedky. Jednoduchá a vonkoncom nie nová skutočnosť.

[214] NB, túto ilustráciu uvádzam celkom na spôsob predtým spomenutých ekonómov.

že stroje uvoľňujú robotníka od životných prostriedkov, ekonomicky teda znamená, že stroje uvoľňujú životné prostriedky pre robotníka, čiže premieňajú ich na kapitál určený na zamestnanie robotníka. Ako vidieť, všetko záleží na spôsobe vyjadrovania. Nominibus mollire licet mala.[124]

Podľa tejto teórie životné prostriedky v hodnote 1500 £ boli kapitálom zhodnoteným prácou päťdesiatich prepustených tapetárov. V dôsledku toho tento kapitál stráca svoje zamestnanie, len čo týchto päťdesiat dostane výpoveď, a nemá pokoja, kým nenájde nové „umiestnenie", kde by ho týchto päťdesiat ľudí mohlo znova produktívne spotrebúvať. Teda skôr či neskôr musia sa kapitál a robotníci znova spojiť a potom nastane kompenzácia. Utrpenia robotníkov, ktorých vytlačili stroje, sú teda takisto pomíňajúce ako bohatstvá tohto sveta.

Životné prostriedky v sume 1500 £ nikdy nestáli oproti prepusteným robotníkom ako kapitál. Ako kapitál oproti nim stálo práve tých 1500 £, ktoré sa teraz premenili na stroje. Ak sa na to prizrieme bližšie, týchto 1500 £ predstavuje iba časť tapiet, ktoré ročne vyrábali prepustení 50 robotníci a ktoré dostávali od svojho zamestnávateľa ako mzdu v peňažnej forme, nie in natura. Za tapety premenené na 1500 £ kupovali v tej istej sume životné prostriedky. Tie teda pre nich neexistovali ako kapitál, ale ako tovary, a oni sami neexistovali pre tieto tovary ako námezdní robotníci, ale ako kupujúci. Okolnosť, že stroje ich „uvoľnili" od kúpnych prostriedkov, premieňa ich z kupujúcich na nekupujúcich. Stadiaľ zmenšený dopyt po týchto tovaroch. Voilà tout.[1*] Ak sa tento zmenšený dopyt nekompenzuje zväčšeným dopytom z inej strany, trhová cena tovarov klesne. Ak to trvá dlhšie a vo väčšom rozsahu, dôjde k prepusteniu robotníkov zamestnaných pri výrobe týchto tovarov. Časť kapitálu, ktorý predtým vyrábal nevyhnutné životné prostriedky, reprodukuje sa v inej forme. Keď klesajú trhové ceny a kapitál sa presúva, „uvoľňujú" sa od časti svojej mzdy aj robotníci zamestnaní pri výrobe nevyhnutných životných prostriedkov. A tak namiesto toho, aby pán apologéta dokázal, že stroje uvoľňovaním robotníkov od životných prostriedkov ich súčasne premieňajú na kapitál, ktorý zamestná týchto robotníkov, pomocou osvedčeného zákona dopytu a ponuky naopak dokazuje, že stroje vyhadzujú robotníkov na dlažbu nielen vo výrobnom odvetví, kde ich zaviedli, ale aj vo výrobných odvetviach, kde ich nezaviedli.

Skutočné fakty, ktoré ekonomický optimizmus prikrášlil, sú takéto: Robotníci, ktorých stroje vytlačili, sú vrhaní z dielne na trh práce a tam rozmnožujú počet pracovných síl, ktoré sú už k dispozícii pre kapitalistické vykorisťovanie. V siedmom oddiele uvidíme, že tento účinok strojov, ktorý nám tu opisujú ako kompenzáciu pre robotnícku triedu, naopak postihuje robotníka ako najstrašnejší bič. Tu len toľko: Robotníci vyhodení z jedného odvetvia priemyslu môžu síce hľadať zamestnanie v hocktorom inom odvetví. Ak ho nájdu a ak sa tým obnoví puto medzi nimi a životnými prostried-

[1*] To je všetko.

kami, ktoré sa spolu s nimi uvoľnili, stane sa to prostredníctvom nejakého nového, dodatočného kapitálu, ktorý hľadá použitie, ale vonkoncom nie prostredníctvom kapitálu, ktorý fungoval už predtým, a teraz sa premenil na stroje. Ale aké nepatrné sú potom aj ich vyhliadky! Títo úbožiaci, zmrzačení deľbou práce, majú mimo svojho starého pracovného okruhu takú malú hodnotu, že sa môžu dostať iba do niektorých podradných, a preto ustavične preplnených a nedostatočne platených pracovných odvetví.[215] Ďalej, každé odvetvie priemyslu každoročne priťahuje nový prúd ľudí, ktorý mu dodáva kontingent na pravidelnú náhradu a na rast. Len čo stroje uvoľnia časť robotníkov doteraz zamestnaných v určitom priemyselnom odvetví, aj náhradné množstvo sa nanovo rozdelí a absorbuje v iných pracovných odvetviach, kým pôvodné obete v prechodnom období zväčša živoria a hynú.

Nepochybným faktom je, že stroje samy osebe nie sú zodpovedné za „uvoľnenie" robotníkov od životných prostriedkov. Stroje zlacňujú a zväčšujú výrobu v odvetví, ktorého sa zmocňujú, a zo začiatku nechávajú bez zmeny množstvo životných prostriedkov vyrábaných v iných priemyselných odvetviach. Aj keď celkom odhliadneme od obrovskej časti ročného produktu premrhávanej nepracujúcimi, spoločnosť má teda po zavedení strojov, tak ako predtým, práve toľko alebo viac životných prostriedkov pre prepustených robotníkov. A v tom je pointa ekonomickej apologetiky! Protirečenia a antagonizmy neoddeliteľné od kapitalistického používania strojov neexistujú, pretože nevyrastajú zo samých strojov, ale z ich kapitalistického používania! Keďže teda stroje samy osebe skracujú pracovný čas, ale pri kapitalistickom používaní predlžujú pracovný deň, keďže samy osebe uľahčujú prácu, ale pri kapitalistickom používaní zvyšujú jej intenzitu, keďže samy osebe znamenajú víťazstvo človeka nad prírodnými silami, ale pri kapitalistickom používaní ujarmujú človeka prírodnými silami, keďže samy osebe rozmnožujú bohatstvo výrobcu, ale pri kapitalistickom používaní ho zbedačujú atď., buržoázny ekonóm jednoducho vyhlasuje, že skúmanie stroja samého osebe nad slnko jasnejšie dokazuje, že všetky tieto očividné protirečenia sú púhym zdaním skutočnosti, ale samy osebe, a teda ani v teórii vôbec neexistujú. Takto si ďalej nemusí lámať hlavu a navyše robí zo svojho protivníka hlupáka, že nebojuje proti kapitalistickému používaniu strojov, ale proti samým strojom.

Buržoázny ekonóm, pravda, vôbec nepopiera, že pritom vznikajú aj dočasné nepríjemnosti; lenže kde nájsť mincu bez rubu! Pre neho

---

[215] Istý ricardovec v polemike s banalitami J. B. Saya k tomu poznamenáva: „Pri rozvinutej deľbe práce sa zručnosť robotníkov dá využiť len v tom osobitnom odvetví, v ktorom ju získali; sami sú istým druhom stroja. Preto absolútne nič nepomáha, keď ako papagáj opakujeme, že veci majú tendenciu nájsť svoju úroveň. Treba sa len poobzerať, aby sme videli, že už dlho nemôžu nájsť svoju úroveň; a že ak ju nájdu, je nižšia, ako bola na začiatku procesu." (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc., Lond. 1821, p. 72.)

nie je možné iné používanie strojov ako kapitalistické. Stotožňuje teda vykorisťovanie robotníka strojom s vykorisťovaním stroja robotníkom. Preto ten, kto odhaľuje, ako to v skutočnosti vyzerá s kapitalistickým používaním strojov, vôbec nechce, aby sa stroje používali, je protivníkom spoločenského pokroku![216] Uvažuje celkom tak ako povestný hrdlorez Bill Sikes:

„Páni porotcovia, je pravda, že tento obchodný cestujúci má podrezané hrdlo. To však nie je moja vina, ale vina noža. Máme azda pre takéto dočasné nepríjemnosti odstrániť používanie noža? Veď len uvážte! Kde by bolo poľnohospodárstvo a remeslo bez noža? Či nie je nôž nástrojom liečenia v chirurgii, takisto ako poznania v anatómii? Nie je okrem toho vítaným pomocníkom pri veselom hodovaní? Odstráňte nôž — a uvrhnete nás späť do najhlbšieho barbarstva."[216a]

Aj keď stroje nevyhnutne vytláčajú robotníka v tých pracovných odvetviach, do ktorých sa zavádzajú, predsa len môžu vyvolať prírastok zamestnanosti v iných pracovných odvetviach. Ale tento účinok nemá nič spoločné s takzvanou teóriou kompenzácie. Keďže každý strojový výrobok, napríklad lakeť strojovej tkaniny, je lacnejší ako ručný výrobok rovnakého druhu, ktorý vytlačil, vyplýva z toho ako absolútny zákon: ak celkové množstvo strojovo vyrábaných predmetov ostáva to isté ako celkové množstvo remeselnícky alebo manufaktúrne vyrábaných predmetov, ktoré sú nahrádzané strojovými výrobkami, potom sa celkové množstvo použitej práce zmenšuje. Prírastok práce, ktorý je prípadne potrebný na výrobu samých pracovných prostriedkov, strojov, uhlia atď., musí byť menší ako úbytok práce zapríčinený používaním strojov. Inak by strojový výrobok bol rovnako drahý alebo drahší ako ručný výrobok. Lenže celkové množstvo strojových výrobkov, ktoré vyrobí zmenšený počet robotníkov, neostáva rovnaké, ale v skutočnosti ďaleko prevyšuje celkové množstvo vytlačených remeselníckych výrobkov. Dajme tomu, že by 400 000 lakťov strojovej tkaniny vyrobil menší počet robotníkov ako 100 000 lakťov ručnej tkaniny. V štvornásobne väčšom produkte je štyrikrát viac surovín. Preto sa výroba suroviny musí štvornásobne zvýšiť. Pokiaľ však ide o spotrebované pracovné prostriedky, ako sú budovy, uhlie, stroje atď., rozsah, v ktorom môže rásť dodatočná práca potrebná na ich výrobu, sa mení s rozdielom medzi množstvom strojových výrobkov a množstvom ručných výrobkov, ktoré môže zhotoviť ten istý počet robotníkov.

S rozšírením strojovej výroby v jednom odvetví priemyslu sa teda

[216] Virtuózom v tomto samoľúbom kretenizme je okrem iných MacCulloch. S afektovanou naivitou osemročného dieťaťa napríklad hovorí: „Ak je výhodné čoraz viac rozvíjať robotníkovu zručnosť, takže sa stane schopným s tým istým alebo s menším množstvom práce vyrábať stále rastúce množstvo tovarov, potom musí byť výhodné aj to, že si pritom vypomáha takými strojmi, ktoré ho najúčinnejšie podporujú pri dosahovaní tohto výsledku." (MacCulloch, Princ. of Pol. Econ., Lond. 1830, p. 182.)

[216a] „Vynálezca spriadacieho stroja zruinoval Indiu, čo sa nás však dotýka len málo." (A. Thiers, De la Propriété, [p. 275].) Pán Thiers si tu pletie spriadací stroj s mechanickým tkáčskym stavom, „čo sa nás však dotýka len málo".

zvyšuje najskôr výroba v tých odvetviach, ktoré mu dodávajú výrobné prostriedky. Do akej miery sa tým zväčšuje počet zamestnaných robotníkov, to závisí — ak je daná dĺžka pracovného dňa a intenzita práce — od zloženia používaných kapitálov, t. j. od pomeru medzi ich konštantnými a variabilnými časťami. Tento pomer sa zasa veľmi mení s rozsahom, v akom sa stroje už zmocnili alebo sa zmocňujú týchto odvetví. S rozvojom anglického strojárstva nesmierne vzrástol počet ľudí odsúdených na prácu v uhoľných a rudných baniach, aj keď sa tento rast v posledných desaťročiach spomalil používaním nových strojov v baníctve.[217] So strojom vstupuje do života nový druh robotníka, výrobca stroja. Vieme už, že strojová výroba sa v stále väčšej miere zmocňuje aj tohto výrobného odvetvia[218]. Čo sa ďalej týka surovín[219], niet pochybnosti napríklad o tom, že búrlivý rozvoj spriadania bavlny dal mohutný podnet k pestovaniu bavlny v Spojených štátoch a spolu s tým aj k africkému obchodu s otrokmi, ale zároveň viedol aj k tomu, že chov černochov sa stal hlavným zamestnaním v tzv. pohraničných otrokárskych štátoch. Keď sa roku 1790 konalo v Spojených štátoch prvé sčítanie otrokov, ich počet bol 697 000, kým roku 1861 približne štyri milióny. Na druhej strane je nemenej isté, že rozkvet mechanickej vlnárskej továrne spolu s postupnou premenou ornej pôdy na pasienky pre ovce vyvolali masové vyháňanie poľnohospodárskych robotníkov, z ktorých sa stali „nadpočetní robotníci". Írsko ešte v súčasnosti prekonáva proces, pri ktorom sa jeho obyvateľstvo, od roku 1845 zmenšené takmer o polovicu, má ešte viac stlačiť tak, aby presne zodpovedalo potrebe jeho landlordov a pánov anglických vlnárskych továrnikov.

Ak sa stroje zmocnia prípravných stupňov alebo medzistupňov, ktorými musí prejsť pracovný predmet, kým nadobudne svoju konečnú formu, s pracovným materiálom sa zväčšuje aj dopyt po práci v odvetviach, kde sa ešte vyrába remeselníckym alebo manufaktúrnym spôsobom a do ktorých vchádza strojový výrobok. Napríklad strojové spriadanie dodávalo priadzu tak lacno a hojne, že ruční tkáči mohli sprvoti pracovať celý čas bez zvýšenia výdavkov. Tým

[217] Podľa sčítania z roku 1861 (Vol. II, Lond. 1863) počet robotníkov zamestnaných v anglických a waleských uhoľných baniach dosahoval 246 613, z toho 73 546 do 20 rokov a 173 069 nad 20 rokov. Do prvej kategórie patrí 835 päť- až desaťročných, 30 701 desať- až pätnásťročných, 42 010 pätnásť- až deväťnásťročných. Počet zamestnaných v baniach na železo, meď, olovo, cín a vo všetkých ostatných rudných baniach bol 319 222.

[218] V Anglicku a vo Walese bolo roku 1861 v strojárskej výrobe zamestnaných 60 807 osôb vrátane továrnikov, ich úradníkov atď., ako aj všetkých agentov a obchodníkov v tomto odbore. V tomto počte nie sú však zahrnutí výrobcovia menších strojov, ako sú šijacie stroje atď., takisto ako ani výrobcovia nástrojov pre pracovné stroje, ako sú vretená atď. Počet všetkých civilných inžinierov bol 3329.

[219] Keďže železo je jedna z najdôležitejších surovín, treba tu poznamenať, že roku 1861 bolo v Anglicku a vo Walese 125 771 zlievačov železa, z toho 123 430 mužov a 2341 žien. Z mužov bolo 30 810 do 20 rokov a 92 620 nad 20 rokov.

stúpol ich dôchodok.[220] Preto nastal prílev ľudí do tkáčovní bavlny, až napokon parný tkáčsky stav zasa ubil 800 000 tkáčov bavlny, ktorých napríklad v Anglicku vyvolali do života jenny, throstle a mule. Takto spolu s nadbytkom strojovo vyrábaných látok na šaty rastie počet krajčírov, krajčírok, šičiek atď., kým sa neobjaví šijací stroj.

S rastúcim množstvom surovín, polovýrobkov, pracovných nástrojov atď., ktoré strojová výroba dodáva s relatívne menším počtom robotníkov, člení sa spracovanie týchto surovín a polovýrobkov na bezpočetné poddruhy, rastie teda rozmanitosť odvetví spoločenskej výroby. Strojová výroba privádza spoločenskú deľbu práce neporovnateľne ďalej ako manufaktúra, pretože v neporovnateľne väčšej miere zvyšuje produktívnu silu odvetví, ktorých sa zmocnila.

Bezprostredným výsledkom strojov je, že zväčšujú nadhodnotu a zároveň aj množstvo výrobkov, v ktorých sa nadhodnota stelesňuje, takže so substanciou, ktorú spotrebúva trieda kapitalistov s celým príslušenstvom, zväčšujú sa aj samy tieto spoločenské vrstvy. Ich rastúce bohatstvo a relatívne stále klesajúci počet robotníkov potrebných na výrobu najnevyhnutnejších životných prostriedkov vytvárajú s novými luxusnými potrebami zároveň aj nové prostriedky na ich uspokojovanie. Väčšia časť spoločenského produktu sa premieňa na nadprodukt a väčšia časť nadproduktu sa reprodukuje a spotrebúva v čoraz jemnejších a rozmanitejších formách. Inými slovami: rastie výroba luxusných predmetov.[221] Rastúce zjemňovanie a rozmanitosť výrobkov vyviera aj z nových vzťahov na svetovom trhu, ktoré vytvára veľkopriemysel. Nevymieňa sa len viac zahraničných prepychových predmetov za domáce výrobky, ale do domácej výroby vchádza ako výrobné prostriedky väčšie množstvo cudzích surovín, prísad, polovýrobkov atď. Spolu s týmito vzťahmi na svetovom trhu rastie aj dopyt po práci v doprave, ktorá sa rozčleňuje na mnoho nových druhov.[222]

Rast množstva výrobných a životných prostriedkov pri relatívnom poklese počtu robotníkov vedie k rozširovaniu práce v tých priemyselných odvetviach, ktorých produkty, ako sú kanály, doky, tunely, mosty atď., prinášajú plody len vo vzdialenejšej budúcnosti. Celkom nové výrobné odvetvia, a teda aj nové pracovné sféry vznikajú buď priamo na základe strojov alebo aspoň na základe im zodpoveda-

[220] „Rodina pozostávajúca zo štyroch dospelých osôb (tkáčov bavlny) s dvoma deťmi ako winders[1*] zarobila koncom minulého a začiatkom tohto storočia 4 £ za týždeň pri desaťhodinovej dennej práci; ak by práca bola veľmi súrna, mohli by zarobiť aj viac... Predtým neustále trpeli nedostatočným prísunom priadze." (Gaskell, l. c. p. 34, 35.)

[221] F. Engels v Lage atď.[2*] upozorňuje na žalostnú situáciu veľkej časti práve týchto robotníkov vyrábajúcich luxusné predmety. Veľké množstvo nových dokladov o tom možno nájsť v Child. Empl. Comm.

[222] Roku 1861 bolo v Anglicku a vo Walese zamestnaných 94 665 námorníkov v obchodnom loďstve.

[1*] navíjačmi

[2*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954.

júceho všeobecného priemyselného prevratu. Ich podiel na celkovej výrobe nie je však vôbec významný ani v najrozvinutejších krajinách. Počet robotníkov, ktorých zamestnávajú, rastie priamo úmerne k potrebe reprodukovať najhrubšiu ručnú prácu. Za hlavné odvetvia tohto druhu možno v súčasnosti považovať plynárne, telegraf, fotografovanie, paroplavbu a železnice. Sčítanie z roku 1861 (v Anglicku a vo Walese) vykázalo v plynárenskom priemysle (plynárne, výroba mechanických prístrojov, agenti plynárenských spoločností atď.) 15 211 osôb, v telegrafii 2399 osôb, vo fotografovaní 2366 osôb, v službách paroplavby 3570 osôb a v železničnej doprave 70 599 osôb, medzi nimi asi 28 000 viac-menej trvale zamestnaných „nevyučených" kopáčov spolu s celým administratívnym a obchodným personálom. Celkove bolo teda v týchto piatich nových odvetviach zamestnaných 94 145 osôb.

Napokon mimoriadne zvýšená produktívna sila vo sférach veľkopriemyslu, sprevádzaná, ako to už býva, intenzívne i extenzívne vystupňovaným vykorisťovaním pracovnej sily vo všetkých ostatných výrobných sférach, umožňuje neproduktívne používať čoraz väčšiu časť robotníckej triedy, a tak čoraz masovejšie reprodukovať najmä starých domácich otrokov, nazývaných „služobnou triedou", ako sú sluhovia, slúžky, lokaji atď. Podľa sčítania z roku 1861 bol celkový počet obyvateľov Anglicka a Walesu 20 066 224 osôb, z toho 9 776 259 mužov a 10 289 965 žien. Ak od toho odrátame všetko, čo je na prácu príliš staré alebo príliš mladé, všetky „neproduktívne" ženy, mladistvých a deti, potom „ideologické" stavy, ako je vláda, kňazi, právnici, vojaci atď., ďalej všetkých, ktorých výlučným zamestnaním je spotreba cudzej práce vo forme pozemkovej renty, úroku atď., nakoniec pauperov, tulákov, zločincov atď., ostane nám zhruba 8 miliónov osôb obidvoch pohlaví a najrozličnejšieho veku vrátane všetkých kapitalistov, ktorí nejako fungujú vo výrobe, v obchode, vo financiách atď. Z týchto 8 miliónov predstavujú:

poľnohospodárski robotníci (vrátane pastierov, paholkov a slúžok bývajúcich u nájomcov) . .	1 098 261	osôb
všetky osoby zamestnané v továrňach spracúvajúcich bavlnu, vlnu, česanú priadzu, ľan, konope, hodváb, jutu a v strojovom pančuchárstve a čipkárstve	642 607[223]	osôb
všetky osoby zamestnané v uhoľných a rudných baniach	565 835	osôb
osoby zamestnané vo všetkých hutníckych závodoch (vysoké pece, valcovne atď.) a v kovospracujúcich podnikoch všetkého druhu . . .	396 998[224]	osôb
služobná trieda	1 208 648[225]	osôb

[223] Z toho len 177 596 osôb mužského pohlavia nad 13 rokov.
[224] Z toho osôb ženského pohlavia 30 501.
[225] Z toho osôb mužského pohlavia 137 447. Z týchto 1 208 648 je vylúčený všetok personál, ktorý neslúži v súkromných domoch.

Ak sčítame všetky osoby zamestnané v textilných továrňach spolu s personálom uhoľných a rudných baní, dostaneme 1 208 442 osôb; ak ich sčítame s personálom všetkých kovospracujúcich podnikov a dielní, celkový počet bude 1 039 605; v obidvoch prípadoch je to menej ako počet moderných domácich otrokov. Aký povznášajúci výsledok kapitalistickej exploatácie strojov!

7.

Odpudzovanie a priťahovanie robotníkov pri rozvoji strojovej výroby. Krízy bavlnárskeho priemyslu

Všetci predstavitelia politickej ekonómie, čo majú zdravý rozum, pripúšťajú, že zavedenie strojov pôsobí ako mor na robotníkov v tradičných remeslách a manufaktúrach, ktorým stroje konkurujú najprv. Takmer všetci nariekajú nad otroctvom továrenského robotníka. A čo je ten veľký tromf, s ktorým všetci vychádzajú? To, že stroje po hrôzach obdobia, keď sa zavádzali a rozvíjali, koniec koncov počet otrokov práce nezmenšujú, ale zväčšujú! Áno, politická ekonómia sa rozplýva nadšením nad odpornou poučkou, odpornou pre každého „filantropa", ktorý verí vo večnú prírodnú nevyhnutnosť kapitalistického spôsobu výroby, že dokonca aj sama továreň založená už na strojovej výrobe, po určitom období rastu, po kratšom alebo dlhšom „prechodnom období", ujarmuje viac robotníkov, než koľko ich pôvodne vyhodila na dlažbu![226]

Dodatok k 2. vyd. V rokoch 1861—1870 sa počet mužského služobníctva takmer zdvojnásobil. Vzrástol na 267 671 osôb. Roku 1847 bolo 2694 hájnikov (v šľachtických zverniciach), naproti tomu roku 1869 už 4921. — Mladé dievčatá slúžiace u londýnskych meštiakov ľudovo nazývajú „little slaveys", malé otrokyne.

[226] Naproti tomu Ganilh sa nazdáva, že konečným výsledkom strojovej výroby je absolútne zmenšený počet otrokov práce, na účet ktorých potom žije zväčšený počet „gens honnêtes"[1*] rozvíjajúcich svoju známu „perfectibilité perfectible"[2*]. Hoci ani trocha nerozumie pohybu výroby, aspoň cíti, že stroje sú veľmi osudnou inštitúciou, keď ich zavedenie premieňa zamestnaných robotníkov na pauperov, zatiaľ čo ich rozvoj plodí viac otrokov práce, než ich zniesol zo sveta. Kretenizmus jeho vlastného stanoviska možno vyjadriť len jeho vlastnými slovami: „Triedy odsúdené na to, aby vyrábali a spotrebúvali, sa zmenšujú, a triedy, ktoré riadia prácu a všetkému ľudu poskytujú pomoc, útechu a osvetu, sa zväčšujú ... a prisvojujú si všetky výhody vyplývajúce zo zníženia pracovných nákladov, z nadbytku tovarov a z nízkych cien spotrebných statkov. Takto sa ľudský rod pozdvihuje k najvyšším výtvorom génia, preniká do tajomných hlbín náboženstva, vytyčuje spásonosné zásady morálky" (ktorá spočíva v tom, „ako si prisvojiť všetky výhody atď."), „zákony na ochranu slobody" (slobody pre „triedy odsúdené na to, aby vyrábali"?) „a moci, poslušnosti a spravodlivosti, povinnosti a ľudskosti." Toto nezmyselné táranie je v práci Des Systèmes d'Économie Politique etc. Par M. Ch. Ganilh, 2ème éd., Paris 1821, t. I, p. 224, cf. ib p. 212.

[1*] „slušných ľudí"
[2*] „zdokonaliteľnú zdokonaliteľnosť"

[1*] Tento zväzok, s. 348.

Na niektorých príkladoch, napríklad na anglických továrňach na česanú vlnu a hodváb, sa síce už ukázalo, že na určitom vývinovom stupni mimoriadne rozšírenie továrenských odvetví môže byť spojené nielen s relatívnym, ale aj s absolútnym poklesom počtu zamestnaných robotníkov.[1*] Roku 1860, keď sa na príkaz parlamentu uskutočnilo špeciálne sčítanie všetkých tovární Spojeného kráľovstva, časť továrenských obvodov Lancashiru, Cheshiru a Yorkshiru pridelená továrenskému inšpektorovi *R. Bakerovi* mala 652 tovární; z nich v 570 bolo: 85 622 parných tkáčskych stavov, 6 819 146 vretien (okrem posukovacích vretien), 27 439 konských síl v parných strojoch, 1390 vo vodných kolesách a 94 119 zamestnaných osôb. Naproti tomu roku 1865 tie isté továrne mali 95 163 tkáčskych stavov, 7 025 031 vretien, 28 925 konských síl v parných strojoch, 1445 vo vodných kolesách a 88 913 zamestnaných osôb. V týchto továrňach od roku 1860 do roku 1865 dosiahol teda prírastok parných tkáčskych stavov 11 %, vretien 3 %, parných konských síl 5 %, kým počet zamestnaných osôb sa súčasne znížil o 5,5 %.[227] V rokoch 1852—1862 anglická vlnárska výroba silne vzrástla, kým počet zamestnaných robotníkov ostal takmer stály.

„To ukazuje, v akej veľkej miere novozavedené stroje zatlačili prácu predchádzajúcich období."[228]

V niektorých empiricky zistených prípadoch prírastok zamestnaných továrenských robotníkov je často iba zdanlivý, t. j. nevyvoláva ho rozšírenie tovární, ktoré sa už zakladajú na strojovej výrobe, ale spôsobuje ho postupné pričleňovanie vedľajších odvetví. Napríklad v rokoch 1838—1858 prírastok mechanických tkáčskych stavov a nimi zamestnaných továrenských robotníkov bol v (britskej) bavlnárskej továrni vyvolaný jednoducho rozšírením tohto výrobného odvetvia; naproti tomu v iných továrňach bol vyvolaný používaním parnej sily pri strojoch na tkanie kobercov, stúh, plátna atď., ktoré dovtedy poháňala sila ľudských svalov.[229] Teda prírastok týchto továrenských robotníkov bol iba výrazom poklesu celkového počtu zamestnaných robotníkov. Tu sa napokon celkom odhliada od toho, že všade, okrem kovospracujúcich tovární, mladiství robotníci (do

[227] Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 58 sq. No zároveň už existovala materiálna základňa pre zamestnávanie rastúceho počtu robotníkov v 110 nových továrňach s 11 625 parnými tkáčskymi stavmi, 628 576 vretenami, 2695 parnými a vodnými konskými silami (l. c.).

[228] Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 79.

Dodatok k 2. vyd. Továrenský inšpektor A. Redgrave povedal v prednáške, ktorú mal koncom decembra 1871 v bradfordskom New Mechanics' Institution: „Od istého času ma zaráža zmenený vzhľad vlnárskych tovární. Predtým boli plné žien a detí, teraz sa zdá, že všetku prácu robia stroje. Keď som sa na to opýtal, istý továrnik mi to vysvetlil takto: Pri starom systéme som zamestnával 63 osôb; po zavedení zdokonalených strojov som znížil počet rúk na 33 a nedávno, v dôsledku nových rozsiahlych zmien, mohol som ich znížiť z 33 na 13."

[229] Reports etc. for 31st Oct. 1856, p. 16.

18 rokov), ženy a deti tvoria ďaleko prevažujúcu zložku továrenského personálu.

Napriek tomu, že strojová výroba fakticky vytláča a potenciálne nahrádza masy robotníkov, je vcelku jasné, ako s jej vlastným rastom, vyjadreným vo väčšom počte tovární toho istého druhu alebo vo zväčšení rozmerov jestvujúcich tovární, počet továrenských robotníkov môže byť nakoniec vyšší ako počet nimi vytlačených manufaktúrnych robotníkov alebo remeselníkov. Dajme tomu, že týždenne používaný kapitál 500 £ sa skladá pri starom spôsobe výroby napríklad z $^2/_5$ z konštantnej a z $^3/_5$ z variabilnej časti, t. j. 200 £ sa vynaloží na výrobné prostriedky, 300 £ na pracovnú silu, povedzme 1 £ na robotníka. So strojovou výrobou sa mení zloženie celkového kapitálu. Teraz sa člení napríklad na $^4/_5$ konštantnej a $^1/_5$ variabilnej časti, čiže na pracovnú silu sa vynakladá už len 100 £. Prepustia teda dve tretiny predtým zamestnaných robotníkov. Ak sa táto továrenská výroba rozšíri a ak pri inak nezmenených výrobných podmienkach celý použitý kapitál vzrastie z 500 £ na 1500 £, potom bude zamestnaných 300 robotníkov, toľko, ako pred priemyselnou revolúciou. Ak sa použitý kapitál ďalej zväčší na 2000 £, bude zamestnaných 400 robotníkov, teda o $^1/_3$ viac ako pri starom spôsobe výroby. Absolútne stúpol počet zamestnaných robotníkov o 100, relatívne, t. j. v pomere k celkovému preddavkovanému kapitálu, klesol o 800, lebo kapitál 2000 £ by pri starom spôsobe výroby zamestnával 1200 robotníkov namiesto 400 robotníkov. Relatívny pokles počtu zamestnaných robotníkov je teda zlučiteľný s jeho absolútnym rastom. Predtým sme predpokladali, že s rastom celkového kapitálu ostáva jeho zloženie stále, pretože sa nemenia výrobné podmienky. Vieme však už, že s každým pokrokom strojárstva rastie konštantná časť kapitálu pozostávajúca zo strojov, surovín atď., kým variabilná časť, vynaložená na pracovnú silu, klesá, a zároveň vieme aj to, že pri nijakom inom spôsobe výroby nie sú zdokonalenia také stále, a teda zloženie celkového kapitálu nie je také premenlivé. Lenže tieto neustále zmeny sú takisto neustále prerušované prestávkami a iba kvantitatívnym rozširovaním na danej technickej základni. Tým rastie počet zamestnaných robotníkov. Takto roku 1835 v Spojenom kráľovstve počet všetkých robotníkov v továrňach na spracovanie bavlny, vlny, česanej vlny, ľanu a hodvábu bol iba 354 684, kým roku 1861 iba počet tkáčov (obidvoch pohlaví a najrozličnejších vekových skupín od 8 rokov vyššie) pri parných stavoch dosiahol 230 654. Pravda, tento rast nevyzerá až taký veľký, ak uvážime, že počet britských ručných tkáčov bavlny spolu s členmi rodiny, ktorých sami zamestnávali, roku 1838 dosahoval ešte 800 000[230], pričom celkom odhliadame od ručných tkáčov vytlačených v Ázii a na európskom kontinente.

[230] „Útrapy ručných tkáčov" (bavlnených a s bavlnou zmiešaných látok) „boli predmetom vyšetrovania kráľovskej komisie, a hoci aj ich biedu uznávali a na-

V niekoľkých poznámkach, ktoré ešte treba k tomuto bodu urobiť, sa čiastočne dotkneme niektorých čisto faktických pomerov, ku ktorým sme sa v našom teoretickom výklade ešte nedostali.

Pokiaľ sa strojová výroba rozširuje v niektorom priemyselnom odvetví na úkor tradičného remesla alebo manufaktúry, jej úspechy sú také isté ako napríklad úspech armády vyzbrojenej puškami-ihlovkami proti armáde vyzbrojenej lukmi. Toto prvé obdobie, v ktorom stroj ešte len dobýva okruh svojho pôsobenia, má rozhodujúci význam pre mimoriadne zisky, ktoré pomáha vytvárať. Tieto zisky samy osebe tvoria nielen zdroj urýchlenej akumulácie, ale priťahujú do zvýhodnenej výrobnej sféry veľkú časť dodatočného spoločenského kapitálu, ktorý sa stále znova a znova vytvára a hľadá nové umiestnenie. Osobitné výhody prvého obdobia búrlivého rozmachu sa neustále opakujú v tých výrobných odvetviach, do ktorých sa stroje zavádzajú po prvý raz. Len čo sa však továrenský systém dostatočne rozšíri a dosiahne určitý stupeň zrelosti, len čo sa najmä jeho vlastný technický základ, stroje samy, začnú znova vyrábať strojmi, len čo sa zrevolucionizuje ťažba uhlia a rúd, ako aj spracúvanie kovov a doprava — len čo sa vôbec vytvoria všeobecné výrobné podmienky zodpovedajúce veľkopriemyslu, tento spôsob výroby nadobúda pružnosť, schopnosť náhle sa rozširovať v skokoch, ktorú obmedzujú už len suroviny a odbytové trhy. Na jednej strane stroje vyvolávajú priame zväčšenie množstva surovín, ako napríklad cotton gin rozšíril výrobu bavlny.[231] Na druhej strane lacnota strojových výrobkov a prevrat v doprave a v komunikáciách sú zbraňami na dobývanie cudzích trhov. Ruinovaním remeselnej výroby na týchto trhoch strojová výroba ich násilne premieňa na miesta výroby svojich surovín. Takto donútili napríklad Východnú Indiu, aby pre Veľkú Britániu vyrábala bavlnu, vlnu, konope, jutu, indigo atď.[232] Proces, v ktorom sa v krajinách veľkopriemyslu ustavične tvoria „nadpočetní" robotníci, umelo podporuje vysťahovalectvo a kolonizáciu cudzích krajín, ktoré sa menia na oblasti dorábania surovín pre materskú krajinu, ako sa napríklad Austrália stala kolóniou na pestovanie vlny.[233] Vytvorila sa nová medzinárodná deľba práce,

---

riekali nad ňou, zlepšenie (!) ich postavenia prenechali náhode a zmene časov; možno dúfať, že teraz" (o 20 rokov neskoršie!) „tieto útrapy takmer (nearly) vymizli, a to pravdepodobne vďaka súčasnému veľkému rozšíreniu parných tkáčskych stavov." (Rep. Insp. Fact., 31st Oct. 1856, p. 15.)

[231] O iných metódach, ktorými stroje pôsobia na výrobu surovín, sa zmienime v tretej knihe.

[232] *Vývoz bavlny z Východnej Indie do Veľkej Británie*

1846	34 540 143 £	1860	204 141 168 £	1865	445 947 600 £

Vývoz vlny z Východnej Indie do Veľkej Británie

1846	4 570 581 £	1860	20 214 173 £	1865	20 679 111 £

[233] *Vývoz vlny z mysu Dobrej Nádeje do Veľkej Británie*

1846	2 958 457 £	1860	16 574 345 £	1865	29 920 623 £

Vývoz vlny z Austrálie do Veľkej Británie

1846	21 789 346 £	1860	59 166 616 £	1865	109 734 261 £

zodpovedajúca hlavným strediskám strojovej výroby, ktorá jednu časť zemegule premieňa na oblasť prevažne poľnohospodárskej výroby pre druhú časť, ktorá je oblasťou prevažne priemyselnej výroby. Táto revolúcia súvisí s prevratmi v poľnohospodárstve, ktorými sa tu ešte nebudeme podrobnejšie zaoberať.[234]

Z podnetu pána Gladstona Dolná snemovňa 18. februára 1867 nariadila zostaviť štatistiku za Spojené kráľovstvo o celkovom množstve dovezených a vyvezených obilnín, obilia a múky každého druhu v rokoch 1831—1866. Jej výsledok zhŕňam na inom mieste. Múka je prerátaná na štvrtky obilia.[125] (Pozri tabuľku na s. 419.[1*])

[1*] Tento zväzok, s. 379.

Nesmierna schopnosť továrenského systému nárazovite sa rozpínať a jeho závislosť od svetového trhu nevyhnutne vyvolávajú horúčkovitú výrobu a po nej nasledujúce preplnenie trhov, so zúžením ktorých nastupuje ochromenie. Život priemyslu sa premieňa na rad období mierneho oživenia, prosperity, nadvýroby, krízy a stagnácie. Neistota a nestálosť, ktorým strojová výroba podriaďuje zamestnanosť a tým aj životné postavenie robotníka, stávajú sa s týmto striedaním období priemyselného cyklu normálnym javom. Ak odrátame obdobia prosperity, medzi kapitalistami zúri najostrejší boj o ich individuálny podiel na trhu. Tento podiel je priamo úmerný lacnote výrobku. Z toho vzniká nielen súperenie v používaní zdokonalených strojov, ktoré nahrádzajú pracovnú silu, a nových výrobných metód, ale zakaždým nastupuje určitý bod, keď sa zlacnenie tovaru má dosiahnuť násilným stlačením mzdy pod hodnotu pracovnej sily.[235]

---

[234] Hospodársky vývin Spojených štátov je sám produktom európskeho, presnejšie anglického veľkopriemyslu. Na Spojené štáty v ich dnešnej podobe (1866) musíme ešte stále hľadieť ako na koloniálnu krajinu Európy. [K 4. vyd. — Odvtedy sa vyvinuli na druhú priemyselnú krajinu sveta, ale zato nestratili celkom svoj koloniálny charakter. — F. E.]

Vývoz bavlny zo Spojených štátov do Veľkej Británie (v librách)

1846	401 949 393	1852	765 630 544
1859	961 707 264	1860	1 115 890 608

Vývoz obilia atď. zo Spojených štátov do Veľkej Británie v rokoch 1850 a 1862 (v anglických centoch)

Pšenica	1850	16 202 312	1862	41 033 503
Jačmeň	1850	3 669 653	1862	6 624 800
Ovos	1850	3 174 801	1862	4 426 994
Raž	1850	388 749	1862	7 108
Pšeničná múka	1850	3 819 440	1862	7 207 113
Pohánka	1850	1 054	1862	19 571
Kukurica	1850	5 473 161	1862	11 694 818
Bere čiže bigg (osob. druh jačmeňa)	1850	2 039	1862	7 675
Hrach	1850	811 620	1862	1 024 722
Fazuľa	1850	1 822 972	1862	2 037 137
Celkový vývoz	1850	35 365 801	1862	74 083 441

[235] Vo výzve, ktorú robotníci vyhodení leicesterskými továrnikmi na obuv pri „lock out"[2*] adresovali v júli 1866 Trade Societes of England, sa okrem iného hovorí: „Asi pred 20 rokmi nastala revolúcia v leicesterskej výrobe obuvi zavedením količkovania namiesto šitia. Vtedy bolo možné dobre zarobiť. Čoskoro sa

[2*] výluke

Rast počtu továrenských robotníkov je teda podmienený pomerne oveľa rýchlejším rastom celkového kapitálu vloženého do tovární. Tento proces sa však odohráva len v obdobiach prílevu a odlevu priemyselného cyklu. Okrem toho ho ustavične prerušuje technický pokrok, ktorý robotníkov raz potenciálne nahrádza, raz fakticky vytláča. Táto kvalitatívna zmena v strojovej výrobe neustále vypudzuje robotníkov z továrne alebo zatvára jej brány pred novým prúdom regrútov, kým čisto kvantitatívne rozširovanie tovární popri vyhodených robotníkoch pohlcuje aj čerstvé kontingenty. Takto sú robotníci ustavične odpudzovaní a priťahovaní, vrhaní sem a tam, pričom sa neustále mení pohlavie, vek a zručnosť novozískaných robotníkov.

Osudy továrenského robotníka najlepšie znázorníme na letmom prehľade osudov anglického bavlnárskeho priemyslu.

Od roku 1770 do roku 1815 bavlnársky priemysel bol päť rokov v depresii alebo v stagnácii. Počas tohto prvého štyridsaťpäťročného obdobia mali anglickí továrnici monopol na stroje a na svetový trh. V rokoch 1815—1821 depresia, 1822 a 1823 prosperita, 1824 zrušenie koaličných zákonov[126], všeobecné veľké rozširovanie tovární, 1825 kríza; 1826 veľká bieda a vzbury medzi bavlnárskymi robotníkmi; 1827 nepatrné zlepšenie, 1828 veľký rast parných tkáčskych stavov a vývozu; 1829 vývoz, najmä do Indie, prevyšuje všetky predchádzajúce roky; 1830 preplnené trhy, veľká bieda, 1831—1833 depresia trvá; obchod s východnou Áziou (s Indiou a Čínou) odňatý monopolu Východoindickej spoločnosti. Roku 1834 veľký rast tovární a strojov, nedostatok rúk. Nový zákon o chudobných podporuje sťahovanie poľnohospodárskych robotníkov do továrenských obvodov. Vymetanie detí z vidieckych grófstiev. Obchod s bielymi otrokmi. Roku 1835 veľká prosperita. Zároveň ruční tkáči bavlny umierajú hladom. Roku 1836 veľká prosperita. V rokoch 1837 a 1838 depresia a kríza. Roku 1839 oživenie. Roku 1840 veľká depresia,

---

táto novinka veľmi rozšírila. Medzi rôznymi firmami sa rozpútala veľká konkurencia o to, ktorá vyrobí najvkusnejší tovar. Onedlho však vznikla konkurencia horšieho druhu, totiž konkurencia znižovaním cien na trhu (undersell). Škodlivé následky sa čoskoro prejavili v znižovaní miezd a cena práce poklesla tak závratne rýchlo, že mnoho firiem teraz platí už len polovicu pôvodnej mzdy. A hoci mzdy klesajú stále nižšie a nižšie, zdá sa, že zisky rastú s každou zmenou mzdových sadzieb." — Dokonca aj nepriaznivé obdobia priemyslu továrnici využívajú na to, aby nadmerným znížením miezd, t. j. priamym okrádaním robotníka o najnevyhnutnejšie životné prostriedky, dosiahli mimoriadne zisky. Príklad. Ide o krízu tkáčstva hodvábu v Coventry: „Z informácií, ktoré som dostal od továrnikov i od robotníkov, nepochybne vyplýva, že mzdy boli znížené vo väčšom rozsahu, ako si to vyžadovala konkurencia zahraničných výrobcov alebo iné okolnosti. Väčšina tkáčov pracuje za mzdy znížené o 30 až 40 %. Za kus stuhy, za ktorú tkáč dostával pred piatimi rokmi 6 alebo 7 sh., dostane teraz iba 3 sh. 3 d. alebo 3 sh. 6 d.; za inú prácu, za ktorú predtým platili 4 sh. a 4 sh. 3 d., dostáva teraz len 2 sh. alebo 2 sh. 3 d. Zníženie miezd je väčšie, ako si to vyžaduje povzbudenie dopytu. Vskutku, pri mnohých druhoch stúh zníženie miezd nebolo sprevádzané nijakým znížením cien výrobkov." (Správa člena komisie F. D. Longa v Ch. Emp. Comm., V. Rep. 1866, p. 114, n. 1.)

	Päťročné obdobia a rok 1866							
	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Ročný priemer								
Dovoz (vo štvrtkách)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Ročný priemer								
Vývoz (vo štvrtkách)	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Priemerný ročný prebytok dovozu nad vývozom	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Obyvateľstvo								
Priemerný ročný počet v každom období	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Priemerné množstvo obilia atď. vo štvrtkách, ročne spotrebované jednotlivcom pri rovnakom rozdeľovaní medzi obyvateľstvo, ako dodatok k domácej výrobe	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

vzbury, zásahy vojska. V rokoch 1841 a 1842 strašné utrpenie továrenských robotníkov. Roku 1842 továrnici prepúšťajú ruky z tovární, aby si vynútili odvolanie obilných zákonov. Robotníci v tisícoch prúdia do Yorkshiru, vojaci ich zaháňajú späť, ich vodcov postavili v Lancastri pred súd. Roku 1843 veľká bieda. Roku 1844 oživenie. Roku 1845 veľká prosperita. Roku 1846 najprv pokračuje rozmach, potom nasledujú symptómy reakcie. Odvolanie obilných zákonov. Roku 1847 kríza. Všeobecné zníženie miezd o 10 a viac percent na oslavu „big loaf"[87]. Roku 1848 depresia trvá. Manchester pod vojenskou ochranou. Roku 1849 oživenie. Roku 1850 prosperita. Roku 1851 pokles cien tovarov, nízke mzdy, časté štrajky. Roku 1852 sa začína zlepšenie. Štrajky trvajú, továrnici hrozia dovozom cudzích robotníkov. Roku 1853 rast vývozu. Osemmesačný štrajk a veľká bieda v Prestone. Roku 1854 prosperita, preplnenie trhov. Roku 1855 prichádzajú zo Spojených štátov, Kanady a z východoázijských trhov správy o bankrotoch. Roku 1856 veľká prosperita. Roku 1857 kríza. Roku 1858 zlepšenie. Roku 1859 veľká prosperita. Rast tovární. Roku 1860 vrchol anglického bavlnárskeho priemyslu. Indické, austrálske a iné trhy sú natoľko preplnené, že ešte ani roku 1863 nepohltili všetok ten krám. Obchodná zmluva s Francúzskom. Obrovský rast tovární a strojov. Roku 1861 istý čas trvá rozmach, potom reakcia, americká občianska vojna, nedostatok bavlny. V rokoch 1862—1863 úplný krach.

História nedostatku bavlny je príliš charakteristická, aby sme sa pri nej na chvíľu nezastavili. Z náznakov o stave svetového trhu v rokoch 1860—1861 vidieť, že nedostatok bavlny sa továrnikom hodil a sčasti bol pre nich výhodný; táto skutočnosť bola priznaná v správach manchesterskej obchodnej komory, vyhlásená Palmerstonom a Derbym v parlamente a potvrdená udalosťami.[236] Pravda, roku 1861 bolo medzi 2887 bavlnárskymi továrňami Spojeného kráľovstva veľa malých tovární. Podľa správy továrenského inšpektora A. Redgrava, ktorého správny obvod z týchto 2887 tovární zahŕňal 2109, z tohto počtu 392 tovární čiže 19 % používalo menej ako 10 parných konských síl, 345 tovární čiže 16 % od 10 do 20 konských síl, kým 1372 tovární používalo 20 a viac konských síl.[237] Väčšina malých tovární boli tkáčovne, ktoré počas prosperity po roku 1858 zriadili zväčša špekulanti, pričom jeden dodával priadzu, druhý stroje, tretí budovu, a viedli ich bývalí overlookers alebo iní nemajetní ľudia. Títo drobní továrnici zväčša skrachovali. Ten istý osud by im bola pripravila obchodná kríza, ktorej zabránila iba bavlnová pohroma. Aj keď tvorili $^1/_3$ počtu továrnikov, ich továrne absorbovali nepomerne menšiu časť kapitálu vloženého do bavlnárskeho priemyslu. Pokiaľ ide o rozsah ochromenia, podľa autentických odhadov v októbri 1862 nepracovalo 60,3 % vretien a 58 % tkáčskych stavov. To sa vzťahuje na celé priemyselné odvetvie, pri-

[236] Porov. Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862, p. 30.
[237] l. c. p. 18, 19.

čom, prirodzene, boli tu značné odchýlky podľa jednotlivých obvodov. Len veľmi málo továrni pracovalo plný čas (60 hodín týždenne), ostatné pracovali s prerušeniami. Týždenná mzda sa nevyhnutne znížila, dokonca aj pre malý počet robotníkov, ktorí boli zamestnaní na plný čas a za obvyklú úkolovú mzdu, pretože lepšiu bavlnu nahradila horšia, bavlnu Sea Island egyptská bavlna (v dopriadacích pradiarňach), americkú a egyptskú bavlnu surat (východoindická bavlna) a čistú bavlnu zmesi bavlnového odpadu so suratom. Kratšie vlákno suratovej bavlny, jej znečistenie, väčšia trhavosť nití, nahradenie múky pri šlichtovaní osnovnej priadze najrozličnejšími druhmi ťažkých prísad atď. — to všetko znižovalo rýchlosť strojov alebo počet tkáčskych stavov, na ktoré mohol dozerať jeden tkáč, pridávalo prácu spôsobenú nedostatkami stroja a s množstvom výrobkov to zmenšovalo aj úkolovú mzdu. Pri používaní suratu a pri plnom zamestnaní robotníkov dosahovala strata 20, 30 i viac percent. No väčšina továrnikov znížila aj sadzby úkolovej mzdy o 5, $7\frac{1}{2}$ a 10 %. Môžeme si teda predstaviť postavenie robotníkov zamestnaných iba 3, $3\frac{1}{2}$, 4 dni v týždni alebo iba 6 hodín denne. Roku 1863, keď už nastalo relatívne zlepšenie, týždenná mzda tkáčov, spriadačov atď. bola 3 sh. 4 d., 3 sh. 10 d., 4 sh. 6 d., 5 sh. 1 d. atď.[238] Ale ani v týchto strastiplných pomeroch neodpočívala vynachádzavosť továrnikov pri zrážkach zo mzdy. Ukladali ich sčasti ako trest za chyby výrobku zavinené zlou bavlnou, nevhodnými strojmi atď. Ale tam, kde továrnik bol aj majiteľom robotníckych barakov, sám si uhrádzal nájomné zrážkami z nominálnej mzdy. Továrenský inšpektor A. Redgrave rozpráva o selfacting minders (dozerali na dva selfacting mules), ktorí

„na konci štrnásťdennej plnej práce zarobili 8 sh. 11 d., a z tejto sumy sa stiahlo nájomné, pričom im však továrnik vracal polovicu ako dar, takže si minders odnášali domov celých 6 sh. 11 d. Týždenná mzda tkáčov sa koncom roku 1862 pohybovala od 2 sh. 6 d. vyššie."[239]

Nájomné sa často zrážalo zo mzdy dokonca aj vtedy, keď ruky pracovali iba krátky čas.[240] Nie div, že v niektorých častiach Lancashiru vypukol akýsi druh hladomoru! Lenže charakteristickejšia ako toto všetko bola skutočnosť, že revolucionizovanie výrobného procesu prebiehalo na účet robotníka. Boli to výslovné experimenta in corpore vili[1*], podobajúce sa pokusom anatómov na žabách. Továrenský inšpektor Redgrave hovorí:

[1*] pokusy na bezcennom tele

„Hoci som uviedol skutočné zárobky robotníkov v mnohých továrňach, z toho ešte nevyplýva, že dostávajú túto sumu týždeň čo týždeň. Robotníci podliehajú veľmi veľkým výkyvom vyplývajúcim z ustavičného experimentovania (experimentalizing) továrnikov... ich zárobky stúpajú a klesajú s kvalitou bavlnových zmesí; niekedy sú len o 15 % nižšie ako ich predchádzajúce zárobky, a potom o týždeň, o dva klesnú o 50 až 60 %."[241]

[238] Reports of Fact. for 31st Oct. 1863, p. 41—45, 51.
[239] Reports etc. 31st Oct. 1863, p. 41, 42.
[240] l. c. p. 57.
[241] l. c. p. 50, 51.

Tieto experimenty sa nerobili len na účet životných prostriedkov robotníkov. Museli za ne platiť všetkými piatimi zmyslami.

„Ľudia zamestnaní pri otváraní balov bavlny mi hovorili, že im býva zle z neznesiteľného zápachu... V miestnostiach na miešanie, scribbling[1*] a mykanie bavlny uvoľnený prach a špina dráždia všetky dýchacie cesty, vyvolávajú kašeľ a záduch... Pretože vlákno je krátke, pri šlichtovaní sa pridáva k priadzi veľké množstvo rozličných látok, a to všetko náhradky za múku, čo sa pridávala predtým. Z toho vzniká nevoľnosť a poruchy trávenia u tkáčov. Veľmi sa rozšírila bronchitída z prachu, a takisto aj zápal hrdla, ďalej kožné choroby ako následok podráždenia kože špinou zo suratu."

[1*] čechranie

Na druhej strane náhradky múky predstavovali roh hojnosti pre pánov továrnikov, pretože zvyšovali hmotnosť priadze. Viedli k tomu, že „15 libier suroviny po utkaní vážilo 20 libier".[242] V správe továrenských inšpektorov z 30. apríla 1864 čítame:

„Priemysel teraz využíva tento zdroj v miere, ktorá je naozaj hanebná. Zo spoľahlivého prameňa viem, že osemlibrová tkanina sa vyrába z $5^1/_4$ libry bavlny a z $2^3/_4$ libry šlichty. Iná $5^1/_4$-librová tkanina obsahovala 2 libry šlichty. Boli to obyčajné exportné shirtings[2*]. Do iných druhov niekedy pridávajú až 50 % šlichty, takže továrnici sa môžu chvastať, a naozaj sa aj chvastajú tým, že bohatnú predajom tkanín za menej peňazí, ako ich nominálne stojí priadza, ktorá je v nich obsiahnutá."[243]

[2*] košeľoviny

Lenže robotníci museli trpieť nielen pre experimenty továrnikov v továrňach a municipalít mimo tovární, nielen pre zrážky z miezd a nezamestnanosť, pre nedostatok a almužny, pre chválospevy lordov a členov Dolnej snemovne.

„Nešťastné ženy, ktoré stratili zamestnanie v dôsledku nedostatku bavlny, stali sa vyvrheľmi spoločnosti a už nimi aj ostali... Počet mladých prostitútok vzrástol viacej ako za posledných 25 rokov."[244]

V prvých 45 rokoch britského bavlnárskeho priemyslu, v rokoch 1770—1815, nachádzame teda iba 5 rokov krízy a stagnácie, ale to bolo obdobie jeho svetového monopolu. Druhé, štyridsaťosemročné obdobie od roku 1815 do roku 1863 zahŕňa iba 20 rokov oživenia a prosperity oproti 28 rokom depresie a stagnácie. V rokoch 1815 až 1830 sa začína konkurencia s kontinentálnou Európou a so Spojenými štátmi. Od roku 1833 sa násilne rozširujú ázijské trhy za cenu „ničenia ľudskej rasy"[127]. Po odvolaní obilných zákonov, v rokoch 1846—1863, na osem rokov mierneho oživenia a prosperity pripadá deväť rokov depresie a stagnácie. Aké bolo postavenie dospelých mužských bavlnárskych robotníkov, dokonca aj počas prosperity, možno posúdiť z pripojenej poznámky.[245]

---

[242] l. c. p. 62, 63.

[243] Reports etc. 30th April 1864, p. 27.

[244] Z listu chief constable[3*] Harrisa z Boltonu v Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 61, 62.

[3*] šéfa policie

[245] Na jar 1863 vo výzve bavlnárskych robotníkov na utvorenie vysťahovaleckej spoločnosti sa okrem iného hovorí: „Len málokto bude popierať, že je teraz absolútne nevyhnutné rozsiahle vysťahovalectvo továrenských robotníkov.

8.
Revolúcia vyvolaná veľkopriemyslom v manufaktúre, remesle a domáckej práci

a/
Zrušenie kooperácie založenej na remesle a deľbe práce

Videli sme, ako stroje rušia kooperáciu založenú na remesle a manufaktúru založenú na deľbe remeselnej práce. Príkladom prvého druhu je žací stroj, ktorý nahrádza kooperáciu žencov. Výrazným príkladom druhého druhu je stroj na výrobu šijacích ihál. Podľa Adama Smitha za jeho čias zhotovovalo 10 mužov na základe deľby práce denne vyše 48 000 ihál. Naproti tomu jediný stroj vyrába za jedenásťhodinový pracovný deň 145 000 ihál. Jedna žena alebo jedno dievča dozerá v priemere na 4 také stroje a vyrába teda strojmi denne 600 000, za týždeň vyše 3 000 000 ihál.[246] Keď namiesto kooperácie alebo manufaktúry nastúpi jednotlivý pracovný stroj, môže sa sám zasa stať základom remeselnej výroby. Takéto obnovenie remeselnej výroby založené na strojoch predstavuje však len prechod k továrenskej výrobe, ktorá spravidla nastupuje vždy, keď mechanická hnacia sila, para alebo voda, nahradí ľudské svaly pri poháňaní stroja. Sporadicky a takisto len prechodne môže sa malovýroba spojiť s mechanickou hnacou silou na základe prenájmu pary, ako je to v niektorých birminghamských manufaktúrach, kde sa používajú

Že však ustavičný prúd vysťahovalectva je potrebný v každom čase a že bez neho si nemôžeme udržať svoje postavenie za obvyklých okolností, to ukazujú nasledujúce skutočnosti: Roku 1814 oficiálna hodnota (ktorá je len ukazovateľom množstva) vyvezených bavlnených tovarov bola 17 665 378 £, ich skutočná trhová hodnota bola 20 070 824 £. Roku 1858 oficiálna hodnota vyvezených bavlnených tovarov bola 182 221 681 £, ich skutočná trhová hodnota bola len 43 001 322 £, takže zdesaťnásobenie množstva vyvolalo len o niečo viac ako zdvojnásobenie ceny. Tento výsledok, taký neblahý pre krajinu vôbec a pre továrenských robotníkov osobitne, vznikol v dôsledku viacerých spolupôsobiacich príčin. Z nich najnápadnejší je stály prebytok práce, nepostrádateľný pre toto odvetvie, ktoré pod hrozbou záhuby potrebuje stále rozširovanie trhu. Môže sa stať, že naše bavlnárske továrne zastavia výrobu pre periodickú stagnáciu obchodu, ktorá je za súčasného zriadenia rovnako nevyhnutná ako sama smrť. Zato sa však ľudská vynachádzavosť nezastaví. Aj keď podľa veľmi nízkeho odhadu našu krajinu za posledných 25 rokov opustilo 6 miliónov ľudí, veľké percento dospelých mužov ani v časoch najväčšej prosperity nie je schopné nájsť v továrňach akúkoľvek prácu za akýchkoľvek podmienok, pretože sa neustále vytláča práca, aby sa zlacnila výroba." (Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863, p. 51, 52.) V jednej z ďalších kapitol uvidíme, ako sa páni továrnici v čase nedostatku bavlny snažili všetkými prostriedkami, dokonca aj pomocou štátu, zabrániť emigrácii továrenských robotníkov.

[246] Ch. Empl. Comm., III. Report, 1864, p. 108, n. 447.

malé kalorické stroje[114], ako aj v niektorých tkáčskych odvetviach atď.[247] V tkáčstve hodvábu v Coventry sa živelne rozšíril experiment s „cottage factories"[1*]. Uprostred barakov, postavených do štvorca, zriadili tzv. engine-house[2*] pre parný stroj, ktorý je hriadeľmi spojený s tkáčskymi stavmi v barakoch. Vo všetkých prípadoch sa para prenajímala, napríklad za $2\frac{1}{2}$ sh. na tkáčsky stav. Toto nájomné za paru sa platilo týždenne, či už tkáčske stavy pracovali alebo nie. Každý barak mal 2—6 tkáčskych stavov, ktoré buď patrili robotníkom, alebo si ich kúpili na úver, alebo si ich prenajali. Boj medzi barakovou fabrikou a vlastnou továrňou trval vyše 12 rokov. Skončil sa úplným zruinovaním 300 barakových fabrík.[248] Tam, kde si povaha procesu od samého začiatku nevyžadovala výrobu vo veľkom rozsahu, nové priemyselné odvetvia, ktoré vznikali v posledných desaťročiach, ako napríklad výroba obálok, oceľových pier atď., spravidla prechádzali najprv remeselnou výrobou a potom manufaktúrnou výrobou ako krátkymi prechodnými fázami k továrenskej výrobe. Najťažšie prebiehala táto metamorfóza tam, kde manufaktúrna výroba nejakého výrobku nezahŕňala rad postupných procesov, ale väčší počet rôznorodých procesov. To bolo napríklad veľkou prekážkou pre továreň na oceľové perá. No už asi pred 15 rokmi vynašli automat, ktorý naraz vykonáva šesť rôznorodých procesov. Remeslo dodávalo roku 1820 prvých 12 tuctov oceľových pier po 7 £ 4 sh., manufaktúra ich roku 1830 dodávala po 8 sh. a továreň ich dnes dodáva veľkoobchodu po 2 až 6 d.[249]

1* barakovými fabrikami
2* strojovňu

b/

Spätný účinok továrenského systému na manufaktúru a domácku prácu

S rozvojom továrenského systému a s prevratom v poľnohospodárstve, ktorý ho sprevádza, nielenže sa rozširuje rozsah výroby vo všetkých ostatných priemyselných odvetviach, ale mení sa aj ich charakter. Všade nadobúda určujúci význam princíp strojovej výroby, ktorý spočíva v tom, že sa výrobný proces rozloží na konštituujúce fázy a dané problémy sa riešia použitím mechaniky, chémie atď.,

[247] V Spojených štátoch takéto obnovenie remesla na základe strojov je časté. Práve preto koncentrácia spojená s nevyhnutným prechodom na továrenskú výrobu bude tam v porovnaní s Európou a dokonca aj s Anglickom pokračovať sedemmíľovými krokmi.

[248] Porov. Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 64.

[249] Pán Gillott založil v Birminghame prvú veľkú manufaktúru na oceľové perá. Už roku 1851 dodávala vyše 180 miliónov pier a spotrebúvala ročne 120 ton oceľového plechu. Birmingham, ktorý si monopolizoval tento priemysel v Spojenom kráľovstve, vyrába teraz ročne miliardy oceľových pier. Podľa sčítania z roku 1861 počet zamestnaných bol 1428, z toho 1268 robotníčok od päť rokov.

skrátka prírodných vied. Preto stroje prenikajú v manufaktúrach hneď do jedného, hneď do iného čiastkového procesu. Tým sa pevná kryštalizácia ich členenia, pochádzajúca zo starej deľby práce, rozpadá a uvoľňuje cestu neustálym zmenám. Odhliadnuc od toho, mení sa od základu zloženie úhrnného pracovníka čiže kombinovaného pracovného personálu. V protiklade k manufaktúrnemu obdobiu sa plán deľby práce teraz zakladá na používaní ženskej práce, práce detí všetkých vekových skupín, nevyučených robotníkov, kde sa to len dá, slovom na používaní lacnej práce, „cheap labour", ako ju Angličania príznačne nazývajú. To platí nielen pre každú kombinovanú výrobu vo veľkom rozsahu, či už používa stroje alebo nie, ale aj pre tzv. domácky priemysel, či už sa vykonáva v súkromných bytoch robotníkov alebo v malých dielňach. Tento tzv. moderný domácky priemysel nemá okrem názvu nič spoločné so starodávnym domáckym priemyslom, ktorý predpokladá nezávislé mestské remeslo, samostatné roľnícke hospodárstvo a predovšetkým dom robotníkovej rodiny. Teraz sa premenil na **vysunuté oddelenie** továrne, manufaktúry alebo obchodného domu. Popri továrenských robotníkoch, manufaktúrnych robotníkoch a remeselníkoch, ktorých kapitál priestorovo sústreďuje vo veľkých masách a bezprostredne im velí, neviditeľnými nitkami hýbe aj inou armádou, armádou domáckych robotníkov, roztrúsených vo veľkých mestách a po vidieku. Príklad: továreň na košele pánov Tillieovcov v Londonderry v Írsku, ktorá zamestnáva 1000 továrenských robotníkov a 9000 domáckych robotníkov, roztrúsených po vidieku.[250]

Vykorisťovanie lacných a nezrelých pracovných síl je v modernej manufaktúre nehanebnejšie ako vo vlastnej továrni, pretože technický základ, ktorý tu existuje, nahradenie sily svalov strojmi a ľahkosť práce, zväčša v manufaktúre chýba a zároveň je tu ženský alebo ešte nezrelý organizmus najnesvedomitejšie vydávaný napospas účinkom jedovatých látok atď. Vykorisťovanie v tzv. domáckej práci je nehanebnejšie ako v manufaktúre, pretože schopnosť odporu u robotníkov klesá s ich rozptýlením, pretože medzi vlastného zamestnávateľa a robotníka sa vtláča celý rad zlodejských prížívníkov, pretože domácka práca všade bojuje so strojovou alebo aspoň s manufaktúrnou výrobou v tom istom výrobnom odvetví, bieda okráda robotníka o najnevyhnutnejšie pracovné podmienky, o priestor, svetlo, vetranie atď., rastie nepravidelnosť zamestnania, a napokon v týchto posledných útočištiach ľudí, ktorých veľkopriemysel a poľnohospodárska veľkovýroba urobili „nadpočetnými", konkurencia medzi robotníkmi nevyhnutne dosahuje svoje maximum. Úspory na výrobných prostriedkoch, ktoré po prvý raz systematicky rozvinula až strojová výroba a ktoré sú od samého začiatku zároveň najbezohľadnejším mrhaním pracovnou silou a okrádaním o normálne predpoklady fungovania práce, teraz od-

[250] Ch. Empl. Comm., II. Rep., 1864, p. LXVIII, n. 415.

haľujú túto svoju antagonistickú a vražednú stránku tým väčšmi, čím menej sa v určitom priemyselnom odvetví rozvinula spoločenská produktívna sila práce a technický základ kombinovaných pracovných procesov.

c/
Moderná manufaktúra

Vyššie uvedené poznatky objasním teraz na niekoľkých príkladoch. Čitateľ už v skutočnosti pozná veľké množstvo príkladov z oddielu o pracovnom dni. Kovospracujúce podniky v Birminghame a okolí zamestnávajú zväčša pri veľmi ťažkej práci 30 000 detí a mladistvých spolu s 10 000 ženami. Nachádzame ich tu v nezdravých zlievárňach mosadze, v továrňach na gombíky, pri smaltovaní, galvanizovaní a lakovaní.[251] Výstrelky v nadmernej práci dospelých i nedospelých zabezpečili rôznym londýnskym tlačiarňam novín a kníh povestnú prezývku „bitúnky".[251a] Tie isté výstrelky sa vyskytujú aj v knihárstve, kde sú ich obeťami najmä ženy, dievčatá a deti. Ťažká práca pre nedospelých je v povrazárňach, nočná práca v solivaroch, v sviečkárňach a v iných chemických výrobniach; v tkáčovniach hodvábu, ktoré ešte nemajú mechanický pohon, vražedným spôsobom využívajú mladistvých pri poháňaní tkáčskych stavov.[252] Jednou z najodpornejších, najšpinavších a najhoršie platených prác, na ktoré sa s obľubou používajú mladé dievčatá a ženy, je triedenie handár. Vieme, že Veľká Británia, hoci má vlastné obrovské množstvo handár, je emporiom obchodu s handrami z celého sveta. Sem prúdia handry z Japonska, z najvzdialenejších štátov Južnej Ameriky a z Kanárskych ostrovov. No hlavným zdrojom ich dovozu sú Nemecko, Francúzsko, Rusko, Taliansko, Egypt, Turecko, Belgicko a Holandsko. Handry slúžia na hnojenie, na výrobu vaty (do matracov), na výrobu shoddy (umelej vlny) a ako surovina na výrobu papiera. Triedičky handár bývajú médiami pri rozširovaní kiahní a iných nákazlivých chorôb, ktorých prvými obeťami sú ony samy.[253] Klasickým príkladom nadmernej, ťažkej a neprimeranej práce a z nej vyplývajúceho zbrutálnenia robotníkov opotrebúvaných od útleho detstva môže byť popri práci v rudných a uhoľných baniach výroba tehál a škridiel, pri ktorej sa v Anglicku ešte len sporadicky používa novovynájdený stroj (1866). Od mája do septembra trvá práca od piatej ráno do ôsmej večer, a tam, kde sušia pod šírym nebom, často od štvrtej ráno do deviatej večer. Pracovný

[1a] doslova

[251] A čo ešte úbohé deti v brusiarňach pilníkov v Sheffielde!

[251a] Ch. Empl. Comm., V. Rep., 1866, p. 3, n. 24; p. 6, n. 55, 56; p. 7, n. 59, 60.

[252] l. c. p. 114, 115, n. 6—7. Člen komisie správne poznamenáva, že ak iný stroj nahrádza človeka, tu chlapec verbatim[1a] nahrádza stroj.

[253] Pozri správu o obchode s handrami a početné doklady: Public Health, VIII. Report, Lond. 1866. Appendix, p. 196—208.

deň od piatej ráno do siedmej večer sa považuje za „skrátený", „mierny". Deti oboch pohlaví zamestnávajú od šiesteho roku, ba dokonca od štvrtého roku. Pracujú ten istý počet hodín ako dospelí, často aj viac. Práca je tvrdá a letné horúčavy ešte zvyšujú vyčerpanosť. V jednej tehelni v Mosley vyrábalo napríklad dvadsaťštyriročné dievča 2000 tehál denne s pomocou dvoch nedospelých dievčat, ktoré nosili hlinu a ukladali tehly. Tieto dievčatá vláčili denne desať ton hliny po kĺzkych stenách jamy z hĺbky 30 stôp a na vzdialenosť 210 stôp.

„Je nemožné, aby dieťa prešlo očistcom tehelne bez veľkého morálneho úpadku... Hrubé reči, ktoré počúvajú od najútlejšieho veku, oplzlé, neslušné a nehanebné spôsoby, medzi ktorými vyrastajú nevedomé a polozdivočené, robia z nich v neskoršom živote ľudí neviazaných, opovrhovaných, spustlých... Strašným zdrojom demoralizácie je spôsob ich bývania. Každý moulder (formovač)" (vlastne skúsený robotník a predák pracovnej skupiny) „dáva svojej sedemčlennej čate byt a stravu vo svojej chatrči alebo baraku. Či už sú členmi jeho rodiny alebo nie, muži, chlapci a dievčatá spia v chatrči, ktorá má obvykle dve a len výnimočne tri miestnosti, všetky prízemné a zle vetrané. Títo ľudia sú po celodennej drine natoľko vyčerpaní, že ani v najmenšom nedbajú na pravidlá zdravia, na čistotu a slušnosť. Veľa týchto chatrčí je priam vzorom neporiadku, špiny a prachu... Najväčšie zlo systému, ktorý pri tomto druhu práce zamestnáva mladé dievčatá, je v tom, že ich spravidla od detstva na celý ďalší život pevne spútava s najspustlejšou zberbou. Stávajú sa z nich surové, papuľnaté chlapčiská (rough, foul-mouthed boys) ešte skôr, ako ich príroda naučí, že sú ženy. Chatrne oblečené do špinavých handár, s nohami obnaženými vysoko nad kolená, vlasy a tvár samá špina, učia sa s pohŕdaním hľadieť na všetky pocity slušnosti a cudnosti. Cez prestávky na jedenie ležia rozvalené na poliach alebo pokukujú po mládencoch, ktorí sa kúpu v susednom kanáli. Keď napokon skončia svoju ťažkú dennú lopotu, oblečú si lepšie šaty a idú s chlapmi do krčmy."

Je len prirodzené, že v celej tejto vrstve od útleho detstva vládne najväčšie opilstvo.

„Najhoršie je, že si tehliari zúfajú sami nad sebou. Jeden z tých lepších povedal kaplánovi zo Southallfieldu: Vážený pane, skôr by ste sa mohli pokúsiť pozdvihnúť a napraviť čerta ako tehliara!" („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[254]

O kapitalistických úsporách na pracovných podmienkach v modernej manufaktúre (ktorou tu rozumieme všetky dielne väčšieho rozsahu, okrem vlastných tovární) nájdeme oficiálny a veľmi bohatý materiál v IV. (1861) a v VI. (1864) Public Health Report. Opis workshops (dielní), najmä londýnskych tlačiarov a krajčírov, prekonáva najhroznejšie fantázie našich románopiscov. Účinok na zdravotný stav robotníkov je samozrejmý. Dr. Simon, hlavný úradný lekár Privy Council[71] a oficiálny vydavateľ Public Health Reports, okrem iného hovorí:

„Vo svojej štvrtej správe" (1861) „som ukázal, ako je pre robotníkov prakticky nemožné trvať na tom, čo je ich prvoradým právom, lebo ide o ich zdra-

[254] Child. Empl. Comm., V. Report, 1866, p. XVI—XVIII, n. 86—97 a p. 130 až 133, n. 39—71. Porov. aj ib., III. Report, 1864, p. 48, 56.

vie, t. j. trvať na práve, aby zamestnávateľ, bez ohľadu na to, na akú prácu ich zhromaždil, pokiaľ to závisí od neho, zbavil prácu všetkých odstrániteľných, zdraviu škodlivých okolností. Upozornil som na to, že kým sú robotníci prakticky neschopní sami si zabezpečiť túto spravodlivosť, pokiaľ ide o zdravie, nemôžu dosiahnuť nijakú účinnú pomoc od platených úradníkov zdravotného dozoru... Život desaťtisícov robotníkov a robotníčok teraz zbytočne trýznia a skracujú nekonečné fyzické útrapy, ktoré plodí samo ich zamestnanie."[255]

Na ilustráciu vplyvu pracovných miestností na zdravotný stav dr. Simon uvádza túto tabuľku úmrtnosti:

Počet osôb každého veku zamestnaných v príslušných priemyselných odvetviach	Porovnanie priemyselných odvetví so zreteľom na zdravie	Úmrtnosť na 100 000 osôb v príslušných odvetviach v udanom veku		
		25 až 35 rokov	35 až 45 rokov	45 až 55 rokov
	poľnohospodárstvo v Anglicku a vo Walese	743	805	1145
958 265 22 301 mužov 12 377 žien 13 803	londýnski krajčíri . .	958	1262	2093
	londýnski tlačiari	894	1747	2367[256]

d/
Moderná domácka práca

Teraz prechádzame k tzv. domáckej práci. Ak si chce niekto urobiť predstavu o tejto sfére kapitalistického vykorisťovania, vybudovanej na pozadí veľkopriemyslu, a o jej obludnostiach, nech sa pozrie napríklad na zdanlivo celkom idylickú výrobu klincov v niektorých odľahlých anglických dedinách.[257] Tu stačí niekoľko príkladov z takých odvetví čipkárstva a pletenia zo slamy, ktoré ešte vôbec nepoužívajú stroje alebo ešte nekonkurujú strojovej a manufaktúrnej výrobe[1*].

[1*] v 1.—4. nemeckom vydaní: manufaktúrnej výrobe

Zo 150 000 osôb zamestnaných v anglickej čipkárskej výrobe približne 10 000 spadá pod pôsobnosť továrenského zákona z roku 1861. Obrovská väčšina zostávajúcich 140 000 osôb sú ženy, mladiství a deti obidvoch pohlaví, aj keď mužské pohlavie je len nepa-

[255] Public Health, VI. Rep., Lond. 1864, p. 29, 31.

[256] l. c. p. 30. Dr. Simon poznamenáva, že úmrtnosť londýnskych krajčírov a tlačiarov medzi 25. a 35. rokom je v skutočnosti oveľa väčšia, pretože ich londýnski zamestnávatelia dostávajú z vidieka veľký počet mladých ľudí do 30 rokov ako „učňov" a „improvers" (tých, čo sa chcú vo svojom remesle zdokonaliť). Títo pri sčítaní figurujú ako Londýnčania, nafukujú počet osôb, na ktorý sa vyratúva londýnska úmrtnosť bez toho, aby sa úmerne zaratúvali do počtu úmrtí v Londýne. Veľká časť z nich sa totiž vracia na vidiek, najmä v prípade ťažkého ochorenia (l. c.).

[257] Ide tu o kované klince na rozdiel od strojovo vyrábaných sekaných klincov. Pozri: Child. Empl. Comm., III. Report, p. XI, p. XIX, n. 125—130; p. 52, n. 11; p. 113—114, n. 487; p. 137, n. 674.

trne zastúpené. Zdravotný stav tohto „lacného" materiálu vykorisťovania vyplýva z nasledujúceho prehľadu dr. Truemana, lekára General Dispensary v Nottinghame. Zo 686 pacientiek čipkárok, zväčša medzi 17. a 24. rokom, malo turberkulózu:

1852 1 na 45,	1857 1 na 13,
1853 1 na 28,	1858 1 na 15,
1854 1 na 17,	1859 1 na 9,
1855 1 na 18,	1860 1 na 8,
1856 1 na 15,	1861 1 na 8.[258]

Tento rast percenta tuberkulózy musí stačiť aj najoptimistickejšiemu pokrokárovi a najpľuhavejšiemu nemeckému agentovi so slobodným obchodom.

Továrenský zákon z roku 1861 upravuje vlastnú výrobu čipiek, pokiaľ sa uskutočňuje strojmi, a to je v Anglicku pravidlom. Odvetvia, ktoré si tu krátko všimneme, totiž tie, kde nepracujú robotníci sústredení v manufaktúrach, obchodných domoch atď., ale len tzv. domácki robotníci, členia sa: 1. na finishing (konečná úprava strojovo vyrábaných čipiek, kategória, ktorá zasa zahŕňa mnoho pododvetví) a 2. na paličkovanie čipiek.

Lace finishing ako domácka práca sa vykonáva alebo v tzv. „mistresses houses", alebo ju vykonávajú ženy, či už samy alebo so svojimi deťmi, vo svojich súkromných bytoch. Ženy, ktoré vedú „mistresses houses", sú samy chudobné. Dielňa je časťou ich súkromného bytu. Dostávajú objednávky od továrnikov, majiteľov obchodných domov atď. a zamestnávajú ženy, dievčatá a malé deti, vždy podľa veľkosti svojich izieb a podľa kolísajúceho dopytu v odvetví. Počet zamestnaných robotníčok sa mení od 20 do 40 v jedných dielňach, od 10 do 20 v druhých. Priemerný najnižší vek, v ktorom deti začínajú pracovať, je šesť rokov, no niektoré sú aj mladšie ako päť rokov. Obvyklý pracovný čas trvá od ôsmej ráno do ôsmej večer, s pol druha hodinou na jedenie, ktoré je nepravidelné, pričom často jedia priamo v smradľavých dierach, kde pracujú. Keď obchody idú dobre, práca často trvá od ôsmej (niekedy od šiestej) ráno do desiatej, jedenástej alebo dvanástej v noci. V anglických kasárňach má priestor určený na jedného vojaka 500—600 kubických stôp, vo vojenských lazaretoch 1200. V týchto pracovných dieraoh pripadá na každú osobu 67—100 kubických stôp. Súčasne plynové osvetlenie pohlcuje kyslík. Aby sa čipky nezašpinili, musia sa deti často vyzúvať, a to aj v zime, hoci podlaha je z kamenných dlaždíc alebo z tehál.

„V Nottinghame nie je nič nezvyčajné vidieť 15 až 20 detí nadžganých v kutici nie väčšej ako 12 štvorcových stôp, zamestnaných 15 hodín z 24 pri práci, ktorá je sama osebe vyčerpávajúca pre svoju otupnosť a jednotvárnosť a navyše sa vykonáva v tých najnezdravších podmienkach, aké sú len možné... Dokonca aj najmladšie deti pracujú s napätou pozornosťou a udivujúcou rýchlosťou a takmer nikdy nedožičia svojim prstom odpočinok alebo pomalší pohyb. Ak sa ich niečo spýtate, nikdy nezodvihnú oči od práce zo strachu, aby nestratili ani chvíľku."

[258] Child. Empl. Comm., II. Report, p. XXII, n. 166.

„Mistresses" používajú „dlhú palicu" ako povzbudzujúci prostriedok tým častejšie, čím dlhšie trvá pracovný čas.

„Deti sa postupne unavia a začínajú byť neposedné ako vtáčence, keď sa bliži koniec ich dlhej pripútanosti k zamestnaniu, ktoré je jednotvárne, škodlivé na oči a vyčerpávajúce pre nemeniacu sa polohu tela. Je to naozajstná otrocká práca." („Their work is like slavery.")[259]

Tam, kde ženy pracujú so svojimi vlastnými deťmi doma, t. j. v modernom zmysle v prenajatej izbe, často v podkroví, sú pomery ešte horšie, pokiaľ je to vôbec možné. Tento druh práce sa zadáva v okruhu 80 míľ od Nottinghamu. Keď dieťa zamestnané v obchodnom dome odchádza o deviatej alebo desiatej večer domov, dostáva často ešte na cestu batôžtek, aby prácu doma dokončilo. Kapitalistický farizej, zastúpený niektorým zo svojich námezdných poháňačov, robí to, prirodzene, s dojímavou frázou: „To je pre mamičku," hoci veľmi dobre vie, že úbohé dieťa musí pritom sedieť a pomáhať.[260]

Paličkované čipky sa vyrábajú hlavne v dvoch anglických poľnohospodárskych oblastiach, v čipkárskom obvode Honitonu, 20 až 30 míľ pozdĺž južného pobrežia Devonshiru, i na niekoľkých miestach Severného Devonu, a v druhej oblasti, ktorá zahŕňa veľkú časť grófstiev Buckingham, Bedford, Northampton a susedné časti Oxfordshiru a Huntingdonshiru. Domce poľnohospodárskych nádenníkov slúžia obyčajne aj ako dielne. Niektorí majitelia manufaktúr zamestnávajú vyše 3000 takýchto domáckych robotníkov, hlavne deti a mladistvých, výlučne ženského pohlavia. Opakujú sa tu pomery opísané pri lace finishing. Ibaže namiesto „mistresses houses" sú tu tzv. „lace schools" (čipkárske školy), ktoré vedú chudobné ženy vo svojich chatrčiach. V týchto školách deti pracujú od piateho roku, niekedy aj mladšie, do dvanásteho alebo pätnásteho roku, najmladšie v prvom roku štyri až osem hodín, neskoršie od šiestej ráno do ôsmej i do desiatej večer.

„Miestnosti sú zväčša obyčajné obývacie izby malých domcov, komín je zapchatý, aby nebol prievan, a ti, čo sú dnu, sa niekedy aj v zime zohrievajú len svojím vlastným živočíšnym teplom. V iných prípadoch sa tieto tzv. učebne ponášajú na malé komory bez krbu... Tieto brlohy sú strašne preplnené, je v nich priam na zadusenie. K tomu pristupuje škodlivý účinok stôk, záchodov, hnijúcich látok a inej nečistoty, obyčajne pri vchodoch do menších domcov."

Čo sa týka priestoru:

„V jednej čipkárskej škole je 18 dievčat a majsterka, 33 kubických stôp na každú osobu; v druhej, kde je neznesiteľný zápach, je 18 osôb a 24½ kubických stôp na hlavu. V tomto odvetví možno nájsť zamestnané deti od dvoch a od dva a pol roka."[261]

---

[259] Child. Empl. Comm., II. Report, 1864, p. XIX, XX, XXI.
[260] l. c. p. XXI, XXII.
[261] l. c. p. XXIX, XXX.

Tam, kde sa vo vidieckych grófstvach Buckinghamu a Bedfordu končí paličkovanie čipiek, začína sa pletenie zo slamy. Rozprestiera sa vo veľkej časti Hertfordshiru a v západných a severných častiach Essexu. Roku 1861 bolo pletením zo slamy a výrobou slamených klobúkov zamestnaných 48 043 osôb, z toho 3815 mužského pohlavia najrôznejšieho veku, ostatní boli ženského pohlavia, a to 14 913 do 20 rokov, z toho okolo 7000 detí. Namiesto čipkárskych škôl sú tu „straw plait schools" (školy na pletenie zo slamy). Deti sa tu začínajú učiť pliesť zo slamy obyčajne od štvrtého roku, niekedy medzi tretím a štvrtým rokom. Prirodzene, výchovu nedostávajú nijakú. Samy deti nazývajú základné školy „natural schools" (prirodzené školy) na rozdiel od týchto ústavov na vysávanie krvi, kde ich jednoducho nútia pracovať, aby splnili úlohu, ktorú im prikázali ich polovyhladované matky, zväčša je to 30 yardov denne. Matky ich potom často nechávajú pracovať doma do desiatej, jedenástej i dvanástej v noci. Slama im reže prsty a ústa, ktorými ju ustavične navlhčujú. Podľa všeobecného názoru londýnskych úradných lekárov, ktorý zhrnul dr. Ballard, minimálny priestor na každú osobu v spálni alebo v pracovnej miestnosti predstavuje 300 kubických stôp. Ale v školách pletenia zo slamy je priestor vymeraný ešte úspornejšie ako v čipkárskych školách, $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ a menej ako 22 kubických stôp na každú osobu. Člen komisie White hovorí:

„Menšie z týchto čísiel predstavujú menej priestoru ako polovicu toho, čo by zabralo dieťa zabalené do škatule veľkej tri stopy na dĺžku, šírku a výšku."

Takto užívajú radosti života deti do dvanásteho alebo štrnásteho roku. Zúbožení, spustnutí rodičia myslia len na to, ako z detí čo najviac vytĺcť. Prirodzene, keď deti vyrastú, ani za mak sa nestarajú o rodičov a opúšťajú ich.

„Nie div, že medzi takto odchovaným obyvateľstvom je toľko nevedomosti a neresti... Jeho morálka je na najnižšom stupni... Veľký počet žien má nemanželské deti a niektoré z nich v takom nezrelom veku, že sa nad tým hrozia aj znalci kriminálnej štatistiky."[262]

A vlastou týchto vzorných rodín, ako hovorí gróf Montalembert, nepochybne kompetentný v otázkach kresťanstva, je vzorná kresťanská krajina Európy!

Mzda, ktorá je v spomínaných priemyselných odvetviach vôbec žalostná (výnimočná maximálna mzda detí v školách na pletenie zo slamy je 3 sh.), sa ešte stláča hlboko pod jej nominálnu sumu truckovým systémom, ktorý všeobecne prevláda najmä v čipkárskych obvodoch.[263]

[262] l. c. p. XL, XLI.
[263] Child. Empl. Comm., I. Rep., 1863, p. 185.

e/

Prechod modernej manufaktúry a domáckej práce na veľkopriemysel. Urýchlenie tejto revolúcie rozšírením továrenských zákonov na tieto spôsoby podnikania

Zlacňovanie pracovnej sily púhym zneužívaním ženských a nezrelých pracovných síl, púhym olupovaním o všetky normálne pracovné a životné podmienky a púhou brutalitou nadmernej a nočnej práce napokon naráža na isté, ďalej neprekročiteľné prirodzené hranice a tým aj na hranice zlacňovania tovarov a kapitalistického vykorisťovania vôbec, ktoré sa zakladajú na týchto princípoch. Len čo sa konečne dosiahne tento bod, a to trvá dlho, udrie hodina pre zavedenie strojov a pre rýchlu premenu rozptýlenej domáckej práce (alebo aj manufaktúry) na továrenskú výrobu.

Najkolosálnejším príkladom tohto pohybu je výroba „wearing apparel" (odevných doplnkov). Podľa klasifikácie Child. Empl. Comm. toto odvetvie zahŕňa výrobcov slamených a dámskych klobúkov a čiapok, krajčírov, milliners a dressmakers[264], výrobcov košieľ a šičky, výrobcov šnurovačiek, rukavíc a obuvi, popri mnohých menších odvetviach, ako je výroba kravát, golierov atď. Roku 1861 v Anglicku a vo Walese bolo v týchto odvetviach zamestnaných 586 298 osôb ženského pohlavia, z toho najmenej 115 242 do dvadsať rokov, 16 560 do pätnásť rokov. V Spojenom kráľovstve (1861) počet týchto robotníčok bol 750 334. V Anglicku a vo Walese počet mužských robotníkov súčasne zamestnaných v klobučníctve, obuvníctve, rukavičkárstve a krajčírstve bol 437 969, z toho 14 964 do pätnásť rokov, 89 285 pätnásť- až dvadsaťročných, 333 117 nad dvadsať rokov. V týchto údajoch chýbajú mnohé menšie odvetvia, ktoré sem patria. Ale ak vezmeme čísla tak, ako sú, podľa sčítania z roku 1861 dosiahneme iba pre Anglicko a Wales sumu 1 024 267 osôb teda približne toľko, koľko absorbuje poľnohospodárstvo a chov dobytka. Začíname chápať, načo vyčaria stroje také neslýchané masy výrobkov, a tak pomáhajú „uvoľniť" také neslýchané masy robotníkov.

„Wearing apparel" vyrábajú v manufaktúrach, v ktorých iba reprodukujú deľbu práce, ktorej membra disjecta našli už hotové; vyrábajú ich menší remeselnícki majstri, ktorí však nepracujú pre individuálnych spotrebiteľov ako predtým, ale pre manufaktúry a obchodné domy, takže celé mestá a oblasti sa často zaoberajú ako svojou špecialitou takými odvetviami, ako je obuvníctvo atď.; napokon v najväčšom rozsahu vyrábajú odevné doplnky tzv. domácki robotníci, ktorí predstavujú vysunuté oddelenie manufaktúr, obchodných domov a dokonca aj menších majstrov.[265] Masy pracovného

[264] Millinery sa nevzťahuje vlastne len na ozdoby hlavy, ale aj na dámske plášte a plášťenky, kým dressmakers sú totožné s našimi modistkami.

[265] V Anglicku sa millinery a dressmaking vykonávajú zväčša v budovách

materiálu, surovín, polovýrobkov atď. dodáva veľkopriemysel, masa lacného ľudského materiálu (taillable à merci et miséricorde[1*]) pozostáva z robotníkov, ktorých „uvoľnil" veľkopriemysel a poľnohospodárska veľkovýroba. Manufaktúry tohto odvetvia vďačia za svoj vznik hlavne potrebe kapitalistov mať poruke armádu schopnú reagovať na každý pohyb dopytu.[266] Lenže tieto manufaktúry aj naďalej nechávali popri sebe existovať rozptýlenú remeselnú a domácku výrobu ako svoju širokú základňu. Veľkú výrobu nadhodnoty v týchto pracovných odvetviach zároveň s postupným zlacňovaním ich výrobkov umožnilo a umožňuje predovšetkým minimum mzdy potrebné na biedne živorenie, spojené s maximom ľudsky možného pracovného času. Práve táto lacnota ľudského potu a ľudskej krvi, premenených na tovary, ustavične rozširovala a každodenne rozširuje odbytový trh, pre Anglicko menovite aj koloniálny trh, kde navyše vládnu anglické zvyklosti a vkus. Konečne nastal kritický bod. Základ starej metódy, púhe brutálne vykorisťovanie robotníckeho materiálu, viac alebo menej sprevádzané systematicky rozvinutou deľbou práce, nestačil už rastúcemu trhu a ešte rýchlejšie rastúcej konkurencii medzi kapitalistami. Udrela hodina strojov. Rozhodujúcim revolucionizujúcim strojom, ktorý v rovnakej miere zasahuje všetky nespočetné odvetvia tejto výrobnej sféry, ako je výroba módneho tovaru, krajčírstvo, obuvníctvo, šitie bielizne, výroba klobúkov atď., je — šijací stroj.

Jeho bezprostredný účinok na robotníkov je približne taký ako účinok všetkých strojov, ktoré v období veľkopriemyslu dobývajú nové výrobné odvetvia. Odstraňujú deti v najútlejšom veku. Mzda strojových robotníkov stúpa v pomere k mzde domáckych robotníkov, z ktorých mnohí patria k „najchudobnejším z chudobných" („the poorest of the poor"). Mzda lepšie situovaných remeselníkov, s ktorými konkuruje stroj, klesá. Noví strojoví robotníci sú výlučne dievčatá a mladé ženy. Pomocou mechanickej sily ničia monopol mužskej práce pri ťažkej robote a z ľahšej práce vyháňajú masy starých žien a malých detí. Nepremožiteľná konkurencia ubíja najslabších ručných robotníkov. Príšerné narastanie smrti hladom (death from starvation) v Londýne za posledné desaťročie ide paralelne s rozširovaním strojového šitia.[267] Nové robotníčky pri šijacom stroji, ktorý poháňajú rukou a nohou alebo len rukou, posediačky či postojačky, vždy podľa hmotnosti, veľkosti a špecializácie stroja, vydávajú veľa pracovnej sily. Ich zamestnanie sa stáva škodlivým zdraviu, pretože proces trvá dlho, hoci zväčša je kratší ako pri sta-

[1*] vydaného na milosť a nemilosť

zamestnávateľov, kde pracujú alebo námezdné robotníčky, ktoré tam bývajú, alebo nádenníčky bývajúce mimo týchto budov.

[266] Člen komisie White navštívil manufaktúru na vojenské odevy, ktorá zamestnávala 1000 až 1200 osôb, takmer všetky ženského pohlavia, manufaktúru na obuv s 1300 osobami, z čoho takmer polovica boli detí a mladiství atď. (Child. Empl. Comm., II. Rep., p. XLVII, n. 319.)

[267] Príklad. Týždenná správa o úmrtnosti Registrar General[128] z 26. februára 1864 uvádza päť prípadov smrti hladom. V ten istý deň Times informujú o ďalšom prípade smrti hladom. Šesť obetí v jednom týždni!

rom systéme. Všade, kde sa šijací stroj usadzuje v dielňach, ktoré sú aj tak tesné a preplnené, ako je to pri výrobe obuvi, šnurovačiek, klobúkov atď., rozmnožuje vplyvy škodiace zdraviu. Člen komisie Lord hovorí:

„Keď človek vstúpi do nízkych dielní, kde pracuje 30 až 40 robotníkov pri strojoch, účinok je neznesiteľný... Horúčava, pochádzajúca sčasti od plynových kachieľ na zohrievanie žehličiek, je strašná. Dokonca aj keď v takýchto dielňach prevládajú tzv. mierne pracovné hodiny, t. j. od ôsmej ráno do šiestej večer, predsa len každý deň pravidelne omdlievajú tri až štyri osoby."[268]

Prevrat v spoločenskom spôsobe výroby, tento nevyhnutný produkt premeny výrobných prostriedkov, uskutočňuje sa v pestrej spleti prechodných foriem. Menia sa podľa toho, v akom rozsahu a aký čas už šijací stroj ovláda to či ono priemyselné odvetvie; podľa postavenia, v akom už našiel robotníkov, podľa toho, či prevláda manufaktúra, remeselná alebo domácka výroba, podľa nájomného za dielne[269] atď. Napríklad pri výrobe módneho tovaru, kde práca bola už zväčša organizovaná, hlavne na základe jednoduchej kooperácie, šijací stroj sprvoti predstavuje iba nový faktor manufaktúrnej výroby. V krajčírstve, pri výrobe košieľ, obuvi atď. sa všetky formy prelínajú. Tu je vlastná továrenská výroba, tam sprostredkujúci zamestnávatelia dostávajú od kapitalistu en chef[1*] suroviny a zhromažďujú v „komôrkach" alebo v „podkrovných izbiciach" 10 až 50 alebo i viac námezdných robotníkov okolo šijacích strojov. Napokon, ako je to pri všetkých strojoch, ktoré netvoria nijaký členený systém a dajú sa používať v trpaslíčom rozsahu, remeselníci alebo domácki robotníci, s vlastnou rodinou alebo s niekoľkými cudzími robotníkmi, používajú aj vlastné šijacie stroje.[270] V skutočnosti v Anglicku teraz prevláda systém, pri ktorom kapitalista koncentruje vo svojich budovách väčší počet strojov a potom rozdeľuje strojové výrobky medzi armádu domáckych robotníkov na ďalšie spracovanie.[271] Lenže pestrosť prechodných foriem nezastiera tendenciu k premene na vlastnú továrenskú výrobu. Táto tendencia sa živí samým charakterom šijacieho stroja, ktorého mnohoraká použiteľnosť volá po spojení predtým oddelených odvetví v tej istej budove a pod velením toho istého kapitálu; ďalej okolnosťou, že predbežné zošívanie a niektoré iné operácie sa najlepšie vykonávajú tam, kde je šijací stroj; a napokon nevyhnutným vyvlastňovaním remeselníkov a domáckych robotníkov, ktorí vyrábajú

[1*] hlavného kapitalistu

[268] Child. Empl. Comm., II. Rep., 1864, p. LXVII, n. 406—409; p. 84, n. 124; p. LXXIII, n. 441; p. 68, n. 6; p. 84, n. 126; p. 78, n. 85; p. 76, n. 69; p. LXXII, n. 438.

[269] „Nájomné za dielne zdá sa byť tým prvkom, ktorý napokon rozhoduje, a preto sa v hlavnom meste najdlhšie udržal starý systém, pri ktorom sa práca dáva drobným podnikateľom a rodinám, a tam sa aj najskôr k nemu vrátili" (l. c. p. 83, n. 123). Koniec vety sa vzťahuje výlučne na výrobu obuvi.

[270] Nevyskytuje sa to v rukavičkárstve atď., kde sa postavenie robotníkov takmer neodlišuje od postavenia pauperov.

[271] l. c. p. 83, n. 122.

na svojich vlastných strojoch. Tento osud ich sčasti postihol už teraz. Neustále rastúce množstvo kapitálu vynaložené na šijacie stroje[272] podnecuje výrobu a spôsobuje viaznutie trhu, čo je pre domáckych robotníkov signálom, aby predali svoje šijacie stroje. Sama nadvýroba takýchto strojov núti výrobcov, ktorí potrebujú odbyt, aby ich prenajímali za týždenné nájomné, a tak vytvára vražednú konkurenciu pre drobných majiteľov strojov.[273] Ešte stále trvajúce zmeny v konštrukcii strojov a ich zlacňovanie takisto ustavične znehodnocujú ich staré typy, takže sa dajú so ziskom používať len masovo, v rukách veľkých kapitalistov, ktorí ich skupujú za babku. Napokon nahradenie ľudí parným strojom má aj tu, tak ako vo všetkých podobných prevratných procesoch, rozhodujúci význam. Používanie parnej sily naráža sprvoti na čisto technické prekážky, ako je otriasanie strojov, ťažkosti so zvládnutím ich rýchlosti, rýchle kazenie ľahších strojov atď., všetko prekážky, ktoré skúsenosť čoskoro naučí prekonať.[274] Kým na jednej strane koncentrácia mnohých pracovných strojov vo väčších manufaktúrach vedie k používaniu parnej sily, na druhej strane konkurencia pary a ľudských svalov urýchľuje koncentráciu robotníkov a pracovných strojov vo veľkých továrňach. Tak v obrovskej výrobnej sfére „wearing apparel", ako aj vo väčšine ostatných spomenutých odvetví prežíva Anglicko v súčasnosti premenu manufaktúry, remesla a domáckej práce na továrenskú výrobu, keď sa všetky tieto formy pod vplyvom veľkopriemyslu celkom zmenili, rozložili, znetvorili a už dávnejšie reprodukovali, ba dokonca prevýšili všetky hrôzy továrenského systému bez pozitívnych momentov jeho vývinu.[275]

Táto živelne prebiehajúca priemyselná revolúcia sa umele urýchľuje rozšírením továrenských zákonov na všetky priemyselné odvetvia, v ktorých pracujú ženy, mladiství a deti. Nútená úprava dĺžky prestávok, začiatku a konca pracovného dňa, systém smien pre deti, vylúčenie všetkých detí do istého veku atď. si na jednej strane vyžadujú rozšíriť počet strojov[276] a nahradiť svaly parou ako

[272] Len v Leicestri sa už roku 1864 používalo 800 šijacích strojov pri výrobe topánok a čižiem určených na predaj vo veľkom.

[273] l. c. p. 84, n. 124.

[274] Tak je to vo vojenskom sklade šatstva v Pimlico v Londýne, v továrni Tillicho a Hendersona na košele v Londonderry, v továrni na odevy firmy Tait v Limericku, ktorá zamestnáva okolo 1200 „rúk".

[275] „Tendencia k továrenskému systému" (l. c. p. LXVII). „Celé odvetvie je teraz v prechodnom štádiu a prekonáva tie isté zmeny, aké prekonalo aj čipkárstvo, tkáčstvo atď." (l. c., n. 405). „Úplná revolúcia" (l. c. p. XLVI, n. 318). Za čias Child. Empl. Comm. z roku 1840 pančuchárstvo bolo ešte ručnou prácou. Po roku 1846 zaviedli rozmanité stroje, teraz poháňané parou. Celkový počet osôb obidvoch pohlaví a všetkých vekových skupín od troch rokov vyššie zamestnaných v anglickom pančuchárstve bol roku 1862 asi 120 000. Z toho podľa Parliamentary Return z 11. februára 1862 len 4063 podliehalo pôsobnosti továrenského zákona.

[276] Napríklad v hrnčiarstve firma Cochran z Britannia Pottery, Glasgow, píše: „Aby sme udržali rozsah výroby, používame teraz veľa strojov, ktoré obsluhujú nevyučení robotníci, a každý deň nás presvedča o tom, že sme schopní

hnacou silou.[277] Na druhej strane, aby sa získalo na priestore, čo sa stráca na čase, rozširujú sa spoločne používané výrobné prostriedky, pece, budovy atď., slovom dochádza k väčšej koncentrácii výrobných prostriedkov a tomu zodpovedajúcej väčšej konglomerácii robotníkov. Hlavnou námietkou, ktorú vášnivo opakuje každá manufaktúra ohrozená továrenským zákonom, je v skutočnosti nevyhnutnosť väčších kapitálových výdajov, aby výroba mohla pokračovať vo svojom starom rozsahu. Pokiaľ však ide o prechodné formy medzi manufaktúrou a domáckou prácou, ako aj o samu domácku prácu, s obmedzením pracovného dňa a detskej práce stráca sa im pôda pod nohami. Bezmedzné vykorisťovanie lacných pracovných síl je jediným základom ich konkurenčnej schopnosti.

Podstatnou podmienkou továrenskej výroby, najmä odvtedy, čo podlieha úprave pracovného dňa, je zaistenie normálneho výsledku, t. j. výroba určitého množstva tovarov alebo zamýšľaný úžitkový efekt v danom čase. Zákonné prestávky upraveného pracovného dňa ďalej predpokladajú náhle a periodické zastavenie práce bez poškodenia produktu, ktorý je vo výrobnom procese. Táto istota čo do výsledku a možnosť prerušiť prácu sa, prirodzene, dajú ľahšie dosiahnuť v čisto mechanických odvetviach ako tam, kde určitú úlohu hrajú chemické a fyzikálne procesy, ako napríklad v hrnčiarstve, bieličstve, farbiarstve, pekárstve a vo väčšine kovospracujúcich podnikov. So šlendriánstvom neobmedzeného pracovného dňa, nočnej práce a slobodného pustošenia ľudí každá živelne vzniknutá prekážka čoskoro vystupuje ako večná „prirodzená hranica" výroby. Nijaký jed neničí hmyz istejšie ako továrenský zákon takéto „prirodzené hranice". Nikto nevykrikoval hlasnejšie o „nemožnostiach" ako páni z hrnčiarstva. Roku 1864 im naoktrojovali továrenský zákon a už po 16 mesiacoch zmizli všetky nemožnosti. Továrenským zákonom vyvolaná

„zlepšená metóda výroby hrnčiarskej hmoty (slip) lisovaním namiesto odparovaním, nová konštrukcia pecí na sušenie nepálených tovarov atď., to sú v hrnčiarstve veľmi dôležité udalosti a znamenajú v ňom taký veľký pokrok, aký nemôže vykázať celé posledné storočie... Teplota pecí sa značne znížila, pričom značne poklesla spotreba uhlia a účinok na tovary sa urýchlil."[278]

Napriek všetkým proroctvám výrobné náklady hrnčiarskych predmetov nestúpli, ale stúplo množstvo výrobkov, takže vývoz za 12 mesiacov od decembra 1864 do decembra 1865 prevyšoval svojou hodnotou o 138 628 £ priemer predchádzajúcich troch rokov. Pri výrobe zápaliek pokladali za prirodzené, že chlapci, dokonca aj vtedy, keď hltali svoj obed, namáčali drievka do teplej fosforovej

---

vyrobiť väčšie množstvo, ako sme vyrobili starou metódou." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 13.) „Továrenský zákon vedie k ďalšiemu zavádzaniu strojov" (l. c. p. 13, 14).

[277] Takto po zavedení továrenského zákona do hrnčiarstva veľmi vzrástol počet power jiggers namiesto handmoved jiggers[1*].

[278] Rep. Insp. Fact., 31st Oct. 1865, p. 96 a 127.

[1*] mechanických hrnčiarskych kruhov namiesto ručných

zmesi, ktorej jedovaté výpary im stúpali do tváre. Spolu s nevyhnutnosťou šetriť čas si továrenský zákon (1864) vynútil zavedenie „dipping machine" (stroja na namáčanie), z ktorého sa výpary nemôžu dostať k robotníkovi.[279] V tých odvetviach čipkárskej manufaktúry, ktoré ešte nepodliehajú továrenskému zákonu, sa teraz takisto tvrdí, že prestávky na jedenie nemôžu byť pravidelné, pretože rozličné čipkárske materiály potrebujú rozdielny čas na sušenie, od troch minút po jednu hodinu alebo aj viac. Na to členovia Children's Employment Comm. odpovedajú:

„Okolnosti sú tie isté ako v tlačiarni tapiet. Niektorí významní továrnici v tomto odvetví horlivo dokazovali, že povaha používaných materiálov a rozmanitosť procesov, ktorými prechádzajú, nedovoľujú, aby sa kvôli jedeniu naraz zastavila práca bez veľkých strát... Článok 6. oddielu 6. Factory Acts Extension Act[1*] (1864) „im poskytol osemnásťmesačnú lehotu odo dňa vydania zákona a po jej uplynutí sa musia prispôsobiť prestávkam na jedenie tak, ako ich špecifikuje továrenský zákon."[280]

[1*] zákona o rozšírení platnosti továrenského zákona

Sotvaže parlament schválil tento zákon, páni továrnici už aj zistili:

„Ťažkosti, ktoré sme očakávali po zavedení továrenského zákona, nenastali. Nepozorujeme, že by sa výroba nejako narušila. V skutočnosti vyrábame viac za ten istý čas."[281]

Ako vidieť, anglický parlament, ktorému iste nebude nikto vyčítať genialitu, dospel na základe skúseností k poznaniu, že donucovací zákon môže jednoducho nadiktovať odstránenie všetkých tzv. prirodzených prekážok výroby, ktoré bránia obmedziť a upraviť pracovný deň. Pri zavedení továrenského zákona do niektorého priemyselného odvetvia sa preto poskytuje lehota od šiestich do osemnástich mesiacov a je vecou továrnikov, aby za tento čas odstránili technické prekážky. Mirabeauov výrok: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!"[2*] platí najmä pre modernú technológiu. Ale tým, že továrenský zákon takto umele urýchľuje dozrievanie materiálnych prvkov nevyhnutných na premenu manufaktúrnej výroby na továrenskú výrobu, na základe nevyhnutnosti zväčšených kapitálových výdajov zároveň urýchľuje zánik menších podnikateľov a koncentráciu kapitálu.[282]

[2*] „Nemožné? Nikdy predo mnou nevyslovte toto hlúpe slovo!"

Ak odhliadneme od čisto technických a technicky odstrániteľných prekážok, úprava pracovného dňa naráža na nepravidelné návyky samých robotníkov, najmä tam, kde prevláda úkolová mzda a kde

[279] Zavedenie tohto a iných strojov do zápalkárne nahradilo v jednom oddelení 230 mladistvých tridsiatimi dvoma chlapcami a dievčatami od 14 do 17 rokov. V týchto úsporách na robotníkoch sa pokračovalo aj po roku 1865, keď sa začala používať parná sila.

[280] Child. Empl. Comm., II. Rep., 1864, p. IX, n. 50.

[281] Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 22.

[282] „Potrebné zlepšenia ... v mnohých starých manufaktúrach nemožno zaviesť bez vynaloženia kapitálu, ktorý presahuje prostriedky mnohých súčasných majiteľov... Zavedenie továrenského zákona je nevyhnutne sprevádzané prechodnou dezorganizáciou. Rozsah tejto dezorganizácie je v priamom pomere k veľkosti neporiadkov, ktoré sa majú odstrániť" (l. c. p. 96, 97).

premárnenie času v určitej časti dňa alebo týždňa možno dobehnúť dodatočnou nadčasovou prácou alebo nočnou prácou, čo je metóda, ktorá dospelého robotníka robí brutálnym a jeho nezrelých druhov a ženy ruinuje.[283] Hoci táto nepravidelnosť pri vydávaní pracovnej sily je prirodzenou hrubou reakciou na nudu jednotvárnej driny, predsa len v nepomerne väčšej miere vyviera z anarchie samej výroby, ktorá zasa predpokladá bezuzdné vykorisťovanie pracovnej sily kapitálom. Popri všeobecnom periodickom striedaní priemyselného cyklu a osobitných výkyvoch trhu v každom výrobnom odvetví vystupuje tzv. sezóna, nech už sa zakladá na striedaní ročných období priaznivých pre lodnú dopravu, alebo na móde, alebo ide o náhle veľké objednávky, ktoré treba splniť v najkratšom čase. Takéto objednávky sa stávajú zvykom a rozširujú sa so železnicami a telegrafom. Istý londýnsky továrnik napríklad hovorí:

„Rozšírenie železničnej siete po celej krajine veľmi podporilo zvyk dávať krátkodobé objednávky. Kupujúci prichádzajú teraz z Glasgowa, Manchestru a Edinburghu približne každých štrnásť dní do veľkých obchodných domov City, ktorým dodávame tovary, a zadávajú malé objednávky, ktoré treba ihneď vybaviť, namiesto aby kupovali zo skladov, ako to bolo zvykom predtým. V minulých rokoch sme mohli v období ochabnutia vždy pracovať pre dopyt v najbližšej sezóne, ale teraz nikto nemôže predpovedať, aký bude dopyt potom."[284]

V továrňach a manufaktúrach, ktoré ešte nepodliehajú továrenskému zákonu, vládne periodicky najstrašnejšia nadmerná práca počas tzv. sezóny, nárazovitosť v dôsledku súrnych objednávok. Vo vysunutom oddelení továrne, manufaktúry a obchodného domu, vo sfére domáckej práce, beztak celkom nepravidelnej, v surovinách a v objednávkach celkom závislej od rozmarov kapitalistu, ktorého tu neviažu nijaké ohľady na zhodnotenie budov, strojov atď. a ktorý tu nič neriskuje, iba kožu samých robotníkov, sa takto vo veľkom systematicky pestuje priemyselná rezervná armáda, ktorá je vždy k dispozícii, v jednej časti roku decimovaná najneľudskejším hrdlačením, v druhej časti zbedačovaná nedostatkom práce.

„Zamestnávatelia," hovorí Child. Empl. Comm., „využívajú obvyklú nepravidelnosť domáckej práce na to, aby v časoch mimoriadnej potreby vynucovali prácu do jedenástej, dvanástej i do druhej v noci, ako sa bežne hovorí, na

[283] Napríklad pri vysokých peciach „ku koncu týždňa sa pracovný čas všeobecne značne predlžuje, pretože robotníci si zvykli v pondelok a príležitostne aj v utorok sčasti alebo celkom zaháľať". (Child. Empl. Comm., III. Rep., p. VI.) „Drobní majstri majú vo všeobecnosti veľmi nepravidelný pracovný čas. Stratia dva alebo tri dni, a potom pracujú celú noc, aby túto stratu dohonili... Vždy zamestnávajú svoje vlastné deti, ak ich majú" (l. c. p. VII). „Nepravidelná dochádzka do práce je podporovaná možnosťou a praxou dohoniť stratu predĺžením pracovného času" (l. c. p. XVIII). „V Birminghame ... sa stráca ... ohromné množstvo času, pretože robotníci časť času premárnia a vo zvyšujúcom čase otročia" (l. c. p. XI).

[284] Child. Empl. Comm., IV. Rep., p. XXXII. „Rozšírenie železničnej siete vraj veľmi podporilo zvyk dávať súrne objednávky; pre robotníkov z toho vyplýva uštvanosť, zanedbávanie času na jedenie a nadčasové hodiny" (l. c. p. XXXI).

všetky hodiny", a to v miestnostiach, „kde stačí zápach, aby vás hodilo o zem (the stench is enough to knock you down). Azda dôjdete až ku dverám a otvoríte ich, ale neodvážite sa ísť ďalej."[285] „Sú to komickí čudáci, tí naši zamestnávatelia," hovorí jeden z vypočúvaných svedkov, obuvník, „nazdávajú sa, že to chlapcovi neuškodí, keď polovicu roka lopotí na smrť a druhú polovicu sa musí potĺkať takmer bez roboty."[286]

Tieto „obchodné zvyklosti" („usages which have grown with the growth of trade") takisto ako technické prekážky vydávali a vydávajú zainteresovaní kapitalisti za „prirodzené hranice" výroby, čo bol obľúbený nárek bavlnárskych lordov v čase, keď im po prvý raz hrozil továrenský zákon. Aj keď sa ich priemysel viac ako hocktorý iný zakladá na svetovom trhu, a teda na lodnej doprave, skúsenosti ich usvedčili zo lži. Odvtedy anglickí továrenskí inšpektori každú údajnú „obchodnú prekážku" pokladajú za prázdnu výhovorku.[287] Dôkladné a veľmi svedomité prieskumy Child. Empl. Comm. vskutku dokazujú, že v niektorých priemyselných odvetviach by sa úpravou pracovného dňa iba rovnomernejšie na celý rok rozdelilo už používané množstvo práce[288], že táto úprava je prvou racionálnou uzdou na vražedné, nezmyselné a systému veľkopriemyslu ako takému neprimerané rozmary módy[289], že rozvoj zaoceánskej lodnej dopravy a komunikačných prostriedkov vôbec odstránil vlastný technický základ sezónnej práce[290], že všetky ostatné vraj nekontrolovateľné okolnosti sa odstránia ďalšími budovami, ďalšími strojmi, zvýšeným počtom súčasne zamestnaných robotníkov[291] a z toho vyplývajúcim spätným účinkom na systém veľko-

[285] Child. Empl. Comm., IV. Rep., p. XXXV, n. 235 a 237.

[286] l. c. p. 127, n. 56.

[287] „Pokiaľ ide o straty, ktoré obchod utrpí tým, že sa načas nesplnia objednávky lodnej prepravy, spomínam si, že to bol obľúbený argument pánov továrnikov v rokoch 1832 a 1833. Nič, čo k tejto otázke možno teraz uviesť, nemôže už mať takú váhu ako vtedy, keď ešte para neskrátila všetky vzdialenosti na polovicu a nezaviedla nové pravidlá dopravy. Keď sa tento argument preveroval v praxi, už vtedy neobstál a istotne by ani teraz takúto previerku nevydržal." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1862, p. 54, 55.)

[288] Child. Empl. Comm., III. Rep., p. XVIII, n. 118.

[289] John Bellers už roku 1699 poznamenáva: „Vrtkavosť módy zväčšuje počet bedárov trpiacich núdzu. Skrýva v sebe dve veľké zlá: 1. Tovariši trpia v zime biedou pre nedostatok práce, pretože obchodníci s látkami a tkáčski majstri sa neodvažujú vynakladať svoj kapitál na zamestnávanie tovarišov, kým nepríde jar a nebudú vedieť, aká bude potom móda; 2. Na jar niet dosť tovarišov, takže tkáčski majstri musia prijať veľa učňov, aby za štvrť alebo pol roka mohli zásobiť obchod kráľovstva, čo roľníkovi vytrháva z rúk pluh, vyprázdňuje vidiek od pracujúcich, zapĺňa mestá vo veľkej miere žobrákmi a tých, čo sa hanbia žobrať, vydáva v zime napospas smrti hladom." (Essays about the Poor, Manufactures etc., p. 9.)

[290] Child. Empl. Comm., V. Rep., p. 171, n. 34.

[291] Napríklad vo svedeckých výpovediach bradfordských vývozcov sa hovorí: „Za týchto okolností je jasné, že v obchodných domoch chlapci nemusia pracovať dlhšie ako od ôsmej ráno do siedmej alebo pol ôsmej večer. Je to len otázka ďalších rúk a ďalších výdavkov. Chlapci by nemuseli pracovať tak dlho do noci, keby niektorí zamestnávatelia neboli taki ziskuchtiví; ďalší stroj stojí iba 16 alebo 18 £... Všetky ťažkosti vyplývajú z nedostatočného zariadenia a z nedostatku priestoru" (l. c. p. 171, n. 35, 36 a 38).

obchodu.[292] Lenže kapitál sa uspokojí s takým prevratom, ako to opätovne vyhlasuje ústami svojich predstaviteľov, „iba pod tlakom všeobecného parlamentného zákona"[293], ktorý nútene upravuje pracovný deň.

9.

Továrenské zákonodarstvo. (Ustanovenia o ochrane zdravia a o výchove.) Jeho všeobecné rozšírenie v Anglicku

Továrenské zákonodarstvo, táto prvá vedomá a plánovitá reakcia spoločnosti na živelne vzniknutú podobu jej výrobného procesu, je, ako sme videli, takisto nevyhnutným produktom veľkopriemyslu, ako ním je bavlnená priadza, selfaktory a elektrický telegraf. Prv ako prejdeme k všeobecnému rozšíreniu továrenského zákonodarstva v Anglicku, treba sa ešte stručne zmieniť o niektorých ustanoveniach anglického továrenského zákona, ktoré sa netýkajú počtu hodín pracovného dňa.

Ustanovenia o ochrane zdravia, aj keď odhliadneme od formulácie, ktorá uľahčuje kapitalistom ich obchádzanie, sú nanajvýš skúpe a v skutočnosti sa obmedzujú na predpisy o bielení stien a niektoré iné opatrenia na udržiavanie čistoty, na vetranie a ochranu pred nebezpečnými strojmi. V tretej knihe sa vrátime k fanatickému boju továrnikov proti ustanoveniu, ktoré im naoktrojovalo nepatrný výdavok na ochranu údov ich „rúk". Tu sa znova skvele osvedčuje dogma slobodného obchodu, že v spoločnosti s antagonistickými záujmami každý sledovaním svojho vlastného prospechu podporuje všeobecné blaho. Stačí jeden príklad. Vieme, že za práve uplynulé dvadsaťročné obdobie sa v Írsku veľmi rozšíril ľanársky priemysel a s ním aj scutching mills (trepárne ľanu). Roku 1864 tam bolo asi 1800 takýchto mills. Na jeseň a v zime periodicky odťahujú od poľných prác najmä mladistvých a ženy, synov, dcéry a manželky okolitých drobných nájomcov, všetko ľudí, čo sa vôbec nevyznajú v strojoch, aby kŕmili ľanom valcovne scutching mills. Rozsah a intenzita úrazov nemá vôbec obdobu v de-

[292] l. c. [p. 81, n. 32.] Istý londýnsky továrnik, ktorý ostatne nútenú úpravu pracovného dňa považuje za ochranný prostriedok robotníkov proti továrnikom a samých továrnikov proti veľkoobchodu, vypovedá: „Tlak v našom odvetví zapríčiňujú lodiari, ktorí napríklad chcú odoslať tovary plachetnicou, aby v určitej sezóne boli na mieste, a zároveň si chcú strčiť do vrecka rozdiel v dopravných nákladoch medzi plachetnicou a parníkom, alebo si z dvoch parníkov zvolia skorší, aby boli na zahraničnom trhu pred svojimi konkurentmi."

[293] „Tomu by sa dalo odpomôcť," hovorí istý továrnik, „keby sa pod tlakom všeobecného parlamentného zákona rozšírili továrne" (l. c. p. X, n. 38).

jinách strojov. Iba v jedinom scutching mill v Kildinane (pri Corku) napočítali v rokoch 1852—1856 šesť smrteľných prípadov a 60 ťažkých zmrzačení, ktorým sa napospol dalo zabrániť najjednoduchším zariadením v cene niekoľko šilingov. Dr. W. White, certifying surgeon[1*] továrni v Downpatricku, v oficiálnej správe zo 16. decembra 1865 vyhlasuje:

„Úrazy v scutching mills sú úrazmi najstrašnejšieho druhu. V mnohých prípadoch hriadeľ odtrhne od trupu štvrtinu tela. Smrť alebo budúcnosť v biednej nemohúcnosti a trápení sú zvyčajnými následkami zranenia. Pribúdanie továrni v krajine, prirodzene, iba rozšíri tieto strašné výsledky. Som presvedčený, že vhodný štátny dozor nad scutching mills by mohol zabrániť veľkým obetiam na zdraví a na živote."[294]

Čo by mohlo lepšie charakterizovať kapitalistický spôsob výroby ako to, že sa na ňom musia vymáhať najjednoduchšie zariadenia na ochranu čistoty a zdravia donucovacím štátnym zákonom?

„Továrenský zákon z roku 1864 vybielil a vyčistil v hrnčiarstve vyše 200 dielní, a to aj tam, kde sa dvadsať rokov alebo vôbec zdržiavali hocakej podobnej činnosti" (taká je „zdržanlivosť" kapitálu!) „a kde je zamestnaných 27 878 robotníkov a kde doteraz počas nadmernej dennej a často aj nočnej práce vdychovali neznesiteľný vzduch, ktorý ináč pomerne neškodné zamestnanie zamorili nemocami a smrťou. Zákon značne rozšíril vetracie zariadenie."[295]

Táto časť továrenského zákona zároveň presvedčivo ukazuje, ako kapitalistický spôsob výroby svojou podstatou vylučuje každé racionálne zlepšenie presahujúce istý bod. Anglickí lekári jednomyseľne vyhlasujú, ako sme už viac ráz spomenuli, že 500 kubických stôp vzduchu na osobu predstavuje sotva dostačujúce minimum pri dlhšie trvajúcej práci. Dobre teda! Ak továrenský zákon všetkými svojimi donucovacími opatreniami nepriamo urýchľuje premenu menších dielní na továrne, teda nepriamo zasahuje do vlastníckeho práva menších kapitalistov a veľkým kapitalistom zabezpečuje monopol, potom zákonné vynútenie potrebného množstva vzduchu pre každého robotníka v dielňach by jedným úderom priamo vyvlastnilo tisíce malých kapitalistov! Zasiahlo by to korene kapitalistického spôsobu výroby, t. j. sebazhodnocovanie kapitálu, či už veľkého alebo malého, na základe „slobodného" nákupu a spotrebovania pracovnej sily. Preto pred týmito 500 kubickými stopami vzduchu dochádza továrenskému zákonodarstvu dych. Zdravotnícke úrady, komisie pre vyšetrovanie v priemysle a továrenskí inšpektori znova a znova opakujú, že 500 kubických stôp je nevyhnutných a že ich nemožno kapitálu naoktrojovať. Tým v skutočnosti vyhlasujú tuberkulózu a iné pľúcne choroby robotníkov za životnú podmienku kapitálu.[296]

[1*] úradný lekár

[294] l. c. p. XV, n. 72 sqq.

[295] Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 127.

[296] Zo skúseností sa zistilo, že priemerný zdravý človek pri každom vdýchnutí strednej intenzity spotrebuje asi 25 kubických cólov vzduchu a že za minútu urobí asi 20 vdychov. Podľa toho by spotreba vzduchu na jedného člo-

Hocijako úbohé sú vcelku ustanovenia továrenského zákona o výchove, predsa len vyhlasujú základné vyučovanie za povinnú podmienku práce.[297] Ich úspech po prvý raz dokázal, že je možné spájať vyučovanie a telocvik[298] s manuálnou prácou, teda aj manuálnu prácu s vyučovaním a telocvikom. Zo svedeckých výpovedí učiteľov továrenskí inšpektori čoskoro zistili, že továrenské deti, hoci sa im dostáva iba polovica vyučovania ako riadnym denným žiakom, naučia sa práve toľko a často aj viac.

„Vec je jednoduchá. Tí, čo chodia do školy iba na pol dňa, sú vždy svieži a takmer vždy schopní a ochotní učiť sa. Systém napoly manuálna práca, napoly škola robí každé z týchto dvoch zamestnaní odpočinkom a osviežením po predchádzajúcom zamestnaní, a je teda pre dieťa oveľa vhodnejší, ako keby nepretržite zotrvávalo v jednom z nich. Chlapec, ktorý od včasného rána sedí v škole, nemôže, najmä za horúceho počasia, súperiť s chlapcom, ktorý prichádza svieži a čulý zo svojej práce."[299]

Ďalšie doklady nájdeme v Seniorovom prejave na sociologickom kongrese v Edinburghu roku 1863. Okrem iného tu upozorňuje aj na to, ako jednostranný, neproduktívny a dlhotrvajúci školský deň detí vo vyšších a stredných triedach zbytočne zväčšuje prácu učiteľov, „kým nielen neplodne, ale aj celkom škodlivo mrhá časom, zdravím a energiou detí"[300]. Z továrenského systému, ako to možno

---

veka za 24 hodín bola približne 720 000 kubických cólov čiže 416 kubických stôp. Vieme však, že vzduch, ktorý sme už raz vdýchli, nemôže slúžiť tomu istému procesu, kým sa neočistí vo veľkej dielni prírody. Podľa experimentov Valentina a Brunnera sa zdá, že zdravý človek vydýchne za hodinu približne 1300 kubických cólov kysličníka uhličitého; to je toľko, ako keby pľúca za 24 hodín vyvrhli asi 8 uncií pevného uhlia. „Na každého človeka by malo pripadať prinajmenšom 800 kubických stôp vzduchu." (Huxley.)

[297] Podľa anglického továrenského zákona nemôžu rodičia posielať deti mladšie ako 14 rokov do „kontrolovaných" tovární, ak im zároveň neumožnia zúčastniť sa na základnom vyučovaní. Za dodržiavanie zákona je zodpovedný továrnik. „Továrenské vyučovanie je povinné a je podmienkou práce." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 111.)

[298] O priaznivých výsledkoch spojenia telocviku (u chlapcov aj vojenských cvičení) s povinným vyučovaním továrenských detí a žiakov z radov pauperov pozri prejav N. W. Seniora na siedmom výročnom kongrese National Association for the Promotion of Social Science v Report of Proceedings etc., Lond. 1863, p. 63, 64, ako aj správu továrenských inšpektorov z 31. okt. 1865, p. 118, 119, 120, 126 sqq.

[299] Reports of Insp. of Fact., l. c. p. 118, 119. Istý naivný majiteľ továrne na hodváb vysvetľuje členom vyšetrujúcej komisie Child. Empl. Comm.: „Som celkom presvedčený, že skutočné tajomstvo, ako produkovať zdatných robotníkov, sa našlo v spojení práce a vyučovania od detského veku. Pravda, práca nesmie byť ani príliš namáhavá, ani odporná a nezdravá. Želal by som si, aby moje vlastné deti striedali školu s prácou a hrou." (Child. Empl. Comm., V. Rep., p. 82, n. 36.)

[300] Senior, l. c. p. 66. Ako veľkopriemysel, keď dosiahne určitý stupeň vývinu, s prevratom v spôsobe materiálnej výroby a v spoločenských výrobných vzťahoch vyvoláva prevrat aj v hlavách, presvedčivo ukazuje porovnanie prejavu N. W. Seniora z roku 1863 s jeho filipikou proti továrenskému zákonu z roku 1833, alebo porovnanie názorov spomínaného kongresu so skutočnosťou, že v niektorých vidieckych častiach Anglicka sa chudobným rodičom ešte stále

podrobne sledovať u Roberta Owena, vyklíčil zárodok výchovy budúcnosti, keď u všetkých detí od istého veku sa produktívna práca bude spájať s vyučovaním a telocvikom nielen ako metóda zväčšovania spoločenskej výroby, ale aj ako jediná metóda produkovania všestranne rozvinutých ľudí.

Videli sme, že veľkopriemysel technicky ruší manufaktúrnu deľbu práce, ktorá doživotne pripútava celého človeka k jednej čiastkovej operácii, kým kapitalistická forma veľkopriemyslu túto deľbu práce zároveň reprodukuje ešte obludnejšie vo vlastnej továrni tým, že premieňa robotníka na vedomím obdarené príslušenstvo čiastkového stroja, a všade inde sčasti tým, že sporadicky používa stroje a strojovú prácu[301], sčasti tým, že zavádza ženskú, detskú a nekvalifikovanú prácu ako nový základ deľby práce. Protirečenie medzi manufaktúrnou deľbou práce a podstatou veľkopriemyslu sa uplatňuje násilím. Okrem iného sa prejavuje v strašlivom fakte, že veľkú časť detí, ktoré sú zamestnané v moderných továrňach a manufaktúrach a od najútlejšieho detstva sú pripútané k najjednoduchším manipuláciám, po dlhé roky vykorisťujú bez toho, aby sa naučili nejakej práci, na základe ktorej by sa neskôr dali použiť hoci aj v tej istej manufaktúre alebo továrni. Napríklad v anglických knihtlačiarňach predtým učni prechádzali od ľahších prác k zložitejším, ako to zodpovedalo systému starej manufaktúry a remesla. Prešli určitým učebným procesom, kým sa z nich stali hotoví tlačiari. Toto remeslo od všetkých požadovalo, aby vedeli čítať a písať. To všetko zmenil tlačiarenský stroj. Zamestnáva dva druhy robotníkov, dospelého robotníka, ktorý dozerá na stroj, a chlapcov, zväčša jedenásť- až sedemnásťročných, ktorých práca spočíva výlučne v tom, že vkladajú hárok papiera do stroja alebo z neho vyberajú potlačený hárok. Najmä v Londýne drú takto nepretržite 14, 15, 16 hodín niekoľko dní v týždni a často aj 36 hodín za sebou iba s dvoma hodinami oddychu na jedenie a spánok![302] Veľká časť z nich nevie čítať a spravidla sú to celkom zdivočené, abnormálne stvorenia.

---

pod trestom smrti hladom zakazuje vzdelávať svoje deti. Tak pán Snell napríklad uvádza, že v Somersetshire je obvyklou praxou, že keď sa chudobný človek uchádza o podporu farnosti, je prinútený vziať svoje deti zo školy. Tak pán Wollaston, farár z Felthamu, rozpráva o prípadoch, keď istým rodinám odopreli akúkoľvek podporu, „pretože posielali svoje deti do školy"!

[301] Tam, kde remeselnícke stroje, poháňané ľudskou silou, priamo alebo nepriamo konkurujú s rozvinutými strojmi, ktoré teda predpokladajú mechanickú hnaciu silu, robotník, ktorý poháňa stroj, prekonáva veľkú zmenu. Pôvodne parný stroj nahrádzal tohto robotníka, teraz má on nahradiť parný stroj. Preto je napätie a vynakladanie jeho pracovnej sily obludné, a tobôž ešte u nedospelých, ktorí sú odsúdení na tieto muky! Tak člen komisie Longe zistil, že v Coventry a okolí používajú desať- až pätnásťročných chlapcov pri otáčaní stavov na výrobu stúh, nehovoriac už o mladších deťoch, ktoré museli otáčať stavy menších rozmerov. „Je to mimoriadne namáhavá práca. Chlapec je púhou náhradou za parnú silu." (Child. Empl. Comm., V. Rep., 1866, p. 114, n. 6.) O vražedných následkoch „tohto systému otroctva", ako ho nazýva oficiálna správa, pozri l. c. sq.

[302] l. c. p. 3, n. 24.

„Aby mohli robiť svoju prácu, nepotrebujú nijakú intelektuálnu výchovu; majú málo príležitosti rozvíjať svoju zručnosť a ešte menej svoj úsudok; ich mzda, aj keď je na chlapcov pomerne vysoká, nerastie úmerne tomu, ako dorastajú, a väčšina z nich nemá vyhliadky na lepšie platené a zodpovednejšie miesto dozorcu pri stroji, lebo na každý stroj pripadá len jeden dozorca a často až štyria chlapci."[303]

Len čo sa stanú pristarí na svoju detskú prácu, teda najneskôr v sedemnástom roku, prepustia ich z tlačiarne. Stávajú sa z nich kandidáti zločinu. Viaceré pokusy zadovážiť im zamestnanie niekde inde stroskotali na ich nevedomosti, hrubosti, telesnej a duševnej zaostalosti.

To, čo platí o manufaktúrnej deľbe práce v dielni, vzťahuje sa aj na deľbu práce v rámci spoločnosti. Pokiaľ sú remeslo a manufaktúra všeobecným základom spoločenskej výroby, nevyhnutným momentom vývinu je podriadenie výrobcu výlučne jednému výrobnému odvetviu, odstránenie pôvodnej rozmanitosti jeho činností[304]. Na tomto základe každé jednotlivé odvetvie si empiricky nájde zodpovedajúcu technickú podobu, pomaly ju zdokonaľuje a len čo dosiahne určitý stupeň zrelosti, rýchlo ju kryštalizuje. Okrem nového pracovného materiálu, ktorý dodáva obchod, zmenu tu i tam vyvoláva postupná premena pracovných nástrojov. Keď si však na základe skúseností nájde primeranú formu, skostnatie aj pracovný nástroj, ako to dokazuje fakt, že často po tisícročia prechádza z generácie na generáciu. Je charakteristické, že až do 18. storočia sa osobitné remeslá nazývali mysteries (mystères)[305] a že do ich tajov mohol preniknúť iba empiricky a profesionálne zasvätený človek. Veľkopriemysel strhol závoj, ktorý zakrýval ľuďom ich vlastný spoločenský výrobný proces a rozličné živelne oddelené výrobné odvetvia premenil na hádanky pre ostatné odvetvia, ba dokonca aj pre zasvätených v každom odvetví. Princíp veľkopriemyslu, spočívajúci v tom, že každý výrobný proces sám osebe a spočiatku bez akéhokoľvek ohľadu na ľudskú ruku rozkladá na jeho konštituujúce prvky, vytvoril celkom modernú vedu technológie. Veľmi pestré, zdanlivo nesúvisiace a skostnatené podoby spoločenského výrobného procesu sa rozložili na vedome plánovité oblasti uplatnenia prí-

[303] l. c. p. 7, n. 60.

[304] „V niektorých častiach Škótskej vysočiny... mnohí pastieri oviec a cotters[1*] so ženami a deťmi chodili, podľa Statistical Account, v topánkach, ktoré si sami ušili z kože, ktorú sami vyrobili, v šatách, ktorých sa nedotkli iné ruky ako ich vlastné, keďže sami ostrihali ovce a vypestovali ľan. Pri zhotovovaní šiat sotva použili nejaký kúpený predmet okrem šidla, ihly, náprstku a niekoľkých častí železných nástrojov používaných pri tkaní. Farby získavali samy ženy zo stromov, kríkov a byliniek atď." (Dugald Stewart, Works, ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—328.)

[1*] domkári

[305] V slávnej Livre des métiers od Etienna Boileaua sa okrem iného predpisuje, aby tovariš, keď ho prijímajú medzi majstrov, zložil sľub, že „bude svojich bratov bratsky milovať, bude ich podporovať, že nikto vo svojom métier dobrovoľne neprezradí tajomstvá remesla a dokonca v záujme celku ani neupozorní kupujúcich na nedostatky cudzích výrobkov, aby tak odporúčal svoj vlastný tovar".

rodovedy, systematicky rozčlenené podľa zamýšľaného úžitkového efektu. Technológia objavila aj niekoľko veľkých základných foriem pohybu, v ktorých nevyhnutne prebieha všetka produktívna činnosť ľudského tela, napriek všetkej rozmanitosti používaných nástrojov, práve tak ako sa mechanika ani najväčšou zložitosťou strojov nedá pomýliť v tom, že sa tu ustavične opakujú jednoduché mechanické sily. Moderný priemysel nikdy nepokladá existujúcu formu nejakého výrobného procesu za definitívnu a nespráva sa k nej ako k takej. Preto je jeho technická základňa revolučná, kým technická základňa všetkých skorších spôsobov výroby bola v podstate konzervatívna.[306] Pomocou strojov, chemických procesov a inými metódami ustavične vyvoláva prevraty nielen v technickej základni výroby, ale aj vo funkciách robotníkov a v spoločenských kombináciách pracovného procesu. Tým práve tak ustavične revolucionizuje deľbu práce vnútri spoločnosti a neustále vrhá masy kapitálu a robotníkov z jedného výrobného odvetvia do druhého. Povaha veľkopriemyslu podmieňuje teda striedanie práce, pohyb funkcií, všestrannú pohyblivosť robotníka. Na druhej strane vo svojej kapitalistickej forme reprodukuje starú deľbu práce s jej skostnatenými osobitosťami. Videli sme, ako toto absolútne protirečenie odstraňuje všetok pokoj, stálosť, istotu robotníkovho životného postavenia a ustavične mu hrozí, že s pracovným prostriedkom mu vyrve z rúk aj životné prostriedky[307] a spolu s jeho čiastkovou funkciou urobí zbytočným aj samého robotníka; ako zúrivo sa toto protirečenie vybíja v neprestajnej slávnosti obetovania robotníckej triedy, v bezmedznom mrhaní pracovnými silami a v pustošiacej spoločenskej anarchii. To je negatívna stránka. Ak sa však striedanie práce teraz presadzuje len ako všemocný prírodný zákon a so slepým ničivým účinkom prírodného zákona, ktorý všade naráža na prekážky[308], sám veľkopriemysel svojimi katastrofami robí otáz-

[306] „Buržoázia nemôže existovať, ak ustavične nerevolucionizuje výrobné nástroje, teda výrobné vzťahy, teda všetky spoločenské vzťahy. Prvou podmienkou existencie všetkých predchádzajúcich priemyselných tried bolo naproti tomu nezmenené zachovávanie starého spôsobu výroby. Buržoázna epocha sa vyznačuje na rozdiel od všetkých ostatných ustavičnými prevratmi vo výrobe, neprestajnými otrasmi všetkých spoločenských vzťahov, večnou neistotou a pohybom. Všetky pevné, zakorenené vzťahy sprevádzané starými, patriarchálnymi predstavami a názormi sa rozkladajú, všetky novoutvorené starnú skôr, než by mohli skostnatieť. Všetko stavovské a stojaté pustne, všetko posvätné sa znesvätí a ľudia sú napokon nútení pozerať sa na svoje životné postavenie, na svoje vzájomné vzťahy triezvymi očami." (F. Engels und Karl Marx, Manifest der Kommunistischen Partei, Lond. 1848, p. 5.[1*])

[307] „Mne život vezmete,
ak vezmete mi, čo ma živilo." (Shakespeare)[90]

[308] Istý francúzsky robotník po svojom návrate zo San Francisca napísal: „Nikdy by som neveril, že som schopný robiť všetky tie remeslá, ktoré som vykonával v Kalifornii. Bol som pevne presvedčený, že okrem kníhtlačiarstva nie som na nič iné súci... Keď som sa už dostal do tohto sveta dobrodruhov, ktorí menia remeslo ľahšie ako vy košeľu, konal som na moj veru tak ako ostatní. Keďže sa ukázalo, že práca v baniach nie je dosť výnosná, nechal som ju tak a presťahoval som sa do mesta, kde som sa postupne stal typografom,

[1*] Marx, K.—Engels, F.: Manifest komunistickej strany. In: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 1. zv. Bratislava 1977, s. 361.

kou života a smrti, či sa striedanie prác, a teda čo najväčšia mnohostrannosť robotníkov uzná za všeobecný zákon spoločenskej výroby a či sa pomery prispôsobia jeho normálnej realizácii. Robí otázkou života a smrti, či sa neslýchané postavenie živoriaceho robotníckeho obyvateľstva, ktoré je k dispozícii a v rezerve pre meniacu sa vykorisťovateľskú potrebu kapitálu, nahradí absolútnou disponibilitou človeka pre meniace sa požiadavky práce; či sa čiastkové individuum, púhy nositeľ čiastkovej spoločenskej funkcie, nahradí totálne rozvinutým indivíduom, pre ktoré sú rozličné spoločenské funkcie striedajúcimi sa spôsobmi uplatnenia. Jedným momentom tohto prevratného procesu, ktorý sa živelne rozvíja na základe veľkopriemyslu, sú polytechnické a agronomické školy, iným momentom sú „écoles d'enseignement professionnel"[1*], kde robotnícke deti získavajú aké-také vedomosti z technológie a z praktického narábania rozličnými výrobnými nástrojmi. Kým továrenské zákonodarstvo spája s továrenskou prácou iba základné vyučovanie, ako prvý ústupok, horko-ťažko vybojovaný na kapitáli, niet pochybnosti o tom, že keď robotnícka trieda neodvratne vydobyje politickú moc, vydobyje aj miesto teoretickému i praktickému technologickému vyučovaniu v robotníckych školách. Takisto niet pochybnosti o tom, že kapitalistická forma výroby a jej zodpovedajúce ekonomické pomery robotníkov sú v najväčšom diametrálnom protirečení s takýmito fermentmi prevratu a s ich cieľom, so zrušením starej deľby práce. Lenže vývin protirečení určitej historickej formy výroby je jedinou historickou cestou, ako ju rozložiť a pretvoriť do novej podoby. „Ne sutor ultra crepidam!"[129], nec plus ultra[2*] remeselníckej múdrosti, stalo sa strašným bláznovstvom od toho momentu, keď hodinár Watt vynašiel parný stroj, holič Arkwright pradiarsky stroj a klenotnícky robotník Fulton paroloď.[309]

Pokiaľ továrenské zákonodarstvo reguluje prácu v továrňach, manufaktúrach atď., javí sa to sprvoti len ako zasahovanie do vykorisťovateľských práv kapitálu. Naproti tomu každá úprava tzv. domáckej práce[310] ihneď vystupuje ako priamy zásah do patria po-

[1*] odborné školy

[2*] vrchol

---

pokrývačom, klampiarom atď. Keď som zistil, že som súci na každú prácu, cítim sa menej mäkkýšom a viac človekom." (A. Corbon, De l'enseignement professionnel, 2ème éd. p. 50.)

[309] John Bellers, ozajstný fenomén v dejinách politickej ekonómie, už koncom 17. storočia celkom jasne pochopil, že je nevyhnutné odstrániť terajšiu výchovu a deľbu práce, ktoré vytvárajú hypertrofiu a atrofiu na obidvoch krajných bodoch spoločnosti, aj keď v opačnom smere. Okrem iného veľmi pekne hovorí: „Učiť sa v záhaľke je máločo lepšie ako učiť sa záhaľke... Telesná práca je prvotným božím ustanovením... Práca je rovnako potrebná pre zdravie tela ako jedenie pre jeho život; lebo trápenie, ktoré si človek ušetrí záhaľkou, nájde v chorobe... Práca prilieva olej do lampy života, myslenie ju zapaľuje... Detský hlúpe zamestnanie" (to je predvídavé proti basedowcom a ich moderným napodobňovateľom) „ponecháva myseľ detí hlúpou." (Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry, Lond. 1696, p. 12, 14, 16, 18.)

[3*] Tento zväzok, s. 388—391.

[310] Takáto práca sa vykonáva zväčša v malých dielňach, ako sme to videli pri čipkárskej manufaktúre a pri pletení zo slamy[3*] a ako sme to mohli podrob-

testas[1*], t. j., v modernej interpretácii, do rodičovskej autority, a to je krok, o ktorom útlocitný anglický parlament dlho predstieral, že sa ho zdráha urobiť. Lenže sila faktov si napokon vynútila uznať, že veľkopriemysel rozkladá nielen ekonomický základ starej rodiny a jemu zodpovedajúcu prácu v rodine, ale aj samy staré rodinné vzťahy. Bolo treba vyhlásiť práva detí. V záverečnej správe Child. Empl. Comm. z roku 1866 sa hovorí:

„Na nešťastie zo všetkých svedeckých výpovedí jasne vyplýva, že deti obidvoch pohlaví pred nikým nepotrebujú natoľko ochranu ako pred svojimi rodičmi." Systém bezmedzného vykorisťovania detskej práce vôbec a domáckej práce osobitne „udržiava sa tým, že rodičia majú nad svojimi mladými a útlymi potomkami svojvoľnú a škodlivú moc, bez obmedzenia alebo kontroly... Rodičia nesmú mať absolútnu moc, urobiť zo svojich detí púhe stroje, aby z nich vytĺkli určitú týždennú mzdu... Deti a mladiství majú právo na zákonodarnú ochranu proti zneužívaniu rodičovskej moci, ktorá predčasne ničí ich fyzickú silu a degraduje ich na rebríčku morálnych a intelektuálnych bytostí."[311]

Lenže priame alebo nepriame vykorisťovanie nezrelých pracovných síl kapitálom nevzniklo zo zneužívania rodičovskej moci, ale naopak kapitalistický spôsob výroby tým, že odstránil ekonomický základ rodičovskej moci, vyvolal jej zneužívanie. Hocijako strašný a odporný je rozklad starých rodinných zväzkov v rámci kapitalistického systému, predsa len veľkopriemysel tým, že pripisuje rozhodujúcu úlohu ženám, mladistvým a deťom obidvoch pohlaví v spoločensky organizovanom výrobnom procese mimo sféry domácnosti, vytvára novú ekonomickú základňu pre vyššiu formu rodiny a vzťahu medzi oboma pohlaviami. Prirodzene, že rovnako hlúpe je pokladať kresťansko-germánsku formu rodiny za absolútnu, takisto ako starorímsku, alebo starogrécku, alebo orientálnu formu, ktoré ostatne spolu tvoria jeden historický vývinový rad. Práve tak je jasné, že zloženie kombinovaného pracovného personálu z jednotlivcov obidvoch pohlaví a najrozličnejších vekových skupín — hoci vo svojej živelne vzniknutej, brutálnej kapitalistickej forme, keď robotník existuje pre výrobný proces, a nie výrobný proces pre robotníka, je morovým zdrojom skazy a otroctva — pri zodpovedajúcich pomeroch sa musí naopak premeniť na zdroj humánneho rozvoja.[312]

Nevyhnutnosť zovšeobecniť továrenský zákon, aby sa z výnimočného zákona pre pradiarne a tkáčovne, tieto prvé výtvory strojovej výroby, stal zákonom celej spoločenskej výroby, vyplýva, ako sme videli, z historického vývoja veľkopriemyslu, na pozadí ktorého sa celkom revolucionizuje tradičná forma manufaktúry, remesla a domáckej práce, manufaktúra sa neustále mení na továreň, remeslo

[1*] otcovskej moci

nejšie ukázať najmä na kovospracujúcich manufaktúrach v Sheffielde, Birminghame atď.

[311] Child. Empl. Comm., V. Rep., p. XXV, n. 162 a II. Rep., p. XXXVIII, n. 285, 289, p. XXV, XXVI, n. 191.

[312] „Továrenská práca môže byť rovnako čistá a príjemná ako domácka práca, ba dokonca ešte viac." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 129.)

na manufaktúru a napokon sféry remesla a domáckej práce sa v obdivuhodne krátkom čase pretvárajú na pelechy utrpenia, kde sa môžu slobodne vybúriť najšialenejšie obludnosti kapitalistického vykorisťovania. Rozhodujúce sú nakoniec dve okolnosti: po prvé ustavične znova sa opakujúca skúsenosť, že kapitál, keď sa dostane pod štátnu kontrolu len na niektorých bodoch periférie spoločnosti, tým bezuzdnejšie sa odškodňuje na iných bodoch[313]; po druhé volanie samých kapitalistov po rovnosti konkurenčných podmienok, t. j. po rovnakých obmedzeniach vykorisťovania práce.[314] Vypočujme si o tom dva srdcervúce vzdychy. Firma W. Cooksley (majitelia tovární na výrobu klincov, reťazí atď. v Bristole) dobrovoľne zaviedla vo svojom závode ustanovenia továrenského zákona.

„Keďže v susedných závodoch naďalej trvá starý nepravidelný systém, sú v nevýhode, pretože ich mladistvých robotníkov lákajú (enticed) pracovať inde po šiestej hodine večer. »Toto,« hovoria prirodzene, »znamená pre nás krivdu a stratu, pretože sa takto vyčerpáva časť sily chlapcov, z ktorej my máme mať všetku výhodu.«"[315]

[1*] londýnsky výrobca papierových vreciek a škatúľ

Pán J. Simpson (paper-box and bag maker[1*], London) vyhlasuje členom Children Empl. Comm.:

„Je ochotný podpísať každú petíciu za zavedenie továrenských zákonov. Za terajšieho stavu bol v noci vždy nepokojný (he always felt restless at night), keď zavrel svoju dielňu a pomyslel si, že ostatní pracujú dlhšie a preberajú mu pred nosom objednávky."[316] „Bolo by nespravodlivé voči väčším podnikateľom," zhŕňa Child. Empl. Comm., „podrobiť ich továrne úprave, kým v ich vlastnom výrobnom odvetví malé továrne nepodliehajú nijakému zákonnému obmedzeniu pracovného času. Keby tieto podmienky neplatili pre malé dielne, k nespravodlivosti nerovných konkurenčných podmienok čo do pracovných hodín pristúpila by pre väčších továrnikov ďalšia nevýhoda v tom, že by sa ponuka práce mladistvých a žien odvrátila od nich k dielňam vyňatým spod zákonodarstva. Nakoniec by to bol podnet na rozmnoženie malých dielní, ktoré takmer bez výnimky najmenej vyhovujú zdraviu, pohodliu, výchove a všeobecnému zlepšeniu postavenia ľudu."[317]

Vo svojej záverečnej správe Children's Employment Commission navrhuje podriadiť továrenskému zákonu viac ako 1 400 000 detí, mladistvých a žien, z ktorých asi polovicu vykorisťuje maloväroba a domácka práca.[318]

---

[313] l. c. p. 27, 32.

[314] Veľké množstvo dokladov o tom nájdeme v Rep. of Insp. of Fact.

[315] Child. Empl. Comm., V. Rep., p. X, n. 35.

[316] l. c. p. IX, n. 28.

[317] l. c. p. XXV, n. 165—167. O prednostiach veľkovýroby v porovnaní s trpasličou výrobou porovnaj Child. Empl. Comm., III. Rep., p. 13, n. 144; p. 25, n. 121; p. 26, n. 125; p. 27, n. 140 atď.

[318] Továrenskému zákonu mali byť podriadené tieto priemyselné odvetvia: výroba čipiek, pančuchárstvo, pletenie zo slamy, výroba wearing apparel so svojimi početnými druhmi, výroba umelých kvetov, výroba obuvi, klobúkov a rukavičiek, krajčírstvo, všetky kovospracujúce továrne od vysokých pecí po továrne na ihly atď., papierne, sklárne, výroba tabaku, výroba india-rubber[2*], výroba bŕd (pre tkáčovne), ručné tkanie kobercov, výroba dáždnikov a slnečníkov, výroba vretien a cievok, knihtlačiarstvo, knihárstvo, výroba písacích po-

[2*] gumy

„Keby parlament prijal náš návrh v celom rozsahu," hovorí komisia, „nemožno pochybovať o tom, že také zákonodarstvo by malo najblahodarnejší vplyv nielen na mladistvé a slabé osoby, ktorých sa bezprostredne dotýka, ale aj na ešte väčšiu masu dospelých robotníkov, ktorí by pod jeho pôsobnosť spadali priamo" (ženy) „a nepriamo" (muži). „Prinútilo by ich dodržiavať pravidelné a obmedzené pracovné hodiny; hospodárne vynakladať a zveľaďovať zásobu fyzickej sily, od ktorej tak veľmi závisí ich vlastné blaho, ako aj blaho krajiny; ochraňovalo by dorastajúcu generáciu pred presilovaním v ranom veku, ktoré podkopáva jej organizmus a vedie k predčasnému chradnutiu; napokon by poskytlo deťom, aspoň do trinásteho roku, príležitosť získať základné vzdelanie, a tak by skoncovalo s neuveriteľnou nevedomosťou, ktorú tak verne opisujú správy komisie a na ktorú možno hľadieť iba s mučivou bolesťou a s pocitom hlbokého národného poníženia."[319]

Toryovská vláda oznámila v trónnej reči z 5. februára 1867, že návrhy[319a] komisie na vyšetrovanie pomerov v priemysle sformulovala do „bills"[1*]. Na to potrebovala nový dvadsaťročný experimentum in corpore vili[2*]. Už roku 1840 vymenovali parlamentnú komisiu na vyšetrovanie detskej práce. Jej správa z roku 1842 vykreslila podľa slov N. W. Seniora

[1*] návrhov zákona
[2*] pokus na bezcennom tele

„najstrašnejší obraz chamtivosti, sebectva a krutosti kapitalistov a rodičov, biedy, degradácie a záhuby detí a mladistvých, aké kedy svet videl... Mohli by sme si myslieť, že správa opisuje hrôzy minulých vekov. Na nešťastie sú tu však dôkazy, že tieto hrôzy pokračujú s takou intenzitou ako predtým. Brožúra, ktorú asi pred dvoma rokmi uverejnil Hardwicke, konštatuje, že ohavnosti pranierované roku 1842 plne prekvitajú podnes" (1863) ...„Táto správa" (z roku 1842) „ležala dvadsať rokov nepovšimnutá a zatiaľ týmto deťom, vyrastajúcim bez najmenšej potuchy o tom, čo nazývame morálkou, čo je školské vzdelanie, náboženstvo alebo prirodzená láska v rodine, dovolili, aby sa stali rodičmi terajšej generácie."[320]

Medzitým sa spoločenská situácia zmenila. Parlament sa neodvážil odmietnuť požiadavky komisie z roku 1863, tak ako to svojho času urobil s požiadavkami z roku 1842. Preto už roku 1864, keď komisia uverejnila iba časť svojich správ, podriadil zákonom platným pre textilný priemysel aj keramický priemysel (vrátane hrnčiarstva), výrobu tapiet, zápaliek, nábojov a kapslí, ako aj strihanie zamatu. V trónnej reči z 5. februára 1867 vtedajšia toryovská vláda ohlásila ďalšie bills, založené na záverečných návrhoch komisie, ktorá medzičasom roku 1866 skončila svoju prácu.

Factory Acts Extension Act dostal kráľovské schválenie 15. augus-

---

trieb (stationery[3*], ku ktorému patrí zhotovovanie papierových škatúľ, kariet, farebného papiera atď.), povrazníctvo, výroba gagátových ozdôb, tehelne, ručná výroba hodvábu, coventryské tkáčstvo, soliváry, sviečkárne a cementárne, rafinérie cukru, výroba suchárov, rôzne drevoobrábacie a iné zmiešané práce.

[3*] papiernictvo

[319] l. c. p. XXV, n. 169.

[319a] Factory Acts Extension Act[4*] bol prijatý 12. augusta 1867. Vzťahuje sa na všetky zlievárne, kováčne a kovospracujúce závody vrátane strojárskych tovární, ďalej na výrobu skla, papiera, gutaperče, kaučuku a tabaku, na kníhtlačiarne, knihárstva, napokon na všetky dielne, ktoré zamestnávajú viac ako 50 osôb. — Hours of Labour Regulation Act[5*], prijatý 17. augusta 1867, sa vzťahuje na menšie dielne a tzv. domácku prácu. — K týmto zákonom, k novému Mining Act[6*] z roku 1872 atď., sa vrátim v II. zväzku.

[4*] zákon o rozšírení továrenských zákonov
[5*] zákon o úprave pracovného času
[6*] banskému zákonu

[320] Senior, Social Science Congress, p. 55—58.

ta 1867 a Workshops' Regulation Act 21. augusta; prvý zákon sa vzťahuje na veľké podniky, druhý na malé podniky.

Factory Acts Exstension Act reguluje vysoké pece, železiarne a mediarne, zlievárne, strojárne, kovospracujúce dielne, továrne na gutaperču, papier, sklo, tabak, ďalej tlačiarne a knihárstva a vôbec všetky priemyselné dielne tohto druhu, v ktorých zamestnávajú súčasne 50 alebo viac osôb najmenej 100 dní v roku.

Aby sme si urobili predstavu o rozsahu oblasti, ktorú tento zákon zahŕňal, uvedieme ďalej jeho niektoré definície:

„*Remeslo*" (v tomto zákone) „má znamenať: akúkoľvek ručnú prácu vykonávanú ako zamestnanie alebo kvôli zárobku alebo príležitostne pri zhotovovaní alebo úprave nejakého na predaj určeného predmetu alebo jeho časti zdobením, opravou alebo dokončovaním."

„*Dielňa* má znamenať: akúkoľvek miestnosť alebo miesto, kryté alebo pod šírym nebom, kde dieťa, mladistvý robotník alebo žena vykonávajú nejaké »remeslo« a kde ten, kto takéto dieťa, mladistvého robotníka alebo ženu zamestnáva, má právo vstupu a kontroly."

„*Zamestnaný* má znamenať: činný v nejakom »remesle«, či už za mzdu alebo bez nej, u majstra alebo u jedného z rodičov, ako je to ďalej bližšie určené."

„*Rodič* má znamenať: otec, matka, poručník alebo iná osoba, ktorá má poručníctvo alebo dozor nad ... dieťaťom alebo mladistvým robotníkom."

Článok 7 o trestoch za zamestnávanie detí, mladistvých robotníkov a žien v rozpore s ustanoveniami tohto zákona ukladá peňažné pokuty nielen majiteľovi dielne, či už je jedným z rodičov alebo nie, ale aj

„rodičom alebo iným osobám, ktoré majú dozor nad dieťaťom, mladistvým robotníkom alebo ženou, alebo majú priamy prospech z ich práce".

Factory Acts Extension Act, ktorý sa vzťahuje na veľké podniky, zaostáva za továrenským zákonom, lebo obsahuje množstvo hanebných výnimiek a zbabelých kompromisov s kapitalistami.

Workshops' Regulation Act, úbohý vo všetkých jednotlivostiach, ostal mŕtvou literou v rukách mestských a miestnych úradov poverených jeho vykonávaním. Keď im parlament roku 1871 túto právomoc odňal, aby ju preniesol na továrenských inšpektorov, a tak razom zväčšil oblasť ich dozoru o viac ako 100 000 dielní, z toho iba tehelní bolo 300, čo najobozretnejšie rozšíril ich personál len o osem pomocníkov, hoci už aj predtým ich bolo veľmi málo.[321]

Na tomto anglickom zákonodarstve z roku 1867 je teda nápadné na jednej strane to, že parlament vládnúcich tried bol prinútený prijať v zásade také mimoriadne a rozsiahle opatrenia proti prechmatom kapitalistického vykorisťovania; na druhej strane polovičatosť, nechuť a mala fides, s akými parlament tieto opatrenia potom naozaj uvádzal do života.

[321] Personál továrenskej inšpekcie pozostával z dvoch inšpektorov, dvoch pomocných inšpektorov a zo 41 podinšpektorov. Osem ďalších podinšpektorov vymenovali roku 1871. Celkové náklady na vykonávanie továrenských zákonov v Anglicku, Škótsku a Írsku v rokoch 1871—1872 dosahovali len 25 347 £ vrátane súdnych trov pri procesoch proti porušovaniu zákonov.

Vyšetrovacia komisia z roku 1862 navrhla aj novú úpravu banského priemyslu, priemyslu, ktorý sa od všetkých ostatných odlišuje tým, že sa v ňom spájajú záujmy pozemkových vlastníkov a priemyselných kapitalistov. Protiklad týchto dvoch záujmov pôsobil priaznivo na továrenské zákonodarstvo, kým fakt, že tento protiklad chýba, stačí zasa na vysvetlenie prieťahov a šikanovania v prípade banského zákonodarstva.

Vyšetrovacia komisia z roku 1840 došla k takým strašným a poburujúcim odhaleniam a vyvolala pred celou Európou taký škandál, že parlament musel upokojiť svoje svedomie prijatím Mining Act z roku 1842, v ktorom sa obmedzil na to, že ženám a deťom pod desať rokov zakázal prácu pod zemou.

Potom roku 1860 prišiel Mines' Inspection Act[1*], podľa ktorého mali v baniach robiť inšpekciu špeciálne na to vymenovaní verejní úradníci a nesmeli tu zamestnávať chlapcov desať- až dvanásťročných, ak nemali školské vysvedčenie alebo ak nenavštevovali školu istý počet hodín. Tento zákon ostal iba mŕtvou literou pre smiešne malý počet vymenovaných inšpektorov, pre nepatrný rozsah ich kompetencie a pre iné príčiny, ktoré ďalej bližšie vysvetlíme.

[1*] zákon o banskej inšpekcii

Jednou z najnovších Modrých kníh[4] o baniach je Report from the Select Committee on Mines, together with ... Evidence, 23 July 1866. Je dielom výboru členov Dolnej snemovne, splnomocneného predvolávať a vypočúvať svedkov; je to hrubý foliant, v ktorom sám Report má iba päť riadkov tohto obsahu: že výbor nevie nič povedať a že treba ešte vypočuť viac svedkov!

Spôsob vypočúvania svedkov pripomína cross examinations[2*] pred anglickými súdmi, kde sa advokát snaží pomýliť svedka nehanebnými krížovými otázkami, ktoré ho majú zmiasť a prekrútiť jeho slová. Advokátmi sú tu sami členovia parlamentnej vyšetrovacej komisie, medzi nimi majitelia baní a ťažiari; svedkami sú baníci, zväčša z uhoľných baní. Celá fraška je príliš charakteristická pre ducha kapitálu, aby sme tu neuviedli niektoré výňatky. Kvôli prehľadnosti uvádzam výsledky vyšetrovania atď. podľa rubrík. Pripomínam, že otázky a príslušné odpovede sú v anglických Modrých knihách očíslované a že svedkovia, ktorých výpovede tu citujem, sú robotníci z uhoľných baní.

[2*] krížové výsluchy

1. Zamestnávanie chlapcov od desiateho roku v baniach. Práca spolu s obvyklou cestou do bane a z bane trvá spravidla 14 až 15 hodín, výnimočne aj dlhšie, od tretej, štvrtej, piatej ráno do štvrtej i piatej večer. (Č. 6, 452, 83.) Dospelí robotníci pracujú v dvoch smenách čiže osem hodín, ale chlapci sa takto nestriedajú, aby sa ušetrili náklady. (Č. 80, 203, 204.) Mladšie deti sa používajú hlavne na otváranie a zatváranie vetracích dverí v rozličných oddeleniach šachty, staršie deti na ťažkú prácu, na dopravu uhlia atď. (Č. 122, 739, 740.) Dlhé pracovné hodiny pod zemou trvajú až do ich osemnásteho alebo dvadsiateho druhého roku, keď prechádzajú k vlastnej baníckej práci. (Č. 161.) Od detí a mladistvých sa dnes vyžaduje väčšia drina ako v hocktorom skoršom období. (Č. 1663—1667.)

Baníci takmer jednomyseľne žiadajú parlamentný zákon, ktorý by zakázal prácu v baniach do štrnásteho roku. A teraz sa Hussey Vivian (sám ťažiar) spytuje:

„Nezávisí táto požiadavka od väčšej alebo menšej biedy rodičov?" — A pán Bruce: „Nebolo by to tvrdé, keby sme tento zdroj príjmov vzali rodine, kde otec je mŕtvy alebo mrzák atď.? A zákon predsa musí platiť všeobecne. Chcete vo všetkých prípadoch zakázať, aby sa deti do štrnásteho roku zamestnávali pod zemou?" Odpoveď: „Vo všetkých prípadoch." (Č. 107—110.) Vivian: „Keby bola v baniach zakázaná práca do štrnástich rokov, neposielali by rodičia deti do tovární atď.? — Spravidla nie." (Č. 174.) Robotník: „Otváranie a zatváranie dverí vyzerá ako ľahká práca. Je to však veľmi úmorná robota. Nehovoriac už o ustavičnom prievane, chlapec je tam uväznený celkom ako v tmavej kobke žalára." Buržoa Vivian: „Nemôže chlapec počas služby pri dverách čítať, keď má svetlo? — Predovšetkým by si musel kúpiť sviečky. Okrem toho by mu to nedovolili. Je tam na to, aby sa staral o svoju robotu, musí plniť svoju povinnosť. Nikdy som nevidel nejakého chlapca v bani čítať." (Č. 139, 141—160.)

2. Výchova. Baníci žiadajú zákon o povinnom vyučovaní detí, tak ako v továrňach. Ustanovenie zákona z roku 1860, podľa ktorého sa požaduje školské vysvedčenie na zamestnávanie desať- až dvanásťročných chlapcov, vyhlasujú za čisto iluzórne. „Útrpný" spôsob vypočúvania kapitalistických vyšetrujúcich sudcov je tu naozaj smiešny.

(Č. 115.) „Je zákon väčšmi potrebný proti zamestnávateľom alebo proti rodičom? — Proti jedným i druhým." (Č. 116.) „Väčšmi proti jedným ako proti druhým? — Akože mám na to odpovedať?" (Č. 137.) „Prejavujú zamestnávatelia nejakú snahu prispôsobiť pracovné hodiny vyučovaniu v škole? — Nikdy." (Č. 211.) „Zlepšujú baníci svoju výchovu neskoršie? — Vo všeobecnosti sa zhoršujú; osvojujú si zlé návyky, oddávajú sa pitiu a hre a podobným veciam a postupne úplne spustnú." (Č. 454.) „Prečo neposielajú deti do večerných škôl? — Vo väčšine banských obvodov ich niet. Ale hlavná príčina je v tom, že deti sú od nadmernej práce natoľko vyčerpané, že sa im od únavy zatvárajú oči." „Teda," — robí buržoa záver — „ste proti výchove? — Na moj dušu nie, ale atď." (Č. 443.) „Nenúti však zákon z roku 1860 majiteľov baní atď., aby vyžadovali školské vysvedčenie, keď zamestnávajú desať- až dvanásťročné deti? — Zákon ich k tomu núti, ale zamestnávatelia to nerobia." (Č. 444.) „Podľa vášho názoru sa toto zákonné ustanovenie všeobecne nedodržiava? — Vôbec sa nedodržiava." (Č. 717.) „Veľmi sa zaujímajú baníci o otázku výchovy? — Veľká väčšina áno." (Č. 718.) „Záleží im veľmi na tom, aby sa zákon dodržiaval? — Veľkej väčšine áno." (Č. 720.) „Prečo si potom nevynútia jeho dodržiavanie? — Nejeden robotník by radšej nepustil do práce chlapca bez školského vysvedčenia, ale potom je z neho poznačený človek (a marked man)." (Č. 721.) „Poznačený od koho? — Od svojho zamestnávateľa." (Č. 722.) „Nazdávate sa azda, že zamestnávatelia by niekoho prenasledovali za to, že poslúcha zákon? — Nazdávam sa, že áno." (Č. 723.) „Prečo robotníci neodmietnu pracovať s takýmito chlapcami? — Nemajú možnosť vyberať si." (Č. 1634.) „Žiadate, aby parlament zakročil? — Ak sa má urobiť niečo účinné pre výchovu detí baníkov, musí to nútene urobiť parlamentný zákon." (Č. 1636.) „Má to platiť pre deti všetkých robotníkov Veľkej Británie, alebo len pre baníkov? — Som tu, aby som hovoril za baníkov." (Č. 1638.) „Prečo by sa malo rozlišovať medzi baníckymi a ostatnými deťmi? — Pretože banícke deti sú výnimkou z pravidla." (Č. 1639.) „V akom ohľade? — Vo fyzickom." (Č. 1640.) „Prečo by pre nich malo byť vzdelanie cennejšie ako pre chlapcov z iných tried? — Nehovorím, že je pre nich cennejšie, ale pretože sú prepracovaní v baniach, majú menej príležitosti na výchovu v denných a nedeľných školách." (Č. 1644.) „Však že nie je možné posudzovať otázky tohto druhu absolútne?" (Č. 1646.) „Je dosť škôl

v obvodoch? — Nie." (Č. 1647.) „Keby štát požadoval, aby každé dieťa posielali do školy, kde by sa vzali školy pre všetky tieto deti? — Nazdávam sa, že keď si to okolnosti vynútia, budú školy vznikať samy." „Veľká väčšina nielen detí, ale aj dospelých baníkov nevie ani písať, ani čítať." (Č. 705, 726.)

3. Práca žien. Od roku 1842 sa robotníčky síce už nezamestnávajú pod zemou, ale na povrchu, kde nakladajú uhlie atď., vláčia vedrá s uhlím ku kanálom a železničným vozňom, triedia uhlie atď. V posledných troch až štyroch rokoch zamestnávanie žien veľmi vzrástlo. (Č. 1727.) Sú to zväčša ženy, dcéry a vdovy baníkov od dvanásteho do päťdesiateho a šesťdesiateho roku. (Č. 647, 1779, 1781.)

(Č. 648.) „Čo si myslia baníci o zamestnávaní žien v baniach? — Všeobecne ho odsudzujú." (Č. 649.) „Prečo? — Pokladajú to za ponižujúce pre ženské pohlavie... Nosia akési mužské šaty. V mnohých prípadoch stratili všetok stud. Niektoré ženy fajčia. Práca je taká špinavá ako v samých baniach. Medzi nimi je veľa vydatých žien, ktoré sa nemôžu venovať svojim domácim povinnostiam." (Č. 651 n., 701.) (Č. 709.) „Môžu vdovy nájsť inde také výnosné zamestnanie (8—10 sh. týždenne)? — Na to vám neviem odpovedať." (Č. 710.) „A predsa" (srdce z kameňa!) „ste rozhodnutí zbaviť ich tejto obživy? — Zaiste." (Č. 1715.) „Skadiaľ sa berie takýto postoj? — My baníci máme priveľkú úctu k peknému pohlaviu, než aby sme ho videli odsúdené na prácu v baniach... Táto práca je zväčša veľmi ťažká. Veľa dievčat dvíha denne desať ton." (Č. 1732.) „Nazdávate sa, že robotníčky zamestnané v baniach sú nemorálnejšie ako robotníčky zamestnané v továrňach? — Percento skazených je väčšie ako medzi továrenskými dievčatami." (Č. 1733.) „Lenže vy nie ste spokojní ani so stavom morálky v továrňach? — Nie." (Č. 1734.) „Chcete teda zakázať ženskú prácu aj v továrňach? — Nie, to nechcem." (Č. 1735.) „Prečo nie? — Pre ženské pohlavie je dôstojnejšia a vhodnejšia." (Č. 1736.) „A predsa si myslíte, že je škodlivá pre ich morálku? — Nie, zďaleka nie natoľko ako práca v bani. Ostatne, nehovorím to len z dôvodov morálnych, ale aj fyzických a sociálnych. Sociálny úpadok dievčat je krajne žalostný. Keď sa tieto dievčatá stanú ženami baníkov, muži veľmi trpia týmto úpadkom, a to ich vyháňa z domu do krčmy." (Č. 1737.) „Neplatilo by však to isté aj o ženách zamestnaných v železiarňach? — Nemôžem hovoriť za iné odvetvia." (Č. 1740.) „No aký je rozdiel medzi ženami zamestnanými v železiarňach a v baniach? — Touto otázkou som sa nezaoberal." (Č. 1741.) „Vedeli by ste nájsť nejaký rozdiel medzi jednou a druhou skupinou? — O tom som nič nezisťoval, ale chodil som z domu do domu a z týchto návštev poznám hanebné pomery v našom obvode." (Č. 1750.) „Nechceli by ste najradšej odstrániť prácu žien všade, kde je ponižujúca? — Áno ... najlepšie city detí pochádzajú z materinskej výchovy." (Č. 1751.) „Ale veď to platí aj o práci žien v poľnohospodárstve? — Tá trvá iba dve sezóny, u nás pracujú po všetky štyri sezóny, niekedy vo dne v noci, premoknuté až na kožu, čo oslabuje ich organizmus a podlamuje zdravie." (Č. 1753.) „Túto otázku" (totiž otázku ženskej zamestnanosti) „ste neskúmali všeobecne? — Díval som sa okolo seba a môžem povedať, že som nikde nenašiel niečo podobné zamestnaniu žien v baniach. [Č. 1793, 1794, 1808.] Je to práca pre chlapov, a to pre silných chlapov. Lepšia vrstva baníkov, ktorí sa chcú pozdvihnúť a humanizovať, nenachádzajú vo svojich ženách oporu, ale tie ich naopak sťahujú dole."

A keď sa buržuovia ešte ďalej krížom-krážom povypytovali, vychádza napokon najavo tajomstvo ich „súcitu" s vdovami, chudobnými rodinami atď.:

„Majiteľ uhoľných baní poverí istých gentlemanov hlavným dozorom a oni, aby sa zapáčili, robia takú politiku, aby sa čo najviac usporilo, takže zamestnané dievčatá dostávajú 1 sh. až 1 sh. 6 d. denne, kde by museli mužom platiť 2 sh. 6 d. denne." (Č. 1816.)

4. Poroty na ohliadanie mŕtvol.

[1*] úradné ohliadanie mŕtvol

(Č. 360.) „Pokiaľ ide o coroner's inquests[1*] vo vašich obvodoch, sú robotníci spokojní so súdnym konaním, keď dôjde k nehodám? — Nie, nie sú spokojní." (Č. 361—375.) „Prečo nie? — Najmä preto, lebo sa za porotcov vymenúvajú ľudia, ktorí o baniach vôbec nič nevedia. Nikdy nepriberú robotníkov, iba ak za svedkov. Spravidla priberajú obchodníkov z okolia, ktorí sú pod vplyvom majiteľov baní, svojich zákazníkov, a nerozumejú ani len technickým výrazom svedkov. Žiadame, aby baníci tvorili časť poroty. Rozsudky zväčša protirečia svedeckým výpovediam." (Č. 378.) „Nemajú byť poroty nestranné? — Áno, majú byť." (Č. 379.) „Boli by robotníci nestranní? — Nevidím nijaký dôvod, prečo by nemali byť nestranní. Majú odborné znalosti." (Č. 380.) „Nebudú však mať sklon vynášať nespravodlivo tvrdé rozsudky v záujme robotníkov? — Nie, nemyslím."

5. Falošné miery a váhy atď. Robotníci žiadajú týždennú výplatu namiesto dvojtýždňovej, meranie podľa hmotnosti, a nie podľa kubického objemu vedier, ochranu pred používaním falošných váh atď.

(Č. 1071.) „Ak sa vedrá podvodne zväčšujú, môže predsa robotník odísť z bane po štrnásťdňovej výpovedi? — Lenže ak pôjde inde, nájde tam to isté." (Č. 1072.) „Ale môže opustiť miesto, kde sa mu krivdí? — Je to všade rovnaké." (Č. 1073.) „Ale robotník môže vždy odísť po štrnásťdennej výpovedi? — Áno."

A je to vybavené!

6. Banská inšpekcia. Robotníci netrpia len úrazmi spôsobenými výbuchmi plynov.

(Č. 234 n.) „Takisto si sťažujeme na zlé vetranie uhoľných šácht, takže ľudia tam sotva môžu dýchať; stávajú sa tak neschopní vykonávať akúkoľvek prácu. Tak napríklad práve teraz v tej časti šachty, v ktorej pracujem, zamorený vzduch pripútal veľa robotníkov na lôžko na celé týždne. Hlavné chodby sú zväčša dostatočne vzdušné, ale nie práve tie miesta, kde pracujeme. Ak sa niekto ponosuje inšpektorovi na zlé vetranie, prepustia ho a je z neho »poznačený« človek, ktorý nikde inde nenájde zamestnanie. Mining inspecting Act z roku 1860 je iba zdrapom papiera. Inšpektori — a ich počet je príliš malý — formálne navštívia baňu azda raz za sedem rokov. Náš inšpektor je celkom neschopný, sedemdesiatročný človek, ktorý má dozor nad viac ako 130 baňami. Potrebujeme nielen viac inšpektorov, ale aj podinšpektorov." (Č. 280.) „Má potom vláda udržiavať takú armádu inšpektorov, aby sami, bez informácií robotníkov, mohli robiť všetko, čo žiadate? — To je nemožné, ale majú si sami prísť do baní po informácie." (Č. 285.) „Nemyslíte si, že by sa v dôsledku toho zodpovednosť (!) za vetranie atď. preniesla z majiteľov baní na vládnych úradníkov? — Vôbec nie, ich povinnosťou je vynucovať dodržiavanie už existujúcich zákonov." (Č. 294.) „Keď hovoríte o podinšpektoroch, máte na mysli ľudí s menším platom a horším charakterom, ako majú terajší inšpektori? — Vôbec si neželám horších, ak dostanete lepších." (Č. 295.) „Chcete viac inšpektorov, alebo ľudí nižšej kategórie za inšpektorov? — Potrebujeme ľudí, čo by sami chodili do baní a nebáli by sa o svoju kožu." (Č. 297.) „Keby sa splnilo vaše želanie a dostali by ste inšpektorov horšieho druhu, nevzniklo by tým nebezpečenstvo pre ich nedostatočnú spôsobilosť atď.? — Nie, je vecou vlády, aby vymenovala vhodných ľudí."

Napokon aj sám predseda vyšetrovacej komisie má dosť tohto spôsobu výsluchu, a preto sa zamieša otázkou:

„Chcete ľudí z praxe, ktorí sa sami poobzerajú po bani a podajú správu inšpektorovi, ktorý potom využije svoje väčšie odborné vedomosti?" (Č. 531.)

„Nevyžiadalo by si vetranie vo všetkých týchto starých závodoch príliš veľké náklady? — Áno, náklady by asi vzrástli, ale ľudské životy by sa ochránili."

(Č. 581.) Istý baník protestuje proti 17. článku zákona z roku 1860:

„Teraz, keď banský inšpektor zistí, že niektorá časť bane nie je v takom stave, aby sa v nej dalo pracovať, musí to oznámiť majiteľovi bane a ministrovi vnútra. Potom má majiteľ bane dvadsať dní na uváženie; po uplynutí dvadsiatich dní môže odmietnuť každú zmenu. Ak to však urobí, musí napísať ministrovi vnútra a navrhnúť mu päť banských inžinierov, z ktorých minister musí vybrať zmierovacích sudcov. Tvrdíme, že v tomto prípade si majiteľ bane fakticky vymenuje svojich vlastných sudcov."

(Č. 586.) Vyšetrujúci buržoa, sám majiteľ bane:

„Toto je čisto špekulatívna námietka." (Č. 588.) „Máte teda veľmi nízku mienku o poctivosti banských inžinierov? — Hovorím, že je to veľmi nesprávne a nespravodlivé." (Č. 589.) „Nemajú banskí inžinieri charakter akéhosi verejného činiteľa, takže sa vo svojich rozhodnutiach povznesú nad zaujatosť, ktorej sa obávate? — Odmietam odpovedať na otázky o osobnom charaktere týchto ľudí. Som presvedčený, že v mnohých prípadoch konajú veľmi zaujato a že by sa im mala táto právomoc odňať, lebo ide o ľudské životy."

Ten istý buržoa sa nehanbí položiť túto otázku:

„Nemyslíte, že pri výbuchoch majú straty aj majitelia baní?"

Napokon (Č. 1402):

„Nemôžete sa vy robotníci sami starať o svoje záujmy a nedovolávať sa pomoci vlády? — Nie."

Roku 1865 bolo vo Veľkej Británii 3217 uhoľných baní a — 12 inšpektorov. Istý majiteľ bane z Yorkshiru (Times z 26. januára 1867) sám vyratúva, že ak odhliadneme od čisto byrokratických povinností, ktoré inšpektorom zaberajú všetok čas, mohli by každú baňu navštíviť len raz za desať rokov. Nie div, že v posledných rokoch (najmä v rokoch 1866 a 1867) postupne narastal počet i rozsah katastrof (niekedy počet obetí dosahoval 200—300 robotníkov). To sú krásy „slobodnej" kapitalistickej výroby!

Pri všetkých svojich nedostatkoch zákon z roku 1872 je rozhodne prvým zákonom, ktorý upravuje pracovné hodiny detí zamestnaných v baniach a do istej miery robí ťažiarov a majiteľov baní zodpovednými za takzvané nehody.

Kráľovská komisia z roku 1867 na vyšetrovanie zamestnávania detí, mladistvých a žien v poľnohospodárstve uverejnila niekoľko veľmi dôležitých správ. Uskutočnili sa rozličné pokusy uplatniť v pozmenenej podobe princípy továrenského zákonodarstva v poľnohospodárstve, ale doteraz všetky celkom stroskotali. Tu však musím upozorniť, že existuje neprekonateľná tendencia uplatňovať tieto princípy všeobecne.

Keď sa stalo nevyhnutným zovšeobecniť továrenské zákonodarstvo ako prostriedok na fyzickú a duševnú ochranu robotníckej triedy,

na druhej strane, ako sme už naznačili, továrenské zákonodarstvo zovšeobecňuje a urýchľuje premenu rozptýlených pracovných procesov trpasličieho rozsahu na kombinované pracovné procesy vo veľkom spoločenskom rozsahu, teda koncentráciu kapitálu a samovládu továrenského režimu. Ničí všetky tradičné a prechodné formy, ktoré ešte sčasti zakrývajú nadvládu kapitálu, a nahrádza ich jeho priamou, nezastretou nadvládou. Tým zovšeobecňuje aj priamy boj proti tejto nadvláde. Továrenské zákonodarstvo si v jednotlivých dielňach síce vynucuje rovnorodosť, pravidelnosť, poriadok a hospodárnosť, ale vďaka mohutnému podnetu, ktorý technike nanucuje obmedzenie a úprava pracovného dňa, zväčšuje anarchiu a katastrofy kapitalistickej výroby ako celku, intenzitu práce a konkurenciu strojov s robotníkom. So sférami malovýroby a domáckej práce ničí posledné útočište „nadpočetných" a tým aj doterajší poistný ventil celého spoločenského mechanizmu. Tým, že vyvoláva dozrievanie materiálnych podmienok a spoločenskej kombinácie výrobného procesu, spôsobuje, že dozrievajú aj protirečenia a antagonizmy kapitalistickej formy výroby, teda súčasne aj prvky formujúce novú spoločnosť a momenty prevratu starej spoločnosti.[322]

---

[322] Robert Owen, otec družstevných tovární a obchodov, ktorý však, ako sme už spomenuli, vôbec nemal ilúzie svojich nasledovníkov o dosahu týchto izolovaných prevratných prvkov, vo svojich pokusoch nielenže fakticky vychádzal z továrenského systému, ale ho aj teoreticky vyhlásil za východisko sociálnej revolúcie. Pán Vissering, profesor politickej ekonómie na univerzite v Leydene, zrejme niečo také tuší, keď vo svojom spise Handboek van Praktische Staathuishoudkunde, 1860—1862, ktorý v príslušnej forme obsahuje banality vulgárnej ekonómie, horuje za remeselnú výrobu proti veľkopriemyslu. — [K 4. vyd. — „Nová právnická motanica" (s. 264[1*]), ktorú anglické zákonodarstvo uviedlo do života vzájomne protirečivými Factory Acts, Factory Acts Extension Act a Workshops' Act, stala sa nakoniec neudržateľnou, a tak Factory and Workshop Act z roku 1878 kodifikoval celé toto zákonodarstvo. Na tomto mieste, prirodzene, nemôžeme podať podrobnú kritiku tohto teraz platného priemyselného kódexu Anglicka. Preto musia stačiť tieto poznámky: Zákon zahŕňa: 1. Textilné továrne. Tu vcelku ostáva všetko pri starom: povolený pracovný čas detí nad desať rokov: $5\frac{1}{2}$ hodiny denne alebo 6 hodín, ale potom je sobota voľná; mladiství a ženy: päť dní po desať hodín, v sobotu najviac $6\frac{1}{2}$ hodiny. — 2. Netextilné továrne. Tu sa ustanovenia väčšmi ako predtým približujú ustanoveniam pod č. 1, ale ešte vždy existujú niektoré výnimky priaznivé pre kapitalistov, ktoré sa v niektorých prípadoch dajú ešte rozšíriť na základe špeciálneho povolenia ministra vnútra. — 3. Workshops, definované približne tak ako v predchádzajúcom zákone; pokiaľ sú v nich zamestnané deti, mladiství robotníci alebo ženy, workshops sú vcelku postavené na roveň netextilným továrňam, ale s úľavami v jednotlivostiach. — 4. Workshops, v ktorých nie sú zamestnané deti alebo mladiství robotníci, ale len osoby obidvoch pohlaví nad osemnásť rokov; pre túto kategóriu platia ešte ďalšie úľavy. — 5. Domestic Workshops, kde sú zamestnaní iba členovia rodiny v rodinnom byte; ešte pružnejšie ustanovenia a zároveň obmedzenie, podľa ktorého môže inšpektor vstúpiť bez osobitného ministerského alebo súdneho povolenia len do takých miestností, ktoré sa súčasne nepoužívajú ako obytné miestnosti, a nakoniec úplná voľnosť, pokiaľ ide o pletenie zo slamy, čipkárstvo a rukavičkárstvo v rámci rodiny. Pri všetkých svojich nedostatkoch je tento zákon popri švajčiarskom spolkovom továrenskom zákone z 23. marca 1877 ešte vždy ďaleko najlepším zákonom v tejto oblasti. Jeho porovnanie so spomenutým

[1*] Tento zväzok, s. 254.

10. Veľkopriemysel a poľnohospodárstvo

Až neskoršie budeme môcť vysvetliť revolúciu, ktorú veľkopriemysel vyvoláva v poľnohospodárstve a v spoločenských vzťahoch poľnohospodárskych výrobcov. Tu stačí, ak stručne naznačíme niektoré anticipované výsledky. Aj keď používanie strojov v poľnohospodárstve nemá zväčša tie fyzické nevýhody, ktoré spôsobuje továrenskému robotníkovi[323], pôsobí tu ešte intenzívnejšie a bez protitlaku premieňa robotníkov na „nadpočetných", ako neskôr uvidíme podrobnejšie. Napríklad v grófstvach Cambridge a Suffolk sa za posledných dvadsať rokov plocha obrábanej pôdy veľmi rozšírila, kým poľnohospodárske obyvateľstvo za to isté obdobie pokleslo nielen relatívne, ale aj absolútne. V Spojených štátoch severoamerických poľnohospodárske stroje zatiaľ nahrádzajú robotníkov iba potenciálne, t. j. umožňujú výrobcovi obrábať väčšiu plochu, nevyháňajú však skutočne zamestnaných robotníkov. V Anglicku a vo Walese roku 1861 sa na výrobe poľnohospodárskych strojov zúčastnilo 1034 osôb, kým počet poľnohospodárskych robotníkov zamestnaných pri parných a pracovných strojoch bol iba 1205.

Vo sfére poľnohospodárstva pôsobí veľkopriemysel najrevolučnejšie potiaľ, pokiaľ ničí baštu starej spoločnosti, „roľníka", a nahrádza ho námezdným robotníkom. Takto sa potreby sociálneho prevratu a protiklady na vidieku vyrovnávajú s protikladmi v meste. Na miesto najkonzervatívnejšieho a najmenej racionálneho hospodárenia nastupuje vedomá technologická aplikácia vedy. Kapitalistický spôsob výroby dovršuje roztrhnutie pôvodného rodinného zväzku medzi poľnohospodárstvom a manufaktúrou, ktorý zahŕňal ich detsky nerozvinutú podobu. Zároveň však vytvára materiálne predpoklady novej, vyššej syntézy, spojenia poľnohospodárstva a priemyslu na základe ich protikladne vyvinutých podôb. So stále rastúcou prevahou mestského obyvateľstva, ktoré kapitalistická výroba zhromažďuje vo veľkých centrách, na jednej strane hromadí historickú hybnú silu spoločnosti, na druhej strane narúša výmenu látok medzi človekom a pôdou, t. j. bráni tomu, aby sa do pôdy

---

švajčiarskym spolkovým zákonom je osobitne zaujímavé, lebo veľmi názorne ukazuje prednosti i nevýhody obidvoch zákonodarných metód, anglickej „historickej" metódy, zasahujúcej z prípadu na prípad, a kontinentálnej metódy, vybudovanej na tradíciách francúzskej revolúcie a viac zovšeobecňujúcej. Žiaľ, pri uplatňovaní na workshops anglický kódex je ešte vždy zväčša mŕtvou literou, pretože inšpekčný personál je nedostačujúci. — F. E.]

[323] Podrobný opis strojov používaných v anglickom poľnohospodárstve nájdeme v spise dr. W. Hamma, Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands, 2. Aufl., 1856. Vo svojom náčrte vývinu anglického poľnohospodárstva pán Hamm príliš nekriticky nasleduje pána Leonce de Lavergne. [K 4. vyd. — Prirodzene, teraz je už kniha zastaraná. — F. E.]

vrátili tie jej súčasti, ktoré človek spotreboval vo forme potravín a šatstva, teda narúša večnú prírodnú podmienku trvalej úrodnosti pôdy. Tým zároveň ničí fyzické zdravie mestských robotníkov a duševný život poľnohospodárskych robotníkov.[324] Ale tým, že ničí čisto živelne vzniknuté okolnosti tejto výmeny látok, zároveň si vynucuje, aby sa systematicky uskutočňovala ako zákon regulujúci spoločenskú výrobu aj vo forme adekvátnej plnému rozvoju človeka. Tak v poľnohospodárstve, ako aj v manufaktúre kapitalistická premena výrobného procesu je zároveň martyrológiou výrobcov, pracovný prostriedok je prostriedkom ujarmenia, vykorisťovania a zbedačovania robotníka, spoločenská kombinácia pracovných procesov je organizovaným potláčaním jeho individuálnej vitality, slobody a samostatnosti. Rozptýlenie poľnohospodárskych robotníkov po väčších plochách zároveň podlamuje silu ich odporu, kým koncentrácia mestských robotníkov ju stupňuje. Tak ako v mestskom priemysle, aj v modernom poľnohospodárstve zvýšená produktívna sila a väčšie množstvo vykonanej práce sa vykupuje pustošením a chradnutím samej pracovnej sily. A každý pokrok kapitalistického poľnohospodárstva nie je len pokrokom v umení olúpiť robotníka, ale aj v umení olúpiť pôdu, každý pokrok pri zvýšení jej úrodnosti na istý čas je zároveň pokrokom v ničení trvalých zdrojov tejto úrodnosti. Čím viac nejaká krajina, napríklad Spojené štáty severoamerické, vychádza z veľkopriemyslu ako pozadia svojho vývinu, tým rýchlejší je tento ničivý proces.[325] Kapitalistická výroba rozvíja teda techniku

---

[324] „Rozdeľujete ľud na dva nepriateľské tábory, na neokrôchanú sedľač a na zmľandravených krpáňov! Bože na nebesiach! Národ rozštiepený medzi poľnohospodárske a obchodné záujmy sa sám nazýva zdravým, ba pokladá sa za osvietený a civilizovaný nielen navzdory, ale aj v dôsledku tohto obludného a neprirodzeného rozdelenia." (David Urquhart, l. c. p. 119.) Toto miesto zároveň ukazuje silu a slabosť takej kritiky, ktorá vie posúdiť a odsúdiť prítomnosť, nevie ju však pochopiť.

[325] Porov. Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7. Aufl., 1862, najmä v prvom zväzku Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus. Jednou z Liebigových nesmrteľných zásluh je výklad negatívnej stránky moderného poľnohospodárstva z prírodovedného stanoviska. Aj jeho historické poznámky o dejinách poľnohospodárstva, hoci nie sú bez hrubých omylov, obsahujú bystré postrehy. Treba len ľutovať, že si len tak naslepo trúfa robiť také vyhlásenia, ako je nasledujúce: „Ďalšou pulverizáciou a častejšou orbou sa podporuje výmena vzduchu vo vnútri pórovitých častí zeme, a povrch tých častí zeme, na ktoré má pôsobiť vzduch, sa zväčšuje a obnovuje; ľahko však pochopiť, že vyššie výnosy z poľa nemôžu byť úmerné práci vynaloženej na poli, ale že stúpajú v oveľa menšom pomere." „Tento zákon," dodáva Liebig, „po prvý raz vyslovil J. St. Mill vo svojich Princ. of Pol. Econ., v. I, p. 17, takto: »To, že výnos pôdy, ceteris paribus, rastie v klesajúcom pomere k rastu počtu zamestnaných robotníkov« (pán Mill tu dokonca opakuje zákon ricardovskej školy v nesprávnej formulácii, lebo »the decrease of the labourers employed«, pokles zamestnaných robotníkov, držal v Anglicku neustále krok s pokrokom poľnohospodárstva, takže zákon vynájdený pre Anglicko a v Anglicku by sa prinajmenej v Anglicku neuplatnil), »je všeobecným zákonom poľnohospodárstva«, čo je veľmi pozoruhodné, pretože Mill nepoznal príčinu tohto zákona." (Liebig, l. c., Bd. I, p. 143 a poznámka.) Odhliadnuc od mylného výkladu slova „práca", ktorou Liebig rozumie niečo iné ako politická ekonómia, je rozhodne „veľmi

a kombináciu spoločenského výrobného procesu len tým spôsobom, že zároveň podkopáva zdroje vzniku každého bohatstva — pôdu a robotníka.

pozoruhodné", že z pána J. St. Milla robí prvého hlásateľa teórie, ktorú po prvý raz uverejnil James Anderson za čias A. Smitha a v rôznych spisoch opakoval až do začiatku 19. storočia, teórie, ktorú si roku 1815 prisvojil Malthus, vôbec majster plagiátu (celá jeho populačná teória je nehanebný plagiát), a v tom istom čase a nezávisle od Andersona rozvinul West, ktorú Ricardo roku 1817 spojil so všeobecnou teóriou hodnoty, aby potom pod jeho menom obišla celý svet, ktorú roku 1820 vulgarizoval James Mill (otec J. St. Milla) a napokon medzi inými opakoval aj pán J. St. Mill ako školskú dogmu, ktorá sa už stala všeobecne otrepanou banalitou. Nedá sa poprieť, že J. St. Mill ďakuje za svoju naozaj „pozoruhodnú" autoritu takmer len podobným qui pro quo.

Výroba absolútnej a relatívnej nadhodnoty

Piaty oddiel

Absolútna a relatívna nadhodnota

Štrnásta kapitola

Pracovný proces sme najprv (pozri piatu kapitolu) skúmali abstraktne, nezávisle od jeho historických foriem, ako proces medzi človekom a prírodou. Hovorilo sa tam: „Ak sa pozeráme na celý pracovný proces z hľadiska jeho výsledku, výrobku, pracovný prostriedok i pracovný predmet sa javia ako výrobné prostriedky a sama práca ako produktívna práca." A v poznámke 7 sme dodali: „Toto určenie produktívnej práce, vyplývajúce zo stanoviska jednoduchého pracovného procesu, vonkoncom nestačí pre kapitalistický výrobný proces." To tu musíme objasniť bližšie.

Pokiaľ je pracovný proces čisto individuálny, ten istý pracovník spája všetky funkcie, ktoré sa neskôr oddelia. Sám sa kontroluje pri individuálnom prisvojovaní prírodných predmetov pre svoje životné ciele. Neskoršie je kontrolovaný. Jednotlivý človek nemôže pôsobiť na prírodu, ak neuvádza do činnosti svoje vlastné svaly pod kontrolou svojho vlastného mozgu. Tak ako v prírodnom systéme hlava a ruky patria dohromady, aj pracovný proces spája prácu hlavy a prácu rúk. Neskôr sa oddeľujú až do nepriateľského protikladu. Výrobok sa vôbec premieňa z bezprostredného produktu individuálneho výrobcu na spoločenský, na spoločný produkt úhrnného pracovníka, t. j. kombinovaného pracovného personálu, ktorého články sú viacej alebo menej vzdialené od bezprostredného narábania pracovným predmetom. S kooperačným charakterom samého pracovného procesu sa teda nevyhnutne rozširuje pojem produktívnej práce a jej nositeľa, produktívneho pracovníka. Na to, aby niekto produktívne pracoval, nie je už teraz nevyhnutné, aby sám priložil ruku k dielu, stačí, ak je orgánom úhrnného pracovníka, ak vykonáva nejakú jeho čiastkovú funkciu. Vyššie uvedené pôvodné určenie produktívnej práce, odvodené z povahy samej materiálnej výroby, ostáva stále správne pre úhrnného pracovníka ako celok. Neplatí však už o každom jeho článku jednotlivo.

Ale na druhej strane sa pojem produktívnej práce zužuje. Kapitalistická výroba nie je len výrobou tovarov, svojou podstatou je výrobou nadhodnoty. Pracovník nevyrába pre seba, ale pre kapitál. Preto už nestačí, že vôbec vyrába. Musí vyrábať nadhodnotu. Produktívny je len ten pracovník, ktorý vyrába nadhodnotu pre kapitalistu, čiže slúži sebazhodnocovaniu kapitálu. Ak môžeme zvoliť príklad mimo sféry materiálnej výroby, učiteľ je produktívnym pracovníkom, ak nespracúva iba detské hlavy, ale aj sám sa prácou vysiľuje na obohatenie podnikateľa. To, že podnikateľ vložil svoj kapitál do továrne na vyučovanie namiesto do továrne na klobásy, nemení nič na tomto vzťahu. Pojem produktívneho pracovníka teda vonkoncom nezahŕňa iba vzťah medzi činnosťou a úžitkovým efektom, medzi pracovníkom a produktom práce, ale aj špecificky spoločenský, historicky vzniknutý výrobný vzťah, ktorý vtláča pracovníkovi charakter bezprostredného nástroja na zhodnocovanie kapitálu. Byť produktívnym pracovníkom nie je teda nijaké šťastie, ale smola. V štvrtej knihe tohto spisu, ktorá sa zaoberá dejinami teórie, uvidíme bližšie, že klasická politická ekonómia odjakživa pokladala výrobu nadhodnoty za rozhodujúci charakteristický znak produktívneho pracovníka. S jej chápaním povahy nadhodnoty mení sa teda aj jej definícia produktívneho pracovníka. Tak fyziokrati vyhlasujú, že len poľnohospodárska práca je produktívna, pretože jedine ona dáva nadhodnotu. Pre fyziokratov však nadhodnota existuje výlučne vo forme pozemkovej renty.

Predlžovanie pracovného dňa za bod, kedy by robotník vyrobil iba ekvivalent hodnoty svojej pracovnej sily, a privlastňovanie tejto nadpráce kapitálom — to je výroba absolútnej nadhodnoty. Je všeobecným základom kapitalistického systému a východiskom výroby relatívnej nadhodnoty. Pri výrobe relatívnej nadhodnoty je pracovný deň už vopred rozdelený na dve časti: na nutnú prácu a nadprácu. Aby sa predĺžila nadpráca, nutná práca sa skracuje metódami, pomocou ktorých sa ekvivalent mzdy vyrobí za kratší čas. Výroba absolútnej nadhodnoty sa týka len dĺžky pracovného dňa; výroba relatívnej nadhodnoty skrz-naskrz revolucionizuje technické pracovné procesy a spoločenské zoskupenia.

Výroba relatívnej nadhodnoty predpokladá teda špecificky kapitalistický spôsob výroby, ktorý so svojimi metódami, prostriedkami a podmienkami sám živelne vzniká a rozvíja sa až na základe formálneho podriadenia práce kapitálu. Namiesto formálneho podriadenia nastupuje reálne podriadenie práce kapitálu.

Tu celkom stačí, ak upozorníme na prechodné formy, pri ktorých sa nadpráca ani nežmýka z výrobcu priamym donútením a ani si ho kapitál ešte formálne nepodriadil. Kapitál sa tu ešte bezprostredne nezmocnil pracovného procesu. Popri samostatných výrobcoch, ktorí ešte vykonávajú remeslo alebo obrábajú pôdu tradičným, starootcovským spôsobom, vystupuje úžerník alebo obchodník, úžernícky alebo obchodný kapitál, ktorý ich príživnícky vyciciava. Tam, kde

v spoločnosti prevláda táto forma vykorisťovania, vylučuje kapitalistický spôsob výroby, ku ktorému na druhej strane môže tvoriť prechod, ako to bolo v neskoršom stredoveku. Napokon, ako to ukazuje príklad modernej domáckej práce, niektoré prechodné formy sa miestami znova vytvárajú na pozadí veľkopriemyslu, aj keď s celkom zmenenou fyziognómiou.

Ak na výrobu absolútnej nadhodnoty stačí iba formálne podriadenie práce kapitálu, napríklad keď sa remeselníci, ktorí predtým pracovali pre seba alebo aj ako tovariši cechového majstra, dostávajú teraz pod priamu kontrolu kapitalistu ako námezdní robotníci, na druhej strane sa ukázalo, že metódy výroby relatívnej nadhodnoty sú zároveň metódami výroby absolútnej nadhodnoty. Navyše sa ukázalo, že bezmedzné predlžovanie pracovného dňa je najcharakteristickejším produktom veľkopriemyslu. Špecificky kapitalistický spôsob výroby vôbec prestáva byť púhym prostriedkom výroby relatívnej nadhodnoty, len čo sa zmocní celého výrobného odvetvia, a ešte väčšmi, len čo sa zmocní všetkých rozhodujúcich výrobných odvetví. Teraz sa stáva všeobecnou, spoločensky vládnúcou formou výrobného procesu. Ako osobitná metóda výroby relatívnej nadhodnoty pôsobí už, po prvé len pokiaľ zachvacuje priemyselné odvetvia, ktoré boli doteraz podriadené kapitálu len formálne, teda len pokiaľ sa rozširuje. Po druhé pokiaľ sa priemyselné odvetvia, ktorých sa už zmocnil, neustále revolucionizujú zmenami výrobných metód.

Z istého hľadiska rozdiel medzi absolútnou a relatívnou nadhodnotou vyzerá vôbec iluzórne. Relatívna nadhodnota je absolútna, lebo predpokladá absolútne predĺženie pracovného dňa nad pracovný čas nutný na samu existenciu robotníka. Absolútna nadhodnota je relatívna, lebo predpokladá taký rozvoj produktivity práce, ktorý dovoľuje obmedziť nutný pracovný čas na časť pracovného dňa. Ak však vezmeme do úvahy pohyb nadhodnoty, toto zdanie totožnosti mizne. Keď sa už vytvoril kapitalistický spôsob výroby a stal sa všeobecným spôsobom výroby, rozdiel medzi absolútnou a relatívnou nadhodnotou sa zreteľne prejavuje, keď ide o to, aby sa zvýšila miera nadhodnoty vôbec. Ak predpokladáme, že sa za pracovnú silu platí jej hodnota, stojíme pred touto alternatívou: Ak je daná produktívna sila práce a normálny stupeň jej intenzity, mieru nadhodnoty možno zvýšiť len absolútnym predĺžením pracovného dňa; na druhej strane pri danej hranici pracovného dňa možno mieru nadhodnoty zvýšiť len zmenou relatívnej veľkosti jeho častí, nutnej práce a nadpráce, čo zasa predpokladá zmenu v produktivite alebo v intenzite práce, ak nemá mzda klesnúť pod hodnotu pracovnej sily.

Ak robotník potrebuje celý svoj čas, aby vyrobil životné prostriedky potrebné na udržiavanie samého seba a svojho rodu, neostáva mu nijaký čas na to, aby pracoval zadarmo pre tretie osoby. Bez určitého stupňa produktivity práce robotník nedisponuje ta-

kýmto časom, bez takéhoto nadbytočného času niet nadpráce, a teda niet ani kapitalistov, ale ani otrokárov, feudálnych barónov, slovom niet nijakej triedy veľkých vlastníkov.[1]

Takto možno hovoriť o prirodzenej základni nadhodnoty, ale len v tom celkom všeobecnom zmysle, že nijaká absolútna prirodzená prekážka nebráni jednému človeku, aby zhodil zo seba prácu potrebnú na svoju vlastnú existenciu a zvalil ju na druhého, takisto ako napríklad nijaké prirodzené prekážky nebránia jedným, aby použili mäso druhých ako potravu.[1a] S touto prirodzene vznikajúcou produktivitou práce vôbec nemožno spájať nejaké mystické predstavy, ako sa to občas robí. Len keď sa už ľudia svojou prácou vymanili z prvotného živočíšneho stavu, keď sa teda sama ich práca už do istej miery zospoločenštila, nastupujú vzťahy, pri ktorých sa nadpráca jedného stáva podmienkou existencie druhého. Produktívne sily práce dosiahnuté v začiatkoch kultúry sú nepatrné, ale také sú aj potreby, ktoré sa vyvíjajú s prostriedkami ich uspokojovania a vďaka im. Ďalej, v týchto začiatkoch je časť spoločnosti, ktorá žije z cudzej práce, mizivo malá v porovnaní s počtom bezprostredných výrobcov. S pokrokom spoločenskej produktívnej sily práce rastie táto časť absolútne i relatívne.[2] Ostatne kapitálový vzťah vzniká na ekonomickej pôde, ktorá je produktom dlhého vývinového procesu. Existujúca produktivita práce, z ktorej vychádza ako zo svojho základu, nie je darom prírody, ale výsledkom dejín, zahrnujúcich tisíce storočí.

Ak odhliadneme od viac alebo menej rozvinutej podoby spoločenskej výroby, produktivita práce ostáva viazaná na prírodné podmienky. Všetky možno redukovať na prirodzenosť samého človeka, na rasu atď., a na prírodu, ktorá ho obklopuje. Vonkajšie prírodné podmienky sa ekonomicky členia na dve veľké skupiny, na prírodné bohatstvo životných prostriedkov, teda úrodnosť pôdy, vody bohaté na ryby atď., a na prírodné bohatstvo pracovných prostriedkov, ako prudké vodné spády, splavné rieky, drevo, kovy, uhlie atď. V začiatkoch kultúry je rozhodujúci prvý druh prírodného bohatstva, na vyšších stupňoch vývinu druhý. Porovnajme napríklad Anglicko s Indiou, alebo v antickom svete Atény a Korint s krajinami na pobreží Čierneho mora.

Čím menší je počet prirodzených potrieb, ktoré treba bezpodmienečne uspokojiť, a čím väčšia je prirodzená úrodnosť pôdy a čím priaznivejšie je podnebie, tým menší je pracovný čas nutný na udr-

---

[1] „Sama existencia kapitalistických podnikateľov ako osobitnej triedy závisí od produktivity práce." (Ramsay, l. c. p. 206.) „Keby práca každého človeka stačila len na to, aby vyrobil potravu pre seba, nemohlo by existovať nijaké vlastníctvo." (Ravenstone, l. c. p. 14.)

[1a] Podľa nedávnych výpočtov len na územiach, ktoré sú už prebádané, žijú ešte najmenej štyri milióny kanibalov.

[2] „U divokých Indiánov v Amerike patrí takmer všetko pracujúcemu. Na konto práce pripadá 99 %. V Anglicku robotník nemá možno ani len 2/3." (The Advantages of the East India Trade etc., p. 72, 73.)

živanie a reprodukciu výrobcu. Tým väčší teda môže byť prebytok jeho práce pre iných nad jeho prácou pre seba. Už Diodóros poznamenáva o starých Egypťanoch:

[redacted][4]

„Je celkom neuveriteľné, ako málo námahy a nákladov si vyžaduje výchova ich detí. Varia im jednoduché jedlo z toho, čo je práve naporúdzi; dávajú im jesť aj spodnú časť papyrusu, pokiaľ sa dá piecť na ohni, a korene i lodyhy rastlín z močiarov, sčasti surové, sčasti varené a pečené. Väčšina detí chodí bez topánok a šiat, lebo podnebie je veľmi mierne. Preto dieťa, kým vyrastie, nestojí svojich rodičov dokopy viac ako dvadsať drachiem. Predovšetkým tým možno vysvetliť, že v Egypte je také početné obyvateľstvo, a preto mohlo vybudovať toľko veľkých diel."[3]

Lenže veľké stavby starého Egypta nevďačia za svoj vznik ani tak počtu obyvateľstva ako veľkosti tej časti obyvateľstva, ktorá bola k dispozícii. Tak ako individuálny robotník môže dodať tým viac nadpráce, čím menší je jeho nutný pracovný čas, práve tak čím menšia časť robotníckeho obyvateľstva je potrebná na výrobu nevyhnutných životných prostriedkov, tým väčšia časť je k dispozícii na iné práce.

Keď už predpokladáme kapitalistickú výrobu, pri inak nezmenených okolnostiach a pri danej dĺžke pracovného dňa, veľkosť nadpráce sa bude meniť s prírodnými podmienkami práce, najmä s úrodnosťou pôdy. Z toho však vonkoncom nevyplýva opak, že najúrodnejšia pôda sa najlepšie hodí na rozvoj kapitalistického spôsobu výroby. Tento spôsob výroby predpokladá vládu človeka nad prírodou. Príliš márnotratná príroda „vodí človeka za ruku ako dieťa na remencoch". Nerobí z jeho vlastného vývinu prírodnú nevyhnutnosť.[4] Vlasťou kapitálu nie je tropické podnebie s prebujnenou vegetáciou, ale mierne pásmo. Nie absolútna úrodnosť pôdy, ale jej diferencovanosť, rozmanitosť jej prírodných produktov tvorí prirodzený základ spoločenskej deľby práce a zmenami prírodných podmienok, v ktorých človek žije, podnecuje ho k rozmnožovaniu jeho vlastných potrieb, schopností, pracovných prostriedkov a spôsobov práce. Rozhodujúcu úlohu v dejinách priemyslu hrá nevyhnutnosť spoločensky kontrolovať nejakú prírodnú silu, hospodáriť s ňou, najprv si ju vo veľkom rozsahu prisvojiť alebo podrobiť dielami

[3] Diodor, l. c., l. I, c. 80.

[4] „Keďže prvé" (prírodné bohatstvo) „je nanajvýš priaznivé a výhodné, ľudia sa stávajú bezstarostnými, namyslenými a náchylnými na všetky výstrednosti; naproti tomu druhé si vynucuje bdelosť, učenosť, umenie a štátnickú múdrosť." (England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun, Lond. 1669, p. 181, 182.) „Neviem si tiež predstaviť väčšiu kliatbu pre celý národ, ako byť usadený na takom kúsku zeme, kde výroba existenčných prostriedkov a potravín prebieha vo veľkej miere sama od seba a podnebie si vyžaduje alebo pripúšťa iba málo starostí o ošatenie a prístrešie ... pravda, je možný aj opačný extrém. Pôda neschopná produkovať napriek všetkej práci je rovnako zlá ako pôda, ktorá plodí hojnosť produktov bez práce." ([N. Forster,] An Inquiry into the Present High Price of Provisions, Lond. 1767, p. 10.)

ľudských rúk. Príkladom je regulácia vôd v Egypte[5], Lombardii, Holandsku atď. Alebo v Indii, Perzii atď., kde zavlažovanie umelými kanálmi dodáva pôde nielen nepostrádateľnú vodu, ale s jej bahnom zároveň aj minerálne hnojivo z hôr. Tajomstvom rozkvetu priemyslu v Španielsku a na Sicílii pod arabským panstvom bolo zavodňovanie.[6]

Priaznivé prírodné podmienky dávajú vždy iba možnosť, nikdy nie skutočnosť nadpráce, teda nadhodnoty alebo nadproduktu. Rozličné prírodné podmienky práce majú za následok, že to isté množstvo práce uspokojuje v rozličných krajinách rozličné množstvá potrieb[7], že je teda pri inak analogických okolnostiach nutný pracovný čas rozdielny. Na nadprácu pôsobia len ako prírodné hranice, t. j. určujú bod, kedy sa môže začať práca pre druhých. V tej istej miere, v akej sa priemysel rozvíja, tieto prírodné hranice ustupujú. V západoeurópskej spoločnosti, kde si robotník len nadprácou vykupuje dovolenie pracovať pre svoju vlastnú existenciu, ľahko vzniká predstava, že dávať nadprodukt je jednou z vrodených vlastností ľudskej práce.[8] Vezmime si však napríklad obyvateľa východných ostrovov ázijského archipelagu, kde ságo rastie divoko v lese.

„Keď obyvatelia navŕtajú dieru do stromu a presvedčia sa, že dreň je zrelá, vyrúbu strom a rozrežú ho na viacero kusov, vyškrabú dreň, pomiešajú ju s vodou a precedia; je z nej potom celkom použiteľná ságová múka. Jeden strom obyčajne dáva 300 libier, a môže dať 500 až 600 libier. Tam si teda ľudia chodia do lesa narúbať chleba celkom tak, ako si u nás rúbu drevo na kúrenie."[9]

---

[5] Nevyhnutnosť vypočítať obdobia rozvodňovania Nílu vytvorila egyptskú astronómiu a s ňou panstvo kasty kňazov riadiacich poľnohospodárstvo. „Slnovrat je časový okamih v roku, keď Níl začína stúpať a ktorý Egypťania preto museli čo najstarostlivejšie pozorovať... Pre nich bolo dôležité zaznačovať tento tropický rok, aby sa podľa neho riadili pri poľnohospodárskych prácach. Preto museli na nebi hľadať viditeľný znak jeho návratu." (Cuvier, Discours sur les révolutions du globe, éd. Hoefer, Paris 1863, p. 141.)

[6] Jedným z materiálnych základov štátnej moci nad malými vzájomne nespojenými výrobnými organizmami Indie bola regulácia prívodu vody. Mohamedánski vládcovia Indie to chápali lepšie ako ich anglickí nástupcovia. Pripomíname len hladomor z roku 1866, ktorý stál život vyše milióna Hindov v oblasti Urisa v bengálskom prezidentstve.

[7] „Neexistujú dve krajiny, ktoré poskytujú rovnaké množstvo nevyhnutných životných prostriedkov v rovnakej hojnosti a s rovnakým vynaložením práce. Potreby ľudí rastú alebo sa zmenšujú s drsnosťou alebo miernosťou podnebia, v ktorom žijú, a preto relatívny rozsah, v akom sa obyvatelia rôznych krajín musia venovať zárobkovej činnosti, nemôže byť rovnaký ani stupeň rozdielu sa nedá zistiť inak ako podľa stupňa tepla a chladu. Z toho možno urobiť všeobecný záver, že množstvo práce potrebné na udržiavanie určitého počtu ľudí je najväčšie v studenom podnebí a najmenšie v horúcom podnebí; v studenom podnebí ľudia potrebujú nielen viac odevu, ale aj pôdu treba lepšie obrábať ako v horúcom podnebí." (An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, Lond. 1750, p. 59.) Autorom tohto epochálneho anonymného spisu je J. Massie. Od neho prevzal Hume svoju teóriu úroku.

[8] „Každá práca musí zanechať prebytok" (zdá sa, že to tiež patrí medzi droits et devoirs du citoyen[10]). (Proudhon)[130]

[9] F. Schouw, Die Erde, die Pflanze und der Mensch, 2. Aufl., Leipzig 1854, p. 148.

[10] práva a povinnosti občana

Dajme tomu, že taký východoázijský rubač chleba potrebuje dvanásť hodín práce týždenne, aby uspokojil všetky svoje potreby. Štedrá príroda mu bezprostredne dáva veľa voľného času. Aby ho produktívne využil sám pre seba, na to je potrebný celý rad historických okolností; aby ho vynakladal ako nadprácu pre cudzie osoby, na to je potrebné vonkajšie donútenie. Keby bola zavedená kapitalistická výroba, musel by neborák pracovať hádam šesť dní v týždni, aby si sám mohol prisvojiť produkt jedného pracovného dňa. Štedrá príroda nevysvetľuje, prečo teraz pracuje šesť dní v týždni, čiže prečo dodáva päť dní nadpráce. Vysvetľuje iba, prečo jeho nutný pracovný čas je obmedzený na jeden deň v týždni. Ale jeho nadprodukt v nijakom prípade nevzniká z nejakej tajomnej vlastnosti, ktorá je vrodená ľudskej práci.

Produktívne sily práce, nielen historicky vyvinuté, spoločenské, ale aj prírodou podmienené, vystupujú ako produktívne sily kapitálu, do ktorého je vtelená práca.

Ricardo sa nikdy nezaujíma o pôvod nadhodnoty. Zaoberá sa ňou ako niečím inherentným kapitalistickému spôsobu výroby, ktorý je v jeho očiach prirodzenou formou spoločenskej výroby. Tam, kde hovorí o produktivite práce, nehľadá v nej príčinu jestvovania nadhodnoty, ale iba príčinu, ktorá určuje jej veľkosť. Naproti tomu jeho škola hlučne vyhlasovala, že produktívna sila práce je príčinou vzniku zisku (čítaj: nadhodnoty). Je to rozhodne pokrok oproti merkantilistom, ktorí zasa prebytok ceny výrobkov nad ich výrobné náklady odvodzujú z výmeny, z predaja výrobkov nad ich hodnotu. Napriek tomu aj ricardovská škola problém iba obišla, ale ho nevyriešila. V skutočnosti títo buržoázni ekonómovia mali správny inštinkt, že je veľmi nebezpečné príliš hlboko skúmať pálčivú otázku pôvodu nadhodnoty. Čo však povedať na to, keď polstoročie po Ricardovi pán John Stuart Mill dôstojne konštatuje svoju prevahu nad merkantilistami na základe toho, že iba zle opakuje jalové vytáčky prvých vulgarizátorov Ricarda?

Mill hovorí:

„Príčinou zisku je, že práca vyrába viac, ako je potrebné na jej udržiavanie."

Potiaľ je to iba stará pesnička; ale Mill chce dodať aj niečo vlastné:

„Čiže, aby sme pozmenili formu poučky: príčina, prečo kapitál dáva zisk, je v tom, že potraviny, šatstvo, suroviny a pracovné prostriedky trvajú dlhšie, ako je čas potrebný na ich výrobu."

Mill tu zamieňa trvanie pracovného času za trvanie jeho výrobkov. Podľa tohto názoru by pekár, ktorého výrobky trvajú len jeden deň, nikdy nemohol vyžmýkať zo svojich námezdných robotníkov ten istý zisk ako výrobca strojov, ktorého výrobky trvajú dvadsať rokov a dlhšie. Pravda, keby vtáčie hniezda nevydržali dlhšie, ako je potrebné na ich stavbu, museli by sa vtáci zaobísť bez hniezda.

Keď Mill zistil túto základnú pravdu, konštatuje svoju prevahu nad merkantilistami:

„Vidíme teda, že zisk nevzniká z náhodnej okolnosti výmeny, ale z produktívnej sily práce; celkový zisk krajiny sa vždy určuje produktívnou silou práce bez ohľadu na to, či sa výmena uskutočňuje alebo nie. Keby nebolo deľby zamestnaní, nebolo by ani kúpy, ani predaja, ale ešte stále by tu bol zisk."

Výmena, kúpa a predaj, všeobecné podmienky kapitalistickej výroby, sú tu teda iba náhodnou okolnosťou, a zisk ešte vždy existuje aj bez kúpy a predaja pracovnej sily!

Ďalej:

„Ak robotníci nejakej krajiny dovedna vyrobia o 20 % viac, ako je suma ich miezd, zisky budú 20 %-né bez ohľadu na to, aké sú ceny tovarov."

To je z jednej strany nanajvýš podarená tautológia, lebo ak robotníci vyrobia 20 % nadhodnoty pre svojich kapitalistov, potom pomer ziskov k celkovej mzde robotníkov je 20 : 100. Z druhej strany je absolútne nesprávne, že zisky „budú 20 %". Musia byť vždy menšie, pretože zisky sa počítajú na celkovú sumu preddavkovaného kapitálu. Dajme tomu, že kapitalista preddavkoval napríklad 500 £, z toho 400 £ na výrobné prostriedky, 100 £ na mzdy. Keby miera nadhodnoty bola 20 %, ako sa predpokladalo, potom miera zisku bude 20 : 500, t. j. 4 %, a nie 20 %.

Nasleduje skvelá ukážka, ako Mill chápe rozličné historické formy spoločenskej výroby:

„Všade predpokladám súčasný stav vecí, ktorý okrem niekoľkých výnimiek vládne všade, t. j. že kapitalista preddavkuje všetko, vrátane robotníkovej odmeny."

Čudný optický klam, vidieť všade stav, ktorý doteraz vládne na zemi len výnimočne! Poďme však ďalej. Mill je ochotný pripustiť, že „nie je absolútne nevyhnutné, aby to tak bolo".[1*] Naopak.

„Robotník by mohol čakať na zaplatenie dokonca celej sumy svojej mzdy, kým práca nebude celkom dohotovená, keby medzitým mal prostriedky potrebné na svoje udržiavanie. Lenže v tomto prípade by do istej miery bol kapitalistom, ktorý vkladá kapitál do podniku a dodáva časť fondov nevyhnutných na jeho ďalšie vedenie."

Mill mohol takisto povedať, že robotník, ktorý si sám preddavkuje nielen životné prostriedky, ale aj pracovné prostriedky, je v skutočnosti svojím vlastným námezdným robotníkom. Alebo že americký roľník je svojím vlastným otrokom, ktorý však hrdlačí sám na seba, a nie na cudzieho pána.

Keď nám Mill takto jasne dokázal, že aj keby kapitalistická výroba neexistovala, predsa by vždy existovala, je teraz dostatočne dôsledný, aby dokazoval, že neexistuje ani vtedy, keď existuje:

„Ale aj v predchádzajúcom prípade" (keď kapitalista preddavkuje námezdnému robotníkovi všetky jeho existenčné prostriedky) „možno sa na robotníka pozerať z toho istého hľadiska" (t. j. ako na kapitalistu). „Lebo tým, že svoju prácu dáva pod trhovú cenu (!), možno sa naň pozerať tak, akoby rozdiel (?) preddavkoval svojmu zamestnávateľovi atď."[9*]

[1*] Vo svojom liste N. F. Danielsonovi z 28. novembra 1878 Marx navrhol takúto formuláciu tohto odseku:

Nasleduje skvelá ukážka, ako Mill chápe rozličné historické formy spoločenskej výroby: „Všade predpokladám," hovorí, „súčasný stav vecí, ktorý okrem niekoľkých výnimiek vládne všade tam, kde robotníci a kapitalisti stoja proti sebe ako triedy, t. j. že kapitalista preddavkuje všetko, vrátane robotníkovej odmeny." Pán Mill je ochotný pripustiť, že nie je absolútne nevyhnutné, aby to tak bolo — dokonca ani v takom ekonomickom systéme, v ktorom robotníci a kapitalisti stoja proti sebe ako triedy.

[9*] J. St. Mill, Princ. of Polit. Econ., Lond. 1868, p. 252—253, passim. — [Uvedené miesta sú preložené podľa francúzskeho vydania Kapitálu. — F. E.]

V skutočnosti robotník preddavkuje kapitalistovi svoju prácu počas týždňa atď. zadarmo, aby na konci týždňa atď. dostal jej trhovú cenu; podľa Milla to z neho robí kapitalistu! Na rovine aj krtince vyzerajú ako kopce; plytkosť našej dnešnej buržoázie treba merať kalibrom jej „veľkých duchov".

Pätnásta kapitola

Zmeny vo veľkosti ceny pracovnej sily a vo veľkosti nadhodnoty

Hodnota pracovnej sily je určená hodnotou životných prostriedkov, ktoré sú zvyčajne nevyhnutné pre priemerného robotníka. Množstvo týchto životných prostriedkov, aj keď sa ich forma môže meniť, je v určitej epoche určitej spoločnosti dané, a preto ho treba pokladať za stálu veličinu. Mení sa len hodnota tohto množstva. Hodnotu pracovnej sily určujú ešte dva ďalšie činitele. Na jednej strane náklady na jej rozvíjanie, ktoré sa menia so spôsobom výroby, na druhej strane prirodzené rozdiely pracovnej sily, či je mužská alebo ženská, zrelá alebo nezrelá. Spotreba týchto rozdielnych pracovných síl, zasa podmienená spôsobom výroby, vyvoláva veľký rozdiel v nákladoch na reprodukciu robotníckej rodiny a v hodnote dospelého mužského robotníka. Pri ďalšom skúmaní však obidva tieto činitele vylučujeme.[9b]

Predpokladáme, 1. že sa tovary predávajú za svoju hodnotu, 2. že cena pracovnej sily síce príležitostne stúpa nad jej hodnotu, ale nikdy pod ňu neklesá.

Pri tomto predpoklade sme zistili, že relatívne veľkosti ceny pracovnej sily a nadhodnoty sú podmienené troma okolnosťami: 1. dĺžkou pracovného dňa čiže extenzívnou veľkosťou práce; 2. normálnou intenzitou práce čiže jej intenzívnou veľkosťou, takže za určitý čas sa vydáva určité množstvo práce; 3. napokon produktívnou silou práce, takže podľa stupňa vývinu výrobných podmienok to isté množstvo práce dáva za ten istý čas väčšie alebo menšie množstvo výrobkov. Je zrejmé, že sú tu možné veľmi rozdielne kombinácie podľa toho, či jeden z troch činiteľov je stály a dva sú premenlivé, alebo dva činitele sú stále a jeden je premenlivý, alebo napokon, či sú všetky tri súčasne premenlivé. Tieto kombinácie sa ešte rozmnožujú tým, že pri súčasnej zmene rôznych činiteľov veľkosť a smer zmeny môžu byť rôzne. Ďalej uvádzame len hlavné kombinácie.

[9b] Prípad, ktorým sa zaoberáme na s. 281[1a], je tu, prirodzene, takisto vylúčený. [Pozn. k 3. vyd. — F. E.]

[1a] Tento zväzok, s. 268—269.

I.
Veľkosť pracovného dňa a intenzita práce stále (dané), produktívna sila práce premenlivá

Pri tomto predpoklade hodnotu pracovnej sily a nadhodnotu určujú tri zákony.

Po prvé: Pracovný deň danej veľkosti sa spredmetňuje vždy v tej istej vyrobenej hodnote, nech sa akokoľvek mení produktivita práce a s ňou množstvo výrobkov, a teda cena jednotlivého tovaru.

Hodnota vyrobená za dvanásťhodinový pracovný deň je napríklad 6 sh., hoci sa množstvo vyrobených úžitkových hodnôt mení s produktívnou silou práce, takže sa hodnota 6 sh. rozdeľuje na viacej alebo menej tovarov.

Po druhé: Hodnota pracovnej sily a nadhodnota sa menia v opačnom smere. Zmena v produktívnej sile práce, jej zväčšenie alebo zmenšenie, pôsobí v opačnom smere na hodnotu pracovnej sily a v priamom smere na nadhodnotu.

Hodnota vyrobená za dvanásťhodinový pracovný deň je stála veličina, napríklad 6 sh. Táto stála veličina sa rovná súčtu nadhodnoty a hodnoty pracovnej sily, ktorú robotník nahrádza ekvivalentom. Je samozrejmé, že z dvoch častí stálej veličiny ani jedna sa nemôže zväčšiť bez toho, aby sa druhá nezmenšila. Hodnota pracovnej sily nemôže stúpnuť z 3 sh. na 4 sh. bez toho, aby nadhodnota neklesla z 3 sh. na 2 sh., a nadhodnota nemôže stúpnuť z 3 sh. na 4 sh. bez toho, aby hodnota pracovnej sily neklesla z 3 sh. na 2 sh. Za týchto okolností nie je teda možná nijaká zmena v absolútnej veľkosti či už hodnoty pracovnej sily alebo nadhodnoty bez súčasnej zmeny ich relatívnych čiže pomerných veľkostí. Nie je možné, aby súčasne klesali alebo stúpali.

Ďalej, hodnota pracovnej sily nemôže klesnúť, teda nadhodnota nemôže stúpnuť bez toho, aby nestúpla produktívna sila práce, napríklad v uvedenom prípade hodnota pracovnej sily nemôže klesnúť z 3 sh. na 2 sh. bez toho, aby zvýšená produktívna sila práce neumožnila vyrobiť za 4 hodiny to isté množstvo životných prostriedkov, ktoré predtým vyžadovalo na svoju výrobu 6 hodín. A naopak, hodnota pracovnej sily nemôže stúpnuť z 3 sh. na 4 sh., ak produktívna sila práce neklesne, ak teda treba 8 hodín na výrobu toho istého množstva životných prostriedkov, na ktoré predtým stačilo 6 hodín. Z toho vyplýva, že zvýšenie produktivity práce znižuje hodnotu pracovnej sily, a tým zväčšuje nadhodnotu, kým naopak zníženie produktivity zvyšuje hodnotu pracovnej sily a znižuje nadhodnotu.

Pri formulovaní tohto zákona si Ricardo nevšimol jednu okolnosť: hoci zmena vo veľkosti nadhodnoty čiže nadpráce podmieňuje opačnú zmenu vo veľkosti hodnoty pracovnej sily čiže nutnej práce,

z toho vonkoncom nevyplýva, že sa menia v tom istom pomere. Zväčšujú sa alebo zmenšujú o tú istú veličinu. Ale pomer, v akom sa zväčšuje alebo zmenšuje každá časť vyrobenej hodnoty alebo pracovného dňa, závisí od pôvodného rozdelenia pred zmenou v produktívnej sile práce. Ak hodnota pracovnej sily bola 4 sh. čiže nutný pracovný čas 8 hodín, nadhodnota 2 sh. čiže nadpráca 4 hodiny a ak v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce hodnota pracovnej sily klesne na 3 sh. čiže nutná práca na 6 hodín, potom nadhodnota stúpne na 3 sh. čiže nadpráca na 6 hodín. Tá istá veličina, 2 hodiny čiže 1 sh., sa na jednej strane pridá a na druhej strane sa uberie. Ale pomerná zmena veľkosti je na obidvoch stranách rozdielna. Kým hodnota pracovnej sily klesne zo 4 sh. na 3 sh., teda o $^1/_4$ čiže o 25 %, nadhodnota stúpne z 2 sh. na 3 sh., teda o $^1/_2$ čiže o 50 %. Z toho teda vyplýva, že pomerné zväčšenie alebo zmenšenie nadhodnoty v dôsledku danej zmeny v produktívnej sile práce je tým väčšie, čím menšia bola pôvodne časť pracovného dňa, ktorá sa stelesňuje v nadhodnote, a tým menšie, čím bola táto časť väčšia.

Po tretie: Zväčšenie alebo zmenšenie nadhodnoty je vždy dôsledkom a nikdy nie príčinou príslušného zníženia alebo zvýšenia hodnoty pracovnej sily.[10]

Keďže pracovný deň je stálou veličinou, stelesňuje sa v stálej veľkosti hodnoty, keďže každej zmene veľkosti nadhodnoty zodpovedá opačná zmena veľkosti hodnoty pracovnej sily a hodnota pracovnej sily sa môže meniť len so zmenou v produktívnej sile práce, za týchto podmienok je zrejmé, že každá zmena veľkosti nadhodnoty vzniká z opačnej zmeny vo veľkosti hodnoty pracovnej sily. Ak sme teda videli, že nijaká zmena absolútnej veľkosti hodnoty pracovnej sily a nadhodnoty nie je možná bez zmeny ich relatívnej veľkosti, teraz sa ukazuje, že nijaká zmena relatívnej veľkosti ich hodnoty nie je možná bez zmeny absolútnej veľkosti hodnoty pracovnej sily.

Podľa tretieho zákona zmena veľkosti nadhodnoty predpokladá pohyb hodnoty pracovnej sily, vyvolaný zmenou v produktívnej sile práce. Hranica tejto zmeny je daná novou hranicou hodnoty pracovnej sily. Ale aj keď okolnosti umožnia zákonu pôsobiť, môže dôjsť k vedľajším pohybom. Napríklad ak v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce klesne hodnota pracovnej sily zo 4 sh. na 3 sh., čiže nutný pracovný čas klesne z 8 hodín na 6 hodín, cena pracovnej sily

[10] K tomuto tretiemu zákonu MacCulloch pridal okrem iného nezmyselný dodatok, že nadhodnota môže stúpnuť bez poklesu hodnoty pracovnej sily, ak sa zrušia dane, ktoré musel kapitalista predtým platiť. Zrušenie takýchto daní absolútne nič nemení na množstve nadhodnoty, ktoré priemyselný kapitalista ako prvý vypumpuje z robotníka. Mení len pomer, v akom si strčí nadhodnotu do svojho vlastného vrecka alebo sa musí o ňu deliť s tretími osobami. Nemení teda nič na pomere medzi hodnotou pracovnej sily a nadhodnotou. MacCullochova výnimka teda dokazuje len to, že nepochopil pravidlo, a to je galiba, ktorá sa mu stáva pri vulgarizácii Ricarda rovnako ako J. B. Sayovi pri vulgarizácii A. Smitha.

môže klesnúť len na 3 sh. 8 d., 3 sh. 6 d., 3 sh. 2 d. atď., nadhodnota teda stúpne len na 3 sh. 4 d., 3 sh. 6 d., 3 sh. 10 d. atď. Stupeň poklesu, ktorého minimálnou hranicou sú 3 sh., závisí od relatívnej váhy, ktorú na misku váh kladie tlak kapitálu na jednej strane a odpor robotníkov na druhej strane.

Hodnota pracovnej sily je určená hodnotou určitého množstva životných prostriedkov. S produktívnou silou práce sa mení hodnota týchto životných prostriedkov, nie ich množstvo. Pri stúpajúcej produktívnej sile práce môže samo množstvo rásť pre robotníka i pre kapitalistu súčasne, tou istou mierou a bez akejkoľvek zmeny v cene pracovnej sily a v nadhodnote. Ak pôvodná hodnota pracovnej sily je 3 sh. a nutný pracovný čas 6 hodín, ak je nadhodnota takisto 3 sh., čiže nadpráca je tiež 6 hodín, potom zdvojnásobenie produktívnej sily práce pri nezmenenom rozdelení pracovného dňa by ponechalo bez zmeny cenu pracovnej sily i nadhodnotu. Ibaže každá z nich by sa stelesnila v dvojnásobnom množstve úžitkových hodnôt, ale primerane zlacnených. Aj keby sa cena pracovnej sily nezmenila, stúpla by nad jej hodnotu. Keby cena pracovnej sily klesla, ale nie až na minimálnu hranicu $1\frac{1}{2}$ sh., danú jej novou hodnotou, ale na 2 sh. 10 d., 2 sh. 6 d. atď., táto klesajúca cena by ešte vždy predstavovala rastúce množstvo životných prostriedkov. Cena pracovnej sily pri stúpajúcej produktívnej sile práce by takto mohla ustavične klesať spolu so súčasným, neprestajným rastom množstva životných prostriedkov robotníka. Lenže relatívne, t. j. v porovnaní s nadhodnotou, by hodnota pracovnej sily ustavične klesala a rozširovala by sa teda priepasť medzi životným postavením robotníka a kapitalistu.[11]

Po prvý raz presne formuloval uvedené tri zákony Ricardo. Nedostatky jeho výkladu sú: 1. že osobitné podmienky, pri ktorých tieto zákony platia, pokladá za samozrejmé, všeobecné a výlučné podmienky kapitalistickej výroby. Nepozná nijakú zmenu ani v dĺžke pracovného dňa, ani v intenzite práce, takže produktivita práce sa pre neho sama od seba stáva jediným premenlivým činiteľom; — 2. ale, a to skresľuje jeho analýzu v ešte väčšej miere, tak ako ostatní ekonómovia, nikdy neskúma nadhodnotu ako takú, t. j. nezávisle od jej osobitných foriem, ako je zisk, pozemková renta atď. Preto bezprostredne stotožňuje zákony miery nadhodnoty so zákonmi miery zisku. Ako sme už povedali, miera zisku je pomer nadhodnoty k celkovému preddavkovanému kapitálu, kým miera nadhodnoty je pomer nadhodnoty iba k variabilnej časti tohto kapitálu. Predpokladajme, že kapitál 500 £ *(K)* sa delí na suroviny, pracovné prostriedky atď. dohromady za 400 £ *(c)* a na 100 £ miezd *(v)*,

[11] „Ak nastane zmena v produktivite priemyslu, takže sa daným množstvom práce a kapitálu vyrobí viacej alebo menej, podiel mzdy sa zrejme môže meniť, kým množstvo, ktoré predstavuje tento podiel, ostáva to isté, alebo sa môže meniť množstvo, kým podiel ostáva ten istý." ([J. Cazenove,] Outlines of Political Economy etc., p. 67.)

že ďalej nadhodnota rovná sa 100 £ *(m)*. Potom miera nadhodnoty $\frac{m}{v} = \frac{100\ £}{100\ £} = 100\%$. Ale miera zisku $\frac{m}{K} = \frac{100\ £}{500\ £} = 20\%$. Okrem toho je jasné, že miera zisku môže závisieť od okolností, ktoré vôbec nepôsobia na mieru nadhodnoty. Neskoršie v tretej knihe tohto spisu dokážem, že tá istá miera nadhodnoty sa môže vyjadriť v najrôznejších mierach zisku a rôzne miery nadhodnoty sa môžu za určitých okolností vyjadriť v tej istej miere zisku.

II.
Stály pracovný deň, stála produktívna sila práce, intenzita práce premenlivá

Rastúca intenzita práce predpokladá zväčšený výdaj práce v tom istom čase. Intenzívnejší pracovný deň sa preto stelesňuje vo väčšom množstve výrobkov ako menej intenzívny pracovný deň s rovnakým počtom hodín. Pravda, so zvýšenou produktívnou silou aj ten istý pracovný deň dáva viacej výrobkov. Ale v tomto prípade klesá hodnota jednotlivého výrobku, pretože stojí menej práce ako predtým, kým v prvom prípade ostáva nezmenená, lebo výrobok aj naďalej stojí toľko práce ako predtým. Počet výrobkov tu stúpne bez toho, aby klesli ich ceny. A s počtom výrobkov rastie suma ich cien, kým pri zvýšenej produktívnej sile práce sa tá istá suma hodnoty stelesňuje vo zväčšenom množstve výrobkov. Pri nezmenenom počte hodín sa teda intenzívnejší pracovný deň stelesňuje vo väčšej vyrobenej hodnote, teda pri nezmenenej hodnote peňazí vo väčšom množstve peňazí. Hodnota vyrobená počas pracovného dňa sa mení s odchýlkami jeho intenzity od normálneho spoločenského stupňa. Ten istý pracovný deň sa teda nevyjadruje tak ako predtým v stálej, ale v premenlivej vyrobenej hodnote, napríklad intenzívnejší dvanásťhodinový pracovný deň v 7 sh., v 8 sh. atď., a nie v 6 sh. ako dvanásťhodinový pracovný deň zvyčajnej intenzity. Je jasné: Ak sa mení hodnota vyrobená počas pracovného dňa, dajme tomu zo 6 sh. na 8 sh., obidve časti tejto vyrobenej hodnoty, cena pracovnej sily i nadhodnota, môžu súčasne rásť, či už rovnakou alebo nerovnakou mierou. Obidve, cena pracovnej sily i nadhodnota, môžu vzrásť za ten istý čas z 3 sh. na 4 sh., ak vyrobená hodnota stúpne zo 6 sh. na 8 sh. Zvýšenie ceny pracovnej sily tu nemusí zahŕňať zvýšenie jej ceny nad jej hodnotu. Naopak, môže ho sprevádzať pokles pod jej hodnotu[1*]. K tomu dochádza vždy, keď sa zvýšením ceny pracovnej sily nekompenzuje jej rýchlejšie opotrebovanie.

[1*] v 4. nemeckom vydaní: pokles jej hodnoty

Vieme, že až na prechodné výnimky zmena v produktivite práce vyvoláva zmenu vo veľkosti hodnoty pracovnej sily, a teda aj vo

veľkosti nadhodnoty len vtedy, keď výrobky príslušného priemyselného odvetvia sú súčasťou bežnej robotníkovej spotreby. Toto obmedzenie tu odpadá. Či sa už množstvo práce mení extenzívne alebo intenzívne, zmene vo veľkosti práce zodpovedá zmena vo veľkosti hodnoty, ktorú vyrobila, nezávisle od povahy predmetu, v ktorom sa táto hodnota stelesňuje.

Keby intenzita práce stúpla súčasne a rovnomerne vo všetkých priemyselných odvetviach, nový, vyšší stupeň intenzity by sa stal zvyčajným normálnym spoločenským stupňom, a tým by prestal platiť ako extenzívna veličina. Lenže aj potom by priemerné stupne intenzity práce ostali u rôznych národov rôzne a modifikovali by preto aplikovanie zákona hodnoty na rozdielne národné pracovné dni. Intenzívnejší pracovný deň jedného národa sa prejavuje vo väčšom peňažnom výraze ako menej intenzívny pracovný deň iného národa.[12]

III.
Produktívna sila a intenzita práce stále, pracovný deň premenlivý

Pracovný deň sa môže meniť dvoma smermi. Možno ho skracovať alebo predlžovať.

1. Za daných podmienok, t. j. pri nemeniacej sa produktívnej sile a intenzite práce, skrátenie pracovného dňa nemení hodnotu pracovnej sily a teda ani nutný pracovný čas. Skracuje nadprácu a nadhodnotu. S absolútnou veľkosťou nadhodnoty klesá aj jej relatívna veľkosť, t. j. jej veľkosť v pomere k nezmenenej veľkosti hodnoty pracovnej sily. Kapitalista by sa mohol odškodniť len znížením ceny pracovnej sily pod jej hodnotu.

Všetky otrepané rečičky proti skráteniu pracovného dňa vychádzajú z toho, že sa tak stane za okolností, ktoré tu predpokladáme, zatiaľ čo v skutočnosti je to naopak: zmeny v produktivite a v intenzite práce alebo predchádzajú skráteniu pracovného dňa, alebo nasledujú bezprostredne po ňom.[13]

---

[12] „Za inak rovnakých podmienok anglický továrnik môže za určitý čas vyťažiť podstatne väčšie množstvo práce ako zahraničný továrnik, o toľko väčšie, aby vyrovnal rozdiel v pracovných dňoch medzi 60 hodinami týždenne u nás a 72 až 80 hodinami inde." (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855, p. 65.) Väčšie zákonné skrátenie pracovného dňa v továrňach na kontinente by bolo najistejším prostriedkom, ako zmenšiť tento rozdiel medzi pracovnou hodinou na kontinente a v Anglicku.

[13] „Existujú kompenzujúce okolnosti ..., ktoré vyšli najavo po zavedení zákona o desaťhodinovom pracovnom dni." (Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848, p. 7.)

2. Predĺženie pracovného dňa: Dajme tomu, že nutný pracovný čas je 6 hodín čiže hodnota pracovnej sily 3 sh. a takisto nadpráca 6 hodín a nadhodnota 3 sh. Potom celkový pracovný deň je 12 hodín a stelesňuje sa vo vyrobenej hodnote 6 sh. Ak sa pracovný deň predĺži o 2 hodiny a cena pracovnej sily sa nemení, potom s absolútnou veľkosťou nadhodnoty rastie aj jej relatívna veľkosť. Hoci veľkosť hodnoty pracovnej sily sa absolútne nemení, relatívne klesá. Za podmienok predpokladaných v časti I sa relatívna veľkosť hodnoty pracovnej sily nemohla zmeniť bez zmeny jej absolútnej veľkosti. Tu naopak relatívna zmena veľkosti hodnoty pracovnej sily je výsledkom absolútnej zmeny veľkosti nadhodnoty.

Keďže vyrobená hodnota, v ktorej sa stelesňuje pracovný deň, rastie s jeho predlžovaním, cena pracovnej sily a nadhodnota môžu rásť súčasne, či už o rovnaký alebo nerovnaký prírastok. Tento súčasný rast je teda možný v dvoch prípadoch: pri absolútnom predĺžení pracovného dňa a pri rastúcej intenzite práce bez takého predĺženia.

Pri predĺžení pracovného dňa môže cena pracovnej sily klesnúť pod jej hodnotu, aj keď sa nominálne nemení, alebo dokonca stúpa. Ako sa pamätáme, denná hodnota pracovnej sily sa totiž vypočíta na základe jej normálneho priemerného trvania čiže normálnej dĺžky robotníkovho života a na základe normálnej, ľudskej prirodzenosti primeranej premeny životnej substancie na pohyb.[14] Väčšie opotrebovanie pracovnej sily, ktoré je neodlučiteľne späté s predĺžením pracovného dňa, možno po istý bod kompenzovať väčším nahrádzaním. Za týmto bodom rastie opotrebovanie geometrickým radom a zároveň sa ničia všetky normálne podmienky reprodukcie a uplatnenia pracovnej sily. Cena pracovnej sily a stupeň jej vykorisťovania prestávajú byť vzájomne porovnateľnými veličinami.

IV.
Súčasné zmeny v trvaní, v produktívnej sile a v intenzite práce

Je zrejmé, že je tu možný veľký počet kombinácií. Môžu sa meniť dva činitele a jeden ostáva stály, alebo sa môžu meniť všetky tri činitele súčasne. Môžu sa meniť v rovnakom alebo nerovnakom stupni, v tom istom alebo v opačnom smere, takže sa ich zmeny sčasti alebo celkom rušia. Ale podľa výkladu v častiach I, II a III je analýza všetkých možných prípadov ľahká. Výsledok každej možnej kombinácie dostaneme tak, že vždy jedného činiteľa pokladáme za

[14] „Množstvo práce, ktoré človek vykonal za 24 hodín, možno približne určiť skúmaním chemických zmien, ktoré nastali v jeho tele, lebo zmenené formy hmoty svedčia o predchádzajúcom vynaložení hybnej sily." (Grove, On the Correlation of Physical Forces, [p. 308, 309].)

premenlivého a ostatné činitele sprvoti pokladáme za stále. Preto sa tu len krátko zmienime o dvoch dôležitých prípadoch.

1. Klesajúca produktívna sila práce pri súčasnom predĺžení pracovného dňa:

Ak tu hovoríme o klesajúcej produktívnej sile práce, máme na mysli tie pracovné odvetvia, ktorých výrobky určujú hodnotu pracovnej sily, teda napríklad klesajúcu produktívnu silu práce v dôsledku rastúcej neúrodnosti pôdy a tomu zodpovedajúce zdraženie poľnohospodárskych produktov. Dajme tomu, že pracovný deň je dvanásťhodinový a v ňom vyrobená hodnota je 6 sh., z čoho polovica nahrádza hodnotu pracovnej sily a druhá polovica tvorí nadhodnotu. Pracovný deň sa teda člení na 6 hodín nutnej práce a na 6 hodín nadpráce. Nech v dôsledku zdraženia poľnohospodárskych produktov hodnota pracovnej sily stúpne z 3 sh. na 4 sh., teda nutný pracovný čas zo 6 hodín na 8 hodín. Ak sa pracovný deň nemení, nadpráca klesne zo 6 hodín na 4 hodiny, nadhodnota z 3 sh. na 2 sh. Ak sa pracovný deň predĺži o dve hodiny, teda z 12 hodín na 14 hodín, nadpráca ostane 6 hodín, nadhodnota 3 sh., ale jej veľkosť klesne v porovnaní s hodnotou pracovnej sily, meranou nutnou prácou. Ak sa pracovný deň predĺži o 4 hodiny, z 12 hodín na 16 hodín, pomer veľkostí nadhodnoty a hodnoty pracovnej sily, nadpráce a nutnej práce, ostane nezmenený, ale absolútna veľkosť nadhodnoty vzrastie z 3 sh. na 4 sh. a absolútna veľkosť nadpráce zo 6 pracovných hodín na 8, teda o $^1/_3$ čiže o $33^1/_3$ %. Pri klesajúcej produktívnej sile práce a súčasnom predĺžení pracovného dňa môže teda absolútna veľkosť nadhodnoty ostať nezmenená, zatiaľ čo jej pomerná veľkosť klesá; jej pomerná veľkosť môže ostať nezmenená, zatiaľ čo jej absolútna veľkosť rastie, a podľa miery predĺženia môžu rásť obidve.

V období 1799—1815 stúpajúce ceny životných prostriedkov vyvolali v Anglicku nominálne zvýšenie miezd, aj keď skutočné mzdy, vyjadrené v životných prostriedkoch, klesli. Z toho West a Ricardo urobili záver, že zníženie produktivity poľnohospodárskej práce zapríčinilo pokles miery nadhodnoty, a z tohto predpokladu, ktorý platil iba v ich fantázii, urobili východisko dôležitých analýz relatívneho pomeru veľkosti mzdy, zisku a pozemkovej renty. Ale vďaka zvýšenej intenzite práce a vynútenému predĺženiu pracovného času nadhodnota vtedy vzrástla absolútne i relatívne. Práve v tomto období získalo domovské právo bezmedzné predlžovanie pracovného dňa[15]; bolo to obdobie, ktoré osobitne charakterizoval zrých-

[15] „Obilie a práca zriedka kráčajú celkom popri sebe; jestvuje však zreteľná hranica, za ktorou sa nedajú oddeliť. Mimoriadne úsilie pracujúcich tried v časoch drahoty, ktorá vyvoláva pokles miezd, ako sa o ňom hovorilo vo výpovediach" (totiž vo výpovediach pred parlamentnými vyšetrujúcimi výbormi z rokov 1814—1815), „je iste veľmi záslužné pre jednotlivcov a nesporne podporuje rast kapitálu. Ale nijaký humánny človek si nemôže želať, aby to trvalo stále a bez poklesu. Je nanajvýš obdivuhodné ako dočasná výpomoc; keby však bolo trvalé, pôsobilo by podobne, ako keby sa obyvateľstvo nejakej krajiny rozmnožilo až po najkrajnejšie medze svojej obživy." (Malthus, Inquiry into the

lený rast kapitálu na jednej strane, pauperizmu na druhej strane.[16]

2. Rastúca intenzita a produktívna sila práce pri súčasnom skracovaní pracovného dňa:

Zvýšená produktívna sila práce a jej rastúca intenzita majú v istom smere rovnaký účinok. Obidve zväčšujú množstvo výrobkov vyrobené za určitý čas. Obidve skracujú teda tú časť pracovného dňa, ktorú robotník potrebuje na výrobu svojich životných prostriedkov alebo ich ekvivalentu. Absolútna minimálna hranica pracovného dňa sa vôbec určuje touto jeho nutnou časťou, ktorá sa však dá zmenšovať. Keby sa celý pracovný deň scvrkol na túto časť, zmizla by nadpráca, čo je za vlády kapitálu nemožné. Odstránenie kapitalistickej formy výroby dovolí obmedziť pracovný deň na nutnú prácu. Táto by však za inak rovnakých okolností rozšírila svoj rozsah. Na jednej strane preto, lebo robotníkove životné podmienky budú bohatšie a jeho životné nároky väčšie. Na druhej strane časť terajšej nadpráce, totiž práca nutná na dosiahnutie spoločenského rezervného a akumulačného fondu, sa pripočíta k nutnej práci.

Čím väčšmi rastie produktívna sila práce, tým väčšmi možno skracovať pracovný deň, a čím väčšmi sa skracuje pracovný deň, tým väčšmi môže rásť intenzita práce. Zo spoločenského hľadiska produktivita práce rastie aj s jej úsporou. Táto zahŕňa nielen úsporu na výrobných prostriedkoch, ale aj odstránenie všetkej neužitočnej práce. Kým kapitalistický spôsob výroby si vynucuje hospodárnosť v každom individuálnom podnikaní, jeho anarchický systém konkurencie plodí popri veľkom počte funkcií, ktoré sú teraz nepostrádateľné, ale samy osebe sú zbytočné, to najneobmedzenejšie plytvanie spoločenskými výrobnými prostriedkami a pracovnými silami.

Pri danej intenzite a produktívnej sile práce časť spoločenského pracovného dňa potrebná na materiálnu výrobu je tým kratšia, teda časť času získaná na slobodnú duševnú a spoločenskú činnosť jednotlivcov je tým väčšia, čím rovnomernejšie je práca rozdelená me-

---

Nature and Progress of Rent, Lond. 1815, p. 48, poznámka.) Všetka česť Malthusovi za to, že aj na iných miestach svojho pamfletu priamo zdôrazňuje predlžovanie pracovného dňa, kým Ricardo a ini zoči-voči najkrikľavejším faktom zakladali všetky svoje skúmania na stálej veľkosti pracovného dňa. Lenže konzervatívne záujmy, ktorým Malthus slúžil, bránili mu vidieť, že bezmedzné predlžovanie pracovného dňa spolu s mimoriadnym rozvojom strojov a rastom vykorisťovania práce žien a detí museli viesť k tomu, že veľká časť robotníckej triedy sa stala „nadpočetnou", najmä keď prestal vojnový dopyt a anglický monopol na svetovom trhu. Prirodzene, bolo oveľa pohodlnejšie a väčšmi to zodpovedalo záujmom vládnúcich tried, ktoré Malthus priam farársky zbožňuje, vysvetľovať toto „preľudnenie" večnými zákonmi prírody, a nie iba historickými prírodnými zákonmi kapitalistickej výroby.

[16] „Hlavnou príčinou rastu kapitálu počas vojny bolo väčšie úsilie a pravdepodobne aj väčšie strádanie pracujúcich tried, ktoré sú v každej spoločnosti najpočetnejšie. Pre tiesnivé postavenie bolo viac žien a detí donútených ísť pracovať, a tí, čo pracovali už predtým, museli z toho istého dôvodu venovať väčšiu časť svojho času na rozšírenie výroby." (Essays on Political Econ. in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress, London 1830, p. 248.)

dzi všetkých práceschopných členov spoločnosti, čím menej sa môže jedna vrstva spoločnosti zbaviť prirodzenej nevyhnutnosti práce a zvaliť ju na inú vrstvu. Z tohto hľadiska absolútnou hranicou skrátenia pracovného dňa je všeobecnosť práce. V kapitalistickej spoločnosti voľný čas pre jednu triedu vzniká tak, že sa všetok čas života más premieňa na pracovný čas.

Šestnásta kapitola

Rôzne vzorce miery nadhodnoty

Videli sme, že miera nadhodnoty sa vyjadruje vo vzorcoch:

I.

$$\frac{\text{nadhodnota}}{\text{variabilný kapitál}}\left(\frac{\overline{m}}{v}\right) = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovnej sily}} = \frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}}.$$

Prvé dva vzorce vyjadrujú ako pomer hodnôt to, čo tretí vzorec vyjadruje ako pomer časov, za ktoré sa tieto hodnoty vyrábajú. Tieto vzájomne sa nahrádzajúce vzorce sú pojmove prísne vymedzené. Nachádzame ich preto čo do vecného obsahu, nie však vedome rozpracované, aj v klasickej politickej ekonómii. Naproti tomu sa tu stretávame s nasledujúcimi odvodenými vzorcami:

II.

$$\frac{\text{nadpráca}^{1*}}{\text{pracovný deň}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota produktu}} = \frac{\text{nadprodukt}}{\text{celkový produkt}}.$$

Jeden a ten istý pomer sa tu striedavo vyjadruje vo forme pracovných časov, hodnôt, v ktorých sa stelesňujú, a produktov, v ktorých tieto hodnoty existujú. Prirodzene, predpokladá sa, že hodnotou produktu sa rozumie len hodnota vyrobená počas pracovného dňa, kým konštantná časť hodnoty produktu je vylúčená.

Vo všetkých týchto vzorcoch je nesprávne vyjadrený skutočný stupeň vykorisťovania práce čiže miera nadhodnoty. Dajme tomu, že pracovný deň má 12 hodín. Ak zostanú ostatné predpoklady nášho predchádzajúceho príkladu rovnaké, skutočný stupeň vykorisťovania práce sa v tomto prípade vyjadruje v týchto pomeroch:

$$\frac{\text{6 hodín nadpráce}}{\text{6 hodín nutnej práce}} = \frac{\text{nadhodnota 3 sh.}}{\text{variabilný kapitál 3 sh.}} = 100\,\%.$$

Naproti tomu podľa vzorcov II dostaneme:

$$\frac{\text{6 hodín nadpráce}}{\text{pracovný deň 12 hodín}} = \frac{\text{nadhodnota 3 sh.}}{\text{vyrobená hodnota 6 sh.}} = 50\,\%.$$

[1*] V autorizovanom francúzskom vydaní dáva Marx tento prvý vzorec do zátvorky, „pretože v buržoáznej politickej ekonómii nenachádzame jasne vyjadrený pojem nadpráce".

Tieto odvodené vzorce v skutočnosti vyjadrujú pomer, v akom sa pracovný deň čiže jeho vyrobená hodnota delí medzi kapitalistu a robotníka. Ak teda platia ako bezprostredné výrazy stupňa sebazhodnotenia kapitálu, potom platí nesprávny zákon: nadpráca čiže nadhodnota nemôže nikdy dosiahnuť 100 %.[17] Keďže nadpráca môže byť vždy len alikvotnou časťou pracovného dňa, čiže nadhodnota môže byť vždy len alikvotnou časťou vyrobenej hodnoty, nadpráca je vždy nevyhnutne menšia ako pracovný deň, čiže nadhodnota je vždy menšia ako vyrobená hodnota. Aby ich pomer bol $\frac{100}{100}$, museli by byť rovnaké. Aby nadpráca pohltila celý pracovný deň (ide tu o priemerný deň pracovného týždňa, pracovného roku atď.), musela by nutná práca klesnúť na nulu. Ak ale zmizne nutná práca, zmizne aj nadpráca, lebo nadpráca je len funkciou nutnej práce. Pomer $\frac{\text{nadpráca}}{\text{pracovný deň}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{vyrobená hodnota}}$ nemôže teda nikdy dosiahnuť hranicu $\frac{100}{100}$ a ešte menej môže stúpnuť na $\frac{100 + x}{100}$. Môže však takto stúpnuť miera nadhodnoty čiže skutočný stupeň vykorisťovania práce. Vezmime napríklad odhad pána L. de Lavergna, podľa ktorého anglický poľnohospodársky robotník dostáva len $^1/_4$, naproti tomu kapitalista (nájomca) $^3/_4$ produktu[18] alebo jeho hodnoty, nech sa už korisť dodatočne akokoľvek ďalej delí medzi kapitalistu a pozemkového vlastníka atď. Podľa toho pomer nadpráce anglického poľnohospodárskeho robotníka k jeho nutnej práci = 3 : 1, percentuálna miera vykorisťovania je teda 300 %.

Školská metóda narábať s pracovným dňom ako so stálou veliči-

[17] Tak je to napríklad v spise Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie, Berlin 1851. Neskôr sa vrátim k tomuto spisu, ktorý napriek nesprávnej teórii pozemkovej renty preniká do podstaty kapitalistickej výroby. — [Dodatok k 3. vyd. — Tu vidíme, ako zhovievavo Marx posudzoval svojich predchodcov, len čo u nich našiel nejaký ozajstný pokrok, nejakú správnu novú myšlienku. Medzitým však uverejnenie Rodbertusových listov Rud. Meyerovi do istej miery obmedzilo uvedené uznanie. V týchto listoch čítame: „Kapitál treba zachrániť nielen pred prácou, ale aj pred ním samým, a to sa v skutočnosti najlepšie dosiahne tak, že činnosť podnikateľa-kapitalistu chápeme ako národohospodárske a štátnohospodárske funkcie, ktoré mu deleguje vlastníctvo kapitálu, a jeho zisk ako formu platu, pretože ešte nepoznáme nijakú inú sociálnu organizáciu. Ale platy sa môžu upravovať a aj znížiť, ak odoberajú príliš veľa zo mzdy. Tak treba odraziť aj Marxov vpád do spoločnosti — takto by som označil jeho knihu... Marxova kniha vôbec nie je ani tak skúmaním kapitálu ako skôr polemikou proti dnešnej forme kapitálu, ktorú Marx zamieňa so samým pojmom kapitálu, a práve z toho vznikajú jeho omyly." (Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgg. von Dr. Rud. Meyer, Berlin 1881, I. Bd., p. 111, 48. Brief von Rodbertus.) — V takých ideologických banalitách sa utápajú vskutku smelé nábehy R.-ových „sociálnych listov". — F. E.]

[18] Časť produktu, ktorá nahrádza iba vynaložený konštantný kapitál, sa pri tomto výpočte samozrejme odpočíta. — Pán L. de Lavergne, zaslepený obdivovateľ Anglicka, udáva skôr príliš nízky ako príliš vysoký pomer.

nou sa upevnila používaním vzorcov II, pretože tu sa nadpráca vždy porovnáva s pracovným dňom danej veľkosti. Takisto je to, keď sa berie zreteľ výlučne na rozdelenie vyrobenej hodnoty. Pracovný deň, ktorý sa už spredmetnil vo vyrobenej hodnote, je vždy pracovným dňom danej veľkosti.

Vyjadrovanie nadhodnoty a hodnoty pracovnej sily ako zlomkov vyrobenej hodnoty — spôsob vyjadrovania, ktorý ostatne vyrastá zo samého kapitalistického spôsobu výroby a ktorého význam sa ukáže neskoršie — zakrýva špecifický charakter kapitálového vzťahu, totiž výmenu variabilného kapitálu za živú pracovnú silu a tomu zodpovedajúce oddelenie robotníka od výrobku. Namiesto toho vzniká klamné zdanie, že ide o vzťah združenia, v ktorom si robotník a kapitalista rozdeľujú produkt podľa pomeru rozdielnych činiteľov, ktoré sa zúčastňujú na jeho tvorbe.[19]

Ostatne, vzorce II sa vždy dajú premeniť späť na vzorce I. Ak je napríklad $\frac{\text{nadpráca 6 hodín}}{\text{pracovný deň 12 hodín}}$, potom nutný pracovný čas = dvanásťhodinovému pracovnému dňu mínus 6 hodín nadpráce, takže dostaneme:

$$\frac{\text{nadpráca 6 hodín}}{\text{nutná práca 6 hodín}} = \frac{100}{100}.$$

Tretí vzorec, ktorý som už príležitostne anticipoval, je:

III.

$$\frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovnej sily}} = \frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}} = \frac{\text{nezaplatená práca}}{\text{zaplatená práca}}.$$

Po predchádzajúcom výklade odpadá nedorozumenie, ku ktorému by mohol viesť vzorec $\frac{\text{nezaplatená práca}}{\text{zaplatená práca}}$, ako keby kapitalista platil prácu, a nie pracovnú silu. $\frac{\text{Nezaplatená práca}}{\text{zaplatená práca}}$ je len populárny výraz $\frac{\text{nadpráca}}{\text{nutná práca}}$. Kapitalista platí hodnotu, respektíve cenu pracovnej sily, ktorá sa od hodnoty odchyľuje, a výmenou získava možnosť disponovať samou živou pracovnou silou. Obdobie, v ktorom používa túto pracovnú silu, sa člení na dve časti. Počas jedného obdobia robotník vyrába iba hodnotu = hodnote jeho pracovnej sily, teda len ekvivalent. Takto kapitalista dostáva za preddavkovanú cenu pracovnej sily výrobok tej istej ceny. Je to tak, ako keby kúpil na trhu hotový výrobok. Naproti tomu používanie pracovnej sily v období

[19] Keďže všetky rozvinuté formy kapitalistického výrobného procesu sú formami kooperácie, nie je, prirodzene, nič ľahšie, ako abstrahovať od ich špecifického antagonistického charakteru, a tak z nich vybájiť formy slobodného združenia, ako je to v spise grófa A. de Laborda, De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté, Paris 1818. Yankee H. Carey príležitostne dokáže ten istý kúzelnícky trik rovnako úspešne dokonca so vzťahmi otrokárskeho systému.

nadpráce vytvára pre kapitalistu hodnotu, ktorú nemusí nahrádzať.[20] Túto činnosť pracovnej sily má zadarmo. V tomto zmysle možno nadprácu nazývať nezaplatenou prácou.

Kapitál nie je teda iba velením nad prácou, ako hovorí A. Smith. V podstate je velením nad nezaplatenou prácou. Všetka nadhodnota, bez ohľadu na to, v akej osobitnej podobe zisku, úroku, renty atď. sa neskôr kryštalizuje, je svojou podstatou materializáciou nezaplateného pracovného času. Tajomstvo sebazhodnotenia kapitálu sa redukuje na to, že disponuje určitým množstvom nezaplatenej cudzej práce.

[20] Hoci fyziokrati neprenikli do tajomstva nadhodnoty, toľko im predsa bolo jasné, že je „nezávislým a k dispozícii stojacim bohatstvom, ktoré" (jeho majiteľ) „nekúpil, ale predáva". (Turgot, Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, p. 11.)

Mzda

Šiesty oddiel

Premena hodnoty resp. ceny pracovnej sily na mzdu

Sedemnásta kapitola

Na povrchu buržoáznej spoločnosti sa robotníkova mzda javí ako cena práce, ako určité množstvo peňazí, ktoré sa platí za určité množstvo práce. Hovorí sa tu o hodnote práce a jej peňažný výraz sa nazýva nutnou čiže prirodzenou cenou práce. Na druhej strane sa hovorí o trhových cenách práce, t. j. o cenách kolísajúcich nad alebo pod nutnou cenou práce.

Ale čo je hodnota tovaru? Predmetná forma spoločenskej práce vynaloženej pri jeho výrobe. A čím meriame veľkosť hodnoty tovaru? Veľkosťou práce obsiahnutej v tovare. Čím by sa teda určovala hodnota napríklad dvanásťhodinového pracovného dňa? Dvanástimi pracovnými hodinami, ktoré sú obsiahnuté v dvanásťhodinovom pracovnom dni, a to je jalová tautológia.[21]

Aby sa práca mohla predať na trhu ako tovar, musela by rozhodne existovať predtým, ako sa predá. Keby však robotník mohol dať práci samostatnú existenciu, predával by tovar, a nie prácu.[22]

---

[21] „Ricardo sa vcelku dôvtipne vyhýba ťažkosti, ktorá je na prvý pohľad v rozpore s jeho teóriou, že hodnota závisí od množstva práce vynaloženej vo výrobe. Ak sa prísne pridržiavame tohto princípu, vyplýva z toho, že hodnota práce závisí od množstva práce použitej na jej výrobu — čo je zrejmý nezmysel. Preto Ricardo šikovným obratom dokazuje, že hodnota práce závisí od množstva práce potrebnej na výrobu mzdy; čiže, hovoriac jeho vlastnými slovami, tvrdí, že hodnotu práce treba určovať množstvom práce potrebným na výrobu mzdy; tým rozumie množstvo práce potrebné na výrobu peňazí alebo tovarov, ktoré robotník dostáva. Takisto by sme mohli povedať, že sa hodnota súkna neurčuje množstvom práce vynaloženej na jeho výrobu, ale množstvom práce vynaloženej na výrobu striebra, za ktoré sa súkno vymieňa." ([S. Bailey,] A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value, p. 50, 51.)

[22] „Ak prácu nazývate tovarom, nie je ako tovar, ktorý sa najprv vyrobí na výmenu a potom sa prinesie na trh, kde sa v príslušnom pomere vymení za iné tovary, ktoré sú práve na trhu; práca sa vytvára vo chvíli, keď ju prinesú na trh, ba prinesú ju na trh skôr, ako sa vytvorila." (Observations on some verbal disputes etc., p. 75, 76.)

Ak odhliadneme od týchto protirečení, priama výmena peňazí, t. j. spredmetnenej práce, za živú prácu by alebo zrušila zákon hodnoty, ktorý sa slobodne rozvíja práve až na základe kapitalistickej výroby, alebo by zrušila samu kapitalistickú výrobu, ktorá sa zakladá práve na námezdnej práci. Dvanásťhodinový pracovný deň sa stelesňuje napríklad v peňažnej hodnote 6 sh. Alebo sa vymieňajú ekvivalenty, a potom robotník dostane za dvanásťhodinovú prácu 6 sh. Cena jeho práce by sa rovnala cene jeho výrobku. V tomto prípade by nevyrábal nijakú nadhodnotu pre toho, kto kupuje jeho prácu, 6 sh. by sa nepremenilo na kapitál, zmizol by základ kapitalistickej výroby, ale práve na tomto základe robotník predáva svoju prácu a jeho práca je námezdnou prácou. Alebo dostane za dvanásť hodín práce menej ako 6 sh., t. j. menej ako dvanásť hodín práce. Dvanásť hodín práce sa vymieňa za 10, 6 atď. hodín práce. Ak takto staviame na roveň nerovnaké veličiny, neruší sa tým len určenie hodnoty. Takéto protirečenie, ktoré sa samo ruší, nemožno vôbec ani len vysloviť alebo formulovať ako zákon.[23]

Nič nám nepomôže, ak výmenu väčšieho množstva práce za menšie množstvo odvodíme z rozdielu formy, že raz je to spredmetnená a raz živá práca.[24] To je tým absurdnejšie, že hodnota tovaru sa neurčuje množstvom práce, ktoré je v ňom skutočne spredmetnené, ale množstvom živej práce potrebnej na jeho výrobu. Povedzme, že tovar predstavuje 6 pracovných hodín. Ak vďaka nejakým vynálezom ho možno vyrobiť za 3 hodiny, potom klesne o polovicu aj hodnota už vyrobeného tovaru. Teraz tovar predstavuje 3 hodiny nutnej spoločenskej práce namiesto predchádzajúcich 6 hodín. Veľkosť hodnoty tovaru sa teda určuje množstvom práce potrebnej na jeho výrobu, a nie predmetnou formou práce.

Na trhu tovarov oproti majiteľovi peňazí nevystupuje v skutočnosti priamo práca, ale robotník. To, čo robotník predáva, je jeho pracovná sila. Len čo sa jeho práca naozaj začne, prestane mu už patriť, preto ju už nemôže predať. Práca je substancia a imanentná miera hodnôt, ale sama nemá nijakú hodnotu.[25]

Vo výraze „hodnota práce" nielen celkom zmizol pojem hodnoty, ale premenil sa na svoj opak. Je to imaginárny výraz ako napríklad

---

[23] „Ak pokladáme prácu za tovar, a kapitál, produkt práce, za iný tovar, potom, keby sa hodnoty týchto dvoch tovarov určovali rovnakými množstvami práce, dané množstvo práce ... by sa vymieňalo za také množstvo kapitálu, ktoré bolo vyrobené rovnakým množstvom práce; minulá práca ... by sa vymieňala za rovnaké množstvo prítomnej práce. Lenže hodnota práce, vo vzťahu k iným tovarom ... sa neurčuje rovnakými množstvami práce." (E. G. Wakefield vo svojom vydaní Smithovho diela Wealth of Nations, Lond. 1835, v. I, p. 230, 231, poznámka.)

[24] „Museli sa dohodnúť" (hľa, nové vydanie „contrat social"[1a]), „že zakaždým, keď sa vymieňa vykonaná práca za prácu, ktorú ešte len treba vykonať, tento" (le capitaliste[2a]) „musí dostať vyššiu hodnotu ako tamten" (le travailleur[3a]). (Simonde [t. j. Sismondi], De la Richesse Commerciale, Genève 1803, t. I, p. 37.)

[25] „Práca, výlučné meradlo hodnoty ... tvorkyňa všetkého bohatstva, nie je tovarom." (Th. Hodgskin, l. c. p. 186.)

[1a] „spoločenskej zmluvy"
[2a] kapitalista
[3a] robotník

hodnota zeme. Tieto imaginárne výrazy však vyvierajú zo samých výrobných vzťahov. Sú to kategórie pre javové formy podstatných vzťahov. To, že sa veci navonok často prejavujú prevrátene, je vcelku známe vo všetkých vedách okrem politickej ekonómie.[26]

Klasická politická ekonómia bez ďalšej kritiky prevzala z každodenného života kategóriu „cena práce", aby si potom vzápätí položila otázku, ako sa táto cena určuje? Čoskoro poznala, že pri cene práce, takisto ako pri cene každého iného tovaru, zmena v pomere dopytu a ponuky nevysvetľuje nič, okrem jej zmeny, t. j. kolísanie trhových cien pod alebo nad určitú veľkosť. Ak sa dopyt a ponuka kryjú, za inak rovnakých okolností prestáva kolísanie cien. Ale potom aj dopyt a ponuka prestávajú čokoľvek vysvetľovať. Keď sa dopyt a ponuka kryjú, cena práce je jej prirodzená cena, určená nezávisle od pomeru medzi dopytom a ponukou; túto prirodzenú cenu ekonómovia takto objavili ako vlastný predmet analýzy. Alebo vzali dlhšie obdobie výkyvov trhovej ceny, napríklad rok, a potom zistili, že sa jej výkyvy nahor a nadol vyrovnávajú na strednú, priemernú veľkosť, na stálu veličinu. Tá musela byť, prirodzene, určená ináč ako odchýlky od nej, ktoré sa samy vyrovnávajú. Táto cena práce, ktorá vládne nad náhodnými trhovými cenami a reguluje ich, táto „nutná cena" (fyziokrati) alebo „prirodzená cena" práce (Adam Smith) môže byť, tak ako pri ostatných tovaroch, iba jej hodnotou vyjadrenou v peniazoch. Politická ekonómia sa nazdávala, že takto cez náhodné ceny práce prenikne k jej hodnote. Tak ako pri ostatných tovaroch táto hodnota sa potom určovala výrobnými nákladmi. Ale čo sú výrobné náklady — na robotníka, t. j. náklady na výrobu a reprodukciu samého robotníka? Táto otázka nevedomky nahradila v politickej ekonómii pôvodnú otázku, pretože sa s výrobnými nákladmi práce ako takej točila v kruhu a nepohla sa z miesta. Teda to, čo nazýva hodnotou práce (value of labour), v skutočnosti je hodnotou pracovnej sily, ktorá existuje v robotníkovej osobnosti a odlišuje sa od svojej funkcie, práce, takisto ako

[26] Vyhlasovať naproti tomu také výrazy iba za licentia poetica[1*] svedčí len o bezmocnosti analýzy. Preto proti Proudhonovej fráze: „Práci sa pripisuje hodnota nie ako tovaru v pravom zmysle slova, ale vzhľadom na hodnoty, o ktorých predpokladáme, že sú v nej potenciálne obsiahnuté. Hodnota práce je obrazný výraz atď." poznamenávam: „V práci-tovare, ktorá je strašnou skutočnosťou, vidí len gramatickú elipsu. Celá dnešná spoločnosť, ktorá je založená na práci-tovare, je teda odteraz založená na básnickej licencii, na obraznom výraze. Ak spoločnosť chce »odstrániť všetky škodlivé javy«, na ktoré trpí, nech teda odstráni pohoršujúce výrazy, nech zmení jazyk, a na to stačí, aby sa obrátila na Akadémiu so žiadosťou o nové vydanie jej slovníka." (K. Marx, Misère de la Philosophie, p. 34, 35[2*].) Prirodzene, ešte pohodlnejšie je nemyslieť pod „hodnotou" vôbec nič. Potom možno do tejto kategórie zahrnúť bez okolkov všetko. Tak to robí napríklad J. B. Say. Čo je „valeur"[3*]? Odpoveď: „To, čo je vec hodná", a čo je „prix"[4*]? Odpoveď: „Hodnota veci vyjadrená v peniazoch." A prečo má „práca pôdy ... hodnotu? Lebo sa jej pripisuje cena". Teda hodnota je to, čo je vec hodná, a pôda má „hodnotu", lebo sa jej hodnota „vyjadruje v peniazoch". To je každopádne veľmi jednoduchá metóda, ako vysvetliť why[5*] a wherefore[6*] vecí.

1* básnickú licenciu

2* Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 44.

3* „hodnota"

4* „cena"

5* prečo

6* načo

sa stroj odlišuje od svojich operácií. Ekonómovia, zaujatí rozdielom medzi trhovými cenami práce a jej tzv. hodnotou, pomerom tejto hodnoty k miere zisku, k hodnotám tovarov vyrobených prácou atď., nikdy neodhalili, že postup analýzy viedol nielen od trhových cien práce k jej zdanlivej hodnote, ale viedol aj k tomu, že sa táto hodnota samej práce zasa redukovala na hodnotu pracovnej sily. Keďže si klasická politická ekonómia neuvedomila tento výsledok svojej vlastnej analýzy a nekriticky prijala kategórie „hodnota práce", „prirodzená cena práce" atď. ako posledné adekvátne výrazy skúmaného hodnotového vzťahu, zaplietla sa, ako neskoršie uvidíme, do neriešiteľných zmätkov a protirečení, pričom zároveň poskytla bezpečnú operačnú základňu pre plytkosť vulgárnej ekonómie, ktorá zásadne holduje iba vonkajšiemu zdaniu.

Najprv sa teda pozrime, ako sa hodnota a cena pracovnej sily prejavujú vo svojej premenenej forme ako mzda.

Vieme, že denná hodnota pracovnej sily sa vypočítava na určité trvanie robotníkovho života, ktorému zodpovedá určitá dĺžka pracovného dňa. Predpokladajme, že zvyčajný pracovný deň trvá 12 hodín a denná hodnota pracovnej sily je 3 sh., čo je peňažný výraz hodnoty, v ktorej sa stelesňuje 6 pracovných hodín. Ak robotník dostáva 3 sh., dostáva hodnotu svojej pracovnej sily, ktorá funguje počas 12 hodín. Ak teda túto dennú hodnotu pracovnej sily vyjadríme ako hodnotu dennej práce, dostaneme výraz: dvanásťhodinová práca má hodnotu 3 sh. Hodnota pracovnej sily určuje tak hodnotu práce čiže, vyjadrené v peniazoch, jej nutnú cenu. Ak sa však cena pracovnej sily odchyľuje od jej hodnoty, potom sa cena práce tiež odchyľuje od jej tzv. hodnoty.

Keďže hodnota práce je len iracionálny výraz pre hodnotu pracovnej sily, je samozrejmé, že hodnota práce musí byť vždy menšia ako hodnota, ktorú vyrobí, pretože kapitalista vždy necháva pracovnú silu fungovať dlhšie, ako je potrebné na reprodukciu jej vlastnej hodnoty. V uvedenom príklade hodnota pracovnej sily fungujúcej 12 hodín je 3 sh., hodnota, na ktorej reprodukciu pracovná sila potrebuje 6 hodín. Naproti tomu hodnota, ktorú vyrobí, je 6 sh., pretože pracovná sila v skutočnosti funguje 12 hodín a ňou vyrobená hodnota nezávisí od jej vlastnej hodnoty, ale od dĺžky času, po ktorý funguje. Takto dostávame na prvý pohľad nezmyselný výsledok, že práca, ktorá vytvára hodnotu 6 sh., má hodnotu 3 sh.[27]

Ďalej vidíme, že hodnota 3 sh., v ktorej sa stelesňuje zaplatená časť pracovného dňa, t. j. šesťhodinová práca, vystupuje ako hodnota čiže cena celého dvanásťhodinového pracovného dňa, ktorý obsahuje šesť nezaplatených hodín. Forma mzdy teda stiera každú stopu delenia pracovného dňa na nutnú prácu a nadprácu, na zaplatenú a nezaplatenú prácu. Všetka práca sa javí ako zaplatená práca.

[1*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 42.

[27] Porov. Zur Kritik der politischen Oekonomie, p. 40[1*], kde vyhlasujem, že pri skúmaní kapitálu treba vyriešiť problém: „Ako výroba na základe výmennej hodnoty, určenej výlučne pracovným časom, vedie k výsledku, že výmenná hodnota práce je menšia ako výmenná hodnota jej produktu?"

Pri robote sa nevoľníkova práca pre neho samého priestorovo i časovo zmyslami vnímateľne odlišuje od jeho nútenej práce pre zemepána. Pri otrockej práci vystupuje ako práca pre pána dokonca aj tá časť pracovného dňa, v ktorej otrok iba nahrádza hodnotu svojich vlastných životných prostriedkov, keď teda v skutočnosti pracuje sám pre seba. Všetka otrokova práca sa javí ako nezaplatená práca.[28] Pri námezdnej práci sa naopak dokonca aj nadpráca čiže nezaplatená práca javí ako zaplatená. Tam vlastnícky vzťah zakrýva otrokovu prácu pre seba, tu peňažný vzťah zakrýva prácu námezdného robotníka vykonávanú zadarmo.

Z toho možno pochopiť rozhodujúci význam premeny hodnoty a ceny pracovnej sily na formu mzdy čiže na hodnotu a cenu samej práce. Na tejto javovej forme, ktorá zakrýva skutočný vzťah a ukazuje práve jeho opak, sa zakladajú všetky robotníkove, ako aj kapitalistove právne predstavy, všetky mystifikácie kapitalistického spôsobu výroby, všetky jeho ilúzie o slobode, všetky apologetické úskoky vulgárnej ekonómie.

Ak svetové dejiny potrebujú veľa času, aby prenikli do tajomstva mzdy, nič nie je naproti tomu ľahšie, ako pochopiť nevyhnutnosť raisons d'être[1*] tejto javovej formy.

[1*] pričin jestvovania

Výmena medzi kapitálom a prácou sa javí na prvý pohľad celkom rovnako ako kúpa a predaj všetkých ostatných tovarov. Kupujúci dáva určitú sumu peňazí, predávajúci dáva predmet odlišný od peňazí. Právne vedomie tu rozoznáva nanajvýš nejaký látkový rozdiel, ktorý sa vyjadruje v právnicky ekvivalentných formulách: Do ut des, do ut facias, facio ut des, a facio ut facias[2*].

[2*] Dávam, aby si dal; dávam, aby si konal; konám, aby si dal; konám, aby si konal.

Ďalej: Keďže výmenná hodnota a úžitková hodnota samy osebe sú nesúmerateľné veličiny, nejavia sa výrazy „hodnota práce", „cena práce" iracionálnejšie ako výrazy „hodnota bavlny", „cena bavlny". K tomu pristupuje fakt, že robotníka platia až potom, keď už dodal svoju prácu. Peniaze vo svojej funkcii platidla realizujú však dodatočne hodnotu čiže cenu dodaného predmetu, teda v danom prípade hodnotu čiže cenu dodanej práce. Napokon „úžitkovou hodnotou", ktorú robotník dáva kapitalistovi, v skutočnosti nie je jeho pracovná sila, ale jej funkcia, určitá užitočná práca, krajčírska práca, obuvnícka práca, pradiarska práca atď. To, že tá istá práca je z inej stránky všeobecným hodnototvorným prvkom, vlastnosťou, ktorou sa odlišuje od všetkých ostatných tovarov, to bežnému vedomiu uniká.

Ak sa postavíme na stanovisko robotníka, ktorý za dvanásťhodinovú prácu dostáva napríklad hodnotu vyrobenú šesťhodinovou prácou, povedzme 3 sh., potom jeho dvanásťhodinová práca je pre neho v skutočnosti prostriedkom na kúpu 3 sh. Či už sa hodnota

[28] Morning Star, až hlúpo naivný londýnsky orgán stúpencov slobodného obchodu, počas americkej občianskej vojny s najväčším morálnym rozhorčením, akého je len človek schopný, stále znova dokazoval, že černosi v „Confederate States"[131] pracujú celkom zadarmo. Mal radšej láskavo porovnať denné náklady na takého černocha s dennými nákladmi na slobodného robotníka napríklad z East Endu v Londýne.

jeho pracovnej sily mení s hodnotou jeho zvyčajných životných prostriedkov z 3 sh. na 4 sh. alebo z 3 sh. na 2 sh. alebo pri nezmenenej hodnote jeho pracovnej sily jej cena v dôsledku zmeny v pomere dopytu a ponuky stúpne na 4 sh. alebo klesne na 2 sh., robotník vždy dáva dvanásť hodín práce. Každá zmena vo veľkosti ekvivalentu, ktorý dostáva, javí sa mu preto nevyhnutne ako zmena v hodnote čiže cene jeho dvanástich pracovných hodín. Táto okolnosť zviedla Adama Smitha, ktorý pokladá pracovný deň za stálu veličinu[29], naopak k tvrdeniu, že hodnota práce je stála, hoci hodnota životných prostriedkov sa mení, a ten istý pracovný deň sa preto pre robotníka stelesňuje vo väčšom alebo menšom množstve peňazí.

Zoberme si na druhej strane kapitalistu, ktorý chce dostať čo najviac práce za čo najmenej peňazí. Prakticky ho teda zaujíma iba rozdiel medzi cenou pracovnej sily a hodnotou, ktorú vytvára jej funkcia. Snaží sa však kúpiť všetky tovary čo najlacnejšie a svoj zisk si vždy vysvetľuje obyčajným klamstvom, kúpou pod hodnotu a predajom nad hodnotu. Neuvedomuje si teda, že keby niečo také ako hodnota práce skutočne existovalo a keby túto hodnotu naozaj platil, neexistoval by nijaký kapitál, jeho peniaze by sa nepremenili na kapitál.

Okrem toho skutočný pohyb mzdy prináša so sebou také javy, ktoré zdanlivo dokazujú, že sa neplatí hodnota pracovnej sily, ale hodnota jej funkcie, samej práce. Tieto javy môžeme zhrnúť do dvoch veľkých skupín. Po prvé: zmena mzdy so zmenou dĺžky pracovného dňa. Takisto by sme mohli dôjsť k záveru, že sa neplatí hodnota stroja, ale hodnota jeho operácie, pretože prenajať si stroj na týždeň stojí viac ako prenajať si ho na deň. Po druhé: individuálne rozdiely v mzdách rôznych robotníkov, ktorí vykonávajú tú istú funkciu. Tieto individuálne rozdiely, pravda, bez vzbudzovania akýchkoľvek ilúzií, nachádzame aj v otrokárskom systéme, kde sa bez okolkov predáva priamo sama pracovná sila. Lenže kým v otrokárskom systéme výhoda pracovnej sily, ktorá je nadpriemerná, alebo nevýhoda pracovnej sily, ktorá je podpriemerná, pripadá otrokárovi, v systéme námezdnej práce pripadá samému robotníkovi, lebo v jednom prípade pracovnú silu predáva sám robotník, v druhom prípade ju predáva tretia osoba.

Ostatne, o javových formách „hodnota a cena práce" alebo „mzda", na rozdiel od podstatného vzťahu, ktorý sa v nich prejavuje, od hodnoty a ceny pracovnej sily, platí to isté, čo o všetkých javových formách a ich skrytom pozadí. Javové formy sa reprodukujú bezprostredne a spontánne ako bežné formy myslenia, kým skryté pozadie musí objaviť veda. Klasická politická ekonómia sa takmer dotýka pravého stavu vecí, ale ho vedome neformuluje. Nemôže to urobiť, dokiaľ väzí vo svojej buržoáznej koži.

[29] A. Smith naráža na zmenu pracovného dňa iba náhodne v súvislosti s úkolovou mzdou.

Časová mzda

Osemnásta kapitola

Sama mzda zasa nadobúda veľmi rozmanité formy; o tom sa však nič nedozvieme z ekonomických príručiek, ktoré vo svojom hrubom záujme pre vecnú stránku zanedbávajú akýkoľvek rozdiel formy. Výklad všetkých týchto foriem patrí však do špeciálneho učenia o námezdnej práci, teda nie do tohto diela. Napriek tomu treba tu stručne vysvetliť dve prevládajúce základné formy.

Ako sa pamätáme, pracovná sila sa vždy predáva na určité časové obdobia. Preto premenenou formou, v ktorej bezprostredne vystupuje denná hodnota, týždenná hodnota atď. pracovnej sily, je forma „časovej mzdy", teda denná mzda atď.

Predovšetkým treba poznamenať, že zákony o zmene veľkosti ceny pracovnej sily a nadhodnoty, vysvetlené v pätnástej kapitole, premieňajú sa jednoduchou zmenou formy na zákony mzdy. Takisto rozdiel medzi výmennou hodnotou pracovnej sily a množstvom životných prostriedkov, na ktoré sa táto hodnota premieňa, vystupuje teraz ako rozdiel medzi nominálnou a reálnou mzdou. Bolo by zbytočné opakovať pri javovej forme to, čo sme už vysvetlili pri podstatnej forme. Obmedzíme sa preto na niekoľko bodov, ktoré charakterizujú časovú mzdu.

Peňažná suma[30], ktorú robotník dostáva za svoju dennú, týždennú prácu atď., je sumou jeho nominálnej čiže v hodnote vyjadrenej mzdy. Je však jasné, že podľa dĺžky pracovného dňa, teda podľa množstva práce, ktoré robotník denne dodáva, tá istá denná, týždenná mzda atď. môže predstavovať veľmi rozdielnu cenu práce, t. j. veľmi rozdielne peňažné sumy za to isté množstvo práce.[31] Pri

[30] O samej hodnote peňazí tu vždy predpokladáme, že je konštantná.

[31] „Cena práce je suma platená za dané množstvo práce." (Sir Edward West, Price of Corn and Wages of Labour, Lond. 1826, p. 67.) West je autorom epochálneho anonymného spisu v dejinách politickej ekonómie: Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College of Oxford, Lond. 1815.

časovej mzde treba teda zasa rozlišovať medzi celkovou sumou mzdy, dennej mzdy, týždennej mzdy atď. a cenou práce. Ako však zistiť túto cenu, t. j. peňažnú hodnotu daného množstva práce? Priemernú cenu práce dostaneme, ak priemernú dennú hodnotu pracovnej sily delime počtom hodín priemerného pracovného dňa. Napríklad ak denná hodnota pracovnej sily je 3 sh., čo je hodnota vyrobená za 6 pracovných hodín, a ak pracovný deň má dvanásť hodín, potom cena jednej pracovnej hodiny $= \frac{3 \text{ sh.}}{12} = 3$ d. Takto zistená cena pracovnej hodiny slúži ako merná jednotka ceny práce.

Z toho vyplýva, že denná mzda, týždenná mzda atď. môžu ostať tie isté, aj keď cena práce ustavične klesá. Ak napríklad zvyčajný pracovný deň bol 10 hodín a denná hodnota pracovnej sily 3 sh., potom cena pracovnej hodiny bola $3^3/_5$ d.; poklesne na 3 d., len čo pracovný deň stúpne na 12 hodín, a na $2^2/_5$ d., len čo pracovný deň stúpne na 15 hodín. Napriek tomu denná alebo týždenná mzda ostanú nezmenené. Denná alebo týždenná mzda môžu naopak stúpnuť, hoci cena práce ostáva stála alebo dokonca poklesne. Ak napríklad pracovný deň bol desaťhodinový a denná hodnota pracovnej sily je 3 sh., potom cena jednej pracovnej hodiny je $3^3/_5$ d. Ak v dôsledku rastúcej zamestnanosti robotník pracuje pri nezmenenej cene práce 12 hodín, potom jeho denná mzda stúpne na 3 sh. $7^1/_5$ d. bez zmeny v cene práce. Ten istý výsledok by sme dostali, keby namiesto extenzívnej veľkosti práce vzrástla jej intenzívna veľkosť.[32] Stúpanie nominálnej dennej alebo týždennej mzdy by teda mohla sprevádzať nezmenená alebo klesajúca cena práce. To isté platí o príjmoch robotníckej rodiny, keď sa množstvo práce, ktoré dodáva hlava rodiny, zväčší o prácu členov rodiny. Jestvujú teda metódy stláčania ceny práce, nezávislé od znižovania nominálnej dennej alebo týždennej mzdy.[33]

Ako všeobecný zákon z toho však vyplýva: Ak je dané množstvo dennej, týždennej atď. práce, denná alebo týždenná mzda závisí od ceny práce, ktorá sa sama mení buď s hodnotou pracovnej sily alebo

---

[32] „Mzda závisí od ceny práce a od množstva vykonanej práce... Zvýšenie miezd nemusí ešte znamenať vzrast ceny práce. Pri dlhšom zamestnaní a väčšej námahe môže mzda značne vzrásť, kým cena práce ostáva tá istá." (West, l. c. p. 67, 68 a 112.) Ale hlavnú otázku: ako sa určuje „price of labour"[1*], odbavuje West banálnymi frázami.

[1*] cena práce

[33] Toto správne vycítil najfanatickejší zástanca priemyselnej buržoázie 18. storočia, nami často citovaný autor spisu Essay on Trade and Commerce, aj keď vysvetľuje vec zmätene: „Cenou potravín a iných pre život nevyhnutných vecí sa určuje množstvo práce, a nie jej cena" (rozumie tým nominálnu dennú alebo týždennú mzdu); „znižte značne cenu vecí nevyhnutných pre život a, samozrejme, primerane znížite aj množstvo práce... Továrnici vedia, že jestvujú rozličné spôsoby, ako zvýšiť alebo znížiť cenu práce bez zmeny jej nominálnej sumy" (l. c. p. 48 a 61). N. W. Senior vo svojich Three Lectures on the Rate of Wages, Lond. 1830, kde využíva Westov spis bez toho, aby ho uviedol, okrem iného hovorí: „Robotník je zainteresovaný hlavne na výške mzdy" (p. 15). Teda robotník je zainteresovaný hlavne na tom, čo dostáva, na nominálnej sume mzdy, nie na tom, čo dáva, na množstve práce!

s odchýlkami jej ceny od jej hodnoty. Naproti tomu, ak je daná cena práce, denná alebo týždenná mzda závisí od množstva dennej alebo týždennej práce.

Jednotka miery časovej mzdy, cena pracovnej hodiny, je podiel dennej hodnoty pracovnej sily a počtu hodín zvyčajného pracovného dňa. Dajme tomu, že pracovný deň má 12 hodín a denná hodnota pracovnej sily je 3 sh., čo je hodnota vyrobená za 6 pracovných hodín. Za týchto okolností cena pracovnej hodiny je 3 d., ňou vyrobená hodnota je 6 d. Ak je robotník zamestnaný menej ako 12 hodín denne (alebo menej ako 6 dní v týždni), napríklad iba 6 alebo 8 hodín, potom pri tejto cene práce dostáva len 2 alebo $1^1/_2$ sh. dennej mzdy.[34] Keďže podľa predpokladu musí pracovať denne priemerne 6 hodín, aby vyrobil dennú mzdu zodpovedajúcu hodnote jeho pracovnej sily, keďže podľa toho istého predpokladu z každej hodiny len polovicu pracuje sám pre seba a polovicu pre kapitalistu, je jasné, že nemôže získať hodnotu vyrobenú za 6 hodín, ak je zamestnaný menej ako 12 hodín. Ak sme predtým videli ničivé dôsledky nadmernej práce, tu objavujeme zdroje útrap, ktoré pre robotníka vyvierajú z jeho podzamestnanosti.

Ak sa hodinová mzda stanoví tak, že sa kapitalista nezaväzuje platiť dennú alebo týždennú mzdu, ale zaväzuje sa platiť len pracovné hodiny, po ktoré sa mu zachce robotníka zamestnať, potom ho môže zamestnávať kratšie, ako je čas, ktorý bol pôvodne základom pre vypočítanie hodinovej mzdy čiže mernej jednotky ceny práce. Keďže táto jednotka miery je určená pomerom $\frac{\text{denná hodnota pracovnej sily}}{\text{pracovný deň s daným počtom hodín}}$, stráca prirodzene akýkoľvek zmysel, len čo pracovný deň prestane mať určitý počet hodín. Súvislosť medzi zaplatenou a nezaplatenou prácou sa ruší. Kapitalista môže teraz vytĺcť z robotníka určité množstvo nadpráce bez toho, aby mu poskytol pracovný čas nutný na zachovanie jeho existencie. Môže odstrániť každú pravidelnosť zamestnania a celkom podľa toho, čo sa mu hodí, svojvoľne a podľa chvíľkového záujmu striedať najstrašnejšiu nadmernú prácu s relatívnou alebo úplnou nezamestnanosťou. Pod zámienkou, že platí „normálnu cenu práce", môže abnormálne predlžovať pracovný deň bez nejakej primeranej náhrady pre robotníka. Preto bola celkom racionálna vzbura londýnskych stavebných robotníkov (roku 1860) proti pokusu kapitalistov nanútiť im takúto hodinovú mzdu. Zákonom stanovené obmedzenie pracovného dňa skoncovalo s takýmto nešvárom, hoci, prirodzene,

[34] Účinok takej abnormálnej podzamestnanosti je celkom odlišný od účinku všeobecného, zákonom vynúteného skrátenia pracovného dňa. Abnormálna podzamestnanosť nemá nič do činenia s absolútnou dĺžkou pracovného dňa a môže nastať rovnako pri pätnásťhodinovom ako pri šesťhodinovom pracovnom dni. Normálna cena práce sa v prvom prípade vypočíta na základe toho, že v prvom prípade robotník pracuje priemerne 15 hodín denne a v druhom prípade 6 hodín denne. Preto účinok ostáva ten istý, ak je v prvom prípade zamestnaný len $7^1/_2$ hodiny a v druhom prípade len 3 hodiny.

neodstraňuje podzamestnanosť vyplývajúcu z konkurencie strojov, zo zmeny v kvalite zamestnaných robotníkov, z čiastkových a všeobecných kríz.

Pri rastúcej dennej alebo týždennej mzde cena práce môže nominálne ostať stála, a predsa môže klesnúť pod svoju normálnu hladinu. Tak je to vždy, keď sa pri stálej cene práce resp. pracovnej hodiny pracovný deň predlži za svoje zvyčajné trvanie. Ak v zlomku $\frac{\text{denná hodnota pracovnej sily}}{\text{pracovný deň}}$ rastie menovateľ, čitateľ rastie ešte rýchlejšie. Hodnota pracovnej sily rastie s trvaním jej funkcie, pretože rastie jej opotrebovanie, a to v rýchlejšom pomere ako trvanie jej funkcie. Preto v mnohých priemyselných odvetviach, kde prevláda časová mzda a pracovný čas nie je obmedzený zákonom, živelne vznikol zvyk pokladať pracovný deň až po určitý bod, napríklad do uplynutia desiatej hodiny, za normálny („normal working day", „the day's work", „the regular hours of work"[1*]). Za touto hranicou je pracovný čas nadčasom (overtime), a ak berieme hodinu ako jednotku miery, je lepšie platený (extra pay), aj keď často v smiešne malom pomere.[35] Normálny pracovný deň tu existuje ako zlomok skutočného pracovného dňa, pričom tento skutočný pracovný deň je často po celý rok dlhší ako normálny pracovný deň.[36] Spolu s predlžovaním pracovného dňa nad určitú normálnu hranicu rastie cena práce v rôznych odvetviach britského priemyslu tak, že nízka cena práce počas tzv. normálneho času núti robotníka pracovať v lepšie platenom nadčase, ak vôbec chce zarobiť postačujúcu mzdu.[37]

[1*] „normálny pracovný deň", „denná práca", „pravidelné pracovné hodiny"

[35] „Miera odmeny za nadčas" (v čipkárskej manufaktúre) „je taká malá, ½ d. atď. za hodinu, že trápne kontrastuje s nesmiernou škodou, ktorú spôsobuje robotníkovmu zdraviu a životnej sile... Okrem toho malú sumu, ktorú takto získa, musí často vydať na mimoriadne občerstvenie." (Child. Empl. Comm., II. Rep., p. XVI, n. 117.)

[36] Napríklad v tlačiarni tapiet pred nedávnym zavedením továrenského zákona. „Pracujeme bez prestávok na jedenie, takže sa denná práca trvajúca 10½ hodiny končí o pol piatej popoludní a všetko ostatné je nadčas, ktorý sa zriedka končí pred šiestou večer, takže v skutočnosti pracujeme nadčas po celý rok." (Svedectvo pána Smitha v Child. Empl. Comm., I. Rep., p. 125.)

[37] Napríklad v škótskych bieliarňach. „V niektorých častiach Škótska sa v tomto priemysle" (pred zavedením továrenského zákona z roku 1862) „pracovalo podľa nadčasového systému, t. j. desať hodín sa pokladalo za normálny pracovný deň. Za tento čas robotník dostával 1 sh. 2 d. K tomu však denne pristupovali tri alebo štyri hodiny nadčasu, za ktorý sa platilo 3 d. za hodinu. Dôsledok tohto systému: robotník, ktorý pracoval iba normálny čas, nemohol zarobiť viac ako 8 sh. týždennej mzdy. Bez nadčasu mu táto mzda nestačila." (Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863, p. 10.) „Vyššia mzda za nadčas je pokušenie, ktorému robotníci nemôžu odolať." (Rep. of Insp. of Fact., 30th April 1848, p. 5.) Knihárstvo v londýnskej City zamestnáva veľký počet mladých dievčat vo veku 14 až 15 rokov, a to v rámci učňovskej zmluvy, ktorá predpisuje určité pracovné hodiny. Napriek tomu v poslednom týždni každého mesiaca pracujú do 10., 11., 12. i do jednej hodiny v noci spolu so staršími robotníkmi vo veľmi zmiešanej spoločnosti. „Zamestnávatelia ich lákajú (tempt) mimoriadnou mzdou a peniazmi na dobrú večeru", na ktorú chodia do susedných krčiem. Veľká neviazanosť, ktorá sa šíri medzi týmito „young immortals"[2*] (Child. Empl. Comm., V. Rep., p. 44, n. 191), sa kompenzuje tak, že okrem iného viažu aj mnoho biblií a náboženských kníh.

[2*] „mladými nesmrteľnými"

Zákonné obmedzenie pracovného dňa skoncovalo s takýmto potešením.[38]

Všeobecne známym faktom je, že čím dlhší je pracovný deň v niektorom priemyselnom odvetví, tým nižšia je mzda.[39] Továrenský inšpektor A. Redgrave to ilustruje na porovnávacom prehľade dvadsaťročného obdobia 1839—1859, podľa ktorého v továrňach podliehajúcich zákonu o desaťhodinovom pracovnom dni mzda stúpla, kým v továrňach, kde sa pracuje denne 14 až 15 hodín, poklesla.[40]

Zo zákona: „Ak je daná cena práce, denná alebo týždenná mzda závisí od množstva dodanej práce", predovšetkým vyplýva, že čím nižšia je cena práce, tým väčšie musí byť množstvo práce, čiže tým dlhší musí byť pracovný deň, aby si robotník zabezpečil aspoň biednu priemernú mzdu. Nízka úroveň ceny práce podnecuje predlžovanie pracovného času.[41]

A naopak, predĺženie pracovného času vyvoláva zasa pokles ceny práce, a tým aj dennej alebo týždennej mzdy.

Z určenia ceny práce pomerom

$$\frac{\text{denná hodnota pracovnej sily}}{\text{pracovný deň s daným počtom hodín}}$$

vyplýva, že púhe predlžovanie pracovného dňa znižuje cenu práce, ak nedôjde k nijakej kompenzácii. Ale tie isté okolnosti, ktoré umožňujú kapitalistovi natrvalo predĺžiť pracovný deň, najprv mu umožňujú a napokon ho nútia znížiť cenu práce aj nominálne, pokým neklesne celková cena zväčšeného počtu hodín, teda denná alebo týždenná mzda. Tu stačí upozorniť na dve okolnosti. Ak jeden človek vykonáva prácu $1^1/_2$ alebo dvoch ľudí, potom ponuka práce rastie, aj keď ponuka pracovných síl na trhu ostáva stála. Takto konkurencia vyvolaná medzi robotníkmi umožňuje kapitalistovi stlačiť cenu práce, zatiaľ čo klesajúca cena práce mu naopak umožňuje ešte väčšmi predlžovať pracovný deň.[42] Ale možnosť disponovať abnor-

[38] Pozri Reports of Insp. of. Fact., 30th April 1863, l. c. S celkom správnou kritikou skutkového stavu vyhlásili londýnski stavební robotníci počas veľkého štrajku a lock-outu[1*] roku 1860, že sú ochotní prijať hodinovú mzdu len za dvoch podmienok: 1. že s cenou pracovnej hodiny bude stanovený normálny deväť-, resp. desaťhodinový pracovný deň a že cena hodiny desaťhodinového pracovného dňa bude vyššia ako deväťhodinového; 2. že každá hodina prevyšujúca normálny deň bude ako nadčas platená pomerne vyššie.

[1*] výluky

[39] „Veľmi pozoruhodným faktom ďalej je, že tam, kde je pravidlom dlhý pracovný čas, mzdy sú nízke." (Rep. of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863, p. 9.) „Práca, ktorá vynáša iba hladovú mzdu, je zväčša mimoriadne dlhá." (Public Health, Sixth Rep. 1863, p. 15.)

[40] Reports of Insp. of Fact., 30th April 1860, p. 31, 32.

[41] Napríklad ruční výrobcovia klincov v Anglicku pre nízku cenu práce musia pracovať 15 hodín denne, aby zarobili tú najbiednejšiu týždennú mzdu. „Je to veľmi veľa hodín denne a celý ten čas musia tvrdo lopotiť, aby zarobili 11 d. alebo 1 sh., a z toho ide $2^1/_2$ až 3 d. na opotrebovanie nástrojov, kúrenie a železný odpad." (Child. Empl. Comm., III. Rep., p. 136, n. 671.) Pri tom istom pracovnom čase ženy zarábajú týždennú mzdu iba 5 sh. (l. c. p. 137, n. 674.)

[42] Keby továrenský robotník napríklad odmietol pracovať zvyčajný veľký počet hodín, „veľmi rýchlo by ho nahradil niekto, kto je ochotný pracovať ľubo-

málnym, t. j. spoločenskú priemernú úroveň prevyšujúcim množstvom nezaplatenej práce sa čoskoro stáva nástrojom konkurencie medzi samými kapitalistami. Časť ceny tovarov pozostáva z ceny práce. Nezaplatená časť ceny práce sa nemusí započítať do ceny tovaru. Možno ju darovať tomu, kto tovar kupuje. Toto je prvý krok, ku ktorému ženie konkurencia. Druhý krok, ku ktorému konkurencia núti, je vylúčiť z predajnej ceny tovaru aspoň časť abnormálnej nadhodnoty vytvorenej predĺžením pracovného dňa. Takto sa zo začiatku sporadicky vytvára a postupne sa ustaľuje abnormálne nízka predajná cena tovaru, ktorá sa odteraz stáva stálym základom biednej mzdy pri nadmernom pracovnom čase, kým pôvodne bola produktom týchto okolností. Tu len naznačujeme tento pohyb, lebo analýza konkurencie sem ešte nepatrí. Jednako nechajme na chvíľu hovoriť samého kapitalistu.

„V Birminghame je konkurencia medzi podnikateľmi taká veľká, že mnohí z nás musia ako zamestnávatelia robiť také veci, za ktoré by sme sa ináč hanbili; a jednako sa takto nezíska viac peňazí (and yet no more money is made) a jedine verejnosť má z toho osoh."[43]

Spomeňme si na dva druhy londýnskych pekárov, z ktorých jedni predávajú chlieb za plnú cenu (the „fullpriced" bakers) a druhí pod normálnu cenu („the underpriced", „the undersellers"). „Fullpriced" denuncujú svojich konkurentov pred parlamentnou vyšetrujúcou komisiou:

„Existujú len preto, lebo po prvé podvádzajú verejnosť" (falšovaním tovarov) „a po druhé vytĺkajú zo svojich ľudí osemnásť hodín práce za dvanásťhodinovú mzdu... Nezaplatená práca (the unpaid labour) robotníkov je prostriedok, ktorým vedú konkurenčný boj... Konkurencia medzi pekármi je príčinou ťažkostí pri odstraňovaní nočnej práce. »Underseller«, ktorý predáva svoj chlieb pod výrobné náklady meniace sa s cenou múky, odškodňuje sa tým, že zo svojich ľudí vyžmýka viac práce. Ak zo svojich ľudí vytlčiem iba 12 hodín práce, kým môj sused 18 alebo 20 hodín, musí ma poraziť predajnou cenou. Keby robotníci mohli nástojiť na zaplatení nadčasu, čoskoro by sa s týmto manévrom skoncovalo... Veľký počet robotníkov zamestnaných u »undersellers« sú cudzinci, mladiství a iní, ktorí sa musia uspokojiť takmer s každou mzdou, akú len môžu dostať."[44]

Táto jeremiáda je zaujímavá aj preto, lebo ukazuje, ako sa v kapitalistovom mozgu odzrkadľuje iba zdanie výrobných vzťahov. Kapitalista nevie, že aj normálna cena práce zahŕňa určité množstvo nezaplatenej práce a že práve táto nezaplatená práca je normálnym

---

voľne dlhý čas, a tak by ostal bez práce". (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1848, Evidence, p. 39, n. 58.) „Ak jeden človek vykonáva prácu dvoch..., miera zisku všeobecne stúpa ..., pretože táto dodatočná ponuka práce znížila jej cenu." (Senior, l. c. p. 15.)

[43] Child. Empl. Comm., III. Rep., Evidence, p. 66, n. 22.

[44] Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers, Lond. 1862, p. LII a ib., Evidence, n. 479, 359, 27. Ale aj fullpriced, ako sme skôr spomenuli a ako priznáva aj ich zástupca Bennet, nútia svojich ľudí, „aby začínali pracovať o jedenástej večer alebo ešte skôr, a predlžujú prácu často do siedmej hodiny nasledujúceho večera" (l. c. p. 22).

zdrojom jeho zisku. Kategória nadbytočného pracovného času pre neho vôbec nejestvuje, pretože je zahrnutá v normálnom pracovnom dni, o ktorom sa kapitalista nazdáva, že ho platí v dennej mzde. Pre neho však jestvuje nadčas, predĺženie pracovného dňa za hranice zodpovedajúce obvyklej cene práce. Voči svojim konkurentom, ktorí predávajú pod cenu, nástojí dokonca na tom, aby platili mimoriadnu odmenu (extra pay) za tento nadčas. Opäť nevie, že táto mimoriadna odmena zahŕňa nezaplatenú prácu práve tak ako cena obvyklej pracovnej hodiny. Napríklad cena jednej hodiny dvanásťhodinového pracovného dňa je 3 d., čo je hodnota vyrobená za $^1/_2$ pracovnej hodiny, kým cena nadčasovej pracovnej hodiny je 4 d., čo je hodnota vyrobená za $^2/_3$ pracovnej hodiny. V prvom prípade si kapitalista bezplatne prisvojuje polovicu, v druhom prípade jednu tretinu pracovnej hodiny.

Deväťnásta kapitola

Úkolová mzda

Úkolová mzda nie je nič iné ako premenená forma časovej mzdy, tak ako časová mzda je premenená forma hodnoty alebo ceny pracovnej sily.

Pri úkolovej mzde sa na prvý pohľad zdá, akoby úžitkovou hodnotou, ktorú robotník predáva, nebola funkcia jeho pracovnej sily, živá práca, ale už vo výrobku spredmetnená práca, a akoby cena tejto práce nebola určená rovnako ako pri časovej mzde zlomkom $\frac{\text{denná hodnota pracovnej sily}}{\text{pracovný deň s daným počtom hodín}}$, ale výkonnosťou výrobcu.[45]

Presvedčenie o správnosti tohto zdania muselo byť silne otrasené predovšetkým už tým faktom, že obidve formy mzdy existujú popri sebe v tom istom čase v tých istých priemyselných odvetviach. Napríklad:

„Londýnski sadzači spravidla pracujú za úkolovú mzdu, kým časová mzda je u nich výnimkou. Naopak je to so sadzačmi na vidieku, u ktorých je pravidlom časová mzda a výnimkou je úkolová mzda. Lodní tesári v londýnskom prístave pracujú za úkolovú mzdu a vo všetkých ostatných anglických prístavoch za časovú mzdu."[46]

V tých istých sedlárskych dielňach v Londýne často platia za tú istú prácu Francúzom úkolovú mzdu a Angličanom časovú mzdu.

[45] „Systém úkolovej práce charakterizuje jednu epochu v dejinách robotníka; tvorí prechod medzi postavením jednoduchého nádenníka, závislého od kapitalistovej vôle, a družstevného remeselníka, ktorý je prísľubom toho, že sa v nedalekej budúcnosti v jeho osobe spojí remeselník a kapitalista. Robotníci pracujúci v úkole sú v skutočnosti svojimi vlastnými pánmi, aj keď pracujú s podnikateľovým kapitálom." (John Watts, Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies, Manchester 1865, p. 52, 53.) Citujem tento výtvor, pretože je ozajstnou stokou všetkých dávno zhnitých apologetických banalít. Ten istý pán Watts koketoval predtým s owenizmom a roku 1842 uverejnil iný výtvor: Facts and Fictions of Political Economy, v ktorom okrem iného vyhlasuje property za robbery[*]. Ale to už je dávno.

[*] vlastníctvo za lúpež

[46] T. J. Dunning, Trade's Unions and Strikes, Lond. 1860, p. 22.

Vo vlastných továrňach, kde všeobecne prevláda úkolová mzda, jednotlivé pracovné funkcie sa z technických dôvodov vymykajú tomuto meraniu, a preto ich platia časovou mzdou.[47] Samo osebe je však jasné, že rozdiely vo formách platenia mzdy nič nemenia na jej podstate, aj keď jedna forma môže byť pre vývin kapitalistickej výroby priaznivejšia ako druhá.

Dajme tomu, že zvyčajný pracovný deň je 12 hodín, z toho 6 zaplatených a 6 nezaplatených. Hodnota vyrobená za tento deň nech je 6 sh., hodnota vyrobená za jednu pracovnú hodinu je teda 6 d. Dajme tomu, že skúsenosť ukáže, že robotník, ktorý pracuje s priemerným stupňom intenzity a zručnosti, a teda naozaj vynakladá len spoločensky nutný pracovný čas na výrobu jedného predmetu, vyrobí za 12 hodín 24 kusov, či už sú to samostatné výrobky alebo materiálne časti celistvého výrobku. Hodnota týchto 24 kusov po odpočítaní konštantnej časti kapitálu, ktorú obsahujú, je 6 sh. a hodnota jednotlivého kusa 3 d. Robotník dostáva za kus $1^1/_2$ d., a tak za 12 hodín zarobí 3 sh. Tak ako pri časovej mzde je ľahostajné, či predpokladáme, že robotník pracuje 6 hodín pre seba a 6 hodín pre kapitalistu alebo že z každej hodiny pracuje jednu polovicu pre seba a druhú polovicu pre kapitalistu, tak aj tu je ľahostajné, či povieme, že každý jednotlivý kus je napoly zaplatený a napoly nezaplatený alebo že cena 12 kusov nahrádza iba hodnotu pracovnej sily, kým v ostatných 12 kusoch sa stelesňuje nadhodnota.

Forma úkolovej mzdy je takisto iracionálna ako forma časovej mzdy. Kým napríklad dva kusy tovaru po odpočítaní hodnoty výrobných prostriedkov, ktoré sa na ne spotrebovali, ako produkt jednej pracovnej hodiny stoja 6 d., robotník za ne dostáva cenu 3 d. Úkolová mzda v skutočnosti nevyjadruje bezprostredne nijaký hodnotový vzťah. Nejde o to, aby sa hodnota kusa merala pracovným časom, ktorý je v ňom stelesnený, ale naopak o to, aby sa práca, ktorú robotník vynaložil, merala počtom kusov, ktoré vyrobil. Pri časovej mzde sa práca meria svojím bezprostredným časovým trvaním, pri úkolovej mzde sa meria množstvom výrobkov, v ktorom sa práca nahustila za určitý čas.[48] Cenu samého pracovného času napokon určuje rovnica: hodnota dennej práce = dennej hodnote pracovnej

[47] Príklad na to, ako súčasná existencia obidvoch týchto foriem mzdy podporuje klamstvá továrnikov: „Továreň zamestnáva 400 ľudí, z nich polovica pracuje za úkolovú mzdu a má bezprostredný záujem pracovať dlhšie. Ostatných 200 platia na deň, pracujú rovnako dlho ako ostatní, ale nedostávajú nič za nadčasové hodiny... Práca týchto 200 ľudí za pol hodiny denne sa rovná práci jednej osoby za 50 hodín čiže $^5/_6$ týždennej práce jednej osoby a predstavuje hmatateľný zisk pre podnikateľa." (Reports of Insp. of Fact., 31st October 1860, p. 9.) „Nadmerná práca ešte stále prevláda vo veľkom rozsahu a vo väčšine prípadov sám zákon zaručuje, že nebude odhalená a potrestaná. V mnohých predchádzajúcich správach som ukázal... aké bezprávie sa pácha na všetkých robotníkoch, ktorí nedostávajú úkolovú, ale týždennú mzdu." (Leonard Horner in Reports of Insp. of Fact., 30th April 1859, p. 8, 9.)

[48] „Mzda sa dá merať dvojako: alebo trvaním práce, alebo jej produktom." (Abrégé élémentaire des principes de l'Écon. Pol., Paris 1796, p. 32.) Autorom tohto anonymného spisu je G. Garnier.

sily. Úkolová mzda je teda len modifikovanou formou časovej mzdy.

Všimnime si teraz trochu bližšie charakteristické osobitosti úkolovej mzdy.

Kvalitu práce tu kontroluje sám výrobok, lebo úkolová mzda sa plne vypláca len vtedy, ak má výrobok priemernú akosť. Z tohto hľadiska sa úkolová mzda stáva najhojnejším zdrojom mzdových zrážok a kapitalistického šudierstva.

Úkolová mzda poskytuje kapitalistovi celkom presnú mieru intenzity práce. Len pracovný čas, ktorý sa stelesňuje vo vopred určenom a skúsenosťou stanovenom množstve tovarov, sa pokladá za spoločensky nutný pracovný čas a ako taký je platený. Preto vo väčších londýnskych krajčírskych dielňach určitý kus práce, napríklad vestu atď., nazývajú hodinou, polhodinou atď., pričom hodina stojí 6 d. Z praxe je známe, aký veľký je priemerný produkt jednej hodiny. Pri novej móde, opravách atď. vzniká spor medzi zamestnávateľom a robotníkom, či určitý kus práce = jednej hodine atď., pokým aj tu nerozhodne skúsenosť. Podobne je to aj v londýnskych dielňach na nábytok atď. Ak nemá robotník priemernú výkonnosť, ak teda nemôže dať určité minimum dennej práce, prepustia ho.[49]

Keďže tu kvalitu a intenzitu práce kontroluje sama forma mzdy, stáva sa dozor nad prácou do značnej miery zbytočným. Úkolová mzda je teda základom jednak skôr opísanej modernej domáckej práce a jednak hierarchicky členeného systému vykorisťovania a útlaku. Tento systém má dve základné formy. Na jednej strane úkolová mzda uľahčuje príživníkom votrieť sa medzi kapitalistu a námezdného robotníka, dávať prácu do podnájmu (subletting of labour). Zisk sprostredkovateľov plynie výlučne z rozdielu medzi cenou práce, ktorú kapitalista platí, a tou časťou tejto ceny, ktorú sprostredkovatelia skutočne prenechávajú robotníkovi.[50] Tento systém v Anglicku nazývajú príznačne „sweating system" (systém žmýkania potu). Na druhej strane úkolová mzda dovoľuje kapitalistovi uzavrieť zmluvu s predákom — v manufaktúre s vedúcim nejakej skupiny, v baniach s rubačom uhlia atď., v továrni s vlastným strojovým robotníkom — na určitú sumu za kus, za cenu, za ktorú sa sám predák podujme získať a platiť svojich pomocných robotníkov. Vykorisťovanie robotníkov kapitálom sa tu uskutočňuje prostredníctvom vykorisťovania robotníka robotníkom.[51]

Ak je úkolová mzda daná, je, prirodzene, robotníkovým osobným

[49] „Odovzdajú mu" (pradiarovi) „určité množstvo bavlny a on musí za ňu po istom čase dodať určité množstvo nite alebo priadze určitej jemnosti, a zaplatia mu určitú sumu za každú takúto odovzdanú libru. Ak je kvalita jeho práce nedostatočná, dostane pokutu; ak je množstvo menšie ako minimum stanovené na určitý čas, prepustia ho a zamestnajú schopnejšieho robotníka." (Ure, l. c. p. 316, 317.)

[50] „Ak produkt práce prechádza mnohými rukami a všetky chcú mať podiel na zisku, hoci len posledný pár rúk vykonáva prácu, potom odmena, ktorú robotníčka napokon dostane, je žalostne nízka." (Child. Empl. Comm. II. Rep., p. LXX, n. 424.)

[51] Dokonca aj apologéta Watts poznamenáva: „Bolo by veľkým zlepšením

záujmom, aby čo najintenzívnejšie napínal svoju pracovnú silu, čo kapitalistovi uľahčuje zvýšiť normálny stupeň intenzity.[51a] Takisto je robotníkovým osobným záujmom predlžovať pracovný deň, lebo tým stúpa jeho denná alebo týždenná mzda.[52] Vyvoláva to reakciu, ktorú sme už opísali pri časovej mzde, odhliadnuc od toho, že predlžovanie pracovného dňa dokonca aj pri nezmenenej úkolovej mzde zahŕňa samo osebe pokles ceny práce.

Pri časovej mzde prevláda okrem niekoľkých výnimiek rovnaká mzda za tie isté funkcie, kým pri úkolovej mzde sa cena pracovného času síce meria určitým množstvom výrobkov, ale denná alebo týždenná mzda sa mení s individuálnymi rozdielmi medzi robotníkmi, z ktorých jeden odovzdáva za daný čas iba minimum výrobkov, druhý odovzdáva priemer a tretí viac ako priemer. Pokiaľ ide o skutočný príjem, vyskytujú sa tu preto veľké rozdiely podľa rozdielnej obratnosti, sily, energie, vytrvalosti atď. individuálnych robotníkov.[53] To, prirodzene, nič nemení na všeobecnom vzťahu medzi kapitálom a námezdnou prácou. Po prvé individuálne rozdiely sa v dielni ako celku vyrovnávajú, takže za určitý pracovný čas dáva dielňa priemerný produkt a celková zaplatená mzda bude priemernou mzdou výrobného odvetvia. Po druhé pomer medzi mzdou a nadhodnotou ostáva nezmenený, pretože individuálnej mzde jednotlivého robotníka zodpovedá množstvo nadhodnoty, ktoré individuálne

systému úkolovej mzdy, keby všetci robotníci zamestnaní pri určitej práci boli účastníkmi zmluvy, každý podľa svojich schopností, namiesto toho, aby jeden človek mal záujem na nadmernej práci svojich druhov vo svoj vlastný prospech." (l. c. p. 53.) O podlosti tohto systému pozri Child. Empl. Comm., Rep. III, p. 66, n. 22; p. 11, n. 124; p. XI, n. 13, 53, 59 atď.

[51a] Tento živelne vzniknutý výsledok sa často umele podporuje. Napríklad v londýnskom engineering trade[1a] je bežným trikom, „že kapitalista vyberie za predáka istého počtu robotníkov človeka s nadpriemernou fyzickou silou a zručnosťou. Štvrťročne alebo v iných lehotách mu platí príplatok ku mzde s podmienkou, že urobí všetko možné, aby ostatných robotníkov, ktorí dostávajú iba obvyklú mzdu, podnietil k čo najväčšiemu súpereniu... Toto bez ďalšieho komentára vysvetľuje sťažnosť kapitalistov, »že trade-uniony ochromujú aktivitu, väčšiu zručnosť a pracovnú silu (stinting the action, superior skill and working power)«." (Dunning, l. c. p. 22, 23.) Keďže autor je sám robotník a tajomník jedného trade-unionu, mohlo by sa zdať, že preháňa. Pozrite si však napríklad „highly respectable"[2a] agronomickú encyklopédiu J. Ch. Mortona, článok Labourer, kde túto metódu odporúčajú nájomcom ako osvedčenú.

[1a] strojárstvo

[2a] veľmi úctyhodnú

[52] „Pre všetkých, čo sú platení od kusa ..., je výhodné prekračovať zákonné hranice práce. Túto ochotu pracovať nadčas možno pozorovať najmä u žien zamestnaných ako tkáčky a navíjačky." (Rep. of Insp. of Fact., 30th April 1858, p. 9.) „Tento systém úkolovej mzdy je výhodný pre kapitalistu ... priamo smeruje k tomu, aby mladého hrnčiara povzbudzoval k nadmernej práci počas štyroch alebo piatich rokov, keď mu platia od kusa, ale nízku cenu. To je jedna z hlavných príčin, ktorej treba pripísať fyzickú degeneráciu hrnčiarov." (Child. Empl. Comm., I. Rep., p. XIII.)

[53] „Tam, kde sa práca v nejakom odvetví platí podľa počtu kusov, teda toľko a toľko za kus ..., môžu sa mzdy rôznych robotníkov svojou výškou veľmi podstatne líšiť. Ale pri práci za dennú mzdu existuje vo všeobecnosti jednotná sadzba ..., ktorú podnikatelia i robotníci uznávajú ako štandardnú mzdu pre priemerného robotníka v tomto odbore." (Dunning, l. c. p. 17.)

dodáva. Lenže väčší priestor, ktorý úkolová mzda poskytuje individualite, vedie k tomu, že sa na jednej strane rozvíja individualita a s ňou pocit slobody, samostatnosť a sebakontrola robotníkov, a na druhej strane vyvoláva medzi nimi vzájomnú konkurenciu. Úkolová mzda má teda tendenciu so zvyšovaním individuálnych miezd nad priemernú úroveň zároveň túto úroveň znižovať. Ale tam, kde sa určitá úkolová mzda už dávno upevnila tradíciou, a preto jej zníženie naráža na osobitné ťažkosti, zamestnávatelia sa výnimočne uchyľujú aj k tomu, aby ju násilím premenili na časovú mzdu. Proti tomu vypukol napríklad roku 1860 veľký štrajk medzi stužkármi z Coventry.[54] Napokon úkolová mzda je hlavnou oporou hodinového systému[55], ktorý sme už opísali predtým.

Z doterajšieho výkladu vyplýva, že úkolová mzda je formou mzdy, ktorá najviac zodpovedá kapitalistickému spôsobu výroby. Hoci nie je vonkoncom nová — popri časovej mzde oficiálne vystupuje okrem iného vo francúzskych a anglických robotníckych štatútoch zo štrnásteho storočia —, predsa len nadobúda väčší význam až vo vlastnom manufaktúrnom období. V čase búrlivého rozvoja veľkopriemyslu, najmä v rokoch 1797 až 1815, slúži ako páka na predlžovanie pracovného času a na znižovanie mzdy. Veľmi dôležitý materiál o pohybe miezd počas tohto obdobia nachádzame v Modrých knihách: Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws (zasadanie parlamentu 1813—1814) a Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto. (Zasadanie 1814—1815.) Tu nachádzame dokumentárne dôkazy

---

[54] „Práca remeselníckych tovarišov sa určuje na deň alebo za kus (à la journée ou à la pièce) ... Majstri približne vedia, koľko práce môžu robotníci za deň vykonať v každom métier[1*], a preto ich často platia úmerne vykonanej práci; takto títo tovariši pracujú toľko, koľko len môžu, vo svojom vlastnom záujme, bez ďalšieho dozoru." (Cantillon, Essai sur la Nature du Commerce en Général, Amst. Éd. 1756, p. 185 a 202. Prvé vydanie vyšlo roku 1755.) Cantillon, z ktorého hojne čerpali Quesnay, sir James Steuart a A. Smith, vysvetľuje teda už tu úkolovú mzdu iba ako modifikovanú formu časovej mzdy. Cantillonovo francúzske vydanie sa v titule vydáva za preklad z angličtiny, ale anglické vydanie The Analysis of Trade, Commerce etc., by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant, nie je len neskoršieho dáta (z roku 1759), ale aj jeho obsah dokazuje, že ide o neskoršie spracovanie. Tak sa francúzske vydanie napríklad ešte vôbec nezmieňuje o Humovi, kým naopak v anglickom vydaní už takmer vôbec nefiguruje Petty. Anglické vydanie je teoreticky menej dôležité, obsahuje však rôzne špecifické údaje o anglickom obchode, o obchode s drahými kovmi atď., čo vo francúzskom texte chýba. Zdá sa teda, že slová v titule anglického vydania, podľa ktorých je spis „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc."[2*], sú viac ako čira fikcia, vtedy veľmi bežná.[132]

[55] „Ako často sme videli, že si v niektorých dielňach prenajali oveľa viac robotníkov, ako bolo naozaj potrebné na prácu? Často prijímajú robotníkov pre prípad nejakej nepredvídanej práce, niekedy dokonca fiktívnej: keďže platia od kusa, povedia si, že nič neriskujú, pretože všetok stratený čas ide na úkor robotníkov bez práce." (H. Gregoir, Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles, Bruxelles 1865, p. 9.)

[1*] remesle

[2*] „prevzatý hlavne z rukopisu veľmi duchaplného už zosnulého gentlemana a upravený atď."

o ustavičnom poklese ceny práce od začiatku protijakobínskej vojny. Napríklad v tkáčstve úkolová mzda poklesla natoľko, že napriek značne predĺženému pracovnému dňu denná mzda bola nižšia ako predtým.

„Reálny zárobok tkáča je teraz oveľa menší ako predtým: jeho nadradenosť nad obyčajným robotníkom, kedysi veľmi veľká, takmer celkom zmizla. Vskutku, rozdiel v mzdách za kvalifikovanú a obyčajnú prácu je teraz oveľa menší ako v ktoromkoľvek predchádzajúcom období."[56]

Aký malý osoh mal poľnohospodársky proletariát z toho, že sa s úkolovou mzdou zvýšila intenzita práce a predĺžilo sa jej trvanie, ukazuje nasledujúci výňatok zo spisu, ktorý je na strane landlordov a nájomcov:

„Ďaleko najväčšiu časť poľnohospodárskych prác robia ľudia najatí na deň alebo na prácu od kusa. Ich týždenná mzda je asi 12 sh.; a aj keď možno predpokladať, že pri úkolovej mzde, ktorá väčšmi povzbudzuje k práci, robotník zarobí o jeden alebo azda o dva šilingy viac ako pri týždennej mzde, ak vypočítame jeho celkový príjem, predsa len zistíme: čo stráca nezamestnanosťou počas roka, preváži tento prídavok... Ďalej vo všeobecnosti zistíme, že mzdy týchto robotníkov sú v určitom pomere k cene nevyhnutných životných prostriedkov, takže robotník s dvoma deťmi je schopný udržať svoju rodinu bez toho, aby sa uchádzal o farskú podporu."[57]

V súvislosti s faktmi, ktoré uverejnil parlament, Malthus vtedy poznamenal:

„Priznám sa, že s obavami hľadím na veľké rozšírenie praxe úkolovej mzdy. Naozaj ťažká práca 12 až 14 hodín denne po dlhšie obdobie je priveľa na ľudskú bytosť."[58]

V dielňach podliehajúcich továrenskému zákonu sa úkolová mzda stáva všeobecným pravidlom, pretože tam kapitál môže rozšíriť pracovný deň už len intenzívne.[59]

S meniacou sa produktivitou práce to isté množstvo výrobkov predstavuje meniaci sa pracovný čas. Mení sa teda aj úkolová mzda, pretože je výrazom ceny určitého pracovného času. V príklade, ktorý sme uviedli, sa za 12 hodín vyrobilo 24 kusov, kým hodnota vyrobená za 12 hodín bola 6 sh., denná hodnota pracovnej sily 3 sh., cena pracovnej hodiny 3 d. a mzda za kus $1\frac{1}{2}$ d. Jeden kus vstrebal pol pracovnej hodiny. Ak sa za ten istý pracovný deň vyrobí, napríklad v dôsledku zdvojnásobenej produktivity práce, 48 kusov namiesto 24, a všetky ostatné okolnosti ostanú nezmenené, potom úkolová mzda klesne z $1\frac{1}{2}$ d. na $\frac{3}{4}$ d., pretože každý kus teraz predstavuje už len $\frac{1}{4}$ namiesto $\frac{1}{2}$ pracovnej hodiny. $24 \times 1\frac{1}{2}$ d. =

[56] Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, London 1815, p. 48.
[57] A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain, Lond. 1814, p. 4, 5.
[58] Malthus, Inquiry into the Nature etc. of Rent, London 1815, [p. 49, poznámka].
[59] „Robotníci platení v úkolovej mzde tvoria pravdepodobne $\frac{4}{5}$ všetkých robotníkov v továrňach." (Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858, p. 9.)

= 3 sh. a takisto aj 48 × 3/4 d. = 3 sh. Inými slovami: úkolová mzda sa zníži v tom istom pomere, v akom rastie počet kusov vyrobených za ten istý čas[60], v akom teda klesá pracovný čas vynaložený na ten istý kus. Táto zmena úkolovej mzdy, zatiaľ čisto nominálna, vyvoláva ustavičné boje medzi kapitalistom a robotníkom. Buď preto, lebo ju kapitalista využíva ako zámienku, aby naozaj znížil cenu práce, alebo preto, lebo zvýšenú produktívnu silu práce sprevádza zvýšená intenzita práce. Alebo preto, že robotník berie vážne zdanie úkolovej mzdy, akoby mu platili za jeho výrobok, a nie za jeho pracovnú silu, a preto sa vzpiera proti zníženiu mzdy, ktorému nezodpovedá zníženie predajnej ceny tovaru.

„Robotníci starostlivo sledujú cenu surovín a cenu vyrobených statkov, a takto vedia presne odhadnúť zisky svojich zamestnávateľov."[61]

Kapitál právom odmieta takýto nárok[1*] ako hrubý omyl týkajúci sa povahy námezdnej práce.[62] Hromží na túto trúfalosť uvaliť dane na pokrok priemyslu a rozhodne vyhlasuje, že produktivita práce[2*] sa vôbec netýka robotníka.[63]

[1*] v 3. a 4. nemeckom vydaní: výrok

[2*] v 4. nemeckom vydaní: robotníkov

---

[60] „Produktívna sila jeho spriadacieho stroja je presne zmeraná a odmena za prácu, ktorú s jeho pomocou vykoná, sa zmenšuje s rastom produktívnej sily stroja, aj keď *nie v tom istom pomere.*" (Ure, l. c. p. 317.) Tento apologetický obrat Ure sám zasa vyvracia. Uznáva, že napríklad predĺženie selfaktora vyvolá dodatočnú prácu. Práca sa teda neskracuje v tej miere, v akej rastie jej produktivita. Ďalej: „Týmto predĺžením sa produktívna sila stroja zvýši o jednu pätinu. Potom už nebudú spriadača platiť za vykonanú prácu podľa tej istej sadzby ako predtým, pretože sa však táto sadzba nezníži o jednu pätinu, zvýši toto zdokonalenie jeho peňažný zárobok za každý daný počet pracovných hodín" — ale, ale — „toto konštatovanie si vyžaduje určité obmedzenie ... spriadač musí zo svojich dodatočných 6 d. zaplatiť niečo navyše mladistvým pomocníkom, a okrem toho sú dospelí vytláčaní" (l. c. p. 320, 321), čo vôbec nesvedčí o tendencii zvyšovať mzdy.

[61] H. Fawcett, The Economic Position of the British Labourer, Cambridge and London 1865, p. 178.

[62] V londýnskych novinách Standard z 26. októbra 1861 nájdeme správu o procese firmy John Bright et Co. pred rochdalskými magistrátes[3*], v ktorom súdne stíhajú „zástupcov trade-unionu tkáčov kobercov pre zastrašovanie. Spoločníci firmy Bright zaviedli nové stroje, ktoré majú vyrobiť 240 yardov kobercov za ten istý čas a s tou istou prácou (!), koľko bolo predtým potrebné na výrobu 160 yardov. Robotníci nemali nijaký nárok na podiel zo ziskov, ktoré vznikli investíciami kapitálu ich zamestnávateľov do mechanických zdokonalení. Preto páni Brightovci navrhli znížiť mzdu z 1 1/2 d. za yard na 1 d., pričom zárobky robotníkov za rovnakú prácu ostávajú presne tie isté ako predtým. To však bolo nominálne zníženie, na ktoré, ako sa tvrdí, robotníkov vopred riadne neupozornili."

[3*] zmierovacími sudcami

[63] „Trade-unions vo svojej snahe udržať mzdy usilujú sa dosiahnuť podiel na zisku zo zlepšených strojov!" (Quelle horreur![4*]) „... žiadajú vyššie mzdy, pretože sa práca skrátila ... inými slovami, usilujú sa zdaniť technické zlepšenia." (On Combination of Trades, New Edit., Lond. 1834, p. 42.)

[4*] Aká hrôza!

Národné rozdiely v mzdách

Dvadsiata kapitola

V pätnástej kapitole sme sa zaoberali rozmanitými kombináciami, ktoré môžu vyvolať zmenu v absolútnej alebo relatívnej (t. j. v porovnaní s nadhodnotou) veľkosti hodnoty pracovnej sily, kým na druhej strane zasa množstvo životných prostriedkov, v ktorých sa realizuje cena pracovnej sily, môže prekonávať od zmeny tejto ceny nezávislé[64] čiže odlišné pohyby. Ako sme už poznamenali, jednoduchým prevedením hodnoty, resp. ceny pracovnej sily do exoterickej formy mzdy sa všetky tieto zákony menia na zákony pohybu mzdy. To, čo sa v tomto pohybe javí ako meniaca sa kombinácia, môže sa pre rozličné krajiny javiť ako súčasný rozdiel v národných mzdách. Pri porovnávaní národných miezd treba teda vziať do úvahy všetky momenty, ktoré určujú zmenu vo veľkosti hodnoty pracovnej sily, cenu a rozsah nevyhnutných životných potrieb, tak ako sa prirodzene alebo historicky vyvinuli, náklady na robotníkovu výchovu, úlohu práce žien a detí, produktivitu práce, jej extenzívnu a intenzívnu veľkosť. Aj to najpovrchnejšie porovnanie si predovšetkým vyžaduje redukovať priemernú dennú mzdu v tých istých odvetviach v rozličných krajinách na rovnako veľký pracovný deň. Po takomto vyrovnaní denných miezd treba časovú mzdu zasa previesť na úkolovú mzdu, pretože iba úkolová mzda je meradlom tak pre produktivitu, ako aj pre intenzívnu veľkosť práce.

V každej krajine jestvuje určitá priemerná intenzita práce; ak má práca nižšiu intenzitu, spotrebúva pri výrobe nejakého tovaru viac ako spoločensky nutný čas, a preto neplatí ako práca normálnej kvality. Len stupeň intenzity, ktorý prevyšuje národný priemer, mení

[64] „Je nepresné, ak hovoríme, že mzdy" (tu ide o ich peňažné vyjadrenie) „stúpli, pretože za ne možno kúpiť viac nejakého lacnejšieho výrobku." (David Buchanan vo svojom vydaní Smithovho diela Wealth etc., 1814, v. I, p. 417, poznámka.)

v danej krajine meranie hodnoty púhym trvaním pracovného času. Inak je to na svetovom trhu, ktorého integrálnymi časťami sú jednotlivé krajiny. Priemerná intenzita práce je v každej krajine iná; tu je väčšia, tam menšia. Tieto národné priemery tvoria teda stupnicu, ktorej jednotkou miery je priemerná jednotka univerzálnej práce. V porovnaní s menej intenzívnou prácou intenzívnejšia národná práca vyrába teda za ten istý čas viac hodnoty, ktorá sa vyjadruje vo väčšom množstve peňazí.

Medzinárodná platnosť zákona hodnoty sa však ešte viac modifikuje tým, že sa na svetovom trhu produktívnejšia národná práca považuje aj za intenzívnejšiu, dokiaľ konkurencia nedonúti produktívnejší národ znížiť predajnú cenu svojho tovaru na jeho hodnotu.

V tej istej miere, ako sa v nejakej krajine rozvíja kapitalistická výroba, stúpa tam aj národná intenzita a produktivita práce nad medzinárodnú úroveň.[64a] Rôzne množstvá tovarov toho istého druhu, ktoré sa v rôznych krajinách vyrábajú za rovnaký pracovný čas, majú teda nerovnaké medzinárodné hodnoty, ktoré sa vyjadrujú v rozdielnych cenách, t. j. v rozdielnych sumách peňazí podľa toho, aké sú medzinárodné hodnoty. Relatívna hodnota peňazí bude teda menšia u národa s rozvinutejším kapitalistickým spôsobom výroby ako u národa s menej rozvinutým. Z toho teda vyplýva, že nominálna mzda, ekvivalent pracovnej sily vyjadrený v peniazoch, bude vyššia u prvého národa ako u druhého, čo však vôbec neznamená, že to platí aj o skutočnej mzde, t. j. o životných prostriedkoch, ktoré má robotník k dispozícii.

Aj keď odhliadneme od tohto relatívneho rozdielu hodnoty peňazí v rôznych krajinách, často zistíme, že denná, týždenná atď. mzda je u prvého národa vyššia ako u druhého, kým relatívna cena práce, t. j. cena práce v pomere k nadhodnote, ako aj k hodnote výrobku, je u druhého národa vyššia ako u prvého.[65]

J. W. Cowell, člen továrenskej komisie z roku 1833, po starostlivom skúmaní pradiarstva prišiel k záveru, že

---

[64a] Na inom mieste budeme skúmať, ktoré okolnosti týkajúce sa produktivity môžu tento zákon modifikovať pre jednotlivé výrobné odvetvia.

[65] James Anderson v polemike proti A. Smithovi poznamenáva: „Taktiež treba poznamenať, že aj keď cena práce v chudobných krajinách, kde produkty pôdy, a najmä obilie sú lacné, je zvyčajne zdanlivo nižšia, predsa len v skutočnosti je tam cena práce zväčša naozaj vyššia ako v ostatných krajinách. Lebo reálnu cenu práce nepredstavuje mzda, ktorú robotník dostáva na deň, hoci to je jej zdanlivá cena. Reálnou cenou je to, čo určité množstvo vykonanej práce podnikateľa skutočne stojí; a z tohto hľadiska je práca takmer vo všetkých prípadoch v bohatých krajinách lacnejšia ako v chudobnejších, hoci cena obilia a iných životných prostriedkov je obyčajne oveľa nižšia v chudobnejších krajinách ako v bohatých... Práca v dennej mzde je oveľa lacnejšia v Škótsku ako v Anglicku... Práca v úkolovej mzde je vo všeobecnosti lacnejšia v Anglicku." (James Anderson, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinb. 1777, p. 350, 351.) A naopak, nízka úroveň mzdy zasa vyvoláva zdraženie práce. „Práca je drahšia v Írsku ako v Anglicku... lebo mzdy sú oveľa nižšie." (Č. 2074 v Royal Commission on Railways, Minutes, 1867.)

„v Anglicku sú mzdy v skutočnosti pre továrnikov nižšie ako na kontinente, aj keď pre robotníkov môžu byť vyššie" (Ure, p. 314).

Anglický továrenský inšpektor Alexander Redgrave v továrenskej správe z 31. októbra 1866 dokazuje porovnávacou štatistikou so štátmi na kontinente, že napriek nižšej mzde a oveľa dlhšiemu pracovnému času je práca na kontinente v pomere k produktu drahšia ako práca v Anglicku. Istý anglický riaditeľ (manager) bavlnárskej továrne v Oldenburgu vyhlasuje, že pracovný čas tam trvá od pol šiestej ráno do ôsmej večer vrátane soboty a že tamojší robotníci pod anglickými dozorcami za tento čas nevyrábajú toľko výrobkov ako anglickí robotníci za 10 hodín, ale pod nemeckými dozorcami vyrobia ešte oveľa menej. Mzdy sú oveľa nižšie ako v Anglicku, v mnohých prípadoch o 50 %, ale počet rúk v pomere k strojom je oveľa vyšší, v niektorých oddeleniach v pomere 5 : 3. Pán Redgrave uvádza veľmi presné údaje o ruských bavlnárskych továrňach. Tieto údaje získal od anglického manažéra, ktorý tam bol ešte donedávna zamestnaný. Na tejto ruskej pôde, tak plodnej na všetky nehanebnosti, sú v plnom rozkvete aj staré hrôzy z detského veku anglických factories[1*]. Riaditeľmi sú, pravdaže, Angličania, lebo domorodý ruský kapitalista sa nehodí na továrenské podnikanie. Napriek všetkej nadmernej práci, nepretržitej dennej a nočnej práci a najnehanebnejšiemu nízkemu odmeňovaniu robotníkov ruské továrenské výrobky živoria iba preto, lebo platí zákaz dovozu zahraničných výrobkov. — Napokon uvediem ešte porovnávací prehľad pána Redgrava o priemernom počte vretien na továreň a na spriadača v rôznych európskych krajinách. Pán Redgrave sám poznamenáva, že tieto čísla zozbieral pred niekoľkými rokmi a že odvtedy v Anglicku vzrástla veľkosť tovární i počet vretien na robotníka. Predpokladá však relatívne rovnako veľký pokrok v uvedených krajinách na kontinente, takže číselné údaje si zachovali svoju porovnávaciu hodnotu.

[1*] tovární

Priemerný počet vretien na továreň

v	Anglicku	priemerný počet vretien na jednu továreň 12 600
vo	Švajčiarsku	„ „ „ „ „ „ 8 000
v	Rakúsku	„ „ „ „ „ „ 7 000
v	Sasku	„ „ „ „ „ „ 4 500
v	Belgicku	„ „ „ „ „ „ 4 000
vo	Francúzsku	„ „ „ „ „ „ 1 500
v	Prusku	„ „ „ „ „ „ 1 500

Priemerný počet vretien na osobu

vo	Francúzsku	jedna osoba na 14 vretien
v	Rusku	„ „ „ 28 „
v	Prusku	„ „ „ 37 „
v	Bavorsku	„ „ „ 46 „
v	Rakúsku	„ „ „ 49 „
v	Belgicku	„ „ „ 50 „
v	Sasku	„ „ „ 50 „
v	menších nemeckých štátoch	„ „ „ 55 „
vo	Švajčiarsku	„ „ „ 55 „
vo	Veľkej Británii	„ „ „ 74 „

„Toto porovnanie," hovorí pán Redgrave, „je okrem iného nepriaznivé pre Veľkú Britániu aj preto, lebo tu jestvuje veľký počet tovární, v ktorých je strojové tkanie spojené s pradením, kým v prehľade nie je odpočítaná ani hlava na tkáčske stavy. Naproti tomu zahraničné továrne sú zväčša iba pradiarne. Keby sa dalo presne porovnať rovnaké s rovnakým, mohol by som vo svojom obvode napočítať mnoho bavlnárskych pradiarní, kde na selfaktory s 2200 vretenami dozerá jediný robotník (minder) a dve pomocníčky, ktorí denne vyrobia 220 libier priadze v dĺžke 400 (anglických) míľ." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1866, p. 31—37 passim.)

Vieme, že vo východnej Európe, takisto ako aj v Ázii anglické spoločnosti prevzali stavbu železníc a zamestnávajú pri nej okrem domorodých robotníkov aj určitý počet anglických robotníkov. Takto ich praktická nevyhnutnosť prinútila brať ohľad na národné rozdiely v intenzite práce, čo im nespôsobilo nijakú škodu. Ich skúsenosti nás učia, že aj keď výška mzdy viac alebo menej zodpovedá strednej intenzite práce, relatívna cena práce (v pomere k produktu) sa vo všeobecnosti pohybuje v opačnom smere.

H. Carey v Eseji o úrovni mzdy[66], v jednom zo svojich prvých ekonomických spisov, sa usiluje dokázať, že rozdielne národné mzdy sú priamo úmerné stupňu produktivity národných pracovných dní, aby z tohto medzinárodného pomeru urobil záver, že mzda vôbec stúpa a klesá s produktivitou práce. Celá naša analýza výroby nadhodnoty dokazuje absurdnosť tohto záveru, dokonca aj vtedy, keby Carey dokázal svoje premisy namiesto toho, aby podľa svojho zvyku nekriticky a povrchne pozháňaný štatistický materiál bez ladu a skladu pozliepal dohromady. Najlepšie na tom je, že Carey netvrdí, že veci sa majú naozaj tak, ako by to podľa teórie malo byť. Zasahovanie štátu totiž skreslilo prirodzený ekonomický vzťah. Preto národné mzdy treba vypočítať tak, akoby ich časť pripadajúca štátu vo forme daní pripadala samému robotníkovi. Nemal by pán Carey ďalej porozmýšľať o tom, či tieto „štátne náklady" nie sú taktiež „prirodzenými plodmi" kapitalistického vývinu? Toto uvažovanie je celkom hodné človeka, ktorý najprv vyhlásil kapitalistické výrobné vzťahy za večné zákony prírody a rozumu, ktorých slobodnú harmonickú hru narušuje iba zasahovanie štátu, aby potom objavil, že diabolský vplyv Anglicka na svetový trh, vplyv, ktorý, ako sa zdá, nevyviera z prírodných zákonov kapitalistickej výroby, robí nevyhnutným zasahovanie štátu, totiž štátnu ochranu týchto zákonov prírody a rozumu, alias systém protekcionizmu. Ďalej objavil, že Ricardove atď. poučky, v ktorých sa formulujú existujúce spoločenské protiklady a protirečenia, nie sú ideálnym produktom skutočného ekonomického pohybu, ale že naopak skutočné protiklady kapitalistickej výroby v Anglicku a inde sú výsledkom ricardovskej atď. teórie! Napokon objavil, že je to koniec koncov obchod, ktorý ničí vrodené krásy a harmónie kapitalistického spôsobu

[66] Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World, Philadelphia 1835.

výroby. Ešte jeden krok, a azda objaví, že jediným nešvárom kapitalistickej výroby je sám kapitál. Len človek vyznačujúci sa takou neslýchanou nekritickosťou a takou učenosťou de faux aloi[1*] si zaslúžil, aby sa napriek svojmu protekcionistickému kacírstvu stal tajným zdrojom harmonickej múdrosti takého Bastiata a všetkých ostatných súčasných optimistických zástancov slobodného obchodu.

[1*] falošného obsahu

Siedmy oddiel

Proces akumulácie kapitálu

Premena peňažnej sumy na výrobné prostriedky a pracovnú silu je prvým pohybom množstva hodnoty, ktoré má fungovať ako kapitál. Táto premena prebieha na trhu, vo sfére obehu. Druhá fáza tohto pohybu, výrobný proces, sa zavŕši, len čo sa výrobné prostriedky premenili na tovary, ktorých hodnota prevyšuje hodnotu ich súčastí, obsahuje teda pôvodne preddavkovaný kapitál plus nadhodnotu. Tieto tovary treba potom znova vrhnúť do sféry obehu. Ide o to, aby sa predali, aby sa ich hodnota realizovala v peniazoch, aby sa tieto peniaze opäť premenili na kapitál, a tak ustavične odznova. Tento kolobeh, ktorý prekonáva vždy tie isté po sebe nasledujúce fázy, je obehom kapitálu.

Prvou podmienkou akumulácie je, aby kapitalista dokázal predať svoje tovary a väčšiu časť takto získaných peňazí znova premenil na kapitál. Ďalej budeme predpokladať, že kapitál prebieha svojím procesom obehu normálne. Bližšia analýza tohto procesu patrí do druhej knihy.

Kapitalista, ktorý vyrába nadhodnotu, t. j. bezprostredne vytĺka z robotníkov nezaplatenú prácu a fixuje ju v tovaroch, je síce prvý, kto si túto nadhodnotu prisvojuje, ale vôbec nie je jej posledným vlastníkom. Musí sa o ňu ešte deliť s kapitalistami, ktorí vykonávajú iné funkcie v celkovom procese spoločenskej výroby, s pozemkovým vlastníkom atď. Nadhodnota sa preto štiepi na rôzne časti. Jej zlomky pripadajú rôznym kategóriám osôb a nadobúdajú rôzne, voči sebe samostatné formy, ako je zisk, úrok, obchodný zisk, pozemková renta atď. Tieto premenené formy nadhodnoty môžeme rozobrať až v tretej knihe.

Tu teda na jednej strane predpokladáme, že kapitalista, ktorý vyrába tovary, predáva ich za ich hodnotu, a nezastavíme sa pri jeho návrate na trh tovarov, ani pri nových formách, ktoré kapitál nadobúda vo sfére obehu, ani pri konkrétnych podmienkach reprodukč-

cie, ktoré sa za týmito formami skrývajú. Na druhej strane pokladáme kapitalistického výrobcu za vlastníka celej nadhodnoty čiže, ak chcete, za reprezentanta všetkých, čo sa s ním podieľajú na koristi. Skúmame teda akumuláciu najprv abstraktne, t. j. iba ako moment bezprostredného výrobného procesu.

Ostatne, pokiaľ prebieha akumulácia, kapitalistovi sa darí predaj vyrobených tovarov a spätná premena peňazí získaných z predaja na kapitál. Ďalej: rozpad nadhodnoty na rôzne časti nemení nič na jej povahe ani na nevyhnutných podmienkach, za akých sa stáva prvkom akumulácie. Bez ohľadu na to, v akom pomere si kapitalistický výrobca ponecháva nadhodnotu pre seba alebo ju odstupuje druhým, vždy si ju prisvojuje ako prvý. Preto všetko, čo sa predpokladá pri našom výklade akumulácie, predpokladá sa aj pri jej skutočnom priebehu. Na druhej strane rozštiepenie nadhodnoty a sprostredkujúci pohyb obehu zatemňujú jednoduchú základnú formu procesu akumulácie. Jeho čistá analýza si teda vyžaduje, aby sme predbežne odhliadali od všetkých javov, ktoré zakrývajú vnútornú hru jeho mechanizmu.

Jednoduchá reprodukcia

Dvadsiata prvá kapitola

Nech už je spoločenská forma výrobného procesu akákoľvek, musí byť nepretržitý, čiže periodicky musí vždy odznova prebiehať tými istými štádiami. Tak ako spoločnosť nemôže prestať spotrebúvať, takisto nemôže prestať ani vyrábať. Preto každý spoločenský proces výroby, ak sa naň pozeráme v neprestajnej súvislosti a v ustavičnom toku jeho obnovovania, je zároveň procesom reprodukcie.

Podmienky výroby sú zároveň podmienkami reprodukcie. Nijaká spoločnosť nemôže ustavične vyrábať, t. j. reprodukovať bez toho, aby časť svojich výrobkov ustavične nepremieňala späť na výrobné prostriedky čiže na prvky novej výroby. Za inak rovnakých okolností môže svoje bohatstvo reprodukovať čiže udržiavať v tom istom rozsahu iba tak, že výrobné prostriedky, t. j. pracovné prostriedky, suroviny a pomocné látky, spotrebované napríklad za rok, nahradí in natura rovnakým množstvom nových exemplárov, ktoré musí oddeliť od ročného množstva výrobkov a znova vteliť do výrobného procesu. Určité množstvo ročného produktu patrí teda výrobe. Toto množstvo, určené od samého začiatku na výrobnú spotrebu, jestvuje zväčša v naturálnych formách, ktoré už samy osebe vylučujú osobnú spotrebu.

Ak má výroba kapitalistickú formu, má ju aj reprodukcia. Tak ako v kapitalistickom spôsobe výroby pracovný proces vystupuje len ako prostriedok zhodnocovacieho procesu, takisto aj reprodukcia vystupuje len ako prostriedok na reprodukovanie preddavkovanej hodnoty ako kapitálu, t. j. ako sebazhodnocujúcej sa hodnoty. Kapitalistova charakterová ekonomická maska je zviazaná s istým človekom len preto, lebo jeho peniaze neprestajne fungujú ako kapitál. Ak sa napríklad preddavkovaná suma peňazí 100 £ premení v tomto roku na kapitál a vyrobí nadhodnotu 20 £, musí potom opakovať tú istú operáciu v nasledujúcom roku atď. Nadhod-

nota ako periodický prírastok hodnoty kapitálu čiže ako periodický plod kapitálu v procese nadobúda formu dôchodku rodiaceho sa z kapitálu.[1]

Ak tento dôchodok slúži kapitalistovi len ako spotrebný fond, čiže ak sa spotrebúva takisto periodicky, ako sa získava, potom za inak nezmenených okolností prebieha jednoduchá reprodukcia. Hoci jednoduchá reprodukcia je iba opakovaním výrobného procesu v tom istom rozsahu, už samo toto opakovanie čiže nepretržitosť vtláča procesu isté nové črty, alebo skôr odstraňuje jeho zdanlivé črty, keď prebieha iba izolovane.

Východiskom výrobného procesu je kúpa pracovnej sily na určitý čas a toto východisko sa neprestajne obnovuje, keď uplynie čas, na ktorý bola práca predaná, a s ním aj určité výrobné obdobie, týždeň, mesiac atď. Lenže robotníkovi zaplatia až potom, čo jeho pracovná sila pôsobila, a tak realizovala v tovaroch svoju vlastnú hodnotu, ako aj nadhodnotu. Robotník teda vyrobil jednak nadhodnotu, ktorú zatiaľ skúmame len ako kapitalistov spotrebný fond, a jednak fond, z ktorého je sám platený, t. j. variabilný kapitál, a to ešte predtým, ako sa k nemu vráti vo forme mzdy, a robotníka zamestnávajú len dotiaľ, dokiaľ stále reprodukuje tento fond. Stadiaľ pochádza vzorec ekonómov spomínaný v šestnástej kapitole pod bodom II, ktorý vyjadruje mzdu ako podiel na samom produkte.[2] Vo forme mzdy sa robotníkovi ustavične vracia časť produktu, ktorý sám ustavične reprodukuje. Pravda, kapitalista mu platí hodnotu tovaru v peniazoch. Tieto peniaze sú však iba premenenou formou produktu práce. Kým robotník premieňa časť výrobných prostriedkov na produkt, časť jeho predchádzajúceho produktu sa spätne premieňa na peniaze. Za robotníkovu dnešnú prácu alebo prácu budúceho polroka platia jeho prácou z predchádzajúceho týždňa alebo uplynulého polroka. Ilúzia, ktorú vyvoláva peňažná forma, ihneď mizne, keď namiesto jednotlivého kapitalistu a jednotlivého robotníka skúmame triedu kapitalistov a triedu robotníkov. Kapitalistická trieda ustavične dáva robotníckej triede v peňažnej forme poukážky na časť produktu, ktorý vyrobila robotnícka trieda a prisvojila si ho kapitalistická trieda. Robotník takisto ustavične vracia tieto poukážky kapitalistickej triede, a tak jej odníma časť svojho vlastného produktu, ktorá mu pripadá. Tovarová forma výrobku a peňažná forma tovaru maskujú túto transakciu.

Variabilný kapitál je teda iba osobitnou historickou javovou for-

[1] „Boháči, ktorí spotrebúvajú produkty cudzej práce, dostávajú ich len prostredníctvom výmenných aktov (kúpami tovarov). Preto sa zdá, že sa ich rezervné fondy skoro vyčerpajú... Ale v spoločenskom zriadení bohatstvo nadobudlo silu reprodukovať sa pomocou cudzej práce... Bohatstvo, tak ako práca a vďaka práci, dáva ročný plod, ktorý možno každý rok zničiť bez toho, aby sa boháč stal chudobnejším. Týmto plodom je dôchodok, ktorý sa rodí z kapitálu." (Sismondi, Nouv. Princ. d'Écon. Pol., t. I, p. 81, 82.)

[2] „Mzdy, tak ako aj zisky treba pokladať za časť hotového produktu." (Ramsay, l. c. p. 142.) „Podiel na produkte, ktorý pripadá robotníkovi vo forme mzdy." (J. Mill, Elements etc., Parisotov preklad, Paris 1823, p. 33, 34.)

mou fondu životných prostriedkov čiže pracovného fondu, ktorý robotník potrebuje na svoje zachovanie a reprodukciu a ktorý musí vo všetkých systémoch spoločenskej výroby vždy sám vyrábať a reprodukovať. Pracovný fond neustále prúdi k robotníkovi vo forme platidiel za jeho prácu len preto, lebo jeho vlastný produkt sa od neho neustále vzďaľuje vo forme kapitálu. Ale táto javová forma pracovného fondu nemení nič na tom, že kapitalista preddavkuje robotníkovi jeho vlastnú spredmetnenú prácu.[3] Vezmime si robotujúceho roľníka. Pracuje so svojimi vlastnými výrobnými prostriedkami na svojom vlastnom poli napríklad tri dni v týždni. Ostatné tri dni v týždni robotuje na panskom. Neustále reprodukuje svoj vlastný pracovný fond, a ten nikdy nenadobúda voči nemu formu platidiel, ktoré niekto tretí preddavkuje za jeho prácu. Zato však ani jeho nezaplatená nútená práca nikdy nenadobúda formu dobrovoľnej a zaplatenej práce. Ak si zajtra feudálny statkár prisvojí pole, ťažný dobytok, osivo, slovom výrobné prostriedky robotujúceho roľníka, ten musí odteraz predávať svoju pracovnú silu robotovému pánovi. Za inak nezmenených okolností bude aj naďalej pracovať šesť dní v týždni, tri dni pre seba a tri dni pre bývalého robotového pána, ktorý sa teraz premenil na námezdného pána. Aj naďalej bude spotrebúvať výrobné prostriedky ako výrobné prostriedky a prenášať ich hodnotu na výrobok. Aj naďalej bude určitá časť výrobku vchádzať do reprodukcie. Ale tak ako robota nadobúda formu námezdnej práce, aj pracovný fond, ktorý sám robotujúci roľník ďalej vyrába a reprodukuje, nadobúda formu kapitálu, ktorý mu preddavkuje robotový pán. Buržoázny ekonóm, ktorého obmedzený mozog nevie odlíšiť javovú formu od toho, čo sa v nej prejavuje, zatvára oči pred skutočnosťou, že pracovný fond dokonca aj dnes len výnimočne vystupuje na celom svete vo forme kapitálu.[4]

Pravda, variabilný kapitál stráca charakter hodnoty preddavkovanej z kapitalistovho vlastného fondu[4a], len čo pozorujeme kapitalistický výrobný proces v neprestajnom toku jeho obnovovania. Ale niekde a niekedy predsa musí začať. Z nášho doterajšieho stanoviska je teda pravdepodobné, že sa kapitalista kedysi stal majiteľom peňazí vďaka nejakej pôvodnej akumulácii, nezávislej od nezaplatenej cudzej práce, a preto mohol vstúpiť na trh ako osoba kupujúca pracovnú silu. Lenže už sama kontinuita kapitalistického výrobného procesu čiže jednoduchá reprodukcia vyvoláva aj iné pozoruhodné

[3] „Ak sa kapitál používa na preddavkovanie robotníkovej mzdy, nepridáva nič k fondu na udržiavanie práce." (Cazenove v poznámke k svojmu vydaniu Malthusových Definitions in Polit. Econ., London 1853, p. 22.)

[4] „Kapitalisti preddavkujú existenčné prostriedky robotníkom na necelej štvrtine zeme." (Richard Jones, Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations, Hertford 1852, p. 36.)

[4a] „Hoci manufacturer" (t. j. manufaktúrny robotník) „dostáva svoju mzdu ako preddavok od svojho zamestnávateľa, nespôsobuje mu v skutočnosti nijaké výdavky, pretože hodnota mzdy sa obvykle vracia spolu so ziskom vo zvýšenej hodnote predmetu, na ktorý sa vynaložila robotníkova práca." (A. Smith, l. c., Book II, ch. III, p. 355.)

zmeny, ktoré sa netýkajú iba variabilnej časti kapitálu, ale aj kapitálu ako celku.

Ak nadhodnota, ktorú periodicky, napríklad ročne, vyrába kapitál 1000 £, dosahuje 200 £ a ak sa táto nadhodnota každoročne spotrebuje, potom je jasné, že po päťročnom opakovaní toho istého procesu suma spotrebovanej nadhodnoty = 5 × 200, čiže rovná sa pôvodne preddavkovanej hodnote kapitálu 1000 £. Keby sa ročná nadhodnota spotrebovala len sčasti, napríklad len spolovice, dostali by sme ten istý výsledok po desaťročnom opakovaní výrobného procesu, pretože 10 × 100 = 1000. Všeobecne: preddavkovaná hodnota kapitálu, delená ročne spotrebovanou nadhodnotou, dáva počet rokov alebo reprodukčných období, po uplynutí ktorých kapitalista spotreboval pôvodne preddavkovaný kapitál, takže tento kapitál zmizol. Kapitalistova predstava, že spotrebúva produkt cudzej nezaplatenej práce, nadhodnotu, a zachováva pôvodnú kapitálovú hodnotu, nemôže na tejto skutočnosti vôbec nič zmeniť. Po uplynutí istého počtu rokov sa hodnota kapitálu, ktorú vlastní, rovná sume nadhodnoty, ktorú si počas toho istého počtu rokov prisvojil bez ekvivalentu, a suma hodnoty, ktorú spotreboval, sa rovná pôvodnej hodnote kapitálu. Pravda, v jeho rukách ostáva kapitál, ktorého veľkosť sa nezmenila a ktorého časť, budovy, stroje atď., jestvovala už vtedy, keď začal podnikať. Tu však ide o hodnotu kapitálu, a nie o jeho materiálne zložky. Ak niekto premrhá celý svoj majetok tým, že si narobí dlhy, ktoré sa rovnajú hodnote tohto majetku, potom celý jeho majetok predstavuje práve len celkovú sumu jeho dlhov. A takisto, ak kapitalista spotreboval ekvivalent svojho preddavkovaného kapitálu, hodnota tohto kapitálu predstavuje už len celkovú sumu nadhodnoty, ktorú si prisvojil bez náhrady. Nejestvuje už ani len atóm hodnoty jeho starého kapitálu.

Ak teda celkom odhliadneme od každej akumulácie, sama kontinuita výrobného procesu čiže jednoduchá reprodukcia po kratšom alebo dlhšom období nevyhnutne premieňa každý kapitál na akumulovaný kapitál čiže na kapitalizovanú nadhodnotu. Dokonca aj vtedy, ak kapitál pri svojom vstupe do výrobného procesu bol vlastníctvom, ktoré jeho používateľ získal vlastnou prácou, skôr alebo neskôr sa stáva hodnotou prisvojenou bez ekvivalentu čiže materializáciou nezaplatenej cudzej práce, či už v peňažnej alebo inej forme.

V štvrtej kapitole sme videli: na to, aby sa peniaze premenili na kapitál, nestačila tovarová výroba[1*] a obeh tovarov. Museli tu najprv vystupovať proti sebe ako kupujúci a predávajúci na jednej strane majiteľ hodnoty alebo peňazí, na druhej strane majiteľ hodnototvornej substancie, na jednej strane majiteľ výrobných a životných prostriedkov, na druhej strane majiteľ ničoho iného ako pracovnej sily. Oddelenie produktu práce od samej práce, objektívnych pracovných podmienok od subjektívnej pracovnej sily, bolo teda fakticky daným základom, východiskom kapitalistického výrobného procesu.

[1*] v 4. nemeckom vydaní: výroba hodnoty

Ale to, čo na začiatku bolo iba východiskom, vytvára sa stále odznova vďaka púhej kontinuite procesu, jednoduchej reprodukcii, a zvečňuje sa ako vlastný výsledok kapitalistickej výroby. Na jednej strane výrobný proces ustavične premieňa látkové bohatstvo na kapitál, na prostriedky zhodnocovania a pôžitkov pre kapitalistu. Na druhej strane robotník ustavične vychádza z tohto procesu tak, ako doň vstúpil — ako osobný zdroj bohatstva, lenže zbavený všetkých prostriedkov, ktorými by mohol toto bohatstvo realizovať pre seba. Keďže pred robotníkovým vstupom do tohto procesu je mu jeho vlastná práca odcudzená, prisvojená kapitalistom a vtelená do kapitálu, spredmetňuje sa počas procesu neprestajne v cudzom výrobku. Keďže výrobný proces je zároveň procesom, v ktorom kapitalista spotrebúva pracovnú silu, robotníkov výrobok sa neprestajne premieňa nielen na tovar, ale aj na kapitál, na hodnotu, ktorá vysáva hodnototvornú silu, na životné prostriedky, ktorými sa kupujú osoby, na výrobné prostriedky, ktoré zamestnávajú výrobcov.[5] Robotník teda sám ustavične produkuje objektívne bohatstvo ako kapitál, ako cudziu moc, ktorá ho ovláda a vykorisťuje, a kapitalista takisto ustavične produkuje pracovnú silu ako subjektívny zdroj bohatstva, oddelený od prostriedkov svojho vlastného spredmetnenia a realizácie, ako abstraktný zdroj bohatstva existujúci len v robotníkovej telesnosti, slovom produkuje robotníka ako námezdného robotníka.[6] Táto neustála reprodukcia čiže zvečňovanie robotníka je conditio sine qua non[1*] kapitalistickej výroby.

[1*] nevyhnutná podmienka

Robotníkova spotreba je dvojakého druhu. V samej výrobe spotrebúva svojou prácou výrobné prostriedky a premieňa ich na výrobky vyššej hodnoty, ako je hodnota preddavkovaného kapitálu. Toto je jeho výrobná spotreba. Je to zároveň spotreba jeho pracovnej sily kapitalistom, ktorý ju kúpil. Na druhej strane robotník premieňa peniaze, ktoré mu zaplatili za jeho pracovnú silu, na životné prostriedky: to je jeho osobná spotreba. Robotníkova výrobná a osobná spotreba sú teda celkom odlišné. Pri výrobnej spotrebe koná ako hybná sila kapitálu a patrí kapitalistovi; pri osobnej spotrebe patrí sám sebe a vykonáva životné funkcie mimo výrobného procesu. Výsledkom prvej spotreby je život kapitalistu, výsledkom druhej spotreby je život samého robotníka.

Pri skúmaní „pracovného dňa" atď. sa zároveň ukázalo, že robotník je často donútený urobiť zo svojej osobnej spotreby iba podružnú okolnosť výrobného procesu. V tomto prípade si dodáva

[5] „To je osobitne pozoruhodná vlastnosť výrobnej spotreby. To, čo sa spotrebúva vo výrobe, je kapitál a kapitálom sa stáva prostredníctvom spotreby." (James Mill, l. c. p. 242.) Lenže J. Mill neprišiel na stopu tejto „osobitne pozoruhodnej vlastnosti".

[6] „Je naozaj pravda, že keď sa prvý raz zavedie manufaktúra, zamestná mnoho chudobných, ale tí ostávajú chudobní a ďalšie jestvovanie manufaktúry ich splodí ešte veľa." (Reasons for a limited Exportation of Wool, Lond. 1677, p. 19.) „Nájomca teraz nezmyselne tvrdí, že vydržuje chudobných. V skutočnosti ich udržuje v biede." (Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions, Lond. 1777, p. 31.)

životné prostriedky, aby udržal svoju pracovnú silu v činnosti, takisto ako sa parnému stroju dodáva uhlie a voda, kolesu olej. Jeho spotrebné prostriedky sú potom iba spotrebnými prostriedkami výrobného prostriedku, jeho osobná spotreba je priamo výrobnou spotrebou. Toto sa však javí ako zneužitie, ktoré nie je podstatné pre kapitalistický výrobný proces.[7]

Inak to vyzerá, ak neskúmame jednotlivého kapitalistu a jednotlivého robotníka, ale kapitalistickú a robotnícku triedu, ak neskúmame izolovaný proces výroby tovaru, ale kapitalistický výrobný proces v jeho toku a v jeho spoločenskom rozsahu. — Ak kapitalista premení časť svojho kapitálu na pracovnú silu, zhodnocuje tým celý svoj kapitál. Jedným úderom zabíja dve muchy. Má zisk nielen z toho, čo dostáva od robotníka, ale aj z toho, čo mu dáva. Kapitál scudzený výmenou za pracovnú silu premieňa sa na životné prostriedky, ktorých spotreba slúži na to, aby reprodukovala svaly, nervy, kosti, mozog jestvujúcich robotníkov a splodila nových robotníkov. V hraniciach absolútnej nevyhnutnosti je teda osobná spotreba robotníckej triedy spätnou premenou životných prostriedkov, ktoré dal kapitál výmenou za pracovnú silu, na pracovnú silu, ktorú kapitál môže znova vykorisťovať. Je to výroba a reprodukcia výrobného prostriedku, ktorý je pre kapitalistu najnepostrádateľnejší, samého robotníka. Robotníkova osobná spotreba ostáva teda momentom výroby a reprodukcie kapitálu bez ohľadu na to, či prebieha v dielni, v továrni atď. alebo mimo nich, v pracovnom procese alebo mimo neho, celkom tak, ako je momentom výroby čistenie stroja bez ohľadu na to, či prebieha počas pracovného procesu alebo v jeho určitých prestávkach. Na tom nič nemení fakt, že robotník uskutočňuje svoju osobnú spotrebu kvôli sebe, a nie kvôli kapitalistovi. Takto aj spotreba ťažného dobytka ostáva nevyhnutným momentom výrobného procesu napriek tomu, že dobytok má sám pôžitok z toho, čo žerie. Neustále udržiavanie a reprodukcia robotníckej triedy ostáva stálou podmienkou reprodukcie kapitálu. Kapitalista môže jej plnenie spokojne prenechať pudu sebazáchovy a rozmnožovania robotníkov. Stará sa len o to, aby ich osobnú spotrebu čo najviac obmedzil na to najnevyhnutnejšie, a je na hony vzdialený od juhoamerickej surovosti, ktorá núti robotníka, aby jedol výživnejšiu stravu namiesto menej výživnej.[8]

Preto aj kapitalista a jeho ideológ, politický ekonóm, pokladajú za produktívnu len tú časť robotníkovej osobnej spotreby, ktorá je potrebná na zvečnenie robotníckej triedy, ktorá sa teda musí naozaj

[7] Rossi by tak dôrazne nedeklamoval proti tomu, keby bol naozaj prenikol do tajomstva „productive consumption"[1*].

[8] „Robotníci v juhoamerických baniach, ktorých dennou prácou (vari najťažšou na svete) je vynášať na chrbte náklad rudy o hmotnosti 180—200 libier na povrch z hĺbky 450 stôp, žijú len na chlebe a fazuli; radšej by jedli iba chlieb, lenže keď ich páni zistili, že od chleba nevládzu tak tvrdo pracovať, zaobchádzajú s nimi ako s koňmi a nútia ich jesť fazuľu; fazuľa je oveľa bohatšia na fosfor ako chlieb." (Liebig, l. c., 1. diel, p. 194, poznámka.)

[1*] „výrobnej spotreby"

spotrebovať, aby kapitál mohol spotrebúvať pracovnú silu; to, čo robotník spotrebúva navyše pre svoje potešenie, je neproduktívna spotreba.[9] Keby akumulácia kapitálu zapríčinila zvýšenie mzdy, a teda rozšírenie spotrebných prostriedkov robotníka bez toho, aby kapitál spotreboval viac pracovnej sily, dodatočný kapitál by sa spotreboval neproduktívne.[10] V skutočnosti robotníkova osobná spotreba je pre neho samého neproduktívna, pretože reprodukuje iba núdzne indivíduum; je produktívna pre kapitalistu a pre štát, pretože je výrobou sily vytvárajúcej cudzie bohatstvo.[11]

Zo spoločenského hľadiska je teda robotnícka trieda aj mimo bezprostredného pracovného procesu takisto príslušenstvom kapitálu ako mŕtvy pracovný nástroj. Dokonca aj jej osobná spotreba je v určitých hraniciach iba momentom procesu reprodukcie kapitálu. Lenže sám proces sa stará o to, aby tieto vedomím obdarené výrobné nástroje nezutekali, a to tým, že produkt práce robotníkov sa neprestajne vzďaľuje od ich pólu k opačnému pólu kapitálu. Na jednej strane sa osobná spotreba stará o udržiavanie a reprodukciu robotníkov, na druhej strane ničením životných prostriedkov zabezpečuje, aby sa znovu objavili na trhu práce. Rímsky otrok bol pripútaný k svojmu majiteľovi reťazami, námezdný robotník je k nemu pripútaný neviditeľnými nitkami. Zdanie jeho nezávislosti sa udržuje tým, že ustavične strieda individuálnych námezdných pánov, a na základe fictio juris[1*] zmluvy.

[1*] právnej fikcie

Predtým kapitál uplatňoval svoje vlastnícke právo na slobodného robotníka donucovacím zákonom, kde sa mu to zdalo potrebné. Tak napríklad až do roku 1815 bola v Anglicku emigrácia strojárskych robotníkov zakázaná pod hrozbou ťažkého trestu.

Reprodukcia robotníckej triedy zároveň zahŕňa aj prenášanie a hromadenie zručnosti z generácie na generáciu.[12] Do akej miery kapitalista ráta jestvovanie takej zručnej robotníckej triedy medzi výrobné podmienky, ktoré mu patria, a fakticky ju pokladá za reálnu existenciu svojho variabilného kapitálu, ukazuje sa vtedy, keď za krízy hrozí jej strata. Ako je známe, v dôsledku americkej občianskej vojny a nedostatku bavlny, ktorý ju sprevádzal, väčšinu bavlnárskych robotníkov v Lancashire atď. vyhodili na dlažbu. Z lona samej robotníckej triedy, ako aj z iných spoločenských vrs-

[9] James Mill, l. c., p. 238 sqq.

[10] „Keby cena práce stúpla natoľko, že by sa napriek prírastku kapitálu nedalo zamestnať viac práce, povedal by som, že sa takýto prírastok kapitálu spotrebúva neproduktívne." (Ricardo, l. c. p. 163.)

[11] „Jediná produktívna spotreba vo vlastnom zmysle je spotreba čiže zničenie bohatstva" (má na mysli spotrebu výrobných prostriedkov) „zo strany kapitalistov na ciele reprodukcie... Robotník ...je produktívnym spotrebiteľom pre osobu, ktorá ho zamestnáva, a pre štát, ale v presnom zmysle nie je ním sám pre seba." (Malthus, Definitions etc., p. 30.)

[12] „Jediné, o čom možno povedať, že sa hromadí a vopred pripravuje, je robotníkova zručnosť... Pokiaľ ide o veľké masy robotníkov, nahromadenie a udržiavanie zručnej práce, táto najdôležitejšia operácia, sa uskutočňuje bez akéhokoľvek kapitálu." (Hodgskin, Labour Defended etc., p. 12, 13.)

tiev sa ozývalo volanie po štátnej podpore alebo dobrovoľných národných zbierkach, ktoré by umožnili vysťahovať „prebytočných" do anglických kolónií alebo do Spojených štátov. Vtedy Times (z 24. marca 1863) uverejnili list Edmunda Pottera, bývalého prezidenta manchesterskej obchodnej komory. V Dolnej snemovni jeho list právom označili za „manifest továrnikov".[13] Uvedieme tu niekoľko charakteristických miest, kde sa celkom bez okolkov vyhlasuje vlastnícky titul kapitálu na pracovnú silu.

„Bavlnárskym robotníkom možno nahovoriť, že ich ponuka je priveľká ... že ju treba znížiť asi o tretinu a potom by nastal zdravý dopyt po zvyšných dvoch tretinách ... Verejná mienka žiada vysťahovanie ... Podnikateľ" (t. j. majiteľ bavlnárskej továrne) „nemôže dobrovoľne súhlasiť s tým, aby sa ponuka práce zmenšila; možno si myslí, že je to rovnako nespravodlivé ako nesprávne ... Ak sa vysťahovalectvo podporuje z verejných fondov, má podnikateľ právo na to, aby ho vypočuli, a hádam aj na to, aby protestoval."

Potom ten istý Potter ďalej vysvetľuje, aký užitočný je bavlnársky priemysel, ako „nepochybne odčerpal obyvateľstvo z Írska a z anglických poľnohospodárskych oblastí", aký obrovský je jeho rozsah, ako roku 1860 dodal $^{5}/_{13}$ celého anglického vývozu, ako sa po niekoľkých rokoch zasa zväčší, keď sa rozšíri trh, najmä indický, a vynútia sa dostatočné „dodávky bavlny po 6 d. za libru". Potom pokračuje:

„Čas, azda jeden, dva či tri roky, vytvorí potrebné množstvo ... Preto by som rád položil otázku, či tento priemysel stojí za to, aby sme ho udržiavali, či stojí za námahu udržiavať stroje v poriadku" (totiž živé pracovné stroje) „a či nie je najväčším bláznovstvom myslieť na to, aby sme sa ich zriekli? Myslím, že stojí za to. Pripúšťam, že robotníci nie sú vlastníctvom (I allow that the workers are not a property), že nie sú vlastníctvom Lancashiru a podnikateľov; ale sú silou obidvoch; sú duchovnou a vyučenou silou, ktorú nemožno nahradiť za jednu generáciu, naproti tomu ostatné stroje, pri ktorých pracujú (the mere machinery which they work), by sa z väčšej časti dali výhodne nahradiť a zlepšiť za dvanásť mesiacov.[14] Len povzbudzujte alebo dovoľte (!), aby sa pracovná sila vysťahovala, a čo bude s kapitalistom? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)"

Tento srdcervúci výkrik pripomína dvorného maršala Kalba.[133]

„... odstráňte smotánku robotníkov, a fixný kapitál sa vo veľkej miere znehodnotí a cirkulujúci kapitál sa nevystaví boju s nedostatočnou ponukou práce

[13] „Tento list možno pokladať za manifest továrnikov." (Ferrand, Návrh týkajúci sa cotton famine[1*], zasadanie H. o. C.[2*] z 27. apríla 1863.)

[14] Spomeňme si, že za normálnych okolností, keď ide o zníženie mzdy, ten istý kapitál spieva celkom inú pesničku. Vtedy „páni" jednomyseľne vyhlasujú (pozri štvrtý oddiel, poznámka 188, s. 389[3*]): „Továrenskí robotníci by mali vo vlastnom záujme pamätať na to, že ich práca je v skutočnosti veľmi nízkym druhom vyučenej práce; že nijaká iná práca sa nedá ľahšie osvojiť a vzhľadom na svoju kvalitu nie je lepšie odmeňovaná a že nijakú inú prácu nemožno získať po krátkom zácviku aj najmenej skúseného človeka v takom krátkom čase a v takom prebytku. Pánove stroje" (ktoré, ako teraz počúvame, sa dajú výhodne v zlepšenej podobe nahradiť za dvanásť mesiacov) „naozaj majú v otázkach výroby oveľa dôležitejšiu úlohu ako práca a zručnosť robotníka" (ktorá sa teraz nedá nahradiť ani za tridsať rokov), „ktorú sa možno naučiť za šesť mesiacov a ktorú sa nauči každý paholok."

1* nedostatku bavlny
2* House of Commons
3* Tento zväzok, s. 354.

nižšieho druhu... Hovoria nám, že sami robotníci si želajú vysťahovať sa. Je veľmi prirodzené, že to robia... Obmedzte, stlačte bavlnárstvo tým, že mu vezmete pracovné sily (by taking away its working power), že znížite výdavky na mzdy povedzme o $^1/_3$ čiže o 5 miliónov, a čo sa stane s triedou, ktorá im je najbližšie, s maloobchodníkmi? Čo bude s pozemkovou rentou, s nájomným za domce?... Čo bude s malými nájomcami, s majiteľmi lepších domov a s pozemkovými vlastníkmi? A povedzte, či jestvuje nejaký plán, ktorý by bol samovražednejší pre všetky triedy krajiny, ako tento plán oslabiť národ vývozom jeho najlepších továrenských robotníkov a znehodnotením časti jeho najproduktívnejšieho kapitálu a bohatstva?" „Odporúčam pôžičku 5—6 miliónov, rozvrhnutú na dva alebo tri roky, ktorú by spravovali osobitní komisári, pridelení chudobinským správam v bavlnárskych obvodoch, podľa osobitných zákonných ustanovení, s istou nútenou prácou, aby sa zachovala morálna hodnota tých, ktorí by dostávali almužnu... Môže byť vari niečo horšie pre pozemkových vlastníkov alebo podnikateľov (can anything be worse for landowners or masters), ako vzdať sa svojich najlepších robotníkov, demoralizovať a znechutiť ostatných robotníkov rozsiahlym vyľudňujúcim vysťahovalectvom a únikom kapitálu a hodnoty v celej provincii?"

Potter, vyvolený predstaviteľ bavlnárskych továrnikov, rozlišuje dvojaké „stroje", pričom obidva druhy patria kapitalistovi; jedny z nich stoja v jeho továrni, druhé sú cez noc a v nedeľu mimo továrne, v domcoch. Jedny sú mŕtve, druhé sú živé. Mŕtve stroje sa nielen každodenne zhoršujú a znehodnocujú, ale veľká časť ich existujúceho množstva natoľko zastaráva neustálym technickým pokrokom, že po niekoľkých mesiacoch je výhodné nahradiť ich novšími strojmi. Živé stroje sa naopak zlepšujú, čím dlhšie trvajú, čím viac zručnosti generácií v sebe nahromadia. Times tomuto továrenskému magnátovi medziiným odpovedali:

„Na pána E. Pottera natoľko zapôsobila mimoriadna a absolútna dôležitosť bavlnárskych podnikateľov, že na to, aby udržal túto triedu a zvečnil jej povolanie, chce zavrieť pol milióna robotníkov proti ich vôli do veľkej morálnej robotárne. Stojí tento priemysel za to, aby sme ho udržovali?, spytuje sa pán Potter. Odpovedáme mu: Isteže, všetkými čestnými prostriedkami. Stojí za námahu udržiavať stroje v poriadku?, spytuje sa zasa pán Potter. Tu sa zháčime. Pán Potter rozumie strojmi ľudské stroje, pretože sa zaprisaháva, že nemá v úmysle s nimi zaobchádzať ako s absolútnym vlastníctvom. Musíme sa priznať, že si nemyslíme, že »stojí za námahu« alebo že je vôbec možné udržiavať ľudské stroje v poriadku, t. j. uzavrieť ich a naolejovať, kým ich nebudeme potrebovať. Ľudské stroje majú tú vlastnosť, že počas nečinnosti zhrdzavejú, môžete ich olejovať a čistiť, koľko chcete. Okrem toho, ako sme práve videli, ľudské stroje sú schopné samy od seba nahromadiť paru a vybuchnúť alebo rozpútať šialený tanec v našich veľkých mestách. Je možné, ako hovorí pán Potter, že na reprodukciu robotníkov je potrebný dlhší čas, ale ak máme poruke strojníkov a peniaze, vždy nájdeme tvrdých, vytrvalých a pracovitých ľudí, z ktorých môžeme narobiť viac továrenských majstrov, ako ich kedy môžeme potrebovať... Pán Potter tára čosi o oživení priemyslu za jeden, dva či tri roky a žiada od nás, aby sme nepodporovali alebo nedovoľovali (!) vysťahovanie pracovnej sily. Hovorí, že je prirodzené, že si robotníci želajú vysťahovať sa, nazdáva sa však, že napriek ich želaniu národ má týchto pol milióna robotníkov spolu s ich 700 000 rodinnými príslušníkmi zavrieť do bavlnárskych obvodov a, čo je už nevyhnutný dôsledok, násilím potláčať ich nespokojnosť a udržiavať ich nažive almužnami, to všetko pre prípad, že by ich bavlnárski podnikatelia mohli jedného dňa potrebovať... Nastal čas, keď široká verejná mienka týchto ostrovov musí niečo urobiť, aby túto »pracovnú silu« zachránila

pred tými, čo s ňou chcú zaobchádzať ako so železom, uhlím a bavlnou (to save this »working power« from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton)."[15]

Článok v Times bol iba akousi jeu d'esprit[1*]. V skutočnosti „široká verejná mienka" bola tej istej mienky ako pán Potter, že továrenskí robotníci sú hnuteľným príslušenstvom tovární. Ich vysťahovaniu sa zabránilo.[16] Zavreli ich do „morálnej workhouse" bavlnárskych obvodov a naďalej predstavujú „silu (the strength) bavlnárskych podnikateľov v Lancashire".

[1*] myšlienkovou hrou

Kapitalistický výrobný proces reprodukuje teda svojím vlastným priebehom oddelenie pracovnej sily od pracovných podmienok. Tým reprodukuje a zvečňuje podmienky vykorisťovania robotníka. Neprestajne núti robotníka predávať svoju pracovnú silu, aby mohol žiť, a neprestajne umožňuje kapitalistovi kupovať ju, aby sa obohacoval.[17] Teraz to už nie je náhoda, čo na tovarovom trhu stavia proti sebe kapitalistu a robotníka ako kupujúceho a predávajúceho. Železný chod samého procesu neustále vrhá robotníka späť na trh tovarov predávať svoju pracovnú silu a jeho vlastný výrobok neustále premieňa na kúpny prostriedok kapitalistu. V skutočnosti robotník patrí kapitálu ešte skôr, ako sa predá kapitalistovi. Jeho ekonomická závislosť[18] je zároveň sprostredkovaná a zároveň zastretá tým, že periodicky obnovuje predaj seba samého, strieda svojich individuálnych zamestnávateľov a že kolíšu trhové ceny práce.[19]

[15] Times, 24. marca 1863.

[16] Parlament neodhlasoval ani halier na vysťahovanie, odhlasoval iba zákony, ktoré oprávňovali miestne úrady, aby udržiavali robotníkov medzi životom a smrťou alebo ich vykorisťovali bez platenia normálnych miezd. Naproti tomu, keď o tri roky neskoršie vypukol dobytčí mor, parlament dokonca hrubo porušil svoju etiketu a obratom odhlasoval milióny na odškodnenie milionárskych landlordov, ktorých nájomcovia sa už beztak odškodnili zvýšením cien mäsa. Bežtiálne ručanie pozemkových vlastníkov pri otvorení parlamentu roku 1866 dokazovalo, že človek nemusí byť Indom, aby uctieval kravu Sabbalu, ani nemusí byť Jupiterom, aby sa premenil na vola.

[17] „Robotník žiadal životné prostriedky, aby mohol žiť, podnikateľ žiadal prácu, aby mohol zarábať." (Sismondi, l. c. p. 91.)

[18] Sedliacky neohrabaná forma tejto závislosti existuje v durhamskom grófstve. Je to jedno z nemnohých grófstiev, kde pomery nezabezpečujú nájomcovi nesporný vlastnícky titul na poľnohospodárskych nádenníkov. Baníctvo im poskytuje určitú voľbu. Preto tu nájomca proti všeobecnému pravidlu berie do prenájmu len také pozemky, na ktorých sú postavené domce pre robotníkov. Nájomné za domec je časťou mzdy. Tieto domce nazývajú „hind's houses"[2*]. Prenajímajú ich robotníkom s určitými feudálnymi povinnosťami na základe zmluvy, ktorá sa nazýva „bondage" (závislosť) a ktorá napríklad robotníka zaväzuje posielať do práce dcéru, ak je sám zamestnaný niekde inde. Samého robotníka nazývajú bondsman, závislý človek. Tento vzťah ukazuje aj robotníkovu osobnú spotrebu ako spotrebu pre kapitál čiže ako výrobnú spotrebu — z celkom novej stránky: „Je zaujímavé poznamenať, že dokonca aj výkaly tohto bondsmana patria medzi príjmové položky jeho vypočítavého pána... Nájomca nepovolí v celom okolí nijaký iný záchod ako vlastný a v tomto smere nestrpí nijaké naštrbenie svojich výsostných práv." (Public Health, VII. Rep. 1864, p. 188.)

[2*] domky poľnohospodárskych robotníkov

[19] Spomeňme si, že pri práci detí atď. mizne aj formalita predaja seba samého.

Kapitalistický výrobný proces, keď ho berieme v celej súvislosti čiže ako proces reprodukcie, vyrába teda nielen tovar, nielen nadhodnotu, ale vyrába a reprodukuje aj sám kapitálový vzťah, na jednej strane kapitalistu, na druhej strane námezdného robotnika.[20]

[20] „Kapitál teda predpokladá námezdnú prácu a námezdná práca predpokladá kapitál. Navzájom sa podmieňujú, jedno plodí druhé. Vyrába robotník v nejakej bavlnárskej továrni azda len bavlnené látky? Nie — vyrába kapitál. Vyrába hodnoty, ktoré slúžia znova na to, aby velili jeho práci a aby sa jeho prácou vytvárali nové hodnoty." (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital in N[eue] Rh[einische] Z[eitung], Nr. 266, 7. April 1849[1*].) Články uverejnené pod týmto titulom v N. Rh. Z. sú úryvky z prednášok, ktoré som mal na túto tému roku 1847 v Nemeckom robotníckom spolku v Bruseli;[134] ich uverejňovanie prerušila februárová revolúcia.

[1*] Marx, K.: Námezdná práca a kapitál. In: Marx, K.—Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 1. zv. Bratislava 1977, s. 471.

Dvadsiata druhá kapitola

Premena nadhodnoty na kapitál

1.
Kapitalistický výrobný proces v rozšírenom rozsahu. Premena vlastníckych zákonov tovarovej výroby na zákony kapitalistického prisvojovania

Predtým sme skúmali, ako vzniká nadhodnota z kapitálu, teraz máme skúmať, ako vzniká kapitál z nadhodnoty. Použitie nadhodnoty ako kapitálu čiže spätná premena nadhodnoty na kapitál sa nazýva akumulácia kapitálu.[21]

Skúmajme tento proces najprv z hľadiska jednotlivého kapitalistu. Dajme tomu, že majiteľ pradiarne preddavkoval kapitál 10 000 £, z toho štyri pätiny na bavlnu, stroje atď., poslednú pätinu na mzdy. Povedzme, že ročne vyrobí 240 000 libier priadze v hodnote 12 000 £. Ak je miera nadhodnoty 100 %, nadhodnota je obsiahnutá v nadprodukte čiže v čistom produkte 40 000 libier priadze, v jednej šestine hrubého produktu, ktorej hodnota je 2000 £ a ktorá sa bude realizovať predajom. Suma hodnoty 2000 £ je sumou hodnoty 2000 £. Na týchto peniazoch necítiť ani nevidieť, že sú nadhodnotou. Charakter nejakej hodnoty ako nadhodnoty sa prejavuje v tom, ako sa

[21] „Akumulácia kapitálu: použitie časti dôchodku ako kapitálu." (Malthus, Definitions etc., ed. Cazenove, p. 11.) „Premena dôchodku na kapitál." (Malthus, Princ. of Pol. Econ., 2nd ed., Lond. 1836, p. 320.)

dostala k svojmu vlastníkovi, nemení však nič na povahe hodnoty alebo peňazí.

Aby teda majiteľ pradiarne premenil na kapitál túto novozískanú sumu 2000 £, pri inak nezmenených okolnostiach musí z nej štyri pätiny preddavkovať na nákup bavlny atď. a jednu pätinu na nákup nových pradiarenských robotníkov, ktorí nájdu na trhu životné prostriedky, ktorých hodnotu im majiteľ pradiarne preddavkoval. Potom nový kapitál 2000 £ funguje v pradiarstve a prinesie zasa nadhodnotu 400 £.

Kapitálová hodnota bola pôvodne preddavkovaná v peňažnej forme; naproti tomu nadhodnota existuje od samého začiatku ako hodnota určitej časti hrubého produktu. Ak sa hrubý produkt predá, ak sa premení na peniaze, hodnota kapitálu znova nadobudne svoju pôvodnú formu, ale nadhodnota mení svoj pôvodný spôsob existencie. Lenže od tejto chvíle hodnota kapitálu i nadhodnota sú obidve peňažnými sumami a ich spätná premena na kapitál prebieha celkom rovnako. Jednu i druhú kapitalista vkladá do nákupu tovarov, ktoré mu umožňujú znova začať zhotovovať svoj výrobok, tentokrát v rozšírenom rozsahu. Aby však tieto tovary mohol kúpiť, musí ich nájsť na trhu.

Jeho vlastná priadza obieha len preto, že prináša svoj ročný produkt na trh, ako to robia so svojimi tovarmi všetci ostatní kapitalisti. Ale skôr ako sa tieto tovary dostali na trh, boli už časťou fondu ročnej výroby, t. j. celkového množstva predmetov všetkého druhu, na ktoré sa počas roka premenila celková suma jednotlivých kapitálov čiže úhrnný spoločenský kapitál, z ktorého každý jednotlivý kapitalista má v rukách iba alikvotnú časť. Procesy na trhu spôsobujú iba obeh jednotlivých častí ročnej výroby, posielajú ich z rúk do rúk, nemôžu však ani zväčšiť celkovú ročnú výrobu, ani zmeniť povahu vyrobených predmetov. Ako teda možno použiť úhrnný ročný produkt, to závisí od jeho vlastného zloženia, a vôbec nie od obehu.

Ročná výroba musí najprv dodať všetky predmety (úžitkové hodnoty), ktorými sa majú nahradiť vecné súčasti kapitálu spotrebované počas roka. Po ich odpočítaní ostáva čistý produkt čiže nadprodukt, v ktorom je obsiahnutá nadhodnota. A z čoho pozostáva tento nadprodukt? Azda z vecí určených na uspokojenie potrieb a rozmarov kapitalistickej triedy, ktoré sú teda súčasťou jej spotrebného fondu? Keby to tak bolo, nadhodnota by sa premrhala do posledného haliera a prebiehala by iba jednoduchá reprodukcia.

Nato, aby sa akumulovalo, musí sa časť nadproduktu premeniť na kapitál. Ale bez zázrakov možno premeniť na kapitál len také veci, ktoré sa dajú použiť v pracovnom procese, t. j. výrobné prostriedky, a ďalej veci, ktorými sa robotník môže udržať, t. j. životné prostriedky. Z toho vyplýva, že časť ročnej nadpráce sa musela použiť na zhotovenie dodatočných výrobných a životných prostriedkov, prevyšujúcich množstvo, ktoré bolo potrebné na nahradenie preddavkovaného kapitálu. Slovom: nadhodnota sa dá premeniť na ka-

pitál len preto, lebo nadprodukt, ktorého je hodnotou, obsahuje už vecné súčasti nového kapitálu.[21a]

Aby tieto súčasti skutočne mohli fungovať ako kapitál, kapitalistická trieda potrebuje dodatočnú prácu. Ak nemá vykorisťovanie už zamestnaných robotníkov extenzívne alebo intenzívne rásť, treba pribrať ďalšie pracovné sily. Ale o to sa už postaral mechanizmus kapitalistickej výroby tým, že reprodukuje robotnícku triedu ako triedu závislú od mzdy, ktorej zvyčajná mzda stačí zabezpečiť nielen jej udržiavanie, ale aj jej rozmnožovanie. Tieto ďalšie pracovné sily, ktoré mu robotnícka trieda ročne dodáva v rozličnom veku, kapitál potrebuje teraz už len privteliť k dodatočným výrobným prostriedkom, ktoré sú už obsiahnuté v ročnej výrobe, a premena nadhodnoty na kapitál je hotová. Pri konkrétnom skúmaní sa akumulácia redukuje na reprodukciu kapitálu v rozšírenom rozsahu. Kolobeh jednoduchej reprodukcie sa mení a podľa Sismondiho výrazu sa premieňa na špirálu.[21b]

Vráťme sa teraz k nášmu príkladu. Je to starý príbeh: Abrahám splodil Izáka, Izák splodil Jakuba atď.[136] Pôvodný kapitál 10 000 £ prinesie nadhodnotu 2000 £, ktorá sa kapitalizuje. Nový kapitál 2000 £ prinesie nadhodnotu 400 £; tá sa znova kapitalizuje, teda premení sa na druhý dodatočný kapitál a prinesie novú nadhodnotu 80 £ atď.

Odhliadame tu od tej časti nadhodnoty, ktorú kapitalista spotreboval. Takisto nás predbežne nezaujíma, či sa dodatočné kapitály pridávajú k pôvodnému kapitálu, alebo sa od neho oddeľujú, aby sa zhodnocovali samostatne; či ich využíva ten istý kapitalista, ktorý ich akumuloval, alebo ich odovzdá iným. Len nesmieme zabúdať na to, že popri novovytvorených kapitáloch pôvodný kapitál sa aj naďalej reprodukuje a vyrába nadhodnotu a že to isté platí o každom akumulovanom kapitáli vzhľadom na dodatočný kapitál, ktorý splodil.

Pôvodný kapitál vznikol preddavkovaním 10 000 £. A ako sa k nim dostal ich majiteľ? Svojou vlastnou prácou a prácou svojich predkov! — odpovedajú nám jednohlasne predstavitelia politickej ekonómie[21c], a naozaj sa zdá, že jedine ich predpoklad je v súlade so zákonmi tovarovej výroby.

Celkom inak je to s dodatočným kapitálom 2000 £. Proces jeho vzniku poznáme celkom presne. Je to kapitalizovaná nadhodnota.

[21a] Abstrahujeme tu od vývozu, pomocou ktorého môže národ vymeniť luxusné predmety za výrobné alebo životné prostriedky a naopak. Aby sme mohli predmet skúmať v jeho čistej podobe, bez rušivých vedľajších okolností, musíme tu hľadieť na celý obchodný svet ako na jeden národ a predpokladať, že sa kapitalistická výroba všade pevne usadila a zmocnila sa všetkých priemyselných odvetví.

[21b] Sismondiho analýza akumulácie má veľký nedostatok v tom, že sa priveľmi uspokojuje s frázou: „premena dôchodku na kapitál" a neskúma materiálne podmienky tejto operácie.[135]

[21c] „Pôvodná práca, ktorej kapitál vďačí za svoj vznik." (Sismondi, l. c., éd. Paris, t. I, p. 109.)

Od samého začiatku neobsahuje ani jediný atóm hodnoty, ktorý by nepochádzal z nezaplatenej cudzej práce. Výrobné prostriedky, ku ktorým je privtelená dodatočná pracovná sila, takisto ako životné prostriedky, ktorými sa udržuje, nie sú ničím iným než integrujúcimi súčasťami nadproduktu, tribútu, ktorý kapitalistická trieda každoročne vyrve robotníckej triede. Aj keď kapitalistická trieda za časť tohto tribútu kupuje túto dodatočnú pracovnú silu, dokonca za plnú cenu, takže sa vymieňa ekvivalent za ekvivalent — je to stále starodávny postup dobyvateľa, ktorý od porazených kupuje tovary za ich vlastné, im ulúpené peniaze.

Ak dodatočný kapitál zamestnáva svojho vlastného výrobcu, tento výrobca musí predovšetkým zhodnotiť pôvodný kapitál a navyše musí kúpiť späť výsledok svojej predchádzajúcej práce za viac práce, než koľko stál. Ak na to pozeráme ako na transakciu medzi kapitalistickou a robotníckou triedou, na veci nič nemení, ak sa nezaplatenou prácou doteraz zamestnaných robotníkov zamestnávajú ďalší robotníci. Môže sa tiež stať, že kapitalista premení dodatočný kapitál na stroj, ktorý vyhodí výrobcu dodatočného kapitálu na dlažbu a nahradí ho niekoľkými deťmi. Vo všetkých prípadoch robotnícka trieda svojou tohtoročnou nadprácou vytvorila kapitál, ktorý v nasledujúcom roku zamestná dodatočnú prácu.[22] A tomu sa hovorí vytvárať kapitál kapitálom.

Predpokladom akumulácie prvého dodatočného kapitálu 2000 £ bola suma hodnoty 10 000 £, ktorú kapitalista preddavkoval a ktorá mu patrila na základe jeho „pôvodnej práce". Naproti tomu predpokladom druhého dodatočného kapitálu 400 £ nie je nič iné ako predchádzajúca akumulácia prvého dodatočného kapitálu 2000 £, ktorého je kapitalizovanou nadhodnotou. Vlastníctvo minulej nezaplatenej práce sa teraz javí ako jediná podmienka súčasného prisvojovania živej nezaplatenej práce v stále rastúcom rozsahu. Čím viac kapitalista naakumuloval, tým viac môže akumulovať.

Pokiaľ nadhodnota, z ktorej pozostáva dodatočný kapitál č. I, bola výsledkom kúpy pracovnej sily za časť pôvodného kapitálu, kúpy, ktorá zodpovedala zákonom tovarovej výmeny a z právneho hľadiska predpokladá iba to, aby robotník slobodne disponoval svojimi vlastnými schopnosťami a majiteľ peňazí alebo tovarov hodnotami, ktoré mu patria; pokiaľ dodatočný kapitál č. II atď. je iba výsledkom dodatočného kapitálu č. I, teda dôsledkom spomínaného prvého vzťahu; pokiaľ každá jednotlivá transakcia stále zodpovedá zákonu tovarovej výmeny, t. j. pokiaľ kapitalista ustavične kupuje pracovnú silu, robotník ju ustavične predáva, a predpokladajme dokonca, že za jej skutočnú hodnotu, potom zákon prisvojovania čiže zákon súkromného vlastníctva, založený na výrobe a obehu tovarov, premieňa sa zrejme vlastnou, vnútornou, neodvratnou dialektikou

[22] „Práca vytvára kapitál skôr, ako kapitál zamestná prácu." („Labour creates capital, before capital employs labour.") (E. G. Wakefield, England and America, London 1833, v. II, p. 110.)

na svoj priamy opak. Výmena ekvivalentov, ktorá vystupovala ako pôvodná operácia, sa tak zvrtla, že sa vymieňa len zdanlivo, pretože po prvé časť kapitálu vymenená za pracovnú silu je sama len časťou produktu cudzej práce prisvojovaného bez ekvivalentu a po druhé jej výrobca, robotník, musí ju nielen nahradiť, ale musí ju nahradiť s novým prebytkom. Vzťah výmeny medzi kapitalistom a robotníkom stáva sa teda len zdaním spätým s procesom obehu, púhou formou, ktorá je cudzia samému obsahu a iba ho mystifikuje. Ustavičná kúpa a predaj pracovnej sily je formou. Obsahom je to, že kapitalista časť už spredmetnenej cudzej práce, ktorú si neprestajne prisvojuje bez ekvivalentu, vždy odznova vymieňa za väčšie množstvo živej cudzej práce. Pôvodne sa nám zdalo, že vlastnícke právo je založené na vlastnej práci. Tento predpoklad bol prinajmenšom nevyhnutný, pretože oproti sebe stoja len rovnoprávni majitelia tovarov a prostriedkom prisvojenia cudzieho tovaru je len scudzenie vlastného tovaru, ktorý sa dá zhotoviť iba prácou. Vlastníctvo sa teraz javí na kapitalistovej strane ako právo prisvojiť si cudziu nezaplatenú prácu alebo jej produkt, na robotníkovej strane ako nemožnosť prisvojiť si vlastný produkt. Oddelenie vlastníctva od práce sa stáva nevyhnutným dôsledkom zákona, ktorý zrejme vyšiel z ich totožnosti.[23]

Aj keď sa teda zdá, že kapitalistický spôsob prisvojovania je v rozpore s pôvodnými zákonmi tovarovej výroby, predsa len nevyplýva z porušovania týchto zákonov, ale naopak z ich aplikácie. To nám znova objasní krátky spätný pohľad na sled fáz pohybu, ktorých konečným bodom je kapitalistická akumulácia.

Najprv sme videli, že pôvodná premena sumy hodnoty na kapitál sa uskutočnila celkom podľa zákonov výmeny. Jeden kontrahent predáva svoju pracovnú silu, druhý ju kupuje. Prvý dostáva hodnotu svojho tovaru, ktorej úžitková hodnota — práca — sa tým scudzuje druhému. Ten zasa premieňa výrobné prostriedky, ktoré mu už patria, pomocou práce, ktorá mu tiež patrí, na nový výrobok, ktorý mu taktiež podľa práva patrí.

Hodnota tohto výrobku zahŕňa: po prvé hodnotu spotrebovaných výrobných prostriedkov. Užitočná práca nemôže tieto výrobné prostriedky spotrebovať bez toho, aby ich hodnotu nepreniesla na nový výrobok; aby sa však pracovná sila mohla predať, musí byť schopná dodávať užitočnú prácu v tom priemyselnom odvetví, kde sa má použiť.

Hodnota nového výrobku ďalej zahŕňa: ekvivalent hodnoty pracovnej sily a nadhodnotu. A to preto, lebo pracovná sila predaná na určitý čas, na deň, na týždeň atď., má menšiu hodnotu, ako za tento čas vytvára jej použitie. Robotník však dostal zaplatené za

[23] Kapitalistovo vlastníctvo produktu cudzej práce „je nevyhnutným dôsledkom zákona prisvojovania, ktorého základným princípom bol naopak výlučne vlastnícky titul každého robotníka na produkt jeho vlastnej práce". (Cherbuliez, Richesse ou Pauvreté, Paris 1841, p. 58, kde však tento dialektický zvrat nie je správne vysvetlený.)

výmennú hodnotu svojej pracovnej sily, a tým scudzil jej úžitkovú hodnotu — ako je to pri každej kúpe a predaji.

Fakt, že tento osobitný tovar, pracovná sila, má osobitnú úžitkovú hodnotu, schopnosť dodávať prácu, teda vytvárať hodnotu, nemôže sa nijako dotknúť všeobecného zákona tovarovej výroby. Ak sa teda suma hodnoty preddavkovaná v mzde nielen jednoducho znova objavuje vo výrobku, ale sa objavuje zväčšená o nadhodnotu, nevyplýva to z toho, že bol oklamaný predávajúci, ktorý predsa dostal hodnotu svojho tovaru, ale iba z toho, že kupujúci tento tovar spotreboval.

Zákon výmeny predpokladá rovnosť len pre výmenné hodnoty tovarov, ktoré sa navzájom vymieňajú. Od samého začiatku predpokladá dokonca rozdiel ich úžitkových hodnôt a vôbec nesúvisí s ich spotrebou, ktorá sa začína až po uzavretí a zavŕšení obchodu.

Pôvodná premena peňazí na kapitál sa teda uskutočňuje v najúplnejšom súlade s ekonomickými zákonmi tovarovej výroby a s vlastníckym právom, ktoré je z nich odvodené. Napriek tomu jej výsledkom je:

1. že výrobok patrí kapitalistovi, a nie robotníkovi;
2. že hodnota tohto výrobku obsahuje okrem hodnoty preddavkovaného kapitálu nadhodnotu, ktorá stála robotníka prácu, ale kapitalistu nestála nič, a jednako sa podľa práva stáva kapitalistovým vlastníctvom;
3. že si robotník naďalej udržal svoju pracovnú silu a môže ju znova predať, ak nájde niekoho, kto ju kúpi.

Jednoduchá reprodukcia je len periodickým opakovaním tejto prvej operácie; peniaze sa stále znova premieňajú na kapitál. Zákon sa teda neporušuje, naopak, dostáva iba príležitosť, aby sa neustále uplatňoval.

„Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier."[1*] (Sismondi, l. c. p. 70.)

[1*] „Viacerí po sebe nasledujúce výmeny robia z poslednej výmeny iba predstaviteľa prvej výmeny."

A predsa sme videli, že stačí jednoduchá reprodukcia, aby tejto prvej operácii — pokiaľ sme ju chápali ako izolovaný proces — vtlačila úplne zmenený charakter.

„Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (robotníci) „y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalisti) „y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif."[2*] (Sismondi, l. c. p. 110, 111.)

[2*] „Z tých, čo si rozdeľujú národný dôchodok, jedni" (robotníci) „každoročne získavajú naň nové právo novou prácou, druhí" (kapitalisti) „už predtým naň získali trvalé právo pôvodnou prácou."

Ako je známe, práca nie je jedinou oblasťou, kde prvorodenstvo robí zázraky.

Vôbec nič sa nezmení, keď jednoduchú reprodukciu nahradí reprodukcia v rozšírenom rozsahu, akumulácia. Pri jednoduchej reprodukcii kapitalista prehajdáka celú nadhodnotu, pri rozšírenej reprodukcii dokazuje svoju občiansku cnosť tým, že spotrebuje iba časť nadhodnoty a zvyšok premení na peniaze.

Nadhodnota je jeho vlastníctvom, nikdy nepatrila nikomu inému.

Ak ju preddavkuje na výrobu, dáva preddavky zo svojho vlastného fondu celkom tak ako v deň, keď po prvý raz vstúpil na trh. Na veci vôbec nič nemení, že teraz tento fond pochádza z nezaplatenej práce jeho robotníkov. Ak robotníka *B* zamestnajú z nadhodnoty, ktorú vyrobil robotník *A*, potom po prvé robotník *A* dodal túto nadhodnotu bez toho, že by čo len o halier bola znížená spravodlivá cena jeho tovaru, a po druhé robotníka *B* sa táto transakcia vôbec netýka. Robotník *B* žiada a má právo žiadať iba to, aby mu kapitalista zaplatil hodnotu jeho pracovnej sily.

„Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (čítaj: du travail gratuit d'autres ouvriers) „avant qu'il fût fait;" (čítaj: avant que le sien ait porté de fruit) „le maitre, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire" (čítaj: produisait plus de valeur que celle de son salaire).[1*] (Sismondi, l. c. p. 135.)

[1*] „Obaja ešte získali; robotník, pretože mu preddavkovali plody jeho práce" (čítaj: nezaplatenej práce iných robotníkov) „prv ako ju vykonal;" (čítaj: prv ako jeho práca priniesla plody) „podnikateľ, pretože práca tohto robotníka mala väčšiu hodnotu ako jeho mzda" (čítaj: vyrobila viac hodnoty, ako je hodnota jeho mzdy).

[2*] v 4. nemeckom vydaní: pretože

Pravda, vec vyzerá celkom inak, ak skúmame kapitalistickú výrobu v nepretržitom toku jej obnovovania a namiesto jednotlivého kapitalistu a jednotlivého robotníka máme na zreteli celok, kapitalistickú triedu a proti nej stojacu robotnícku triedu. Takto by sme však použili meradlo, ktoré je tovarovej výrobe celkom cudzie.

V tovarovej výrobe stoja proti sebe iba predávajúci a kupujúci, navzájom nezávislí. Ich vzájomné vzťahy sa končia, len čo vyprší zmluva, ktorú medzi sebou uzavreli. Ak sa transakcia opakuje, potom[2*] iba v dôsledku novej zmluvy, ktorá nemá nič do činenia s predchádzajúcou zmluvou a len náhodou znova spojí toho istého kupujúceho s tým istým predávajúcim.

Ak teda máme posudzovať tovarovú výrobu alebo nejaký jej proces podľa jej vlastných ekonomických zákonov, musíme každý výmenný akt skúmať sám osebe, mimo akejkoľvek súvislosti s výmenným aktom, ktorý mu predchádzal alebo nasledoval po ňom. A keďže sa kúpy a predaje uzavierajú len medzi jednotlivými indivíduami, je neprípustné hľadať v nich vzťahy medzi celými spoločenskými triedami.

Čo aký dlhý je rad po sebe nasledujúcich periodických reprodukcií a predchádzajúcich akumulácií, ktoré prekonal dnes fungujúci kapitál, ten si vždy zachováva svoju pôvodnú panenskosť. Dokiaľ sa zákony výmeny zachovávajú pri každom — osve vzatom — výmennom akte, spôsob prisvojovania môže prekonať úplný prevrat bez toho, aby sa to nejako dotklo vlastníckeho práva zodpovedajúceho tovarovej výrobe. To isté právo platí tak na začiatku, keď výrobok patrí výrobcovi a ten, vymieňajúc ekvivalent za ekvivalent, sa môže obohatiť len vlastnou prácou, ako aj v kapitalistickom období, keď sa spoločenské bohatstvo v stále rastúcej miere stáva vlastníctvom tých, ktorým ich postavenie umožňuje vždy nanovo si prisvojovať nezaplatenú prácu iných.

Tento výsledok je neodvratný, len čo sám robotník slobodne predáva pracovnú silu ako tovar. Ale až odvtedy sa tovarová výroba stáva všeobecnou a typickou formou výroby; až odvtedy sa každý výrobok už vopred vyrába na predaj a všetko vyrobené bohatstvo

prechádza obehom. Až odvtedy, keď sa námezdná práca stala jej základom, vnucuje sa tovarová výroba celej spoločnosti; ale až odvtedy rozvíja všetky svoje skryté potencie. Tvrdiť, že vznik námezdnej práce skresľuje tovarovú výrobu, znamená tvrdiť, že tovarová výroba sa nesmie rozvíjať, ak má ostať neskreslená. V tej istej miere, v akej sa tovarová výroba podľa svojich vlastných imanentných zákonov ďalej rozvíja na kapitalistickú výrobu, menia sa aj vlastnícke zákony tovarovej výroby na zákony kapitalistického prisvojovania.[24]

Videli sme, že dokonca aj pri jednoduchej reprodukcii sa všetok preddavkovaný kapitál, bez ohľadu na to, ako bol pôvodne získaný, premieňa na akumulovaný kapitál čiže na kapitalizovanú nadhodnotu. Ale v toku výroby sa vôbec všetok pôvodne preddavkovaný kapitál stáva mizivou veličinou (magnitudo evanescens v matematickom zmysle) v porovnaní s priamo akumulovaným kapitálom, t. j. s nadhodnotou čiže nadproduktom, ktorý sa premenil späť na kapitál, nech už funguje v rukách toho, kto ho akumuloval, alebo v cudzích rukách. Preto politická ekonómia vôbec vysvetľuje kapitál ako „akumulované bohatstvo" (ako premenenú nadhodnotu alebo dôchodok), „ktoré sa znovu používa na výrobu nadhodnoty"[25], alebo aj kapitalistu ako „majiteľa nadproduktu"[26]. Ten istý spôsob nazerania sa len inak vyjadruje, keď sa konštatuje, že všetok existujúci kapitál je akumulovaný čiže kapitalizovaný úrok, pretože úrok je len zlomok nadhodnoty.[27]

2.

Mylný názor politickej ekonómie na reprodukciu v rozšírenom rozsahu

Skôr ako prejdeme k niektorým bližším určeniam akumulácie čiže spätnej premeny nadhodnoty na kapitál, musíme odstrániť istú dvojznačnosť, ktorú splodila klasická ekonómia.

Tak ako tovary, ktoré kapitalista kupuje za časť nadhodnoty pre svoju vlastnú spotrebu, neslúžia mu ako výrobné prostriedky a prostriedky zhodnocovania, práve tak ani práca, ktorú kupuje na uspokojenie svojich prirodzených a spoločenských potrieb, nie je pro-

[24] Preto treba obdivovať prefikanosť Proudhona, ktorý chce odstrániť kapitalistické vlastníctvo tým, že chce proti nemu uplatniť — večné vlastnícke zákony tovarovej výroby!

[25] „Kapitál je akumulované bohatstvo použité na dosiahnutie zisku." (Malthus, l. c. [p. 262].) „Kapitál ... pozostáva z bohatstva, ktoré sa usporilo z dôchodku a používa sa na dosiahnutie zisku." (R. Jones, Text-book of lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852, p. 16.)

[26] „Majitelia nadproduktu čiže kapitálu." (The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell, Lond. 1821, [p. 4.])

[27] „Kapitál s úrokmi z úrokov z každej časti usporeného kapitálu sa natoľko zväčšil, že celé bohatstvo sveta, z ktorého pochádza dôchodok, sa už dávno stalo úrokom z kapitálu." (Londýnsky Economist, 19. júla 1851.)

duktívnou prácou. Kúpou týchto tovarov a práce nepremieňa nadhodnotu na kapitál, ale naopak, spotrebúva čiže vydáva ju ako dôchodok. Proti starému šľachtickému zmýšľaniu, ktoré, ako správne hovorí Hegel, „spočíva v spotrebovaní jestvujúceho"[137] a jasne sa prejavuje najmä v prepychu osobných služieb, pre buržoáznu politickú ekonómiu bolo nanajvýš dôležité vyhlásiť akumuláciu kapitálu za prvú občiansku povinnosť a bez ustania kázať: nemožno akumulovať, ak sa preje celý dôchodok namiesto toho, aby sa jeho značná časť vydala na získanie ďalších produktívnych robotníkov, ktorí donesú viac, ako stoja. Na druhej strane ekonómovia museli polemizovať s rozšíreným predsudkom, ktorý si kapitalistickú výrobu zamieňa s tvorbou pokladu[28], a preto sa nazdáva, že akumulované bohatstvo je bohatstvo, ktoré je vo svojej jestvujúcej naturálnej forme chránené pred zničením, je teda vyňaté zo spotreby, alebo ho možno zachrániť pred obehom. Vylúčiť peniaze z obehu bolo by pravým opakom ich zhodnotenia ako kapitálu a akumulovať tovary v zmysle tvorby pokladu bolo by čistým bláznovstvom.[28a] Akumulácia tovarov vo veľkých množstvách je výsledkom viaznutia obehu alebo nadvýroby.[29] Pravda, v predstavách ľudí sa vynára na jednej strane obraz statkov nahromadených v spotrebnom fonde boháčov, ktoré sa pomaly spotrebúvajú, na druhej strane hromadenie zásob, jav, ktorý je spoločný všetkým spôsobom výroby a pri ktorom sa na chvíľu zastavíme pri analýze procesu obehu.

Potiaľ má teda klasická ekonómia pravdu, keď spotrebu nadproduktu produktívnymi, a nie neproduktívnymi robotníkmi vyzdvihuje ako charakteristický moment procesu akumulácie. Lenže tu sa začína aj jej omyl. Vďaka A. Smithovi sa stalo módou vysvetľovať akumuláciu len ako spotrebu nadproduktu produktívnymi robotníkmi, čiže kapitalizáciu nadhodnoty vysvetľovať ako jej púhu premenu na pracovnú silu. Počúvajme napríklad Ricarda:

„Treba pochopiť, že všetky produkty krajiny sa spotrebujú; ale najväčší rozdiel, aký si len možno predstaviť, je v tom, či ich spotrebujú tí, čo reprodukujú inú hodnotu, alebo tí, čo ju nereprodukujú. Keď hovoríme, že sa dôchodok usporil a pridal ku kapitálu, máme na mysli, že tú časť dôchodku, o ktorej hovoríme, že sa pridáva ku kapitálu, spotrebúvajú produktívni, a nie neproduktívni robotníci. Niet väčšieho omylu ako predpokladať, že sa kapitál zväčšuje tým, že sa nespotrebuje."[30]

---

[28] „Ani jeden politický ekonóm našich čias nemôže sporením rozumieť iba tvorbu pokladu; a ak odhliadneme od tohto zúženého a nedostatočného chápania, nemožno si predstaviť nijaké iné použitie tohto výrazu vo vzťahu k národnému bohatstvu ako to, ktoré musí vychádzať z rôzneho použitia úspor a zakladá sa na skutočnom rozlišovaní rôznych druhov práce, ktoré sa z nich vydržiavajú." (Malthus, l. c. p. 38, 39.)

[28a] Napríklad u Balzaca, ktorý tak dôkladne študoval všetky odtienky lakomstva, starý úžerník Gobseck sa už stával detinským, keď začal tvoriť poklad z nahromadených tovarov.

[29] „Akumulácia kapitálov ... zastavenie výmeny ... nadvýroba." (Th. Corbet, l. c. p. 104.)

[30] Ricardo, l. c. p. 163, poznámka.

Niet väčšieho omylu ako ten, ktorý po Smithovi opakuje Ricardo a všetci neskorší ekonómovia, že

„časť dôchodku, o ktorej hovoríme, že sa pridáva ku kapitálu, spotrebúvajú produktívni robotníci".

Podľa tejto predstavy by sa všetka nadhodnota, ktorá sa premieňa na kapitál, stala variabilným kapitálom. V skutočnosti sa delí, práve tak ako pôvodne preddavkovaná hodnota, na konštantný a variabilný kapitál, na výrobné prostriedky a na pracovnú silu. Pracovná sila je forma, v ktorej variabilný kapitál existuje vo výrobnom procese. V tomto procese kapitalista spotrebúva samu pracovnú silu. Pracovná sila spotrebúva svojou funkciou — prácou — výrobné prostriedky. Zároveň sa peniaze zaplatené pri kúpe pracovnej sily premieňajú na životné prostriedky, ktoré nespotrebúva „produktívna práca", ale „produktívny robotník". A. Smith svojou od základu pomýlenou analýzou prichádza k nezmyselnému výsledku, že spoločenský kapitál sa redukuje len na variabilný kapitál, t. j. vydáva sa len na zaplatenie miezd, hoci každý individuálny kapitál sa delí na konštantnú a variabilnú časť. Dajme tomu, že napríklad majiteľ továrne na súkno premení 2000 £ na kapitál. Časť peňazí vynakladá na kúpu tkáčov, druhú časť na vlnenú priadzu, stroje atď. Ale ľudia, od ktorých kupuje priadzu a stroje, časťou týchto peňazí zasa platia prácu atď., až sa celých 2000 £ vynaloží na výplatu miezd, čiže produktívni robotníci spotrebujú celý produkt reprezentovaný sumou 2000 £. Ako vidíme, celá váha tohto argumentu spočíva na výraze „atď.", ktorý nás posiela od Poncia k Pilátovi. V skutočnosti A. Smith prerušuje skúmanie práve tam, kde sa začínajú ťažkosti.[31]

Dokiaľ máme na zreteli len fond celkovej ročnej výroby, možno ročný proces reprodukcie ľahko pochopiť. Ale všetky súčasti ročnej výroby treba priniesť na trh tovarov, a tam sa začínajú ťažkosti. Pohyby jednotlivých kapitálov a osobných dôchodkov sa križujú, prelínajú a strácajú vo všeobecnom striedaní miest — v obehu spoločenského bohatstva —, ktoré mätie zrak a predkladá výskumu na riešenie veľmi spletité problémy. V treťom oddiele druhej knihy budem analyzovať skutočné súvislosti. — Veľkou zásluhou fyziokratov je, že sa vo svojom Tableau économique[138] po prvý raz pokúsili podať obraz ročnej výroby v tej podobe, v akej vychádza z obehu.[32]

Je ostatne samozrejmé, že politická ekonómia neopomenula využiť Smithovu poučku v záujme kapitalistickej triedy: že celú časť čistého produktu premenenú na kapitál spotrebúva robotnícka trieda.

[31] Napriek svojej Logike pán J. St. Mill nikde neodhaľuje ani takú chybnú analýzu svojich predchodcov, ktorá z čisto odborného hľadiska priam volá po náprave dokonca aj v rámci buržoázneho obzoru. So školáckym dogmatizmom všade registruje myšlienkový zmätok svojich majstrov. Aj tu: „Sám kapitál sa za dlhé obdobie celkom premení na mzdy, a keď sa nahradí predajom výrobkov, znova sa premení na mzdy."

[32] A. Smith vo svojom výklade procesu reprodukcie, teda aj akumulácie, v nejednom smere nielenže vôbec nepokročil, ale urobil podstatný krok späť v porovnaní so svojimi predchodcami, menovite s fyziokratmi. S jeho ilúziou

3.
Delenie nadhodnoty na kapitál a dôchodok. Teória zdržanlivosti

V predchádzajúcej kapitole sme skúmali nadhodnotu, resp. nadprodukt len ako kapitalistov individuálny fond spotreby, v tejto kapitole sme ju doteraz skúmali len ako fond akumulácie. Nie je však ani len jedno, ani len druhé, ale obidvoje zároveň. Časť nadhodnoty spotrebuje kapitalista ako dôchodok[33], druhú časť používa ako kapitál čiže akumuluje.

Pri danom množstve nadhodnoty bude jedna časť tým väčšia, čím menšia je druhá časť. Ak predpokladáme, že všetky ostatné okolnosti ostávajú nezmenené, potom veľkosť akumulácie určuje pomer, v akom sa toto delenie uskutočňuje. Toto delenie však uskutočňuje majiteľ nadhodnoty, kapitalista. Je teda jeho vôľovým aktom. O tej časti tribútu vyberaného kapitalistom, ktorú akumuluje, sa hovorí, že ju usporí, pretože ju nepreje, t. j. pretože plní svoju funkciu ako kapitalista, totiž funkciu obohacovať sa.

Len pokiaľ je kapitalista zosobneným kapitálom, má historický význam, a to historické právo na existenciu, ktoré nemá nijaký dátum, ako hovorí duchaplný Lichnowski.[139] Len potiaľ väzí jeho vlastná prechodná nevyhnutnosť v prechodnej nevyhnutnosti kapitalistického spôsobu výroby. Ale potiaľ nie je jeho hnacím motívom úžitková hodnota a spotreba, ale výmenná hodnota a jej zväčšovanie. Ako fanatik zhodnocovania hodnoty bezohľadne núti ľudstvo k výrobe pre výrobu, teda k rozvíjaniu spoločenských výrobných síl a k tvorbe materiálnych podmienok výroby, ktoré jedine môžu byť reálnou základňou vyššej formy spoločnosti, ktorej základným princípom je úplný a slobodný rozvoj každého jednotlivca. Kapitalista vzbudzuje úctu len ako zosobnenie kapitálu. Ako taký má s tvorcom pokladu spoločný absolútny pud po obohacovaní. Lenže čo u tvorcu pokladu vyzerá ako individuálna mánia, je u kapitalistu účinkom spoločenského mechanizmu, v ktorom je len hnacím kolieskom.

---

spomínanou v texte súvisí naozaj podivuhodná dogma, ktorú politická ekonómia taktiež zdedila po ňom, že sa cena tovarov skladá zo mzdy, zisku (úroku) a pozemkovej renty, teda iba zo mzdy a nadhodnoty. Vychádzajúc z tohto základu, Storch aspoň naivne priznáva: „Je nemožné rozložiť nevyhnutnú cenu na jej najjednoduchšie prvky." (Storch, l. c., Petersb., Édit. 1815, t. II, p. 141, poznámka.) To je pekná ekonomická veda, ktorá vyhlasuje za nemožné rozložiť cenu tovarov na jej najjednoduchšie prvky! O tom budeme podrobnejšie hovoriť v treťom oddiele druhej knihy a v siedmom oddiele tretej knihy.

[33] Čitateľ si všimne, že slovo dôchodok používame v dvojakom zmysle: po prvé aby sme označili nadhodnotu ako plod, ktorý periodicky vzniká z kapitálu, po druhé aby sme označili časť tohto plodu, ktorú kapitalista periodicky spotrebúva čiže pridáva k svojmu spotrebnému fondu. Zachovávam tento dvojaký zmysel, pretože je v súlade s bežným vyjadrovaním anglických a francúzskych ekonómov.

Okrem toho vývin kapitalistickej výroby vyvoláva nevyhnutnosť stále zväčšovať kapitál vložený do priemyselného podnikania a konkurencia nanucuje každému individuálnemu kapitalistovi zákony, ktoré sú imanentné kapitalistickému spôsobu výroby ako vonkajšie donucovacie zákony. Núti ho stále rozširovať svoj kapitál, aby ho udržal, a rozširovať ho môže len na základe rastúcej akumulácie.

Pokiaľ teda všetko kapitalistovo konanie je len funkciou kapitálu, obdareného v ňom vôľou a vedomím, jeho vlastná súkromná spotreba je pre neho len olupovaním akumulácie jeho kapitálu, tak ako v talianskom účtovníctve súkromné výdavky figurujú na strane kapitalistových dlhov voči kapitálu. Akumulácia je dobývaním sveta spoločenského bohatstva. S masou vykorisťovaného ľudského materiálu zároveň rozširuje priame a nepriame panstvo kapitalistu.[34]

Ale dedičný hriech pôsobí všade. S rozvojom kapitalistického spôsobu výroby, akumulácie a bohatstva kapitalista prestáva byť iba vtelením kapitálu. Pociťuje „ľudské pohnutie"[140] nad svojím vlastným Adamom a stáva sa takým vzdelaným, že sa vysmieva horleniu za askézu ako predsudku staromódneho tvorcu pokladu. Zatiaľ čo klasický kapitalista prenieruje osobnú spotrebu ako hriech proti svojej funkcii a ako „zdržiavanie sa" akumulácie, zmodernizovaný kapitalista je schopný chápať akumuláciu ako „odriekanie sa"

---

[34] Vládychtivosť ako prvok pudu po obohacovaní veľmi dobre znázorňuje Luther na staromódnej, aj keď neustále obnovovanej forme kapitalistu, na úžerníkovi. „Pohania pochopili, že úžerník je štvornásobným zlodejom a vrahom. Ale my kresťania si ich natoľko uctievame, že ich takmer zbožňujeme, pretože majú peniaze... Ten, kto druhému uchmatne, ulúpi a ukradne obživu, dopúšťa sa rovnako ťažkej vraždy (pokiaľ to závisí od neho) ako ten, kto niekoho vyhladuje a umorí na smrť. Toto však robí úžerník a pritom si bezpečne sedí na stoličke, hoci by mal skôr visieť na šibenici a malo by ho žrať toľko krkavcov, koľko nakradol guldenov, keby len bolo na ňom toľko mäsa, aby sa každý mohol doň zahryznúť a dostať svoj podiel. Zatiaľ vešajú len malých zlodejov... Malým zlodejom zvierajú nohy do klád, veľkí zlodeji si chodia v zlate a pýšia sa hodvábom... Niet teda na zemi väčšieho nepriateľa človeka (po diablovi), ako je lakomec a úžerník, lebo chce byť bohom nad všetkými ľuďmi. Aj Turci, žoldnieri, tyrani sú zlí ľudia, musia však nechať ľudí žiť a priznať, že sú zlí a nepriatelia. A môžu, ba niekedy sa musia nad podaktorými zmilovať. Ale úžerník a držgroš chce, pokiaľ to na ňom záleží, aby celý svet pre neho hynul hladom a smädom, žiaľom a núdzou, len aby sám mal všetko a každý dostával všetko od neho ako od boha a naveky bol jeho nevoľníkom [...] Nosiť plášť, zlaté reťaze, prstene, utierať si papuľu, mať povesť a byť vychvaľovaný ako dobrý, zbožný človek... Úžera je obrovská a strašná obluda, ako vikolak, ktorý všetko pustoší, horšia ako Cacus, Géryonés a Antaios. A predsa sa parádi a robí sa zbožným, aby ľudia nevideli, kde sa podeli voly, ktoré ťahá pospiatky do svojho brlohu. Ale Herkules začuje bučanie volov a nárek zajatcov a hľadá Cacusa aj medzi bralami a skalami, aby oslobodil voly od zlosyna. Lebo Cacusom volajú zlosyna, ktorý je zbožným úžerníkom, čo všetko kradne, lúpi a zožerie. Tvári sa však, že nič neurobil, lebo ho nik neprichytil, ako ťahal voly pospiatky do svojho brlohu, aby sa podľa stôp zdalo, že ich vypustil. Aj úžerník chce takto oklamať svet, akoby bol užitočný a dával svetu voly, hoci ich sám pre seba uchmatne a zožerie... A tak ako zbojníkov, vrahov a vlamačov lámeme v kolese a stíname, o čo viac by sme mali všetkých úžerníkov lámať v kolese a štvrtiť... vyháňať, preklínať a stínať." (Martin Luther, l. c.)[49]

pudu po pôžitkoch. „Ach, v mojej hrudi sídlia duše dve, rozpojiť obe chce mi tlak zas tuhý!"[141]

V historických začiatkoch kapitalistického spôsobu výroby — a každý kapitalistický parvenu[l*] prekonáva individuálne toto historické štádium — pud obohacovania a lakomstvo prevládajú ako absolútne vášne. Lenže pokrok kapitalistickej výroby nevytvára len svet pôžitkov. So špekuláciou a úverovým systémom otvára tisícky zdrojov náhleho obohatenia. Na určitom vývinovom stupni sa istý konvenčný stupeň márnotratnosti, ktorá zároveň znamená vystatovanie sa bohatstvom, a teda prostriedok úveru, stáva dokonca obchodnou nevyhnutnosťou „nešťastného" kapitalistu. Prepych je súčasťou reprezentačných nákladov kapitálu. Veď kapitalista, podobne ako tvorca pokladu, sa aj tak neobohacuje úmerne svojej osobnej práci a svojej osobnej nespotrebe, ale v tej miere, v akej vysáva cudziu pracovnú silu a núti robotníka, aby sa zriekol všetkých pôžitkov života. Hoci teda kapitalistova márnotratnosť nemá nikdy bona fide charakter márnotratnosti ľahkomyseľného feudálneho pána, naopak, v jej pozadí vždy číha najšpinavšie lakomstvo a najúzkostlivejšia vypočítavosť, jeho márnotratnosť predsa len rastie s jeho akumuláciou bez toho, aby jedna musela vylúčiť druhú. Tým sa v kapitalistovej hrudi zároveň rozvíja faustovský konflikt medzi pudom po akumulácii a pudom po pôžitkoch.

l* povýšenec

„Manchesterský priemysel," píše sa v spise, ktorý dr. Aikin uverejnil roku 1795, „možno rozdeliť na štyri obdobia. V prvom období továrnici museli tvrdo pracovať, aby sa uživili."

Obohacovali sa najmä okrádaním rodičov, ktorí im zverovali svoje deti ako apprentices (učňov) a museli za to platiť ťažké peniaze, hoci učňov mučili hladom. Na druhej strane priemerné zisky boli nízke a akumulácia si vyžadovala veľkú sporivosť. Žili ako tvorcovia pokladu a zďaleka nespotrebúvali ani len úroky zo svojho kapitálu.

„V druhom období začali získavať malé majetky, ale pracovali rovnako tvrdo ako predtým", lebo bezprostredné vykorisťovanie práce stojí prácu, ako vie každý poháňač otrokov, „a naďalej žili rovnako striedmo ako predtým... V treťom období sa začal prepych a priemysel sa rozširoval vysielaním jazdcov" (commis voyageurs na koňoch) „po objednávky do každého trhového mesta v kráľovstve. Je pravdepodobné, že pred rokom 1690 len málo kapitálov získaných v priemysle dosahovalo 3000 až 4000 £, alebo také vôbec neexistovali. Lenže približne v tomto čase alebo o niečo neskoršie priemyselníci si už nahonobili nejaké peniaze a začali stavať kamenné domy namiesto drevených a hlinených... Ešte v prvých desaťročiach 18. storočia manchesterský továrnik, ktorý ponúkol svojim hosťom pintu cudzozemského vína, vystavoval sa rečiam a všetci susedia nad ním krútili hlavou."

Pred zavedením strojov večerná útrata továrnikov v krčmách, kde sa všetci stretávali, nepresahovala nikdy 6 d. za pohár punču a 1 d. za balíček tabaku. Až roku 1758, a to malo epochálny význam, bolo vidieť „vo vlastnej ekvipáži človeka, čo sa naozaj zaoberal priemyslom"! „Štvrté obdobie", posledná tretina 18. storočia, „je obdobím veľkého prepychu a márnotratnosti, podporovanej rozširovaním

priemyslu."[35] Čo by náš dobrý dr. Aikin povedal, keby vstal z mŕtvych v dnešnom Manchestri!

Akumulujte, akumulujte! To je Mojžiš a proroci![142] „Usilovnosť dodáva materiál, ktorý sporivosť akumuluje."[36] Preto len sporte, sporte, t. j. premieňajte čo najväčšiu časť nadhodnoty čiže nadproduktu opäť na kapitál! Akumulácia pre akumuláciu, výroba pre výrobu, v tejto formule klasická ekonómia vyslovila historické poslanie buržoázneho obdobia. Ani na chvíľu si nerobila ilúzie o pôrodných bolestiach bohatstva[37], ale načo je to dobré nariekať nad historickou nevyhnutnosťou? Ak klasická ekonómia pokladá proletára len za stroj na výrobu nadhodnoty, aj kapitalistu zasa pokladá len za stroj na premenu tejto nadhodnoty na nadkapitál. Kapitalistovu historickú funkciu berie smrteľne vážne. Malthus, aby oslobodil jeho srdce od neblahého konfliktu medzi pudom po pôžitkoch a pudom po obohacovaní, začiatkom dvadsiatych rokov tohto storočia obhajoval deľbu práce, ktorá kapitalistovi zaoberajúcemu sa skutočne výrobou pripisuje funkciu akumulácie a ostatným účastníkom na nadhodnote, pozemkovej aristokracii, štátnym a cirkevným obročníkom atď., funkciu márnotratnosti. Je nanajvýš dôležité, hovorí, „oddeliť od seba vášeň utrácať a vášeň akumulovať (the passion for expenditure and the passion for accumulation)"[38]. Páni kapitalisti, ktorí sa už dávno premenili na pôžitkárov a svetákov, začali vykrikovať. Čože, zvolal jeden z ich predstaviteľov, istý ricardovec, pán Malthus hlása vysoké pozemkové renty, vysoké dane atď., aby neproduktívni spotrebitelia svojím tlakom ustavične poháňali priemyselníkov! Pravda, výroba, výroba v stále sa rozširujúcom rozsahu, tak znie heslo, lenže

„takýto postup výrobu skôr brzdí, ako podporuje. A nie je ani celkom správne (nor is it quite fair) udržiavať určitý počet ľudí v záhalke len preto, aby poháňali druhých, ktorí, súdiac podľa ich charakteru (who are likely, from their characters), budú pracovať s úspechom, ak ich k tomu donútite."[39]

Hoci pokladá za nesprávne podnecovať priemyselného kapitalistu k akumulácii tým, že sa mu zberá mastný vrch z polievky, nazdáva sa, že je nevyhnutné podľa možnosti obmedziť mzdu robotníka na minimum, „aby ostal usilovný". A ani na chvíľku sa netají tým, že tajomstvom vytĺkania zisku je prisvojovanie si nezaplatenej práce.

„Zvýšený dopyt robotníkov neznamená vôbec nič iné ako ochotu brať zo svojho vlastného produktu menej pre seba a väčšiu časť ponechať zamestná-

[35] Dr. Aikin, Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester, Lond. 1795, p. [181], 182 sqq., [188].

[36] A. Smith, l. c., b. II, ch. III, [p. 367].

[37] Sám J. B. Say hovorí: „Úspory bohatých vznikajú na účet chudobných."[143] „Rímsky proletár žil takmer celkom na účet spoločnosti... Dalo by sa takmer povedať, že moderná spoločnosť žije na účet proletárov, z toho, čo im odoberá z odmeny za prácu." (Sismondi, Études etc., t. I, p. 24.)

[38] Malthus, l. c. p. 319, 320.

[39] An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc., p. 67.

vateľom; a ak sa hovorí, že sa znížením spotreby" (robotníkov) „vyvoláva glut" (preplnenie trhu, nadvýroba), „môžem odpovedať len toľko, že glut je synonymom vysokých ziskov."[40]

Júlová revolúcia umlčala učenú hádku o tom, ako čo najvýhodnejšie pre akumuláciu rozdeliť korisť vyžmýkanú z robotníka medzi priemyselného kapitalistu a záhaľčivého pozemkového vlastníka atď. Krátko nato mestský proletariát v Lyone rozozvučal poplašný zvon a vidiecky proletariát v Anglicku vypustil na strechy červeného kohúta. Na tejto strane Kanálu sa rozširoval owenizmus, na tamtej strane saintsimonizmus a fourierizmus. Udrela hodina vulgárnej ekonómie. Práve rok predtým, ako Nassau W. Senior objavil v Manchestri, že zisk (vrátane úroku) z kapitálu je produktom nezaplatenej „poslednej dvanástej pracovnej hodiny", zvestoval svetu iný objav. Slávnostne vyhlásil: „Nahrádzam slovo kapitál chápaný ako výrobný nástroj slovom abstinencia (zdržanlivosť)."[41] Naozaj nepredstihnuteľný vzor „objavov" vulgárnej ekonómie! Nahrádza ekonomickú kategóriu sykofantskou frázou. Voilà tout.[1*] „Keď divoch," poučuje Senior, „zhotovuje luk, vykonáva priemyselnú činnosť, ale nepraktizuje zdržanlivosť." Toto nám vysvetľuje, ako a prečo sa v skorších spoločenských pomeroch vyrábali pracovné prostriedky „bez zdržanlivosti" kapitalistu. „Čím väčšmi spoločnosť napreduje, tým viac zdržanlivosti vyžaduje"[42], totiž od tých, čo vykazujú usilovnosť tým, že si prisvojujú cudziu prácu a jej produkt. Všetky podmienky pracovného procesu sa odteraz premieňajú na rovnaký počet aktov kapitalistovej zdržanlivosti. To, že sa obilie nielen je, ale aj seje, je zásluha kapitalistovej zdržanlivosti! To, že sa vínu poskytne čas, aby vykvasilo, je tiež zásluha kapitalistovej zdržanlivosti![43] Kapitalista olupuje svojho vlastného Adama, keď „požičiava (!) robotníkovi výrobné nástroje", t. j. zhodnocuje ich ako kapitál tým, že

1* To je všetko.

2* „odmenu za zdržanlivosť"

[40] l. c. p. 59.

[41] Senior, Principes fondamentaux de l'Écon. Pol. trad. Arrivabene, Paris 1836, p. 309. Pre stúpencov starej klasickej školy to bolo predsa len trochu prisilné. „Pán Senior nahradil výraz práca a kapitál výrazom práca a zdržanlivosť... Zdržanlivosť je čira negácia. Zdrojom zisku nie je zdržanlivosť, ale produktívne používanie vynaloženého kapitálu." (John Cazenove, l. c. p. 130, poznámka.) Naproti tomu pán John St. Mill na jednej strane využíva Ricardovu teóriu zisku a na druhej strane si anektuje Seniorovu „remuneration of abstinence"[2*]. Ako mu je cudzie hegelovské „protirečenie", zdroj každej dialektiky, tak sa cíti doma v plytkých protirečeniach.

Dodatok k 2. vyd. Vulgárnemu ekonómovi nikdy nenapadla jednoduchá myšlienka, že každé ľudské konanie možno chápať ako „zdržiavanie sa" jeho opaku. Jedenie je zdržiavanie sa pôstu, chôdza je zdržiavanie sa státia, práca je zdržiavanie sa leňošenia, leňošenie je zdržiavanie sa práce atď. Títo páni by veru urobili dobre, keby sa niekedy zamysleli nad Spinozovým: Determinatio est negatio.[144]

[42] Senior, l. c. p. 342, 343.

[43] „Nikto... nebude napríklad siať pšenicu a nenechá ju rok v zemi, alebo nenechá víno roky v pivnici namiesto toho, aby tieto veci alebo ich ekvivalent hneď sám spotreboval..., ak neočakáva, že dosiahne ďalšiu hodnotu atď." (Scrope, Polit. Econ., edit. by A. Potter, New York 1841, p. 133.)[145]

k nim privteľuje pracovnú silu namiesto toho, aby zjedol parné stroje, bavlnu, železnice, hnojivo, ťažné kone atď., čiže, ako si to detinsky predstavuje vulgárny ekonóm, namiesto toho, aby „ich hodnotu" prehajdákal na prepychové a iné spotrebné prostriedky.[44] Ako to má kapitalistická trieda dokázať, to je tajomstvo, ktoré si vulgárna ekonómia doteraz tvrdošijne chráni. Dosť na tom, svet žije len zo sebatrýznenia kapitalistu, tohto moderného kajúcnika boha Višnu. Nielen akumulácia, ale aj jednoduché „zachovanie kapitálu si vyžaduje ustavičné úsilie odolávať pokušeniu spotrebovať ho".[45] Preto už sama ľudskosť zrejme prikazuje, aby sme kapitalistu vyslobodili z tohto martýria a pokušenia celkom tak, ako zrušením otroctva nedávno vyslobodili georgijského otrokára z mučivej dilemy, či má nadprodukt vybičovaný z černošských otrokov celkom prehýriť v šampanskom, alebo sčasti premeniť späť na viac černochov a viac pôdy.

V najrozličnejších spoločensko-ekonomických formáciách neprebieha len jednoduchá reprodukcia, ale aj rozšírená reprodukcia, aj keď v rôznom rozsahu. Postupne sa stále viac vyrába a stále viac spotrebúva, teda aj viac výrobkov sa premieňa na výrobné prostriedky. Tento proces sa však nejaví ako akumulácia kapitálu, a teda ani ako kapitalistova funkcia, dokiaľ ešte oproti robotníkovi nestoja vo forme kapitálu jeho výrobné prostriedky, teda aj jeho výrobok a jeho životné prostriedky.[46] Pred niekoľkými rokmi zosnulý Richard Jones, Malthusov nástupca na katedre politickej ekonómie východoindickej college v Haileybury, toto dobre vysvetľuje na dvoch dôležitých faktoch. Keďže najpočetnejšou časťou indického ľudu sú samostatne hospodáriaci roľníci, ani ich produkt, ich pracovné a životné prostriedky nikdy neexistujú „v podobe (in the shape) fondu usporeného z cudzieho dôchodku (saved from revenue), ktorý teda prešiel predchádzajúcim procesom akumulácie (a previous process of accumulation)"[47]. Na druhej strane v provinciách, kde anglická nadvláda najmenej rozložila starý systém, nepoľnohospo-

[44] „Odriekanie, ktoré si kapitalista ukladá, keď robotníkovi požičiava" (tento eufemizmus sa používa na to, aby podľa osvedčenej vulgárnoekonomickej maniery stotožnil námezdného robotníka, ktorého priemyselný kapitalista vykorisťuje, so samým priemyselným kapitalistom, ktorý pumpuje peniaze od pôžičkových kapitalistov!) „svoje výrobné prostriedky namiesto toho, aby ich hodnotu venoval svojej vlastnej spotrebe tým, že ich premení na užitočné a príjemné veci." (G. de Molinari, l. c. p. 36.)

[45] „La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer." (Courcelle-Seneuil, l. c. p. 20.)

[46] „Osobitné skupiny dôchodkov, ktoré najvýdatnejšie prispievajú k rozvoju národného kapitálu, menia sa na rozličných stupňoch svojho vývinu, a preto sú celkom odlišné u národov, ktoré zaujímajú rozličné postavenie v tomto vývine... Zisky sú... bezvýznamný zdroj akumulácie v porovnaní so mzdami a rentami na skorších stupňoch spoločnosti... Keď nastane skutočne veľký pokrok v silách národnej práce, rastie relatívny význam ziskov ako zdroja akumulácie." (Richard Jones, Textbook etc., p. 16, 21.)

[47] l. c. p. 36 sq. [K 4. vyd. — Musí ísť o nedopatrenie, lebo citované miesto sa nenašlo. — F. E.]

dárskych robotníkov priamo zamestnávajú magnáti, ktorým časť poľnohospodárskeho nadproduktu plynie ako tribút alebo pozemková renta. Tí spotrebúvajú časť tohto produktu v naturálnej forme, druhú časť pre nich premieňajú robotníci na prepychové a iné spotrebné prostriedky, kým zvyšok predstavuje mzdu robotníkov, ktorí sú vlastníkmi svojich pracovných nástrojov. Výroba a reprodukcia v rozšírenom rozsahu prebiehajú tu bez akéhokoľvek zásahu „odriekajúceho sa" kapitalistu, tohto čudného svätca, tohto rytiera smutnej postavy.

4.

Okolnosti, ktoré určujú rozsah akumulácie nezávisle od pomerného rozdelenia nadhodnoty na kapitál a dôchodok: stupeň vykorisťovania pracovnej sily — produktívna sila práce — rastúci rozdiel medzi používaným a spotrebovaným kapitálom — veľkosť preddavkovaného kapitálu

Ak predpokladáme, že je daný pomer, v akom sa nadhodnota štiepi na kapitál a dôchodok, veľkosť akumulovaného kapitálu sa zrejme riadi podľa absolútnej veľkosti nadhodnoty. Povedzme, že sa 80 % kapitalizovalo a 20 % prejedlo, potom akumulovaný kapitál bude 2400 £ alebo 1200 £, podľa toho, či celková nadhodnota bola 3000 £ alebo 1500 £. Podľa toho sa na určovaní veľkosti akumulácie zúčastňujú všetky okolnosti, ktoré určujú množstvo nadhodnoty. Tu ich ešte raz zhrnieme, ale len potiaľ, pokiaľ v súvislosti s akumuláciou prinášajú nové hľadiská.

Spomeňme si, že miera nadhodnoty závisí predovšetkým od stupňa vykorisťovania pracovnej sily. Politická ekonómia si natoľko cení túto okolnosť, že zrýchlenie akumulácie v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce často stotožňuje so zrýchlením akumulácie v dôsledku zvýšeného vykorisťovania robotníka.[48] V oddieloch zaobera-

[48] „Ricardo hovorí: »V rôznych štádiách spoločnosti akumulácia kapitálu čiže prostriedkov na zamestnávanie práce« (t. j. na vykorisťovanie) „» — je rýchlejšia alebo pomalšia, a vo všetkých prípadoch musí závisieť od produktívnych síl práce. Produktívne sily práce sú vo všeobecnosti najväčšie tam, kde je nadbytok úrodnej pôdy.« Ak v tejto vete produktívne sily práce znamenajú malú alikvotnú časť produktu, ktorá pripadá tým, čo ho vyrobili prácou svojich rúk, potom je táto veta tautologická, pretože zvyšujúca časť predstavuje fond, z ktorého

júcich sa výrobou nadhodnoty sme stále predpokladali, že mzda sa prinajmenšom rovná hodnote pracovnej sily. Ale násilné znižovanie mzdy pod túto hodnotu hrá v praxi príliš dôležitú úlohu, aby sme sa pri ňom na chvíľu nepristavili. V určitých hraniciach fakticky premieňa robotníkov nevyhnutný spotrebný fond na fond akumulácie kapitálu.

„Mzdy," hovorí J. St. Mill, „nemajú produktívnu silu; sú cenou výrobnej sily; popri samej práci mzdy neprispievajú k výrobe tovarov o nič viac ako cena strojov. Keby sa práca dala získať bez kúpy, boli by mzdy zbytočné."[49]

Keby však robotníci mohli žiť zo vzduchu, nedali by sa kúpiť za žiadnu cenu. Nulové náklady robotníka sú teda hranicou v matematickom zmysle, ku ktorej sa možno vždy približovať, ale nemožno ju nikdy dosiahnuť. Stálou tendenciou kapitálu je stlačiť náklady robotníka na túto nulovú úroveň. Spisovateľ 18. storočia, ktorého často citujem, autor spisu Essay on Trade and Commerce, prezrádza iba najhlbšie tajomstvo duše anglického kapitálu, keď vyhlasuje za historickú životnú úlohu Anglicka stlačiť anglickú mzdu na francúzsku a holandskú úroveň.[50] Okrem iného naivne hovorí:

„Keby však naši chudáci" (odborný výraz pre robotníkov) „chceli žiť v prepychu ..., ich práca by, samozrejme, musela byť drahá ... Len si všimnime neslýchané množstvo zbytočností (heap of superfluities), ktoré spotrebúvajú naši manufaktúrni robotníci, ako je pálenka, gin, čaj, cukor, zahraničné ovocie, silné pivo, kartún, tabak na šnupanie a fajčenie atď."[51]

Cituje spis istého továrnika z Northamptonshiru, ktorý, škúliac na nebesá, narieka:

„Vo Francúzsku je práca o celú tretinu lacnejšia ako v Anglicku: pretože francúzski chudáci pracujú tvrdo a sú striedmi v jedení a obliekaní, a ich hlavnou potravou je chlieb, ovocie, zelenina, korienky a sušené ryby; pretože zriedka jedia mäso, a keď je pšenica drahá, jedia veľmi málo chleba."[52] „K tomu ešte pristupuje aj to," pokračuje náš esejista, „že pijú len vodu alebo podobné slabé

---

možno akumulovať kapitál, ak sa jeho vlastníkovi zachce (if the owner pleases). Ale zväčša to tak nie je tam, kde je pôda najúrodnejšia." (Observations on certain verbal disputes etc., p. 74.)

[49] J. St. Mill, Essays on some unsettled Questions of Polit. Economy, Lond. 1844, p. 90, 91.

[50] An Essay on Trade and Commerce, Lond. 1770, p. 44. Podobne Times z decembra 1866 a z januára 1867 priniesli srdcervúce výlevy anglických majiteľov baní o šťastlivom osude belgických baníkov, ktorí nič viac nežiadali a ani nič viac nedostávali, ako je bezpodmienečne nevyhnutné, aby mohli žiť pre svojich „masters". Belgickí robotníci vydržia veľa, ale vystupovať v Times ako vzorovi robotníci je predsa len priveľa! Odpoveďou bol štrajk belgických baníkov začiatkom februára 1867 (pri Marchienne), potlačený pušným prachom a olovom.

[51] l. c. p. 44, 46.

[52] Továrnik z Northamptonshiru sa dopúšťa pia fraus[1], ktorý ospravedlňuje útrapy jeho srdca. Údajne porovnáva život anglických a francúzskych manufaktúrnych robotníkov, lenže v citovaných slovách, ako sa neskôr sám svojím zmäteným spôsobom priznáva, opisuje francúzskych poľnohospodárskych robotníkov!

[1] zbožného podvodu

nápoje, takže naozaj vydávajú veľmi málo peňazí... Dosiahnuť taký stav je iste veľmi ťažké, ale nie je to nemožné, ako to presvedčivo dokazujú pomery vo Francúzsku a v Holandsku."[53]

Na veľké uspokojenie boha i ľudí tú istú filantropickú líniu sledoval o dve desaťročia neskôr americký šarlatán, na barón povýšený Yankee Benjamin Thompson (alias gróf Rumford). Jeho Essays sú kuchárskou knihou s najrôznejšími receptami, ako nahradiť robotníkove drahé normálne jedlá náhradkami. Obzvlášť podarený recept tohto zázračného „filozofa" je tento:

„Päť libier jačmeňa, päť libier kukurice, za 3 d. haringov, soli za 1 d., octu za 1 d., korenia a zeleniny za 2 d. — spolu za $20^{3}/_{4}$ d., a dostaneme polievku pre 64 ľudí..., ba pri priemerných cenách obilia možno náklady znížiť na $^{1}/_{4}$ d." (necelé 3 fenigy) „na hlavu."[54]

S rozvojom kapitalistickej výroby falšovanie tovarov viedlo k tomu, že sa Thompsonove ideály stali zbytočnými.[55]

Koncom 18. a v prvých desaťročiach 19. storočia si anglickí nájomcovia a landlordi vynútili absolútnu minimálnu mzdu tým, že poľnohospodárskym nádenníkom vyplácali menej ako minimum vo forme mzdy a zvyšok vo forme farskej podpory. Uveďme príklad o tom, akú frašku urobili anglickí dogberryovia z „legálneho" určovania mzdových sadzieb.

„Squirovia práve obedovali, keď stanovili mzdy pre Speenhamland na rok 1795, zrejme si však mysleli, že robotníci nepotrebujú obedovať... Rozhodli, že týždenná mzda má byť 3 sh. na osobu, keď bochník chleba vážiaci 8 libier

---

[53] l. c. p. 70, 71. Poznámka k tretiemu vydaniu. Vďaka konkurencii na svetovom trhu, ktorá odvtedy vznikla, dnes sme už o dobrý kus ďalej. „Až sa Čína," vyhlasuje svojim voličom člen parlamentu Stapleton, „stane veľkou priemyselnou krajinou, neviem, ako európske robotnícke obyvateľstvo bude môcť vydržať súperenie bez toho, aby nekleslo na úroveň svojich konkurentov." (Times, 3. sept. 1873.) — Teraz už nie kontinentálne, ale čínske mzdy sú vytúženým cieľom anglického kapitálu.

[54] Benjamin Thompson, Essays, political, economical, and philosophical etc., 3 vol., Lond. 1796—1802, vol. I, p. 294. Vo svojom spise The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc. sir F. M. Eden vrele odporúča správcom robotární Rumfordovu žobrácku polievku a s výčitkou upozorňuje anglických robotníkov na to, že „veľa rodín v Škótsku neje pšenicu, raž a mäso po celé mesiace a živí sa len ovsenou krupicou a jačmennou múkou, ktoré zmiešajú so soľou a vodou, a žijú, a k tomu ešte veľmi dobre (and that very comfortably too)" (l. c., v. I, b. II, ch. II, p. 503.) S podobným „dvíhaním prsta" sa stretávame aj v 19. storočí. „Anglickí poľnohospodárski robotníci," čítame napríklad, „nechcú jesť zmesi z horších druhov obilia. V Škótsku, kde je lepšia výchova, je tento predsudok pravdepodobne neznámy." (Charles H. Parry M. D., The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, Lond. 1816, p. 69.) Ten istý Parry sa však sťažuje, že postavenie anglického robotníka je teraz (1815) oveľa horšie ako za Edenových čias (1797).

[55] Zo správ poslednej parlamentnej komisie pre vyšetrovanie falšovania potravín vidieť, že ani falšovanie liečiv nie je v Anglicku výnimkou, ale pravidlom. Napríklad rozbor 34 vzoriek ópia, kúpených v rovnakom počte rôznych londýnskych lekární, ukázal, že 31 vzoriek bolo falšovaných makovicami, pšeničnou múkou, arabskou gumou, hlinou, pieskom atď. Veľa vzoriek neobsahovalo ani atóm morfínu.

11 uncií stojí 1 sh. a má pravidelne stúpať, pokým bochník nebude stáť 1 sh. 5 d. Len čo prekročí túto cenu, mala mzda proporcionálne klesať, pokým cena bochníka nedosiahne 2 sh.; potom spotreba potravín na osobu mala byť o $^1/_5$ menšia ako predtým."[56]

Pred vyšetrujúcou komisiou snemovne lordov vypočúvali roku 1814 istého A. Bennetta, veľkonájomcu, zmierovacieho sudcu, správcu chudobinca, ktorý upravoval aj mzdy:

„Možno zistiť nejaký pomer medzi hodnotou dennej práce a farskou podporou robotníkov?" Odpoveď: „Áno. Týždenný dôchodok každej rodiny sa dopĺňa nad jej nominálnu mzdu do galónového bochníka chleba (8 libier 11 uncií) a do 3 d. na hlavu... Predpokladáme, že galónový bochník stačí na obživu každého člena rodiny na týždeň; a tie 3 d. sú na šaty; a ak to farnosť uzná za vhodné a sama dodá šaty, tie 3 d. sa odrátajú. Táto prax vládne nielen v celej západnej časti Wiltshiru, ale, ako sa nazdávam, v celej krajine."[57] Istý buržoázny spisovateľ oných čias volá: „Takto nájomcovia dlhé roky degradovali početnú triedu svojich spoluobčanov tým, že ich nútili, aby hľadali útočište v robotárni... Nájomca zväčšoval svoje vlastné zisky tým, že robotníkom znemožňoval nahromadiť najnevyhnutnejší spotrebný fond."[58]

Akú úlohu pri tvorbe nadhodnoty, a teda aj fondu akumulácie kapitálu hrá dnes bezprostredné olupovanie robotníka o nevyhnutný spotrebný fond, ukázala napríklad tzv. domácka práca (pozri 15. kap., 8, c[1*]). Ďalšie fakty uvedieme priebežne v tomto oddiele.

Hoci vo všetkých priemyselných odvetviach časť konštantného kapitálu pozostávajúca z pracovných prostriedkov musí stačiť pre istý počet robotníkov, určený veľkosťou podniku, vôbec nemusí vždy rásť v tom istom pomere ako množstvo zamestnanej práce. Dajme tomu, že v nejakej továrni sto robotníkov môže pri osemhodinovej práci dávať 800 pracovných hodín. Ak kapitalista chce túto sumu zväčšiť o polovicu, môže zamestnať 50 nových robotníkov, ale potom musí preddavkovať nový kapitál nielen na mzdy, ale aj na pracovné prostriedky. Môže však urobiť aj to, že starých 100 robotníkov nechá pracovať 12 hodín namiesto 8, a potom stačia jestvujúce pracovné prostriedky, ktoré sa v tomto prípade iba rýchlejšie opotrebúvajú. Takto môže dodatočná práca získaná vyšším vypätím pracovnej sily zväčšiť nadprodukt a nadhodnotu, substanciu akumulácie, bez úmerného zväčšenia konštantnej časti kapitálu.

V ťažobnom priemysle, napríklad v baniach, suroviny nie sú súčasťou preddavkovaného kapitálu. Pracovný predmet tu nie je produktom predchádzajúcej práce, ale príroda ho dáva zadarmo. Napríklad rudy, nerasty, uhlie, kameň atď. Tu sa konštantný kapitál skladá takmer výlučne z pracovných prostriedkov, ktoré možno

[1*] Tento zväzok, 13. kap., 8.

[56] G. L. Newnham (barrister at law): A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws, Lond. 1815, p. 20, poznámka.

[57] l. c. p. 19, 20.

[58] Ch. H. Parry, l. c. p. 77, 69. Páni landlordi sa nielen „odškodnili" za protijakobínsku vojnu, ktorú viedli v mene Anglicka, ale sa aj úžasne obohatili. „Za osemnásť rokov ich renty vzrástli dvojnásobne, trojnásobne, štvornásobne a vo výnimočných prípadoch aj šesťnásobne." (l. c. p. 100, 101.)

veľmi dobre spojiť so zväčšeným množstvom práce (napríklad denné a nočné smeny robotníkov). Ak sa však všetky ostatné okolnosti nemenia, množstvo a hodnota výrobkov budú stúpať priamo úmerne použitej práci. Tak ako v prvý deň výroby kráčajú tu ruka v ruke pôvodní tvorcovia výrobku, teda aj tvorcovia vecných prvkov kapitálu, človek a príroda. Vďaka pružnosti pracovnej sily sa oblasť akumulácie rozšírila bez predchádzajúceho zväčšenia konštantného kapitálu.

V poľnohospodárstve nemožno rozšíriť obrábanú pôdu bez predbežného vynaloženia dodatočného osiva a hnojiva. Keď sa však tento predbežný vklad urobí, aj čisto mechanické obrábanie pôdy má zázračný účinok na množstvo produktov. Takto väčšie množstvo práce, vykonané doterajším počtom robotníkov, zvyšuje úrodnosť, a pritom nevyžaduje nový predbežný vklad pracovných prostriedkov. Priame pôsobenie človeka na prírodu sa znova stáva bezprostredným zdrojom zvýšenej akumulácie bez zásahu nového kapitálu.

Napokon vo vlastnom priemysle každé dodatočné vynaloženie práce predpokladá príslušné dodatočné vynaloženie surovín, ale nie nevyhnutne aj pracovných prostriedkov. A keďže ťažobný priemysel a poľnohospodárstvo dodávajú spracovateľskému priemyslu jeho vlastné suroviny a suroviny na jeho pracovné prostriedky, v jeho prospech ide aj dodatočné množstvo produktov, ktoré ťažobný priemysel a poľnohospodárstvo vyrobili bez dodatočného vynaloženia kapitálu.

Všeobecný výsledok je takýto: Kapitál tým, že si privlastňuje oboch prvotných tvorcov bohatstva, pracovnú silu a pôdu, nadobúda schopnosť rozpínať sa, ktorá mu umožňuje rozšíriť prvky svojej akumulácie za hranice, ktoré zdanlivo vytyčuje jeho vlastná veľkosť, t. j. hodnota a množstvo už vyrobených výrobných prostriedkov, v ktorých existuje.

Iný dôležitý faktor pri akumulácii kapitálu je stupeň produktivity spoločenskej práce.

S rastom produktívnej sily práce rastie aj množstvo výrobkov, v ktorom sa stelesňuje určitá hodnota, a teda aj nadhodnota danej veľkosti. Ak sa miera nadhodnoty nemení a dokonca aj klesá, pokiaľ len klesá pomalšie, ako rastie produktívna sila práce, množstvo nadproduktu rastie. Ak sa teda nemení delenie nadproduktu na dôchodok a dodatočný kapitál, môže kapitalistova spotreba rásť bez poklesu fondu akumulácie. Pomerná veľkosť fondu akumulácie môže rásť dokonca aj na úkor fondu spotreby, kým zlacnenie tovarov dáva kapitalistovi k dispozícii rovnaké alebo aj väčšie množstvo spotrebných prostriedkov ako predtým. Lenže, ako sme videli, s rastúcou produktivitou práce ide ruka v ruke zlacnenie robotníka, teda rastúca miera nadhodnoty, dokonca aj keď reálna mzda stúpa. Reálna mzda nikdy nestúpa úmerne s produktivitou práce. Preto tá istá hodnota variabilného kapitálu dáva do pohybu viac pracovnej sily, a teda i viac práce. Tá istá hodnota konštantného kapitálu sa stelesňuje vo väčšom množstve výrobných prostriedkov, t. j. vo

väčšom množstve pracovných prostriedkov, pracovného materiálu a pomocných látok, dodáva teda viac tvorcov výrobku, ako aj tvorcov hodnoty čiže činiteľov nasávajúcich prácu. Akumulácia sa teda zrýchľuje pri nezmenenej alebo dokonca klesajúcej hodnote dodatočného kapitálu. Rozsah reprodukcie sa rozširuje nielen látkove, ale aj výroba nadhodnoty rastie rýchlejšie ako hodnota dodatočného kapitálu.

Rozvoj produktívnej sily práce pôsobí aj na pôvodný kapitál čiže na kapitál, ktorý je už vo výrobnom procese. Časť fungujúceho konštantného kapitálu sa skladá z pracovných prostriedkov, ako sú stroje atď., ktoré sa spotrebúvajú, a teda reprodukujú čiže nahrádzajú novými exemplármi toho istého druhu len za dlhšie obdobia. Lenže každý rok časť týchto pracovných prostriedkov odumiera, čiže dosahuje konečný cieľ svojej výrobnej funkcie. Preto je každý rok v štádiu svojej periodickej reprodukcie čiže nahradenia novými exemplármi toho istého druhu. Ak sa produktívna sila práce zvyšuje na miestach zrodu pracovných prostriedkov — a ona sa neustále rozvíja s nepretržitým tokom vedy a techniky —, potom namiesto starých strojov, nástrojov, prístrojov atď. nastupujú účinnejšie a vzhľadom na ich výkonnosť lacnejšie pracovné prostriedky. Starý kapitál sa reprodukuje v produktívnejšej forme, odhliadnuc od ustavičných drobných zmien jestvujúcich pracovných prostriedkov. Druhá časť konštantného kapitálu, suroviny a pomocné látky, sa neustále reprodukuje v priebehu roka, suroviny a pomocné látky pochádzajúce z poľnohospodárstva zväčša raz do roka. Každé zavedenie lepších metód atď. pôsobí tu teda takmer súčasne na dodatočný kapitál i na kapitál už fungujúci. Každý pokrok v chémii rozmnožuje nielen počet užitočných látok a spôsoby používania už známych látok, a teda s rastom kapitálu rozširuje aj sféru jeho vynakladania. Zároveň učí, ako vrhať späť do kolobehu reprodukčného procesu exkrementy výrobného a spotrebného procesu, vytvára teda novú látku pre kapitál bez jeho predchádzajúceho vynaloženia. Veda a technika, práve tak ako rozšírené využívanie prírodného bohatstva vďaka púhemu zvýšeniu vypätia pracovnej sily, vytvárajú schopnosť fungujúceho kapitálu rozpínať sa nezávisle od jeho danej veľkosti. Zároveň pôsobia na tú časť pôvodného kapitálu, ktorá vstúpila do štádia svojej obnovy. Kapitál vo svojej novej forme si zadarmo privteľuje spoločenský pokrok, ktorý sa dosiahol za chrbtom jeho starej formy. Pravda, tento rozvoj produktívnej sily je zároveň sprevádzaný čiastočným znehodnotením fungujúcich kapitálov. Pokiaľ sa toto znehodnotenie akútne pociťuje v konkurencii, jeho hlavná ťarcha dopadá na robotníka, pretože kapitalista sa usiluje odškodniť jeho zvýšeným vykorisťovaním.

Práca prenáša na výrobok hodnotu výrobných prostriedkov, ktoré spotrebovala. Na druhej strane hodnota a množstvo výrobných prostriedkov, ktoré dané množstvo práce uvádza do pohybu, rastú úmerne tomu, ako sa práca stáva produktívnejšou. Aj keď to isté množstvo práce pridáva svojim produktom vždy len tú istú sumu

novej hodnoty, s rastúcou produktivitou práce predsa len rastie stará hodnota kapitálu, ktorú práca na ne súčasne prenáša.

Ak napríklad anglický a čínsky spriadač pracujú ten istý počet hodín s tou istou intenzitou, obaja vytvoria za týždeň rovnaké hodnoty. Napriek tejto rovnosti existuje obrovský rozdiel medzi hodnotou týždenného produktu Angličana, ktorý pracuje na mohutnom automate, a Číňana, ktorý má len kolovrat. Za ten istý čas, za ktorý Číňan spradie jednu libru bavlny, Angličan spradie niekoľko sto libier. Niekoľko sto ráz väčšia suma starých hodnôt zväčšuje hodnotu jeho produktu, v ktorom sa zachovávajú v novej užitočnej forme, a takto môžu znova fungovať ako kapitál. „Roku 1782," píše F. Engels, „ležala ešte celá strižvlny z predchádzajúcich troch rokov" (v Anglicku) „pre nedostatok robotníkov nespracovaná a bola by musela ostať ležať, keby neboli prišli na pomoc novovynájdené stroje, ktoré ju spriadli."[59] Prirodzene, práca spredmetnená vo forme strojov bezprostredne nevydupala zo zeme ani jedného človeka, umožnila však malému počtu robotníkov, aby pridaním pomerne malého množstva živej práce nielen produktívne spotrebovali vlnu a pridali jej novú hodnotu, ale aby aj zachovali jej starú hodnotu vo forme priadze atď. Tak zároveň dala prostriedok a podnet na rozšírenú reprodukciu vlny. Prirodzenou vlastnosťou živej práce je, že pri vytváraní novej hodnoty zachováva starú hodnotu. S rastom účinnosti, rozsahu a hodnoty svojich výrobných prostriedkov, teda s akumuláciou, ktorá sprevádza rozvoj jej produktívnej sily, práca zachováva a zvečňuje v stále novej forme ustavične narastajúcu hodnotu kapitálu.[60] Táto prirodzená sila práce sa javí ako sila sebazáchovy kapitálu, do ktorého je práca vtelená, priam tak ako sa spo-

[59] Friedrich Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, p. 20.[1*]

[60] Klasická ekonómia nikdy poriadne nepochopila tento dôležitý moment reprodukcie, pretože nedostatočne analyzovala pracovný a zhodnocovací proces, ako to vidieť napríklad u Ricarda. Hovorí napríklad: Čo ako sa zmení produktívna sila, „milión ľudí v továrňach vyrobí vždy tú istú hodnotu". To je správne, ak je daný rozsah a stupeň intenzity ich práce. To však nebráni tomu, a to Ricardo v určitých záveroch prehliada, že pri rozličnej produktívnej sile práce milión ľudí mení na výrobok veľmi rozdielne množstvá výrobných prostriedkov, zachováva teda vo svojom výrobku veľmi rozdielne množstvá hodnoty, takže hodnoty výrobkov, ktoré dodáva, sú veľmi rozdielne. Poznamenajme mimochodom, že Ricardo sa na uvedenom príklade nadarmo pokúšal vysvetliť J. B. Sayovi rozdiel medzi úžitkovou hodnotou (ktorú tu nazýva wealth, látkové bohatstvo) a výmennou hodnotou. Say odpovedá: „Pokiaľ ide o ťažkosť, ktorú zdôrazňuje Ricardo, keď hovorí, že pri lepších postupoch môže milión ľudí vyrobiť dvakrát, trikrát viac bohatstva bez toho, aby vyrobili viac hodnoty, táto ťažkosť zmizne, keď pokladáme výrobu, ako je to správne, za výmenu, pri ktorej človek dáva výrobné služby svojej práce, svojej pôdy a svojich kapitálov, aby získal výrobky. Za tieto výrobné služby získavame totiž všetky výrobky na svete... Teda... sme tým bohatší, naše výrobné služby majú tým väčšiu hodnotu, čím väčšie množstvo užitočných vecí získame vo výmene nazývanej výrobou." (J. B. Say, Lettres à M. Malthus, Paris 1820, p. 168, 169.) „Difficulté"[2*] — existujúca pre neho, nie pre Ricarda —, ktorú má Say vysvetliť, je v tomto: Prečo sa nezväčšuje hodnota úžitkových hodnôt, keď ich množstvo v dôsledku zvýšenej produktívnej sily práce rastie? Odpoveď: Ťažkosť sa vyrieši tak, že úžitkovú hodnotu si jednoducho nazveme výmennou hodnotou.

[1*] Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954, s. 38.

[2*] „Ťažkosť"

ločenské produktívne sily práce javia ako vlastnosti kapitálu a ako sa stále prisvojovanie nadpráce kapitalistom javí ako stále sebazhodnocovanie kapitálu. Všetky sily práce sa javia ako sily kapitálu, tak ako sa všetky formy hodnoty tovaru javia ako formy peňazí.

S rastom kapitálu rastie aj rozdiel medzi používaným a spotrebovaným kapitálom. Inými slovami: rastie hodnota a látkové množstvo pracovných prostriedkov, ako sú budovy, stroje, odvodňovacie zariadenia, ťažný dobytok, prístroje každého druhu, ktoré počas dlhšieho alebo kratšieho obdobia v celom svojom rozsahu fungujú v ustavične sa opakujúcich výrobných procesoch, čiže slúžia na dosiahnutie určitých úžitkových efektov, pričom sa len pozvoľna opotrebúvajú, teda svoju hodnotu strácajú len po častiach, a teda len po častiach ju tiež prenášajú na výrobok. V tej miere, v akej tieto pracovné prostriedky slúžia ako tvorcovia výrobku, pričom mu nepridávajú hodnotu, teda v miere, v akej sa používajú celé, ale spotrebúvajú sa len sčasti, vykonávajú, ako sme sa už zmienili, tú istú bezplatnú službu ako prírodné sily, voda, para, vzduch, elektrina atď. Táto bezplatná služba minulej práce, ak sa jej chopí živá práca a vdýchne jej dušu, akumuluje sa s rastúcim rozsahom akumulácie.

Keďže minulá práca vystupuje vždy prestrojená za kapitál, t. j. pasívum práce osôb *A*, *B*, *C* atď. za aktívum nepracujúcej osoby *X*, buržuovia a politickí ekonómovia nešetria chválou na zásluhy minulej práce, ktorá podľa škótskeho génia MacCullocha musí dokonca dostávať vlastnú odmenu (úrok, zisk atď.).[61] Ustavične rastúci vý-

---

Výmenná hodnota je vec, ktorá one way or another[1*] súvisí s výmenou. Nazvime teda výrobu „výmenou" práce a výrobných prostriedkov za výrobok, a bude nad slnko jasnejšie, že dostaneme tým viac výmennej hodnoty, čím viac úžitkovej hodnoty výroba dáva. Inými slovami: Čím viac úžitkových hodnôt, napríklad pančúch, dáva pracovný deň majiteľovi továrne na pančuchy, tým je bohatší na pančuchy. Sayovi však zrazu napadne, že „s väčším množstvom" pančúch klesá ich „cena" (ktorá, prirodzene, nemá nič spoločné s výmennou hodnotou), „pretože ich" (výrobcov) „konkurencia núti dávať výrobky za to, čo ich stoja". Lenže skadiaľ sa berie zisk, keď kapitalista predáva tovary za cenu, akú ho stoja? Jednako, never mind[2*]. Say vysvetľuje, že v dôsledku zvýšenej produktivity teraz každý dostane náhradou za ten istý ekvivalent dva páry pančúch namiesto jedného ako predtým atď. Výsledok, ku ktorému dochádza, je práve tá Ricardova poučka, ktorú chcel vyvrátiť. Po tejto obrovskej duševnej námahe triumfálne apostrofuje Malthusa slovami: „Také je, vážený pane, dobre zdôvodnené učenie, bez ktorého, vyhlasujem, nie je možné vyriešiť najťažšie otázky politickej ekonómie, a najmä otázku, ako je možné, že národ je bohatší, keď klesá hodnota jeho výrobkov, hoci bohatstvo je hodnotou" (l. c. p. 170). O podobných kúskoch v Sayových Lettres istý anglický ekonóm poznamenáva: „Toto afektované táranie (those affected ways of talking) predstavuje vcelku to, čo pán Say rád nazýva svojou doktrínou, pričom vážne nalieha na Malthusa, aby ju vyučoval v Hertforde, ako sa to už robí »dans plusieurs parties de l'Europe«[3*]. Hovorí: »Ak sa nazdávate, že všetky tieto poučky sú paradoxné, pozrite sa na veci, ktoré vyjadrujú, a trúfam si povedať, že vám budú pripadať veľmi jednoduché a veľmi rozumné.« Bezpochyby, a v dôsledku toho istého postupu budú vyzerať ako všetko iné, len nie originálne alebo dôležité." (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc., p. 110.)

[61] MacCulloch si dal patentovať „wages of past labour"[4*] oveľa skôr, ako Senior dostal patent na „wages of abstinence"[5*].

[1*] tak či onak

[2*] nič to zato

[3*] na viacerých miestach Európy

[4*] „mzdu za minulú prácu"

[5*] „mzdu za zdržanlivosť"

znam minulej práce, ktorá vo forme výrobných prostriedkov spolupôsobí v živom pracovnom procese, sa teda nepripisuje samému robotníkovi, ktorého minulou a nezaplatenou prácou je, ale jej kapitálovej podobe odcudzenej robotníkovi. Praktickí činitelia kapitalistickej výroby a ich ideologickí tlčhubovia sú takisto neschopní predstaviť si výrobný prostriedok oddelene od antagonistickej spoločenskej charakterovej masky, v ktorej dnes viazne, ako je otrokár neschopný predstaviť si samého robotníka oddelene od jeho charakteru ako otroka.

Pri danom stupni vykorisťovania pracovnej sily je množstvo nadhodnoty určené počtom súčasne vykorisťovaných robotníkov a tento počet zodpovedá veľkosti kapitálu, aj keď v meniacom sa pomere. Teda čím väčšmi rastie kapitál vďaka postupným akumuláciám, tým väčšmi rastie aj suma hodnoty, ktorá sa štiepi na spotrebný fond a fond akumulácie. Kapitalista si teda môže viac dopriať a zároveň si môže viac „odrieknuť". A napokon všetky pružiny výroby pôsobia tým energickejšie, čím väčšmi sa jej rozsah rozširuje s množstvom preddavkovaného kapitálu.

5.

Takzvaný pracovný fond

V priebehu nášho rozboru sa ukázalo, že kapitál nie je fixnou veličinou, ale je elastickou časťou spoločenského bohatstva, ktorá ustavične kolíše podľa toho, ako sa nadhodnota delí na dôchodok a dodatočný kapitál. Ďalej sme videli, že dokonca aj pri danej veľkosti fungujúceho kapitálu pracovná sila, veda a zem (ekonomicky treba zemou rozumieť všetky pracovné predmety dané prírodou bez pričinenia človeka), ktoré sa ku kapitálu privteľujú, sú pružnými potenciami kapitálu, ktoré mu v určitých hraniciach dávajú pole pôsobnosti nezávislé od jeho vlastnej veľkosti. Pritom sme odhliadli od všetkých vzťahov procesu obehu, ktoré sú príčinou veľmi rozdielnych stupňov pôsobenia toho istého množstva kapitálu. Keďže predpokladáme hranice kapitalistickej výroby, teda čisto živelne vzniknutú podobu spoločenského výrobného procesu, odhliadli sme od akejkoľvek racionálnejšej kombinácie, ktorú možno bezprostredne a plánovite uskutočniť s jestvujúcimi výrobnými prostriedkami a pracovnými silami. Klasická ekonómia odjakživa rada chápala spoločenský kapitál ako fixnú veličinu s fixným stupňom účinnosti. Ale až pravzor filistra Jeremias Bentham, tento suchopárne pedantský, nezáživne táravý veštec obyčajného buržoázneho rozumu 19. storočia, po prvý raz urobil z tohto predsudku dogmu.[62] Ben-

[62] Porov. okrem iného: J. Bentham, Théorie des Peines et des Récompenses, trad. Et. Dumont, 3ème éd., Paris 1826, t. II, l. IV, ch. II.

tham je medzi filozofmi tým, čím je Martin Tupper medzi básnikmi. Oboch mohlo vytvoriť iba Anglicko.[63] Na základe Benthamovej dogmy stávajú sa celkom nepochopiteľnými najbežnejšie javy výrobného procesu, ako napríklad jeho náhle rozpínanie a zmršťovanie, ba dokonca aj akumulácia.[64] Sám Bentham, takisto ako aj Malthus, James Mill, MacCulloch atď., využíval túto dogmu na apologetické ciele, menovite na to, aby jednu časť kapitálu, variabilný kapitál čiže kapitál, ktorý sa má premeniť na pracovnú silu, vydávali za fixnú veličinu. Vymysleli si bájku, že vecná existencia variabilného kapitálu, t. j. množstvo životných prostriedkov, ktoré predstavuje pre robotníka, čiže tzv. pracovný fond, je osobitnou, prírodnými zákonmi obmedzenou a neprekročiteľnou časťou spoločenského bohatstva. Na to, aby sa uviedla do pohybu tá časť spoločenského bohatstva, ktorá má fungovať ako konštantný kapitál čiže, vo vecnom vyjadrení, ako výrobné prostriedky, je potrebné určité množstvo živej práce. Toto množstvo je technologicky dané. Ale nie je daný ani počet robotníkov potrebných na to, aby sa toto množstvo práce vykonalo, pretože sa počet robotníkov mení so stupňom vykorisťovania individuálnej pracovnej sily, ani cena tejto pracovnej sily, pretože je daná len jej minimálna a aj to veľmi pružná hranica. Táto dogma sa opiera o tieto fakty: Na jednej strane nemá robotník čo hovoriť do delenia spoločenského bohatstva na spotrebné prostriedky nepracujúcich a na výrobné prostriedky. Na druhej strane

[63] Jeremias Bentham je zjav čisto anglický. V nijakom čase a v nijakej krajine, nevynímajúc dokonca ani nášho filozofa Christiana Wolfa, sa s takou samoľúbosťou nenadúvali tie najotrepanejšie banality. Princíp užitočnosti nebol Benthamovým vynálezom. Bezducho reprodukoval iba to, čo Helvetius a iní Francúzi 18. storočia povedali duchaplne. Napríklad ak chceme vedieť, čo je užitočné pre psa, musíme preskúmať psiu prirodzenosť. Samu túto prirodzenosť nemôžeme vykonštruovať z „princípu užitočnosti". Ak ho aplikujeme na človeka, ak chceme všetky ľudské skutky, hnutia, vzťahy atď. posúdiť podľa princípu užitočnosti, musíme najprv preskúmať ľudskú prirodzenosť vo všeobecnosti a potom ľudskú prirodzenosť historicky modifikovanú v každej epoche. Bentham si s tým nerobí ťažkú hlavu. S najnaivnejšou suchopárnosťou pokladá moderného filistra, špeciálne anglického filistra, za normálneho človeka. To, čo je užitočné pre tohto čudného normálneho človeka a pre jeho svet, je užitočné samo osebe. Týmto meradlom potom posudzuje minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Kresťanské náboženstvo je napríklad „užitočné", pretože nábožensky zatracuje tie isté priestupky, ktoré právne odsudzuje trestný zákonník. Umelecká kritika je „škodlivá", pretože ruší počestných ľudí v ich pôžitku z Martina Tuppera atď. Tento dobrák, ktorého devízou bolo: „Nulla dies sine linea"[146], naplnil takýmito gebuzinami hory kníh. Keby som mal odvahu svojho priateľa H. Heineho, nazval by som pána Jeremiasa géniom buržoáznej hlúposti.

[64] „Politickí ekonómovia majú príliš veľký sklon pokladať určité množstvo kapitálu a určitý počet robotníkov za výrobné nástroje rovnakej sily, ktoré pôsobia s rovnako veľkou intenzitou... Tí, čo tvrdia, že tovary sú jedinými činiteľmi výroby, dokazujú, že sa výroba nedá vôbec rozšíriť, pretože také rozšírenie nevyhnutne vyžaduje, aby sa vopred rozmnožili životné prostriedky, suroviny a nástroje, čo v skutočnosti znamená, že výroba nemôže rásť bez predchádzajúceho rastu, čiže inými slovami, že akýkoľvek rast je nemožný." (S. Bailey, Money and its Vicissitudes, p. 58 a 70.) Bailey kritizuje túto dogmu hlavne z hľadiska procesu obehu.

len vo výnimočne priaznivých prípadoch môže robotník rozšíriť tzv. „pracovný fond" na úkor „dôchodku" boháčov.[65]

Profesor Fawcett medziiným ukazuje, k akej nezmyselnej tautológii to vedie, keď sa kapitalistické hranice pracovného fondu prebásnia na prirodzené spoločenské hranice.

„Cirkulujúci kapitál[66] krajiny," hovorí, „je jej mzdovým fondom. Ak teda chceme vypočítať priemernú peňažnú mzdu, ktorú dostane každý robotník, stačí jednoducho deliť tento kapitál počtom robotníckeho obyvateľstva."[67]

To teda znamená, že najprv vypočítame úhrn skutočne vyplatených individuálnych miezd, a potom tvrdíme, že tento súčet predstavuje sumu hodnoty „pracovného fondu" naoktrojovaného bohom a prírodou. Napokon takto získanú sumu delíme počtom robotníkov, aby sme nanovo objavili, koľko môže v priemere individuálne pripadnúť každému robotníkovi. To je teda mimoriadne prefikaná procedúra. Pánu Fawcettovi nebráni, aby jedným dychom vyhlásil:

„Celkové bohatstvo, ktoré sa ročne akumuluje v Anglicku, delí sa na dve časti. Jedna časť sa používa v Anglicku ako kapitál na udržiavanie nášho vlastného priemyslu. Druhá časť sa vyváža do iných krajín... Časť použitá v našom priemysle netvorí významný podiel bohatstva, ktoré sa ročne akumuluje v tejto krajine."[68]

Väčšia časť ročného prírastku nadproduktu, odňatého anglickému robotníkovi bez ekvivalentu, sa teda nekapitalizuje v Anglicku, ale v cudzích krajinách. Lenže s týmto vyvezeným dodatočným kapitálom sa vyváža aj časť „pracovného fondu", ktorý vynašiel boh a Bentham.[69]

---

[65] J. St. Mill vo svojich Principles of Polit. Economy [b. II, ch. I, § 3] hovorí: „Produkt práce sa dnes rozdeľuje v nepriamom pomere k práci — najväčšia časť pripadá tým, čo nikdy nepracujú, o niečo menšia časť tým, ktorých práca je takmer len nominálna, a tak odmena postupne klesá a scvrkáva sa úmerne tomu, ako sa práca stáva ťažšou a nepríjemnejšou, až najnamáhavejšia a najvyčerpávajúcejšia telesná práca nemôže s istotou rátať ani s tým, že získa čo len najnevyhnutnejšie životné prostriedky." Aby som sa vyhol nedorozumeniu, poznamenávam, že ak ľudí ako J. St. Mill atď. treba kritizovať za protirečenie medzi ich starými ekonomickými dogmami a ich modernými tendenciami, bolo by celkom nesprávne hádzať ich do jedného vreca s húfom vulgárnych ekonomických apologétov.

[66] Tu chcem čitateľovi pripomenúť, že kategórie variabilný a konštantný kapitál som po prvý raz použil ja. Počnúc Adamom Smithom politická ekonómia bez ladu a skladu hádže dokopy určenia obsiahnuté v týchto kategóriách spolu s rozdielmi čo do formy fixného a cirkulujúceho kapitálu, ktoré vyplývajú z procesu obehu. O tom podrobnejšie v druhom oddiele druhej knihy.

[67] H. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge: The Economic Position of the British Labourer, Lond. 1865, p. 120.

[68] Fawcett, l. c. p. 123, 122.

[69] Možno povedať, že z Anglicka sa každoročne vyváža nielen kapitál, ale aj robotníci vo forme vysťahovalectva. V texte však vôbec nejde o peculium[147] vysťahovalcov, ktorí z väčšej časti nie sú robotníci. Veľká časť z nich sú synovia nájomcov. Anglický dodatočný kapitál, ktorý sa ročne posiela do zahraničia na zúročenie, je oveľa väčší v pomere k ročnej akumulácii, ako je ročné vysťahovalectvo v pomere k ročnému prírastku obyvateľstva.

Dvadsiata tretia kapitola

Všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie

1.

Rastúci dopyt po pracovnej sile, sprevádzajúci akumuláciu pri nemeniacom sa zložení kapitálu

V tejto kapitole sa zaoberáme vplyvom, ktorý má rast kapitálu na osud robotníckej triedy. Najdôležitejším činiteľom pri tomto skúmaní je zloženie kapitálu a zmeny, ktoré toto zloženie prekonáva v priebehu procesu akumulácie.

Zloženie kapitálu treba chápať v dvojakom zmysle. Z hľadiska hodnoty sa určuje pomerom, v akom sa kapitál delí na konštantný kapitál čiže hodnotu výrobných prostriedkov a na variabilný kapitál čiže hodnotu pracovnej sily, celkovú sumu miezd. Z hľadiska látky, podľa toho, ako funguje vo výrobnom procese, delí sa každý kapitál na výrobné prostriedky a živú pracovnú silu; toto zloženie sa určuje pomerom medzi množstvom používaných výrobných prostriedkov na jednej strane a množstvom práce potrebnej na ich používanie na druhej strane. Prvé zloženie nazývam hodnotovým zložením, druhé technickým zložením kapitálu. Medzi oboma existuje úzky vzájomný vzťah. Aby som ho vyjadril, hodnotové zloženie kapitálu, pokiaľ je určené jeho technickým zložením a odzrkadľuje zmeny v technickom zložení, nazývam organickým zložením kapitálu. Všade, kde sa skrátene hovorí o zložení kapitálu, treba vždy rozumieť jeho organické zloženie.

Početné jednotlivé kapitály, vložené do určitého odvetvia výroby, sa viac alebo menej odlišujú svojím zložením. Priemer ich individuálnych zložení nám dáva zloženie celkového kapitálu v tomto

výrobnom odvetví. Napokon celkový priemer týchto priemerných zložení všetkých výrobných odvetví nám dáva zloženie spoločenského kapitálu krajiny, a len o ňom sa koniec koncov hovorí v ďalšom výklade.

Rast kapitálu zahŕňa rast jeho variabilnej čiže na pracovnú silu premenenej časti. Časť nadhodnoty premenenej na dodatočný kapitál musí sa stále premieňať späť na variabilný kapitál čiže na dodatočný pracovný fond. Ak predpokladáme, že pri inak nezmenených okolnostiach ostáva zloženie kapitálu nezmenené, t. j. že to isté množstvo pracovnej sily je aj naďalej potrebné na to, aby uviedlo do pohybu určité množstvo výrobných prostriedkov čiže konštantného kapitálu, potom dopyt po práci a existenčný fond robotníkov zrejme rastú úmerne s kapitálom a tým rýchlejšie, čím rýchlejšie rastie kapitál. Keďže kapitál každý rok vyrába nadhodnotu, ktorej časť sa každý rok pridáva k pôvodnému kapitálu, keďže sám tento prírastok každý rok rastie s rastúcim rozsahom už fungujúceho kapitálu a keďže napokon — pri osobitnom podnietení sklonu k obohacovaniu, ako je napríklad otvorenie nových trhov, nových sfér vkladania kapitálu v dôsledku novovzniknutých spoločenských potrieb atď. — rozsah akumulácie sa dá náhle rozšíriť už samou zmenou v rozdelení nadhodnoty čiže nadproduktu na kapitál a dôchodok, potreby akumulácie kapitálu môžu predstihnúť rast pracovnej sily čiže počtu robotníkov, dopyt po robotníkoch môže predstihnúť ich ponuku, a preto mzdy môžu stúpať. K tomu dokonca musí nakoniec dôjsť, ak sa uvedený predpoklad nezmení. Keďže sa každý rok zamestnáva viac robotníkov ako v predchádzajúcom roku, musí sa skôr alebo neskôr dosiahnuť bod, keď potreby akumulácie začínajú prerastať obvyklú ponuku práce, keď teda dôjde k zvýšeniu miezd. Ponosy na to sa ozývajú v Anglicku po celé pätnáste storočie a v prvej polovici osemnásteho storočia. Lenže viacej alebo menej priaznivé okolnosti, pri ktorých sa námezdní robotníci udržiavajú a rozmnožujú, nemenia nič na základnom charaktere kapitalistickej výroby. Tak ako jednoduchá reprodukcia ustavične reprodukuje sám kapitálový vzťah, kapitalistov na jednej strane, námezdných robotníkov na druhej strane, tak aj reprodukcia v rozšírenom rozsahu čiže akumulácia reprodukuje v rozšírenom rozsahu kapitálový vzťah, viac kapitalistov alebo väčších kapitalistov na jednom póle, viac námezdných robotníkov na druhom póle. Vskutku, momentom reprodukcie samého kapitálu je reprodukcia pracovnej sily, ktorá sa ako prostriedok zhodnocovania musí neprestajne vteľovať do kapitálu, nemôže sa od neho odpútať a jej podriadenie kapitálu sa iba zakrýva striedaním individuálnych kapitalistov, ktorým sa predáva. Akumulácia kapitálu je teda rozmnožovaním proletariátu.[70]

[!•] Marx, K.: Námezdná práca a kapitál. In: Marx, K.—Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 1. zv. Bratislava 1977, s. 471.

[70] Karl Marx, l. c.[!•] „Pri rovnakom útlaku más je krajina tým bohatšia, čím viac má proletárov." (Colins, L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes, Paris 1857, t. III, p. 331.) Ekonomicky treba „proletariátom" rozumieť jednoducho námezdného robotníka, ktorý vyrába a zhodnocuje „kapitál" a ktorého vyhodia na dlažbu, len čo je zbytočný pre

Klasická ekonómia natoľko dobre pochopila túto tézu, že A. Smith, Ricardo atď., ako sme už skôr spomenuli, akumuláciu dokonca mylne stotožňujú so spotrebou celej kapitalizovanej časti nadproduktu produktívnymi robotníkmi čiže s jej premenou na dodatočných námezdných robotníkov. Už roku 1696 John Bellers hovorí:

„Keby niekto mal 100 000 akrov pôdy a práve toľko libier peňazí a práve toľko dobytka, ale nemal by robotníka, čím iným by taký boháč bol ako robotníkom? A keďže robotníci obohacujú ľudí, čím viac je robotníkov, tým viac je boháčov ... práca chudobného je baňou bohatého."[71]

Takisto hovorí Bernard de Mandeville začiatkom 18. storočia:

„Tam, kde majetok je dostatočne chránený, bolo by ťahšie žiť bez peňazí ako bez chudobných, lebo kto by pracoval?... Tak ako treba robotníkov chrániť pred vyhladovaním, takisto nesmú dostať nič, čo by sa dalo usporiť. Ak sa tu i tam niekto nezvyčajnou usilovnosťou a uťahovaním opasku pozdvihne z najnižšej triedy nad pomery, v ktorých vyrástol, nikto mu v tom nemá brániť, lebo je nepopierateľné, že žiť striedmo je najmúdrejší spôsob pre každú jednotlivú osobu, pre každú jednotlivú rodinu v spoločnosti; ale v záujme všetkých bohatých národov je, aby najväčšia časť chudobných nikdy nezaháľala a aby predsa vždy vydávala všetko, čo dostáva... Tí, čo si zarábajú na živobytie dennou prácou, nemajú nič, čo by ich podnecovalo pracovať, okrem svojich potrieb, ktoré mierniť je múdre, ale liečiť je bláznivé. Jediné, čo môže pracujúceho človeka urobiť usilovným, je mierna mzda. Lebo príliš nízka mzda, podľa toho, aký je jeho temperament, urobí ho skleslým alebo zúfalým, a príliš vysoká mzda bezočivým a lenivým... Z toho, čo sme doteraz povedali, je zrejmé, že v slobodnom národe, kde nie je dovolené otroctvo, najbezpečnejšie bohatstvo pozostáva z množstva pracovitých chudobných. Lebo oni sú nielen nikdy nevysychajúcim zdrojom na doplňovanie loďstva a armády, ale bez nich by nebolo nijakého pôžitku a produkt nijakej krajiny by sa nedal zhodnotiť. Aby spoločnosť" (ktorá sa samozrejme skladá z nepracujúcich) „bola šťastná a aby ľud bol spokojný aj v najmizernejších pomeroch, je potrebné, aby veľká väčšina ostala nevedomá i chudobná. Vedomosti rozširujú a znásobujú naše želania, a čím menej si človek želá, tým ľahšie možno jeho potreby uspokojiť."[72]

Lenže Mandeville, čestný človek a otvorená hlava, ešte nechápe, že sám mechanizmus akumulačného procesu rozmnožuje s kapitálom

---

zhodnocovacie potreby „pána Kapitála", ako túto osobu nazýva Pecqueur. „Chorľavý proletár pralesa" je podarená Roscherova fantázia. Obyvateľ pralesa je vlastníkom pralesa a zaobchádza s pralesom ako so svojím vlastníctvom rovnako nenútene ako orangutan. Nie je teda proletárom. Bol by ním iba v tom prípade, keby ho prales využíval, namiesto toho, aby on využíval prales. A čo sa týka jeho zdravotného stavu, ten by obstál v porovnaní so zdravotným stavom nielen moderného proletára, ale aj syfilitickej a škrofulóznej „honorácie". No pán Wilhelm Roscher pralesom pravdepodobne rozumie svoje rodné Lüneburské vresovisko.

[71] „As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men ... the labour of the poor being the mines of the rich." (John Bellers, l. c. p. 2.)

[72] B. de Mandeville, (The Fable of the Bees, 5th ed., Lond. 1728, Remarks, p. 212, 213, 328.) — „Striedmy život a ustavičná práca sú pre chudobných priamou cestou k materiálnemu šťastiu" (tým rozumie čo najdlhší pracovný deň a čo najmenej životných prostriedkov) „a k bohatstvu pre štát" (totiž pre pozemkových vlastníkov, kapitalistov a ich politických hodnostárov a činiteľov). (An Essay on Trade and Commerce, Lond. 1770, p. 54.)

aj množstvo „pracovitých chudobných", t. j. námezdných robotníkov, ktorí svoju pracovnú silu musia premieňať na rastúcu zhodnocovaciu silu rastúceho kapitálu, a práve tým musia zvečňovať svoj vzťah závislosti od vlastného produktu, zosobneného v kapitalistovi. Pokiaľ ide o tento vzťah závislosti, sir F. M. Eden vo svojom spise The State of the Poor or an History of the Labouring Classes in England poznamenáva:

„Naše zemepisné pásmo si vyžaduje prácu na uspokojovanie potrieb, a preto aspoň časť spoločnosti musí neúnavne pracovať... Niekoľkí, čo nepracujú, predsa disponujú produktmi usilovnosti. Ale títo vlastníci ďakujú za to iba civilizácii a zriadeniu, sú to čisto výtvory občianskych inštitúcií.[73] Lebo tie uznávajú, že si plody práce možno prisvojovať aj inak ako prácou. Ľudia s nezávislým majetkom ďakujú za svoj majetok takmer výlučne práci druhých, a nie svojim vlastným schopnostiam, ktoré vôbec nie sú lepšie ako schopnosti druhých; nie vlastníctvo pôdy a peňazí odlišuje bohatých od chudobných, ale velenie nad prácou (the command of labour)... Nie opovrhované či servilné postavenie, ale stav pohodlného a liberálneho vzťahu závislosti (a state of easy and liberal dependence) vyhovuje chudobným, kým majetným ľuďom vyhovuje dostatočný vplyv a autorita u tých, čo pre nich pracujú... Takýto vzťah závislosti, ako to vie každý znalec ľudskej povahy, je potrebný pre dobro samých robotníkov."[74]

Poznamenajme mimochodom, že sir F. M. Eden je jediným žiakom Adama Smitha, ktorý v osemnástom storočí vykonal niečo významné.[75]

---

[73] Eden sa mal spýtať, kto teda vytvoril „občianske inštitúcie"? Z hľadiska právnickej ilúzie nepokladá zákon za produkt materiálnych výrobných vzťahov, ale naopak výrobné vzťahy pokladá za produkt zákona. Linguet[148] odbavil Montesquieuov iluzórny spis „De l'esprit des lois"[1*] jedným slovom: „L'esprit des lois, c'est la propriété."[2*]

[74] Eden, l. c., v. I, l. I, ch. I, p. 1, 2 a Preface, p. XX.

[75] Keby čitateľ pripomenul Malthusa, ktorého Essay on Population vyšla roku 1798, potom ja pripomínam, že tento spis vo svojej prvej podobe nie je nič iné ako školácky povrchný a farársky roztáraný plagiát z Defoa, sira Jamesa Steuarta, Townsenda, Franklina, Wallacea atď. a neobsahuje ani jedinú myšlienku, ktorú by bol sám Malthus vymyslel. Veľký rozruch, ktorý tento pamflet vyvolal, vyplýva jedine zo straníckych záujmov. Francúzska revolúcia našla v britskom kráľovstve vášnivých obhajcov; „populačný princíp", pomaly rozpracúvaný v 18. storočí, potom uprostred veľkej spoločenskej krízy s fanfárami vyhlásený za nezlyhávajúci protijed proti učeniam Condorceta a iných, uvítala anglická oligarchia s jasotom ako veľký prostriedok na vyničenie všetkých túžob po ľudskom pokroku. Malthus, náramne udivený svojím úspechom, podobral sa potom na to, aby do starej schémy napchal povrchne skompilovaný materiál a pridal nový materiál, ktorý však neobjavil, ale si ho len prisvojil. — Mimochodom poznamenajme, že hoci bol Malthus farárom anglikánskej cirkvi, zložil mníšsky sľub celibátu. To je totiž jedna z podmienok pre fellowship[3*] na protestantskej univerzite v Cambridgi. „Nedovoľujeme, aby členovia kolégií boli ženatí, a keď sa niekto ožení, prestáva tým byť členom kolégia." (Reports of Cambridge University Commission, p. 172.) Touto okolnosťou sa Malthus priaznivo líši od iných protestantských farárov, ktorí sa striasli katolíckeho prikázania kňazského celibátu a v takej miere si prisvojili „ploďte a množte sa" ako svoje osobitné biblické poslanie, že všade naozaj neslušnou mierou prispievajú k rozmnoženiu obyvateľstva, kým zároveň robotníkom kážu „populačný princíp". Je charakteristické, že ekonomické podobenstvo prvého hriechu, Ada-

[1*] „O duchu zákonov"
[2*] „Duchom zákonov je vlastníctvo."
[3*] členstvo

Pri doteraz predpokladaných podmienkach akumulácie, ktoré sú pre robotníkov najpriaznivejšie, sa ich vzťah závislosti od kapitálu zaodieva do znesiteľných alebo, ako hovorí Eden, do „pohodlných a liberálnych" foriem. S rastom kapitálu sa nestáva intenzívnejším, ale len extenzívnejším, t. j. sféra vykorisťovania a nadvlády kapitálu sa rozširuje len s jeho vlastnými rozmermi a s počtom jeho poddaných. Väčšia časť ich vlastného nadproduktu, ktorý narastá a v rastúcej miere sa mení na dodatočný kapitál, prúdi k nim späť vo forme platidiel, takže môžu rozšíriť okruh svojich potrieb, môžu lepšie vybaviť svoj spotrebný fond šatstva, nábytku atď. a môžu dokonca vytvárať malé rezervné fondy peňazí. Ale takisto ako lepšie ošatenie, výživa, zaobchádzanie a väčšie peculium[147] neodstraňujú vzťah závislosti a vykorisťovanie otroka, neodstraňujú ich ani u námezdného robotníka. Rastúca cena práce v dôsledku akumulácie kapitálu znamená v skutočnosti len toľko, že dĺžka a ťarcha zlatej reťaze, ktorú si námezdný robotník sám ukul, dovoľujú trocha uvoľniť jej napätie. V sporoch o tejto otázke sa zväčša zabúdalo na hlavnú vec, totiž na differentia specifica[1*] kapitalistickej výroby. Pracovná sila sa tu nekupuje na to, aby jej služby alebo jej produkt uspokojovali osobné potreby kupujúceho. Jeho cieľom je zhodnotiť svoj kapitál, výroba tovarov, ktoré obsahujú viac práce, ako zaplatil, obsahujú teda časť hodnoty, ktorá ho nič nestojí, a predsa sa realizuje predajom tovarov. Výroba nadhodnoty čiže vytĺkanie zisku je abso-

[1*] špecifický rozdiel

---

movo jablko, „urgent appetite", „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid"[2*], ako bodro hovorí farár Townsend, že tento šteklivý bod si monopolizovali a monopolizujú páni z protestantskej teológie alebo skôr cirkvi. S výnimkou benátskeho mnícha Ortesa, originálneho a duchaplného spisovateľa, väčšina učiteľov populačnej teórie sú protestantskí farári. Napríklad Bruckner: Théorie du Système animal, Leyde 1767, kde je vyčerpaná celá moderná populačná teória a ku ktorej dodala myšlienky chvíľková hádka medzi Quesnayom a jeho žiakom Mirabeauom père[3*] o tej istej téme, ďalej farár Wallace, farár Townsend, farár Malthus a jeho žiak, arcifarár Th. Chalmers, vôbec už nehovoriac o menších farárskych pisárikoch in this line[4*]. Politickou ekonómiou sa pôvodne zaoberali filozofi, ako Hobbes, Locke, Hume, obchodníci a štátnici, ako Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, a teoreticky najmä a s najväčším úspechom lekári, ako Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Ešte v polovici 18. storočia sa Rev. Mr. Tucker, významný ekonóm svojich čias, ospravedlňuje za to, že sa zaoberá mamonou. Neskoršie, a to s „populačným princípom", udrela hodina protestantských farárov. Akoby bol tušil toto fušovanie do remesla, Petty, ktorý pokladal obyvateľstvo za základ bohatstva a bol takisto ako Adam Smith vysloveným nepriateľom farárov, hovorí: „Náboženstvo najlepšie prekvitá, keď kňazi čo najviac umŕtvujú svoje telo, práve tak ako právo najviac prekvitá, keď advokáti hladujú." Preto radí protestantským farárom, keď už nenasledujú apoštola Pavla a nechcú sa „umŕtvovať" celibátom, „aby neplodili viac farárov (not to breed more Churchmen), ako môžu absorbovať jestvujúce obročia (benefices); t. j. ak v Anglicku a Walese existuje len 12 000 obročí, nie je múdre splodiť 24 000 farárov (it will not be safe to breed 24 000 ministers), lebo tých 12 000 nezaopatrených farárov sa vždy bude usilovať získať obživu, a ako by to mohli ľahšie dokázať ako tým, že pôjdu medzi ľud a budú ho presviedčať, že 12 000 obročníkov otravuje alebo trápi hladom ich duše a ukazuje im nepravú cestu do neba?" (Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, Lond. 1667, p. 57.) Postoj Adama Smitha

[2*] „nutkavú chúťku", „zábrany, ktoré majú otupiť Cupidove šípy"

[3*] Mirabeauom starším

[4*] tohto druhu

lútny zákon tohto spôsobu výroby. Pracovnú silu možno predať, len pokiaľ zachováva výrobné prostriedky ako kapitál, reprodukuje svoju vlastnú hodnotu ako kapitál a v nezaplatenej práci poskytuje zdroj dodatočného kapitálu.[76] Preto podmienky predaja pracovnej sily, nech už sú pre robotníka viacej alebo menej priaznivé, zahŕňajú nevyhnutnosť neustále ju znova predávať a reprodukovať bohatstvo ako kapitál v čoraz širšom rozsahu. Mzda, ako sme videli, už svojou povahou vždy predpokladá, že robotník dodáva určité množstvo nezaplatenej práce. Aj keď tu celkom odhliadneme od rastu mzdy pri klesajúcej cene práce atď., zvýšenie mzdy v najlepšom prípade znamená len kvantitatívny pokles nezaplatenej práce, ktorú robotník musí vykonať. Tento pokles nemôže nikdy zájsť až po bod, kedy by ohrozoval sám systém. Odhliadnuc od násilných konfliktov týkajúcich sa výšky mzdy, a už Adam Smith ukázal, že v takom konflikte zamestnávateľ koniec koncov vždy ostáva zamestnávateľom, rast ceny práce vyplývajúci z akumulácie kapitálu predpokladá nasledujúcu alternatívu.

---

k protestantským farárom jeho čias charakterizuje toto. V A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians, 4th ed., Oxford 1784, dr. Horne, anglikánsky biskup v Norwichi zatracuje A. Smitha za to, že v otvorenom liste pánovi Strahanovi „balzamuje svojho priateľa Davida" (t. j. Huma), že verejnosti rozpráva o tom, ako sa „Hume na smrteľnej posteli zabával Lukiánom a whistom", a dokonca bol taký bezočivý, že napísal: „Huma som tak za jeho života, ako aj po jeho smrti vždy pokladal za takého blízkeho ideálu dokonale múdreho a cnostného človeka, ako to len dovoľuje slabosť ľudskej povahy." Biskup s rozhorčením volá: „Je to od Vás správne, pane, keď nám opisujete ako dokonale múdry a cnostný charakter a spôsob života človeka, ktorý bol posadnutý nevyliečiteľnou antipatiou proti všetkému, čo sa nazýva náboženstvo, a ktorý napol každý nerv, aby, pokiaľ to záviselo od neho, vykorenil z ľudskej pamäti dokonca aj jeho názov?" (l. c. p. 8). „Ale neklesajte na mysli, milovníci pravdy, ateizmus nebude mať dlhý život" (p. 17). Adam Smith „má odpornú nerest (the atrocious wickedness), že propaguje v krajine ateizmus" (totiž prostredníctvom svojej Theory of moral sentiments). „... Poznáme vaše úskoky, pán doktor! Dobre ste to vymysleli, ale tentoraz vám to nevyjde. Na príklade Davida Huma, Esq., by ste nás chceli presvedčiť, že ateizmus je jediný opojný nápoj (cordial) pre skleslú myseľ a jediný protijed proti strachu zo smrti... Len sa smejte nad Babylonom v rozvalinách a blahoželajte zarputilému zlosynovi faraónovi!" (l. c. p. 21, 22.) Istá ortodoxná hlava medzi priateľmi A. Smitha z kolégia po jeho smrti píše: „Smithovo priateľstvo k Humovi mu bránilo, aby bol kresťanom... Vo všetkom veril Humovi na slovo. Keby mu Hume bol povedal, že mesiac je zelený syr, bol by mu uveril. Keď mu Hume povedal, že niet boha ani zázrakov, aj to mu uveril... Vo svojich politických zásadách sa blížil k republikanizmu." (The Bee by James Anderson, 18 vls., Edinb. 1791—1793, vol. 3, p. 166, 165.) Farár Th. Chalmers upodozrieva A. Smitha, že z čistej zlomyseľnosti vynašiel kategóriu „neproduktívnych robotníkov" špeciálne pre protestantských farárov, napriek ich požehnanej práci vo vinici pánovej.

[76] Poznámka k 2. vydaniu: „Lenže hranica zamestnávania tak priemyselných, ako aj poľnohospodárskych robotníkov je tá istá: totiž, či podnikateľ môže vytĺcť zisk z produktu ich práce. Ak mzdová sadzba stúpne natoľko, že podnikateľov zisk klesne pod priemerný zisk, prestane ich zamestnávať, alebo ich zamestná len pod podmienkou, že pristúpia na zníženie mzdy." (John Wade, l. c. p. 240.)

Alebo cena práce naďalej rastie, pretože jej zvýšenie nenarúša ďalší priebeh akumulácie; na tom nie je nič čudné, lebo, ako hovorí A. Smith,

„aj keď sa zisky znížia, kapitály predsa len môžu rásť, dokonca môžu rásť rýchlejšie ako predtým... Vo všeobecnosti veľký kapitál rastie aj pri menšom zisku rýchlejšie ako malý kapitál pri veľkom zisku" (l. c. I, p. 189).

V tomto prípade je zrejmé, že zmenšenie nezaplatenej práce vôbec nebráni rozšíreniu nadvlády kapitálu. — Alebo, a to je druhá stránka alternatívy, v dôsledku rastúcej ceny práce akumulácia ochabuje, pretože sa otupí stimul zisku. Akumulácia klesá. Ale s jej poklesom mizne príčina jej poklesu, totiž disproporcia medzi kapitálom a pracovnou silou, ktorú možno vykorisťovať. Sám mechanizmus kapitalistického výrobného procesu odstraňuje teda prekážky, ktoré prechodne vytvára. Cena práce znova klesá na úroveň zodpovedajúcu zhodnocovacím potrebám kapitálu, nech už je táto úroveň nižšia, vyššia alebo rovnaká ako úroveň, ktorá pred zvýšením mzdy platila ako normálna. Vidíme teda: V prvom prípade nie pokles absolútneho alebo relatívneho rastu pracovnej sily čiže robotníckeho obyvateľstva spôsobuje prebytok kapitálu, ale naopak prírastok kapitálu spôsobuje nedostatok pracovnej sily, ktorú možno vykorisťovať. V druhom prípade nie zrýchlenie absolútneho alebo relatívneho rastu pracovnej sily čiže robotníckeho obyvateľstva spôsobuje nedostatok kapitálu, ale naopak pokles kapitálu spôsobuje prebytok pracovnej sily, ktorú možno vykorisťovať, alebo skôr jej ceny. Práve tieto absolútne pohyby v akumulácii kapitálu sa odzrkadľujú ako relatívne pohyby v množstve pracovnej sily, ktorú možno vykorisťovať, a preto sa zdá, že vyplývajú z jej vlastného pohybu. Možno to vyjadriť aj matematicky: veľkosť akumulácie je nezávisle premenná, veľkosť mzdy je závisle premenná, a nie naopak. Tak vo fáze krízy priemyselného cyklu sa všeobecný pokles cien tovarov prejavuje ako rast relatívnej hodnoty peňazí, a vo fáze prosperity všeobecný rast cien tovarov sa prejavuje ako pokles relatívnej hodnoty peňazí. Z toho tzv. currency-school[52] robí záver, že pri vysokých cenách obieha príliš mnoho peňazí, pri nízkych cenách príliš málo peňazí.[1*] Jej ignorantstvo a úplné nepochopenie faktov[77] majú dôstojnú obdobu u ekonómov, ktorí tieto javy akumulácie vysvetľujú v tom zmysle, že v prvom prípade je príliš málo námezdných robotníkov a v druhom prípade je ich príliš mnoho.

Zákon kapitalistickej výroby, ktorý je základom údajného „prírodného populačného zákona", znamená jednoducho toto: Pomer medzi kapitálom, akumuláciou a výškou mzdy nie je nič iné ako pomer medzi nezaplatenou prácou premenenou na kapitál a dodatočnou prácou potrebnou na to, aby sa dodatočný kapitál uviedol do pohybu. Nie je to teda vôbec pomer dvoch navzájom nezávislých veličín, na jednej strane veľkosti kapitálu, na druhej strane

[77] Porov. Karl Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie, p. 165 sqq.[2*]

[1*] V 3. a 4. nemeckom vydaní: pri vysokých cenách obieha príliš málo peňazí, pri nízkych cenách príliš mnoho peňazí.

[2*] Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 143 n.

počtu robotníckeho obyvateľstva, ale naopak, koniec koncov je to len pomer medzi nezaplatenou a zaplatenou prácou toho istého robotníckeho obyvateľstva. Ak množstvo nezaplatenej práce, ktoré dodáva robotnícka trieda a akumuluje kapitalistická trieda, rastie tak rýchle, že sa môže premeniť na kapitál len vďaka mimoriadnemu dodatočnému množstvu zaplatenej práce, potom mzda rastie, a ak všetko ostatné ostáva nezmenené, nezaplatená práca úmerne klesá. Len čo však tento pokles dosiahne bod, keď sa nadpráca, ktorá živí kapitál, už neponúka v normálnom množstve, nastane reakcia: kapitalizuje sa menšia časť dôchodku, akumulácia je ochromená a vzostupný pohyb miezd sa zastaví. Zvýšenie ceny práce ostáva teda vtesnané do hraníc, ktoré sa nielenže nedotýkajú základov kapitalistického systému, ale zabezpečujú aj jeho reprodukciu v stále rastúcom rozsahu. Teda zákon kapitalistickej akumulácie, vystupujúci v mystifikovanej podobe prírodného zákona, vyjadruje v skutočnosti len to, že povaha akumulácie vylučuje každé také zníženie stupňa vykorisťovania práce čiže každé také zvýšenie ceny práce, ktoré by mohlo vážne ohroziť nepretržitú reprodukciu kapitálového vzťahu a jeho reprodukciu v stále sa rozširujúcom rozsahu. Nemôže to byť inak v takom spôsobe výroby, v ktorom robotník existuje pre potreby zhodnocovania jestvujúcich hodnôt, namiesto toho, aby naopak vecné bohatstvo existovalo pre potreby rozvoja robotníka. Tak ako v náboženstve vládne nad človekom výtvor jeho vlastnej hlavy, práve tak v kapitalistickej výrobe nad ním vládne výtvor jeho vlastných rúk.[77a]

2.

Relatívny pokles variabilnej časti kapitálu v priebehu akumulácie a koncentrácie, ktorá ju sprevádza

Podľa samých ekonómov k zvýšeniu miezd nevedie ani existujúci rozsah spoločenského bohatstva, ani veľkosť už získaného kapitálu, ale jedine nepretržitý rast akumulácie a stupeň rýchlosti jej rastu (A. Smith, I. kniha, 8. kap.). Doteraz sme skúmali iba jednu osobitnú

[77a] „Ak sa však teraz vrátime k nášmu prvému skúmaniu, ktoré dokázalo ..., že sám kapitál je len výtvorom ľudskej práce ..., zdá sa celkom nepochopiteľné, že človek by sa mohol dostať pod nadvládu svojho vlastného produktu — kapitálu — a že by mu mohol byť podriadený; a keďže sa to v skutočnosti nedá poprieť, mimovoľne sa vnucuje otázka: ako sa mohol robotník stať z vládcu kapitálu — ako jeho tvorca — otrokom kapitálu?" (Von Thünen, Der isolirte Staat, zweiter Theil, zweite Abtheilung, Rostock 1863, p. 5, 6.) Je Thünenovou zásluhou, že túto otázku položil. Jeho odpoveď je jednoducho detinská.

fázu tohto procesu, fázu, v ktorej kapitál rastie pri nemeniacom sa technickom zložení kapitálu. Lenže proces prekračuje túto fázu.

Keď sú už dané všeobecné základy kapitalistického systému, v priebehu akumulácie zakaždým nastáva bod, keď sa rozvoj produktivity spoločenskej práce stáva najmocnejšou pákou akumulácie.

„Tá istá príčina," hovorí A. Smith, „ktorá zvyšuje mzdy, totiž rast kapitálu, vedie aj k zvýšeniu produktívnej sily práce a umožňuje, aby menšie množstvo práce vyrobilo väčšie množstvo výrobkov."[140]

Ak odhliadneme od prírodných podmienok, ako je úrodnosť pôdy atď., a od zručnosti nezávislých a izolovane pracujúcich výrobcov, ktorá sa však prejavuje viac kvalitatívne v akosti ako kvantitatívne v množstve výrobkov, spoločenský stupeň produktivity práce sa vyjadruje v relatívnom rozsahu výrobných prostriedkov, ktoré robotník za určitý čas premieňa na výrobok s tým istým vypätím pracovnej sily. Množstvo výrobných prostriedkov, s ktorými narába, rastie s produktivitou jeho práce. Tieto výrobné prostriedky hrajú pritom dvojakú úlohu. Rast jedných je dôsledkom, rast druhých podmienkou rastu produktivity práce. Napríklad pri manufaktúrnej deľbe práce a pri používaní strojov sa za ten istý čas spracuje viac surovín, do pracovného procesu vstupuje teda väčšie množstvo surovín a pomocných látok. To je dôsledok rastu produktivity práce. Na druhej strane množstvo použitých strojov, ťažného dobytka, minerálnych hnojív, odvodňovacích rúr atď. je podmienkou rastu produktivity práce. Takisto je to s množstvom výrobných prostriedkov koncentrovaných v budovách, vo vysokých peciach, v dopravných prostriedkoch atď. Ale nech už je rastúci rozsah výrobných prostriedkov v porovnaní s pracovnou silou, ktorá je k nim privtelená, podmienkou alebo následkom, vyjadruje rastúcu produktivitu práce. Jej rast sa teda prejavuje v poklese množstva práce v pomere k množstvu výrobných prostriedkov, ktoré práca dáva do pohybu, čiže v poklese veľkosti subjektívneho činiteľa pracovného procesu v porovnaní s jeho objektívnymi činiteľmi.

Táto zmena v technickom zložení kapitálu, rast množstva výrobných prostriedkov v porovnaní s množstvom pracovnej sily, ktorá ich oživuje, odzrkadľuje sa v jeho hodnotovom zložení, v raste konštantnej časti hodnoty kapitálu na úkor jej variabilnej časti. Napríklad z nejakého kapitálu sa pôvodne vydáva, rátané v percentách, 50 % na výrobné prostriedky a 50 % na pracovnú silu, neskoršie, s rozvojom stupňa produktivity práce, 80 % na výrobné prostriedky a 20 % na pracovnú silu atď. Tento zákon progresívneho rastu konštantnej časti kapitálu v pomere k variabilnej časti potvrdzuje na každom kroku (ako sme to už predtým vysvetlili) porovnávacia analýza cien tovarov, či už porovnávame rôzne ekonomické epochy toho istého národa alebo rôzne národy v tej istej epoche. Relatívna veľkosť toho prvku ceny, ktorý predstavuje len hodnotu spotrebovaných výrobných prostriedkov čiže konštantnú časť kapitálu, bude priamo úmerná rastu akumulácie, relatívna

veľkosť druhého prvku ceny, z ktorého sa platí práca, čiže ktorý predstavuje variabilnú časť kapitálu, bude vo všeobecnosti v obrátenom pomere k rastu akumulácie.

Pokles variabilnej časti kapitálu oproti konštantnej časti čiže zmenené zloženie kapitálovej hodnoty ukazuje však iba približne zmenu v zložení jej látkových častí. Napríklad ak hodnota kapitálu vložená do pradiarstva je dnes zo $^7/_8$ konštantná a z $^1/_8$ variabilná, kým na začiatku 18. storočia bola z $^1/_2$ konštantná a z $^1/_2$ variabilná, naproti tomu množstvo surovín, pracovných prostriedkov atď., ktoré dnes produktívne spotrebúva určité množstvo pradiarskej práce, je mnoho sto ráz väčšie ako na začiatku 18. storočia. Príčina je jednoducho v tom, že s rastúcou produktivitou práce nestúpa len rozsah výrobných prostriedkov, ktoré táto práca spotrebúva, ale klesá aj ich hodnota v porovnaní s ich rozsahom. Ich hodnota teda rastie absolútne, ale nie proporcionálne s ich rozsahom. Rozdiel medzi konštantným a variabilným kapitálom rastie teda oveľa pomalšie ako rozdiel medzi množstvom výrobných prostriedkov, na ktoré sa premení konštantný kapitál, a množstvom pracovnej sily, na ktorú sa premení variabilný kapitál. Prvý rozdiel sa zväčšuje spolu s druhým rozdielom, ale v menšej miere.

Ostatne, ak rast akumulácie zmenšuje relatívnu veľkosť variabilnej časti kapitálu, vôbec tým nevylučuje zväčšenie jej absolútnej veľkosti. Dajme tomu, že hodnota kapitálu sa zo začiatku štiepi na 50 % konštantného a 50 % variabilného kapitálu, neskoršie na 80 % konštantného a 20 % variabilného kapitálu. Ak medzitým pôvodný kapitál, povedzme 6000 £, vzrástol na 18 000 £, vzrástla o $^1/_5$ aj jeho variabilná časť. Bola 3000 £ a teraz je 3600 £. Ale kým predtým by bol stačil prírastok kapitálu o 20 %, aby dopyt po práci vzrástol o 20 %, teraz na to treba pôvodný kapitál strojnásobiť.

Vo štvrtom oddiele sme ukázali, ako rozvoj spoločenskej produktívnej sily práce predpokladá kooperáciu vo veľkom rozsahu, ako iba za tohto predpokladu možno organizovať deľbu a kombináciu práce, masovou koncentráciou dosiahnuť úspory na výrobných prostriedkoch, uviesť do života pracovné prostriedky, napríklad systém strojov atď., ktoré sa už pre svoju látkovú povahu dajú používať len spoločne, zapriahnuť do služieb výroby obrovské prírodné sily a premeniť výrobný proces na aplikáciu vedy v technológii. Na základe tovarovej výroby, keď výrobné prostriedky sú vlastníctvom súkromných osôb, keď teda manuálny robotník buď vyrába tovary izolovane a samostatne, alebo predáva svoju pracovnú silu ako tovar, pretože mu chýbajú prostriedky na samostatnú výrobu, kooperácia vo veľkom rozsahu sa realizuje len na základe rastu individuálnych kapitálov čiže v tej miere, v akej sa spoločenské výrobné a životné prostriedky premieňajú na súkromné vlastníctvo kapitalistov. Oblasť tovarovej výroby pripúšťa výrobu vo veľkom rozsahu len v kapitalistickej forme. Istá akumulácia kapitálu v rukách individuálnych tovarových výrobcov je teda predpokladom špecificky

kapitalistického spôsobu výroby. Preto sme ju museli predpokladať pri prechode od remesla ku kapitalistickej výrobe. Môžeme ju nazvať pôvodnou akumuláciou, pretože nie je historickým výsledkom, ale historickým základom špecificky kapitalistickej výroby. To, ako sama vzniká, tu ešte nemusíme skúmať. Stačí, že je východiskom. No všetky metódy zvyšovania spoločenskej produktívnej sily práce, ktoré vyrastajú na tomto základe, sú zároveň metódami zväčšovania výroby nadhodnoty čiže nadproduktu, ktorý je zasa prvkom tvorby akumulácie. Zároveň sú teda metódami výroby kapitálu kapitálom čiže metódami jeho zrýchlenej akumulácie. Nepretržitá spätná premena nadhodnoty na kapitál sa prejavuje ako rastúca veľkosť kapitálu, ktorý vchádza do výrobného procesu. Táto rastúca veľkosť kapitálu sa zasa stáva základom rozšíreného rozsahu výroby, metód zvyšovania produktívnej sily práce, ktoré ju sprevádzajú, a zrýchľovania výroby nadhodnoty. Ak teda istý stupeň akumulácie kapitálu je podmienkou špecificky kapitalistického spôsobu výroby, tento spôsob výroby zasa spätným pôsobením vyvoláva zrýchlenú akumuláciu kapitálu. S akumuláciou kapitálu sa teda rozvíja špecificky kapitalistický spôsob výroby a so špecificky kapitalistickým spôsobom výroby sa rozvíja akumulácia kapitálu. Oba tieto ekonomické činitele zložitým vzťahom vzájomného podnecovania spôsobujú zmenu v technickom zložení kapitálu, v dôsledku ktorej sa variabilná časť v porovnaní s konštantnou časťou stále zmenšuje.

Každý individuálny kapitál je väčšou alebo menšou koncentráciou výrobných prostriedkov so zodpovedajúcim velením nad väčšou alebo menšou armádou robotníkov. Každá akumulácia sa stáva prostriedkom novej akumulácie. So zväčšením množstva bohatstva fungujúceho ako kapitál zväčšuje jeho koncentráciu v rukách individuálnych kapitalistov, rozširuje teda základ výroby vo veľkom rozsahu a špecificky kapitalistických výrobných metód. Spoločenský kapitál rastie v dôsledku rastu mnohých individuálnych kapitálov. Ak predpokladáme, že všetky ostatné okolnosti sa nemenia, individuálne kapitály a s nimi koncentrácia výrobných prostriedkov rastú v takom pomere, v akom sú alikvotnými časťami úhrnného spoločenského kapitálu. Zároveň sa od pôvodných kapitálov odtrhávajú odnože a fungujú ako nové samostatné kapitály. Pritom veľkú úlohu hrá okrem iného delenie majetku v rodinách kapitalistov. Preto s akumuláciou kapitálu viac alebo menej rastie aj počet kapitalistov. Dva body charakterizujú tento druh koncentrácie, ktorá sa zakladá bezprostredne na akumulácii alebo je s ňou skôr totožná. Po prvé: rastúca koncentrácia spoločenských výrobných prostriedkov v rukách individuálnych kapitalistov je pri inak nezmenených okolnostiach obmedzená stupňom rastu spoločenského bohatstva. Po druhé: časť spoločenského kapitálu umiestená v každej osobitnej výrobnej sfére je rozdelená medzi mnohých kapitalistov, ktorí stoja oproti sebe ako nezávislí a konkurujúci si výrobcovia tovarov. Akumulácia a koncentrácia, ktorá ju sprevádza, sú teda nielen roztrieštené na mnoho bodov, ale rast fungujúcich kapitálov sa kríži s tvor-

bou nových a so štiepením starých kapitálov. Ak teda akumulácia na jednej strane vystupuje ako rastúca koncentrácia výrobných prostriedkov a velenia nad prácou, na druhej strane vystupuje ako vzájomné odpudzovanie mnohých individuálnych kapitálov.

Proti tomuto trieštenu úhrnného spoločenského kapitálu na mnohé individuálne kapitály čiže proti vzájomnému odpudzovaniu jeho častí pôsobí ich priťahovanie. To už nie je jednoduchá, s akumuláciou totožná koncentrácia výrobných prostriedkov a velenia nad prácou. Je to koncentrácia už vytvorených kapitálov, zrušenie ich individuálnej samostatnosti, vyvlastnenie kapitalistu kapitalistom, premena mnohých menších kapitálov na niekoľko väčších kapitálov. Tento proces sa líši od prvého procesu tým, že predpokladá iba zmenené rozdelenie už jestvujúcich a fungujúcich kapitálov, preto oblasť jeho pôsobenia nie je obmedzená absolútnym rastom spoločenského bohatstva čiže absolútnymi hranicami akumulácie. Kapitál tu v jedných rukách narastá do veľkých množstiev, pretože inde sa z mnohých rúk stráca. To je vlastná centralizácia na rozdiel od akumulácie a koncentrácie.

Nemôžeme tu bližšie vysvetľovať zákony tejto centralizácie kapitálov čiže priťahovania kapitálu kapitálom. Stačí, ak stručne naznačíme niekoľko faktov. Konkurenčný boj sa vedie zlacňovaním tovarov. Či sú tovary lacné, to závisí ceteris paribus[1*] od produktivity práce, a tá zasa závisí od rozsahu výroby. Preto väčšie kapitály ubíjajú menšie kapitály. Ďalej si spomeňme, že s vývinom kapitalistického spôsobu výroby rastie minimálny rozsah individuálneho kapitálu potrebný na to, aby podnikanie prebiehalo v normálnych podmienkach. Menšie kapitály sa preto tlačia do výrobných sfér, ktorých sa veľkopriemysel zmocnil ešte len sporadicky alebo neúplne. Konkurencia tu zúri priamo úmerne počtu a nepriamo úmerne veľkosti súperiacich kapitálov. Končí sa vždy zánikom mnohých menších kapitalistov, ktorých kapitály sčasti prechádzajú do rúk víťaza, sčasti zanikajú. Odhliadnuc od toho, s kapitalistickou výrobou sa vytvára úplne nová moc, úverový systém, ktorý sa vo svojich začiatkoch potajomky vkráda ako skromný pomocník akumulácie, neviditeľnými nitkami priťahuje väčšie alebo menšie množstvá peňažných prostriedkov rozptýlených po povrchu spoločnosti do rúk individuálnych alebo združených kapitalistov, čoskoro sa však stáva novou a strašnou zbraňou v konkurenčnom boji a nakoniec sa mení na obrovský spoločenský mechanizmus na centralizáciu kapitálov.

[1*] za inak nezmenených podmienok

V tej miere, v akej sa rozvíja kapitalistická výroba a akumulácia, rozvíja sa aj konkurencia a úver, dve najmocnejšie páky centralizácie. Rast akumulácie zároveň rozširuje centralizovateľný materiál, t. j. jednotlivé kapitály, kým rozšírenie kapitalistickej výroby vytvára na jednej strane spoločenskú potrebu a na druhej strane technické prostriedky tých mohutných priemyselných podnikov, ktorých vznik je viazaný na predchádzajúcu centralizáciu kapitálu. Dnes je preto sila vzájomnej príťažlivosti jednotlivých kapitálov a tendencia

k centralizácii mocnejšia ako kedykoľvek predtým. Ale aj keď relatívne rozšírenie a energia centralizujúceho pohybu sú do určitej miery určené už dosiahnutou veľkosťou kapitalistického bohatstva a prevahou ekonomického mechanizmu, predsa len rozvoj centralizácie vôbec nezávisí od pozitívneho rastu veľkosti spoločenského kapitálu. A tým sa osobitne odlišuje centralizácia od koncentrácie, ktorá je len iným výrazom pre reprodukciu v rozšírenom rozsahu. Centralizácia môže byť výsledkom púhej zmeny v rozdelení už jestvujúcich kapitálov, jednoduchej zmeny v kvantitatívnom zoskupení častí spoločenského kapitálu. Kapitál môže niekde narásť v jedných rukách do obrovských rozmerov, pretože inde bol odňatý z mnohých jednotlivých rúk. V danom odvetví podnikania by centralizácia dosiahla svoje krajné hranice, keby všetky do neho vložené kapitály splynuli do jediného kapitálu.[77b] V danej spoločnosti by sa táto hranica dosiahla až vtedy, keby sa úhrnný spoločenský kapitál spojil v rukách či už jednotlivého kapitalistu alebo jedinej spoločnosti kapitalistov.

Centralizácia dovršuje dielo akumulácie tým, že umožňuje priemyselným kapitalistom rozšíriť rozsah operácií. Ekonomický účinok ostáva ten istý, nech už je tento výsledok dôsledkom akumulácie alebo centralizácie; nech sa už centralizácia uskutočňuje násilnou cestou anexie — keď sa isté kapitály stanú takými silnými centrami príťažlivosti pre iné kapitály, že rozbíjajú ich individuálnu súdržnosť a potom priťahujú k sebe jednotlivé úlomky — alebo nech splynutie istého množstva už vytvorených alebo vytvárajúcich sa kapitálov prebieha hladšou cestou tvorby účastinných spoločností. Rastúce rozširovanie priemyselných podnikov je všade východiskom pre rozsiahlejšiu organizáciu úhrnnej práce mnohých, pre širší rozvoj jej materiálnych hybných síl, t. j. pre pokračujúcu premenu izolovaných a tradične uskutočňovaných výrobných procesov na spoločensky kombinované a vedecky riadené výrobné procesy.

Je však jasné, že akumulácia, postupné zväčšovanie kapitálu reprodukciou prechádzajúcou z formy kruhu do špirály, je veľmi pomalý proces v porovnaní s centralizáciou, ktorej stačí iba pozmeniť kvantitatívne zoskupenie integrujúcich častí spoločenského kapitálu. Svet by bol doteraz bez železníc, keby musel čakať tak dlho, kým by akumulácia umožnila niekoľkým jednotlivým kapitálom pustiť sa do stavby železnice. Naproti tomu centralizácia — vďaka účastinným spoločnostiam — to dokázala obratom ruky. A kým centralizácia takto stupňuje a urýchľuje účinky akumulácie, rozširuje a zrýchľuje zároveň prevraty v technickom zložení kapitálu, ktoré zväčšujú jeho konštantnú časť na úkor jeho variabilnej časti, a tým zmenšujú relatívny dopyt po práci.

Masy kapitálu, ktoré centralizácia cez noc stmelila, reprodukujú

[77b] [K 4. vyd. — Najnovšie anglické a americké „trusty" sa už snažia dosiahnuť tento cieľ tak, že sa pokúšajú aspoň všetky veľké závody určitého odvetvia spojiť do jednej veľkej účastinnej spoločnosti, ktorá má prakticky monopolné postavenie. — F. E.]

a zväčšujú sa tak ako iné kapitály, ibaže rýchlejšie, a tak sa stávajú novými mocnými pákami spoločenskej akumulácie. Ak teda hovoríme o rozvoji spoločenskej akumulácie, mlčky sem zahŕňame — dnes — aj účinky centralizácie.

Dodatočné kapitály utvorené v priebehu normálnej akumulácie (pozri 22. kap., 1) slúžia predovšetkým ako prostriedok na využívanie nových vynálezov, objavov a priemyselných zdokonalení vôbec. Ale aj starý kapitál dosiahne časom moment, keď sa obnovuje od hlavy po päty, keď zvlieka kožu a takisto sa znova rodí v zdokonalenej technickej podobe, v ktorej menšie množstvo práce stačí na to, aby dalo do pohybu väčšie množstvo strojov a surovín. Z toho nevyhnutne vyplývajúci absolútny pokles dopytu po práci bude samozrejme tým väčší, čím väčšmi sa kapitály, ktoré prechádzajú týmto obnovovacím procesom, už masovejšie nahromadili vďaka centralizačnému pohybu.

Na jednej strane dodatočný kapitál, vytvorený v priebehu akumulácie, priťahuje teda úmerne svojej veľkosti čoraz menej robotníkov. Na druhej strane starý kapitál, periodicky reprodukovaný v novom zložení, odpudzuje čoraz viac robotníkov, ktorých predtým zamestnával.

3.

Rastúca tvorba relatívneho preľudnenia čiže priemyselnej rezervnej armády

Akumulácia kapitálu, ktorá sa pôvodne javila len ako jeho kvantitatívne rozširovanie, uskutočňuje sa, ako sme videli, pri neprestajnej kvalitatívnej zmene jeho zloženia, pri neprestajnom raste jeho konštantnej časti na úkor jeho variabilnej časti.[77c]

Špecifický kapitalistický spôsob výroby, jemu zodpovedajúci rozvoj produktívnej sily práce a tým vyvolaná zmena v organickom zložení kapitálu nielenže drží krok s rastom akumulácie čiže s rastom spoločenského bohatstva. Kráčajú nepomerne rýchlejšie, pretože jednoduchá akumulácia čiže absolútne rozšírenie úhrnného kapitálu je sprevádzaná centralizáciou jeho individuálnych prvkov a technický prevrat v dodatočnom kapitáli je sprevádzaný technickým prevratom v pôvodnom kapitáli. S postupom akumulácie sa teda mení pomer konštantnej časti kapitálu k variabilnej časti; ak bol pôvodne 1 : 1, mení sa na 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 atď., takže

[77c] [Poznámka k 3. vydaniu. — V Marxovom osobnom exemplári je na tomto mieste poznámka na okraji: „Pre neskorší výklad treba tu poznamenať: Ak je rozšírenie len kvantitatívne, pri menšom i väčšom kapitáli v tom istom výrobnom odvetví sú zisky v tom istom pomere ako veľkosti preddavkovaných kapitálov. Ak kvantitatívne rozšírenie vyvolá kvalitatívnu zmenu, rastie zároveň miera zisku pre väčší kapitál." — F. E.]

s rastom kapitálu namiesto $^1/_2$ jeho celkovej hodnoty mení sa na pracovnú silu postupne len $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$ atď., kým $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ atď. sa menia na výrobné prostriedky. Keďže dopyt po práci sa neurčuje rozsahom úhrnného kapitálu, ale rozsahom jeho variabilnej časti, s rastom úhrnného kapitálu teda postupne klesá namiesto toho, aby s ním úmerne rástol, ako sme to predtým predpokladali. Klesá v pomere k veľkosti úhrnného kapitálu, a to rýchlejšie, ako rastie jeho veľkosť. S rastom úhrnného kapitálu rastie síce aj jeho variabilná časť čiže pracovná sila, ktorá je k nemu privtelená, ale v stále klesajúcom pomere. Skracujú sa medziobdobia, keď akumulácia pôsobí len ako púhe rozširovanie výroby na danom technickom základe. Rastúcou mierou sa zrýchľujúca akumulácia úhrnného kapitálu je potrebná nielen na to, aby absorbovala daný počet dodatočných robotníkov, alebo dokonca na to, aby v dôsledku ustavičných metamorfóz starého kapitálu zamestnala už pracujúcich robotníkov. Táto rastúca akumulácia a centralizácia sa samy zasa premieňajú na zdroj nových zmien v zložení kapitálu čiže ďalšieho zrýchleného poklesu jeho variabilnej časti v porovnaní s konštantnou časťou. Tento relatívny pokles variabilnej časti kapitálu, ktorý sa zrýchľuje s rastom úhrnného kapitálu, a to rýchlejšie, ako rastie úhrnný kapitál, javí sa na druhej strane naopak ako čoraz rýchlejší absolútny rast robotníckeho obyvateľstva v porovnaní s rastom variabilného kapitálu čiže prostriedkov na zamestnávanie robotníckeho obyvateľstva. Kapitalistická akumulácia v skutočnosti neustále vytvára, a to úmerne svojej energii a svojmu rozsahu, relatívne nadbytočné, t. j. pre priemerné zhodnocovacie potreby kapitálu nadbytočné, teda prebytočné čiže nadmerné robotnícke obyvateľstvo.

Ak skúmame úhrnný spoločenský kapitál, pohyb jeho akumulácie vyvoláva raz periodickú zmenu, raz sa jej momenty súčasne rozdeľujú medzi rôzne výrobné sféry. V niektorých sférach sa zloženie kapitálu mení bez rastu jeho absolútnej veľkosti, iba v dôsledku koncentrácie[1*]; v iných sférach je absolútny rast kapitálu spojený s absolútnym poklesom jeho variabilnej časti čiže pracovnej sily, ktorú absorbuje; v iných sférach kapitál raz ďalej rastie na svojom danom technickom základe a úmerne svojmu rastu priťahuje dodatočnú pracovnú silu, raz dochádza k organickej zmene a jeho variabilná časť sa zmenšuje; vo všetkých sférach je rast variabilnej časti kapitálu, a teda počtu zamestnaných robotníkov vždy spojený s prudkými výkyvmi a s prechodným vytváraním preľudnenia, či už má nápadnejšiu formu odpudzovania už zamestnaných robotníkov alebo menej zrejmú, ale nemenej účinnú formu sťaženého vstrebávania nadmerného robotníckeho obyvateľstva do jeho zvyčajných odvodných kanálov.[78] S veľkosťou už fungujúceho spoločenského

[1*] v 3. nemeckom vydaní: centralizácie

[78] Sčítanie v Anglicku a vo Walese okrem iného ukazuje:
Počet všetkých osôb zamestnaných v poľnohospodárstve (vrátane vlastníkov, nájomcov, záhradníkov, pastierov atď.) — 1851: 2 011 447, 1861: 1 924 110, pokles 87 337. Vinárska výroba — 1851: 102 714 osôb, 1861: 79 242; výroba hodvábu — 1851: 111 940, 1861: 101 678; tlač kartúnu — 1851: 12 098, 1861: 12 556;

kapitálu a s mierou jeho rastu, s rozširovaním rozsahu výroby a množstva robotníkov uvádzaných do pohybu, s rozvojom produktívnej sily ich práce, so širším a hojnejším prúdom všetkých zdrojov bohatstva rozširuje sa aj rozsah, v ktorom väčšie priťahovanie robotníkov kapitálom je spojené s ich väčším odpudzovaním, zrýchľuje sa zmena v organickom zložení kapitálu i v jeho technickej forme a rozširuje sa okruh výrobných sfér, ktoré táto zmena raz súčasne, raz striedavo zasahuje. A tak robotnícke obyvateľstvo s akumuláciou kapitálu, ktorú samo vytvára, vytvára v rastúcom rozsahu aj prostriedky, ktoré ho robia relatívne nadpočetným.[79] To je populačný zákon, vlastný kapitalistickému spôsobu výroby, tak ako v skutočnosti každý osobitný historický spôsob výroby má svoje

---

tento malý prírastok napriek obrovskému rozšíreniu výroby znamená značný relatívny pokles počtu zamestnaných robotníkov. Výroba klobúkov — 1851: 15 957, 1861: 13 814; výroba slamených klobúkov a čepcov — 1851: 20 393, 1861: 18 176; výroba sladu — 1851: 10 566, 1861: 10 677; výroba sviečok — 1851: 4949, 1861: 4686. Tento pokles je okrem iného spôsobený rozšírením plynového osvetlenia. Výroba hrebeňov — 1851: 2038, 1861: 1478; píly — 1851: 30 552, 1861: 31 647, malý prírastok v dôsledku rozšírenia strojových píl; výroba klincov — 1851: 26 940, 1861: 26 130, pokles v dôsledku konkurencie strojov; bane na cín a meď — 1851: 31 360, 1861: 32 041. Naproti tomu: pradiarne a tkáčovne bavlny — 1851: 371 777, 1861: 456 646; uhoľné bane — 1851: 183 389, 1861: 246 613. „Vzostup počtu robotníkov je od roku 1851 vo všeobecnosti najväčší v takých odvetviach, v ktorých používanie strojov nebolo doteraz úspešné." (Census of England and Wales for 1861, vol. III, Lond. 1863, p. 35—39.)

[79] Niektorí vynikajúci ekonómovia klasickej školy skôr tušili, ako pochopili zákon rastúceho poklesu relatívnej veľkosti variabilného kapitálu spolu s jeho účinkami na postavenie triedy námezdných robotníkov. Najväčšiu zásluhu na tom má John Barton, aj keď podobne ako všetci ostatní si pletie konštantný kapitál s fixným kapitálom a variabilný kapitál s cirkulujúcim kapitálom. Hovorí: „Dopyt po práci závisí od rastu cirkulujúceho, a nie fixného kapitálu. Keby bola pravda, že pomer medzi týmito dvoma druhmi kapitálu je ten istý za všetkých čias a za všetkých okolností, potom by z toho zaiste vyplývalo, že počet zamestnaných robotníkov je úmerný bohatstvu štátu. No takéto tvrdenie nie je pravdepodobné. V tej miere, ako sa rozvíjajú prírodné vedy a rozširuje sa civilizácia, čoraz viac rastie fixný kapitál v pomere k cirkulujúcemu kapitálu. Množstvo fixného kapitálu použitého pri výrobe kusa anglického mušelínu je najmenej sto ráz, pravdepodobne však tisíc ráz väčšie ako množstvo fixného kapitálu, ktoré sa používa na výrobu podobného kusa indického mušelínu. A podiel cirkulujúceho kapitálu je sto alebo tisíc ráz menší... Keby sa všetky ročné úspory pridali k fixnému kapitálu, nemali by nijaký účinok na rast dopytu po práci." (John Barton, Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society, Lond. 1817, p. 16, 17.) „Tá istá príčina, ktorá môže zvýšiť čistý dôchodok krajiny, môže súčasne vytvoriť prebytok obyvateľstva a zhoršiť postavenie robotníka." (Ricardo, l. c. p. 469.) S rastom kapitálu „dopyt" (po práci) „bude relatívne klesať" (l. c. p. 480, poznámka). „Suma kapitálu určená na udržiavanie práce môže sa meniť nezávisle od akýchkoľvek zmien v celkovej sume kapitálu... Veľké výkyvy v rozsahu zamestnanosti a veľká bieda môžu byť tým častejšie, čím je sám kapitál hojnejší." (Richard Jones, An Introductory Lecture on Pol. Econ., Lond. 1833, p. 12.) „Dopyt" (po práci) „nebude rásť... úmerne akumulácii úhrnného kapitálu... Preto každé zväčšenie národného kapitálu určeného na reprodukciu bude mať s pokrokom spoločnosti čoraz menší vplyv na postavenie robotníka." (Ramsay, l. c. p. 90, 91.)

osobitné, historicky platné populačné zákony. Abstraktný populačný zákon existuje len pre rastliny a zvieratá, pokým historicky nezasiahne človek.

Ak však nadbytočné robotnícke obyvateľstvo je nevyhnutným produktom akumulácie čiže rozvoja bohatstva na kapitalistickom základe, toto preľudnenie sa naopak stáva pákou kapitalistickej akumulácie a dokonca existenčnou podmienkou kapitalistického spôsobu výroby. Tvorí priemyselnú rezervnú armádu, ktorou kapitál disponuje a ktorá mu rovnako absolútne patrí, ako keby ju bol vypestoval na svoje vlastné náklady. Nezávisle od hraníc skutočného prírastku obyvateľstva vytvára pre meniace sa zhodnocovacie potreby kapitálu ľudský materiál, vždy pripravený na vykorisťovanie. S akumuláciou a s rozvojom produktívnej sily práce, ktorý ju sprevádza, rastie schopnosť kapitálu náhle sa rozpínať nielen preto, lebo rastie pružnosť fungujúceho kapitálu a absolútne bohatstvo, v ktorom kapitál tvorí len jednu pružnú časť, nielen preto, lebo úver pri každom osobitnom podnete obratom ruky dáva neobvyklú časť tohto bohatstva k dispozícii výrobe ako dodatočný kapitál. Technické podmienky samého výrobného procesu, stroje, dopravné prostriedky atď., umožňujú v najväčšom rozsahu najrýchlejšiu premenu nadproduktu na dodatočné výrobné prostriedky. Množstvo spoločenského bohatstva, ktoré narastá s rastom akumulácie a dá sa premeniť na dodatočný kapitál, sa zúrivo tlačí do starých výrobných odvetví, ktorých trh sa náhle rozširuje, alebo do novovzniknutých odvetví, ako sú železnice atď., ktorých potreba vyplýva z rozvoja starých výrobných odvetví. Vo všetkých takých prípadoch musí byť možné náhle vrhnúť na rozhodujúce úseky veľké masy ľudí bez narušenia rozsahu výroby v iných sférach. Tieto masy dodáva preľudnenie. Charakteristická životná dráha moderného priemyslu, forma desaťročného cyklu, prerušovaného len menšími výkyvmi, s obdobiami stredného oživenia, výroby pod vysokým tlakom, krízy a stagnácie, sa zakladá na ustavičnom vytváraní, väčšom alebo menšom absorbovaní a znovuvytváraní priemyselnej rezervnej armády čiže preľudnenia. Z druhej strany striedanie fáz priemyselného cyklu vyvoláva preľudnenie a stáva sa najenergickejším činiteľom jeho reprodukcie.

Táto svojrázna životná dráha moderného priemyslu, s ktorou sa nestretávame v nijakej skoršej epoche ľudstva, nebola možná ani v detskom období kapitalistickej výroby. Zloženie kapitálu sa menilo iba veľmi pomaly. Jeho akumulácii zodpovedal teda vcelku úmerný rast dopytu po práci. Čo ako pomalý bol rozvoj akumulácie kapitálu v porovnaní s modernou epochou, narážal na prirodzené hranice robotníckeho obyvateľstva, ktoré bolo možno vykorisťovať, a tieto hranice sa dali odstrániť iba násilnými prostriedkami, o ktorých sa zmienime neskoršie. Náhle a nárazové rozpínanie výroby je predpokladom jej náhleho zmršťovania; a to zasa vyvoláva jej rozpínanie, ktoré však nie je možné bez disponibilného ľudského materiálu, bez zväčšenia počtu robotníkov nezávislého od

absolútneho rastu obyvateľstva. K tomuto zväčšeniu dochádza jednoduchým procesom, ktorý ustavične „uvoľňuje" časť robotníkov, metódami, ktoré zmenšujú počet zamestnaných robotníkov v pomere k zväčšenej výrobe. Celá forma pohybu moderného priemyslu vyrastá teda z ustavičnej premeny časti robotníckeho obyvateľstva na nezamestnané alebo polozamestnané ruky. Povrchnosť politickej ekonómie sa prejavuje okrem iného v tom, že rozpínanie alebo zmršťovanie úveru, púhy symptóm striedajúcich sa období priemyselného cyklu, pokladá za ich príčinu. Tak ako nebeské telesá neustále opakujú určitý pohyb, do ktorého boli vrhnuté, takisto aj spoločenská výroba ustavične opakuje pohyb striedavého rozpínania a zmršťovania, keď už raz bola doň vrhnutá. Účinky sa zasa stávajú príčinami a striedajúce sa fázy celého procesu, ktorý neustále reprodukuje svoje vlastné podmienky, nadobúdajú formu periodickosti.[1*] Keď sa už periodickosť ustáli, dokonca aj politická ekonómia chápe tvorbu relatívneho, t. j. so zreteľom na priemernú potrebu zhodnocovania kapitálu nadbytočného obyvateľstva ako životnú podmienku moderného priemyslu.

H. Merivale, najprv profesor politickej ekonómie v Oxforde, neskôr úradník anglického ministerstva kolónií, hovorí: „Predpokladajme, že za jednej takejto krízy národ napne všetky svoje sily, aby sa vysťahovalectvom zbavil niekoľko stotisíc prebytočných rúk; aký by to malo následok? Taký, že pri prvom obnovení dopytu po práci by vznikol nedostatok. Čo aká rýchla by bola reprodukcia ľudí, vždy je potrebné obdobie jednej generácie, aby sa nahradili dospelí robotníci. Lenže zisky našich továrnikov závisia hlavne od schopnosti využiť priaznivý moment oživeného dopytu a odškodniť sa tak za obdobie ochabnutého dopytu. Túto schopnosť im zabezpečuje iba velenie nad strojmi a nad ručnou prácou. Musia mať naporúdzi ruky, musia byť schopní napnúť alebo uvoľniť aktivitu svojich operácií podľa situácie na trhu, pretože inak si v pretekoch konkurencie nemôžu udržať tú prevahu, na ktorej sa zakladá bohatstvo tejto krajiny."[80]

Dokonca aj Malthus uznáva, že preľudnenie je nevyhnutnosťou moderného priemyslu, a vo svojej obmedzenosti ho vysvetľuje absolútnym nadmerným rastom robotníckeho obyvateľstva, a nie jeho relatívnou nadpočetnosťou. Hovorí:

„Keby sa rozumné návyky ohľadom manželstva vo veľkej miere rozšírili medzi robotníckou triedou krajiny, ktorá závisí hlavne od manufaktúry a obchodu, boli by jej na škodu... Z povahy obyvateľstva vyplýva, že prírastok robotníkov v dôsledku osobitného dopytu nemožno dodať na trh skôr ako po uplynutí 16 alebo 18 rokov, kým premena dôchodku na kapitál na základe sporenia môže nastať oveľa rýchlejšie; krajina je vždy vystavená tomu, že jej pracovný fond bude rásť rýchlejšie ako obyvateľstvo."[81]

[1*] V autorizovanom francúzskom vydaní je na tomto mieste nasledujúca vsuvka: „No iba od tých čias, keď mechanický priemysel zapustil také hlboké korene, že získal rozhodujúci vplyv na celú národnú výrobu, až keď vďaka nemu zahraničný obchod začal predstihovať svojím významom vnútorný obchod, až keď sa svetový trh postupne zmocnil rozsiahlych oblastí v Novom svete, v Ázii a v Austrálii, až keď napokon priemyselné národy, ktoré vstúpili na scénu, boli dostatočne početné — až od tohto času sa datujú stále sa obnovujúce cykly, ktorých striedajúce sa fázy trvajú roky a vždy vyúsťujú do všeobecnej krízy, ktorá završuje jeden cyklus a je východiskom nového cyklu. Doteraz je periodické trvanie takých cyklov desať alebo jedenásť rokov, ale niet dôvodu pokladať tento počet rokov za nemenný. Naopak, zo zákonov kapitalistickej výroby, ktoré sme práve vysvetlili, treba urobiť záver, že je premenlivý a že sa obdobie cyklov bude postupne skracovať."

[80] H. Merivale, Lectures on Colonization and Colonies, Lond. 1841 and 1842, v. I, p. 146.

[81] „Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is

Keď politická ekonómia takto vyhlásila ustavičné vytváranie relatívneho preľudnenia robotníkov za nevyhnutnosť kapitalistickej akumulácie, vystupujúc v primeranej podobe starej panny, vkladá do úst svojmu „beau idéal"[1*] kapitalistu tieto slová, adresované „nadpočetným", ktorých vyhodil na dlažbu ich vlastný výtvor, dodatočný kapitál:

„My továrnici robíme pre vás, čo môžeme, keď zväčšujeme kapitál, z ktorého musíte existovať, a vy musíte urobiť ostatné tým, že prispôsobíte svoj počet existenčným prostriedkom."[82]

Kapitalistickej výrobe vôbec nestačí množstvo disponibilnej pracovnej sily, ktoré dodáva prirodzený prírastok obyvateľstva. Aby sa mohla slobodne rozvíjať, potrebuje priemyselnú rezervnú armádu, nezávislú od tejto prirodzenej hranice.

Doteraz sme predpokladali, že rast alebo pokles variabilného kapitálu presne zodpovedá rastu alebo poklesu počtu zamestnaných robotníkov.

Lenže variabilný kapitál rastie aj pri nezmenenom alebo dokonca zmenšenom počte robotníkov, ktorým velí, ak individuálny robotník dodáva viac práce, a teda jeho mzda rastie, hoci cena práce ostáva rovnaká alebo dokonca klesá, ale pomalšie, ako rastie množstvo práce. Prírastok variabilného kapitálu bude potom ukazovateľom väčšieho množstva práce, ale nie väčšieho počtu zamestnaných robotníkov. Každý kapitalista má absolútny záujem na tom, aby určité množstvo práce vyžmýkal z menšieho počtu robotníkov než rovnako lacno alebo dokonca lacnejšie z väčšieho počtu robotníkov. V druhom prípade vynaloženie konštantného kapitálu rastie úmerne množstvu práce uvedenej do pohybu, v prvom prípade rastie oveľa pomalšie. Čím väčší je rozsah výroby, tým rozhodujúcejší je tento motív. Jeho význam rastie s akumuláciou kapitálu.

Videli sme, že rozvoj kapitalistického spôsobu výroby a produktívnej sily práce — zároveň príčina i účinok akumulácie — umožňuje kapitalistovi, aby pri tom istom vynaložení variabilného kapitálu dal do pohybu viac práce väčším extenzívnym alebo intenzívnym vykorisťovaním individuálnych pracovných síl. Ďalej sme videli, že za tú istú hodnotu kapitálu kupuje viac pracovných síl tým, že postupne vytláča zručnejších robotníkov menej zručnými, zrelých nezrelými, mužov ženami, dospelú pracovnú silu mladistvou alebo detskou pracovnou silou.

Na jednej strane teda väčší variabilný kapitál v priebehu akumulácie uvádza do pohybu viac práce bez toho, aby najímal viac robot-

[1*] „krásnemu ideálu"

always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (Malthus, Princ. of Pol. Econ., p. 215, 319, 320.) V tomto diele Malthus konečne odhaľuje pomocou Sismondiho prekrásnu trojjedinosť kapitalistickej výroby: nadvýroba — nadpopulácia — nadspotreba, three very delicate monsters, indeed![2*] Porov. F. Engels, Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, 1. c. p. 107 sqq.[3*]

[82] Harriet Martineau, The Manchester Strike, 1832, p. 101.

[2*] tri veľmi delikátne obludy, len čo je pravda!

[3*] Engels, F.: Náčrt kritiky politickej ekonómie. In: Marx, K.—Engels, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1971, s. 28—31.

níkov, na druhej strane variabilný kapitál tej istej veľkosti uvádza do pohybu viac práce s tým istým množstvom pracovnej sily a napokon vytláčaním vyšších pracovných síl uvádza do pohybu viac nižších pracovných síl.

Vytváranie relatívneho preľudnenia čiže uvoľňovanie robotníkov prebieha teda ešte rýchlejšie ako technický prevrat vo výrobnom procese, bezstak urýchľovaný rozvojom akumulácie, a zodpovedajúci proporcionálny pokles variabilnej časti kapitálu oproti konštantnej časti. Ak sa výrobné prostriedky so zväčšovaním svojho rozsahu a účinnosti stávajú v menšej miere prostriedkami na zamestnávanie robotníkov, sám tento pomer sa zasa modifikuje tým, že v tej miere, v akej rastie produktívna sila práce, kapitál zvyšuje svoju ponuku práce rýchlejšie ako svoj dopyt po robotníkoch. Nadmerná práca zamestnanej časti robotníckej triedy zväčšuje jej rezervné rady, kým naopak zvýšený tlak, ktorým rezervy pôsobia svojou konkurenciou na zamestnaných, núti ich k nadmernej práci a k podriadeniu sa diktátu kapitálu. Okolnosť, že jedna časť robotníckej triedy je nadmernou prácou druhej časti odsúdená na nútenú záhaľku a naopak, stáva sa prostriedkom obohacovania jednotlivého kapitalistu[83] a zároveň urýchľuje tvorbu priemyselnej rezervnej armády v rozsahu zodpovedajúcom rastu spoločenskej akumulácie. Aký dôležitý je tento moment pri tvorbe relatívneho preľudnenia, to dokazuje napríklad Anglicko. Jeho technické prostriedky na „úsporu" práce sú kolosálne. A jednako, keby sa práca zajtra všeobecne obmedzila

[83] Dokonca aj v čase nedostatku bavlny v roku 1863 možno v istom pamflete blackburnských spriadačov bavlny nájsť rozhorčené sťažnosti na nadmernú prácu, ktorá na základe továrenského zákona, prirodzene, postihla len dospelých mužských robotníkov. „Od dospelých robotníkov tejto továrne žiadali denne dvanásť- až trinásťhodinovú prácu, kým stovky robotníkov sú nútené zaháľať, hoci by radi pracovali časť pracovného času, aby mohli živiť svoje rodiny a zachrániť svojich druhov pred predčasnou smrťou z nadmernej práce." „Chceli by sme sa spýtať," hovorí sa ďalej, „či táto prax nadčasovej práce môže vytvoriť znesiteľné vzťahy medzi pánmi a »sluhami«? Obete nadmernej práce pociťujú nespravodlivosť rovnako ako tí, čo sú tým odsúdení na nútenú záhaľku (condemned to forced idleness). Keby sa práca správne rozdelila, stačila by v tomto obvode na to, aby čiastočne zamestnala všetkých. Domáhame sa len práva, keď žiadame podnikateľov, aby sa všeobecne pracovalo iba krátky čas aspoň dovtedy, kým potrvá terajší stav, namiesto toho, aby jedna časť musela nadmerne pracovať, kým druhá časť je pre nedostatok práce nútená živoriť z dobročinnosti." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863, p. 8.) — Autor spisu Essay on Trade and Commerce chápe účinok relatívneho preľudnenia na zamestnaných robotníkov svojím zvyčajným neomylným buržoáznym inštinktom. „Inou príčinou zaháľania (idleness) v tomto kráľovstve je nedostatočný počet pracujúcich rúk. Vždy, keď sa pre nejaký mimoriadny dopyt po výrobkoch stane množstvo práce nedostatočným, pocítia robotníci svoju vlastnú dôležitosť a chcú, aby ju rovnako pocítili aj ich zamestnávatelia; je to zarážajúce; ale zmýšľanie týchto ľudí je také zvrátené, že v takýchto prípadoch sa skupiny robotníkov spájajú, aby priviedli svojich zamestnávateľov do úzkych tým, že strávia celý deň v záhaľke." (Essay etc., p. 27, 28.) Títo ľudia žiadali totiž zvýšenie miezd.

na racionálnu mieru a pre rôzne vrstvy robotníckej triedy zasa odstupňovala podľa veku a pohlavia, jestvujúce robotnícke obyvateľstvo by absolútne nestačilo na to, aby ďalej zabezpečovalo národnú výrobu v terajšom rozsahu. Veľká väčšina teraz „neproduktívnych" robotníkov by sa musela premeniť na „produktívnych".

Všeobecné pohyby mzdy sa vcelku riadia výlučne rozpínaním a zmršťovaním priemyselnej rezervnej armády, čo zasa zodpovedá striedaniu období priemyselného cyklu. Neurčujú sa teda pohybom absolútneho počtu robotníckeho obyvateľstva, ale meniacim sa pomerom, v akom sa robotnícka trieda rozpadá na aktívnu a rezervnú armádu, rastom a poklesom relatívneho rozsahu preľudnenia, stupňom, v akom sa raz absorbuje, inokedy zasa uvoľňuje. Pre moderný priemysel s jeho desaťročným cyklom a periodickými fázami, ktoré sa okrem toho v priebehu akumulácie križujú s nepravidelnými, čoraz rýchlejšie po sebe nasledujúcimi výkyvmi, by to bol naozaj krásny zákon, ktorý by dopyt po práci a jej ponuku neriadil rozpínaním a zmršťovaním kapitálu, teda podľa daných zhodnocovacích potrieb kapitálu, takže trh práce sa javí hneď relatívne nenasýtený, pretože sa kapitál rozpína, hneď zasa presýtený, pretože sa kapitál zmršťuje, ale naopak, pôsobil by tak, že pohyb kapitálu by bol závislý od absolútneho pohybu počtu obyvateľstva. Lenže taká je ekonomická dogma. Podľa nej mzda rastie v dôsledku akumulácie kapitálu. Zvýšená mzda podnecuje k rýchlejšiemu rozmnožovaniu robotníckeho obyvateľstva, ktoré trvá dovtedy, kým sa trh práce nepreplní, kým sa teda kapitál v pomere k ponuke robotníkov nestane nedostatočným. Mzda klesá, a teraz sa ukáže rub mince. Klesajúca mzda postupne decimuje robotnícke obyvateľstvo, takže sa voči nemu kapitál znova stáva nadbytočným, alebo, ako to vysvetľujú iní, klesajúca mzda a zodpovedajúce zvýšené vykorisťovanie robotníka znova urýchlia akumuláciu, zatiaľ čo nižšia mzda súčasne drží v šachu rast robotníckej triedy. Takto znova nastane situácia, keď ponuka práce je nižšia ako dopyt po práci, mzda rastie atď. Vskutku krásna metóda pohybu pre rozvinutú kapitalistickú výrobu! Prv ako by v dôsledku zvýšenia miezd mohlo dôjsť k nejakému pozitívnemu rastu skutočne práceschopného obyvateľstva, veľa ráz by uplynulo obdobie, kedy sa musí viesť priemyselné ťaženie, musí sa vybojovať a rozhodnúť bitka.

V rokoch 1849 až 1859 spolu s poklesom cien obilia došlo prakticky iba k nominálnemu zvýšeniu miezd v anglických poľnohospodárskych oblastiach; napríklad vo Wiltshire stúpla týždenná mzda zo 7 sh. na 8 sh., v Dorsetshire zo 7 alebo 8 sh. na 9 sh. atď. Bol to dôsledok nezvyčajného odlevu poľnohospodárskeho preľudnenia, zapríčineného vojnovým dopytom[150], masovým rozšírením stavby železníc, tovární, baní atď. Čím nižšia je mzda, tým vyššie je percento, ktorým sa vyjadruje každé najmenšie zvýšenie mzdy. Ak je týždenná mzda napríklad 20 sh. a stúpne na 22 sh., vzrastie o 10 %; naproti tomu, ak je mzda len 7 sh. a stúpne na 9 sh., vzrastie

o $28^4/_7$ %, čo znie veľmi pekne. V každom prípade nájomcovia pôdy bedákali a londýnsky Economist[84] v súvislosti s týmito hladovými mzdami dokonca celkom vážne táral o „a general and substantial advance"[1*]. Čo však urobili nájomcovia? Čakali, kým sa poľnohospodársky robotníci v dôsledku tejto skvelej pláce rozmnožia natoľko, aby ich mzda musela znova klesnúť, ako si to predstavuje dogmatický ekonomický mozog? Zaviedli viac strojov, a obratom ruky boli robotníci znova „nadpočetní" v takej miere, aká stačila dokonca samým nájomcom. Teraz sa do poľnohospodárstva vložilo „viac kapitálu" ako predtým a v produktívnejšej forme. Tým klesol dopyt po práci nielen relatívne, ale aj absolútne.

[1*] „všeobecnom a podstatnom vzraste"

Spomínaná ekonomická fikcia zamieňa zákony, ktoré riadia všeobecný pohyb mzdy čiže pomer medzi robotníckou triedou, t. j. úhrnnou pracovnou silou, a úhrnným spoločenským kapitálom, za zákony, ktoré rozdeľujú robotnícke obyvateľstvo medzi osobitné sféry výroby. Ak je napríklad v dôsledku priaznivej konjunktúry akumulácia v určitej výrobnej sfére osobitne živá, ak sú tu zisky väčšie ako priemerné zisky a tlačí sa sem dodatočný kapitál, potom, prirodzene, rastie dopyt po práci i mzda. Vyššia mzda priťahuje väčšiu časť robotníckeho obyvateľstva do zvýhodnenej sféry, kým sa nenasýti pracovnou silou a mzda znova natrvalo neklesne na svoju predchádzajúcu priemernú úroveň alebo dokonca pod ňu, ak bol tlak príliš veľký. Potom nielenže prestane prílev robotníkov do príslušného výrobného odvetvia, ale dokonca ho vystrieda odlev. Tu sa politický ekonóm nazdáva, že vidí, „kde a ako" s rastom mzdy absolútne rastie počet robotníkov a s absolútnym rastom robotníkov klesá mzda, v skutočnosti však vidí iba lokálne kolísanie trhu práce v osobitnej výrobnej sfére, vidí len javy rozdeľovania robotníckeho obyvateľstva medzi rôzne sféry vkladania kapitálu podľa toho, ako sa menia jeho potreby.

Priemyselná rezervná armáda v obdobiach stagnácie a priemernej prosperity tlačí na aktívnu armádu robotníkov a drží na uzde jej nároky v období nadvýroby a paroxyzmu. Relatívne preľudnenie je teda pozadím, na ktorom sa pohybuje zákon dopytu a ponuky práce. Vtesnáva pole pôsobnosti tohto zákona do hraníc, ktoré absolútne zodpovedajú vykorisťovateľskej chtivosti a panovačnosti. Tu je na mieste vrátiť sa k jednému z veľkých činov ekonomickej apologetiky. Pamätáme sa, že ak sa zavedením nových alebo rozšírením starých strojov časť variabilného kapitálu premení na konštantný kapitál, ekonomický apologéta túto operáciu, ktorá „viaže" kapitál a práve tým „uvoľňuje" robotníka, vysvetľuje naopak tak, akoby uvoľňovala kapitál pre robotníka. Až teraz možno celkom posúdiť apologétovu nehanebnosť. Neuvoľňujú sa iba robotníci bezprostredne vytlačení strojmi, ale takisto aj ich náhradné mužstvo a dodatočný kontingent, ktorý sa pravidelne absorbuje pri zvyčajnom rozšírení podniku na jeho starom základe. Teraz sú „uvoľnení"

[84] Economist, 21. jan. 1860.

všetci a každý nový kapitál, chtivý fungovať, môže nimi disponovať. Nech už kapitál pritiahne týchto alebo iných robotníkov, účinok na všeobecný dopyt po práci bude nulový, pokiaľ tento kapitál bude stačiť práve len na to, aby oslobodil trh od rovnakého počtu robotníkov, aký naň vrhli stroje. Ak zamestnáva menší počet robotníkov, rastie množstvo nadpočetných; ak zamestnáva väčší počet robotníkov, všeobecný dopyt po práci rastie len o prebytok zamestnaných nad počet „uvoľnených". Vzostup všeobecného dopytu po práci, ktorý by dodatočné kapitály hľadajúce použitie mohli inak vyvolať, sa teda v každom prípade neutralizuje natoľko, nakoľko sa rovná počtu robotníkov, ktorých stroje vyhodili na dlažbu. To teda znamená, že mechanizmus kapitalistickej výroby sa stará o to, aby absolútny rast kapitálu nebol sprevádzaný nijakým zodpovedajúcim rastom všeobecného dopytu po práci. A toto apologéta nazýva kompenzáciou za biedu, utrpenie a možnú záhubu robotníkov vytlačených počas prechodného obdobia, ktoré ich vrhá do priemyselnej rezervnej armády! Dopyt po práci nie je totožný s rastom kapitálu, ponuka práce nie je totožná s rastom robotníckej triedy, takže tu na seba pôsobili dve navzájom nezávislé sily. Les dés sont pipés.[1*] Kapitál súčasne pôsobí na obidvoch stranách. Ak na jednej strane jeho akumulácia zväčšuje dopyt po práci, na druhej strane zväčšuje ponuku robotníkov tým, že ich „uvoľňuje", kým zároveň tlak nezamestnaných núti zamestnaných, aby uviedli do činnosti viac práce, teda do istej miery robí ponuku práce nezávislou od ponuky robotníkov. Pohyb zákona dopytu a ponuky práce na tomto základe dovršuje despociu kapitálu. Preto keď robotníci odhalia tajomstvo, ako je možné, že čím viac pracujú, čím viac vyrábajú cudzieho bohatstva a čím viac rastie produktívna sila ich práce, tým neistejšou sa stáva pre nich dokonca aj ich funkcia ako zhodnocovacieho prostriedku kapitálu; keď odhalia, že sám stupeň intenzity konkurencie medzi nimi samými celkom závisí od tlaku relatívneho preľudnenia; len čo sa preto pomocou trade-unionov snažia organizovať plánovitú súčinnosť medzi zamestnanými a nezamestnanými, aby odstránili alebo oslabili ničivé dôsledky tohto prírodného zákona kapitalistickej výroby pre ich triedu, kapitál a jeho sykofant, politický ekonóm, vykrikujú, že sa porušuje „večný" a takrečeno „posvätný" zákon dopytu a ponuky. Každá súdržnosť medzi zamestnanými a nezamestnanými narúša totiž „čistú" hru tohto zákona. Keď na druhej strane, napríklad v kolóniách, nepriaznivé okolnosti bránia utvoreniu priemyselnej rezervnej armády a s ňou absolútnej závislosti robotníckej triedy od triedy kapitalistov, kapitál spolu so svojím tlčhubom Sanchom Panzom sa búri proti „posvätnému" zákonu dopytu a ponuky a usiluje sa ho ovládnuť donucovacími prostriedkami.

[1*] Kocky sú falošné.

4.
Rôzne formy existencie relatívneho preľudnenia. Všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie

Relatívne preľudnenie existuje vo všetkých možných odtienkoch. Každý robotník k nemu patrí v tom čase, keď je len napoly zamestnaný alebo nie je vôbec zamestnaný. Ak odhliadneme od veľkých, periodicky sa opakujúcich foriem, ktoré preľudneniu vtláča striedanie fáz priemyselného cyklu, takže vystupuje raz akútne v krízach, raz chronicky v časoch ochabnutého podnikania, preľudnenie má stále tri formy: plynulú, skrytú a viaznúcu.

V centrách moderného priemyslu — v továrňach, manufaktúrach, hutách a baniach atď. — sú robotníci raz odpudzovaní, raz zasa vo väčšom rozsahu priťahovaní, takže vcelku počet zamestnaných rastie, aj keď v ustavične klesajúcom pomere k rozsahu výroby. Preľudnenie tu existuje v plynulej forme.

Tak vo vlastných továrňach, ako aj vo veľkých dielňach, kde sa používajú stroje alebo je zavedená aspoň moderná deľba práce, sú potrebné masy mužských robotníkov v mladistvom veku. Keď ho prekročia, len veľmi malý počet ostáva v tých istých výrobných odvetviach, zatiaľ čo väčšinu pravidelne prepustia. Táto väčšina je súčasťou plynulého preľudnenia, ktoré rastie s rozsahom priemyslu. Časť z nich sa vysťahuje, pričom v skutočnosti iba putuje za kapitálom, ktorý sa vysťahoval. Jedným z dôsledkov toho je, že ženské obyvateľstvo rastie rýchlejšie ako mužské, čoho príkladom je Anglicko. Protirečením samého pohybu kapitálu je, že prirodzený prírastok masy robotníkov nenasycuje potreby akumulácie kapitálu, a predsa ich zároveň prekračuje. Kapitál potrebuje väčšie masy robotníkov v mladistvom veku a menšie v zrelom veku. Toto protirečenie nie je o nič krikľavejšie ako druhé protirečenie, že totiž počuť sťažnosti na nedostatok rúk v tom istom čase, keď tisíce robotníkov sú na dlažbe, pretože deľba práce ich pripútala k určitému odvetviu výroby.[85] Okrem toho spotreba pracovnej sily kapitálom je taká rýchla, že robotník v strednom veku je už zväčša viacej alebo menej prestarnutý. Klesá do radov nadpočetných alebo je vytlačený z vyššej priečky na nižšiu. Práve medzi robotníkmi veľkopriemyslu sa stretávame s najkratšou dĺžkou života.

---

[85] Kým v druhej polovici roku 1866 v Londýne vyhodili z práce 80 až 90 tisíc robotníkov, v továrenskej správe za ten istý polrok čítame: „Nezdá sa, že by bolo absolútne správne tvrdiť, že dopyt vyvolá ponuku práce vždy v tej chvíli, keď je to potrebné. S prácou to tak nebolo, pretože v minulom roku veľa strojov muselo stáť pre nedostatok rúk." (Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866, p. 81.)

„Dr. Lee, úradný lekár v Manchestri, konštatoval, že v tomto meste priemerný vek majetnej triedy je 38 rokov a robotníckej triedy iba 17 rokov. V Liverpoole je to 35, resp. 15 rokov. Z toho teda vyplýva, že privilegovaná trieda má poukážku na život (have a lease of life) viac ako dvakrát väčšiu, ako je poukážka jej menej šťastných spoluobčanov."[85a]

Za týchto okolností absolútny rast tejto časti proletariátu si vyžaduje takú formu, ktorá zväčšuje jej počet, hoci jej prvky sa rýchlo opotrebúvajú. Preto sa rýchlo striedajú generácie robotníkov. (Ten istý zákon neplatí pre ostatné triedy obyvateľstva.) Túto spoločenskú potrebu uspokojujú skoré manželstvá, nevyhnutný dôsledok pomerov, v ktorých žijú robotníci veľkopriemyslu, a prémia, ktorú za produkciu robotníckych detí poskytuje ich vykorisťovanie.

Len čo sa kapitalistická výroba zmocní poľnohospodárstva alebo v tej miere, ako sa ho zmocňuje, s akumuláciou kapitálu, ktorý tu funguje, absolútne klesá dopyt po poľnohospodárskom robotníckom obyvateľstve bez toho, aby sa jeho odpudzovanie vyrovnávalo väčším priťahovaním, ako je to v nepoľnohospodárskej výrobe. Preto časť poľnohospodárskeho obyvateľstva je ustavične pripravená stať sa mestským alebo manufaktúrnym proletariátom a číha na priaznivé okolnosti pre túto premenu. (O manufaktúre tu hovoríme v zmysle všetkej nepoľnohospodárskej výroby.)[86] Tento zdroj relatívneho preľudnenia je teda ustavične v pohybe. Ale jeho neustále prúdenie do miest predpokladá na samom vidieku aj stále skryté preľudnenie, ktorého rozsah je viditeľný len vtedy, keď sa odtokové kanály výnimočne široko otvoria. Preto je mzda poľnohospodárskeho robotníka stlačená na minimum a on sám jednou nohou stále stojí v bahne pauperizmu.

Tretia kategória relatívneho preľudnenia, viaznúce preľudnenie, je časťou aktívnej armády robotníkov, ale s veľmi nepravidelným zamestnaním. Takto poskytuje kapitálu nevyčerpateľný rezervoár disponibilnej pracovnej sily. Jej životné postavenie klesá pod priemernú normálnu úroveň robotníckej triedy, a práve tým sa stáva širokou základňou osobitných odvetví kapitalistického vykorisťovania. Charakterizuje ju maximum pracovného času a minimum mzdy. Pod rubrikou domáckej práce sme sa už oboznámili s jej hlavnou podobou. Neustále sa regrutuje z nadpočetných robotníkov veľkopriemyslu a poľnohospodárstva a najmä zo zanikajúcich od-

[85a] Úvodný prejav, ktorý na zdravotníckej konferencii v Birminghame 14. jan. 1875 predniesol J. Chamberlain, vtedy starosta mesta, teraz (1883) minister obchodu.

[86] Podľa sčítania z roku 1861 v Anglicku a Walese „781 miest malo 10 960 998 obyvateľov, kým dediny a vidiecke farnosti mali iba 9 105 226 obyvateľov... Roku 1851 figurovalo v sčítaní 580 miest, ktorých obyvateľstvo sa približne rovnalo obyvateľstvu okolitého vidieka. Lenže kým obyvateľstvo na vidieku vzrástlo v nasledujúcich desiatich rokoch len o pol milióna, v 580 mestách vzrástlo o 1 554 067. Prírastok obyvateľstva vo vidieckych farnostiach je 6,5 % a v mestách 17,3 %. Rozdiel v miere rastu je zapríčinený sťahovaním z vidieka do mesta. Tri štvrtiny celkového rastu obyvateľstva pripadajú na mestá." (Census etc., v. III, p. 11, 12.)

vetví priemyslu, v ktorých remeselná výroba podlieha manufaktúrnej výrobe a manufaktúrna výroba strojovej výrobe. Jej rozsah sa rozširuje tak, ako s rozsahom a energiou akumulácie pokračuje „tvorba nadpočetných". Táto časť relatívneho preľudnenia však zároveň predstavuje prvok robotníckej triedy, ktorý sa sám reprodukuje a zvečňuje a ktorý má na jej celkovom raste pomerne väčší podiel ako ostatné prvky. V skutočnosti nielen počet narodení a úmrtí, ale aj absolútna veľkosť rodín je nepriamo úmerná výške mzdy, teda tomu množstvu životných prostriedkov, ktoré majú k dispozícii rôzne kategórie robotníkov. Tento zákon kapitalistickej spoločnosti by znel nezmyselne medzi divochmi alebo dokonca medzi civilizovanými kolonistami. Pripomína masovú reprodukciu tých druhov zvierat, ktoré sú individuálne slabé a ustavične prenasledované.[87]

Napokon najnižšia vrstva relatívneho preľudnenia sídli vo sfére pauperizmu. Ak odhliadneme od tulákov, zločincov, prostitútok, slovom od vlastného lumpenproletariátu, táto spoločenská vrstva sa skladá z troch kategórií. Po prvé: práceschopní. Stačí len povrchne nazrieť do štatistiky anglického pauperizmu, aby sme zistili, že množstvo pauperov narastá s každou krízou a klesá s každým novým oživením podnikania. Po druhé: siroty a deti pauperov. Sú to kandidáti priemyselnej rezervnej armády a v časoch veľkého rozmachu, ako napríklad roku 1860, sa rýchle a masovo začleňujú do aktívnej armády robotníkov. Po tretie: spustnutí, demoralizovaní a práceneschopní ľudia. Sú to najmä jednotlivci, ktorí hynú pre svoju nepohyblivosť spôsobenú deľbou práce, ľudia, ktorí žijú dlhšie, ako je normálny vek robotníka, napokon obete priemyslu, ktorých počet rastie s nebezpečnými strojmi, baňami, chemickými továrňami atď., zmrzačení, chorľaví, vdovy atď. Pauperizmus je invalidovňou aktívnej armády robotníkov a mŕtvou príťažou priemyselnej rezervnej armády. Jeho produkcia je súčasťou produkcie relatívneho preľudnenia, jeho nevyhnutnosť je súčasťou nevyhnutnosti relatívneho preľudnenia, spolu s ním je existenčnou podmienkou kapitalistickej výroby a rozvoja bohatstva. Patrí medzi faux frais[1*] kapitalistickej výroby, ktorých sa však kapitál z veľkej časti vie striasť a preniesť ich na plecia robotníckej triedy a drobnej strednej triedy.

[1*] nepravé náklady

Čím väčšie je spoločenské bohatstvo, fungujúci kapitál, rozsah a energia jeho rastu, teda čím väčšia je aj absolútna veľkosť prole-

---

[87] „Zdá sa, že chudoba je náchylná na rozmnožovanie." (A. Smith[151].) Podľa galantného a duchaplného abbého Galianiho je to dokonca zvlášť múdre božie zariadenie: „Boh to tak zariadil, že ľudia, čo vykonávajú najužitočnejšie povolania, sa hojne rodia." (Galiani, l. c. p. 78.) „Bieda, siahajúca až po krajnú hranicu hladu a epidémií, nebrzdí, ale skôr zväčšuje rast obyvateľstva." (S. Laing, National Distress, 1844, p. 69.) Po štatistickej ilustrácii Laing pokračuje: „Keby všetci ľudia žili v priaznivých podmienkach, svet by sa čoskoro vyľudnil." („If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.")

tariátu a produktívna sila jeho práce, tým väčšia je priemyselná rezervná armáda. Disponibilná pracovná sila sa rozvíja na základe tých istých príčin ako rozpínavá sila kapitálu. Relatívna veľkosť priemyselnej rezervnej armády rastie teda s potenciálnymi silami bohatstva. Ale čím väčšia je táto rezervná armáda v pomere k aktívnej armáde robotníkov, tým masovejšie je stále preľudnenie, ktorého bieda je nepriamo úmerná útrapám jeho práce. Napokon čím väčšia je vrstva lazarov v radoch robotníckej triedy a priemyselná rezervná armáda, tým väčší je oficiálny pauperizmus. *Toto je absolútny, všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie.* Podobne ako všetky ostatné zákony je pri svojom realizovaní modifikovaný mnohorakými okolnosťami, ktorých analýza sem nepatrí.

Teraz chápeme bláznovstvo ekonomickej múdrosti, ktorá káže robotníkom, aby svoj počet prispôsobili zhodnocovacím potrebám kapitálu. Mechanizmus kapitalistickej výroby a akumulácie ustavične prispôsobuje ich počet týmto zhodnocovacím potrebám. Prvým slovom tohto prispôsobovania je tvorba relatívneho preľudnenia čiže priemyselnej rezervnej armády, posledným slovom je bieda neustále rastúcich vrstiev aktívnej armády robotníkov a mŕtva príťaž pauperizmu.

Zákon, podľa ktorého vďaka rozvoju produktivity spoločenskej práce možno stále rastúce množstvo výrobných prostriedkov dať do pohybu s progresívne klesajúcim vynaložením ľudskej sily — tento zákon sa na kapitalistickom základe, keď nie robotník používa pracovné prostriedky, ale pracovné prostriedky používajú robotníka, prejavuje v tom, že čím vyššia je produktívna sila práce, tým väčší je tlak robotníkov na prostriedky ich zamestnávania, tým neistejšia je teda podmienka ich existencie: predaj vlastnej sily na rozmnožovanie cudzieho bohatstva čiže sebazhodnocovanie kapitálu. Rýchlejší rast výrobných prostriedkov a produktivity práce ako produktívneho obyvateľstva sa teda po kapitalisticky vyjadruje naopak v tom, že robotnícke obyvateľstvo vždy rastie rýchlešie ako zhodnocovacia potreba kapitálu.

V štvrtom oddiele pri analýze výroby relatívnej nadhodnoty sme videli: v kapitalistickom systéme sa všetky metódy zvyšovania spoločenskej produktívnej sily práce uskutočňujú na náklady individuálneho robotníka; všetky prostriedky rozvoja výroby sa menia na prostriedky ovládania a vykorisťovania výrobcu, mrzačia robotníka na čiastkového človeka, degradujú ho na prívesok stroja, s útrapami jeho práce ničia jej obsah, odcudzujú mu duchovné potencie pracovného procesu v tej istej miere, v akej sa do neho vteľuje veda ako samostatná sila; znetvorujú podmienky, v ktorých robotník pracuje, počas pracovného procesu ho podriaďujú najmalichernejšiemu nenávistnému despotizmu, čas jeho života premieňajú na pracovný čas, jeho ženu a dieťa vrhajú pod Džagannáthove kolesá[185] kapitálu. Všetky metódy výroby nadhodnoty sú však zároveň metódami akumulácie, a každé rozšírenie akumulácie sa naopak stáva

prostriedkom na rozvíjanie týchto metód. Z toho vyplýva, že v tej miere, v akej sa akumuluje kapitál, postavenie robotníka sa musí zhoršovať, či už je jeho mzda vysoká alebo nízka. Napokon zákon, ktorý relatívne preľudnenie čiže priemyselnú rezervnú armádu neustále udržuje v rovnováhe s rozsahom a energiou akumulácie, prikúva robotníka ku kapitálu pevnejšie, ako Hefaistove kliny prikovali Prometea k bralu. Tento zákon podmieňuje akumuláciu biedy, zodpovedajúcu akumulácii kapitálu. Akumulácia bohatstva na jednom póle je teda zároveň akumuláciou biedy, útrap práce, otroctva, nevedomosti, zosurovenia a morálnej degradácie na druhom póle, t. j. na strane triedy, ktorá vyrába svoj vlastný produkt ako kapitál.

Politickí ekonómovia vyjadrili tento antagonistický charakter kapitalistickej akumulácie[88] v rôznych formách, hoci s ňou hádžu dovedna sčasti síce analogické, ale predsa len podstatne odlišné javy predkapitalistických spôsobov výroby.

Benátsky mních Ortes, jeden z veľkých ekonomických spisovateľov 18. storočia, chápe antagonizmus kapitalistickej výroby ako všeobecný prírodný zákon spoločenského bohatstva.

„Ekonomické dobro a ekonomické zlo sú v národe vždy v určitej rovnováhe (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), hojnosť statkov u jedných sa vždy rovná ich nedostatku u druhých (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Veľké bohatstvo niekoľkých je vždy sprevádzané absolútnym olúpením oveľa väčšieho počtu iných o to najnevyhnutnejšie. Bohatstvo národa zodpovedá jeho obyvateľstvu a jeho bieda zodpovedá jeho bohatstvu. Pracovitosť jedných si vynucuje záhaľku druhých. Chudobní a zaháľajúci sú nevyhnutným plodom bohatých a činných" atď.[88]

Asi desať rokov po Ortesovi protestantský farár anglikánskej cirkvi Townsend veľmi hrubým spôsobom velebil chudobu ako nevyhnutnú podmienku bohatstva.

„Zákonné donútenie k práci je spojené s príliš veľkou námahou, násilím a krikom, kým hlad je nielen pokojným, tichým, neprestávajúcim tlakom, ale ako najprirodzenejšia pohnútka k usilovnosti a práci vyvoláva aj najmocnejšie vypätie."

Všetko teda záleží na tom, aby hlad medzi robotníckou triedou bol trvalý, a o to sa podľa Townsenda stará populačný princíp, ktorý pôsobí najmä medzi chudobnými.

---

[88] „Zo dňa na deň je teda jasnejšie, že výrobné vzťahy, v ktorých sa buržoázia pohybuje, nemajú jednotný, jednoduchý charakter, ale že ich charakter je dvojaký; že za tých istých vzťahov, za ktorých sa vytvára bohatstvo, vytvára sa aj bieda; že za tých istých vzťahov, za ktorých sa rozvíjajú výrobné sily, rozvíja sa aj sila útlaku; že tieto vzťahy vytvárajú buržoázne bohatstvo, t. j. bohatstvo buržoáznej triedy iba tak, že neustále ničia bohatstvo jednotlivých príslušníkov tejto triedy a vytvárajú neustále vzrastajúci proletariát." (Karl Marx, Misère de la Philosophie, p. 116[1*].)

[88] G. Ortes, Della Economia Nazionale libri sei 1774, in Custodi, Parte Moderna, t. XXI, p. 6, 9, 22, 25 etc. Ortes hovorí, l. c. p. 32: „Namiesto vymýšľania

[1*] Marx, K.: Bieda filozofie. Bratislava 1980, s. 94—95.

„Zdá sa, že je prírodným zákonom, aby chudobní boli v istej miere neprezieraví (improvident)" (totiž natoľko neprezieraví, že prichádzajú na svet bez zlatej lyžičky v ústach), „takže vždy sa nájdu ľudia (that there always may be some), ktorí plnia najservilnejšie, najšpinavšie a najponižujúcejšie funkcie v spoločnosti. Tým sa značne zväčšuje fond ľudského šťastia (the fund of human happiness), jemnejší ľudia (the more delicate) sú oslobodení od lopoty a môžu sa nerušene venovať vyššiemu povolaniu atď... Zákon o chudobných má tendenciu zničiť harmóniu a krásu, symetriu a poriadok tohto systému, ktorý zriadili na svete boh a príroda."[90]

Ak benátsky mních v osudovosti, ktorá zvečňuje biedu, našiel oprávnenie pre existenciu kresťanskej dobročinnosti, celibátu, kláštorov a zbožných nadácií, protestantský obročník vidí v tom naopak zámienku, aby zatracoval zákony, na základe ktorých mal chudobný právo na úbohú verejnú podporu.

„Pokrok spoločenského bohatstva," hovorí Storch, „plodí tú užitočnú triedu spoločnosti..., ktorá vykonáva najotupnejšie, najnižšie a najodpornejšie práce, slovom berie na svoje plecia všetko, čo je v živote neprijemné a servilné, a práve tým zabezpečuje iným triedam voľný čas, veselého ducha a konvenčnú" (c'est bon![1*]) „dôstojnosť charakteru atď."[91]

[1*] to je dobré!

Storch sa spytuje, v čom je teda vlastne prednosť tejto kapitalistickej civilizácie s jej biedou a degradáciou más v porovnaní s barbarstvom? Nachádzame iba jednu odpoveď — v istote!

„Vďaka pokroku priemyslu a vedy," hovorí Sismondi, „každý robotník môže každý deň vyrobiť oveľa viac, ako potrebuje pre svoju spotrebu. Zároveň však, kým jeho práca vytvára bohatstvo, toto bohatstvo by spôsobilo, že by bol menej schopný pracovať, keby ho mal sám spotrebovať." Podľa neho „ľudia" (t. j. nepracujúci) „by sa pravdepodobne zriekli všetkých vymožeností v umení, ako aj všetkých pôžitkov, ktoré nám priemysel poskytuje, keby ich museli kupovať za takú neprestajnú prácu, ako je práca robotníka... Námaha je dnes oddelená od jej odmeny; nie je to ten istý človek, čo najprv pracuje a potom odpočíva, ale naopak, pretože jeden pracuje, druhý odpočíva... Nekonečné znásobovanie produktívnych síl práce môže mať teda iba ten výsledok, že rastie prepych a pôžitky medzi zaháľajúcimi boháčmi."[92]

---

systémov neužitočných pre šťastie ľudu obmedzím sa na skúmanie príčin jeho nešťastia."

[90] A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786, republished Lond. 1817, p. 15, 39, 41. Tento „jemnocitný" farár — z jeho spisu, ktorý sme práve citovali, ako aj z jeho Journey through Spain odpisuje Malthus často celé strany — si vypožičal väčšiu časť svojho učenia od sira J. Steuarta, ktorého však komolí. Napríklad keď Steuart hovorí: „Tu, v otroctve, existovala násilná metóda, ako urobiť ľudí pracovitými" (pre nepracujúcich)... „Vtedy ľudia boli nútení pracovať" (t. j. pracovať zadarmo pre iných), „pretože boli otrokmi druhých; teraz sú ľudia nútení pracovať" (t. j. pracovať zadarmo pre nepracujúcich), „pretože sú otrokmi svojich potrieb"[153], z toho však nerobí záver, ako náš tučný obročník, že námezdní robotníci musia vždy hladovať. Naopak, chce ich potreby rozmnožiť a z rastúceho počtu ich potrieb zároveň urobiť podnet k práci pre „jemnocitnejších" ľudí.

[91] Storch, l. c., t. III, p. 223.

[92] Sismondi, l, c., t. I, p. 79, 80, 85.

Napokon Destutt de Tracy, tento chladnokrvný buržoázny doktrinár, vyjadruje sa celkom brutálne:

„Chudobné národy sú tie, kde sa ľud má dobre; a bohaté národy sú tie, kde ľud je zvyčajne chudobný."[93]

5.

Ilustrácia všeobecného zákona kapitalistickej akumulácie

a/

Anglicko v rokoch 1846—1866

Nijaké obdobie modernej spoločnosti nie je také vhodné na štúdium kapitalistickej akumulácie ako obdobie práve uplynulých dvadsiatich rokov. Je to tak, ako keby bolo našlo Fortunatov mešec. No zo všetkých krajín poskytuje klasický príklad znovu Anglicko, pretože zaujíma prvé miesto na svetovom trhu, pretože len tu sa naplno rozvinul kapitalistický spôsob výroby a napokon pretože nástup tisícročnej ríše slobodného obchodu od roku 1846 odrezal vulgárnu ekonómiu od jej posledného útočišťa. V štvrtom oddiele sme už dostatočne ukázali titanský pokrok výroby, vďaka ktorému druhá polovica dvadsaťročného obdobia zasa ďaleko predstihuje prvú polovicu.

Hoci absolútny rast anglického obyvateľstva bol v poslednom polstoročí veľmi veľký, relatívny rast čiže miera prírastku stále klesala, ako to ukazuje nasledujúca tabuľka z oficiálneho sčítania ľudu:

Ročný percentuálny prírastok obyvateľstva Anglicka a Walesu v desaťročných priemeroch

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Všimnime si teraz na druhej strane rast bohatstva. Najistejší oporný bod nám tu ponúka pohyb ziskov, pozemkových rent atď. podliehajúcich dôchodkovej dani. Vo Veľkej Británii prírastok zdaniteľných ziskov (bez nájomcov a niektorých iných kategórií) v rokoch 1853—1864 bol 50,47 % (čiže 4,58 % v ročnom priemere)[94],

[93] Destutt de Tracy, l. c. p. 231. „Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

[94] Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue, Lond. 1866, p. 38.

prírastok obyvateľstva v tom istom období bol približne 12 %. Prírastok zdaniteľnej pozemkovej renty (vrátane domov, železníc, baní, lovíšť rýb atď.) v rokoch 1853—1864 bol 38 % čiže $3^5/_{12}$ % ročne, z čoho najväčší podiel pripadal na tieto položky:

	Prírastok ročného dôchodku roku 1864 oproti roku 1853	Prírastok za rok
z domov . .	38,60 %	3,50 %
z kameňolomov .	84,76 %	7,70 %
z baní . . .	68,85 %	6,26 %
zo železiarní .	39,92 %	3,63 %
z lovíšť rýb .	57,37 %	5,21 %
z plynární .	126,02 %	11,45 %
zo železníc	83,29 %	7,57 %[95]

Ak v období 1853—1864 porovnáme každé štyri roky, miera prírastku dôchodkov sa neustále zvyšuje. Napríklad pri dôchodkoch pochádzajúcich zo ziskov dosahuje v rokoch 1853—1857 ročne 1,73 %, v rokoch 1857—1861 ročne 2,74 % a v rokoch 1861—1864 ročne 9,30 %. Celková suma dôchodkov Spojeného kráľovstva podliehajúcich dôchodkovej dani bola roku 1856: 307 068 898 £, 1859: 328 127 416 £, 1862: 351 745 241 £, 1863: 359 142 897 £, 1864: 362 462 279 £, 1865: 385 530 020 £.[96]

Akumuláciu kapitálu zároveň sprevádzala jeho koncentrácia a centralizácia. Hoci za Anglicko neexistovala oficiálna poľnohospodárska štatistika (zato však existovala za Írsko), desať grófstiev ju poskytlo dobrovoľne. Ukázala taký výsledok, že od roku 1851 do roku 1861 počet nájmov pod 100 akrov sa zmenšil z 31 583 na 26 567, teda 5016 ich splynulo s väčšími nájmami.[97] V rokoch 1815 až 1825 ani jeden hnuteľný majetok v hodnote vyše milióna nespadal pod dedičskú daň, naproti tomu v rokoch 1825 až 1855 ich bolo osem, a od roku 1855 do júna 1859, t. j. za $4^1/_2$ roka, boli štyri.[98] Centralizáciu možno však najlepšie vidieť z krátkeho rozboru dôchodkovej dane v rubrike *D* (zisky bez nájomcov atď.) v rokoch 1864 a 1865. Vopred poznamenávam, že dôchodky z tohto zdroja platia income tax[1*] až od 60 £ vyššie. Tieto dôchodky podliehajúce dani dosahovali v Anglicku, vo Walese a v Škótsku roku 1864:

[1*] dôchodkovú daň

---

[95] Tamtiež.

[96] Tieto čísla stačia na porovnanie, ale z absolútneho hľadiska sú nesprávne, pretože sa ročne „zamlčí" možno aj 100 miliónov £ dôchodkov. Sťažnosti Commissioners of Inland Revenue[2*] na systematické klamanie, najmä zo strany obchodníkov a priemyselníkov, sa opakujú v každej ich správe. Napríklad sa tu hovorí: „Istá účastinná spoločnosť uviedla ako svoj zdaniteľný zisk sumu 6000 £, odhadca ho určil na 88 000 £ a z tejto sumy napokon zaplatila daň. Iná spoločnosť uviedla 190 000 £, bola však donútená priznať, že skutočná suma je 250 000 £." (Tamtiež, p. 42.)

[2*] členov komisie pre domáce dôchodky

[97] Census etc., l. c. p. 29. Tvrdenie Johna Brighta, že 150 landlordov vlastní polovicu anglickej pôdy a 12 landlordov polovicu škótskej pôdy, nebolo vyvrátené.

[98] Fourth Report etc. of Inland Revenue, Lond. 1860, p. 17.

95 844 222 £ a roku 1865: 105 435 787 £[99], počet zdanených bol roku 1864: 308 416 osôb zo všetkého obyvateľstva 23 891 009, roku 1865: 332 431 osôb zo všetkého obyvateľstva 24 127 003. Rozdelenie týchto dôchodkov za obidva roky ukazuje nasledujúca tabuľka:

	Rok končiaci 5. aprílom 1864		*Rok končiaci 5. aprílom 1865*	
	Dôchodok zo zisku	Počet osôb	Dôchodok zo zisku	Počet osôb
Celkový dôchodok:	£ 95 844 222	308 416	£ 105 435 787	332 431
z toho:	£ 57 028 290	22 334	£ 64 554 297	24 075
z toho:	£ 36 415 225	3 619	£ 42 535 576	4 021
z toho:	£ 22 809 781	822	£ 27 555 313	973
z toho:	£ 8 744 762	91	£ 11 077 238	107

V Spojenom kráľovstve sa roku 1855 vyrobilo 61 453 079 ton uhlia v hodnote 16 113 267 £, roku 1864: 92 787 873 ton v hodnote 23 197 968 £, 1855: 3 218 154 ton surového železa v hodnote 8 045 385 £, 1864: 4 767 951 ton v hodnote 11 919 877 £. Roku 1854 v Spojenom kráľovstve bola dĺžka železničných tratí v prevádzke 8054 míľ s vloženým kapitálom 286 068 794 £, 1864: 12 789 míľ s vloženým kapitálom 425 719 613 £. Roku 1854 celkový vývoz a dovoz Spojeného kráľovstva bol 268 210 145 £, 1865: 489 923 285 £. Nasledujúca tabuľka ukazuje pohyb vývozu:

1847	58 842 377 £
1849	63 596 052 £
1856	115 826 948 £
1860	135 842 817 £
1865	165 862 402 £
1866	188 917 563 £[100]

Po týchto niekoľkých údajoch chápeme víťazoslávny výkrik generálneho registrátora[128] britského ľudu:

„Hoci obyvateľstvo rástlo rýchle, neudržalo krok s rozvojom priemyslu a bohatstva."[101]

Obráťme teda pozornosť na bezprostredných činiteľov tohto priemyslu čiže na výrobcov tohto bohatstva, na robotnícku triedu.

„K najskľučujúcejším črtám sociálnych pomerov v tejto krajine patrí," hovorí Gladstone, „že kým spotrebná sila ľudu klesá a rastie odriekanie a bieda robotníckej triedy, zároveň sa neprestajne hromadí bohatstvo vo vyšších triedach a neustále rastie kapitál."[102]

---

[99] To sú čisté dôchodky po odpočítaní určitých zákonných zrážok.

[100] V tejto chvíli, v marci 1867, je indicko-čínsky trh znova celkom preplnený zásielkami britských bavlnárskych továrnikov. Roku 1866 sa začalo znižovanie miezd bavlnárskych robotníkov o 5 %, v dôsledku podobnej operácie vypukol roku 1867 štrajk 20 000 robotníkov v Prestone. [Bola to predohra krízy, ktorá vypukla hneď nato. — F. E.]

[101] Census etc., l. c. p. 11.

[102] Gladstone v Dolnej snemovni 13. feb. 1843: „It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possi-

Takto hovoril tento svätuškársky minister v Dolnej snemovni 13. februára 1843. O dvadsať rokov neskoršie, 16. apríla 1863, v prejave, ktorým predkladal svoj rozpočet, povedal:

„Od roku 1842 do roku 1852 vzrástol zdaniteľný dôchodok krajiny o 6 %... Za osem rokov, od roku 1853 do roku 1861, ak berieme ako základ rok 1853, vzrástol o 20 %. Tento fakt je taký ohromujúci, že je takmer neuveriteľný... Tento závratný rast bohatstva a moci ... sa celkom obmedzuje na majetné triedy, ale ... ale musí byť nepriamo výhodný pre robotnícke obyvateľstvo, pretože zlacňuje tovary všeobecnej spotreby — kým bohatí sa stali bohatšími, chudobní sa stali menej chudobnými. Rozhodne sa však neodvažujem povedať, či sa extrémy chudoby zmenšili[1*]."[103]

[1*] v 4. nemeckom vydaní: zmenili

Aký krívajúci antiklimax! Ak robotnícka trieda ostala „chudobnou", iba „menej chudobnou" v pomere, v akom vytvorila „závratný rast bohatstva a moci" pre majetnú triedu, potom ostala relatívne rovnako chudobnou. Ak sa extrémy chudoby nezmenšili, potom sa zväčšili, pretože sa zväčšili extrémy bohatstva. Pokiaľ ide o zlacnenie životných prostriedkov, ukazuje oficiálna štatistika, napríklad údaje z London Orphan Asylum[2*], zdraženie o 20 % v priemere troch rokov 1860 až 1862 v porovnaní s rokmi 1851—1853. V nasledujúcich troch rokoch 1863—1865 postupne zdražilo mäso, maslo, mlieko, cukor, soľ, uhlie a veľa iných nevyhnutných životných prostriedkov.[104] Nasledujúci Gladstonov prejav o rozpočte zo 7. apríla 1864 je pindarovským dityrambom na pokrok vo vytĺkaní ziskov a na šťastie ľudu, zmierňované „chudobou". Hovorí o masách „na okraji pauperizmu", o výrobných odvetviach, „kde mzda nestúpla", a napokon zhŕňa šťastie robotníckej triedy týmito slovami:

[2*] londýnskeho sirotinca

„V deviatich prípadoch z desiatich je ľudský život len bojom o existenciu."[105]

---

bility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." (Times, 14. febr. 1843. — Hansard, 13. febr.)

[103] „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." (Gladstone v H. o. C. 16. apríl 1863. Morning Star, 17. apríl.)

[104] Pozri oficiálne údaje v Modrej knihe: Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI, Lond. 1866, p. 260—273 passim. Namiesto štatistiky sirotincov atď. mohli by ako doklady poslúžiť deklamácie ministerských žurnálov odporúčajúcich apanáž pre deti kráľovského domu. V nich sa nikdy nezabúda na zdraženie životných prostriedkov.

[105] „Think of those who are on the border of that region" (pauperism), „wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (Gladstone, H. o. C., 7. April 1864.) Verzia u Hansarda znie takto: „Again; and yet more at large, what is human life but, in the majo-

Profesor Fawcett, ktorý nie je ako Gladstone viazaný oficiálnymi ohľadmi, bez okolkov vyhlasuje:

„Prirodzene, nepopieram, že s týmto zväčšením kapitálu" (v posledných desaťročiach) „stúpli peňažné mzdy, ale táto zdanlivá výhoda sa vo veľkej miere zasa stráca, pretože mnohé životné potreby sú čoraz drahšie" (nazdáva sa, že v dôsledku poklesu hodnoty drahých kovov) „... Bohatí rýchlo bohatnú (the rich grow rapidly richer), kým v postavení pracujúcich tried nebadať nijaké zlepšenie ... Robotníci sa stávajú takmer otrokmi obchodníkov, u ktorých sa zadlžili."[106]

V oddieloch o pracovnom dni a o strojoch sme ukázali okolnosti, za ktorých britská robotnícka trieda vytvorila „závratný rast bohatstva a moci" pre majetné triedy. Lenže vtedy nás predovšetkým zaujímal robotník počas svojej spoločenskej funkcie. Aby sme plne objasnili zákony akumulácie, treba mať na zreteli aj robotníkovo postavenie mimo dielne, jeho výživu a bývanie. Rámec tejto knihy nás núti, aby sme tu vzali do úvahy predovšetkým najhoršie platenú časť priemyselného proletariátu a poľnohospodárskych robotníkov, t. j. väčšinu robotníckej triedy.

Najprv ešte niekoľko slov o oficiálnom pauperizme čiže o tej časti robotníckej triedy, ktorá prišla o podmienku svojej existencie, o predaj pracovnej sily, a živorí z verejných almužien. Oficiálna listina pauperov v Anglicku[107] zahŕňala roku 1855: 851 369 osôb, roku 1856: 877 767 osôb, roku 1865: 971 433 osôb. V dôsledku nedostatku bavlny vzrástol tento počet v rokoch 1863 a 1864 na 1 079 382 a 1 014 978. Kríza z roku 1866, ktorá najťažšie postihla Londýn, roku 1866 vyvolala v tomto sídle svetového trhu, bohatšom na obyvateľov ako Škótske kráľovstvo, prírastok pauperov o 19,5 % v porovnaní s rokom 1865 a o 24,4 % v porovnaní s rokom 1864 a ešte väčší prírastok v prvých mesiacoch roku 1867 v porovnaní s rokom 1866. Pri analýze štatistiky pauperov treba vyzdvihnúť dva body. Na jednej strane pohyb množstva pauperov nadol a nahor odráža periodické striedanie fáz priemyselného cyklu. Na druhej strane oficiálna štatistika čoraz viac skresľuje skutočný rozsah pauperizmu podľa toho, v akej miere sa s akumuláciou kapitálu rozvíja triedny boj, a teda aj sebauvedomenie robotníkov.

---

rity of cases, a struggle for existence." — Neprestajné krikľavé protirečenia v Gladstonových prejavoch o rozpočte z rokov 1863 a 1864 istý anglický spisovateľ charakterizuje týmto citátom z Boileaua[106]:

„Hľa, človek taký je — hneď biely je, hneď čierny
a ráno zabúda na svoj sľub podvečerný,
každému na farchu, sám sebou znechutený,
i svoje názory tak ako módy mení."

([Cituje H. Roy,] The Theory of Exchanges etc., Lond. 1864, p. 135.)

[106] H. Fawcett, l. c. p. 67, 82. Pokiaľ ide o rastúcu závislosť robotníkov od obchodníkov, je dôsledkom zväčšujúcich sa výkyvov a prerušení v ich zamestnaní.

[107] V Anglicku je vždy zahrnutý Wales, vo Veľkej Británii Anglicko, Wales a Škótsko, v Spojenom kráľovstve tieto tri krajiny a Írsko.

[106] v 1.—4. nemeckom vydaní: Molièra

Napríklad barbarstvo v zaobchádzaní s paupermi, o ktorom anglická tlač (Times, Pall Mall Gazette atď.) tak hlasito vykrikovala v posledných dvoch rokoch, je starého dáta. F. Engels konštatuje roku 1844 presne tie isté hrôzy, presne ten istý chvíľkový pokrytecký nárek patriaci do „senzačnej literatúry".[153] Ale obrovský rast prípadov smrti hladom („deaths by starvation") v Londýne v poslednom desaťročí nad všetku pochybnosť dokazuje rastúcu hrôzu robotníkov z otročenia v robotárni[108], v tejto trestnici biedy.

b/
Zle platené vrstvy britskej priemyselnej robotníckej triedy

Obráťme teraz pozornosť na zle platené vrstvy priemyselnej robotníckej triedy. V čase nedostatku bavlny, roku 1862, Privy Council[71] poveril dr. Smitha, aby prešetril stav výživy strádajúcich bavlnárskych robotníkov v Lancashire a Cheshire. Predchádzajúce dlhoročné pozorovanie ho priviedlo k záveru, že „ak sa má zabrániť chorobám z hladu (starvation diseases)", denná strava priemernej ženy musí obsahovať najmenej 3900 granov uhlíka a 180 granov dusíka, denná strava priemerného muža 4300 granov uhlíka a 200 granov dusíka, u žien približne toľko výživných látok, koľko je v dvoch librách dobrého pšeničného chleba, u mužov o $^1/_9$ viac, týždenný priemer dospelých mužov a žien musí obsahovať najmenej 28 600 granov uhlíka a 1330 granov dusíka. Jeho výpočet prekvapujúco potvrdila prax tým, že sa zhodoval s biednym množstvom potravín, na ktoré stlačila spotrebu bavlnárskych robotníkov núdza. V decembri 1862 dostávali 29 211 granov uhlíka a 1295 granov dusíka týždenne.

Roku 1863 Privy Council nariadil preskúmať biedne postavenie najhoršie živenej časti anglickej robotníckej triedy. Dr. Simon, úradný lekár Privy Councilu, vybral na túto prácu spomenutého dr. Smitha. Jeho prieskum sa vzťahuje na poľnohospodárskych robotníkov na jednej strane, na tkáčov hodvábu, šičky, výrobcov kožených rukavíc, pletiarov pančúch, pletiarov rukavíc a obuvníkov na druhej strane. Posledné kategórie, s výnimkou pletiarov pančúch, sú výlučne mestské. Pri prieskume bolo pravidlom, že sa vyberali najzdravšie a relatívne najlepšie situované rodiny v každej kategórii.

Všeobecný záver bol ten, že

„len v jednej zo skúmaných kategórií mestských robotníkov spotreba dusíka nepatrne prekročila absolútnu minimálnu mieru, pod ktorou vznikajú choroby z hladu, že v dvoch kategóriách bola spotreba dusíkatej i uhlíkatej potravy

[108] Na pokrok dosiahnutý od čias A. Smitha vrhá osobitné svetlo okolnosť, že u Smitha slovo workhouse je ešte niekedy rovnocenné s manufactory. Napríklad v úvode kapitoly o deľbe práce: „Tých, čo sú zamestnaní v rôznych odvetviach práce, často možno sústrediť do tej istej robotárne (workhouse)."[154]

nedostatočná, a to v jednej veľmi nedostatočná, že viac ako pätina prešetrovaných poľnohospodárskych rodín prijímala menej uhlíkatej potravy, ako je nevyhnutné, viac ako tretina menej dusíkatej potravy, ako je nevyhnutné, a že v troch grófstvach (Berkshire, Oxfordshire a Somersetshire) prevládal v priemere nedostatok dusíkatej potravy."[109]

Z poľnohospodárskych robotníkov boli najhoršie živení poľnohospodárski robotníci Anglicka, najbohatšej časti Spojeného kráľovstva.[110] Spomedzi poľnohospodárskych robotníkov vôbec trpia podvýživou hlavne ženy a deti, lebo „muž musí jesť, aby mohol pracovať". Ešte väčší nedostatok zúril medzi vyšetrovanými kategóriami mestských robotníkov. „Sú tak zle živení, že sa musí vyskytovať mnoho prípadov strašného a zdravie ničiaceho strádania" (to všetko je „odriekanie" kapitalistu! totiž odriekanie v platení životných prostriedkov nepostrádateľných pre púhe živorenie jeho rúk!)[111]

Nasledujúca tabuľka porovnáva podmienky výživy spomenutých čisto mestských kategórií robotníkov s minimálnou výživou, ktorú predpokladá dr. Smith, s mierou výživy bavlnárskych robotníkov v čase ich najväčšej núdze:

Obidve pohlavia	Týždenný priemer uhlíka *(grany)*	Týždenný priemer dusíka *(grany)*
Päť mestských priemyselných odvetví	28 876	1192
Nezamestnaní lancashirskí továrenskí robotníci	29 211	1295
Minimálne množstvo navrhované pre lancashirských robotníkov pri rovnakom počte mužov a žien . . .	28 600	1330[112]

Z prešetrovaných kategórií priemyselných robotníkov polovica, $^{60}/_{125}$, vôbec nekonzumovala pivo, 28 % nekonzumovalo mlieko. Týždenný priemer tekutých potravín v rodinách kolísal od 7 uncií u šičiek do $24^{3}/_{4}$ uncie u pletiarov pančúch. Väčšina tých, čo vôbec nekonzumovali mlieko, boli londýnske šičky. Množstvo týždenne skonzumovaných chlebovín sa menilo od $7^{3}/_{4}$ libry u šičiek do $11^{1}/_{4}$ u obuvníkov a v celkovom priemere robilo 9,9 libry týždenne na dospelého. Množstvo cukru (sirupu atď.) sa pohybovalo od 4 uncií týždenne u výrobcov kožených rukavíc do 11 uncií u pletiarov pančúch; celkový týždenný priemer pre všetky kategórie bol 8 uncií na dospelého. Celkový týždenný priemer masla (masti atď.) bol 5 uncií na dospelého. Týždenný priemer mäsa (slaniny atď.) na dospelého kolísal od $7^{1}/_{4}$ uncie u tkáčov hodvábu do $18^{1}/_{4}$ uncie u výrobcov kožených rukavíc; celkový priemer pre rôzne kategórie bol 13,6 uncie. Týždenné náklady na stravu pre dospelého dávali tieto celkové priemerné čísla: tkáči hodvábu 2 sh. $2^{1}/_{2}$ d., šičky 2 sh. 7 d., výrobcovia kožených rukavíc 2 sh. $9^{1}/_{2}$ d., obuvníci 2 sh. $7^{3}/_{4}$ d., pletiari

[109] Public Health. Sixth Report etc. for 1863, Lond. 1864, p. 13.
[110] l. c. p. 17.
[111] l. c. p. 13.
[112] l. c., Appendix, p. 232.

pančúch 2 sh. 6¼ d. U tkáčov hodvábu v Macclesfielde bol týždenný priemer iba 1 sh. 8½ d. Najhoršie živenými kategóriami boli šičky, tkáči hodvábu a výrobcovia kožených rukavíc.[113]

Dr. Simon vo svojej všeobecnej zdravotnej správe hovorí o tomto stave výživy:

„Každý, kto pozná lekársku prax medzi chudobnými alebo medzi pacientmi nemocníc, nech už sú pripútaní na lôžko alebo ambulantní, potvrdí, že existujú nespočetné prípady, keď nedostatok potravy vyvoláva choroby alebo ich zhoršuje... Lenže zo zdravotného stanoviska k tomu pristupuje ešte ďalšia, veľmi dôležitá okolnosť... Musíme si pripomenúť, že ľudia veľmi ťažko znášajú nedostatok potravín a že veľká núdza o potraviny spravidla nasleduje už po iných predchádzajúcich strádaniach. Dávno predtým, ako sa nedostatok potravy stane otázkou zdravotníckej starostlivosti, dávno predtým, ako si fyziológ uvedomí, že treba porátať grany dusíka a uhlíka, ktoré rozhodujú o živote a smrti hladom, bola domácnosť týchto ľudí už zbavená akéhokoľvek materiálneho dostatku. Šatstva a kuriva býva ešte menej ako potravy. Nijaká postačujúca ochrana pred nepohodou počasia; obytný priestor taký stiesnený, že vyvoláva alebo zhoršuje choroby; iba zbytky domáceho zariadenia alebo nábytku; dokonca čistota sa stala nákladnou alebo obťažnou. A ak sa aj zo sebaúcty pokúšajú udržiavať čistotu, každý taký pokus znamená ďalšie útrapy hladu. Býva sa tam, kde možno najlacnejšie kúpiť strechu nad hlavou; v štvrtiach, kde zdravotný dozor dosahuje najmenšie úspechy, kde sú najzanedbanejšie stoky, najmenej komunikácií, na verejných miestach najviac špiny, najskromnejšie alebo najhoršie zásobovanie vodou a v mestách najmenej svetla a vzduchu. Také sú zdravotné nebezpečenstvá, ktorým je chudoba nevyhnutne vystavená, ak v tejto biede trpí ešte aj nedostatkom potravy. Súhrn týchto neduhov má hrozné následky, nedostatok potravín je však už sám osebe príšerný... To sú bolestné myšlienky, najmä ak si uvedomíme, že chudoba, o ktorej hovoríme, nie je chudobou, ktorú zavinila záhaľka. Je to chudoba robotníkov. Ba čo viac, pokiaľ ide o mestských robotníkov, práca, ktorou si vykupujú biednu skyvu chleba, sa zväčša predlžuje až do krajnosti. A jednako len vo veľmi obmedzenom zmysle možno povedať, že im táto práca umožňuje udržať sa nažive... Vo veľmi veľkom rozsahu je toto nominálne udržiavanie sa nažive len kratšou alebo dlhšou okľukou k pauperizmu."[114]

Len vďaka poznaniu ekonomických zákonov možno odhaliť vnútornú súvislosť medzi útrapami hladu najusilovnejších vrstiev robotníkov a hrubou alebo rafinovanou márnotratnosťou spotreby bohačov, ktorá sa zakladá na kapitalistickej akumulácii. Ináč je to s bývaním. Každý nezaujatý pozorovateľ vidí, že čím masovejšia je centralizácia výrobných prostriedkov, tým väčšie je zodpovedajúce nahromadenie robotníkov v tom istom priestore, že teda čím rýchlejšia je kapitalistická akumulácia, tým biednejšie bývajú robotníci. „Zlepšovanie" (improvements) miest, sprevádzajúce rast bohatstva tým, že sa búrajú zle postavené štvrte, budujú paláce pre banky, obchodné domy atď., rozširujú sa ulice pre obchodnú dopravu a luxusné kočeje, zavádza sa konská železnica atď., zjavne vyháňa chudobných do čoraz horších a napchatejších brlohov. Na druhej strane každý vie, že drahota bytov je nepriamo úmerná ich kvalite a že špekulanti s domami ťažia v baniach biedy s vyššími ziskami a s men-

[113] l. c. p. 232, 233.
[114] l. c. p. 14, 15.

šími nákladmi, ako sa voľakedy ťažilo v potoských baniach. Antagonistický charakter kapitalistickej akumulácie, a teda kapitalistických vlastníckych vzťahov vôbec[115] sa tu stáva taký očividný, že dokonca anglické oficiálne správy k tejto otázke sa hmýria heterodoxnými výpadmi proti „vlastníctvu a jeho právam". Toto zlo natoľko drží krok s rozvojom priemyslu, s akumuláciou kapitálu, s rastom a „skrášľovaním" miest, že už sám strach pred nákazlivými chorobami, ktoré nešetria ani „honoráciu", v rokoch 1847—1864 vyvolal do života nie menej ako desať parlamentných zákonov o zdravotnom dozore a prestrašená buržoázia zasiahla prostredníctvom svojich mestských rád v niektorých mestách, ako v Liverpoole, v Glasgowe atď. Napriek tomu dr. Simon vo svojej správe z roku 1865 vyhlasuje: „Vo všeobecnosti možno povedať, že toto zlo sa v Anglicku nekontroluje." Na príkaz Privy Councilu prešetrovali roku 1864 bytové pomery poľnohospodárskych robotníkov a roku 1865 bytové pomery chudobnejších tried v mestách. Majstrovské práce dr. Juliana Huntera nájdeme v siedmej a ôsmej správe Public Health. K poľnohospodárskym robotníkom sa dostanem neskoršie. Pokiaľ ide o bývanie v mestách, najprv uvediem všeobecnú poznámku dr. Simona, ktorý hovorí:

„Hoci moje úradné stanovisko je výlučne lekárske, prostá ľudskosť nedovoľuje ignorovať druhú stránku tohto zla. Na svojom vyššom stupni takmer nevyhnutne zahŕňa takú negáciu každého jemnocitu, také špinavé pomiešanie tiel a telesných funkcií, také vystavovanie pohlavnej nahoty, že je to skôr zvieracie ako ľudské. Byť vystavený týmto vplyvom je ponížením, ktoré je tým hlbšie, čím dlhšie trvá. Pre deti, ktoré sa narodili v tejto kliatbe, je krstom nehanebnosti (baptism into infamy). A nadovšetko beznádejné je želanie, aby sa ľudia žijúci v takých pomeroch usilovali v iných ohľadoch dosiahnuť tú atmosféru civilizácie, ktorej podstatou je fyzická a morálna čistota."[116]

Prvé miesto v preplnených alebo aj pre ľudské bývanie absolútne nevhodných obývacích priestoroch zaujíma Londýn.

„Dve veci," hovorí dr. Hunter, „sú isté: po prvé v Londýne je asi dvadsať veľkých kolónií, v každej asi 10 000 osôb, ktorých biedne pomery presahujú všetko, čo kedy niekto videl v Anglicku, a pritom je tento stav takmer úplne výsledkom ich zlých bytových pomerov; po druhé domy v týchto kolóniách sú preplnenejšie a schátranejšie ako pred dvadsiatimi rokmi."[117] „Nepreháňame, ak povieme, že v mnohých častiach Londýna a Newcastlu je život hotovým peklom."[118]

---

[115] „Nikde sa práva osôb tak otvorene a nehanebne neobetovali právam vlastníctva ako v prípade bytových pomerov pracujúcej triedy. Každé veľké mesto je miestom ľudských obetí, oltárom, na ktorom sa Molochovi chamtivosti obetujú ročne tisícky ľudí." (S. Laing, l. c. p. 150.)

[116] Public Health. Eighth Report, Lond. 1866, p. 14, poznámka.

[117] l. c. p. 89. O deťoch v týchto kolóniách dr. Hunter hovorí: „Nevieme, ako vyrastali deti pred týmto vekom hustej aglomerácie chudobných, a bol by smelým prorokom ten, kto by nám predpovedal, aké správanie možno očakávať od detí, ktoré sú teraz vychovávané pre budúcu prax ako nebezpečné triedy v pomeroch nikde v tejto krajine nevídaných, keď do polnoci vysedúvajú s osobami každého veku, s opitými, spustnutými a hašterivými ľuďmi." (l. c. p. 56.)

[118] l. c. p. 62.

Ale aj lepšie situovaná časť robotníckej triedy spolu s malými obchodníkmi a inými zložkami drobnej strednej triedy sa v Londýne dostáva do kliatby týchto mizerných bytových pomerov v tej miere, ako pokračujú „zlepšenia" a s nimi búranie starých ulíc a domov, ako rastú továrne a prílev ľudí do metropoly a ako sa napokon s mestskou pozemkovou rentou zvyšuje nájomné.

„Nájomné je teraz také vysoké, že len málo robotníkov si môže dovoliť viac ako jednu izbu."[119]

V Londýne takmer niet domového majetku, ktorý by nebol preťažený veľkým počtom sprostredkovateľov. Cena pozemku v Londýne je totiž stále veľmi vysoká v pomere k jeho ročnému výnosu, pretože každý kupujúci špekuluje s tým, že sa pozemku skôr či neskôr zbaví za Jury Price (za sadzbu, ktorú pri vyvlastňovaní stanovia porotcovia) alebo dosiahne mimoriadne zvýšenú cenu, pretože nablízku je nejaký veľký podnik. Dôsledkom toho je pravidelné skupovanie nájomných zmlúv, ktoré majú čoskoro vypršať.

„Od gentlemanov v tomto podnikaní možno očakávať, že konajú tak, ako konajú, že totiž vytĺkajú čo najviac z nájomníkov a sám dom prenechávajú svojim nástupcom v takom žalostnom stave, ako je to len možné."[120]

Nájomné je týždenné a páni sa nevystavujú nijakému riziku. V dôsledku stavby železníc vnútri mesta

„bolo nedávno vo východnom Londýne vidieť, ako jednu sobotu večer mnohé rodiny vyhnané zo starých bytov blúdia so svojim úbohým svetským imaním na chrbte a okrem robotárne sa nemajú kam uchýliť"[121].

Robotárne sú už preplnené a „zlepšenia", ktoré už parlament schválil, sa len začínajú uskutočňovať. Ak robotníkov vyženú tým, že im zbúrajú staré domy, neopúšťajú svoju farnosť, alebo sa usadia nanajvýš na jej hranici, v najbližšej farnosti.

„Prirodzene, snažia sa bývať čo najbližšie k svojmu pracovisku. Preto si rodina musí prenajať jednu izbu namiesto dvoch. Aj pri zvýšenom nájomnom je byt horší, než bol zlý byt, odkiaľ ju vyhnali. Polovica robotníkov v Strande má už na pracovisko dve míle."

Tento Strand, ktorého hlavná ulica vzbudzuje v cudzincovi taký impozantný dojem o bohatstve Londýna, môže slúžiť ako príklad toho, ako sú ľudia v Londýne nadžganí. V istej farnosti Strandu narátal úradný lekár 581 osôb na aker, hoci do tohto priestoru zarátal aj polovicu Temže. Rozumie sa samo sebou, že každé opatrenie zdravotného dozoru, ktoré, ako je to doteraz v Londýne, búraním neobývateľných domov vyháňa robotníkov z jednej štvrte, slúži iba na to, aby ich tým hustejšie natlačilo do inej štvrte.

[119] Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865.
[120] Public Health. Eighth Report, Lond. 1866, p. 91.
[121] l. c. p. 88.

Dr. Hunter hovorí: „Alebo sa musí urobiť koniec tomuto absurdnému postupu, alebo musíme vzbudiť verejné sympatie (!) pre to, čo teraz bez prehánania možno nazvať národnou povinnosťou, totiž zadovážiť strechu nad hlavou ľuďom, ktorí to sami nemôžu urobiť, pretože nemajú nijaký kapitál, môžu však pravidelným platením odškodniť nájomcov."[122]

Obdivuhodná kapitalistická spravodlivosť! Pozemkový vlastník, majiteľ domu, obchodník, keď ho „improvements"[1*], ako sú železnice, výstavba nových ulíc atď., vyvlastnia, nielenže dostane plné odškodnenie. Za to, že ho donútia k „odriekaniu", musia ho podľa božského a svetského práva navyše utešiť obrovským ziskom. Robotníka vyhodia na dlažbu so ženou, s deťmi a s celým majetkom a — keď sa príliš masovo tlačí do mestských štvrtí, kde mestská rada bdie nad slušnosťou, ešte ho prenasleduje zdravotná polícia!

[1*] „zlepšenia"

Začiatkom 19. storočia nebolo v Anglicku okrem Londýna jediného mesta, ktoré malo vyše 100 000 obyvateľov. Len päť miest malo viac ako 50 000 obyvateľov. Teraz je 28 miest s vyše 50 000 obyvateľmi.

„Táto zmena mala za následok nielen obrovský rast mestského obyvateľstva, ale aj to, že staré preplnené mestečká sa teraz stali centrami, ktoré sú zo všetkých strán obstavané a odnikiaľ sa k nim nedostáva čerstvý vzduch. Keďže sa tam boháči už necítia dobre, opúšťajú ich a sťahujú sa do príjemnejších predmestí. Tí, ktorí prichádzajú po nich, obsadzujú tieto veľké domy, každú izbu jedna rodina, neraz ešte aj s podnájomníkmi. Takto sa obyvateľstvo natlačilo do domov, ktoré neboli preň určené a do ktorých sa ono samo vôbec nehodilo, do prostredia naozaj ponižujúceho pre dospelých a zhubného pre deti."[123]

Čím rýchlejšie sa kapitál hromadí v nejakom priemyselnom alebo obchodnom meste, tým rýchlejší je prílev ľudského materiálu, ktorý možno vykorisťovať, tým úbohejšie je improvizované bývanie robotníkov. Preto Newcastle-upon-Tyne, ako centrum čoraz výnosnejšej uhoľnej a železnorudnej oblasti, zaujíma po Londýne druhé miesto v bytovom inferne. Nemenej ako 34 000 ľudí obýva tu jednotlivé komôrky. Nedávno na príkaz polície zbúrali v Newcastli a Gatesheade veľký počet domov, pretože boli absolútne nebezpečné pre verejnosť. Stavba nových domov pokračuje veľmi pomaly, podnikanie veľmi rýchlo. Preto roku 1865 bolo mesto viac preplnené ako kedykoľvek predtým. Nedala sa prenajať takmer ani jedna komôrka. Dr. Embleton z infekčnej nemocnice v Newcastli hovorí:

„Nemožno pochybovať o tom, že príčina trvania a rozširovania týfu tkvie v prílišnom nahromadení ľudí a v nečistote ich bytov. Domy, kde zväčša bývajú robotníci, sú v uzavretých slepých uličkách a dvoroch. Pokiaľ ide o svetlo, vzduch, priestor a čistotu, sú ozajstným vzorom nevyhovujúceho a nezdravého bývania, hanbou pre každú civilizovanú krajinu. V noci tam ležia muži, ženy a deti na jednej kope. Pokiaľ ide o mužov, nočná smena nasleduje po dennej smene v neprestajnom prúde, takže takmer niet času, aby ich postele vychladli. Domy sú na tom zle s vodou a ešte horšie so záchodmi, ktoré sú špinavé, nevetrané a hrozia nákazami."[124]

---

[122] l. c. p. 89.
[123] l. c. p. 56.
[124] l. c. p. 149.

Týždenná cena za také diery rastie od 8 d. do 3 sh.

„Newcastle-upon-Tyne," hovorí dr. Hunter, „je príkladom toho, ako jeden z najkrajších kmeňov našich krajanov pre také vonkajšie okolnosti, ako je bývanie a ulica, upadol takmer do stavu divošstva."[125]

V dôsledku prílevu a odlevu kapitálu a práce bytové podmienky v priemyselnom meste môžu byť dnes znesiteľné, a zajtra odporné. Alebo sa mestská správa konečne vzchopí a odstráni najhoršie nešváry. Zajtra sa ako roj kobyliek prisťahujú spustnutí Íri alebo zbedačení anglickí poľnohospodárski robotníci. Nastŕkajú ich do pivníc a kôlní alebo premenia dovtedy slušný robotnícky dom na nocľaháreň, kde sa ľudia striedajú tak rýchle ako nakvartírovaní vojaci za tridsaťročnej vojny. Príklad: Bradford. Filistri z mestskej správy sa tam práve zaoberali reformou mesta. Okrem toho tam roku 1861 bolo ešte 1751 neobývaných domov. Zrazu tu však prekvitá obchod, o ktorom nedávno tak pekne krákoril umiernený liberál pán Forster, priateľ černochov. S oživením obchodu sa, prirodzene, privalila záplava stále sa vlniacej „rezervnej armády" čiže „relatívneho preľudnenia". Odporné pivničné byty a komôrky, zaregistrované na zozname (poznámka[126]), ktorý dr. Hunter dostal od agenta istej poisťovacej spoločnosti, zväčša obývali dobre platení robotníci. Vyhlásili, že by si radi zaplatili lepšie byty, len keby boli. Medzitým všetci do

[125] l. c. p. 50.

[126] Zoznam agenta istej robotníckej poisťovacej spoločnosti v Bradforde

Vulcanstreet. č. 122	1 izba	16 osôb
Lumleystreet. č. 13	1 „	11 „
Bowerstreet. č. 41	1 „	11 „
Portlandstreet. č. 112	1 „	10 „
Hardystreet. č. 17	1 „	10 „
Northstreet. č. 18	1 „	16 „
detto č. 17	1 „	13 „
Wymerstreet. č. 19	1 „	8 dospelých
Jowettstreet. č. 56	1 „	12 osôb
Georgestreet. č. 150	1 „	3 rodiny
Rifle Court, Marygate. č. 11	1 „	11 osôb
Marshallstreet. č. 28	1 „	10 „
detto č. 49	3 izby	3 rodiny
Georgestreet. č. 128	1 izba	18 osôb
detto č. 130	1 „	16 „
Edwardstreet. č. 4	1 „	17 „
[Georgestreet. č. 49	1 „	2 rodiny]
Yorkstreet. č. 34	1 „	2 „
Salt Piestreet	2 izby	26 osôb

Pivnice

Regent Square	1 pivnica	8 osôb
Acrestreet	1 „	7 „
Robert's Court. č. 33	1 „	7 „
Back Prattstreet, používané ako kotlárska dielňa	1 „	7 „
Ebenezerstreet. č. 27	1 „	6 „

(l. c. p. 111.)

jedného chradnú a chorejú, kým umiernený liberál Forster, M. P., prelieva slzy nad požehnaním slobodného obchodu a nad ziskami popredných bradfordských hláv, ktorí obchodujú s vlnenou priadzou. Dr. Bell, jeden z bradfordských lekárov chudobných, vo svojej správe z 5. septembra 1865 vysvetľuje strašnú úmrtnosť na týfus ich bytovými pomermi:

„V jednej pivnici, ktorá má 1500 kubických stôp, býva desať osôb... Vo Vincentstreet, Green Air Place a Leys je 223 domov s 1450 obyvateľmi, 435 posteľami a 36 záchodmi... Na každú posteľ, a posteľou rozumiem každú hromadu špinavých handier alebo kopu stružlín, pripadá v priemere 3,3 osoby, niekde 4 alebo 6 osôb. Mnohí nemajú posteľ a spia v šatách na holej dlážke, mladí muži a ženy, ženatí i slobodní, všetci na jednej kope. Treba dodať, že tieto obydlia sú zväčša tmavé, vlhké, špinavé a páchnuce diery, celkom nevhodné na to, aby v nich bývali ľudia? Sú to centrá, odkiaľ sa šíria choroby a smrť, pričom medzi ich obeťami sú aj dobre situovaní (of good circumstances) ľudia, ktorí dovolili, aby tieto morové vredy hnisali medzi nami."[127]

Bristol zaujíma po Londýne tretie miesto v bytovej mizérii.

„Tu, v jednom z najbohatších miest Európy, nachádzame najväčší nadbytok neskrývanej chudoby (blank poverty) a bytovej núdze."[128]

c/
Kočujúce obyvateľstvo

Teraz sa budeme zaoberať vrstvou obyvateľstva, ktorá má vidiecky pôvod a zväčša priemyselné zamestnanie. Predstavuje ľahkú pechotu kapitálu, ktorý ju podľa svojej potreby vrhá raz na jedno, raz na druhé miesto. Keď nie je na pochode, „tábori". Kočujúca práca sa používa na rôzne stavebné a odvodňovacie práce, na výrobu tehál, pálenie vápna, stavbu železníc atď. Ako kočujúci stĺp nákazy prinášajú kiahne, týfus, choleru, šarlach atď. na miesta, v susedstve ktorých rozložia svoj tábor.[129] Pri podnikaní, ktoré vyžaduje veľké vynaloženie kapitálu, ako je stavba železníc atď., sám podnikateľ zväčša dodáva svojej armáde drevené baraky a pod., improvizované dediny bez akýchkoľvek zdravotných zariadení, mimo kontroly miestnych úradov, veľmi výnosné pre pána podnikateľa, ktorý vykorisťuje robotníkov dvojnásobne, ako vojakov priemyslu i ako nájomníkov. Podľa toho, či drevený barak má jednu, dve či tri diery, musí jeho obyvateľ, nádenník atď., platiť 2, 3, 4 sh. týždenne.[130] Stačí jeden príklad. V septembri 1864, píše dr. Simon, dostal minister vnútra sir George Grey od predsedu nuisance removal committee[1*] vo farnosti Sevenoaks toto hlásenie:

[1*] komisie pre zdravotný dozor

[127] l. c. p. 114.
[128] l. c. p. 50.
[129] Public Health. Seventh Report, Lond. 1865, p. 18.
[130] l. c. p. 165.

„Ešte asi pred dvanástimi mesiacmi vôbec nepoznali v tejto farnosti kiahne. Krátko predtým sa začali práce na stavbe železnice z Lewishamu do Turnbridgea. Hlavné práce sa vykonávali v bezprostrednom susedstve tohto mesta, a navyše tu zriadili aj hlavné skladište pre celú stavbu. Preto tu zamestnali veľký počet osôb. Keďže nebolo možné všetkých ubytovať v domcoch, podnikateľ pán Jay dal postaviť na rôznych miestach pozdĺž celej trate baraky na ubytovanie robotníkov. Tieto baraky nemali ani vetranie, ani odtokové kanály a nevyhnutne boli preplnené, pretože každý nájomník musel prijať ďalších nocľažníkov bez ohľadu na to, aká početná bola jeho vlastná rodina, hoci každý barak mal len dve izby. Podľa lekárskej správy, ktorú sme dostali, malo to za následok, že títo úbožiaci sa v noci až dusili a museli znášať tieto útrapy, aby sa vyhli morovému zápachu vychádzajúcemu zo špinavej stojatej vody a zo záchodov tesne pod oknami. Napokon istý lekár, ktorý navštívil tieto baraky, predložil našej komisii sťažnosť. Hovoril o stave týchto tzv. obydlí veľmi rozhorčene a vyslovil obavy z veľmi vážnych následkov, ak sa neurobia niektoré zdravotné opatrenia. Asi pred rokom pán Jay prisľúbil, že postaví barak, do ktorého sa ihneď premiestnia ľudia, ktorí sú u neho zamestnaní, ak ochorejú na nákazlivú chorobu. Tento sľub zopakoval koncom júla, ale nikdy neurobil najmenší krok, aby ho splnil, hoci od toho času sa vyskytli viaceré prípady kiahní, z toho dva smrteľné. Lekár Kelson 9. septembra hlásil ďalšie prípady kiahní v tých istých barakoch a opísal ich stav ako strašný. Pre Vašu" (ministrovu) „informáciu musím dodať, že naša farnosť má izolovaný dom, nazývaný morový, kde sa liečia farníci, ktorí ochoreli na nákazlivé choroby. Tento dom je teraz už niekoľko mesiacov stále preplnený pacientmi. V jednej rodine umrelo päť detí na kiahne a šarlach. Od 1. apríla do 1. septembra tohto roku sa vyskytlo nemenej ako desať prípadov úmrtia na kiahne, štyri v spomenutých barakoch, týchto zdrojoch moru. Nie je možné udať presný počet ochorení, lebo postihnuté rodiny sa ich usilujú pokiaľ možno utajiť."[131]

Robotníci v uhoľných a iných baniach patria k najlepšie plateným kategóriám britského proletariátu. Akú cenu platia za svoju mzdu, to sme už ukázali na inom mieste.[132] Tu chcem vrhnúť iba letmý pohľad na ich bytové pomery. Banský ťažiar, nech už je majiteľom alebo nájomcom bane, spravidla postaví určitý počet chatrčí pre svoje ruky. Chatrče a uhlie na kúrenie dostanú „zadarmo", t. j. ako časť mzdy platenej in natura. Tí, ktorých nemožno takto zaopatriť, dostanú náhradu 4 £ ročne. Banské oblasti rýchlo priťahujú početné obyvateľstvo, zložené z vlastných baníkov, z remeselníkov, obchodníkov atď., ktorí sa okolo nich zhromažďujú. Tak ako všade, kde je hustota obyvateľstva vysoká, je tu vysoká pozemková renta. Preto sa banský podnikateľ snaží postaviť na čo najmenšej stavebnej ploche pri ústí šácht toľko chatrčí, koľko je práve potrebné, aby sem nadžgal svoje ruky a ich rodiny. Ak sa v blízkosti otvoria nové bane

[131] l. c. p. 18, poznámka. Kurátor chudobných v Chapel-en-le-Frith-Union oznamuje Registrar General[128]: „V Doveholes vykopali veľa malých jaskýň na veľkom pahorku z vápennej strusky. Tieto jaskyne slúžia na bývanie kopáčom a iným robotníkom zamestnaným na stavbe železnice. Tieto diery sú malé a vlhké, bez kanálov na odtok nečistôt a bez záchodov. Nemajú nijaké vetranie okrem diery v povale, ktorá zároveň slúži ako komín. Preto tu zúria kiahne a mali už niekoľko smrteľných následkov" (medzi týmito troglodytmi) (l. c., poznámka 2).

[132] Jednotlivosti uvedené na s. 460 n.[1*] sa menovite vzťahujú na robotníkov v uhoľných baniach. O ešte horšom stave v železnorudných baniach porov. svedomitú správu Royal Commission z roku 1864.

[1*] Tento zväzok, s. 411—415.

alebo sa obnoví ťažba v starých baniach, tlačenica narastá. Pri stavbe chatrčí platí iba jedno hľadisko, kapitalistovo „odriekanie sa" všetkých výdavkov v hotovosti, ktoré nie sú absolútne nevyhnutné.

„Byty baníkov a iných robotníkov, spätých s northumberlandskými a durhamskými baňami," hovorí dr. Julian Hunter, „sú v priemere azda to najhoršie a najdrahšie, čo z tohto druhu možno nájsť v Anglicku v hojnej miere, s výnimkou podobných oblastí v Monmouthshire. Extrémne zlé podmienky sú zapríčinené veľkým počtom ľudí, napchatých do jednej izby, malou stavebnou plochou, na ktorú natrepali množstvo domov, nedostatkom vody a chýbajúcimi záchodmi, tým, že sa často jeden dom stavia na druhý, alebo sa rozdelí na flats" (takže jednotlivé chatrče tvoria poschodia ležiace vertikálne nad sebou)... „Podnikateľ zaobchádza s celou kolóniou, ako keby tu ľudia len táborili, a nie bývali."[133] „Pri plnení inštrukcií, ktoré som dostal," hovorí dr. Stevens, „navštívil som väčšinu veľkých baníckych dedín v Durham Union... Až na niekoľko výnimiek o všetkých platí, že sa neurobili nijaké opatrenia na ochranu zdravia obyvateľov... Všetci baníci sú na dvanásť mesiacov pripútaní („bound", výraz, ktorý tak ako bondage[l*] pochádza z čias nevoľníctva) k nájomcovi (lessee) alebo k majiteľovi bane. Ak prejavia nespokojnosť alebo nejakým spôsobom nahnevajú dozorcu (viewer), urobí vo svojej knihe pri ich mene značku alebo poznámku a pri novom uzatváraní ročnej zmluvy ich prepustí... Zdá sa mi, že nijaký truckový systém nemôže byť horší ako ten, čo vládne v týchto husto obývaných oblastiach. Robotník je nútený prijať ako časť mzdy dom v zamorenom prostredí. Sám si nemôže pomôcť. V každom ohľade je nevoľníkom (he is to all intents and purposes a serf). Je vôbec pochybné, či mu môže pomôcť niekto iný okrem jeho majiteľa, a tento majiteľ sa predovšetkým poradí so svojou účtovnou bilanciou, a výsledok je takmer istý. Robotník často dostáva od majiteľa aj vodu. Či je dobrá alebo zlá, či ju dostáva alebo nie, musí za ňu zaplatiť, alebo musí dokonca strpieť, aby mu za ňu zrážali zo mzdy."[134]

[l*] závislosť

V konflikte s „verejnou mienkou" alebo dokonca so zdravotným dozorom sa kapitál vôbec neokúňa „ospravedlňovať" sčasti nebezpečné, sčasti ponižujúce podmienky, do ktorých uvrhol prácu a domácnosť robotníka, tým, že je to potrebné, aby ho vykorisťoval s väčším ziskom. Tak je to, keď sa zdráha urobiť opatrenia na ochranu proti nebezpečným strojom v továrni, nezavádza vetracie a bezpečnostné zariadenia v baniach atď. Tak je to tu aj s ubytovaním baníkov.

„Na ospravedlnenie nedôstojného bytového vybavenia," hovorí vo svojej oficiálnej správe dr. Simon, úradný lekár Privy Council, „sa uvádza, že bane sa na ťažbu zvyčajne prenajímajú, že trvanie nájomnej zmluvy (v uhoľných baniach zväčša 21 rokov) je príliš krátke na to, aby nájomcovi stálo za to, poskytnúť dobré bývanie robotníkom a remeselníkom atď., ktorých podnik pritiahne; a aj keby chcel v tomto ohľade postupovať benevolentne, jeho ochotu by zmaril majiteľ pozemku. Ten by sa totiž snažil ihneď požadovať ďalšiu premrštenú rentu za výsadu, že môže postaviť na povrchu pozemku slušnú a pohodlnú osadu, v ktorej by mali bývať robotníci pracujúci v jeho podzemnom vlastníctve. Táto prohibitívna cena, ak nie priamy zákaz, odstraší aj ostatných, ktorí by ináč chceli stavať... Nechcem ďalej skúmať odôvodnenosť tohto ospravedlňovania, ani to, na koho by koniec koncov doľahli dodatočné výdavky za slušné bývanie, či na pozemkového vlastníka, nájomcu bane, robotníkov alebo

[133] l. c. p. 180, 182.
[134] l. c. p. 515, 517.

na verejnosť... Ale vzhľadom na také nehanebné fakty, ako ich odhaľujú priložené správy" (dr. Huntera, Stevensa atď.), „treba žiadať nápravu... Titul pozemkového vlastníctva sa tu používa tak, že sa pácha veľká verejná neprávosť. Pozemkový vlastník ako majiteľ baní pozýva priemyselnú kolóniu pracovať na svoj majetok a potom ako majiteľ povrchu pozemku znemožňuje robotníkom, ktorých zhromaždil, aby si našli vhodné bývanie, ktoré je pre ich život nevyhnutné. Nájomca bane" (kapitalistický ťažiar) „nemá nijaký peňažný záujem na tom, aby kládol odpor tomuto rozdeleniu podnikania, pretože dobre vie, že aj keď nároky majiteľa pozemku sú premrštené, následky nedopadnú na neho, že robotníci, na ktorých dopadnú, sú príliš nevzdelaní, aby poznali svoje práva na zdravie, a že ani najodpornejšie bývanie, ani najskazenejšia pitná voda nikdy nedajú podnet na štrajk."[135]

d/

Účinok kríz na najlepšie platenú časť robotníckej triedy

Skôr ako prejdem k vlastným poľnohospodárskym robotníkom, treba ešte na jednom príklade ukázať, ako samy krízy pôsobia na najlepšie platenú časť robotníckej triedy, na jej aristokraciu. Spomeňme si, že rok 1857 priniesol jednu z veľkých kríz, ktorými sa vždy uzaviera priemyselný cyklus. Najbližší termín pripadol na rok 1866. Tentoraz kríza nadobudla prevažne finančný charakter, keďže ju už diskontoval nedostatok bavlny vo vlastných továrenských obvodoch, ktorý veľa kapitálu vyhnal zo zvyčajnej sféry vkladania do veľkých centier peňažného trhu. Jej prepuknutie v máji 1866 signalizoval krach jednej londýnskej veľkobanky, za ktorým vzápätí nasledoval krach nespočetných podvodných finančných spoločností. Stavba železných lodí bola jedným z veľkých londýnskych výrobných odvetví, ktoré postihla katastrofa. Magnáti tohto odvetvia v čase horúčkovitej špekulácie nielen vyrábali nad všetku mieru, ale okrem toho uzavreli obrovské dodávkové zmluvy, špekulujúc s tým, že zdroj úveru bude aj naďalej rovnako výdatný. A tu nastala strašná reakcia, ktorá trvá až do tejto chvíle, do konca marca 1867, aj v iných odvetviach londýnskeho priemyslu[136]. Pre charakteristiku postavenia robotníkov uvádzame nasledujúce miesto z podrobnej správy dopisovateľa novín Morning Star, ktorý začiatkom roku 1867 navštívil hlavné strediská utrpenia.

„Vo východnej časti Londýna, v obvodoch Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse a Canning Town, trpí najmenej 15 000 robotníkov s rodinami

[135] l. c. p. 16.

[136] „Londýnska chudoba masovo hladuje! (Wholesale starvation of the London Poor!)... V ostatných dňoch boli múry Londýna polepené veľkými plagátmi, na ktorých bolo toto pozoruhodné oznámenie: »Tučné voly, hladujúci ľudia! Tučné voly vyšli zo svojich sklenených palácov, aby nakŕmili boháčov v ich luxusných sídlach, kým hladujúci ľudia hynú a umierajú vo svojich žalostných pelechoch.« Plagáty s týmto zlovestným nápisom sa stále znova obnovujú. Len čo jedny strhnú alebo prelepia, už sa na tom istom alebo na rovnako nápadnom mieste zjavia nové... Pripomína to omina[1*], ktoré pripravovali francúzsky ľud

[1*] zlovestné znamenia

krajnú núdzu, medzi nimi vyše 3000 vyučených mechanikov. Ich rezervné fondy sú už vyčerpané šesťmesačnou alebo osemmesačnou nezamestnanosťou... Len s veľkými ťažkosťami som sa pretlačil k bráne robotárne (v Poplare), pretože ju obliehal vyhladovaný dav. Čakali na lístky na chlieb, ale ešte sa nezačali rozdeľovať. Dvor tvoril veľký štvorec s prístreškom okolo jeho múrov. Veľké hromady snehu pokrývali kamenné dlaždice uprostred dvora. Boli tu aj malé plochy oddelené vŕbovým prútím ako košiare pre ovce, kde muži pracujú za lepšieho počasia. Lenže v deň mojej návštevy boli košiare také zasnežené, že sa nedalo v nich sedieť. Ale muži, ktorých chránil prístrešok, roztĺkali kamene na štrk. Každý z nich sedel na veľkej dlaždici a ťažkým kladivom búšil do ľadom pokrytej žuly, kým z nej nenatĺkol päť bušlov. Tým splnil svoju dennú prácu a dostal 3 d." (dva strieborné groše, 6 fenigov) „a lístok na chlieb. V inej časti dvora stál chatrný drevený domček. Keď sme otvorili dvere, videli sme, že je plný ľudí, natlačených plece pri pleci, aby sa zohriali. Strapkali lodné lano a škriepili sa, kto z nich by dokázal najdlhšie pracovať s minimom stravy, lebo vytrvalosť bola vecou cti. Iba v tejto jednej robotárni dostávalo podporu sedem tisíc ľudí, z nich stovky takých, čo pred šiestimi alebo ôsmimi mesiacmi zarábali najvyššie mzdy kvalifikovaných robotníkov v tejto krajine. Ich počet by bol dvakrát vyšší, keby nebolo veľa takých, čo sa aj po vyčerpaní všetkých svojich úspor vzpierajú obrátiť na farnosti, kým ešte majú niečo na založenie... Keď som opustil robotáreň, prešiel som sa po uliciach so zväčša prízemnými domami, ktorých je v Poplare tak veľa. Mojím sprievodcom bol člen komisie pre nezamestnaných. Prvý dom, ktorý sme navštívili, bol dom železiarskeho robotníka, ktorý bol 27 týždňov bez zamestnania. Našiel som ho sedieť s celou rodinou v zadnej izbe. V izbe bol ešte nejaký nábytok a kúrilo sa v nej. Muselo sa kúriť, aby malé deti neoziabalo na bosé nohy, bol totiž nepríjemne studený deň. Na tanieri oproti ohňu ležala hromada kúdele, ktorú žena a deti strapkali, aby si odrobili chlieb z robotárne. Muž pracoval v jednom z opísaných dvorov robotárne za lístok na chlieb a 3 d. denne. Teraz prišiel na obed domov, veľmi hladný, ako nám povedal s trpkým úsmevom, a jeho obed sa skladal z niekoľkých krajcov chleba s masťou a z hrnčeka čaju bez mlieka... Ďalšie dvere, na ktoré sme zaklopali, nám otvorila žena stredných rokov, ktorá nás bez slova zaviedla do malej zadnej izby, kde mlčky sedela celá jej rodina s očami upretými do rýchle uhasínajúceho ohňa. Nad týmito ľuďmi a ich malou izbou visela taká bezútešnosť, taká beznádejnosť, že by som si neželal znova vidieť podobnú scénu. »Nič nezarobili, pane,« povedala žena, ukazujúc na svojich chlapcov, »nič za dvadsaťšesť týždňov, a všetky naše peniaze pošli, všetky peniaze, čo sme si s otcom usporili v lepších časoch, v márnej nádeji, že si zabezpečíme oporu na zlé časy. Pozrite sa,« takmer divoko vykríkla, vytiahnuc vkladnú knižku so všetkými pravidelnými zápismi o uložených a vybratých peniazoch, takže sme mohli vidieť, ako vznikal malý majetok prvým vkladom 5 sh., ako postupne narástol na 20 £ a potom sa scvrkával z libier na šilingy, pokým posledný zápis neurobil knižku bezcennou ako prázdny zdrap papiera. Táto rodina dostávala z robotárne jeden biedny obed denne... Hneď nato sme navštívili ženu istého Íra, ktorý pracoval v lodeniciach. Našli sme ju chorú z nedostatku jedla, ležala oblečená na matraci, sotva prikrytá kusom koberca, lebo všetka posteľná bielizeň bola v záložni. Opatrovali ju zúbožené deti, ktoré vyzerali, ako keby naopak ony potrebovali materinskú opateru. Deväťnásť týždňov nútenej záhaľky ju takto znivočilo a medzitým, čo nám rozprávala históriu trpkej minulosti, stenala, akoby bola stratila všetku nádej v lepšiu budúcnosť... Keď sme vyšli z domu, pribehol za nami mladý muž a prosil, aby sme zašli do jeho domu a zistili, či sa dá pre neho

---

na udalosti roku 1789... V tej chvíli, keď anglický robotník so ženou a deťmi umiera od zimy a hladu, milióny anglických peňazí, produkt anglickej práce, sa ukladajú do ruských, španielskych, talianskych a iných zahraničných pôžičiek." (Reynolds' Newspaper, 20. jan. 1867.)

niečo urobiť. Mladá žena, dve pekné deti, hŕba lístkov zo záložne a celkom holá izba, to bolo všetko, čo nám mohol ukázať."

O doznievajúcich kŕčoch krízy z roku 1866 ešte tento výňatok z istých toryovských novín. Nesmieme zabúdať na to, že východná časť Londýna, o ktorej je tu reč, nie je len sídlom robotníkov pracujúcich na stavbe železných lodí, ktorá sa v tejto kapitole spomína, ale aj tzv. „domáckej práce", za ktorú vždy platia menej ako minimum.

„Včera sme v jednej časti metropoly mohli vidieť strašný výjav. Hoci tisíce nezamestnaných z East Endu nepochodovali masovo s čiernymi smútočnými zástavami, prúd ľudí bol dostatočne impozantný. Uvedomme si, čo si títo ľudia vytrpia. Umierajú hladom. To je jednoduchý a strašný fakt. Je ich 40 000... Pred našimi očami, v jednej štvrti tejto obdivuhodnej metropoly, hneď vedľa najväčšieho nahromadenia bohatstva, aké kedy svet videl, 40 000 ľudí umiera bez pomoci hladom! Tieto tisíce teraz vtrhli do ostatných štvrtí; stále vyhladovaní kričia nám do uší o svojom utrpení, volajú o ňom do nebies, rozprávajú nám o svojom úbohom bývaní, o tom, že si nemôžu nájsť prácu a márne žobrú. Miestni poplatníci dane v prospech chudobných sú požiadavkami farnosti sami zahnaní na pokraj pauperizmu." (Standard, 5. apríla 1867.)

Keďže medzi anglickými kapitalistami je módou opisovať Belgicko ako raj robotníkov, pretože „sloboda práce" alebo, čo je to isté, „sloboda kapitálu" tam nie sú zmrzačené ani despotizmom tradeunionov, ani továrenskými zákonmi, povieme tu ešte pár slov o „šťastí" belgického robotníka. Iste nebol nikto hlbšie zasvätený do tajomstiev tohto šťastia ako nebohý pán Ducpétiaux, hlavný inšpektor belgických väzníc a dobročinných ústavov a člen ústrednej štatistickej komisie v Belgicku. Vezmime si jeho dielo Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Bruxelles 1855. Okrem iného tu nájdeme priemernú belgickú robotnícku rodinu, ktorej ročné výdavky a príjmy sú vyrátané podľa veľmi presných údajov, a úroveň jej výživy sa potom porovnáva s výživou vojaka, námorníka a väzňa. Rodina „pozostáva z otca, matky a zo štyroch detí". Z týchto šiestich osôb „štyri môžu byť užitočne zamestnané po celý rok"; predpokladá sa, „že medzi nimi niet ani chorých, ani práceneschopných", že nemajú „výdavky na náboženské, morálne a intelektuálne ciele s výnimkou nepatrnej sumy za miesto v kostole", ani „vklady v sporiteľni alebo príspevky na starobné poistenie", ani „luxusné a iné zbytočné výdavky". No otec a najstarší syn môžu vraj fajčiť tabak a v nedeľu navštíviť hostinec, na čo majú celých 86 centimov týždenne.

„Z celkového prehľadu miezd, ktoré dostávajú robotníci rôznych výrobných odvetví, vyplýva... že najvyšší priemer dennej mzdy je: 1 frank 56 centimov pre muža, 89 centimov pre ženy, 56 centimov pre chlapcov a 55 centimov pre dievčatá. Príjmy rodiny vyrátané na tomto základe by dosahovali nanajvýš 1068 frankov ročne... V domácnosti, ktorá sa berie ako typická, sme spočítali všetky možné príjmy. Keď však počítame, že i matka dostáva mzdu, kto povedie domácnosť? Kto sa bude starať o dom, o malé deti? Kto bude variť, prať, plátať? Pred touto dilemou stoja robotníci deň čo deň."

Rozpočet rodiny je teda takýto:

otec	300 pracovných dní po	1,56 fr. . . .	468,— fr.
matka		0,89 fr. . . .	267,— fr.
chlapec		0,56 fr. . . .	168,— fr.
dievča		0,55 fr. . . .	165,— fr.
		Spolu	1068,— fr.

Ročné výdavky rodiny a jej schodok by boli, keby robotník dostával stravu:

námorníka	1828,— fr.	schodok 760,— fr.
vojaka	1473,— fr.	schodok 405,— fr.
väzňa	1112,— fr.	schodok 44,— fr.

„Vidíme, že len málo robotníckych rodín môže dosiahnuť aspoň stravu väzňa, nehovoriac už o strave námorníka alebo vojaka. V rokoch 1847—1849 každý väzeň v Belgicku stál priemerne 63 centimov denne, čo v porovnaní s dennými existenčnými nákladmi robotníka dáva rozdiel 13 centimov. Naproti tomu náklady na správu a dozor sa vyrovnávajú, pretože väzeň neplatí nájomné... Ako je však možné, že veľký počet, mohli by sme povedať veľká väčšina robotníkov, žije v ešte skromnejších podmienkach? Len tak, že siahajú k núdzovým opatreniam, ktorých tajomstvo pozná iba robotník; tak, že obmedzuje svoj denný prídel; že je ražný chlieb namiesto pšeničného; že je menej mäsa, alebo ho neje vôbec, takisto je to s maslom a koreninami; že napchá rodinu do jednej alebo dvoch izieb, kde dievčatá a chlapci spia pokope, často na tom istom slamníku; že šetrí na šatstve, bielizni, čistiacich prostriedkoch; že sa zrieka nedeľnej zábavy, slovom odhodlá sa na najtrpkejšie strádanie. Keď raz dospeje k tejto krajnej hranici, najmenšie zvýšenie cien životných prostriedkov, prerušenie práce, choroba zväčšujú robotníkovu biedu a úplne ho ruinujú. Dlhy sa hromadia, zastavia mu úver, šaty, najnutnejší nábytok putujú do záložne a napokon rodina prosí, aby ju zapísali na listinu chudobných."[137]

Naozaj, v tomto „raji kapitalistov" po najmenšej zmene cien najnevyhnutnejších životných prostriedkov nasleduje zmena v počte úmrtí a zločinov! (Pozri Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!, Brüssel 1860, p. 12.) V celom Belgicku je 930 000 rodín, z toho podľa oficiálnej štatistiky 90 000 bohatých (voliči) = 450 000 osôb; 390 000 rodín drobnej strednej triedy v mestách a na dedinách, z ktorej veľká časť ustavične klesá medzi proletariát = 1 950 000 osôb. Nakoniec 450 000 robotníckych rodín = 2 250 000 osôb, z ktorých vzorové rodiny sa tešia šťastiu, aké opísal Ducpétiaux. Zo 450 000 robotníckych rodín vyše 200 000 je na listine chudobných!

e/

Britský poľnohospodársky proletariát

Antagonistický charakter kapitalistickej výroby a akumulácie sa nikde neprejavuje brutálnejšie ako v pokroku anglického poľnohospodárstva (vrátane chovu dobytka) a v úpadku anglického poľnohospodárskeho robotníka. Prv ako prejdem k jeho súčasnému po-

[137] Ducpétiaux, l. c. p. 151, 154, 155, 156.

staveniu, ešte letmý pohľad späť. Moderné poľnohospodárstvo sa v Anglicku datuje od polovice 18. storočia, hoci prevrat vo vzťahoch pozemkového vlastníctva, z ktorého ako zo svojho základu vychádza zmenený spôsob výroby, je oveľa staršieho dáta.

Ak vezmeme údaje Arthura Younga, dôsledného pozorovateľa, ale povrchného mysliteľa, o poľnohospodárskom robotníkovi z roku 1771, ukáže sa, že hrá veľmi žalostnú úlohu v porovnaní so svojím predchodcom z konca 14. storočia, „keď mohol žiť v hojnosti a hromadiť bohatstvo"[138], vôbec už nehovoriac o 15. storočí, „zlatom veku anglických robotníkov v meste a na vidieku". Nemusíme však ísť späť až tak ďaleko. Vo veľmi obsažnom spise z roku 1777 čítame:

„Veľkonájomca sa pozdvihol takmer na úroveň gentlemana, kým chudobný poľnohospodársky robotník je pritlačený takmer k zemi. Jeho nešťastné postavenie sa jasne ukáže, ak porovnáme jeho pomery dnes a pred štyridsiatimi rokmi... Pozemkový vlastník a nájomca idú ruka v ruke pri utláčaní robotníka."[139]

Potom sa podrobne dokazuje, že reálna mzda na vidieku od roku 1737 do roku 1777 klesla takmer o $^1/_4$ čiže o 25 %.

„Moderná politika," hovorí súčasne dr. Richard Price, „je priaznivejšia pre vyššie vrstvy ľudu; a dôsledok toho bude, že celé kráľovstvo sa skôr alebo neskôr bude skladať iba z gentlemanov a žobrákov, z grandov a otrokov."[140]

A predsa je postavenie anglického poľnohospodárskeho robotníka v rokoch 1770—1780, tak čo sa týka jeho výživy a bývania, ako aj jeho sebavedomia, zábavy atď., ideálom, ktorý sa neskôr nikdy znova nedosiahol. Jeho priemerná mzda, vyjadrená v pintách pšenice, dosahovala v rokoch 1770—1771 90 pint, za Edenových čias (1797) už len 65 pint, ale roku 1808 60 pint.[141]

Už predtým sme naznačili, aké bolo postavenie poľnohospodárskych robotníkov koncom protijakobínskej vojny, za ktorej sa tak mimoriadne obohatili pozemkoví aristokrati, nájomcovia, továrnici, obchodníci, bankári, burziáni, armádni dodávatelia atď. Nominálna mzda stúpla jednak v dôsledku znehodnotenia bankoviek, jednak v dôsledku rastu cien základných životných prostriedkov, nezávislého od tohto znehodnotenia. Skutočný pohyb miezd sa však dá zis-

[138] James E. Th. Rogers (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford), A History of Agriculture and Prices in England, Oxford 1866, v. I, p. 690. Toto svedomite spracované dielo zahŕňa v doteraz vydaných prvých dvoch zväzkoch ešte len obdobie 1259—1400. Druhý zväzok obsahuje iba štatistický materiál. Je to prvá autentická history of prices[1*], ktorú o tomto období máme.

[1*] história cien

[139] Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or, a comparative view of the price of labour and provisions, Lond. 1777, p. 5, 11.

[140] Dr. Richard Price, Observations on Reversionary Payments, 6. ed. By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, p. 158, 159. Na s. 159 Price poznamenáva: „Nominálna cena dennej práce nie je teraz viac ako štyri razy alebo najviac päť ráz vyššia, ako bola roku 1514. Ale cena obilia je sedem ráz vyššia, cena mäsa a šatstva asi pätnásť ráz vyššia. Preto cena práce natoľko zaostala v pomere k životným nákladom, že teraz zrejme nekryje ani polovicu toho čo predtým."

[141] Barton, l. c. p. 26. Pokiaľ ide o koniec 18. storočia, porov. Eden, l. c.

tiť veľmi jednoduchým spôsobom bez toho, aby sme sa tu zaoberali podrobnosťami, ktoré sem nepatria. Zákon o chudobných a jeho vykonávanie boli tie isté roku 1795 ako roku 1814. Spomeňme si, ako sa tento zákon vykonával na vidieku; farnosť dopĺňala v podobe almužny nominálnu mzdu až po nominálnu sumu potrebnú na púhe živorenie robotníka. Pomer medzi mzdou, ktorú platil nájomca, a schodkom mzdy, ktorý vyrovnávala farnosť, nám ukazuje dve veci: po prvé pokles mzdy pod jej minimum, po druhé stupeň, v akom sa poľnohospodársky robotník skladal z námezdného robotníka a paupera, čiže stupeň, v akom ho premenili na nevoľníka jeho farnosti. Vezmime si grófstvo, ktoré predstavuje priemer všetkých ostatných grófstiev. Roku 1795 bola priemerná týždenná mzda v Northamptonshire 7 sh. 6 d., celkové ročné výdavky šesťčlennej rodiny 36 £ 12 sh. 5 d., jej celkové príjmy 29 £ 18 sh., schodok, ktorý vyrovnávala farnosť, bol 6 £ 14 sh. 5 d. V tom istom grófstve roku 1814 týždenná mzda dosahovala 12 sh. 2 d., celkové ročné výdavky päťčlennej rodiny 54 £ 18 sh. 4 d., jej celkové príjmy 36 £ 2 sh., schodok, ktorý vyrovnávala farnosť, bol 18 £ 6 sh. 4 d.[142], schodok teda dosahoval roku 1795 menej ako štvrtinu mzdy, roku 1814 viac ako polovicu. Je samozrejmé, že za týchto okolností zmizla roku 1814 aj tá troška pohodlia, ktorú Eden ešte našiel v domci poľnohospodárskeho robotníka.[143] Zo všetkých zvierat, ktoré chová nájomca, je odteraz robotník, instrumentum vocale[1*], najzrobenejším, najhoršie kŕmeným zvieraťom, s ktorým najsurovšie zaobchádzajú.

[1*] hovoriaci nástroj

Ten istý stav pokojne trval ďalej, pokým

„swingovské povstania[155] z roku 1830 nám" (t. j. vládnúcim triedam) „pri svetle horiacich obilných stohov neodhalili, že bieda a temná vzbúrenecká nespokojnosť tlejú rovnako divoko pod povrchom poľnohospodárskeho, ako aj priemyselného Anglicka"[144].

V tom čase Sadler v Dolnej snemovni pokrstil poľnohospodárskych robotníkov na „bielych otrokov" („white slaves") a istý biskup opakoval toto epiteton v Hornej snemovni. Najvýznamnejší politický ekonóm tohto obdobia E. G. Wakefield hovorí:

„Poľnohospodársky robotník južného Anglicka nie je ani otrokom, ani slobodným človekom, je pauperom."[145]

Časy bezprostredne pred zrušením obilných zákonov vrhli nové svetlo na postavenie poľnohospodárskych robotníkov. Na jednej strane záujmom buržoáznych agitátorov bolo dokázať, že tieto ochranné zákony nechránia skutočného výrobcu obilia. Na druhej strane priemyselná buržoázia kypela zlosťou nad tým, ako pozemkoví aristokrati odhaľovali pomery v továrňach, nad predstieranou sympatiou týchto od základu skazených, bezcitných a vznešených

[142] Parry, l. c. p. 80.
[143] Id., p. 213.
[144] S. Laing, l. c. p. 62.
[145] England and America, Lond. 1833, v. I, p. 47.

povaľačov k utrpeniu továrenského robotníka a nad ich „diplomatickým horlením" za továrenské zákonodarstvo. Staré anglické príslovie hovorí, že keď sa dvaja zlodeji pobijú, poctiví ľudia majú z toho vždy osoh. A naozaj, hlučná, vášnivá škriepka medzi dvoma frakciami vládnúcej triedy okolo otázky, ktorá z nich nehanebnejšie vykorisťuje robotníka, pomohla sprava i zľava pravde na svet. Gróf Shaftesbury, alias lord Ashley, bol predbojovníkom filantropického ťaženia aristokratov proti továrňam. Preto v rokoch 1844 a 1845 bol obľúbenou témou časopisu Morning Chronicle pri odhaľovaní pomerov medzi poľnohospodárskymi robotníkmi. Tento časopis, vtedy najvýznamnejší liberálny orgán, poslal do poľnohospodárskych oblastí vlastných komisárov, ktorí sa vonkoncom neuspokojili so všeobecným opisom a štatistikou, ale zverejňovali mená jednak prešetrovaných robotníckych rodín a jednak ich landlordov. Nasledujúci prehľad uvádza mzdy vyplácané v troch dedinách v susedstve Blanfordu, Wimbournu a Poolu. Tieto dediny sú vlastníctvom pána G. Bankesa a grófa Shaftesburyho. Všimnime si, že tento pápež „low church"[156], táto hlava anglických pietistov, takisto ako p. p. Bankes, znova zhrabuje značnú časť žobráckych miezd robotníkov pod zámienkou nájomného za dom.

Deti	Počet členov rodiny	Týždenná mzda mužov	Týždenná mzda detí	Týždenný príjem celej rodiny	Týždenné nájomné	Celková týždenná mzda po zrážke nájomného	Týždenná mzda na hlavu
a	b	c	d	e	f	g	h
				Prvá dedina			
		sh.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
2	4	8	— —	8 —	2 —	6 —	1 6
3	5	8	— —	8 —	1 6	6 6	1 3½
2	4	8	— —	8 —	1 —	7 —	1 9
2	4	8	— —	8 —	1 —	7 —	1 9
6	8	7	1 6	10 6	2 —	8 6	1 ¾
3	5	7	2 —	7 —	1 4	5 8	1 1½
				Druhá dedina			
		sh.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
6	8	7	1 6	10 —	1 6	8 6	1 ¾
6	8	7	1 6	7 —	1 3½	5 8½	— 8½
8	10	7	— —	7 —	1 3½	5 8½	— 7
4	6	7	— —	7 —	1 6½	5 5½	— 11
3	5	7	— —	7 —	1 6½	5 5½	1 1
				Tretia dedina			
		sh.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.	sh. d.
4	6	7	— —	7 —	1 —	6 —	1 —
3	5	7	2 —	11 6	— 10	10 8	2 1½
0	2	5	2 6	5 —	1 —	4 —	2 —[146]

[146] Londýnsky Economist, 29. marca 1845, p. 290.

Zrušenie obilných zákonov dalo anglickému poľnohospodárstvu ohromný impulz. Túto epochu charakterizuje odvodňovanie v najväčšom rozsahu[147], nový systém maštaľného kŕmenia a umelého pestovania krmovín, zavedenie mechanických prístrojov na hnojenie, nový spôsob obrábania hlinitej pôdy, zvýšené používanie minerálnych hnojív, používanie parného stroja a najrozličnejších nových pracovných strojov atď., intenzívnejšie hospodárenie vôbec. Pán Pusey, prezident kráľovskej spoločnosti pre poľnohospodárstvo, tvrdí, že vďaka novozavedeným strojom sa (relatívne) náklady na hospodárenie zmenšili takmer o polovicu. Na druhej strane sa rýchlo zvýšil skutočný výnos pôdy. Základnou podmienkou nových metód bolo väčšie vynaloženie kapitálu na aker, teda aj urýchlená koncentrácia nájmov.[148] Zároveň sa od roku 1846 do roku 1856 rozšírila obrábaná plocha o 464 119 akrov, nehovoriac už o veľkých plochách vo východných grófstvach, ktoré sa šibnutím čarovného prútika premenili z králičích zverníc a biednych pastvín na žírne obilné polia. Vieme už, že súčasne klesol celkový počet osôb zamestnaných v poľnohospodárstve. Pokiaľ ide o vlastných poľnohospodárov obidvoch pohlaví a všetkých vekových skupín, ich počet klesol z 1 241 269 roku 1851 na 1 163 217 roku 1861.[149] Ak teda anglický generálny registrátor[128] právom poznamenáva: „Prírastok nájomcov a poľnohospodárskych robotníkov od roku 1801 nie je úmerný prírastku poľnohospodárskeho produktu“[150], potom tento nepomer ešte väčšmi platí o poslednom období, keď absolútny pokles vidieckeho robotníckeho obyvateľstva išiel ruka v ruke s rozširovaním obrábanej plochy, s intenzívnejším hospodárením, s neslýchanou akumuláciou kapitálu vloženého do pôdy a určeného na jej obrábanie, s rastom produktu pôdy, aký nemá obdoby v dejinách anglického poľnohospodárstva, s obrovskými rentami pozemkových vlastníkov a s narastajúcim bohatstvom kapitalistických nájomcov. Ak k tomu pridáme nepretržité rýchle rozširovanie mestských odbytísk a panstvo slobodného obchodu, potom sa poľnohospodársky robotník post tot discrimina rerum[1*] nakoniec dostal do takých pomerov, ktoré ho secundum artem[2*] museli urobiť šťastným na zbláznenie.

[1*] po toľkých obratoch situácie
[2*] podľa pravidiel hry

[147] Pozemková aristokracia si na tento cieľ sama preddavkovala, pravdaže prostredníctvom parlamentu, fondy zo štátnej pokladnice na veľmi nízky úrok, ktorý jej museli nájomcovia dvojnásobne nahradiť.

[148] Pokles počtu stredných nájomcov vidieť najmä z týchto rubrík sčítania: „nájomcov syn, vnuk, brat, synovec, dcéra, vnučka, sestra, neter“, skrátka členovia vlastnej rodiny, ktorých nájomca zamestnáva. Tieto rubriky zahŕňali roku 1851 216 851 osôb, roku 1861 len 176 151 osôb. Od roku 1851 do roku 1871 sa v Anglicku počet nájomných dvorov pod 20 akrov zmenšil o viac ako 900; počet nájomných dvorov s 50 až 75 akrami poklesol z 8253 na 6370; podobne to bolo pri všetkých ostatných nájomných dvoroch pod 100 akrov. Naproti tomu za tých istých dvadsať rokov sa počet veľkých nájomných dvorov zvýšil; nájmy od 300 do 500 akrov vzrástli zo 7771 na 8410, nájmy nad 500 akrov z 2755 na 3914 a nájmy nad 1000 akrov zo 492 na 582.

[149] Počet pastierov oviec vzrástol z 12 517 na 25 559.

[150] Census etc., l. c. p. 36.

Lenže profesor Rogers dochádza k záveru, že postavenie anglického poľnohospodárskeho robotníka sa v súčasnosti mimoriadne zhoršilo už v porovnaní s jeho predchodcom z obdobia 1770—1780, vôbec už nehovoriac o jeho predchodcovi z druhej polovice 14. storočia a z 15. storočia, že sa „znova stal nevoľníkom", a to zle živeným a zle ubytovaným nevoľníkom.[151] Dr. Julian Hunter vo svojej epochálnej správe o bývaní poľnohospodárskych robotníkov hovorí toto:

„Existenčné náklady hinda" (názov poľnohospodárskeho robotníka ešte z čias nevoľníctva) „sú stanovené na čo najnižšiu sumu, z ktorej môže vyžiť... jeho mzda a strecha nad hlavou sa nepočítajú v pomere k zisku, ktorý sa z neho dá vytĺcť. V kalkuláciách nájomcu je nulou[152]... Jeho existenčné prostriedky sa vždy pokladajú za fixnú veličinu."[153] „Pokiaľ ide o nejaké ďalšie zníženie jeho dôchodku, môže povedať: nihil habeo, nihil curo[1*]. Nemá strach pred budúcnosťou, lebo nemá nič iné, iba to, čo je absolútne nevyhnutné pre jeho existenciu. Dosiahol bod mrazu, z ktorého vychádzajú všetky nájomcove výpočty ako z daného faktu. Nech sa stane hocičo, nijako sa ho nedotkne ani šťastie, ani nešťastie."[154]

[1*] nič nemám, o nič sa nestarám

Roku 1863 sa oficiálne prešetrovali stravovacie a pracovné podmienky zločincov odsúdených na deportáciu a na nútené verejné práce. Výsledky sú zaznamenané v dvoch hrubých Modrých knihách. Okrem iného sa tam hovorí:

„Starostlivé porovnanie stravy zločincov v anglických väzniciach so stravou pauperov v robotárňach a slobodných poľnohospodárskych robotníkov tej istej krajiny nesporne ukazuje, že zločinci sú živení oveľa lepšie ako ktorákoľvek z dvoch ostatných kategórií"[155], kým „množstvo práce požadované od väzňa odsúdeného na nútené verejné práce predstavuje asi polovicu práce, ktorú vykonáva obyčajný poľnohospodársky robotník."[156]

Niekoľko charakteristických svedeckých výpovedí: vypočúvajú Johna Smitha, riaditeľa väznice v Edinburghu.

Č. 5056: „Strava v anglických väzniciach je oveľa lepšia ako strava obyčajných poľnohospodárskych robotníkov." Č. 5057: „Je fakt, že obyčajní poľnohospodárski robotníci v Škótsku veľmi zriedka dostávajú nejaké mäso." Č. 3047: „Poznáte nejaký dôvod, pre ktorý by zločinci mali byť živení oveľa lepšie

[151] Rogers, l. c. p. 693. „The peasant has again become a serf." l. c. p. 10. Pán Rogers patrí k liberálnej škole, je osobným priateľom Cobdena a Brighta, nie je teda nijaký laudator temporis acti[157].

[152] Public Health. Seventh Report, Lond. 1865, p. 242. „The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations." Nie je teda nič nezvyčajné, že alebo prenajímateľ domu zvýši robotníkovi nájomné, keď sa dozvie, že zarába o niečo viac, alebo nájomca zníži robotníkovi mzdu, „pretože si jeho žena našla zamestnanie" (l. c.).

[153] l. c. p. 135.

[154] l. c. p. 134.

[155] Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude, Lond. 1863, p. 42, Nr. 50.

[156] l. c. p. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

(much better) ako obyčajní poľnohospodárski robotníci? — Pravdaže nie." Č. 3048: „Považujete za účelné robiť ďalšie pokusy, aby sa strava väzňov odsúdených na nútené verejné práce priblížila k strave slobodných poľnohospodárskych robotníkov?"[157] „Poľnohospodársky robotník," čítame tam, „by mohol povedať: Pracujem tvrdo a nemám dosť jedla. Keď som bol vo väzení, nepracoval som tak tvrdo a najedol som sa dosýta, a preto je pre mňa lepšie byť vo väzení ako na slobode."[158]

Z tabuliek pripojených k prvému zväzku správy je zostavený porovnávací prehľad.

Týždenné množstvo potravy[158a]

	Dusíkaté látky	Bezdusíkaté látky	Minerálne látky	Celkové množstvo
	uncie	*uncie*	*uncie*	*uncie*
Zločinec v portlandskej väznici	28,95	150,06	4,68	183,69
Námorník kráľ. loďstva	29,63	152,91	4,52	187,06
Vojak	25,55	114,49	3,94	143,98
Výrobca kočov (robotník)	24,53	162,06	4,23	190,82
Sadzač	21,24	100,83	3,12	125,19
Poľnohospodársky robotník	17,73	118,06	3,29	139,08

Čitateľ už pozná celkový výsledok lekárskej vyšetrovacej komisie z roku 1863 o stave výživy horšie živených vrstiev ľudu. Pamätá sa, že strava veľkej časti rodín poľnohospodárskych robotníkov nedosahuje minimum nevyhnutné „na odvrátenie chorôb z hladu". Takto je to najmä vo všetkých čisto poľnohospodárskych oblastiach Cornwallu, Devonu, Somersetu, Wiltsu, Staffordu, Oxfordu, Berksu a Hertsu.

„Poľnohospodársky robotník," hovorí dr. Smith, „dostáva viac potravy, ako je udávaný priemer, lebo on sám dostáva omnoho väčšiu časť potravín ako ostatní členovia jeho rodiny, keďže ich nevyhnutne potrebuje, aby mohol pracovať; v chudobnejších oblastiach je to takmer všetko mäso alebo slanina. Množstvo potravy, ktoré pripadá na ženu a takisto na deti v období, keď prudko rastú, je v mnohých prípadoch, a to takmer vo všetkých grófstvach, nedostatočné, hlavne pokiaľ ide o obsah dusíka."[159]

Paholci a slúžky, ktorí bývajú u samého nájomcu, sú výdatne živení. Ich počet klesol z 288 277 roku 1851 na 204 962 roku 1861.

„Práca žien na poli," hovorí dr. Smith, „hocaké sú jej nevýhody, je za terajších podmienok pre rodinu veľmi výhodná, pretože jej dáva prostriedky na zaobutie, ošatenie, na zaplatenie nájomného, a tak jej umožňuje lepšie sa živiť."[160]

Jedným z najpozoruhodnejších výsledkov tohto prieskumu bolo zistenie, že poľnohospodársky robotník v Anglicku je oveľa horšie živený než v ostatných častiach Spojeného kráľovstva („is considerably the worst fed"), ako to ukazuje tabuľka.

---

[157] l. c., v. II, Evidence.
[158] l. c., v. I, Appendix, p. 280.
[158a] l. c. p. 274, 275.
[159] Public Health. Sixth Report, 1863, p. 238, 249, 261, 262.
[160] l. c. p. 262.

Týždenná spotreba uhlíka a dusíka na priemerného poľnohospodárskeho robotníka

	Uhlík	Dusík
	grany	grany
Anglicko	40 673	1594
Wales	48 354	2031
Škótsko	48 980	2348
Írsko	43 366	2434[161]

[161] l. c. p. 17. Anglický poľnohospodársky robotník dostáva len jednu štvrtinu mlieka a len polovicu chlebovín v porovnaní s írskym. Už na začiatku tohto storočia si A. Young vo svojom spise Tour through Ireland všimol, že írski poľnohospodárski robotníci sú lepšie živení. Príčina je jednoducho v tom, že chudobný írsky nájomca je oveľa humánnejší ako bohatý anglický nájomca. Pokiaľ ide o Wales, údaj v texte neplatí pre waleský juhozápad. „Všetci tamojší lekári sa zhodujú v tom, že intenzita rastu úmrtnosti na tuberkulózu, škrofulózu atď. sa zväčšuje so zhoršením fyzického stavu obyvateľstva a všetci pripisujú toto zhoršenie chudobe. Živobytie poľnohospodárskeho robotníka sa tam odhaduje na päť pencí denne, v mnohých oblastiach platí nájomca" (sám bedár) „ešte menej. Kúštik soleného mäsa, vysušeného na kosť, ani nestojí za námahu stráviť ho, alebo kúštik slaniny slúži na ochutenie veľkého množstva polievky z múky a cesnaku alebo ovsenej kaše, a to je deň čo deň obed poľnohospodárskeho robotníka... Pokrok v priemysle mal pre neho za následok, že v tomto drsnom a vlhkom podnebí trvanlivé doma tkané súkno vytlačili lacné bavlnené tkaniny a silnejšie nápoje nahradil takzvaný čaj... Po mnohohodinovej práci vo vetre a v daždi vracia sa poľnohospodársky robotník do svojho domca a sadá si k ohňu, kde horí rašelina alebo hrudy umiesené z hliny a uhoľného odpadu, z ktorých sa valia mračná kysličníka uhoľnatého a siričitého. Steny chatrče sú z hliny a kameňov, podlaha z holej zeme, ktorá tu bola pred postavením chatrče, strechu tvorí vrstva nahádzanej a vodou presiaknutej slamy. Každá škára je upchatá, aby sa udržalo teplo, a v pekelnom smrade, na blatistej podlahe, často v jedinýchšatách, ktoré schnú na jeho tele, večeria so ženou a s deťmi. Pôrodné babice, ktoré boli nútené stráviť časť noci v týchto chatrčiach, opisovali, ako sa im nohy borili do blata dlážky a ako museli, aká to ťahká práca!, prevŕtať dieru cez stenu, aby sa nadýchali trocha čerstvého vzduchu! Mnohí svedkovia rôzneho spoločenského postavenia dosvedčili, že podvyživený (underfed) roľník je noc čo noc vystavený týmto a iným zdraviu škodlivým vplyvom, a naozaj nechýbajú dôkazy, že výsledkom toho je zoslabené a škrofulózne obyvateľstvo ... Hlásenia farských úradníkov Caermarthenshiru a Cardiganshiru presvedčivo ukazujú ten istý stav vecí. K tomu pristupuje ešte väčšia pliaga, veľký počet idiotov. Ešte slovo o klimatických podmienkach. Silné juhozápadné vetry dujú po celej krajine osem až deväť mesiacov v roku a prinášajú so sebou prudké lejaky, ktoré sa valia najmä na západné svahy pahorkov. Stromov je tu poriedko, len v závetrí, a kde nie sú chránené, sú zo všetkých strán dokmásané. Chatrče sú zväčša učupené pod nejakým svahom, často v nejakom výmole alebo kameňolome, a len celkom malé ovce a tunajší dobytok môžu žiť na pasienkoch... Mladí ľudia sa sťahujú do východných baníckych oblastí Glamorganu a Monmouthu... Caermarthenshire je liahňou baníckeho obyvateľstva a jeho nemocnicou... Obyvateľstvo len ťažko udržuje svoj počet. Tak v Cardiganshire bolo:

	1851	1861
mužov	45 155	44 446
žien	52 459	52 955
	97 614	97 401."

(Správa dr. Huntera v Public Health. Seventh Report, 1864, Lond. 1865, p. 498 až 502 passim.)

„Každá strana správy dr. Huntera," hovorí dr. Simon vo svojej oficiálnej zdravotnej správe, „svedčí o nedostatočnom množstve a žalostnom stave bývania našich poľnohospodárskych robotníkov. A ich zdravotný stav sa v tomto ohľade po mnoho rokov postupne zhoršoval. Teraz je pre neho oveľa ťažšie nájsť bývanie, a keď ho nájde, vyhovuje jeho potrebám oveľa menej, ako to bolo vari po celé stáročia. Najmä v ostatných tridsiatich alebo dvadsiatich rokoch toto zlo veľmi rýchle narastá a bytové pomery vidieckeho obyvateľstva sú teraz nanajvýš úbohé. V tejto veci je celkom bezmocný, ak len tí, ktorí sa jeho prácou obohacujú, nepokladajú za vhodné zachádzať s ním s akousi súcitnou ohľaduplnosťou. Či si nájde bývanie na pôde, ktorú obrába, či už je to bývanie vhodné pre ľudí alebo pre svine, či má malú záhradku, ktorá tak veľmi zmierňuje tlak chudoby, to všetko nezávisí od jeho ochoty alebo schopnosti platiť primerané nájomné, ale od toho, ako sa iným uráči uplatniť »právo robiť so svojím majetkom, čo chcú«. Čo ako veľký je nájom, niet zákona, že tam má byť určitý počet bytov pre robotníkov, tobôž ešte slušných; a takisto nijaký zákon nezabezpečuje robotníkovi najmenšie právo na pôdu, pre ktorú je jeho práca rovnako nevyhnutná ako dážď a slnko... Ešte ďalšia skúsenosť tlačí na miske váh v jeho neprospech... vplyv zákona o chudobných s jeho ustanoveniami o pobyte a o platení dane pre chudobných.[162] Pod jeho vplyvom má každá farnosť peňažný záujem na tom, aby počet poľnohospodárskych robotníkov, ktorí tam bývajú, bol čo najmenší; lebo na nešťastie poľnohospodárska práca nezaručuje ťažko pracujúcemu robotníkovi a jeho rodine bezpečnú a trvalú nezávislosť, ale zväčša dlhšou alebo kratšou okľukou vedie k pauperizmu, ku ktorému má po celý čas tak blízko, že pri každej chorobe alebo prechodnom nedostatku práce sa musí ihneď obracať na farnosť o pomoc; preto ak sa vo farnosti usadí nejaké poľnohospodárske obyvateľstvo, znamená to pre ňu ďalšie očividné zvýšenie dane pre chudobných... Veľkým pozemkovým vlastníkom[163] postačí, ak sa rozhodnú, že na ich veľkostatkoch nesmú stáť nijaké robotnícke obydlia, a ihneď sa zbavia polovice svojej zodpovednosti za chudobných. V akej miere mala anglická ústava a zákon v úmysle zaviesť takéto neobmedzené pozemkové vlastníctvo, ktoré dáva landlordovi právo »robiť so svojím vlastníctvom, čo sa mu zachce«, zaobchádzať s tými, čo obrábajú pôdu, ako s cudzincami a vyháňať ich zo svojho územia, je otázka, o ktorej nechceme v tejto správe diskutovať... Táto moc vyháňať nie je iba teóriou. V praxi sa uplatňuje v najväčšom rozsahu. Je jednou z okolností, ktoré sú rozhodujúce pre bytové pomery poľnohospodárskeho robotníka... Rozsah tohto zla možno posúdiť z posledného sčítania, podľa ktorého za posledných desať rokov, napriek rastúcemu miestnemu dopytu po domoch, pokračovalo búranie domov v 821 rôznych obvodoch Anglicka, takže odhliadnuc od osôb, ktoré donútili stať sa osobami bez trvalého pobytu" (totiž vo farnosti, kde pracujú), „roku 1861 v porovnaní s rokom 1851 bolo do obytného priestoru menšieho o $4^1/_2$ %... natlačené o $5^1/_3$ % viac obyvateľstva. Len čo sa dokončil proces vyľudňovania, jeho výsledkom je, hovorí dr. Hunter, ukážková dedina (show-village), kde sa počet barakov zmenšil na niekoľko a kde smú žiť iba pastieri oviec, záhradníci a hájnici, títo stáli služobníci, s ktorými milostivé panstvo zaobchádza dobre, ako je to pre túto kategóriu zvyčajné.[164] Lenže pôdu treba

---

[162] Roku 1865 tento zákon trocha zlepšili. Skúsenosť nás čoskoro poučí o tom, že fušerstvo tohto druhu je nanič.

[163] Pre pochopenie ďalšieho textu treba dodať: close villages (uzavretými dedinami) sa nazývajú dediny, kde je pozemkovým vlastníkom jeden alebo niekoľko veľkých landlordov; open villages (otvorenými dedinami) sa nazývajú dediny, kde pôda patrí mnohým menším vlastníkom. V týchto dedinách môžu stavební špekulanti stavať baraky a ubytovne.

[164] Taká ukážková dedina vyzerá veľmi pekne, je však taká nereálna ako dediny, ktoré Katarína II. videla na svojej ceste na Krym. V ostatnom čase z týchto show-villages často vyháňajú aj pastierov oviec. Napríklad pri Market Harborough je ovčiarska farma o rozlohe asi 500 akrov, ktorá vyžaduje prácu

obrábať a ako uvidíme, robotníci, ktorí na nej pracujú, neprenajímajú si domy pozemkových vlastníkov, ale dochádzajú z otvorenej dediny, vzdialenej vari tri míle, kde ich prijali početní malí majitelia domcov, keď ich baraky v uzavretých dedinách zbúrali. Kde veci smerujú k tomuto výsledku, baraky už svojím úbohým vzhľadom zväčša svedčia o osude, na ktorý sú odsúdené. Možno ich vidieť v rôznych štádiách prirodzeného rozpadu. Pokým sa strecha nezrúti, dovolia robotníkovi platiť nájomné, a on je často veľmi rád, že to môže robiť, aj keď musí platiť cenu, aká sa platí za slušné bývanie. Nič sa však neopravuje, nič sa nezlepšuje okrem toho, čo si môže dovoliť nájomník, ktorý je bez haliera. A keď sa napokon stane celkom neobývateľným, je o jeden rozpadnutý domec viac a o toľko menšia bude v budúcnosti daň pre chudobných. Kým veľkí vlastníci takto unikajú dani pre chudobných vďaka vyľudňovaniu pôdy, ktorú kontrolujú, vyhodených robotníkov prijíma najbližšie vidiecke mestečko alebo najbližšia otvorená osada; hovorím najbližšia, ale »najbližšia« môže znamenať tri alebo štyri míle od nájomného dvora, na ktorom musí robotník denne lopotiť. Tak po celodennej práci, akoby to nič nebolo, musí každý deň prejsť pešo navyše ešte šesť až osem míľ, aby si zarobil na svoj každodenný chlieb. Jeho žena a deti teraz tiež robia každú poľnohospodársku prácu za tých istých sťažených okolností. Ale to ešte nie je všetko trápenie, ktoré mu spôsobuje vzdialenosť. Stavební špekulanti skupujú v otvorenej dedine kúsočky pôdy a natlačia na ne najlacnejšie zo všetkých možných chatrčí tak husto, ako sa len dá. A poľnohospodárski robotníci sa tlesnia v týchto žalostných obydliach, ktoré, aj keď sú vo voľnej prírode, majú najobludnejšie črty najhorších mestských obydlí[105]... Na druhej strane si nesmieme namýšľať, že robotník ubytovaný na pôde, ktorú obrába, má také bývanie, aké by si zasluhoval jeho život naplnený plodnou prácou. Dokonca aj na kniežacích majetkoch jeho chatrč je často v najžalostnejšom stave. Sú takí landlordi, ktorí si myslia, že maštaľ je dosť dobrá pre robotníkov a ich rodiny, a predsa sa neštítia vytĺkať ako nájomné čo najviac peňazí.[106] Môže to byť rozpadávajúca sa

---

jediného človeka. Aby obmedzili dlhé chodenie cez tieto šíre planiny, krásne leicesterské a northamptonské pastviny, pastier zvyčajne dostal domec na majeri. Teraz dostane trinásty šiling na ubytovanie, ktoré si musí hľadať ďaleko v otvorenej dedine.

[105] „Domy robotníkov" (v otvorených dedinách, ktoré sú, pravda, vždy preplnené) „sú zvyčajne postavené v radoch, zadnou stenou na samom okraji škvarky pôdy, ktorú stavebný špekulant nazýva svojou. Preto svetlo a vzduch majú prístup len z prednej strany." (Správa dr. Huntera, l. c. p. 135.) „Veľmi často je dedinský krčmár alebo obchodník zároveň prenajímateľom domov. V tomto prípade poľnohospodársky robotník má v ňom popri nájomcovi svojho druhého pána. Zároveň musí byť jeho zákazníkom. Zo svojich 10 sh. týždenne, po odpočítaní nájomného 4 £ ročne, musí nakupovať svoje modicum[1*] čaju, cukru, múky, mydla, sviečok a piva za ceny, aké si obchodník zapýta" (l. c. p. 132). Tieto otvorené dediny v skutočnosti predstavujú „trestanecké kolónie" anglického poľnohospodárskeho proletariátu. Mnohé baraky sú obyčajnými ubytovňami, ktorými prechádza všetka potulná zberba z okolia. Poľnohospodársky robotník a jeho rodina, ktorí si v najšpinavších podmienkach často zázrakom zachovali statočný a čistý charakter, dostávajú sa nevyhnutne na dno. Prirodzene, medzi vznešenými Shylockmi je módou farizejsky krčiť plecami nad stavebnými špekulantmi, drobnými vlastníkmi a otvorenými osadami. Veľmi dobre vedia, že ich „uzavreté dediny a ukážkové dediny" sú miestom, kde sa rodia „otvorené dediny", a že by bez nich nemohli existovať. „Bez drobných vlastníkov otvorených osád by prevažná časť poľnohospodárskych robotníkov musela spať pod stromami na statkoch, kde pracujú" (l. c. p. 135). Systém „otvorených" a „uzavretých" dedín prevláda v celom Midlande[2*] a v celom východnom Anglicku.

[1*] trošku

[2*] grófstvach stredného Anglicka

[106] „Prenajímateľ domu" (nájomca alebo landlord) „sa obohacuje priamo alebo nepriamo prácou človeka, ktorému platí týždenne 10 sh., a potom to-

chatrč s jednou izbou na spanie, bez ohniska, bez záchodu, bez okien, ktoré by sa dali otvárať, bez vody, iba ak z priekopy, bez záhrady, robotník je bezmocný proti tomuto bezpráviu. A naše zákony o zdravotnom dozore (The Nuisances Removal Acts) sú mŕtvou literou. Ich vykonávanie je zverené práve majiteľom, ktorí prenajímajú také brlohy... Nesmieme sa dať zaslepiť svetlejšími scénami, ktoré sú iba výnimkou, a nevšímať si drvivú prevahu faktov, ktoré sú hanbou pre anglickú civilizáciu. Situácia musí byť vskutku žalostná, keď napriek tomu, že podmienky terajšieho bývania sú neslýchané, kompetentní pozorovatelia jednomyseľne prichádzajú k záveru, že zlý stav bytov, ktorý je všeobecným javom, nie je ani zďaleka takým naliehavým zlom ako sám nedostatočný počet bytov. Po dlhé roky bolo preplnenie bytov poľnohospodárskych robotníkov predmetom hlbokého znepokojenia nielen tých ľudí, ktorým záleží na zdraví, ale všetkých, ktorým záleží na slušnom a mravnom živote. Lebo autori správ o šírení nákazlivých chorôb vo vidieckych oblastiach znova a znova upozorňujú, a to natoľko rovnakými slovami, že vyzerajú stereotypné, na preplnenie domov ako na príčinu, na ktorej celkom stroskotáva každý pokus zastaviť šírenie epidémie, ktorá už vypukla. A znova a znova dokazujú, že napriek mnohým zdravým vplyvom vidieckeho života nahromadenie obyvateľstva, ktoré tak urýchľuje šírenie nákazlivých chorôb, podporuje aj vznik chorôb, ktoré nie sú nákazlivé. A tí, čo upozornili na tento stav, nezamlčujú ani ďalšie zlo. Dokonca aj vtedy, keď ich pôvodnou témou bola starostlivosť o zdravie, boli takrečeno donútení zaoberať sa aj inými stránkami veci. Tým, že dokazovali, ako často dospelí ľudia oboch pohlaví, zosobášení i nezosobášení, sú natlačení (huddled) v tesných spálňach, ich správy museli vyvolať presvedčenie, že za opísaných okolností pocit studu a slušnosti je urážaný najhrubším spôsobom a morálka takmer nevyhnutne berie skazu[167]... Napríklad v dodatku k mojej poslednej správe dr. Ord vo svojom hlásení o vypuknutí týfu vo Wingu v Buckinghamshire sa zmieňuje o tom, ako tam prišiel s týfusom mladý muž z Wingravu. V prvých dňoch svojej choroby spal v jednej miestnosti spolu s deviatimi ďalšími osobami. Za dva týždne sa viacerí z nich nakazili a v priebehu niekoľkých týždňov ochorelo päť z deviatich osôb a jeden zomrel! Súčasne som dostal podobné hlásenie od dr. Harveya z nemocnice St. Georga, ktorý v rámci svojej súkromnej praxe navštívil Wing v čase epidémie: »Mladá žena s týfusom spala v noci v tej istej izbe s otcom, mat-

---

muto bedárovi strhne 4 alebo 5 £ ročného nájomného za domy, ktoré na voľnom trhu nestoja ani 20 £, udržiavajú sa však na svojej cene umele, pretože majiteľ má moc povedať: »Ber môj dom, alebo sa prac inam a skús si nájsť inde zamestnanie bez môjho pracovného osvedčenia«... Ak si niekto chce polepšiť a odíde k železnici klásť koľajnice alebo pracovať do kameňolomu, je tu zasa tá istá moc so svojím: »Buď budeš pracovať pre mňa za túto nízku mzdu, alebo sa prac s týždennou výpoveďou; vezmi si svoju sviňu, ak nejakú máš, a uvidíme, čo dokážeš so zemiakmi, ktoré rastú v tvojej záhrade.« Keď to však lepšie vyhovuje jeho záujmom, vlastník" (resp. nájomca) „v takýchto prípadoch dáva často prednosť tomu, že zvýši nájomné ako trest za dezerciu z jeho služieb." (Dr. Hunter, l. c. p. 132.)

[167] „Mladé manželské páry, ktoré bývajú v jednej izbe so svojimi dospelými bratmi a sestrami, nie sú pre nich zvlášť vhodným zdrojom poučenia, a hoci nesmieme uvádzať príklady, je dostatok údajov, aby sme mohli oprávnene tvrdiť, že veľké útrapy a niekedy aj smrť sú údelom žien, ktoré sa dopustili zločinu krvismilstva." (Dr. Hunter, l. c. p. 137.) Istý vidiecky policajný úradník, ktorý veľa rokov pracoval ako detektív v najhorších štvrtiach Londýna, vypovedá o dievčatách svojej dediny: „Počas svojho policajného pôsobenia v najhorších londýnskych štvrtiach som nikdy nevidel takú hrubú nemravnosť v mladom veku, takú bezočivosť a nehanebnosť... Žijú ako svine, výrastkovia a dievčatá, matky a otcovia, všetko spí pohromade v jednej izbe." (Child. Empl. Comm., Sixth Report, Lond. 1867, Appendix, p. 77, n. 155.)

kou, so svojím nemanželským dieťaťom, s dvoma mladými mužmi, svojimi bratmi, a s dvoma sestrami, z ktorých každá mala nemanželské dieťa, dovedna s desiatimi osobami. Niekoľko týždňov predtým spalo v tej istej miestnosti trinásť detí.«[168]

Dr. Hunter prezrel 5375 chatrčí poľnohospodárskych robotníkov nielen v čisto poľnohospodárskych oblastiach, ale vo všetkých grófstvach Anglicka. Z týchto 5375 chatrčí 2195 malo iba jednu miestnosť na spanie (ktorá bola často zároveň obývacou izbou), 2930 chatrčí malo len dve a 250 chatrčí viac ako dve miestnosti na spanie. Uvediem niekoľko príkladov vybratých z dvanástich grófstiev.

1.
Bedfordshire

Wrestlingworth: Spálne asi 12 stôp dlhé a 10 stôp široké, hoci mnohé sú menšie. Malé prízemné chatrče sú často doskami rozdelené na dve spálne, jedna posteľ v kuchyni vysokej 5 stôp a 6 cólov. Nájomné 3 £. Nájomníci si musia sami postaviť záchody, majiteľ domu dodáva iba žumpu. Len čo si niekto postaví záchod, používajú ho všetci susedia. Dom rodiny Richardsonovcov je nedostižne krásny. Jeho omietnuté steny sú vyduté ako šaty dámy pri poklone. Jeden koniec štítu vypuklý, druhý vpadnutý, a na tomto konci na nešťastie stál komín, krivá rúra z hliny a dreva, podobajúca sa sloniemu chobotu. Dlhá tyč podopierala komín, aby nespadol. Dvere a okno mali tvar kosoštvorca. Zo sedemnásť navštívených domov iba štyri mali viac ako jednu spálňu, a tieto štyri domy boli preplnené. V jednej chatrči s jednou spálňou bývali traja dospelí s troma deťmi, v druhej manželský pár so šiestimi deťmi atď.

Dunton: Vysoké nájomné, od 4 do 5 £, týždenná mzda mužov 10 sh. Dúfajú, že si nejako zarobia na nájomné pletením zo slamy. Čím vyššie je nájomné, tým väčší počet osôb sa musí dať dohromady, aby ho zaplatili. Šesť dospelých, ktorí so štyrmi deťmi bývajú v jednej spálni, platí 3 £ 10 sh. Najlacnejší dom v Duntone, zvonka dlhý 15 stôp a široký 10 stôp, je prenajatý za 3 £. Len jeden zo štrnástich navštívených domov mal dve spálne. Kúsok pred dedinou stojí dom zvonka znečistený výkalmi obyvateľov, spodných deväť cólov dverí vyhnilo a zmizlo, večer, keď zatvárajú, dômyselne nakladú k dverám niekoľko tehál a prikryjú ich kúskom rohože. Polovicu okna so sklom i rámom stihol osud všetkého pozemského. Tu sa bez nábytku tlačili pokope traja dospelí a päť detí. Dunton nie je horší ako zvyšok Biggleswade Union.

[168] Public Health. Seventh Report, 1864, p. 9—14 passim.

2.

Berkshire

Beenham: V júni 1864 žili v jednej chatrči (prízemnom baraku) muž, žena a štyri deti. Jedna dcéra sa vrátila zo služby so šarlachom. Zomrela. Jedno dieťa ochorelo a zomrelo. Matka a jedno dieťa mali týfus, keď zavolali dr. Huntera. Otec a druhé dieťa spali vonku, ukázalo sa však, aké ťažké je zabezpečiť izoláciu, lebo na preplnenej návsi úbohej dediny ležala bielizeň rodiny postihnutej týfusom a čakala, kým ju niekto vyperie. — Nájomné domu istého H. 1 sh. týždenne: jedna spálňa pre manželský pár a šesť detí. Iný dom prenajatý za 8 d. (týždenne), dlhý 14 stôp a 6 cólov, široký 7 stôp, kuchyňa vysoká 6 stôp; spálňa bez okna, ohniska, dverí alebo otvoru, okrem otvoru do chodby, bez záhrady. Nedávno tu žil muž s dvoma dospelými dcérami a dorastajúcim synom; otec a syn spali v posteli, dievčatá na chodbe. Pokiaľ tu rodina žila, každá dcéra mala dieťa, jedna však išla porodiť do robotárne a potom sa vrátila domov.

3.

Buckinghamshire

Tridsať domcov — na 1000 akroch pôdy — obýva tu približne 130—140 osôb. Bradenhamská farnosť zaberá 1000 akrov; roku 1851 tu bolo 36 domov a bývalo v nich 84 mužov a 54 žien. Táto nerovnosť medzi pohlaviami sa vyrovnala roku 1861, keď tu žilo 98 osôb mužského a 87 osôb ženského pohlavia, za 10 rokov pribudlo 14 mužov a 33 žien. Medzitým sa počet domov zmenšil o jeden.

Winslow: Jeho veľká časť novopostavená v dobrom slohu; zdá sa, že dopyt po domoch je veľký, lebo veľmi úbohé chatrče sa prenajímajú za 1 sh. a 1 sh. 3 d. týždenne.

Water Eaton: Vzhľadom na rast obyvateľstva majitelia tu zbúrali asi 20 % jestvujúcich domov. Istý chudobný robotník, ktorý musel chodiť asi štyri míle do práce, na otázku, či by si nemohol nájsť domec bližšie, odpovedal: „Nie, dávajú si čertovsky pozor, aby nevzali človeka s takou veľkou rodinou."

Tinker's End pri Winslowe: Jedna izba na spanie so štyrmi dospelými a s piatimi deťmi, 11 stôp dlhá, 9 stôp široká, na najvyššom mieste 6 stôp 5 cólov vysoká; iná spálňa 11 stôp 7 cólov dlhá, 9 stôp široká, 5 stôp 10 cólov vysoká, tlačilo sa v nej šesť osôb. Každá z týchto rodín mala menej priestoru, ako je nevyhnutné pre trestanca. Ani jeden dom nemal viac ako jednu spálňu, ani jeden nemal zadný východ; vodu veľmi zriedka. Týždenné nájomné od 1 sh. 4 d. do 2 sh. V 16 navštívených domoch iba jediný muž, čo zarábal 10 sh. týždenne. Množstvo vzduchu, ktoré v uvedenom prípade pripadá na jednu osobu, zodpovedá množstvu, aké by mala, keby bola v noci zavretá do škatule veľkej štyri kubické stopy. Pravda, staré chatrče majú hojnosť prirodzeného vetrania.

4.

Cambridgeshire

Gamblingay patrí rôznym majiteľom. Má najschátralejšie chatrče, aké len možno niekde nájsť. Veľa sa tu pletie zo slamy. V Gamblingay vládne smrteľná únava a beznádejná odovzdanosť špine. Zanedbanosť v jeho centre sa mení na utrpenie na okrajoch, na severe i na juhu, kde domy po kúsku hnijú. Neprítomní landlordi až príliš bezohľadne púšťajú žilou tomuto úbohému hniezdu. Nájomné je veľmi vysoké; osem až deväť osôb natlačených do jednej miestnosti na spanie, v dvoch prípadoch šesť dospelých s jedným až dvoma deťmi v jednej malej spálni.

5.

Essex

V tomto grófstve v mnohých farnostiach ide ruka v ruke pokles počtu osôb s poklesom počtu domcov. Ale v nemenej ako 22 farnostiach búranie domov nezadržalo rast obyvateľstva, čiže nevyvolalo jeho „vyháňanie", ktoré všade prebieha pod názvom „sťahovanie do miest". Vo Fingringhoe, farnosti s 3443 akrami, bolo roku 1851 145 domov, v roku 1861 už len 110, ale obyvateľstvo nechcelo odísť a dokonca aj za týchto okolností sa rozrastalo. V Ramsden Crays roku 1851 bývalo 252 osôb v 61 domoch, ale roku 1861 bolo 262 osôb nadžganých v 49 domoch. V Basildone roku 1851 žilo na 1827 akroch 157 osôb v 35 domoch, koncom desaťročia 180 osôb v 27 domoch. Vo farnostiach Fingringhoe, South Fambridge, Widford, Basildon a Ramsden Crays žilo roku 1851 na 8449 akroch 1392 osôb v 316 domoch, roku 1861 na tej istej ploche 1473 osôb v 249 domoch.

6.

Herefordshire

Toto malé grófstvo trpelo „duchom vyháňania" viac ako hociktoré iné grófstvo v Anglicku. V Madley prepchaté domce s dvoma spálňami patria prevažne nájomcom. Ľahko ich prenajímajú za 3 alebo 4 £ ročne, a platia týždennú mzdu 9 sh.!

7.

Huntingdonshire

Hartford mal roku 1851 87 domov, krátko nato v tejto malej farnosti s 1720 akrami zbúrali 19 domcov; počet obyvateľov bol roku 1831 452 osôb, roku 1851 382 osôb a roku 1861 341 osôb. Navšti-

venných bolo štrnásť chatrčí, každá s jednou spálňou. V jednej z nich žil manželský pár, traja dospelí synovia, jedno dospelé dievča, štyri deti, spolu desať osôb; v inej chatrči traja dospelí, šesť detí. Jedna z týchto izieb, v ktorej spalo osem osôb, bola 12 stôp 10 cólov dlhá, 12 stôp 2 cóly široká, 6 stôp 9 cólov vysoká; bez odpočítania výstupkov priemer na osobu bol asi 130 kubických stôp. V štrnástich spálňach bývalo 34 dospelých a 33 detí. Tieto domce majú zriedka záhradu, ale mnohí obyvatelia si mohli prenajať škvarku pôdy po 10 alebo 12 sh. za rood ($^1/_4$ akra). Tieto parcely sú ďaleko od domov, domy nemajú záchody. Rodina musí alebo ísť na svoju parcelu a tam sa zbaviť svojich exkrementov, alebo, ako sa to tu, s prepáčením, robí, naplniť nimi zásuvku skrine. Keď je zásuvka plná, vytiahne sa a vyprázdni tam, kde je jej obsah potrebný. V Japonsku prebieha kolobeh životných podmienok čistotnejšie.

8.
Lincolnshire

Langtoft: Istý muž tu žije vo Wrightovom dome so svojou ženou, jej matkou a piatimi deťmi; dom má kuchynský pitvor, nad ním komoru a spálňu; kuchynský pitvor a spálňa sú 12 stôp 2 cóly dlhé, 9 stôp 5 cólov široké, celá podlaha je 21 stôp 3 cóly dlhá, 9 stôp 5 cólov široká. Izba na spanie je podkrovná. Steny sa homoľovite zbiehajú do povaly, svetlík sa otvára na priedomie. Prečo tu býva? Kvôli záhrade? Je neobyčajne maličká. Kvôli nájomnému? Je vysoké, 1 sh. 3 d. týždenne. Má blízko do práce? Nie, je 6 míľ ďaleko, takže denne sa napochoduje 12 míľ tam a späť. Býva tu, pretože chatrč bola na prenajatie a pretože chcel mať chatrč sám pre seba, nech je hocikde, za hocakú cenu, v hocakom stave. Toto je štatistika 12 domov v Langtofte s 12 spálňami, s 38 dospelými a 36 deťmi:

12 domov v Langtofte

Domy	Spálne	Dospelí	Deti	Počet osôb	Domy	Spálne	Dospelí	Deti	Počet osôb
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9.
Kent

Kennington, nanajvýš žalostne preplnený roku 1859, keď sa objavil záškrt a lekár farnosti úradne prešetroval postavenie chudobnejších vrstiev ľudu. Zistil, že v tejto osade, kde potrebujú mnoho práce, zbúrali veľa chatrčí a nepostavili nijaké nové. V jednom obvode

stáli štyri domy, nazývané birdcages (vtáčie klietky); každý mal štyri kutice týchto rozmerov v stopách a cóloch:

Kuchyňa	9,5	× 8,11	× 6,6
Komora	8,6	× 4,6	× 6,6
Spálňa	8,5	× 5,10	× 6,3
Spálňa	8,3	× 8,4	× 6,3

10.
Northamptonshire

Brixworth, Pitsford a Floore: V týchto dedinách sa v zime poneviera po uliciach 20 až 30 mužov, pretože nemajú prácu. Nájomcovia neobrábali vždy dostatočne pôdu pod obilniny a okopaniny a landlord považoval za najvhodnejšie spojiť všetky svoje nájmy do dvoch alebo troch. Preto je tu nedostatok práce. Kým na jednej strane priekopy volá pole po práci, na druhej strane ošmeknutí robotníci vrhajú naň túžobné pohľady. Do vysilenia prepracovaní v lete, vyhladovaní v zime, nečudo, keď vo svojom svojráznom nárečí hovoria, že „the parson and gentlefolks seem frit to death at them"[168a].

Vo Floore sú prípady manželských párov so štyrmi, piatimi a šiestimi deťmi v jednej spálni najmenšieho vydania, takisto traja dospelí s piatimi deťmi, takisto manželský pár so starým otcom a šiestimi deťmi chorými na šarlach atď.; v dvoch domoch s dvoma spálňami dve rodiny: jedna s ôsmimi a druhá s deviatimi dospelými.

11.
Wiltshire

Stratton: navštívených 31 domov, 8 iba s jednou spálňou; Penhill v tej istej farnosti. Jedna chatrč prenajatá za 1 sh. 3 d. týždenne štyrom dospelým a štyrom deťom, na ktorej okrem múrov nebolo nič dobré, od podlahy z hrubo otesaných kameňov až po zhnitú šindľovú strechu.

12.
Worcestershire

S búraním domov to nebolo také zlé; jednako sa v rokoch 1851 až 1861 počet obyvateľov pripadajúcich na dom zväčšil zo 4,2 na 4,6 osôb.

Badsey: Veľa chatrčí a záhradiek. Niektorí nájomcovia vyhlasujú, že chatrče sú „a great nuisance here, because they bring the poor" (veľkým zlom, pretože priťahujú chudobných). Na vyhlásenie istého gentlemana:

[168a] „Tuším sa farár a šľachtic sprisahali, že ich uštvú na smrť."

„Zato bedári nie sú na tom o nič lepšie; ak sa postaví 500 chatrčí, trhajú sa o ne; naozaj, čím viac sa ich postaví, tým viac ich treba" —

že domy plodia obyvateľov, ktorí potom s prírodnou zákonitosťou tlačia na „prostriedky bývania" —, dr. Hunter poznamenáva:

„Nuž, títo bedári museli odniekiaľ prísť, a keďže v Badsey niet ničoho príťažlivého okrem milodarov, musela ich sem priviesť odpudivosť nejakého ešte menej vhodného miesta. Keby každý mohol nájsť domec a kúsok pôdy blízko svojho pracoviska, iste by si nevybral Badsey, kde za svoju škvarku pôdy platí dvakrát viac ako nájomca za svoju pôdu."

Ustavičné sťahovanie do miest, ustavičná „tvorba nadpočetných" na vidieku koncentráciou nájmov, premenou ornej pôdy na pasienky, zavádzaním strojov atď. a ustavičné vyháňanie poľnohospodárskeho obyvateľstva búraním domcov idú ruka v ruke. Čím je oblasť viac vyľudnená, tým väčšie je tu „relatívne preľudnenie", tým väčší je jeho tlak na možnosti zamestnania, tým väčší je absolútny prebytok vidieckeho obyvateľstva nad možnosti jeho bývania, teda tým väčšie je v dedinách miestne preľudnenie a nahromadenie ľudí, šíriace nákazy. Nahustenie húfov ľudí v roztrúsených malých dedinách a trhových osadách zodpovedá násilnému vyľudňovaniu povrchu pôdy. Nepretržitá „tvorba nadpočetných" poľnohospodárskych robotníkov je kolískou pauperizmu, hoci klesá ich počet a rastie množstvo ich výrobkov. Eventuálny pauperizmus je motívom ich vyháňania a hlavným zdrojom ich bytovej mizérie, ktorá láme poslednú schopnosť odporu a robí z nich púhych otrokov pozemkových vlastníkov[169] a nájomcov, takže minimum mzdy sa pre nich stáva prírodným zákonom. Na druhej strane napriek neustálemu „relatívnemu preľudneniu" je vidiek zároveň nedostatočne zaľudnený. To sa prejavuje nielen lokálne na takých miestach, kde odlev ľudí do miest, baní, na stavbu železníc atď. prebieha príliš rýchle, ale ukazuje sa to všade tak v čase žatvy, ako aj na jar a v lete, v mnohých prípadoch, keď veľmi starostlivé a intenzívne anglické poľnohospodárstvo potrebuje ďalšie ruky. Poľnohospodárskych robotníkov je stále príliš veľa pre priemerné a príliš málo pre výnimočné alebo dočasné potreby obrábania pôdy.[170] Preto v oficiálnych dokumen-

[169] „Bohumilé zamestnanie poľnohospodárskeho robotníka dodáva dôstojnosť dokonca aj jeho postaveniu. Nie je otrokom, ale vojakom mieru, a zaslúži si, aby mu landlord poskytoval bývanie vhodné pre ženatého človeka, keď už si nárokuje právo nútiť ho do práce, podobne ako sa krajina správa k vojakovi. Takisto ako vojak, ani on nedostane za svoju prácu trhovú cenu. Podobne ako vojaka, aj jeho zoberú, keď je ešte mladý a nevedomý, keď pozná len svoju prácu a svoj chotár. Včasné manželstvo a uplatňovanie rôznych zákonov o pobyte pôsobia na neho tak ako na vojaka odvod a vojenský trestný poriadok." (Dr. Hunter, l. c. p. 132.) Niekedy sa nejaký výnimočne útlocitný landlord uľútostí nad pustatinou, ktorú vytvoril. „Je to smutné byť sám na svojej pôde," povedal gróf z Leicestru, keď mu blahoželali k dokončeniu Holkhamu: „Obzerám sa dookola a nevidím iný dom okrem svojho. Som obrom zo zámku obrov a požral som všetkých svojich susedov."

[170] V ostatných desaťročiach vidieť podobný pohyb vo Francúzsku v tej miere,

toch sa zaznamenávajú protirečivé sťažnosti tých istých miest na súčasný nedostatok i nadbytok práce. Dočasný alebo miestny nedostatok práce nespôsobuje nijaké zvýšenie mzdy, ale tlačí ženy a deti do poľnohospodárskych prác a čoraz väčšmi znižuje vekové hranice. Len čo sa vykorisťovanie žien a detí viac rozšíri, samo sa stáva novým prostriedkom na tvorbu nadpočetných mužských poľnohospodárskych robotníkov a na stláčanie ich miezd. Vo východnom Anglicku prekvitá krásny plod tohto cercle vicieux[1*] — takzvaný gang-systém (systém gangov čiže bánd), ku ktorému sa tu stručne vraciam.[171]

[1*] bludného kruhu

Systém gangov sa vyskytuje takmer výlučne v Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolku, Suffolku a Nottinghamshire, sporadicky v susedných grófstvach Northampton, Bedford a Rutland. Uveďme ako príklad Lincolnshire. Veľkú časť tohto grófstva tvorí nová pôda, nedávno vyrvaná močariskám alebo aj moru, ako je to v ostatných spomínaných východných grófstvach. Parný stroj urobil pri odvodňovaní divy. Bývalé močariská a piesočiny dávajú dnes bohatú úrodu obilia a najväčšie pozemkové renty. To isté platí aj o umele získanej aluviálnej pôde, napríklad na ostrove Axholme a v iných farnostiach na brehu Trentu. Postupne ako vznikali nové nájmy, nielenže sa nestavali nové domce, ale búrali sa staré, a robotníkov privážali z otvorených, na míle vzdialených dedín, ktoré ležia pozdĺž hradských vinúcich sa po úbočiach pahorkov. Predtým iba tam nachádzalo obyvateľstvo ochranu pred dlhotrvajúcimi zimnými záplavami. Robotníci, ktorí bývajú na nájmoch so 400 až 1000 akrami (tu ich volajú „confined labourers"[2*]), sa používajú výlučne na stále ťažké poľnohospodárske práce, vykonávané pomocou koní. Na každých 100 akrov (1 aker = 40,49 árov alebo 1,584 pruského jutra) v priemere pripadá sotva jeden domec. Napríklad istý nájomca niekdajšej fenovej pôdy vypovedal pred vyšetrovacou komisiou:

[2*] osadení robotníci

---

v akej sa tam kapitalistická výroba zmocňuje poľnohospodárstva a vyháňa „nadpočetné" poľnohospodárske obyvateľstvo do miest. Takisto tu pripomenieme zhoršenie bytových a iných pomerov pri zdroji „nadpočetných". O osobitnom „prolétariat foncier"[3*], splodenom parcelovým systémom, pozri okrem iného už skôr citovaný Colinsov spis a Karl Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 2. Aufl., Hamburg 1869, p. 88 sqq.[4*] Roku 1846 mestské obyvateľstvo vo Francúzsku predstavovalo 24,42 %, vidiecke obyvateľstvo 75,58 %, roku 1861 mestské obyvateľstvo 28,86 % a vidiecke 71,14 %. V ostatných piatich rokoch je pokles percenta vidieckeho obyvateľstva ešte väčší. Už roku 1846 Pierre Dupont spieval vo svojich Ouvriers:

„Zle oblečení, žijeme v dierach,
v podstrešiach, v rozvalinách,
žijeme s netopiermi a so zlodejmi,
priateľmi tieňov."

[3*] poľnohospodárskom proletariáte

[4*] Marx, K.: Osemnásty brumaire Ľudovíta Bonaparta. In: Marx, K.—Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 2. zv. Bratislava 1977, s. 325—330.

[171] Šiesta a záverečná správa Report of Child. Empl. Comm., uverejnená koncom marca 1867, zaoberá sa len systémom gangov v poľnohospodárstve.

„Mám prenajatých vyše 320 akrov napospol ornej pôdy. Nie je tu ani jeden robotnícky domec. Teraz býva u mňa jeden robotník. Mám štyroch paholkov pri koňoch a tí bývajú v okolí. Ľahkú prácu, ktorá vyžaduje veľa rúk, vykonávajú gangy."[172]

Pôda si vyžaduje veľa ľahkej poľnej práce, ako je pletie buriny, okopávanie, rôzne práce spojené s hnojením, zbieranie kameňov atď. Túto prácu robia gangy čiže organizované bandy, ktoré bývajú v otvorených osadách.

Gang pozostáva z 10 až 40 alebo 50 osôb, najmä žien, mladistvých osôb oboch pohlaví (13- až 18-ročných), hoci chlapci po trinástom roku zväčša odchádzajú, napokon z detí oboch pohlaví (6- až 13-ročných). Na čele je gangmaster (vodca gangu), vždy obyčajný poľnohospodársky robotník, zväčša tzv. zlý muž, darebák, tulák, opilec, ale s istým zmyslom pre podnikanie a so savoirfaire[1*]. Naverbuje gang, ktorý pracuje pod jeho vedením, nie pod nájomcom. Dohodne sa s ním zväčša na úkolovú prácu, a jeho zárobok, ktorý v priemere neveľmi presahuje mzdu obyčajného poľnohospodárskeho robotníka[173], takmer celkom závisí od šikovnosti, s akou dokáže zo svojej bandy vytĺcť v najkratšom čase čo najviac práce. Nájomcovia objavili, že ženy poriadne pracujú len pod mužskou diktatúrou, ale že ženy a deti, keď sa raz do niečoho pustia, vydávajú svoje životné sily s ozajstnou neskrotnosťou, čo vedel už Fourier, kým dospelý mužský robotník je natoľko prefikaný, že si ich šetrí, ako len môže. Vodca gangu tiahne od jedného statku na druhý, a tak zamestnáva svoju bandu šesť až osem mesiacov v roku. Preto majú robotnícke rodiny u neho oveľa výnosnejšie a istejšie zamestnanie ako u jednotlivého nájomcu, ktorý zamestnáva deti iba príležitostne. Táto okolnosť natoľko upevňuje jeho vplyv v otvorených osadách, že deti možno prenajímať zväčša len jeho prostredníctvom. Jeho vedľajším zamestnaním je, že nezávisle od gangu individuálne prepožičiava deti.

„Tienistými stránkami" tohto systému je nadmerná práca detí a mladistvých, neslýchané pochody, ktoré denne robia tam a späť na statky vzdialené päť, šesť a niekedy sedem míľ, a napokon demoralizácia „gangu". Hoci vodca gangu, ktorého v niektorých oblastiach nazývajú „the driver" (poháňač), je vyzbrojený dlhou palicou, používa ju len zriedka, a ponosy na brutálne zaobchádzanie sú výnimkou. Je demokratickým cisárom alebo niečím na spôsob hamelnského potkaniara. Preto potrebuje medzi svojimi poddanými popularitu a pripútava ich k sebe cigánskym životom, ktorý prekvitá pod jeho dohľadom. Hrubá neviazanosť, hlučná roztopašnosť a najobscénnejšia bezočivosť dávajú gangu krídla. Vodca gangu vypláca zväčša v krčme a potom sa tackajúc vracia domov na čele skupiny,

[1*] schopnosťou zariaďovať veci

[172] Child. Empl. Comm., VI. Report, Evidence, p. 37, n. 173. — Fenová pôda znamená močaristú pôdu.

[173] Jednotliví vodcovia gangu sa však vypracovali na nájomcov 500 akrov pôdy alebo na majiteľov celého radu domov.

sprava i zľava podopieraný mohutnou ženštinou, kým deti a mladiství za nimi hulákajú a vyspevujú posmešné a oplzlé pesničky. Na spiatočnej ceste je na dennom poriadku to, čo Fourier nazýva „fanerogamiou"[1158]. Trinásťročné alebo štrnásťročné dievčatá často otehotnejú od svojich rovesníkov. Otvorené dediny, ktoré dodávajú gangu kontingent, stávajú sa Sodomou a Gomorou[174] a rodí sa tam dva razy viac nemanželských detí ako v celom ostatnom kráľovstve. Už skôr sme naznačili, čo si po morálnej stránke dovolia dievčatá vychované v tejto škole, keď sa vydajú. Ich deti, pokiaľ ich neskántri ópium, sú rodenými regrútmi gangu.

Gang vo svojej práve opísanej klasickej podobe sa volá verejný, obyčajný alebo potulný gang (public, common or tramping gang). Existujú totiž aj súkromné gangy (private gangs). Ich zloženie je také ako zloženie obyčajného gangu, majú však menej členov a nepracujú pod vedením vodcu gangu, ale pod vedením nejakého starého paholka, ktorého nájomca nevie lepšie využiť. Tu mizne cigánsky humor, ale zato sa podľa všetkých svedeckých výpovedí zhoršujú zárobky a zaobchádzanie s deťmi.

Systém gangov, ktorý sa v ostatných rokoch neustále rozširuje[175], zrejme nejestvuje kvôli vodcovi gangu. Jestvuje na obohatenie veľkých nájomcov[176], resp. pozemkových vlastníkov[177]. Nájomca nemá nijakú dômyselnejšiu metódu, ako udržiavať svoj robotnícky personál hlboko pod normálnou úrovňou, a predsa mať na každú mimoriadnu prácu vždy naporúdzi mimoriadne ruky, ako za čo najmenej peňazí vytĺcť čo najviac práce[178] a dospelého mužského robotníka premeniť na „nadpočetného". Po predchádzajúcom výklade chápeme, prečo sa na jednej strane priznáva väčšia alebo menšia nezamestnanosť poľnohospodárskeho robotníka, a na druhej strane sa zároveň vyhlasuje, že systém gangov je „nevyhnutný" v dôsledku nedostatku mužskej práce a jej sťahovania do miest.[179] Pole očistené

[174] „Gang zruinoval polovicu dievčat v Ludforde" (l. c., Appendix, p. 6, n. 32).

[175] „Tento systém sa veľmi rozšíril v ostatných rokoch. Na niektorých miestach ho zaviedli len nedávno, inde, kde gang jestvuje dlhšie, zamestnáva čoraz viac a čoraz mladšie deti" (l. c. p. 79, n. 174).

[176] „Malí nájomcovia nikdy nepoužívajú prácu gangu." „Nepoužíva sa na zlej pôde, ale na pôde, ktorá vynáša 2 £ až 2 £ 10 sh. renty na aker" (l. c. p. 17 a 14).

[177] Jednému z týchto pánov natoľko zachutili jeho renty, že pred vyšetrujúcou komisiou vyhlasuje, že celý pokrik sa strhol len pre názov systému. Keby sa nehovorilo o „gangu", ale o „priemyselno-poľnohospodárskom svojpomocnom združení mládeže", všetko by bolo all right.

[178] „Práca gangu je lacnejšia ako iná práca, preto ju používajú," hovorí bývalý vodca gangu (l. c. p. 17, n. 14). „Systém gangov je rozhodne najlacnejší pre nájomcu a rozhodne najzhubnejší pre deti," hovorí istý nájomca (l. c. p. 16, n. 3).

[179] „Niet pochýb o tom, že mnoho práce, ktorú dnes vykonávajú deti v gangoch, vykonávali predtým muži a ženy. Tam, kde zamestnávajú ženy a deti, je teraz viac mužov bez práce (more men are out of work) ako predtým" (l. c. p. 43, n. 202). Naproti tomu okrem iného „v mnohých poľnohospodárskych oblastiach, najmä obilninárskych, otázka práce robotníkov (labour question) sa v dôsledku vysťahovalectva a ľahkosti, s akou železnice umožňujú dostať sa do

od buriny a ľudská burina Lincolnshiru atď. sú pólom a protipólom kapitalistickej výroby.[180]

f/ Írsko

Na záver tejto časti musíme sa ešte na chvíľu vybrať do Írska. Najprv fakty, o ktoré tu ide.

Obyvateľstvo Írska vzrástlo roku 1841 na 8 222 664 osôb, roku 1851 kleslo na 6 623 985 osôb, roku 1861 na 5 850 309 osôb, roku 1866 na $5^1/_2$ milióna ľudí, približne na úroveň z roku 1801. Pokles sa začal hladovým rokom 1846, takže Írsko za menej ako dvadsať rokov stratilo viac ako $^5/_{16}$ svojho obyvateľstva.[181] Celkove sa od mája 1851 do júla 1865 vysťahovalo z Írska 1 591 487 osôb, za posledných päť rokov 1861—1865 viac ako pol milióna ľudí. Počet obý-

---

veľkých miest, stala takou vážnou, že ja" (to „ja" predstavuje poľnohospodárskeho agenta istého veľkého pána) „považujem služby detí za absolútne nepostrádateľné" (l. c. p. 80, n. 180). Na rozdiel od ostatného civilizovaného sveta the labour question (otázka práce robotníkov) v anglických poľnohospodárskych oblastiach znamená totiž the landlords' and farmers' question (otázku landlordov a nájomcov): ako napriek ustavične rastúcemu odlevu poľnohospodárskeho obyvateľstva zvečniť na vidieku dostatočné „relatívne preľudnenie" a tým aj „minimum mzdy" pre poľnohospodárskeho robotníka?

[180] Už citovaný Public Health Report, ktorý sa v súvislosti s detskou úmrtnosťou mimochodom zaoberá aj systémom gangov, ostal neznámy tlači, a teda aj anglickej verejnosti. Naproti tomu posledná správa Child. Empl. Comm. poskytla tlači vítanú „senzačnú" potravu. Kým sa liberálna tlač spytovala, ako vznešení gentlemen a ladies a obročníci anglikánskej štátnej cirkvi, ktorými sa Lincolnshire hmýri, mohli dopustiť, aby na ich majetkoch, pred ich očami vyrástol takýto systém, ako to mohli dopustiť osobnosti, ktoré vysielajú k protinožcom vlastné „misie na nápravu mravov divochov z južných morí", vznešenejšia tlač sa výlučne venovala úvahám o hrubej skazenosti poľnohospodárskeho obyvateľstva, ktoré je schopné predávať svoje deti do takéhoto otroctva! Za týchto prekliatych okolností, do ktorých títo „jemnocitní" ľudia vohnali poľnohospodárskeho robotníka, nebol by div, keby požieral aj svoje vlastné deti. Skutočne obdivuhodné však je, že si zväčša zachoval pevnosť charakteru. Autori oficiálnych správ dokazujú, že dokonca aj v oblastiach gangov rodičia nenávidia tento systém. „Vo svedeckých výpovediach, ktoré sme zozbierali, je dostatok dôkazov, že rodičia by v mnohých prípadoch boli radi, keby im donucovací zákon pomohol odolať pokušeniu a tlaku, ktorým sú často vystavení. Raz ich naháňa úradník farnosti, raz im zamestnávateľ hrozí prepustením, ak nebudú posielať deti na zárobky namiesto do školy... Všetok premrhaný čas a sila, všetko utrpenie, ktoré poľnohospodárskemu robotníkovi a jeho rodine spôsobuje mimoriadne a zbytočné vysilenie, každý prípad, keď rodičia pripisujú morálny úpadok svojho dieťaťa preplnenému domu alebo nákazlivým vplyvom systému gangov, to všetko vyvoláva v hrudi pracujúcich bedárov pocity, ktoré možno ľahko pochopiť, a bolo by zbytočné bližšie ich opisovať. Uvedomujú si, že veľa telesných a duševných múk im spôsobujú okolnosti, za ktoré vôbec nie sú zodpovední, s ktorými by nikdy neboli súhlasili, keby to bolo v ich moci, a proti ktorým nevládzu bojovať (l. c. p. XX, n. 82 a XXIII, n. 96).

[181] Obyvateľstvo Írska: 1801: 5 319 867 osôb, 1811: 6 084 996, 1821: 6 869 544, 1831: 7 828 347, 1841: 8 222 664.

vaných domov sa v rokoch 1851—1861 zmenšil o 52 990. Od roku 1851 do roku 1861 počet nájomných dvorov od 15 do 30 akrov vzrástol o 61 000, počet nájomných dvorov nad 30 akrov o 109 000, kým celkový počet všetkých nájmov klesol o 120 000; tento pokles treba teda pripísať výlučne zničeniu nájmov pod 15 akrov, ináč povedané ich centralizácii.

Prirodzene, pokles obyvateľstva bol vcelku sprevádzaný poklesom množstva výrobkov. Pre náš cieľ postačí, ak si všimneme päť rokov 1861—1865, počas ktorých sa vysťahovalo vyše pol milióna ľudí a absolútny počet obyvateľov klesol o viac ako tretinu milióna. [Pozri tabuľku A.]

Tabuľka A

Stav dobytka

Rok	*Kone*		*Rožný statok*		
	celkový počet	pokles	celkový počet	pokles	prírastok
1860	619 811		3 606 374		
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	
1864	562 158	17 820	3 262 294		118 063
1965	547 867	14 291	3 493 414		231 120

Rok	*Ovce*			*Ošípané*		
	celkový počet	pokles	prírastok	celkový počet	pokles	prírastok
1860	3 542 080			1 271 072		
1861	3 556 050		13 970	1 102 042	169 030	
1862	3 456 132	99 918		1 154 324		52 282
1863	3 308 204	147 928		1 067 458	86 866	
1864	3 366 941		58 737	1 058 480	8 978	
1865	3 688 742		321 801	1 299 893		241 413

Z predchádzajúcej tabuľky vyplýva:

Kone	*Rožný statok*	*Ovce*	*Ošípané*
absolútny pokles	absolútny pokles	absolútny prírastok	absolútny prírastok
71 944	112 960	146 662	28 821[182]

Teraz obráťme pozornosť na poľnohospodárstvo, ktoré dodáva životné prostriedky pre dobytok i pre ľudí. V nasledujúcej tabuľke je vypočítaný pokles alebo prírastok v každom jednotlivom roku

[182] Výsledok by bol nepriaznivejší, keby sme sa vrátili ďalej do minulosti. Tak oviec bolo roku 1865: 3 688 742, ale roku 1856: 3 694 294, ošípaných roku 1865: 1 299 893, ale roku 1858: 1 409 883.

v porovnaní s bezprostredne predchádzajúcim rokom. Obilniny zahŕňajú pšenicu, ovos, jačmeň, raž, fazuľu a hrach, okopaniny a zelenina zahŕňajú zemiaky, turnips[1*], cukrovú repu, cvikľu, kapustu, mrkvu, parsnips[2*], viku atď.

[1*] repu
[2*] paštrnák

Tabuľka B

Prírastok alebo pokles plochy ornej pôdy a lúk (resp. pasienkov) v akroch

rok	*Obilniny* pokles	*Okopaniny* pokles	*Okopaniny* prírastok	*Tráva a ďatelina* pokles	*Tráva a ďatelina* prírastok	*Ľan* pokles	*Ľan* prírastok	*Všetka pôda na obrábanie a chov dobytka* pokles	*Všetka pôda na obrábanie a chov dobytka* prírastok
1861	15 701	36 974		47 969			19 271	81 373	
1862	72 734	74 785			6 623		2 055	138 841	
1863	144 719	19 358			7 724		63 922	92 431	
1864	122 437	2 317			47 486		87 761		10 493
1865	72 450		25 421		68 970	50 159		28 218	
1861-65	428 041	108 013			82 834		122 850	330 370	

Roku 1865 pribudlo pod rubrikou „lúky" 127 470 akrov hlavne preto, lebo plocha pod rubrikou „nevyužívaná pustá pôda a rašeliniská (torfmoor)" sa zmenšila o 101 543 akrov. Ak porovnáme rok 1865 s rokom 1864, pokles pri obilninách dosahuje 246 667 štvrtiek, z toho 48 999 pšenice, 166 605 ovsa, 29 892 jačmeňa atď.; pri zemiakoch, hoci plocha, na ktorej sa pestovali, roku 1865 vzrástla, bol pokles 446 398 ton atď. [Pozri tabuľku C na s. 581.]

Od pohybu obyvateľstva a poľnohospodárskej výroby Írska prechádzame k pohybu v mešci jeho landlordov, väčších nájomcov a priemyselných kapitalistov. Odráža sa v klesaní a stúpaní dôchodkovej dane. Aby sme pochopili nasledujúcu tabuľku *D*, treba poznamenať, že rubrika *D* (zisky, okrem ziskov nájomcov) zahŕňa aj tzv. zisky z „profesií", t. j. dôchodky advokátov, lekárov atď., kým v rubrikách *C* a *E*, ktoré sa osobitne neuvádzajú, obsahujú dôchodky úradníkov, dôstojníkov, štátnych sinekuristov, štátnych veriteľov atď. [Pozri tabuľku D na s. 582.]

Pod rubrikou *D* prírastok dôchodkov v priemere rokov 1853 až 1864 bol iba 0,93 %, kým v rovnakom období vo Veľkej Británii dosahoval 4,58 %. Nasledujúca tabuľka ukazuje rozdelenie ziskov (okrem ziskov nájomcov) v rokoch 1864 a 1865. [Pozri tabuľku E na s. 582.]

Anglicko, krajina rozvinutej kapitalistickej výroby a prevažne priemyselná krajina, by bolo vykrvácalo, keby jeho ľudu boli pustili žilou tak ako írskemu ľudu. Írsko je však teraz iba poľnohospodárskou oblasťou Anglicka, oddelenou širokou vodnou priekopou, ktorému dodáva obilie, vlnu, dobytok, priemyselných a vojenských regrútov.

Tabuľka C

Prírastok alebo pokles obrábanej pôdy, produktov na aker a celkového produktu roku 1865 v porovnaní s rokom 1864[183]

Produkt	Počet akrov obrábanej pôdy		Prírastok alebo pokles roku 1865		Výroba na aker		Prírastok alebo pokles roku 1865		Celková výroba			
											prírastok alebo pokles roku 1865	
	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—
					centov	centov	centov	centov	štvrtiek	štvrtiek	štvrtiek	štvrtiek
pšenica	276 483	266 989	—	9 494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999
ovos	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
jačmeň	172 700	177 102	4 402	—	15,9	14,9	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892
bere[1*]	8 894	10 091	1 197	—	16,4	14,8	—	1,6	15 160	13 989	—	1 171
raž					8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 364	5 684	—
					ton	ton	ton	ton	ton	ton	ton	ton
zemiaky	1 039 724	1 066 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388	3 865 990	—	446 398
repa	337 355	334 212	—	3 143	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
cvikľa	14 073	14 389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
kapusta	31 821	33 622	1 801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
ľan	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64 506	39 561	—	24 945
seno	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

[183] Údaje v texte sú zostavené z týchto materiálov: Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin, na roky 1860 a nasledujúce, a Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc., Dublin 1867. Je známe, že táto štatistika je oficiálna a každoročne sa predkladá parlamentu.

Dodatok k 2. vyd. Oficiálna štatistika vykazuje roku 1872 v porovnaní s rokom 1871 pokles plochy obrábanej pôdy o 134 915 akrov. K „prírastku" došlo pri pestovaní okopanín — repy, cvikly a pod.; obrábaná pôda „poklesla" pri pšenici o 16 000 akrov, pri ovsi o 14 000 akrov, pri jačmeni a raži o 4000 akrov, pri zemiakoch o 66 632 akrov, pri ľane o 34 667 akrov a pri lúkach, ďateline, vike a repke o 30 000 akrov. Plocha pôdy osiata pšenicou sa za posledných päť rokov postupne zmenšovala takto: 1868 — 285 000 akrov, 1869 — 280 000 akrov, 1870 — 259 000 akrov, 1871 — 244 000 akrov, 1872 — 228 000 akrov. Za rok 1878 zisťujeme, že prírastok koní bol zhruba 2600, rožného statku 80 000, oviec 68 600 a pokles ošípaných 236 000.

1* druh sladového jačmeňa

* stone = 14 libier

Tabuľka D

Dôchodky podliehajúce dôchodkovej dani v £[184]

1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubrika A Pozemková renta					
12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Rubrika B Zisky nájomcov					
2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 823	2 930 874	2 946 072
Rubrika D Priemyselné atď. zisky					
4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Všetky rubriky A až E					
22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

Tabuľka E

Rubrika D. Dôchodky zo ziskov (nad 60 £) v Írsku[185]

	1864		1865	
	£	*rozdelené medzi osoby*	£	*rozdelené medzi osoby*
Celkový ročný dôchodok	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Ročný dôchodok nad 60 a pod 100 £	238 726	5 015	222 575	4 703
Z celkového ročného dôchodku .	1 979 066	11 321	2 028 571	12 184
Zvyšok celkového ročného dôchodku	2 150 818	1 131	2 418 833	1 194
z toho	1 073 906	1 010	1 097 927	1 044
	1 076 912	121	1 320 906	150
	430 535	95	584 458	122
	646 377	26	736 448	28
	262 819	3	274 528	3

Vyľudnenie spôsobilo, že veľa pôdy sa neobrába, veľmi sa zmenšil poľnohospodársky produkt[186], a napriek rozšírenej ploche pre chov dobytka viedlo v jeho niektorých odvetviach k absolútnemu poklesu a v iných odvetviach k takmer zanedbateľnému rozvoju, neustále prerušovanému poklesmi. A predsa s poklesom obyvateľstva ustavične rástli pozemkové renty a zisky z nájmov, hoci zisky nerástli takým stálym tempom ako pozemková renta. Príčinu možno ľahko pochopiť. Na jednej strane so splývaním nájmov a s premenou ornej

[184] Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue, Lond. 1866.

[185] Celkový ročný dôchodok pod rubrikou *D* sa tu o niečo odchyľuje od predchádzajúcej tabuľky v dôsledku zákonom povolených zrážok.

[186] Ak sa produkt zmenšuje aj v relácii na aker, nesmieme zabúdať na to, že za pol druha storočia Anglicko nepriamo vyvážalo írsku pôdu bez toho, aby tým, čo ju obrábali, ponechalo prostriedky na nahradenie súčastí pôdy.

pôdy na pasienky väčšia časť celkového produktu sa premieňala na nadprodukt. Nadprodukt rástol, hoci celkový produkt, ktorého je časťou, klesal. Na druhej strane peňažná hodnota tohto nadproduktu stúpala ešte rýchlejšie ako jeho množstvo, pretože v posledných dvadsiatich, a najmä v posledných desiatich rokoch v Anglicku ustavične rástli trhové ceny mäsa, vlny atď.

Rozptýlené výrobné prostriedky, ktoré slúžia samým výrobcom ako pracovné a existenčné prostriedky bez toho, aby sa zhodnocovali privlastňovaním cudzej práce, takisto nie sú kapitálom, ako nie je tovarom výrobok, ktorý spotreboval jeho vlastný výrobca. Aj keď s počtom obyvateľstva kleslo aj množstvo výrobných prostriedkov používaných v poľnohospodárstve, predsa len vzrástlo množstvo kapitálu používaného v poľnohospodárstve, pretože sa časť predtým rozptýlených výrobných prostriedkov premenila na kapitál.

Celkový kapitál Írska vložený mimo poľnohospodárstva, do priemyslu a obchodu, akumuloval sa v posledných desaťročiach pomaly a pri neustálom veľkom kolísaní. Naproti tomu tým rýchlejšie sa rozvíjala koncentrácia jeho individuálnych častí. Napokon hocijako nepatrný bol jeho absolútny rast, relatívne, v pomere k zmenšenému počtu obyvateľstva, narástol.

Teda tu pred našimi očami sa vo veľkom rozsahu rozvíja proces, od ktorého krajší by si ortodoxná ekonómia nemohla želať, aby dokázala svoju dogmu, podľa ktorej bieda vyviera z absolútneho preľudnenia a rovnováha sa obnovuje vyľudnením. To je oveľa dôležitejší experiment ako mor[81] v polovici štrnásteho storočia, toľko vychvaľovaný maltuziáncami. Len tak mimochodom: Ak bolo samo osebe školácky naivné použiť na výrobné vzťahy a im zodpovedajúce populačné vzťahy 19. storočia meradlo 14. storočia, táto naivita navyše prehliadla aj to, že kým vzápätí po tomto more a decimovaní obyvateľstva, ktoré ho sprevádzalo, na tejto strane Kanála, v Anglicku, nasledovalo oslobodenie a obohatenie poľnohospodárskeho obyvateľstva, na druhej strane Kanála, vo Francúzsku, nasledovalo po ňom väčšie ujarmenie a rastúca bieda.[186a]

Roku 1846 hladomor vyhubil v Írsku vyše milióna ľudí, ale len úbohých bedárov. Bohatstvu krajiny nespôsobil ani najmenšiu ujmu. Nasledujúce dvadsaťročné a ešte stále rastúce vysťahovalectvo nedecimovalo zároveň s ľuďmi aj ich výrobné prostriedky, ako to bolo napríklad za tridsaťročnej vojny. Írsky génius vynašiel celkom novú metódu, ako chudobný ľud čarom premiestiť na tisíce míľ od dejiska jeho biedy. Vysťahovalci, ktorí sa usadili v Spojených štátoch, každoročne posielajú domov peňažné sumy, prostriedky na cestu pre tých, čo ostali doma. Každá skupina ľudí, ktorá sa vysťahuje tohto

[186a] Keďže sa Írsko pokladá za zasľúbenú zem „populačného princípu", Th. Sadler pred uverejnením svojho diela o obyvateľstve vydal svoju slávnu knihu Ireland, its Evils and their Remedies, 2nd ed., London 1829, v ktorej porovnávaním štatistiky jednotlivých provincií a v každej provincii jednotlivých grófstiev dokazuje, že tam bieda nie je priamo úmerná, ako to chce Malthus, ale nepriamo úmerná počtu obyvateľov.

roku, pritiahne v budúcom roku ďalšiu skupinu. A tak vysťahovalectvo nielenže nestojí Írsko nič, ale predstavuje jedno z najvýnosnejších odvetví jeho vývozu. Je to napokon systematický proces, ktorý nespôsobuje azda iba prechodnú medzeru v obyvateľstve, ale každoročne z neho odčerpáva viac ľudí, ako ich prirodzený prírastok nahradí, takže absolútny počet obyvateľstva z roka na rok klesá.[186b]

Aké to malo následky pre írskych robotníkov, ktorí ostali doma, oslobodení od preľudnenia? Také, že relatívne preľudnenie je dnes rovnako veľké ako pred rokom 1846, že mzda je rovnako nízka a pracovné útrapy sa zväčšili, že bieda na vidieku zasa hrozí novou krízou. Príčiny sú jednoduché. Revolúcia v poľnohospodárstve držala krok s emigráciou. Tvorba relatívneho preľudnenia predbiehala absolútne vyľudňovanie. Pohľad na tabuľku *B* ukazuje, že premena ornej pôdy na pasienky musí v Írsku pôsobiť ešte akútnejšie ako v Anglicku. V Anglicku sa pestovanie krmovín s chovom dobytka rozširuje, v Írsku sa zmenšuje. Kým veľké množstvo predtým obrábaných polí leží úhorom alebo sa natrvalo premieňa na pasienky, veľká časť predtým nevyužívanej pustej pôdy a rašelinísk slúži na rozšírenie chovu dobytka. Malí a strední nájomcovia — medzi nich rátam všetkých, čo neobrábajú viac ako 100 akrov — tvoria ešte vždy asi $^{8}/_{10}$ z celkového počtu.[186c] Konkurencia kapitalistickej poľnohospodárskej výroby ich čoraz viac potláča s celkom inou silou ako predtým, a preto ustavične dodávajú triede námezdných robotníkov nových regrútov. Jediný veľkopriemysel Írska, výroba plátna, potrebuje pomerne málo dospelých mužov a napriek tomu, že sa od zdraženia bavlny v rokoch 1861—1866 rozšíril, zamestnáva pomerne bezvýznamnú časť obyvateľstva. Tak ako každý iný veľkopriemysel, aj on ustavičnými výkyvmi vo vlastnej sfére stále vytvára relatívne preľudnenie dokonca aj vtedy, keď masa ľudí, ktorú absorbuje, absolútne rastie. Bieda poľnohospodárskeho obyvateľstva je piedestálom, na ktorom stoja obrovské továrne na košele atď., ktorých robotnícka armáda je zväčša roztrúsená po celom vidieku. Znova tu nachádzame už predtým opísaný systém domáckej práce, ktorý v nedostatočných zárobkoch a v nadmernej práci má svoje metodické prostriedky na „tvorbu nadpočetných" robotníkov. Napokon, hoci vyľudňovanie tu nemá také ničivé dôsledky ako v krajine s rozvinutou kapitalistickou výrobou, neprebieha bez ustavičného spätného účinku na vnútorný trh. Medzera, ktorú tu vytvára vysťahovalectvo, zmenšuje nielen miestny dopyt po práci, ale aj príjmy malých obchodníkov, remeselníkov a malých živnostníkov vôbec. Stadiaľ pokles dôchodkov medzi 60 a 100 £ v tabuľke *E*.

Veľmi dobrý opis postavenia poľnohospodárskych nádenníkov v Írsku nájdeme v správach írskych inšpektorov pre starostlivosť

[186b] V rokoch 1851—1874 celkový počet vysťahovalcov bol 2 325 922.

[186c] Poznámka k 2. vyd. Podľa tabuľky v Murphyho práci Ireland, Industrial, Political, and Social, 1870, nájmy do 100 akrov predstavujú 94,6 % pôdy a nájmy nad 100 akrov 5,4 %.

o chudobných (1870).[186d] Ako úradníci vlády, ktorá sa drží len pomocou bodákov a raz otvoreným, raz zastretým stanným právom, všetci musia zachovávať opatrnosť pri vyjadrovaní, ktorou ich anglickí kolegovia pohŕdajú; napriek tomu nedovoľujú svojej vláde, aby sa ukolísala ilúziami. Podľa nich úroveň miezd na vidieku, ešte vždy veľmi nízka, v posledných dvadsiatich rokoch sa predsa len zvýšila o 50—60 % a teraz dosahuje priemerne 6 až 9 sh. za týždeň. Lenže za týmto zdanlivým zvýšením sa skrýva skutočný pokles miezd, pretože nevyrovnáva ani len vzostup cien nevyhnutných životných prostriedkov, ku ktorému medzitým došlo; dokazuje to nasledujúci výpis z úradných účtov istej írskej robotárne.

Priemerné týždenné existenčné náklady na osobu

Rok	Strava	Ošatenie	Spolu
29. sept. 1848 až 29. sept. 1849	1 sh. 3¼ d.	0 sh. 3 d.	1 sh. 6¼ d.
29. sept. 1868 až 29. sept. 1869	2 sh. 7¼ d.	0 sh. 6 d.	3 sh. 1¼ d.

Cena nevyhnutných životných prostriedkov je teda takmer dvakrát vyššia a cena šatstva presne dvakrát vyššia ako pred dvadsiatimi rokmi.

Dokonca aj keď odhliadneme od tohto nepomeru, samo porovnanie miezd vyjadrených v peniazoch by nám ešte zďaleka nedávalo správny výsledok. Pred hladomorom veľkú časť poľnohospodárskych miezd vyplácali in natura, iba nepatrnú časť v peniazoch; dnes je výplata v peniazoch pravidlom. Už z toho vyplýva, že bez ohľadu na pohyb reálnej mzdy jej peňažné vyjadrenie muselo vzrásť.

„Pred hladomorom mal poľnohospodársky robotník kúsoček pôdy, na ktorej pestoval zemiaky a choval ošípané a hydinu. Dnes nielenže musí kupovať všetky svoje životné prostriedky, ale unikajú mu aj príjmy z predaja bravov, hydiny a vajec."[187]

V skutočnosti poľnohospodárski robotníci predtým splývali s malými nájomcami a tvorili zväčša iba zadný voj stredných a veľkých nájmov, na ktorých nachádzali zamestnanie. Až po katastrofe v roku 1846 začali byť časťou triedy čisto námezdných robotníkov, osobitným stavom, ktorý je so svojimi námezdnými pánmi zviazaný už len peňažnými vzťahmi.

Vieme, aké boli ich bytové pomery roku 1846. Odvtedy sa ešte zhoršili. Časť poľnohospodárskych nádenníkov, ktorá sa však zo dňa na deň zmenšuje, býva ešte na pozemkoch nájomcov v preplnených chatrčiach, ktorých ohavnosť ďaleko prevyšuje to najhoršie, čo sme v tomto ohľade videli v anglických poľnohospodárskych oblastiach. A to platí všeobecne, s výnimkou niektorých pruhov Ulsteru; na juhu v grófstvach Cork, Limerick, Kilkenny atď.; na

[186d] Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Ireland, Dublin 1870. — Porov. tiež Agricultural Labourers (Ireland) Return etc., 8. March 1861.

[187] l. c. p. 29, 1.

východe vo Wicklowe, Wexforde atď.; v centre Írska v King's a Queen's County, v Dubline atď.; na severe v Downe, Antrime, Tyrone atď.; na západe v Sligo, Roscommone, Mayo, Galway atď. Jeden z inšpektorov volá: „Je to hanba pre náboženstvo a civilizáciu tejto krajiny."[187a] Aby nádenníkom urobili bývanie v brlohoch znesiteľnejším, systematicky konfiškujú kúsočky pôdy, ktoré k nim od nepamäti patrili.

„Uvedomenie si tejto kliatby, do ktorej ich uvrhli landlordi a ich správcovia, vyvolalo u poľnohospodárskych nádenníkov tomu zodpovedajúce pocity odporu a nenávisti voči tým, čo s nimi zaobchádzajú ako s bezprávnou rasou."[187a]

Prvým aktom agrárnej revolúcie bolo, že v tom najväčšom rozsahu a akoby na povel zhora zmietla chatrče stojace v blízkosti miesta, kde sa pracovalo. Takto boli mnohí robotníci donútení hľadať prístrešie v dedinách a mestách. Tam ich ako odpadky nahádzali do podkrovných komôr, dier, pivníc a zastrčených kútov najhorších štvrtí. Takto odrazu presadili do parenísk nerestí tisícky írskych rodín, ktoré sa aj podľa svedectva Angličanov, topiacich sa v nacionálnych predsudkoch, vyznačujú zriedkavou príchylnosťou k domácemu krbu, bezstarostnou veselosťou a čistotou mravov v každodennom živote. Muži musia teraz hľadať prácu u okolitých nájomcov a najímajú ich len na deň, teda za najneistejšiu formu mzdy; pritom

„teraz musia prekonávať dlhé vzdialenosti na nájomné hospodárstvo a späť, často zmoknú do nitky a sú vystavení iným útrapám, ktoré neraz spôsobujú oslabnutie, chorobu a tým aj biedu"[187b].

„Rok čo rok museli mestá prijímať to, čo sa považovalo za prebytok robotníkov v poľnohospodárskych oblastiach"[187c] a potom sa ešte čudujeme, „že v mestách a na dedinách vládne prebytok a v niektorých poľnohospodárskych oblastiach nedostatok robotníkov!"[187d] Pravda je, že tento nedostatok sa pociťuje iba „v čase súrnych poľnohospodárskych prác, na jar a na jeseň, kým vo zvyšnej časti roka veľa rúk zaháľa"[187e]; že „po žatve, od októbra do jari, takmer niet pre nich zamestnania"[187f] a že aj v čase, keď sú zamestnaní, „často strácajú celé dni a ich práca je všemožne prerušovaná"[187g].

Tieto následky agrárnej revolúcie, t. j. premeny ornej pôdy na pasienky, používania strojov, najprísnejšieho šetrenia prácou atď., ešte väčšmi vyostrujú vzorní landlordi, takí, čo sa im uráčilo bývať v Írsku na svojich majetkoch namiesto toho, aby svoje renty spo-

[187a] l. c. p. 12.
[187b] l. c. p. 25.
[187c] l. c. p. 27.
[187d] p. 26.
[187e] p. 1.
[187f] p. 32.
[187g] p. 25.

trebúvali v cudzine. Aby sa zákon dopytu a ponuky celkom nenarušil, berú títo páni

„teraz skoro všetku potrebnú prácu od svojich malých nájomcov, ktorí sú takto donútení drieť na svojich landlordov za mzdu, ktorá je vo všeobecnosti nižšia ako mzda obyčajných nádenníkov, a to bez ohľadu na ťažkosti a straty, ktoré vznikajú z toho, že v kritickom čase sejby alebo žatvy musia zanedbávať svoje vlastné polia"[187h].

Neistota a nepravidelnosť zamestnania, často opakované a dlhotrvajúce prerušenia práce, všetky tieto symptómy relatívneho preľudnenia vystupujú teda v správach inšpektorov pre starostlivosť o chudobných ako ponosy írskeho poľnohospodárskeho proletariátu. Pamätáme sa, že s podobnými javmi sme sa stretli u anglického poľnohospodárskeho proletariátu. Rozdiel je však v tom, že v Anglicku, v priemyselnej krajine, sa priemyselná rezerva regrutuje z vidieka, kým v Írsku, v poľnohospodárskej krajine, regrutuje sa poľnohospodárska rezerva z miest, útočísk vyhnaných poľnohospodárskych robotníkov. V Anglicku sa nadpočetní robotníci v poľnohospodárstve premieňajú na továrenských robotníkov; v Írsku ľudia vyhnaní do miest ostávajú poľnohospodárskymi robotníkmi, zároveň však stláčajú mzdy v mestách a ustavične ich posielajú späť, aby si hľadali prácu na vidieku.

Autori úradných správ takto zhrnujú materiálne postavenie poľnohospodárskych nádenníkov:

„Hoci žijú nanajvýš striedmo, predsa ich mzda sotva stačí na stravu a byt pre nich a ich rodiny; na ošatenie potrebujú ďalšie dôchodky... Ovzdušie ich bytov spolu s inými strádaniami spôsobilo, že sa táto trieda stala obzvlášť náchylnou na týfus a suchoty."[187i]

Po tom všetkom niet sa čo čudovať, že podľa jednomyseľného svedectva autorov správ preniká do radov tejto triedy temná nespokojnosť, že si želá návrat do minulosti, nenávidí prítomnosť, zúfa si nad budúcnosťou, „odovzdáva sa zhubnému vplyvu demagógov", že má len jednu fixnú ideu — vysťahovať sa do Ameriky. Na takúto rozprávkovú krajinu premenilo teda zelený Erin[1*] vyľudnenie — tento veľký maltuzovský všeliek!

V akom blahobyte si žijú írski priemyselní robotníci, na to stačí jeden príklad:

„Na mojej nedávnej inšpekcii v severnom Írsku," hovorí anglický továrenský inšpektor Robert Baker, „zarazilo ma úsilie istého kvalifikovaného írskeho robotníka poskytnúť svojim deťom vzdelanie z tých najnúdznejších prostriedkov. Uvádzam jeho výpoveď doslova, tak ako som ju počul z jeho vlastných úst. To, že je vyučenou továrenskou rukou, je zrejmé z toho, keď poviem, že ho zamestnávajú pri výrobe tovarov pre manchesterský trh. Johnson: Som beetler[2*] a pracujem od šiestej ráno do jedenástej v noci, od pondelka do piatku; v sobotu končíme o šiestej večer a máme tri hodiny na jedenie a oddych. Mám

[1*] staré pomenovanie pre Írsko

[2*] čechrač

[187h] p. 30.
[187i] p. 21, 13.

päť detí. Za túto prácu dostávam 10 sh. 6 d. týždenne; moja žena tiež pracuje a zarába 5 sh. týždenne. Najstaršie dievča, dvanásťročné, sa stará o domácnosť. Je našou kuchárkou a jedinou pomocníčkou. Vychystáva mladšie deti do školy. Moja žena vstáva a odchádza zároveň so mnou. Dievča, ktoré chodí okolo nášho domu, zobúdza ma o pol šiestej ráno. Pred cestou do práce nejeme nič. Dvanásťročné decko sa stará o menšie deti po celý deň. Raňajkujeme o ôsmej a na raňajky chodíme domov. Čaj máme raz do týždňa, ináč mávame kašu (stirabout), niekedy z ovsenej, inokedy z kukuričnej múky, podľa toho, čo môžeme práve dostať. V zime pridávame do kukuričnej múky trochu cukru a vody. V lete vykopeme pár zemiakov, ktoré sami sadíme na škvarke pôdy, a keď sa nám minú, vraciame sa ku kaši. Tak je to deň čo deň, v nedeľu i vo všedný deň, po celý rok. Večer som vždy veľmi ustatý po celodennej práci. Výnimočne vidíme kúštik mäsa, ale veľmi zriedka. Troje našich detí chodí do školy, za čo platíme 1 d. týždenne na hlavu. Nájomné je 9 d. týždenne, rašelina a kurivo stoja najmenej 1 sh. 6 d. na dva týždne."[158]

Také sú írske mzdy, taký je írsky život!

Vskutku, bieda Írska je znova témou dňa v Anglicku. Koncom roku 1866 a začiatkom roku 1867 sa jeden z írskych pozemkových magnátov, lord Dufferin, podobral v Times na jej riešenie. „Aké je to ľudské od takého veľkého pána!"[159]

V tabuľke *E* sme videli, že kým roku 1864 traja ziskožravci zhrabli len 262 819 £ z celkového zisku 4 368 610 £, naproti tomu roku 1865 tí istí traja virtuózi „odriekania" zhrabli 274 528 £ z celkového zisku 4 669 979 £, roku 1864 26 ziskožravcov zhrablo 646 377 £, roku 1865 28 ziskožravcov 736 448 £, roku 1864 121 ziskožravcov 1 076 912 £, roku 1865 150 ziskožravcov 1 320 906 £, roku 1864 1131 ziskožravcov 2 150 818 £, takmer polovicu celkového ročného zisku, roku 1865 1194 ziskožravcov 2 418 833 £, viac ako polovicu celkového ročného zisku. Leví podiel, ktorý z ročného národného dôchodku pohltí mizivá hŕstka pozemkových magnátov v Anglicku, Škótsku a Írsku, je taký obrovský, že anglická štátnická múdrosť nepokladá za vhodné podávať o rozdelení pozemkovej renty taký istý štatistický materiál ako o rozdelení ziskov. Lord Dufferin je jedným z týchto pozemkových magnátov. Predstava, že by renty a zisky mohli byť „nadpočetné" alebo že by ich nadbytok nejako súvisel s nadbytkom biedy ľudu, je, pravda, rovnako „neúctivá" ako „nezdravá" (unsound). On sa drží faktov. Faktom je, že tak ako sa počet írskeho obyvateľstva zmenšuje, írske renty narastajú, že vyľudňovanie je „dobrodením" pre pozemkového vlastníka, teda aj pre pôdu, a teda aj pre ľud, ktorý je len príslušenstvom pôdy. Lord Dufferin teda vyhlasuje, že Írsko je ešte vždy preľudnené a že prúd vysťahovalectva ešte vždy tečie príliš lenivo. Aby bolo Írsko dokonale šťastné, musí sa zbaviť ešte najmenej $^1/_3$ milióna pracujúcich. Nech si nikto nemyslí, že tento navyše aj poetický lord je lekárom zo Sangradovej školy, ktorý vždy, keď zistil, že jeho chorému nie je lepšie, nariadil pustiť mu žilou a potom znova, až pacient stratil so svojou krvou aj svoju chorobu. Lord Dufferin žiada, aby znova pustili žilou iba $^1/_3$ milióna namiesto asi dvom miliónom, lebo ak sa

[158] Reports of Insp of Fact. for 31st Oct. 1866, p. 96.

ich nezbavia, nemožno v Erine nastoliť tisícročnú ríšu. To sa dá ľahko dokázať.

Počet a rozsah nájmov v Írsku roku 1864

1		2		3	
Nájmy menšie ako 1 aker		Nájmy väčšie ako 1 aker, a nie väčšie ako 5 akrov		Nájmy väčšie ako 5 akrov, a nie väčšie ako 15 akrov	
počet	*akre*	*počet*	*akre*	*počet*	*akre*
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310

4		5	
Nájmy väčšie ako 15 akrov, a nie väčšie ako 30 akrov		Nájmy väčšie ako 30 akrov, a nie väčšie ako 50 akrov	
počet	*akre*	*počet*	*akre*
136 578	3 051 343	71 961	2 906 274

6		7		8
Nájmy väčšie ako 50 akrov, a nie väčšie ako 100 akrov		Nájmy nad 100 akrov		Celková plocha
počet	*akre*	*počet*	*akre*	*akre*
54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924[188a]

Od roku 1851 do roku 1861 centralizácia zničila hlavne nájmy prvých troch kategórií, pod 1, a nie nad 15 akrov. Predovšetkým tie musia zmiznúť. To dáva 307 058 „nadpočetných" nájomcov a 1 228 232 osôb, ak rodinu rátame s nízkym priemerom štyroch osôb. Pri premrštenom predpoklade, že po zavŕšení agrárnej revolúcie štvrtinu z nich možno znova absorbovať, ostáva na vysťahovanie 921 174 osôb. Kategórie 4, 5, 6, nad 15 a pod 100 akrov, sú, ako to v Anglicku dávno vedia, príliš malé pre kapitalistické pestovanie obilia a pre chov oviec predstavujú skoro mizivé veličiny. Pri tých istých predpokladoch ako predtým sa má teda vysťahovať ďalších 788 761 osôb, dovedna to je 1 709 532 ľudí. A comme l'appétit vient en mangeant[1*], oči poberačov nájomného čoskoro odhalia, že Írsko s $3^1/_2$ miliónom obyvateľov je ešte vždy biedne, a biedne je preto, lebo je preľudnené, teda jeho vyľudnenie musí ísť ešte oveľa ďalej, aby splnilo svoje pravé poslanie, slúžiť Anglicku ako pasienky pre chov oviec a dobytka.[188b]

[1*] keďže s jedlom rastie chuť

[188a] Celková plocha zahŕňa aj „rašeliniská a pustatinu".

[188b] V tretej knihe tohto spisu, v oddiele o pozemkovom vlastníctve, ukážem podrobnejšie, ako jednotliví pozemkoví vlastníci i anglické zákonodarstvo plánovite využili hladomor a podmienky, ktoré vyvolal, aby násilne uskutočnili agrárnu revolúciu a obyvateľstvo Írska prerieďdili na mieru, aká vyhovuje landlordom. Tam sa vrátim aj k postaveniu malých nájomcov a poľnohospodárskych robotníkov. Tu len jeden citát. Nassau W. Senior vo svojom posmrtnom spise Journals, Conversations and Essays relating to Ireland, 2 vols., London 1868, v. II, p. 282, okrem iného hovorí: „Dr. G. výstižne poznamenal, že máme svoj zákon o chudobných, ktorý je mocným nástrojom na zabezpečenie víťazstva landlordov; iným nástrojom je vysťahovalectvo. Žiaden priateľ Írska si nemôže želať, aby sa vojna" (medzi landlordmi a malými keltskými nájomcami) „pre-

Aj táto výnosná metóda, tak ako každá dobrá vec na tomto svete, má svoj nedostatok. S akumuláciou pozemkovej renty v Írsku drží krok akumulácia Írov v Amerike. Ovcami a volmi vyhnaný Ír povstáva ako fenian[160] na druhej strane oceánu. A proti starej kráľovnej morí sa hrozivo a čoraz hrozivejšie dvíha mladá republika obrov.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.[161]

dlžovala, a ešte menej, aby sa skončila víťazstvom nájomcov... Čím rýchlejšie bude po nej" (po tejto vojne), „tým rýchlejšie sa Írsko stane krajinou pasienkov (grazing country) s pomerne malým počtom obyvateľov, ako si to vyžaduje krajina pasienkov, a tým lepšie pre všetky triedy." Anglické obilné zákony z roku 1815 zabezpečili Írsku monopol slobodného vývozu obilia do Veľkej Británie. Teda umele podporovali pestovanie obilia. Zrušením obilných zákonov roku 1846 bol tento monopol náhle odstránený. Aj keď odhliadneme od všetkých ostatných okolností, táto udalosť sama stačí, aby dala mohutný podnet na premenu írskej ornej pôdy na pasienky, koncentráciu nájmov a vyháňanie malých roľníkov. Kým v rokoch 1815—1846 vychvaľovali úrodnosť írskej pôdy a hlučne vyhlasovali, že je od samej prírody určená na pestovanie obilia, odvtedy anglickí agronómovia, ekonómovia a politici zrazu objavujú, že sa nehodí na nič iné, iba na pestovanie zelených krmovín! Pán Léonce de Lavergne sa poponáhľal opakovať to na druhej strane Kanála. Treba na to „seriózneho" človeka à la Lavergne, aby sa dal nachytať na také detinstvo.

Dvadsiata štvrtá kapitola

Takzvaná pôvodná akumulácia

1. Tajomstvo pôvodnej akumulácie

Videli sme, ako sa peniaze premieňajú na kapitál, ako kapitál vytvára nadhodnotu a ako sa z nadhodnoty vytvára viac kapitálu. Lenže akumulácia kapitálu predpokladá nadhodnotu, nadhodnota predpokladá kapitalistickú výrobu a tá predpokladá existenciu väčšieho množstva kapitálu a pracovnej sily v rukách tovarových výrobcov. Zdá sa teda, že sa celý tento pohyb krúti v bludnom kruhu, z ktorého môžeme vyjsť len tak, že predpokladáme „pôvodnú" akumuláciu („previous accumulation" u Adama Smitha), ktorá predchádzala kapitalistickej akumulácii, akumuláciu, ktorá nie je výsledkom kapitalistického výrobného spôsobu, ale jeho východiskom.

Táto pôvodná akumulácia hrá v politickej ekonómii približne tú istú úlohu ako dedičný hriech v teológii. Adam zahryzol do jablka, a tým ľudský rod upadol do hriechu. Jeho pôvod sa vysvetľuje tak, že sa o ňom rozpráva ako o anekdote z dávnej minulosti. V dávnych časoch jestvovala na jednej strane usilovná, inteligentná a predovšetkým sporivá elita a na druhej strane leňošiví darebáci, ktorí prehajdákali všetko, čo mali, ba ešte viac. Pravda, legenda o teologickom dedičnom hriechu nám rozpráva o tom, ako bol človek odsúdený jesť svoj chlieb v potu svojej tváre; lenže história ekonomického dedičného hriechu nám odhaľuje, ako to, že sú ľudia, ktorí to vôbec nemajú zapotreby. Na tom však nezáleží. Tak sa stalo, že jedni akumulovali bohatstvo, a druhí nemali napokon čo predať, iba svoju vlastnú kožu. A od tohto dedičného hriechu sa datuje chudoba širokých más, ktorá ešte vždy, napriek všetkej práci, nemá čo predať, iba seba samu, a bohatstvo niekoľkých, ktoré neustále rastie, hoci už dávno prestali pracovať. Takéto naivné detinstvo

[14] vlastníctva

hlása na obranu propriété[14] napríklad pán Thiers kedysi tak duchaplným Francúzom a robí to dokonca s vážnou tvárou štátnika. Ale len čo je v hre otázka vlastníctva, stáva sa svätou povinnosťou pridržiavať sa stanoviska detského šlabikára ako jedine správneho pre všetky vekové skupiny a vývinové stupne. Ako je známe, v skutočných dejinách hrá veľkú úlohu dobytie, podmanenie, lúpežná vražda, skrátka násilie. V útlocitnej politickej ekonómii odjakživa vládla idyla. Právo a „práca" boli odjakživa jedinými prostriedkami obohacovania, prirodzene, vždy s výnimkou „tohto roku". V skutočnosti metódy pôvodnej akumulácie sú všetko iné, len nie idylické.

Peniaze a tovary nie sú od samého začiatku kapitálom, takisto ako ním nie sú výrobné a životné prostriedky. Treba, aby sa premenili na kapitál. Lež sama táto premena sa môže uskutočniť len za určitých okolností, ktoré sa dajú zhrnúť takto: dva veľmi rozdielne druhy majiteľov tovarov musia stáť voči sebe a vstúpiť do styku, na jednej strane vlastníci peňazí, výrobných a životných prostriedkov, ktorým ide o to, aby kúpou cudzej pracovnej sily zhodnotili sumu hodnoty, ktorú vlastnia; na druhej strane slobodní robotníci, ktorí predávajú vlastnú pracovnú silu a predávajú teda prácu. Robotníci slobodní v dvojakom zmysle, že ani oni sami nepatria priamo medzi výrobné prostriedky, ako otroci, nevoľníci atď., a že im ani nepatria výrobné prostriedky, ako je to u samostatne hospodáriacich roľníkov atď., ale že sú naopak od nich oslobodení, že sú ich pozbavení. Touto polarizáciou trhu tovarov sú dané základné podmienky kapitalistickej výroby. Kapitálový vzťah predpokladá oddelenie robotníkov od vlastníctva podmienok na realizáciu práce. Len čo sa kapitalistická výroba postaví na vlastné nohy, nielenže zachováva toto oddelenie, ale ho aj v stále rastúcom rozsahu reprodukuje. Proces, ktorý vytvára kapitálový vzťah, nemôže teda byť ničím iným ako procesom oddeľovania robotníka od vlastníctva jeho pracovných podmienok, procesom, ktorý na jednej strane premieňa spoločenské životné a výrobné prostriedky na kapitál, na druhej strane premieňa bezprostredných výrobcov na námezdných robotníkov. Takzvaná pôvodná akumulácia nie je teda nič iné ako historický proces oddeľovania výrobcu od výrobných prostriedkov. Javí sa ako „pôvodný", pretože je predhistóriou kapitálu a jemu zodpovedajúceho spôsobu výroby.

Ekonomická štruktúra kapitalistickej spoločnosti vzišla z ekonomickej štruktúry feudálnej spoločnosti. Rozklad feudálnej spoločnosti uvoľnil prvky kapitalistickej spoločnosti.

Bezprostredný výrobca, robotník, mohol disponovať svojou vlastnou osobou až vtedy, keď prestal byť pripútaný k pôde a nezávisel už od inej osoby ako nevoľník alebo poddaný. Aby mohol slobodne predávať pracovnú silu a prinášať svoj tovar všade tam, kde preň nájde trh, musel sa ďalej vymaniť spod nadvlády cechov, ich nariadení o učňoch a tovarišoch a obmedzujúcich pracovných predpisov. Takto historický proces, ktorý premieňa výrobcov na námezdných

robotníkov, vystupuje na jednej strane ako ich oslobodenie od feudálnych povinností a cechového donucovania; a jedine táto stránka existuje pre našich buržoáznych historikov. Lenže na druhej strane sa títo práveže oslobodení ľudia stanú osobami, čo predávajú samých seba, až keď ich olúpia o všetky výrobné prostriedky a všetky záruky ich existencie, ktoré im poskytovali staré feudálne inštitúcie. A dejiny tohto ich vyvlastnenia sú zapísané do análov ľudstva krvou a ohňom.

Priemyselní kapitalisti, títo noví mocipáni, sami zasa museli vytlačiť nielen cechových remeselníckych majstrov, ale aj feudálnych pánov, ktorí ovládali zdroje bohatstva. Z tohto hľadiska je ich vzostup plodom víťazného boja proti feudálnej moci a jej poburujúcim výsadám, ako aj proti cechom a okovám, ktorými cechy spútali slobodný rozvoj výroby a slobodné vykorisťovanie človeka človekom. Rytieri priemyslu však dokázali vytlačiť rytierov meča len tak, že využili udalosti, na ktorých nemali nijakú vinu. Vyšvihli sa rovnako nízkymi prostriedkami, akými sa rímsky prepustenec kedysi stal pánom svojho patróna.

Východiskom vývinu, ktorý splodil tak námezdného robotníka, ako aj kapitalistu, bolo ujarmenie pracujúceho. Pokrok spočíval v zmene formy tohto ujarmenia, v premene feudálneho vykorisťovania na vykorisťovanie kapitalistické. Ak máme pochopiť priebeh tohto procesu, nemusíme zájsť ani tak ďaleko do minulosti. Hoci sa s prvými začiatkami kapitalistickej výroby sporadicky stretávame už v 14. a 15. storočí v niektorých mestách pri Stredozemnom mori, kapitalistická éra sa datuje až od 16. storočia. Tam, kde sa objavuje, už dávno zrušili nevoľníctvo, a pýcha stredoveku, slobodné mestá, už dlhší čas bledne.

V dejinách pôvodnej akumulácie tvoria historickú epochu všetky prevraty, ktoré formujúcej sa triede kapitalistov slúžia ako páky; predovšetkým sú to však tie momenty, keď veľké masy ľudí zrazu a násilne odtrhávajú od ich existenčných prostriedkov a vrhajú ich na trh práce ako slobodných, ničím nespútaných proletárov. Vyvlastnenie pôdy poľnohospodárskeho výrobcu, roľníka, je základom celého tohto procesu. Dejiny tohto vyvlastnenia majú v rôznych krajinách rozličné zafarbenie a prebiehajú rozmanitými fázami, v rôznom poradí a v rôznych historických epochách. Klasickú podobu majú len v Anglicku, ktoré preto uvádzame ako príklad.[189]

[189] V Taliansku, kde sa kapitalistická výroba rozvíja najskôr, najskôr prebieha aj rozklad nevoľníckych vzťahov. Nevoľník sa tu oslobodzuje skôr, ako si zabezpečil právo na pôdu získané vydržaním. Oslobodením sa teda hneď premieňa na slobodného, ničím nespútaného proletára, ktorý navyše hneď nachádza nových pánov v mestách, zväčša zachovaných ešte z rímskych čias. Keď revolúcia svetového trhu[162], ktorá sa začala koncom 15. storočia, zničila obchodnú nadvládu severného Talianska, nastal pohyb opačným smerom. Mestských robotníkov masovo vyháňali na vidiek, kde sa zaslúžili o nevídaný rozmach drobného, záhradníckeho spôsobu poľnohospodárstva.

2.
Vyvlastnenie pôdy poľnohospodárskeho obyvateľstva

V Anglicku koncom 14. storočia nevoľníctvo fakticky vymizlo. Obrovskú väčšinu obyvateľstva[190] v tom čase a ešte väčšmi v 15. storočí tvorili slobodní, samostatne hospodáriaci roľníci bez ohľadu na to, pod akým feudálnym vývesným štítom sa skrývalo ich vlastníctvo. Bailiffa (šoltýsa), ktorý bol predtým sám nevoľníkom, vytlačil na väčších panstvách slobodný nájomca. Poľnohospodárski námezdní robotníci pozostávali sčasti z roľníkov, ktorí svoj voľný čas zhodnocovali prácou u veľkých pozemkových vlastníkov, sčasti zo samostatnej, relatívne i absolútne neveľmi početnej triedy vlastných námezdných robotníkov. Aj tí boli fakticky zároveň samostatne hospodáriacimi roľníkmi, pretože okrem mzdy dostávali spolu s domcom ornú pôdu o rozlohe 4 a viac akrov. Okrem toho spolu s vlastnými roľníkmi užívali obecnú pôdu, na ktorej pásli svoj dobytok a súčasne z nej získavali kurivo, drevo, rašelinu atď.[191] Vo všetkých európskych krajinách charakterizuje feudálnu výrobu rozdelenie pôdy medzi čo najväčší počet poddaných usadlíkov. Moc feudálneho pána, ako moc každého suveréna, sa nezakladala na veľkosti jeho renty, ale na počte jeho poddaných, a ten závisel od počtu samostatne hospodáriacich roľníkov.[192] Hoci teda anglická pôda bola po normanskom dobytí rozdelená na obrovské barónstva, z ktorých jediné často zaberalo 900 starých anglosaských lordstiev, bola po-

[190] „Mali pozemkoví vlastníci, ktorí svoje polia obrábali vlastnými rukami a tešili sa skromnému blahobytu ..., boli vtedy oveľa významnejšou časťou národa ako teraz. Nemenej ako 160 000 pozemkových vlastníkov, ktorí so svojimi rodinami zaiste predstavovali viac ako $^1/_7$ celkového obyvateľstva, žilo z obrábania svojich malých freehold honov" (freehold je úplne slobodné vlastníctvo). „Priemerný dôchodok týchto malých pozemkových vlastníkov ... sa odhaduje na 60 až 70 £. Bolo vyrátané, že počet tých, čo obrábali vlastnú pôdu, bol väčší ako počet nájomcov na cudzej pôde." (Macaulay, Hist. of England, 10th ed., London 1854, I, p. 333—334.) — Ešte v poslednej tretine 17. storočia $^4/_5$ anglického ľudu sa zaoberali poľnohospodárstvom (l. c. p. 413). — Citujem Macaulaya, lebo ako systematický falšovateľ dejín fakty takéhoto druhu podľa možnosti „pristrihuje".

[191] Nesmieme nikdy zabúdať na to, že ani nevoľník nebol iba vlastníkom parciel pôdy, ktoré patrili k jeho domu, aj keď vlastníkom povinným odvádzať poplatky, ale bol aj spoluvlastníkom obecnej pôdy. „Roľník je tam" (v Sliezsku) „nevoľníkom". Napriek tomu títo serfs[1*] majú obecnú pôdu. „Doteraz sa ešte nepodarilo prinútiť Slezanov, aby rozdelili obecnú pôdu, kým v novej marke sotva nájdete dedinu, kde by toto rozdelenie neboli urobili s najväčším úspechom." (Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, t. II, p. 125, 126.)

[1*] nevoľníci

[192] Japonsko so svojou čisto feudálnou organizáciou pozemkového vlastníctva a so svojím rozvinutým maloroľníckym hospodárstvom poskytuje oveľa vernejší obraz európskeho stredoveku ako všetky naše historické knihy, diktované zväčša buržoáznymi predsudkami. Je až príliš pohodlné byť „liberálnym" na účet stredoveku.

siata malými roľnickymi hospodárstvami, ktoré len tu a tam prerušovali väčšie panské majetky. Takéto pomery za súčasného rozkvetu miest, ktorým sa vyznačuje 15. storočie, umožňovali to bohatstvo ľudu, ktoré kancelár Fortescue tak výrečne opisuje vo svojich Laudibus Legum Angliae, vylučovali však kapitálové bohatstvo.

24. kapitola
Takzvaná pôvodná akumulácia

Predohra prevratu, ktorý vytvoril základ kapitalistického výrobného spôsobu, prebieha v poslednej tretine 15. a v prvých desaťročiach 16. storočia. Rozklad feudálnych družín, ktoré, ako správne poznamenáva sir James Steuart, „všade bez úžitku zapĺňali domy a paláce"[163], vrhol na pracovný trh masu slobodných, ničím nespútaných proletárov. Hoci kráľovská moc, sama produkt buržoázneho vývinu, vo svojom úsilí o absolútnu suverenitu násilne urýchlila rozklad týchto družín, vonkoncom nebola jeho jedinou príčinou. Veľký feudálny pán svojím úporným vzdorom proti kráľovstvu a parlamentu vytvoril neporovnateľne väčší proletariát tým, že násilne vyháňal roľníkov z pôdy, na ktorú mali ten istý feudálny právny nárok ako on sám, a tým, že im uchvátil obecnú pôdu. V Anglicku bezprostredný podnet na to dal najmä rozkvet flanderskej vlnárskej manufaktúry a zodpovedajúci rast cien vlny. Starú feudálnu šľachtu pohltili veľké feudálne vojny a nová šľachta bola dieťaťom svojej doby, pre ktorú peniaze boli najvyššou mocou. Preto sa jej heslom stala premena ornej pôdy na pasienky pre ovce. Harrison vo svojom spise Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles opisuje, ako vyvlastnenie malých roľníkov ruinuje vidiek. „What care our great incroachers!" (Čože je po tom našich veľkých uzurpátorov!) Násilne zbúrali alebo nechali spustnúť obydlia roľníkov a domce robotníkov. Harrison hovorí:

„Ak nazrieme do starých inventárov hocktorého rytierskeho majetku, zistíme, že zmizli nespočetné domy a malé roľnícke hospodárstva, že vidiek živí teraz oveľa menej ľudí, že mnohé mestá upadli, hoci niektoré nové rozkvitajú... Mohol by som veľa rozprávať o mestách a dedinách, ktoré zničili kvôli pasienkom pre ovce a kde stoja už len panské domy."

Žaloby týchto starých kroník vždy preháňajú, ale presne vystihujú dojem, ktorým revolúcia vo výrobných vzťahoch pôsobila na samých súčasníkov. Porovnanie spisov kancelára Fortescuea a Thomasa Mora názorne odhaľuje priepasť medzi 15. a 16. storočím. Anglická robotnícka trieda, ako správne hovorí Thornton, zrútila sa bez akéhokoľvek prechodu zo svojho zlatého veku do železného veku.

Zákonodarstvo sa zľaklo tohto prevratu. Nestálo ešte na takom stupni civilizácie, keď „wealth of the nation"[1*], t. j. tvorba kapitálu, a bezohľadné vykorisťovanie a zbedačovanie ľudových más platia ako ultima thule[2*] všetkej štátnickej múdrosti. Vo svojich Dejinách panovania Henricha VII. Bacon hovorí:

[1*] bohatstvo národa

[2*] krajná hranica

„V tomto čase" (1489) „množili sa ponosy na premenu ornej pôdy na pastviny" (pre ovce atď.), „o ktoré sa mohli ľahko starať niekoľkí pastieri; a dočasné nájmy pôdy, na doživotie alebo na ročnú výpoveď (z tejto pôdy žila veľká časť

yeomenov), sa premenili na panské majetky. To vyvolalo úpadok ľudu a ako dôsledok úpadok miest, kostolov, desiatkov... Pri liečení tohto neduhu prejavila sa v tom čase obdivuhodná múdrosť kráľa a parlamentu... Urobili opatrenia proti tomuto vyľudňujúcemu ohrádzaniu obecných pozemkov (depopulating inclosures) a proti vyľudňujúcemu pasienkárstvu (depopulating pasture), ktoré nasledovalo vzápätí za ním."

Zákon Henricha VII., 1489, c. 19, zakazoval búrať všetky roľnícke domy, ku ktorým patrilo najmenej 20 akrov pôdy. Ten istý zákon sa obnovuje zákonom 25 Henricha VIII. Okrem iného sa v ňom hovorí, že

„veľa nájmov a veľké stáda dobytka, najmä oviec, sa hromadia v rukách niekoľkých ľudí, v dôsledku čoho veľmi vzrástli pozemkové renty a veľmi upadlo obrábanie pôdy (tillage), kostoly a domy zbúrali, ohromné masy ľudu zbavili možnosti uživiť seba a svoju rodinu".

Preto zákon nariaďuje obnoviť spustnuté usadlosti, určuje pomer medzi obilninárskou pôdou a pasienkami atď. Zákon z roku 1533 sa ponosuje na to, že niektorí vlastníci majú 24 000 oviec, a obmedzuje ich počet na 2000.[193] Ponosy ľudu boli rovnako bezvýsledné ako zákony proti vyvlastňovaniu malých nájomcov a roľníkov, pretrvávajúce 150 rokov od čias Henricha VII. Tajomstvo ich neúspechu nám nevdojak prezrádza Bacon. Vo svojich Essays, civil and moral, Sect. 29, hovorí:

„Zákon Henricha VII. bol dômyselný a obdivuhodný, pretože vytvoril roľnícke hospodárstva a domy určitej normálnej veľkosti, t. j. ponechal im takú výmeru pôdy, ktorá umožnila plodiť poddaných s dostatočným bohatstvom a bez servilného postavenia a držať pluh v rukách vlastníkov, a nie najatých osôb (to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings)."[193a]

Kapitalistický systém však potreboval naopak otrocké postavenie ľudových más, aby sa samy premenili na najaté osoby a aby sa ich pracovné prostriedky premenili na kapitál. V tomto prechodnom

[193] Thomas Morus vo svojej Utópii hovorí o čudnej krajine, kde „ovce požierajú ľudí". (Utopia, transl. Robinson, ed. Arber, London 1869, p. 41.)

[193a] Bacon vysvetľuje súvislosť medzi slobodným blahobytným roľníctvom a dobrou pechotou. „Pre moc a poriadok v kráľovstve bolo veľmi dôležité mať dostatočne rozsiahly nájom, aby príčinlivých ľudí ochránili pred biedou a aby sa veľká časť pôdy kráľovstva pevne zviazala s držbou yeomanry čiže ľudí stojacich medzi šľachticmi a domkármi (cottagers) alebo paholkami... Lebo podľa všeobecnej mienky najpovolanejších vojenských znalcov... hlavná sila armády tkvie v infantérii čiže pechote. Ale na to, aby sa vytvorila dobrá pechota, treba ľudí, ktorí nevyrástli v otrockom postavení alebo v biede, ale v slobode a v určitom blahobyte. Preto ak štát pozostáva hlavne zo šľachticov a urodzených ľudí, kým dedinské obyvateľstvo a oráči sú iba robotníkmi a paholkami, alebo aj domkármi, t. j. žobrákmi s vlastnou strechou, môžete mať dobrú jazdu, ale nikdy nie dobrú, odolnú pechotu!... Vidíme to vo Francúzsku a Taliansku a v niektorých iných cudzích krajinách, kde naozaj všetci sú alebo šľachticmi, alebo biednymi roľníkmi ...v takej miere, že vo svojich peších batalióncch musia zamestnávať žoldnierske bandy Švajčiarov a im podobných: z toho tiež vyplýva, že tieto národy majú veľa obyvateľstva a málo vojakov." (The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719, Lond. 1870, p. 308.)

24. kapitola
Takzvaná pôvodná akumulácia

období sa zákonodarstvo snažilo zachovať aj tie 4 akre pôdy pri domci poľnohospodárskeho námezdného robotníka a zakazovalo mu brať do svojho domca nájomníkov. Ešte roku 1627, za Karola I., odsúdili Rogera Crockera z Front Millu za to, že na svojom frontmillskom majetku postavil domec a nepridelil k nemu natrvalo 4 akre pôdy; ešte roku 1638, za Karola I., vymenovali kráľovskú komisiu, aby vynucovala dodržiavanie starých zákonov, najmä zákona o 4 akroch pôdy; ešte Cromwell zakázal postaviť dom v okruhu 4 míľ od Londýna, ak sa k nemu nepridelia 4 akre pôdy. Ešte v prvej polovici 18. storočia sa poľnohospodársky robotník ponosoval, ak k jeho domcu nepatrili 1 až 2 akre. Dnes je šťastný, ak má pri domci malú záhradku alebo ak si môže ďaleko od neho prenajať niekoľko štvorcových siah pôdy. Dr. Hunter hovorí:

„Pozemkoví vlastníci a nájomcovia postupujú tu ruka v ruke. Niekoľko akrov k domcu by urobilo robotníkov príliš nezávislými."[194]

Novým strašným podnetom procesu násilného vyvlastňovania ľudových más bola v 16. storočí reformácia a jej dôsledok, kolosálna krádež cirkevných majetkov. Katolícka cirkev bola v čase reformácie feudálnou vlastníčkou veľkej časti anglickej pôdy. Zrušenie kláštorov atď. vrhlo ich obyvateľov medzi proletariát. Samotné cirkevné majetky z väčšej časti podarovali chamtivým kráľovským obľúbencom, alebo ich odpredali za smiešnu cenu špekulujúcim nájomcom a mešťanom, ktorí z nich masovo povyháňali starých dedičných usadlíkov a pozlučovali ich hospodárstva. Zbedačených poľnohospodárov mlčky zbavili zákonom zaručeného vlastníctva časti cirkevných desiatkov.[195] „Pauper ubique jacet"[1641], zvolala kráľovná Alžbeta po jednej okružnej ceste po Anglicku. V 43. roku jej panovania bolo napokon nevyhnutné oficiálne uznať pauperizmus zavedením dane v prospech chudobných.

„Pôvodcovia tohto zákona sa zrejme hanbili priznať jeho dôvody, lebo ho proti všetkým tradíciám poslali do sveta bez akejkoľvek preambuly (úvodného zdôvodnenia)."[196]

Zákonom 16. Car. I., 4[1*] bol tento zákon vyhlásený za trvalý, a až roku 1834 dostal naozaj novú, ostrejšiu formu.[197] Tieto bezprostredné účinky reformácie však nepatrili medzi jej najtrvalejšie výsledky.

[1*] 4. zákon 16. roku panovania Karola I.

[194] Dr. Hunter, l. c. p. 134. — „Prideľované množstvo pôdy" (v starých zákonoch) „by sa dnes pokladalo za príliš veľké pre robotníkov, za také, čo by ich skôr premenilo na malých nájomcov." (George Roberts, The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, Lond. 1856, p. 184.)

[195] „Právo chudobných na časť cirkevného desiatku stanovujú starodávne štatúty." (Tuckett, l. c., v. II, p. 804, 805.)

[196] William Cobbett, A History of the Protestant Reformation, § 471.

[197] Protestantský „duch" sa prejavuje medziiným v tomto. Na juhu Anglicka niekoľkí pozemkoví vlastníci a zámožní nájomcovia dali hlavy dokopy a sformulovali desať otázok týkajúcich sa správnej interpretácie alžbetínskeho zákona o chudobných, ktoré predložili slávnemu právnikovi tých čias, sergeantovi[2*] Sniggovi (neskoršie sudcovi za Jakuba I.) na dobrozdanie. „Deviata otázka: Niektorí

[2*] kráľovskému právnemu poradcovi

Cirkevné vlastníctvo tvorilo náboženskú baštu tradičných vzťahov pozemkového vlastníctva. Keď táto bašta padla, nedali sa ďalej udržať.[198]

Ešte v posledných desaťročiach 17. storočia bola yeomanry, nezávislé roľníctvo, početnejšia ako trieda nájomcov. Bola hlavnou silou Cromwella a dokonca aj Macaulay priznáva, že bola v priaznivom protiklade k ožranskej vidieckej šľachte a jej služobníkom, vidieckym farárom, ktorí museli dostať pod čepiec panské „slúžky-milenky". Dokonca aj námezdní poľnohospodárski robotníci boli ešte spoluvlastníkmi obecnej pôdy. Asi roku 1750 yeomanry zmizla[199] a v posledných desaťročiach 18. storočia zmizla aj posledná stopa

---

bohatí nájomcovia farnosti vymysleli dômyselný plán, ako sa vyhnúť všetkým zmätkom pri vykonávaní tohto zákona. Navrhli, aby sme vo farnosti postavili väznicu. Každému chudobnému, ktorý sa nechce dať zavrieť do tejto väznice, má sa odoprieť podpora. Ďalej sa má v najbližšom okolí oznámiť, že ak si niekto chce najať chudobných tejto farnosti, nech do stanoveného dňa predloží zapečatené návrhy na najnižšiu cenu, za akú je ochotný ich od nás prevziať. Pôvodcovia tohto plánu predpokladajú, že sa v susedných grófstvach nájdu osoby, ktoré nechcú pracovať a nemajú majetok ani úver, aby si mohli prenajať pôdu alebo loď, a tak mohli žiť bez práce (so as to live without labour). Takéto osoby by asi urobili farnosti veľmi výhodné návrhy. A keby občas niektorí chudobní v opatere nájomcu aj zahynuli, hriech padne na jeho hlavu, lebo farnosť si svoje povinnosti voči nim splnila. Obávame sa však, že terajší zákon nedovoľuje múdre opatrenie (prudential measure) tohto druhu; ale musíte vedieť, že ostatní freeholders[1*] tohto a priľahlých grófstiev sa k nám pripoja a budú naliehať na svojich zástupcov v Dolnej snemovni, aby predložili návrh zákona, ktorý by dovolil uväzniť chudobných a uvaliť na nich nútenú prácu, takže každá osoba, ktorá sa vzpiera uväzneniu, stratí nárok na podporu. To, ako dúfame, zabráni osobám žijúcim v biede dožadovať sa podpory (will prevent persons in distress from wanting relief)." (R. Blakey, The History of Political Literature from the earliest times, Lond. 1855, v. II, p. 84, 85.) — V Škótsku odstránili nevoľníctvo o niekoľko storočí neskôr ako v Anglicku. Ešte roku 1698 Fletcher zo Saltounu v škótskom parlamente vyhlásil: „Počet žobrákov v Škótsku sa odhaduje najmenej na 200 000. Jediný liek, ktorý môžem ako zásadový republikán navrhnúť, je obnoviť starý stav nevoľníctva a premeniť na otrokov všetkých, čo nie sú schopní postarať sa o svoju obživu." Tak Eden, l. c., b. I, ch. I, p. 60, 61 píše: „Vznik pauperizmu sa zrejme datuje od čias oslobodenia roľníkov... Manufaktúry a obchod sú ozajstnými rodičmi našej národnej chudoby." Eden, takisto ako onen škótsky zásadový republikán, sa mýli len v tom, že nie zrušenie nevoľníctva, ale zrušenie vlastníctva pôdy urobilo z roľníka proletára, resp. paupera. — Vo Francúzsku, kde sa vyvlastnenie uskutočnilo ináč, anglickým zákonom o chudobných zodpovedá Moulinské nariadenie z roku 1566 a edikt z roku 1656.

[1*] slobodní vlastníci pôdy

[198] Pán Rogers, hoci bol vtedy profesorom politickej ekonómie na Oxfordskej univerzite, sídle protestantskej ortodoxie, vo svojom predslove k History of Agriculture zdôrazňuje, že reformácia vyvolala pauperizáciu ľudových más.

[199] A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman, Ipswich 1795, p. 4. Dokonca aj fanatický obhajca veľkonájomníctva, autor [J. Arbuthnot] spisu Inquiry into the Connection of large farms etc., Lond. 1773, p. 139, hovorí: „Najviac ma mrzí, že zmizla naša yeomanry, skupina ľudí, ktorí faktický udržiavali nezávislosť tohto národa; a je mi ľúto, keď vidím, že ich pôda, teraz v rukách monopolistických lordov, prenajíma sa malým nájomcom, ktorí majú svoje nájmy za takých podmienok, že sú na tom iba máločo lepšie ako vazali pripravení na to, že pri prvej nepriaznivej príležitosti dostanú výpoveď."

24. kapitola
Takzvaná pôvodná akumulácia

po obecnom vlastníctve roľníkov. Odhliadneme tu od čisto ekonomických hybných síl agrárnej revolúcie. Zaoberáme sa len jej násilnými pákami.

Za reštaurácie Stuartovcov pozemkoví vlastníci uskutočnili zákonnou cestou uzurpáciu, ktorá na kontinente všade prebehla aj bez okolkovania so zákonmi. Zrušili feudálne vzťahy na pôde, t. j. preniesli z nich vyplývajúce povinnosti na štát, „odškodnili" štát zdanením roľníctva a ostatných ľudových más, dožadovali sa moderného súkromného vlastníctva majetkov, na ktoré mali iba feudálny titul, a napokon naoktrojovali zákony o osídlení (laws of settlement), ktoré mutatis mutandis mali na anglických roľníkov taký vplyv ako výnos Tatára Borisa Godunova na ruské roľníctvo.[165]

„Glorious revolution" (slávna revolúcia)[166] priviedla k moci spolu s Viliamom III. Oranžským[200] veľkostatkárskych a kapitalistických vydriduchov. Začali novú éru tým, že rozkrádali štátne majetky v obrovskom rozsahu, čo sa dovtedy robilo len skromne. Tieto pozemky rozdávali, predávali za babku alebo pripájali k súkromným majetkom priamou uzurpáciou.[201] A pritom všetkom vôbec nedbali na zákonné formality. Takto podvodne prisvojené štátne majetky spolu s pôdou ulúpenou cirkvi, pokiaľ o ňu neprišli počas republikánskej revolúcie, sú základom dnešných kniežacích panstiev anglickej oligarchie.[202] Buržoázni kapitalisti podporovali túto operáciu okrem iného preto, aby premenili pôdu na čistý obchodný artikel, rozšírili oblasť poľnohospodárskej veľkovýroby, zväčšili prílev slobodných, ničím nespútaných proletárov z vidieka atď. Okrem toho nová pozemková aristokracia bola prirodzeným spojencom novej bankokracie, práve vyliahnutých predstaviteľov vysokých financií, a veľkých manufakturistov opierajúcich sa vtedy o ochranné clá. Anglická buržoázia konala vo svojom záujme rovnako správne ako švédski mešťania, ktorí naopak ruka v ruke so svojou ekonomickou baštou, roľníctvom, podporovali kráľov, keď oligarchii násilne odoberali korunné majetky (od roku 1604 a neskôr za Karola X. a Karola XI.).

Obecné vlastníctvo — úplne odlišné od štátneho vlastníctva,

---

[200] O osobnej morálke týchto buržoáznych hrdinov svedčí okrem iného toto: „Veľké prídely pôdy v Írsku, ktoré roku 1695 dostala lady Orkneyová, sú verejným dôkazom kráľovej priazne a vplyvu tejto lady ... vzácne služby lady Orkneyovej údajne spočívali vo foeda labiorum ministeria[1*]." (V Sloane Manuscript Collection, v Britskom múzeu, č. 4224. Titul rukopisu: The charakter and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc. Rukopis je plný kuriozít.)

[1*] nehanebných milostných službách

[201] „Nezákonné scudzovanie korunných majetkov, sčasti predajom a sčasti darom, predstavuje škandalóznu kapitolu v anglických dejinách ... gigantický podvod na národe (gigantic fraud on the nation)." (F. W. Newman, Lectures on Political Econ., Lond. 1851, p. 129, 130.) — [Podrobnosti o tom, ako sa dnešní anglickí veľkí pozemkoví vlastníci dostali k svojim majetkom, pozri v N. H. Evans,] Our old Nobility. By Noblesse Oblige, London 1879. — F. E.]

[202] Prečítajte si napríklad pamflet E. Burka o dome vojvodov z Bedfordu, ktorých potomkom je lord John Russell, „the tomtit of liberalism"[2*].

[2*] vtáčik ospevujúci liberalizmus

o ktorom sme práve hovorili — bolo starogermánskou ustanovizňou, ktorá pretrvávala pod rúškom feudalizmu. Videli sme, ako násilná uzurpácia obecného vlastníctva, ktorú zväčša sprevádzala premena ornej pôdy na pasienky, sa začína koncom 15. storočia a pokračuje v 16. storočí. Vtedy však tento proces prebiehal ako akt individuálneho násilia, proti ktorému zákonodarstvo márne bojuje celých 150 rokov. Pokrok v 18. storočí sa otvorene prejavuje v tom, že teraz sám zákon stáva nástrojom lúpenia pôdy ľudu, hoci veľkonájomcovia okrem toho používajú aj svoje malé nezávislé súkromné metódy.[203] Parlamentnou formou tohto lúpenia sú Bills for Inclosures of Commons (zákony o ohrádzaní obecnej pôdy), inými slovami dekréty, ktorými landlordi sami sebe darovali pôdu ľudu ako súkromné vlastníctvo, dekréty vyvlastňujúce ľud. Sir F. M. Eden vyvracia svoju prefíkanú advokátsku obhajobnú reč, v ktorej sa snaží predstaviť obecné vlastníctvo ako súkromné vlastníctvo veľkých pozemkových vlastníkov, ktorí nastúpili namiesto feudálov, keď žiada „všeobecný parlamentný zákon o ohrádzaní obecných pozemkov", teda priznáva, že na to, aby sa premenilo na súkromné vlastníctvo, je potrebný parlamentný štátny prevrat, ale na druhej strane žiada od zákonodarstva „náhradu škody" pre vyvlastnených bedárov.[204]

Zatiaľ čo namiesto nezávislých yeomenov prišli tenants-at-will, menší nájomcovia na ročnú výpoveď, servilná zberba závislá od svojvôle landlordov, bolo to najmä systematické lúpenie obecného vlastníctva, čo pomohlo vytvoriť tie veľké nájmy, ktoré sa v 18. storočí nazývali kapitálovými[205] alebo obchodnými nájmami[206], a vidiecke obyvateľstvo „uvoľniť" ako proletariát pre priemysel.

Lenže 18. storočie ešte nechápalo v takej miere ako 19. storočie, že bohatstvo národa je totožné s chudobou ľudu. Stadiaľ mimoriadne ostrá polemika v ekonomickej literatúre oných čias o „inclosure of commons". Z obrovského materiálu, ktorý mám poruke, uvádzam iba niekoľko miest, ktoré živo znázornia vtedajšie pomery. Isté rozhorčené pero píše:

„V mnohých farnostiach Hertfordshiru zlúčili 24 nájmov s priemernou výmerou 50—150 akrov do troch nájmov."[207] „V Northamptonshire a Lincolnshire

---

[203] „Nájomcovia zakazujú cottagers (domkárom) živiť akékoľvek živé tvory okrem nich samých pod zámienkou, že keby chovali dobytok alebo hydinu, kradli by krmivo z ich stodôl. Ďalej hovoria: udržujte domkárov v chudobe a udržíte ich usilovnosť. Skutočnosťou však je, že takto si nájomcovia uzurpujú všetky práva na obecné pozemky." (A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands, Lond. 1785, p. 75.)

[204] Eden, l. c., Preface, [p. XVII, XIX].

[205] „Capital farms." (Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business, Lond. 1767, p. 19, 20.)

[206] „Merchant-farms." (An Inquiry into the Present High Prices of Provisions, Lond. 1767, p. 111, poznámka.) Autorom tohto podareného spisu, ktorý vyšiel anonymne, je Rev. Nathaniel Forster.

[207] Thomas Wright, A short address to the Public on the Monopoly of large farms, 1779, p. 2, 3.

ohradili obecné pozemky vo veľkom rozsahu a väčšinu nových lordstiev, ktoré vznikli ohradením, premenili na pasienky; v dôsledku toho v mnohých lordstvách, kde predtým orali na 1500 akroch, neobrábajú teraz ani 50 akrov... Ruiny niekdajších obytných domov, stodôl a maštalí atď." sú jedinými stopami po bývalých obyvateľoch. „Na niektorých miestach sa sto domov a rodín scvrklo ... na osem či desať ... Vo väčšine farností, kde začali ohrádzať až v posledných 15 alebo 20 rokoch, ostalo veľmi málo pozemkových vlastníkov v porovnaní s počtom tých, čo obrábali neohradenú pôdu. Nie je nič neobvyklé, že sa 4 alebo 5 veľkí chovatelia dobytka zmocnili veľkých, nedávno ohradených lordstiev, ktoré predtým boli v rukách 20 alebo 30 nájomcov a takého istého počtu menších vlastníkov a iných usadlíkov. Týchto všetkých aj s rodinami vyhnali z ich majetku spolu s mnohými ďalšími rodinami, ktoré zamestnávali a živili."[208]

Pod zámienkou ohrádzania si landlordi anektovali nielen susednú úhorom ležiacu pôdu, ale často aj pôdu obrábanú či už za určitý poplatok obci, alebo spoločne.

„Mám tu na mysli ohrádzanie už obrábaných neohradených polí a pozemkov. Dokonca aj spisovatelia, ktorí obhajujú inclosures, pripúšťajú, že zväčšuje monopol veľkých nájmov, zvyšuje ceny životných prostriedkov a vyvoláva vyľudňovanie ... a dokonca aj ohrádzanie pustatín v tej podobe, ako sa dnes uskutočňuje, oberá chudobných o časť ich existenčných prostriedkov a zväčšuje nájmy, ktoré sú už beztak príliš veľké."[209] „Keď sa pôda," hovorí dr. Price, „dostane do rúk niekoľkých veľkonájomcov, mali nájomcovia" (predtým ich označil ako „masu malých vlastníkov a nájomcov, ktorí živia seba a svoje rodiny z produktu pôdy, ktorú obrábajú, z oviec, hydiny, ošípaných atď., ktoré vyháňajú na obecný pozemok, takže nemajú veľmi prečo kupovať prostriedky obživy") „sa premieňajú na ľudí, ktorí svoju obživu musia získavať prácou pre iných a sú nútení kupovať na trhu všetko, čo potrebujú... Možno sa pritom vykoná viac práce, lebo je tu viac donucovania... Mestá a manufaktúry budú rásť, lebo sa do nich vyženie viac ľudí, čo hľadajú zamestnanie. Takto prirodzene pôsobí koncentrácia nájmov a takto v tomto kráľovstve naozaj pôsobí už veľa rokov."[210]

Celkové dôsledky inclosures zhŕňa takto:

„Vcelku sa postavenie nižších vrstiev ľudí takmer po všetkých stránkach zhoršilo, menší pozemkoví vlastníci a nájomcovia klesli na úroveň nádenníkov a najímaných osôb; a zároveň sa za tohto stavu ťažšie získavali prostriedky na živobytie."[211]

---

[208] Rev. Addington, Inquiry into the Reasons for or against enclosing open fields, Lond. 1772, p. 37—43 passim.

[209] Dr. R. Price, l. c., v. II, p. 155, 156. Prečítajte si Forstera, Addingtona, Kenta, Pricea a Jamesa Andersona a porovnajte s tým úbohé pätolizačské táranie MacCullocha v jeho katalógu The Literature of Political Economy, Lond. 1845.

[210] l. c. p. 147, 148.

[211] l. c. p. 159, 160. To nám pripomína starý Rím. „Boháči sa zmocnili najväčšej časti nerozdelených pozemkov. Verili, že podmienky doby sú také, že im ich už neodoberú, a preto skupovali susedné pozemky chudákov, sčasti s ich súhlasom, sčasti ich zaberali násilne, takže neraz už neobrábali jednotlivé polia, ale rozsiahle panstvá. Pritom na obrábanie pôdy a chov dobytka používali otrokov, pretože slobodných ľudí by im boli vzali z práce na vojenskú službu. Vlastníctvo otrokov im prinieslo veľkú výhodu aj preto, lebo otroci boli oslobodení od vojenskej služby, takže sa mohli neohrozene rozmnožovať a mali množstvo detí. Takto mocní dostali do svojich rúk všetko bohatstvo a celá krajina sa hemžila otrokmi. Naproti tomu Italikov bolo čoraz menej, pretože

Naozaj, uzurpácia obecnej pôdy a revolúcia v poľnohospodárstve, ktorá ju sprevádzala, tak prudko pôsobili na poľnohospodárskych robotníkov, že podľa samého Edena v rokoch 1765 až 1780 začala ich mzda klesať pod minimum a dopĺňali ju oficiálnou podporou pre chudobných. Ich mzda, hovorí, „stačila už len na absolútne nevyhnutné životné potreby".

Vypočujme si ešte chvíľu obhajcu inclosures a odporcu dr. Pricea.

„Nie je správny záver, že vyľudňovanie musí nastať preto, lebo ľudia už neplytvajú svojou prácou na otvorených poliach... Ak sa aj po premene malých roľníkov na ľudí, ktorí musia pracovať pre iných, uvoľní viac práce, je to iba výhoda, ktorú národ" (a k nemu tí, čo sa premenili, prirodzene, nepatria) „musí uvítať... Produkt bude väčší, keď sa ich kombinovaná práca použije v rámci jedného nájmu: takto sa vytvorí nadprodukt pre manufaktúry, a tak sa manufaktúry, táto zlatá baňa národa, rozšíria úmerne množstvu vyrobeného obilia."[212]

Stoický duševný pokoj, s akým politický ekonóm posudzuje najbezočivejšie hanobenie „posvätného vlastníckeho práva" a najhrubšie násilenstvo proti ľuďom, keď ide o to, aby sa vytvoril základ kapitalistického spôsobu výroby, prejavuje sa medziiným u sira F. M. Edena, navyše ešte toryovsky zafarbeného „filantropa". Dlhý rad lúpeží, ukrutností a útrap ľudu, ktoré sprevádzajú násilné vyvlastňovanie ľudu od poslednej tretiny 15. storočia do konca 18. storočia, privádza ho len k „pohodlnej" záverečnej úvahe:

„Bolo treba vytvoriť správny (due) pomer medzi ornou pôdou a pasienkami. Ešte po celé 14. a prevažnú časť 15. storočia pripadal jeden aker pasienkov na 2, 3 a dokonca 4 akre ornej pôdy. V polovici 16. storočia sa tento pomer zmenil tak, že na 2 akre pasienkov pripadali 2, neskôr 1 aker ornej pôdy, až sa nakoniec dosiahol správny pomer 3 akre pasienkov na 1 aker ornej pôdy."

Prirodzene, v 19. storočí sa vytratila dokonca aj spomienka na súvislosť medzi roľníkom a obecným vlastníctvom. Nehovoriac už o neskorších časoch, dostal azda vidiecky ľud čo len farthing[1*] náhrady za 3 511 770 akrov obecnej pôdy, o ktorú ho olúpili v rokoch 1810—1831 a ktorú landlordi parlamentárne darovali landlordom?

[1*] halier

Posledným veľkým procesom vyvlastňovania pôdy roľníkov je napokon tzv. Clearing of Estates (vyčisťovanie majetkov, v skutočnosti vymetanie ľudí z nich). Všetky anglické metódy, ktoré sme do-

---

ich nivočila bieda, poplatky a vojenská služba. A aj keď nastali mierové časy, boli odsúdení na úplnú nečinnosť, pretože bohatí vlastnili pôdu a namiesto slobodných ľudí používali pri jej obrábaní otrokov." (Appian, Römische Bürgerkriege, I, 7.) Toto miesto sa vzťahuje na časy pred Liciniovým zákonom[167]. Vojenská služba, ktorá tak urýchlila záhubu rímskych plebejcov, bola aj hlavným prostriedkom, pomocou ktorého Karol Veľký ako v skleníku urýchlil premenu slobodných nemeckých roľníkov na poddaných a nevoľníkov.

[212] [J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the present Prices of Provisions etc., p. 124, 129. Podobne, ale s protikladnou tendenciou, píše iný autor: „Robotníkov vyháňajú z ich domcov a nútia ich, aby si hľadali zamestnanie v mestách; lenže potom sa dosiahne väčší prebytok a kapitál sa zväčší." ([R. B. Seeley,] The Perils of the Nation, 2nd ed., Lond. 1843, p. XIV.)

teraz skúmali, vyvroholili vo „vyčisťovaní". Ako sme videli v predchádzajúcom oddiele, kde sme opisovali súčasný stav veci, teraz, keď už niet nezávislých roľníkov, ktorí by sa dali vymiesť, pristupuje sa až k „vyčisťovaniu" od domcov, takže poľnohospodárski robotníci na nimi obrábanej pôde nemajú už miesto ani na vlastné obydlie. Ale čo vlastne znamená „Clearing of Estates", to môžeme poznať len v zasľúbenej krajine modernej románovej literatúry, v hornom Škótsku. Tam sa tento proces vyznačuje systematickosťou, veľkým rozsahom, v akom sa naraz uskutočňuje (v Írsku sa landlordom podarilo vymiesť niekoľko dedín súčasne; v hornom Škótsku ide o také plochy pozemkov, ako sú nemecké vojvodstvá) — a konečne osobitnou formou ulúpeného pozemkového vlastníctva.

Kelti horného Škótska sa zoskupovali v klanoch, pričom každý bol vlastníkom pôdy, na ktorej sídlil. Predstaviteľ klanu, jeho náčelník čiže „veľký muž", bol len titulárnym vlastníkom tejto pôdy, takisto ako anglická kráľovná je titulárnou vlastníčkou všetkej národnej pôdy. Keď sa anglickej vláde podarilo potlačiť vnútorné vojny medzi týmito „veľkými mužmi" a ich ustavičné vpády na dolnoškótske nížiny, náčelníci klanov sa vôbec nevzdali svojho starého lúpežníckeho remesla; zmenili iba jeho formu. Z vlastnej autority premenili svoje titulárne vlastnícke právo na právo súkromného vlastníctva, a pretože narazili na odpor príslušníkov klanu, rozhodli sa vyhnať ich otvoreným násilím.

„Takisto by si anglický kráľ mohol osobovať právo zahnať svojich poddaných do mora."

hovorí profesor Newman.[213] Túto revolúciu, ktorá sa v Škótsku začala po poslednom povstaní pretendenta[168], možno v jej prvých fázach sledovať u sira Jamesa Steuarta[214] a Jamesa Andersona[215]. V 18. storočí zároveň zakázali Galom vyhnaným z pôdy vysťahovať sa, aby ich násilne zahnali do Glasgowa a iných továrenských miest.[216] Ako príklad metódy, ktorá vládla v 19. storočí[217], stačí tu

[213] „A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea." (F. W. Newman, l. c. p. 132.)

[214] Steuart hovorí: „Renta z týchto pozemkov" (do tejto ekonomickej kategórie mylne zahŕňa tribút, ktorý taksmeni[169] platili náčelníkovi klanu) „v porovnaní s ich rozsahom je celkom nepatrná, ale v porovnaní s počtom osôb, ktoré žijú z jedného nájmu, zistíte, že pozemok v hornom Škótsku uživí desať ráz viac ľudí ako pôda tej istej hodnoty v najbohatších provinciách" (l. c., v. I, ch. XVI, p. 104).

[215] James Anderson, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinburgh 1777.

[216] Roku 1860 násilne vyvlastnených vyviezli pod falošnými sľubmi do Kanady. Niektorí utiekli do hôr a na susedné ostrovy. Prenasledovali ich policajti, ktorým po ruvačke unikli.

[217] „Na škótskej vysočine," hovorí roku 1814 Buchanan, komentátor A. Smitha, „denne dochádza k násilným prevratom v starom systéme vlastníctva... Bez ohľadu na dedičných nájomcov" (aj táto kategória je tu mylne použitá) „dáva landlord pôdu tomu, kto najviac ponúka, a ak je to zlepšovateľ (improver), ihneď zavedie nový systém kultivácie. Pôda, predtým posiata malými roľníkmi,

uviesť „vyčisťovanie", ktoré urobila vojvodkyňa zo Sutherlandu. Táto ekonomicky školená osoba sa rozhodla hneď, ako sa dostala k moci, urobiť radikálnu ekonomickú kúru a celé grófstvo, ktorého obyvateľstvo sa už skoršími podobnými procesmi scvrklo na 15 000, premeniť na pasienky. Od roku 1814 do roku 1820 týchto 15 000 obyvateľov, približne 3000 rodín, systematicky vyháňali a kynožili. Všetky ich dediny zbúrali a vypálili, všetky ich polia premenili na pasienky. Na exekúciu poslali britských vojakov, ktorí zvádzali bitky s domorodcami. Jedna stará žena zhorela v plameňoch chatrče, ktorú odmietla opustiť. Takto si táto vojvodkyňa prisvojila 794 000 akrov pôdy, ktorá od nepamäti patrila klanu. Vyhnaným domorodcom pridelila na morskom pobreží asi 6000 akrov, 2 akre na rodinu. Týchto 6000 akrov dovtedy ležalo úhorom a nedávalo vlastníkom nijaký dôchodok. Vojvodkyňa išla vo svojich ušľachtilých citoch tak ďaleko, že príslušníkom klanu, ktorí po stáročia prelievali krv za jej rodinu, prenajímala aker priemerne za rentu 2 sh. 6 d. Všetku pôdu ulúpenú klanu rozdelila na 29 veľkých nájmov na chov oviec. Každý obývala jedna jediná rodina, zväčša paholci anglických nájomcov. Roku 1825 už nahradilo 131 000 oviec 15 000 Galov. Časť aborigines[1*], ktorých vyhnali na morský breh, pokúšala sa živiť rybolovom. Stali sa obojživelníkmi a žili, ako hovorí istý anglický spisovateľ, napoly na zemi, napoly na vode a z toho všetkého žili iba napoly.[218]

[1*] domorodcov

Ale statoční Galovia museli ešte ťažšie pykať za svoje hôrnoromantické zbožňovanie „veľkých mužov" klanu. Zápach rýb udrel veľkým mužom do nosa. Zavetrili za ním niečo výnosné a prenajali morský breh londýnskym veľkoobchodníkom s rybami. Galov vyhnali po druhý raz.[219]

---

bola obývaná úmerne svojmu produktu, ale pri novom systéme zlepšenej kultivácie a zväčšených rent dosahuje sa najväčší možný produkt pri najmenších možných nákladoch a kvôli tomu sa odstraňujú ruky, ktoré sa teraz stávajú zbytočnými... Vyhnanci z rodnej pôdy hľadajú obživu v továrenských mestách atď." (David Buchanan, Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations, Edinb. 1814, vol. IV, p. 144.) „Škótski grandi vyvlastňovali rodiny, akoby pleli burinu, s dedinami a s ich obyvateľmi zaobchádzali tak, ako sa Indovia mstili na brlohoch divej zveri... Vyčachrujú človeka za ovčiu vlnu alebo baranie stehno, ba ešte lacnejšie... Pri vpáde do severných provincií Číny navrhli v rade Mongolov vykynožiť obyvateľstvo a jeho pôdu premeniť na pasienky. Tento návrh mnohí hornoškótski landlordi uskutočnili vo vlastnej krajine voči vlastným krajanom." (George Ensor, An Inquiry concerning the Population of Nations, Lond. 1818, p. 215, 216.)

[218] Keď terajšia vojvodkyňa zo Sutherlandu s veľkou slávou prijala v Londýne pani Beecherovú-Stowovú, autorku Uncle Tom's Cabin[2*], aby sa vystatovala svojimi sympatiami k černošským otrokom americkej republiky — na čo spolu so svojimi aristokratickými družkami múdro zabudla počas občianskej vojny, keď každé „ušľachtilé" anglické srdce bilo za otrokárov —, opísal som v New York Tribune pomery, v ktorých žijú sutherlandskí otroci.[3*] (Niektoré miesta citoval Carey v knihe The Slave Trade, Philadelphia 1853, p. 202, 203.) Môj článok uverejnili v jednom škótskom časopise, čo vyvolalo ostrú polemiku medzi týmto časopisom a pätolizačmi Sutherlandanky.

[219] Všeličo zaujímavé o tomto obchode s rybami možno nájsť u Davida Ur-

[2*] Chalúpky strýčka Toma

[3*] Marx, K.—Engels, B.: Spisy. 8. sv. Praha 1960, s. 538—544.

24. kapitola
Takzvaná pôvodná akumulácia

Ale nakoniec premenili časť pasienkov znova na poľovnícky revír. Ako je známe, v Anglicku niet ozajstných lesov. Zverina v parkoch veľmožov je konštitučný domáci dobytok, vypasený ako londýnski radní páni. Preto je Škótsko posledným útočiskom „vznešenej vášne". Roku 1848 Somers hovorí:

„Na vysočine vyrástli lesy ako huby po daždi. Tu, na jednej strane Gaicku, máte nový les Glenfeshie, a tam, na druhej strane, nový les Ardverikie. V tej istej línii máte Black Mount, obrovskú pustatinu, ktorá tiež vznikla len nedávno. Od východu na západ, od okolia Aberdeenu po bralá Obanu, sa teraz rozprestiera nepretržitý pás lesov, kým v ostatných častiach vysočiny sú nové lesy Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston atď... Premena pôdy na pasienky ... vyhnala Galov na menej úrodnú pôdu. Teraz začína vysoká zver nahrádzať ovce a vháňa Galov do ešte mučivejšej biedy... Zvernica pre vysokú zver[219a] a ľud nemôžu jestvovať popri sebe. Jedno alebo druhé musí rozhodne ustúpiť. Ak sa v najbližšom štvrťstoročí nechajú poľovnícke revíry rásť početne a rozlohou tak ako v minulom štvrťstoročí, nenájdete už jediného Gala na jeho rodnej pôde. Toto hnutie medzi vlastníkmi vysočiny vyvolala sčasti móda, aristokratické vrtochy, záľuba v poľovačke atď., sčasti im však ide o obchod so zverinou, pričom majú na zreteli výlučne zisk. Lebo je isté, že kus horskej pôdy, ktorý sa využíva na poľovačku, prináša často väčší zisk ako pasienky... Náruživý poľovník, ktorý hľadá revír, obmedzuje svoju ponuku iba obsahom svojho mešca... Utrpenie, ktoré postihlo škótsku vysočinu, nie je o nič menej kruté ako to, čo spôsobila Anglicku politika normanských kráľov. Vysoká zver dostala širší priestor, kým ľudí vyháňali do čoraz užšieho kruhu... Ľud postupne olúpili o jednu slobodu za druhou... A útlak každým dňom rastie. Vlastníci presadzujú »vyčisťovanie« a vypudzovanie ľudí ako pevný princíp, ako poľnohospodársku nevyhnutnosť, podobne ako sa vyčisťujú od stromov a krovísk pusté oblasti Ameriky alebo Austrálie, a celá operácia ide svojou pokojnou, rutinovanou cestou."[220]

---

quharta, Portfolio, New Series. — Nassau W. Senior vo svojom posmrtne vydanom diele, ktoré sme už citovali, označuje „udalosti v Sutherlandshire za jedno z najblahodarnejších »vyčisťovaní« (clearings), aké ľudstvo pamätá" (l. c. [p. 282]).

[219a] V „deer forests" (zverniciach pre vysokú zver) Škótska niet ani jediného stromu. Vyženú stadiaľ ovce, prižený na holé kopce jelene, a to nazývajú „deer forest". Teda niet tu ani lesnej kultúry!

[220] Robert Somers, Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847, Lond. 1848, p. 12—28 passim. Tieto listy vyšli pôvodne v Times. Pravda, anglickí ekonómovia vysvetľovali hladovanie Galov roku 1847 ich preľudnením. Rozhodne tu bol „tlak" Galov na zdroje potravín. — Clearing of Estates, alebo, ako sa to v Nemecku nazýva, „Bauernlegen"[1*], sa obzvlášť rozšírilo po tridsaťročnej vojne a ešte roku 1790 vyvolalo v saskom kurfirstve sedliacke povstanie. Prevládalo najmä vo východnom Nemecku. Vo väčšine pruských provincií zabezpečil roľníkom vlastnícke právo až Fridrich II. Keď dobyl Sliezsko, donútil zemepánov obnoviť chalupy, stodoly atď. a zaopatriť roľnícke hospodárstva dobytkom a náradím. Potreboval vojakov pre svoje vojsko a daňových poplatníkov pre svoju štátnu pokladnicu. Napokon, aký príjemný život mal sedliak za Fridrichovho finančného šafárenia a vlády, ktorá bola zmesou despotizmu, byrokracie a feudalizmu, môžeme vidieť z tohto citátu jeho obdivovateľa Mirabeaua: „Lan je teda jedným z najväčších bohatstiev roľníka v severnom Nemecku. Na nešťastie pre ľudský rod je to len núdzová výpomoc, a nie prostriedok k blahobytu. Priame dane, robota a iné služby ničia nemeckého roľníka, ktorý platí ešte aj nepriame dane vo všetkom, čo kupuje ... a aby sa jeho skaza zavŕšila, nesmie predávať svoje výrobky tam, kde chce a ako chce; neodváži sa ani kupovať to, čo potrebuje, od obchodníkov, ktorí by mu to mohli

[1*] vyháňanie roľníkov

Lúpež cirkevných statkov, podvodné scudzenie štátnych majetkov, krádež obecného vlastníctva, uzurpátorská a s bezohľadným terorizmom uskutočnená premena feudálneho a klanového vlastníctva na moderné súkromné vlastníctvo — to boli niektoré idylické metódy pôvodnej akumulácie. Dobyli pole pre kapitalistické poľnohospodárstvo, vtelili pôdu do kapitálu a vytvorili pre mestský priemysel potrebný prílev slobodného, ničím nespútaného proletariátu.

---

dať lacnejšie. Všetky tieto príčiny ho pomaly, ale isto ruinujú a nebyť pradenia, nemohol by zaplatiť priame dane v deň splatnosti; pradenie je pre neho ďalším zdrojom, pretože užitočne zamestnáva jeho ženu, deti, slúžky, paholkov a neho samého. Ale aký je to strastiplný život aj s týmto zdrojom! V lete ako trestanec pracuje pri orbe a žatve; líha si o deviatej a o druhej vstáva, aby mohol vykonať všetku prácu; v zime by mal obnoviť svoje sily dlhším odpočinkom; nemal by však zrno na chlieb a siatie, keby sa zbavil svojich plodín, ktoré by musel predať, aby zaplatil dane. Aby zalátal túto dieru, musí teda priasť ... a to čo najvytrvalejšie. Preto si roľník v zime líha o polnoci alebo o jednej a vstáva o piatej alebo o šiestej; alebo si líha o deviatej a vstáva o druhej, a to po všetky dni svojho života, ak nie je práve nedeľa. Toto nadmerné bdenie a nadmerná práca opotrebúvajú ľudský organizmus, a preto na dedine muži a ženy starnú oveľa skôr ako v meste." (Mirabeau, l. c., t. III, p. 212 sqq.)

[1*] v 2.—4. nemeckom vydaní: apríli

Dodatok k 2. vyd. V marci[1*] 1866, 18 rokov po uverejnení citovaného spisu Roberta Somersa, mal profesor Leone Levi v Society of Arts[106] prednášku o premene pasienkov pre ovce na zvernice. Opísal v nej, ako pokročilo pustošenie škótskej vysočiny. Okrem iného povedal: „Vyľudnenie a premena pôdy na pastviny pre ovce boli najpohodlnejším prostriedkom, ako dosiahnuť dôchodok bez výdavkov ... Zvernica namiesto pastviny pre ovce sa stala bežnou zmenou na škótskej vysočine. Divá zver vyháňa ovce, ako predtým vyháňali ľudí, aby uvoľnili miesto ovciam ... Môžeme prejsť od panstva grófa Dalhouisa vo Forfarshire až po panstvo Johna o'Groata a nevyjdeme pritom z lesov. — V mnohých" (týchto lesoch) „sa udomácnili líška, divá mačka, kuna, tchor, lasica a alpský zajac; kým králik, veverička a potkan sa sem dostali iba nedávno. Obrovské plochy pôdy, ktoré v štatistike Škótska figurovali ako mimoriadne úrodné a rozľahlé pasienky, sú teraz vylúčené z akéhokoľvek spôsobu obrábania a zlepšovania a sú vyhradené jedine loveckej záľube hŕstky ľudí — a tá trvá iba krátke obdobie v roku."

Londýnsky Economist z 2. júna 1866 hovorí: „Isté škótske noviny minulý týždeň medzi inými správami uvádzajú: »Jeden z najlepších ovčích nájmov v Sutherlandshire, za ktorý nedávno, keď vypršala platná nájomná zmluva, ponúkli ročnú rentu 1200 £, premenia na deer forest!« Feudálne inštinkty sa uplatňujú ... ako v časoch, keď normanský dobyvateľ ... zničil 36 dedín, aby zriadil New Forest ... Dva milióny akrov, ktoré zahrnujú niektoré najúrodnejšie pozemky Škótska, premenili na úplnú pustatinu. Lúčna tráva v Glen Tilte patrila medzi najvýživnejšie v celom grófstve Perth; zvernica Ben Aulder bola najlepšou trávnatou pôdou v rozsiahlej oblasti Badenochu; časť lesa Black Mount bola najlepším škótskym pasienkom pre čiernohlavé ovce. O rozlohe pôdy premenenej pre poľovnícku záľubu na pustatinu možno si urobiť určitú predstavu z toho, že zaberá väčšiu plochu ako celé grófstvo Perth. Stratu, ktorú krajina utrpela na výrobných zdrojoch v dôsledku násilnej premeny na pustatinu, možno odhadnúť z toho, že pôda lesa Ben Aulder mohla uživiť 15 000 oviec a že tento les predstavuje iba $^1/_{30}$ všetkých poľovníckych revírov Škótska ... Všetka táto pôda určená na poľovanie je celkom neproduktívna ... práve tak ju mohli potopiť vo vodách Severného mora. Takému improvizovanému utváraniu divočín alebo pustatín by mala postaviť hrádzu silná ruka zákonodarstva."

24. kapitola
Takzvaná pôvodná akumulácia

3. *Krvavé zákonodarstvo proti vyvlastneným od konca 15. storočia. Zákony na znižovanie mzdy*

Vznikajúca manufaktúra nemohla absorbovať slobodný, ničím nespútaný proletariát, ktorý vznikol rozkladom feudálnych družín a nárazovým, násilným vyvlastnením ľudí vyhnaných z pôdy, tak rýchle, ako prichádzal na svet. Na druhej strane ľudia náhle vytrhnutí zo svojej obvyklej životnej dráhy nemohli si rovnako náhle osvojiť disciplínu svojho nového postavenia. Masovo sa premieňali na žobrákov, zbojníkov, tulákov, sčasti zo sklonu, väčšinou pod tlakom okolností. Preto koncom 15. a počas celého 16. storočia v celej západnej Európe existuje krvavé zákonodarstvo proti tuláctvu. Otcov terajšej robotníckej triedy trestali predovšetkým za to, že ich premenili na tulákov a pauperov. Zákonodarstvo s nimi zaobchádzalo ako s „dobrovoľnými" zločincami a predpokladalo, že závisí od ich dobrej vôle, či budú aj naďalej pracovať v starých, už neexistujúcich podmienkach.

V Anglicku toto zákonodarstvo začalo platiť za Henricha VII.

Henrich VIII., 1530: Starí a práceneschopní žobráci dostali povolenie žobrať. Naproti tomu práceschopných tulákov čakalo bičovanie a väzenie. Mali ich priviazať vzadu ku káre a bičovať, až z nich potečie krv, a potom museli prisahať, že sa vrátia do svojho rodiska alebo tam, kde bývali posledné tri roky, a že sa „dajú do práce" (to put himself to labour). Aká strašná irónia! Zákon 27 Henricha VIII.[1*] opakuje toto ustanovenie, ale ho aj zostruje novými dodatkami. Ak niekoho prichytia pri tuláctve po druhý raz, má sa bičovanie zopakovať a majú mu odrezať pol ucha, ak však niekoho prichytia po tretí raz, majú ho popraviť ako ťažkého zločinca a nepriateľa spoločnosti.

Eduard VI.: Zákon z roku 1547, z prvého roku jeho panovania, nariaďuje, že každého, kto odmieta pracovať, majú prideliť ako otroka osobe, ktorá ho udala ako zaháľača. Pán má svojho otroka živiť chlebom a vodou, slabými nápojmi a takými mäsovými odpadkami, aké pokladá za vhodné. Bičovaním a spútaním do reťazí má právo donútiť ho ku každej práci, nech by bola akokoľvek odporná. Ak sa otrok vzdiali na 14 dní, majú ho odsúdiť na doživotné otroctvo a vypáliť mu na čelo alebo na líce písmeno S, ak utečie po tretí raz, majú ho popraviť ako vlastizradcu. Pán ho môže predať, odkázať, prenajať ako otroka, celkom tak ako inú hnuteľnosť alebo dobytok. Ak otroci podniknú niečo proti panstvu, majú ich taktiež popraviť. Zmierovací sudcovia majú na základe informácie pátrať po darebákoch. Ak sa zistí, že sa tulák tri dni ponevieral, majú ho dopraviť do jeho rodiska, vypáliť mu na prsia žeravým železom

[1*] T. j. zákon z 27. roku panovania Henricha VIII. Číslo uvedené na ďalšom mieste označuje číslo zákona vydaného v príslušnom roku.

znak *V* a používať ho tam spútaného v reťaziach pri cestných alebo iných prácach. Ak tulák udá falošné rodisko, má sa za trest stať doživotným otrokom tohto miesta, obyvateľov alebo združenia a poznamenať vypálením *S*. Každý má právo odňať tulákom ich deti a ponechať si ich ako učňov, chlapcov do 24. roku, dievčatá do 20. roku. Ak utečú, majú byť až do tohto veku otrokmi svojich majstrov, ktorí ich smú dať do reťazí, bičovať atď., ako len chcú. Každý pán smie svojmu otrokovi zavesiť okolo krku, na ruku alebo na nohu železný krúžok, aby ho ľahšie poznal a bol si ním istejší.[221] Posledná časť tohto nariadenia stanovuje, že niektorí chudobní majú pracovať pre obec alebo pre osoby, ktoré sú ochotné dať im jesť, piť a nájdu pre nich prácu. V Anglicku sa tento druh otrokov farnosti udržal pod názvom roundsmen (tuláci) hlboko až do 19. storočia.

Alžbeta, 1572: Žobrákov bez povolenia starších ako 14 rokov majú tvrdo zbičovať a vypáliť im znamenie na ľavom uchu, ak ich nikto nechce vziať na dva roky do služby; ak sa prípad zopakuje a sú vyše 18-roční, majú ich popraviť, ak ich nikto nechce vziať do služby na dva roky, ale pri tretej recidíve majú ich bez milosti popraviť ako vlastizradcov. Podobné nariadenia: 18 Alžbeta c. 13 a 1597.[221a]

Jakub I.: Osobu, ktorá sa potuluje a žobre, treba vyhlásiť za tuláka

---

[221] Autor Essay on Trade etc., 1770, poznamenáva: „Zdá sa, že za panovania Eduarda VI. Angličania naozaj celkom vážne pristúpili k podporovaniu manufaktúr a k zamestnávaniu chudobných. Vidíme to z pozoruhodného nariadenia, podľa ktorého treba všetkým tulákom vypáliť znamenie atď." (l. c. p. 5).

[221a] Thomas Morus vo svojej Utópii hovorí [p. 41, 42]: „Tak sa stáva, že chamtivý a nenásytný pažravec, naozajstná pliaga svojej rodnej krajiny, dá dokopy tisíce akrov pôdy a ohradí ich kolmi alebo živým plotom, alebo vyštve ich vlastníkov násilím a podvodmi, takže sú nútení všetko predať. Tak či onak, ak nie podobrotky, tak pozlotky, donúti ich odísť — úbohé, prosté, zlomené duše! Muži, ženy, manželia, manželky, deti bez otcov, vdovy, nariekajúce matky so svojimi dojčatami a celá domácnosť, malá čo do prostriedkov a početná čo do hláv, lebo poľnohospodárstvo potrebovalo veľa rúk. Vlečú sa preč, hovorím, ďaleko od rodných domovov, ktoré poznajú a na ktoré si zvykli, a nemajú kde hlavu zložiť. Predaj domáceho zariadenia, hoci nemá veľkú hodnotu, by im za iných okolností niečo vyniesol; pretože ich však náhle vyhnali z domu, musia sa ho zbaviť za babku. A keď už po toľkom putovaní minuli aj posledný haller, čo iného môžu robiť ako kradnúť, a vtedy ich, dobrý bože, podľa všetkých formalít zákona obesia, alebo môžu ísť po žobraní. Ale aj vtedy ich uvrhnú do väzenia ako tulákov, pretože sa ponevierajú a nepracujú, hoci im nikto nechce dať prácu, nech sa čo ako horlivo ponúkajú." Z týchto úbohých utečencov, o ktorých Thomas Morus hovorí, že ich priam nútili kradnúť, „za panovania Henricha VIII. popravili 72 000 veľkých a malých zlodejov". (Holinshed, Description of England, v. I., p. 186.) Za čias Alžbety „tulákov vešali rad-radom a zvyčajne nebolo roka, aby sa na tom či onom mieste nestalo obeťou šibenice 300 alebo 400 ľudí". (Strype, Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign, 2nd ed. 1725, vol. II.) Podľa toho istého Strypa v Somersetshire v jedinom roku popravili 40 osôb, 35 vypálili znamenie, 37 zbičovali a 183 prepustili ako „nepolepšiteľných tulákov". Jednako, hovorí, „tento veľký počet obžalovaných nezahŕňa ani pätinu hrdelných zločinov, vďaka nedbalosti zmierovacích sudcov a hlúpemu súcitu ľudu". A dodáva: „Ostatné grófstva v Anglicku neboli na tom lepšie ako Somersetshire, a mnohé boli na tom ešte horšie."

a vagabunda. Zmierovací sudcovia majú v Petty Sessions[170] právo dať ich verejne zbičovať a pri prvom pristihnutí uväzniť na 6 mesiacov, pri druhom na 2 roky. Počas väzenia ich majú bičovať tak často a toľko, ako to zmierovací sudcovia uznajú za vhodné... Nepolepšiteľným a nebezpečným tulákom majú na ľavom pleci vypáliť písmeno *R* a používať ich na nútené práce; a ak ich znova pristihnú pri žobraní, majú byť bez milosti popravení. Tieto nariadenia, platné až do začiatku 18. storočia, zrušili až zákonom 12 Anna c. 23.

Podobné zákony platili vo Francúzsku, kde v polovici 17. storočia vzniklo v Paríži kráľovstvo tulákov (royaume des truands). Ešte na začiatku panovania Ľudovíta XVI. (nariadenie z 13. júla 1777) mali poslať na galeje každého telesne zdatného človeka od 16. do 60. roku, ak nemal existenčné prostriedky a nevykonával nejaké povolanie. Pre Nizozemsko obsahuje podobné nariadenie štatút Karola V. z októbra 1537, prvý edikt štátov a miest z Holandska z 19. marca 1614, vyhláška Spojených provincií z 25. júna 1649 atď.

Takto poľnohospodárske obyvateľstvo, ktoré násilne vyvlastnili, vyhnali z pôdy a premenili na tulákov, groteskne teroristickými zákonmi naučili bičovaním, biľagovaním a mučením disciplíne nevyhnutnej v systéme námezdnej práce.

Nestačí, že na jednom póle stoja pracovné podmienky ako kapitál a na druhom póle ľudia, ktorí nemajú nič na predaj iba svoju pracovnú silu. A nestačí ani to, ak ich prinútia dobrovoľne sa predávať. S pokrokom kapitalistickej výroby sa rozvíja robotnícka trieda, ktorá na základe výchovy, tradície a zvyklostí uznáva požiadavky tohto výrobného spôsobu ako samozrejmé prírodné zákony. Organizácia rozvinutého kapitalistického procesu výroby láme každý odpor; neustále vytváranie relatívneho preľudnenia udržuje zákon ponuky a dopytu po práci, a preto aj mzdu v koľajach zodpovedajúcich zhodnocovacím potrebám kapitálu, slepý tlak ekonomických pomerov spečaťuje nadvládu kapitalistu nad robotníkom. Ešte stále sa síce používa mimoekonomické, bezprostredné násilie, ale len výnimočne. Pri obvyklom chode vecí možno robotníka ponechať „prírodným zákonom výroby", t. j. jeho závislosti od kapitálu, ktorá vyplýva zo samých výrobných podmienok, je nimi zaručená a zvečnená. Inak je to počas historickej genézy kapitalistickej výroby. Vznikajúca buržoázia potrebuje a používa štátnu moc na to, aby „regulovala" mzdu, t. j. aby ju násilne vtesnala do hraníc zodpovedajúcich vytĺkaniu nadhodnoty, aby predĺžila pracovný deň a samého robotníka udržala na normálnom stupni závislosti. Toto je podstatný moment tzv. pôvodnej akumulácie.

Trieda námezdných robotníkov, ktorá vznikla v druhej polovici 14. storočia, tvorila vtedy a v nasledujúcom storočí iba veľmi malú časť obyvateľstva, ktorej postavenie malo silnú oporu v samostatnom roľníckom hospodárstve na vidieku a v cechovej organizácii v meste. Na vidieku i v meste boli si zamestnávatelia a robotníci sociálne blízki. Podriadenie práce kapitálu bolo len formálne, t. j. sám výrobný spôsob nemal špecificky kapitalistický charakter.

Variabilný prvok kapitálu ešte veľmi prevažoval nad konštantným prvkom. Preto dopyt po námezdnej práci rýchlo rástol s každou akumuláciou kapitálu, kým ponuka námezdnej práce stúpala iba pomaly. Veľká časť národného produktu, ktorá sa neskôr premenila na akumulačný fond kapitálu, vtedy ešte vchádzala do spotrebného fondu robotníka.

Začiatkom zákonodarstva o námezdnej práci, ktoré už svojou podstatou bolo zamerané na vykorisťovanie robotníka a bolo mu vo svojom ďalšom vývine rovnako nepriateľské[222], je v Anglicku Statute of Labourers[l*] Eduarda III. z roku 1349. Vo Francúzsku mu zodpovedá nariadenie z roku 1350, vydané v mene kráľa Jána. Anglické a francúzske zákonodarstvo sa vyvíjajú paralelne a svojím obsahom sú totožné. Pokiaľ sa robotnícke štatúty usilujú vynútiť predĺženie pracovného dňa, nevraciam sa k nim, pretože túto otázku som rozobral už skôr (8. kapitola, 5).

l* robotnícky štatút

Statute of Labourers vydali na základe naliehavej ponosy Dolnej snemovne. Istý tory naivne hovorí:

„Predtým chudobní žiadali takú vysokú mzdu, že ohrozovala priemysel a bohatstvo. Teraz je ich mzda taká nízka, že takisto ohrozuje priemysel a bohatstvo, ale inak a možno nebezpečnejšie ako vtedy."[223]

Zákon stanovil mzdový sadzobník pre mesto a vidiek, pre úkolovú prácu a pre dennú prácu. Poľnohospodárski robotníci sa mali prenajímať na rok, mestskí „na otvorenom trhu". Pod trestom väzenia sa zakazovalo platiť vyššiu mzdu ako podľa štatútu, ale prijímanie vyššej mzdy sa trestalo prísnejšie ako jej platenie. Tak ešte v odd. 18 a 19 Alžbetinho štatútu o učňoch sa potrestá desaťdňovým väzením ten, kto platí vyššiu mzdu, ale dvadsaťjedendňovým väzením ten, kto ju poberá. Štatút z roku 1360 zostril tresty a dokonca splnomocňoval majstra, aby telesným trestom vynucoval prácu podľa zákonného mzdového sadzobníka. Všetky združenia, dohody, prísahy atď., ktorými sa murári a tesári vzájomne spájali, vyhlásili za zrušené a neplatné. Združovanie robotníkov sa pokladá za ťažký zločin od 14. storočia až do roku 1825, keď zrušili zákony proti združovaniu[126]. Duch robotníckeho štatútu z roku 1349 a zákonov, ktoré sa zrodili po ňom, jasne vyžaruje z toho, že štát síce diktuje maximum mzdy, ale ani za svet nejaké minimum.

Ako vieme, v 16. storočí sa postavenie robotníkov veľmi zhoršilo. Peňažná mzda stúpla, ale nie v takom pomere, ako sa znehodnotili peniaze a ako primerane tomu stúpli ceny tovarov. Mzda teda v skutočnosti poklesla. Jednako aj naďalej platili zákony o znižovaní mzdy spolu s ustanovením o tom, že sa má odrezať ucho a vypáliť zna-

---

[222] „Kedykoľvek sa zákonodarstvo snaží regulovať spory medzi zamestnávateľmi a ich robotníkmi, jeho radcami sú vždy zamestnávatelia," hovorí A. Smith.[149] „Duchom zákonov je vlastníctvo," hovorí Linguet.[148]

[223] [J. B. Byles,] Sophisms of Free Trade. By a Barrister, Lond. 1850, p. 206. Zlomyseľne dodáva: „Vždy sme ochotne zakročili v prospech zamestnávateľov. Nemôžeme teraz urobiť niečo pre zamestnancov?"

menie tým, „ktorých nikto nechce vziať do služby". Učňovský štatút 5 Alžbeta c. 3 dal zmierovacím sudcom právo stanoviť určité mzdy a meniť ich podľa ročných období a cien tovarov. Jakub I. rozšíril túto pracovnú úpravu aj na tkáčov, spriadačov a všetky možné kategórie robotníkov[224] a Juraj II. rozšíril zákony proti robotníckym združeniam na všetky manufaktúry.

Vo vlastnom manufaktúrnom období kapitalistický výrobný spôsob dostatočne zosilnel, aby sa zákonná úprava mzdy stala rovnako neuskutočniteľnou ako zbytočnou, ale pre prípad núdze nemali chýbať ani zbrane zo starého arzenálu. Ešte 8 Juraj II. zakazoval pre krajčírskych tovarišov v Londýne a okolí vyššiu dennú mzdu ako 2 sh. $7\frac{1}{2}$ d., okrem prípadov všeobecného smútku; ešte 13 Juraj III. c. 68 zveril zmierovacím sudcom úpravu mzdy tkáčov hodvábu; ešte roku 1796 boli potrebné dva rozsudky vyšších súdnych dvorov, aby sa rozhodlo, či príkazy zmierovacích sudcov o mzde platia aj pre nepoľnohospodárskych robotníkov; ešte roku 1799 parlamentný zákon potvrdil, že mzdu baníkov v Škótsku upravuje Alžbetin štatút a dva škótske zákony z rokov 1661 a 1671. Ako veľmi sa medzitým zmenili pomery, dokazuje neslýchaný prípad v anglickej Dolnej snemovni. Tu, kde viac ako 400 rokov fabrikovali zákony o maxime, ktoré mzda v nijakom prípade nesmela prevýšiť, Whitbread roku 1796 navrhol zákonné minimum mzdy pre poľnohospodárskych nádenníkov. Pitt bol proti, ale pripustil, že „postavenie chudobných je neľudské (cruel)". Napokon roku 1813 boli zákony o úprave mzdy zrušené. Stali sa smiešnou anomáliou, odkedy kapitalista riadil továreň podľa svojho súkromného zákonodarstva a pomocou dane v prospech chudobných dopĺňal mzdu poľnohospodárskeho robotníka na nevyhnutné minimum. Ale doteraz ostávajú v plnej platnosti ustanovenia robotníckych štatútov o zmluvách medzi zamestnávateľom a námezdným robotníkom, o výpovedných lehotách a pod., ktoré dovoľujú iba civilnú žalobu, ak poruší zmluvu zamestnávateľ, ale trestnú žalobu, ak ju poruší robotník.

---

[224] Z jednej klauzuly štatútu 2 Jakub I., c. 6 vidieť, že niektorí súkenníci si dovolili vo funkcii zmierovacích sudcov oficiálne nadiktovať mzdový sadzobník vo svojich vlastných dielňach. — V Nemecku najmä po tridsaťročnej vojne často vydávali štatúty o stláčaní miezd. „Feudálnym statkárom veľmi zaťažko padol nedostatok sluhov a robotníkov na ľudoprázdnej pôde. Všetkým obyvateľom dedín sa zakazovalo prenajímať izby slobodným mužom a ženám; všetkých takýchto nocľažníkov mali oznámiť vrchnosti a strčiť do väzenia, ak nechceli byť sluhami, alebo aj keby vykonávali inú prácu, keby siali u sedliakov za dennú mzdu, alebo dokonca obchodovali s peniazmi a s obilím. (Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien, I, 125.) Po celé jedno storočie sa v nariadeniach kniežat vždy znova opakujú trpké ponosy na zlomyseľnú a spurnú zberbu, ktorá sa nechce podriadiť tvrdým podmienkam, nechce sa uspokojiť so zákonnou mzdou; jednotlivému feudálnemu statkárovi sa zakazuje dávať viac, ako vrchnosť stanovila v sadzobníku. A predsa boli vtedy po vojne podmienky služby neraz lepšie, ako boli o sto rokov neskôr; ešte roku 1652 dostávala v Sliezsku čeľaď dvakrát týždenne mäso, kým v našom storočí tu boli kraje, kde dostávali mäso iba trikrát do roka. Aj denná mzda bola po vojne vyššia ako v nasledujúcich storočiach." (G. Freytag.)

Kruté zákony proti združovaniu padli roku 1825 pred hrozivým postojom proletariátu. Napriek tomu padli iba čiastočne. Niektoré krásne pozostatky starých štatútov zmizli až roku 1859. Nakoniec parlamentný zákon z 29. júna 1871 predstieral, že odstraňuje posledné stopy tohto triedneho zákonodarstva právnym uznaním trade-unionov. Lenže parlamentný zákon z toho istého dňa (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation[1*]) fakticky v novej forme obnovil predchádzajúci stav. Prostriedky, ktoré robotníci mohli použiť v prípade strike alebo lock-out (štrajku spolčených továrnikov, ktorí súčasne zavrú svoje továrne), boli touto parlamentnou eskamotážou vyňaté zo všeobecného práva a podriadené mimoriadnemu trestnému zákonodarstvu, ktorého výklad pripadol samým továrnikom v ich funkcii zmierovacích sudcov. Dva roky predtým tá istá Dolná snemovňa a ten istý pán Gladstone známou počestnou cestou predložili návrh zákona na zrušenie všetkých mimoriadnych trestných zákonov proti robotníckej triede. Ale nikdy nepripustili, aby sa dostal ďalej ako k druhému čítaniu, a vec sa preťahovala tak dlho, až napokon „veľká liberálna strana" alianciou s toryami nadobudla odvahu a rozhodne sa obrátila proti tomu istému proletariátu, ktorý ju priviedol k moci. „Veľká liberálna strana", nespokojná s touto zrádzou, dovolila anglickým sudcom, v každom čase ochotným slúžiť vládnúcim triedam, aby znova vyhrabali zastarané zákony o „konšpiráciách" a použili ich proti robotníckym združeniam. Ako vidieť, anglický parlament sa len proti svojej vôli a pod tlakom más vzdal zákonov proti strikes a trade-unionom, keď po celých päť storočí s nehanebným egoizmom sám zaujímal postavenie permanentných trade-unionov kapitalistov proti robotníkom.

Hneď na začiatku revolučnej búrky sa odvážila francúzska buržoázia znova odňať robotníkom právo združovania, ktoré si práve len vydobyli. Dekrétom zo 14. júna 1791 vyhlásila všetky robotnícke združenia za „atentát na slobodu a deklaráciu ľudských práv", ktorý sa trestá 500 livrami a odňatím aktívnych občianskych práv na jeden rok.[225] Tento zákon, ktorý konkurenčný boj medzi kapitálom a prácou vtláča štátno-policajnými opatreniami do medzí vyhovujúcich kapitálu, prežil revolúcie a zmeny dynastií. Dokonca ani teror[171] ním neotriasol. Až celkom nedávno ho vyčiarkli z Code Pénal[2*]. Nie je nič charakteristickejšie ako zámienka pre tento buržoázny štátny prevrat. „Hoci," hovorí spravodajca Le Chapelier, „je žela-

1* zákon doplňujúci trestné právo o násilí, vyhrážaní a obťažovaní

2* trestného zákonníka

[225] Článok I tohto zákona znie: „Keďže zrušenie všetkých druhov združovania občanov toho istého stavu a povolania je jedným zo základných princípov francúzskej ústavy, je zakázané obnoviť ich pod akoukoľvek zámienkou a v akejkoľvek forme." Článok IV vyhlasuje, že ak „občania patriaci k tomu istému povolaniu, živnosti alebo remeslu sa navzájom poradia a dohodnú sa na tom, že spoločne odoprú služby svojej živnosti alebo svojej práce, alebo že ich poskytnú len za určitú cenu, tieto porady a dohody treba vyhlásiť ... za protiústavné, za útok na slobodu a ľudské práva atď.", teda za protištátne zločiny, celkom tak ako v starých robotníckych štatútoch. (Révolutions de Paris, Paris 1791, t. III, p. 523.)

tcľné, aby mzda stúpla na vyššiu úroveň, ako je teraz, aby sa ten, kto ju dostáva, vymanil z absolútnej závislosti, ktorá je podmienená nedostatkom nevyhnutných životných prostriedkov a je takmer otrockou závislosťou", predsa sa robotníci nesmú dorozumievať o svojich záujmoch, spoločne vystupovať, a tak zmierniť svoju „absolútnu, takmer otrockú závislosť", pretože práve tým porušujú „slobodu svojich ci-devant maitres[1*], terajších podnikateľov" (slobodu udržiavať robotníkov v otroctve!), a pretože koalícia proti despocii niekdajších cechových majstrov znamená — hádajte čo! — obnovenie cechov, ktoré francúzska ústava zrušila![226]

[1*] bývalých pánov

4.
Genéza kapitalistických nájomcov

Keď sme už preskúmali násilný vznik slobodných, ničím nespútaných proletárov, krvavú disciplínu, ktorá ich premenila na námezdných robotníkov, špinavú činnosť štátu, ktorý so stupňom vykorisťovania práce policajnými metódami zvyšuje akumuláciu kapitálu, vzniká otázka, odkiaľ sa pôvodne berú kapitalisti? Veď vyvlastnenie vidieckeho obyvateľstva vytvára bezprostredne len veľkých pozemkových vlastníkov. Pokiaľ ide o genézu nájomcu, môžeme ju takrečeno nahmatať rukami, pretože je to pomalý proces, ktorý sa vlečie po mnohé stáročia. Sami nevoľníci a popri nich aj slobodní malí vlastníci pôdy žili vo veľmi rozdielnych majetkových pomeroch, a preto sa aj oslobodili za veľmi rozdielnych ekonomických podmienok.

V Anglicku je prvou formou nájomcu sám nevoľnícky bailiff. Jeho postavenie je podobné ako postavenie starorímskeho villicusa, ibaže s užšou sférou pôsobnosti. Počas druhej polovice 14. storočia ho nahrádza nájomca, ktorému landlord dodáva osivo, dobytok a poľnohospodárske náradie. Jeho postavenie sa veľmi nelíši od postavenia sedliaka. Ibaže vykorisťuje viac námezdnej práce. Čoskoro sa z neho stáva metayer, polonájomca. Sám dodáva jednu časť poľnohospodárskeho kapitálu, landlord druhú časť. Obaja si rozdelia celkový produkt v pomere určenom zmluvou. Táto forma v Anglicku rýchle mizne, aby uvoľnila miesto nájomcovi vo vlastnom zmysle, ktorý zhodnocuje svoj vlastný kapitál zamestnávaním námezdných robotníkov a časť nadproduktu, v peniazoch alebo in natura, platí landlordovi ako pozemkovú rentu.

Pokiaľ sa v 15. storočí nezávislý roľník a poľnohospodársky paholok, ktorý popri námezdnej službe zároveň samostatne hospodári,

[226] Buchez et Roux, Histoire Parlementaire, t. X, p. 193—195 passim.

sami obohacujú svojou prácou, pomery nájomcu i sféra jeho výroby ostávajú rovnako nevýznamné. Poľnohospodárska revolúcia v poslednej tretine 15. storočia, ktorá trvá ďalej takmer po celé 16. storočie (pravda, s výnimkou posledných desaťročí), obohacuje nájomcu práve tak rýchle, ako zbedačuje vidiecke obyvateľstvo.[227] Uzurpácia obecných pasienkov atď. umožnila nájomcovi značne rozmnožiť stav jeho dobytka takmer bez nákladov, kým dobytok mu dodáva viac hnojiva na obrábanie pôdy.

V 16. storočí k tomu pristupuje moment rozhodujúceho významu. V tom čase boli nájomné zmluvy dlhodobé, často platili 99 rokov. Ustavičný pokles hodnoty drahých kovov, a teda aj peňazí, prinášal nájomcom zlaté plody. Znížil mzdu, odhliadnuc od všetkých ostatných skôr spomenutých okolností. Časť mzdy sa prirazila k zisku z nájmu. Neustále stúpanie cien obilia, vlny, mäsa, slovom všetkých poľnohospodárskych produktov, nafukovalo nájomcov peňažný kapitál bez jeho pričinenia, kým pozemková renta, ktorú musel platiť, bola dohodnutá v zastaranej hodnote peňazí.[228] Takto sa obohacoval súčasne na úkor svojich námezdných robotníkov i na úkor svojho landlorda. Preto nie div, ak koncom 16. storočia malo Anglicko na vtedajšie pomery bohatú triedu „kapitalistických nájomcov".[229]

---

[227] „Nájomcovia," hovorí Harrison vo svojom spise Description of England, „ktorým bolo predtým zaťažko platiť 4 £ renty, teraz platia 40, 50, 100 £ a nazdávajú sa, že urobili zlý obchod, ak im po vypršaní nájomnej zmluvy neostane v rukách renta za 6—7 rokov."

[228] O vplyve znehodnotenia peňazí v 16. storočí na rôzne spoločenské triedy pozri: A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman, (London 1581). Forma dialógu v tomto spise prispela k tomu, že ho dlho pripisovali Shakespearovi a ešte roku 1751 ho znova vydali pod jeho menom. Autorom spisu je William Stafford. Na jednom mieste rytier (knight) uvažuje takto:

Knight: „Vy, môj sused, poľnohospodár, vy, pán obchodník, a vy, majster medirytec, ako aj ostatní remeselníci, viete si veľmi ľahko pomôcť. Lebo o čo sú všetky veci drahšie, ako boli predtým, o toľko zvýšite ceny svojich tovarov a činností, ktoré znova predávate. Ale my nemáme na predaj nič, čo by sme mohli predať za zvýšenú cenu, aby sme sa tak odškodnili za veci, ktoré musíme zasa kupovať." Na inom mieste sa rytier spytuje doktora: „Prosím vás, aké skupiny ľudí máte na mysli? A predovšetkým kto podľa vás neutrpí pritom nijakú stratu?" — Doktor: „Mám na mysli všetkých, čo žijú z kúpy a predaja, lebo o čo drahšie nakúpia, o toľko drahšie potom predávajú." — Knight: „A ktorá je ďalšia skupina ľudí, čo, ako hovoríte, pritom získa?" — Doktor: „Nuž všetci, čo majú nájmy alebo farmy a sami na nich pracujú" (t. j. obrábajú ich) „za staré nájomné, lebo hoci platia podľa starej sadzby, predávajú podľa novej — to znamená, že platia za svoju pôdu naozaj málo, a všetko, čo na nej narastie, predávajú draho..." — Knight: „A ktorá skupina ľudí, ako vravíte, mala by pritom mať väčšiu stratu, ako je zisk týchto ľudí?" — Doktor: „Sú to všetci šľachtici, gentlemani a všetci ostatní, čo žijú alebo z pevnej renty alebo z platu, alebo sami na svojej pôde nepracujú" (neobrábajú ju), „alebo sa nezaoberajú kúpou a predajom."

[229] Vo Francúzsku régisseur, správca a vymáhateľ povinností pre feudálneho pána v ranom stredoveku, stáva sa čoskoro homme d'affaires[1*], ktorý sa vydieraním, podvodmi atď. vyšvihne na kapitalistu. Títo régisseurs sami boli kedysi vznešenými pánmi. Napríklad: „Tento účet predkladá pán Jacques de Thorais-se, rytier a kastelán v Besançone, pánovi, ktorý v Dijone vedie účty pre pána

[1*] obchodníkom

5.
Spätný účinok poľnohospodárskej revolúcie na priemysel. Vznik vnútorného trhu pre priemyselný kapitál

Nárazovité a ustavične obnovované vyvlastňovanie a vyháňanie vidieckeho obyvateľstva dodávalo, ako sme videli, mestskému priemyslu znova a znova masy proletárov stojacich celkom mimo cechových vzťahov; táto šťastná okolnosť viedla starého A. Andersona (nemýliť si ho s Jamesom Andersonom) k tomu, že vo svojich dejinách obchodu verí v priamy zásah prozreteľnosti. Musíme ešte chvíľku ostať pri tomto prvku pôvodnej akumulácie. Rednutiu nezávislého, samostatne hospodáriaceho vidieckeho obyvateľstva nezodpovedalo len zhusťovanie priemyselného proletariátu, tak ako Geoffroy Saint-Hilaire vysvetľuje zhusťovanie vesmírnej hmoty na jednom mieste jej rednutím na druhom mieste.[230] Hoci pôdu obrábal menší počet ľudí, aj naďalej dávala rovnaké množstvo alebo aj viac produktu, pretože revolúciu vo vzťahoch pozemkového vlastníctva sprevádzali zlepšené metódy obrábania, väčšia kooperácia, koncentrácia výrobných prostriedkov atď. a pretože poľnohospodárskych námezdných robotníkov nielenže intenzívnejšie zapriahli[231], ale aj výrobná oblasť, kde pracovali pre seba, sa stále viac a viac scvrkávala. S uvoľnenou časťou vidieckeho obyvateľstva uvoľnili sa teda

---

vojvodu a grófa Burgundského o rentách patriacich menovanému kastelánstvu od 25. dňa decembra 1359 až do 28. dňa decembra 1360." (Alexis Monteil, Histoire des Matériaux manuscrits etc., p. 234, 235.) Už tu sa ukazuje, ako vo všetkých sférach spoločenského života pripadá leví podiel sprostredkovateľovi. Napríklad v ekonomickej oblasti zberajú smotanu z obchodov finančníci, burziáni, obchodníci a kramári; v občianskom práve advokát zdiera stránky; v politike poslanec znamená viac ako voliči, minister viac ako panovník; v náboženstve zatláča boha do pozadia „prostredník" a toho zasa zatláčajú farári, ktorí sú zasa nepostrádateľnými sprostredkovateľmi medzi dobrým pastierom a jeho ovečkami. Podobne ako v Anglicku aj vo Francúzsku rozdelili veľké feudálne územia na nesčíselný počet malých hospodárstiev, ale za nepomerne nepriaznivejších podmienok pre vidiecke obyvateľstvo. Počas 14. storočia vznikali nájmy, fermes alebo terriers. Ich počet neustále rástol a ďaleko prekročil 100 000. Pozemkovú rentu, ktorá sa pohybovala od 12. po 5. časť produktu, platili v peniazoch alebo in natura. Terriers boli lénami, podlénami (fiefs, arrière-fiefs) atď. podľa hodnoty a rozsahu panstiev, a niektoré mali iba niekoľko arpents[1*]. Všetci držitelia týchto terriers mali do určitého stupňa súdnu právomoc nad usadlíkmi na pôde; existovali štyri stupne. Možno pochopiť, aký bol útlak vidieckeho obyvateľstva pod všetkými týmito malými tyranmi. Monteil hovorí, že vtedy jestvovalo vo Francúzsku 160 000 súdov, kým dnes stačí 4000 tribunálov (vrátane zmierovacích súdov).

[230] V práci Notions de Philosophie Naturelle, Paris 1838.

[231] Tento bod zdôrazňuje sir James Steuart.[172]

[1*] jutár

aj jeho bývalé prostriedky obživy. Teraz sa premieňajú na vecný prvok variabilného kapitálu. Roľník zbavený existencie musí si vo forme mzdy zarobiť ich hodnotu u svojho nového pána, priemyselného kapitalistu. To, čo sa stalo so životnými prostriedkami, stalo sa aj s domácimi poľnohospodárskymi surovinami pre priemysel. Premenili sa na prvok konštantného kapitálu.

Predstavme si napríklad, že časť vestfálskych roľníkov, ktorí za čias Fridricha II. všetci spriadali ľan, aj keď pritom nemali na ružiach ustlané, násilne vyvlastnili a vyhnali z pôdy a druhú časť, ktorá na pôde ostala, premenili na nádenníkov u veľkonájomcov. Súčasne vznikajú veľké pradiarne a tkáčovne ľanu, v ktorých „uvoľnení" roľníci teraz námezdne pracujú. Ľan vyzerá práve tak ako predtým. Ani vlákno sa na ňom nezmenilo, ale do jeho tela vošla nová sociálna duša. Teraz je časťou konštantného kapitálu manufaktúrnych pánov. Predtým sa rozdeľoval medzi veľké množstvo malých výrobcov, ktorí ho sami pestovali a ich rodiny ho v malých množstvách spriadali, teraz sa koncentruje v rukách jedného kapitalistu, ktorý necháva iných, aby pre neho priadli a tkali. Dodatočná práca vynakladaná v pradiarni ľanu sa predtým realizovala v dodatočnom dôchodku nespočetných roľníckych rodín, alebo za čias Fridricha II. aj v daniach pour le roi de Prusse[1*]. Teraz sa realizuje v zisku niekoľkých kapitalistov. Kolovraty a tkáčske stavy, predtým rozptýlené po celom vidieku, sú teraz nakopené takisto ako robotníci a suroviny v niekoľkých veľkých pracovných kasárňach. A kolovraty, tkáčske stavy i suroviny sa teraz premenili z prostriedkov nezávislej existencie pradiarov a tkáčov na prostriedky slúžiace na to, aby ich komandovali[232] a vyciciavali z nich nezaplatenú prácu. Na veľkých manufaktúrach takisto ako na veľkonájmoch nepoznať, že sa utvorili spojením mnohých malých výrobných jednotiek a vyvlastnením mnohých malých nezávislých výrobcov. Nezaujatý pozorovateľ sa tým však nedá pomýliť. Za čias Mirabeaua, leva revolúcie, veľké manufaktúry sa ešte nazývali manufactures réunies, spojené dielne, tak ako hovoríme o spojených akroch.

[1*] pre pruského kráľa; v prenesenom zmysle: pre nič za nič

„Všimame si len veľké manufaktúry," hovorí Mirabeau, „kde stovky ľudí pracujú pod jedným riaditeľom a ktoré obyčajne nazývame spojené manufaktúry (manufactures réunies). Sotva však venujeme nejakú pozornosť tým, kde veľmi veľký počet robotníkov pracuje každý osve a na svoj vlastný účet. Odsúvame ich celkom do úzadia. To je veľmi veľký omyl, pretože jedine ony predstavujú skutočne významnú časť národného bohatstva... Spojená továreň (fabrique réunie) nesmierne obohatí jedného alebo dvoch podnikateľov, ale robotníci sú len lepšie alebo horšie platenými nádenníkmi a vôbec sa nezúčastňujú na blahobyte podnikateľa. Naproti tomu v oddelenej továrni (fabrique séparée) nikto nezbohatne, ale veľa robotníkov žije slušne... Počet usilovných a sporivých robotníkov bude rásť, pretože v rozumnom spôsobe života, v činorodosti budú vidieť prostriedok, ako podstatne zlepšiť svoje postavenie, a nie v dosiahnutí

[232] „Dovolím vám," hovorí kapitalista, „aby ste mali česť slúžiť mi pod podmienkou, že mi za námahu, ktorú vynaložím, keď vás komandujem, dáte to málo, čo vám ostáva." (J. J. Rousseau, Discours sur l'Économie Politique, [Genève 1760, p. 70].)

malého zvýšenia mzdy, ktoré nikdy nemôže byť dôležitým cieľom pre budúcnosť, ale nanajvýš umožní žiť o niečo lepšie z ruky do úst. Slobodné sú iba oddelené individuálne manufaktúry, zväčša spojené s malým hospodárstvom."[233]

Vyvlastnením a vyhnaním časti vidieckeho obyvateľstva nielenže sa spolu s robotníkmi uvoľňujú ich životné prostriedky a pracovný materiál pre priemyselný kapitál, ale vytvára sa aj vnútorný trh. Naozaj, udalosti, ktoré premieňajú malých roľníkov na námezdných robotníkov a ich životné a pracovné prostriedky na vecné prvky kapitálu, súčasne vytvárajú tomuto kapitálu jeho vnútorný trh. Predtým roľnícka rodina vyrábala a spracúvala životné prostriedky a suroviny, ktoré potom zväčša sama spotrebúvala. Tieto suroviny a životné prostriedky sa teraz stali tovarmi; veľkonájomca ich predáva a v manufaktúrach nachádza svoj trh. Priadza, plátno, hrubé vlnené látky — veci, ktorých suroviny boli v dosahu každej roľníckej rodiny a ktoré sama priadla a tkala pre vlastnú potrebu — menia sa teraz na manufaktúrne výrobky, ktorých odbytiskom sú práve vidiecke oblasti. Početní rozptýlení zákazníci, ktorých existenciu doteraz podmieňovalo množstvo malých výrobcov pracujúcich na vlastný účet, koncentrujú sa teraz do jedného veľkého trhu, ktorý zásobuje priemyselný kapitál.[234] Takto ruka v ruke s vyvlastňovaním predtým samostatne hospodáriacich roľníkov a s ich odlučovaním od výrobných prostriedkov prebieha aj ničenie vidieckeho vedľajšieho priemyslu, proces oddeľovania manufaktúry a poľnohospodárstva. A len zničenie vidieckeho domáckeho priemyslu môže dať vnútornému trhu krajiny taký rozsah a pevnosť, aké potrebuje kapitalistický spôsob výroby.

Jednako vlastné manufaktúrne obdobie nevedie ešte k nijakej radikálnej prestavbe. Spomeňme si, že sa manufaktúra iba po častiach zmocňuje národnej výroby a vždy spočíva na mestskom remesle a vidieckom domáckom vedľajšom priemysle ako na svojom širokom základe. Ak ich aj ničí v istej forme, v osobitných výrobných odvetviach, na istých miestach, znova ich vytvára na iných miestach, pretože ich potrebuje, aby spracúvali suroviny až do určitého stupňa. Preto vytvára novú triedu malých poľnohospodárov, pre ktorých je obrábanie pôdy vedľajším zamestnaním a hlavným zamestnaním je priemyselná práca, ktorej produkt je určený na predaj manufaktúre — či už priamo alebo okľukou cez obchodníka.

---

[233] Mirabeau, l. c., t. III, p. 20—109 passim. Ak Mirabeau považuje roztrieštené dielne za hospodárnejšie a produktívnejšie ako „spojené", a v spojených vidí iba umelé skleníkové rastliny, ktoré pestuje štát, treba to vysvetliť vtedajším stavom veľkej časti kontinentálnych manufaktúr.

[234] „Dvadsať libier vlny, ktoré sa nebadane premenia na ročné ošatenie robotníckej rodiny jej vlastnou prácou v prestávkach medzi inými prácami — to nevyvolá nijakú pozornosť. Ale ak vlnu prinesiete na trh, pošlete ju do továrne, potom maklérovi, potom obchodníkovi — tak máte veľké obchodné operácie a vynaložený nominálny kapitál dvadsaťnásobne prevýši sumu jej hodnoty... Takto vykorisťujú robotnícku triedu, aby vydržiavala zbedačené továrenské obyvateľstvo, parazitickú obchodnícku vrstvu a fiktívny obchodný, peňažný a finančný systém." (David Urquhart, l. c. p. 120.)

To je príčina, aj keď nie hlavná, istého javu, ktorý zo začiatku mýli bádateľa anglických dejín. Od poslednej tretiny 15. storočia sa v Anglicku stretáva s nepretržitými, iba v niektorých obdobiach ustávajúcimi sťažnosťami na vzmáhajúce sa kapitalistické hospodárenie na vidieku a na postupujúce ničenie roľníctva. Na druhej strane sa stále znova stretáva s týmto roľníctvom, aj keď v zmenšenom počte a v čoraz horšej podobe.[235] Hlavná príčina je táto: v Anglicku prevažuje striedavo raz pestovanie obilia, raz chov dobytka, a podľa toho kolíše rozsah roľníckej výroby. Až veľkopriemysel so strojmi dáva stálu základňu kapitalistickému poľnohospodárstvu, radikálne vyvlastňuje obrovskú väčšinu vidieckeho obyvateľstva a završuje odlúčenie poľnohospodárstva a domáckeho vidieckeho priemyslu, ktorého korene — pradenie a tkanie — vytrháva.[236] A tak až veľkopriemysel dobýva priemyselnému kapitálu celý vnútorný trh.[237]

6.
Genéza priemyselného kapitalistu

Genéza priemyselného[238] kapitalistu neprebiehala tak pozvoľne ako genéza nájomcu. Bezpochyby sa mnohí malí cechoví majstri

[235] Výnimku tu predstavuje Cromwellovo obdobie. Dokiaľ trvala republika, všetky vrstvy anglických ľudových más sa pozdvihli z degradácie, do ktorej upadli za Tudorovcov.

[236] Tuckett vie, že veľký vlnársky priemysel vznikol so zavedením strojov z vlastných manufaktúr a zo zničenia vidieckej alebo domáckej výroby. (Tuckett, l. c., v. I, p. 139—144.) „Pluh a jarmo boli vynálezom bohov a zamestnaním heroov: tkáčsky stav, vreteno a kolovrat sú azda menej vznešeného pôvodu? Oddeľte kolovrat a pluh, vreteno a jarmo, a dostanete továrne a chudobince, úver a paniky, dva nepriateľské národy, poľnohospodársky a obchodnícky." (David Urquhart, l. c. p. 122.) Teraz však prichádza Carey a obviňuje Anglicko, iste nie neprávom, že sa snaží každú krajinu premeniť na čisto poľnohospodársku krajinu, ktorej továrnikom bude Anglicko. Tvrdí, že takto bolo zruinované Turecko, pretože (Anglicko) nikdy nedovolilo „vlastníkom a držiteľom pôdy, aby sa posilnili prirodzeným spojením pluhu a tkáčskeho stavu, kladiva a bŕn". (The Slave Trade, p. 125.) Podľa neho sám Urquhart je jedným z hlavných vinníkov zruinovania Turecka, kde v záujme Anglicka propagoval slobodný obchod. Najlepšie na tom je, že Carey, mimochodom veľký prisluhovač Rusov, chce tomuto procesu oddeľovania zabrániť ochranárskym systémom, ktorý ho urýchľuje.

[237] Filantropickí anglickí ekonómovia, ako Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett atď., a liberálni továrnici, ako John Bright a spol., sa spytujú anglických pozemkových aristokratov — tak ako sa boh spýtal Kaina, kde je jeho brat Ábel —, kde sa podeli tisíce našich freeholders[1*]? Ale odkiaľ ste sa vzali vy? Zo zničenia týchto freeholders! Prečo sa ďalej nespýtate, kde sa podeli nezávislí tkáči, spriadači, remeselníci?

[238] Priemyselný je tu ako protiklad poľnohospodárskeho. V „kategoriálnom" zmysle je nájomca takisto priemyselným kapitalistom ako továrnik.

[1*] slobodných držiteľov pôdy

a ešte väčšmi samostatní malí remeselníci alebo aj námezdní robotníci premenili na malých kapitalistov a postupným rozširovaním vykorisťovania námezdnej práce a zodpovedajúcou akumuláciou na kapitalistov sans phrase[1*]. V detskom období kapitalistickej výroby to bolo často tak ako v detskom období stredovekých miest, kde sa otázka, kto z utečených nevoľníkov má byť pánom a kto sluhom, zväčša rozhodla podľa skoršieho alebo neskoršieho dátumu ich úteku. Lenže slimačie tempo tejto metódy vonkoncom nezodpovedalo obchodným potrebám nového svetového trhu, ktorý vytvorili veľké objavy koncom 15. storočia. Stredovek však zanechal dve rozdielne formy kapitálu, ktoré dozrievajú v najrôznejších spoločensko-ekonomických formáciách a pred érou kapitalistického výrobného spôsobu sa pokladajú za kapitál quand même[2*] — úžernícky kapitál a kupecký kapitál.

[1*] ako takých

[2*] vôbec

„V súčasnosti všetko bohatstvo spoločnosti ide najprv do rúk kapitalistu ... ten platí pozemkovému vlastníkovi rentu, robotníkovi mzdu, vyberačom daní a desiatkov ich nároky, a ponecháva si veľkú, v skutočnosti najväčšiu a dennodenne rastúcu časť ročného produktu práce. Teraz možno povedať, že kapitalista je prvým vlastníkom všetkého bohatstva spoločnosti, hoci nijaký zákon mu na toto vlastníctvo nedal právo... Túto zmenu vo vlastníctve spôsobilo poberanie úrokov z kapitálu ... a nemenej pozoruhodné je, že sa tomu zákonodarcovia celej Európy snažili zabrániť zákonmi proti úžere... Moc kapitalistu nad všetkým bohatstvom krajiny je úplnou revolúciou vo vlastníckom práve, a aký zákon alebo aký rad zákonov ju vyvolal?"[239]

Autor by mal pamätať na to, že revolúcie sa nikdy nerobia pomocou zákonov.

Feudálne zriadenie na vidieku a cechové zriadenie v mestách bránili tomu, aby sa peňažný kapitál vytvorený úžerou a obchodom premenil na priemyselný kapitál.[240] Tieto prekážky padli s rozkladom feudálnych družín, s vyvlastnením a čiastočným vyhnaním vidieckeho obyvateľstva. Nová manufaktúra vznikla v prímorských vývozných prístavoch alebo na tých miestach na vidieku, ktoré boli mimo kontroly starých miest a ich cechového zriadenia. Preto v Anglicku ten rozhorčený boj corporate towns[3*] proti týmto novým liahňam priemyslu.

[3*] miest s cechovým zriadením

Objavenie nálezísk zlata a striebra v Amerike, vykynoženie, zotročenie a pochovanie domorodého obyvateľstva v baniach, začiatky dobývania a drancovania Východnej Indie a premena Afriky na revír obchodnej poľovačky na čiernokožcov charakterizujú rané zore éry kapitalistickej výroby. Tieto idylické procesy sú hlavnými momentmi pôvodnej akumulácie. Hneď za nimi nasleduje obchodná vojna európskych národov, ktorej dejiskom je celá zemeguľa. Začína sa odpadnutím Nizozemska od Španielska, obrovské rozmery nado-

[239] The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted, Lond. 1832, p. 98, 99. Autorom anonymného spisu je Th. Hodgskin.

[240] Dokonca ešte roku 1794 malí výrobcovia súkna z Leedsu vyslali do parlamentu deputáciu s petíciou, aby vydal zákon, ktorý mal každému obchodníkovi zakázať, aby sa stal továrnikom. (Dr. Aikin, l. c.)

búda v protijakobínskej vojne Anglicka a ešte stále trvá v ópiových vojnách proti Číne atď.

Rozličné momenty pôvodnej akumulácie sa teda rozdeľujú viacmenej v časovom slede najmä medzi Španielsko, Portugalsko, Holandsko, Francúzsko a Anglicko. Koncom 17. storočia sa tieto momenty v Anglicku systematicky spájajú do koloniálneho systému, do systému štátneho dlhu, do moderného daňového systému a do ochranárskeho systému. Tieto metódy sa sčasti zakladajú na najsurovšom násilí, napríklad koloniálny systém. Ale všetky používajú štátnu moc, toto koncentrované a organizované násilie spoločnosti, aby umele urýchlili proces premeny feudálneho výrobného spôsobu na kapitalistický a skrátili prechodné štádium. Násilie je pôrodnou babou každej starej spoločnosti, ktorá nosí v sebe plod novej spoločnosti. Samo násilie je ekonomická potencia.

W. Howitt, človek, ktorý sa špecializoval na kresťanstvo, hovorí o kresťanskom koloniálnom systéme toto:

„Barbarstvá a hanebné zverstvá, ktoré tzv. kresťanské rasy páchajú vo všetkých oblastiach sveta a na každom národe, ktorý sa im podarilo podmaniť, nemajú obdoby v nijakej ére svetových dejín, u nijakej rasy, čo ako by bola divoká a nevzdelaná, nemilosrdná a nehanebná."[241]

Dejiny holandského koloniálneho hospodárstva — a Holandsko bolo vzorovou kapitalistickou krajinou 17. storočia — „ukazujú neprekonateľný obraz zrady, podplácania, zákerného vraždenia a podlosti"[242]. Niet nič charakteristickejšieho ako holandský systém krádeže ľudí na Celebese, aby sa získali otroci pre Jávu. Pre tento cieľ vycvičili zlodejov ľudí. V tomto obchode hlavnými činiteľmi boli zlodej, tlmočník a predávajúci, pričom hlavnými predávajúcimi boli domorodí princovia. Ukradnutú mládež ukrývali na Celebese v tajných väzniciach, kým nedozrela na to, aby ju poslali na otrokárske lode. Istá oficiálna správa hovorí:

„Napríklad samotné mesto Makassar je plné tajných väzníc, jedna strašnejšia ako druhá, napchatých úbožiakmi, obeťami chamtivosti a tyranie, spútanými v reťaziach, násilne vyrvanými ich rodinám."

Holanďania podplatili portugalského guvernéra, aby sa zmocnili Malakky. Roku 1641 ich pustil do mesta. Hneď sa poponáhľali do jeho domu a zákerne ho zavraždili, aby sa mohli „zrieknuť" zaplatenia 21 875 £, sumy, ktorou ho podplatili. Všade, kde len vkročila ich noha, nasledovalo pustošenie a vyľudňovanie. Banjuwangi, pro-

---

[241] William Howitt, Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies, Lond. 1838, p. 9. Dobrou kompiláciou o zaobchádzaní s otrokmi je spis Charlesa Comta, Traité de la Législation, 3me éd., Bruxelles 1837. Túto otázku treba podrobne preštudovať, aby sme poznali, čo urobí buržoa zo seba a z robotníka, keď môže bez okolkov modelovať svet podľa svojho obrazu.

[242] Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of that Island, The History of Java, Lond. 1817 [v. II, p. CXC, CXCI].

vincia na Jáve, mala roku 1750 vyše 80 000 obyvateľov, roku 1811 už iba 8000. Takto vyzerá doux commerce[1*]!

Ako je známe, anglická Východoindická spoločnosť[147] získala okrem politickej moci vo Východnej Indii aj výlučný monopol na obchod s čajom, ako aj na čínsky obchod vôbec a na dopravu tovarov z Európy a do Európy. Ale plavba pozdĺž indického pobrežia a medzi ostrovmi, ako aj obchod vnútri Indie stali sa monopolom vyšších úradníkov spoločnosti. Monopoly na soľ, ópium, betel a iné tovary boli nevyčerpateľnými baňami na bohatstvo. Úradníci sami určovali ceny a zdierali nešťastných Indov, ako len chceli. Na tomto súkromnom obchode sa zúčastňoval aj generálny guvernér. Jeho obľúbenci dostali zmluvy s takými podmienkami, že boli múdrejší ako alchymisti a robili zlato z ničoho. Ako huby po daždi vyrástli cez noc veľké majetky, pôvodná akumulácia prebiehala bez predavkovania jediného šilingu. Súdny proces s Warrenom Hastingsom sa priam hmýri takýmito príkladmi. Uveďme jeden prípad. Istý Sullivan dostal zmluvu na ópium vo chvíli, keď mal odcestovať s úradným poslaním do časti Indie veľmi vzdialenej od ópiových oblastí. Sullivan predal zmluvu za 40 000 £ akémusi Binnovi, Binn ju toho istého dňa predal za 60 000 £ a posledný kupec a vykonávateľ zmluvy vyhlásil, že po tom všetkom dosiahol ešte obrovský zisk. Podľa zoznamu predloženého parlamentu nechala sa spoločnosť a jej úradníci v rokoch 1757—1766 obdarovať od Indov 6 miliónmi £! V rokoch 1769—1770 Angličania vyvolali hladomor tým, že skúpili všetku ryžu a odmietli ju znova predávať, iba ak za neslýchané ceny.[243]

Pravda, najhroznejšie sa zaobchádzalo s domorodcami na plantážach určených len pre vývozný obchod v Západnej Indii a v bohatých a husto obývaných krajinách vydaných napospas lúpeniu a vraždeniu, ako sú Mexiko a Východná India. A predsa sa ani vo vlastných kolóniách nezaprel kresťanský charakter pôvodnej akumulácie. Puritáni Nového Anglicka, títo triezvi virtuózi protestantizmu, na základe uznesenia svojho Assembly[2*] roku 1703 vypísali prémiu 40 £ za každý indiánsky skalp a za každého zajatého červenokožca, roku 1720 prémiu 100 £ za jeden skalp a roku 1744, keď Massachusetts-Bay vyhlásil istý kmeň za rebelov, stanovil tieto ceny: za mužský skalp od 12 rokov nahor 100 £ novej meny, za mužského zajatca 105 £, za zajaté ženy a deti 50 £, za skalpy žien a detí 50 £! O niekoľko desaťročí neskôr sa koloniálny systém pomstil na potomkoch zbožných pilgrim fathers[3*], ktorí sami stali povstalcami. Na podnet a za peniaze Angličanov boli tomahawked[4*]. Britský parlament vyhlásil sliediacich psov a skalpovanie za „prostriedky, ktoré mu dal do ruky boh a príroda".

Vďaka koloniálnemu systému dozrieval obchod a moreplavba rýchlo ako v skleníku. Spoločnosti Monopolia (Luther) boli mocnou

1* sladký obchod

2* Zákonodarného zhromaždenia

3* prví puritáni, ktorí roku 1720 emigrovali z Anglicka do Severnej Ameriky

4* zabíjaní tomahavkami

[243] Roku 1866 v jedinej provincii Urisa umrelo hladom vyše milióna Indov. Napriek tomu bola tu snaha obohatiť indickú štátnu pokladnicu cenami, za ktoré sa hladujúcim predávali životné prostriedky.

pákou koncentrácie kapitálu. Kolónie zabezpečovali prudko sa rozvíjajúcim manufaktúram odbytový trh a akumuláciu znásobenú trhovým monopolom. Poklady ukoristené mimo Európy priamo drancovaním, zotročovaním a vraždením pritekali späť do materskej krajiny a tu sa premenili na kapitál. Holandsko, ktoré ako prvé úplne rozvinulo koloniálny systém, už roku 1648 stálo na vrchole svojho obchodného rozvoja.

„Takmer výlučne ovládalo východoindický obchod a obchodný styk medzi juhozápadom a severovýchodom Európy. Jeho rybárstvo, loďstvo a manufaktúry nemali páru v inej krajine. Kapitál republiky bol pravdepodobne väčší ako kapitál celej ostatnej Európy dohromady." [173]

Gülich zabudol dodať, že ľudové masy v Holandsku boli už roku 1648 zrobenejšie, biednejšie a brutálnejšie potláčané ako ľudové masy ostatnej Európy dohromady.

Priemyselná nadvláda prináša dnes aj obchodnú nadvládu. Naproti tomu vo vlastnom manufaktúrnom období z obchodnej hegemónie vyplýva priemyselná nadvláda. Stadiaľ rozhodujúca úloha, ktorú vtedy mal koloniálny systém. Bol to „cudzí boh", ktorý sa postavil na oltár vedľa starých bôžikov Európy a jedného krásneho dňa ich všetkých razom vyhodil na smetisko. Vytĺkanie zisku vyhlásil za konečný a jediný cieľ ľudstva.

Systém verejného úveru, t. j. štátnych dlhov, ktorého začiatky objavujeme už v stredoveku v Janove a Benátkach, sa v manufaktúrnom období zmocnil celej Európy. Koloniálny systém so svojím námorným obchodom a s obchodnými vojnami mu poslúžil ako skleník. Takto zapustil korene najprv v Holandsku. Štátny dlh, t. j. scudzovanie štátu — či už despotického, konštitučného alebo republikánskeho —, vtláča svoju pečať kapitalistickej ére. Jedinou časťou takzvaného národného bohatstva, ktorá je naozaj časťou spoločného majetku moderných národov, je — ich štátny dlh.[243a] Z toho celkom dôsledne vyplýva moderná doktrína, že národ je tým bohatší, čím väčšmi je zadlžený. Verejný úver sa stáva krédom kapitálu. A so vznikom zadlženia štátu nastupuje namiesto hriechu proti duchu svätému, pre ktorý niet odpustenia, vierolomnosť voči štátnemu dlhu.

Verejný dlh sa stáva jednou z najmocnejších pák pôvodnej akumulácie. Sťa šibnutím čarovného prútika obdarúva neproduktívne peniaze plodivou silou a takto ich premieňa na kapitál bez toho, aby sa museli vystavovať komplikáciám a nebezpečenstvám, ktoré sú nerozlučne spojené s ich priemyselným alebo dokonca úžerníckym uložením. Veritelia štátu v skutočnosti nedávajú nič, pretože požičaná suma sa premení na verejné, ľahko prenosné dlhopisy, ktoré v ich rukách naďalej fungujú celkom tak ako rovnaká suma hotových peňazí. Ale aj keď odhliadneme od takto vytvorenej triedy

[243a] William Cobbett poznamenáva, že v Anglicku označujú všetky verejné ustanovizne ako „kráľovské", ale ako náhrada za to existuje „národný" dlh (national debt).

záhaľčivých rentierov a od improvizovaného bohatstva finančníkov, ktorí hrajú úlohu sprostredkovateľov medzi vládou a národom, ako aj od bohatstva nájomcov daní, obchodníkov a súkromných továrnikov, ktorým značná časť každej štátnej pôžičky slúži ako kapitál, čo spadol z neba —, štátny dlh podnietil vznik účastinných spoločností, obchod s cennými papiermi každého druhu a ažiotáž, slovom hru na burze a modernú bankokraciu.

Veľké banky, ozdobené národnými titulmi, boli od svojho zrodu iba spoločnosťami súkromných špekulantov, ktorí podporovali vlády a vďaka získaným privilégiám boli schopní požičiavať im peniaze. Najspoľahlivejším meradlom akumulácie štátneho dlhu je preto postupné narastanie účastín týchto bánk, ktorých plný rozmach sa datuje od založenia Anglickej banky (1694). Anglická banka začala tak, že požičiavala svoje peniaze vláde na 8 %; súčasne jej parlament udelil právo vydávať peniaze z toho istého kapitálu tým, že ho ešte raz požičala verejnosti vo forme bankoviek. Týmito bankovkami smela diskontovať zmenky, poskytovať pôžičky na tovary a nakupovať drahé kovy. Netrvalo dlho a tieto úverové peniaze, ktoré sama fabrikovala, stali sa mincou, v ktorej Anglická banka požičiavala štátu a na účet štátu platila úroky z verejného dlhu. Nestačilo, že banka jednou rukou dávala, aby druhou rukou prijímala viac; aj vtedy, keď prijímala, ostala večnou veriteľkou národa až do posledného prijatého haliera. Postupne sa stala nepostrádateľným trezorom kovových pokladov krajiny a gravitačným centrom celého obchodného úveru. Asi v tom istom čase, keď v Anglicku prestali upaľovať čarodejnice, začali tam vešať falšovateľov bankoviek. Spisy z týchto čias, napríklad Bolingbrokove, ukazujú, aký účinok na súčasníkov mal náhly vznik tejto hávede bankokratov, finančníkov, rentierov, maklérov, špekulantov a burzových vlkov.[243b]

So štátnymi dlhmi vznikol medzinárodný úverový systém, v ktorom sa často skrýva jeden zo zdrojov pôvodnej akumulácie u toho alebo iného národa. Tak sú podlosti benátskeho lúpežívého systému takýmto skrytým základom kapitálového bohatstva Holandska, ktorému upadajúce Benátky požičali veľké sumy peňazí. Takisto je to medzi Holandskom a Anglickom. Už na začiatku 18. storočia sú holandské manufaktúry ďaleko prekonané a Holandsko prestalo byť vládnúcim obchodným a priemyselným národom. Preto jednou z hlavných operácií Holandska v rokoch 1701—1776 sa stalo požičiavanie obrovských kapitálov, najmä jeho mocnému konkurentovi Anglicku. Niečo podobné platí dnes o vzťahu medzi Anglickom a Spojenými štátmi. Nejeden kapitál, ktorý dnes vystupuje bez rodného listu v Spojených štátoch, je iba včera kapitalizovanou detskou krvou v Anglicku.

[243b] „Keby dnes Tatári zaplavili Európu, bolo by veľmi zložité vysvetliť im, čo u nás znamená finančník." (Montesquieu, Esprit des lois, t. IV, p. 33, éd. Londres 1769.)

Keďže sa štátny dlh opiera o štátne príjmy, ktoré musia kryť ročné úrokové atď. platby, moderný daňový systém sa stal nevyhnutným doplnkom systému národných pôžičiek. Pôžičky umožňujú vláde kryť mimoriadne výdavky bez toho, aby to daňový poplatník ihneď pocítil, ale nakoniec si predsa len vyžadujú zvýšenie daní. Na druhej strane zvýšenie daní, vyvolané nahromadením postupne vznikajúcich dlhov, núti vládu, aby si pri nových mimoriadnych výdavkoch brala stále nové pôžičky. Preto moderná fiskalita, ktorej osou sú dane na najnevyhnutnejšie životné prostriedky (teda ich zdraženie), má v sebe zárodok automatickej progresie. Nadmerné zdanenie nie je ojedinelý prípad, ale naopak princíp. Preto v Holandsku, kde tento systém po prvý raz zaviedli, veľký patriot de Witt ho vo svojich Maximoch oslavoval ako najlepší systém, ako dosiahnuť, aby robotník bol pokorný, striedmy, usilovný a ... preťažený prácou. Lenže rozkladný vplyv tohto systému na postavenie námezdných robotníkov nás tu zaujíma menej ako násilné vyvlastnenie roľníkov, remeselníkov, skrátka všetkých zložiek drobnej strednej triedy, ktoré podmienil tento systém. Na to neexistujú dva odlišné názory dokonca ani medzi buržoáznymi ekonómami. Jeho vyvlastňovaciu účinnosť ešte zosilňuje ochranársky systém, ktorý je jednou z integrálnych súčastí daňového systému.

Veľký podiel na kapitalizácii bohatstva a vyvlastnení más, ktorý pripadá verejnému dlhu, a jemu zodpovedajúcemu fiskálnemu systému, zviedol mnohých autorov, ako Cobbetta, Doubledaya a iných, k tomu, že v nich neprávom hľadali hlavnú príčinu biedy moderných národov.

Ochranársky systém bol umelým prostriedkom, ako fabrikovať fabrikantov, vyvlastňovať nezávislých pracujúcich a kapitalizovať výrobné a životné prostriedky národa, ako násilne skrátiť prechod od tradičného spôsobu výroby na moderný. Európske štáty sa trhali o patent na tento vynález, a keď sa raz dali do služieb vytĺkačov zisku, s týmto cieľom uvalili, nepriamo ochrannými clami atď., priamo vývoznými prémiami, bremeno nielen na vlastný ľud. V závislých susedných krajinách násilne znivočili všetok priemysel, ako napríklad Anglicko zničilo írsku vlnársku manufaktúru. Na európskom kontinente tento proces ešte väčšmi zjednodušili podľa Colbertovho postupu. Tu pôvodný kapitál priemyselníka sčasti plynie priamo zo štátneho pokladu. Mirabeau volá:

„Prečo hľadať príčinu slávy saských manufaktúr tak ďaleko pred sedemročnou vojnou? 180 miliónov štátnych dlhov!"[244]

Koloniálny systém, štátne dlhy, daňové bremeno, ochranárstvo, obchodné vojny atď., tieto výplody vlastného manufaktúrneho obdobia, narastajú do obrovských rozmerov v detskom období veľko-

[244] „Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" (Mirabeau, l. c., t. VI, p. 101.)

priemyslu. Jeho zrod je oslávený veľkou herodesovskou lúpežou detí. Tak ako kráľovské loďstvo aj továrne získavajú regrútov násilím. Hocako sa sir F. M. Eden povznáša nad hrôzy vyvlastňovania pôdy vidieckeho obyvateľstva od poslednej tretiny 15. storočia až do jeho čias, do konca 18. storočia, hocako samoľúbo blahoželá k tomuto procesu „nevyhnutnému" na to, aby sa utvorilo kapitalistické poľnohospodárstvo a „správny pomer medzi ornou pôdou a pasienkami", predsa len neprejavuje to isté ekonomické pochopenie pre nevyhnutnosť lúpiť a zotročovať deti, aby sa manufaktúrna výroba premenila na továrenskú a aby sa utvoril správny pomer medzi kapitálom a pracovnou silou. Hovorí:

„Pozornosť verejnosti si snáď zaslúži otázka, či nejaká manufaktúra, ktorá, aby úspešne fungovala, musí orabovať domce a robotárne o úbohé deti, aby ich v skupinách nechala lopotiť väčšiu časť noci a olúpila o odpočinok; či manufaktúra, ktorá navyše naženie dohromady zástupy obidvoch pohlaví, rôzneho veku a sklonov, takže nákazlivosť príkladu musí viesť iba k spustlosti a skazenosti — či taká manufaktúra môže zväčšiť celé národné a individuálne šťastie?"[245] „V Derbyshire, Nottinghamshire a najmä v Lancashire," hovorí Fielden, „použili nedávno vynájdené stroje vo veľkých továrňach postavených pri vodných tokoch, ktoré sú schopné poháňať vodné koleso. Odrazu bolo treba tisíce rúk na týchto miestach vzdialených od miest; a najmä Lancashire, dovtedy pomerne riedko obývaný a neúrodný, potreboval teraz predovšetkým obyvateľstvo. Najviac hľadali malé a šikovné prsty detí. Zaraz sa stalo zvykom brať učňov (!) z rôznych farských robotární v Londýne, Birminghame a inde. Veľa, veľa tisícov týchto malých bezmocných stvorení od 7 do 13 alebo 14 rokov posielali takto na sever. Bolo zvykom, že zamestnávateľ" (t. j. zlodej detí) „svojich učňov šatil, živil a ubytoval v učňovskom domove blízo továrne. Najali dozorcov, aby dozerali na ich prácu. Záujmom týchto poháňačov otrokov bolo, aby deti pracovali do úmoru, lebo ich plat bol úmerný množstvu výrobkov, ktoré mohli z dieťaťa vytĺcť. Prirodzeným dôsledkom bola krutosť... V mnohých továrenských obvodoch, najmä v Lancashire, páchali sa srdcervúce ukrutnosti na týchto nevinných a bezbranných stvoreniach, ktoré pridelili do opatery pánom továrnikom. Nadmernou prácou ich týrali na smrť ... bičovali ich, dávali do reťazí a mučili s najrafinovanejšou ukrutnosťou; v mnohých prípadoch deti vyhladované až na kosť bičom poháňali do práce... V niektorých prípadoch ich dokonca dohnali až k samovražde!... Krásne a romantické údolia Derbyshiru, Nottinghamshiru a Lancashiru, ukryté pred očami verejnosti, stali sa hrôzostrašnými miestami mučenia a — často aj vrážd!... Zisky továrnikov boli obrovské. To však iba podnecovalo ich vlkolačí hlad. Začali zavádzať nočnú prácu, t. j. keď jednu skupinu rúk umorili dennou prácou, mali pripravenú inú skupinu pre nočnú prácu; denná skupina sa uložila do postelí, ktoré práve opustila nočná skupina, a vice versa[1*]. V Lancashire sa medzi ľudom stalo úslovím, že postele nikdy nevychladnú."[246]

[1*] naopak

[245] Eden, l. c., b. II, ch. I, p. 421.

[246] John Fielden, l. c. p. 5, 6. O hanebnostiach v prvom období továrni pozri dr. Aikin (1795), l. c. p. 219, a Gisborne, Enquiry into the duties of men, 1795, v. II. — Keďže parný stroj presadil továrne od vidieckych vodných spádov do stredu miest, „odriekavý" vytĺkač zisku našiel tam naporúdzi detský materiál a nemusel už násilím privážať otrokov z robotární. — Keď sir R. Peel (otec „ministra plauzibility") roku 1815 predložil svoj návrh zákona na ochranu detí, F. Horner (lumen Bullion Commitee[2*] a blízky priateľ Ricarda) v Dolnej snemovni vyhlásil: „Je všeobecne známe, že medzi majetkom istého bankrotára dali na dražbu a verejne ohlásili ako jeho vlastníctvo aj bandu továrenských detí, ak sa tak smiem vyjadriť. Pred dvoma rokmi (1813) dostal sa pred King's

[2*] svetlo výboru pre zlaté prúty

S rozvojom kapitalistickej výroby v manufaktúrnom období stratila verejná mienka Európy posledný zvyšok hanby a svedomia. Národy sa cynicky chvastali každou nehanebnosťou, ktorá bola prostriedkom akumulácie kapitálu. Prečítajte si napríklad naivné anály obchodu od počestného A. Andersona. Tu sa ako triumf anglickej štátnickej múdrosti vytrubuje, že Anglicko si pri uzavretí utrechtského mieru zmluvou asiento[174] vynútilo na Španieloch privilégium obchodovať s otrokmi nielen medzi Afrikou a anglickou Západnou Indiou ako dovtedy, ale aj medzi Afrikou a španielskou Amerikou. Anglicko získalo právo dodávať do roku 1743 španielskej Amerike 4800 černochov ročne. Tým sa zároveň oficiálnym plášťikom zakrylo aj britské pašeráctvo. Základom veľkosti Liverpoolu bol obchod s otrokmi. Je to jeho metóda pôvodnej akumulácie. A podnes ostáva liverpoolska „počestnosť" Pindarom obchodu s otrokmi, ktorý — porovnaj citovaný spis dr. Aikina z roku 1795 — „až do náruživosti stupňuje ducha obchodnej podnikavosti, formuje slávnych námorníkov a vynáša obrovské peniaze". V obchode s otrokmi Liverpool používal roku 1730 15 lodí, roku 1751 53, roku 1760 74, roku 1770 96 a roku 1792 132 lodí.

Kým v Anglicku bavlnársky priemysel zaviedol otroctvo detí, v Spojených štátoch zároveň podnietil premenu viac-menej patriarchálneho otrokárskeho hospodárstva na obchodný systém vykorisťovania. Zastreté otroctvo námezdných robotníkov v Európe potrebovalo ako piedestál zastreté otroctvo v novom svete.[247]

Tantae molis erat[175] nastoliť „večné prírodné zákony" kapitalistického výrobného spôsobu, zavŕšiť proces oddeľovania robotníkov a pracovných podmienok, premeniť na jednom póle spoločenské výrobné a životné prostriedky na kapitál a na opačnom póle premeniť ľudové masy na námezdných robotníkov, na slobodných „pracujúcich bedárov", toto umelecké veľdielo moderných dejín.[248] Ak podľa

---

[1*] súd kráľovskej stolice

Bench[1*] neobyčajne odpudzujúci prípad. Išlo o istý počet chlapcov. Jedna farnosť v Londýne ich postúpila istému továrnikovi, ktorý ich zasa odovzdal inému. Nakoniec ich niekoľkí ľudomilovia objavili absolútne vyhladovených (absolute famine). O inom prípade, ešte odpornejšom, sa dozvedel ako člen parlamentnej vyšetrovacej komisie. Pred niekoľkými rokmi istá londýnska farnosť uzavrela zmluvu s lancashirským továrnikom, že na každých 20 zdravých detí prevezme aj jedného idiota."

[247] Roku 1790 v anglickej Západnej Indii pripadalo 10 otrokov na 1 slobodného, vo francúzskej 14 na 1 a v holandskej 23 na 1. (Henry Brougham, An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers, Edinb. 1803, v. II, p. 74.)

[2*] pracujúci bedári

[3*] záhaľčivým bedárom
[4*] dobrý úmysel
[5*] odporného politického pokrytca
[6*] odporné politické pokrytectvo

[248] Výraz „labouring poor"[2*] nachádzame v anglických zákonoch odvtedy, čo trieda námezdných robotníkov začína nadobúdať význam. „Labouring poor" sú protikladom na jednej strane k „idle poor"[3*], žobrákom atď., na druhej strane k robotníkom, ktorí ešte nie sú celkom oškubaní, lebo vlastnia svoje pracovné prostriedky. Zo zákona prešiel výraz „labouring poor" do politickej ekonómie, od Culpepera, J. Childa atď. až po A. Smitha a Edena. Podľa toho možno posúdiť bonne foi[4*] Edmunda Burka, tohto „execrable political cantmonger"[5*], keď výraz „labouring poor" vyhlasuje za „execrable political cant"[6*]. Tento pätolizač, ktorý v žolde anglickej oligarchie hral romantika proti francúzskej

Augiera peniaze „prichádzajú na svet s prirodzenými krvavými škvrnami na jednom líci"[249], kapitál sa rodí zaliaty od hlavy až po päty krvou a špinou, ktorá vyteká zo všetkých jeho pórov.[250]

7.
Historická tendencia kapitalistickej akumulácie

V čom spočíva pôvodná akumulácia kapitálu, t. j. jeho historická genéza? Pokiaľ nie je bezprostrednou premenou otrokov a nevoľníkov na námezdných robotníkov, teda iba zmenou formy, znamená iba vyvlastnenie bezprostredných výrobcov, t. j. rozklad súkromného vlastníctva zakladajúceho sa na vlastnej práci.

Súkromné vlastníctvo ako protiklad spoločenského, kolektívneho vlastníctva jestvuje len tam, kde pracovné prostriedky a vonkajšie podmienky práce patria súkromným osobám. A podľa toho, či tieto súkromné osoby pracujú alebo nepracujú, má aj súkromné vlastníctvo iný charakter. Nespočetné odtienky, ktoré nám na prvý pohľad poskytuje, odzrkadľujú len prechodné stavy medzi týmito dvoma krajnosťami.

Súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov pracujúceho je základom malovýroby a malovýroba je nevyhnutnou podmienkou rozvoja spoločenskej výroby a slobodnej individuality samého pracujúceho. Pravda, tento výrobný spôsob existuje aj pri otroctve, nevoľníctve a iných vzťahoch závislosti. Ale rozkvitá, rozvíja celú svoju energiu a dosahuje adekvátnu klasickú podobu len tam, kde

---

revolúcii, takisto ako v žolde severoamerických kolónií na začiatku amerických zmätkov hral liberála proti anglickej oligarchii, bol celkom obyčajným buržuom. „Zákony obchodu sú zákony prírody, a preto zákony božie." (E. Burke, l. c. p. 31, 32.) Nie div, že verný božským a prírodným zákonom predával sa vždy na najlepšom trhu! V spisoch Rev. Tuckera — Tucker bol farár a tory, ale inak slušný človek a dobrý politický ekonóm — nachádzame veľmi dobrú charakteristiku tohto Edmunda Burka z čias, keď bol liberálom. Pri nehanebnej bezcharakternosti, ktorá v súčasnosti panuje a nanajvýš oddane verí v „zákony obchodu", je povinnosťou znova a znova biľagovať burkovcov, ktorí sa od svojich nasledovníkov líšia iba jedným — talentom!

[249] Marie Augier, Du Crédit Public, [Paris 1842, p. 265].

[250] „Kapitál," hovorí Quarterly Reviewer, „uteká pred zmätkami a spormi a je bojazlivej povahy. Je to pravda, ale nie je to celá pravda. Kapitál má hrôzu z nedostatku zisku alebo z veľmi malého zisku tak, ako príroda má hrôzu z prázdna. Ak je zisk primeraný, kapitál sa stáva odvážnym. Ak je 10 % istých, možno ho hocikde použiť; pri 20 % oživne, pri 50 % je šialene odvážny, pri 100 % pošliape všetky ľudské zákony a pri 300 % niet zločinu, ktorý by neriskoval, aj keby mu hrozila šibenica. Ak zmätky a spory prinášajú zisk, bude ich povzbudzovať. Dôkaz: pašovanie a obchod s otrokmi." (T. J. Dunning, l. c. p. 35, 36.)

pracujúci je slobodným súkromným vlastníkom svojich pracovných podmienok, ktorými sám narába, kde roľník je vlastníkom poľa, ktoré obrába, remeselník vlastníkom nástroja, na ktorom hrá ako virtuóz.

Tento výrobný spôsob predpokladá roztrieštenie pôdy a ostatných výrobných prostriedkov. Tak ako vylučuje ich koncentráciu, vylučuje aj kooperáciu, deľbu práce v rámci toho istého výrobného procesu, spoločenské ovládanie a riadenie prírody, slobodný rozvoj spoločenských výrobných síl. Je zlučiteľný iba s úzkymi, prirodzene vzniknutými hranicami výroby a spoločnosti. Zvečniť tento výrobný spôsob by znamenalo, ako právom hovorí Pecqueur, „nadekretovať všeobecnú prostrednosť"[176]. Na istom stupni vývinu vytvára materiálne prostriedky svojho vlastného zničenia. Od tejto chvíle sa v lone spoločnosti hýbu sily a vášne, ktoré sa cítia sputnané týmto spôsobom výroby. Musí byť zničený a je zničený. Jeho zničenie, premena individuálnych a roztrieštených výrobných prostriedkov na spoločensky koncentrované, teda premena trpasličieho vlastníctva mnohých na obrovské vlastníctvo niekoľkých, teda vyvlastnenie pôdy, životných prostriedkov a pracovných nástrojov veľkých más ľudu, toto strašné a strastiplné vyvlastnenie ľudových más je predhistóriou kapitálu. Zahŕňa celý rad násilných metód, z ktorých sme prehľadne opísali iba tie, čo mali epochálny význam ako metódy pôvodnej akumulácie kapitálu. Vyvlastnenie bezprostredných výrobcov sa uskutočňuje s najbezohľadnejším vandalizmom a pod tlakom najnehanebnejších, najšpinavších a vo svojej malichernosti najnenávistnejších vášní. Vlastnou prácou získané súkromné vlastníctvo, spočívajúce takrečeno na zrastení jednotlivého, nezávislého pracujúceho indivídua s jeho pracovnými podmienkami, je vytlačené kapitalistickým súkromným vlastníctvom, ktoré sa zakladá na vykorisťovaní cudzej, ale formálne slobodnej práce.[251]

Keď tento proces premeny dostatočne rozložil starú spoločnosť do hĺbky i do šírky, keď sa pracujúci premenili na proletárov, ich pracovné podmienky na kapitál, keď už kapitalistický výrobný spôsob stojí na vlastných nohách, ďalšie zospoločenštenie práce a ďalšia premena pôdy a ostatných výrobných prostriedkov na spoločensky využívané, teda na spoločné výrobné prostriedky, a preto aj ďalšie vyvlastňovanie súkromných vlastníkov, nadobúdajú novú formu. Teraz už nejde o vyvlastnenie samostatne hospodáriaceho pracovníka, ale o vyvlastnenie kapitalistu, ktorý vykorisťuje veľa robotníkov.

Toto vyvlastňovanie prebieha na základe hry imanentných zákonov samej kapitalistickej výroby, na základe centralizácie kapitálov. Jeden kapitalista vždy ubíja mnohých. Ruka v ruke s touto centralizáciou čiže s týmto vyvlastňovaním mnohých kapitalistov

[251] „Sme v podmienkach celkom nového spoločenského zriadenia... spejeme k tomu, aby sa každý druh vlastníctva oddelil od každého druhu práce." (Sismondi, Nouveaux Principes de l'Écon. Polit., t. II, p. 434.)

niekoľkými kapitalistami rozvíja sa v čoraz väčšom rozsahu kooperačná forma pracovného procesu, vedomé uplatnenie vedy v technike, plánovité využívanie pôdy, premena pracovných prostriedkov na také pracovné prostriedky, ktoré sa dajú používať len spoločne, zhospodárnenie všetkých výrobných prostriedkov tým, že sa používajú ako výrobné prostriedky kombinovanej, spoločenskej práce, zapojenie všetkých národov do siete svetového trhu, a tým sa rozvíja medzinárodný charakter kapitalistického režimu. S neustále klesajúcim počtom kapitálových magnátov, ktorí si uzurpujú a monopolizujú všetky výhody tohto prevratného procesu, rastie bieda, útlak, poroba, degradácia a vykorisťovanie, ale aj pobúrenie neustále narastajúcej robotníckej triedy, ktorú školí, zjednocuje a organizuje sám mechanizmus kapitalistického výrobného procesu. Monopol kapitálu sa stáva okovami výrobného spôsobu, ktorý rozkvitol spolu s ním a pod jeho vládou. Centralizácia výrobných prostriedkov a zospoločenštenie práce dosahujú bod, keď sa stávajú nezlučiteľnými so svojím kapitalistickým obalom. Obal praská. Odbíja posledná hodina kapitalistického súkromného vlastníctva. Vyvlastňovatelia sú vyvlastňovaní.

Kapitalistický spôsob privlastňovania, ktorý vyplýva z kapitalistického výrobného spôsobu, teda aj kapitalistické súkromné vlastníctvo je prvou negáciou individuálneho súkromného vlastníctva založeného na vlastnej práci. Ale kapitalistická výroba s nevyhnutnosťou prírodného procesu plodí svoju vlastnú negáciu. Je to negácia negácie. Tá neobnovuje súkromné vlastníctvo, ale práve individuálne vlastníctvo na základe vymožeností kapitalistickej éry: kooperácie a spoločnej držby pôdy i výrobných prostriedkov vyrobených samou prácou.

Prirodzene, premena roztrieštěného súkromného vlastníctva založeného na vlastnej práci jednotlivcov na kapitalistické vlastníctvo je neporovnateľne zdĺhavejší, tvrdší a ťažší proces ako premena kapitalistického vlastníctva, v skutočnosti založeného už na spoločenskej výrobe, na spoločenské vlastníctvo. Tam vyvlastnili ľudové masy niekoľkí uzurpátori, tu vyvlastňujú ľudové masy niekoľkých uzurpátorov.[252]

[252] „Pokrok v priemysle, ktorého mimovoľnou a povoľnou nositeľkou je buržoázia, prináša namiesto izolácie robotníkov, spôsobenej konkurenciou, ich revolučné zjednocovanie združovaním. Rozvojom veľkopriemyslu odstraňuje sa teda spod nôh buržoázie sama základňa, na ktorej vyrába a privlastňuje si výrobky. Buržoázia produkuje predovšetkým svojich vlastných hrobárov. Jej zánik a víťazstvo proletariátu sú rovnako neodvratné... Zo všetkých tried, ktoré dnes stoja proti buržoázii, je skutočne revolučnou triedou iba proletariát. Ostatné triedy upadajú a zanikajú s vývinom veľkopriemyslu, kým proletariát je jeho najvlastnejším produktom. Stredné stavy, malý priemyselník, malý obchodník, remeselník a roľník, títo všetci bojujú proti buržoázii, aby zachránili pred zánikom svoju existenciu ako stredné stavy... sú reakčné, lebo sa usilujú obrátiť koleso dejín späť." (Karl Marx a F. Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, London 1848, p. 11, 9.[1*])

[1*] Marx, K.—Engels, F.: Manifest komunistickej strany. In: Marx, K.—Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 1. zv. Bratislava 1977, s. 367—368.

Dvadsiata piata kapitola

Moderná teória kolonizácie[253]

Politická ekonómia zásadne zamieňa dva veľmi rozdielne druhy súkromného vlastníctva; jedno sa zakladá na vlastnej práci výrobcu, druhé na vykorisťovaní cudzej práce. Zabúda na to, že druhé vlastníctvo je nielen priamym protikladom prvého, ale aj vyrastá iba na jeho hrobe.

V západnej Európe, vlasti politickej ekonómie, proces pôvodnej akumulácie sa už viac alebo menej zavŕšil. Kapitalistický režim si tu alebo priamo podrobil celú národnú výrobu, alebo tam, kde sú pomery ešte menej rozvinuté, aspoň nepriamo kontroluje upadajúce spoločenské vrstvy, hoci patria zastaranému spôsobu výroby, ale ďalej existujú popri novom a pozvoľna upadajú. Na tento hotový svet kapitálu politický ekonóm aplikuje právne a vlastnícke predstavy predkapitalistického sveta s tým úzkostlivejšou horlivosťou a s tým väčšou vrúcnosťou, čím otvorenejšie sa fakty rozchádzajú s jeho ideológiou.

Ináč je to v kolóniách. Kapitalistický režim tam všade naráža na odpor výrobcu, ktorý ako majiteľ svojich vlastných pracovných podmienok obohacuje svojou prácou seba samého, a nie kapitalistu. Protirečenie medzi týmito dvoma diametrálne protikladnými ekonomickými systémami sa tu prakticky uplatňuje v boji medzi nimi. Tam, kde za kapitalistovým chrbtom stojí moc materskej krajiny, snaží sa násilne odstrániť z cesty spôsob výroby a privlastňovania, ktorý sa zakladá na vlastnej práci. Ten istý záujem, ktorý sykofanta kapitálu, politického ekonóma, núti k tomu, aby kapitalistický spôsob výroby v materskej krajine teoreticky vysvetľoval ako jeho vlastný protiklad, ten istý záujem ho v kolóniách ženie „to make

[253] Ide tu o skutočné kolónie, o panenskú pôdu, ktorú kolonizujú slobodní prisťahovalci. Z ekonomického hľadiska sú Spojené štáty ešte vždy kolóniou Európy. Ostatne, patria sem aj také staré osady, kde sa zrušením otroctva pomery celkom zmenili.

a clean breast of it"[1*] a hlasito proklamovať protiklad medzi oboma spôsobmi výroby. Sledujúc tento cieľ dokazuje, že rozvoj spoločenskej produktívnej sily práce, kooperácia, deľba práce, používanie strojov vo veľkom rozsahu atď. nie sú možné bez vyvlastnenia robotníkov a tomu zodpovedajúcej premeny ich výrobných prostriedkov na kapitál. V záujme tzv. národného bohatstva hľadá umelé prostriedky na vytvorenie biedy ľudu. Jeho apologetický pancier sa tu kus po kuse drobí ako spráchnivené drevo.

[1*] „otvorene sa vyjadriť"

Veľká zásluha E. G. Wakefielda nie je v tom, že azda odhalil niečo nové o kolóniách[254], ale v tom, že v kolóniách objavil pravdu o kapitalistických vzťahoch v materskej krajine. Tak ako sa ochranársky systém vo svojich začiatkoch[255] usiloval fabrikovať kapitalistov v materskej krajine, tak sa Wakefieldova teória kolonizácie, ktorú sa Anglicko istý čas snažilo uviesť do života zákonnou cestou, usiluje fabrikovať v kolóniách námezdných robotníkov. Wakefield to nazýva „systematic colonization" (systematickou kolonizáciou).

V kolóniách Wakefield predovšetkým objavil, že vlastníctvo peňazí, životných prostriedkov, strojov a iných výrobných prostriedkov nevtláča ešte človeku punc kapitalistu, ak chýba doplnok, námezdný robotník, iný človek, ktorý je donútený dobrovoľne predávať sám seba. Objavil, že kapitál nie je vec, ale spoločenský vzťah medzi osobami sprostredkovaný vecami.[256] Pán Peel, žaluje sa nám Wakefield, vzal si z Anglicka na Swan River v Novom Holandsku[2*] životné a výrobné prostriedky v hodnote 50 000 £. Pán Peel bol taký opatrný, že okrem toho vzal so sebou 3000 osôb z robotníckej triedy, mužov, ženy a deti. Keď došli na miesto určenia, „ostal pán Peel bez jediného sluhu, ktorý by mu urobil posteľ alebo priniesol vody z rieky"[257]. Nešťastný pán Peel, vopred myslel na všetko, len nie na vývoz anglických výrobných vzťahov na Swan River!

[2*] v západnej Austrálii

Dve predbežné poznámky, aby sme pochopili ďalšie Wakefieldove objavy. Vieme, že výrobné a životné prostriedky ako vlastníctvo bezprostredného výrobcu nie sú kapitálom. Kapitálom sa stávajú len za podmienok, keď slúžia zároveň ako prostriedky vykorisťovania a ovládania robotníka. Lenže táto ich kapitalistická duša je v hlave politického ekonóma tak hlboko spriaznená s ich látkovou substanciou, že ich za všetkých okolností nazýva kapitálom, aj tam,

[254] Niekoľko svetlých Wakefieldových názorov na samu podstatu kolónií celkom anticipoval Mirabeau père, fyziokrati a ešte omnoho skôr anglickí ekonómovia.

[255] Neskoršie sa stane dočasnou nevyhnutnosťou v medzinárodnom konkurenčnom boji. Nech je však jeho motív akýkoľvek, následky ostávajú rovnaké.

[256] „Černoch je černoch. Otrokom sa stáva až za určitých pomerov. Spriadací stroj na bavlnu je stroj na spriadanie bavlny. Kapitálom sa stáva len za určitých pomerov. Keď sa vytrhne z týchto pomerov, je práve tak málo kapitálom, ako málo je zlato samo osebe peniazmi, alebo ako je cukor cenou cukru... Kapitál je spoločenský výrobný vzťah. Je to historický výrobný vzťah." (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital, in N[eue] Rh[einische] Z[eitung], Nr. 266, 7. April 1849.[3*])

[257] E. G. Wakefield, England and America, v. II, p. 33.

[3*] Marx, K.—Engels, F.: Námezdná práca a kapitál. In: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 1. zv. Bratislava 1977, s. 468.

kde sú pravým opakom. Tak je to u Wakefielda. Ďalej, roztrieštenie výrobných prostriedkov ako individuálneho vlastníctva mnohých navzájom nezávislých, samostatne hospodáriacich robotníkov nazýva rovnakým delením kapitálu. S politickým ekonómom je to tak ako s feudálnym právnikom. Aj ten lepil svoje etikety feudálneho práva na čisto peňažné vzťahy.

„Keby bol kapitál," hovorí Wakefield, „rozdelený medzi všetkých členov spoločnosti rovnakým dielom, nikto by nemal záujem akumulovať viac kapitálu, ako môže použiť svojimi vlastnými rukami. To je do určitej miery prípad v nových amerických kolóniách, kde vášnivá túžba vlastniť pôdu znemožňuje existenciu triedy námezdných robotníkov."[258]

Dokiaľ teda robotník môže akumulovať pre seba, a to môže, dokiaľ ostáva vlastníkom svojich výrobných prostriedkov, kapitalistická akumulácia a kapitalistický spôsob výroby nie sú možné. Na to chýba nepostrádateľná trieda námezdných robotníkov. Ako teda v starej Európe vyvlastnili robotníkove pracovné podmienky, a tak vytvorili kapitál a námezdnú prácu? Na základe contrat social[1*] veľmi originálneho druhu.

[1*] spoločenskej zmluvy

„Ľudstvo ... si osvojilo jednoduchú metódu na podporu akumulácie kapitálu", ktorú, prirodzene, od čias Adama malo pred očami ako posledný a jediný cieľ svojho jestvovania; „rozdelilo sa na vlastníkov kapitálu a vlastníkov práce ... Táto deľba bola výsledkom dobrovoľnej dohody a kombinácie."[259]

Jedným slovom: masa ľudstva sa sama vyvlastnila na počesť „akumulácie kapitálu". Mali by sme sa teda nazdávať, že tento inštinkt fanatického odriekania by sa musel naplno realizovať najmä v kolóniách, kde jedine existujú ľudia a okolnosti, čo by mohli tento contrat social preniesť z ríše snov do ríše skutočnosti. Lenže načo je potom vôbec „systematická kolonizácia" v protiklade k prirodzenej kolonizácii? Lenže, lenže:

„možno pochybovať o tom, či v severných štátoch americkej Únie patrí desatina obyvateľstva do kategórie námezdných robotníkov ... V Anglicku ... hlavná masa ľudu sa skladá z námezdných robotníkov."[260]

A naozaj, pud pracujúceho ľudstva k sebavyvlastňovaniu na počesť kapitálu je taký nepatrný, že aj podľa samého Wakefielda jediným prirodzene vzniknutým základom koloniálneho bohatstva je otroctvo. Jeho systematická kolonizácia je iba pis aller[2*], pretože má do činenia so slobodnými ľuďmi, a nie s otrokmi.

[2*] nutné zlo

„Prví španielski osadníci v Santo Domingu nedostali zo Španielska nijakých robotníkov. Ale bez robotníkov" (t. j. bez otroctva) „bol by ich kapitál vyšiel navnivoč alebo by sa bol prinajmenšom scvrkol na také malé množstvo, ktoré by každý jednotlivec mohol používať vlastnými rukami. To sa aj skutočne stalo v poslednej kolónii, ktorú založili Angličania, kde veľký kapitál v podobe osiva,

[258] l. c., v. I, p. 17.
[259] l. c. p. 18.
[260] l. c. p. 42, 43, 44.

dobytka a nástrojov vyšiel navnivoč pre nedostatok námezdných robotníkov a kde nijaký osadník nemá oveľa viac kapitálu, ako môže použiť svojimi vlastnými rukami."[261]

Videli sme, že vyvlastňovanie pôdy ľudových más je základom kapitalistického spôsobu výroby. Podstata slobodnej kolónie spočíva naopak v tom, že najväčšie množstvo pôdy je ešte vlastníctvom ľudu, a preto každý osadník môže časť z nej premeniť na svoje súkromné vlastníctvo a individuálny výrobný prostriedok bez toho, aby neskorším osadníkom znemožnil tú istú operáciu.[262] To je tajomstvo tak rozkvetu kolónií, ako aj ich nevyliečiteľného neduhu — ich odporu proti osadzovaniu sa kapitálu.

„Kde je pôda veľmi lacná a všetci ľudia sú slobodní, kde každý môže podľa svojho želania dostať pre seba kus pôdy, tam je práca nielen veľmi drahá, pokiaľ ide o robotníkov podiel na jeho produkte, ale je ťažké získať kombinovanú prácu za akúkoľvek cenu."[263]

Keďže v kolóniách ešte nejestvuje oddelenie robotníka od pracovných podmienok a od ich koreňa, od pôdy, alebo jestvuje len sporadicky alebo v príliš obmedzenom rozsahu, nejestvuje ani oddelenie poľnohospodárstva od priemyslu, ani vidiecky domácky priemysel nie je ešte zničený, skadiaľ by sa tam mal vziať vnútorný trh pre kapitál?

„Nijaká časť obyvateľstva v Amerike nie je výlučne poľnohospodárska, okrem otrokov a ich zamestnávateľov, ktorí kombinujú kapitál a prácu pre veľké diela. Slobodní Američania, ktorí sami obrábajú pôdu, vykonávajú zároveň mnohé iné zamestnania. Časť nábytku a nástrojov pre vlastnú potrebu si zvyčajne zhotovujú sami. Často si sami stavajú vlastné domy a výrobky, ktoré sami vyrábajú, dodávajú aj na tie najvzdialenejšie trhy. Sú pradiarmi a tkáčmi, vyrábajú mydlo a sviečky, obuv a šaty pre svoju vlastnú potrebu. V Amerike je obrábanie pôdy často vedľajším zamestnaním kováča, mlynára alebo obchodníka."[264]

Kdeže nájsť medzi takými čudákmi „oblasť odriekania" pre kapitalistu?

Veľký pôvab kapitalistickej výroby spočíva v tom, že nielen ustavične reprodukuje námezdného robotníka ako námezdného robotníka, ale úmerne akumulácii kapitálu stále produkuje relatívne preľudnenie námezdných robotníkov. Takto sa zákon dopytu a ponuky práce udržuje v správnych koľajach, pričom kolísanie miezd je vtesnané do medzí, ktoré vyhovujú kapitalistickému vykorisťovaniu, a napokon sa tak zabezpečuje nepostrádateľná sociálna závislosť robotníka od kapitalistu, vzťah absolútnej závislosti, ktorý doma, v materskej krajine, politický ekonóm môže veľkohubo a lživo prekrútiť na slobodný zmluvný vzťah kupujúceho a predávajúceho,

[261] l. c., v. II, p. 5.

[262] „Na to, aby sa pôda stala prvkom kolonizácie, nielenže musí byť neobrábaná, ale musí byť verejným vlastníctvom, ktoré možno premeniť na súkromné vlastníctvo" (l. c., v. II, p. 125).

[263] l. c., v. I, p. 247.

[264] l. c. p. 21, 22.

rovnako nezávislých majiteľov tovarov, majiteľov tovaru kapitál a tovaru práca. Lenže v kolóniách sa tento krásny prelud celkom rozplynie. Absolútny rast obyvateľstva je tu oveľa rýchlejší ako v materskej krajine, pretože mnohí robotníci prichádzajú na svet dospelí, a predsa je trh práce stále nenasýtený. Zákon dopytu a ponuky práce vychádza naprázdno. Na jednej strane starý svet sem ustavične vrhá kapitál dychtiaci po vykorisťovaní a odriekaní; na druhej strane pravidelná reprodukcia námezdných robotníkov ako námezdných robotníkov naráža na veľmi nepríjemné a sčasti nepremenateľné prekážky. A čo ešte tvorba nadpočetných námezdných robotníkov úmerne akumulácii kapitálu! Dnešný námezdný robotník sa zajtra stáva nezávislým, samostatne hospodáriacim roľníkom alebo remeselníkom. Mizne z trhu práce, ale nie — do robotárne. Táto neprestajná premena námezdných robotníkov na nezávislých výrobcov, ktorí nepracujú pre kapitál, ale pre seba, a neobohacujú pána kapitalistu, ale seba, zasa veľmi škodlivo spätne ovplyvňuje pomery na trhu práce. Stupeň vykorisťovania námezdného robotníka nielenže ostáva škandalózne nízky, ale navyše námezdný robotník so vzťahom závislosti stráca aj pocit závislosti od odriekavého kapitalistu. Stadiaľ pochádzajú všetky nešváry, ktoré náš E. G. Wakefield tak chrabro, tak výrečne a tak dojemne opisuje.

Ponuka námezdnej práce, ponosuje sa, nie je ani stála, ani pravidelná, ani dostačujúca. Ponuka práce „je vždy nielen malá, ale aj neistá".[265]

„Hoci produkt, ktorý sa delí medzi robotníka a kapitalistu, je veľký, robotník si berie taký veľký podiel, že sa čoskoro stáva kapitalistom... Naproti tomu len niekoľkí, aj keď žijú nezvyčajne dlho, môžu akumulovať veľké masy bohatstva."[266]

Robotníci jednoducho nedovolia kapitalistovi, aby sa zriekal platenia za najväčšiu časť ich práce. Nepomôže mu ani to, že je taký prefikaný a so svojím vlastným kapitálom dovezie z Európy aj svojich vlastných námezdných robotníkov.

„Čoskoro prestanú byť námezdnými robotníkmi, čoskoro sa premenia na nezávislých roľníkov alebo dokonca na konkurentov svojich bývalých zamestnávateľov na samom trhu námezdnej práce."[267]

Pochopte len tú hrôzu! Dobrák kapitalista sám za svoje vlastné dobré peniaze doviezol z Európy svojich vlastných konkurentov! Tu teda prestáva všetko! Nie div, že sa Wakefield ponosuje na nedostatok závislosti a pocitu závislosti u námezdných robotníkov v kolóniách. Pre vysoké mzdy, hovorí jeho žiak Merivale, v kolóniách vášnivo túžia po lacnejšej a servilnejšej práci, po triede, ktorej by kapitalista mohol diktovať podmienky, namiesto toho, aby mu ich diktovala ona... V starých civilizovaných krajinách je robotník,

[265] l. c., v. II, p. 116.
[266] l. c., v. I, p. 131.
[267] l. c., v. II, p. 5.

hoci slobodný, podľa prírodných zákonov závislý od kapitalistu; v kolóniách treba túto závislosť vytvoriť umelými prostriedkami.[268]

Aké sú teda podľa Wakefielda následky tohto neblahého stavu v kolóniách? „Barbarský systém rozptýlenia" výrobcov a národného majetku.[269] Roztrieštenie výrobných prostriedkov medzi nespočetné množstvo samostatne hospodáriacich vlastníkov ničí s centralizáciou kapitálu všetok základ kombinovanej práce. Každé dlhodobé podnikanie, ktoré trvá celé roky a vyžaduje si vynaloženie fixného kapitálu, naráža pri realizácii na prekážky. V Európe kapitál neváha ani chvíľku, pretože robotnícka trieda je jeho živým príslušenstvom, vždy jej je nadbytok, vždy je k dispozícii. Ale v koloniálnych krajinách! Wakefield rozpráva nanajvýš skľučujúcu príhodu. Hovoril s niektorými kapitalistami z Kanady a zo štátu New York, kde navyše často uviaznu vlny prisťahovalectva a zanechajú usadeninu „nadpočetných" robotníkov.

„Náš kapitál," narieka jedna z postáv tejto melodrámy, „náš kapitál bol pripravený na mnohé operácie, ktoré si vyžadujú značne dlhý čas na svoje dokončenie; mohli sme však začať takéto operácie s robotníkmi, o ktorých sme vedeli, že nám čoskoro ukážu chrbát? Keby sme si boli istí, že si udržíme prácu týchto prisťahovalcov, boli by sme ich s radosťou hneď najali, a to za vysokú cenu. Ba čo viac, boli by sme ich najali, aj keby sme si boli istí, že ich stratíme, keby sme naisto vedeli, že dostaneme čerstvý prísun podľa našich potrieb."[270]

Keď Wakefield najprv tak nádherne ukázal, ako anglické kapitalistické poľnohospodárstvo a jeho „kombinovaná" práca kontrastujú s rozdrobeným americkým roľníckym hospodárstvom, potom nevdojak odhalil aj rub mince. Opisuje americké ľudové masy ako zámožné, nezávislé, podnikavé a relatívne vzdelané, kým

---

[268] Merivale, l. c., v. II, p. 235—314 passim. Dokonca aj umiernený vulgárny ekonóm, stúpenec slobodného obchodu Molinari hovorí: „V kolóniách, kde zrušili otroctvo bez toho, aby nútenú prácu nahradili príslušným množstvom slobodnej práce, sme videli opak toho, čo sa každodenne odohráva pred našimi očami. Videli sme jednoduchých robotníkov vykorisťovať priemyselných podnikateľov tak, že od nich žiadajú mzdy celkom neúmerné zákonitému podielu, ktorý na nich pripadá z produktu. Keďže plantážnici nemohli za svoj cukor dosiahnuť dostatočnú cenu, ktorá by kryla zvýšenie miezd, boli nútení uhradiť zvyšok najprv zo svojich ziskov, a potom dokonca zo svojho kapitálu. Mnohí plantážnici vyšli na mizinu, kým iní zavreli svoje podniky, aby sa vyhli hroziacej záhube... Je bezpochyby lepšie vidieť, ako hynú nahromadené kapitály, než generácie ľudí" (aká veľkodušnosť od pána Molinariho!); „nebolo by však lepšie, keby nehynul ani kapitál, ani ľudia?" (Molinari, l. c. p. 51, 52.) Pán Molinari, pán Molinari! Čo len bude z desatoro prikázaní, z Mojžiša a prorokov[142], zo zákona dopytu a ponuky, keď v Európe môže entrepreneur[1*] robotníkovi a v Západnej Indii robotník podnikateľovi skrátiť jeho part légitime[2*]! A čo je to, prosím pekne, tento „part légitime", ktorý podľa vášho priznania kapitalista v Európe denne neplatí? Pán Molinari má silné nutkanie, aby tam vonku, v kolóniách, kde sú robotníci takí „neomalení", že „vykorisťujú" kapitalistu, policajne uviedol do správneho chodu zákon ponuky a dopytu, ktorý ináč pôsobí automaticky.

[269] Wakefield, l. c., v. II, p. 52.

[270] l. c. p. 191, 192.

[1*] podnikateľ

[2*] zákonitý podiel

„anglický poľnohospodársky robotník je úbohý niktoš (a miserable wretch), pauper... V ktorej krajine okrem Severnej Ameriky a niektorých nových kolónií mzdy slobodnej práce zamestnávanej v poľnohospodárstve značne prevyšujú robotníkove najnevyhnutnejšie existenčné prostriedky?... Niet pochýb o tom, že ťažné kone v Anglicku, keďže predstavujú cenný majetok, sú oveľa lepšie živené ako anglický roľník."[271]

[1*] čo na tom

Ale never mind[1*], národné bohatstvo je už od prírody totožné s biedou ľudu.

Lenže ako liečiť protikapitalistický nevyliečiteľný neduh kolónií? Keby sa mala všetka pôda razom premeniť z vlastníctva ľudu na súkromné vlastníctvo, zničil by sa síce koreň zla, ale aj — kolónia. Je umením zabiť dve muchy jednou ranou. Nech vláda stanoví umelú cenu panenskej pôdy, nezávislú od zákona dopytu a ponuky, ktorá prisťahovalca donúti dlhší čas námezdne pracovať, až si zarobí dosť peňazí, aby si mohol kúpiť pôdu[272] a premeniť sa na nezávislého roľníka. Fond prúdiaci z predaja pozemkov za cenu, ktorá je pre námezdného robotníka relatívne prohibitívna, teda tento peňažný fond, vyžmýkaný zo mzdy porušovaním posvätného zákona dopytu a ponuky, nech na druhej strane vláda, v tej miere, ako fond rastie, použije na prísun bedárov z Európy do kolónií, a tak pánom kapitalistom udržiava trh námezdnej práce stále plný. Za týchto okolností tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles[150]. Také je veľké tajomstvo „systematickej kolonizácie".

„Podľa tohto plánu," víťazoslávne volá Wakefield, „ponuka práce musí byť stála a pravidelná; keďže, po prvé, ani jeden robotník nie je schopný zadovážiť si pôdu, dokiaľ nepracoval za peniaze, všetci prisťahovaní robotníci tým, že pracujú spoločne za mzdu, vyrábali by svojmu zamestnávateľovi kapitál na zamestnanie väčšieho množstva práce; po druhé každý, kto by zavesil námezdnú prácu na klinec a stal by sa pozemkovým vlastníkom, práve kúpou pôdy by zabezpečil fond na dovážanie čerstvej práce do kolónií."[273]

Cena pôdy, ktorú štát naoktrojuje, musí byť, prirodzene, „dostatočná" (sufficient price), t. j. taká vysoká, „aby robotníkom zabránila stať sa nezávislými roľníkmi, pokým tu nie sú iní, aby zaujali ich miesto na trhu námezdnej práce"[274]. Táto „dostatočná cena pôdy" nie je nič iné ako eufemistické vyjadrenie výkupného, ktoré robotník platí kapitalistovi za povolenie odísť z trhu námezdnej práce na vidiek. Najprv musí pánu kapitalistovi vytvoriť „kapitál", aby ten mohol vykorisťovať viac robotníkov, a potom musí dodať na trh

[271] l. c., v. I, p. 47, 246.

[272] „Hovoríte, že človek, ktorý nemá nič iba svoje ruky, nájde zamestnanie a zadováži si dôchodok len vďaka prisvojeniu pôdy a kapitálu ... práve naopak, vďaka individuálnemu prisvojeniu pôdy existujú ľudia, ktorí nemajú nič iba svoje ruky... Ak postavíte človeka do vzduchoprázdna, zmocňujete sa jeho vzduchu. Takto konáte aj vtedy, keď sa zmocňujete pôdy... To znamená, že ho postavíte do prázdna zbaveného všetkého bohatstva, aby nemohol žiť ináč ako podľa vašej vôle." (Colins, l. c., t. III, p. 267—271 passim.)

[273] Wakefield, l. c., v. II, p. 192.

[274] l. c. p. 45.

práce „náhradníka", ktorého vláda na jeho útraty dopraví cez more jeho bývalému pánovi kapitalistovi.

Je nanajvýš charakteristické, že anglická vláda dlhé roky uskutočňovala túto metódu „pôvodnej akumulácie", ktorú pán Wakefield predpísal výslovne na použitie v koloniálnych krajinách. Pravdaže, fiasko bolo rovnako žalostné ako fiasko Peelovho bankového zákona[177]. Prúd vysťahovalectva sa iba odvrátil od anglických kolónií do Spojených štátov. Medzitým pokrok kapitalistickej výroby v Európe, sprevádzaný rastúcim tlakom vlády, urobil Wakefieldov recept zbytočným. Na jednej strane obrovský a nepretržitý prúd ľudí, ktorý sa rok čo rok valí do Ameriky, zanecháva na východe Spojených štátov viaznúce usadeniny, pretože vysťahovalecká vlna z Európy vrhá ľudí na tamojší trh práce rýchlejšie, ako ich môže odplaviť vysťahovalecká vlna na západ. Na druhej strane americká občianska vojna mala za následok kolosálny národný dlh a s ním daňový tlak, vznik najpodlejšej finančnej aristokracie, rozdanie neslýchanej časti verejnej pôdy špekulantským spoločnostiam na exploatovanie železníc, baní atď. — slovom mala za následok najrýchlejšiu centralizáciu kapitálu. Veľká republika prestala teda byť zasľúbenou zemou pre emigrujúcich robotníkov. Kapitalistická výroba tam napreduje sedemmíľovými krokmi, aj keď zníženie miezd a závislosť námezdných robotníkov ešte dlho nie sú stlačené na normálnu európsku úroveň. Nehanebné, aj samým Wakefieldom hlasite odsudzované zašantročenie neobrábanej pôdy v kolóniách, ktorú anglická vláda rozdala aristokratom a kapitalistom, spolu s prúdom ľudí, ktorých prilákali gold-diggings[1*], ďalej konkurencia, ktorú dovoz anglických tovarov znamená dokonca aj pre najmenšieho remeselníka, to všetko vytvorilo najmä v Austrálii[275] dostatočné „relatívne preľudnenie robotníkov", takže takmer každý poštový parník prináša Jóbovu zvesť o preplnení austrálskeho trhu práce — „glut of the Australian labour-market" — a prostitúcia tam miestami bujnie tak ako na londýnskom Haymarkete.

[1*] náleziská zlata

Tu sa však nezaoberáme stavom kolónií. Zaujíma nás jedine tajomstvo, ktoré v Novom svete odhalila a hlasite proklamovala politická ekonómia Starého sveta: kapitalistický spôsob výroby a akumulácie, teda aj kapitalistické súkromné vlastníctvo predpokladajú zničenie súkromného vlastníctva spočívajúceho na vlastnej práci, t. j. vyvlastnenie robotníka.

[275] Len čo sa Austrália stala svojou vlastnou zákonodarkyňou, vydala, prirodzene, zákony v prospech osadníkov, ale stojí im v ceste to, že anglická vláda už zašantročila pôdu. „Prvý a najdôležitejší cieľ, ktorý sleduje nový pozemkový zákon z roku 1862, je uľahčiť osídlenie ľudu." (The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, Lond. 1862, [p. 3].)

Poznámky a registre

Cudzojazyčné citáty

Cudzojazyčné citáty, ktoré sú uvedené v textovej časti pod čiarou a sú preložené do slovenčiny, sa tu uvádzajú podľa štvrtého nemeckého vydania. Odchýlky od originálu sú zachytené v redakčných poznámkach.

1. oddiel

s. 45 pozn. 2 „Desire implies want; it is the appetite of the mind, and as natural as hunger to the body... the greatest number (of things) have their value from supplying the wants of the mind." (*Nicholas Barbon*, A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. *Locke's* Considerations etc., London 1696, p. 2, 3.)

s. 45 pozn. 3 „Things have an intrinsick vertue" (...), „which in all places have the same vertue; as the loadstone to attract iron" (l. c. p. 6).

s. 46 pozn. 4 „The natural worth of anything consists in its fitness to supply the necessities, or serve the conveniences of human life." (*John Locke*, Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, 1691, in Works, edit. Lond. 1777, v. II, p. 28.)

s. 46 pozn. 6 »La valeur consiste dans le rapport d'échange qui se trouve entre telle chose et telle autre, entre telle mesure d'une production et telle mesure d'une autre.« (Le Trosne. De l'Intérêt Social [in] Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 889.)

s. 46 pozn. 7 „Nothing can have an intrinsick value" (*N. Barbon*, l. c. p. 6).
„The value of a thing / Is just as much as it will bring." [19]

s. 49 pozn. 10 »Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement qu'une masse, dont le prix se détermine en général et sans égard aux circonstances particulières.« (Le Trosne, l. c. p. 893.)

s. 52 pozn. 13 »Tutti i fenomeni dell' universo, sieno essi prodotti della mano dell' uomo, ovvero delle universali leggi della fisica, non ci danno idea di attuale creazione, ma unicamente di una modificazione della materia. Accostare e separare sono gli unici elementi che l'ingegno umano ritrova analizzando l'idea della riproduzione; e tanto è riproduzione di valore« (...) »e di ricchezza se la terra, l'aria e l'acqua ne' campi si

trasmutino in grano, come se colla mano dell' uomo il glutine di un insetto si trasmuti in velluto ovvero alcuni pezzetti di metallo si organizzino a formare una ripetizione.« (Pietro Verri, Meditazioni sulla Economia Politica — prvé vydanie z roku 1771 — v Custodiho vydaní talianskych ekonómov, Parte Moderna, t. XV, p. 21, 22.)

s. 55 pozn. 16 „One man has employed himself a week in providing this necessary of life... and he that gives him some other in exchange, cannot make a better estimate of what is a proper equivalent, than by computing what cost him just as much labour and time: which in effect is no more than exchanging one man's labour in one thing for a time certain, for another man's labour in another thing for the same time." (Some Thoughts on the Interest of Money in general etc., p. 39.)

s. 57 pozn. 17 „The command of quantity ... constitutes value." ([S. Bailey,] Money and its Vicissitudes, Lond. 1837, p. 11.)

s. 68 pozn. 23 „The value of any commodity denoting its relation in exchange, we may speak of it as ... corn-value, cloth-value, according to the commodity with which it is compared; and then there are a thousand different kinds of value, as many kinds of value as there are commodities in existence, and all are equally real and equally nominal." ([S. Bailey,] A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions, London 1825, p. 39.)

s. 82 pozn. 31 „As it is certain that our physical and moral faculties are alone our original riches, the employment of those faculties, labour of some kind, is our original treasure, and it is always from this employment — that all those things are created which we call riches... It is certain too, that all those things only represent the labour which has created them, and if they have a value, or even two distinct values, they can only derive them from that (the value) of the labour from which they emanate." (Ricardo, The principles of Pol. Econ., 3. ed., Lond. 1821, p. 334.)

s. 83 pozn. 33 »Les économistes ont une singulière manière de procéder. Il n'y a pour eux que deux sortes d'institutions, celles de l'art et celles de la nature. Les institutions de la féodalité sont des institutions artificielles, celles de la bourgeoisie sont des institutions naturelles. Ils ressemblent en ceci aux théologiens, qui eux aussi établissent deux sortes de religions. Toute religion qui n'est pas la leur est une invention des hommes, tandis que leur propre religion est une émanation de dieu. — Ainsi il y a eu de l'histoire, mais il n'y en a plus.« (Karl Marx, Misére de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon, 1847, p. 113.)

s. 89 pozn. 42 »I metalli ... naturalmente moneta.« (Galiani, Della Moneta v Custodiho zbierke Parte Moderna, t. III, p. 137.)

s. 89 pozn. 44 »Il danaro è la merce universale.« (Verri, l. c. p. 16.)

s. 89 pozn. 45 „Silver and gold themselves, which we may call by the general name of Bullion, are ... commodities ... rising and falling in ... value ... Bullion then may be reckoned to be of higher value, where the smaller weight will purchase the greater quantity of the product or manufacture of the country etc." ([S. Clement,] A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations each to other. By a Merchant, Lond. 1695, p. 7.)

„Silver and gold, coined or uncoined, tho' they are used for a measure of all other things, are no less a commodity than wine, oyl, tobacco, cloth or stuffs." ([J. Child,] A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc., London 1689, p. 2.)

„The stock and riches of the kingdom cannot properly be confined to money, nor ought gold and silver to be excluded from being merchandise." ([Th. Papillon,] The East India Trade a most Profitable Trade, London 1677, p. 4.)

s. 90 pozn. 46 »L'oro e l'argento hanno valore come metalli anteriore all' essere moneta.« (Galiani, l. c. [p. 72.])

s. 90 pozn. 47 »L'argent en« (des denrées) »est le signe.« (V. de Forbonnais, Éléments du Commerce, Nouv. Édit. Leyde 1766, t. II, p. 143.)

»Comme signe il est attiré par les denrées.« (l. c. p. 155.)

»L'argent est un signe d'une chose et la représente.« (Montesquieu, Esprit des Lois, Oeuvres, Lond. 1767, t. II, p. 3.)

»L'argent n'est pas simple signe car il est lui-même richesse; il ne représente pas les valeurs, il les équivaut.« (Le Trosne, l. c. p. 910.)

»Qu'aucun puisse ni doive faire doute, que à nous et à notre majesté royale n'appartienne seulement ... le mestier, le fait, l'état, la provision et toute l'ordonnance des monnales, de donner tel cours, et pour tel prix comme il nous plait et bon nous semble.« (Filip z Valois v dekrétě z roku 1346.)

»Pecunias vero nulli emere fas erit, nam in usu publico constitutas oportet non esse mercem.«

s. 91 pozn. 48 „If a man can bring to London an ounce of silver out of the earth in Peru, in the same time that he can produce a bushel of corn, then one is the natural price of the other; now if by reason of new and more easie mines a man can procure two ounces of silver as easily as he formerly did one, the corn will be as cheap at 10 shillings the bushel, as it was before at 5 shillings, caeteris paribus." (William Petty, A Treatise of Taxes and Contributions, Lond. 1667, p. 31.)

s. 94 pozn. 51 „In this case" (...) „... they licked it" (the thing represented to them) „twice to their tongues, after which they seemed to consider the bargain satisfactorily concluded."[36]

s. 96 pozn. 54 „Our coinage was originally adapted to the employment of silver only — hence an ounce of silver can always be divided into a certain adequate number of pieces of coin; but as gold was introduced at a later period into a coinage adapted only to silver, an ounce of gold cannot be coined into an adequate number of pieces." (Maclaren, History of the Currency, London 1858, p. 16.)

s. 97 pozn. 58 »Le monete le quali oggi sono ideali sono le più antiche d'ogni nazione, e tutte furono un tempo reali, e perchè erano reali con esse si contava.« (Galiani, Della Moneta, l. c. p. 153.)

s. 98 pozn. 59 „This is falsifying a measure, not establishing a standard." [David Urquhart, Familiar Words, p. 105.]

s. 98 pozn. 62 „If the wealth of a nation could be decupled by a Proclamation, it were strange that such proclamations have not long since been made by our Governors." ([Petty, Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax. 1682,] p. 36.)

s. 99 pozn. 63 »Ou bien, il faut consentir à dire qu'une valeur d'un million en argent vaut plus qu'une valeur égale en marchandises.« (Le Trosne, l. c. p. 919), teda »qu'une valeur vaut plus qu'une valeur égale.«

Poznámky a registre

s. 102 pozn. 65 „'Ἐκ δὲ τοῦ ... πυρὸς ἀνταμείβεσθαι πάντα, φησὶν ὁ Ἡράκλειτος, καὶ πῦρ ἁπάντων, ὥσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός."
(F. Lassalle, Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln, Berlin 1858, Bd. I, p. 222.)

s. 104 pozn. 66 »Toute vente est achat.« (Dr. Quesnay, Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, [in] Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, p. 170.)
»Vendre est acheter.«[42]

s. 104 pozn. 67 »Le prix d'une marchandise ne pouvant être payé que par le prix d'une autre marchandise.« (Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, [in] Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 554.)

s. 104 pozn. 68 »Pour avoir cet argent, il faut avoir vendu.« (l. c. p. 543.)

s. 105 pozn. 70 »Si l'argent représente, dans nos mains, les choses que nous pouvons désirer d'acheter, il y représente aussi les choses que nous avons vendues pour [...] cet argent.« (Mercier de la Rivière, l. c. p. 586.)

s. 106 pozn. 71 »Il y a donc [...] quatre termes et trois contractants, dont l'un intervient deux fois.« (Le Trosne, l. c. p. 909.)

s. 109 pozn. 75 »Il« (l'argent) »n'a d'autre mouvement que celui qui lui est imprimé par les productions.« (Le Trosne, l. c. p. 885.)

s. 112 pozn. 76 »Ce sont les productions qui le« (l'argent) »mettent en mouvement et le font circuler... La célérité de son mouvement« (sc. de l'argent) »supplée à sa quantité. Lorsqu'il en est besoin, il ne fait que glisser d'une main dans l'autre sans s'arrêter un instant.« (Le Trosne, l. c. p. 915, 916.)

s. 113 pozn. 77 „Money being... the common measure of buying and selling, every body who has anything to sell, and cannot procure chapmen for it, is presently apt to think, that want of money in the kingdom, or country, is the cause why his goods do not go off; and so, want of money is the common cry; which is a great mistake ... What do these people want, who cry out for money?... The Farmer complains ... he thinks that were more money in the country, he should have a price for his goods... Then it seems money is not his want, but a Price for his corn and cattle, which he would sell, but cannot ... why cannot he get a price?... 1) Either there is too much corn and cattle in the country, so that most who come to market have need of selling, as he has, and few of buying or, 2) There wants the usual vent abroad by Transportation... Or, 3) The consumption fails, as when men, by reason of poverty, do not spend so much in their houses as formerly they did, wherefore it is not the increase of specifick money, which would at all advance the farmer's goods, but the removal of any of these three causes, which do truly keep down the market ... The merchant and shopkeeper want money in the same manner, that is, they want a vent for the goods they deal in, by reason that the markets fail ... a nation never thrives better, than when riches are tost from hand to hand." (Sir Dudley North, Discourses upon Trade, Lond. 1691, p. 11—15 passim.)

s. 114 n pozn. 78 „There is a certain measure, and proportion of money requisite to drive the trade of a nation, more or less than which, would prejudice the same. Just as there is a certain proportion of farthings necessary in a small retail Trade, to change silver money, and to even such reckonings as cannot be adjusted with the smallest silver pieces... Now as

the proportion of the number of farthings requisite in commerce is to be taken from the number of people, the frequency of their exchanges, as also, and principally, from the value of the smallest silver pieces of money; so in like manner, the proportion of money (gold and silver specie) requisite to our trade, is to be likewise taken from the frequency of commutations, and from the bigness of payments." (William Petty, A Treatise of Taxes and Contributions, Lond. 1667, p. 17.)

„The quantity of coin in every country is regulated by the value of the commodities which are to be circulated by it ... The value of goods annually bought and sold in any country requires a certain quantity of money to circulate and distribute them to their proper consumers, and can give employment to no more. The channel of circulation necessarily draws to itself a sum sufficient to fill it, and never admits any more." ([A. Smith,] Wealth of Nations, [vol. III,] l. IV. ch. I. [p. 87, 89.])

s. 115 pozn. 79 „The prices of things will certainly rise in every nation, as the gold and silver increase amongst the people; and consequently, where the gold and silver decrease in any nation, the prices of all things must fall proportionably, to such decrease of money." (Jacob Vanderlint, Money answers all Things, Lond. 1734, p. 5.)

„No inconvenience can arise by an unrestrained trade, but very great advantage; since, if the cash of the nation be decreased by it, which prohibitions are designed to prevent, those nations that get the cash will certainly find every thing advance in price, as the cash increases amongst them. And ... our manufactures and every thing else, will soon become so moderate as to turn the balance of trade in our favour, and thereby fetch the money back again." (l. c. p. 43, 44.)

s. 115 n pozn. 80 »Si l'on compare la masse de l'or et de l'argent qui est dans le monde, avec la somme des marchandises qui y sont, il est certain que chaque denrée ou marchandise, en particulier, pourra être comparée à une certaine portion [...] de l'autre. Supposons qu'il n'y ait qu'une seule denrée ou marchandise dans le monde, ou qu'il n'y ait qu'une seule qui s'achète, et qu'elle se divise comme l'argent: cette partie de cette marchandise répondra à une partie de la masse de l'argent; la moitié du total de l'une à la moitié du total de l'autre etc. ... l'établissement du prix des choses dépend toujours fondamentalement de la raison du total des choses au total des signes.« (Montesquieu, l. c., t. III, p. 12, 13.)

„Mankind having consented to put an imaginary value upon gold and silver... the intrinsick value, regarded in these metals, [...] is nothing but the quantity." ([J. Locke,] Some Considerations etc., 1691, Works, ed. 1777, vol. II. p. 15.)

s. 116 pozn. 81 „Silver and gold, like other commodities, have their ebbings and flowings. Upon the arrival of quantities from Spain ... it is carried into the Tower, and coined. Not long after there will come a demand for bullion, to be exported again. If there is none, but all happens to be in coin, what then? Melt it down again; there's no loss in it, for the coining costs the owner nothing. Thus the nation has been abused, and made to pay for the twisting of straw, for asses to eat. If the merchant" (...) „had to pay the price of the coinage, he would not have sent his silver to the Tower without consideration; and coined money always keep a value above uncoined silver." (North, l. c. p. 18.)

s. 117 pozn. 82 „If silver never exceed what is wanted for the smaller payments, it cannot be collected in sufficient quantities for the larger payments ... the use of gold in the main payments necessarily implies also its use in the retail trade: those who have gold coins offering them for small purchases, and receiving with the commodity purchased a balance of silver in return; by which means the surplus of silver that would other-

wise encumber the retail dealer, is drawn off and dispersed into general circulation. But if there is as much silver as will transact the small payments independent of gold, the retail dealer must then receive silver for small purchases; and it must of necessity accumulate in his hands." (David Buchanan, Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain, Edinburgh 1844, p. 248, 249.)

s. 119 pozn. 84 „That, as far as concerns our domestic exchanges, all the monetary functions which are usually performed by gold and silver coins, may be performed as effectually by a circulation of inconvertible notes, having no value but that factitious and conventional value [...] they derive from the law, is a fact, which admits, I conceive, of no denial. Value of this description may be made to answer all the purposes of intrinsic value and supersede even the necessity for a standard, provided only the quantity of [...] issues be kept under due limitation." (Fullarton, Regulation of Currencies, 2. ed., London 1845, p. 21.)

s. 119 pozn. 85 „Money does wear and grow lighter by often telling over ... It is the denomination and currency of the money that men regard in bargaining, and not the quantity of silver... 'Tis the publick authority upon the metal that makes it money." (N. Barbon, l. c. p. 29, 30, 25.)

s. 120 pozn. 86 »Une richesse en argent n'est que ... richesse en productions, converties en argent.« (Mercier de la Rivière, l. c. p. 573.)

»Une valeur en productions n'a fait que changer de forme.« (id., p. 486.)

s. 121 pozn. 87 „'Tis by this practise they keep all their goods and manufactures at such low rates." (Vanderlint, l. c. p. 95, 96.)

s. 121 pozn. 88 „Money is a pledge." (John Bellers, Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality", Lond. 1699, p. 13.)

s. 121 pozn. 91 „Gold! yellow, glittering precious gold! / [...] Thus much of this, will make black white; foul, fair; / Wrong, right; base, noble; old, young; coward, valiant. / ... What this, you gods! Why this / Will lug your priests and servants from your sides; / Pluck stout men's pillows from below their heads. / This yellow slave / Will knit and break religions; bless the accurs'd; / Make the hoar leprosy ador'd; place thieves / And give them title, knee and approbation / With senators of the bench; this is it, / That makes the wappen'd widow wed again / ... Come damned earth, / Thou common whore of mankind." (Shakespeare, Timon of Athens.)

s. 122 pozn. 92 „*Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος*
Κακὸν νόμισμ' ἔβλαστε τοῦτο καὶ πόλεις
Πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων.
Τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας
Χρηστὰς πρὸς αἰσχρὰ πράγματ' ἱστασθαι βροτῶν.
Πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν,
Καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι."

(Sophocles, Antigone.)

s. 122 pozn. 93 „*Ἐλπιζούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξειν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα.*"

(Athen[aeus], Deipnos.)

s. 123 pozn. 94 »Accrescere quanto più si può il numero de' venditori d'ogni merce, diminuire quanto più si può il numero dei compratori, questi sono i cardini sui quali si raggirano tutte le operazioni di economia politica.« (Verri, l. c. p. 52, 53.)

Cudzojazyčné citáty

s. 123 pozn. 95 „There is required for carrying on the trade of the nation, a determinate sum of specifick Money, which varies, and is sometimes more, sometimes less, as the circumstances we are in require ... This ebbing and flowing of money, supplies and accommodates itself, without any aid of Politicians ... The buckets work alternately; when money is scarce, bullion is coined; when bullion is scarce, money is melted." (Sir. D. North, l. c., [Postscript,] p. 3.)

„Silver ornaments are brought out and coined when there is a high rate of interest, and go back again when the rate of interest falls." (J. St. Mill's Evidence [in] Repts. on Bankacts, 1857, n. 2084, 2101.)

s. 124 pozn. 97 „Such a spirit of cruelty reigns here in England among the men of trade, that is not to be met with in any other society of men, nor in any other kingdom of the world." (An Essay on Credit and the Bankrupt Act, Lond. 1707, p. 2.)

s. 126 pozn. 100 „The Poor stand still, because the Rich have no Money to employ them, though they have the same land and hands to provide victuals and cloaths, as ever they had; which is the true Riches of a Nation, and not the Money." (John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, London 1696, p. 3, 4.)

s. 126 n pozn. 101 „On one occasion" (1839) „an old grasping banker" (...) „in his private room raised the lid of the desk he sat over, and displayed to a friend rolls of banknotes, saying with intense glee there were 600 000 £ of them, they were held to make money tight, and would all be let out after three o'clock on the same day." ([H. Roy,] The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, Lond. 1864, p. 81.)

„Some very curious rumours are current of the means which have been resorted to in order to create a scarcity of Banknotes ... Questionable as it would seem, to suppose that any trick of the kind would be adopted, the report has been so universal that it really deserves mention." (The Observer z 24. aprila 1864.)

s. 127 pozn. 102 „The amount of sales[1*] or contracts entered upon during the course of any given day, will not affect the quantity of money afloat on that particular day, but, in the vast majority of cases, will resolve themselves into multifarious drafts upon the quantity of money which may be afloat at subsequent dates more or less distant ... The bills granted or credits opened, to-day, need have no resemblance whatever, either in quantity, amount or duration, to those granted or entered upon to-morrow or next day; nay, many of to-day's bills and credits, when due, fall in with a mass of liabilities whose origins traverse a range of antecedent dates altogether indefinite, bills at 12, 6, 3 months or 1 often aggregating together to swell the common liabilities of one particular day..." (The Currency Theory Reviewed; a letter to the Scotch People. By a Banker in England, Edinb. 1845, p. 29, 30 pas.)

[1*] v originále: purchases

s. 128 pozn. 104 „The Course of Trade being thus turned, from exchanging of goods for goods, or delivering and taking, to selling and paying, all the bargains ... are now stated upon the foot of a Price in Money." ([D. Defoe,] An Essay upon Publick Credit, 3. ed., Lond. 1710, p. 8.)

s. 128 pozn. 105 »L'argent [...] est devenu le bourreau de toutes les choses.« ... »alambic qui a fait évaporer une quantité effroyable de biens et de denrées pour faire ce fatal précis.« »L'argent [...] déclare la guerre [...] à tout le genre humain.« (Boisguillebert, Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, édit. Daire, Économistes financiers, Paris 1843, t. I, p. 413, 419, 417, 418.)

s. 129 pozn. 107 „If there were occasion to raise 40 millions p. a., whether the same 6 millions (...) would suffice for such revolutions and circulations thereof as trade requires?", ... : „I answer yes; for the expense being

40 millions, if the revolutions were in such short circles, viz. weekly, as happens among poor artizans and labourers, who receive and pay every Saturday, then $^{40}/_{52}$ parts of 1 million of money would answer these ends; but if the circles be quarterly, according to our custom of paying rent, and gathering taxes, then 10 millions were requisite. Wherefore supposing payments in general to be of a mixed circle between one week and 13, then add 10 millions to $^{40}/_{52}$, the half of the which will be $5^1/_2$, so as if we have $5^1/_2$ mill., we have enough." (William Petty, Political Anatomy of Ireland. 1672, edit. Lond. 1691, p. 13, 14.[50])

s. 130 pozn. 109 „An unfavourable balance of trade never arises but from a redundant currency... The exportation of the coin is caused by its cheapness, and is not the effect, but the cause of an unfavourable balance."[51]

„The Balance of Trade, if there be one, is not the cause of sending away the money out of a nation: but that proceeds from the difference of the value of Bullion in every country." (N. Barbon, l. c. p. 59.)

s. 131 pozn. 110[a] „I would desire, indeed, no more convincing evidence of the competency of the machinery of the hoards in specie-paying countries to perform every necessary office of international adjustment, without any sensible aid from the general circulation, than the facility with which France, when but just recovering from the shock of a destructive foreign invasion, completed within the space of 27 months the payment of her forced contribution of nearly 20 millions to the allied powers, and a considerable proportion of that sum in specie, without perceptible contraction or derangement of her domestic currency, or even any alarming fluctuation of her exchange." (Fullarton, l. c. p. 141.)

s. 131 pozn. 111 »L'argent se partage entre les nations relativement au besoin qu'elles en ont ... étant toujours attiré par les productions.« (Le Trosne, l. c. p. 916.)

„The mines which are continually giving gold and silver, do give sufficient to supply such a needful balance to every nation." (J. Vanderlint, l. c. p. 40.)

s. 131 n pozn. 112 „Exchanges rise and fall every week, and at some particular times in the year run high against a nation, and at other times run as high on the contrary." (N. Barbon, l. c. p. 39.)

s. 132 pozn. 114 „What money is more than of absolute necessity for a Home Trade, is dead stock, and brings no profit to that country it's kept in, but as it is transported in Trade, as well as imported." (John Bellers, Essays etc., p. 13.)

„What if we have too much coin? We may melt down the heaviest and turn it into the splendour of plate, vessels or utensils of gold and silver; or send it out as a commodity, where the same is wanted or desired; or let it out at interest, where interest is high." (W. Petty, Quantulumcunque, p. 39.)

„Money is but the fat of the Body Politick, whereof too much does as often hinder its agility, as too little makes it sick ... as fat lubricates the motion of the muscles, feeds in want of victuals, fills up uneven cavities, and beautifies the body; so doth money in the state quicken its action, feeds from abroad in time of dearth at home; evens accounts... and beautifies the whole; although", ... „more especially the particular, persons that have it in plenty." (W. Petty, Political Anatomy of Ireland, p. 14, 15.[50])

s. 134 pozn. 2 »Avec de l'argent on achète des marchandises, et avec des marchandises on achète de l'argent.« (Mercier de la Rivière, L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, p. 543.)

s. 135 pozn. 3 „When a thing is bought, in order to be sold again, the sum employed is called money advanced; when it is bought not to be sold, it may be said to be expended." (James Steuart, Works etc., edited by General Sir James Steuart, his son, Lond. 1805, v. I, p. 274.)

s. 136 pozn. 4 »On n'échange pas de l'argent contre de l'argent.« [Mercier de la Rivière, L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, p. 486.]

„Every transaction in which an individual buys produce in order to sell it again, is, in fact, a speculation." (MacCulloch, A Dictionary, practical etc. of Commerce, London 1847, p. 1009.)

»Le commerce est un jeu« (...) »et ce n'est pas avec des gueux qu'on peut gagner. Si l'on gagnait long temps en tout avec tous, il faudrait rendre de bon accord les plus grandes parties du profit, pour recommencer le jeu.« (Pinto, Traité de la Circulation et du Crédit, Amsterdam 1771, p. 231.)

s. 138 pozn. 7 „Commodities" (...) „are not the terminating object of the trading capitalist ... money is his terminating object." (Th. Chalmers, On Politic. Econ. etc., 2nd edit., Glasgow 1832, p. 165, 166.)

s. 138 pozn. 8 »Il mercante non conta quasi per niente il lucro fatto, ma mira sempre al futuro.« (A. Genovesi, Lezioni di Economia Civile (1765), Custodiho vydanie talianskych ekonómov, Parte Moderna, t. VIII, p. 139.)

s. 139 pozn. 10a »Questo infinito che le cose non hanno in progresso, hanno in giro.« (Galiani, [l. c. p. 156].)

s. 139 pozn. 11 »Ce n'est pas la matière qui fait le capital, mais la valeur de ces matières.« (J. B. Say, Traité d'Écon. Polit., 3ème éd., Paris 1817, t. II, p. 429.)

s. 139 pozn. 12 „Currency (!) employed to productive purposes is capital." (Macleod, The Theory and Practice of Banking, London 1855, v. I, c. 1, p. 55.)

„Capital is commodities." (James Mill, Elements of Pol. Econ., Lond. 1821, p. 74.)

s. 142 pozn. 16 »Que l'une de ces deux valeurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuelles, rien de plus indifférent en soi.« (Mercier de la Rivière, l. c. p. 543.)

s. 142 pozn. 17 »Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la valeur; elle est décidée avant la convention.« (Le Trosne, [l. c.] p. 906.)

s. 142 pozn. 19 »L'échange devient désavantageux pour l'une des parties, lorsque quelque chose étrangère vient diminuer ou exagérer le prix: alors l'égalité est blessée, mais la lésion procède de cette cause et non de l'échange.« (Le Trosne, l. c. p. 904.)

s. 142 pozn. 20 »L'échange est de sa nature un contrat d'égalité qui se fait de valeur pour valeur égale. Il n'est donc pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on recoit.« (Le Trosne, l. c. p. 903, 904.)

s. 143 pozn. 22 »Dans la société formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre.« [Le Trosne, l. c.]

Poznámky a registre

s. 144 pozn. 24 „By the augmentation of the nominal value of the produce... sellers not enriched... since what they gain as sellers, they precisely expend in the quality of buyers." ([J. Gray,] The Essential Principles of the Wealth of Nations etc., London 1797, p. 66.)

s. 144 pozn. 25 »Si l'on est forcé de donner pour 18 livres une quantité de telle production qui en valait 24, lorsqu'on employera ce même argent à acheter, on aura également pour 18 l. ce que l'on payait 24.« (Le Trosne, l. c. p. 897.)

s. 144 pozn. 26 »Chaque vendeur ne peut donc parvenir à renchérir habituellement ses marchandises, qu'en se soumettant aussi à payer habituellement plus cher les marchandises des autres vendeurs; et par la même raison, chaque consommateur ne peut [...] payer habituellement moins cher ce qu'il achète, qu'en se soumettant aussi à une diminution semblable sur le prix des choses qu'il vend.« (Mercier de la Rivière, l. c. p. 555.)

s. 145 pozn. 28 „The idea of profits being paid by the consumers, is, assuredly, very absurd. Who are the consumers?" (G. Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 183.)

s. 145 pozn. 29 „When a man is in want of demand, does Mr. Malthus recommend him to pay some other person to take off his goods?" (An Inquiry into those principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821, p. 55.)

s. 146 pozn. 31 »L'échange qui se fait de deux valeurs égales n'augmente ni ne diminue la masse des valeurs subsistantes dans la société. L'échange de deux valeurs inégales... ne change rien non plus à la somme des valeurs sociales, bien qu'il ajoute à la fortune de l'un ce qu'il ôte de la fortune de l'autre.« (J. B. Say, l. c., t. II, p. 443, 444.)
»On n'achète des produits qu'avec des produits« (l. c., t. II, p. 438.)
»Les productions ne se paient qu'avec des productions.« (Le Trosne, l. c. p. 899.)

s. 146 pozn. 32 „Exchange confers no value at all upon products." (F. Wayland, The Elements of Pol. Econ., Boston 1843, p. 169.)

s. 146 pozn. 33 „Under the rule of invariable equivalents commerce would be impossible." (G. Opdyke, A Treatise on polit. Economy, New York 1851, p. 66—69.)

s. 147 pozn. 36 „Profit, in the usual condition of the market, is not made by exchanging. Had it not existed before, neither could it after that transaction." (Ramsay, l. c. p. 184.)

s. 149 pozn. 38 „In the form of money... capital is productive of no profit." (Ricardo, Princ. of Pol. Econ., p. 267.)

s. 151 pozn. 42 „The value or worth of a man, is as of all other things, his price: that is to say, so much as would be given for the use of his power." (Th. Hobbes, Leviathan, in Works, edit. Molesworth, London 1839—1844, v. III, p. 76.)

s. 152 pozn. 46 „Its" (labour's) „natural price ... consists in such a quantity of necessaries, and comforts of life, as, from the nature of the climate, and the habits of the country, are necessary to support the labourer, and to enable him to rear such a family as may preserve, in the market, an undiminished supply of labour." (R. Torrens, An Essay on the external Corn Trade, London 1815, p. 62.)

s. 154 pozn. 49 „All labour is paid, after it has ceased." (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc., p. 104.)
»Le crédit commercial a dû commencer au moment où l'ouvrier, pre-

mier artisan de la production, a pu, au moyen de ses économies, attendre le salaire de son travail jusqu'à la fin de la semaine, de la quinzaine, du mois, du trimestre etc.« (Ch. Ganilh, Des Systèmes d'Écon. Polit., 2ème édit., Paris 1821, t. II, p. 150.)

s. 154 pozn. 50 »L'ouvrier prête son industrie«, ... »de perdre son salaire ... l'ouvrier ne transmet rien de matériel.« (Storch, Cours d'Écon. Polit., Pétersbourg 1815, t. II, p. 36, 37.)

s. 154 pozn. 51 „It is a common practice with the coal masters to pay once a month, and advance cash to their workmen at the end of each intermediate week. The cash is given in the shop" (...); „the men take it on one side and lay it out on the other." (Children's Employment Commission, III. Report, Lond. 1864, p. 38, n. 192.)

3. oddiel

s. 158 pozn. 1 „The earth's spontaneous productions being in small quantity, and quite independent of man, appear, as it were, to be furnished by nature, in the same way as a small sum is given to a young man, in order to put him in a way of industry, and of making his fortune." (James Steuart, Principles of Polit. Econ., edit. Dublin 1770, v. I, p. 116.)

s. 165 pozn. 11 „Not only the labour applied immediately to commodities affect their value, but the labour also which is bestowed on the implements, tools, and buildings with which such labour is assisted." (Ricardo, l. c. p. 16.)

s. 168 pozn. 13 »Cette façon d'imputer à une seule chose la valeur de plusieurs autres« (par exemple au lin la consommation du tisserand), »d'appliquer, pour ainsi dire, couche sur couche, plusieurs valeurs sur une seule, fait que celle-ci grossit d'autant... Le terme d'addition peint très-bien la manière dont se forme le prix des ouvrages de main d'oeuvre; ce prix n'est qu'un total de plusieurs valeurs consommées et additionnées ensemble; or, additionner n'est pas multiplier.« (Mercier de la Rivière, l. c. p. 599.)

s. 172 pozn. 17 „I am here shewn tools that no man in his senses, with us, would allow a labourer, for whom he was paying wages, to be encumbered with; and the excessive weight and clumsiness of which, I would judge, would make work at least ten per cent greater than with those ordinarily used with us. And I am assured that, in the careless and clumsy way they must be used by the slaves, anything lighter or less rude could not be furnished them with good economy, and that such tools as we constantly give our labourers, and find our profit in giving them, would not last out a day in a Virginia cornfield — much lighter and more free from stones though it be than ours. So, too, when I ask why mules are so universally substituted for horses on the farm, the first reason given, and confessedly the most conclusive one, is that horses cannot bear the treatment that they always must get from the negroes; horses are always soon foundered or crippled by them, while mules will bear cudgelling, or lose a meal or two now and then, and not be materially injured, and they do not take cold or get sick, if neglected or overworked. But I do not need to go further than to the window of the room in which I am writing, to see at almost any time, treatment of cattle that would insure the immediate discharge of the driver by almost any farmer owning them in the North." [Olmsted, Seaboard Slave States, p. 46, 47.]

s. 173 pozn. 18 „The great class, who have nothing to give for food but ordinary labour, are the great bulk of the people." (James Mill in Art. Colony, Supplement to the Encyclop. Brit., 1831.)

Poznámky a registre

s. 173 pozn. 19 „Where reference is made to labour as a measure of value, it necessarily implies labour of one particular kind ... the proportion which the other kinds bear to it being easily ascertained." ([J. Cazenove,] Outlines of Polit. Economy, London 1832, p. 22, 23.)

s. 175 pozn. 20 „Labour gives [...] a new creation for one extinguished." (An Essay on the Polit. Econ. of Nations, London 1821, p. 13.)

s. 178 pozn. 21 „... that kind of wear which cannot be repaired from time to time, and which, in the case of a knife, would ultimately reduce it to a state in which the cutler would say of it, it is not worth a new blade."

„Mr. Ricardo speaks of the portion of the labour of the engineer in making stocking machines"...

„Yet the total labour that produced each single pair of stockings... includes the whole labour of the engineer, not a portion; for one machine makes many pairs, and none of those pairs could have been done without any part of the machine." (Observations on certain verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to Value, and to Demand and Supply, London 1821, p. 54.)

s. 180 pozn. 22[a] „Of all the instruments of the farmer's trade, the labour of man ... is that on which he is most to rely for the re-payment of his capital. The other two — the working stock of the cattle, and the ... carts, ploughs, spades, and so forth — without a given portion of the first, are nothing at all." (Edmund Burke, Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, edit. London 1800, p. 10.)

s. 180 pozn. 23 „... the weather and the natural principle of decay do not suspend their operations because the steam-engine ceases to revolve." [The Times z 26. novembra 1862.]

s. 180 pozn. 24 „Productive Consumption: where the consumption of a commodity is a part of the process of production... In these instances there is no consumption of value." (S. P. Newman, l. c. p. 296.)

s. 180 n pozn. 25 „It matters not in what form capital re-appears." ... „The various kinds of food, clothing, and shelter, necessary for the existence and comfort of the human being, are also changed. They are consumed from time to time, and their value re-appears, in that new vigour imparted to his body and mind, forming fresh capital, to be employed again in the work of production." (F. Wayland, l. c. p. 31, 32.)

s. 182 pozn. 26 »Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement qu'une masse, dont le prix se détermine en général et sans égard aux circonstances particulières.« (Le Trosne, l. c. p. 893.)

s. 185 pozn. 26[a] „If we reckon the value of the fixed capital employed as a part of the advances, we must reckon the remaining value of such capital at the end of the year as a part of the annual returns." (Malthus, Princ. of Pol. Econ., 2nd ed., London 1836, p. 269.)

s. 198 pozn. 34 ...„the strong inclination [...] to represent net wealth as beneficial to the labouring class ... though it is evidently not on account of being net." (Th. Hopkins, On Rent of Land etc., London 1828, p. 126.)

s. 200 pozn. 35 „A day's labour is vague, it may be long or short." (An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc., London 1770, p. 73.)

s. 201 pozn. 38 „An Hour's Labour lost in a day is a prodigious injury to a commercial state." „There is a very great consumption of luxuries among the labouring poor of this kingdom; particularly among the manufacturing

populace: by which they also consume their time, the most fatal of consumptions." (An Essay on Trade and Commerce etc., p. 47 a 153.)

s. 201 pozn. 39 »Si le manouvrier libre prend un instant de repos, l'économie sordide qui le suit des yeux avec inquiétude, prétend qu'il la vole.« (N. Linguet, Théorie des Lois Civiles etc., London 1767, t. II, p. 466.)

s. 202 pozn. 41 „Those who labour ... in reality feed both the pensioners called the rich, and themselves." (Edmund Burke, l. c. p. 2, 3.)

s. 208 pozn. 55 „Fox full fraught in seeming sanctity / That feared an oath, / but like the devil would lie / That look'd like Lent, and had the holy leer / And durst not sin! before he said his prayer!" [70]

s. 209 pozn. 64 „The cupidity of mill-owners, whose cruelties in pursuit of gain, have hardly been exceeded by those perpetrated by the Spaniards on the conquest of America, in the pursuit of gold." (John Wade, History of the Middle and Working Classes, 3rd ed., Lond. 1835, p. 114.)

s. 215 pozn. 82 ...„that these factors of Blackwell Hall are a Publick Nuisance and Prejudice to the Clothing Trade, and ought to be put down as a Nuisance." (The Case of our English Wool etc., London 1685, p. 6, 7.)

s. 219 pozn. 93 „Both in Staffordshire and in South Wales young girls and women are employed on the pit banks and on the coke heaps, not only by day, but also by night. This practice has been often noticed in Reports presented to Parliament, as being attended with great and notorious evils. These females, employed with the men, hardly distinguished from them in their dress, and begrimed with dirt and smoke, are exposed to the deterioration of character arising from the loss of self-respect which can hardly fail to follow from their unfeminine occupation." ([Children's Employment Commission. Third Report, 1864,] 194, p. XXVI.)

s. 226 pozn. 105 „We have given in our previous reports the statements of several experienced manufacturers to the effect that over-hours ... certainly tend prematurely to exhaust the working power of the men." ([Children's Employment Commission. Fourth Report, 1865,] 64, p. XIII.)

s. 231 pozn. 116 „No child under the age of 12 years shall be employed in any manufacturing establishment more than 10 hours in one day." (General Statutes of Massachusetts, ch. 60, § 3.)

„Labour performed during a period of 10 hours on any day in all cotton, woollen, silk, paper, glass, and flax factories, or in manufactories of iron and brass, shall be considered a legal day's labour. And be it enacted, that hereafter no minor engaged in any factory shall be holden or required to work more than 10 hours in any day, or 60 hours in any week; and that hereafter no minor shall be admitted as a worker under the age of 10 years in any factory within this state." (State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc., § 1 a 2. Zákon z 18. marca 1851.)

„No minor who has attained the age of 12 years, and is under the age of 15 years, shall be employed in any manufacturing establishment more than 11 hours in any one day, nor before 5 o'clock in the morning, nor after $7\frac{1}{2}$ in the evening." (Revised Statutes of the State of Rhode Island etc., ch. 139, § 23, 1st July 1857.)

s. 234 pozn. 127 „... and not an asylum for the poor, where they are to be plentifully fed, warmly and decently clothed, and where they do but little work." [An Essay on Trade and Commerce etc., p. 242, 243.]

s. 235 pozn. 129 „They especially objected to work beyond the 12 hours per day, because the law which fixed those hours is the only good which remains to them of the legislation of the Republic." (Rep. of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855, p. 80.)

Poznámky a registre

s. 240 pozn. 141 „As a reduction in their hours of work would cause a large number" (of children) „to be employed, it was thought that the additional supply of children from eight to nine years of age, would meet the increased demand." ([Rep. etc. for 30th Sept. 1844,] p. 13.)

s. 248 pozn. 170 „The present law" (of 1850) „was a compromise whereby the employed surrendered the benefit of the Ten Hours' Act for the advantage of one uniform period for the commencement and termination of the labour of those whose labour is restricted." (Reports etc. for 30th April 1852, p. 14.)

s. 250 pozn. 181 „The Printworks' Act is admitted to be a failure, both with reference to its educational and protective provisions." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 52.)

s. 253 pozn. 186 „The conduct of each of these classes" (capitalists and workmen) „has been the result of the relative situation in which they have been placed." (Reports etc. for 31st Oct. 1848, p. 113.)

s. 253 pozn. 187 „The employments placed under restriction were connected with the manufacture of textile fabrics by the aid of steam or water power. There were two conditions to which an employment must be subject to cause it to be inspected, viz. the use of steam or water power, and the manufacture of certain specified fibres." (Reports etc. for 31st October 1864, p. 8.)

s. 253 pozn. 189 „The Acts of last Session" (1864) „... embrace a diversity of occupations the customs in which differ greatly, and the use of mechanical power to give motion to machinery is no longer one of the elements necessary, as formerly, to constitute in legal phrase a Factory." (Reports etc. for 31st Oct. 1864, p. 8.)

s. 255 pozn. 195 „These objections" (...) „must succumb before the broad principle of the rights of labour ... there is a time when the master's right in his workman's labour ceases and his time becomes his own, even if there was no exhaustion in the question." (Reports etc. for 31st Oct. 1862, p. 54.)

s. 256 pozn. 198 „These proceedings" (...) „have afforded, moreover, incontrovertible proof of the fallacy of the assertion so often advanced, that operatives need no protection, but may be considered as free agents in the disposal of the only property they possess, the labour of their hands, and the sweat of their brows." (Reports etc. for 30th April 1850, p. 45.)

„Free labour, if so it may be termed, even in a free country, requires the strong arm of the law to protect it." (Reports etc. for 31st Oct. 1864, p. 34.)

„To permit, which is tantamount to compelling ... to work 14 hours a day with or without meals etc." (Reports etc. for 30th April 1863, p. 40.)

s. 256 pozn. 201 „A still greater boon is, the distinction at last made clear between the worker's own time and his master's. The worker knows now when that which he sells is ended, and when his own begins, and by possessing a sure foreknowledge of this, is enabled to pre-arrange his own minutes for his own purposes." ([Reports of the Inspectors of factories etc. for 31st October 1864,] p. 52.)

„By making them masters of their own time, they" (...) „have given them a moral energy which is directing them to the eventual possession of political power." (l. c. p. 47.)

„... the master had no time for anything but money; the servant had no time for anything but labour." (l. c. p. 48.)

s. 261 pozn. 204 „The labour, that is the economic time, of society, is a given portion, say ten hours a day of a million of people or ten million hours... Capital has its boundary of increase. The boundary may, at any given period, be attained in the actual extent of economic time employed." (An Essay on the Political Economy of Nations, London 1821, p. 47, 49.)

s. 261 pozn. 205 „The farmer cannot rely on his own labour; and if he does, I will maintain that he is a loser by it. His employment should be, a general attention to the whole: his thrasher must be watched, or he will soon lose his wages in corn not thrashed out; his mowers, reapers etc. must be looked after; he must constantly go round his fences; he must see there is no neglect; which would be the case if he was confined to any one spot." ([J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer, London 1773, p. 12.)

4. oddiel

s. 266 pozn. 1 „... so as to live, labour, and generate". (William Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, p. 64.)

„The Price of Labour is always constituted of the price of necessaries." ... „whenever ... the labouring man's wages will not, suitably to his low rank and station, as a labouring man, support such a family as is often the lot of many of them to have." (J. Vanderlint, l. c. p. 15.)

»Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine ... En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui est nécessaire pour lui procurer la subsistance.« (Turgot, Réflexions etc., [in] Oeuvres, éd. Daire, t. I, p. 10.)

„The price of the necessaries of life is, in fact, the cost of producing labour." (Malthus, Inquiry into etc. Rent, Lond. 1815, p. 48, poznámka.)

s. 267 pozn. 2 »Quando si perfezionano le arti, che non è altro che la scoperta di nuove vie, onde si possa compiere una manufattura con meno gente o (che è lo stesso) in minor tempo di prima.« (Galiani, l. c. p. 158, 159.)

»L'économie sur les frais de production ne peut être autre chose que l'économie sur la quantité de travail employé pour produire.« (Sismondi, Études etc., t. I, p. 22.)

s. 269 pozn. 3a „A man's profit does not depend upon his command of the produce of other men's labour, but upon his command of labour itself. If he can sell his goods at a higher price, while his workmen's wages remain unaltered, he is clearly benefited... A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion, and a larger proportion consequently remains for himself." ([J. Cazenove,] Outlines of Polit. Econ., London 1832, p. 49, 50.)

s. 270 pozn. 4 „If my neighbour by doing much with little labour, can sell cheap, I must contrive to sell as cheap as he. So that every art, trade, or engine, doing work with labour of fewer hands, and consequently cheaper, begets in others a kind of necessity and emulation, either of using the same art, trade, or engine, or of inventing something like it, that every man may be upon the square, that no man may be able to undersell his neighbour." (The Advantages of the East-India Trade to England, Lond. 1720, p. 67.)

s. 271 pozn. 5 „In whatever proportion the expenses of a labourer are diminished, in the same proportion will his wages be diminished, if the restraints upon industry are at the same time taken off." (Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc., Lond. 1753, p. 7.)

Poznámky a registre

„The interest of trade requires, that corn and all provisions should be as cheap as possible; for whatever makes them dear, must make labour dear also ... in all countries, where industry is not restrained, the price of provisions must affect the Price of Labour. This will always be diminished when the necessaries of life grow cheaper." (l. c. p. 3.)

„Wages are decreased in the same proportion as the powers of production increase. Machinery, it is true, cheapens the necessaries of life, but it also cheapens the labourer too." (A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation, London 1834, p. 27).

s. 272 pozn. 7 »Ces spéculateurs si économes du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent.« (J. N. Bidaut, Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, Paris 1828, p. 13.)

„The employer will be always on the stretch to economise time and labour." (Dugald Stewart, Works, ed. by Sir W. Hamilton, v. VIII, Edinburgh 1855, Lectures on Polit. Econ., p. 318.)

„Their" (the capitalists') „interest is that the productive powers of the labourers they employ should be the greatest possible. On promoting that power their attention is fixed and almost exclusively fixed." (R. Jones, l. c., Lecture III.)

s. 274 pozn. 8 „Unquestionably, there is a great deal of difference between the value of one man's labour and that of another, from strenght, dexterity and honest application. But I am quite sure, from my best observation, that any given five men will, in their total, afford a proportion of labour equal to any other five within the periods of life I have stated; that is, that among such five men there will be one possessing all the qualifications of a good workman, one bad, and the other three middling, and approximating to the first and the last. So that in so small a platoon as that of even five, you will find the full complement of all that five men can earn." (E. Burke, l. c. p. 15, 16.)

s. 276 pozn. 11 „There are numerous operations of so simple a kind as not to admit a division into parts, which cannot be performed without the cooperation of many pairs of hands. For instance the lifting of a large tree on a wain ... every thing in short, which cannot be done unless a great many pairs of hands help each other in the same undivided employment, and at the same time." (E. G. Wakefield, A View of the Art of Colonization, London 1849, p. 168.)

s. 276 pozn. 11a „As one man cannot, and 10 men must strain, to lift a tun of weight, yet one hundred men can do it only by the strength of a finger of each of them." (John Bellers, Proposals for raising a colledge of industry, London 1696, p. 21.)

s. 276 pozn. 12 „There is also" (...) „an advantage in the proportion of servants, which will not easily be understood but by practical men; for it is natural to say, as 1 is to 4, so are 3 : 12; but this will not hold good in practice; for in harvest-time and many other operations which require that kind of despatch, by the throwing many hands together, the work is better, and more expeditiously done: f. i., in harvest, 2 drivers, 2 loaders, 2 pitchers, 2 rakers, and the rest at the rick, or in the barn, will despatch double the work, that the same number of hands would do, if divided into different gangs, on different farms." ([J. Arbuthnot,] An Enquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms. By a Farmer, London 1773, p. 7, 8.)

s. 277 pozn. 14 »On doit encore remarquer que cette division partielle du travail peut se faire quand même les ouvriers sont occupés d'une même besogne. Des maçons par exemple, occupés de faire passer de mains en mains des briques à un échafaudage supérieur, font tous la même besogne, et pourtant il existe parmi eux une espèce de division de travail, qui con-

siste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que tous ensemble la font parvenir beaucoup plus promptement à l'endroit marqué qu'ils ne feraient si chacun d'eux portait sa brique séparément jusqu'à l'échafaudage supérieur.« (F. Skarbek, Théorie des richesses sociales, 2ème éd., Paris 1839, t. I, p. 97, 98.)

s. 278 pozn. 15 »Est-il question d'exécuter un travail compliqué, plusieurs choses doivent être faites simultanément. L'un en fait une pendant que l'autre en fait une autre, et tous contribuent à l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisième jette le filet ou harponne le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours.« (Destutt de Tracy, l. c. p. 78.)

s. 278 pozn. 16 „The doing of it" (. . .) „at the critical juncture, is of so much the greater consequence." ([J. Arbuthnot,] An Inquiry into the Connection between the present price etc., p. 7.)

s. 278 pozn. 17 „The next evil is one which one would scarcely expect to find in a country which exports more labour than any other in the world, with the exception perhaps of China and England — the impossibility of procuring a sufficient number of hands to clean the cotton. The consequence of this is that large quantities of the crop are left unpicked, while another portion is gathered from the ground, when it has fallen, and is of course discoloured and partially rotted, so that for want of labour at the proper season the cultivator is actually forced to submit to the loss of a large part of that crop for which England is so anxiously looking." (Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861.)

s. 279 pozn. 18 „In the progress of culture all, and perhaps more than all the capital and labour which once loosely occupied 500 acres, are now concentrated for the more complete tillage of 100." Hoci „relatively to the amount of capital and labour employed, space is concentrated, it is an enlarged sphere of production, as compared to the sphere of production formerly occupied or worked upon by one single, independent agent of production." (R. Jones, An Essay on the Distribution of Wealth, On Rent, London 1831, p. 191.)

s. 279 pozn. 19 »La forza di ciascuno uomo è minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione.« (G. R. Carli, poznámka k P. Verri, l. c., t. XV, p. 196.)

s. 280 pozn. 20 „Profits . . . is the sole end of trade." (J. Vanderlint, l. c. p. 11.)

s. 280 pozn. 21 „. . . . the first result was a sudden decrease in waste, the men not seeing, why they should waste their own property any more than any other master's, and waste in perhaps, next to bad debts, the greatest source of manufacturing loss." [Spectator z 26. mája 1866.]

s. 281 pozn. 21[a] „The peasant proprietor" (. . .), „appropriating the whole produce of his soil[1*], needs no other stimulus to exertion. Superintendence is here completely dispensed with." (Cairnes, l. c. p. 48, 49.)

[1*] u Cairnesa: toil

s. 281 pozn. 22 „Why do large undertakings in the manufacturing way ruin private industry, but by coming nearer to the simplicity of slaves?" (Princ. of Pol. Econ., London 1767, v. I., p. 167, 168.)

s. 284 pozn. 25 „Whether the united skill, industry and emulation of many together on the same work be not the way to advance it? And whether it had been otherwise possible for England, to have carried on her Woollen Manu-

Poznámky a registre

facture to so great a perfection?" (Berkeley, The Querist, Lond. 1750, p. 56, § 521.)

s. 286 pozn. 26 »... est toute patriarcale; elle emploie beaucoup de femmes et d'enfants, mais sans les épuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallées de la Drôme, du Var, de l'Isère, de Vaucluse, pour y élever des vers et dévider leurs cocons; [...] jamais elle n'entre dans une véritable fabrique. Pour être aussi bien observé ... le principe de la division du travail, s'y revêt d'un caractère spécial. Il y a bien des dévideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne sont pas réunis dans un même établissement, ne dépendent pas d'un même maitre; tous ils sont indépendants.« (A. Blanqui, Cours d'Écon. Industrielle. Recueilli par A. Blaise, Paris 1838—1839, p. 79.)

s. 288 pozn. 27 „The more any manufacture of much variety shall be distributed and assigned to different artists, the same must needs be better done and with greater expedition, with less loss of time and labour." (The Advantages of the East India Trade, Lond. 1720, p. 71.)

s. 288 pozn. 28 „Easy labour is [...] transmitted skill." (Th. Hodgskin, l. c. p. 125.)

s. 291 pozn. 34 „In so close a cohabitation of the People, the carriage must needs be less." (The Advantages of the East India Trade, p. 106.)

s. 292 pozn. 35 „The isolation of the different stages of manufacture consequent upon the employment of manual labour adds immensely to the cost of production, the loss mainly arising from the mere removals from one process to another." (The Industry of Nations, Lond. 1855, part II, p. 200.)

s. 292 pozn. 36 „It" (the division of labour) „produces also an economy of time, by separating the work into its different branches, all of which may be carried on into execution at the same moment... By carrying on all the different processes at once, which an individual must have executed separately, it becomes possible to produce a multitude of pins for instance completely finished in the same time as a single pin might have been either cut or pointed." (Dugald Stewart, l. c. p. 319.)

s. 293 pozn. 37 „The more variety of artists to every manufacture... the greater the order and regularity of every work, the same must needs be done in less time, the labour must be less." (The Advantages etc., p. 68.)

s. 296 pozn. 47 „They cannot well neglect their work; when they once begin, they must go on; they are just the same as parts of a machine." (Child. Empl. Comm. Fourth Report, 1865, p. 247.)

s. 297 pozn. 49 „Each handicraftsman, being ... enabled to perfect himself by practice in one point, became... a cheaper workman." (Ure, l. c. p. 19.)

s. 297 pozn. 50 »Nous rencontrons chez les peuples parvenus à un certain degré de civilisation trois genres de divisions d'industrie: la première, que nous nommons générale, amène la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçans, elle se rapporte aux trois principales branches d'industrie nationale; la seconde, qu'on pourrait appeler spéciale, est la division de chaque genre d'industrie en espèces ... la troisième division d'industrie, celle enfin qu'on devrait qualifier de division de la besogne ou de travail proprement dit, est celle qui s'établit dans les arts et les métiers séparés ... qui s'établit dans la plupart des manufactures et des ateliers.« (Skarbek, l. c. p. 84, 85.)

s. 298 pozn. 52 „There is a certain density of population which is convenient, both for social intercourse, and for that combination of powers by which the produce of labour is increased." (James Mill, l. c. p. 50.)

„As the number of labourers increases, the productive power of society augments in the compound ratio of that increase, multiplied by the effects of the division of labour." (Th. Hodgskin, l. c. p. 120.)

s. 299 pozn. 55 „Whether the Woollen Manufacture of England is not divided into several parts or branches appropriated to particular places, where they are only or principally manufactured; fine cloths in Somersetshire, coarse in Yorkshire, long ells at Exeter, soies at Sudbury, crapes at Norwich, linseys at Kendal, blankets at Whitney, and so forth!" (Berkeley, The Querist, 1750, § 520.)

s. 300 pozn. 57 „... those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse, and placed at once under the view the spectator. In those great manufactures (!), on the contrary, which are destined to supply the great wants of the great body of the people, every different branch of the work employs so great a number of workmen, that it is impossible to collect them all into the same workhouse ... the division is not near so obvious." (A. Smith, Wealth of Nations, b. I, ch. I.)

„Observe the accomodation of the most common artificer or day labourer in a civilized and thriving country etc." [l. c.]

s. 300 pozn. 58 „There is no longer anything which we can call the naturel reward of individual labour. Each labourer produces only some part of a whole, and each part, having no value or utility of itself, there is nothing on which the labourer can seize, and say: it is my product, this I will keep for myself." ([Th. Hodgskin,] Labour defended against the claims of Capital, Lond. 1825, p. 25.)

s. 302 pozn. 59 »On peut ... établir en règle générale, que moins l'autorité préside à la division du travail dans l'intérieur de la société, plus la division du travail se développe dans l'intérieur de l'atelier, et plus elle y est soumise à l'autorité d'un seul. Ainsi l'autorité dans l'atelier et celle dans la société, par rapport à la division du travail, sont en raison inverse l'une de l'autre.« (Karl Marx, l. c. p. 130, 131.)

s. 303 pozn. 61 „Under this simple form ... the inhabitants of the country have lived since time immemorial. The boundaries of the villages have been but seldom altered; and though the villages themselves have been sometimes injured, and even desolated by war, famine, and disease, the same name, the same limits, the same interests, and even the same families, have continued for ages. The inhabitants give themselves no trouble about the breaking up and division of kingdoms; while the village remains entire, they care not to what power it is transferred or to what sovereign it devolves; its internal economy remains unchanged." (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, The History of Java, Lond. 1817, v. I, p. 285.)

s. 304 pozn. 62 ... »La concentration des instruments de production et la division du travail sont aussi inséparables l'une de l'autre que le sont, dans le régime politique, la concentration des pouvoirs publics et la division des intérêts privés.« (Karl Marx, l. c. p. 134.)

s. 305 pozn. 63 „... living automatons ... employed in the details of the work." ([Dugald Stewart, Lectures on Political Economy, in Works, v. VIII,] p. 318.)

s. 305 pozn. 65 »L'ouvrier qui porte dans ses bras tout un métier, peut aller partout exercer son industrie et trouver des moyens de subsister: l'autre« (...) »n'est qu'un accessoire qui, séparé de ses confrères, n'a plus ni capacité,

Poznámky a registre

ni indépendance, et qui se trouve forcé d'accepter la loi qu'on juge à propos de lui imposer.« (Storch, l. c., édit. Petersb. 1815, t. I, p. 204.)

s. 305 pozn. 66 „The former may have gained what the other has lost." [A. Ferguson, l. c. p. 281.]

s. 306 pozn. 71 „And thinking itself, in this age of separations, may become a peculiar craft." [A. Ferguson, l. c. p. 281.]

s. 308 pozn. 77 »Ciascuno prova coll' esperienza, che applicando la mano e l'ingegno sempre allo stesso genere di opere e di produtti, egli più facili, più abbondanti e migliori ne traca risultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessarie soltanto facesse ... Dividendosi in tal maniera per la comune a privata utilità gli uomini in varie classi e condizioni.« (Cesare Beccaria, Elementi di Econ. Publica, ed. Custodi, Part. Moderna, t. XI, p. 28.)

„The whole argument, to prove society natural" (...) „is taken from the second book of Plato's republic." [James Harris, Dialogue concerning Happiness, London 1741, vytlačené v Three Treatises etc., 3. ed., Lond. 1772.]

s. 308 pozn. 78 „*Ἄλλος γάρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις*"[Homer. Odyssee, XIV, 228.] „*Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καρδίην λαίνεται*".[110]

s. 308 pozn. 79 „*Σώμασί τε ἑτοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν*" (Thuk. 1. I. c. 141).„... *παρ' ὧν γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐταρκες*."

s. 309 pozn. 80 „*Οὐ γὰρ οἶμαι ἐθέλει τὸπραττόμενον τὴν τοῦ πράττοντος σχολὴν περιμένειν, ἀλλ' ἀνάγκη τὸν πράττοντα τῷ πραττομένῳ ἑπακολουθεῖν μὴ ἐν παρέργου μέρει. — Ἀνάγκη. — Ἐκ δὴ τούτων πλείω τε ἕκαστα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥᾷον, ὅταν εἷς ἓν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττῃ.*" ([Plato,] De Republica, I, 2. ed., Baiter, Orelli etc.)

...„in the various operations of singeing, washing, bleaching, mangling, calendering, and dyeing, none of them can be stopped at a given moment without risk of damage ... to enforce the same dinner hour for all the workpeople might occasionally subject valuable goods to the risk of danger by incomplete operations."

s. 317 pozn. 99 „In the early days of textile manufactures, the locality of the factory depended upon the existence of a stream having a sufficient fall to turn a water wheel; and, although the establishment of the water-mills was the commencement of the breaking up of the domestic system of manufacture, yet the mills necessarily situated upon streams, and frequently at considerable distances the one from the other, formed part of a rural rather than an urban system; and it was not until the introduction of the steam-power as a substitute for the stream, that factories were congregated in towns and localities where the coal and water required for the production of steam were found in sufficient quantities. The steam-engine is the parent of manufacturing towns." (A. Redgrave in Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860, p. 36.)

s. 319 pozn. 101 „... The application of power to the process of combing wool ... extensively in operation since the introduction of the »combing machine«, especially Lister's ... undoubtedly had the effect of throwing a very large number of men out of work. Wool was formerly combed by hand, most frequently in the cottage of the comber. It is now very generally combed in the factory, and hand labour is superseded, except in some particular kinds of work, in which hand-combed wool is still preferred. Many of the handcombers found employment in the factories, but the

produce of the handcomber bears so small a proportion to that of the machine, that the employment of a very large number of combers has passed away." (Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856, p. 16.)

s. 319 pozn. 102 „The principle of the factory system, then, is to substitute ... the partition of a process into its essential constituents, for the division or graduation of labour among artisans." (Ure, l. c. p. 20.)

s. 323 pozn. 105 ... „Simple and outwardly unimportant as this appendage to lathes may appear, it is not, we believe, averring too much to state, that its influence in improving and extending the use of machinery has been as great as that produced by Watt's improvements of the steam-engine itself. Its introduction went at once to perfect all machinery, to cheapen it, and to stimulate invention and improvement." [The Industry of Nations, Lond. 1855, Part II, p. 239.]

s. 325 pozn. 109 „Adam Smith nowhere undervalues the services which the natural agents and machinery perform for us, but he very justly distinguishes the nature of the value which they add to commodities ... as they perform their work gratuitously, [...] the assistance which they afford us, adds nothing to value in exchange." (Ricardo, l. c. p. 336, 337.)

s. 327 pozn. 111 »Il est possible« (...) »de parvenir à des connaissances fort utiles à la vie, et qu'au lieu de cette philosophie spéculative qu'on enseigne dans les écoles, on en peut trouver une pratique, par laquelle, connaissant la force et les actions du feu, de l'eau, de l'air, des astres, et de tous les autres corps qui nous environnent, aussi distinctement que nous connaissons les divers métiers de nos artisans, nous les pourrions employer en même façon à tous les usages auxquels ils sont propres, et ainsi nous rendre comme maîtres et possesseurs de la nature«, ... »contribuer au perfectionnement de la vie humaine.« [Descartes, Discours de la Méthode.]

s. 329 pozn. 116 „These mute agents" (...) „are always the produce of much less labour than that which they displace, even when they are of the same money value." (Ricardo, l. c. p. 40.)

s. 330 pozn. 117 „Employers of labour would not unnecessarily retain two sets of children under thirteen ... In fact one class of manufacturers, the spinners of woollen yarn, now rarely employ children under thirteen years of age, i. e. half-times. They have introduced improved and new machinery of various kinds, which altogether supersedes [...] the employment of children" (...); „f. i.: I will mention one process as an illustration of this diminution in the number of children, wherein, by the addition of an apparatus, called a piecing machine, to existing machines, the work of six or four half-times, according to the peculiarity of each machine, can be performed by one young person" (...) „... the half-time system" ... „the invention of the piecing machine." (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858, [p. 42, 43].)

s. 330 pozn. 118 „Machinery ... can frequently not be employed until labour (mysli wages) rises." (Ricardo, l. c. p. 479.)

s. 332 pozn. 121 „The numerical increase of labourers has been great, through the growing substitution of female for male, and above all of childish for adult, labour. Three girls of 13, at wages from of 6 sh. to 8 sh. a week, have replaced the one man of mature age, of wages varying from 18 sh. to 45 sh." (Th. de Quincey, The Logic of Politic. Econ., Lond. 1844, poznámka k s. 147.)

s. 332 pozn. 122 „Infant labour has been called into aid ... even to work for their own daily bread. Without strength to endure such disproportionate toil, without instruction to guide their future life, they have been thrown

into a situation physically and morally polluted. [. . .] The Jewish historian has remarked upon the overthrow of Jerusalem by Titus, that it was no wonder it should have been destroyed, with such a signal destruction, when an inhuman mother sacrificed her own offspring to satisfy the cravings of absolute hunger." (Public Economy Concentrated, Carlisle 1833, p. 66.)

s. 334 pozn. 128 „It" (. . .) „. . . showed, moreover, that while, with the described circumstances, infants perish under the neglect and mismanagement which their mothers' occupations imply, the mothers become to a grievous extent denaturalized towards their offspring — commonly not troubling themselves much at the death, and even sometimes . . . taking direct measures to ensure it." [Sixth Report on Public Health, Lond. 1864, p. 34.]

s. 335 pozn. 133 „To push the sale of opiate . . . is the great aim of some enterprising wholesale merchants. By druggists it is considered the leading article." (l. c. p. 459.)

s. 338 pozn. 143 „Since the general introduction of expensive machinery, human nature has been forced far beyond its average strength." (Robert Owen, Observations on the effect of the manufacturing system, 2nd. ed., London 1817, [p. 16].)

s. 338 pozn. 144 „It is evident [. . .] that the long hours of work were brought about by the circumstance of so great a number of destitute children being supplied from different parts of the country, that the masters were independent of the hands, and that, having once established the custom by means of the miserable materials they had procured in this way, they could impose it on their neighbours with the greater facility." (J. Fielden, The Curse of the Factory System, Lond. 1836, p. 11.)

s. 339 pozn. 145 „Occasion . . . injury to the delicate moving parts of metallic mechanism by inaction." (Ure, l. c. p. 28.)

s. 339 pozn. 146 „It" (. . . „allowance for deterioration of machinery") „is also intended to cover the loss which is constantly arising from the superseding of machines before they are worn out by others of a new and better construction." [Times z 26. nov. 1862.]

s. 339 pozn. 149 „It is self-evident, that, amid the ebbings and flowings of the market, and the alternate expansions and contractions of demand, occasions will constantly recur, in which the manufacturer may employ additional floating capital without employing additional fixed capital . . . if additional quantities of raw material can be worked up without incurring an additional expense for buildings and machinery." (R. Torrens, On Wages and Combination, Lond. 1834, p. 64.)

s. 340 pozn. 152 „The great proportion of fixed to circulating capital . . . makes long hours of work desirable."

. . . „the motives to long hours of work will become greater, as the only means by which a large proportion of fixed capital can be made profitable." ([Senior, Letters on the Factory Act, Lond. 1837,] p. 11—14.)

s. 345 pozn. 163 „We work with more spirit, we have the reward ever before us of getting away sooner at night, and one active and cheerful spirit pervades the whole mill, from the youngest piecer to the oldest hand, and we can greatly help each other." [Reports of the Inspectors of Factories for the Quarter ending 30th September 1844; and from 1st October 1844, to 30th April 1845, p. 21.]

s. 352 pozn. 183 „The physical appearance of the cotton operatives is unquestionably improved. This I attribute . . . as to the men, to outdoor labour on public works." (Rep. of. Insp. of Fact., Oct. 1863, p. 59.)

s. 353 pozn. 186 »Un homme s'use plus vite en surveillant quinze heures par jour l'évolution uniforme d'un mécanisme, qu'en exerçant dans le même espace de temps, sa force physique. Ce travail de surveillance, qui servirait peut-être d'utile gymnastique à l'intelligence, s'il n'était pas trop prolongé, détruit à la longue, par son excès, et l'intelligence et le corps même.« (G. de Molinari, Études Économiques, Paris 1846, [p. 49].)

s. 357 pozn. 193 „The masters and the men are unhappily in a perpetual war with each other. The invariable object of the former is to get their work done as cheap as possibly; and they do not fail to employ every artifice to this purpose, whilst the latter are equally attentive to every occasion of distressing their masters into a compliance with higher demands." ([N. Forster,] An Inquiry into the causes of the Present High Price of Provisions, 1767, p. 61, 62.)

s. 358 pozn. 194 »In hac urbe«, (...) »ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbae ortae et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prohibitus est.« (Boxhorn, Inst. Pol., 1663.)

s. 359 pozn. 196 »... Je considère donc les machines comme des moyens d'augmenter (virtuellement) le nombre des gens industrieux qu'on n'est pas obligé de nourrir ... En quoi l'effet d'une machine diffère-t-il de celui de nouveaux habitants?« ([James Steuart,] franc. preklad, t. I, l. I, ch. XIX.)

„Machinery can seldom be used with success to abridge the labour of an individual; more time would be lost in its construction than could be saved by its application. It is only really useful when it acts on great masses, when a single machine can assist the work of thousands. It is accordingly in the most populous countries, where there are most idle men, that it is most abundant... It is not called into use by a scarcity of men, but by the facility with which they can be brought to work in masses." (Piercy Ravenstone, Thoughts on the Funding System and its Effects, Lond. 1824, p. 45.)

s. 359 pozn. 197 „Machinery and labour are in constant competition." (Ricardo, l. c. p. 479.)

s. 360 pozn. 198 „The Rev. Mr. Turner was in 1827 rector of Wilmslow, in Cheshire, a manufacturing district. The questions of the Committee of Emigration, and Mr. Turner's answers show how the competition of human labour is maintained against machinery. Question: »Has not the use of the power-loom superseded the use of the hand-loom?« Answer: »Undoubtedly; it would have superseded them much more than it has done, if the hand-loom weavers were not enabled to submit to a reduction of wages.« Question: »But in submitting he has accepted wages which are insufficient to support him, and looks to parochial contribution as the remainder of his support?« Answer: »Yes, and in fact the competition between the hand-loom and the power-loom is maintained out of the poor-rates.« Thus degrading pauperism or expatriation, is the benefit which the industrious receive from the introduction of machinery, to be reduced from the respectable and in some degree independent mechanic, to the cringing wretch who lives on the debasing bread of charity. This they call a temporary inconvenience." (A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation, Lond. 1834, p. 29.)

s. 361 pozn. 199 „The same cause which may increase the revenue of the country" (...) „may at the same time render the population redundant and deteriorate the condition of the labourer." (Ricardo, l. c. p. 469.)

Poznámky a registre

s. 373 pozn. 226 »Les classes condamnées à produire et à consommer diminuent, et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent et éclairent toute la population, se multiplient ... et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève aux plus hautes conceptions du génie, pénètre dans les profondeurs mystérieuses de la religion, établit les principes salutaires de la morale« (... de »s'approprier tous les bienfaits etc.«), »les lois tutélaires de la liberté« (... liberté pour »les classes condamnées à produire«?) »et du pouvoir de l'obéissance et de la justice, du devoir et de l'humanité.« (Des Systèmes d'Économie Politique etc. Par M. Ch. Ganilh, 2ème éd., Paris 1821, t. I, p. 224, cf. ib. p. 212.)

s. 394 pozn. 269 „The rental of premises required for work rooms seems the element which ultimately determines the point, and consequently it is in the metropolis, that the old system of giving work out to small employers and families has been longest retained, and earliest returned to." ([Children's Employment Commission, II. Report,] p. 83, n. 123.)

s. 395 pozn. 275 „Tendency to factory system." (l. c. p. LXVII.)

„The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc." (l. c., n. 405.)

„A complete Revolution." (l. c. p. XLVI, n. 318.)

s. 395 pozn. 276 „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 13.)

s. 398 pozn. 283 „... work towards the end of the week is generally much increased in duration, in consequence of the habit of the men of idling on Monday and occasionally during a part or the whole of Tuesday also." (Child. Empl. Comm., III. Rep., p. VI.)

„The little masters generally have very irregular hours. They lose 2 or 3 days, and then work all night to make it up ... They always employ their own children if they have any." (l. c. p. VII.)

„The want of regularity in coming to work, encouraged by the possibility and practice of making up for this by working longer hours." (l. c. p. XVIII.)

„Enormous loss of time in Birmingham ... idling part of the time, slaving the rest." (l. c. p. XI.)

s. 398 pozn. 284 „The extension of the railway system is said to have contributed greatly to this custom of giving sudden orders, and the consequent hurry, neglect of mealtimes, and late hours of the workpeople." ([Children's Employment Commission, IV. Report,] p. XXXI.)

s. 399 pozn. 287 „With respect to the loss of trade by the non-completion of shipping orders in time, I remember that this was the pet argument of the factory masters in 1832 and 1833. Nothing that can be advanced now on this subject could have the force that it had then, before steam had halved all distances and established new regulations for transit. It quite failed at that time of proof when put to the test, and again it will certainly fail should it have to be tried." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1862, p. 54, 55.)

s. 399 pozn. 289 ... : „The uncertainty of fashions does increase necessitous Poor. It has two great mischiefs in it: 1st) The journeymen are miserable in winter for want of work, the mercers and master-weavers not daring to lay out their stocks to keep the journeymen employed before the spring comes and they know what the fashion will then be; 2dly) In the spring the

journeymen are not sufficient, but the master-weavers must draw in many prentices, that they may supply the trade of the kingdom in a quarter or half a year, which robs the plow of hands, drains the country of labourers, and in a great part stocks the city with beggars, and starves some in winter that are ashamed to beg." ([John Bellers,] Essays about the Poor, Manufactures etc., p. 9.)

s. 400 pozn. 293 „This could be obviated at the expense of an enlargement of the works under the pressure of a General Act of Parliament." ([Children's Employment Commission, V. Report,] p. X, n. 38.)

s. 402 pozn. 297 „Factory education is compulsory, and it is a condition of labour." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 111.)

s. 403 pozn. 301 „The boy is a mere substitute for steam power." (Child. Empl. Comm., V. Rep. 1866, p. 114, n. 6.)

s. 405 pozn. 307 „You take my life / When you do take the means whereby I live." (Shakespeare)[90]

s. 406 pozn. 309 „An idle learning being little better than the Learning of Idleness... Bodily Labour, it's a primitive institution of God ... Labour being as proper for the bodies health, as eating is for its living; for what pains a man saves by Ease, he will find in Disease ... Labour adds oyl to the lamp of life when thinking inflames it ... A childish silly employ" (...) „leaves the children's minds silly." ([John Bellers,] Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry, Lond. 1696, p. 12, 14, 16, 18.)

s. 407 pozn. 312 „Factory labour may be as pure and as excellent [...] as domestic labour, and perhaps more so." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865, p. 129.)

s. 418 pozn. 324 „You divide the people into two hostile camps of clownish boors and emasculated dwarfs. Good heavens! a nation divided into agricultural and commercial interests calling itself sane, nay styling itself enlightened and civilized, not only in spite of, but in consequence of this monstrous and unnatural division." (David Urquhart, l. c. p. 119.)

s. 418 pozn. 325 „... That the produce of land increases caeteris paribus in a diminishing ratio to the increase of the labourers employed", (...) „›is the universal law of agricultural industry‹, ..." [J. St. Mill, Principles of Political Economy, vol. I, p. 17.]

5. oddiel

s. 424 pozn. 1 „The very existence of the master-capitalists as a distinct class is dependent on the productiveness of industry." (Ramsay, l. c. p. 206.)
„If each man's labour were but enough to produce his own food, there could be no property." (Ravenstone, l. c. p. 14.)

s. 424 pozn. 2 „Among the wild Indians in America, almost every thing is the labourer's, 99 parts of an hundred are to be put upon the account of Labour: In England, perhaps the labourer has not $^2/_3$." (The Advantages of the East India Trade etc., p. 72, 73.)

s. 425 pozn. 4 „The first" (natural wealth), „as it is most noble and advantageous, so doth it make the people careless, proud, and given to all excesses; whereas the second enforceth vigilancy, literature, arts and policy." (England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London,

Poznámky a registre

Merchant, and now published for the common good by his son John Mun, Lond. 1669, p. 181, 182.)

„Nor can I conceive a greater course upon a body of people, than to be thrown upon a spot of land, where the productions for subsistence and food were, in great measure, spontaneous, and the climate required or admitted little care for raiment and covering... there may be an extreme on the other side. A soil incapable of produce by labour is quite as bad as a soil that produces plentifully without any labour." ([N. Forster,] An Inquiry into the Present High Price of Provisions, Lond. 1767, p. 10.)

s. 426 pozn. 5 »Le solstice est le moment de l'année où commence la crue du Nil, et celui que les Égyptiens ont dû observer avec le plus d'attention ... C'était cette année tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs opérations agricoles. Ils durent donc chercher dans le ciel un signe apparent de son retour.« (Cuvier, Discours sur les révolutions du globe, éd. Hoefer, Paris 1863, p. 141.)

s. 426 pozn. 7 „There are no two countries which furnish an equal number of the necessaries of life in equal plenty, and with the same quantity of labour. Men's wants increase or diminish with the severity or temperateness of the climate they live in; consequently the proportion of trade which the inhabitants of different countries are obliged to carry on through necessity, cannot be the same, nor is it practicable to ascertain the degree of variation farther than by the Degrees of Heat and Cold; from whence one may make this general conclusion, that the quantity of labour required for a certain number of people is greatest in cold climates, and least in hot ones; for in the former men not only want more clothes, but the earth more cultivating than in the latter." ([J. Massie,] An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, Lond. 1750, p. 59.)

s. 426 pozn. 8 »Chaque travail doit« (...) »laisser un excédant.« (Proudhon)[130]

s. 433 pozn. 11 „When an alteration takes place in the productiveness of industry, and that either more or less is produced by a given quantity of labour and capital, the proportion of wages may obviously vary, whilst the quantity, which that proportion represents, remains the same, or the quantity may vary, whilst the proportion remains the same." ([J. Cazenove,] Outlines of Political Economy etc., p. 67.)

s. 435 pozn. 12 „All things being equal, the English manufacturer can turn out a considerably larger amount of work in a given time than a foreign manufacturer, so much as to counterbalance the difference of the working days, between 60 hours a week here and 72 or 80 elsewhere." (Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855, p. 65.)

s. 435 pozn. 13 „There are compensating circumstances ... which the working of the Ten Hours' Act has brought to light." (Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848, p. 7.)

s. 436 pozn. 14 „The amount of labour which a man had undergone in the course of 24 hours might be approximately arrived at by an examination of the chymical changes which had taken place in his body, changed forms in matter indicating the anterior exercise of dynamic force." (Grove, On the Correlation of Physical Forces, [p. 308, 309].)

s. 437 pozn. 15 „Corn and Labour rarely march quite abreast; but there is an obvious limit, beyond which they cannot be separated. With regard to the unusual exertions made by the labouring classes in periods of dearness,

which produce the fall of wages noticed in the evidence" (totiž pred Parliamentary Committees of Inquiry 1814/15), „they are most meritorious in the individuals, and certainly favour the growth of capital. But no man of humanity could wish to see them constant and unremitted. They are most admirable as a temporary relief; but if they were constantly in action, effects of a similar kind would result from them, as from the population of a country being pushed to the very extreme limits of its food." (Malthus, Inquiry into the Nature and Progress of Rent, Lond. 1815, p. 48, poznámka.)

s. 438 pozn. 16 „A principal cause of the increase of capital, during the war, proceeded from the greater exertions, and perhaps the greater privations of the labouring classes, the most numerous in every society. More women and children were compelled by necessitous circumstances, to enter upon laborious occupations, and former workmen were, from the same cause, obliged to devote a greater portion of their time to increase production." (Essays on Political Econ. in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress, London 1830, p. 248.)

s. 443 pozn. 20 ... »une richesse indépendante et disponible, qu'il« (...) »n'a point achetée et qu'il vend.« (Turgot, Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, p. 11.)

6. oddiel

s. 445 pozn. 21 „Mr. Ricardo, ingeniously enough, avoids a difficulty which, on a first view, threatens to encumber his doctrine, that value depends on the quantity of labour employed in production. If this principle is rigidly adhered to, it follows that the value of labour depends on the quantity of labour employed in producing it — which is evidently absurd. By a dexterous turn, therefore, Mr. Ricardo makes the value of labour depend on the quantity of labour required to produce wages; or, to give him the benefit of his own language, he maintains, that the value of labour is to be estimated by the quantity of labour required to produce wages; by which he means the quantity of labour required to produce the money or commodities given to the labourer. This is similar to saying, that the value of cloth is estimated, not by the quantity of labour bestowed on its production, but by the quantity of labour bestowed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged." ([S. Bailey,] A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value, p. 50, 51.)

s. 445 pozn. 22 „If you call labour a commodity, it is not like a commodity which is first produced in order to exchange, and then brought to market where it must exchange with other commodities according to the respective quantities of each which there may be in the market at the time; labour is created at the moment it is brought to market; nay, it is brought to market before it is created." (Observations on some verbal disputes etc., p. 75, 76.)

s. 446 pozn. 23 „Treating Labour as a commodity, and Capital, the produce of labour, as another, then, if the values of those two commodities were regulated by equal quantities of labour, a given amount of labour would ... exchange for that quantity of capital which had been produced by the same amount of labour; antecedent labour [...] would ... exchange for the same amount as present labour [...] But the value of labour, in relation to other commodities ... is determined not by equal quantities of labour." (E. G. Wakefield vo svojom vydaní Smithovho diela Wealth of Nations, Lond. 1835, v. I, p. 230, 231, poznámka.)

Poznámky a registre

s. 446 pozn. 24 »Il a fallu convenir« (...) »que toutes les fois qu'il échangerait du travail fait contre du travail à faire, le dernier« (le capitaliste) »aurait une valeur supérieure au premier« (le travailleur). [Simonde (i. e. Sismondi), De la Richesse Commerciale, Genève 1803, t. I, p. 37.]

s. 446 pozn. 25 „Labour, the exclusive standard of value ... the creator of all wealth, no commodity." (Th. Hodgskin, l. c. p. 186.)

s. 447 pozn. 26 »Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui-même, mais en vue des valeurs qu'on suppose renfermées puissanciellement en lui. La valeur du travail est une expression figurée etc.« ... »Dans le travail-marchandise, qui est d'une réalité effrayante, il ne voit qu'une ellipse grammaticale. Donc toute la société actuelle, fondée sur le travail marchandise, est désormais fondée sur une licence poétique, sur une expression figurée. La société veut-elle »éliminer tous les inconvénients« qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a gu' a s'adresser à l'Académie pour lui demander une nouvelle édition de son dictionnaire.« (K. Marx, Misère de la Philosophie, p. 34, 35.)

»C'est ce qu'une chose vaut.« »La valeur d'une chose exprimée en monnaie.« A prečo má »le travail de la terre ... une valeur? Parce qu'on y met un prix.« [J. B. Say.]

s. 451 pozn. 31 „The price of labour is the sum paid for a given quantity of labour." (Sir Edward West, Price of Corn and Wages of Labour, Lond. 1826, p. 67.)

s. 452 pozn. 32 „The wages of labour [...] depend upon the price of labour and the quantity of labour performed ... An increase in the wages of labour does not necessarily imply an enhancement of the price of labour. From fuller employment, and greater exertions, the wages of labour may be considerably increased, while the price of labour may continue the same." (West, l. c. p. 67, 68 a 112.)

s. 452 pozn. 33 „It is the quantity of labour and not the price of it" (...), „that is determined by the price of provisions and other necessaries: reduce the price of necessaries very low, and of course you reduce the quantity of labour in proportion ... Master-manufacturers know, that there are various ways of raising and felling the price of labour, besides that of altering its nominal amount[1*]." [Essay on Trade and Commerce, p. 48 a 61.]

„The labourer [...] is principally interested in the amount of wages." ([N. W. Senior, Three Lectures on the Rate of Wages, Lond. 1830,] p. 15.)

[1*] v originále: value

s. 455 pozn. 39 „It is a very notable thing, too, that where long hours are the rule, small wages are also so." (Rep. of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863, p. 9.)

„The work which obtains the scanty pittance of food is for the most part excessively prolonged." (Public Health, Sixth Rep. 1863, p. 15.)

s. 455 pozn. 42 „... he would very shortly be replaced by somebody who would work any length of time and thus be thrown out of employment." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1848, Evidence, p. 39, n. 58.)

„If [...] one man performs the work of two ... the rate of profits will generally be raised ... in consequence of the additional supply of labour having diminished its price." (Senior, l. c. p. 15.)

s. 458 pozn. 45 „The system of piece-work illustrates an epoch in the history of the working man: it is half-way between the position of the mere day-labourer, depending upon the will of the capitalist, and the cooperative

artisan, who in the not distant future promises to combine the artisan and the capitalist in his own person. Piece-workers are in fact their own masters, even whilst working upon the capital of the employer." (John Watts, Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies, Manchester 1865, p. 52, 53.)

s. 459 pozn. 47 „A factory employs 400 people, the half of which work by the piece, and have a direct interest in working longer hours. The other 200 are paid by the day, work equally long with the others, and get no more money for their overtime ... The work of these 200 people for half an hour a day is equal to one person's work for 50 hours, or $^5/_6$ of one person's labour in a week, and is a positive gain to the employer." (Reports of Insp. of Fact., 31st October 1860, p. 9.)

„Overworking, to a very considerable extent, still prevails; and, in most instances, with that security against detection and punishment which the law itself affords. I have in many former reports [...] shown... the injury to all the workpeople who are not employed on piece-work, but receive weekly wages." (Leonard Horner in Reports of Insp. of Fact., 30th April 1859, p. 8, 9.)

s. 459 pozn. 48 »Le salaire peut se mesurer de deux manières: ou sur la durée du travail, ou sur son produit.« (Abrégé élémentaire des principes de l'Écon. Pol., Paris 1796, p. 32.) Tento anonymný spis napísal G. Garnier.

s. 460 pozn. 49 „So much weight of [...] cotton is delivered to him" (the spinner), „and he has to return by a certain time, in lieu of it, a given weight of twist or yarn, of a certain degree of fineness, and he is paid so much per pound for all that he so returns. If his work is defective in quality, the penalty falls on him; if less in quantity than the minimum fixed for a given time, he is dismissed and an abler operative procured." (Ure, l. c. p. 316, 317.)

s. 460 pozn. 50 „It is when work passes through several hands, each of which is to take its share of profits, while only the last does the work, that the pay which reaches the workwoman is miserably disproportioned." (Child. Empl. Comm. II. Rep., p. LXX, n. 424.)

s. 460 pozn. 51 „It would [...] be a great improvement to the system of piece-work, if all the men employed on a job were partners in the contract, each according to his abilities, instead of one man being interested in overworking his fellows for his own benefit." ([Watts, Trade Societies and Strikes...,] p. 53.)

s. 461 pozn. 52 „All those who are paid by piece-work ... profit by the transgression of the legal limits of work. This observation as to the willingness to work overtime, is especially applicable to the women employed as weavers and reelers." (Rep. of Insp. of Fact., 30th April 1858, p. 9.)

s. 461 pozn. 53 „Where the work in any trade is paid for by the piece at so much per job... wages may very materially differ in amount ... But in work by the day there is generally an uniform rate ... recognized by both employer and employed as the standard of wages for the general run of workmen in the trade." (Dunning, l. c. p. 17.)

s. 462 pozn. 55 »Combien de fois n'avons-nous pas vu, dans certains ateliers, embaucher, beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail à mettre en main? Souvent, dans la prévision d'un travail aléatoire, quelquefois même imaginaire, on admet des ouvriers: comme on les paie aux pièces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les pertes de temps seront à la charge des inoccupés.« (H. Gregoir, Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles, Bruxelles 1865, p. 9.)

Poznámky a registre

s. 464 pozn. 60 „The productive power of his spinning-machine is accurately measured, and the rate of pay for work done with it decreases *with*, though not *as*, the increase of its productive power." (Ure, l. c. p. 317.)

„By this increase, the productive power of the machine will be augmented one-fifth. When this event happens, the spinner will not be paid at the same rate for work done as he was before; but as that rate will not be diminished in the ratio of one-fifth, the improvement will augment his money earnings for any given number of hours'work... The foregoing statement requires a certain modification... the spinner has to pay something for additional juvenile aid out of his additional sixpence, [...] accompanied by displacing a portion of adults" (l. c. p. 320, 321.)

s. 464 pozn. 62 ...„to prosecute for intimidation the agents of the Carpet Weavers Trades Union. Bright' s partners had introduced new machinery which would turn out 240 yards of carpet in the time and with the labour (!) previously required to produce 160 yards. The workmen had no claim whatever to share in the profits made by the investment of their employer's capital in mechanical improvements. Accordingly, Messrs. Bright proposed to lower the rate of pay from $1\frac{1}{2}$ d. per yard to 1 d., leaving the earnings of the men exactly the same as before for the same labour. But there was a nominal reduction, of which the operatives, it is asserted, had not fair warning before hand." (The Standard z 26. októbra 1861, Londýn.)

s. 465 pozn. 64 „It is not accurate to say that wages" (...) „are increased, because they purchase more of a cheaper article." (David Buchanan vo svojom vydaní Smithovho diela Wealth etc., 1814, v. I, p. 417, poznámka.)

s. 466 pozn. 65 „It deserves likewise to be remarked, that although the apparent price of labour is usually lower in poor countries, where the produce of the soil, and grain in general, is cheap; yet it is in fact for the most part really higher than in other countries. For it is not the wages that is given to the labourer per day that constitutes the real price of labour, although it is its apparent price. The real price is that which a certain quantity of work performed actually costs the employer; and considered in this light, labour is in almost all cases cheaper in rich countries than in those that are poorer, although the price of grain, and other provisions, is usually much lower in the last than in the first... Labour estimated by the day, is much lower in Scotland than in England ... Labour by the piece is generally cheaper in England." (James Anderson, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinb. 1777, p. 350, 351.)

„Labour being dearer in Ireland than it is in England... because the wages are so much lower." (Č. 2074 v Royal Commission on Railways, Minutes, 1867.)

7. oddiel

s. 474 pozn. 2 „Wages as well as profits are to be considered each of them as really a portion of the finished product." (Ramsay, l. c. p. 142.)

s. 475 pozn. 3 „When capital is employed in advancing to the workman his wages, it adds nothing to the funds for the maintenance of labour." (Cazenove v poznámke k svojmu vyd. Malthus' Definitions in Polit. Econ., London 1853, p. 22.)

s. 475 pozn. 4[a] „Though the manufacturer" (t. j. manufaktúrny robotník) „has his wages advanced to him by his master, he in reality costs him no expense, the value of these wages being generally reserved[1e], together with

[1e] u Smitha: restored

Cudzojazyčné citáty

a profit, in the improved value of the subject upon which his labour is bestowed." (A. Smith, l. c., Book II, ch. III, p. 355.)

s. 477 pozn. 6 „It is true indeed that the first introducing a manufacture employes many poor, but they cease not to be so, and the continuance of it makes many." (Reasons for a limited Exportation of Wool, Lond. 1677, p. 19.)

„The farmer now absurdly asserts, that he keeps the poor. They are indeed kept in misery." (Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions, Lond. 1777, p. 31.)

s. 480 pozn. 13 „That letter [...] might be looked upon as the manifesto of the manufacturers." (Ferrand, týkajúci sa cotton famine. Zasadanie H. o. C. z 27. apríla 1863.)

s. 482 pozn. 17 »L'ouvrier demandait de la subsistance pour vivre, le chef demandait du travail pour gagner.« (Sismondi, l. c. p. 91.)

s. 484 pozn. 21 „Accumulation of Capital: the employment of a portion of revenue as capital." (Malthus, Definitions etc., ed. Cazenove, p. 11.)

„Conversion of revenue into Capital." (Malthus, Princ. of Pol. Econ. 2nd ed., Lond. 1836, p. 320.)

s. 486 pozn. 21c »Le travail primitif auquel son capital a dû sa naissance.« (Sismondi, l. c., éd. Paris, t. I, p. 109.)

s. 491 pozn. 25 „Capital", viz. „[...] accumulated wealth [...] employed with a view to profit." (Malthus, l. c. [p. 262].)

„Capital ... consists of wealth saved from revenue, and used with a view to profit." (R. Jones, Text-book of lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852, p. 16.)

s. 491 pozn. 26 „The possessors of surplusproduce or capital." (The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell, Lond. 1821, [p. 4].)

s. 491 pozn. 27 „Capital with compound interest on every portion of capital saved, is so all engrossing, that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest on capital." (Londýnsky Economist z 19. júla 1851.)

s. 492 pozn. 28 „No political economist of the present day can by saving mean mere hoarding: and beyond this contracted and insufficient[1*] proceeding, no use of the term in reference to the national wealth can well be imagined, but that which must arise from a different application of what is saved, founded upon a real distinction between the different kinds of labour maintained by it." (Malthus, l. c. p. 38, 39.)

[1*] u Malthusa: inefficient

s. 492 pozn. 29 „Accumulation of stocks ... non-exchange ... overproduction." (Th. Corbet, l. c. p. 104.)

s. 493 pozn. 31 „The capital itself in the long run becomes entirely wages, and when replaced by the sale of produce becomes wages again." [J. St. Mill.]

s. 493n pozn. 32 »Il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les plus simples.« (Storch, l. c., Petersb. Édit. 1815, t. II, p. 141, poznámka.)

s. 497 pozn. 37 »Les épargnes des riches se font aux dépens des pauvres.«[143]

Poznámky a registre

s. 498 pozn. 43 „No one ... will sow his wheat, f. i., and allow it to remain a twelvemonth in the ground, or leave his wine in a cellar for years, instead of consuming these things or their equivalent at once — unless he expects to acquire additional value etc." (Scrope, Polit. Econ., edit. by A. Potter, New York 1841, p. 133.)[145]

s. 499 pozn. 44 »La privation que s'impose le capitaliste, en prêtant« (...) »ses instruments de production au travailleur au lieu d'en consacrer la valeur à son propre usage, en la transformant en objets d'utilité ou d'agrément.« (G. de Molinari, l. c. p. 36.)

s. 499 pozn. 45 »La conservation d'un capital exige ... un effort constant pour résister à la tentation de le consommer.« (Courcelle-Seneuil, l. c. p. 20.)

s. 499 pozn. 46 „The particular classes of income which yield the most abundantly to the progress of national capital, change at different stages of their progress, and are therefore entirely different in nations occupying different positions in that progress... Profits... unimportant source of accumulation, compared with wages and rents, in the earlier stages of society... When a considerable advance in the powers of national industry has actually taken place, profits rise into comparative importance as a source of accumulation." (Richard Jones, Textbook etc. p. 16, 21.)

s. 506 pozn. 60 »Quant à la difficulté qu'élève Mr. Ricardo en disant que, par des procédés mieux entendus, un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de richesses, sans produire plus de valeurs, cette difficulté n'est pas une lorsque l'on considère, ainsi qu'on le doit, la production comme un échange dans lequel on donne les services productifs de son travail, de sa terre, et de ses capitaux, pour obtenir des produits. C'est par le moyen de ces services productifs que nous acquérons tous les produits qui sont au monde. [...] Or... nous sommes d'autant plus riches, nos services productifs ont d'autant plus de valeur, qu'ils obtiennent dans l'échange appelé production, une plus grande quantité de choses utiles.« (J. B. Say, Lettres à M. Malthus, Paris 1820, p. 168, 169.)

»... parce que la concurrence les« (les producteurs) »oblige à donner les produits pour ce qu'ils leur coûtent.« [l. c. p. 169.] »Telle est, monsieur, la doctrine bien liée sans laquelle il est impossible, je le déclare, d'expliquer les plus grandes difficultés de l'économie politique et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits diminuent de valeur, quoique le richesse soit de la valeur.« (l. c. p. 170.) »Si vous trouvez une physionomie de paradoxe à toutes ces propositions, voyez les choses qu'elles expriment, et j'ose croire qu'elles vous paraîtront fort simples et fort raisonnables.« ... (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc., p. 110.)

s. 512 pozn. 70 »A égalité d'oppression des masses, plus un pays a de prolétaires et plus il est riche.« (Colins, L'Économie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes, Paris 1857, t. III, p. 331.)

s. 514 pozn. 75 »Socios collegiorum maritos esse non permittimus, sed statim postquam quis uxorem duxerit, socius collegii desinat esse.« (Reports of Cambridge University Commission, p. 172.)

s. 526 pozn. 79 „The demand for labour depends on the increase of circulating and not of fixed capital. Were it true that the proportion between these two sorts of capital is the same at all times, and in all circumstances, then, indeed, it follows that the number of labourers employed is in proportion to the wealth of the state. But such a proposition has not the semblance of probability. As arts are cultivated, and civilization is extended, fixed capital bears a larger and larger proportion to circulating

capital. The amount of fixed capital employed in the production of a piece of British muslin is at least a hundred, probably a thousand times greater than that employed in a similar piece of Indian muslin. And the proportion of circulating capital is a hundred or thousand times less ... the whole of the annual savings [...], added to the fixed capital [...], would have no effect in increasing the demand for labour." (John Barton, Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society, Lond. 1817, p. 16, 17.)

„The same cause which may increase the net revenue of the country may at the same time render the population redundant, and deteriorate the condition of the labourer." (Ricardo, l. c. p. 469.)

...„the demand" (for labour) „will be in a diminishing ratio." (l. c. p. 480, poznámka.)

„The amount of capital devoted to the maintenance of labour may vary, independently of any changes in the whole amount of capital... Great fluctuations in the amount of employment, and great suffering may [...] become more frequent as capital itself becomes more plentiful." (Richard Jones, An Introductory Lecture on Pol. Econ., Lond. 1833, p. 12.)

„Demand" (for labour) „will rise ... not in proportion to the accumulation of the general capital ... Every augmentation, therefore, in the national stock destined for reproduction, comes, in the progress of society, to have less and less influence upon the condition of the labourer." (Ramsay, l. c. p. 90, 91.)

s. 530 pozn. 83 „The adult operatives at this mill have been asked to work from 12 to 13 hours per day, while there are hundreds who are compelled to be idle who would willingly work partial time, in order to maintain their families and save their brethren from a premature grave through being overworked." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863, p. 8.)

s. 534 pozn. 85 „It does not appear absolutely true to say demand will always produce supply just at the moment when it is needed. It has not done so with labour, for much machinery has been idle last year for want of hands." (Report of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866, p. 81.)

s. 536 pozn. 87 „Poverty [...] seems [...] favourable to generation." (A. Smith.[152]) »Iddio fa che gli uomini che esercitano mestieri di prima utilità nascono abbondantemente.« (Galiani, l. c. p. 78.) „Misery, up to the extreme point of famine and pestilence, instead of checking, tends to increase population." (S. Laing, National Distress, 1844, p. 69.)

s. 538 pozn. 88 »De jour en jour il devient donc plus clair que les rapports de production dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractère un, un caractère simple, mais un caractère de duplicité; que dans les mêmes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misère se produit aussi; que dans les mêmes rapports dans lesquels il y a développement des forces productives, il y a une force productive de répression; que ces rapports ne produisent la richesse bourgeoise, c'est à dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en anéantissant continuellement la richesse des membres intégrants de cette classe et en produisant un prolétariat toujours croissant.« (Karl Marx, Misère de la Philosophie, p. 116.)

s. 538 pozn. 89 »In luoco di progettar sistemi inutili per la felicità de' popoli, mi limiterò a investigare la ragione della loro infelicità.« [G. Ortes, Della Economia Nazionale libri sei 1774, in Custodi, Parte Moderna, t. XXI, p. 32.]

s. 543 n pozn. 105 »Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir. / Il condamne au matin ses sentiments du soir. / Importun à tout autre, à soi même incommode. / Il change à tous moments d'esprit comme de mode.« ([Boileau, cituje H. Roy,] The Theory of Exchanges etc., Lond. 1764, p. 135.)

Poznámky a registre

s. 545 pozn. 108 „. . . . those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse." [154]

s. 559 pozn. 140 „The nominal price of day-labour is at present no more than about four times, or at most five times higher than it was in the year 1514. But the price of corn is seven times, and of flesh-meat and raiment about fifteen times higher. [. . .] So far, therefore, has the price of labour been even from advancing in proportion to the increase in the expences of living, that it does not appear that it bears now half the proportion to those expences that it did bear." [Dr. Richard Price, Observations on Reversionary Payments, 6. ed. By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, p. 159.]

s. 574 pozn. 169 „The heaven-born employment of the hind gives dignity even to his position. He is not a slave, but a soldier of peace, and deserves his place in married man's quarters, to be provided by the landlord, who has claimed a power of enforced labour similar to that the country demands of a military soldier. He no more receives market-price for his work than does a soldier. Like the soldier he is caught young, ignorant, knowing only his own trade and his own locality. Early marriage and the operation of the various laws of settlement affect the one as enlistment and the Mutiny Act affect the other." (Dr. Hunter, l. c. p. 132.)

s. 574 n pozn. 170 »Mal vêtus, logés dans des trous, / Sous les combles, dans les décombres, / Nous vivons avec les hiboux / Et les larrons, amis des ombres.« [Pierre Dupont, Ouvriers, 1846.]

s. 594 pozn. 191 »Le paysan y (en Silésie) est serf.« »On n'a pas pu encore engager les Silésiens au partage des communes, tandis que dans la nouvelle Marche, il n'y a guère de village où ce partage ne soit exécuté avec le plus grand succès.« (Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, t. II, p. 125, 126.)

s. 597 pozn. 194 „The quantity of land assigned" (. . .) „would now be judged too great for labourers, and rather as likely to convert them into small farmers." (George Roberts, The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, Lond. 1856, p. 184.)

s. 597 pozn. 195 „The right of the poor to share in the tithe, is established by the tenure of ancient statutes." (Tuckett, l. c., v. II, p. 804, 805.)

s. 598 pozn. 199 „I most lament the loss of our yeomanry, that set of men, who really kept up the independence of this nation; and sorry I am to see their lands now in the hands of monopolizing lords, tenanted out to small farmers, who hold their leases on such conditions as to be little better than vassals ready to attend a summons on every mischievous occassion." [J. Arbuthnot, Inquiry into the connection between the present price of provisions and of farms, Lond. 1773, p. 139.]

s. 599 pozn 200 „The large grant of lands in Ireland to Lady Orkney, in 1695, is a public instance of the king's affection, and the lady's influence ... Lady Orkney's endearing offices, are supposed to have been — foeda laboriorum ministeria." (The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.)

s. 602 pozn. 212 „Working men are driven from their cottages, and forced into the towns to seek for employment; — but then a larger surplus is obtained, and thus Capital is augmented." ([R. B. Seeley,] The Perils of the Nation, 2nd ed., Lond. 1843, p. XIV.)

s. 603 pozn. 220 »Le lin fait donc une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord de l'Allemagne. Malheureusement pour l'espèce humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misère, et non un moyen de bien-être. Les impôts directs, les corvées, les servitudes de tout genre, écrasent le cultivateur allemand, qui paie encore des impôts indirects dans tout ce qu'il achète ... et pour comble de ruine, il n'ose pas vendre ses productions où et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'état de payer les impôts directs à l'échéance sans la filerie; elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui-même: mais quelle pénible vie, même aidée de ce secours! En été, il travaille comme un forçat au labourage et à la récolte; il se couche à 9 heures et se lève à deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait réparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se défait des denrées qu'il faudrait vendre pour payer les impôts. Il faut donc filer pour suppléer à ce vide ... il faut y apporter la plus grande assiduité. Aussi le paysan se couche-t-il en hiver à minuit, une heure, et se lève à cinq ou six; ou bien il se couche à neuf, et se lève à deux, et cela tous les jours de sa vie si ce n'est le dimanche. Ces excès de veille et de travail usent la nature humaine, et de là vient qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plutôt dans les campagnes que dans les villes.« (Mirabeau, l. c., t. III, p. 212 sqq.)

s. 610 pozn. 222 „Whenever the legislature attempts to regulate the differences between masters and their workmen, its counsellors are always the masters." [147] »L'esprit des lois, c'est la propriété.[148]«

s. 612 pozn. 225 »L'anéantissement de toutes espèce de corporations du même état et profession étant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est défendu de les rétablir de fait sous quelque prétexte et sous quelque forme que ce soit.« ... »des citoyens attachés aux mêmes professions, arts et métiers prenaient des délibérations, faisaient entre eux des conventions tendantes à refuser de concert ou à n'accorder qu'à un prix déterminé le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites délibérations et conventions ... seront déclarées inconstitutionelles, attentatoires à la liberté et à la déclaration des droits de l'homme etc.« (Révolutions de Paris, Paris 1791, t. III, p. 523.)

s. 614 pozn. 228 Knight: „You, my neighbour, the husbandman, you Maister Mercer, and you Goodman Copper, with other artificers, may save yourselves metely well. For as much as all things are dearer than they were, so much do you arise in the pryce of your wares and occupations that yee sell agayne. But we have nothing to sell where by we might advance ye pryce there of, to countervaile those things that we must buy agayne." ... „I pray you, what be those sorts that ye meane. And, first, of those that yee thinke should have no losse hereby?" — Doktor: „I meane all these that live by buying and selling, for, as they buy deare, they sell thereafter." — Knight: „What is the next sorte that yee say would win by it?" — Doktor: „Marry, all such as have takings or fearmes in their owne manurance" (t. j. cultivation) „at the old rent, for where they pay after the olde rate, they sell after the newe — that is, they paye for their lande good cheape, and sell all things growing thereof deare ..." Knight: „What sorte is that which, ye sayde should have greater losse hereby, than these men had profit?" — Doktor: „It is all noblemen, gentlemen, and all other that live either by a stinted rent or stypend, or do not manure" (cultivate) „the ground, or doe occupy no buying and selling." [William Stafford, A Compendious or Briefe

Poznámky a registre

Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days, London 1581.]

s. 614 n pozn. 229 »C'est li compte que messire Jacques de Thoraisse, chevalier chastelain sor Besançon rent es seigneur tenant les comptes à Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant à la dite chastellenie, depuis XXVe jour de décembre MCCCLIX jusqu'au XXVIIIe jour de décembre MCCCLX.« (Alexis Monteil, Histoire des Matériaux manuscrits etc., p. 234, 235.)

s. 616 pozn. 232 »Je permettrai«, ... »que vous ayez l'honneur de me servir, à condition que vous me donnez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander.« (J. J. Rousseau, Discours sur l'Économie Politique, [Genève 1760, p. 70].)

s. 617 pozn. 234 „Twenty pounds of wool converted unobtrusively into the yearly clothing of a labourer's family by its own industry in the intervals of other work — this makes no show; but bring it to market, send it to the factory, thence to the broker, thence to the dealer, and you will have great commercial operations, and nominal capital engaged to the amount of twenty times its value ... The working class is thus emerced to support a wretched factory population, a parasitical shopkeeping class, and a fictitious commercial, monetary and financial system." (David Urquhart, l. c. p. 120.)

s. 623 pozn. 243[b] »Si les Tartares inondaient l'Europe aujourd'hui, il faudrait bien des affaires pour leur faire entendre ce que c'est qu'un financier parmi nous.« (Montesquieu, Esprit des lois, t. IV, p. 33, éd. Londres 1769.)

s. 628 pozn. 251 »Nous sommes [...] dans une condition tout-à-fait nouvelle de la société ... nous tendons à séparer [...] toute espèce de propriété d'avec toute espèce de travail.« (Sismondi, Nouveaux Principes de l'Écon. Polit., t. II, p. 434.)

s. 635 pozn. 268 »... Dans les colonies où l'esclavage a été aboli sans que le travail forcé se trouvait remplacé par une quantité équivalente de travail libre, on a vu s'opérer la contre-partie du fait qui se réalise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter à leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part légitime qui leur revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse de salaire, ont été obligés de fournir l'excédant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux mêmes. Une foule de planteurs ont été ruinés de la sorte, d'autres ont fermé leurs ateliers pour échapper à une ruine imminente ... Sans doute, il vaut mieux voir périr des accumulations de capitaux, que des générations d'hommes« (...); »mais ne vaudrait-il pas mieux que ni les uns ni les autres périssent? (Molinari, l. c. p. 51, 52.)

s. 636 pozn. 272 »C'est, ajoutez-vous, grâce à l'appropriation du sol et des capitaux que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait un revenu ... c'est au contraire, grâce à l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras ... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphère. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol ... C'est le mettre dans le vide de richesses, pour ne le laisser vivre qu'à votre volonté.« (Colins, l. c., t. III, p. 267—271 passim.)

s. 637 pozn. 275 ... „The first and main object at which the new Land Act of 1862 aims, is to give increased facilities for the settlement of the people." (The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, Lond. 1862, [p. 3].)

Poznámky

[1] *Kapitál* je hlavným dielom Karola Marxa, na ktorom pracoval štyri desaťročia svojho života. „Keď Marx poznal, že ekonomické zriadenie je základňa, nad ktorou sa dvíha politická nadstavba, sústredil svoju pozornosť na toto ekonomické zriadenie." (Lenin, V. I.: Zobrané spisy. 23. zv. Bratislava 1984, s. 76.)

Marx začal systematicky študovať politickú ekonómiu koncom roku 1843 v Paríži. Vytýčil si za cieľ napísať rozsiahlu prácu, ktorá mala zahŕňať kritiku jestvujúceho zriadenia a buržoáznej politickej ekonómie. Jeho prvé bádania v tejto oblasti sa odzrkadlili v takých prácach, ako Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844, Nemecká ideológia, Bieda filozofie, Námezdná práca a kapitál, Manifest komunistickej strany a iné. Už v týchto prácach odhalil základy kapitalistického vykorisťovania, nezmieriteľný protiklad záujmov kapitalistov a námezdných robotníkov, antagonistický a prechodný charakter všetkých ekonomických vzťahov kapitalizmu.

Po prerušení práce, ktoré vyvolali búrlivé udalosti revolúcie z rokov 1848 až 1849, Marx pokračoval vo svojich ekonomických bádaniach v Londýne, kam musel emigrovať v auguste 1849. Tu dôkladne a všestranne študoval dejiny ekonómie a vtedajšie hospodárstvo rozličných krajín, najmä Anglicka, ktoré v tom čase bolo klasickou krajinou kapitalizmu. V tomto období ho zaujímali dejiny pozemkového vlastníctva a teória pozemkovej renty, dejiny a teória peňažného obehu a cien, hospodárske krízy, dejiny techniky a technológie a otázky agronómie a agrochémie.

Marx pracoval za neuveriteľne ťažkých podmienok. Ustavične musel bojovať s núdzou a nezriedka bol nútený odtrhnúť sa od štúdia, aby si zarábal na živobytie. Dlhotrvajúce nadmerné prepínanie síl a materiálne strádanie neostali bez následkov — Marx vážne ochorel. Napriek tomu rozsiahle prípravné práce do roku 1857 natoľko pokročili, že mohol začať so systematizáciou a zovšeobecňovaním nazbieraných materiálov.

Od augusta 1857 do júna 1858 Marx napísal rukopis v rozsahu asi 50 tlačových hárkov, ktorý v istom zmysle predstavoval náčrt budúceho Kapitálu. Túto prácu po prvý raz uverejnil v rokoch 1939—1941 Ústav marxizmu-leninizmu pri ÚV KSSZ v jazyku originálu pod názvom Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. V novembri 1857 Marx načrtol plán svojho diela, ktorý neskoršie podrobne rozpracoval a podstatne upresnil. Svoju vedeckú prácu venovanú kritike ekonomických kategórií rozčlenil do šiestich kníh: 1. O kapitáli; 2. O pozemkovom vlastníctve; 3. O námezdnej práci; 4. O štáte; 5. Medzinárodný obchod; 6. Svetový trh. Predpokladal, že prvá kniha bude mať štyri oddiely: a) Kapitál vo všeobecnosti; b) Konkurencia alebo

Poznámky a registre

vzájomné pôsobenie mnohých kapitálov; c) Úver; d) Účastinný kapitál. Prvý oddiel sa mal skladať z troch kapitol: 1. Hodnota, 2. Peniaze a 3. Kapitál. Tretia kapitola sa zasa mala členiť na tri časti: Výrobný proces kapitálu; Obežný proces kapitálu; Jednota obidvoch čiže kapitál a zisk. Toto posledné špeciálne členenie sa neskoršie stalo základom delenia celého diela na tri zväzky Kapitálu. Kritika a dejiny politickej ekonómie a socializmu mali byť predmetom inej práce.

Marx si zaumienil, že svoje dielo vydá postupne v zošitoch, pričom prvý zošit mal nevyhnutne tvoriť relatívny celok a základ celej práce. Mal obsahovať časti: 1. Tovar, 2. Peniaze čiže jednoduchý obeh a 3. Kapitál. Ale v konečnom znení prvej publikácie, v knihe Ku kritike politickej ekonómie, Marx z politických dôvodov vynechal tretiu časť. Upozornil na to, že práve touto časťou „sa začína ozajstná bitka" a že pri existujúcej oficiálnej cenzúre, policajných prenasledovaniach a štvaniciach každého druhu proti autorom, ktorí sú pre vládnuce triedy nežiadúci, nebolo by rozumné hneď na začiatku uverejniť takúto kapitolu, ešte predtým, ako sa široká verejnosť niečo dozvie o novom diele. Pre prvú publikáciu Marx osobitne napísal kapitolu o tovare a dôkladne prepracoval kapitolu o peniazoch z rukopisu z rokov 1857—1858.

Kniha Ku kritike politickej ekonómie vyšla roku 1859. Marx mal v úmysle krátko nato vydať ďalší zošit, t. j. spomenutú časť o kapitáli, ktorá tvorí hlavný obsah rukopisu z rokov 1857—1858. Preto znova pokračoval v systematickom bádaní politickej ekonómie v Britskom múzeu. Čoskoro však musel túto prácu na pol druha roka prerušiť, aby odhalil osočujúce útoky bonapartovského agenta Karla Vogta a dal do tlače iné súrne práce. Až v auguste 1861 začal Marx opäť písať rozsiahly rukopis a dokončil ho uprostred roku 1863. Rukopis má 23 zošitov v celkovom rozsahu asi 200 tlačových hárkov; je pokračovaním prvého zošitu Ku kritike politickej ekonómie, ktorý vyšiel roku 1859, a má ten istý názov. Prevažná časť tohto rukopisu (zošity VI až XV a XVIII), ktorá sa zaoberá dejinami ekonomických učení, nebola za Marxovho a Engelsovho života uverejnená. Túto časť rukopisu vydal Ústav marxizmu-leninizmu pri ÚV SED pod názvom Teórie o nadhodnote (Štvrtý zväzok Kapitálu), 1.—3. časť. Prvých päť zošitov a sčasti zošity XIX—XXIII sa zaoberajú témami prvého zväzku Kapitálu. Marx tu analyzuje premenu peňazí na kapitál, rozvíja teóriu nadhodnoty a dotýka sa celého radu iných otázok. Najmä v zošitoch IX a XX položil solídne základy pre 13. kapitolu prvého zväzku Stroje a veľkopriemysel; obsahujú mimoriadne bohatý materiál k dejinám techniky a dôkladný ekonomický rozbor používania strojov v kapitalistickom priemysle. V zošitoch XXI—XXIII Marx objasňuje jednotlivé otázky, ktoré sa vzťahujú na rôzne témy Kapitálu, medziiným aj na niektoré otázky druhého zväzku. Problémom tretieho zväzku venoval zošity XVI a XVII. Rukopis z rokov 1861—1863 sa teda vo väčšej alebo menšej miere dotýka problémov všetkých štyroch zväzkov Kapitálu.

V priebehu ďalšej práce sa Marx rozhodol vybudovať celé dielo podľa plánu, ktorý predtým rozpracoval pre oddiel Kapitál vo všeobecnosti s jeho troma časťami, historicko-kritická časť rukopisu mala byť štvrtou, záverečnou časťou diela. Vo svojom liste Kugelmannovi z 13. októbra 1866 Marx napísal: „Celé dielo sa totiž skladá z týchto častí: Kniha I. Výrobný proces kapitálu. Kniha II. Obežný proces kapitálu. Kniha III. Formy celkového procesu. Kniha IV. K dejinám teórie." Marx upustil od skoršieho plánu vydávať dielo postupne v zošitoch a zaumienil si, že najprv prácu úplne dokončí a až potom ju vydá.

Intenzívne pokračoval v práci na svojom diele, najmä na tých častiach, ktoré v rukopise z rokov 1861—1863 neboli dostatočne objasnené. Dodatočne študoval veľké množstvo ekonomickej a technickej literatúry, okrem iného o poľnohospodárstve, o otázkach úveru a peňažného obehu, ďalej štatistické materiály, parlamentné dokumenty, oficiálne správy o detskej práci v priemysle, o životných podmienkach anglického proletariátu atď. Bezprostredne potom za dva a pol roka (od augusta 1863 do konca roku 1865) vznikol nový,

objemný rukopis, ktorý je prvým, do podrobnosti rozpracovaným variantom troch teoretických zväzkov Kapitálu. Až keď Marx napísal celú prácu (v januári 1866), pristúpil ku konečnému spracovaniu pre tlač. Pritom sa držal Engelsovej rady, aby nepripravoval do tlače celé dielo naraz, ale najprv iba prvý zväzok. Konečnému spracovaniu venoval Marx veľkú starostlivosť. V podstate nanovo prepracoval celý prvý zväzok. V záujme uzavretosti, úplnosti a jasnosti výkladu pokladal za nevyhnutné zhrnúť na začiatku prvého zväzku Kapitálu obsah svojho spisu Ku kritike politickej ekonómie, ktorý vyšiel roku 1859.

Marx ďalej vylepšoval prvý zväzok Kapitálu, keď pripravoval nové vydanie v nemčine a preklady v iných jazykoch. Takto urobil početné zmeny v druhom vydaní (1872), dal dôležité pokyny v súvislosti s ruským vydaním, prvým prekladom Kapitálu do cudzieho jazyka, ktorý vyšiel roku 1872 v Petrohrade, značne prepracoval a zredigoval francúzsky preklad, ktorý vychádzal postupne v zošitoch od roku 1872 do roku 1875.

Po vyjdení prvého zväzku Marx neúnavne pracoval na ďalších zväzkoch, pretože chcel rýchle dokončiť celé dielo. Mnohostranná činnosť v Generálnej rade Medzinárodného robotníckeho združenia si vyžadovala veľa času. Stále častejšie musel prerušovať prácu pre zlý zdravotný stav. Mimoriadna vedecká presnosť a úzkostlivá svedomitosť, prísna sebakritika, s akou sa podľa Engelsových slov usiloval „vypracovať svoje veľké ekonomické objavy až k úplnej dokonalosti, než ich uverejnil", to všetko viedlo Marxa k novým štúdiám pri spracovaní alebo preskúmaní toho či iného problému.

Po Marxovej smrti Engels pripravil do tlače a uverejnil obidva ďalšie zväzky Kapitálu. Druhý zväzok vyšiel roku 1885 a tretí roku 1894. Tým Engels prispel do pokladnice poznatkov vedeckého komunizmu prínosom, ktorý nemožno dostatočne docenif.

Engels redigoval aj preklad prvého zväzku Kapitálu do angličtiny (vyšiel roku 1887), pripravil tretie (1883) a štvrté (1890) vydanie prvého zväzku Kapitálu v nemčine. Okrem toho po Marxovej smrti, ale ešte za života F. Engelsa, vyšli tieto vydania prvého zväzku Kapitálu: tri vydania v angličtine v Londýne (1888, 1889 a 1891), tri vydania v angličtine v New Yorku (1887, 1889 a 1890), vydanie vo francúzštine v Paríži (1885), v dánčine v Kodani (1885), v španielčine v Madride (1886), v taliančine v Turíne (1886), v poľštine v Lipsku (1884—1889), v holandčine v Amsterdame (1894), ako aj celý rad ďalších neúplných vydaní.

Pre štvrté vydanie prvého zväzku Kapitálu (1890) pripravil Engels podľa Marxových pokynov konečnú redakciu textu a poznámok. Toto znenie je základom nášho vydania prvého zväzku Kapitálu. 13

[2] Marx sa tu odvoláva na prvú kapitolu prvého vydania (1867), ktorej nadpis znel Tovar a peniaze. Pre druhé vydanie Marx prepracoval zväzok a zmenil jeho štruktúru. Pôvodnú prvú kapitolu rozdelil na tri samostatné kapitoly, ktoré teraz pod rovnakým názvom tvoria prvý oddiel. 13

[3] *De te fabula narratur!* (Hovorí o tebe!) — Horatius: Satiry. 1. kniha. 1. satira. In: Horatius, Quintus Flaccus: Vavřín a réva. Praha 1972, s. 157. 14

[4] *Modré knihy* (Blue-Books) — všeobecné označenie pre publikácie materiálov anglického parlamentu a diplomatických dokumentov ministerstva zahraničných vecí. Modré knihy, nazývané podľa modrej obálky, vydávajú v Anglicku od 17. storočia a sú najdôležitejšími oficiálnymi prameňmi o dejinách hospodárstva a diplomacie tejto krajiny. 17 411

[5] *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Choď si svojou cestou a nech si ľudia vravia, čo chcú!) — parafrázovaný citát z Danteho Božskej komédie. Bratislava 1982. 17

[6] Vo štvrtom nemeckom vydaní prvého zväzku Kapitálu (1890) boli prvé štyri odseky tohto doslovu vynechané. V tomto zväzku uverejňujeme doslov v plnom znení. 18

Poznámky a registre

[7] *Anti-Corn-Law League* (Liga proti obilným zákonom) — združenie stúpencov slobodného obchodu, ktoré založili roku 1838 továrnici Cobden a Bright v Manchestri. Takzvané obilné zákony, ktorých cieľom bolo obmedzenie, resp. zákaz dovozu obilia z cudziny, zaviedli v Anglicku roku 1815 v záujme tamojších veľkých pozemkových vlastníkov, landlordov. Liga požadovala úplnú obchodnú slobodu a bojovala za odstránenie obilných zákonov s cieľom znížiť mzdy robotníkov a oslabiť ekonomické a politické pozície pozemkovej aristokracie. Vo svojom boji proti pozemkovým vlastníkom sa liga snažila využiť masy robotníkov. Ale práve v tom čase najpokrokovejší robotníci Anglicka nastúpili cestu samostatného, politicky vyhraneného robotníckeho hnutia (chartizmu). Boj medzi priemyselnou buržoáziou a pozemkovou aristokraciou sa skončil roku 1846 prijatím zákona o odstránení obilných zákonov. Potom ligu rozpustili. 21

[8] Článok J. Dietzgena Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx, ktorý vyšiel v Hamburgu 1867, bol uverejnený roku 1868 v novinách Demokratisches Wochenblatt, č. 31, 34, 35 a 36. Od roku 1869 do roku 1876 vychádzali tieto noviny pod názvom Der Volksstaat. 23

[9] *La Philosophie Positive. Revue* — časopis vychádzajúci v Paríži v rokoch 1867—1883. V č. 3 z novembra — decembra 1868 uverejnil krátku recenziu o prvom zväzku Kapitálu z pera De Robertyho, stúpenca pozitivistického filozofa Augusta Comta. 23

[10] Н. Зиберъ, „Теорія цѣнности и капитала Д. Рикардо въ связи съ позднѣйшими дополненіями и разъясненіями", Кіевъ 1871, s. 170. 23

[11] Marx tu má na mysli nemeckých buržoáznych filozofov Büchnera, Langeho, Dühringa, Fechnera a ďalších. 25

[12] Francúzske vydanie prvého zväzku Kapitálu vyšlo v zošitoch, ktoré postupne vychádzali v Paríži od roku 1872 do roku 1875. 29

[13] *„neue Zweidrittel"* („nový dvojtretiak") — strieborná minca v hodnote $^2/_3$ toliara, ktorá bola v obehu od konca 17. do polovice 19. storočia v rôznych nemeckých krajinách. 30

[14] Číslovanie kapitol v anglickom vydaní prvého zväzku Kapitálu nesúhlasí s číslovaním v nemeckých vydaniach. 33

[15] *„proslavery rebellion"* — vzbura rozpútaná otrokármi na juhu USA, ktorá viedla k občianskej vojne v rokoch 1861—1865. 36 242 357

[16] Predstavitelia buržoázie opätovne obviňovali Marxa, že vedome sfalšoval istý citát z Gladstonovho prejavu zo 16. apríla 1863. Tieto osočujúce útoky Engels demaskoval v osobitnej práci Vo veci Brentano kontra Marx o údajnom sfalšovaní citátu. (Opísanie prípadu a dokumenty.) Táto práca vyšla v Hamburgu roku 1891. (Marx, K. — Engels, B.: Spisy. 22. sv. Praha 1967, s. 131—222.) 38

[17] *Vynález Laskerka proti Bebelovi* — na zasadnutí Ríšskeho snemu 8. novembra 1871 národno-liberálny poslanec Lasker v polemike proti Bebelovi vyhlásil, že ak sa nemeckí robotníci dajú nahovoriť, aby nasledovali príklad parížskych komunardov, „poctivi a majetní občania ich ubijú obuškami". Rečník sa však rozhodol, že túto formuláciu neuverejní a už v stenografickej správe namiesto „ubijú obuškami" stáli slová „vlastnou mocou ich potlačia". Toto falšovanie odhalil Bebel. Lasker sa stal predmetom výsmechu medzi robotníkmi, ktorí ho pre malú postavu prezývali „Laskerchen" (Laskerko). 39

[18] Engels tu parafrázuje slová chvastúňa a zbabelca Falstaffa, ktorý rozpráva o tom, ako sám bojoval proti päťdesiatim ľuďom. (Shakespeare, W.: Henrich IV. Bratislava 1983.) 41

[19] Parafrázovaný citát z eposu Samuela Butlera, Hudibras. London 1835. 46

[20] Jacob, William: An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. London 1831. 49

[21] [Petty, W.:] A Treatise of Taxes and Contributions. London 1667, p. 47. 52

[22] Shakespeare, W.: Henrich IV. Bratislava 1983. 55

[23] *Paris vaut bien une messe* (Paríž je veru hoden omše), povedal údajne Henrich IV. roku 1593, keď v záujme svojej nacionálnej politiky prestúpil na katolicizmus. 59

[24] Marx tu cituje Aristotelovu Etiku Nikomachovu z diela Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. 9. t. Oxonii 1837. 65

[25] *Lombardstreet* — ulica v londýnskej City, kde sa nachádzajú najvýznamnejšie bankové a obchodné inštitúcie Anglicka. 66

[26] Marx, Karl: Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. 1. chap. Paris, Bruxelles 1847. (Marx, K.: Bieda filozofie Bratislava 1980.) 73

[27] Parafrázovaný citát z Goetheho Fausta. I. diel. Bratislava 1966. 73

[28] *pour encourager les autres* (na povzbudenie ostatných) — po porážke revolúcií z rokov 1848—1849 nastúpilo v Európe obdobie najtemnejšej politickej reakcie. Kým v aristokratických, ale aj buržoáznych kruhoch Európy sa v tomto čase oduševňovali za špiritizmus, najmä za hýbanie stolom, rozšírilo sa v Číne medzi roľníkmi mohutné protifeudálne oslobodzovacie hnutie, ktoré vošlo do dejín pod názvom revolúcia Tchajpchingov. 75

[29] *Paralelogramy pána Owena* spomína Ricardo vo svojom spise On Protection to Agriculture. 4. ed. London 1822, p. 21. Vo svojich utopických sociálnoreformistických plánoch sa Owen snažil dokázať, že tak z hľadiska hospodárnosti, ako aj vedenia domácnosti je najúčelnejšie stavať osady vo forme paralelogramu alebo štvorca. 79

[30] *Epikurovi bohovia* — podľa názoru starogréckeho filozofa Epikura bohovia žijú v intermundiách, v priestoroch medzi svetmi; nemajú nijaký vplyv ani na vývin vesmíru, ani na život ľudí. 81

[31] Shakespeare, W.: Mnoho kriku pre nič. Bratislava 1961. 84

[32] *Landit* — mesto blízko Paríža, kde sa od 12. do 19. storočia každoročne konali veľké jarmoky. 85

[33] *Apokalypsa* — dielo ranokresťanskej literatúry, prevzaté do Nového zákona ako Zjavenie sv. Jána; jeho pôvod sa väčšinou pripisuje apoštolovi Jánovi. Obsahuje mystické predpovede o „konci sveta" a o „návrate Krista", ktoré v stredoveku často viedli ku kacírskym ľudovým hnutiam. Neskôr cirkev využívala proroctvá Apokalypsy na zastrašovanie ľudových más.
Marx tu cituje zo 17. a 13. kapitoly Zjavenia sv. Jána. 87

[34] *Štát Inkov* — otrokársky štát s významnými zvyškami prvotnopospolnej spoločnosti. Základom spoločenskej a hospodárskej organizácie bol rod čiže spoločenstvo roľníkov (aylla), ktoré malo v spoločnej držbe pôdu a dobytok. Štát Inkov bol na vrchole svojho rozkvetu od konca 15. storočia do tridsiatych rokov 16. storočia, kým ho nedobyli a úplne nezničili Španieli; v čase rozkvetu sa rozprestieral na území dnešného Peru, Ekvádoru, Bolívie a severného Chile. 88

[35] *Pandekty* (gr.) čiže Digesta (lat.) — hlavná časť rímskeho občianskeho práva (Corpus iuris civilis). Pandekty boli súborom výňatkov z diel rímskych právnikov, ktoré vyjadrovali záujmy otrokárov. Vypracovali ich na príkaz byzantského cisára Justiniána I. a roku 533 ich vyhlásili za zákon. 90

[36] [Parry, W. E.:] Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819—1820, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry. 2. ed. London 1821, p. 277—278. 94

[37] *básnická chronológia* — v antickej mytológii sa dejiny ľudstva delili na päť období. V zlatom veku žili ľudia najšťastnejšie a bez starostí; pôda bola ich spoločným vlastníctvom a dávala im všetko nevyhnutné pre život. Po tomto dokonalom stave sa však svet postupne zhoršoval, čo sa prejavuje aj v pomenovaní jednotlivých období, a to ako strieborný, medený, heroický a železný vek. Toto posledné obdobie sa vyznačovalo namáhavou prácou a pôdou chudobnou na výnosy; život bol plný nespravodlivosti, násilia a vrážd. Legendu o piatich vekoch neskôr znova prevzali do svojich diel grécky epik Hésiodos a rímsky lyrik Ovidius. 97

[38] Únia medzi Anglickom a Škótskom, ktorá sa uskutočnila roku 1707, definitívne spojila Škótsko s Anglickom. Škótsky parlament rozpustili a všetky ekonomické hranice medzi obidvoma krajinami odstránili. 97

[39] Marx cituje svätého Hieronyma. Ad Eustochium. 100

[40] Dante: Božská komédia. Raj. Nemecký preklad podľa Philaletesa, Lipsko 1871. 100

[41] *„the course of true love never does run smooth"* (láska nikdy nie je bez prekážok) — Shakespeare, W.: Sen noci svätojánskej. Bratislava 1962. 103

[42] Tento citát z Quesnayho je v práci Dupont de Nemours, P.—S.: Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates ... par Eugène Daire, 1. part. Paris 1846, p. 392. 104

[43] *Non olet* (Nesmrdia) — povedal rímsky cisár Vespasianus (69—79) o peniazoch, keď mu jeho syn vyčítal zdanenie záchodov. 105

[44] *Müller, A. H.*: Die Elemente der Staatskunst. 2. Teil. Berlin 1809, S. 280. 116

[45] Slovná hračka: „sovereign" znamená „suverén", „monarcha"; zároveň je „sovereign" označenie anglickej zlatej mince (1 £). 118

[46] *z meuble na immeuble* (z pohyblivého na nepohyblivé) — Boisguillebert: Le détail de la France. In: Économistes financiers du XVIIIe siècle, ... par Eugène Daire, Paris 1843, p. 213. 120

[47] *Východoindická spoločnosť* — anglická obchodná spoločnosť, ktorá existovala od roku 1600 do roku 1858. Bola nástrojom anglickej lúpežnej koloniálnej politiky v Indii, Číne a iných ázijských krajinách. S jej pomocou sa anglickým kolonizátorom podarilo postupne dobyť Indiu. Východoindická spoločnosť mala dlhý čas monopol na obchod s Indiou a vykonávala najdôležitejšie administratívne funkcie v tejto krajine. Národnooslobodzovacie povstanie v Indii (1857—1859) donútilo Angličanov zmeniť formy svojej koloniálnej nadvlády; Východoindickú spoločnosť rozpustili a Indiu vyhlásili za dŕžavu britskej koruny. 123 621

[48] East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864. 123

[49] Luthera tu citujeme podľa 4. nemeckého vydania Kapitálu. 124 169 495

[50] Marx tu cituje Pettyho prácu Verbum sapienti, ktorá vyšla ako príloha k dielu The Political Anatomy of Ireland. 129 132 232

[51] Marx tu cituje knihu Ricardo, D.: The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes. 4. ed. London 1811. 130

[52] *„currency principle"* — peňažná teória, veľmi rozšírená v Anglicku v prvej polovici 19. storočia, ktorá vychádzala z kvantitatívnej teórie peňazí. Jej zástancovia tvrdili, že ceny tovarov sa určujú množstvom peňazí v obehu. Zástancovia „currency principle" chceli napodobovať zákony kovového obehu. Medzi currency (obeživo) rátali okrem kovových peňazí aj bankovky. Verili, že úplným zlatým krytím bankoviek dosiahnu stabilný obeh peňazí; emisia sa mala riadiť podľa dovozu a vývozu drahých kovov. Pokusy anglickej vlády (bankový zákon z roku 1844) oprieť sa o túto teóriu nemali nijaký

úspech a potvrdili iba, že je vedecky neudržateľná a vôbec sa nehodí na praktické ciele. (Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 145—148.) 131 517

[52] *Institut de France* — najvyššia vedecká inštitúcia vo Francúzsku, ktorá sa skladá z niekoľkých oddelení čiže akadémií. Destutt de Tracy bol členom Akadémie morálnych a politických vied. 146

[54] *Hic Rhodus, hic salta!* — z Ezopovej bájky, v ktorej istý chvastúň tvrdí, že na ostrove Rodos sa mu podaril obrovský skok. Odpovedali mu: Tu je Rodos, tu skoč! 148

[55] *Cuzov prevrat* — v januári 1859 zvolili Alexandra Cuzu za hospodára najprv Moldavy a o niečo neskôr aj Valašska. Spojením týchto dvoch podunajských kniežatstiev, ktoré boli dlhý čas pod nadvládou Osmanskej ríše, vznikol jednotný rumunský štát. Cuza si stanovil za cieľ uskutočniť celý rad buržoázno-demokratických reforiem. Jeho politika sa však stretla s prudkým odporom pozemkových vlastníkov a istej časti buržoázie. Keď Národné zhromaždenie, v ktorom väčšinu mali zástupcovia pozemkových vlastníkov, zamietlo návrh agrárnej reformy, predložený vládou, Cuza roku 1864 rozpustil túto reakčnú inštitúciu. Vyhlásil ústavu, rozšíril okruh voličov a posilnil moc vlády. Agrárna reforma prijatá v tejto novej politickej situácii odstránila nevoľníctvo a rozdelila pôdu roľníkom na základe výkupného. 150 204

[56] Storch, Henri: Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. 1. t. St.-Peterburg 1815, p. 228. 161

[57] Cherbuliez, A.: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris 1841, p. 14. 161

[58] *Kasus, der ihn lachen macht* (prípad, z ktorého mu je do smiechu) — parafrázovaný citát z Goetheho Fausta. I. diel. Bratislava 1966. 170

[59] *„Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"* („Všetko je dobré na tomto najlepšom zo všetkých svetov") — aforizmus z Voltairovho satirického románu Candide alebo Optimizmus. 171 636

[60] *als hätt' es Lieb' im Leibe* (akoby v tele lásku mala) — parafrázovaný citát z Goetheho Fausta. I. diel. Bratislava 1966. 171

[61] Lucretius, Titus Carus: O přírode. 1. kniha. Praha 1971, s. 17. 187

[62] *gottschedovská genialita* — ironická narážka na nemeckého spisovateľa a literárneho kritika Johanna Christopha Gottscheda, ktorý zohral v literatúre určitú pozitívnu úlohu, ale zároveň vynikal mimoriadnou neznášanlivosťou voči novým literárnym prúdom. Jeho meno sa preto stalo synonymom literárnej nafúkanosti a tuposti. 188

[63] Marx ironicky nazýva Wilhelma Roschera Wilhelm Thukydides Roscher, pretože v predslove k prvému vydaniu svojej knihy Die Grundlagen der Nationalökonomie, ako hovorí Marx, „sa vyhlásil skromne za Thukydida politickej ekonómie". (Marx, K.: Teórie o nadhodnote. 3. časť. Bratislava 1968, s. 417.) 188

[64] Jacob, William: A Letter to Samuel Withbread, Being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture. London 1815, p. 33. 190

[65] *Factory Act* — tu: anglický továrenský zákon z roku 1833. (Tento zväzok, s. 232, 237—239.) 193

[66] *Chiliasti* (gr. chilioi — tisíc) hlásali nábožensko-mystické učenie o druhom príchode Krista a nastolení „tisícročnej ríše" na zemi, ríše spravodlivosti, všeobecnej rovnosti a blahobytu. Chiliastická viera vznikla v čase rozpadu otrokárskeho zriadenia ako dôsledok neznesiteľného útlaku a utrpenia pracujúcich ľudí, ktorí hľadali východisko vo fantastických snoch o vykúpení. Táto viera sa veľmi rozšírila a neskoršie sa ustavične vracala v učeniach rôznych stredovekých sekt. 196

[67] Ure, A.: The Philosophy of Manufactures. London 1835, p. 406. 196

[68] *„little shilling men"* („stúpenci malého šilingu") z Birminghamu — predstavitelia peňažnej teórie v prvej polovici 19. storočia. Jej stúpenci propagovali učenie o ideálnej miere peňazí a primerane tomu pokladali peniaze iba za počítací názov. Predstavitelia tejto školy, bratia Thomas a Matthias Attwoodovci, Spooner a iní, predložili projekt na zníženie obsahu zlata peňažnej jednotky v Anglicku, nazývaný „projekt malého šilingu". Z toho pochádzalo aj označenie samej školy. „Stúpenci malého šilingu" zároveň vystupovali proti opatreniam vlády zameraným na zníženie množstva peňazí v obehu. Boli toho názoru, že ak sa použije ich teória, umelým zvýšením cien sa oživí priemysel a zabezpečí sa všeobecný rozkvet krajiny. V skutočnosti by však navrhované znehodnotenie peňazí mohlo viesť iba k tomu, že by sa splatili dlhy štátu a veľkých podnikateľov, ktorí boli hlavnými príjemcami najrôznejších úverov.

O „stúpencoch malého šilingu" hovorí Marx aj vo svojej práci Ku kritike politickej ekonómie. (Marx, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969, s. 60—61.) 200

[69] *Règlement organique z roku 1831* — prvá ústava podunajských kniežatstiev (Moldavska a Valašska), obsadených ruskými vojskami na základe adrianopolskej mierovej zmluvy zo 14. septembra 1829, ktorá ukončila rusko-tureckú vojnu z rokov 1828—1829. Projekt tejto ústavy vypracoval P. D. Kiseľov, najvyšší predstaviteľ správy týchto kniežatstiev. Podľa reglementu v každom kniežatstve zákonodarnú moc malo zhromaždenie volené zo statkárov a výkonnú moc mali hospodári, ktorých na doživotie volili zástupcovia statkárov, duchovenstva a miest. Skoršie feudálne zriadenie, okrem iného aj robota, sa zachovalo. Politická moc sa koncentrovala v rukách statkárov. Reglement zároveň zaviedol viacero buržoáznych reforiem: boli zrušené vnútorné clá, zavedená sloboda obchodu, súdnictvo bolo oddelené od správy, roľníkom dovolili meniť statkárov a odstránilo sa mučenie. Počas revolúcie z roku 1848 Règlement organique zrušili. 204

[70] Dryden: The Cock and the Fox: or, the tale of the nun's priest. 208

[71] *Privy Council* (Tajná rada) — osobitný orgán na anglickom kráľovskom dvore, ktorý sa skladal z ministrov a iných úradných osôb, ako aj duchovných hodnostárov. Tajná rada bola vytvorená v 13. storočí. Dlhý čas mala zákonodarné práva a bola zodpovedná iba kráľovi, a nie parlamentu. V 18. a 19. storočí význam Tajnej rady značne poklesol. Dnes Tajná rada nemá v Anglicku prakticky nijaký význam. 210 387 545

[72] *Ecce iterum Crispinus* — týmito slovami začína Juvenalova štvrtá satira; v jej prvej časti bičujú Crispina, dvorana rímskeho cisára Domiciána. V prenesenom zmysle tieto slová znamenajú: „znova tá istá osoba", „zasa to isté". 212

[73] *Eleati* — idealistický smer starogréckej filozofie v 6. a 5. storočí pred n. l. Jeho najdôležitejšími predstaviteľmi boli Xenofanes, Parmenides a Zenón. Eleati sa okrem iného usilovali dokázať, že pohyb a mnohostrannosť javov nejestvujú v skutočnosti, ale len v myslení. 213

[74] *Grand Jury* — v Anglicku do roku 1933 zbor 23 porotcov, ktorých vybral šerif z „dobrých a verných ľudí" grófstva, kde sa stal vyšetrovaný čin. Rozhodoval o tom, či predložený dôkazový materiál usvedčuje obvineného alebo nie, a podľa toho ho musel alebo oslobodiť, alebo odovzdať trestnému súdu. 215

[75] Marx má na mysli svoju recenziu knihy Th. Carlyla, Latter-Day Pamphlets (Marx, K. — Engels, B.: Spisy. 7. sv. Praha 1959, s. 284—294). 218

[76] Strange, W.: The Seven Sources of Health. London 1864, p. 84. 220

[77] *Exeter Hall* — budova v Londýne, kde sa schádzajú náboženské a filantropické spoločnosti. 226

[78] *Mutato nomine de te fabula narratur!* (Pod iným menom hovorí o tebe!) — Horatius: Satiry. 1. kniha. 1. satira. In: Horatius, Quintus Flaccus: Vavrín a réva. Praha 1972, s. 157. 227

[79] *Après nous le déluge!* (Po nás potopa!) — údajne tieto slová vyslovila markíza de Pompadour, keď niekto pri dvore namietal, že ustavičné prepychové hostiny a slávnosti spôsobia prudký rast štátneho dlhu Francúzska. 229

[80] Goethe: Sulejka. In: Goethe, J. W.: Venovanie. Bratislava 1978. 230

[81] *veľký mor* — strašná morová epidémia, nazývaná tiež čierna smrť, zúrila v západnej Európe v rokoch 1347—1350. Na túto nákazu zomrelo asi 25 miliónov ľudí, t. j. štvrtina vtedajšieho európskeho obyvateľstva. 231 583

[82] Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28. June 1833, p. 53. 237

[83] „*Periculum in mora*" („nebezpečie z otáľania") — z diela rímskeho historika Livia Tita: Ab urbe condita. 238

[84] Report from the Committee on the Bill to Regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom: with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8. August 1832. 238

[85] Juggernaut (Džagannáth) — jedna z podôb boha Višnu, jedného z najvyšších hinduistických bohov. Džagannáthovský kult sa vyznačoval nádherným rituálom a najkrajnejším náboženským fanatizmom, ktorý sa prejavoval v sebatrýznení a sebaobetovaní veriacich. Na veľké sviatky sa veriaci vrhali pod voz, na ktorom bol obraz Višnu-Džagannátha. 238 537

[86] *Charta ľudu* (people's charter) — dokument obsahujúci požiadavky chartistov; uverejnili ho 8. mája 1838 ako návrh zákona, ktorý mal byť predložený parlamentu. Išlo o tieto požiadavky: 1. všeobecné volebné právo (pre mužov nad 21 rokov), 2. každoročné parlamentné voľby, 3. tajné hlasovanie, 4. vyrovnanie volebných obvodov, 5. odstránenie majetkového cenzu pre kandidátov parlamentných volieb, 6. diéty pre členov parlamentu. 239

[87] *dvojnásobný bochník chleba* — stúpenci Anti-Corn-Law League (pozn. 7) sa snažili demagogicky nahovoriť robotníkom, že so zavedením slobodného obchodu stúpne ich reálna mzda a zdvojnásobí sa bochník chleba („big loaf"). Pritom ako prostriedok názornej agitácie nosili po uliciach dva bochníky chleba — jeden veľký a jeden malý — s príslušnými nápismi. Skutočnosť dokázala lživosť týchto sľubov. Priemyselný kapitál Anglicka, keď upevnil svoje práva odstránením obilných zákonov, zosilnil útoky na životné záujmy robotníckej triedy. 239 380

[88] *Komisármi Konventu* nazývali počas Francúzskej buržoáznej revolúcie predstaviteľov Národného konventu v departementoch a pri vojenských oddieloch, ktorí mali osobitnú plnú moc. 241

[89] *loi des suspects* (zákon o podozrivých) — zákon o opatreniach v záujme všeobecnej bezpečnosti, ktorý 19. februára 1858 prijal Corps législatif. Zákon dával cisárovi a jeho vláde neobmedzené právo uvrhnúť do väzenia, poslať do vyhnanstva na rôzne miesta Francúzska a Alžírska, alebo celkom vykázať z francúzskeho územia všetky osoby podozrivé z nepriateľského postoja voči druhému cisárstvu. 242

[90] Shakespeare, W.: Benátsky kupec. Bratislava 1959, s. 72 a 73. 244 405

[91] *zákon desiatich tabúľ* — pôvodný variant zákona „dvanástich tabúľ", najstaršieho zákonodarného pamätníka rímskeho otrokárskeho štátu. Tento zákon chránil súkromné vlastníctvo a stanovoval, že dlžník, ktorý nemôže zaplatiť, má byť pozbavený slobody a uvrhnutý do otroctva alebo rozštvrtený. Bol východiskom rímskeho súkromného práva. 244

[92] Francúzsky historik Linguet vyslovuje túto hypotézu vo svojej práci Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société. 2. t. 5. livre. 20. cap. London 1767. 244

[93] Daumer vo svojej práci Geheimnisse des christlichen Altertums zastával hypotézu, že prví kresťania jedli na večeru ľudské mäso. 244

[94] *„courtes séances"* („krátke sedenie") — Fourier načrtol obraz budúcej spoločnosti, v ktorej človek počas jedného pracovného dňa vykonáva rôzne práce, pretože pracovný deň pozostáva z courtes séances, z ktorých ani jedno netrvá dlhšie ako pol druha až dve hodiny. Podľa názoru Fouriera produktivita práce tým natoľko vzrastie, že najchudobnejší robotník bude schopný uspokojiť všetky svoje potreby úplnejšie ako hocktorý kapitalista v skorších časoch. 246

[95] Všeobecný americký robotnícky kongres sa konal v Baltimore od 20. do 25. augusta 1866. Na kongrese sa zúčastnilo 60 delegátov, ktorí zastupovali vyše 60 000 robotníkov združených v trade-unionoch. Kongres sa zaoberal týmito otázkami: zákonné zavedenie osemhodinového pracovného dňa, politická činnosť robotníkov, družstevné spoločnosti, združenie všetkých robotníkov v trade-unionoch a iné. Ďalej sa rozhodlo o založení politickej organizácie robotníckej triedy, nazvanej National Labor Union. 255

[96] Tu citovanú rezolúciu ženevského kongresu Medzinárodného robotníckeho združenia prijali na základe Inštrukcií delegátom dočasnej ústrednej rady k jednotlivým otázkam, ktoré napísal Karol Marx. (Marx, K. — Engels, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. 2. zv. Bratislava 1977, s. 554—563.) 255

[97] *Schlange ihrer Qualen* (Had svojho utrpenia) — parafrázované slová z básne Heinricha Heineho, Heinrich. 256

[98] *Magna charta libertatum* — listina, ktorú anglickému kráľovi Jánovi I. („Bezzemkovi") nanútili povstaleckí veľkí feudáli, baróni a cirkevné kniežatá, podporovaní rytierstvom a mestami. Charta, podpísaná 15. júna 1215, obmedzila kráľovské práva predovšetkým v prospech veľkých feudálov a obsahovala určité ústupky rytierstvu a mestám; najväčšej mase obyvateľstva, nevoľníckym roľníkom, nedávala charta nijaké práva.

Marx tu má na mysli zákony obmedzujúce pracovný deň, ktoré si anglická robotnícka trieda vydobyla v dlhom a urputnom boji. 256

[99] *Quantum mutatus ab illo* (ako sa zmenil) — z Vergiliovho eposu Eneida. 2. kniha. In: Vergilius, Maro Publius: Eneida. Bratislava 1969, s. 40. 256

[100] *„Nič sa nenaučili a nič nezabudli"*, povedal Talleyrand o aristokratoch-emigrantoch, ktorí sa po reštaurácii vlády Bourbonovcov roku 1815 vrátili do Francúzska a usilovali sa o to, aby im vrátili pozemkové vlastníctvo a obnovili feudálne povinnosti roľníkov. 260

[101] *„Nevedomosť je dostatočným dôvodom"* — v dodatku k prvej časti svojej Etiky hovorí Spinoza o tom, že nevedomosť *nie* je dostatočným dôvodom, a vystupuje tým proti predstaviteľom farársko-teleologického chápania prírody, ktorí „božiu vôľu" označovali za príčinu príčin všetkých javov a dokazovali to jediným argumentom, že iné príčiny nepoznáme. 260

[102] Roscher, W.: Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. Ausg. Stuttgart, Augsburg 1858, S. 88—89. 275

[103] *Rochdale cooperative experiments* (rochdalské družstevné experimenty) — pod vplyvom ideí utopických socialistov robotníci z Rochdalu (severne od Manchestru) založili roku 1844 Society of Equitable Pioneers (Spoločnosť spravodlivých pionierov). Spoločnosť bola pôvodne spotrebiteľským družstvom; čoskoro sa však rozšírila a vyvolala do života výrobné družstvá. S rochdalskými pioniermi sa začalo nové obdobie družstevného hnutia v Anglicku a iných krajinách. 281

[104] *Bellum omnium contra omnes* (vojna všetkých proti všetkým) — Hobbes, Thomas: Leviathan. 301

[105] *Bájka Menenia Agrippu* — roku 494 pred n. l. došlo k prvej veľkej zrážke medzi patricijmi a plebejcami. Podľa ústneho podania sa podarilo patricijovi Menceniovi Agrippovi pomocou podobenstva prehovoriť plebejcov k zmiereniu. Prirovnal ich k údom ľudského tela, ktoré odmietajú dodávať žalúdku potravu, čo má za následok, že samy údy začnú chradnúť. Keby plebejci odopierali plniť svoje povinnosti, viedlo by to k záhube rímskeho štátu. 305

[106] *Society of Arts and Trades* (Spoločnosť pre umenie a obchod) — buržoázno-osvietenská a filantropická spoločnosť, založená roku 1754. V päťdesiatych rokoch 19. storočia stál na čele tejto spoločnosti princ Albert. Spoločnosť hlučne vyhlasovala za svoj cieľ „podporovať umenie, remeslá a obchod" a odmeňovať tých, čo „chudobným dávajú zamestnanie, rozširujú obchod, zväčšujú bohatstvo krajiny atď.". V snahe brzdiť rozvoj masového štrajkového hnutia v Anglicku spoločnosť sa usilovala vystupovať v úlohe sprostredkovateľa medzi robotníkmi a podnikateľmi. Marx túto spoločnosť prezýval Society of Arts and Tricks (Spoločnosť pre umenie a triky). 307 606

[107] Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Berlin 1840. § 187. Zusatz. 307

[108] „*disjecta membra poetae*" („rozptýlené básnika údy") — Horatius: Satiry. 1. kniha. 4. satira. In: Horatius, Quintus Flaccus: Vavřín a réva. Praha 1972, s. 168. 307

[109] Autorom diela Dialogue Concerning Happiness nie je diplomat James Harris, autor Diaries and Correspondence, ale jeho otec James Harris.
Marx tu cituje z práce Three Treatises. London 1772, p. 292. 308

[110] Tento Archilochov výraz Marx uvádza podľa diela Sexta Empirica: Adversus mathematicos. 11. liv., 44. 308

[111] *30 tyranov* — výbor, ktorý zvolili v Aténach po skončení peloponézskej vojny (404 pred n. l.), aby vypracoval novú ústavu. Po krátkom čase však strhol na seba všetku moc a zaviedol strašný teror. Po osemmesačnej vláde násilia tyranov zvrhli a v Aténach znova zavládla otrokárska demokracia. 309

[112] *Platónova republika* — ideálny typ otrokárskeho štátu, ktorý opisuje vo svojom diele starogrécky filozof Platón. Základným princípom tohto štátneho zriadenia mala byť prísna deľba práce medzi stavmi slobodných občanov. Filozofi mali vládnuť, vojaci, oslobodení od všetkej práce, mali chrániť život a majetok občanov, kým roľníci, remeselníci a obchodníci mali výlučne vyrábať materiálne statky a dodávať ich ľudu. 309

[113] Ure, A.: The Philosophy of Manufactures. London 1835, p. 21. 311

[114] *kalorický stroj* — stroj, ktorý funguje na základe princípu, že sa zohrievaním a ochladzovaním rozpína a zmršťuje objem obyčajného vzduchu. V porovnaní s parným strojom bol ťažkopádny a málo účinný. Vynašli ho začiatkom 19. storočia, ale už koncom storočia stratil akýkoľvek praktický význam. 313 384

[115] *Jenny* — spriadací stroj, ktorý v rokoch 1764—1767 vynašiel James Hargreaves a pomenoval ho podľa svojej dcéry. 314

[116] Biblia. Piata kniha Mojžišova. 25. kap., s. 220. 315

[117] Baynes, J. B.: The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics' Institution. Blackburn, London 1857, p. 48. 326

[118] V prvom až štvrtom nemeckom vydaní tento odsek znie: Ako s intenzívnejším vykorisťovaním pracovnej sily vzrástlo obohacovanie továrnikov, dokazuje už tá okolnosť, že priemerný proporcionálny rast anglických tovární

na spracovanie bavlny atď. v rokoch 1838—1850 bol 32 %, naproti tomu v rokoch 1850—1856 dosahoval 86 %.

Naša zmena sa zakladá na údajoch z Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1856. London 1857, p. 12. Údajne Marx použil tento prameň. Porovnaj aj Marxov článok Anglický továrenský systém. (Marx, K.— Engels, B.: Spisy. 12. sv. Praha 1962, s. 219—225.) 348

[119] Ure, A.: The Philosophy of Manufactures. London 1835, p. 22. 352

[120] „*zmiernené galeje*" („les bagnes mitigés") — takto Fourier nazýva továrne vo svojej knihe La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit. Paris 1835, p. 59. 357

[121] Marx cituje prácu Lancellotti, Secondo: L'Hoggidi overo gl'ingegni non inferiori a' passati podľa knihy Beckmann, Johann: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. 1. Bd. Leipzig 1786, S. 125—132. Ďalšie údaje v poznámke 194 sú tiež z tejto knihy. 358

[122] Tabuľka je zostavená podľa údajov týchto troch parlamentných správ, ktoré majú spoločný názov Factories: Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856; Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861; Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867. 363

[123] Tenth Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and Other Associations: together with minutes of evidence. London 1868, p. 63—64. 364

[124] *Nominibus mollire licet mala* (Zlo je nutné zmierniť slovami) — Ovidius, Publius Naso: Umenie milovať. 2. kniha. Bratislava 1971. 367

[125] Marx prevzal údaje z parlamentnej správy Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867. 377

[126] *koaličné zákony* — v rokoch 1799 a 1800 schválil anglický parlament zákony, ktoré zakazovali zakladanie a činnosť akýchkoľvek robotníckych organizácií. Tieto zákony parlament zasa zrušil roku 1824, lenže aj potom úrady silne obmedzovali činnosť robotníckych spolkov. Najmä agitáciu za vstup robotníkov do nejakej organizácie a za účasť na štrajku pokladali za „donucovanie" a „násilie" a trestali ju ako kriminálny zločin. 379 610

[127] Marx upozorňuje na intenzitu, s akou anglickí súkromní obchodníci dobyli čínsky trh po zrušení monopolu Východoindickej spoločnosti v obchode s Čínou (1833). Poslúžil im pritom akýkoľvek prostriedok. Prvá ópiová vojna (1839—1842), ktorá bola agresívnou vojnou Anglicka proti Číne, mala umožniť anglickému obchodu preniknúť na čínsky trh. Ňou sa začala premena Číny na polokoloniálnu krajinu. Od začiatku minulého storočia sa Anglicko pokúšalo vyrovnať svoju pasívnu obchodnú bilanciu s Čínou pašovaním ópia vyrobeného v Indii, narazilo však na odpor čínskych úradov, ktoré roku 1839 skonfiškovali všetky zásoby ópia na zahraničných lodiach v Kantone a dali ich spáliť. To bol podnet k vojne, v ktorej Čína podľahla. Angličania využili túto porážku feudálnej zaostalej Číny a nadiktovali jej lúpežnú nankinskú mierovú zmluvu (august 1842). Nankinská zmluva stanovuje otvoriť anglickému obchodu päť čínskych prístavov [Kanton, Amoy (Sia-men), Fu-čou, Ning-po a Šanghaj], odovzdať Anglicku na „večné časy" Hongkong a zaplatiť mu vysoké kontribúcie. Podľa dodatočného protokolu nankinskej zmluvy musela Čína priznať cudzincom aj právo exteritoriality. 382

[128] *Registrar General* (generálny registrátor) — takto nazývali v Anglicku úradníka, ktorý stál na čele ustanovizne pre centrálnu registráciu stavu obyvateľstva. Do jeho kompetencie patril celý systém registrovania pôrodov, úmrtí a sobášov. 393 542 553 562

[129] „*Ne sutor ultra crepidam!*" („Šuster, drž sa svojho kopyta!") — týmito slovami odpovedal starogrécky maliar Apellés istému obuvníkovi, ktorý kritizoval jeho obrazy. 406

[130] Proudhon, P. J.: Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère. 1. t. Paris 1846, p. 73. 426

[131] Na kongrese v Montgomery roku 1861 sa spojilo jedenásť južných otrokárskych štátov do *Confederate States of America* (Konfederované štáty americké). Rebelovia si stanovili za cieľ udržanie otrokárstva a jeho rozšírenie na celé územie Spojených štátov amerických. Roku 1861 začali americkú občiansku vojnu (vojnu za secesiu) proti Únii. Porážkou a kapituláciou južných štátov bol tento separátny štát roku 1865 zlikvidovaný a Únia opäť obnovená. 449

[132] Autorom knihy Essai sur la nature du commerce en général je Richard Cantillon. Anglické vydanie prepracoval jeho príbuzný Philip Cantillon. 462

[133] Marx tu robí narážky na správanie dvorného maršala Kalba zo Schillerovej hry Úklady a láska. V 2. výstupe 3. dejstva sa Kalb zo začiatku vzpiera zúčastniť sa na intrige, ktorú zosnuje minister na dvore jedného nemeckého kniežaťa. Vtedy sa minister začne vyhrážať, že odstúpi, čo by zároveň znamenalo aj pád dvorného maršala. Naozaj prestrašený Kalb volá: „A ja? Vám sa ľahko hovorí! Vy ste študovaný človek! Ale ja — mon Dieu! Čo bude zo mňa, keď ma jeho výsosť prepustí?!" (Schiller, F.: Úklady a láska. Bratislava 1963, s. 89.) 480

[134] *Nemecký robotnícky spolok* založili Marx a Engels v Bruseli koncom augusta 1847, aby politicky vzdelávali nemeckých robotníkov žijúcich v Belgicku a oboznámili ich s ideami vedeckého komunizmu. Pod vedením Marxa a Engelsa, ako aj ich spolubojovníkov stal sa spolok legálnym centrom, okolo ktorého sa združovali revolučné proletárske sily v Belgicku. Najlepšie sily spolku vstúpili do bruselskej obce Zväzu komunistov. Spolok zohral významnú úlohu pri založení bruselskej Demokratickej spoločnosti. Činnosť Nemeckého robotníckeho spolku sa skončila krátko po februárovej revolúcii roku 1848 vo Francúzsku, keď belgická polícia uväznila a vykázala jeho členov. 483

[135] Simonde de Sismondi: Nouveaux principes d'économie politique. 1. t. Paris 1819, p. 119. 486

[136] *Abrahám splodil Izáka, Izák splodil Jakuba atď.* — Evanjelium sv. Matúša hovorí v prvej kapitole o tom, ako potomstvo Abraháma, praotca Izraelitov, postupne narastalo a nakoniec z neho vzišiel celý židovský národ. 486

[137] Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Berlin 1840. § 203. Zusatz. 492

[138] *Tableau économique* — fyziokrat Quesnay vo svojom spise Tableau économique z roku 1758 sa po prvý raz pokúsil o schematický výklad reprodukcie a obehu úhrnného spoločenského kapitálu. Marx použil vydanie: Quesnay, F.: Analyse du Tableau économique (1766) v diele Physiocrates ..., par Eugène Daire. 1. part. Paris 1846. Marx podrobne rozoberá ekonomickú tabuľku v Teóriách o nadhodnote, 1. časť, 6. kap., v 10. kapitole druhého oddielu Engelsovho Anti-Dühringa, ktorú sám napísal, a v Kapitáli, 2. zv., 19. kap. 493

[139] *keinen Datum nicht hat* (nemá nijaký dátum) — reakčný sliezsky veľkostatkár Lichnowski vystúpil 31. augusta 1848 vo frankfurtskom Národnom zhromaždení proti historickému právu Poľska na samostatnú existenciu. Pritom viackrát použil vyššie citované slová, ktoré zakaždým vyvolali veľký smiech prítomných pre nesprávny gramatický tvar. Túto scénu svojho času opísali Marx a Engels v Neue Rheinische Zeitung. (Marx, K. — Engels, B.: Spisy. 5. sv. Praha 1959, s. 384—386.) 494

Poznámky a registre

[140] Schiller, F.: Záruka. In: Schiller, F.: Poézia života. Bratislava 1960, s. 110. 495

[141] Parafrázovaný citát z Goetheho Fausta. I. diel. Bratislava 1966. 496

[142] *To je Mojžiš a proroci!* Podľa starokresťanskej legendy Mojžiš a viacerí proroci napísali knihy Starého zákona. Najmä päť Mojžišových kníh je pre židovské náboženstvo zákonom. Marx používa tieto slová v zmysle: To je hlavné! To je najdôležitejšie prikázanie! 497 635

[143] Say, J. B.: Traité d' économie politique. 5. éd. 1. t. Paris 1826, p. 130—131. 497

[144] *Determinatio est negatio* (Určenie je negácia) — tento výrok nachádzame v Spinozovom Liste nemenovanému z 2. júna 1674 (Baruch de Spinoza. Korešpondencia. 50. list), kde ho používa v zmysle: vymedzenie čiže určenie je negácia. Výrok „omnis determinatio est negatio" a jeho interpretáciu v zmysle „každé určenie je negácia" nachádzame v Hegelových dielach, vďaka ktorým sa aj rozšíril. (Hegel: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften. Erster Teil. § 91. Zusatz; Die Wissenschaft der Logik. Erstes Buch. Erster Abschnitt. Zweites Kapitel: b. Qualität; Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Erster Teil. Erster Abschnitt. Erster Kapitel. Paragraph über Parmenides.) 498

[145] Cituje sa tu Potterova kniha: Political Economy: Its Objects, Uses, and Principles. New York 1841. Ako vidieť z jej úvodu, veľká časť knihy predstavuje v podstate prvých desať kapitol Scropovho spisu Principles of Political Economy, ktorý vyšiel v Anglicku roku 1833. Potter v nich urobil iba niekoľko zmien. 498

[146] *„nulla dies sine linea"* („ani deň bez čiarky") — tieto slová sa pripisujú starogréckemu maliarovi Apellovi, ktorého pravidlom bolo každý deň čo i len trocha pracovať na svojich obrazoch. 509

[147] *Peculium* — časť majetku v starom Ríme, ktorú hlava rodiny mohla odovzdať na obhospodarovanie alebo do správy slobodnému, napríklad synovi, alebo otrokovi. Držba peculia fakticky nerušila závislosť otroka od jeho pána a právne peculium ostávalo vlastníctvom pána. Napríklad otrok, ak mal peculium, mohol síce vstupovať do zmluvných vzťahov s tretími osobami, ale len v takom rozsahu, aby nemohol získať peňažnú sumu dostačujúcu na to, aby sa celkom vykúpil z otroctva. Najmä výnosné zmluvy a iné opatrenia, od ktorých sa dalo očakávať značné rozmnoženie peculia, zvyčajne patrili do právomoci hlavy rodiny. 510 515

[148] Linguet, S. N. H.: Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société. 1. t. London 1767, p. 236. 514 610

[149] Smith, Adam: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. 1. vol. Edinburgh 1814, p. 142. 519 610

[150] V rokoch 1849—1859 sa Anglicko zúčastnilo na viacerých vojnách: na krymskej vojne (1853—1856), na vojne proti Číne (1856—1858 a 1859—1860) a proti Perzii (1856—1857). Okrem toho roku 1849 si Anglicko podrobilo Indiu a anglické vojská v rokoch 1857—1859 potlačili indické národnooslobodzovacie povstanie. 531

[151] Smith, Adam: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. 1. book. 8. chap. Ed.: Wakefield. 1. vol. London 1835, p. 195. 536

[152] Steuart, James: An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. 1. vol. Dublin 1770, p. 39, 40. 539

[153] Odkaz na prácu Engels, Friedrich: Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach einer Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig 1845. (Engels, F.: Postavenie robotníckej triedy v Anglicku. Bratislava 1954.) 545

[154] Smith, Adam: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. 1. vol. Edinburgh 1814, p. 6. 545

[155] *Swingovské povstania* — hnutie anglických poľnohospodárskych robotníkov v rokoch 1830—1833 proti používaniu mláťačiek a za vyššie mzdy; svoje ciele sa pokúšali dosiahnuť výhražnými listami, ktoré posielali v mene fingovaného „Captain Swing" (kapitána Swinga) nájomcom a pozemkovým vlastníkom, ako aj vypaľovaním obilných skladov a ničením mláťačiek. 560

[156] *„low church"* („nižšia cirkev") — smer anglikánskej cirkvi, rozšírený najmä medzi buržoáziou a nižším duchovenstvom; zameriaval sa najmä na propagovanie buržoázno-kresťanskej morálky a filantropickú činnosť, ktorá mala vždy pobožnostkársko-pokrytecký charakter. Gróf Shaftesbury (lord Ashley) mal vďaka tejto činnosti významný vplyv na kruhy low church; preto ho Marx ironicky nazýva pápežom tejto cirkvi. 561

[157] *laudator temporis acti* (chváli čas minulý) — Horatius: O umení básnickom. In: Horatius, Quintus Flaccus: Vavřín a réva. Praha 1972, s. 277. 563

[158] Fourier, Charles: Le nouveau monde industriel et sociétaire. Paris 1829, p. 399 et p. 503. 577

[159] *„Wie menschlich von solch' grossem Herrn!"* („Aké je to ľudské od takého veľkého pána!") — silne parafrázované Mefistofelove slová z Goetheho Fausta, Prológ v nebi. 588

[160] *Feniani* — maloburžoázni írski revolucionári. Prvé fenianské organizácie vznikli roku 1857 v Írsku a USA; združovali sa v nich írski emigranti. Program a činnosť fenianov vyjadrovali protest írskych ľudových más proti anglickému koloniálnemu jarmu. Feniani žiadali národnú nezávislosť pre svoju krajinu, nastolenie demokratickej republiky, premenu roľníkov-nájomcov na vlastníkov pôdy, ktorú obrábali, atď.; svoj politický program zamýšľali uskutočniť pomocou ozbrojeného povstania. Ich sprisahanecká činnosť nemala úspech. Koncom šesťdesiatych rokov boli feniani vystavení masovým represáliám. V sedemdesiatych rokoch nastal v hnutí úpadok. 590

[161] *„Acerba fata Romanos agunt scelusque fraternae necis"* („trpký osud stíha Rimanov za zločin smrti bratovej") — Horatius: 7. epóda. In: Horatius, Quintus Flaccus: Ódy a epódy. Bratislava 1965, s. 159. 590

[162] *Revolúcia svetového trhu* — Marx tu hovorí o hospodárskych následkoch veľkých zemepisných objavov koncom 15. storočia. Objavením námornej cesty do Indie a objavením západoindických ostrovov a amerického kontinentu nastal rozsiahly presun obchodných ciest. Severotalianske obchodné mestá (Janov, Benátky a iné) stratili svoj význam. Naproti tomu Portugalsko, Holandsko, Španielsko a Anglicko, vďaka priaznivej polohe pri Atlantickom oceáne, začali hrať hlavnú úlohu vo svetovom obchode. 593

[163] Steuart, James: An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. 1. vol. Dublin 1770, p. 52. 595

[164] *„Pauper ubique jacet"* („ničím nie je, kto je chudák") — Ovidius. Kalendář. 1. kniha. In: Ovidius, Publius Naso: Spisy. 3. sv. Praha 1966, s. 15. 597

[165] Za vlády Fjodora Ivanoviča (1584—1598), keď už skutočným vládcom Ruska bol Boris Godunov, vydali roku 1597 edikt, podľa ktorého sedliakov, čo utiekli pred neznesiteľným útlakom a prenasledovaním statkárov, mali päť rokov hľadať a násilím priviesť späť ich bývalým pánom. 599

[166] *„glorious revolution"* („slávna revolúcia") — v anglickom buržoáznom dejepisectve zvyčajné označenie štátneho prevratu z roku 1688. Štátny prevrat upevnil v Anglicku konštitučnú monarchiu, ktorá sa zakladala na kompromise medzi pozemkovou šľachtou a buržoáziou. 599

[167] *Liciniov zákon* — tento zákon prijali v starom Ríme roku 367 pred n. l., istým spôsobom obmedzoval držbu obecnej pôdy na osobné užívanie a stanovoval celý rad opatrení v prospech dlžníkov. Bol zameraný proti narastajúcemu veľkému pozemkovému vlastníctvu a proti privilégiám patricijov; na-

značuje určité zosilnenie politických a hospodárskych pozícií plebejcov. Podľa ústnej tradície tento zákon pochádza od tribúnov ľudu C. Licinia Stola a L. Sextia Laterana. 602

[168] *Posledné povstanie pretendenta* — stúpenci Stuartovcov dúfali, že svojím povstaním z rokov 1745—1746 si vynútia dosadenie takzvaného mladého pretendenta Karola Eduarda za kráľa Anglicka. Povstanie zároveň odzrkadľovalo protest ľudových más Škótska a Anglicka proti vykorisťovaniu zo strany landlordov a proti masovému vyháňaniu malých roľníkov. Potlačenie povstania malo za následok úplné zničenie klanového systému v Škótsku. Vyháňanie roľníkov z pôdy pokračovalo ešte intenzívnejšie ako predtým. 603

[169] *Taksmenmi* nazývali za čias klanového systému v Škótsku staršinov alebo usadlíkov, ktorí bezprostredne podliehali náčelníkovi klanu čiže lairdovi („veľkému mužovi"). Laird rozdeľoval taksmenom pôdu *(tak)*, ktorá ostávala vlastníctvom celého klanu. Lairdovi odvádzali malý poplatok, a tým uznávali jeho moc. Taksmenom zasa podliehali nižší úradníci, ktorí stáli na čele osád, a im boli podriadení roľníci. S rozpadom klanového systému sa laird premenil na landlorda a taksmeni sa v podstate stali kapitalistickými nájomcami; namiesto bývalého poplatku nastúpila pozemková renta. — O úlohe taksmenov v klanovom systéme píše Marx vo svojom článku Voľby. — Finančná komplikácia. — Vojvodkyňa zo Sutherlandu a otroctvo. (Marx, K. — Engels, B.: Spisy. 8. sv. Praha 1969, s. 538—594.) 603

[170] *Petty Sessions* (malé súdne zasadania) — zasadania zmierovacích súdov v Anglicku; prerokúvali malé prípady zjednodušenou procedúrou. 609

[171] *Obdobie teroru* — diktatúra jakobínov od júna 1793 do júna 1794. 612

[172] Steuart, James: An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. 1. vol. 1. book. 16. chap. Dublin 1770. 615

[173] Gülich, G.: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit. 1. Bd. Jena 1830, S. 371. 622

[174] *Asiento* — označenie zmlúv, na základe ktorých Španielsko od 16. do 18. storočia poskytovalo zahraničným štátom a súkromným osobám právo obchodovať s černošskými otrokmi z Afriky vo svojich amerických kolóniách. 626

[175] *Tantae molis erat* (toľko námahy dalo) — Marx tu používa výrok z Vergiliovej Eneidy. 1. kniha. Hovorí sa tam: „Tantae molis erat Romanam condere gentem" („Toľko námahy dalo založiť rímsky náš národ"). In: Vergilius, Publius Maro: Eneida. Bratislava 1969, s. 8. 626

[176] Pecqueur, C.: Théorie nouvelle d'économie sociale et politique. Paris 1842, p. 435. 628

[177] *Peelov bankový zákon* — z iniciatívy Roberta Peela prijala anglická vláda roku 1844 zákon o reforme Anglickej banky, aby prekonala ťažkosti pri výmene bankoviek na zlato. Tento zákon rozdelil banku na dve celkom nezávislé oddelenia s osobitným fondom hotovosti: na bankové oddelenie, ktoré vykonávalo čisto bankové operácie, a na emisné oddelenie, ktoré vydávalo bankovky. Tieto bankovky museli byť solídne krytié osobitným zlatým fondom, ktorý musel byť vždy k dispozícii. Výdaj bankoviek, ktoré neboli krytié zlatom, bol obmedzený na 14 miliónov £. V rozpore so zákonom z roku 1844 množstvo bankoviek v obehu faktický nezáviselo od krytia, ale od dopytu vo sfére obehu. Počas hospodárskych kríz, keď bol zvlášť veľký nedostatok peňazí, anglická vláda dočasne zrušila platnosť zákona a zvýšila sumu bankoviek nekrytých zlatom. 637

Register literatúry

vrátane spisov, ktoré Marx a Engels spomínajú

Pri spisoch, ktoré Marx a Engels citujú, sú uvedené vydania, pokiaľ sa dali zistiť, ktoré Marx a Engels pravdepodobne použili. V niektorých prípadoch, najmä pri všeobecných prameňoch a odkazoch na literatúru, sa určité vydanie neuvádza. Zákony a dokumenty sa uvádzajú len vtedy, ak sa z nich citovalo. Niektoré pramene sa nedali zistiť.

I. Diela a state spomínaných a anonymných autorov

Addington, Stephen: An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-fields. 2nd ed. Coventry, London 1772. 600 601

The Advantages of the East-India Trade to England. London 1720. 270 288 291 293 295 308 357 424

Aikin, J[ohn]: A Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester. London 1795. 496 497 619 626

[Anderson, Adam:] An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the Present Time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix. Vol. 1—2. London 1764. 615 626

Anderson, James: The Bee, or Literary Weekly Intelligencer. Vol. 3rd. Edinburgh 1791. 516

— Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry: Chiefly Intended to Promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland. In a Series of Letters to a Friend. Written in the year 1775. Edinburgh 1777. 466 603

Appian von Alexandrien: Römische Geschichten. Übers. von Ferdinand L. J. Dillenius. 7. Bdch. Stuttgart 1830. 602

[Arbuthnot, John:] An Inquiry into the Connection Between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms. With remarks on population as affected thereby. To which are added, proposals for preventing future scarcity. By a farmer. London 1773. 261 277—278 598 602

Aristoteles: Ethica Nicomachea. In: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. T. 9. Oxonii 1837. 64 65

— De republica libri VIII. Tamtiež T. 10. Oxonii 1837. 86 138 147

Poznámky a registre

Ashley, [Anthony]: Ten Hours' Factory Bill. The Speech in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844. London 1844. 337 345

Athenaeus: Deipnosophistarum libri quindecim. T. 2 ... emendav. ac supplev ... illustrav. commodisque indicibus instrux. Johannes Schweighaeuser. Argentorati 1802. 98 122

Augier, Marie: Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu' à nos jours. Paris 1842. 627

Babbage, Charles: On the Economy of Machinery and Manufactures. London 1832. 293 296 316 328 339

Bacon, Francis: The Essays or Counsels, Civil and Moral. [London 1625.] 596

— The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719. London 1870. 596 597

[Bailey, Samuel:] A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; Chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and His Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions. London 1825. 68 84 445

— (anonymne) Money and its Vicissitudes in Value; as They Affect National Industry and Pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint-stock Banks. London 1837. 57 508

Barbon, Nicholas: A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations about Raising the Value of Money. London 1696. 45—47 119 131 132

Barton, John: Observations on the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London 1817. 527 559

Baynes, [John]: The Cotton Trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics' Institution. Blackburn, London 1857. 326

Beccaria, Cesare: Elementi di economia pubblica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 11. Milano 1804. 308

Beckmann, Johann: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Bd. 1. Leipzig 1786. 358

Beecher-Stowe, Harriet: Uncle Tom's cabin. 604

Bellers, John: Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality. London 1699. 399

— Proposals for Raising a Colledge of Industry of All Useful Trades and Husbandry, with Profit for the Rich, a Plentiful Living for the Poor, and Good Education for Youth. London 1696. 126 276 357 406 513

Bentham, Jérémie: Théorie des peines et des récompenses, ouvrage extrait des manuscrits de M. Jérémie Bentham. Par Ét[ienne] Dumont. 3e éd. T. 2. Paris 1826. 508

Berkeley, George: The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London 1750. 284 299

Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments. Nach der deutschen Übers. Martin Luthers. 87 231 315 322 497 635

Bidaut, J. N.: Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. 2e livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris 1828. 272

Biese, Franz: Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Bd. 2. Die besonderen Wissenschaften. Berlin 1842. 342

Blakey, Robert: The History of Political Literature from the Earliest Times. Vol. 2. London 1855. 598

Blanqui, [Jérôme-Adolphe]: Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par Ad[olphe-Gustave] Blaise. Paris 1838—1839. 286

— Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848. P. 1—2. Paris 1849. 235

Block, Maurice: Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes (numéros de juillet et d'août 1872). Paris 1872. 23

Boileau, Étienne: Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIII siècle, et connus sous le nom du Livre des métiers... Avec des notes et une introd. par G.-B. Depping. Paris 1837. 404

Boileau-Despréaux, Nicolas: Satire VIII. 544

Boisguillebert, [Pierre]: Le détail de la France. In: Économistes financiers du XVIIIe siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris 1843. 120

— Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs. Tamtiež. 128

Boxhorn, Marcus Zuerius: Marci Zuerii Boxhornii institutionum politicarum liber primus. In: Marci Zuerii Boxhornii: Varii tractatus politici. Amsterodami 1663. 358

Broadhurst, J.: Political Economy. London 1842. 61

Brougham, Henry: An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers. In 2 vols. Vol. 2. Edinburgh 1803. 627

[Bruckner, John:] Théorie du système animal. Leide 1767. 515

Buchanan, David: Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain; with observations on the principles of currency, and of exchangeable value. Edinburgh 1844. 118

— Observations on the Subjects Treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Edinburgh 1814. 604

Buchez, P[hilippe]-J[oseph]-B[enjamin] et *P[ierre]-C[élestin] Roux[-Lavergne]:* Histoire parlamentaire de la Révolution française, ou Journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815. T. 10. Paris 1834. 613

Burke, Edmund: A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks Made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale, early in the Present Session of Parliament. London 1796. 599

— Thoughts and Details on Scarcity, Originally Presented to the Right Hon. William Pitt, in the Month of November 1795. London 1800. 180 202 274 627

Butler, Samuel: Hudibras. Vol. 1. London 1835. 46

[Byles, John Barnard:] Sophisms of Free-trade and Popular Political Economy Examined. By a barrister. 7th ed. With corr. and add. London 1850. 610

Cairnes, J[ohn] E[lliot]: The Slave Power: its character, career and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest. London 1862. 205 227 281

Campbell, George: Modern India: a Sketch of the System of Civil Government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions. London 1852. 302

Cantillon, Philip: The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges. Wherein the true principles of this useful knowledge are

fully but briefly laid down and explained, to give a clear idea of their happy consequences to society, when well regulated. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceas'd, and adapted to the present situation of our trade and commerce. London 1759 (pozri aj pozn. 132). 462

[Cantillon, Richard:] Essai sur la nature du commerce en général. Trad. de l' Anglois. In: Discours politiques. T. 3e. Amsterdam 1756 (pozri aj pozn. 132). 462

Carey, H[enry] C[harles]: Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World. Philadelphia, London 1835. 468

— The Slave Trade, Domestic and Foreign; Why It Exists, and How It May Be Extinguished. Philadelphia 1853. 605 618

Carlyle, Thomas: Ilias (Americana) in Nuce. In: Macmillan's Magazine. Ed. by David Masson. London, Cambridge. August 1863. 219

[Cazenove, John:] Outlines of Political Economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London 1832. 173 269 433 498

— pozri aj *Malthus, Thomas Robert:* Definitions in Political Economy... A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London 1853.

[Clement, Simon:] A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as They Stand in Relations Each to Other. By a Merchant. London 1695. 89

Cobbett, William: A History of the Protestant Reformation, in England and Ireland. Showing how that Event has Impoverished and Degraded the Main Body of the People in Those Countries. In a Series of Letters, Addressed to All Sensible and Just Englishmen. London 1824. 597

Code pénal, ou code de délits et des peines. 612

Colins, [Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte]: L' économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. T. 3e. Paris 1857. 513 575 636

Columbus, Christoph: [Brief aus Jamaica] pozri *Navarrete, M[artin] F[ernandez de]:* Die Reisen des Christof Columbus...

Comte, Charles: Traité de législation ou exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépérissent, ou restent stationnaires. 3e éd. Revue et corr. Bruxelles 1837. 620

Condillac, [Étienne-Bonnot de]: Le commerce et le gouvernement. In: Mélanges d'économie politique. T. 1. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et des notes explicatives, par Eugène Daire et G[ustave] de Molinari. Paris 1847. 143

Considerations Concerning Taking off the Bounty on Corn Exported. In some letters to a friend. [London 1753.] 271

Considerations on Taxes, as They are Supposed to Affect the Price of Labour in Our Manufacturies. In a letter to a friend. London 1765. 232 233

Corbet, Thomas: An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained. In 2 parts. London 1841. 136 492

Corbon, Anthime: De l'enseignement professionnel. 2nde éd. Paris 1860. 406

Courcelle-Seneuil, J[ean]-G[ustave]: Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles, ou manuel des affaires. 2e éd., revue et augm. Paris 1857 201 499

The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland. By a Banker in England. Edinburgh 1845. 127

Cuvier, [Georges]: Discours sur les révolutions du globe avec des notes et un appendice d'après les travaux récents de MM. de Humboldt, Flourens, Lyell, Lindley, etc. Réd. par Hoefer. Paris 1863. 426

Černyševskij, N[ikolaj] G[avrilovič]: Очерки из политической экономии (по Миллю). In: Современник. Санкт-Петербург 1861. 22

Dante, Alighieri: La divina commedia. 17 100

Darwin, Charles: Über die Entstehung der Arten im Thier- und Pflanzen-Reich durch natürliche Züchtung, oder Erhaltung der vervollkommneten Rassen im Kampfe um's Dasein. Nach der 3. engl. Aufl. ... aus dem Engl. übers. und mit Anmerkungen vers. von H. G. Bronn. 2. verb. und sehr verm. Aufl. Stuttgart 1863. 289 313

Daumer, Georg Friedrich: Die Geheimnisse des christlichen Alterthums. Bd. 1—2 Hamburg 1847. 244

A Defence of the Land-Owners and Farmers of Great Britain; and an exposition of the heavy parliamentary and parochial taxation under which they labour; combined with a general view of the internal and external policy of the country: in familiar letters from an agricultural gentleman in Yorkshire to a friend in Parliament. London 1814. 462

[Defoe, Daniel:] An Essay upon Publick Credit... [3rd ed.] London 1710. 128

De Quincey, Thomas: The Logic of Political Economy. Edinburgh, London 1844. 332

Descartes, René: Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences. Paris 1668. 327

Destutt de Tracy, [Antoine-Louis-Claude]: Éléments d'idéologie. IVe et Ve parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris 1826. 82 141 146 276 278 540
— Traité d'économie politique. Paris 1823. 141

Diderot, Denis: Le salon de 1767, a mon ami M. Grimm. Paris 1798. 123

Diodorus Siculus: Historische Bibliothek. Übers. von Julius Friedrich Wurm. Bdch. 1—19. Stuttgart 1827—1840. 1. und 3. Buch. 130 203 288 310 425

A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry. London 1690. 232

Dryden, [John]: The Cock and the Fox: or, the Tale of the Nun's Priest. In: Fables ancient and modern; transl. into verses from Homer, Ovid etc. by [John] Dryden. London 1713. 208

Ducpétiaux, Ed[ouard]: Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population. Bruxelles 1855. 557 558

Duffy, Gavan: Guide to the Land Law of Victoria. London 1862. 637

Dunning, T[homas] J[oseph]: Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention. London 1860. 459 461 628

Dupont, Pierre: Le chant des ouvriers. Paris 1848. 575

Dupont de Nemours, [Pierre-Samuel]: Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 104

Poznámky a registre

Eden, Frederic Morton: The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period; ... with a large appendix. Vol. 1—3. London 1797. 209 502 514 559 598 600 625

Encyclopédie des sciences médicales; ou traité général, méthodique et complet des diverses branches de l'art du guérir. 7e div. Auteurs classiques. Paris 1841. 307

Engels, Friedrich: Die englische Zehnstundenbill. In: Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue, red. von Karl Marx. London, Hamburg, New-York. H. 4, April 1850. 247 256

— Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig 1845. 206 210 217 228 335 353 355 356 372 506 545

— Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie. In: Deutsch-Französische Jahrbücher. Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. und 2. Lfg. Paris 1844. 78 137 146 529

Ensor, George: An Inquiry Concerning the Population of Nations: Containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population. London 1818. 604

An Essay on Credit and the Bankrupt Act. London 1707. 124

An Essay on the Political Economy of Nations: or, a view of the intercourse of countries, as influencing their wealth. London 1821. 175 261

An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories: together with some interesting reflections on the importance of our trade to America ... By the author of Considerations on Taxes. London 1770. 200 201 234 235 310 452 501 513 530 608

Essays on Political Economy: in which are Illustrated the Principal Causes of the Present National Distress; with appropriate remedies. London 1830. 438

[Evans, N. H.:] Our Old Nobility. By Noblesse Oblige. 2nd ed. London 1879. 599

Faulhaber, Johann: Mechanische Verbesserung einer Alten Roszmühlen, welche vor diesem der Königliche Ingenieur Augustinus Ramellus an tag geben ... Ulm 1625. 316

Fawcett, Henry: The Economic Position of the British Labourer. Cambridge, London 1865. 464 510 544

Ferguson, Adam: An Essay on the History of Civil Society. Edinburgh 1767. 299 305 306

Ferrand pozri Hansard's Parliamentary Debates ... Vol. 170.

Ferrier, François-Louis-Auguste: Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris 1805. 66

Fielden, John: The Curse of the Factory System; or a short account of the origin of factory cruelties. London 1836. 338 345 625

[Fleetwood, William:] Chronicon Preciosum: or, an Account of English Money; the price of corn, and other commodities, for the last 600 years. London 1707. 231

— Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money; the price of corn and other commodities, for six hundred years last past. London 1745. 232

Fonteret, Antoine-L[ouis]: Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier. Paris 1858. 307

[Forbonnais, François-Veron de:] Éléments du commerce. Nouv. éd. 2nde partie. Leyde 1766. 90

[Forster, Nathaniel:] An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions. In 2 parts. London 1767. 233 357

Fortescue, John: De laudibus legum Angliae. [London 1537.] 595

Fourier, Ch[arles]: La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit. Paris 1835—1836. 357

— Le nouveau monde industriel et sociétaire, ou invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées. Paris 1829. 577

Franklin, Benjamin: A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency. In: The Works of Benjamin Franklin. By Jared Sparks. Vol. 2. Boston 1836. 58

— Positions to Be Examined, Concerning National Wealth. Tamtiež. 147

Freytag, Gustav: Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig 1862. 611

Fullarton, John: On the Regulation of Currencies; being an Examination of the Principles, on which it is Proposed to Restrict, Within Certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England, and of the Other Banking Establishments throughout the Country. 2nd ed., with corr. and add. London 1845. 119 129 131

Galiani, Ferdinando: Della moneta. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 3—4. Milano 1803. 77 89 90 139 142 267 536

Ganilh, Ch[arles]: Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. 2nde éd. T. 1—2. Paris 1821. 66 154 274

— La théorie de l'économie politique. T. 1—2. Paris 1815. 159

[Garnier, Germain:] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris 1796. 459

— pozri aj *Smith, Adam:* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations ... avec des notes et observations par Germain Garnier. T. 5. Paris 1802.

Gaskell, P[eter]: The Manufacturing Population of England, Its Moral, Social and Physical Conditions, and the Changes which Have Arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour. London 1833. 264 371

Genovesi, Antonio: Lezioni di economia civile. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 7—9. Milano 1803. 138

Geoffroy Saint-Hilaire, [Étienne]: Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle. Paris 1838. 615

Gisborne, Thomas: An Enquiry into the Duties of Men in the Higher and Middle Classes of Society in Great Britain. 2nd ed., corr. Vol. 2. London 1795. 625

Goethe, Johann Wolfgang von: An Sulelka. 229

— Faust. Der Tragödie erster Teil. 82 170 171 495 588

[Gray, John:] The Essential Principles of the Wealth of Nations, Illustrated, in Opposition to Some False Doctrines of Dr. Adam Smith, and Others. London 1797. 144

[Greg, Robert Hyde:] The Factory Question, Considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of Those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London 1837. 247

Gregoir, Henri: Les typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles. Bruxelles 1865. 462

Poznámky a registre

Grove, W[illiam] R[obert]: The Correlation of Physical Forces. 5th ed. Followed by a discourse on continuity. London 1867. 436

Gülich, Gustav von: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit. Bd. 1—2. Jena 1830. 19 622

Haller, Carl Ludwig von: Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands; der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt. Bd. 1—4. Winterthur 1816—1820. 327

Hamm, Wilhelm: Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agricultur. 2., gänzl. umgearb. u. bedeutend verm. Aufl. Braunschweig 1856. 417

Hanssen, Georg: Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg 1861. 204

Harries, James: Dialogue Concerning Happiness. In: *Harris, James:* Three Treatises. 3rd ed. rev. and corr. London 1772. 308

Harris, James: Diaries and Correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury; containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second, and the Hague; and his special missions to Berlin, Brunswick, and the French Republic. Ed. by his grandson, the Third Earl. Vol. 1—4. London 1844. 308

Harrison, William: The Description of England. In: The first and second volumes of chronicles ... First collect. and publ. by Raphael Holinshed, William Harrison, and others. [London 1587.] 595 608 614

Hassall, A[rthur] H[ill]: Adulterations Detected; or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine. 2nd ed. London 1861. 155 213

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. 1. Th. Die Logik. Hrsg. von Leopold von Henning. In: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6. Berlin 1840. 158 224

— Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Hrsg. von Eduard Gans. Tamtież, 2. Ausg. Bd. 8. Berlin 1833. 52 90 150 307 492

— Wissenschaft der Logik. Hrsg. von Leopold von Henning. Tamtież, Bd. 3—5. Berlin 1833. 262

Heine, Heinrich: Heinrich. Zeitgedicht. 256

Heron Alexandrinus: Buch von Lufft- und Wasser-Künsten, welche von Friderich Commandino von Urbin aus dem Griechischen in das Lateinische übersetzt ... Und mit einem Anhang von allerhand Mühl-, Wasser- und Grotten-Wercken aus Salomon De Cous ... auch anderen berühmt- und erfahrnen Autoribus zusammen getragen ... Frankfurt 1688. 317

Hobbes, Thomas: Leviathan, or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil. In: The English works of Thomas Hobbes; now first collect. and ed. by William Molesworth. Vol. 3. London 1839. 151 301

[Hodgskin, Thomas:] Labour Defended Against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London 1825. 300 479

— (anonymne) The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted. London 1832. 619

— Popular Political Economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London 1827. 288 298 446

Homerus: Ilias. 67
— Odysseia. 308

Hopkins, Thomas: On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population: with Observations on the Operating Causes of the Condition of the Labouring Classes in Various Countries. London 1828. 198

Horatius Flaccus, Quintus: Ars poetica. 563
— Epistulae. 590
— Saturae. 14 227 307

[Horne, George:] A Letter to Adam Smith on the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians. 4th ed. Oxford 1784. 516

Horner, Leonard: Letter to Mr. Senior. Pozri *Senior, Nassau William:* Letters on the Factory Act ...
— Suggestions for Amending the Factory Acts to Enable the Inspectors to Prevent Illegal Working, Now Become Very Prevalent. In: Factories Regulation Acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9. August 1859. 250

Houghton, John: Husbandry and Trade Improv'd: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool etc. Vol. 1—4. London 1727—1728. 357

Howitt, William: Colonisation and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies. London 1838. 620

Hume, David: Essays and Treatises on Several Subjects. A new ed. In 4 vols. London 1770. 114

Hutton, Charles: A Course of Mathematics. 12th ed. In 2 vols. London 1841 to 1843. 313

Huxley, Thomas H[enry]: Lessons in Elementary Physiology. London 1866. 402

Chalmers, Thomas: On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society. 2nd ed. Glasgow 1832. 138

Chamberlain, Joseph: [Eröffnungsrede der sanitären Konferenz, Birmingham, 14. Januar 1875.] In: The Manchester Guardian, 15th January 1875. 535

The Character and Behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as Represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc. [Rukopis v Sloane Manuscript Collection Britského múzea č. 4224.] 599

Cherbuliez, A[ntoine]: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris 1841. 161 164 488

[Child, Josiah:] A Discourse Concerning Trade, and that in Particular of the East-Indies. [London 1689.] 89

The Industry of Nations, part II. A Survey of the Existing State of Arts, Machines, and Manufactures. London 1855. 292 323

An Inquiry into Those Principles, Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London 1821. 145 154 368 497 507

Isocrates: Busiris. In: Isocratis Orationes et epistolae. Recognovit J. G. Baiter. Graece et Latine. Paris 1846. 310

Iuvenalis, Iunius: Satirae. 212

Poznámky a registre

Jacob, William: An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. In 2 vols. London 1831. 49
— A Letter to Samuel Whitbread, Being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture. London 1815. 190

Jones, Richard: An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation. London 1831. 279
— An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College. London, 27th February 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London 1833. 526
— Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford 1852. 262 272 282 475 491 499

[Kaufmann] [Кауфманъ, Илларион Игнатьевич]: Точка зрѣнія политико-экономической критики у Карла Маркса. In: Вѣстникъ Европы... T. 3. Санктпстербургъ 1872. 24
Kopp, Hermann: Entwickelung der Chemie. In: Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. Bd. 10. 3. Abth. München 1873. 262

Laborde, Alexandre de: De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté, ou essai sur le complément du bien-être et de la richesse en France par le complément des institutions. Paris 1818. 442

Laing, Samuel: National Distress; its Causes and Remedies. London 1844. 173 536 548 560

Lancellotti, Secondo: L'Hoggidi overo gl'ingegni non inferiori a'passati. Parte 2. Venetia 1658. 358

Lassalle, Ferdinand: Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit. Berlin 1864. 13
— Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt. Bd. 1. Berlin 1858. 102

Law, Jean: Considérations sur le numéraire et le commerce. In: Économistes financiers du XVIIIe siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris 1843. 90

Le Trosne, [Guillaume-François]: De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 2e partie. Paris 1846. 46 49 90 99 106 109 112 131 142 144 146 182

A Letter to Sir T. C. Bunbury on the Poor Rates, and the High Price of Provisions, with Some Proposals for Reducing Both. By a Suffolk Gentleman. Ipswich 1795. 598

Levi, Leone: On Deer Forests and Highlands Agriculture in Relation to the Supply of Food. In: Journal of the Society of Arts. London, 23th March 1866. 606

Liebig, Justus von: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. 7 Aufl. Th. 1. Braunschweig 1862. 206 418 478
— Über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft. Braunschweig 1856. 278

[Linguet, Simon-Nicolas-Henri:] Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société. T. 1—2. Londres 1767. 201 244 283 514 515 610

Livius, Titus: Ab urbe condita libri. 238

Locke, John: Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money (1691). In: The Works. 8th ed. In 4 vols. Vol. 2. London 1777. 46 90 116

Lucretius Carus, Titus: De rerum natura. 187

Luther, Martin: An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen Vermanung Wittemberg 1540. 124 169 495

Macaulay, Thomas Babington: The History of England from the Accession of James the Second. 10th ed. Vol. 1. London 1854. 232 594

MacCulloch, J[ohn] R[amsay]: A Dictionary, Practical, Theoretical, and Historical of Commerce and Commercial Navigation. London 1847. 136

— The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of That Science, with Historical, Critical, and Biographical Notices. London 1845. 131 601

— The Principles of Political Economy: with a Sketch of the Rise and Progress of the Science. 2nd ed. London 1830. 138 369

Maclaren, James: A Sketch of the History of the Currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject. London 1858. 96

Macleod, Henry Dunning: The Theory and Practice of Banking: with the Elementary Principles of Currency; Prices; Credit; and Exchanges. Vol. 1. London 1855. 139

Malthus, T[homas] R[obert]: Definitions in Political Economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London 1853. 475 479 484

— (anonymne) An Essay on the Principle of Population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. London 1798. 298 514

— An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles of which it is Regulated. London 1815. 266 438 462

— Principles of Political Economy Considered with a View to Their Practical Application. 2nd ed., with considerable add. from the author's own manuscript and an original memoir. London 1836. 185 484 491 497 528

[Mandeville, Bernard de:] The Fable of the Bees; or, Private Vices, Publick Benefits. London 1714. 300

— The Fable of the Bees; or, Private Vices, Publick Benefits. 5th ed. London 1728. 513

Martineau, Harriet: Illustrations of Political Economy. In 9 vols. Vol. 3. No. 7: A Manchester strike. A tale. London 1832. 529

Marx, Karl: Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 2. Ausg. Hamburg 1869. 575

— (anonymne) Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London. [London] 1864. 38—41 42

— An die Redaktion des Volksstaat. In: Der Volksstaat. Leipzig, vom 1. Juni 1872. 39

— An die Redaktion des Volksstaat. In: Der Volksstaat. Leipzig, vom 7. August 1872. 40

— Elections — Financial Clouds — The Duchess of Sutherland and Slavery. In: New-York Daily Tribune, 9th February 1853. 605

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburg 1867. 18 30 190

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 2. Buch 2: Der Cirkulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1885. 34

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. 28 31 33

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. Hamburg 1883. 33 37 38 42
— Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. London 1887. 37 55
— Le Capital. Trad. de J. Roy, entièrement rev. par l'auteur. Paris [1872—1875]. 13 29 33 37
— Капиталъ. Критика политической экономіи. Переводъ съ нѣмецкаго. Т. 1. Кн. 1. Процессъ производства капитала. С.-Петербургъ 1872. 23
— (anonymne) Lohnarbeit und Kapital. In: Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln, vom 5., 6., 7., 8. und 11. April 1849. 483 513 631
— Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. 74 83 302 304 307 351 447 538
— Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. 13 18 20 24 45 49 51 79 80 83 87 89 93 94 95 98 102 108 115 116 125—126 130 166 448 517

[Marx, Karl, und Friedrich Engels:] Latter-Day Pamphlets, edited by Thomas Carlyle. London 1850. In: Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue, red. von Karl Marx. London, Hamburg, New-York. H. 4. April 1850. 219

[Marx, Karl, und Friedrich Engels:] Manifest der Kommunistischen Partei. London 1848. 405 629

[Massie, Joseph:] An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London 1750. 426

Maurer, Georg Ludwig von: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München 1854. 75
— Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. 4. Erlangen 1863. 204

Mayer, Sigmund: Die sociale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers". Dem Niederösterreichischen Gewerbeverein gewidmet. Wien 1871. 19

Meitzen, August: Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preußischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866. Bd. 1—4. Berlin 1868—1871. 204

Mercier de la Rivière, [Paul-Pierre]: L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 2e partie. Paris 1846. 104 105 121 134 136 142 144 168

Merivale, Herman: Lectures on Colonization and Colonies. Delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841. Vol. 1.—2. London 1841 až 1842. 528 635

[Mill, James:] Colony. In: Supplement to the Encyklopaedia Britannica. 1831. 172
— Élémens d'économie politique. Trad. de l'anglais par Parisot. Paris 1823. 475 477 479
— Elements of Political Economy. London 1821. 139 164 298

Mill, John Stuart: Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London 1844. 115 501
— Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. In 2 vols. London 1848. 115 312 419 510
— Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. People's ed. London 1868. 428 429
— A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In 2 vols. London 1843. 493

Mirabeau, [Gabriel-Victor-Honoré Riqueti de]: De la monarchie prussienne, sous Frédéric le Grand; avec un appendice. Contenant des recherches sur la situation actuelle des principales contrées de l'Allemagne. T. 2, 3, 6. Londres 1788. 595 606 616 617 624

Molinari, Gustave de: Études économiques. Paris 1846. 353 499 635

Mommsen, Theodor: Römische Geschichte. 2. Aufl. Bd. 1—3. Berlin 1856—1857. 149

Montell, Amans-Alexis: Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire. T. 1. Paris 1835. 615

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat de: De l'esprit des lois. In: Oeuvres. T. 2—4. Londres 1767—1769. 90 115 514 624

More, Thomas: Utopia. Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson ... Carefully ed. by Edward Arber. London 1869. 595 596 606

Morton, John C[halmers]: A Cyclopedia of Agriculture, Practical and Scientific, in which the theory, the art, and the business of farming, are thoroughly and practically treated. By upwards of fifty of the most eminent practical and scientific men of the day. Ed. by John C[halmers] Morton. Vol. 2. Glasgow, Edinburgh, London 1855. 461

— On the Forces Used in Agriculture. In: The Journal of the Society of Arts. London, 9th December 1859. 316

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. 116

Mun, Thomas: England's Treasure by Forraign Trade. Or, the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun of Lond[on], merchant, and now publ. for the common good by his son John Mun. London 1669. 425

Murphy, John Nicholas: Ireland Industrial, Political, and Social. London 1870. 585

Murray, Hugh, James Wilson: Historical and Descriptive Account of British India, from the Most Remote Period to the Present Time. In 3 vols. Vol. 2. Edinburgh 1832. 288

Navarrete, M[artin] F[ernandez de]: Die Reisen des Christof Columbus 1492 bis 1504. Nach seinen eigenen Briefen und Berichten veröffentlicht 1536 von Bischof Les Casas seinem Freunde und Fernando Columbus seinem Sohne. Aufgefunden 1791 und veröffentlicht 1826. In das Deutsche übertr. von F. Pr[essel]. Leipzig [1890]. 121

Newman, Francis William: Lectures on Political Economy. London 1851. 599 603

Newman, Samuel P[hillips]: Elements of Political Economy. Andover, New York 1835. 143 180

Newnham, G. L.: A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament, on the Corn Laws. London 1815. 503

Niebuhr, B[arthold] G[eorg]: Römische Geschichte. Berichtigte Ausg. in 1 Bd. Berlin 1853. 203

[North, Dudley:] Discourses upon Trade; Principally Directed to the Cases of the Interest, Coynage, Clipping, Increase of Money. London 1691. 113 117 123 327

Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, Particularly Relating to Value, and to Demand and Supply. London 1821. 84 178 445 501

Poznámky a registre

Olmsted, Frederick Law: A Journey in the Seaboard Slave States, with Remarks on Their Economy. New York 1856. 172

Opdyke, George: A Treatise on Political Economy. New York 1851. 146

Ortes, Giammaria: Della economia nazionale. Lib. 6. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 21. Milano 1804. 538 539

Otway, J. H.: Judgment of J. H. Otway, Chairman of County Sessions. — Belfast, Hilary Sessions, 1860. In: Reports of the Inspectors of Factories ... for the half year ending 30th April 1860. London 1860. 236

Ovidius Naso, Publius: Ars amatoria. 367
— Fasti. 597

Owen, Robert: Observations on the Effect of the Manufacturing System; with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals. 2nd ed. London 1817. 367

Pagnini, Gio[vanni] Francesco: Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 2. Milano 1803. 90

[Papillon, Thomas:] The East-India-trade a Most Profitable Trade to the Kingdom. And best secured and improved in a company and a joint-stock. London 1677. 90

Parry, Charles Henry: The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws, Considered, in Their Relation to the Agricultural Labourer, the Tenantry, the Landholder, and the Country. London 1816. 502 503 560

[Parry, William Edward:] Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819 to 20, in His Majesty's ships Hecla and Griper under the orders of William Edward Parry. 2nd ed. London 1821. 94

Pecqueur, C[onstantin]: Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés. Paris 1842. 628

Petty, William: The Political Anatomy of Ireland ... To which is added Verbum Sapienti ... London 1691. 129 132 232 266
— Quantulumcunque Concerning Money. 1682. To the Lord Marquiss of Halifax. London 1695. 98 132
— (anonymne) A Treatise of Taxes and Contributions. London 1667. 52 91 114 515

[Pinto, Isaac de:] Traité de la circulation et du crédit. Amsterdam 1771. 136

Platon: De republica. In: Opera quae feruntur omnia. Recognoverunt Georgius Baiterus, Caspar Orellius, Aug[ustus] Guilielmus Winckelmannus. Vol. 13. Turici 1840. 309 310

A Political Enquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands, and the Causes of the Present High Price of Butchers Meat. Being the sentiments of a society of farmers in-shire. [London] 1785. 600

Postlethwayt, Malachy: Great-Britain's Commercial Interest Explained and Improved: in a series of dissertations on the most important branches of her trade and lauded interest. 2nd ed. In 2 vols. London 1759. 233
— The Universal Dictionary of Trade and Commerce: with large add. and improvements, adapting the same to the present state of British affaires in America, since the last treaty of peace made in the year 1763. 4th ed. Vol. 1. London 1774. 233

Potter, A[lonzo]: Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People. New York 1841 (pozri aj pozn. 145). 498

Price, Richard: Observations on Reversionary Payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. 6th ed. By William Morgan. Vol. 2. London 1803. 559 601 602

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation. London 1834. 271 360

Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère. T. 1. Paris 1846. 353 426 447

Public Economy Concentrated; or, a Connected View of Currency, Agriculture, and Manufactures. Carlisle 1833. 332

Quesnay, [François]: Analyse du Tableau économique. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 493

— Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des artisans. Tamtież. 104 271

— Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation. Versailles 1758. 493

Quételet, A[dolphe-Lambert-Jacques]: Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale. T. 1—2. Paris 1835. 274

Raffles, Thomas Stamford: The History of Java. With a map and plates. In 2 vols. London 1817. 303 620

Ramazzini, Bernardino: De morbis artificum diatriba. Mutinae 1700. 307

— Essai sur les maladies des artisans. Trad. du latin. Paris 1777. 307

Ramsay, George: An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh 1836. 145 146 268 424 474 526

Ravenstone, Piercy: Thoughts on the Funding System, and its Effects. London 1824. 424 459

Read, George: The History of Baking. London 1848. 214

Reasons for the Late Increase of the Poor-Rates: or a Comparative View of the Price of labour and Provisions. Humbly addressed to the consideration of the Legislature. London 1777. 477 559

Reasons for a Limited Exportation of Wool. [London] 1677. 477

Regnault, Élias: Histoire politique et sociale des principautés danubiennes. Paris 1855. 205

Reich, Eduard: Ueber die Entartung des Menschen. Ihre Ursachen und Verhütung. Erlangen 1868. 307

Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade. London 1815. 463

Ricardo, David: The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes. 4th ed. London 1811. 130

— On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd ed. London 1821. 82 149 166 198 325 329 330 359 361 365

— On Protection to Agriculture. 4th ed. London 1822. 79

Richardson, [Benjamin]: Work and Overwork. In: The Social Science Review. London, 18th July 1863. 218 219

Roberts, George: The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries; illustrated in regard to their habits, municipal bye-laws, civil progress, etc., from the researches. London 1856. 597

Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: Briefe und Socialpolitische Aufsätze. Hrsg. von Rudolph Meyer. Bd. 1. [Berlin 1882.] 441

— Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. 441

Rogers, James Edwin Thorold: A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war (1793). Compiled entirely from original and contemporaneous records. Vol. 1—2. Oxford 1866. 563 598

Rohatzsch, R. H.: Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bdchn. Ulm 1840. 307

Roscher, Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Augsburg 1858. 92 143 179 188 275

Rossi, P[ellegrino Luigi Edoardo]: Cours d'économie politique. Bruxelles 1843. 154

Rouard de Card, Pie-Marie: De la falsification des substances sacramentelles. Paris 1856. 213

Rousseau, Jean-Jacques: Discours sur l'économie politique. Nouv. éd. Genève 1760. 616

[Roy, Henry:] The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844. London 1864. 127 544

Sadler, Michael Thomas: Ireland; Its Evils, and Their Remedies: being a refutation of the errors of the emigration committee and others, touching that country. To which is prefixed, a synopsis of an original treatise about to be published on the law of population; developing the real principle on which it is universally regulated. 2nd ed. London 1829. 583

— Law of population. Vol. 1—2. London 1830. 583

Say, Jean-Baptiste: Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris 1820. 307

— Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 3e éd. T. 1—2. Paris 1817. 139 146 179

— Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 5e éd. ... T. 1. Paris 1826. 497

Scrope, George Poulett: The Principles of Political Economy pozri *Potter, Alonzo:* Political Economy ...

[Seeley, Robert Benton:] The Perils of the Nation. An Appeal to the Legislature, the Clergy, and the Higher and Middle Classes. 2nd ed., rev. London 1843. 602

Senior, Nassau William: Journals, Conversations and Essays Relating to Ireland. In 2 vols. Vol. 2. London 1868. 589 605

— Letters on the Factory Act, as it Affects the Cotton Manufacture ... To which are appended, a letter to Mr. Senior from Leonard Horner, and minutes of a conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thompson and Mr. Senior. London 1837. 194—197 340

— An Outline of the Science of Political Economy. London 1836. 197

— Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. Senior, par Jean Arrivabene. Paris 1836. 498

— Social Science Congress pozri The National Association for the Promotion of Social Science ...

— Three Lectures on the Rate of Wages, delivered before the University of Oxford, in Easter term, 1830. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London 1830. 452 456

Sextus Empiricus: Adversus mathematicos. 308

Shakespeare, William: The Merchant of Venice. 244 405
— Henry IV. 41 55
— A Midsummer Night's Dream. 104
— Timon of Athens. 122
— Much Ado about Nothing. 84

Schiller, Friedrich von: Die Bürgschaft. 496
— Kabale und Liebe. 480
— Das Lied von der Glocke. 340

Schorlemmer, C[arl]: The Rise and Development of Organic Chemistry. London 1879. 262

Schouw, Joakim Frederik: Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Naturschilderungen. Aus dem Dän. unter Mitwirkung des Verf. von H. Zeise ... 2. Aufl. Leipzig 1854. 426

Schulz, Wilhelm: Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft. Zürich, Winterthur 1843. 313

[Sismondi], J[ean]-C[harles]-L[éonard] Simonde [de]: De la richesse commerciale, ou principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce. T. 1. Genève 1803. 446
— Études sur l'économie politique. T. 1. Bruxelles 1837. 267 497
— Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. T. 1—2. Paris 1819. 140 154 486 489 490 540
— Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2nde éd. T. 1—2. Paris 1827. 482 628

Skarbek, Frédéric: Théorie des richesses sociales. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. 2nde éd. T. 1. Paris 1839. 277 297

Smith, Adam: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. In 2 vols. London 1776. 300
— An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. In 3 vols. With notes, and an add. vol., by David Buchanan. Vol. 1. Edinburgh 1814. 465 519 545 610
— An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a commentary, by the author of England and America [d. i. Edward Gibbon Wakefield]. In 6 vols. London 1835—1839. 54 115 300 307 446 475 497 536
— Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Trad. nouv., avec des notes et observations; par Germain Garnier. T. 5. Paris 1802. 307 517
— The Theory of Moral Sentiments. London 1759. 516

Somers, Robert: Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London 1848. 605

Some Thoughts on the Interest of Money in General, and Particularly in the Public Funds. London. 49 55

Sophokles: Antigone. 122

The Source and Remedy of the National Difficulties, Deduced from Principles of Political Economy, in A Letter to Lord John Russell. London 1821. 491

Spinoza, Baruch de: Briefwechsel. 498
— Ethica. 260

S[tafford], W[illiam]: A Compendious or Brief Examination of Certayne Ordinary Complaints, or Divers of our Countrymen in these our Dayes ... London 1581. 614 615

Steuart, James: An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. In 2 vols. Vol. 1. London 1767. 281 298

— An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations. In 3 vols. Vol. 1. Dublin 1770. 158 539 595 603 615
— An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. In: The works, political, metaphisical, and chronological... Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1. London 1805. 135
— Recherche des principes de l'économie politique, ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres. T. 1. Paris 1789. 359

Stewart, Dugald: Lectures on Political Economy. In: The collected works. Ed by Sir William Hamilton. Vol. 8. Edinburgh 1855. 272 292 305 404

Stolberg, Christian zu, gróf: Gedichte. Aus dem Griech. übers. Hamburg 1782. 342

Storch, Henri: Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. T. 1—4. St.-Pétersbourg 1815. 154 161 305 494 539
— Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J[ean]-B[aptiste] Say. T. 1. Paris 1823. 297 304

Strange, William: The Seven Sources of Health. London 1864. 220

Strype, John: Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and Other Various Occurrences in the Church of England, during Queen Elisabeth's Happy Reign. 2nd ed. Vol. 2. [London] 1725. 608

Thiers, A[dolphe]: De la propriété. Paris 1848. 369

[Thompson], Benjamin, [Count of] Rumford: Essays, Political, and Philosophical. Vol. 1—3. London 1796—1802. 502

Thompson, William: An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness; Applied to the Newly Proposed System of Voluntary Equality of Wealth. London 1824. 305

Thornton, William Thomas: Over-Population and its Remedy; or, an inquiry into the extent and causes of the distress prevailing among the labouring classes of the British Islands, and into the means of remedying it. London 1846. 152 229

Thucydides: De bello Peloponnesiaco libri octo. Lipsiae 1831. 308 309

[Thünen, Johann Heinrich von:] Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie. 2. Th. 2. Abth. Rostock 1863. 518

Tooke, Thomas and William Newmarch: A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848—1856. In 2 vols; forming the 5th a 6th vols. of the History of prices from 1792 to the present time. London 1857. 251

Torrens, R[obert]: An Essay on the External Corn Trade. London 1815. 152
— An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are Applied to the Actual Circumstances of this Country. London 1821. 145 163
— On Wages and Combination. London 1834. 339

[Townsend, Joseph:] A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind. 1786. Republished London 1817. 539
— Journey through Spain. London 1791. 539

Tuckett, J[ohn] D[ebell]: A History of the Past and Present State of the Labouring Population, Including the Progress of Agriculture, Manufactures, and Commerce. In 2 vols. London 1846. 306 597 618

Turgot, [Anne-Robert-Jacques]: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres. Nouv. éd ... par Eugène Daire. T. 1. Paris 1844. 159 266 443

Two Letters on the Flour Trade, and Dearness of Corn ... By a Person in Business. London [1767]. 600

Ure, Andrew: The Philosophy of Manufactures: or, an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain. London 1835. 196 296 297 310 311 319 339 350 352 354 361 365 460 464 467

— Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie. Trad. sous les yeux de l' auteur. T. 2. Paris 1836. 254

Urquhart, David: Familiar Words as Affecting England and the English. London 1855. 98 307 418 618

Vanderlint, Jacob: Money Answers All Things: or, an essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people. London 1734. 115 121 131 233 234 266 280

Vergilius Maro, Publius: Aeneis. 256 620

Verri, Pietro: Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15. Milano 1804. 52 89 123 279

Vissering, S[imon]: Handboek van praktische staathuishoudkunde. Delen 1—3. Amsterdam 1860—1862. 416

Voltaire, François-Marie Arouet de: Candide, ou l'optimisme. 171 636

Wade, John: History of the Middle and Working Classes ... 3rd ed. London 1835. 209 231 516

[Wakefield, Edward Gibbon:] England and America. A Comparison of the Social and Political State of Both Nations. Vol. 1—2. London 1833. 229 487 560 631—636

— A View of the Art of Colonization, with present reference to the British Empire; in letters between a statesman and a colonist. London 1849. 276

— pozri aj *Smith, Adam:* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a commentary, by the author of England and America [d. i. Edward Gibbon Wakefield]. In 6 vols. London 1835—1839.

Ward, John: The Borough of Stoke-upon-Trent, in the Commencement of the Reign of Her Most Gracious Majesty Queen Victoria. London 1843. 227

Watson, John Forbes: [Paper Read Before the Society of Arts.] In: Journal of the Society of Arts. London, 17th April 1860. 329

Watts, John: The Facts and Fictions of Political Economists: Being a Review of the Principles of the Science, separating the true from the false. Manchester 1842. 458

— Trade Societies and Strikes: Their Good and Evil Influences on the Members of Trades Unions, and on Society at Large. Machinery; its influences on work and wages, and cooperative societies, productive and distributive, past, present, and future. Manchester [1865]. 458 461

Wayland, Francis: The Elements of Political Economy. Boston 1843. 146 181

[West, Edward:] Essay on the Application of Capital to Land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow of University College, Oxford. London 1815. 452

— Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr. Smith's,

Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's Doctrines upon those Subjects; and an attempt at an exposition of the causes of the fluctuation of the price of corn during the last thirty years. London 1826. 451

Wilks, Mark: Historical Sketches of the South of India, in an attempt to trace the history of Mysoor; from the Hindoo Government of that state, to the extinction of the Mohammedan Dynasty in 1799. Vol. 1. London 1810. 302

Witt, Johan de: Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland. Leyden 1669. 624

Wright, Thomas: A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms. London 1779. 600

Xenophon: Cyropaedia. 310

Young, Arthur: Political Arithmetic. Containing Observations on the Present State of Great Britain; and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture. London 1774. 115 198

— A Tour in Ireland: with General Observations on the Present State of that Kingdom ... 2nd ed. In 2 vols. London 1780. 565

Zïber, N[ikolaj Ivanovič]: Теорія цѣнности и капитала Д. Рикардо въ связи съ позднѣйшими дополненіями и разъясненіями. Опытъ критико-экономическаго изслѣдованія. Кіевъ 1871. 23

II. Parlamentné správy a iné oficiálne vyhlásenia

An Act for Regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women Employed in Workshops, 21st August 1867. In: The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland. London 1867. 410

An Act to Limit the Hours of Labour, and to Prevent the Employment of Children in Factories under Ten Years of Age. Approved March 18, 1851. In: Acts of the Seventy-Fifth Legislature of the State of New Jersey. Trenton 1851. 231

Agricultural Labourers (Ireland). Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861. 585

Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts Showing the Acreage under the Several Crops and the Number of Live Stock, in each County and Province, for the Year 1860. Also the emigration from Irish ports from 1st January to 1st September, 1860. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. Dublin 1860. 581

Agricultural Statistics, Ireland. Tables Showing the Estimated Average Produce of the Crops for the Year 1866; and the emigration from the Irish ports, from 1st January to 31st December, 1866; also the number of mills for scutching flax in each county and province. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. Dublin 1867. 581

Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, socialen Verhältnisse, etc. Aus dem Russ. nach dem in St. Petersburg 1852—57 veröffentlichten Original von Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Bd. 1. Berlin 1858. 118

Cambridge University Commission Report of Her Majesty's Commissioners Appointed to Inquire into the State, Discipline, Studies, and Revenues of the University and Colleges of Cambridge: together with the evidence, and an appendix. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1852. 515

The Case of Our English Wool. As also the presentment of the Grand Jury of the county of Sommerset thereon. Humbly offered to the High Court of Parliament. London 1685. 215

Census of England and Wales for the Year 1861. London 1863. 370 372 392 527 535 542 563

Compte rendu de la deuxième session du congrès international de statistique réuni a Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 Septembre 1855. Publié par les ordres de S. E. M. Rouher. Paris 1856. 254

Corn, Grain, and Meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867. 370 378

Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions. London 1867. 17

East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons dated 8 February 1864. 123

Factories Inquiry Commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833. 237

Factories Regulation Acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859. 207 250

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 4 February 1857. 347 363

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 February 1862. 346 363 395

Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 22 July 1868. 363

First Report from the Select Committee on Adulteration of Food, etc.; with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855. 155

Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue on the Inland Revenue. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1860. 541

General Laws of the Commonwealth of Massachusetts, passed subsequently to the revised statutes. Vol. 1. Boston 1854. 231

Grievances Complained of ... pozri Report Addressed to ...

Hansard's Parliamentary Debates: 3rd series, commencing with the accession of William IV. Vol. 66. Comprising the period from the second day of February, to the twenty-seventh day of February, 1843. London 1843. 543

— ... Vol. 170. Comprising the period from the twenty-seventh day of March, to the twenty-eighth day of May, 1863. London 1863. 39—42 227 480 543

— ... Vol. 174. Comprising the period from the fifteenth day of March, to the third day of May, 1864. London 1864. 544

House of Lords' committee, 1848 pozri Report from the Secret Committee of the House of Lords ...

Children's Employment Commission (1862). Reports. 206 210 253 332 356 372 392 395 397 399 402 408

Poznámky a registre

— First Report of the Commissioners. With appendix. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1863. 210 211 212 230 311 454 461
— Second Report ... London 1864. 385 389—391 393—395 397 407 454 461
— Third Report ... London 1864. 155 219 333 383 387 388 398—400 409 454 456 460
— Fourth Report ... London 1865. 220—224 226 296 337 364 398
— Fifth Report ... London 1866. 221 333 361 379 385 387 399 401 402 403 407—409
— Sixth Report ... London 1867. 569 575—578

Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862. Essen 1863. 328

Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830. Brussel 1860. 558

The Master Spinners and Manufacturers' Defence Fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester 1854. 354

Miscellaneous Statistics of the United Kingdom (Part VI). Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1866. 543

The National Association for the Promotion of Social Science. Report of proceedings at the seventh annual congress, held in Edinburgh, October 1863. Edinburgh, London 1863. 330 402 409

Parliamentary Returns pozri Factories. Return to an address ...

Public Health. Reports. 307 332 335 388
— Third Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 15 April 1861. 210 211
— Fourth Report ... with appendix. 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed 11 April 1862. 387 388
— Sixth Report ... with appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. London 1864. 155 229 334 335 387 388 454 456 547 564 578
— Seventh Report ... with appendix. 1864. Presented pursuant to act of Parliament. London 1865. 482 553—555 563 566—574
— Eighth Report ... with appendix. 1865. Presented pursuant to act of Parliament. London 1866. 386 549—553

Report Addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1862. 154 214—216 457

Report from the Committee on the Bill to Regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom: with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832. 238

Report from the Secret Committee of the House of Lords Appointed to Inquire into the Causes of the Distress Which Has for Some Time Prevailed among the Commercial Classes, and How Far it Has Been Affected by the Laws for Regulating the Issue of Bank Notes Payable on Demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted 1857.) 119

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. 124

Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. 128

Report from the Select Committee on Mines; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866. 411—415

Report from the Select Committee on Petitions Relating to the Corn Laws of This Kingdom: together with the Minutes of Evidence, and an Appendix of Accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. 462

Report of Proceedings ... pozri The National Association for the Promotion of Social Science...

Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the Operation of the Acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 3.) relating to transportation and penal servitude. Vol. 1. Report and appendix. Vol. 2. Minutes of evidence presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1863. 564

Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the Conditions of all Mines in Great Britain to Which the Provisions of the Act 23 & 24 Vict. cap. 151. Do not apply. With reference to the health and safety of persons employed in such mines, with appendices. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1864. 553

Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861. 215

Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields. 1865. 549

Report of the Social Science Congress at Edinburgh. Octob. 1863 pozri The National Association for the Promotion of Social Science...

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc., of the Countries, in which they reside. Nr. 6. London 1863. 291

Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. Dublin 1870. 584—587

Reports from the Lord Committee, on the State of the Growth ... pozri Reports Respecting Grain, and the Corn Laws...

Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. 196 197 206—332

— for the half year ending the 31st December 1841: also, the joint report of the inspectors of factories for the same period. (Presented by command of Her Majesty.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 16 February 1842. 236

— for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October, 1844, to 30th April 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1845. 239 248 250 338 344 346

— for the half year ending 31st October 1846 ... London 1847. 248

— for the half year ending 30th April 1848 ... London 1848. 244 454

— for the half year ending 31st October 1848 ... London 1849. 197 239 241 až 243 246 253 255 435 456

— for the half year ending 30th April 1849... London 1849. 245 246 263

— for the half year ending 31st October 1849 ... London 1850. 239 246

— for the half year ending 30th April 1850 ... London 1850. 248 256

— for the half year ending 31st October 1850 ... London 1851. 244

— for the half year ending 30th April 1852 ... London 1852. 248

— for the half year ending 30th April 1853 ... London 1853. 250

Poznámky a registre

— for the half year ending 31st October 1853 ... London 1854. 155 229
— for the half year ending 30th April 1855 ... London 1855. 196
— for the half year ending 31st October 1855 ... London 1856. 229 235 335 336 357 436
— for the half year ending 31st October 1856 ... London 1857. 207 209 316 319 347 361 375
— for the half year ending 30th April 1857 ... London 1857. 335 336
— for the half year ending 31st October 1857 ... London 1857. 250 337
— for the half year ending 30th April 1858 ... London 1858. 207 461 463
— for the half year ending 31st October 1858 ... London 1859. 330 332 336 347 361
— for the half year ending 30th April 1859 ... London 1859. 459
— for the half year ending 31st October 1859 ... London 1860. 207 239 256
— for the half year ending 30th April 1860 ... London 1860. 208 229 237 250 317 347
— for the half year ending 31st October 1860 ... London 1860. 207 559
— for the half year ending 30th April 1861 ... London 1861. 207
— for the half year ending 31st October 1861 ... London 1862. 249 254 349
— for the half year ending 31st October 1862 ... London 1863. 251 255 335 340 346 350 373 380 381 383 399
— for the half year ending 30th April 1863 ... London 1863. 252 256 357 383 454 455
— for the half year ending 31st October 1863 ... London 1864. 207 252 256 353 357 362 381 382 455 530
— for the half year ending 30th April 1864 ... London 1864. 282
— for the half year ending 31st October 1864 ... London 1865. 253 256
— for the half year ending 31st October 1865 ... London 1866. 344 375 382 384 396 397 401 402 408
— for the half year ending 31st October 1866 ... London 1867. 353 357 467 468 534 588

Reports Respecting Grain, and the Corn Laws pozri First and Second Reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto; ... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 463

The Revised Statutes of the State of Rhode Island and Providence Plantations: ot which are prefixed, the constitutions of the United States and of the state. Providence 1857. 231

Royal Commission on Railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1867. 361 467

Second Report Addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeyman bakers. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1863. 214

Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. Nr. 8. London 1861. 349—350

Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851 to 1865. Nr. 13. London 1866. 349—350

Tenth Report of the Commissioners Appointed to Inquire into the Organisation and Rules of Trades Unions and Other Associations: together with minutes of evidence. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty, 28th July 1868. London 1868. 364

Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue on the Inland Revenue. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1866. 540 541 582

Twenty-second Annual Report of the Registrar-general of Births, Deaths, and Marriages in England. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1861. 229

Workshops' Regulation Act pozri An Act for Regulating the Hours of Labour for Children...

III. Periodiká

The Bengal Hurkaru. Calcutta — z 22. júla 1861. 278

Bury Guardian — z 12. mája 1860. 228

Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage. Berlin. 41
— zo 7. marca 1872. 38
— zo 4. júla 1872. 39
— z 11. júla 1872. 40

The Daily Telegraph. London — zo 17. januára 1860. 209

Demokratisches Wochenblatt. Organ der deutschen Volkspartei. Leipzig — z 1. augusta 1868. 23
— z 22. augusta 1868. 23
— z 29. augusta 1868. 23
— z 5. septembra 1868. 23

Deutsch-Französische Jahrbücher. Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. und 2. Lfg. Paris 1844. 78 137 146 529

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London] — z 29. marca 1845. 562
— z 15. apríla 1848. 197
— z 19. júla 1851. 491
— z 21. januára 1860. 532
— z 2. júna 1866. 607

The Evening Standard. London — z 1. novembra 1886. 36

The Glasgow Daily Mail — z 25. apríla 1849. 263

Journal des Économistes. Paris — júl — august 1872. 24

The Journal of the Society of Arts, and of the Institutions in Union. London — z 9. decembra 1859. 316
— zo 17. apríla 1860. 329
— z 23. marca 1866. 606
— z 5. januára 1872. 348

Macmillian's Magazine. Ed. by David Masson. London and Cambridge — august 1863. 219

The Morning Advertiser. London — zo 17. apríla 1863. 40

The Morning Chronicle. [London.] 1844, 1845. 561

The Morning Star. [London.] 449
— zo 17. apríla 1863. 40 543
— z 23. júna 1863. 218
— zo 7. januára 1867. 555

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln — zo 7. apríla 1849. 483

Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. H. 4. London, Hamburg und New-York 1850. 219 246 256

New-York Daily Tribune — z 9. februára 1853. 605

The Observer. London — z 24. apríla 1864. 127

The Pall Mall Gazette. London. 545

La Philosophie Positive. Revue dirigée par É. Littré & G. Wyrouboff. Paris. č. 3, november—december 1868. (Pozri aj pozn. 9.) 23

The Portfolio. Diplomatic review. (New series.) London. 605

Révolutions de Paris — z 11.—18. júna 1791. 612

Reynolds's Newspaper. A Weekly Journal of Politics, History, Literature, and General Intelligence. London — z 21. januára 1866. 216
— zo 4. februára 1866. 216
— z 20. januára 1867. 556

Санкт-Петербургские ведомости
— z 8. (20.) apríla 1872. 23

The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art. London — z 18. januára 1868. 23

The Social Science Review. London — z 18. júla 1863. 218 219

The Spectator. London — z 26. mája 1866. 280

The Standard. London — z 26. októbra 1861. 464
— z 15. augusta 1863. 219
— z 5. apríla 1867. 557

The Times. London. 42 219 501 545 588
— zo 14. februára 1843. 542
— z 5. novembra 1861. 229
— z 26. novembra 1862. 179 339
— z 24. marca 1863. 250 480 482
— zo 17. apríla 1863. 41 42
— z 2. júla 1863. 219
— z 26. februára 1864. 393
— z 26. januára 1867. 415
— z 3. septembra 1873. 502
— z 29. novembra 1883. 40

To-Day. London — z februára 1884. 42
— z marca 1884. 42

Вестник Европы. Журналь исторіи, политики, литературы. Т. 3. Санктпетербургъ 1872. 24

Der Volksstaat. Organ der social-demokratischen Arbeiterpartei und der Internationalen Gewerksgenossenschaften. Leipzig. 23
— z 1. júna 1872. 39
— zo 7. augusta 1872. 40

The Westminster Review. London. 68

The Worksman's Advocate. London — z 13. januára 1866. 216

Menný register

Ábel — postava zo Starého zákona; Adamov syn. 618

Abrahám — postava zo Starého zákona; praotec Židov. 486

Adam — postava zo Starého zákona. 100 495 498 591

Addington, Stephen (1729—1796) — anglický teológ a ekonóm, autor viacerých školských učebníc. 601

Aikin, John (1747—1822) — anglický lekár a historik. 496 497 619 625 626

Alexandra (1844—1925) — dcéra dánskeho kráľa Christiána IX., 1863 sa vydala za Alberta Eduarda, princa z Walesu, neskoršieho anglického kráľa Eduarda VII. 217 221

Alžbeta I. (1533—1603) — anglická kráľovná (1558—1603). 231 597 608 611

Anacharsis (asi 6. stor. pred n. l.) — skýtsky filozof. 98

Anderson, Adam (1692—1765) — škótsky ekonóm, autor diela o dejinách obchodu. 615 626

Anderson, James (1739—1808) — škótsky ekonóm, vypracoval základy teórie diferenciálnej renty. 419 466 516 603 615

Anna (Stuartová) (1665—1714) — anglická kráľovná (1702—1714); za jej vlády sa Anglicko zjednotilo so Škótskom a vytvorila sa Veľká Británia (1707). 146 609

Antaios — obor z gréckej mytológie, syn boha mora Poseidóna a bohyne Zeme Gáie; kým sa dotýkal Zeme, nik ho nemohol premôcť; Herakles ho zdvihol do výšky a zaškrtil ho. 495

Antipatros z Thessaloniky (asi 1. stor. pred n. l.) — grécky básnik. 342

Appiános z Alexandrie (koniec 1. stor. až asi 170) — rímsky historik, autor podrobných Rímskych dejín. 602

Arbuthnot, John (18. stor.) — anglický farmár, zaoberal sa otázkami týkajúcimi sa poľnohospodárstva. 261 277 278 602 698

Archilochos (7. stor. pred n. l.) — grécky lyrik. 308

Archimedes (asi 287—212 pred n. l.) — grécky matematik, fyzik a konštruktér. 258

Ariosto, Lodovico (1474—1533) — taliansky renesančný básnik; hlavné dielo L'Orlando furioso. 41

Poznámky a registre

Aristoteles (384—332 pred n. l.) — grécky filozof; univerzálny učenec, zakladateľ dejín filozofie; obhajoval naturálne hospodárstvo otrokárskej spoločnosti. 64 65 83 86 138 147 277 341

Arkwright, sir Richard (1732—1792) — anglický podnikateľ, konštruktér a vynálezca rozličných spriadacích strojov. 311 317 320 355 358 406

Arrivabene, (Giovanni) Jean de, gróf (mladší) (1787—1881) — taliansky ekonóm; jeden z iniciátorov ekonomického kongresu v Bruseli 1847; prekladal ekonomické práce do francúzštiny. 498

Ashley, lord pozri *Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper of, gróf*

Ashworth, Henry (1794—1880) — anglický bavlnársky továrnik, Cobdenov privrženec a spoluzakladateľ Ligy proti obilným zákonom. 244 340

Athénaios z Naukratidy (koniec 2. až začiatok 3. stor.) — grécky spisovateľ; autor dialógu o kultúrnohistorických témach s početnými citátmi starších, inak nezachovaných diel. 98 122

Augier, Marie (polovica 19. stor.) — francúzsky novinár; autor prác o ekonomických problémoch. 627

Aveling, Edward (1851—1898) — anglický socialista, spisovateľ a lekár; zať Karola Marxa. Spolupracoval na preklade prvého zväzku Kapitálu do angličtiny. Člen Sociálnodemokratickej federácie a neskôr člen Socialistickej ligy. 32—36

Babbage, Charles (1792—1871) — anglický matematik, mechanik a ekonóm. 293 296 316 328 339

Bacon, Francis, vikomt zo Saint Albans, barón z Verulamu (Baco z Verulamu) (1561—1626) — anglický filozof, štátnik a právnik; zakladateľ anglického metafyzického materializmu; jeden z prvých anglických osvietencov. 327 595 596

Bailey, Samuel (1791—1870) — anglický filozof a ekonóm; odporca Ricardovej teórie hodnoty. 57 62 68 84 445 618

Baker, Robert — anglický továrenský inšpektor v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 19. storočia. 255 335 356 274 587

Ballard, Edward (1820—1897) — anglický lekár, zdravotnícky úradník v Londýne. 391

Balzac, Honoré de (1799—1850) — francúzsky realistický spisovateľ. 492

Bankes, George (1788—1856) — anglický právnik a politik; tory, člen parlamentu. 561

Barbon, Nicholas (asi 1640—1698) — anglický ekonóm, privrženec nominalistickej teórie peňazí. 45—47 115 119 130 132 515

Barton, John (koniec 18. až začiatok 19. stor.) — anglický ekonóm, predstaviteľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 526 559

Basedow, Johann Bernhard (1724—1790) — nemecký pedagóg, vytýčil si cieľ zreformovať nemecký výchovný systém v zmysle buržoáznej osvety. 406

Bastiat, Frédéric (1801—1850) — francúzsky ekonóm, predstaviteľ teórie o harmónii triednych záujmov. 22 66 83 169 340 469

Baynes, John — anglický publicista, člen mestskej správy v Blackburne; 1857 uverejnil dve state o obchode s bavlnou. 326 328

Bebel, August (1840—1913) — socialista, spoluzakladateľ a jeden z najvýznamnejších vodcov nemeckej sociálnej demokracie; Marxov a Engelsov priateľ a žiak. 39

Beccaria, Cesare Bonesana de, markíz (1738—1794) — taliansky právnik, publicista a ekonóm; predstaviteľ buržoázneho osvietenstva. 309

Bedfordovci — anglická aristokratická rodina. 599

Beecher-Stoweová, Harriet Elizabeth (1811—1896) — americká spisovateľka, autorka knihy Chalúpka strýčka Toma; aktívne bojovala za zrušenie otroctva v Spojených štátoch amerických. 604

Bekker, Immanuel (1785—1871) — nemecký filológ, vydával diela Platóna, Aristotela, Aristofana a ďalších. 138

Bell, sir Charles (1774—1842) — škótsky chirurg a fyziológ; lekár chudobných v Bradforde. 238 552

Bellers, John (1654—1725) — anglický ekonóm, autor sociálnoreformistických spisov. 121 126 132 276 295 357 399 406 513

Bentham, Jeremy (1748—1832) — anglický sociológ, teoretik utilitarizmu. 156 508—510

Berkeley, George (1685—1753) — írsky filozof, teológ; zakladateľ subjektívneho idealizmu; kritik merkantilizmu, stúpenec nominalistickej teórie peňazí. 284 299

Bidaut, J. N. (prvá polovica 19. stor.) — francúzsky štátny úradník; písal o ekonomických problémoch. 272

Biese, Franz (1803—1895) — pedagóg a filológ; autor diela o Aristotelovej filozofii. 342

Blaise, Adolphe-Gustave (1811—1886) — francúzsky ekonóm; vydavateľ prác Jérôma-Adolpha Blanquiho. 286

Blakey, Robert (1795—1878) — anglický filozof. 598

Blanqui, Jérôme-Adolphe (1798—1854) — francúzsky ekonóm a historik; brat Louisa-Augusta Blanquiho. 235 286

Blanqui, Louis-Auguste (1805—1881) — francúzsky utopický komunista, aktívny účastník revolúcií 1830, 1848 a Parížskej komúny roku 1871. 235

Block, Maurice (1816—1901) — francúzsky štatistik a ekonóm. 23

Boileau, Étienne (asi 1200—1269) — vodca parížskych kupcov, autor diela Livre des Métiers (Kniha remesiel). 404

Boileau-Despréaux, Nicolas (1636—1711) — francúzsky básnik, literárny kritik. 544

Boisguillebert, Pierre Le Pésant de, sieur (1646—1714) — francúzsky ekonóm a štatistik; zakladateľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie vo Francúzsku. 120 128 129

Bolingbroke, Henry Saint-John, vikomt (1678—1751) — britský štátnik a politik, vodca toryov; deistický filozof. 623

Bonaparte pozri *Napoleon III.*

Boulton (Bolton), Matthew (1728—1809) — anglický továrnik a inžinier. 317 325

Boxhorn, Marcus Zuerius (1612—1653) — holandský historik a filológ. 358

Bray, John Francis (1809—1895) — anglický ekonóm; utopický socialista, prívrženec Roberta Owena; rozpracoval teóriu pracovných peňazí. 73

Brentano, Lujo (Ludwig Joseph) (1844—1931) — ekonóm mladšej historickej školy v Nemecku, katedrový socialista, buržoázny reformista; spoluzakladateľ Spolku pre sociálnu politiku (1872). 41 42

Bright, John (1811—1889) — anglický továrnik, vodca radikálnej liberálnej buržoázie, stúpenec slobodného obchodu, spoluzakladateľ Ligy proti obilným zákonom; viackrát minister v liberálnych vládach. 21 218 241 464 541 563 618

Poznámky a registre

Brindley, James (1716—1772) — anglický mechanik a vynálezca. 295

Broadhurst, J. — anglický ekonóm z polovice 19. storočia. 61

Brodie, sir Benjamin Collins (1783—1862) — anglický lekár a fyziológ. 238

Brougham, Henry Peter (lord Brougham and Vaux) (1778—1868) — anglický právnik, spisovateľ a štátnik, člen parlamentu, vodca whigov, lord-kancelár (1830—1834). 627

Bruckner, John (1726—1804) — anglický protestantský duchovný; autor filozofických spisov. 515

Buchanan, David (1779—1848) — anglický publicista a ekonóm; žiak Adama Smitha, vydával a vysvetľoval jeho diela. 118 465 603

Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin (1796—1865) — francúzsky politik a historik, buržoázny republikán, ideológ kresťanského socializmu. 613

Burke, Edmund (1730—1797) — anglický publicista a politik, odporca Francúzskej revolúcie; fyziokrat. 180 202 274 599 627

Búsiris — podľa gréckej povesti ukrutný egyptský kráľ, ktorý dal obetovať všetkých cudzincov, ktorí prišli do Egypta; Ísokratés ho uvádza ako príklad počestnosti. 310

Butler, Samuel (1612—1680) — anglický satirický básnik. 46

Byles, sir John Barnard (1801—1884) — anglický právnik; člen Tajnej rady, tory; autor niekoľkých právnických a ekonomických prác. 231 610

Cacus — podľa rímskej povesti obor chrliaci plamene, ktorého zabil Herkules. 495

Cairnes, John Elliot (1823—1875) — anglický ekonóm a publicista; odporca otroctva v južných štátoch USA. 172 227 281

Campbell, sir George (1824—1892) — britský koloniálny úradník v Indii, autor viacerých prác o Indii; člen parlamentu. 302

Cantillon, Philip — anglický ekonóm, prepracoval a roku 1759 uverejnil anglické vydanie diela Richarda Cantillona Essai sur la nature du commerce en général... 462

Cantillon, Richard (1680—1734) — anglický ekonóm a obchodník, predchodca fyziokratov a Adama Smitha. 462 515

Carey, Henry Charles (1793—1879) — americký ekonóm; jeden zo zakladateľov teórie o harmónii triednych záujmov. 189 442 468 604 618

Carli, Giovanni Rinaldo, gróf (1720—1795) — taliansky učenec, autor niekoľkých prác o peniazoch a obchode s obilím; odporca merkantilizmu. 279

Carlisle, sir Anthony (1768—1840) — anglický lekár. 238

Carlyle, Thomas (1795—1881) — anglický spisovateľ, historik a filozof, zástanca kultu hrdinov; kritizoval anglickú buržoáziu z hľadiska reakčnej romantiky; tory, po roku 1848 nepriateľ robotníckeho hnutia. 219

Cazenove, John (1788—1879) — anglický ekonóm, Malthusov prívrženec. 173 269 433 475

Cicero, Marcus Tullius (106—43 pred n. l.) — rímsky štátnik, spisovateľ a rečník, eklektický filozof. 340

Cincinnatus, Lucius Quinctius (5. stor. pred n. l.) — rímsky patricij, konzul (460 pred n. l.), diktátor (458 a 439 pred n. l.); podľa povesti žil veľmi jednoducho a sám obrábal svoje pole. 163

Clauren, Heinrich (pseudonym *Gottloba Samuela Carla Heuna*) (1771—1854) — nemecký spisovateľ, autor sentimentálnych románov a noviel. 193

Claussen, Pieter — belgický vynálezca; konštruktér kruhového tkáčskeho stavu. 313

Clement, Simon (koniec 17. stor.) — anglický obchodník, autor ekonomických spisov. 89

Cobbett, William (1762—1835) — anglický politik a publicista; predstaviteľ maloburžoázneho radikalizmu. 245 597 622 624

Cobden, Richard (1804—1865) — továrnik v Manchestri; liberál; stúpenec slobodného obchodu, spoluzakladateľ Ligy proti obilným zákonom. 21 218 241 563

Colbert, Jean-Baptiste, markiz de Seignelay (1619—1683) — francúzsky štátnik; v rokoch 1665—1683 fakticky viedol zahraničnú a vnútornú politiku Francúzska; dôsledný stúpenec merkantilizmu, zriaďoval kráľovské manufaktúry a podporoval vnútorný a zahraničný obchod. 262 624

Colins, Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte de, barón (1783—1859) — francúzsky ekonóm, pôvodom Belgičan, zastával názor, že štát má inkasovať pozemkovú rentu. 512 576 636

Comte, François-Charles-Louis (1782—1837) — francúzsky liberálny publicista a ekonóm. 620

Comte, Isidore-Auguste-François-Marie (1798—1857) — francúzsky filozof a sociológ, zakladateľ pozitivizmu. 23 282

Condillac, Étienne-Bonnot de (1715—1780) — francúzsky ekonóm a deistický filozof, senzualista. 143

Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat de, markiz (1743—1794) — francúzsky sociológ, osvietenec; za Francúzskej revolúcie sa pridal k girondistom. 514

Corbet, Thomas (19. stor.) — anglický ekonóm, Ricardov prívrženec. 136 492

Corbon, Claude-Anthime (1808—1891) — francúzsky politik, republikán; 1848 až 1849 podpredseda konštitučného Národného zhromaždenia, 1871 poslanec Národného zhromaždenia, bol členom ľavicovej menšiny. 406

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1813—1892) — francúzsky ekonóm, obchodník. 201 499

Cous, Salomon de (1576—1626) — francúzsky staviteľ a inžinier. 316

Cromwell, Oliver (1599—1658) — anglický štátnik; vodca buržoázie a zburžoáznenej šľachty za buržoáznej revolúcie v 17. storočí; lord protektor (hlava štátu) Anglicka, Škótska a Írska (1653—1658). 597 598 618

Culpeper, sir Thomas (1578—1662) — anglický ekonóm, merkantilista. 626

Cupido — rímsky boh lásky. 515

Custodi, Pietro (1771—1842) — taliansky ekonóm; vydavateľ hlavných diel talianskych ekonómov od konca 16. storočia až po začiatok 19. storočia. 52 77 89 90 138 142 308 538

Cuvier, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert de, barón (1769—1832) — francúzsky prírodovedec, zoológ a paleontológ. 426

Cuza, Alexander Johann (1820—1873) — rumunské knieža (1859 až 1866) (pozri aj pozn. 55). 150

Černyševskij, Nikolaj Gavrilovič (1828—1889) — ruský materialistický filozof a revolučný demokrat; spisovateľ a literárny kritik. 22

Daidalos — talentovaný umelec a staviteľ v gréckej mytológii. 342

Daire, Louis-François-Eugène (1798—1847) — francúzsky spisovateľ a ekonóm, vydavateľ diel z oblasti politickej ekonómie. 46 90 104 128 143 266

Dante Alighieri (1265—1321) — taliansky básnik. 17 100 212

Darwin, Charles Robert (1809—1882) — anglický prírodovedec, zakladateľ modernej evolučnej teórie. 289 313

Daumer, Georg Friedrich (1800—1875) — nemecký spisovateľ, písal diela o dejinách náboženstva. 244

Defoe, Daniel (asi 1660—1731) — anglický spisovateľ. 128 514

De Quincey, Thomas (1785—1859) — anglický spisovateľ a ekonóm, vysvetľoval Ricardovu teóriu. 332

Derby, Edward George Geoffrey Smith Stanley of, (od 1851) *gróf* (1799—1869) — britský štátnik, whig až do 1835, potom vodca toryov; predseda vlády (1852, 1858—1859 a 1866—1868). 380

Descartes, René (1596—1650) — francúzsky dualistický filozof, matematik a prírodovedec. 327

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude de, gróf (1754—1836) — francúzsky ekonóm, senzualistický filozof. 82 141 146 276 278 540

Diderot, Denis (1713—1784) — francúzsky filozof, predstaviteľ mechanického materializmu, ateista; osvietenec; hlavný predstaviteľ encyklopedistov. 123

Dietzgen, Joseph (1828—1888) — robotník, povolaním garbiar, sociálny demokrat, filozof. 23

Diodóros Sicilsky (asi 80—29 pred n. l.) — grécky historik. 130 203 288 310 425

Dogberry — postava zo Shakespearovej hry Mnoho kriku pre nič. 84 355

Don Quijote — postava zo Cervantesovho satirického románu. 84

Doubleday, Thomas (1790—1870) — anglický publicista a ekonóm. 624

Dryden, John (1631—1700) — anglický básnik, predstaviteľ klasicizmu. 207

Ducpétiaux, Edouard (1804—1868) — belgický publicista a štatistik; hlavný inšpektor väzníc a dobročinných ústavov v Belgicku. 557 558

Dufferin and Ava, Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood of, markíz (1826—1902) — britský štátnik a diplomat; írsky veľkostatkár, kráľovský miestodržiteľ v Indii (1884—1888). 588

Duffy, Charles Gavan (1816—1903) — írsky politik a publicista, člen parlamentu; 1855 emigroval do Austrálie, kde zastával celý rad štátnych úradov. 637

Dunning, Thomas Joseph (1799—1873) — funkcionár anglického odborového hnutia, publicista. 458 461 628

Dupont, Pierre (1821—1870) — francúzsky básnik. 575

Du Pont (Dupont) de Nemours, Pierre-Samuel (1739—1817) — francúzsky politik a ekonóm, fyziokrat, Quesnayho žiak. 104

Eckart — hrdina nemeckých ľudových povestí. 234

Eden, sir Frederic Morton (1766—1809) — anglický ekonóm, žiak Adama Smitha. 209 502 514 515 559 598 600 602 625 626

Eduard III. (1312—1377) — anglický kráľ (1327—1377). 95 231 610

Eduard VI. (1537—1553) — anglický kráľ (1547—1553). 608

Emery, Charles Edward (nar. 1838) — americký vynálezca. 322

Engels, Fridrich (1820—1895). 29 32—36 78 137 146 206 210 217 228 247 256 335 354 356 372 405 545

Ensor, George (1769—1843) — anglický publicista, Malthusov odporca. 604

Epikúros (asi 342—271 pred n. l.) — grécky materialistický filozof; atomista. 81

Eschwege, Wilhelm Ludwig von (1777—1855) — nemecký banský inžinier, geológ a geograf; autor spisov o baníctve. 49

Everet (18. stor.) — anglický vynálezca. 358

Fahrenheit, Gabriel Daniel (1686—1736) — holandský fyzik, skonštruoval zdokonalený teplomer. 214 222 251

Fairbairn, sir William (1789—1874) — anglický továrnik, inžinier a vynálezca. 264

Farre, John Richard (1774—1862) — anglický lekár. 238

Faucher, Julius (1820—1878) — nemecký publicista a ekonóm; mladohegelovec, stúpenec slobodného obchodu. 206 389

Faulhaber, Johann (1580—1635) — nemecký matematik a inžinier. 316

Faust — hlavná postava z Goetheho rovnomennej tragédie Faust. 87

Fawcett, Henry (1833—1884) — profesor politickej ekonómie v Cambridgi; whig, žiak Johna Stuarta Milla. 464 510 544 618

Ferguson, Adam (1723—1816) — škótsky historik, filozof a sociológ; Humov privrženec a učiteľ Adama Smitha. 115 299 305 306

Ferrand, William Bushfield — anglický statkár; člen parlamentu, tory. 227 348 480

Ferrier, François-Louis-Auguste (1777—1861) — francúzsky ekonóm, protekcionista; zástanca bonapartistického prohibitívneho systému. 66

Fielden, John (1784—1849) — anglický továrnik, filantrop; člen parlamentu, privrženec továrenského zákonodarstva. 338 345

Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — jeden z hlavných predstaviteľov klasickej buržoáznej nemeckej filozofie, subjektívny idealista. 59

Filip VI. z Valois (1293—1350) — francúzsky kráľ (1328—1350). 90

Fleetwood, William (1656—1723) — anglický biskup; písal o dejinách cien v Anglicku. 231

Fletcher von Saltoun, Andrew (1655—1716) — škótsky politik a statkár; člen škótskeho parlamentu. 598

Fonteret, Antoine-Louis — francúzsky lekár; v druhej polovici 19. storočia napísal celý rad prác o sociálnej hygiene. 307

Forbes (19. stor.) — anglický vynálezca. 329

Forbonnais, François-Véron-Duverger de (1722—1800) — francúzsky finančník a ekonóm, odporca fyziokratov, stúpenec kvantitatívnej teórie peňazí. 90

Forster, Nathaniel (asi 1726—1790) — anglický duchovný; autor ekonomických spisov; obhajoval záujmy proletariátu. 233 357 425 600 601

Forster, William Edward (1818—1886) — anglický továrnik a politik, liberál; člen parlamentu. 551 552

Fortescue, sir John (asi 1394—1476) — anglický právnik; kancelár pokladu. 595

Fortunatus — postava z nemeckej ľudovej povesti; mal vrece peňazí, ktoré sa nikdy nevyprázdnilo. 382 540

Fourier, François-Marie-Charles (1772—1837) — francúzsky utopický socialista. 246 322 357 498 577

Franklin, Benjamin (1706—1790) — americký štátnik, ekonóm, spisovateľ a prírodovedec; významný predstaviteľ amerického osvietenstva. 58 147 159 277 514 515

Freytag, Gustav (1816—1895) — nemecký spisovateľ a novinár. 611

Friedrich II. (Friedrich Veľký) (1712—1786) — pruský kráľ (1740—1786). 605 616

Fullarton, John (1780—1849) — anglický ekonóm, autor prác o obehu peňazí a úvere, odporca kvantitatívnej teórie peňazí. 119 129 131

Fulton, Robert (1765—1815) — americký inžinier a vynálezca; roku 1803 skonštruoval prvý parník. 406

Galiani, Ferdinando (1728—1787) — taliansky ekonóm, odporca fyziokratov. 77 90 97 139 142 267 536

Ganilh, Charles (1758—1836) — francúzsky politik a ekonóm; epigón merkantilizmu. 66 82 91 154 159 374

Garnier, Germain de, gróf (1754—1821) — francúzsky politik a ekonóm; epigón fyziokratov; prekladal a vysvetľoval diela Adama Smitha. 306 459

Gaskell, Peter (1. pol. 19. stor.) — anglický lekár a publicista; liberál. 363 371

Genovesi, Antonio (1712—1769) — taliansky ekonóm a filozof; merkantilista. 138

Geoffroy Saint-Hilaire, Étienne (1772—1844) — francúzsky zoológ; Darwinov predchodca v evolučnej teórii. 615

Gerhardt, Charles-Frédéric (1816—1856) — francúzsky chemik. 262

Géryonés — postava z gréckej mytológie, obor s troma trupmi, ktorému Herakles odviedol stáda a zabil ho šípom. 495

Gillott, Joseph (1799—1873) — majiteľ továrne na oceľové perá v Birminghame. 384

Gisborne, Thomas (1758—1846) — anglický teológ. 625

Gladstone, William Ewart (1809—1898) — britský štátnik, tory, neskôr peelovec; v druhej polovici 19. storočia vodca liberálnej strany; kancelár pokladu (1852—1855 a 1859—1866) a predseda vlády (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894). 38—42 377 542 543 612

Gobseck — lakomý úžerník z Balzacovho románu. 492

Godunov, Boris Fiodorovič (asi 1551—1605) — ruský cár (1598—1605). 599

Gordon, sir John William (1814—1870) — anglický generál a vojenský inžinier; veliteľ ženijného vojska na Krýme (1854—1855). 155

Gottsched, Johann Christoph (1700—1766) — nemecký učenec a spisovateľ, predstaviteľ raného osvietenstva v Nemecku. 189

Gray, John (koniec 18. stor.) — anglický spisovateľ, autor niekoľkých prác o politických a ekonomických otázkach. 144

Gray, John (1798—1850) — anglický ekonóm, utopický socialista; žiak Roberta Owena, teoretik pracovných peňazí. 73

Greenhow, Edward Headlam (1814—1888) — anglický lekár a sociálny hygienik. 210 211 250 349

Greg, Robert Hyde (1795—1875) — anglický továrnik, stúpenec slobodného obchodu, liberál. 247

Gregoir, Henri Litreg (2. pol. 19. stor.) — tajomník združenia tlačiarenských robotníkov v Bruseli. 462

Grey, George (1799—1882) — britský štátnik; whig; minister vnútra (1846—1852, 1855—1858, 1861—1866), minister kolónií (1854—1855). 245 552

Grove, sir William Robert (1811—1896) — anglický fyzik a právnik. 436

Gülich, Ludwig Gustav von (1791—1847) — nemecký ekonóm, historik hospodárstva; stál na čele maloburžoáznej školy pre ochranárskych colníkov v Nemecku. 19 622

Guthrie, James (1785—1856) — londýnsky chirurg. 238

Hall, Christopher Newman (1816—1902) — anglický duchovný, predstaviteľ vysokého kléru. 219

Haller, Carl Ludwig von (1768—1854) — švajčiarsky právnik a historik, apologéta nevoľníctva a katolicizmu. 327

Hamilton, sir William (1788—1856) — škótsky filozof, vydavateľ prác Dugalda Stewarta. 272 404

Hamm, Wilhelm von (1820—1880) — nemecký agronóm, autor niekoľkých prác o poľnohospodárstve. 417

Hanssen, Georg (1809—1894) — ekonóm, autor niekoľkých prác o obrábaní pôdy a agrárnych pomeroch v Nemecku. 204

Harris, James (1709—1780) — anglický filológ, filozof a štátnik; člen parlamentu. 308

Harris pozri *Malmesbury, James Harris*

Harrison, William (1534—1593) — anglický duchovný, kronikár a historik. 595 614

Hassall, Arthur Hill (1817—1894) — anglický lekár, autor niekoľkých prác o sociálnej hygiene. 155 213

Hastings, Warren (1732—1818) — anglický politik, prvý generálny guvernér v Britskej Indii (1773—1785); roku 1788 obžalovaný pre zneužitie úradnej moci. 621

Héfaistos — grécky boh ohňa a ochranca kováčov. 342 538

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — významný predstaviteľ nemeckej klasickej filozofie. 24 26 52 90 100 150 152 224 262 307 492 498

Heine, Heinrich (1797—1856) — nemecký básnik; blízky priateľ Marxovej rodiny. 508

Helvétius, Claude-Adrien (1715—1771) — francúzsky filozof, predstaviteľ mechanického materializmu, ateista. 508

Henrich III. (1551—1589) — francúzsky kráľ (1574—1589). 121

Henrich VII. (1457—1509) — anglický kráľ (1485—1509). 231 595 596 607

Henrich VIII. (1491—1547) — anglický kráľ (1509—1547). 596 607 608

Hérakleitos z Efezu (asi 540—480 pred n. l.) — grécky materialistický filozof, jeden zo zakladateľov antickej dialektiky. 102

Herakles (Herkules) — hrdina v gréckej mytológii, Diov syn, stelesnenie sily, odvahy a vytrvalosti. 354 495

Herodes (Veľký) (asi 62—4 pred n. l.) — palestínsky kráľ (37—4 pred n. l.); podľa Evanjelia sv. Matúša 2, 16 dal povraždiť v Betleheme všetky deti do dvoch rokov. 338

Herrenschwand, Jean (1728—1812) — švajčiarsky ekonóm. 113

Hieronymus (asi 347—420) — učenec z Dalmácie, kňaz a opát, všestranný spisovateľ; preložil bibliu z gréčtiny do latinčiny. 100

Hobbes, Thomas (1588—1679) — anglický materialistický filozof; osvietenec, stúpenec teórie prirodzeného práva. 151 327 515

Hobhouse, John Cam, (od 1851) *barón Broughton de Gyfford* (1786—1869) — britský štátnik, whig; iniciátor továrenského zákona z roku 1831. 245

Hodgskin, Thomas (1787—1869) — anglický ekonóm a publicista, utopický socialista; využíval Ricardovu teóriu na obhajobu záujmov proletariátu. 288 298 301 446 479 619

Holinshed, Raphael (zomrel asi 1580) — anglický historik, autor dejín Anglicka, Škótska a Írska. 595 608

Homér (asi 8. stor. pred n. l.) — legendárny grécky básnik, ktorému sa pripisujú eposy Ílias a Odysseia. 67

Hopkins, Thomas (začiatok 19. stor.) — anglický ekonóm. 198

Horne, George (Christians) (1730—1792) — biskup v Norwichi; autor viacerých pamfletov proti Isaacovi Newtonovi, Davidovi Humovi a Adamovi Smithovi. 516

Horner, Francis (1778—1817) — anglický ekonóm a politik; člen parlamentu, whig; stúpenec Ricardovej teórie peňazí. 626

Horner, Leonard (1785—1864) — anglický geológ, továrenský inšpektor (1833 až 1856), obhajoval záujmy robotníkov. 194 207 236 239 244 246 250 335 336 346 347 357 375

Houghton, John (zomrel 1705) — anglický obchodník a ekonóm; autor niekoľkých spisov o otázkach obchodu, priemyslu a poľnohospodárstva. 357

Howard de Walden, Charles Augustus Ellis, barón (1799—1868) — britský diplomat. 235

Howell, Thomas Jones (zomrel 1858) — anglický továrenský inšpektor. 196 207 247

Howitt, William (1792—1879) — anglický spisovateľ. 620

Hume, David (1711—1776) — anglický filozof, historik a ekonóm; stúpenec kvantitatívnej teórie peňazí. 115 426 462 515 516

Hunter, Henry Julian — anglický lekár. 334 548 550 551 554 555 563 566 až 569 597

Hurtig — postava zo Shakespearovej hry Kráľ Henrich IV. 55

Hutton, Charles (1737—1823) — anglický matematik. 313

Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — anglický prírodovedec, Darwinov najbližší spolupracovník; vo filozofii nedôsledný materialista. 402

Chalmers, Thomas (1780—1847) — škótsky teológ a ekonóm; Malthusov prívrženec. 138 145 515 516

Chamberlain, Joseph (1836—1914) — britský štátnik, 1873—1875 starosta v Birminghame, viackrát minister; jeden z hlavných podnecovateľov vojny proti búrskym republikám; ideológ britského imperializmu. 535

Cherbuliez, Antoine-Élisée (1797—1869) — švajčiarsky ekonóm; Sismondiho stúpenec, spojil jeho teórie s prvkami Ricardovho učenia. 161 164 488

Chevallier, Jean-Baptiste-Alphonse (1793—1879) — francúzsky chemik a farmaceut. 213

Child, sir Josiah (Josias) (1630—1699) — anglický obchodník a ekonóm, merkantilista. 89 626

Isokratés (436—338 pred n. l.) — grécky rečník a spisovateľ; propagoval spojenectvo gréckych štátov proti Perzskej ríši. 310

Izák — postava zo Starého zákona; Abrahámov syn. 486

Jacob, William (asi 1762—1851) — anglický obchodník a spisovateľ, autor ekonomických spisov. 49 190

Jahve (Jehova) — najvyšší boh v židovskom náboženstve. 305

Jakub — postava zo Starého zákona; Izákov syn. 486

Jakub I. (1566—1625) — anglický a írsky kráľ (1603—1625), ako *Jakub VI.* škótsky kráľ (1567—1625). 597 609 611

Ján II. (1319—1364) — francúzsky kráľ (1350—1364). 610

Ježiš Kristus — podľa biblie zakladateľ kresťanstva. 221

Jones, Richard (1790—1855) — anglický ekonóm; predstaviteľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 38 262 272 279 282 475 491 499 500 526

Juárez, Benito Pablo (1806—1872) — mexický štátnik, vodca liberálnej strany za občianskej vojny (1858—1860) a za intervencie v Mexiku (1861—1867); prezident Mexickej republiky (1858—1872). 150

Jupiter — najvyšší rímsky boh. 307 482

Juraj II. (1683—1760) — kráľ Veľkej Británie a Írska (1727—1760). 49 95 611

Juraj III. (1738—1820) — kráľ Veľkej Británie a Írska (1760—1820). 611

Juraj (svätý) — zobrazovaný ako zbrojnoš na bielom koni, ktorý kopijou zabíja draka. 41

Kain — postava zo Starého zákona; Adamov syn. 618

Kalb — postava zo Schillerovej hry Úklady a láska. 480

Karol I. (Karol Veľký) (742—814) — franský kráľ (768—800) a rímsky cisár (800—814). 602

Karol I. (1600—1649) — anglický kráľ (1625—1649), popravený za anglickej buržoáznej revolúcie. 597

Karol II. (1630—1685) — anglický kráľ (1660—1685). 117

Karol V. (1500—1558) — cisár Svätej ríše rímskej nemeckého národa (1519—1556) a španielsky kráľ pod menom Karol I. (1516—1556). 609

Karol VI. (1685—1740) — cisár Svätej ríše rímskej nemeckého národa (1711 až 1740). 358

Karol X. (1622—1660) — švédsky kráľ (1654—1660). 599

Karol XI. (1655—1697) — švédsky kráľ (1660—1697). 599

Karol Edward Ľudovít Filip Kazimír Stuart (1720—1788) — anglický pretendent trónu nazývaný „mladý pretendent". 603

Kars von Kars, Williams pozri *Williams, sir William Fenwick*

Katarína II. (1729—1796) — ruská cárovná (1762—1796). 566

Kaufman, Illarion Ignatjevič (1848—1916) — ruský ekonóm, profesor na Petrohradskej univerzite; autor spisov o obehu peňazí a úvere. 24 25

Kennet, White (1660—1728) — anglický biskup a historik. 596

Kent, Nathaniel (1737—1810) — anglický agronóm, autor niekoľkých prác o poľnohospodárstve. 601

Kincaid, sir John (1787—1862) — anglický úradník; od 1850 väzenský a továrenský inšpektor v Škótsku. 336

Kirchmann, Julius Hermann von (1802—1884) — nemecký právnik, publicista a filozof; liberál; 1848 poslanec pruského Národného zhromaždenia (ľavý stred) a 1849 poslanec druhej snemovne; neskôr pokrokár. 441

Kiseľov, Pavel Dmitrijevič, gróf (1788—1872) — ruský štátnik a diplomat, generál; guvernér Moldavska a Valašska (1829—1834). 204

Kolumbus, Christoph (Colombo Christoforo) (1451—1506) — taliansky moreplavec v španielskych službách; objaviteľ Ameriky. 121

Kopp, Hermann Franz Moritz (1817—1892) — chemik, napísal viacero prác z dejín chémie. 262

Poznámky a registre

Krupp, Alfred (1812—1887) — nemecký veľkopriemyselník, majiteľ oceliarne a zbrojovky, ktorá dodávala zbrane mnohým európskym štátom. 328

Kugelmann, Ludwig (1830—1902) — lekár v Hannoveri, účastník revolúcie 1848 až 1849, aktívny člen Medzinárodného robotníckeho združenia; Marxov a Engelsov priateľ; prispel k rozšíreniu prvého zväzku Kapitálu. 18

Kyklop — v gréckej mytológii obor s jedným okom uprostred čela. 205 216 223

Laborde, Alexandre-Louis-Joseph de, markiz (1774—1842) — francúzsky archeológ, liberálny politik, ekonóm. 442

Lachâtre (La Châtre), Maurice (1814—1900) — pokrokový francúzsky novinár, bojovník Parížskej komúny 1871; vydal prvý zväzok Kapitálu vo francúzštine. 27 29 33

Laing, Samuel (1810—1897) — anglický právnik a publicista, liberál, člen parlamentu; zastával rozličné vysoké miesta v správe anglických železničných spoločností. 173 536 548 560

Lancellotti, Secondo (1575—1643) — taliansky duchovný, archeológ, dejepisec. 358

Lasker, Eduard (1829—1884) — politik, člen Ríšskeho snemu, zakladateľ a vodca národnej liberálnej strany, ktorá podporovala reakčnú Bismarckovu politiku. 39

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — nemecký spisovateľ a robotnícky agitátor; účastník revolúcie 1848—1849, v tom čase sa zoznámil s Marxom a Engelsom; v máji 1863 založil Všeobecný nemecký robotnícky spolok. 13 102

Lauderdale, James Maitland of, gróf (1759—1839) — anglický politik a ekonóm, odporca Adama Smitha. 295

Laurent, Auguste (1807—1853) — francúzsky chemik. 262

Lavergne, Louis-Gabriele-Léonce-Guilhaud de (1809—1880) — francúzsky politik a ekonóm. 417 441 590

Law, John (1671—1729) — škótsky ekonóm a finančník; hlavný kontrolór financií vo Francúzsku (1719—1720). 90 515

Le Chapelier, Isaac-René-Guy (1754—1794) — francúzsky advokát a politik, inšpirátor zákona namiereného proti robotníckym spolkom, ktorý Národné zhromaždenie prijalo 14. júna 1791; za diktatúry jakobínov popravený. 612

Lemontey, Pierre-Édouard (1762—1826) — francúzsky historik, ekonóm a politik, 1791—1792 člen Zákonodarného zhromaždenia. 307

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — nemecký literárny a umelecký kritik, básnik a osvietenec, zakladateľ realistickej estetiky a klasickej nemeckej národnej literatúry; nepriateľ absolutizmu. 26

Letheby, Henry (1816—1876) — anglický lekár a chemik. 217

Le Trosne, Guillaume-François (1728—1780) — francúzsky ekonóm, fyziokrat. 46 49 90 99 106 109 112 131 142—144 146 182

Levi, Leone (1821—1888) — anglický ekonóm, štatistik a právnik. 606

Licinius Stolo, Gaius (1. pol. 4. stor. pred n. l.) — rímsky tribún ľudu. 602

Liebig, Justus, barón (1803—1873) — nemecký chemik, priekopník teoretickej, najmä organickej a analytickej chémie, jeden zo zakladateľov agrochémie. 206 278 324 418 478

Lichnowski, Felix Maria von, knieža (1814—1848) — sliezsky veľkostatkár, pruský dôstojník; 1848 člen frankfurtského Národného zhromaždenia (pravé krídlo); padol za septembrového povstania 1848 vo Frankfurte nad Mohanom. 494

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736—1794) — francúzsky advokát, publicista, historik a ekonóm, odporca fyziokratov. 201 244 283 514 610

Lloyd, Samuel Jones, (od 1850) *barón Overstone* (1796—1883) — anglický bankár a ekonóm, zástanca currency principle, člen parlamentu (1819—1826). 116 131

Locke, John (1632—1704) — anglický filozof a ekonóm; zakladateľ materialistického senzualizmu, osvietenec, predstaviteľ teórie prirodzeného práva. 45 46 90 98 115 136 327 515

Lucretius (Titus Lucretius) Carus (asi 99—55 pred n. l.) — rímsky básnik a materialistický filozof, ateista. 187

Ľudovít Bonaparte pozri *Napoleon III.*

Ľudovít Filip, vojvoda Orleánsky (1773—1850) — francúzsky kráľ (1830—1848). 236

Ľudovít XIV. (1638—1715) — francúzsky kráľ (1643—1715). 128

Ľudovít XVI. (1754—1793) — francúzsky kráľ (1774—1792). 609

Lúkiános (asi 120—180) — grécky sofista a satirik. 516

Luther, Martin (1483—1546) — nemecký teológ a reformátor, hlavný predstaviteľ umierneného krídla v buržoáznej revolúcii; ako národohospodár obhajoval naturálne hospodárstvo a jednoduchú tovarovú výrobu, bojoval proti úžernickemu a obchodnému kapitálu. 124 169 262 495 621

Lykúrgos — legendárny zákonodarca v Sparte, podľa legendy žil v 9.—8. stor. pred n. l. 355

Macaulay, Thomas Babington (1800—1859) — anglický historik a politik, whig, člen parlamentu. 232 235 594 598

MacCulloch (McCulloch, M'Culloch), John Ramsay (1789—1864) — škótsky ekonóm a štatistik; vulgarizoval Ricardovo učenie. 130 136 138 169 233 272 342 365 369 432 507 509 601

MacGregor, John (1797—1857) — anglický štatistik, stúpenec slobodného obchodu; člen parlamentu. 233

Maclaren, James — anglický ekonóm v 19. storočí, skúmal dejiny peňažného obehu. 96

Macleod (Mac Leod), Henry Dunning (1821—1902) — škótsky ekonóm, zaoberal sa najmä teóriou úveru. 66 139

Malmesbury, James Harris of, (od 1800) *gróf* (1746—1820) — anglický diplomat a štátnik, whig; vyslanec v Petrohrade (1777—1782). 308

Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — anglický duchovný a ekonóm; hlavný predstaviteľ populačnej teórie. 145 185 266 298 419 438 463 475 479 484 491 492 497 499 507 509 514 529 539 583 587

Mandeville, Bernard de (1670—1733) — anglický satirický spisovateľ, lekár a ekonóm. 300 513 515

Maritorne — postava zo Cervantesovho satirického románu Don Quijote. 86

Martineauová, Harriet (1802—1876) — anglická spisovateľka, propagovala maltuzovstvo. 529

Marx, Karol (1818—1883). 13 18 19 24—26 29—42 78 79 80 89 103 262 286 297 302 304 352 405 428 441 483 524 575 631

Marxová-Avelingová, Eleanor (1855—1898) — najmladšia Marxova dcéra, v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch predstaviteľka anglického a medzinárodného robotníckeho hnutia; 1884 sa vydala za Edwarda Avelinga. 32 37 41 42

Poznámky a registre

Massie, Joseph (zomrel 1784) — anglický ekonóm, predstaviteľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 426

Maudslay, Henry (1771—1831) — anglický továrnik, inžinier a vynálezca. 323

Maurer, Georg Ludwig von, rytier (1790—1872) — nemecký historik, skúmal spoločenské zriadenie v Nemecku v staroveku a stredoveku. 75 204

Maximilián Habsburský (1832—1867) — rakúsky arcivojvoda, mexický cisár (1864—1867), zastrelený mexickými vlastencami. 150

Mayer, Sigmund — viedenský továrnik. 19

Medúza — obluda z gréckej mytológie; kto sa na ňu pozrel, skamenel. 15

Meitzen, August (1822—1910) — štatistik a národohospodár; autor niekoľkých prác o agrárnych pomeroch v Nemecku a iných európskych krajinách. 204

Mendelssohn, Moses (1729—1786) — maloburžoázny filozof. 26

Menenius Agrippa (zomrel 493 pred n. l.) — rímsky patricij. 305

Mercier de la Rivière, Paul-Pierre (1720—1793) — francúzsky ekonóm, fyziokrat. 104 105 121 134 136 142 144 168

Merivale, Herman (1806—1874) — anglický ekonóm a liberálny štátnik. 528 635

Meyer, Rudolf Hermann (1839—1899) — nemecký ekonóm. 206 441

Mill, James (1773—1836) — anglický filozof, historik a ekonóm. 108 115 139 164 173 298 365 419 474 477 479 509

Mill, John Stuart (1806—1873) — anglický ekonóm a pozitivistický filozof; syn Jamesa Milla. 22 115 123 312 365 419 427—429 493 498 501 509

Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti de, gróf (1749—1791) — vodca opozičnej šľachty a veľkoburžoázie za Francúzskej revolúcie. 398 594 606 616 617 624

Mirabeau, Victor Riqueti de, markíz (1715—1789) — francúzsky ekonóm, fyziokrat; otec Honoré-Gabriela-Victora Mirabeaua. 515 631

Mojžiš — postava zo Starého zákona. 315 635

Molesworth, sir William (1810—1855) — britský štátnik, liberál, člen parlamentu. 151

Molinari, Gustave de (1819—1912) — belgický ekonóm; stúpenec slobodného obchodu. 143 353 490 635

Moloch — asýrsky a fenický boh prírody a tepla, ktorému prinášali ľudské obete; toto meno sa neskôr stalo symbolom zbesilej, hroznej moci, ktorá si vyžaduje nespočetné obete. 548

Mommsen, Theodor (1817—1903) — nemecký historik a právnik. 149 152

Montalembert, Charles Forbes de, gróf (1810—1870) — francúzsky politik a publicista; vodca katolíckej strany. 391

Monteil, Amans-Alexis (1769—1850) — francúzsky historik. 615

Montesquieu, Charles de Secondat, barón de la Brède (1689—1755) — francúzsky filozof, sociológ, ekonóm a spisovateľ; jeden z predstaviteľov osvietenstva; stúpenec kvantitatívnej teórie peňazí; zakladateľ buržoáznej teórie práva. 90 116 514 623

Moore, Samuel (1830—1912) — anglický právnik, člen Medzinárodného robotníckeho združenia; preložil do angličtiny Manifest komunistickej strany a prvý zväzok Kapitálu; Marxov a Engelsov priateľ. 32 33

More (Morus), sir Thomas (1478—1535) — anglický humanista, štátnik a spisovateľ, zakladateľ utopického socializmu. 515 595 596 608

Morton, John Chalmers (1821—1888) — anglický agronóm. 316 461

Müller, Adam Heinrich, rytier z Nitterdorfu (1779—1829) — nemecký publicista a ekonóm; predstaviteľ takzvanej romantickej školy v politickej ekonómii, ktorá zodpovedala záujmom feudálnej aristokracie; odporca Adama Smitha. 117

Mun, John — syn Thomasa Muna a vydavateľ jeho prác. 425

Mun, Thomas (1571—1641) — anglický obchodník a ekonóm; merkantilista; od 1615 jeden z riaditeľov Východoindickej spoločnosti. 425

Murphy, John Nicolas — anglický publicista. 585

Murray, Hugh (1779—1846) — anglický geograf. 288

Napoleon III. Ľudovít Bonaparte (1808—1873) — synovec Napoleona I., prezident druhej republiky (1848—1852), francúzsky cisár (1852—1870). 235

Nasmyth, James (1808—1890) — anglický inžinier; vynálezca parného buchara. 323 347 364

Newman, Francis William (1805—1897) — anglický filológ a publicista; autor spisov s náboženským, politickým a ekonomickým obsahom. 599 603

Newman, Samuel Philips (1797—1842) — americký filozof, filológ a ekonóm. 143 180

Newmarch, William (1820—1882) — anglický ekonóm a štatistik. 251

Newnham, G. L. — anglický advokát. 503

Niebuhr, Barthold Georg (1776—1831) — nemecký bádateľ staroveku. 203

North, sir Dudley (1641—1691) — anglický ekonóm, predchodca klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 98 113 117 123 327 515

Odysseus — hlavný hrdina Homérovho eposu Odysseia. 217

Olmsted, Frederic Law (1822—1903) — americký poľnohospodár-praktik a záhradný architekt. 172

Opdyke, George (1805—1880) — americký podnikateľ, politik a ekonóm. 146

Orkneyová, Elizabeth Villiers, šľachtičná (1657—1733) — milenka Viliama Oranžského. 599

Ortes, Giammaria (1713—1790) — benátsky mních; ekonóm, odporca merkantilizmu. 515 538

Owen, Robert (1771—1858) — anglický utopický socialista. 79 93 95 254 338 403 416 458 498

Pagnini, Giovanni Francesco (1715—1789) — taliansky ekonóm. 90

Palmerston, Henry John Temple, vikomt (1784—1865) — britský štátnik, zo začiatku tory, od 1830 jeden z pravicových vodcov whigov; minister zahraničných vecí (1830—1834, 1835—1841, 1846—1851), minister vnútra (1852—1855), predseda vlády (1855—1858 a 1859—1865). 380

Papillon, Thomas (1623—1702) — anglický obchodník a politik, člen parlamentu, jeden z riaditeľov Východoindickej spoločnosti. 90

Parisot, Jacques-Théodore (nar. 1783) — francúzsky námorný dôstojník a publicista; prekladal do francúzštiny ekonomické diela. 474

Parry, Charles Henry (1779—1860) — anglický lekár, autor prác z ekonómie a politiky, stúpenec slobodného obchodu. 503 560

Parry, sir William Edward (1790—1855) — anglický cestovateľ, polárny bádateľ. 94

Pavol — postava z Nového zákona. 515

Pecqueur, Constantin (1801—1887) — francúzsky ekonóm a utopický socialista. 513 628

Peel, sir Robert (1750—1830) — anglický bavlnársky továrnik; člen parlamentu, tory; otec sira Roberta Peela. 625

Peel, sir Robert (1788—1850) — britský štátnik a ekonóm; vodca umiernených toryov, ktorí sa po ňom nazývali peelovci, minister vnútra (1822—1827 a 1828 až 1830), predseda vlády (1834—1835 a 1841—1846); 1846 za pomoci liberálov zrušil obilné zákony. 21 130 200 637

Periklés (asi 495—429 pred n. l.) — aténsky štátnik. 308

Perseus — postava z gréckej mytológie, Diov syn. 15

Peter — postava z Nového zákona. 100

Peto, sir Samuel Morton (1809—1889) — anglický podnikateľ v oblasti stavby železníc; člen parlamentu, liberál. 202

Petty, sir William (1623—1687) — anglický ekonóm a štatistik; zakladateľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 52 58 82 91 114 129 132 153 232 266 290 293 308 359 462 515

Piatok — postava z románu Daniela Defoa Robinson Crusoe. 245

Pilát Pontský (Pontius Pilatus) (zomrel 39) — rímsky prokurátor (miestodržiteľ) v Judei (26—36). 593

Pindaros (asi 520—446 pred n. l.) — grécky lyrik. 136 350 544 626

Pinto, Isaac de (1717—1787) — holandský veľkoobchodník a burzový špekulant, autor prác z ekonómie. 136

Pitt, William (mladší) (1759—1806) — britský štátnik, pôvodne whig, neskôr tory; predseda vlády (1783—1801 a 1804—1806). 180 611

Platón (427—347 pred n. l.) — grécky idealistický filozof, ideológ otrokárskej aristokracie, obhajoval naturálne hospodárstvo. 309 310

Plútón — v gréckom náboženstve boh podsvetia. 122

Polonius — postava zo Shakespearovej tragédie Hamlet. 233

Pontius pozri *Pilát Pontský*

Postlethwayt, Malachy (1707—1767) — anglický ekonóm, vydavateľ rozsiahleho lexikónu o obchode a remesle. 233

Potter, Alonzo (1800—1865) — americký biskup, filozof a ekonóm. 482 498

Potter, Edmund — anglický továrnik a politik, stúpenec slobodného obchodu. 250 480—482

Price, Richard (1723—1791) — anglický radikálny publicista, ekonóm a filozof, zaoberal sa otázkami morálky. 233 559 601 602

Prométeus — postava z gréckej mytológie; ukradol Diovi oheň pre ľudí a bol za to prikovaný ku skale. 538

Prótagorás z Abdery (asi 480—410 pred n. l.) — grécky filozof, sofista; ideológ otrokárskej demokracie. 213

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francúzsky spisovateľ, sociológ a ekonóm; ideológ maloburžoázie, jeden z teoretických zakladateľov anarchizmu. 73 83 85 353 426 447 491

Pusey, Philipp (1799—1855) — anglický politik, tory; veľkostatkár. 562

Quesnay, François (1694—1774) — francúzsky lekár a ekonóm; zakladateľ fyziokratizmu. 21 104 271 462 515

Quételet, Lambert-Adolphe-Jacques (1796—1874) — belgický štatistik, matematik a astronóm; vypracoval nevedeckú teóriu o „priemernom indivíduu". 274

Quincey, Thomas pozri *De Quincey, Thomas*

Raffles, sir Thomas Stamford (1781—1826) — britský koloniálny úradník; 1811 až 1816 guvernér na Jáve. 303 620

Ramazzini, Bernardino (1633—1714) — taliansky lekár, zbieral a systematizoval štatistický materiál o chorobách z povolania. 307

Ramsay, sir George (1800—1871) — anglický ekonóm, jeden z posledných predstaviteľov klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 145 146 268 424 474 526

Ravenstone, Piercy (zomrel 1830) — anglický ekonóm, Ricardov privrženec; obhajca záujmov proletariátu, Malthusov odporca. 359 424

Redgrave, Alexander (19. stor.) — anglický továrenský inšpektor. 228 229 317 332 337 349 362 374 380 381 455 467

Regnault, Élias-Georges-Soulange-Oliva (1801—1868) — francúzsky historik a publicista, štátny úradník. 205

Reich, Eduard (1836—1919) — lekár, autor niekoľkých spisov o verejnej zdravotnej starostlivosti a hygiene. 307

Ricardo, David (1772—1823) — anglický ekonóm; jeho dielo je vrcholom klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 20 23 61 68 82 84 116 130 148 166 178 179 198 261 325 329 330 341 359 360 365 419 427 431—434 437 441 445 468 479 492 498 500 506 507 513 526 625

Richardson, Benjamin (1828—1896) — anglický lekár; autor niekoľkých spisov o verejnej zdravotnej starostlivosti a hygiene. 217—219

Roberts, sir George (zomrel 1860) — anglický historik. 597

Robinson — hlavná postava z románu Daniela Defoa Robinson Crusoe. 79 80 245

Rodbertus [-Jagetzow], Johann Karl (1805—1875) — pruský veľkostatkár, ekonóm a politik; teoretik pruského junkerského „štátneho socializmu". 441

Rogers, James Edwin Thorold (1823—1890) — anglický ekonóm a historik hospodárstva. 559 563 598 618

Rogier, Charles-Latour (1800—1885) — belgický štátnik, umiernený liberál; minister vnútra (1847—1852). 235

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — ekonóm, zakladateľ staršej historickej školy politickej ekonómie v Nemecku. 91 143 179 188 197 224 275 513

Rossi, Pellegrino Luigi Edoardo, gróf (1787—1848) — taliansky ekonóm, právnik a politik; dlhší čas žil vo Francúzsku. 154 478

Rouard de Card, Pie-Marie — francúzsky duchovný. 213

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — francúzsky spisovateľ a filozof; jeden z hlavných predstaviteľov osvietenstva. 616

Roux-Lavergne, Pierre-Célestin (1802—1874) — francúzsky historik a filozof. 613

Roy, Henry — anglický lekár a ekonóm. 127 544

Roy, Joseph — prekladateľ prvého zväzku Kapitálu do francúzštiny. 28 33

Rubens, Peter Paul (1577—1640) — flámsky maliar. 252

Ruge, Arnold (1802—1880) — nemecký radikálny publicista; mladohegelovec; spolu s Marxom vydal Deutsch-Französische Jahrbücher, spolupracovník Rheinische Zeitung; od 1844 Marxov odporca; po 1866 národný liberál. 78 137

Rumford, Benjamin Thompson of, gróf (1753—1814) — anglický dôstojník, istý čas bol v službách bavorskej vlády; v Anglicku zriaďoval robotárne. 502

Russell, John of, gróf (1792—1878) — britský štátnik, vodca whigov; predseda vlády (1846—1852 a 1865—1866), minister zahraničných vecí (1852—1853 a 1859—1865). 476 599

Sabbala — božstvo v indickej mytológii; ľuďom sa zjavovalo v podobe kravy. 482

Sadler, Michael Thomas (1780—1835) — anglický ekonóm a politik; tory, filantrop; Malthusov odporca. 560 583

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, gróf (1760—1825) — francúzsky utopický socialista. 498

Sangrado — postava z Le Sagovho románu Gil Blas; lekár. 588

Sancho Panza — postava zo Cervantesovho satirického románu Don Quijote. 533

Saunders, Robert John — anglický továrenský inšpektor v štyridsiatych rokoch 19. storočia. 247 255 338

Say, Jean-Baptiste (1767—1832) — francúzsky ekonóm; systematizoval a vulgarizoval dielo Adama Smitha; zakladateľ teórie výrobných činiteľov. 82 108 139 146 169 179 307 325 368 432 447 497 506 507

Scrope, George Julius Poulett (1797—1876) — anglický ekonóm a geológ, člen parlamentu. 498

Seacoal — postava zo Shakespearovej komédie Mnoho kriku pre nič. 84

Seeley, Robert Benton (1798—1886) — anglický vydavateľ a publicista, filantrop. 602

Senior, Nassau William (1790—1864) — anglický ekonóm, vystupoval proti skráteniu pracovného dňa. 193—197 225 272 340 365 402 409 456 498 589 605

Sextus Empiricus (2. pol. 2. stor.) — grécky filozof a lekár; skeptik. 308

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper of, gróf (1801—1885) — anglický politik; tory, od 1847 whig; v štyridsiatych rokoch vodca aristokraticko-filantropického hnutia za uzákonenie desaťhodinového pracovného dňa. 337 345 561

Shakespeare, William (1564—1616) — anglický dramatik a básnik. 122 405 614

Shee, William (1804—1868) — írsky právnik, člen parlamentu. 356

Shrewsbury, Charles Talbot of, vojvoda (1660—1718) — britský štátnik, tory, predseda vlády (1714). 599

Shylock — postava zo Shakespearovej komédie Benátsky kupec. 244 367

Schorlemmer, Carl (1834—1892) — nemecký chemik, profesor v Manchestri, člen Sociálnodemokratickej strany Nemecka, Marxov a Engelsov blízky priateľ. 262

Schouw, Joakim Frederik (1789—1852) — dánsky botanik. 426

Schulz, Wilhelm (1797—1860) — nemecký publicista; účastník revolúcie 1848 až 1849; poslanec frankfurtského Národného zhromaždenia (ľavé krídlo). 313

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883) — politik a ekonóm. 13

Sidmouth, Henry Addington, vikomt (1757—1844) — britský štátnik, tory; predseda vlády a kancelár pokladu (1801—1804); minister vnútra (1812—1821). 358

Sikes Bill — postava lúpežného vraha z románu Charlesa Dickensa Oliver Twist. 369

Simon, sir John (1816—1904) — anglický lekár, najvyšší lekársky úradník Tajnej rady. 335 388 545—548 552 554 566

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — švajčiarsky ekonóm a historik; zakladateľ maloburžoáznej politickej ekonómie. 20 140 154 203 267 446 474 483 486 489 490 497 529 539 628

Sizyfos — postava z gréckej mytológie; korintský kráľ, ktorého bohovia za zradu potrestali tým, že musel v podsvetí stále vášať balvan do vrchu, ale balvan sa vždy skotúľal späť. 123 353

Skarbek, Fryderyk, gróf (1792—1866) — poľský ekonóm, prívrženec Adama Smitha. 277 297

Sloane, Hans (1660—1753) — anglický lekár, prírodovedec; zberateľ kníh a rukopisov; na základe jeho zbierky a dvoch ďalších súkromných zbierok 1753 založili Britské múzeum. 599

Smith, Adam (1723—1790) — škótsky ekonóm; jeden z najvýznamnejších predstaviteľov klasickej buržoáznej politickej ekonómie. 23 54 82 115 116 232 295 300 306 307 308 325 343 383 419 432 443 446 447 450 462 465 466 476 492—494 497 508 510 513 514—517 519 536 545 546 591 603 610 627

Smith, Edward (asi 1818—1874) — anglický lekár, zmocnenec Tajnej rady pre skúmanie stavu výživy v robotníckych obvodoch. 331 545 546

Smith, Goldwin (1823—1910) — anglický historik a ekonóm. 618

Snigge (koniec 16. stor. a zač. 17. stor.) — anglický právnik za Alžbety I. a sudca za Jakuba I. 597

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892) — ekonóm a štatistik. 30

Sofokles (asi 495—406 pred n. l.) — grécky básnik tragédií. 122

Somers, Robert (1822—1891) — anglický publicista a novinár. 605 606

Sorge, Friedrich Adolf (1828—1906) — člen Medzinárodného robotníckeho združenia, organizátor americkej sekcie; člen Generálnej rady v New Yorku a jej generálny tajomník (1872—1874); Marxov a Engelsov priateľ a spolubojovník. 33

Sparks, Jared (1789—1866) — americký historik a vychovávateľ; vydavateľ prác Benjamina Franklina. 147

Spinoza, Baruch (Benedictus) de (1632—1677) — holandský materialistický filozof, panteista. 26 260 498

Stafford, William (1554—1612) — anglický ekonóm, predstaviteľ raného merkantilizmu. 614

Stapleton — britský politik, konzervatívec, člen parlamentu. 502

Steuart, sir James (1712—1780) — anglický ekonóm, jeden z posledných predstaviteľov merkantilizmu; odporca kvantitatívnej teórie peňazí. 38 114 131 135 158 281 298 359 395 604 615

Steuart, sir James (1744—1839) — anglický generál, vydavateľ diel svojho otca sira Jamesa Steuarta. 135

Stewart, Dugald (1753—1828) — škótsky idealistický filozof a ekonóm. 272 292 305 404

Stewart, Henry Robert, (od 1796) *vikomt Castlereagh* (1769—1822) — britský štátnik; tory; člen írskeho parlamentu; minister vojny (1805—1806 a 1807 až 1809), minister zahraničných vecí (1812—1822). 358

Stolberg, Christian zu, gróf (1748—1821) — nemecký básnik a prekladateľ. 342

Storch, Heinrich Friedrich von (Andrej Karlovič) (1766—1835) — ruský ekonóm nemeckého pôvodu, štatistik a historik. 154 161 297 304 305 494 539

Strahan, William (1715—1785) — anglický tlačiar a vydavateľ prác Davida Huma a Adama Smitha. 516

Strousberg, Bethel Henry (1823—1884) — podnikateľ v oblasti stavby železníc, roku 1873 zbankrotoval. 202

Strype, John (1643—1737) — anglický cirkevný historik. 608

Stuart, James (1775—1849) — škótsky lekár a publicista; továrenský inšpektor. 245 264

Stuartovci — kráľovská dynastia v Škótsku (1371—1714) a v Anglicku (1603 až 1649 a 1660—1714). 599

Sully, Maximilien de Béthune, barón de Rosny, vojvoda (1560—1641) — francúzsky štátnik a ekonóm; poradca kráľa Henricha IV. 515

Sutherlandová, Elisabeth Leveson-Gower, markíza Staffordová, kontesa, od 1833 *vojvodkyňa* (1765—1839) — škótska veľkostatkárka. 604 605

Sutherlandová, Harriet Elisabeth Georgina Leveson-Gower, vojvodkyňa (1806 až 1868) — škótska veľkostatkárka; nevesta vyššie uvedenej vojvodkyne. 604 605

Taylor, Sedley (2. pol. 19. stor. až zač. 20. stor.) — anglický propagátor družstevníctva. 41 42

Temple, sir William (1628—1699) — anglický diplomat a politik; autor niekoľkých ekonomických a politických spisov; merkantilista. 515

Thiers, Marie-Joseph-Louis-Adolphe (1797—1877) — francúzsky štátnik a historik; orleánovec, viac ráz minister (1832 a 1834), predseda vlády (1836 a 1840), prezident tretej republiky (1871—1873), kat Parížskej komúny. 369 592

Thompson, William (asi 1785—1833) — írsky ekonóm, utopický socialista, Owenov prívrženec. 305

Thor — germánsky boh hromu; zobrazovaný s obrovským kladivom v ruke. 323

Thornton, William Thomas (1813—1880) — anglický spisovateľ a ekonóm, prívrženec Johna Stuarta Milla. 152 229 595

Thúkýdidés (asi 460—400 pred n. l.) — grécky historik; zbavil dejepisectvo mytologických a náboženských prvkov. 188 309 310

Thünen, Johann Heinrich von (1783—1850) — ekonóm, mecklenburský statkár; ako teoretik renty bol predstaviteľom pruského kapitalistického vývoja poľnohospodárstva. 518

Timur (Tamerlan) (1336—1405) — mongolský chán, od 1370 vládca v Samarkande; podrobil si Strednú Áziu a Perziu. 224

Tooke, Thomas (1774—1858) — anglický ekonóm; predstaviteľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie; kritik kvantitatívnej teórie peňazí. 251

Torrens, Robert (1780—1864) — anglický ekonóm; prívrženec currency principle. 144 152 163 339 365

Townsend, Joseph (1739—1816) — anglický duchovný, geológ a sociológ, rozpracoval populačnú teóriu, v ktorej pokračoval Malthus. 298 514 515 538

Tremenheere, Hugh Seymour (1804—1893) — anglický úradník a publicista; člen vládnych komisií pre skúmanie továrenskej práce. 155 213 225

Tucker, Josiah (1712—1799) — anglický duchovný a ekonóm, predchodca Adama Smitha. 233 515 627

Tuckett, John Debell (zomrel 1864) — anglický publicista. 306 597 618

Tudorovci — anglická kráľovská dynastia (1485—1603). 618

Tupper, Martin (1810—1889) — anglický básnik. 509

Turgot, Anne-Robert-Jacques, barón de l'Aulne (1727—1781) — francúzsky štátnik, ekonóm a filozof; fyziokrat, Quesnayho žiak; generálny kontrolór financií (1774—1776), z funkcie odvolaný pre progresívnu hospodársku politiku. 159 266 443

Ure, Andrew (1778—1857) — anglický chemik a ekonóm, stúpenec slobodného obchodu. 38 196 224 232 254 272 295—297 310 311 324 339 350—352 355 361 364 365 461 464 467

Urquhart, David (1805—1877) — britský diplomat, reakčný publicista a politik; turkofil; člen parlamentu, tory. 98 307 418 604 617 618

Valentin, Gabriel Gustav (1810—1883) — nemecký fyziológ. 402

Vanderlint, Jacob (zomrel 1740) — anglický ekonóm, predchodca fyziokratov, prívrženec kvantitatívnej teórie peňazí. 115 121 131 233 234 266 280 295 515

Vauban, Sébastien le Prestre de, markiz (1633—1707) — francúzsky vojenský inžinier a ekonóm; od 1703 maršal Francúzska. 128

Vaucanson, Jacques de (1709—1782) — francúzsky mechanik a vynálezca. 320

Verri, Pietro (1728—1797) — taliansky ekonóm, jeden z prvých kritikov fyziokratov. 52 89 123 279

Vespasianus, Titus Flavius (9—79) — rímsky cisár (69—79). 332

Vico, Giovanni Battista (1668—1744) — taliansky filozof a sociológ. 313

Viktória (1819—1901) — kráľovná Veľkej Británie a Írska (1837—1901). 247

Viliam III. Oranžský (1650—1702) — dedičný miestodržiteľ v Holandsku (1672 až 1702), anglický kráľ (1689—1702). 599

Villiers, Charles (1802—1898) — anglický politik a právnik, člen parlamentu, stúpenec slobodného obchodu. 228

Vissering, Simon (1818—1888) — holandský ekonóm a štatistik. 416

Višnu — jeden z najvyšších bohov indického náboženstva (pozri aj pozn. 85). 499

Wade, Benjamin Franklin (1800—1878) — americký štátnik, viceprezident Spojených štátov amerických (1867—1869). 17

Wade, John (1788—1875) — anglický publicista, ekonóm a historik. 209 231 516

Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862) — britský štátnik, koloniálny politik a ekonóm. 229 276 446 487 560 631—637

Waleská princezná pozri *Alexandra*

Wallace, Robert (1697—1771) — anglický teológ a štatistik; rozpracoval populačnú teóriu, z ktorej čerpal Malthus. 298 514 515

Ward, John (19. stor.) — anglický dejepisec. 227

Watson, John Forbes (1827—1892) — anglický lekár a publicista; ako príslušník anglickej armády žil dlhší čas v Indii a napísal niekoľko prác o indickom poľnohospodárstve a textilnej výrobe. 329

Watt, James (1736—1819) — škótsky obchodník, inžinier a vynálezca, konštruktér podstatne zdokonaleného parného stroja. 315 317 321 323 325 406

Watts, John (1818—1887) — anglický publicista, utopický socialista, prívrženec Roberta Owena, neskôr liberál. 458 460

Wayland, Francis (1796—1865) — americký duchovný, autor mnohých spisov z oblasti etiky, politickej ekonómie a iných vedných odborov. 146 181

Wedgwood, Josiah (1730—1795) — zakladateľ moderného hrnčiarstva v Anglicku. 227 230

Wellington, Arthur Wellesley of, vojvoda (1769—1852) — britský vojvodca a štátnik, tory; v rokoch 1808—1814 a 1815 velil anglickým vojskám vo vojnách proti Napoleonovi I., predseda vlády (1828—1830), minister zahraničných vecí (1834—1835). 116

West, sir Edward (1782—1828) — anglický ekonóm; predstaviteľ klasickej buržoáznej politickej ekonómie, rozpracoval niektoré otázky z teórie pozemkovej renty. 419 437 452 453

Whitbread, Samuel (1758—1815) — anglický politik, člen parlamentu, whig. 611

Whitney, Eli (1765—1825) — americký vynálezca. 322 328

Wilks, Mark (asi 1760—1831) — dôstojník britskej koloniálnej armády, žil dlhší čas v Indii. 302

William IV. (1765—1837) — kráľ Veľkej Británie a Írska (1830—1837). 245

Williams, sir William Fenwick, (od 1856) *baronet of Kars* (1800—1883) — anglický generál, 1854—1855 zástupca v štábe tureckej kaukazskej armády, 1855 velil pri obrane Karsu; člen parlamentu (1856—1859). 116

Wilson, James (1805—1860) — anglický politik a ekonóm; zakladateľ a redaktor týždenníka Economist; minister financií (1853—1858), stúpenec slobodného obchodu, odporca kvantitatívnej teórie peňazí. 197 288

Wirth, Max (1822—1900) — nemecký ekonóm a publicista. 79

Witt, Johan de (1625—1672) — holandský štátnik, obhajca záujmov bohatého obchodníctva. 515 624

Wolff (Wolf), Christian von, barón (1679—1754) — nemecký filozof a matematik, systematizoval a popularizoval Leibnizovu filozofiu, prívrženec osvietenského absolutizmu a teórie prirodzeného práva. 509

Wolff, Friedrich Wilhelm (1809—1864) — nemecký učiteľ a publicista, proletársky revolucionár, 1846 člen Komunistického korešpondenčného výboru v Bruseli, spoluzakladateľ Zväzu komunistov a člen Ústredného výboru Zväzu komunistov; 1848—1849 jeden z redaktorov Neue Rheinische Zeitung; člen frankfurtského Národného zhromaždenia (krajná ľavica); 1849 emigroval do Švajčiarska, 1851 do Anglicka; priateľ a spolubojovník Marxa a Engelsa. 11

Wright, Thomas (1711—1786) — anglický prírodovedec. 600

Wyatt, John (1700—1766) — anglický vynálezca spriadacieho stroja. 313

Xenofón (asi 430—354 pred n. l.) — grécky politik, vojvodca a spisovateľ; autor historických, ekonomických a filozofických rozpráv. 310

Yarranton, Andrew (1616 až asi 1684) — anglický ekonóm a mechanik. 295

Young, Arthur (1741—1820) — anglický spisovateľ, agronóm a ekonóm, stúpenec kvantitatívnej teórie peňazí. 115 198 233 559 565

Ziber, Nikolaj Ivanovič (1844—1888) — ruský ekonóm; ako jeden z prvých spopularizoval v Rusku Marxove ekonomické práce bez toho, aby sám pochopil materialistickú dialektiku a revolučnú podstatu marxizmu. 23

Prehľad váh, mier a mincí

Váhy

tona (ton)	= 20 hundredweightov	1016,05 kg
hundredweight (cwt.)	= 112 libier	50,802 kg
štvrtka (kvarter, qtr., qrs.)	= 28 libier	12,700 kg
stone	= 14 libier	6,350 kg
libra (pound, lb.)	= 16 uncií	453,592 g
uncia (ounce, oz.)		28,349 g

Troyové váhy (pre drahé kovy, drahokamy a lieky)

libra (troy pound)	= 12 uncií	372,242 g
uncia (troy ounce)		31,103 g
gran (grain)		0,065 g

Dĺžkové miery

anglická míľa (british mile)	= 5280 stôp	1609,329 m
yard (yarda)	= 3 stopy	91,439 cm
stopa (foot)	= 12 cólov	30,480 cm
cól (inch)		2,540 cm
lakeť (pruský)		66,690 cm

Plošné miery

aker	= 4 roody	4046,7 m^2
rood		1011,7 m^2
rute		14,21 m^2
ár		100 m^2
juger		2523 m^2

Duté miery

bušel (bushel)	= 8 galónov	36,349 l
galón (gallon)	= 8 pint	4,544 l
pinta (pint)		0,568 l

Poznámky a registre

[1*] Prepočet na marky *(M)* a fenigy *(Pf)* sa vzťahuje na rok 1871 (1 marka = $^1/_{2790}$ kg rýdzeho zlata).

Mince[1*]

libra šterlingov (pound sterling, £)	=	20	šilingov		20,43 *M*
šiling (shilling, sh.)	=	12	penny		1,02 *M*
penny (d.)	=	4	farthingy		8,51 Pf
farthing	=	$^1/_4$	penny		2,12 Pf
guinea (guinea)	=	21	šilingov		21,45 *M*
sovereign (anglická zlatá minca)	=	1	libra šterlingov		20,43 *M*
frank (franc, fr.)	=	100	centimov		80 Pf
centime (c.) (francúzska drobná minca)					0,8 Pf
livre (francúzska strieborná minca)	=	1	frank		80 Pf
cent (americká minca)				asi	4,2 Pf
drachma (starogrécka strieborná minca)					
dukát (zlatá minca v Európe, pôvodne v Taliansku)				asi	9 *M*
maravedi (španielska minca)				asi	6 Pf
rei (portugalská minca)				asi	0,45 Pf

Vecný register

(Heslá sú radené podľa základných podstatných mien, pričom inverzia, t. j. obrátený poriadok slov, je naznačená čiarkou, napr. trieda, robotnícka = robotnícka trieda.)

Afrika — 227 370 619 626

agitácia proti obilným zákonom — 247

agitácia za desaťhodinový pracovný deň — 226 240 242 246

agitácia za osemhodinový pracovný deň — 255 256 349

akumulácia kapitálu — 471 472 484 489—492 494 495
— jej nevyhnutné podmienky — 484—488
— a stupeň vykorisťovania pracovnej sily — 500—505
— všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie — 512 513 517 518 537 538
— Malthus o akumulácii kapitálu — 484 497
— J. St. Mill o akumulácii kapitálu — 493
— Ricardo o akumulácii kapitálu — 492 513
— Smith o akumulácii kapitálu — 493—494 513 517 518 519
pozri aj *reprodukcia*

akumulácia kapitálu, pôvodná — 360 475 477 489 520 521 591—625
— jej metódy — 592—606 626 627 628
— jej hlavné momenty — 609 610 615 620—625

aliancia, svätá — 21

Amerika
— Južná Amerika
výživa robotníkov v baniach — 478
— Západná India — 621 626 627
poľnohospodárstvo a otroctvo — 227
pozri aj *Spojené štáty americké*

analýza — 25 45 57 64 65 78 81 82 186 187 268 276 448 472 486
— ekonomických foriem — 13 14
— vedecká analýza foriem ľudského života — 78
pozri aj *forma hodnoty; hodnota; tovar*

anarchia kapitalistickej výroby — 301 398 405 416 438

Anglicko
— ako klasický príklad kapitalizmu — 14 206 207 540 541 620

— vývoj priemyselného systému v Anglicku a jeho perspektíva — 36
— rozšírenie jednoduchej práce — 173
— anglickí robotníci ako predvoj modernej robotníckej triedy — 253 254
— anglické pracovné štatúty — 230 610 611
— zahraničný obchod — 376—380 382 480 542 620 621
— obyvateľstvo — 371 372 527 535 536 540 594
— továrenské zákony — 204 206 230 232 234 256 333 407—411
— dejiny anglického peňažníctva — 94—96 130 623 624
— anglické miery a váhy na svetovom trhu — 30
— rast bohatstva — 541—543
— *priemysel* — 346—351 542
bavlnársky priemysel — 363 364 374 375—383
vzor automatickej výroby papiera — 320
vlnárska manufaktúra — 318 319
zánik anglických ručných tkáčov bavlny — 360 361

antagonizmus — 14 124 248 508
— antagonizmus kapitalistického spôsobu výroby — 22 281 368 442 538 548 558
— antagonizmus medzi vykorisťovateľom a vykorisťovaným — 280

apologetika — 22 107 449 458 464 508 510 532 627 630 631 633 634
— apologetika kompenzačnej teórie — 365—369
— apológeti továrenského systému — 301

Arábia — 203

aristokracia, pozemková — 561 562 600

aristokracia, robotnícka — 555

armáda, priemyselná rezervná — 406 416 417 524—538 551 586 587
— a sezónna práca — 398
pozri aj *preľudnenie, relatívne*

armáda robotníkov, aktívna — 531 532 535—537

askéza — 495

astronómia — 426

ateizmus — 16

Atény — 84 308 309 424

Austrália — 228 376 528 637

Ázia — 120 128 282 303 376 379 382 426 468 528

ážio — 95

baníctvo — 160 386 414 460 479 503 637
— počet zamestnancov — 370 373 526
— postavenie robotníkov — 253 553—556
— práca žien — 219 330 413 414
— práca detí — 330 411
— práca v zlatých baniach — 203 619
— truckový systém v anglických baniach — 155 554
— banské zákonodarstvo — 409 410 411 412 414 415

Bankact z roku 1844 — 130 637
pozri aj *zákon, bankový*

bankokracia — 599 623

bankovky — 117 126—130 131 623

banky — 623
— národné banky — 129

Belgicko — 235 253 501 557 558

bieličstvo a farbiarstvo — 316
— továrenské zákonodarstvo — 251 252 310
— práca žien — 251—253
— nadčas v škótskom bieličstve a farbiarstve — 454

bilancia, obchodná — 130

bimetalizmus — 95 96 130 131

bohatstvo — 45 46 51 54 123 126
— spojenie prírody a práce — 52 53
— zdroje vzniku každého bohatstva — 419
— peniaze ako spoločenský výraz bohatstva — 120 121
— peniaze ako všeobecný reprezentant hmotného bohatstva — 123 130 131

boj proti strojom — 357 358 359

boj, triedny — 21—23
— v antickom svete — 124 125
— medzi triedou kapitalistov a robotníckou triedou — 253 357
— boj robotníkov za skrátenie pracovného dňa — 202 236 237 240 248 250 251 252 255 342
— triedny boj sa rozvíja s akumuláciou kapitálu — 544
— hnutie anglického poľnohospodárskeho proletariátu — 216

Brazília — 49

burza — 126 168 623

buržoázia — 21 22 405 538 629

cechy — 262 273 288 289 303 307 358 423 592 593 609 619

celibát — 514 539

cena (forma ceny) — 67 74 79 86—97 99 100 494 519
— a hodnota — 99 141 143 145 147 186
— a veľkosť hodnoty — 99 142
— trhové ceny — 148 149 293 445 447
— priemerné ceny — 148 191
— imaginárna cenová forma — 99
pozri aj *forma hodnoty; peniaze*

centralizácia kapitálu — 522—525 541 628 629 637

cooperative experiments, rochdalské — 281

currency principle — 131

currency-school — 517

cyklus, priemyselný — 21 26 398 517 531
— a postavenie robotníkov — 541—547
— a preľudnenosť — 527 528 531 534
— a periodickosť — 36 528 531
pozri aj *krízy, hospodárske*

čas, pracovný
— ako miera hodnoty — 49 50
— spoločensky nutný pracovný čas — 48—50 54 60 62 78 103 152 166 167 171 175 176 188 274 293 295 296
— nutný pracovný čas — 188—190 192 197—200 202 204 265—267 269 293 422 426 438
— nadbytočný pracovný čas — 188 199 207 457
— v komunizme — 80—82
— Seniorova „posledná hodina" — 193—198

Poznámky a registre

Čína — 75 121 502 604 620
— výroba papiera — 320
človek
— a príroda — 51 75 81 157 158 163 313 368 418 421 504
— od prírody spoločenská bytosť — 277
— podľa Franklina od prírody výrobca nástrojov — 277
— podľa Franklina živočích zhotovujúci nástroje — 159

daň z dôchodku — 582

dane — 128 432 468
— premena naturálnych dávok na peňažné platby — 128 129 606

deizmus — 81

dejiny
— rozdelenie predhistorickej doby — 159
— začiatok ľudských dejín — 159
— rozdiel medzi dejinami ľudí a dejinami prírody — 313 314
— epochy dejín nie sú určené prísne abstraktnými hranicami — 312—314
— dve veľké obdobia hospodárskych dejín — 34 35

dejiny kultúry — 24 25

deľba práce
— spoločenská deľba práce — 76 297 301—303 308—310 371 404 405
— prirodzene vzniknutý výrobný organizmus — 80 81 102 298
— všeobecná, osobitná a jednotlivá — 297
— v manufaktúre — 285—308 311 317—321 351 403 404
— v továrni — 51 52 318—320 325 351—354 403
— v dielni — 301 302 309 359
— územná deľba práce — 299
— medzinárodná deľba práce — 300
— znižuje hodnotu pracovnej sily — 296 360
— na duševnú a fyzickú prácu — 354 421
— zrušenie starej deľby práce — 406
— a tovarová výroba — 51 52 102—104 151 296—298
— prirodzený základ deľby práce — 425
— Petty o deľbe práce — 290 308
— Platón o deľbe práce — 309 310
— Smith o deľbe práce — 295 300 306 307 308

deň, pracovný
— *jeho rozdelenie na nutný pracovný čas a nadbytočný pracovný čas* — 198 265 266 341 422 423
— *variabilná veličina* — 200 201
maximálne hranice pracovného dňa — 200 226 227 342
minimálne hranice pracovného dňa — 200 438
absolútne hranice priemerného pracovného dňa — 259
— *predlžovanie pracovného dňa* — 337—343 423 436—438 454 456
predlžovanie pracovného dňa nad jeho maximálnu hranicu — 225—227
donucovacie zákony na predlžovanie pracovného dňa — 230—233
— *skracovanie pracovného dňa* — 343—349 435 438
boj robotníkov o jeho skrátenie — 202 215 236 248 342 343
pozri aj *agitácia za osemhodinový pracovný deň; agitácia za desaťhodinový pracovný deň*
zákonné obmedzenie pracovného dňa — 253 395 396 400 453 454 455
pozri aj *zákon o desaťhodinovom pracovnom dni; zákonodarstvo, továrenské*
Owen o obmedzení pracovného dňa — 254

despotizmus — 605
— despocia manufaktúrnej deľby práce — 301
— despocia kapitálu — 281 337 364 365 533 537

dialektika
— dialektická metóda — 24—26
— Hegelova dialektika — 26
— hegelovské „protirečenie" — zdroj každej dialektiky — 498
— kritická a revolučná — 26
— zákon premeny kvantitatívnych zmien na kvalitatívne — 262

diktatúra proletariátu — 22 406 628 629

distribúcia pozri *rozdeľovanie*

dogmatizmus — 493

doprava, lodná
— a sezónna práca — 398 399

dôchodok z kapitálu — 474 486 492—494 504

drancovanie pôdy — 226 305 385 405 418 503
pozri aj *márnotratnosť*

Egypt — 203 282 288 309 425 426

ekonómia
— materiálna základňa sveta — 83
— a politika — 83
— práce — 438
— zhospodárnenie výrobných prostriedkov — 274—276 279 280 326 356 357 385 387 439 628
— platidiel — 126 128

ekonómia, politická, klasická pozri *ekonómia, politická*

ekonómia, politická
— dejiny politickej ekonómie — 31 308
— politická ekonómia v Nemecku a jej osobitosti — 19—22
— stranícknosť politickej ekonómie — 15 19—22
— základné východisko politickej ekonómie — 51
— terminológia politickej ekonómie — 29 34 35
— *klasická politická ekonómia* — 21 22 492 493 497 508 630
na rozdiel od vulgárnej politickej ekonómie — 83
kritika politickej ekonómie — 20—23
hranice buržoáznej politickej ekonómie — 17 20 450

ekonómia, politická, vulgárna — 20—22 81 83 108 259 260 416 419 429 431 432 448 449 468 469 499
— na rozdiel od klasickej politickej ekonómie — 83
— nemecká vulgárna politická ekonómia o Kapitáli — 23
— vulgarizovanie Ricardovej teórie v Anglicku — 20
— o vzniku nadhodnoty — 188 193—198 427
— o hodnote — 62
— o peniazoch — 91 92
— predpokladá, že dopyt a ponuka sa kryjú — 142
— vytláčanie robotníkov strojmi — 365—368
pozri aj *apologetika; maltuzovstvo*

Etiópia — 203

falšovanie peňazí — 91 97

falšovanie potravín — 154—156 212 214 456 503

Feničania — 121

fetišizmus, tovarový pozri *peniaze; tovar*

feudalizmus
— všeobecná charakteristika — 80 81 281 282 449 475 476 496 592—595 600

Poznámky a registre

— rozklad feudalizmu — 358 359 592 593 598—600
— feudalizmus v Nemecku — 204 359 602 605—607
— feudalizmus v podunajských kniežatstvách — 203 205
— v Anglicku — 563 594—599 613
— vo Francúzsku — 614—616
— v Taliansku — 616

fond, akumulačný — 438 494 501 503 504 508

fond, pracovný — 475 476 512
— takzvaný pracovný fond — 508—510

fond, rezervný — 438 475

fond, spotrebný
— kapitalistov — 474 485 492 494 501 504 508
— robotníkov — 503 515

fond, výrobný — 485

forma a obsah — 46 82 280 281 488

forma, ekvivalentná pozri *forma hodnoty*

forma hodnoty — 13 14 50 55—74 82 88 90
— analýza formy hodnoty — 57 58 64 65
— vývoj formy hodnoty — 56 67
— jednoduchá forma hodnoty — 56—68
— relatívna forma hodnoty — 56—63 67 68 69 71 76
— rozvinutá relatívna forma hodnoty — 68—73
— ekvivalentná forma hodnoty — 56 57 67—69 72 91 92
— všeobecná ekvivalentná forma — 71—74 88
— tri osobitosti ekvivalentnej formy — 62—64
— úplná čiže rozvinutá forma hodnoty — 67—70
— všeobecná forma hodnoty — 69—75
— peňažná forma hodnoty — 14 56 64 73—75 88 94
— Aristoteles o forme hodnoty — 64 65
— Bailey o forme hodnoty — 55 57

forma, peňažná — 14 56 64 73—75 79 88 89 94
pozri aj *forma hodnoty*

forma, tovarová — 99 100
— najvšeobecnejšia a najmenej rozvinutá forma buržoáznej výroby — 83 84

formácie, spoločensko-ekonomické — 83 150 151
— ich vývoj ako prírodno-historický proces — 15—17
— význam pracovných prostriedkov pre posúdenie formácií — 159 160
— deľba práce v rôznych spoločensko-ekonomických formáciách — 301—303
— ich rozlíšenie podľa formy nadpráce — 188 202—205

formy, javové — 445 446 449 450 451 475 476

formy spoločenského vedomia — 83

formy výroby — 85 128
— vývoj protirečení — jediná historická cesta pretvorenia historickej formy výroby — 406
— prechodné formy — 396 422

Francúzsko — 17 21 22 299 596 614
— obyvateľstvo — 574
— zákonodarstvo vo Francúzsku — 612 613
— pracovné štatúty — 230
— továrenské zákonodarstvo — 235—238 254 255
— krvavé zákonodarstvo — 609
— dane — 128 129

— vojnová kontribúcia uložená v kovových peniazoch — 131
— vzor vlastnej manufaktúry na papier — 320
— Francúzska revolúcia (1789) — 89 417 612 613
— júlová revolúcia (1830) — 498
— februárová revolúcia (1848) — 483
— parížske júnové povstanie (1848) — 242
— klesajúca vojenská miera — 205 206

fyzika
— všeobecné zákony fyziky — 52

fyziokrati — 146 443
— zásluhy fyziokratov — 493
— učenie o neproduktívnosti každej nepoľnohospodárskej práce — 168
— o produktívnej práci — 422
— a pozemková renta — 84

Galovia — 604 605

generácie robotníkov
— ich rýchle striedanie — 229 230 535

Grécko — 65 121

hnutie, ludditské — 358

hodnota — 45—77 82 83 84 86—88 94 142—145 148 164—166 167 174—179 187 267 445
— analýza hodnoty — 81 82
— ako spoločenský vzťah — 55 59 63 65—68 71 75—78 80 82 84 90 103
— úplná stuhnutina bezrozdielnej ľudskej práce — 47 53 58 68 71
— miera hodnôt — 93 96
— individuálna a spoločenská hodnota — 268 269
— dejiny teórie hodnoty — 13
— vulgárna politická ekonómia o hodnote — 82 83
— Bailey o hodnote — 68
— Petty o hodnote — 98
— Ricardo o hodnote — 82 84 166 445 506
— Say o hodnote — 447
— Smith o hodnote — 54 82

hodnota, úžitková — 45 46 47—55 59 62 65—67 82 84 86—88 136 137 141—144 163—166 175 176 177 179
— spojenie prírodnej látky a práce — 51 52
— spoločenská úžitková hodnota — 50
— látkový nositeľ výmennej hodnoty — 46
— jej úloha vo výmene — 86 87

hodnota, výmenná — 46—48 66 70 82—84 86—88 99 120 136 137 141—144 202
— javová forma hodnoty — 48 55
pozri aj *forma hodnoty*

hodnota, vyrobená — 185 434—436 440 441 448

hodnota výrobku (produktu) — 174 181 185 186 440

Holandsko — 620 621 622 623
— pracovné štatúty — 230
— vzorová kapitalistická krajina 17. storočia — 620
— dejiny holandského koloniálneho hospodárstva — 620—622
— výroba tkáčskych činkov — 299
— používanie vetra ako hnacej sily — 315
— vzor vlastnej manufaktúry na výrobu papiera — 320
— moderný daňový systém — 623 624

hospodárstvo, naturálne — 79—81 121 621

hrnčiarstvo
— postavenie robotníkov — 210 211 227
— práca detí — 210 211
— úkolová práca — 461
— továrenské zákonodarstvo — 251 396 397 401 402

hromadenie zásob — 492

hutníctvo — 294

charta — 239

chartisti — 240—242

chémia — 33—35 57 58 84 187 262 319 385 405 505
— úloha cievnej sústavy výroby — 159
— rozdiel medzi hlavnou a pomocnou látkou sa stráca — 160
— nočná práca v chemických manufaktúrach — 386

chrematistika — 138 147

chudobince — 228 338

India — 288 360 377 499 526 619—621
— indická obec (pospolnosť) — 51 81 88 278 282 283 302 303 499
— naivná forma tvorby pokladu — 121 122
— dovoz a vývoz zlata a striebra — 120 123
— produkcia bavlny — 328 329
— výroba papiera — 320
— zavlažovanie — 426
— hlad — 298 299 426 621
— vplyv anglickej Východoindickej spoločnosti — 621 622

inšpektori, továrenskí — 15 206 410 412
— banská inšpekcia — 414—416

intenzita práce — 342 349 434 435 437 460 461
— jej normálny stupeň — 171 172 423
— priemerná intenzita práce — 465 466 468
— národný priemer — 435 466 471

Írsko — 215 400 578—590 624
— vyľudňovanie — 228 370 371 578 580—584 588 589

Japonsko — 128 594

Jáva — 328

jobagie — 205

Kanada — 604

Kapitál
— dialektika v Kapitáli — 23—25
— Marxov spôsob citovania — 30 31 34 37 38
— robotnícka trieda a Kapitál — 15—17 20—23 27 34—36
— buržoázia a Kapitál — 17 19—24 26 38—42

kapitál
— ako sebazhodnocujúca hodnota — 263
— spoločenský vzťah — 422 631
— *dejiny kapitálu* — 133 619 620
historické podmienky existencie kapitálu — 151
peniaze ako jeho prvá javová forma — 133

— *všeobecný vzorec kapitálu* — 133—141
protirečenia všeobecného vzorca — 140—148
— obeh kapitálu — 137 471 472
— *zloženie kapitálu* — 511
konštantný kapitál — 174—181 182—187 191 258—261 505 509
variabilný kapitál — 174—181 257 259 260 310 311 504 510
hodnotové zloženie kapitálu — 511 520
technické zloženie kapitálu — 511 518—520 521 523 524
organické zloženie kapitálu — 183 187 259 275 304 305 370 375 511 512 519 520 524 526 527 530
zloženie úhrnného kapitálu určitého odvetvia výroby — 511 512
zloženie spoločenského kapitálu krajiny — 511 512
— *obchodný kapitál* — 140 146 147 303 422
— *kupecký kapitál* — 133 619
— *úžernícky kapitál* — 133 146 147 423 493 618 619
— *priemyselný kapitál* — 140 619 620
— *kapitál prinášajúci úrok* — 126 140 147
— James Mill o kapitáli — 139 164
pozri aj *akumulácia kapitálu; centralizácia kapitálu; koncentrácia kapitálu*

kapitál, kupecký — 133 619

kapitál, obchodný — 140 146 147 303 422 423

kapitál, úžernícky — 133 146 174 422 423
— Luther o úžerníckom kapitáli — 495

kapitalista
— ako personifikovaný kapitál — 138 200 261 262 494
— jeho funkcia — 163 164 172 261—263 281 282 494
— rozdiel medzi tvorcom pokladu a kapitalistom — 138 139
— genéza priemyselného kapitalistu — 618—620

kasty — 288 289 309 310

kategórie
— buržoáznej ekonómie — 78 445—448
— personifikácia ekonomických kategórií — 15 145
— ekonomické kategórie majú svoju historickú pečať — 151

katolicizmus — 83

kniežatstvá, podunajské — 203 205

knihárstvo — 454

knihtlačiarne — 402

kolónie — 283 533 536 630—637

kolonizácia — 378

komunizmus
— výrobné vzťahy — 80—82
— vlastníctvo v komunizme — 79 80 81 629
— potrebná materiálna základňa — 81
— stroje v komunizme — 329
— práca v komunizme — 80 81
— nutná práca v komunizme — 438
— pracovný čas v komunizme — 80 81
— organizácia spoločenskej práce — 301 302 308
— rozdeľovanie v komunizme — 80
— výchova v komunizme — 403 406
— združenie slobodných ľudí — 80 81
— úplný a slobodný rozvoj každého jednotlivca — 494

koncentrácia kapitálu — 304 395—397 416 418 521—523 541

koncentrácia výrobných prostriedkov — 279 280 301 520 628 629

konkurencia — 293 377 379 393 395 396 408 438 455 466 502 522 528 612 629
— donucovacie zákony konkurencie — 230 268 270 301 329 495
— páka centralizácie kapitálu — 522
— medzi robotníkmi — 455 462 530

kooperácia — 273—275 276—283 287 293 324 383 520
— jednoduchá kooperácia — 282—286 293 294 304 305 318 394
— základná forma kapitalistickej výroby — 284

kováči — 218 219

kovy, drahé — 110 111
— ako všeobecný ekvivalent — 89
— imaginárna hodnota drahých kovov — 90
pozri aj *zlato; striebro*

kresťanstvo — 81

kritika — 17 24

kríza, peňažná — 126

krízy, hospodárske
— násilné prerušenie pracovného procesu — 180
— viaznutie výroby a obehu — 113 114
— viaznutie trhu — 395
— viaznutie obehu — 492
— periodickosť — 36 528 531
— možnosť a skutočnosť kríz — 108
— krízy nič nemenia na snahe predlžovať pracovný deň — 207
— účinky kríz na postavenie robotníckej triedy — 453 555—558
— kríza roku 1825 — 21
— kríza v rokoch 1846—1847 — 240 241
— kríza v rokoch 1857—1858 — 207 208 555
— kríza roku 1866 — 544 555 556
pozri aj *cyklus, priemyselný; kríza, peňažná; priemysel, bavlnársky*

Kuba — 227

kurz, zmenkový — 131 132
— Ricardo o zmenkovom kurze — 131

kvalita a kvantita — 45—48 262

kvalita práce — 460 461

lakomstvo — 492 496

látky, pomocné — 160 177 182 191

liga proti obilným zákonom — 21

„little shilling men" — 200

lov
— prvá forma kooperácie — 283
— ťažobný priemysel — 160

lumpenproletariát — 536

Magna charta — 256

maloobchod — 408 416 627

maltuzovstvo — 298 419 438 514 515 528 583 587

manufaktúra — 273 284 324 359 383 403 404 536 616 617 626
— vlastné manufaktúrne obdobie — 34 285 310 385 617 624 625

— jej kapitalistický charakter — 304—311
— *remeslo ako začiatok manufaktúry* — 285—287 310—312 359
— dvojaký pôvod manufaktúry — 285—359
— dve základné formy: heterogénna a organická manufaktúra — 290—296
— kombinácia rôznych manufaktúr — 294
— *deľba práce v manufaktúre* — 285—293 311 318—320 321 351 403 404
— čiastkový robotník v manufaktúre — 287—290 295 296
— klesanie hodnoty pracovnej sily — 297 310
— *a produktívna sila práce* — 289 310
— úzka technická základňa vylučuje skutočne vedecké rozčlenenie výrobného procesu — 287
— stroje v manufaktúre — 295 296 321 322
— ako bezprostredná technická základňa veľkopriemyslu — 321
— *moderná manufaktúra* — 386—388 392—398

manufaktúra, hodinárska
— klasický príklad heterogénnej manufaktúry — 290—292

manufaktúra na ihly — 286 292

manufaktúra na kože — 285 286

manufaktúra na oceľové perá — 384 385

manufaktúra na súkno — 286

manufaktúra na zápalky
— práca detí — 211
— továrenské zákonodarstvo — 251

manufaktúry, kovospracujúce — 386 396
— počet zamestnancov — 372
— systém smien — 219—224

márnotratnosť
— feudálneho pána — 496 497
— kapitalistu (boháča) — 496 547
— mrhanie pracovnou silou — 330 385 438
— plytvanie materiálom — 280
pozri aj *drancovanie pôdy*

marxizmus
— jeho vplyv na robotnícke hnutie — 35 36

materiál, pracovný — 178 179 181

materializmus
— historický materializmus — 24—26
— abstraktný prírodovedecký materializmus — 313 314

merkantilizmus — 131 427 428
— a ekvivalentná forma — 66
— reštaurovaný merkantilistický systém a hodnota — 82
— definícia kapitálu — 140

mesto a dedina — 298 417

metafyzika — 23

metamorfóza tovarov — 100—112 120 124—126

metóda
— dialektická metóda — 25
— materialistická metóda — 313
— Hegelova metóda — 25
— metóda riešenia protirečení — 100 101
— metóda používaná v Kapitáli — 22 24—26 27 34 35

Poznámky a registre

— rozdiel medzi metódou bádania a metódou výkladu — 24 25
— metóda ekonomickej apologetiky — 108

Mexiko — 130 150 172 621

miera zisku — 188 189 340 432 524 525

mince — 116—120

mlyn — 295
— stroj na tkanie stúh a lemoviek — 358
— obilný mlyn — 295
— vodný mlyn — 295 317 342
— veterný mlyn — 315

móda
— a sezónna práca — 398 399

modiststvo — 217 218

monopol — 379 382 401 590 621 622
— výrobných prostriedkov — 202
— monopol kapitálu — 629
— anglický monopol na svetovom trhu — 438—491

mor — 583

možnosť a skutočnosť — 108

mzda — 154—164 233 234 250 445—449 482 488—491 493 494 531
— sa javí ako cena práce — 445
— a dĺžka pracovného dňa — 455—461 463
— národné rozdiely v mzdách — 465—469 502 506 507 637
— zrážky zo mzdy, zníženie miezd — 241 355—357 379 381 382 419 460 462 464
— zvýšenie miezd — 512 516—519
— všeobecný mzdový pohyb regulovaný priemyselnou rezervnou armádou — 531—533
— zákonná úprava mzdy — 609—612
— *nominálna mzda* — 437 451—453 466 559
— *reálna mzda* — 451 466 467 504
— *relatívna mzda* — 466
— *úkolová mzda* — 344 397 458—464
premenená forma časovej mzdy — 458—460
existencia časovej a úkolovej mzdy popri sebe — 458 459
dejiny úkolovej mzdy — 462 463
charakteristické vlastnosti úkolovej mzdy — 359—463
úkolová mzda a produktivita práce — 463 464
— *časová mzda* — 451—457 461
jednotka miery časovej mzdy — 453
existencia časovej a úkolovej mzdy popri sebe — 458 459
— Malthus o mzde — 438 463
— J. Mill o mzde — 474
— J. St. Mill o mzde — 501 510
— Smith o mzde — 476
— West o mzde — 452 453

náboženstvo — 76 81 82 83 225 514—516 518 591 614 615
— dejiny náboženstva — 313

nadhodnota — 136—141 164 191 192 486—494
— prírastok čiže prebytok nad pôvodnú hodnotu — 136
— obeh tovaru nie je zdrojom nadhodnoty — 142—148
— absolútna nadhodnota — 267 342 422 423
— relatívna nadhodnota — 265—267 268—272 340 341 343 422 423
— mimoriadna nadhodnota — 269 270

— miera nadhodnoty — 184—186 187—189 190—198 200 205 257—260 341 423 433 434 500 504
— rôzne vzorce miery nadhodnoty — 440—442
— metóda výpočtu miery nadhodnoty — 189 190
— množstvo nadhodnoty — 257—260 341 500 501 508
— činitele určujúce veľkosť nadhodnoty — 430—438
— a rast obyvateľstva — 261
— premena nadhodnoty na kapitál — 484—491
— delba nadhodnoty — 190 471 472 494 508 512
— fyziokrati o nadhodnote — 443
— Ricardo o nadhodnote — 427 431—433
— Smith o nadhodnote — 443

nadpráca — 188—192 198—211 224 265—269 422 424—427 440—442 449 486
— v staroveku — 203
— v otrokárstve — 188 203 449 450
— za feudalizmu — 203—205 449 475
— námezdná práca ako forma nadpráce — 188 449
— v čase kríz — 207 208

nadprodukt — 198 485 486 491

nadstavba
— základňa a nadstavba — 83 86 302 313 314 402 513
— právna a politická nadstavba — 83

nadvýroba — 492 528 529 532

nájmy
— koncentrácia nájmov — 588 590

nájomca — 618
— genéza kapitalistického nájomcu — 613—615

náklady, výrobné — 447

národ
— slobodný — 513
— priemyselné národy — 528
— národ sa má a môže učiť od iného národa — 16

násilie
— jeho úloha v dejinách — 592
— ako ekonomická potencia — 620
— rozhoduje medzi rovnakými právami — 202
— mimoekonomické, bezprostredné násilie — 609
— štátna moc — 609 610 619

nástroj — 289 312—318

nástroje, pracovné — 163 172
— ich diferenciácia — 299
— ich diferenciácia a špecializácia v manufaktúre — 289 291
— revolúcia v pracovných nástrojoch — 307 405 406
pozri aj *prostriedok, pracovný*

názvy, peňažné — 97 98

negácia
— jestvujúceho — 26
— negácia negácie — 629

Nemecko — 262 315
— vznik nevoľníctva — 204
— premena slobodných roľníkov na poddaných a nevoľníkov za Karola Veľkého — 602

— sedliacka vojna — 204
— vyháňanie roľníkov — 359 605 607
— vývoj kapitalistickej výroby — 14 16 20
— vynález stroja na tkanie stúh a lemoviek v 16. storočí — 358
— vzor remeselnej výroby papiera — 320
— Kruppova zlievareň ocele — 328
— robotnícka trieda v Nemecku — 19 22
— postavenie pruského továrenského robotníka — 229
— práca detí — 232
— štatúty na udržanie nízkych miezd — 610 611
— politická ekonómia v Nemecku a jej osobitosti — 19 22
— sociálna štatistika — 15
— klesajúca vojenská miera — 206
— miery, váhy a mince — 30

nevoľníctvo — 79 563 594
— jeho zrušenie — 592 593 597 598
— forma nadpráce — 203 204

nezamestnanosť — 36 360 365—372 453 454 463 479 512—513 528 534 535 587
pozri aj *armáda, priemyselná rezervná*

obeh peňazí — 108—120 134—138 151
— Smith o obehu peňazí — 115

obeh tovarov — 106—111 113—119 121 124 133—147 151
— vzorec jednoduchého obehu tovarov — 133—138
— obeh nie je zdrojom nadhodnoty — 141—148

obchod
— zahraničný — 486 528
— vnútorný — 528
— veľkoobchod — 400
pozri aj *obchod, svetový; trh, svetový*

obchod s handrami — 386

obchod, slobodný — 21 36 206 239 240 249
— agenti so slobodným obchodom — 67 389
— stúpenci slobodného obchodu — 247 400 449 618

obchod s otrokmi — 226 227 332 370 375 619 620
— v období pôvodnej akumulácie — 626 627

obchod, svetový — 129 131 133 371 372

obsah a forma — 46 82 281 488

obyvateľstvo, kočujúce — 552

odcudzenie — 361 459 508 537

oligarchia — 514 599

ópium — 125 621

opravy — 179

otroctvo — 65 88 149 172 255 281 283 370 450 499 601 626 632 636
— forma nadpráce — 188 203 449
— pracovné nástroje v otroctve — 172 173
— toryovské sympatie s otroctvom — 218 219 604
— Aristoteles o práci otrokov — 83

pančuchárstvo — 545—547
— zavedenie strojov — 395
— továrenské zákonodarstvo — 251

patológia, priemyselná — 307

pauperizmus — 360 361 437 481 503 536 537 540 543 544 547—556 562 566 574 597 598 602 607
pozri aj *chudobince; tuláctvo; zákon o chudobných*

pec, vysoká — 498

pekárstvo — 213 227 396
— továrenské zákonodarstvo — 251 252
— konkurencia medzi podnikateľmi — 456
— nadmerná práca pekárskych tovarišov — 214—216

peniaze — 63 82 91 94 231
— všeobecný ekvivalent — 73 74 86 89 91
— nevyhnutný produkt výmenného procesu — 87
— *spoločenský vzťah* — 83 121 126
— fetišový charakter peňazí — 76 89—92
— premena peňazi na kapitál — 126—156
— *určenie ich hodnoty* — 91
— peniaze nemajú cenu — 94
— *funkcie peňazí* — 90 117 127 128 131 132
ako miera hodnoty — 93 95 100 110 120 125
ako meradlo cien — 95 96 116 117
ako počítacie peniaze — 98 126 141
ako obeživo — 100—120 124—126 131 132 142
ako platidlo — 117 124—153 449
ako prostriedok tvorby pokladu — 120—123 129 131 132
svetové peniaze — 129 131 132
— *úverové peniaze* — 125 126—128
— papierové peniaze — 117—120
— *pracovné peniaze* — 93
— *kovový obeh* — 95 117 118 124

peniaze, pracovné — 93

peonáž — 150

personifikácia
— ekonomických kategórií — 11 145
— ekonomických vzťahov — 86 108

pletenie zo slamy
— moderná domácka práca — 389 391
— školy pletenia zo slamy — 391

počet a hustota obyvateľstva — 298

podmienky, výrobné — 176
— dané spoločenské výrobné podmienky — 166
— priemerné spoločenské výrobné podmienky — 167

podzamestnanosť — 453 454 462 463

poisťovne — 177

pokuty, peňažné
— továrenských robotníkov — 355—357

politika a ekonómia — 83 84

poľnohospodárstvo — 159 160 359 504 535 536 561 562 613 619
— a veľkopriemysel — 417—419 618 619
— používanie strojov — 316 317 417 418 562
— aplikácia vedy — 418
— kooperácia v poľnohospodárstve — 278 279
— prevrat v poľnohospodárstve — 359 361 377 586—589 614 615

polovýrobok — 161

ponuka a dopyt — 241 258 446 512 524 525 526 527 530 532 535
— zákon ponuky a dopytu — 531—533 586 609 633—635

požívanie ópia — 335

pôda
— ako všeobecný predmet ľudskej práce — 159
— ako pracovný prostriedok — 159 160

práca
— večná prírodná nevyhnutnosť — 52 162 163
— ako normálna životná činnosť — 55
— proces medzi človekom a prírodou — 157 158
— *spoločenský charakter práce* — 64 75—78 93 164
bezprostredne zospoločenštená práca — 80 325
— *dvojaký charakter práce* — 50—54 58 64 65 75 77 81 82 169—176 449
abstraktná ľudská práca — 47 48 53—55 57—59 63 64 71 72 79 80 81 175
konkrétna (užitočná) práca — 47—56 58 63 64 75 81 171 175
— *ako substancia hodnoty* — 48 50 53 58 65 446
práca sama nemá hodnotu — 446 448
jednoduchá práca, spoločenská priemerná práca — 48 53 153 166 172—173
zložitá (vyššia, umocnená) práca — 53 172 173 288
— *živá práca* — 161 162—171 186 201 264 507
— *minulá, mŕtva práca* — 160—162 169—171 186 201 264 508
— *produktívna práca* — 160 175 180 421 422 492 508
— *neproduktívna práca* — 372 491—508
— *súkromná práca* — 64 76—78 80 93
— *práca hlavy a práca rúk* — 354 421
— Petty o práci — 52
— Ricardo o práci — 178
— Smith o práci — 54
pozri aj *nadpráca; robota*

práca detí — 196 197 207—212 219—225 228 229 232 330—338 365 385—387 389—391 393 396—398 400 403 404 407 409—412 416 417 437 438 535 575 až 579 625 626
— zákony o práci detí — 237 240 243 244 248—250 333 335—337
— v 17. storočí — 232 233

práca, domácka — 80 253 407—409 581 584 606 617—619
— moderná domácka práca — 385—387 398 416 417 460 535

práca, nadmerná (nadčasová) — 216 217 386 398 453 454 456 457 459 461 530

práca, námezdná — 83 152 188 449 452 636

práca, nočná — 219—225 263 386 398

práca, sezónna — 398 399

práca v doprave
— a svetový trh — 371
pozri aj *prostriedky, dopravné*

práca žien — 219 239 246 251 330—332 334 335 337—339 385 389—390 392 393 403 407 413 414 416 417 438 454 455 576—578

právo
— právne vzťahy v tovarovej výrobe — 85
— vykorisťovanie pracovnej sily ako prvé ľudské právo kapitálu — 248 263 333
— občianske právo — 155 156 202 449 450 513 550
— vlastnícke právo kapitalistu — 479 487—489 490
— na prácu — 255
pozri aj *rovnosť; súdy*

predák — 351 460

predmet, pracovný — 158—160 167 174 421 503
— pôda ako všeobecný predmet ľudskej práce — 158

preľudnenie, relatívne — 228 229 330 376 524—534 537 551 583 584 587 601 637
— rôzne formy jeho existencie — 534—537
— následok kapitalistického používania strojov — 340—342 359 437
— a priemyselný cyklus — 527—529 531 534
— poľnohospodárske preľudnenie — 531 574—576 577 584
— Ricardo o preľudnení — 361 526
pozri aj *nezamestnanosť; armáda, priemyselná rezervná*

premiestňovanie kapitálu — 533

prepych — 496 499

príčina a účinok — 528 529

priekupník — 303

priemysel, bavlnársky — 227—230 245 249—251 310 319 320 345—350 352—364 369—372 480—482 530 545
— počet zamestnancov — 363 364 372 374—376 527
— postavenie robotníkov — 249 250 379—383
— systém smien — 219
— továrenské zákonodarstvo — 229 237
— krízy v bavlnárskom priemysle — 208 329 331 332 356 362—364 379 380 579—482
— a otroctvo — 370

priemysel, hodvábnický — 286
— počet zamestnancov — 372—376 526
— práca detí — 248 249 386
— továrenské zákonodarstvo — 236 237

priemysel, ľanársky
— počet zamestnancov — 372 375
— práca v pradiarňach ľanu — 197
— úrazy v írskych pradiarňach ľanu — 400 401
— továrenské zákonodarstvo — 236

priemysel, vlnársky — 299 319 353 506
— počet zamestnancov — 372—375 527
— obmedzenie detskej práce — 330
— továrenské zákonodarstvo — 229

príjem — 541 543 580
— robotníka — 370 371
— robotníckej rodiny — 452 453 557
— deľba národného dôchodku — 489

príroda
— a práca — 51 52 157 158
— a človek — 51 75 81 157 158 162 163 368 418 421 504
— prírodné sily ako produktívna sila práce — 48 323—325 327 520
— prírodné podmienky produktívnej sily práce — 424—427

problém trhu — 35 36

proces, pracovný — 157—167 171 174—182 421
— jednoduché činitele pracovného procesu — 158—162
— úloha ľudí v pracovnom procese — 157 159
— úloha kapitalistov v pracovnom procese — 164 171 172

proces, výrobný
— tovaru ako jednota pracovného a hodnototvorného procesu — 164
— kapitalistický výrobný proces ako jednota pracovného a hodnototvorného procesu — 172

Poznámky a registre

proces, zhodnocovací — 164—173 181 263 281 360 442 443
— stroje v zhodnocovacom procese — 325

produkcia bavlny — 278 298 376
— a stroje — 322 328 377

proletariát — 21 22 497
— jeho historické poslanie — 22
— vývoj jeho triedneho uvedomenia — 35
— teoretické triedne uvedomenie nemeckého proletariátu — 22
— skutočne revolučná trieda — 629
— hrobár buržoázie — 629
— klasická politická ekonómia o proletároch — 497
pozri aj *diktatúra proletariátu; robotník; trieda, robotnícka*

prostredie, geografické — 424—427

prostriedok, pracovný — 159—161 176 177 182 191 192 354—355 421 504
— jeho význam pre posúdenie zaniknutých spoločensko-ekonomických formácií — 158 159
— ukazovateľ spoločenských vzťahov — 159
— meradlo vývoja ľudskej pracovnej sily — 159
— pôda ako pracovný prostriedok — 159 160
— mechanické pracovné prostriedky ako kostná a svalová sústava výroby — 159
— cievna sústava výroby — 159
— jeho fyzické opotrebovanie — 177 178 226 325 326 339
— jeho morálne opotrebovanie — 182 338 339 395 479
— mrhanie pracovnými prostriedkami — 172

prostriedky, dopravné — 298 299 376 399
— ich zmena závisí od revolúcie v spôsobe priemyselnej a poľnohospodárskej výroby — 322 323

prostriedky, výrobné — 150 151 160 169—171 174—183 191 193 202 279 280 301 421 520 627
— a produktívna sila práce — 49 519 520
— vecné podoby konštantného kapitálu — 187
— z hľadiska zhodnocovacieho procesu — 219
pozri aj *nástroje, pracovné; prostriedok, pracovný; stroj; stroje; surovina*

protestantizmus — 81 234
— a populačný princíp — 514 515

protiklad — 80 101 361 468
— medzi úžitkovou hodnotou a hodnotou — 66 67 87 101 108 125
— medzi tovarom a peniazmi — 87 126
— medzi prácou hlavy a prácou rúk — 421
— medzi mestom a dedinou — 298 417
— medzi triedami — 21
— jednota a boj protikladov — 108 109

protirečenia — 108 126 260 341 368 416 448 468
— metóda riešenia protirečení — 100
— vývoj protirečení — jediná historická cesta pretvorenia historickej formy výroby — 406
— hegelovské „protirečenie" — zdroj každej dialektiky — 498
— pri výmene tovaru — 100
— kapitalistickej výroby — 405 406 412
— v pohybe telies — 100 101

Rakúsko — 235

realizácia tovarov — 86 99 100 124

reformácia — 597—598

regulácia vôd (kanalizácia) — 426

relais-systém — 237—240 245—247 264 352
pozri aj *systém smien*

remeslo — 273 283—289 292 309—311 313 314 383—385 394 395 404 407 422 423 520 535 619 624 629
— účinok strojov na remeslo — 373 375—377

renta — 34 198 441 494 499
— premena naturálnej renty na peňažnú rentu — 128
— *pozemková renta* — 128 422 471 494 553 575 588 589 614 615
mestská pozemková renta — 549
pozemková renta a fyziokrati — 84

renta, pozemková pozri *renta*

rentieri — 623

reprodukcia — 83 128
— existenčná podmienka každej spoločnosti — 473
— podmienky kapitalistickej reprodukcie — 473—482
— *jednoduchá reprodukcia* — 473—483 485 486 489—491 512
— *rozšírená reprodukcia* — 484—512 516
pozri aj *akumulácia kapitálu*
rozšírená reprodukcia v rozličných spoločensko-ekonomických formáciách — 499 500

revolúcia
— neuskutočňuje sa pomocou zákona — 619
— a robotnícka trieda — 16—18 22
— továrenský systém ako jej východisko — 416
— uskutočnená pokojnými a zákonnými prostriedkami — 36
— z roku 1848 — 21 22
pozri aj *Francúzsko*

revolúcia, priemyselná — 252 313—315 322 323 330 331 358—360 392—400

revolúcia, socialistická — 406 416 628 629

Rím — 84 97 128 145 244 601 602

robota — 79 203—206 449 475 476 606

robotáreň — 228 234 236 333 502 503 545 549 556 563

robotníci, kočujúci — 552 553

robotník
— slobodný v dvojakom zmysle — 150 592
— vznik námezdného robotníka — 150 151 283 592 593 609 610 626—628
— vzťah jeho závislosti — 479 480 482 512—516 601—635
— zvyšovanie počtu námezdných robotníkov — 330—332 512—515
— a deľba práce — 295—297 301 304—387 403—406
— ako živý prívesok stroja — 353 354 355 418 537
— v továrni — 350—356 374 375
— jeho duševné a telesné zmrzačenie — 305—307
— jeho zadlženie — 543 544
— predák — 351 460 461
pozri aj *proletariát; robotník, poľnohospodársky; spôsob bývania; výživa robotníka*

robotník, poľnohospodársky — 155 216 228—230 233 234 370 594
— postavenie poľnohospodárskeho robotníka — 417—419 545 546 557—576 584 až 588 596 602
— mzdy poľnohospodárskych robotníkov — 462 463 502—504 531 532 535 536
— odchádzanie do miest — 535 536 575
— počet poľnohospodárskych robotníkov — 372 373

rodina
— jej historický charakter — 377 407
— rodinná práca — 80
— ekonomický základ starej rodiny — 407
— rozklad starých rodinných zväzkov v kapitalistickom systéme — 407 417

roľníctvo
— vyvlastňovanie pôdy — 594—607 624
— stredovekí roľníci — 50; pozri aj *feudalizmus*
— slobodní roľníci — 204 205 594 602
— yeomanry — 596 598 599
— robotujúci roľníci — 475 476
— premena drobných roľníkov na námezdných robotníkov — 617

rovnosť
— pojem ľudskej rovnosti — 65
— pri výmene tovaru — 143
— občianska rovnosť — 155 156

rozdeľovanie — 81

rozvoj v sociologickom zmysle — 14 16 24

Rumunsko — 203—205

Rusko — 204 467 599

shifting system — 247

Sicília — 426

sila, konská — 316 326 347

sila práce, produktívna (produktivita práce) — 49 53 308 324—326 423 437 438 465—468 500 501 505—507 522 527
— jej vplyv na množstvo výrobkov — 54
— jej vplyv na veľkosť hodnoty — 50 53 54 60 61
— a hodnota pracovnej sily — 266 268 271 431—433 463
— a veľkosť nadhodnoty — 431—434 436—438
— produktívna sila spoločenskej práce — 277 279 424 507 520 631
— spoločenská produktívna sila ako produktívna sila kapitálu — 282 283 304 308 324 427
— produktívna sila kombinovaného pracovného dňa — 279
— zvyšovanie produktivity práce — 266—271 279 341
— metódy zvyšovania spoločenskej produktivity práce — 537
— klesajúca produktivita práce — 437 438
— a dokonalosť nástrojov — 289
— a stroje — 325 326—329 337 338
— dôležitý činiteľ akumulácie kapitálu — 504—506 519—521

sila, pracovná — 149 163 168 170 177 180 181
— ako tovar — 148—151
— úžitková hodnota pracovnej sily — 149 154—157 163 164 170 180 201 488
— podmienky jej kúpy a predaja — 149 150 154—163 170 171 201 202 255 333 516
pozri aj *trh práce*
— *hodnota pracovnej sily* — 187 188 257 259 266 267 272 275 331 431—437 448 až 450 453 454
určenie jej hodnoty — 151—153 187 199 226 430
náklady na jej výchovu — 152 153 175
historický a morálny prvok — 152 153
najnižšia hranica hodnoty pracovnej sily — 153 433
— *cena pracovnej sily* — 153—156 430 432—436 448—450
pláca pod hodnotu pracovnej sily — 211 501
pozri aj *mzda*

— *reprodukcia pracovnej sily* — 152 153 187 188 226 257 258 260—271 331 430 až 433 445 447 448 512 513
životnosť pracovnej sily — 201 226—230 535
opotrebovanie pracovnej sily — 434 436

sila, vodná — 316 317 507

sklárstvo — 225 294 364
— systém smien — 221 222 224 225
— továrenské zákonodarstvo — 253 408 409

sloboda — 73 156
— a nevyhnutnosť — 99 100
— kapitálu — 237 301 557
— potláčanie individuálnej slobody — 418
— ilúzie o slobode v kapitalizme — 449

smrť hladom — 393 545 547 557 621

socializmus pozri *komunizmus*

socializmus, maloburžoázny
— utópia bezprostrednej vymeniteľnosti tovarov — 72 74
— a tovarová výroba — 85 87

sofistika — 21 24

spoločnosť, Východoindická — 379 620 621

Spojené štáty americké — 384 417—419 623 630
— hospodársky vývoj — 376 377
— otroctvo — 370 626
— ochromenie robotníckeho hnutia v dôsledku otroctva — 255
— prisťahovalectvo — 229 590 630 635 637
— továrenské zákonodarstvo — 231

spoločnosti, účastinné — 623 541 623
— ako kombinovaný kapitalista — 283
— ich predchodcovia — 262

sporivosť — 172 496 497
— Malthus o sporení — 492
pozri aj *ekonómia*

spotreba — 201
— individuálna (osobná) spotreba — 162—164 478—480 482
— produktívna (výrobná) spotreba — 162—164 181 477—480 482
— Malthus o produktívnej spotrebe — 479
— James Mill o produktívnej spotrebe — 477 479

spôsob bývania — 387 482 544
— mestských robotníkov — 547—552 556
— v baníckych obvodoch — 553—555
— na vidieku — 566—575 586

spôsob, výrobný — 79 82 83
— materiálneho života — 83
— pretrvávanie prežitých výrobných spôsobov — 15
— *kapitalistický výrobný spôsob* — 14 45 591—595
protirečenie imanentné kapitalistickej výrobe — 186
jeho hranice — 401 402 508 509
pozri aj *feudalizmus; komunizmus; otroctvo*

sprostredkovateľ — 393 394 460

starovek pozri *svet, antický*

stav, tkáčsky — 313 314 320 322 359 360 363 371 375

Poznámky a registre

stredovek — 90 358 423 593 594 618 619 622
— charakteristika európskeho stredoveku — 79—81
— a katolicizmus — 83 84
— kooperácia v stredoveku — 283
— zánik feudálneho dlžníka — 124
— prevody dlhov v stredovekom Lyone — 126
— cechovníctvo — 261 262
pozri aj *feudalizmus*

striebro — 131 132
— ako peňažný tovar — 97
— pomer hodnoty zlata k striebru — 95 130
— ťažba striebra — 130

stroj
— na rozdiel od nástroja — 312 313
— jeho produktivita — 325—328 338 363
— *fyzické opotrebovanie stroja* — 176 178 226
jeho priemerné opotrebovanie — 225
materiálne opotrebovanie stroja je dvojaké — 338 339
— *morálne opotrebovanie stroja* — 182 339 395 481
— *hnací stroj* — 313 315—317 321 323 351
— *nástrojová časť stroja* — 313 316 317 318 322 323 345 351
nástrojová časť stroja ako východisko priemyselnej revolúcie — 314
— *prevodový mechanizmus* — 313 315 318—321 345

stroj, elektromagnetický — 313

stroj, kalorický — 313 384

stroj na tkanie stúh — 358

stroj, parný — 320 322 323 325 328 329 345 346 361 395 397 403 507 625

stroj, spriadací — 313 315 316 319 320 327 328 345 346 348 353 358 359 363 364 371 374 463

stroj, šijací — 393 394

stroje (strojový mechanizmus) — 289 295
— *prostriedok na výrobu nadhodnoty* — 312
rôzne úlohy strojov v pracovnom a zhodnocovacom procese — 325—328
hranice ich použitia v kapitalizme — 328—331
— *strojový mechanizmus a veľkopriemysel* — 312—419
— ich súčasti — 313—319
— kooperácia mnohých rovnorodých strojov — 318 319
— výroba strojov strojmi — 323 324
— účinok strojov nepretržite zasahuje nové výrobné oblasti — 360 361 370 371
— *účinky kapitalistického používania strojov na robotníka* — 349—373
účinky na robotníka a jeho rodinu — 331—337 341
odpudzovanie a priťahovanie robotníkov — 373—382 506
— a predĺženie pracovného dňa — 338—342
— účinky strojov na intenzitu práce — 342—349
— *špecifické stroje manufaktúrneho obdobia* — 295
— *stroje v komunizme* — 330
— Babbage o strojoch — 339
— J. St. Mill o strojoch — 312
— Petty o strojoch — 359
— Proudhon o strojoch — 353
— Ricardo o strojoch — 325 329 330 341 359 365
— Say o strojoch — 325
— Steuart o strojoch — 359
pozri aj *systém strojov, automatický*

stupeň vykorisťovania pozri *nadhodnota*

substancia hodnoty — 48 49 50 52 53 58 65

súdy
— anglické — 215 216 244 245 247 251 355 356 609 612
— za feudalizmu — 281

surovina — 163 167 177 181 182 191 193
— pracovný predmet prefiltrovaný predchádzajúcou prácou — 158 160
— ako polovýrobok alebo medzivýrobok — 161
— ako hlavná substancia výrobku alebo pomocná látka — 160
— neúčelná spotreba suroviny — 172

súťaženie — 276 279

svet, antický — 65 80 81 83 97 122 124 128 144 145 149 152 244 283 295 308 až 310 424 601

sweating-system — 460

systém, daňový — 619—624

systém gangov čiže bánd — 334 575—578

systém, koloniálny — 299 620 622 625

systém, monetárny — 84 126

systém, ochranársky — 468 469 618 619 624

systém smien — 219—225 244 245
pozri aj *relais-systém*

systém strojov — 317—321 324

systém strojov, automatický — 319 320 323 351 352 354 355 361 364 384 506

systém štátneho dlhu — 619 622—624 637

systém, truckový — 155 311 554

systém verejného úveru pozri *systém štátneho dlhu*

školstvo
— v Anglicku — 335—337 402 409

Škótsko — 128 129 541 603—607 611
— zrušenie nevoľníctva — 598

Španielsko — 426 619 626

špekulácia — 136 168 182 229 496 555 623 637

štát Inkov — 88

štát, štátna moc — 230—232 306 468 620
— zasahovanie štátu do pomerov v továrňach — 333
— štátna kontrola kapitálu — 408
— štátne podpory — 262
pozri aj *zákonodarstvo, továrenské*

štatistika
— sociálna štatistika Nemecka a ostatnej kontinentálnej západnej Európy v porovnaní s anglickou štatistikou — 15

štatúty, pracovné — 230—232 610—612

štáty, kultúrne — 17

štrajky — 356 364 365 380 612
— robotníkov pri strojoch (1851) — 364
— bavlnárskych robotníkov v Prestone (1853) — 380

— stuhárov v Coventry (1860) — 462
— londýnskych stavebných robotníkov (1860—1861) — 202 453 455
— tkáčov v Darvene (1863) — 356
— tkáčok vo Wiltshire (1863) — 355 356
— hrnčiarov (1866) — 356
— poľnohospodárskych robotníkov v Buckinghamshire (1867) — 216
— belgických baníkov (1867) — 501

šudierstvo — 460

Švajčiarsko
— továrenské zákonodarstvo — 235 417
— výroba hodín — 291

Švédsko — 599

Tableau économique — 493

Taliansko — 593 596

tehelňa — 387

technika — 263 268 287 315 316 351 362 376 385 386 405 505
pozri aj *stroj; stroje*

technológia — 49 397 405 417
— *dejiny technológie* — 313 314

telegraf — 398

teológia
— legenda o dedičnom hriechu — 591

teória kolonizácie — 630—637

teória kompenzácie — 365—372 532 533

teória zdržanlivosti — 168 197 495—500 508 591

teórie, peňažné
— dejiny peňažnej teórie — 13
— currency principle — 131
— takzvaná currency-school — 517
— little shilling men — 200

terminológia — 30 31 33 34 35 187

tlačiareň kartúnu
— počet pracovníkov — 525
— používanie strojov — 328
— továrenské zákonodarstvo — 250 336 337

tlak ekonomických pomerov — 609

tovar — 108 122
— analýza tovaru — 13 45 74 82 151 173
— výrobky samostatnej a nezávislej súkromnej práce — 51 76
— jeho dvojaký charakter — 45—48 50—56 65 66 75 76 86
— jeho zdvojenie na tovar a peniaze — 87 93 101
— jeho fetišový charakter — 75—84 92

továreň — 350—357 376 384 385
— ako obrovská „robotáreň" — 235
— jej schopnosť náhle sa rozširovať v skokoch — 376 459
— barakové fabriky — 384
— deľba práce v továrni — 51 52 318 320 324 351—354 403
— Fourier o továrňach — 357
— Owen o továrňach — 416

— Ure o továrňach — 319 350 351 355 364 365

tovaroznalectvo — 46
trade-uniony — 216 461 464 533
— zákonné uznanie trade-unionov — 612

trh
— vznik vnútorného trhu — 615—619
pozri aj *trh práce; trh, svetový*

trh, peňažný — 133

trh práce — 133 149—151 154—156 163 227—229 256 258 259 331—333 447 456 460 479 512 524—527 530—535 633 634 636 637
— ako osobitné oddelenie tovarového trhu — 150
— vplyv strojov na trh práce — 333

trh, svetový — 129—132 133 299 323 376—379 399 466 468 502 528 593 627 628 629
— anglické miery a váhy na svetovom trhu — 30 31
— preplnenie svetového trhu — 363 377

trhy, koloniálne — 359 393

tribút — 145 500

trieda, robotnícka
— a kapitál — 250 251 263 343 391 487
— jej reprodukcia — 478—480 486
— a revolúcia — 15—17 406 628 629
— v Nemecku — 19 21 22
— v Anglicku — 16 242 253 254
pozri aj *boj, triedny; proletariát*

triedy
— odstránenie tried — 22
— stredná trieda — 536 549 624 629
pozri aj *buržoázia; proletariát; roľníctvo; trieda, robotnícka*

tuláctvo
— zákony proti tuláctvu — 607—609

Turecko — 128 618

tvorba pokladu — 120—123 491 492 495 496

učni — 232 403 496

úmrtnosť — 218
— robotníckych detí — 334
— v továrenských obvodoch v porovnaní s poľnohospodárskymi obvodmi — 248 249
— londýnskych tlačiarov a krajčírov — 388
pozri *smrť hladom*

úrazy — 356 357 400 401 414 415

úrodnosť pôdy — 418 419 424 425 437 519 562

úrok — 197 327 471 494 619
— zlomok nadhodnoty — 491
— Aristoteles o úroku — 147

úver — 522 555 623
— medzinárodný úverový systém — 622—624
— úverové vzťahy medzi robotníkmi a kapitalistami — 154—156

veda — 13 27
— metódy vedeckého výskumu — 14

Poznámky a registre

— revolúcia v odborných vedeckých výrazoch — 34
— používanie tých istých technických termínov (termini technici) v rôznom zmysle — 188
— ako produktívna sila práce — 49 303 324 325 505 506 508 520 521
— ako samostatná potencia pracovného procesu — 537
— vedomé uplatnenie vedy v technike — 629
— vedomá technologická aplikácia vedy v poľnohospodárstve — 417
— prinútená slúžiť kapitálu — 305 325 364
pozri aj *vedy, prírodné*

vedomie, buržoázne — 301

vedy, kamerálne — 19 20

vedy, prírodné
— ich uvedomené využívanie — 324 385 405
— metrické miery a váhy v prírodných vedách — 31

veľkopriemysel
— a stroje — 312—419
— jeho východisko — 312 321 331
— jeho technická základňa je revolučná — 404 489
— a deľba práce — 404 405
— a poľnohospodárstvo — 417—419 617 619
— prechod od modernej manufaktúry a domáckej práce k veľkopriemyslu — 392—400

veľkosť hodnoty — 48—50 53 54 60—62 68 70 71 75 76 78 82 91 92 99 100 135 136 139 142 445
— jej meranie — 48 49 78
— možnosť odchýlky ceny od veľkosti hodnoty — 99

vlastníctvo
— výrobných prostriedkov — 202
— spoločenské, kolektívne vlastníctvo — 628 629
— premena vlastníctva — 17
— pospolné vlastníctvo — 80 203 283
— *obecné vlastníctvo* — 594 599—603
uchvátenie obecnej pôdy — 595 596 598—603 606 614
— *súkromné vlastníctvo* — 87 88 204 628 630
rímske a germánske — 80
premena súkromného vlastníctva na vlastníctvo spoločensky koncentrované — 628 637
— *kapitalistické vlastníctvo* — 164
negácia kapitalistického vlastníctva — 629
— *vlastníctvo v komunizme* — 80 81 629
pozri aj *vlastníctvo, pozemkové*

vlastníctvo, parcelové
— vo Francúzsku — 21 574

vlastníctvo, pozemkové — 84 133 558—563 566 594 595 597—599 603 613

vlastníctvo, súkromné pozri *vlastníctvo*

vlastníctvo, veľké pozemkové — 21 22 601

vlastník, pozemkový — 471 481 498 499

vojna
— vojenská služba urýchlila záhubu rímskych plebejcov — 602
— vojenská služba urýchlila záhubu nemeckých slobodných roľníkov — 602

vojna, americká občianska — 17 168 207 219 255 331 352 356 363 365 449 604 637

vojna za nezávislosť, americká — 17

vojna, protijakobínska — 503 659 620

vojna, sedliacka — 204

vojna, tridsaťročná — 583 605 611

vojny, ópiové — 620

vyháňanie roľníkov — 359 605 606

výchova — 548
— spojenie manuálnej práce s vyučovaním a telocvikom — 402 403
— továrenské zákonodarstvo — 335—337 401 406 411 412
— v komunizme — 403 406
— Owen o výchove — 254 403
— Smith o vzdelaní ľudu — 307

výklad — 91

vykorisťovanie — 248 263 333
— premena feudálneho vykorisťovania na kapitalistické — 593
— vykorisťovanie človeka človekom — 593
pozri aj *nadpráca; práca detí; práca žien; pracovná sila*

výluka — 377 455

výmena — 62—86 101—103 143—146
— vznik tovarovej výmeny — 70 87 88 297 298
— a ekvivalentná forma — 62 64 67 70—72
— *výmena výrobkov (produktov)* — 77 94 102 108 136 297 298
bezprostredná výmena výrobkov — 87 88 107
— Ricardo o výmene — 79
— Say o výmene — 146

výmena výrobkov (produktov) pozri *výmena*

vynálezy — 321 524
— dejiny vynálezov — 364
— nie sú produktom jediného človeka — 313
— v období remesiel — 290 295

výroba čipiek
— nesmierne vykorisťovanie — 209 210
— zdravotný stav robotníkov — 389
— moderná domácka práca — 389—391
— čipkárske školy — 390 391
— truckový systém — 391
— práca nadčas — 454
— továrenské zákonodarstvo — 251 396—398
— zmeny v čipkárstve — 395

výroba, kapitalistická
— jej východisko — 273 283 284 315 591—593
— prvé začiatky v 14. a 15. storočí — 592 593
— výroba nadhodnoty, jej určujúci cieľ — 138 139 197 198 201 226 251 261 271 272 280 282 513 516 622

výroba klincov — 388 455

výroba papiera — 286 292 295 320
— systém smien — 221 222

výroba prepychových predmetov — 371

výroba tapiet
— práca detí — 211—214
— práca nadčas v tlačiarni tapiet — 454
— továrenské zákonodarstvo — 251

výroba, tovarová — 77 133 151 294 490
— jej historické podmienky — 150 151

— v rôznych spôsoboch výroby — 108 151
— všeobecný predpoklad kapitalistického spôsobu výroby — 299
— spoločenská deľba práce — existenčná podmienka tovarovej výroby — 51 52

vysťahovalectvo — 228 311 376 479—482 510 528 534 578 579 584 585 588—590 630 635 637
— továrenských robotníkov — 382 383

vyvlastnenie
— bezprostredných výrobcov — 593
— pozemkov — 494 607 624 625
— vyvlastňovateľov — 628 629
pozri aj *akumulácia kapitálu, pôvodná*

vývoz dodatočného kapitálu — 510

vývoz vlny — 376

vzdelanie, polytechnické — 401—403 406 407

vzťahy
— spoločenské vzťahy v európskom stredoveku — 80 81
— personifikácia ekonomických vzťahov — 86

vzťahy, výrobné — 78 79 83
— antické — 81
— v tovarovej výrobe — 80
— kapitalistické — 538
— komunistické — 80 81

výživa robotníka — 544—548 564 565

yeomanry — 596 597 598

základňa a nadstavba — 83 86 302 313 314 402 514

zákon, bankový — 637
pozri aj *Bankact z roku 1844*

zákon hodnoty — 49 50 78 165 260 269—271 301 435 446 447 466
— použitie zákona hodnoty na rozdielne národné pracovné dni — 435 466

zákon nadhodnoty
— ako ekonomický zákon pohybu modernej spoločnosti — 16
— výroba nadhodnoty čiže vytĺkanie zisku — absolútny zákon kapitalistického spôsobu výroby — 515 516
— zákony, ktoré určujú množstvo nadhodnoty — 257—260

zákon o desaťhodinovom pracovnom dni — 195—198 238 239 240—243 245 247 248 256 455

zákon o chudobných — 360 378 560 566 597 598

zákon, populačný — 25 516 526 527

zákonodarstvo
— zákon o pracovných zmluvách — 149 610 611
— zákon proti tuláctvu — 607—609
pozri aj *zákonodarstvo, továrenské*

zákonodarstvo, krvavé — 607—611

zákonodarstvo, továrenské — 14 197 204 349 357 400 415 416
— ako výnimočné zákonodarstvo — 252 253
— rozšírenie na všetky továrenské odvetvia — 395 396
— vzbura továrnikov proti továrenskému zákonodarstvu — 242—247 250 251 263 264 352
— urýchľuje zánik malých majstrov — 397
— ustanovenia o výchove — 334—337 402 406 412 417

— ustanovenia o ochrane zdravia — 400—402
— v Anglicku — 16 204—206 230 231—233 234—256 333 407—411
— vo Francúzsku — 235—237 254 255
— v Rakúsku — 235
— vo Švajčiarsku — 235 417
— v USA — 231

zákony — 26 78 262
— a tendencie — 14
— *prírodné zákony* — 25 288
— *spoločenské zákony* — 14 23—25 78 289 405 406 438
— *ekonomické zákony* — 25 76 86 488 527 609
presadenie ekonomických zákonov — 15 99 405 406 518
— *zákon výmeny tovaru* — 142 148 170 171 200—202 487 489 490
— zákon ponuky a dopytu — 367 531 532 533 587 609 633—635 637
— premena vlastníckych zákonov tovarovej výroby v spoločnosti kapitalistického privlastňovania — 487—491
— *zákony kapitalistického spôsobu výroby* — 240—242
imanentné zákony kapitalistickej výroby ako donucovacie zákony konkurencie — 230 268
— *zákon nadhodnoty*
ako ekonomický zákon pohybu modernej spoločnosti — 16
výroba nadhodnoty čiže vytĺkanie zisku — absolútny zákon kapitalistického spôsobu výroby — 516
zákony, ktoré určujú množstvo nadhodnoty — 257—261
— *všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie* — 512 513 518 536
— mzdový zákon — 451 465
— *zákon klesajúceho výnosu pôdy* — 418 419
— *zákon obehu peňazí* — 112—115 119 127 129
špecifický zákon obehu papierových peňazí — 118
pozri aj *zákon hodnoty; zákon, populačný*

zákony, koaličné — 379

zákony, obilné — 21 589
— zrušenie obilných zákonov — 239 240 378 382 560 562

zákony proti združovaniu — 610 612

zákony, továrenské
— z roku 1833 — 193 235 237—242
— z roku 1842 (Mining Act) — 411
— z roku 1844 — 239—241 242—244 248 335 345
— z roku 1845 (o tlačiarňach kartúnu) — 250 336 337
— z roku 1850 — 206 229 248—251
— z roku 1860 (o banskej inšpekcii) — 411 414
— z roku 1861 (o výrobe čipiek) — 389
— z roku 1863 (o bieliarňach, pekárňach) — 250 251
— z roku 1864 — 396—400
— z roku 1867 — 409 410
— z roku 1872 (o práci detí v baniach) — 415
— z roku 1878 — 416 417
pozri aj *zákon o desaťhodinovom pracovnom dni*

záväzky — 125

zbedačovanie — 173 217 360 361 405 418 419 501—504 512—514 516 517 630 631
pozri aj *akumulácia; armáda, priemyselná rezervná; nadpráca; pauperizmus; preľudnenosť*

zdraženie — 437 438

zisk — 34 197 376 379 471 494 517 524 627
— J. St. Mill o vzniku zisku — 427 428

zisk, obchodný — 471

zlato — 121 131 132
— ako špecifický tovar-ekvivalent — 93
— ako peňažný tovar — 93 97 100
— pomer hodnoty zlata k striebru — 95 130
— vplyv zmeny hodnoty zlata na jeho peňažnú funkciu — 96
— výroba zlata — 130 131
pozri aj *peniaze*

zmena ceny — 96 111 112 148 149 301 447 517 518

zmena hodnoty — 122

znak hodnoty — 177

znak peňazí — 90 91 118 119

znehodnotenie peňazí — 614

zospoločenštenie práce — 628 629

železnice — 130 322 468 523 527 531 552 637
— prepracovanosť a nešťastia — 216 217
— a sezónna práca — 398

železo — 370

život, spoločenský
— historický charakter jeho foriem — 78
— základ celého spoločenského života — 159

Obsah

Karol Marx, Predslov k prvému vydaniu . 13
Karol Marx, Doslov k druhému vydaniu 18
Karol Marx, Predslov a doslov k francúzskemu vydaniu 27
Fridrich Engels, K tretiemu vydaniu 29
Fridrich Engels, Predslov k anglickému vydaniu 32
Fridrich Engels, K štvrtému vydaniu 37

Prvá kniha

VÝROBNÝ PROCES KAPITÁLU

Prvý oddiel

Tovar a peniaze

Prvá kapitola. *Tovar* 45
1. Dva faktory tovaru: úžitková hodnota a hodnota (substancia hodnoty, veľkosť hodnoty) 45
2. Dvojaký charakter práce stelesnenej v tovaroch 50
3. Forma hodnoty čiže výmenná hodnota 55
A. Jednoduchá, jednotlivá čiže náhodná forma hodnoty . . . 56
1. Dva póly vyjadrenia hodnoty: relatívna forma hodnoty a ekvivalentná forma 56
2. Relatívna forma hodnoty . . . 57
a) Obsah relatívnej formy hodnoty 57
b) Kvantitatívna určenosť relatívnej formy hodnoty 60
3. Ekvivalentná forma 62
4. Jednoduchá forma hodnoty ako celok 65
B. Úplná čiže rozvinutá forma hodnoty . 67
1. Rozvinutá relatívna forma hodnoty . 67
2. Osobitná ekvivalentná forma 68
3. Nedostatky úplnej čiže rozvinutej formy hodnoty 69
C. Všeobecná forma hodnoty 70
1. Zmenený charakter formy hodnoty 70
2. Vzťah medzi vývinom relatívnej formy hodnoty a ekvivalentnej formy 72

3. Prechod zo všeobecnej formy hodnoty na peňažnú formu . 73
D. Peňažná forma 74
4. Fetišový charakter tovaru a jeho tajomstvo 75
Druhá kapitola. *Výmenný proces* 85
Tretia kapitola. *Peniaze čiže obeh tovarov* 93
1. Miera hodnôt 93
2. Obežívo 100
a) Metamorfóza tovarov 100
b) Obeh peňazí 108
c) Minca. Znak hodnoty 116
3. Peniaze 120
a) Tvorba pokladu 120
b) Platidlo 124
c) Svetové peniaze 129

Druhý oddiel

Premena peňazí na kapitál

Štvrtá kapitola. *Premena peňazí na kapitál* 133
1. Všeobecný vzorec kapitálu . . . 133
2. Protirečenia všeobecného vzorca . . 140
3. Kúpa a predaj pracovnej sily . . . 148

Tretí oddiel

Výroba absolútnej nadhodnoty

Piata kapitola. *Pracovný proces a zhodnocovací proces* 157
1. Pracovný proces 157
2. Zhodnocovací proces 164
Šiesta kapitola. *Konštantný kapitál a variabilný kapitál* 174
Siedma kapitola. *Miera nadhodnoty* 184
1. Stupeň vykorisťovania pracovnej sily 184
2. Vyjadrenie hodnoty výrobku v jeho pomerných častiach 191
3. Seniorova „posledná hodina" 193
4. Nadprodukt 197
Ôsma kapitola. *Pracovný deň* 199
1. Hranice pracovného dňa 199
2. Nenásytný hlad po nadpráci. Továrnik a bojar 202
3. Anglické priemyselné odvetvia bez zákonného obmedzenia vykorisťovania 209
4. Denná a nočná práca. Systém smien 219
5. Boj za normálny pracovný deň. Zákony vynucujúce predĺženie pracovného dňa od polovice 14. do konca 17. storočia 225
6. Boj za normálny pracovný deň. Zákonom vynútené obmedzenie pracovného času. Anglické továrenské zákonodarstvo v rokoch 1833 až 1864 236
7. Boj za normálny pracovný deň. Vplyv anglického továrenského zákonodarstva na iné krajiny 252
Deviata kapitola. *Miera a množstvo nadhodnoty* 257

Štvrtý oddiel

Výroba relatívnej nadhodnoty

Desiata kapitola. *Pojem relatívnej nadhodnoty* 265
Jedenásta kapitola. *Kooperácia* 273

Dvanásta kapitola. *Delba práce a manufaktúra* 285
1. Dvojaký pôvod manufaktúry 285
2. Čiastkový robotník a jeho nástroj 287
3. Dve základné formy manufaktúry — heterogénna manufaktúra a organická manufaktúra 290
4. Delba práce v manufaktúre a delba práce v spoločnosti 297
5. Kapitalistický charakter manufaktúry 304
Trinásta kapitola. *Strojc a veľkopriemysel* 312
1. Vývin strojov 312
2. Prenášanie hodnoty strojov na výrobok 324
3. Najbližšie účinky strojovej výroby na robotníka 331
a) Prisvojenie ďalších pracovných síl kapitálom. Práca žien a detí 331
b) Predlžovanie pracovného dňa 337
c) Intenzifikácia práce 342
4. Továreň 350
5. Boj medzi robotníkom a strojom 357
6. Teória kompenzácie robotníkov vytláčaných strojmi 365
7. Odpudzovanie a priťahovanie robotníkov pri rozvoji strojovej výroby. Krízy bavlnárskeho priemyslu 373
8. Revolúcia vyvolaná veľkopriemyslom v manufaktúre, remesle a domáckej práci 383
a) Zrušenie kooperácie založenej na remesle a delbe práce . . . 383
b) Spätný účinok továrenského systému na manufaktúru a domácku prácu 384
c) Moderná manufaktúra 386
d) Moderná domácka práca 388
e) Prechod modernej manufaktúry a domáckej práce na veľkopriemysel. Urýchlenie tejto revolúcie rozšírením továrenských zákonov na tieto spôsoby podnikania 392
9. Továrenské zákonodarstvo. (Ustanovenia o ochrane zdravia a o výchove.) Jeho všeobecné rozšírenie v Anglicku 400
10. Veľkopriemysel a poľnohospodárstvo 417

Piaty oddiel

Výroba absolútnej a relatívnej nadhodnoty

Štrnásta kapitola. *Absolútna a relatívna nadhodnota* 421
Pätnásta kapitola. *Zmeny vo veľkosti ceny pracovnej sily a vo veľkosti nadhodnoty* 430
I. Veľkosť pracovného dňa a intenzita práce stále (dané), produktívna sila práce premenlivá 431
II. Stály pracovný deň, stála produktívna sila práce, intenzita práce premenlivá 434
III. Produktívna sila a intenzita práce stále, pracovný deň premenlivý 435
IV. Súčasné zmeny v trvaní, v produktívnej sile a v intenzite práce . 436
Šestnásta kapitola. *Rôzne vzorce miery nadhodnoty* 440

Šiesty oddiel

Mzda

Sedemnásta kapitola. *Premena hodnoty resp. ceny pracovnej sily na mzdu* 445
Osemnásta kapitola. *Časová mzda* 451
Deväťnásta kapitola. *Úkolová mzda* 458
Dvadsiata kapitola. *Národné rozdiely v mzdách* 465

Obsah

Siedmy oddiel

Proces akumulácie kapitálu

Dvadsiata prvá kapitola. *Jednoduchá reprodukcia* 473
Dvadsiata druhá kapitola. *Premena nadhodnoty na kapitál* 484
1. Kapitalistický výrobný proces v rozšírenom rozsahu. Premena vlastníckych zákonov tovarovej výroby na zákony kapitalistického prisvojovania 484
2. Mylný názor politickej ekonómie na reprodukciu v rozšírenom rozsahu 491
3. Delenie nadhodnoty na kapitál a dôchodok. Teória zdržanlivosti . . 494
4. Okolnosti, ktoré určujú rozsah akumulácie nezávisle od pomerného rozdelenia nadhodnoty na kapitál a dôchodok: stupeň vykorisťovania pracovnej sily — produktívna sila práce — rastúci rozdiel medzi používaným a spotrebovaným kapitálom — veľkosť preddavkovaného kapitálu 500
5. Takzvaný pracovný fond 508
Dvadsiata tretia kapitola. *Všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie* . 511
1. Rastúci dopyt po pracovnej sile, sprevádzajúci akumuláciu pri nemeniacom sa zložení kapitálu 511
2. Relatívny pokles variabilnej časti kapitálu v priebehu akumulácie a koncentrácie, ktorá ju sprevádza 518
3. Rastúca tvorba relatívneho preľudnenia čiže priemyselnej rezervnej armády 524
4. Rôzne formy existencie relatívneho preľudnenia. Všeobecný zákon kapitalistickej akumulácie 534
5. Ilustrácia všeobecného zákona kapitalistickej akumulácie . 540
a) Anglicko v rokoch 1846—1866 540
b) Zle platené vrstvy britskej priemyselnej robotníckej triedy 545
c) Kočujúce obyvateľstvo 552
d) Účinok kríz na najlepšie platenú časť robotníckej triedy . 555
e) Britský poľnohospodársky proletariát 558
f) Írsko 578
Dvadsiata štvrtá kapitola. *Takzvaná pôvodná akumulácia* . . 591
1. Tajomstvo pôvodnej akumulácie 591
2. Vyvlastnenie pôdy poľnohospodárskeho obyvateľstva 594
3. Krvavé zákonodarstvo proti vyvlastneným od konca 15. storočia. Zákony na znižovanie mzdy 607
4. Genéza kapitalistických nájomcov 613
5. Spätný účinok poľnohospodárskej revolúcie na priemysel. Vznik vnútorného trhu pre priemyselný kapitál 615
6. Genéza priemyselného kapitalistu 618
7. Historická tendencia kapitalistickej akumulácie . 627
Dvadsiata piata kapitola. *Moderná teória kolonizácie* . . 630

Poznámky a registre

Cudzojazyčné citáty . **641**
Poznámky . . **677**
Register literatúry . . **693**
Menný register **719**
Prehľad váh, mier a mincí **741**
Vecný register **743**

Karol Marx
Kapitál

Prvý zväzok

Z nemeckého originálu Karl Marx Das Kapital, Erster Band, ktorý vydal Dietz-Verlag v Berlíne roku 1974, preložil *univ. prof. dr. Štefan Heretik, DrSc.*

Básne prebásnili
S. Blaho, J. Boor, M. M. Dedinský a Ľ. Feldek
Vedecký redaktor *doc. Ing. Ján Iša, CSc.*
Jazykový lektor *dr. Štefan Peciar, CSc.*

Vydala Pravda, tlačový kombinát KSS
Nakladateľstvo Pravda
nositeľ Radu práce
ako svoju 2851. publikáciu
5. vydanie, Bratislava 1985

Graficky upravil a väzbu navrhol *Otto Takáč*
Zodpovedná redaktorka *Ing. Mária Ort-Šnepová*
Kontrolná redaktorka *Ing. Magdaléna Bobáková*
Technická redaktorka *Eva Zdražilová*
Korektorka *Oľga Bernadičová*

Vytlačila Pravda, tlačový kombinát KSS — Tlačiarenské závody Pravda, závod 01, Bratislava, Štúrova 4 — Počet strán 776 — Náklad 7000 ex. — AH 68,53, VH 70,20 — Tematická skupina 00/01 — Povol. SÚKK-OR č. 1338/I-74

75 — 087 — 85
Viaz. Kčs 27,—